UNIVERSAL
LIBRARY
OU_228528
UNIVERSAL
LIBRARY

فهرست اسامی علمائی که شرح حالات بمرتبهٔ کمتر از این مجلد بنگارش یافته

ابن بابویه علی	۱	ابن بابویه القمی	۴	ابو الاسود دئلی	۴
ابو الولید احمد	۲۶	ابو حمزه ثمالی	۲۷	ابو مخنف لوط	۳۱
ابو سهل مسیحی	۳۴	ابو نجاح سروی	۳۷	ابو علی مسکویه	۴۱
ابو علی سینا	۵۳	ابن شراره قاری	۸۹	ابو خالد کابلی	۹۰
ابن طاوس علی	۹۸	ابن طاوس احمد	۱۰۸	ابن طاوس عبد الکریم	۱۱۱
ابن ناظر نحوی	۱۱۹	ابن سریج	۱۱۹	ابو حیان غرناطی	۱۲۷
ابن صلاح سری	۱۵۴	ابن سمعون واعظ	۱۵۹	ابن جنی نحوی	۱۶۱
ابن سراج	۱۸۵	ابن سمال کوفی	۱۸۸	ابو الحسن سنبل	۱۹۱
ابن برخیش	۱۹۳	ابو الحسن کشکرایا	۱۹۴	ابو عمار اشقی	۱۹۵
ابو ثمامر طائی	۱۹۶	ابن خمیس	۲۱۸	ابو بکر سمنان	۲۲۸
ابن عطار	۲۲۲	ابو علی ابو الخیر	۲۲۳	ابو الفرج ابن طیب	۲۲۴
سید ابن میمون	۲۲۹	ابن ادریس حلی	۲۳۶	ابو داود سجستانی	۲۳۶
ابو بکر خطیب	۲۵۱	ابو الفرج سیاحی	۲۶۰	ابن جوزی واعظ	۲۶۲

ابن ابی الدم احمد	۱۱	ابن ابی رمثه تمیمی	۳۳	ابو الخیر الخشاب	۵۱
ابو حنیفه معزی	۹۶	ابو الفضل حاجی	۱۵۱	ابو الخیر زرقانی	۱۷۱
ابو الخطاب محمد	۱۹۲	ابو بکر رقی	۱۹۶	ابو نصر مسیحی	۲۱۹
ابو الفرج ابن رهد استدی	۲۲۶	ابو النجم النصرانی	۲۴۱	ابو فاضل سیالی	۲۷۵

اسْهٰلِ اسْرَائِيلِي	۲۷۴	اَبُو جَعْفَرٍ غَزَّال	۲۸۲	اَبُو حَامِدٍ اِسْفَرَائِينِي	۲۸۴	قَاضِي اَبُو يُوسُف	۲۸۸
اِبْنِ اَبِي يُوسُف	۲۱۶	اِبْنِ اَبِي صَالِحٍ	۲۱۷	اَبُو دُلَف عِجْلِي	۲۱۹	اَبُو اِسْحٰقِ شِيرَازِي	۳۱۰
اَبُو عُبَيْدٍ لُغَوِي	۳۲۲	اَبُو اِسْحٰقَ صَابِي	۳۳۳	اِبْرٰهِيمِ بْنِ مُعَبِّرٍ	۳۴۴	قَاضِي اَبُو الْفَرَجِ	۳۴۹
اِبْنِ خَشَّابِ النَّحْوِي	۳۵۳	اَبُو مَعْشَرٍ بَلْخِي	۳۶۰	اَبُو الْعَلَاءِ مَعَرِّي	۳۶۴	اِبْنِ اَبِي لَيْلٰى	۳۷۶
اَبُو مَنْصُورٍ نَحَّالِي	۳۸۰	اَبُو اِسْحٰقَ اِسْفَرَائِنِي	۳۸۲	اِبْنِ مُنِيرٍ شَامِي	۳۸۳	اِبْنِ جَمِيعٍ اَسْرَائِيلِي	۳۹۲
اِبْنِ سَكِيتٍ نَحْوِي	۳۹۶	اَبُو حَاتِمٍ سِجِسْتَانِي	۴۰۱	اَبُو عَلِي جُبَّائِي	۴۰۶	اَبُو هَاشِمٍ جُبَّائِي	۴۰۹
اِبْنِ دَهَّامٍ مُبَارَك	۴۱۲	اِبْنِ بُطْلَانٍ بَغْدَادِي	۴۱۴	اَبُو بَكْرٍ خَالِدِي	۴۲۸	اَبُو عُثْمَانَ خَالِدِي	۴۳۱
اِبْنِ قُرَيْعَةَ بَغْدَادِي	۴۳۶	اِبْنِ سَمَّاكٍ اَحْمَد	۴۴۸	اَبُو عُبَيْدٍ قَاسِم	۴۴۹	اِبْرَاهِيمِ حَرْبِي	۴۴۷
اِبْنِ شَنْبُوذٍ تَمِيمِي	۴۵۵	اَبُو الْبَخْتَرِي	۴۵۹	اِبْنِ دَهَّامٍ سَعِيد	۴۶۸	اِبْنِ قُولَوَيْهِ قُمِّي	۴۷۰
حَاجِ مِيرْزَا اَبُو الْقَاسِم	۴۷۲	اَبُو سَهْلٍ رَجَائِي	۴۷۵	اَبُو حَاتِمٍ سِجِسْتَانِي	۴۷۷	اِبْنِ اَهْوَكِيَّه	۴۷۹
اِبْرَاهِيمِ قَاضِي وَصِل	۴۸۴	اَبُو ذَرٍّ هَمَدَانِي	۴۸۶	مِيرْزَا اَبُو الْقَاسِمِ قُمِّي مجتهد	۴۸۹	اِبْنِ خَالَوَيْهِ	۴۹۱
اَبُو حَنِيفَهٔ كُوفِي	۴۹۳	اِبْنِ صَائِغٍ اَنْدَلُسِي	۵۰۳	اَبُو الْعَلَاءِ فَارِسِي	۵۰۱	اَبُو عَلِي فَارِسِي	۵۱۳
مِيرْزَا اَبُو الْحَسَنِ حَكِيم	۵۲۱	شَيْخِ اِبْرَاهِيمَ قَطِيفِي	۵۲۴	اِبْنِ شَهْرِ آشُوب	۵۲۱	اِبْرَاهِيمِ اَفْرِيدُون	۵۳۰
اِبْنِ دَرَسْتَوَيْه	۵۴۷	اَبُو الْفَرَجِ بْنِ هِنْدُو	۵۴۴	اِبْنِ ثَعْلَب	۵۷۲	اَبُو الْعَيْنَا	۵۸۶

ابو منصور جواليقی	۵۶۴	ابو بکر عیاش	۵۹۷	ابن الاعرابی	۶۰۲	ابو الحسین غسانی	۶۰۷
ابو سعید ابو الخیر	۶۰۸	ابن برهان نحوی	۶۱۵	ابو احمد حلوانی	۶۱۸	ابن معزعیانی	۶۲۰
ابو سلیمان منطقی	۶۳۳	ابن اثیر مجد الدین	۶۳۴	ابن اثیر عز الدین	۶۳۱	ابن اثیر ضیاء الدین	۶۴۶
ابن رضوان مصری	۶۵۷	ابراهیم بن عبدوه	۶۶۷	ابن مثیم کجراتی	۶۷۴	ابن ابی عمیر	۶۷۷
ابو الصباح کنانی	۶۸۱	ابن درید لغوی	۶۸۳	ابو عمار فقیه	۶۸۹	ابن رومیه اشبیلی	۶۹۰
ابن ابی العوجاء	۶۹۲	ابو الحسن میثمی	۷۳۱	ابن ابی جمهور احسائی	۷۳۲	ابن شجری	۷۵۷
		ابو الخیر ظهرانی	۷۶۱	ابن اثال دمشقی	۷۶۳		
ابن هیثم حکیم							
۷۶۸							
ابراهیم طبری							
		۷۷۹					

بحمد الله والمنة خط نسخ از کتاب مستطاب از بدایت تا نهایت بنگارش داد توفیق

انجام یافت وانا العبد الداعی لابواب الدولة القاهرة محمد باقر الموسوی الصفهانی

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحانك من اله تقدست ذاته عن مساس الاوهام وتنزهت شأنه عن احساس الافهام و جلت سبحات وجهه عن طروق الظنون وتعالى مراد غيبه عن شخوص العيون و تفرد عز اسمه بالقدم والازلية وتوحد تعالى جده بالبقاء والسرمدية ولا يدرك حقائق اسمائه بروية الفطن ولا يكتنه معاني صفاته برجم الرجن

تبارك الله من لا عقل يدركه ولا تصوره الاوهام والفكر

فاشهد ان لا اله الا الله شهادة تنشأ من حقيقة الاجتهاد وتنبعث من صميم الفؤاد ولا تعثرها هواجس الخطرات ولا تشوبها وساوس العثرات واصلي على من انتجبه من اشرف بيوتات العرب واكرم افخاذ الشعب وابتعثه على حين فترة من الرسل و سكتة من دعاة السبل اذ الناس اصطلموا على الخصومة وتنافروا عن الالفة واستسلموا للكفر وانعدلوا الى الجور واجتمعوا على الشقاق وصرحوا بالنفاق فجلت انوار دعوته من جانب البيت العتيق واسرع دعاة حضرته الى كل فج عميق وآتى بما اعيى به ذوي الالسنة الحداد واذهش اولي الاحلام السداد واورى قادحات

تعالى جده اي علا جلاله وعظمته نهاية

روية في الامر نظر وفكر والاسم الروية

فاموس

الفطنة كالفهم

اكتنه الامر بلغ كنهه

ركنه علمه وفهمه وقيل

الفحد ذو الفضيلة وفوق البطن

لا يجفى

ما في الفقرات من صنعة النثار

البيت العتيق كعبة

اذهشه دوخه افكنده

متهم الرأي مقل

الحداد بالكسر جمع حاد

دیباجه

الزناد وقوم اودالعماد وابلج موصلات الجواد وابان مشرعات الوراد ذلك
الكتاب لاريب فيه ولاغضاضة تعتريه نزل به الروح الامين على قلبه ليكون من
المنذرين فانذر وبشر ونهى وامر وشق القمر وكلم الحجر وانطق المدر ودعى
الشجر وجاهد في سبيله بالحكمة والموعظة الحسنة حتى انار المحجة واتم الحجة
فانقشعت غياهب الشرك عن حقيقة الايمان وانجابت غياثر الشك عن قراح الايقان
وشبمت اضواء السنن وخبت نيران الفتن وهو خيرة الخلق اسرة واطيبهم شجرة و
ازكيهم عرقا واصلا وانجبهم طفلا وكهلا

محمد سيد الكونين والثقلين والفريقين من عرب ومن عجم
صلى عليه آله العرش ما طلعت شمس وما لاح نجم في دجى الظلم

وعلى شقيق دوحته وضياء رومته وغيبة حكمته وحامي حقيقته الذي ضمه الى
صدره وليدا ورباه في حجره وامنه على سره رشيدا وآمره على امره فابتان
في ارشاد العباد وتقويم البلاد عزائم ثاقبة لاتحد مضاؤها وهمما شاهقة
لاتنثني عليا آناؤها فطالما صولته قروم الطغاة وبخع لهيبته صناديد البغاة وهو ابن
الله العظمى وحجته الكبرى والنهج السوي وخليفة النبي بالنص الجلي و
البرهان القوي والنباء العظيم والصراط المستقيم وفتى ابراهيم وضارب
الخراطيم فلاق الهام وقتال الطغام ذو البزة الموبقة والضاعقة المحرقة
والمجد الشامخ والعز الباذخ والفخار المعرق والشرف الموثق الغيث المغدق
والسحاب المودق الذي حاز خصائص حجته ومناقب ذريته ازمعت على عروب
اقمارها وطفوء انوارها دول جائرة وطواغ غابرة فتوعدوا رواتها وحبسوهم
ومنعوا حماتها وقتلوهم ولم يألوا جهدا في انتهاء النهى الى مشارق الارض ومغاربها
وتخومها ومناكبها وسهولها وجبالها ونقاعها ودمالها وتلك الاقمار آبت الا طلوعا
وهاتيك الانوار امتنعت الا سطوعا والله متم نوره ولو كره الكافرون

ذاك سيدنا وامامنا علي امير المؤمنين و
رأس الموحدين وحامي بيضة الدين من كيد اعداها
جمع الله فيه جامع الرسل واتاه فوق ما آتاها
لاترم وصفه فيه معنى لم يصفها الا الذي سواها

وعلى اغصان شجرتيه الطيبة وافنان جرثومته الطاهرة امناء وحيه وحفظة سره و

الاورد
الموج ماؤه
حفنه من كذا اغصانا
اى تمرو وجب
اساس

انقشع
انكشف
مطاوع
انجابت السحابة منكشف
كزيد ابر وكذلك انجاب
الظلمة
من
حب النار فزمزمر اتش
منه

اسرة
الرجل وذوان عزم وفطنه
ووصف بالقوم ودخلت
فيه ومن خوالاز
ابنا
يقدر فيه كابعد
قرم
مهم قوم فرومة
صنديد بالكسر فهو كاد
صاديد بدجمع منقول الاد
الطغام
اوغاد الناس الواحد
والجمع سواء
من
ذو البرقعلى بن ابي طالب
لقبه به الياس نوجين
قاموس
في حديث الاستسقاء
عشاشا فما معدقا الغدق
ضح الدال الطلا الكاثر القطر
والمغدق مفعل منه فهابه
الفنن
محركة الغصن جمع افنان
ق
جرثومة الشئ ناقيم اصله
قاموس

دیباچه

وکهوف کتابه وجبال دینه یتحدر عنهم السیل ولا یرتقی الیهم الطیر الذین
هامت فی ادراک حقائقهم عقول البشر وافحمت نعوت عناصرهم فصحاء ربیعة
ومضر واستودعوا مکنوم سرّ لو کشفوا عنه لتضعضعت اساس الاراء واندمجوا
علی مکنون علم لو باحوا به لاضطربت حلوم الحکماء فانهم مظاهر الوجوب المکنونة
فی الهیاکل الامکانیة ومعانی الاسماء المضمرة فی الصور الانسانیة وهم سفراء
سلطان اللاهوت وامراء قطان الناسوت واقلام الاقدار والواح الاسرار

قطن قطونا
اقامت نمود وجای کرفت
منتهی الارب

علماء ائمة حکماء
هیدی النجم باتباع هداها
سادة لا یریدون الا رضی الله کما لا یرید الا رضاها
لم یکونوا للعرش الا کنوزا خافیات سبحان من ابداها

صلی الله علیهم وعجل فرجهم بظهور دولة الحق وبزوغ شارق الصدق وسطوع
صبح الدجی وتجلی نور الهدی بقیة الله فی الارضین و
خلیفة رب العالمین وظله
علی ساکنی الغبراء من کل دیان
ایا نجحة الله الذی لیس حائدا بغیر الذی یرضاه سابق واقدر
اغث حورة الایمان واعمر ربوعها فلم یبق منها غیر دارس اثار
وعجل فداک العالمون بامرهم وبادر علی اسم الله من غیر انتظار

وبعد

توقیع همایون شاهنشاه جهان پناه طراز بخش دیهیم وکاه مایهٔ امن وامان آیهٔ عدل واحسان خداوند ملک وملت
نگهبان دین ودولت انتخاب کتاب قضاوت قدر مقدمهٔ کتائب فتح وظفر رافع رایات صدق وایمان ناسخ
آیات بغی وعدوان شاهین ترازوی معدلت آذین چارسوی سلطنت سنجهٔ امتزاج طبایع واجسام
حکمت نتاج عناصر واجرام مصدر عظائم امم ملجاء جماهیر امم سایهٔ آسایش عباد مایهٔ آرامش بلاد
فلاق الهامات سباق الغایات غلاب الخصام جلاب الحمام مقرب الخوف
مفرق الصفوف السیف المسلول والرمح المصقول اللیث الصائل والغیث الهاطل
السحاب الساکب والشهاب الثاقب الصارم البتار والخضارة الزخار
العلم الاشم والیم الخضم الباسط المقسط المجاهد المرابط سلطان السلاطین

العلم کوه
الخضارة دریا

خاقان الخواقین ابوالمظفر **ناصر الدین شاه قاجار** ایدالله اعوانه وشیّد
ارکانه ونصر جیشه ونصر جیشه ما دار الفلک الدوّار

برعهدهٔ کنجور کنوز کشوری و دانای رموز هنرپروری محقق عرشهٔ افادت مدبر ملک سعادت ناسخ ترهات
اصحاب نجوم برازنده دست وزارت علوم

فَلَمْ تَكُ تَصْلُحُ إِلَّا لَهُ ۞ وَلَمْ يَكُ يَصْلُحُ إِلَّا لَهَا

ملکزاده دانشمند نواب اشرف والا اعتضاد السلطنه وزیر علوم علیقلی میرزا سلیل شاهنشاه مبرور خاقان مغفور ابوالملوک فتحعلی شاه قاجار نورالله مرقده صدور ونفاذ یافت که در ترجمهٔ احوال وشرح اخبار اساتید علوم ومشایخ فنون از علماء اسلام وسایر ادیان کتابی جامع ودفتری کامل ترتیب کن ونام هرکدام از فحول فقها واکابر حکما وحذاق اطبا واقطاب عرفا ومصنفین هرفن ومتجرین هرصناعت در عنوانی جدا کانه مذکور ساز وخلاصهٔ حالات ونوادر وقایع ولطایف حکایات ونخب اشعار وشیوخ اجازات ومشاهیر تلامیذ واسامی تألیف هریک را از اصول معتبر ومدارک معتمد استقصا نموده بی کم وبیش بشرح آور ودر این اثر جمیل وفیض عمیم اسلاف غابرین با اخلاف معاصرین بهم تا هم آثار فضائل ورسوم کمالات پیشازان میدان هنرمندی که مانند منزل سقط اللوی ودمنهٔ ام اوفی حالت دروس وکیفیت طموس پذیرفته برصورت ملک محروس اشتمال یابد وهم آثر معاصرین که از هنگام جلوس ابد مقرون تاکنون که بطالع مسعود وطائر میمون آغاز ثانی قرون است در ظل عنایات شاهانه تربیت یافته اند برصفحات این دفتر جدید جاوید ماند همینکه ملکزادهٔ دانشمند که تمام همت موروث ومعظم اوقات شریف در ترویج اسواق علم وتکمیل افاضل ملک وسقایت لبسابین ادب وعمارت مدارس هنرهمی مصروف دارد از مضمون حقایق مومن الخطاب همایون وکتاب مکنون ودیدهٔ هوش وباصرهٔ دانش روشن ساخت ودر فحوای حکمت پیرای آن روض ممطور وکتاب مسطور رواج تمت یضاً وخدمت دولت غرّاهم آغوش یافت این فرخنده شغل خطیر وخجسته منصب مبارک را که مایهٔ افتخار دارین وآیت سعادت نشاتین است بشیر آمال ودلیل اقبال گرفت وازپی امتثال امر اقدس جلالکتر از فلک اطلس بحرکت برخواست تخت حکم نمود تا مدلول توقیع رفیع ومضمون برلیغ بلیغ بمسامع ولاة بلاد وحکام اقطار تبلیغ نمایند وکاشته هرمرکز یرا مامور دارند که تفصیل حالات وشرح گذارشات علماء آن ملک از شیوخ سلسله ورؤساء خاندان هریک بازخواهند که اهل البیت ادری بما فی البیت. اتحملهٔ اخبار وآثار این دفتر محیط باصحت استناد بمطاوی عبارات ونصوص معتمدین وصدق انتساب بفحاوی رسایل ومجامیع معتبرین آراسته گردد واز اختلاط ضعاف اقاویل وارتباط قباح مجاعیل پیراسته آید سپس بفرمود که برای تمهید مقدمهٔ این کتاب کریم وتشیید مبانی این بنیاد عظیم ازارکان افاضل واعیان اماثل جمعی کثیر وجمی غفیر حاضر آورند وتصدیر ودانش هریک برمحک انتقاد خاطر وقاد عرضه دارند تا که قبول افتد وچه در نظر آید همینکه نشر انتخاب فصل انتشار یافته نسیم هوش دانشمندان ملک رسید ارباب دواعی وخداوندان فنون از ظاهر وخامل قاصر وکامل

ملتقط
فلک سعادت ناسخ زمان
انجمان نجوم

لا یخفی ما فی الفقرتین من ضعفی الایهام والتلویح تذکرا الی ما جریا علیه مدظله مع ارباب الاحکام واصحاب التنجیم فانه الذی یصدق بین المتاخرین للرد علیهم کالشریف علم الهدی بین المتقدمین وصنف فی ذلک مجموعة البارع المسمی بغلک السعادة وتنابذه ادراک الریب والشکوک وقد جلی اسماء آباء الملوک فی کل شجر نار واستجد المرخ والعفار

۴

البیت

لابی القاسم هبة من نضیدة مدح بها محمد بن عبدالله المهدی العباسی وقبله انته الخلافة منقادة الیه تجر اذیالها وبعده ولو انها اصغیر لزلزل الارض زلزالها

دیباچه

وکهوف کتابه وجبال دینه یحدر عنهم السیل ولا یرتقی الیهم الطیر الذی
هامت فی ادراک حقایقهم عقول البشر وافحمت نعوت عناصرهم فصحاء ربعه
ومضر واستودعوا مکنوم سرّ لو کشفوا عنه لضعضعت اساس الاراء واندمجوا
علی مکنون علم لو باحوا به لاضطربت حلوم الحکماء فانهم مظاهر الوجوب المکنونه
فی الهیاکل الامکانیه ومعانی الاسماء المضمره فی الصور الانسانیه وهم سفراء
سلطان اللاهوت وامراء قطان الناسوت واقلام الاقدار والواح الاسرار

قطن قطونا
اقامت نمود وجای کرفت
منتهی الارب

علماء امته حکماء
هیتدی النجم باتباع هداها

سادة لا یریدون الا رضی الله کما لا یریدون الا رضاها
لم یکونوا للعرش الا کنوزا خافیات سبحان من ابداها

صلی الله علیهم وعجل فرجهم بظهور دولة الحق وبزوغ شارق الصدق وسطوع
صبح الدجی وتجلی نور الهدی بقیة الله فی الارضین و
خلیفة رب العالمین وظله
علی ساکنی الغبراء من کل دیان

ایا حجة الله الذی لیس جاریا بغیر الذی یرضاه سابق اقدار
اغث حورة الایمان واعمر ربوعه فلم یبق منها غیر دارس اثار
وعجل فداک العالمون بامرهم وبادر علی اسم الله من غیر انتظار

وبعد

توقیع همایون شاهنشاه جهان پناه طراز بخش دیهیم وکاه مایهٔ امن وامان آیهٔ عدل واحسان خداوند ملک وملت
نگهبان دین ودولت انتخاب کتاب قضا وقدر مقدمهٔ کتائب فتح وظفر رافع رایات صدق وایمان ناسخ
آیات بغی وعدوان شاهین ترازوی معدلت آذین چارسوی سلطنت سنجهٔ امتزاج طبایع واجسام
حکمت نتاج عناصر واجرام مصدر عظائم امم ملجاء جماهیر امم سایهٔ آسایش عباد مایهٔ آرامش بلاد
فلاق الهامات سباق الغایات غلاب الخصام جلاب الحجام مقرب الخوف
مفرق الصفوف السیف المسلول والرمح المصقول اللیث الصائل والغیث الهاطل
السحاب الساکب والشهاب الثاقب الصارم البتار والحضارة الزخار
العلم الاشم والیم الخضم الباسط المقسط المجاهد المرابط سلطان السلاطین

العلم کوه
حضارة دریا
مخا

دیباچه

خاقان الخواقین ابوالمظفر ناصرالدین شاه قاجار ایدالله اعوانه وشیّد
ارکانه ونضّر عیشه ونضّر جیشه ماداراالفلک الدوّار

برعهدهٔ کنجور گنوز دانشوری ووادای رموز هنرپروری محقق عرشه افادت مدبر ملک سعادت ناسخ ترهات
اصحاب نجوم برازنده دست وزارت علوم

فَلَمْ تَكُ تَصْلُحُ الْآلِهَةُ ۴ وَلَمْ يَكُ يَصْلُحُ الْآلَهَا

ملکزاده دانشمند نواب اشرف والا اعتضاد السلطنه وزیرعلوم علیقلی میرزا سلیل شاهنشاه مبرور خاقان مغفور ابوالملوک فتحعلی شاه قاجار نورالله مرقده صدور ونفاذ یافت که در ترجمهٔ احوال وشرح اخبار اساتید علوم ومشایخ فنون از علماء اسلام وسایر ادیان کتابی جامع ودفتری کامل ترتیب کن ونام هرکدام از فحول فقها واکابر حکما وحذاق اطبا واقطاب عرفا ومصنفین هرفن ومتجرین هرصناعت درعنوانی جداگانه مذکور ساز وخلاصهٔ حالات ونوادر وقایع ولطایف حکایات ونخب اشعار وشیوخ اجازات ومشاهیر تلامیذ واسامی تألیف هریک را از اصول معتبر مدارک معتمد استقصا نموده بی کم وبیش بشرح آور ودراین اثر جمیل وفیض عمیم اسلاف غابرین با اخلاف معاصرین سهیم تا هم آثار فضائل ورسوم کمالات پیشازان میدان هنرمندی که مانند منزل سقط اللوی ودمنهٔ ام اوفی حالت دروس وکیفیت طموس پذیرفته برصورت ملک محروس اشتمال یابد وهم آثر معاصرین که ازهنگام جلوس ابدمقرون تاکنون که بطالع مسعود وطائر میمون آغاز ثانی قرون است درظل عنایات شاهانه تربیت یافته اند برصفحات این دفتر جدید جاوید ماند همینکه ملکزادهٔ دانشمند که تمام همت موروث ومعظم اوقات شریف در ترویج اسواق علم وتکمیل افاضل ملک وسقایت سباتین ادب وعمارت مدارس هنرهمی مصروف دارد از مضمون حقایق مؤمن الخطاب همایون وکتاب مکنون ودیدهٔ هوش وباصرهٔ دانش روشن ساخت ودر فحوای حکمت پیرای آن روض ممطور وکتاب مسطور رواج تمت پیضاء وخدمت دولت غرّاء هم آغوش یافت این فرخنده شغل خطیر وخجسته منصب مبارک را که مایهٔ افتخار دارین وآیت سعادت نشاتین است بشیر آمال ودلیل اقبال گرفت وازپی امتثال امر اقدس جلالکتر از فلک اطلس بحرکت برخواست تخت حکم نمود تا مدلول توقیع رفیع ومضمون یرلیغ منیع بمسامع ولاة بلاد وحکام اقطار تبلیغ نمایند وگاشته هرمرکز را مأمور دارند که تفصیل حالات وشرح گذارشات علماء آن ملک از شیوخ سلسله ورؤساء خاندان هریک بازخواهند که اَهْلَ الْبَيْتِ اَدْرٰى بِمَا فِي الْبَيْتِ تا جملهٔ اخبار وآثار این دفتر محیط باصحت استناد بمطاوی عبارات ونصوص معتمدین وصدق انتساب بفحاوی رسایل ومجامیع معتبرین آراسته گردد وازاختلاط ضعاف اقاویل وارتباط قباح مجاعیل پیراسته آید سپس نظر مود که برای تمهید مقدمات این کتاب کریم وتشیید مبانی این بنیاد عظیم ازارکان افاضل واعیان اماثل جمعی کثیر وجمی غفیر حاضر آورند ونقد هنر ودانش هریک برمحک انتقاد خاطر وقاد عرضه دارند تا که قبول افتد وچه درنظر آید همینکه نشر انتخاب فصل انتشار یافته بتسام هوش دانشمندان ملک رسید ارباب دواعی وخداوندان فنون ازظاهر وخامل قاصر وکامل

ملتقط
فلک سعادت ناسخ زمان
انتخاب نجوم

لایخفی ما فی القمرتین من
صنعی الابهام والتلخیص
نظرا الی ماجرت به مناظلله
مع ارباب الاحکام واصحاب
التنجیم فانه الذی تصدی
بین المتاخرین للرد علیهم
کالتبریز علی الهندی بین
المتقدمین وصنف فی رد
مجوحة البارع المتفنن مقلله
السعادة وسنا لبغه ازاله
الریب والشکوک وقد
علی اسامی اسناء الملوک
فی کل شجر نار واستمجد
المرخ والعفار

ع

البیت

لابی القاسم هبة من صنیعة
مدح بها محمد بن عبدالله
المهدی العباسی وقبله
انت الخلافة منقادا
الیه تجر اذیالها
وبعده
ولو رامها احد غیره
لزلزل الارض زلزالها

برسان منتی بایستاده آغاز خودنمائی نمودند و زبان جویندگان ستائی گشودند و هریک بسیلی ارخواستی دست بزارت توسل جستند
که اذکرنی عند ربک و برحسب وسع و اندازهٔ طاقت دعوی استعداد و لیاقت کردند و طالب اختبار و امتحان آمدند
که عند الامتحان یکرم الرجل او یهان ملکزاده دانشمند که کاشف اسرار اسرار و واقف کنوز رموز و جامعهٔ شتات حکم
و فهرست علمای عالم است روزی چند از دریای ماءین اللغتین و السیمین و النشر و الالتباب در بطبان کتابخانهٔ خاصه
که مدرس ماحصل افکار حکماء یونانیین و چشمسار عیون فنون فضایل اولین و آخرین است

هی الدار ان مستطرح العلم بها ناهل الامال یبنا نا

برمسند مباحثت و صدر تحقیق قرار گرفت و در هر باب از مزالق خواطر و زحالف بصائر بمیان آورد و حاضران
محفل سبقی را در حلبات مطاح انظار و مسارح افکار مسابقت مناظرت مبادرت جستن فرمودند لیهلک من هلک عن
بینة و یحیی من حی عن بینة و خود بانظر صائب و رای ثاقب در ترجیح مراتب فهم و فضل ایشان تحری و تامل نمود
و حق اجتهاد و داد انتقاد بداد فوجد بعضهم کبرق خلب او کسراب بقیعة و بعضهم کزند الخیل
او جعفر بن فلاح الکتانی پس در جملهٔ آنان که اختبار و اختبار مطابق و موافق یافت چهارکس که در مراتب
هنر و مقامات کمال اربعهٔ متناسبه و ارکان متآزره بودند برگزیدند

احدهم الدبیر الخبیر و الطبیب اللبیب استاذنا الحاج میرزا ابو الفضل
الساوی حتی الله حی مجده عن دناوة المثالب و الساوی و ثانیهم الحبر
المفضال و الغین الهطال صاحبنا المیرزا حسن الطالقانی لازال مؤیدا
بالأید الربانی و ثالثهم النحریر اللبیب و الأدیب الأریب مولینا عبد
الوهاب القزوینی الشهیر بملا آقا سقاه الله من جوده کاسا دهاقا ثم
اتم العلة بجزء لولا ما نهی الله عنه من تزکیة المرء نفسه لذکر فضائل جمة
لاتجمها الأذان و لا تنکرها الأجنان و هو صنیع نعیه و ربیب مکرمته محمد
المدعو بالمهدی العبد الرب آبادی افاض الله علیه اودیة الأیادی

پس تکلیف تتبع و ترتیب و ترجمت و تالیف این معجم مبارک و فهرست شریف برعهدهٔ آن چهار استاد را حوالت کرد و ایشان
تبییض مسودات و امتاخ مبیضات یک دو نفر و پرممتاز بدانجماعت ضمیمت داشت و هما میرزا مهدی
الاذربیجانی و میرزا طاهر المهدانی آنگاه از بحار زخار جود و نوال ظل الله المدود جدولی بکشت زار امال این جمع بگشود
و هریک را شهریهٔ مستمر و روزانهٔ مستدام برقرار نمود و از نهایت عنایت و تمام اهتمام کفالت احوال و کفایت مهمات
ایشان باسباط ارجمند خود نواب طغرلبیگ میرزا باز گذاشت و در اختیار و اعتبار وی مدین منصب سامی جهة تخصیص
و نسبیت ملحوظ داشت چه او در عنفوان عمر و ریعان شباب و نضرت عیش و خضرت عود بمزید عزم و توان همت
کوهر پاک و ذیل عفاف از آمیزش مناهی و آلایش ملاهی صیانت نموده سالیان دراز و عهدی دیرباز

ناهل پیراب و تشنه از اضداد
منتهی الارب
روی عن النبی ﷺ انه لما قدم علیه
زید الخیل قال له یا زید ما وصفت
احدا فی الجاهلیة فوایته فی الاسلام
الا رایته دون ما وصف به غیرک
قال محمد بن ما
الاندلسی و جعفر بن فلاح الکتانی
احد فؤاد المعز العبیدی من الخلفاء
الفاطمیین
کانت مسائله الارکان حجرا
من جعفر بن فلاح احسن الحجر
ثم التفتنا فلا والله ما رای بصری
ازی باحسن منها قد رای بصری
ساوه
مدینة حسنة بین الری و همذان
و النسبة الیها ساوی و ساوجی
معجم البلدان
و هو طالقان قزوین التی الیها
الصاحب بن عباد بن العباس بن عباد
لا طالقان طخارستان التی الیها
ینسب خلد بن محمد بن محمد الصوفی
ترکیة تسعون عودا
منتهی الارب
عبد الرب آباد قریة بکورة
الدشتابی من نواحی قزوین
الأیادی
جمع الابدی جمع الید و هی الجارحة
المعروفة تستعار للنعمة مجازا
رسلا من قبیل اطلاق اسم ما هو
بمنزلة الصلة الفاعلیة او القابلیة
علی المعلول
حلبی
سبط بالکسر پیر منتهی الارب

دیباچه

در تحصیل و تکمیل ریاضات برده و از افاضات خاصهٔ بنای بزرگوار قامت قابلیت با انواع هنر بیاراسته فخرعلی
ابن الصقر ابن شبه الصقر و برعهده نجل امجد و نسل ارشد خویش کوهر درج جلال و اختر برج اقبال امیرزاده کامکار
نواب محمد حسن میرزا مقرر داشت که هرگاه کراریس اوراق و طروس اطباق این نامهٔ مبارک بچهل هزار بیت پیوست
بشرایط طبع آن قیام و اهتمام نماید و این اثر جمیل و ثناء جزیل در اطراف و اکناف ملک محروس شایع و منتشر سازد

یذیع به الأقطار شرقاً و مغرباً ویجری به رکباً جنوباً و شمالاً

بمغتبه ذلك كله آن حمله فادحات ترتیب و تنمیق و باهضات ترکیب و تلفیق بانبرد یک خویش امضاء داشته جمله را فرمان
بآن سفینهٔ فصاحت و دستور ناطور حدیقهٔ بلاغت اصغا نمودن فرمود و آنگاه از درر آموزگاری رموز تصنیف
نکات تالیف بلسان خطابت چنین نطق نمود که همانا شمار در شناوری این دریای شگرف و غوطه خواریی
این گرداب ژرف رعایت چند معنی نمودن باید تا از غرقه خطر و تعرضات بساحل سلامت و نجات رسیدن توانند
نخست آنکه در تتبع و تفحص و استقصا و استیفاء تمامت آثار و اخبار و حالات و حکایات فقهاء و محدثین و حکماء
منجمین و نحاة و لغویین و اطباء و مفسرین و عرفاء و معبرین و شعراء و عروضیین و غیرهم ممن قرأ علی شیخ فتبع
و تلمذ و تتلمذ و استاذ فتبرز از اغاز هجرت رسول مختار تا سطوع انوار دولت قاجار که بر دوام ملک و اریکهٔ قرار باد

من قال امین آبقی الله مهجته فإن هذا یثمل البشرا

بدان بذل جهد و استفراغ وسع نماید که کس را با وجود این مجموع محیط که لا یغادر صغیرة ولا کبیرة إلا أحصاها
بگر کتب رجال و تراجم احوال حاجت نیفتد و دیگر آنکه در ترک عصبیت مذهب و حمیت طریقت چنان شرط مواظبت
بجای برید که ضبط عقاید و تفصیل اقاویل و شرح مدائح و ثلب مناقب مخالف و مؤالف بر یک نسق فراهم آید
و بر حسب اغراض رذیله و اهواء باطله جهات کلام از مساقی که وارد است تبدیل نیابد زنهار صنادید اصحاب
تابعین و بزرگان ملت دین و خلفاء راشدین کلمات ناشایست و القاب ناپسند یاد نکنید و با اقتضاء
رأی خویش در تصحیح و ابطال عقیدت منتحلین فرق و مشهین طوائف اجتهاد نورزید و دیگر آنکه تمام توان و منتهای
دقت در احتیاط بر سلاست عبارات و سهولت کلمات مبذول دارید تا عارف و عامی عالی و دانی از ثمره
شجره طیبه که باکوره مبارکه این قرن ابد قرین است بهرها برند و فائدها اندوزند و گمان نبرید که سخن با رعایت این جهات
جمال بلاغت محروم آید و از آئین فصاحت برکنار ماند چه حقیقت حسن کلام بدان است که خواص و عوام آنرا
بپسندند و پسندیده شمارند عبد الله مأمون کمر از در اختبار با وزیر خود حسن بن سهل کفت ما البلاغة
ما فهمته العامة ورضیته الخاصة نبی باید انام معانی جزل از کسوت الفاظ مبتذل صیانت نمود و از ثمره
بردم سفله که از نقایص کلم و اخلاق الفاظ تهی و مستند اجتناب جست راغب در محاضرات در عداد فصحاء
نکوید خیر الکلام ما لا یکون عامیاً سوقیاً ولا عربیاً وحشیاً همانا فصاحت را بتفاوت از منه
و اعصار مختلف آید در زمان جاهلیت و صدر اسلام

دیباچه

غالب تشکیل کلام باعبارت حوشیه وجمل وحشیه میرفت واز عهد نمایش وحدوث فصحاء محدثین وجوه معانی ومضامین بازیور دقایق کنایات ونکات استعارات آرایش یافت وفصاحت هیکل کلمات وخشونت پیکر عبارات بدقت ولطافت روی نهاد وتا رقه رفته سهولت سیاق وسلاست اسلوب بمقامی بوست که استعمال غرائب الفاظ وعویصات کلمات کبیاره منافی برلغت ومخل فصاحت گشت واذهان عوام میزان کلام آمد دریکی ازکتب ادب خوانده ام که صفی الدین حلی راگفتند که فلان فاضل متدرب دیوان شعرتو بدید وتمام نقود عقیان وکنوز ذهبان آن میزان خبرت بسنجید وگفت لاعیب فیه سوی انه خال عن الالفاظ الغریبه صفی را ازشنیدن این سخن شگفت صفاظ ما نعت از دست شد واز روی طیش اشعاری بپاسخ وی نوشت که این چند بیت از آنجمله است

إنما الخربون والدردبيس
والظا والنقاخ والعلطبيس
والعطارس والشقحطب والصمد
عب والخربصيص والعيطموس
والحراجيج والعفنقس والعف
لق والطرفسان والعسطوس
لغة تنفر المسامع منها
حين تتلى وتشمئز النفوس
وقبيح ان يسلك النشا
فر منها ويترك المأنوس

الخربون
بالضم زن کند پیر
منتهی الارب

الدردبیس
بالضم وکسر دال دوم پیر کلان
منتهی الارب

الظا
امر بالابراد
منتهی الارب

النقاخ
گوارا آب خوش خنک روان
وخواب درعافیت
وآرام
منتهی الارب

العلطبیس
شمشیر وشتر وعنبران
منتهی الارب

العطارس
عطرس گربز ستمکار بیکبر
عطارسیس جمع
منتهی الارب

الشقحطب
کشمش قحف رودشاخ
یا چارشاخ خواه
منتهی الارب

الخربصیص
مشتر بزرو دوغ
منتهی الارب

العیطموس
کهربون زن تمام اندام
وشتر قوی هیکل تمام خلقت
منتهی الارب

الحراجیج
بالضم وکسر بر الجیم ماده
سخت
منتهی

العفنقس
مرد بسیار خوار
وشوخ
منتهی

العفلق
کجفر کس فراخ وسست
وپر گوشت وزن گول
بدزبان مدکردار
منتهی الارب

الطرفسان
تاریکی
منتهی الارب

العسطوس
محرکه گلدون اوشیده وسینه
مهتر تر سلیله
ودلیت
روبه ودرختی است
درخت خرزان
که در خرزه
میروید

وديگر انکه عناوین ارباب تراجم ترتیب حروف معجم ترکیب نمایند واز اسماء والقاب وکنی ودرهرنام اشهر اعلام مناط شناسایی را بارعایت این دو شرط کشودن هر ترجمت ویافتن هرعنوان باسهل طرق وایسر وجوه بدست آید واگر در طی اخبار وشرح احوال کسی از اصطلاحات صناعات ومشکلات لغات واسامی بلاد ومشترکات اعلام وعقاید ملل واصول مقالات چیزی برانشتند اقلام درکذرد از توضیح وضبط آن هیچ فرو نگذارید واگر فهم کردن لفظی از قبیل تسمیات ویاشطری از ضمائم قصص وحکایات از دانستن واستانی ناگزیر باشد خلاصه موقوف علیه برسبیل استطراد ایراد نمایند تا خاطر خواننده را انتظاری نماند وبمراجعت دیگر مجامیع محتاج نگردد که اشارت الحق یهدی ویشجون و الکلام یجر الکلام ندرخواه اینگونه اطالت واطناب است واگر صاحب ضوابط طبعی موزون بوده واشعار مطبوع سروده انموذجی از نتایج افکارش مشهود دارید تا هنری مستور نماند ولی بحکم رعایت تتمیم فضیله

واشاعت نفع هر شعر را ترجمی لایق نویسید و در اینباب خرجا صل مقصود و اصل مراد امری منظور ندارید تا معانی ابیات
از جهة رعایت تعینات نا مطبوع و غیر مانوس نیفتد که خروج معنی از مضیق تشخص بفراخای نوعیت اسهل مکروهین
و اقل محذورین باشد خَانِيكَ بَعْضُ الشَّرِّ أَهْوَنُ مِنْ بَعْضٍ و در نظم وقایع و اخبار هر کس علی قدر الاستطاعة
ترتیب سنوات مراعات کنند و مانند بسیاری از ارباب طبقات و اصحاب تذکرات زمان وفات در آغاز و اوان
میلاد در انجام نیارید که عقد منظم خوشتر از قلاده منفصم پس همی بکوشید تا هر نادره را از قرائن و امارات و آثار
و علامات تاریخ وقوع بدست آورید و جمله را علی الترتیب تفصیل دهید و پس از اتمام جمیع شروط و قیودی که
اشارت رفت حاصل شغلت و نتیجه فکرت خویش بلسان مدیر مجلس بر من قرائت کنند تا اگر اقدام اقلام را
عثرتی افتاده و یا در ضبط و ربط امری غفلتی رفته باشد خود بنجابة جبرت اصلاح کنم چون فکر زاده دانشمند جوامع کلمات حکیمانه
بپرداخت و بتلقین لآلی اسرار و نکت مسامع مقربان حضرت گرانبار ساخت حاضران محفل رخصت انصراف یافته
برحسب اشارت والا در همان آستان معلی بگنجوری خزانه سرافراز آمدند که از اشتمال کتب اوائل و اواخر خود فلکی است
مشحون بَلْ فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْعُيُونُ در ساعتی مسعود شروع در مقصود نموده و نقد دینه وقت عزیز
و عمر شریف در مصرف ترصیف و تصنیف بکار بردن گرفتند تا آنیک بتوفیق خدای سبحانه تمام ایام در احیاء آثار علما
اعلام و تخلید مآثر شاهنشاه اسلام مصروف میگردد و از عواطف شاهانه و عوارف خسروانه امید میرود که این فن شریف

لا بأس بغیبة بسیر فی اللفظ المقیس الموزن او غیره کالنثر مطول

چون هنرهای دگر موجب حرمان نشود هرچند در انباه ابناء دهر و تراجم اعاظم هر عصر
من متفقهة الصحابة و التابعین و متدربة النحاة و اللغویین و متخرجة الأساتذة و المتطببین و
و متفلسفة الحکماء و الطبیعیین و متصوفة العرفاء و المرتاضین
تا کنون که یکهزار و دویست و نود و چهار سال از هجرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم بر آمده بسی تصنیفها رشته
و تالیفها پرداخته آمده ولی از جوگرا از پرتو افاضات و تائیدات ربانی و سعادت طالع میمون اعلیحضرت صاحبقرانی
این تصنیف کامل و تالیف حافل که بحسن اختیار و یمن انتخاب نظر اقدس خسروی بنام نامه دانشوران ناصری موسوم و مترجم گشت نسخ
دفاتر دیگران و خاتم نامهای گذشتگان آید
فَإِنِّي وَإِنْ كُنْتُ الْأَخِيرَ زَمَانُهُ لَآتٍ بِمَا لَمْ تَسْتَطِعْهُ الْأَوَائِلُ
ملکات لریب و قایع پردازان خاطر آگاه و بدایع طرازان دقیقه یاب مسئول و مأمول چنان است که بحسن مطالعت
اق موشح و اطواق مطرز از طریق اعتساف کناره گیرند و از در سلامت و انصاف در آیند و بنظره حمقاء
تدح نگشایند و این کینه بندگان آستان وزارت علم و دیرینه چاکران مدارس کمال را بضیق ذراع
و قصور باع و قلت بضاعت و نزارت استطاعت اسناد نفرمایند که
سالها دفتر ما در گرو صهبا بود
رونق مدرسه از درس و دعای ما بود

واگر احیانا بر زلت قدمی و طغیان قلمی واقف آیند، مستند مروت سبکه

دروسوا العلوم لیملکوا بجدالهم

فیها صدور محافل و مجالس

نقیر مراء بر ندارند و عربده جدال برنگشند و از در مرمت و فتوت عیون اعتراض بجفون اغماض فرو پوشند

فما ابرء نفسی انی بشر

اسهو و اخطی عما ان یحمنی قدر

وَبِسْمَلَةُ اللّٰهِ الَّذِي بِيَدِهِ أَزِمَّةُ

اَلتَّوْفِيقِ وَأَعِنَّةُ التَّحْقِيقِ

أَنْ يَشْرَحَ صُدُورَنَا وَيُيَسِّرَ أُمُورَنَا

وَيَهْدِيَنَا سَوَاءَ السَّبِيلِ إِنَّهُ

وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

ابن بابویه

۱

ابن بابویه القمی چون در عرف علماء رجال علی بن حسین قمی را ابن بابویه گویند
وهم خلف صدقش محمد بن علی را که صدوق لقب دارد و در قرب ۱۰ را نخلافه مدفون است بدان نام نامند وهم
فرزند دیگرش حسین بن علی را گاهی بدان عنوان یاد کنند ولذا از اشتراکات از تعیین مراد گزیر نیست فلهذا کشوف
میدارد مراد از ابن بابویه که اینک خلاصه احوالش بیان میشود آن محدث فقیه است که در ارض قم بقعه و مزار
دارد و اگر توفیق آسمانی امداد کند بحکم ترتیب در حرف صاد بشرح ترجمه صدوق بپردازیم و مجملی از حالات
برادرش حسین ابن علی که بدست آمده در ذیل همین عنوان بیاوریم علی بن بابویه را نسب چنانکه در کتب رجال
مضبوط شده برایگونه است ابوالحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی از سلسلهٔ امامیه است و در
طبقات رؤساء مذهب اثنا عشریه از انجمله شمار رود که عهد همایون امام یازدهم ابو محمد حسن بن علی العسکری
علیهما السلام را دریافته اند فن حدیث و علم احکام الیه و ابواب فقه را از کروی فرا گرفته که این چند نفر از اشان
میباشند سعد بن عبدالله القمی الاشعری و حسین ابن محمد بن عطار و عبدالله بن جعفر حمیری و قاسم بن محمد نهاوندی
علی جمیعهم رحمة الله در عصر خود بر جمیع فقها و محدثین قم رتبه برتری داشت و چشم شیعیان آن بلد بوجود وی
روشن بود چنانکه علامه حلی در کتاب خلاصه او را بدین القاب ستوده گوید شیخ الفقیهین فی عصره و فقیههم
و ثقتهم چون در مراتب علم و تقوی بمقام عالی فائز گشت و در نشر احکام الهی و ترویج آئین تشیع مساعی جمیله
مبذول داشت قابل آن شد که خورشید امامت بوی تابش کند لهذا از جانب جناب مقدس امام همام
ابو محمد العسکری صلوات الله علیه بدین توقیع همایون افتخار ایی یافت **بسم الله الرحمن الرحیم** ۵
الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والجنة للموحدین والنار للملحدین
ولا عدوان الا علی الظالمین ولا اله الا هو احسن الخالقین والصلوة علی خیر خلقه
محمد وعترته الطاهرین اما بعد اوصیک یا شیخی ومعتمدی یا ابا الحسن علی بن الحسین
الفقیه وفقک الله لمرضاته وجعل من صلبک اولادا صالحین برحمته بتقوی الله واقامة
الصلوة وایتاء الزکوة فانه لا یقبل الصلوة ممن مانع الزکوة واوصیک بمغفرة الذنب وکظم
الغیظ وصلة الرحم ومواساة الاخوان والسعی فی حوائجهم فی العسر والیسر والعلم عند اهله
والتفقه فی الدین والتثبت فی الامور والتعاهد فی القرآن وحسن الخلق والامر بالمعروف و
النهی عن المنکر قال الله عز وجل لا خیر فی کثیر من نجویهم الا من امر بصدقة او معروف او اصلاح
بین الناس واجتناب الفواحش کلها وعلیک بصلوة اللیل فان النبی صلی الله علیه واله
اوصی علیا فقال یا علی علیک بصلوة اللیل ومن استخف بصلوة اللیل فلیس منا فاعمل
بوصیتی وامر جمیع شیعتی حتی یعملوا علیه وعلیک بالصبر وانتظار الفرج ولا یزال شیعتنا
فی حزن حتی یظهر ولدی الذی بشر به النبی انه یملأ الارض عدلا وقسطا کما ملئت ظلما

وجودا فاصبر یا شیخی وامر جمیع شیعتی بالصبر فان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبه للمتقین
والسلام علیک وعلی جمیع شیعتنا ورحمة الله وبرکاته وحسبنا الله ونعم الوکیل نعم المولی ونعم النصیر
خلاصه ترجمه عبارات عالیات بپارسی انکه پس از ستایش وتوحید پروردگار ودرود وبر پیغمبر عالی مقدار وعترت پاکش
سلام الله علیهم اجمعین ای شیخ ومعتمد من وای ابو الحسن علی بن حسین قمی خدایت توفیق دهد وفرزندان صالح
روزی کند ترا وصیت کنم که از خدای بپرهیزی ونماز بگذاری وزکوة ادا کنی زیرا که نماز از کسی که زکوة ندهد قبول نشود
دیگر وصیت کنم که هر کس فرمان ترا عصیان آورد ازوی درگذری وازگناهش اغماض کنی وخشم خویش فرو نشانی
وبا ارحام پیوند نمائی وبا برادران دینی در معاش مواسات کنی در حوایج ایشان بکوشی ودر دشواریها یاریشان
همراه شوی وانچه را که ندانی یاد گیری ودر نوامیس شریعت واحکام دین دانا وفقیه شوی ودر هیچ امر پیدا ونهانی
دم نزنی وهموار ه با قرآن مجید پیمان خویش تازه کنی وخلق خود پسندیده وخوی خویش نیکو نمائی وبا مردم بطریق
امر معروف ونهی منکر مسلوک داری چه خدای عزوجل در کلام مجید فرماید در بسیاری از نجوای ایشان خیر نیست جز انکه
بصدقه یا معروف فرمان دهد یا میان مردمان اصلاح کند وهم بر تو باد بنماز شب چه پیغمبر صلی الله علیه وآله علی علیه السلام را
وصیت کرد که بر تو باد بنماز شب چه کسی که نماز شب سبک شمارد وخوار دارد از ما نیست پس ای شیخ وصیت مرا
بجای آر وشیعیان من همگی را امر کن تا آنرا معمول دارند بر تو باد بشکیبائی واشتهار کشایش پیوسته شیعیان ما در فرج
خواهند بود تا انکه آن فرزند من ظهور نماید که پیغمبر درباره وی ازر بشارت فرموده که او زمین را پر از انسان که از جور
وستم پر شده از داد ومعدلت پر کند پس ای شیخ من شکیبائی پیشه کن وشیعیان مرا فرمان ده تا صبر را
شعار خود نمایند زیرا که زمین ملک خداست از بندگان خود هر کس که خواهد بر گذارد وعاقبت نیکو پرهیزکاران راست
بر تو وبر عموم شیعیان ما سلام ورحمت وبرکات خدای باد وذات پاک آفریده کار ما را نیکو کیل ویاری دهنده است
هنگامی که آفتاب جمالی آن حجت کردگار سلام الله علیه از زین عالم فانی غروب کرد وصبح خلافت مهدویه بر دمید
آن شیخ سعادتمند هنوز در قید حیات بود ومانند محمد بن یعقوب کلینی ودیگران از قدماء اصحاب آن عهد را
که غیبت صغری نامند دریافت پس حسن بن منصور معروف بحلاج که دعوی سفارت از ناحیه مقدسه نمود وخود را
در آستان خلیفة الله عجل الله فرجه باب میشمرد در آن روزگار بشهر قم درآمد ساز سفر از خود بر گرفت ودر محلی
اقامت گزید وچون از رنج سفر آسوده گشت از مسکن ومقام ابن بابویه جویا شد خامه بر گرفت ونامه بنوشت
ایما بر انکه من از جانب خلیفة الله فی الارضین بشغل سفارت ونیابت سرافراز شده ام بایستی تصدیق بدعای
مرا در عهده شناسند وآن نامه را مصحوب رافع نزد ابن بابویه انفاذ داشت ابو عبد الله حسین بن علی
که برادر صدوق است گوید چون رقعه حلاج را بدست پدرم رضوان علیه دادند ومهر از آن بر گرفته
از مضمونش مطلع شد فی الفور از هم بر درید آثار خشم از چهرش ظاهر گشت وروی درهم کشید وبجانب فرستاده
وی متوجه شد طریق خشونت پیش گرفت ودرشتی آغاز کرد واصلا جوابی ننوشت پس بپای خواست

وجانب دگه که محل بجارت وبسبس بود روانه گردید ولروی از علمای نواصحابش نیز همراه بود ند چون بسبرائی که
درانجا دگه داشت درآمد مردم شرایط تعظیم بجای آوردند وپیکبار ازجای برخواستند جز مردی پیکانه که جانب ادب
رعایت نکرده وازجای نجنبید چون پدرم بمکان خود قرار گرفت وبرسم بازرگانان دفتر وروزنامه پیرون آورده
نزد خویش نهاد یکی از حاضران گفت که از نام ونژاد آن مرد مرا خبر ده آن مرد خود بدان گفتار متفطن شده
گفت من خود حاضرم هرچه خواهی چو باشد پدرم گفت آیا ای مرد شأن خود را از آن معروف تر دانی
که من از حال تو پرسش کنم گفت آری من آنم که نامه ام دریدی وخود در آن حال ترا میدیدم پدرم از استماع
آن دعوی باطل حالت دگرگون شد قوت صبر وتحمل نماند چهره اش از شدت خشم افروخته گشت ورگهای گردنش
درشت شد سخنان ناملایم میان آمد جمعی برایشان گرد آمدند وماجری بپرسیدند پدرم شرح مکتوب برایشان بخواند
بالجمله حلاج هوای قم از سر نهاد وطریق مسافرت پیش گرفت آورده اند که ابن بابویه در اواخر زندگانی
بعزم عراق از موطن مألوف مسافرت جست وچون در آن ملک بارگشود بملاقات حسین ابن روح فایز شد واو
در آن عصر از جانب حضرت ولی الامر عجل الله فرجه بشغل سفارت منصوب بود ومسائل چند ازوی پرسید پاسخ شنید
وچندی در بغداد مقیم شد ودر آنجا وآن باشیعه عراق آمیزش داشت ابوالحسن لوزانی گوید زمانیکه علی بن بابویه
ببغداد درآمد وآن سال سیصد وپست وهشتم از هجرت بود من بخدمتش رسیدم وازوی اجازه گرفتم مع القصه
چون از آن سفر بموطن اصلی مراجعت کرد بروایت کشی وعلامه حلی مصحوب جعفر ابن اسود مکتوبی بحسین ابن روح
فرستاد وازوی درخواست کرد عریضه که در استدعای فرزند خدمت امام قائم عجل الله فرجه عرض نماید معهذا
انفاذ دارد پس حسین ابن روح در ایصال عریضه وی شرط سفارت بجای آورد واز ناحیه مقدسه جوابی بدین عبارت صادر شد
قد دعونا الله لك بذلك وسترزق ولدين ذكرين خيرين یعنی تحقیق که ما خدا را بدان حاجت بخواندیم وبروزی
دو فرزند مرد انه نیکو تر ارزوی شود پس ابوجعفر که محمد بن علی ابن حسین ولقب بصدوق است با ابوعبدالله
حسین بن علی بن حسین از جاریه تولد یافتند غضایری گوید از شیخ صدوق شنیدم که در مقام افتخار ومباهات
می گفت من بدعای حضرت صاحب الامر سلام الله علیه متولد شده ام آورده اند که در سال سیصد
پست ونهم هجری که سنه تناثر النجوم نامند گروهی از شیعه در مجلس علی بن محمد سمری حاضر بودند واو خاتم
سفرای اربعه حضرت خاتم الائمه عجل الله فرجه بوده است ناگاه علی بن محمد گفت رحم الله علی ابن
حسین ابن بابویه حاضرین گفتند او هنوز در حیات است گفت امروز سرای فانی را وداع نمود آن روز را
ضبط کردند تا بفاصله هفده یا هجده روز از قم خبر رسیده معلوم شد که در همان روز ودر همان ساعت
از دنیا در گذشته است رحمة الله علیه ودر آن سال بسیاری از علما وفات یافتند از جمله علی بن محمد سمری است
که بموت او مدت غیبت صغری وسفارت اولی که هفتاد وچهار سال است بانجام رسید برخی فوت اورا
در سنه قبل از وفات ابن بابویه نوشته اند بدین عقیدت طول روزگار غیبت هفتاد وسه می شود

وبنا بر این ابن بابویه باید از سنین غیبت کبری سال نخست را دریافته باشد و هم ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی
که شرح حالش خواهد آمد در آن سال وفات یافته و اختلافی که در تاریخ وفات شمری ذکر شد در باب وفات
وی نیز مسطور است اکنون قبر علی ابن بابویه در بلدهٔ قم مزار مسلمانان است و این کتب از مصنفات
اوست کتاب التوحید کتاب الوضوء کتاب الصلوة کتاب الجنایز کتاب الامامة کتاب البصرة من الحیرة
کتاب الاملاء کتاب المنطق کتاب الاخوان کتاب النساء والولدان کتاب الشرایع کتاب التفسیر
کتاب النکاح کتاب المناسک کتاب قرب الاسناد کتاب التسلیم کتاب الطب کتاب المواریث کتاب المزح

ابو عبدالله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی

گرامی فرزند ابوالحسن ابن بابویه و برادر اعیانی شیخ صدوق است بدعای حضرت حجة عجل الله فرجه تولد یافت
علامه حلی و شیخ بحاشی و دیگران از علمای رجال وی را توثیق کرده اند روایتش را مقبول شمرده اند در کثرت روایت
امتیازی دارد و در قوت حفظ هر برادرش صدوق مانند نداشت چنانکه ابو علی اصفهانی از کتاب الغیبه که تصنیف
شیخ طوسی است در حق آن دو برادر نقل کند و گوید فقیهان ماهران فی الحفظ بحفظان ما لا یحفظ غیرهما من اهل الدهر
یعنی آن دو فقیه را در حفظ مهارتی بود که هیچک از علماء قم و رواة آن بلد را بدان مقدار محفوظات نبود این سوره
گوید هر گاه که آن دو برادر ابواب اخبار و ذکر احادیث باز مینمود مردمان از کثرت روایات در شگفت میشدند
و ایشان را می گفتند که ما ما این اختصاص شمارا از میان انفاس قدسیه حضرت قائم سلام الله علیه میباشد و این در اسان
در میان اهالی قم شایع است بالجمله ابو عبدالله از پدرش ابوالحسن ابن بابویه و برادرش صدوق و جمعی دیگر روایت میکند
و او را مصنفاتی است من جمله کتاب التوحید و نفی التشبیه و کتاب الرد علی الواقفیه است پاره از کتب را برای
صاحب بن عباد تصنیف کرده غیر از صدوق برادری دیگر داشت که بنام حسن بود و پدر ایشان ابوالحسن با سم و پی
نکنی گشت از نقابت و روایت بهره نگرفت ولی تمام عمر را بعبادت و زهد گذرانید و پیوسته وحدت و انزوا میجست
صاحب منتهی المقال در باب الکنی پس از ذکر علی بن بابویه و هر سه فرزندش گوید اعقاب و اولاد بابویه بسیارند
و بیشتر از اجلهٔ اهل علم هستند محقق بحرانی رساله در خصوص نسب او ایشان نوشته و اسامی همه را ضبط و ثبت کرده با نکه
بنای او در ظاهر بر استقصاء بوده چند نفر از ایشان را اهمال کرده تاریخ سال وفات ابو عبدالله درست منظور نشد است

ابوالاسود ظالم بن عمرو بن سفیان بن جندل بن یعمر بن حلس بن نفاثة بن عدی بن الدئل

از علمای علم حدیث و فقه و نحو است علماء انساب در نام و نسب و نسبت وی اختلاف بسیار نموده اند مادرش از دودهٔ
عبدالدار بن قصی و خود از بزرگان بصره و اعیان تابعین است شرف اندوز حضور امیر المومنین علی بن ابیطالب
شده در آن باب علم از حلقهٔ اصحاب و حوزهٔ خواص شمار میرفت در جنگ صفین رکاب مهر انتساب آن حضرت را
سعادت التزام یافت و در تحت لوای جناب مرتضوی تارک افتخار بأوج عرش رسانید و علم حدیث را
از علی بن ابی طالب و ابن عباس و ابی ذر و دیگر اصحاب پیغمبر فرا گرفته پیرش و یحیی ابن یعمر از وی اخذ نمود و

ابوالاسود الدئلی

۵

جاحظ گوید ابوالاسود در سلک تابعین و فقها و محدثین و شعرا و امرا و دهات و نحات و حاضرجوابان منظوم و معدود بود و برزانت فکر و حصانت رای و زیادت عقل از همگنان اکمل و افضل بلکه مشارالیه و ضرب المثل هست و می باجازه امیرالمومنین بر افاضات و افادات آن حضرت که در وضع علم نحو فرموده اند بسی اضافات آورد و مبانی و قواعد آن علم بافکار و تصرفات خویش مشید و محکم نموده خود گوید روزی بتعسیل آستان ولایت بنیان مشرف گردیدم در زمانیکه غلط و ناصواب در زبان عرب بسیار شده بود دیدم آن جناب سر مبارک را بزیر انداخته آثار تفکر و تدبر مهمی از آنحضرت ظاهر هست عرضه داشتم که یا امیرالمومنین کدام مقصد عالی منظور است که شعاع فیوضات بدانسو تافته و چه مهمی در پیش هست که سعادت التفات یافته فرمودند در شهر شما از عرب گفتارهای غلط و ناروا شنیده ام بر آن شده ام که در لغت عرب اصول و قواعدی وضع کنم که زبان ایشان را از طغیان و غلط بازدارد عرضه داشتم که هرگاه از سینه مبارک که دریای علم الهی و لآلی درج اسرار رسالت پناهی است قطره رسد و از اصول عربیت اشارت رود چنان است که عربان را زنده فرموده اند بعد از سه روز شرفاندوز شدم صحیفه بجانب من انداخت چون نظر کردم بعد از بسمله کلماتی چند در آن یافتم که آنها را حاصل معنی بدین نحو است هرچه بر زبان جاری شود از سه چیز بیرون نیست و آن اسم و فعل و حرف است هرچه از مسمای خویش حکایت کند اسم است و هرچه از عمل و کرد اروی خبر دهد فعل است و هر خبر غیر از آن دو باشد حرف است فرمودند درین قطره دریائی پنهان است تو خود نیز در آنچه ما رقم فرمودیم و ترا فرمائیم دیگر کن تا بر اضافات اضافات آوری پس فرمودند چیزها سه گونه است قسمی ظاهر و قسمی مضمر و قسمی نه ظاهر و نه مضمر است و این قسم سوم عیار علم و فضل علمار اینکو محکی است هر کس در شناسائی آن بیناتر و دانا تر است از دیگران برتر و پیشتر است پس ازین توجه آنحضرت در هر فکرت و هر تدبر اصولی بدیع و قواعدی تازه در خاطرم سانح میشد از جمله حروف ناصبه که حروف مشبهة بالفعل نامند ان و کان و لیت و لعل را جمع کرده عرضه داشتم فرمودند چرا لکن را منضم نکردی لکن نیز در سلک آنها منظوم است پس ازین بدان پنج حرف افزودم برخی گویند که این کلمات هم از آن جناب است که الفاعل مرفوع و ماسواه ملحق به و المفعول منصوب و ماسواه ملحق به و المضاف الیه مجرور و ماسواه ابن الحدید در بیان تفصیل خصایص شرح فضایل مرتضوی فصل مشبعی آورده گوید تمام علوم در آن استمان فضایل بنیان جلعت ابداع و ظهور پوشیده از آنجمله علم نحو عربیت است که قواعد کلیه و کلمات جامعه آنرا بدین نحو بابی الاسود املا و تلقین فرمودند الکلام کله ثلثة اشیاء و آنجناب کلمه را بمعرفه و نکره تقسیم فرمودند و وجوه اعرابرا در رفع و نصب و جر و جزم منقسم و منحصر داشته پس ابوالاسود آن درهای شاهوار را در گنجینه خاطر مخزون کرده از نامحرمان پوشیده میداشت گویند که در زمانیکه زیاد ابن ابیه والی عراقین بود فرزندان او در نزد ابوالاسود بتعلم و تادب مشغول بودند روزی وی در مجلس زیاد آغاز کرد که عربان با مزبان عجم

ابو الاسود الدئلی

مخالطت و آمیزش بسیار شده است درگفت و شنید از طرز گفتار یکدیگر اخذ کرده اند بطوریکه در سخنهای ایشان بوی عجمیت پیدا شد پس اندیشه آن رود که تمام کلمات عرب از لحن و غلط مغشوش شود اگر رای امیر اقتضا کند مرا اجازت دهد برای زبان عرب اصول و قواعدی پیدا و رم تا عربا نزادرست کوئی از دست نرود و اگر واگر در تکلمی فرو ماند بدان اصول و قواعد رجوع کرده طریقه صواب را بدست آورند زیاد این اپیه اجازت مذکور بعد از چند روز مردیکه پدرش مرده بود و از وچند پسر مانده نزد زیاد آمدند و شرح احوال خویش بدانسکونه بروی قصه کردند توفی ابانا و ترک بنون و این قسم تکلم بسی غلط و ناصواب بود چه رفع را که حق فاعل است مفعول بخشیده و نصب را که حق مفعول است بفاعل داده هریک را از حق خویش که مستحق بودند محروم داشته پس زیاد بن ابیه باحضار ابو الاسود فرمان داده حاضر شد گفت امریرا که عزم کرده بودی باید باقدام و انجام آن کمر ببندی ابو الاسود خواهش کرد تا او را ازین خدمت معاف دارد و هم بدانسکونه روزگار میگذرانید ابو عبیده و خلیل گویند در آنچه از حضرت امیر المومنین علیه السلام فرا گرفته بود زیاده بخیل بود تا آنکه روزی مردیرا دید که در قرائت اِنَّ اللّٰهَ بَرِیٓءٌ مِنَ الْمُشْرِکِیْنَ وَ رَسُوْلُهٗ مر کلمه رسوله را مجرورا خوانده از انسکونه اعراب ناصواب معنی آیه مبارکه از طریق صواب خارج شده بدانطور میشود که خدای تعالی از کرده مشرکین و از پیغمبر خود بری است و روی توجه و التفاتی به پیغمبر و مشرکین ندارد پس ابو الاسود از شنیدن آن لفظ و اندیشه آن معنی زیاد بر خود پیچید و گفت به پیدا شدی که کار زبان عرب بدینگونه نشده باشد اکنون میباید آنچه در سینه مخزون کرده ام آشکار کنم پس نزد زیاد آمد و گفت ایک برای فرمان امیر آماده شده ام مرا نویسنده باید تا آنچه دستور العمل دهم انجام دهد پس یکنفر از نویسندگان قبیله عبد القیس را بوی سپرد تا هرچه دستور العمل دهد رفتار کند ابو الاسود دیرا پسندید نویسنده دیگر خواست بدلخواه او نویسنده از قریش حاضر کرده بوی سپردند پس آن کاتب را بدینگونه آموخت که تو خود بسوی دهان من متوجه باش و نظر بجانب دیگر مینداز چون بینی که بحرفی از اجزاء کلمه دهانرا کشاده آرم نقطه بر زبر آن حرف نصب کن و اگر بینی در حرفی دهان خویش را جمع کرده ام و لب را بر یکدیگر نهم نمودم نقطه در جانب راست پیش از آن حرف رسم نمای و هرگاه بینی دهانرا شکسته دارم یا لب زیرین بسوی ذقن آرم نقطه در زیر آن حرف بگذار پس کاتب امریرا که دستور العمل یافته بود بپا داشت پس ازین بیان ظاهر شد که در آن زمان اعراب کلمات و حرکات حروف را بطور نقطه رسم میکرده اند و چون عجمان بدانگونه دیده اند آن حرکات را زیر و زبر و پیش نامیده اند و اکنون نیز بهمان اسمها مینامند ابو حرب پسر ابو الاسود گوید پدرم نخست باب تعجب را وضع کرده است چه پیشی بخانه خویش آمده دختری گفت ما احسن السماء و تو ترا مضموم الدا کرد ابو الاسود باقتضای آن ترکیب چنان دانست که ما استفهامیه است و احسن صیغه افعل التفضیل است که باضافه تمام شده است

ابو الاسود الدئلی

۲

پدر را پرسید چه چیز است نیکوترین اجزای آسمان پدر در جواب گفت نجومها یعنی ستاره گان نیکوترین اجزاء آسمان باشند دختر گفت مرا سؤالی و پرسشی بنود آسمان در نظرم جلوه گر شد از روی شگفتی و تعجب سخنی گفتم پدر گفت هرگاه چنین باشد بایستی بدینگونه آوری ما احسن السماء تو نزافته وهی و کلمه السماء را منصوب دانی تا بر مرادت دلالت کند پس از نیجهة اول باینکه در علم نحو وضع کرده باب تعجب گشوده و آخر باینکه ابداع شد باب فاعل و مفعول بود چنانکه نقل کرده اند مردی سعد نام از اهل نوبندجان فارس باگروهی از کسان خود در بصرة تقداة ابن مطعون وارد شدند و هم در دست او بشرف اسلام مشرف شده بودند پس سعد پیاده اسب خود میکشید ابو الاسود بروی گذشت گفت چرا پیاده میروی گفت ان قرهبی ظالع و کلمه ظالعا مجرورا داد گر باینکه بایستی مرفوع ادا کند همرهان بخندیدند ابو الاسود گفت این گروه اسلام گرفته اند و ما را برادران دینی شده اند اگر طرز صواب گوئی را بایشان آموزیم شاید باشد پس باب فاعل و مفعول و دیگر چیزها که بآنها ملحق شوند وضع نمود از آن سپس آن باب مسدود شد گویند این علم از زین جهة نخوانیده اند که ابو الاسود بحضور امیر المؤمنین بدینگونه عرض کرد اردت ان اضع نحوما وضعت یعنی میخواهم چیزی وضع کنم بنحویکه وضع فرموده اید از آن روی اسم آن علم نحو شده است و برخی گویند آنجناب بعد از تعلیم قواعد نحویه و تلقین حدود عربیه دیرافرمود انح الی هذا پس بدینجهة نام این علم نحو شد آورده اند ابو الاسود در بصره با طایفه بنوقشیر قرب جوار داشت چون ایشان ناصبی بودند همه شب از هر طرف ویرا سنگسار میکردند هر وقت ایشانرا از آن کردار زشت عتاب و خطابی آوردی گفتند ترا خدای تعالی سنگسار کرده اگر خواهی این بلیه را از خویش بگردانی از کرد کار خویش باید خواستکار شوی ابو الاسود در جواب گفتی دروغ شما ظاهر است چه هر قدر سنگ بسوی من اندازید بمن نرسد و اگر لشکر خدا بجستی سنگ بیاندازند سنگ ایشان باو همان کند که با اصحاب فیل کرد گویند بطائفه بنوقشیر میگفت من شب و روز دعا گوی شمایم از خدا میخواهم که دوده شما را باقی دارد تا هر گروه که از شما نیم بر خلاف آن رفتار نمایم و هم نقل شده که وی از قبیله بنوقشیر زنی گرفت عثمانیه و از نیروی با مردم آن قبیله مجاورت گشت و بدان وقت او را همسایه بود که همی شبانه روز بوی آزار رسانیدند ناچار ابو الاسود خانه خویش را فروخته بدیگر جای رفت گفتند آیا خانه خویشرا فروختی گفت لا بل بعت جارا یعنی خانه را نفروختم بلکه همسایه خود را فروختم این مثل از وی بجا مانده و در میان مردم مشهور گشت گویند ویرا جبه کهنه بود که بیش از زندگانی وی عمر داشت روزی نزد عبید الله بن ابی بکرة نفیع بن حارث بن کلده ثقفی آمد و همان جبه کهنه را در بر داشت عبید الله گفت هنوز این جبه را میپوشی و از پوشیدن این جبه ملول نشده گفت ملالت و دلتنگی بنهایت رسیده است لیکن دبت مملول لا یستطاع و برخی بجای مملول مملوک گفته اند پس چون از حضروی بیرون شد عبید الله صد جامه برای وی فرستاد تا آنکه تازه بتازه پوشد او بپاداش این کرمت در مدح عبید الله چنین گفت

کسانی قد اسکنه محمد اخ لک یعطیک الجزیل و انما

نوبندجان

بالضم ثم السکون و باء موحده مضمومه و نون ساکنه و دال مضمومه و جیم و الف و نون بر وزن مرداویج فارس

معجم البلدان

ابو الاسود الدؤلی

۸

وَاَنَّ اَحَقَّ النَّاسِ اِنْ کُنْتَ شَاکِرًا یَشْکُرُکَ مَنْ اَعْطَاکَ وَالْفَضْلُ وَافِرُ

حاصل معنی آنکه برادر یکه خیر بزرگ بخشد و نخواسته ترا بپوشاند محمدت و ستودن را شایسته است در میان مردمان آنکس سپاس گذار یرا سزاوار است که عطا کند و آبرو نبرد خلیفه ابن خیاط گوید در همگامیکه ابن عباس از جانب امیر المومنین علیه السلام در بصره ایالت داشت زمانیکه از عراق آهنگ حجاز کرد ابو الاسود را در جای خود به نیابت برگماشت گویند وی در آنجا بحکمرانی اقامت داشت تا وقتیکه امیر المومنین بسعادت شهادت فائز شد از ربیع الابرار نقل است وقتی معاویه ابن ابی سفیان ابو الاسود را هدیه فرستاد که از آنجمله حلوائی بود چون دختر او را نظر بآن حلوا افتاد پدر را پرسید که این هدیه از جانب کیست گفت معاویه ارسال داشت که بدان هدیه ما را فریب دهد پس آن دختر در بدیهت این دو بیت را انشا نمود اَبَا لِشَهْدِ الزَّعْفَرَانِ خَرَجْتَ تَبِیْعُ عَلَیْکَ اَحْسَابًا وَدِیْنًا

مَعَاذَ اللّٰهِ کَیْفَ یَکُوْنُ هٰذَا وَمَوْلَیْنَا اَمِیْرُ الْمُؤْمِنِیْنَا یعنی ای پسر حرب آیا انچنین زعفران آلود حسب پاک و دین پاکیزه خویش را بتو خواهیم فروخت هرگز چنین کاری نخواهد شد با انکه مولا و آقای امیر المومنین است گویند همگامیکه واقعه صفین بمحاکمت انجامید ابو الاسود از امیر المومنین علیه السلام مستدعی شد که امر محاکمت را او خود متحمل شود و عرض کرد که ما را از کردار ابو موسی اطمینان نیست چه او را بمحکمها و اختیارات آزموده ام چنان یافته ام که وی از اصحاب من است اگر من خود حکم باشم بهتر است چه هر گاه حکمی که از جانب سپاه معاویه معین میشود بسیر پنجه مکر و تزویر گری بگشاید من بسی گرهها برای وی آماده دارم و پیش ازانکه من بند کردن تواند تا بگشودن چه رسد اگر گویند میباید کسی حکم شود که درک صحبت پیغمبر کرده باشد ازین را ایرادی گیرند لاجرم مرا با ابو موسی منضم فرما تا از خیال و ارادهٔ او مطلع باشم و اگر خواهد مکر و تزویری بکار برد تعرض رسانم چون این سخن بگوش لشگریان رسید فریاد ها برآوردند و بحکومت وی رضا ندادند چنانکه بحکومت ابن عباس نیز دل ننهادند ازین جهة بود که معویه در موضع نخیله که وی را ملاقات کرد بدو گفت شنیده ام که در جنگ صفین برای فیصل تحکیم از تو نیز نامی برده شد بخدایت سوگند اگر ترا حکم میکردند چه میکردی گفت بدینه باز می گشتم هزار نفر از مهاجرین و هزار نفر از انصار جمع میکردم و اگر هزار نفر کمتر بودند از اولاد ایشان فراهم کرده بآن جماعت منضم مینمودم تا عدد دو هزار نفر کامل شود از آن پس ایشان را بجهاد مند قسم میدادم که آیا مردی از مهاجرین شایسته است بخلافت رسول الله یا مردی از طلقاء که در حال کفر اسیر مسلمانان شده بود و او را آزاد کردند پس معویه بر وی بانسزالب برگشود و گفت حمد خدا را که شر تو از من کفایت کرد گویند ابو الاسود از نجیلان عرب بوده و از بخل و امساک وی حکایتها آورده اند همواره گفتی اگر درویشان و نیازمندان هرچه از اموال ما بخواهند بایشان دهیم ما خود از ایشان درویش تریم فرزندان را نصیحت میکرد که انعام و بخشش منعم حقیقی را سزد و بنا بایست در بذل و بخشش از جاده اطریق مجازات بپیماید همه میدانید که از بخشش ها خزانه خدا پرداخته نمیشد پس بر حسب حکمت خود هر کس را لایق هرچه دیده داده است

ابو الاسود الدئلی

۹

زنهار زنهار از دادن اموال خویش بپرهیزید و خویش درویش و گدا نکنید مردی را شنید که میگوید کیست که کرسنه را سیر کند
ویرا خواسته اطعام کرد چون خواست بیرون رود گفت هان بکجا روی گفت خواهم بخانه خویش باز گردم گفت بهمات
بدان جهة ترا شام دادم که مردمان را از فریاد خویش اذیت و آزار نرسانی پس کند و بندی خواسته آن بیچاره را
تا صبح در زنجیر داشت ابو الاسود در محاورات و گفتگو زیاده حاضر جواب بود چنانکه شریف مرتضی گوید روزی
عبید الله ابن زیاد بوی گفت اگر نه کهن سال بودی در امور ات از تو استعانت و استمداد نمودم بدون درنگ
جواب داد اگر مرا بجای کشتی گیری خواهی شوانم کرد و گر در تدبیر مهام و کارها بفرزانگی ورای من حاجت است اینک
این دو قوت را پیش از پیش دارم گر ندانی کهن سالان را عقل و خرد از جوانان افزون است وی را گفتند
که تو بردباری و دانش را شگفت ظرفی باشی ولی عیب بخل و امساک این خصلت را در تو پوشیده است
گفت یکی ظرف در آن است که هر مایع و روانی در آن ریزند نگهداری کند و از آن نریزد ثقل است
یکی از آشنایان خود نوشت که مرا مبنی است بزودی فراهم شود اینک مرا تنخواهی لازم شده که از بیع سلم
ناگزیرم در جواب بدو نوشت که مرا وجه نقدی نیست و اگر کسی درین باب ترا خبر داده دروغ گفته است ابو الاسود
دوباره بوی نوشت تو خود اگر دروغ گفته خدای تعالی سخن ترا راست کند و اگر راست گفته پروردگار من
ترا دروغگو کند و هم آورده اند که زیاد بن ابیه ویرا از محبت علی بن ابیطالب علیه السلام پرسید گفت تو حب
معویه در دل داری و من ولای علی در آب و گل تو در آن حب حظ و غنا خواهی و من در این غزو بقا جویم
تو در دنیا بدست آوری من در آخرت بچنگ آرم مثل من و تو مضمون شعر عمر بن سعد یکی است که گوید

خَلِیلَانِ مُخْتَلِفٌ شَأْنُنَا أُرِیدُ الْعُلَا وَیُهَوِّی الْیَمَن اُحِبُّ دِمَاءَ بَنِی مَالِكٍ وَدَارَ الْمُعَلَّی بِبَاضِ اللَّبَن

حاصل معنی اینکه من و مرکبم که معلی نام دارد دو دوستیم من عزت و شرف میخواهم او آب و علف بسیار میخواهد مرا هیزی
خون بنی مالک خوش آید و مرکبم را سفیدی شیر ابو الاسود را دیوانی است که از اشعار آبدار شیخونست از آنجایگاه گوید

وَمَا طَلَبُ الْمَعِیشَةِ بِالتَّمَنِّی وَلٰکِنْ أَلْقِ دَلْوَكَ فِی الدِّلَاءِ تَجِیءُ بِمِلْئِهَا طَوْرًا وَطَوْرًا تَجِیءُ بِحَمْأَةٍ وَقَلِیلِ مَاءِ

حاصل معنی اینکه معیشت بتمنی و آرزو حاصل نگردد بلکه از سعی و حرکت ناگزیر است بایستی تو خویش در چاه افکنی
اگر از آب زلال لبریز گردد و از آب و لای چیزی بیرون آرد که تو را دستگیری کند مطرزی گوید و لا بمعنی حوصلت
والق دلوک فی الدلاء مثلی است که در ترغیب بکار اندوزی و کسب معیشت گفته میشود و فحشری این دو سطر نسبت باو داده

اُقْتُلْنِی فِی حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ حَجَرٌ یُقَیِّكَ فَدْعَ مَلَامَكَ وَدَعْنِی وَشَأْنِی مَنْ لَمْ یَكُنْ بِحِبَالِهِمْ مُتَمَسِّكًا فَلْیَعْرُ بِوَلَادَةٍ لَمْ یَرْشُدِ

یعنی ای آنکه مرا در دوستی آل محمد سرزنش کنی سنگ بدهنت باد اگر گفته خویش را کاری یا دکنی از این عقیدت خود باز نگردم هر که بحبل آل من ولای ایشان چنگ نزده بهمه آفرید نسبت گمراه است

یَقُولُ الْأَرْذَلُونَ بَنُو قُشَیْرٍ طَوَالَ الدَّهْرِ لَا تَنْتَهِی عَلَیْنَا بِنُو عَمِّ النَّبِیِّ وَأَقْرَبُوهُ أَحَبُّ النَّاسِ كُلِّهِمُ إِلَیْنَا
أُحِبُّ مُحَمَّدًا حُبًّا شَدِیدًا وَعَبَّاسًا وَحَمْزَةَ وَالْوَصِیَّا فَإِنَّ بِحُبِّهِمْ رُشْدِی وَإِنِّی وَلَسْتُ أُحِبُّ بُغْضًا إِنْ كَانَ غَیًّا

حاصل اینکه ترجمه مردمان رذل و پست فطرت که طایفه بنو قشیر باشند مرا ملامت کنند و سرزنش دهند که بعمر و روزگار

ابو الاسود الدئلی

۱۰

و در اذای و مرحب آل محمد را فراموش نمیکنی و همواره نام ایشان بر زبان جاری و آرزوی ایشان میکویم تا همه بدانند عم زادکان و خویشاوندان پیغمبر از هر کس نزدمن محبوب ترانند محمد و عباس و حمزه و وصی پیغمبر ابجان و دل همی دوست دارم اکر دوستی ایشان رستکاری است خوش برخورده ام و اکر ضلالت و کمراهی و انند هم خویش را در خطا و ناصواب نپنم قاضی نورالله آورده او را کفتند در عقیدت خویش شک آوردی کفت اکر چنین فهمیده اند پس خدای در شک باشد چه فرموده است اِنّا وَاِیّاکُمْ لَعَلیٰ هُدیً اَوْ فی ضَلالٍ مُبینٍ کویند ویرا ثروتی کزاف و دولتی بی اندازه بود و او را مرض فالج عارض شد بآن حال لکنان لکنان ببازارها رفتی و هرچه لازم داشتی خود خریدار شدی ویرا کفتند خدای تعالی ترا کنیزان و غلامان بخشوده چرا در خانه نمانی و مهمات خود را بعهدهٔ ملازمان تفویض ندارای کفت چون من از خانه بیرون آیم و بخانه باز کردم خدمتکاران و طفلکان بکدیکر کویند که آکاه باشید اینک آمد از اینروی مهابت و زعبی که از من در دلهای ایشان بوده برجای خواهد ماند و اکر همواره در خانه بر ابر چشم ایشان جای کیرشوم هیچیک را واهمه و هراسی از من در دل نماند پس اکر کوسفندی بر من بول آورد او را از من دور کنند کویند اعرج و مفلوج و ابخر بوده است چون در مرض فالج ناچار در رفتار لکیدن ظاهر شود و کاهی دهان بد بو کردد عرج و بخر را در وی مرضی جداکانه نام نهاده و محتمل است که فالج مرض بوده و بخر و عرج عرض باشند در بصره در سنه شصت و نه هجری بطاعون عام وفات یافت و شصت و پنج سال زندکانی کرد و برخی کویند قبل از طاعون بمرض فالج درکذشت و در وقت جان دادن بوی کفتند ترا با مرزش مژده باد کفت آن کردار که آنرا مغفرت خواهم بسی شرمسار و در نسبت وی اختلاف نموده اند اخفش ابو الاسود را دئلی منسوب است بدئل بکسر همزه که پدر قبیله ایست از کنانه و در نسبت دؤلی بفتح همزه خوانند لام را بجهة مناسبت یا بنسبت بدل بکسره نمایند چنانکه در نسبت نمر و ملک نمری و ملکی بفتح میم و لام کفته شده کاه همزه را بواو بدل نموده دؤلی کوید ابن کلبی در نسبت دؤلی کفته است دایلی بکسر اول و همزه نیز آمده اصفهانی در شرح لمع کوید دئل کعنب قبیله ایست غیر قبیله ابو الاسود و دیلمی نیز روایت شرشتی کوید ابو الاسود یکی از فرزندان دیل ابن کنانه است کفته جوالیقی درین مورد کفته که قبل از ابداع قواعد نحویه یحیی نحوی که از اجله حکما و بزرکان فلاسفه است بدان لقب مشهور بوده و در کتب معتبره بالاتفاق نقل شده که حدود و غرمیت و قواعد نحویه از علی ابن ابیطالب با ابو الاسود دئلی افاضه شده است پس ناچار یکی ازین دو مطلب بی اصل خواهد بود ممکن است که کفته شود هر قوم را لغتی و هر لغتی را قواعدیست تا زبان آن قوم را از خطا و غلط نکاهدارد چنانچه در طبقات الاطبا کوید که سین در لغت یونان از جوهر کلمه خارج و از زواید و لواحق کلمات است و بجای تنوین استعمال شده است چون جالینوس و شرود و بلوطس و اسطوخودوس و غیرها و در پاره اسامی مثل بقراط و فراسیون و جند بیدستر که بی سین استعمال شده در لغت ایشان غیر منصرف باشد و از تنوین ممنوع بوده اند چون یحیی نحوی

در نحو یونانین مهارت تمام داشته است ملفظی ملقب شده بود که ترجمه آن در لغت عربی نحوی بوده چون کتب وکلمات ایشان بعربی ترجمه شد او را یحیی نحوی خواندند ویحیل در زمان جاهلیت علم نحو درمیان ایشان بوده ودر نزد علما اشتهار داشته ولی بعد از مخالطت وآمیزش عرب وعجم ازمیان رفته بود پس در زمان رواج اسلام دوباره قواعد نحویه که متروک شده بود حضرت امیرالمومنین علیه السلام بابوالاسود افاضه وتلقین فرمودند دراین صورت ایرادی وارد نیاید چه یحیی که انشاءالله شرح حالات او در حرف یاخواهد آمد زمان جاهلیت را درک کرده است زمان خلافت معاویه حیات داشته است پس در زمان جاهلیت بعلم نحو که درمیان عرب شایع بوده است فایز گردیده بدان کونیه که در آن علم علم شده ولقب یافته پس بدانجهة او را یحیی نحوی گفتند

ابن ابی دؤاد ابو عبدالله احمد ابن ابی دؤاد

از اعاظم قضاة آل عباس است مراتب علم ومقامات فضلش محتاج شرح وبیان نیست در نفاذ حکم وقبول عامه در عصر خود مانندی نداشت عهد چهار خلیفه را دریافت مامون معتصم واثق متوکل در عهد شباب که عنوان کتاب زندگانی است کمتی روزافزون داشت ودر زمان شیخوخیة که خاتمه امر است بانجتی جان کاه بود باقتضای خیر الامور اوسطها اواسط عمر در بحبوحه عزت وکامرانی جای داشت واو را بعضی فضائل ومزایا بود که که امثال واشباهش را نبود چنانکه ابن خلکان گوید از آن پیشتر که احمد در بساط قرب خلفاء راه یابد در پیشگاه خلافت رسم مقرر این بود که احدی در اثناء سخن مبادرت نکند مقربان حضرت همی لب فروبسته گوش فرا داشتندی تا مگر خلیفه سخنی آغاز کند وایشان را یارای عرض حاجت وکشف مقال اما شنیدند احمد چندان تقرب یافت وتلطف یافت که خود بسخن افتتاح مینمود در این مزیت بر ابناء جنس امتیاز واختصاص داشت بالجمله در سال یکصد وشصت هجری در شهرستان قنسرین تولد یافت چون بسن جوانی رسید در صحبت پدر که محض تجارت عازم شام بود بدمشق بار گشود وهم در آن شهر مقیم شد وتحصیل علوم وتکمیل فنون را آغاز کرد ودر انجام آن شغل خطیر واتمام آن مهم عظیم رنج بسیار برد ودر مدرس حجاج بن علاء سلمی که از اصحاب واصل بن عطاء معتزلی بود کنوز فنون را دارا ورموز علوم را دانا گردید ودر فن فقه وحدیث واد جد وطلب بداد ودر آن مراتب بمقام عالی قدم نهاد آورده اند که در سال دویست ودو هجری مامون عباسی یحیی بن اکثم را بقضاوت بصره منصوب نمود از خراسان بجانب عراق رحلت انصراف بخشید او در آن بلد بر مسند قضاوت متولی ومستقر گشت چون یحیی جوانی نورس وخورد سال بود ودوست میداشت تا بزرگان برو خورده نگیرند جمعی از اهل علم وادب را در آن شغل منیع باخود همراه نمود از جمله ایشان ابن ابی دواد بود که او را بمصاحبت برگزید وچون در سال دویست وچهار هجری که مامون بدارالسلام بغداد درآمد بر یحیی بن اکثم مقرر داشت که از اصحاب وهمراهان خویش جمعیرا که از وفور فضل ومزید کمال دیگران را مزیت دارند انتخاب کند تا هر وقت مجالست علما ومصاحبت علمیه را مایل شود بحضور در آیند پس یحیی از آنگروه بیست نفر ممتاز نمود واز آن بیست نفر

گفت وای بر شما اگر بکسال پیکر من بالتهاب تب گرفتار بود بر من از ارتکاب آن کردار ناهنجار آسان تر باشد
پس ابن ابی دواد در آمد و سلام کرده در جای خود نشست و آغاز سخن کرد و حکایات نغز در میان آورد
و بشیرین زبانی و طرفه رانی و نکته جوئی و بذله گوئی بزم را خرم و حریفان را سرخوش کرد و با نواخن
مطایبات عقده کراهت و ملال از چهین خلیفه برگرفت آنگاه معتصم با حالت خوش و چهره گشاده
روی بوی آورده گفت ایها القاضی هریک از این مردم حسب الامر طعامی ترتیب داده اند تا کدام
در نزد من پسند افتد دلی بدان کونه که رای ترا در قضایا مسلم دانم ذوقت را نیز در غذاها مقدم دارم
اکنون لذت هریک بر ذائقه خویش بسپار و صنعت هر استاد عرضه کن پس احمد یکی نزدیک کشید
آستین برزد بتاراج دست گشاد چندان تناول کرد که اگر یک نفر صرف کردی سیر شدی خلیفه گفت
ایها القاضی طریق تمیز نه اینست و رسم آزمایش چنین شکم را از آن یک دیگ چنان پر کردی که الوان دیگر را
در آن فضا راهی نتواند بود و بناچار درباره دیگ نخستین بعجل تحسین خواهی نوشت گفت یا امیر المومنین
باک مدار که من از هر دیگ همان مقدار خواهم خورد که اینک خوردم معتصم تبسم نموده گفت باکار خود باش
چون قاضی از ماکولات دهان بست تو صیف طباخان لب گشوده گفت طباخ این دیگ استاد قابلی بوده
زیرا که زیره را کاسته و بر فلفلش بفزوده است و آن دیگ دیگر سرکه را چنان زیاد و رنیت را چندان اندک
کرفته اند که گوئی حقیقت اعتدال در این دیگ موجود است پس جمله آن اطعمه را یکان یکان بطوری وصف
کرد و طباخش را بستود که جمع حاضرین خشنود شدند چون خلیفه و ندیمان بغذا مشغول شدند او بیکاهی همراهی
کرده کاه از اخبار اکولان و نوادر پرخوارکان قصه آورد مانند معاویة بن ابی سفیان و عبید الله بن زیاد
و حجاج ابن یوسف و سلیمان بن عبد الملک و حاتم کیال و استخی حمامی چون مائده برداشتند و آن بساط برچیدند
معتصم گفت ایقاضی القضاه اگر تو را حاجتی است درمیان نه که قرین انجاح خواهد بود گفت ای امیر المومنین
سلیمان بن عبد الله نوفلی که یکی از بستکان تست روزکاری تیره دارد اگر پریشانی او را بی نکاهی عرض
دارم البته خاطر خلیفه افسرده شود گفت از پریشانی او خاطر جمع دار هر عنایت که حالش بصلاح آورد مبذول داریم
گفت او را پنجاه هزار درهم درکار است گفت محض خرسندی تو آن مبلغ را بوی ارزانی داشتم هرکاه
مطلب دیگر داری معروض دار گفت خواهم خراج مزارع و منال ضیاع هارون بن معبر بخشی گفت بخشیدم
حاجت دیگر داری بر کو راوی کوید سوکند باخدای که احمد از آن مجلس برنخواست تا سیزده مطلب
از وی بخواست و معتصم همکی را قبول کرد و او را کام روا نمود آنکاه خلیفه را بدین عبارت دعا و ثنا گفت

يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَمَّرَكَ اللهُ طَوِيلًا فَبِعُمْرِكَ لَخُطَّتْ جَنَّاتُ عَيْنِكَ وَيَلِينَ عَيْشُهُمْ وَتَنْمُو
أَمْوَالُهُمْ وَلَا زِلْتَ مُتَمَتِّعًا بِالسَّلَامَةِ مَحْبُوًّا بِالْكَرَامَةِ مَدْفُوعًا عَنْكَ نَوَائِبُ الْأَيَّامِ

یعنی ای امیر المومنین خدایت عمری دراز بخشد زیرا که تا سحاب زندکانی تو باران عدل فرو ریزد

ابن ابی دؤاد

بوستان آمال رعیت خرم باشد و خدایشان عیشی کوارا و عمری بی پایان روزی کند امید انکه همواره از اشعاعات
مزاج و سلامت بدن تمتع بری و کرامت و بزرگواری تو را نصیب باشد و دست و بال از اخر اقبالت دور باد
چون احمد از مجلس بیرون شد معتصم گفت سوگند باسم اعظم خدای این استان کسی که مرد را زینت بخشد و جمشش فرسیدی
آورد و با چندین هزار نفر از بنی نوع خود برابر باشد دیدید که چگونه وارد شد بچه شیرین زبانی سخن کرد با چه چرب زبانی
اطعمه راستود و تا چه حد ما را بگفتار مکین و بیان خوش انبساط بخشید بر سینه طمس و می کسی دست رد نگذارد مگر انکه شجره
نژادش را ریشه پست و شاخه پلید باشد خدای داند که اگر در همین مجلس از من سعادل ده هزار هزار درهم
درخواست کرده بود مبذول میداشتم چه من یقین دانم که انجاح مامول و قبول مسئول وی مرا در دنیا نیکنامی بخشد
و در آخرت سزای نیک دهد آورده اند که وقتی در نزد معتصم از محمد بن جهم برمکی سعایت نمودند و بر وی
تهمت خیانت نهادند معتصم از این معنی برآشفت و سخت بر محمد خشمگین شد و بفرمود تا سرش بردارند جلادی خونریز
بشتافت و نطعی گسترده محمد را بنشاندند و سرش محکم کرده کارد برکشید ابن ابی دواد حاضر بود بنگریست که فرصت
از دست شده نه جای ضراعت و نه هنگام شفاعت است گفت ای امیر المومنین اگر محمد را بقتل آوری چگونه
اموالش بتبانی معتصم غضب آلوده روی با وی کرد و گفت چه چیز میانه من و اموال این خائن با کار حایل شود گفت
حکم خدای و شریعت پیغمبر صلی الله علیه و آله و عدل امیر المومنین زیرا که محض قتل محمد ترکه و اموالش در شرع
محمدی حق وراث است تا انکه بر خیانت او و استحقاق دیگران اقامت شهود و شود تدبیر انکه از قتلش در گذرد
و مقرر فرمائی در حبسش بدارند و جمعی عدول اداء شهادت بر خیانتش نمایند پس معتصم را آن تدبیر پسند آمد
و کشتن آن مغضوب معوق داشت و بر سبیل مصادره مبلغی خطیر بروی تحمیل شد تا از ورطه هلاکت خلاص یافت
حاظ گوید معتصم مردی که از جزیره فرات بود غضب کرد و سیاف را امر نمود تا خونش بریزد احمد بن ابی دواد
با نگ برآورده گفت یا امیر المومنین سبق السیف العذل یعنی شمشیر از ملامت و نکوهش در گذشت اندکی
آرام گیر و شتاب مفرمای که این مرد مظلوم است پس معتصم بجانب وی ملتفت گشت و احمد بکلامی خاطر او را
باخود مشغول کرد و داستان پیچیدن آن مرد بشرح راند تا سورت خشم خلیفه اندکی فرو نشست احمد خود گوید در آن
حدت بول سخت مرا می گزید و حبس آن فوق طاقت بود و بیم داشتم که اگر بیرون روم آن مرد مظلوم بقتل آید
چاره در آن دیدم که هم در آن مکان بول آورم پس شلوار و جامه ام تبدیل کردم جمع کردم و آن الم از خویش
دفع نمودم و در خلاص آن مظلوم کرفتار آنقدر پای فشردم تا خلیفه بروی ببخشود و چون رخصت انصراف یافته
بپای خواستم معتصم را بر رطوبت جامه ام نظر افتاد گفت ایها القاضی آیا در آن مکان گشته بودی
ابی ریخته بود گفتم نی یا امیر المومنین بلکه طبیعت در حبس بول بر من غالب آمد و ترسیدم که اگر برخیزم حکم خلیفه در قتل مظلوم
نافذ گردد لاجرم لباس خود را بدین قذارت پیالودم پس معتصم بخندید و گفت احسنت بارک الله علیک انگاه
تشریفی گرامی با یکصد هزار درهم در حق من مبذول فرمود ابن ابی دواد را با معتصم وقایع و حکایات بسیار است

ابن ابی دؤاد

۱۶

دلی قصه افشین ترک و ابو دلف عجلی طرفه داستانی است و آنرا ملکزادهٔ دانشمند وزیر علوم در اخبار معتصم از تاریخ بیهقی بعینها نقل نموده ما نیز متابعت کرده بعبارتهای نگارین احمد گفت در روزگار معتصم نیم شبی بیدار شدم و هرچند حیلت کردم خوابم نیامد غمی و ضجرتی سخت بر من دست یافت که آنرا هیچ سبب ندانستم با خویشتن گفتم چه خواهد بود مرا غلامی بود که سلام نام داشت و بهر وقت با من نزدیک بودی او را آواز دادم و گفتم بگوی تا اسب زین کنند گفت ایخداوند نیم شب است و فردا نوبت تو نیست که خلیفه گفته است خود بفلان شغل مشغول خواهد شد و بار نخواهد داد اگر قصد دیدار دیگر کس است باری وقت برنشستن نیست خاموش شدم و دانستم که راست میگوید اما قرار نمی یافتم و دلم گواهی میداد که کفشی کاری افتاده است برخاستم و آواز دادم نخدمتکاران تا شمع برافروختند و بگرمابه رفتم و دست و روی بشستم و قرار نبود تا در وقت بیامدم و جامه در پوشیدم و خری زین کرده بودند برنشستم و براندم و ندانستم که کجا میروم آخر با خود گفتم که بدرگاه رفتن صواب تر هرچند بیگاه است اگر بار یابم خود فبها و نعم و اگر نه بازگردم گر این وسوسه از دل من بیرون رود و براندم تا درگاه چون آنجا رسیدم حاجب نوبتی آگاه کردند در ساعت نزدیک من آمد گفت سبب آمدن چیست بدین وقت و تو را مقرر است که از دیر باز را امیر المومنین بنشاط مشغول است و جای تو نیست گفتم همچنین است که تو گوئی تو خداوند را از آمدن من آگاه کن اگر راه باشد بفرماید تا پیش و گرنه بازگردم گفت سپاس دارم در وقت برفت و در ساعت باز آمد و گفت بسم الله بار است درآی در رفتم معتصم را دیدم سخت اندیشه مند و تنها و هیچ شغل مشغول نه سلام کردم جواب داد و گفت یا اباعبدالله چرا دیر آمدی که دیریست که ترا چشم میداشتم چون این بشنیدم متحیر شدم و گفتم یا امیر المومنین من سخت پگاه آمدم و پنداشتم که خداوند بفراغتی مشغول است و بگمان بودم از بار یافتن و نایافتن گفت خبر داری که چه افتاده است گفتم ندارم گفت انا لله و انا الیه راجعون بنشین تا بشنوی گفت اینک این سگ ناخویشتن شناس نیم کافر بوالحسن افشین بحکم آنکه خدمتی پسندیده کرد و بابک خرم دین را بروزگار دراز بگرفت و ما او را بدین سبب از خدمت بنواختیم و درجه سخت بزرگ بنهادیم و همیشه حاجتها و از ما این بود که دستار را بر ابو دلف قاسم بن عیسی کرجی العجلی گشاده کنیم تا نعمت و ولایتش بستاند و او را بگشد که دانی که عداوت و عصبیت میان ایشان تا کدام جایگاه است و من او را هیچ اجابت نمیکردم از شایستگی و کارآمدگی بو دلف و خدمت قدیم که داود دیگر دوستی که میان شما دو تن است و دوش سهوی افتاد که از نبس افشین بگفت و چند بار رد کردم و باز نشد اجابت کردم و پس از این اندیشمندم که هیچ شک نیست که او را چون روزی شود بگیرند و مسکین خبر ندارد و نزدیک این مستعجل برمند و خندان است که بقبض وی آمد در ساعت بلاک کندش گفتم الله الله یا امیر المومنین که این نیست که ایزد عز ذکره نپسندد و آیات و اخبار خواندن بر گرفتم پس گفتم بو دلف بنده خداوند است و سوار عرب است و مقرر است که وی در ولایت جبال چه کرد و چندان اثر نمود

وجانی درخطر نهاد تا قرار گرفت واگر این مرد خود برافتد خویشان ومردم وی خاموش نباشند و در جوشند وبسیار فتنه برپای شود گفت یا اباعبدالله همچنین است که تو میگوئی و بر من این پوشیده نیست اما کار از دست بشده است که افشین و وشمش دست من بگرفته است وعهد کرده ام بسوگندان مغلظ که او را از دست افشین نستانم ونفرمایم که او را بکشند گفتم یا امیرالمومنین این کار را درمان چیست گفت جز آن نشناسم که تو هم اکنون نزد یک افشین روی واگر بارندهد خویشتن را اندر افکنی وبخواهش وتضرع وزاری پیش این کار بازشوی چنانکه البته بقلیل وکثیر از من هیچ پیغام مذهبی وهیچ سخن نگوئی تا مگر حرمت ترا نگاه دارد که حال او محل تو داند و دست از بودلف بدارد و ویرا تباه نکند تو نپسارد و پس اگر شفاعت تو رد کند قضا کار خود بکرد وهیچ درمان نیست احمد گفت من چون از حلیفه این بشنودم عقل از من زایل شد و بازگشتم و برنشستم و روی کردم مجلت و زیری وتنی چند از کسان من که رسیده بودند با خویشتن بردم و دو سه سوار تاخته فرستادم بخانه ابولف ومن اسب تاختن گرفتم چنان که ندانستم که بر زمینم یا در آسمان طیلسان از من جدا شده ومن آگاه نه چه روز نزدیک بود اندیشیدم که نباید که من و یرتر برسم و بولف را آورده باشند وکشته و کار از دست بشده چون بدهلیز درسرای افشین رسیدم وحجاب ومرتبه داران وی بجمله پیش من دویدند برعادت گذشته و بدانستند که مرا بعذری باید گردانید که افشین را سخت ناخوش وحول آید و چنان وقت آمدن من نزدیک وی ومرا بسرای فرود آورند و پرده برداشتند ومن قوم خویش را مثال دادم تا بدهلیز بنشستند و گوش بآواز من دارند چون بسرای برسیدم یا قم افشین را بر گوشه صدر نشسته ونطعی پیش وی فرو دصفه بازگشیده و بولف تسبلواری چشم بسته آنجا نشانده وسیاف شمشیر برهنه بدست ایستاده و افشین با بولف در مناظره وسیاف منتظر آنکه بگوید تا سرش بیندازد وچون چشم افشین بر من افتاد سخت از جای بشد و از خشم زرد و سرخ شد و رگهای گردنش برجاست وعادت من با وی چنان بود که چون نزدیک وی شدمی برابر آمدی و سر فرود کردی چنانکه سرش بسینه من رسیدی این روز از جای نجنبید و استخفافی بزرگ کرد من خود از آن نیندیشیدم و باک نداشتم که بشغلی بزرگ رفته بودم وبوسه بر روی وی دادم بنشستم خود در من نگریست ومن بر آن صبر کردم وحدیثی پوستم او را بدان مشغول کنم از پی آنکه بباید که سیاف را گوید شمشیر بران والبته هیچ سوی من نگریست فرا ایستادم واز طرزی دیگر سخن پوستم ستودن عجم را که این مرد که از ایشان بود وعجم را شرف بر عرب نهادم هرچند که دانستم که اندر آن بره بر زنست ولیکن از بهر بولف تا خون وی ریخته نشود سخن نشنید گفتم یا امیر خدا مرا فدای تو کناد من از بهر قاسم عیسی آمدم تا بار خدا گیری و ویرا بر من ببخشی در این تراچند مرد باشد ببخشم و استخفاف گفت که نبخشیدم و نبخشم که ویرا امیرالمومنین بمن داده است و دوش سوگند خورده در باب وی سخن نخوید تا هرچه خواهم کنم که روزگار دراز است تا من اندرین آرزو بودم من خویشتن گفتم یا احمد سخن و توقیع تو در شرق وغرب روانست و تو از چنین یکی چنین استخفاف کشی باز دل خوش کردم که هر خواری که پیش آید بباید کشید از بهر بولف برخاستم وسرش ببوسیدم

بره
بقیه اول ناز بسیار گناه
وخطا باشد
برهان

وبیقراری کردم سود نداشت و بار دگر کتفش بوسه دادم اجابت نکرد و باز بدبختش آمدم و بوسه دادم و بدید
که آهنگ زانو دارم که تا ببوسم و از آن پس بخشم مرا گفت تا کی ازین خواهد بود بخدای اگر هزار بار زمین ببوسی
هیچ سود ندارد و اجابت ننمایی خشمی و دلتنگی سوی من شناخت چنانکه خوی از من شد و با خود گفتم چنین مردمی
و نیم کافری بر من چنان استخفاف میکند و چنین گزاف مرا چرا باید گذاشت از بهر این آزاد مرد بوذلف را خطری نکنم
هرچه باداباد و روا دادم که این نکرده باشم که بمن هر بلائی رسد پس بگفتم ای مرا از آزادمردی آنچه آمد
گفتم و کردم و حرمت نگاه داشتی و دانی که خلیفه و همه بزرگان حضرت وی چه آنان که از تو بزرگتر مند
و چه از تو فروتر مند مرا حرمت دارند و مشرق و مغرب سخن من روانست و سپاس خدایرا عزوجل که ترا
ازین منت در کردن من حاصل و حدیث من گذشت پیغام امیرالمومنین بشنو میفرماید که قاسم عجلی را کمش و تعرض من
و هم اکنون بخانه باز فرست که دست تو از وی کوتاه است و اگر او را بکشی ترا بدل وی قصاص کنم
چون افشین این سخن بشنید لرزه بر اندام او افتاد و بدست و پای بمرد گفت این پیغام خداوند بتحقیق میگذاری
گفتم آری هر گز نشنوده که فرمانهای او را برگردانیده ام آواز دادم قوم خویش را که در اید مردی
سی چهل اندر آمدند مدبر کبی و معدل از هر دستی ایشان را گفتم گواه باشید که من پیغام امیرالمومنین بمعتصم میگذارم
بر این امیر ابوالحسن افشین کین میکوید بوذلف قاسم را مکش و تعرض من و بخانه باز فرست که اگر و یرا بکشی تو را بدل
وی بکشند پس گفتم یحیی قاسم گفت لبیک گفتم تن درست هستی گفت هستم گفتم هیچ جراحت داری گفت ندارم
کس های خود را نیز گفتم گواه باشید تن درست است و سلامت گفتند گواهیم و من بخشم باز گشتم و اسب در تک
افکندم چون مدهوشی و دلشده و همه راه با خود میگفتم کشتن او را بحکم ترک کردم که هم اکنون افشین بر اثر من در رسد
که امیرالمومنین گوید سخن این پیغام مدادم باز گردد و قاسم را بکشد چون بخانه رسیدم بحالی بودم عرق
بر من نشسته و دم بر من چیره شده مرا باز خواست و در رفتم بنشستم امیرالمومنین چون مرا بدید بر آن حال
به بزرگی خویش فرمود خادمی را که عرق از روی من پاک میکرد و تلطف گفت یا اباعبدالله ترا چه رسید
گفتم زندگانی امیرالمومنین دراز باد امروز آنچه بر روی من رسید در عمر خویش ندارم در غیا مسلمانی که از ایشان
نامسلمانی اینها باید کشید گفت قصه گوی آغاز کردم و آنچه رفته بود بشرح باز گفتم چون انجا رسیدم که بوسه بر سر افشین دادم
انگاه بر کتف انگاه بر دو دست و انگاه سوی پای شدم و افشین گفت اگر هزار بار زمین بوسه دهی سود ندارد
قاسم را بخواهم کشت در این سخن بودیم که افشین از در در آمد با کمر و کلاه و من بفسردم و سخن را ببریدم و با خود گفتم
این اتفاق بد بین که با امیرالمومنین تمام نگفتم از تو پیغامی که نداده بودی نگذارم که قاسم را بکشید هم اکنون
افشین حدیث پیغام کند و خلیفه گوید که من این پیغام ندادم و رسوا شدم و قاسم کشته آید اندیشه من این بود
ایزد عز ذکره دیگر خواست که خلیفه را سخت فرد گرده بود از بوسه دادن من بر سر و کتف و دو دست
و آنگاه پای بوسه کردن و کشتن او که اگر هزار بار بوسه دهی بر زمین سود نمی دارد چون افشین بنشست

ابن ابی دؤاد

بخشم امیرالمومنین را گفت خداوند دوشش دست من بر قاسم گشاده کرد امروز این پیغام درست است که احمد
آورد که او را بباید کشت معتصم گفت پیغام من است و کی تا کی شنیده بودی که ابوعبدالله از ما و پدران ما پیغامی
گذارد بکسی و نه راست باشد اگر ما دوشش پس از الحاح که کردی ترا اجابت کردیم در باب قاسم بباید دانست
که آمرد چاکرزاده خاندان ماست خرد آن بودی که او را نخواندی و بجان بروی منت نهادی و او را بخوبی
و با خلعت بازخانه فرستادی و اکنون آزرده کردن ابوعبدالله از همه زشت تر بود و لیکن هر کسی آن کند
که از اصل و گوهر وی سزد و عجم عرب را چون دوست دارد با نچه بدیشان رسیده است شمشیر و نیزه ایشان
باز کرد و پس ازین هشیارتر و خویشتن دارتر باش افشین برخواست شکسته و بدست و پای مرده برفت
چون بازگشت معتصم گفت یا ابا عبدالله چون رد اشتی پیغام ما داده گذاردن گفتم یا امیرالمومنین خون
مسلمانان را ازین نپسندیدم و مرا مزد باشد و ایزد تعالی بدین در غم نگیرد و چند آیت قرآن و اخبار پیغامبر
بیاوردم نخندید و گفت راست همین بایست کردن که کردی و بخدای عزوجل سوگند خورم که افشین جان
از من ببرد که او مسلمان نیست من بسیار دعا کردم و شکر وی کردم که قاسم جان بازیافت بگریستم معتصم گفت
حاجبی را بخواندند بیامد بگفت بخانه افشین رو و بامرکب خاص ما و بولف قاسم عیسی عجلی را برنشان و بسرای ابوعبدالله
باز بر عزیز او گرما حاجب برفت و من نیز بازگشتم و در راه در شک میکردم تا دانستم که قاسم و حاجب بخانه من
رسیده باشند پس بخانه باز رفتم قاسم را در دالیز نشسته چون مرا دید شکر کرد گفتم مرا شکر مکن بلکه خدای عزوجل
و خلیفه را شکر کن که جانی بسلامت بردی پس حاجب دیرا سعزاً بخانه او این به بود تا بعد از مدتی بسعایت احمد
خلیفه افشین را بگفت گویند چون ابن ابی دواد را امواق مذهب مامون عقیدت آن بود که کلام الله حادث است و احمد حنبل را
اعتقاد آن بود که قدیم است در رمضان سال ۲۱۲ هجری بحکم خلیفه یکدیگر مناظرت نشسته بذکر حجج و براهین برخواستند عاقبت ابن ابی دواد
بروی غالب آمد ولی ابن حنبل با انکه از جواب عاجز شد بر حدوث اقرار نیاورد و عقیدت خود از دست نداد پس بفرمان
معتصم سی و شصت تازیانه بروی زدند و برنداشتند بردند محمد بن سعد وقیاشی در تفسیر خود گوید زرقان که از اصحاب
ابن ابی دواد بوده روایت کند که روزی احمد را در بار خلافت بازگشت بروی در آمدم دیدم که غبار اندوه و ملالت
بر چهره اش نشسته گفتم ترا چه افتاده که با خاطری چون صبح روشن رفتی و اینک با حالتی چون شام تیره برگشتی گفت
امروز دو استانی پیش آمد تمنا کردم که کاش پنجاه سال ازین پیش مرده بودم گفتم از کدام رهگذر آینه خاطرت
زنگ کدورت گرفته گفت از جهت این مرد سیاه چرده که نامش محمد و پدرش علی بن موسی الرضاست زیرا که هرروز
در حضور خلیفه در دی در حق خویش بسبر قت اعتراف کرد و خلیفه فقهاء را احضار و اشنت تا سیاست شرع شریف را
معلوم نموده مجری دارد و چون همگی حاضر شدند بجانب فقها متوجه گشت گفت ایمرد سارق را دست از کجا بریدن باید
محمل قطع از مرفق است و دست این مرد را بایستی از آن محل ببرند و مفصل استخوان زندین را از بازو جدا نمایند
خلیفه گفت براثبات مدعای خود چه دلیل دارید گفتند آیه مبارکه فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ

چه در این آیه که در اداء تکلیف وضو نازل شده است از دست همان معنی قصد شده که اکنون تعیین کردیم و چون در این آیه شریفه معنی ید معین است در آیه قطع نیز همان معنی تفسیر کنیم پس روی بمن آورد و گفت تو را در این مسئله فتوی چیست گفتم عقیدت من آنست که محل قطع از معصم باشد بایستی مشط و ابهام و سایر اعضای کف را از استخوانهای ساعد جدا کنند گفت بر صحت این فتوی چه حجت داری و از کجا گوئی که مراد از ید که در بیان حد سارق است مجموع کف و اصابع است گفت بدلیل کریمه فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ چه در این آیه که در بیان حکم تیمم است مسح ید را مقرر فرموده و از ید همان اراده شده که معروض داشتم پس چون معنی مراد این آیه معلوم است در آیه قطع ید نیز مراد بدست آید پس خلیفه بسوی ابوجعفر محمد جواد علیه السلام توجه کرده گفت رای تو در این مسئله چه اقتضاء دارد گفت یا امیر المومنین با انکه حاضران در آن باب فتوی داده اند قول مرا چه میکنی خلیفه گفت تو را باخدای سوگند دهم که فتوای خویش بیان کن گفت اکنون که سوگند دادی بدانکه این گروه جملگی در حکم خدا راه خطا پیموده اند زیرا محل قطع ید در سارق نه از مرفق است و نه از معصم بلکه مفصل پنج انگشتان و عظام مشط است باید قطع تمام کف (معصم بسکون عین و فتح صاد و بنه دست مشط بضم میم و سکون شین مفصل بکشان است) مقدار در حد سارق اکتفا کرد و کف دست را برجای باید گذشت گفت این حکم محکم را چه برهان داری گفت دلیل من قول جدم رسول الله صلی الله علیه وآله است که فرموده اَلسُّجُودُ عَلَى سَبْعَةِ اَعْضَاءٍ اَلْوَجْهِ وَالْيَدَيْنِ وَالرُّكْبَتَيْنِ وَالرِّجْلَيْنِ یعنی باید بر هفت اندام سجود نمود که پیشانی و دو دست و دو زانو و دو پای باشند و در آیه اِنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ مراد از محل سجود همین هفت اندام است که ودایع الهیه و مخصوص خداوند جل شانه میباشند هرگاه بنا بر فتوی ایشان حد شرعی مجری شود عضوی که از ودایع الهیه و مخصوص خدای عزوجل است بریده گردد و اصلا اندام سجود برجای نماند ولی چون از اصول اصابع مقطوع شود با وجود کف وظیفه سجده را که حق الهی است بجای آورد و محل آن تکلیف از دست نرود معتصم را تقریر ابوجعفر زیاده بسند آمد و فرمان داد تا دست آن دزد را از آنجا که آن حضرت معین فرموده بودند برید مذابن ابی دواد گوید در آن حال دنیا در نظرم تیره گشت طاقتم طاق و خاطرم بامانده جهت شد و همی تمنا میکردم که ای کاش از نده نبودم تا چنان روز و چنین مجلس را نمیدیدم راوی گوید پس از چندی ابن ابی داود برای من حکایت کرد که چون سه روز از آن واقعه بگذشت نزد معتصم رفتم طریق نصیحت و خیر اندیشی مسلوک داشتم گفتم همانا باستصواب نعمت شناسی خطه مراتب دودمان و دولتخواهی امیر المومنین بر ذمت مقربان حضرت و مرتبان خدمت لازم و متحتم است و در پیشگاه خلافت منصه وضوح رسیده است که این بنده درگاه در هیچ مورد شیوه صداقت از دست ننهاده و نخواهد داد اینک محض صدق ارادت و خلوص عقیدت از مکنون امری پرده خفا بردارم با انکه از دیده دور بین معاینه می بینم که آن سخن مرا در عذاب جاودانی گرفتار کرده بسپاس نعمت امروز از نقمت فردا نیندیشم گفت کدام سخن است که ترا بدان پایه گرفتاری و خذلان دهد گفتم امیر المومنین برای امری از نواهی الهیه محفلی ترتیب میکنند و طبقات مردم را از اعیان دولت

ابن آب بی رواد

۲۱

وارکان ملت از هر طرف و هر کنار بدان مقر عالی بار یافتند هر کل و وزرا و جمیع قضاة و تمام امرا و همه سر بکار را
احضار مینماید و غلامان بگفتگوی حاضران کوشش فرا میدارند تا از آن مخبره چه قوتی ناشی شود و کدام حکم مجری گردد
پس حکم واقعه را از اعزاء مجلس میپرسید و دوستخوانان صمیمی و صداقت کیشان واقعی هر یک برحسب عقیدت
خویش کلامی بعرض میرسانند آنگاه جمیع سخنان را قطعی نهاده بر طاق اهمال میگذراند بفتوی و رای یک نفر
از حاضران که می از امت و میرا بحق میشناسند دینی او را منصب خلافت اولی و احق میدانند اعتقاد و اعتماد
کرده علی رؤس الاشهاد حکم او را مجری میدارند آیا اینگونه رفتار موافق صلاح و مطابق صواب هست پس
رنگ معتصم متغیر و حالتش دگرگون گشت از گفته در افسوس و از کرده پشیمان شد و گفت ای قاضی از این نصیحت
و خیرخواهی خدایت جزای خیر دهد اکنون از فکر زین و عقل دورمین باید تدبیری اندیشید که آن وجود
طیب اطهر بسر حد عدم روانه شود چاره آن در در آن دید که آن حضرت را بضیافت طلب کند بجای اعزاز
و اکرام سم قاتل در طعام کرده بخورانند رکنی از ارکان خلافت آنحضرت را در خانه خود دعوت کرد
هر قدر امتناع فرمود در اصرار مبالغت آورد بناگزیر باکراهت خاطر آن کلبه ظلمانی را از مقدم مقدس
نورانی فرمودند و در همان مجلس بزهر قتال مسموم شدند و چون بخانه رجعت فرمودند اعراض سم
ظاهر گشت آن جان عالم از این جهان فانی بیرون شد در جوار جدش موسی بن جعفر سلام الله علیهما
در درون خاک منزل گزید برخی گویند که چون سریر خلافت بر معتصم مسلم گشت آن حضرت را
با اهل و عیال از مدینه طیبه طلب کرد بدار السلام بغداد تشریف ورود ارزانی داشتند اگرچه
معتصم هواره در انظار مردم شرایط تعظیم بجای آوردی و در هر مجلس بر اعزاز و اکرامش افزودی
ولی سودای قتل آنحضرت چندان در سر شش جای گرفته بود که پیوسته در تمهید اسباب قتل آن بزرگوار
مشغول بود و چون از کینه ام الفضل که زوجه آن حضرت بود آگاه گشت سمی قوی با و سپرد و نویدهای
بسیار داد که در محل و موقعی بکار برد آن محتاله در گاه و بیگاه متحر فرصت بود و وقتی انگور رازقی را
بزهر آلوده کرد در نزد آن حضرت بنهاد چند دانه تناول فرمود بعد از لحظه آثار سم در بدن
آن حضرت پدیدار گردید روی عتاب بام الفضل کرده فرمود ای زن دنیاپرست از خدا بیگانه مرا
در سن شباب بزهر سم شهید کردی امیدوار چنانم تا آخر عمر بلائی گرفتار باشی که چاره پذیر نباشد
و چون آن سم قوی در جگر و قلب آن حضرت تاثیر کرده دست از کار و کار از دست شد در روز دوشنبه
ماه ذی حجه سال یکصد و هفتاد هجری از این آب و گل بگل گشت جنان اشقال جست برخی گویند
ام الفضل دستمالی بزهر بیالود و در موقع مخصوص بکار برد از اثر آن سم قوی بدن مبارک آماس کرد
و در تمام جلد تفرق اتصال عارض گشت و از هر محل زرداب سیلان نمود و هم از آن مرض طایر روح
مبارکش بآشیانه قدس پرواز کرد گویند از اثر نفرین آن حضرت ام الفضل را ناسوری عارض گشت

که مادام العمر خود و مجاورانش از تعفن آن زخم نشسته بودند و هم بدان مرض هلاک شد و چون مهتدی قبل آن برگزیده پروردگار ابوجعفر ثانی محمد الجواد باهتمام احمد بن ابی دواد فراهم شد و دانش نجوش پاک آن امام آلوده گشت چندان نجش نامیمون و طالعش وارون شد که عقل دوراندیش از چاره اش عاجز ماند اگر آثار کسی دیده اسباب بختی بود و اگر نعمتی یا شقی مایه نقمت شد چنانچه این معنی از آنچه می نگاریم بوضوح پیوندد آورده اند که چون در تاریخ دویست و پنجاه و هفت هجری معتصم از سر زندگانی برخاست و فرزندش واثق بجای او نشست بنا بر رفتار پدر ابن ابی دواد را نیک نواخت و همی بر مکانت و منزلتش بیفزود و حفظ قوانین ملت و نظم سیاست ملک را مبتدا پیروی باز گذاشت و در کلیات امور محمد بن عبد الملک را با وی شریک و معاون نمود و این معنی بر سوابق سعادات ایشان بیفزود ابن خلکان گوید که واثق بر جمیع طبقات مردم مقرر داشته بود که پاس حرمت ابن زیات را در عهده شناسند و هر زمان که او را پسند برای تعظیمش جای خیزند و چون ابن ابی دواد بر ابن زیات نظر افتادی در حال روی بقبله نمودی و بنماز مشغول شدی تا باشتغال تکلیف شرع از امتثال آن تکلف شاق معذور ماند روزی ابن زیات بحیلت وی تفطن جسته این دو بیت بزبان آورد

صَلَّى الضُّحَى لَمَّا اسْتَفَادَ عَدَاوَتِي ... وَأَرَاهُ يَنْسُكُ بَعْدَهَا وَيَصُومُ

لَا تَعْدِمَنَّ عَدَاوَةً مَسْمُومَةً ... تَرَكَتْكَ تَفْعَلُ نَارَةً وَتَقُومُ

یعنی چون دشمنی مرا آئین خویش گرفت فریضه ظهر را بپای داشت و بعد از ادای صلوة بقضای مناسک حج و امساک صوم پرداز و زینهار از آن کینه زهرآلوده رهسپیکاه از دل خود بیرون کن که ترا بپوسته توفیق عبادت نکاهی بقعود و سجود و کاهی بقرائت و قیام اقدام نمائی گویند یکی از بستگان قاضی القضاة که بمزید خلوص و قدمت خدمت از سایر هواخاهان وی امتیاز داشت بر ابن زیات در آمد و زیر محض انتسابی که آمد و با قاضی القضاة داشت از محضرش براند و مقرر نمود که هیچکس بارش نشود و هیچگاه بارش ندهند چون قاضی القضاة از آن رفتار زشت و کفتار ناپسند آگاه گشت بر وزیر وارد شد تشنیع و ملامت آغاز کرد و گفت باخدای سوگند که من هرگز بحضور تو نیایم برای آنکه بواسطهٔ تو از قلتی بکثرت رسم و یا از ذلتی بعزت گرایم بلکه حقا آنست که امیر المومنین ترا در مقامی مرتب داشته که احترام آن مقام بر همه کس لازم است پس اگر کسی بدیدار تو آید فرمان خلیفه در نظر داشته و اگر نیاید از عجب و طغیان تو بر حذر بوده است گویند یکی از شعرای آنعهد بقصیده که هفتاد بیت بود وزیر را هجا گفت و این خبر بقاضی القضاة رسید این دو بیت انشاد و انشاد نمود

أَحْسَنُ مِنْ سَبْعِينَ بَيْتًا هَجَا ... جَعْلُكَ مَعْنَاهُنَّ فِي بَيْتِ

مَا أَحْوَجَ الْمُلْكَ إِلَى مَطْرَةٍ ... تَغْسِلُ عَنْهُ وَضَرَ الزَّيْتِ

یعنی از همه آن هفتاد بیت که در هجو پسر زیات گفتی نیکوتر آنکه مضمون مضامین متفرقه را در یک بیت مجمع آورده بگونی چه بسیار مملکت را لازم افتاده که بارانی نازل شود تا کمر چربی و آلایش روغن زیتون را

ابن ابی دواد

۲۲

از صفحهٔ آن مملکت بشوید و ازین مضمون بحر فرا بان که جد وزیر بوده کنایت و تعریض آورده چه وی از سهل و ثقل ذیت بدار انخلافه معاش میکذرانید و زیر تا آن وقت نشنید بدین سه شعر ویرا پاسخ آورد چون بکفر از احمد ابن ابی دواد تیر فروش بوده است بدین مضمون متعرض شده است تا این تعرض آن تعریض را مکافات شود

یا ذا الذی یطمع فی مجونا ... عرضت بالنفسک للهوان
ألزیت لا یبرئ بالحسانا ... احسانا معروفة البیت
قیرتم الملک فلم تنقیه ... حتی غسلنا القار بالزیت

یعنی ای آنکه از بهر من در طمع خام افتاده باخبر باش که جان خود در معرض هلاک آورده شان مار روغن زیتون قدحی نیارد چه خانوادهٔ ما در حسب معروف است چون چهرهٔ ملک را دود ده شما بقیر اندوده بوبرای شست و شو قیر را بدان روغن زیت ضرورت افتاده کروهی از شاعران آن روزگار ابن ابی دواد را باقصاید غرا ستوده اند مستعودی این سه بیت را که از بنایج خاطر ابی تمام طای است در مدح وی آورده

لقد انست مساوی کل دهر ... محاسن احمد بن ابی دواد
وما سافرت فی الآفاق الا ... ومن جدواک راحلتی وزادی
مقیم الظن عندک والامانی ... واِن قلقت رکابی فی البلاد

خلاصه مراد آنکه همانا مناقب و نیکیهای ابن ابی دواد معایب و بدیهای هر روزگار را زیاد برد ای قاضی القضاة بهر دیار که سفر کردم و بسوی هر نقطه گذر آوردم مئونهٔ ارتحال و ساز مسافرتم از عطای تو بود اگرچه راحلهٔ من در آفاق عالم گردش میکرده و خود مسافر بوده ام ولی آرزوها و آمالم در حضور تو اقامت داشته اینکا میکه از سفر خلافت تو لیت مظالم در حق وی مبذول افتاد ابو تمام قصیدهٔ در تظلم نظم آورده از وی دادخواهی نمود پیچیده تا انقضاء

اذا انت ضیعتنا الفریضة والهدی ... فلا عجبا ان ضیعته الاعاجم
فهذه عطفه الفریض رفعا ... بعدلک منصات الیک المظالم
ولولا حلال سنها الشعر ماد ... بغاة العلی من این توتی المکارم

خلاصه مراد آنکه چون مانند تو هنرمند سخن پرور جانب شعر و شاعران رعایت ننماید پس اگر مردمانیکه از طبقهٔ فصاحت عاطلند بدان صنعت گرامی عنایتی نیارند شگفت نباشد از آنگاه که دیوان مظالم تو را تسلم آمد از عدل و داد تو شخص سخن آغاز کبریائی نمود و شانهٔ نخوت و تکبر بخنبش آورد اگر خصال نیک و صفات پسندیده در آئین شعر تعبیه هرگز طالبان معالی راه بزرگواری را نشانی نمی جستند و همواره ارمراسم کرمت و شرایط مجد غفلت میداشتند

و این ابیات نیز ابو تمام راست که در مدح وی گفته

واذا اراد الله نشر فضیلة ... طویت اتاح لها لسان حسود
لولا اشتعال النار فیما جاورت ... ما کان یعرف طیب عرف العود

یعنی چون خدای خواهد که قدر مجهول و فضل مستور کسی را آشکار کند انجام آن مشیت بر زبان حسود و دشمن جاری میشود چنانچه شعله آتش در مجمر عود زبانه نکشد کاخ هیچ دماغی نشیم بخورش معطر نکرد و روزی ابو تمام از محضر وی محجوب ماند هر چند خواست در حضرت قاضی القضاة پیغامی فرستد یا خود در آید میسر نگشت لاجرم چند روز در آستانش توقف جست تا بامراد خویش جفت گشت چون بمجلس درآمد با قاضی القضاة شوخ چشمی و گستاخی آغاز کرد و بر بعضی از اصحابش که حاضر بود مدبر آشفت پس قاضی القضاة گفت ای ابا تمام گمان میکنم که خطاب ترا عتابی آمیخته باشد گفت نی ایها القاضی همانا از طول زمان توقف دلتنگ شده ام اینک خاطر عطوفت مآثر تو را بتنگی رنجه داشتم تا خاطر خود را آسوده دهم نه مرا در این محضر زهره عتاب است و نه درباره تو آن تجسر تصور شود زیرا که عتاب هر با یکفر نخواهد بود و تو خود و جمیع مردمان باشی چگونه با یک عالم توان عتاب آورد گفت ای ابا تمام این بعینی لغز و عذر بدیع ترا از کجا است گفت از شعر حاذق یعنی ابو نواس حکمی که در خطاب فضل بن ربیع گوید

لَیْسَ عَلَی اللّٰهِ بِمُسْتَنْکَرٍ اَنْ یَجْمَعَ الْعَالَمَ فِی وَاحِدٍ

یعنی اگر خدای عالمی را در یک وجود فراهم کند جای انکار نباشد ابو السمط بن ابی الجنوب که او را مروان الاصغر گویند فرزند زاده مروان الاکبر بن ابی حفصه شاعر است نیز قاضی القضاة را مدح کرده و این چند شعر از اوست

لَقَدْ حَازَتْ نِزَارٌ کُلَّ مَجْدٍ وَمَکْرُمَةٍ عَلَی رَغْمِ الْاَعَادِیْ

فَقُلْ لِلْفَاخِرِیْنَ عَلَی نِزَارٍ وَمِنْهُمْ خَنْدَفٌ وَبَنُوْا اِیَادِ

رَسُوْلُ اللّٰهِ وَالْخُلَفَاءُ مِنَّا وَمِنَّا اَحْمَدُ بْنُ اَبِیْ دُوَادِ

وَلَیْسَ کَمِثْلِهِمْ فِیْ غَیْرِ قَوْمِیْ بِمَوْجُوْدٍ اِلَی یَوْمِ التَّنَادِ

نَبِیٌّ مُرْسَلٌ وَوُلَاةُ عَهْدٍ وَمَهْدِیٌّ اِلَی الْخَیْرَاتِ هَادِ

حاصل مراد آنکه همانا قبائلی که از نسل نزار بن معد بن عدنان اند برغم دشمنان هر گونه مجد و مکرمت را دارا بوده اند مانند خندف زنی که زوجه الیاس بن مضر بوده و مفاخری در قبایل عرب اشتهار دارد از آن گروه است و نیز بنی ایاد که وقایع و آثارشان با اکاسره کوش زد عالمیان است از ایشان بشمار آیند پس آنان را که برتر از مفاخرت جویند بگوی که پیغمبر خدای و خلفاء وی و احمد بن ابی دواد همگی از ما باشند و در هیچیک از عموم طوائف تا روز رستخیز مانند ایشان وجود نیاید چه آن یک پیغمبر مرسل است و خلفاء و ولیعهدان وی باشند و احمد خود امت کرامی را باداب و احکام ارشاد نماید مسعودی گوید واثق بالله را مرضی عارض شد که رفتن بمسجد و اقامت وظایف عید اضحی را قادر نگشت پس ابن ابی دواد برحسب اذن وی بمسجد شتافت و بر انجام وظایف عید پرداخت خطبه خواند و خلیفه را دعا کرده گفت اَللّٰهُمَّ اَشْفِهِ بِمَا یُبْلِیْهِ اِنَّکَ چون در سال دویست و سی و دو واثق بمرد احمد بن ابی دواد و ایتاخ حاجب و وصیف ترک و عمر بن فرج و ابن زیات و زیر

برآستان خلافت درآمدند و بر بیعت محمد بن الواثق برادر متوکل عازم شدند و او جوانی امرد و کوتاه قامت بود پس خصایص خلافت بر او پوشانیدند بقامتش راست نیامد و در آن باب گفتگوها کردند تا بالاخره رای جملگی بر بیعت متوکل که جعفر نام داشت قرار گرفت و او را حاضر کردند ابن ابی دواد با لباسهای مخصوص و پیراهن سفید و دراعه سوداء در دوشش افکند و عمامه بر سرش نهاد و میانه و چشم او را بوسه داده گفت السلام علیک یا امیر المؤمنین و رحمة الله و برکاته آنگاه بر تغسیل و تجهیز خنازه واثق پرداختند احمد بوی نماز گذارد و چون از دفنش برگشتند ابن زیات خواست که خلیفه را المنتصر بالله کنیت کند ابن ابی دواد گفت مرا لقبی در خاطر است امیدوارم که فال نیک باشد و با معنی موافقت کند و آن لقب المتوکل علی الله است پس جعفر را بدان اسم ملقب نمودند و بر اطراف ممالک و اکناف اقالیم فرمان نوشتند آورده اند که در سال دویم از خلافت متوکل احمد را مرض فالج عارض شد حس و حرکت از شق ایمنش باطل گشت پس منصب وی بر حسب حکم متوکل بفرزندش ابو الولید محمد ابن احمد برقرار شد و یکصد روز بعد از فوت ابن زیات احمد بن ابی دواد بمرض فالج و سایر اسقام جسمانی و آلام نفسانی از این عالم درگذشت آورده اند که در پایان زندگانی بر خلاف عمر گذشته زیاده خاشع بتفصیلیکه در ترجمه فرزندش ابو الولید اشارت کنیم عزتش از دست برفت و از فلک چنان پشت پای خورد که آنچه در عمری فراهم کرده بود در اندک زمانی متلاشی گشت جریمهای گزاف بر کارشکنان متوکل تسلیم کرد همانا سوء عاقبتش از آن بود که با خاندان رسالت در افتاد و با خداوند و رسولش دشمنی کرد و مخصوص حفظ مراتب خویش در واقعه حضرت جواد سلام الله علیه برای خود با دست خویش چاه و ذل خرید در سال دویست و چهلم از هجرت در بغداد مرگ فرزند مبتلا گشت و چون بیست روز از فوت پسرش بگذشت خود از شدت سختی و تلخی درگذشت ابو بکر بن درید گوید ابن ابی دواد با ارباب کمال و اهل ادب که از هر سرزمین بودند الفت میگرفت و آن سلسله را زیاده دوستدار بود کرها از ایشان را با خود انیس و همدم داشت و بر هر گونه مخارج و مئونت ایشان کفالت مینمود در یوم وفاتش زمره از آن طایفه در خانه وی مجتمع بودند پس با هم گفتند آیا کجا رواست که امروز خاتم کرم و تاریخ ادب بخاک رود و در مرثیه وی سخنی نگوئیم همانا این کردار تقصیر و کوتاهی است که در وفای خود کرده ایم پس چون جنازه ابن ابی دواد پیدا شد سه نفر از آن گروه بپای خواسته یکی از آن سه بدین دو شعر لب گشود

اَلْیَوْمَ مَاتَ نِظَامُ الْمُلْکِ وَالْیُسْرِ ... وَمَاتَ مَنْ کَانَ یَسْتَسْقِی عَلَی الْقَطْرِ

وَاظْلَمَتْ سُبُلُ الْآدَابِ اِذْ حُجِبَتْ ... شَمْسُ الْمَکَارِمِ فِی غَیْمٍ مِنَ الْکَفْرِ

خلاصه مضمون آنکه امروز کسی مرد که نظام مملکت و خداوند سخنوران بود دهر که را زمانه جور نمودی نبرد وی تظلم آوردی تا آن خورشید بزرگواری در ابر کفن غروب کرد شاهراه فضایل و آداب تیره شد

آنگاه دویمین تقدم جسته این دو شعر بخواند

ابوالولید

۲۶

تَرَكَ المَنابِرَ وَالتَّرَبُّعَ تَواضُعًا وَلَهُ مَنابِرُ لَوْ يَشاءُ وَسُرَّرُ
وَلِغَيْرِهِ يُجْبَى الخَراجُ وَإِنَّما يُجْبَى إِلَيْهِ مَحامِدٌ وَأُجُورُ

حاصل معنی آنکه این سوار سریر محض تواضع و فروتنی منبر ملت و تخت ملکت از دست بهشت و اگر میخواست هر دو و بر استلم میکشت خراج ممالک را بدیگران بازگذاشت و باج ستایش را برای خود اختیار نمود پس سوءمن پیش آمد و این دو بیت بزبان براند

وَلَيْسَ فَوْقَ المِسْكِ رِيحُ خُلُوقِهِ وَلَكِنَّهُ ذاكَ الثَّناءُ المُخَلَّفُ
وَلَيْسَ صَرِيرُ النَّعْشِ ما تَسْمَعُونَهُ وَلَكِنَّهُ أَصْلابُ قَوْمٍ تَقَصَّفُ

یعنی این شمیم جانفزا که از خلوق وی بمشام رسد نه بوی مشک است بلکه عطر آن اخلاق ستوده و آثار پسندیده است که بجای خود بگذارده این صدا که بگوش میرسد نه صوت جنازه است بلکه صدای استخوانهاست که در پشت و کمر دوستان شکند

ابوالولید بن احمد بن ابی دواد م

نامش محمد است در علم و کمال وارث پدر بود ولی از آن حسن سلوک و سیرت نیکو و مکارم اخلاق بهیچوجه بهره نداشت رفتارش زشت و اوصافش ناپسند بود چون سال دویست و سی و سه هجری برآمد پدرش را چنانکه پیش گذشت مرض فالج عارض شد منشور قضاوت قضاة لشکر بنام متوکل بنام ابوالولید نوشتند و هم دیوان مظالم عسکر بوی مفوض گشت و تا سال دویست و سی و هفت در آمد و منصب مستقر بود و چون باطبقات مردم طریق خشونت و سوء سلوک مسلوک میداشت در نزد خلیفه از وی سعایت و شکایت بردند چنانکه ابراهیم بن عباس صولی در هجوش اینده و شعر انشاد کرد

عَفَتْ مَساوٍ وَبَدَّتْ مِنْكَ واضِحَةٌ عَلَى مَحاسِنَ أَبْقاها أَبُوكَ لَكا
فَقَدْ تَقَدَّمْتَ أَبْناءَ الكِرامِ بِهِ كَما تَقَدَّمَ آباءَ اللِّئامِ بِكا

یعنی قبایح بی اندازهٔ تو مدایح بیشمار پدرت را کهنه کرد و دوست این معایب برجریده آن مناقب خط بطلان کشید او تو را در قطار فرزندانیکه پدران بزرگوار دارند بر همگی مقدم کرد تو نیز در مکافات او را در شمار پدرانیکه پسران ناخلف دارند بر همه مقدم نمودی چون مراتب آزردگی مردم از رفتار ابوالولید بر خاطر متوکل کشوف گشت برادر احمد بن ابی دواد بر شفقت و ابوالولید را از دیوان مظالم براند پس از چندی از قضاوت قضاتش نیز معزول ساخت و آن منصب بایحیی ابن اکثم مفوض داشت و بر آن فزود نخت گرفت جمیع املاک و مستغلات و مزارع پدر را بسپرد و تاجه و خردلی از آنها بوی عاید نکرد و یکصد و پنجاه هزار دینار از پسر بگرفت و معادل چهل هزار دینار جواهر از وی باز ستاند و از بلدهٔ سر من رای اخراج نمود و بجانب بغداد شرف داشت گویند متوکل مقرر کرد تا مجلسی از عدول و اهل اعتبار ترتیب دادند و احمد بن ابی دواد را که از کردار و رفتار ابوالولید مغضوب بود حاضر ساختند تا در حق آن املاک و ضیاع که ضبط کاشتگان خلافت بود اعتراف آورد

که آنها از حیطهٔ ملکش بیرون نیست و خفی در آنها ندارد و مردی در مجلس بود که ابن ابی داود در زمان استقلال از وی سخت بترسید و زیاده بکمر هوش سیداشت پس آمد و خواست که نسخهٔ دیرینه را تفاص جوید بپای خواست و آن نوشته را که در باب اشتمال املاک مرقوم شده بود اشارت کرده با احمد گفت آیا آنچه را که درین ورقه نوشته اند صحیح دانی و ما را مضمون آن گواه گیری گفت لا لا انت هنا یعنی نی نی تو در چنین قضیهٔ بزرگ شایسته نیست که چون تو حقیری گواه باشد آنگاه با دیگران از عدول روکرده گفت شما همگی در صحت آن ورقه بر من شاهد باشید پس آمد و اخفت و خذلان تمام دست داده با خواری و مذلت در جای خود نشست و حاضران از قوت قلب و پر دلی و ثبات خاطر ابن ابی داود در تعجب شدند که در آن حال نیز دلیری و جلادتش از دست نرفته بالاخره هزار هزار دینار بصیغهٔ وجه صلح بداد تا عقار و اراضی و سایر اموال را استرداد نمودند و ابو الولید خود پست یوم قبل از فوت پدر درگذشت چنانکه پیش گذشت

ابو حمزهٔ ثمالی الکوفی ثابت ابن دینار

نامش ثابت است و اسم پدرش دینار و کنیتش ابو صفیه است بعضی را عقیدت آنست که از موالی آل مهلب بوده ولی نجاشی و اهل رجال گویند بالجمله از اتباع تابعین و از ثقات سلسلهٔ امامیه است روایاتش نزد علما و اساطین معتمد و موثق و اخبارش نزد فقها و محدثین مستند و پسندیده است قلبش و زبانش چندان درستی و راستی داشت که خصم را مجال زبان درازی و سخنانش چنان بجلیه صدق آراسته که عامه را فرصت یکدیگر نبود قاضی نور الله از علامه حلی حکایت کند که بالاتفاق آن محدث بمانند و عالم سعادتمند از حضرت علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد فرامد اخبار و جوامع آثار را بدست آورد و برخی گویند که از اعتاب عرش حجاب مصباح زجاجه دین مبین و مفتاح خزانه علم و یقین موسی بن جعفر الکاظم نیز استماع یافته است مؤید این معنی آنکه شیخ ابو عمر و کشی در کتاب رجال خود از سلطان التسلیم ولایت امام ثامن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه و الثنا روایت کند که ابو حمزه فی زمانه کلقمان فی زمانه و ذلک انه خدم اربعة منا علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و برهة من عصر موسی بن جعفر یعنی ابو حمزه در عصر خویش مانند لقمان است در زمان خود سفینهٔ در بحر حکمت و خزینهٔ از علم و شریعت بود زیرا که در آستان جهان امام چهین خدمت نمود و در جناب ایشان ملازم بوده است و در بعضی کتب بجای کلمهٔ لقمان لفظ سلمان بنظر رسیده ذهبی آورده است که فن حدیث را از انس و شعبی و دیگران فرا گرفته و وکیع و ابو نعیم و جماعتی از او استماع نموده اند بالجمله در نقل احادیث بصحت اقوال در نزد خاصه و گروهی از عامه بدان شاهد مسلم است که هرگاه در مدحی و یا قدحی و یا حکمی حدیث کند آن خبر واحد را چون حدیث متواتر شمارند و در سلک صحیح و موثق منخرط دارند چنانکه طبرسی در کتاب احتجاج این حدیث شریف را که گویا خبر ابو حمزه راوی ندانسته صدق محض دانسته و قول او را واحد کالف شمرده است و چنانچه محدثین و علماء رجال آن حدیث شریف را در ترجمهٔ ابو حمزه آورده اند نیز نثار ایشان

ابو حمزه ثمالی

اتفاقا حسنه آن روایت را بعینها آوردیم اگرچه اسلوب این کتاب شریف بر آنست که در شرح حال هر کس جمله مختصات او را ذکر می کنیم و بایستی این روایت را در شرح حال حسن بصری ایراد کنیم ولی از سبک جماعت تخلف نورزیده بموافقت ایشان آن روایت را بعینها نگاشتیم ابو حمزه گوید روزی حسن بصری بمقتل استان عرش نشینان باقر العلوم امام محمد باقر شتافته بعرض عاکفان حضرت رسانید که از قطع مراحل رنجها برده ام تا از حل مسائل کنجها یابم معانی بعضی آیات بر من دشوار شده است هم کرم توجهات قدسیه آن جناب مهتم مرا بآسانی صورت دهد آنحضرت فرمود چنان دانم که تو خود مردم بصره را فقیه باشی عرض کرد بلی یابن رسول الله فرمود آیا در بصره بفیض صحبت عالمی رسیده که از او استفاده کرده باشی عرض کرد لا والله یابن رسول الله فرمود از اطوار و اعمال تو شرحی مسامع ما رسانیده بودند اکنون صدق آن عرایض مبرهن شد و این معنی روشن گشت که زمام احکام آن مردم را تو خود در قبضهٔ اجتهاد گرفته عرض کرد آری یابن رسول الله فرمود عجب بارگرانی بر تن ناتوان نهاده ای حسن کردهی اینوه چند مطلب که نشانه مذهب و نمونه مشرب تست بتو منسوب داشته اند ندانم ایشان حق گفته اند یا بر تو بهتان آورده اند عرض کرد چه شود آن سخنان را بیان فرمائید تا حقیقتا مر را معروض دارم فرمود میگویند که تو میگوئی خدا تعالی بندگان را بیافریده و زمام امور را در قبضهٔ اختیار ایشان مفوض داشت آیا در نسبت این عقیدت طریق صدق داشته اند یا راه کذب و افترا پیموده اند حسن بسا کت شده اصلا سخنی نگفت پس آنحضرت فرمود ندای حسن هرگاه اصدق القائلین در کلام مجید خود بخطاب ایک نعبد مؤمنان بندگان خود را مفتخر و معزز فرمایند آیا بعد از آن خطاب بمتطاب بر چنین بندهٔ خوف و هراس و خشیت و باسی باقی خواهد بود عرض کرد یابن رسول الله فرمود اینک بر تو محقق و مبرهن کنم که آیتی از آیات قرآنی را برای خود تاویل کرده و فرموده پروردگار را بر خلاف مقصود فهمیده و از آن روی در تیه ضلالت مانده و بورطهٔ هلاکت در افتاده و هم دیگران را از ساحل نجات باز داشته و بلجهٔ اضلال در انداخته حسن عرض کرد آن آیت را ندانم و خطای خویش نشناسم چه شود مرا بر آن خطا آگاه کنی فرمود خدای عز اسمه فرموده است وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ تو اعتقادت آن است که مراد از قری که است و مقصود از آمنین جا چیانند عرض کرد آری یابن رسول الله فرمود این تصریح لاحق بآن تقریر سابق فرط مناقضت و منافات دارد اگرچه در اول گفتی که بر مخاطب ایک آمن بیم و هراس نماند و در ثانی آمنین را در معرض خوف و باس دانی زیرا که جاچیان را بی تقصیر سزنند و از تهدید بقتل نپرسانند و بجبر و عنف اموال ایشان را نبرند پس حسن مبهوت شده خاموش گشت پس فرمود اینک گوش فرا داده تا آن آیت بر خوانم و از تاویل آن تو را آگاه سازم بدانکه خدا تعالی در قرآن مجید از ما و اهل بیت و شیعیان ما با مثال و اشباه یاد کرده و از ما و ایشان بر موز و اشارات بسی تعبیرات فرموده است من جمله این آیه کریمه است که از قرائی مبارکه

ما را اراده نموده و ضمیر منیر رجعت بشیعیانی که اعتراف بفضائل و حقانیت ما کرده اند و از فقرات ظاهره براویان و خواص اصحاب اشارت فرموده که محارم اسرار و مخازن احکام الهیه گردیده اند و آثار و اخبار ما را اخذ کنند و بشیعیان ما رسانند و از لفظ سیر که در آیه شریفه فرموده است معنی علم را خواسته است و راویان ما را از آن آیه آمنین فرموده که ایمن باشند از شک و ریب و اضلال و اشتباه زیرا که آن علوم را از معدن خود اخذ کرده در موارد اعمال و عبادات بشیعیان ما میرسانند و علوم آسمانی موجب نص الهی بذریه خاتم النبیین صلی الله علیه و آله منتهی میشود و مائیم آن ذریه طیبه طاهره نه تو و اشباه تو ای حسن پس حاصل معنی در آیه شریفه چنانکه قاضی نور الله آورده است انکه قرار دادیم ما بین اهل بیت و شیعیان ایشان قرای ظاهره را که راویان ایشانند تا علوم را از آن ائمه کرام فرا گرفته بشیعیان ایشان برسانند چون حسن آن کلام معجز نظام بشنید دم فروبسته خاموش نشست

پس آنحضرت فرمودند

لَوْ قُلْتُ لَكَ غَيْرَ ذٰلِكَ مَا كَانَ لَكَ وَلَيْسَ لَكَ وَلَا لَكَ يَا جَاهِلُ اَهْلَ الْبَصْرَةِ لَمْ اَقُلْ فِيكَ اِلَّا مَا عَلِمْتُ مِنْكَ وَظَهَرَ لِي عَنْكَ وَاِيَّاكَ اَنْ تَقُولَ بِالتَّفْوِيضِ فَاِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يُفَوِّضِ الْاَمْرَ اِلَى خَلْقِهِ وَهْنًا مِنْهُ وَضَعْفًا وَلَا اَجْبَرَهُمْ عَلٰى مَعَاصِيهِ ظُلْمًا

حاصل معنی انکه ما اهل بیت جز حق نداریم و نگوئیم و نشناسیم ای حسن تو خود از معانی و مقاصدی دم میزنی که آن معنی در وجود تو نیست و هم طریق کشف آنها را نمیدانی هر گاه در اینصورت ترا جاهل اهل بصره خوانم سخنی بصواب گفته ام زیرا که از اطوار و اقوال تو جز آنچه بر ما متحقق شده است بر زبان الهام بیان جاری نساخته ام بعرض ما رسانیده اند که مذهب تفویض را اختیار کرده و متابعان خود را از آن مشروب در ضلالت انداخته زنهار زنهار از عقیده تفویض در گذر و هرگز بدان قول متعقد مشو چه خدای عزوجل سستی و ضعف ندارد و امور را ببندگان خود تفویض نکند و هم ظلم و جور نفرموده و ایشان را بر معصیتی اجبار نفرماید بالجمله ابوحمزه از فیض عبودیت آن خواجگان عرش آستان مقامی رسید که گاهی بر خوارق عادات دست قدرت میگشود و چون حدیده بهمه آثار ماریت آشکار مینمود چنانچه سید بن طاوس در کتاب مهج الدعوات از ابوحمزه حکایت کند که مرا سپری بود از صدمه سقطه استخوانهای دستش درهم شکست او را نزد یحیی بن عبد الله محبر که خود بشکسته بندی مسلم بود بردم اصلاح و جبران آن عضو را با فرط عجز و انکسار ملتمس شدم پس یحیی محل منکسر را با دقت تمام نظر کرد و در تعیین و تشخیص آفت استدلالی بکار برده گفت چنان دانم که آن عظم را کسر قسح دست داده جز با عانت جبایر و تخته بندی نتوان جبران نمود اینک توقف نما تا عمل پدر را اسبابی تهیه کنم این بگفت و از پی کار خویش برفت و من در آنجا بماندم و در کار خویش و فرزند متحیر و متفکر بودم در خلال آن احوال گویا دریچه از غالم غیب بر رویم گشوده شد و بر من اشارت رفت تا دعائی که از معدن فیوضات ما نشأ یافته و از مظهر قدرت کامله الهی اعنی امام همام علی بن الحسین در خاطر دارم برخوانم پس دست فرزند بدست بگرفتم روی بسمت کعبه حاجات آورده

باتضرع وابتهال آن دعا خواندم واز جابر حقیقی جبران انکسار درخواست نمودم وهمی میخواندم ودست برآنموضع میسودم ناگاه بفرمان شافی حقیقی آن محل بصورت اولیه عود نمود پس شکر خدا بتعالی نمودم وچون بیچه قطعات جبابر پیاورد ودست آن کودک بردست گرفت تا عمل بدیش گیرد بروی حیرت دست داده درتعجب شد باخود اندیشید که شاید عظم منکسر در دست دیگر است آنرا نیز بگرفت باوقت تمام نظر کرد اصلا آثار انکسار وآفت ندید از درحیرت گفت سبحان الله این بود که من بدست این کودک کسری قبح دیدم آری جای هیچ شگفتی نباشد چه اینگونه جادوهای عرب ازشما بعید نیست گفتم مادرت بغرایت نشیند این جادو وسحر است بلکه دراینوقت مرا دعائی که نوباوه خواجه کاینات امام الثقلین علی بن الحسین آموخته بود بیاد افتاد وخدای جبار رابدان دعای بزرگوار بخواند وجبران انکسرا درخواست کردم چون یحیی این بشنید انگاه بجانب من روی نیاز آورده املاء وتعلیم آنرا ازمن تمنی شد گفتم غریب تر ازین ماجری اظهار این تمناست چه بآن سوء ادب وخلاف مروت که مرتکب شدی هرگز مسئولت قرین ایجاب نخواهد شد وانیگونه اسرار خفیه ازودایع الهیه است که خرشیعیان کس امین آنها نباشد عمر آن بن اعین که خود راویی این خبر است حدیث کند که چون ابوحمزه آن داستانرا بپایان آورد بوی گفتم تورا بخدا سوگند دهم ازآن لآلی آبدار که هرعقدش رشک یک دریا گوهر است برمن دریغ وازبذل این موهبت درحق من مضایقت مفرما ابوحمزگفت سبحان الله آنرا ازآنروی برتو فاش کردم تا شوق تعلم درخاطرت جای کرد وتشریف تعلیم برتوارزانی دارم پس خامه برگرفتم وآنچه ابوحمزه القاء واملاء نمود برصفحه نوشتم وپیوسته آنرا تیمنا بازوی امید وتقویت وجود خود کردم وآن دعا درکتاب منهج الدعوات بعینها مضبوط است وهم درآنکتاب ازابوحمزه روایت شده که روزی بعزم زیارت آستان عرش نشان امام همام محمد باقر درآمدم وازخدام کردون احتشام ادراک حضور را استیذان نمودم درخلال آن احوال آفتاب جمال پیشوای آن حضرت پیکبار طالع شد برحالیکه لبهای مبارکش درحرکت بود وکلماتی چند برزبان جاری میفرمود چون مرا دید فرمود چنان دانم که ازشماتت اینحالت درفکرت شدی عرض نمودم آری وجود نابودم فدای خاک پایت شود فرمود سوگند باخدا کلماتی برزبان دارم که هیچکس آنرا برزبان نراند جز انکه خدا بتعالی مهمات دنیا وآخرت اورا کفایت کند عرض کردم فدایت شوم چه شود مرا ازآن فیض کامیاب فرمائی فرمود ای ابوحمزه هرکس ازپی مهمی ازخانه بیرون رود واین کلمات برزبان بیاورد البته مهمش قرین انجاح شود پس اینعبارا بمن تعلیم فرمود

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ حَسْبِيَ اللّٰهُ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ اَللّٰهُمَّ اِنِّي اَسْئَلُكَ خَيْرَ مَوْرِدِي كُلِّهَا وَاَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَوْرِدِي كُلِّهَا اَلنَّفَادِ وَعَذَابِ الْاٰخِرَةِ

باجمله ازابوحمزه ادعیه بسیار ماثور است ومتون اوراق وبطون صحایف ازآنها مشحون وهرکس

ابو مخنف

۳

اطلاعی خواهد بکتب او عیه رجوع نماید در کتب معتبره بنظر رسیده است که ابو حمزه ربخوری شد و شرح بیماری او را بعرض
امام جعفر بن محمد الصادق رسانیدند کشی آورده است که چون ابو بصیر از عیادت ابو حمزه باز گشت
خدمت آن حضرت سعادت اندوز شد محض مراحم و مکارم تفقد و شفقت فرموده و از حالات
ابو حمزه جویا شد ابو بصیر عرض کرد باهمان ربخوری علیل تر است فرمود یا ابا بصیر چون بجانب وی
باز گردی ویرا از من سلام فراوان برسان و او را سانحه که هیچ نفس را از آن گزیر نیست و ویرا آگاه کن
که پسین در فلان ماه و فلان روز از این خاکدان فانی بسرای جاودانی رحلت کند ابو بصیر گوید عرض کردم
خداوندجان مرا فدایت کند ابو حمزه از شیعیان شما است او را با ما انس و الفت است فرمود
چنین است که گوئی البته فراق دوستان موجب اکتسار و ملالت است ولی فیوضات نامتناهیه الهیه
که در نزد ما است از برای شما از صحبت یاران و الفت دوستان بهتر است آنگاه فرمودند که اگر
ابو حمزه از خوف و خشیت الهی در هراس بود و احکام سید المرسلین و خاتم النبیین را مطاوعت و اطاعت
بر گردن نهاده و از معاصی و نافرمانی یزدان خود را نگاه داشته باشد البته از میان آن اعمال حسنه درجات
علیین با ما خواهد بود ابو بصیر گوید چنانچه آن مخبر صادق خبر داده بود در همان ماه و همان روز از این سرای فانی
رخت بر کشید و این واقعه در سال یکصد و پنجاه هجری اتفاق افتاد و این چند کتاب از مولفات اوست کتاب تفسیر القرآن
کتاب نوادر در حدیث کتاب زهد رساله المحقوق اولادی که از وی بماندند علی و حسین و نوح
و منصور و حمزه بود اما علی و حسین در عداد رواة و محدثین در شمار آیند و نوح و حمزه و منصور با زید بن
علی بن الحسین در خبک همراه بودند در یاری او کوشش و کوشش کردند تا کشته شدند در منتهی الارب گوید
ثمالة بضم ثاء مثلثه لقب عوف بن اسلم پدر ربلی است از عرب و لقب کرده شده است بثمالة بواسطه آنکه
خورانیدند گروه خود را و آشامانید شیر را باکفاف او

ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید

نامش لوط و نسبش چنانکه محدث استرابادی در کتاب منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال در ترجمه خود و جدش آورده
بدین ترتیب است لوط بن یحیی بن سعید ابن مخنف بن سلیم بن الحارث بن عوف بن ثعلبة بن سعد بن مناة بن
غامد الغامدی الازدی از علماء و فن تواریخ و سیر و قدماء علم احادیث و خبر بوده مردم شیعی را بر خلاف اهل سنت
بر نقل و روایت وی اتکالی کامل و اعتمادی تام حاصل است مولفات و تصانیف او را زیاده معتبر و موثق
شمارند علامه حلی گوید ابو مخنف رضی الله عنه شیخ من اصحاب الاخبار بالکوفة و وجههم وکان ابکن
الی ما یرویه یعنی او یکی از مشایخ ارباب سیر و معارف حفاظ و قایع بود و از وجوه مورخین کوفه شمار
میرفت مردم آن عهد مرویات و منقول ویرا بسمع قبول تلقی نموده با وثوق و طمانینت در خاطر جایی
میداده اند در کتاب مشترکات و غیره نیز نزدیک بدین مضمون مسطور است علماء عامه نقل و خبروی را

ابو مخنف

محض تشیع مردود و معدوح دارند و از حلیهٔ قبول و پیرایهٔ اعتبار عاطل شناسند شیخ مجدالدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی در قاموس گوید ابو مخنف کمنبر لوط بن یحیی اخباری شیعی تالف من نقلة السیر یعنی وی از مورخین شیعه و محدثین آن سلسله است و در جملهٔ ارباب سیر از مردود دین و متروکین معدود و سیکرد فخرالدین محمد بن شاکر جامع فوات الوفیات در ترجمهٔ وی گوید کان راویا اخباریا صاحب تصانیف وکان یروی عن جماعة من المحدثین قال ابو حاتم متروک الحدیث وقال الدارقطنی اخباری ضعیف یعنی او از رواة وقایع و نقلهٔ اخبار است و در فن تواریخ تصانیف پسندیده دارد از جمعی از علماء روایت میکند ابو حاتم خبر وی را متروک و مطرود خوانده و دار قطنی او را ضعیف و مطعون شمرده است با انکه از علماء رجال شیعه جمع کثیری تشیع وی تصریح نموده اند از علامه مجلسی پس شگفت است که با کمال تبحر و نهایت فضل وی را در مجلد اول از کتاب بحار الانوار در سلک علمای عامه معدود داشته پس از تفصیل کتب و مصنفات خاصه شرحی در مجامیع و تالیف عامه رانده و نقل شیخ ابی مخنف را در اثناء تصانیف آنجماعت بشمار آورده است شیخ ابو عمرو کشی رضی الله عنه دعوی کرده که ابو مخنف خود از اصحاب امیر المومنین علی و ابو محمد حسن بن علی و ابو عبدالله حسین بن علی سلام الله علیهم بوده است ولی بر عقیدت محققین فن رجال این سخن استوار نیامده چنانچه شیخ الطایفه شیخ ابو جعفر طوسی رضوان الله علیه در کتاب رجال خویش بدین معنی تصریح نموده گوید وعندی ان ذلک غلط لان لوط بن یحیی لم یلق امیر المومنین وکان ابو یحیی من اصحابه یعنی سخن شیخ کشی رضی الله عنه بعقیدت من غلط است چه لوط بن یحیی خود امیر المومنین علیه السلام را ندیده و دیدهٔ را از نور جمال عدیم المثال همایون آنحضرت روشن نساخته ولی پدرش یحیی در آستان مقدس آن باب مدینهٔ علم و حلقهٔ اصحاب منتظم بوده و در آنهنگام که ابو مخنف در محضر مطهر حضرت ابو عبدالله جعفر بن محمد الصادق صلوة الله علیه تلمذ و استفادت نموده در بین علمای رجال اختلافی نیست شیخ ابو العباس احمد بن علی نجاشی گوید برخی او را از رواة و اصحاب حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیه السلام معدود داشته اند ولی این رای در نظر ارباب تحقیق از اوج ثبوت هابط و از حلیهٔ قبول عاطل است آورده اند که جد اعلای وی مخنف بن سلیم ازدی نیز از اصحاب امیر المومنین علی علیه السلام بود در حوزهٔ شیعیان یمن معدود میشود در عهد همایون آنحضرت نظر مراتب صدق و حسن اماتی که داشت از موقف خلافت ایالت مملکت اصفهان در حق وی مبذول افتاد ابو مخنف را در مجاری احوال و شرح وقایع وی تاریخ است که آنرا کتاب اخبار مخنف بن سلیم مینامند و دیگر مصنفات و مجامیع ابی مخنف که در علم مغازی و ملاحم و فن مقاتل و فتوح پرداخته بدین گونه است کتاب السقیفه کتاب رده کتاب فتوح الشام کتاب فتوح العراق کتاب فتوح خراسان کتاب الشوری کتاب مقتل عثمان کتاب الجمل کتاب الصفین کتاب النهروان کتاب الغارات کتاب مقتل امیر المومنین علیه السلام کتاب مقتل الحسن علیه السلام کتاب مقتل الحسین علیه السلام

ابن ابی رمثه

کتاب مقتل حجر بن عدی واصحابه کتاب مقتل مخنف والاشتر ومحمد بن ابی حذیفه کتاب مقتل مصعب بن الزبیر
کتاب مقتل عبد الله بن زبیر کتاب مقتل سلیمان بن صرد ومین الورده کتاب مقتل ضحاک بن قیس الفهری
کتاب وفات معاویه وولایت یزید ووقعه الحره کتاب حدیث وادی الجماجم کتاب مقتل یزید بن المهلب
کتاب اخبار محمد بن ابی بکر کتاب اخبار زیاد کتاب اخبار مختار بن ابی عبیده کتاب اخبار الحجاج
کتاب اخبار ابن الحنفیه کتاب اخبار خالد القسری ویوسف بن عمر کتاب زید بن علی ویحیی بن زید
کتاب ضحاک الخارجی کتاب اخبار شیب الحارجی کتاب اخبار مطرف بن المغیره بن شعبه
کتاب الحرث بن راشد وبنی ناجیه کتاب نجده الحروری وصالح بن مسرح کتاب الازارقه کتاب مرج راهط
کتاب شبیب الحروری کتاب الخوارج والمهلب بن ابی صفره کتاب المیسور بن علقمه کتاب خطبه الزهراء وغیر ذلک

محمد بن شاکر در کتاب فوات الوفیات وفات ویرا در سنه یکصد وپنجاه وهفت نوشته است

ابن ابی رمثه تمیمی

از اطبائی است که در عهد همیون حضرت خاتم الانبیا علیه آلاف التحیه والثناء بزاولت صناعات طبیه ومهارست اعمال علیه اشتغال داشته ودر آن زمان بدان فن شریف علم وبر سایر اقران وامثال خویش مقدم بود چنانکه احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که شرح حالات اطبای متقدمین ومتاخرین را بنهایت استقصی نموده اورا در عداد ممیزین بشمار آورده اطبائی که در عرب ظهور نمودند صاحب کتاب استیعاب ابو رمثه پدرش را در زمره اصحاب مسطور داشته وروایات جماعتی از محدثین را بدو منتهی ساخته ازانجمله است زیاد بن لقیط قطب الدین لاهیجی در کتاب محبوب القلوب آورده که آن طبیب را در اعمال ید وصنعت جراحی ربطی کامل ویدی طولی بود ودر علاج ضربه وسقطه مهارتی تمام وبی نهایت داشت چنانکه از ترجمه وی که اینک مسطور میگردد توضیح این معنی خواهد شد نعیم بن عبد الله از ابن ابی عیینه واو از ابن ابجر واو از زیاد بن لقیط واو از ابن ابی رمثه روایت کرده است که گفت وقتی از اوقات را از قبیله خود بجهت طبیه رقتم برحسب اسباب واتفاق بزیارت حضرت رسول مشرف شدم نظرم بخاتم نبوت افتاده از عدم بصیرت وفقدان خبرت که بر سان آن سرور نشده واشتم در قلبم گذشت که همانا این آثاری است از خارج وداخل در جلد پدید گشته ودر نیست که اگر تمنای معالجت نمایم رضا دهند چون چنین معالجتی از من ظاهر گردد حیثیت آن با قطار بلاد وامصار ارض رود ومرا سودی عظیم بخشد پس در هنگامی که جماعتی از اصحاب بر گرد آن سرور اطیاب اجتماع داشتند جسارت نموده نزدیک رفتم وعرض کردم یا رسول الله من طبیبی ماهرم وبر هر نوع از امراض ظاهر وباطن ومعالجه آن قادر تمنای آن دارم تا مرا بمعالجت آن اثر که در بین کتف مبارک است مأذون فرمائی تا بزمانی قلیل بأسباب طبیه رفع آنرا نمایم مصداق انک لعلی خلق عظیم عرض مرا اصغا فرموده تا مبادا که از جسارت خود خجلتی حاصل کنم از زبان معجز بیان فرمودند انت رفیق والطبیب الله یعنی تو رفیقی وطبیب خداوند تبارک وتعالی است

مرا معالجت چون تو ئی احتیاج نیست وچون طبیب استنباط نمود که آن جسارت وتمنای وی خارج از رسم وقانون بود
منفعلاً باعرق خجلت از مجلس همایون بمسکن معهود خویش معاودت نمود وآن کلام معجز نشان را که آنحضرت بابن
ابی رمثه فرمودند فصلای از اطبا معانی مختلفه کرده اند از آنجمله سلیمان بن حسان که خود معروف بابن جلجل
واز متمیزین اطبا است وشرح حالش عما قریب درین کتاب مستطاب بیاید کلام مبارک را بدین بیان تعبیر نمود گویند
که چون بحضرت او رسید چنین استفهام میشود که اعمال ید وصنعت جراحی را مرانقت داشته نه صناعات طبیه
ومعالجات بدنیه را بلکه بای معتبر از ابوذر غفاری رضی الله عنه روایت شده که گفت شرف اندوز حضور
مبارک حضرت خاتم الانبیاء بودم عرض کردم یارسول الله در ابتدای امر چگونه از آثاری که بر جناب تو
ظاهر میگشت دانستی که پیغمبر خدا هستی فرمودند یا اباذر متعاقب بتت دیدم دو ملک را یکی از آن دو بر زمین فرود آمد
وآن دیگر ما بین آسمان وزمین بود یکی از آن دو از دیگری پرسید که آن پیمبری را که باو خبر دادند
این است گفت بلی همین است که خاتم انبیاست وزمانی نخواهد گذشت که دین او روی زمین را خواهد گرفت
پس نزدیک من آمدند مرا با یک مرد موازنه کردند سنگین تر بودم پس با ده کس وصد کس وهزار کس
سنجیدند وزنم راجح آمد چون دیدند که هم وزن من کسی نیست یکی از آن دو ملک بدیگری گفت بشکاف
بطن وسینه او را همچنان کردند که او گفت سپس بطن وقلبم را شستند ویجای خود گذاشتند ومهر نبوت

در میان دو شانه ام زدند نبوت مرا و چشم و مهرش گواه که بر خط آخر بود مهر شاه در باب شکل مهر نبوت

روایات عدیده وارد شده وآنچه مشهور است این است که بسبان نشان معجزه میمون وکلمه لا اله الا الله محمد رسول الله بران
مکتوب بود ووجوه دیگر بجهة خاتم نبوت ذکر کرده اند که ایراد تمام آن درین مقام خارج از سبک تصنیف این کتاب بود.
لهذا انبوشتن آن مبادرت ننمود واز کلمات ابن ابی رمثه است که گفته است طبیب را بگاه اعمال
ید حسن تدبیر وتامل لازم است چه اعمال ید امری است خطیر وخطری عظیم او را در پیش ونظیر تیر اندازی است

که گاه صواب آید وگاه خطا

ابو سهل المسیحی الطبیب

حکیمی فرزانه وهوشمند وطبیبی عالم ودانشمند بوده در فنون علم وعمل شهره آفاق ودر اقسام حکمت نظریه
نادره ایام بوده بجودت ذهن وحدت فکر ونکی تصنیف سر آمد دانشمندان عصر ودر حسن خط ومراتب او بیگانه
روزگار آمد مورخ خرزجی گوید بخط آن طبیب دانشمند کتابی دیدم که خود در رشته تالیف کشیده بود واین کتاب
مشتمل ومحتوی بود بر ذکر حکمتهای خدائی که در آفرینش انسان بکار برده است الحق آن کتاب را از فرط صحت
واتقان ودرستی الفاظ ومعانی بر سایر مؤلفاتش مزیت است آن حکیم دانشمند مطالبی که جالینوس
در کتاب منافع الاعضاء آورده است خود در آن کتاب شریف ذکر نموده وباعبارتی فصیح وپیرایه
رشیق واضافاتی نفیس آن گنجینه را از فرایدگران بها مالا مال کرده است وازآن روی خود در پیراهن

ابوسهل

۳۹

برسبیل مفاخرت گوید مراتب برتری این کتاب را بر آنچه جالینوس در این باب آورده انکس نیک شناسد که خود بجلیهٔ دانش و زیور انصاف آراسته باشد چه هرکس از زیور دانش عاطل باشد او را نشاید و آنانکه از طریق انصاف کناره جسته اند گاهی مرجوع را بر راجح اختیار کنند پس مناط اعتبار رای دانشمندی است که داد انصاف دهد و هم رتبه تمیز را شایسته باشد تا آنچه من فراهم کرده ام و هرچه دیگران نگاشته اند نیک استقصا نماید و بی تامل از ترجیح و تفضیل دم و من این کتاب بنهایت تهذیب و تحریر کرده ام و در تسهیل عبارات و ترتیب معانی و اجمال مفصلات و اظهار دقایق نکته فروگذاشته ام و آنچه خارج بود یکسره استقاط نموده ام پس از نتایج خاطر تبرد قایق کافیه و تحقیقات وافیه در این کتاب درج کرده ام که از نهایت رقت و باریکی بر اصحاب فطانت پوشیده بود بحکم ترتیب آنچه را دیگران تاخیر انداخته بودند مقدم داشتم و آنچه سزاوار تعویق بود تا خیر انداختم در پایان کتاب مبادی فن را که برهان مسائل است در جای خود آوردم مهذب الدین عبدالرحیم بن علی که از اجلهٔ حکما بوده گوید در میان متقدمین و متاخرین اطبای نصاری ندیده ام احدی را که در فصاحت کلام و جودت بیان مانند ابی سهل باشد براستی حسن معانی را با نیکی الفاظ جمع نموده و بر اسلوبی که اهل فن مطبوع دانند سخن رانده و گویند شیخ الرئیس ابوعلی سینا لغتی از زمان نزدیکی تحصیل نموده و ابوسهل مسیحی مدتها در حضرت خوارزم شاه ابوالعباس مامون بن مامون بطبابت و مصاحبت اختصاص داشته چنانکه در شرح حال ابوریحان شمه از آن یاد شده قطب الدین لاهیجی گوید که ابوسهل مسیحی در مولفات خویش آورده است که چون امزجه نسوان را اختلافات بسیار است لاجرم زمان انقطاع حیض مختلف بود چنانکه بعضی را در سی و شش سالگی منقطع گردد و چون خون حیض منقطع شود بالضروره حمل نیز منقطع گردد و انقطاع حمل نه از آن است که جنین را غذائی واجب است و چون خون حیض نباشد غذائی نیابد زیرا که آن عقیدت خطای محض است چه خون حیض فضله ردیه است که طبیعت به تنقیه آن را مکروه داشته و خود دفع کرده است پس چگونه متصور شود که چنان فضله ردیه جنین متصور را غذا گردد و حال آنکه او را مزاجی لطیف و ترکیبی ضعیف و قوائی سست و رطوباتی بسیار است همه دانند که جنین بدان از ادنی مؤثری متاثر شود در اینصورت چگونه توان گفت که این فضله ردیه موذیه غذای جنین تواند شد پس طریق صواب آن است که انقطاع حیض را در ایام حمل سببی دیگر دانند و آن سبب چنانچه عقل سلیم حکم کند آنست که چون نطفه در رحم قرار گیرد و کسوت اجنان پوشد و رحم بر او مشتمل و محتوی شود در اوقات قوه ماسکه او را نگهداری کند و خون نیز بمتابعت او ممسوک و محتبس گردد دیگر آنکه کثرت اوعیه رحم جنین را منضغط سازد و قوات عرق نیز فشرده شود جواب گوئیم که خود هنگام تولد بر طبیب واجب است خروج جنین را اعانت کند و اگر نه چنان بودی که بشرح گذشت بنایستی در هنگام تولید در زمان نفاس از حوامل آن مقدار خون دفع کردی که هرگاه بمیزان وقت بسنجند با خون حیض نه به برابر باشد و هم ابوسهل گوید اگر کسی ایراد کند در صورتیکه خون حیض جنین را غذا نباشد پس غذای او چه خواهد بود

ابوریحان بیرونی

اختیار نکرد با آنکه در مسائل نجومیه باعلی مدارج ترقیات صعود نمود خاطرش بدانش قناعت نکرده همواره
در پی پیش بود از آنروی در غزنه و فلخ و خوارزمان رصدخانها بنیاد کرد و در هریک لختی از عمر بپایان برد
تا بر تمام اوضاع فلکیه آگاه گشت پس اصحاب تنجیم را بساطی بگسترد و از فواید آن علم سوائدی ترتیب داد که
روزگار بیست بنجمان در شمار عیال فضلش معدود باشند آن استاد فاضل محض تکمیل صنایع و تحصیل مدایع
همواره از شهری بشهری بار میکشود گویا گنج هنر را در رنج سفر میدانسته است چنانچه چهل سال در هند و ستان
بسر برد و روزگاری دراز در حضرت شمس المعالی قابوس ابن وشمگیر با توجهات مخصوصه در سمت نزدیکان
و خاصان انتظام داشت و هیم بگچند در ساحت ری بعزم تکمیل و سیاحت مقام کرفت چنانکه در کتاب آثار
الباقیه عن القرون الخالیه در ذیل بیان نوا چنین گوید که ازین فصل واقعه در خاطرم بگذشت که مصداق اشعار احمد بن فارس توانا بود

قد قال فیما مضی حکیم ما المرء الا باصغریه فضلت قول امرء لبیب ما المرء الا بدرهمیه
من لم یکن معه درهما لم یلتفت عرسه الیه وکان من ذله حقیرا یبول یستوردهم علیه

خلاصه مضمون آنکه اگرچه یکی از دانشمندان سلف گفته که مرد را دل و زبانش که دو عضو کوچک باشند مردی
بزرگ نماید ولی مرا عقیدت چنان است که مردم دانا گویند که مرد را تا دو درمی نباشد سوا گر بخانه رود
و آن دو درهم همراه نبرد اهنخوانه اش بجانب وی التفات نکند و از نهایت خواری گربه خانه اش بروی
بول آورد بالجمله چون از پیشگاه قابوس مفارقت جستم بگچند در ملک ری بسر بردم وقتی شخصی را دیدم که خوشنویس
در صناعت تنجیم بسی ماهر و حاذق میدانست چون خواستی استخراج احکام کند در حادثات جو مقدمه المعرفه استنباط
از روی جهل و ماوانی نماید مقارنات کواکبی منسوب منبازلند اعتبار مینمود و از رباطات آنها در استخراجات
معاونت میجست خواستم تا دیرا از راه خطا بازداشته بصواب صواب منعطف کنم رای سقیم خویش از دست نداد
با آنکه در رتبت معلومات در هر چیز از من فروتر بود بناروا و ناسزا با من سخن راند چه او را ثروت و مکنتی بود
که هر قدح رامدح کند و مرا فقر و مسکنتی که هر فخر را عیب نماید پس در پی نگذشت که روزگار با من سیاه شد و کوکب
اقبالم از وبال برآمد با وی ملاقات اتفاق افتاد از باب تصدیق در آمد طریق مصادقت پیش گرفت مع القصه
ابوریحان پس از سیاحت ری بخدمت شمس المعالی قابوس معاودت کرد گویند نزد وی مکانتی عظیم بهم رسانید
آن امیر هنرور بر خرد و حکمتش تعجب آورد رای و تدبیرش بپسندید او را بوزارت دعوت نمود وی ثروت علم
و حشمت کمال را از هر چیز بالاتر دانسته از آن شغل منیع امتناع نموده چندی در آنحضرت معتکف گشت و کتاب
آثار الباقیه را که فی الواقع آثار روحانی است جمع و تالیف نمود و دیباچه آن کتاب را بالقاب آن امیر هنردوست
پیراست اگرچه مبنای آن مجموعه بر ذکر تواریخ مستعمله است ولی در هر فصل و هر باب چندان طرایف آثار و مطالب
عالیه ودیعت نهاده است که ناظر انشی از هیچ علم بی بهره نمی ماند جل مسایل نفیسه که مانند لآلی منثوره
بوده است از کتب متقدمین التقاط کرده در عقد نظم در رشته تالیف آورده شرح داد بعد از اتمام آثار الباقیه

وشم
بضم واو و سکون شین پرستاری
شبیه به بیهوده ولی کوچکتر از آن
عربان آن را سلاد و شغافی و یکان
عجم بدرچین گویند

ناهید
زهره رفت ستاره مغرب
و برآمد رقیب آن مشرق
در حال چنین
او را دانست

الوبال
الشدة و الثقل

بجانب خوارزم مسافرت نمود و مدت کاری دراز در آستان مأمون خوارزم شاه که محط رحال حکما و محل رجال علما بود بگذرانید و در نزد وی چنان محرم شد که در هر نفس همدم بود و بتدریج در رتبهٔ اعتماد اختصاص یافت که دخیل هر کار و امین هر اسرار گشت چنانکه پیشتر در شرح دوستی خوارزم شاه و سلطان محمود از ابوریحان حکایت کند که مأمون خوارزمشاه جانب امیر محمود تا بدان جایگاه داشتی که امیر المؤمنین القادر بالله بدست حسین که سالار حاجبان بود و بر اطلعت ولایت عهد و لواء لقب عین الدوله و زین الملة بفرستاد خوارزم شاه اندیشید که مبادا امیر محمود آزرده شود و بخشی نهد مراپیش از رسول فرستاد تا نیمهٔ پایان برقم و آن کرامتی پنهانی از وی فراگرفتم و بخوارزم آوردم و بدو سپردم فرمود تا آنها را پنهان کردند و آنوقت که میانست این خاندان برافتاد آشکارا کردند تا شد انچه شد و رفت انچه رفت بالجمله ابوریحان بحشمت علم و اقتدار کمال تلطف خوارزمشاه را چنان مسخر نمود که پایهٔ تعظیم او را با علی درجهٔ کمال رسانید هم خوارزمشاه بحسن خلق و رفتار خوش چنان وی را بمحبت گرفتار کرد که مدت هفت سال بدیگر جای روی ننهاد و چنانکه خود در توصیف بردباری و قدرشناسی خوارزم شاه چنین گوید روزی بساط نشاط گسترده و من در پیش او بودم و هم مردی سخت فاضل که صخری نام داشت حاضر بود در هنگامیکه آن مرد پیاله شراب در دست داشت تا بنوشد اسبان که در ره سرای بودند بانگی کردند و از یکی تیره بادی رها شد خوارزمشاه گفت فی شادبا الشادب صخری از بی ادبی پیاله بنهاد و من ترسیدم که فرماید سرش را بردارند مأمون شاه بخندید و بر راه حلم و کرم رفت و هم روزی بر پشت مرکب جامی چند پیموده بفرمود تا مرا بخواندند من دیرتر رسیدم پس بجانب من اسب دوانید و خواست فرود آید زمین بوس کردم و سوگند دادم فرود نیاید گفت

اَلعِلمُ مِن اَشرَفِ الاَولاءِ عَلیٰ بِاَبیهِ کُلُّ الوَریٰ وَلا بِاَبی

یعنی علم را بر هر حکمرانی بلندی باشد عموم عالمیان نزدیک آن پایند و آن خود نزدیک کسی نرود با اگه مرا بدان گرداند یک دو کشمار شاهانه قرین تشکر کرده بود بدین سخن خلقی بر مجلسم بفزود

لَولا الرُّسُومُ الدُّنیاویهِ لَما استَدعَیتُکَ فَالعِلمُ یَعلو وَلا یُعلیٰ عَلَیهِ

یعنی اگر این رسمهای معمولهٔ نبود هرآینه درخت نیز تو را احضار نکردی و خود نزد تو می آمدم زیرا که علم بر هر چیزی بلندی گیرد و هیچ چیز بدان بلندی نگیرد تواند بود که مأمون شاه اخبار معتضد عباسی را مطالعت کرده باشد که روزی در بستانی دست ثابت ابن قره که از افاضل و حذاق اطباء بود گرفته تفرج میمود ناگاه دست بکشید ثابت سبب پرسید گفت

کانَت یَدی فَوقَ یَدَیکَ اَلعِلمُ یَعلو وَلا یُعلیٰ

یعنی دست من بالای دست تو بود علم را بر همه چیز بلندی است و چیز را آن بلندی نباشد آورده اند آن استاد کامل هفتاد سال آن عزیز با شیخ الرئیس ابو علی سینا و ابو علی مسکویه و ابو سهل مسیحی و ابو نصر عراقی و ابو الخیر ابن الخمار در سلک ندما و خاصان خوارزم شاه منظوم بود چنانکه از کتب مشهوره مانند نفایس الفنون و حبیب السیر و زینت المجالس و نگارستان

مستفاد میشود شیخ الرئیس را درحضرت سلطان محمود بغداد عقیدت و طریقت نسبت داده و در آن باب چندان سخن رانده که حقد و کینه آن حکیم در سینه سلطان جای گرفت از فرط عصبیت در غضب شده ابوالفضل حسن بن میکال را نزد خوارزم شاه روانه داشت و پیغام داد که شنوده ام جمعی از افاضل و اماثل را در صحبت خویش داشته و از اجتماع ایشان فرخنده مجلسی فراهم آورده ام را هوای لقای ایشان در سر افتاده می باید ایشان را بپایه سریر اعلی بفرستی تا از شرف حضور با سعادت اندوز شوند گویند از آن پیشتر که ابوالفضل در رسد خوارزم شاه بفراست دریافت که آن عنایت را نکاتی در پی است و آن احضار را آزاری در قفا است ایشان را بخواند و گفت سلطان محمود کس بطلب شما فرستاده است بر ذمت مردمی و بزرگی متحتم دانم که شما را قبل از رود و رسول آگهی دهم چه هرگاه فرستاده سلطان در آید و شما را نزد من بیند یا در این شهر بماند بنا گزیر شما را جانب او روا نخواهم داشت اکنون حالات خویش بنگرید هرگاه بسمت غزنین سر مسافرت ندارید سر خود گیرید و بهر سو که خواهید رخت بر بندید چون رسول او بیاید شما رفته باشید عذرم پذیرفته باشد ابوریحان و ابن الخمار و ابونصر بماندند و دیگران از خوارزم بیرون شدند دیرگاهی نگذشت که ابوالفضل وارد گشت حق رسالت ادا کرد صاحب تاریخ نگارستان گوید آن سه حکیم بماندند در غزنین فرود آمدند و چون در پیشگاه حضور بار یافتند سلطان محمود خواست که نقد دانش ایشان را بر محک امتحان بیازماید چنانچه صاحب نفایس الفنون گوید ارکان دولت سلطان محمود در انکفند که ابوریحان در علوم نجوم چنان است که هیچ چیز بر او پوشیده نیست سلطان گفت وجود یکه بر او هیچ چیز پوشیده نیست آفت کار است ابوریحان گفت عند الامتحان یکرم الرجل او یهان اگر سلطان بر تصدیق دعوی ایشان از زین بنده برهان طلبد تا فضل پوشیده عیان گردد هیچ زیان ندارد سلطان از سر غضب گفت ضمیری کرده ام بیان کن تا چیست و ضمیر کرده بود که خود را از آن قصر از کدام در بیرون برد آن کاخ را دوازده در گاه بود پس ابوریحان اصطرلاب برداشت و علاقه بر گرفت طالع مسئله معلوم کرد زایچه بنهاد جواب حاضر نمود و در ورقی ثبت کرده و ضبط نمود گفت معلوم کردم سلطان بفرمود تا در برابر او دیوار قصر بشکافتند و از آنجا بیرون رفت و چون مسطورات ابوریحان از لحاظ نظر سلطان بگذشت واضح گردید که آن فاضل دانا بحکم صریح از آن معنی که صورت پذیرفته بود خبر داده است پس غضب سلطان زیادت گشت و بفرمود تا او را از بام قصر بزیر اندازند خواجه حسن دانست که سلطان در غضب است و شفاعت در نگنجد بفرمود تا او را بر بام قصر بردند و در زیر او دامی چند مهیا نمودند تا گر بواسطه آنها ضرر کمتر رسد چون او را بیفکندند زیادت المی بدو نرسید مگر بگشت خضر او قدری مجروح شد خواجه حسن بفرمود تا او را بخانه بردند و تعهد مینمودند بعد از چند روز سلطان بر هلاک وی ندامت و افسوس اظهار کرد حسن جبهه بر زمین سود و گفت اگر امان یابد بحضور سلطان در آید سلطان گفت گر او را از قصر فکندند آخر حسن گفت چون بسیاست او اشارت رفت و آثار غضب ظاهر شد ترسیدم شفاعت در نگنجد و قدرت آنکه فرمان دگرگون شود نداشتم و نخواستم هنرمندی چنین بافسوس تلف شود چاره را چنان دیدم که زیر او دامی چند بسته و در آنها چند بالش نهاده تا گر بواسطه آن سالم ماند سلطان از آن معنی پسندیده آمد او را طلب داشت و گفت اگر دعوی تو چنان است

که هیچ چیز بر تو پوشیده نیست چرا از نیخال واقف نبودی ابوریحان طالع تحویل خود بیرون آورد در آنجا از آن ماجری
بی‌کمایش خبر داده بود سلطان بازدر غضب رفت و بفرمود تا او را بزندان بردند و تا شش ماه مهجور و محبوس ماند و در طول این
مدت کس حدیث ابوریحان با او نگفت و از غلامان یک غلام نامزد بود که او را خدمت میکرد و بجوانب او بیرون می‌شد
و درون می‌آمد روزی این غلام در مرغزار غزنین میگذشت فال کوئی او را بخواند گفت در طالع تو چند گشنی می‌بینم
هدیه بده تا بگویم غلام دو درم بدو داد فال کو گفت عزیزی از تو در رنجی است تا سه روز دیگر از آن رنج خلاص گردد
خلعت و تشریف پوشد و باز عزیز و گرم گردد غلام بر سبیل بشارت این داستان با خواجه گفت ابوریحان را خنده آمد
و گفت ای ابله ندانی که در چنان جا بهانباید ایستاد دو درم بباید داد او را کو بیند احمد سیمندی شش ماه فرصت می‌طلبید
تا حدیث ابوریحان بگوید آخر بشکار گاه سلطان را خوش طبع یافت بتقریبی علم نجوم در میان آورد گفت بیچاره ابوریحان
دو حکم بیکو نمود در عوض زندان رفت محمود گفت هر دو حکمش خلاف رای من بود و پادشاهان را سخن بر وفق
رای ایشان باید گفت تا از ایشان بهره بردارند آن روز اگر یکی از این دو حکم خطا شدی او را خوب بودی
فردا بگوی تا او را بیرون آورند و اسب و ساخته و هزار دینار و غلامی و کنیزی بدو دهند همانروز که آن فال کو
گفته بود ابوریحان را بیرون آوردند و تشریف بدو رسید و سلطان از او عذر خواست با ابوریحان گفت اگر خواهی
از من برخوردار باشی سخن بر مراد من کوی نه بر علم خویش ابوریحان از آن پس سیرت بگردانید و این یکی از شرایط
خدمت پادشاه است چون ابوریحان بخانه رفت افاضل بتهنیت او آمدند حدیث فال کو با ایشان بگفت عجب داشتند
کس فرستادند و او را بخواندند سخت لایعلم بود و هیچ چیز نمیدانست ابوریحان گفت طالع مولود داری گفت دارم
طالعش بگذرانید و دید سهم الغیب بدرجهٔ طالع بود تا هر چه می‌گفت اگر بر عمیا بود بصواب نزدیک می‌آمد و اصحاب پیش آگهی
روایات و حکایات را از خرافات شمارند ما پس از رهائی بخوارزم معاودت کرد و بظل عاطفت خوارزمشاه پناهید
باجاه وجیه و قدر رفیع بسر برد چون مأمون شاه مقتول شد و دولت آن خاندان انقراض یافت مصلحت وقت در آن
دید که با کنج عزلت در کنج عزلت بنشر علوم و تالیف کتب پردازد چنانکه برخی گویند نا شصت سال در آن شاغل سر نهفت
همی اوقات بگذرانیدند تا روزگار بساط عمر سلطان محمود سبکتگین را در نوردید چون ابوسعید سلطان مسعود بن یمین الدوله
و امین الملة بجای پدر بر اورنگ سلطنت بنشست ابوریحان بعواطف بی نهایت مسعودی اقامت غزنین اختیار کرده از فر
انعام سلطان مسعود خطی وافر یافت شکر انعام و پاس مراحم خسروی را در آن دید که در تالیف کتابی پرداخته
آنرا بالقاب همایونی بیاراید و نام نیک او را بر صفحه روزگار بابد پیوندد پس قانون مسعودی را بنام وی تالیف نمود
چنانکه خود در دیباچه آن کتاب عبارتی آورده که مفادش بر این شرح است اگرچه آن خسرو باذل لذت هیچ نعمت
بذلت هیچ منت آلوده نکند ستوده منعمی است که من و اذی مذار دو اجر و جزا نخواهد ولی عقل سلیم تضییع نعمت را
بحکم صریح حرام شمارد و سحاب کرمت آن خدیو هنر دوست علاوه بر لطف عام چندان فضل خاص بر من ریزش نمود
که شکری از پی شکری متحتم گشت قطرهٔ از بحر احاطش انکه در این آخر عمر از وفور اسباب و حصول آمال مرا

ابوریحان بیرونی

سرو
بکسر اول بروزن سبکو
بمعنی زود و بوقت
و توانائی بکار
برد

برسبط بساط علم بزوی خدمت بخشید و در سلک باریافتگان حضور مکانت تقرب ارزانی داشت و مرتبه‌ام بلند کرد بدان پایه
که آوازه فضل و صیت علم را باقطار و امصار برد ند بالجمله آن کمیت بی پایان که خواجگان دربار همه بندگان خود
مرعی میدارند در حق من مبذول داشت با انکه من بنده غریق آن همه نعمتم چگونه شکر گذاری توانم کرد همان بهتر
که خود بعجز و قصور اعتراف نمایم و چون نفایس علوم را در آن حضرت عالی قدر بی تمام است این رساله را که در صنعت
تنجیم است حدیث نعمت دانسته وسیلهٔ تقرب قرار دهم پس از اتمام کتاب قانون سلطان مسعود محض جائزه و انعام
مقرر نمود تا بر فیلی یکبار نقره خالص حمل کرده نزد وی برند چون پایه قدر خود را از آن والاتر می شمرد
که اوقات فرخنده را بضبط آنها مصروف دارد لاجرم قبول نکرد و گفت همانا این بار مرا ارکار باز دارد
خردمندان دانند که نقره میرود و علم می ماند و من بقوی خرد هرگز معارف باقی را بزخارف فانی نفروشم
و نمونه از فضایل آن استاد کامل مناظرات و مباحثاتی است که در مجده مسئله طبیعیه با شیخ الرئیس ابوعلی سینا
در میان داشته است و مبنای آن مسائل بر سکون ارض است و بر میل جمیع اجسام باین مرکز و امتناع خلاء و ابطال
وجود لایتجزی و تناهی ابعاد و امثال آنها بر کس بنظر دقیق در آن رساله که مطلع انظار متقدمین و مطرح افکار متاخرین است
تامل کند از مایهٔ فضل و پایه علم آن دو حکیم یگانه آگاه شود در تاریخ الحکما مسطور است که ابوریحان در آن مناظرات
او ب از دست بداد و در هر جا شیخ الرئیس را الفقی الفاضل یاد کرد آن سخن بر طبع شیخ گران آمد از جوابهای
مسائل و سپاسل او سپر پیچیده و بشاگرد خویش ابوعبدالله معصومی اجوبهٔ او را حوالت نمود معصومی بوی نوشت
که هرگاه برای مخاطبه حکیم الفاظی خوب و کلماتی دلپسند اختیار نمودی باطریقه حکمت نزدیکتر بود او را مصنفات
از آن بیشتر است که در شماره آید یاقوت حموی گوید وقتی بجامع مرو در آمدم در وقفنامه آن مسجد فهرست
اسامی مولفاتش دیدم که در اوراقی چند باخطی درهم و مقرمط نوشته بودند و چون برشمردم شصت ورق بود
برخی گویند در هنگام حمل وثقل زیاده از یکبار شتر بود ولی دست حوادث چنان شیرازه آن تصانیف
نفیسه از هم بگسیخت که از آن بسیار جز اندکی در میان نیست بلکه زاده دانشمند و زیرعلوم که در اکتساب علوم ریاضی
و سایر فنون روزگاری بسر برده است از بدایت تحصیل تاکنون که سنه هزار و دویست و نود و چهار هجری است
در هر محل و هر مخزن از مولفات آن فاضل یگانه نشانی بازجست چون تشنه که آب زلال یابد یا صائمی که هلال شوال بیند
باجتهدی بلیغ هرطور توانست چند مجلد بدست آورده اینک کتاب قانون مسعودی و کتاب تفهیم بزبان عربی و پارسی
و کتاب استیعاب فی صنعة الاسطرلاب و آثار الباقیة عن القرون الخالیه در مخزن کتب وی موجود است و کتاب
آثار الباقیه را بپارسی شرحی نوشته که توان گفت اگر ابوریحان بر این شرح واقف شدی هیچ نکتهی بر شیخ بهائی از جانب محو پرچینی باشاخ پوشیده

لا زال سعیک مشکورا و اسمک فی صدر جریدة الفضل مسطورا فلقد رسمت لی و حققت مقاصدی
بایضاح رموزها و ابراز کنوزها و اظهار خفایاها و ابراز خبایاها و تحریر مقاصدها و
معضلاتها و تیسیر غوامضها و مشکلاتها فعلیک منی اشرف التسلیم و الطف التحیة و الاکرام

باجمله از تمام آن مولفات که رسمی دارد همان است که ذکر شد و مصنفاتی که از آنها خبر امی در میان هست این است کتاب تجرید الشعاعات والانوار کتاب الاستشهاد باختلاف الارصاد کتاب الشموس الشافیة للنفوس کتاب فی اخبار البتیمة والقراطسة کتاب التفهیم علی صناعة التنجیم کتاب المقالات والآراء والدیانات کتاب الجواهر کتاب فی العجایب الطبیعیة والغرایب الصناعیة فی العزائم والطلسمات والتراجات کتاب الارقام کتاب مقالید علم الهیات کتاب تسطیح الکره کتاب العمل بالاصطرلاب کتاب زیج مسعودی کتاب تمهید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن کتاب الاظلال کتاب دلائل القبلة رساله فی تهذیب الاوقات مقاله فی استعمال الاصطرلاب الکری مقاله فی عوارض الزلزله کتاب الصیدله اختصار کتاب بطلیموس کتاب الاطوال للغرس وکتاب تاریخ الهند اگرچه آن همه تالیف وتصنیف که باقوت حموی نقل کرده بهت محل تعجب است ولی باآن اشتغال وموانعت که ویرا بوده مجال شگفتی نماند کوشید تا هنگام که طایر روحش پر وبال بگشود تا آشیان بدنرا وداع کند دوستی که در زمره افاضل بود باحالتی آشفته ببالینش حاضر گشت وچون ابوریحان چشم گشود بدو گفت درباب حدود ات فرمایند روزی بعضی سخنان شگفتی اکنون میخواهم حق مسئله بیان کنی گفت کنون مقام سئوال ومجال جواب نیست گفت فرخنده رفیقا هرکه دراین عالم بارگشاید بضرورت بدان جهان رخت بربندد ولی مذاهب عقل حکم میکند که من آن مسئله بدانم وبمیرم ازآن بهتر است که ندانم وجان سپارم بدلخواه وی حق مسئله رابیان کردم وچون سخنانم بانهمه عمر ابوریحان بپایان رسید برخواست طریق خانه خویش گرفت هنوز آن مسافت طی وقطع نشده بود که رشته عمرش قطع شد ودر آن خانه وشیون از مرد وزن بلند گردید وآن واقعه در سال چهارصد وسی وسی بود وچون سخنی از بیتها بمیان آمد بذله گوئی بیان آمد این چند بیت از اشعار بشر مستاقا در رثاء او سرود

یا شاعرا جاء نی یخزی علی الادب ... وانی لمدحنی والذم من ادبه

وجدت ضارطا فی بخنی سفنها ... کلا فلنه عشونها ذهبن

وذاکرانی فوانی فی معرته ... ولست لله حقا عارفا بنبی

اذ لست اعرف جدی حق معرفة ... وکیف اعرف جدا ذهلا بی

ابی ابوطیب شیخ بلا ادب ... نعم ووالدتی حمالة الحطب

المدح والذم عندا سیان مثل ... سیان مثل استواء الجد واللعب

فاعفنی عنهما لا تشغلنها ... بالله لا توقعن مفسا لنی

ای شاعر بوالفضول هرزه درآی که طریق باوه گوئی را مجری مستقیم دانسته محضر من بارگشوده تا از لسان خود عقده برداشته در مستراح ستایش از طبع روان فضل وهنر را بدنوع خاطر لوث کنی بیچه باثقل مدایح من دقایق تعابین را برحمت ثقل واحتباس میندازچه خوی زشت وخصلت ناپسند من لایق مذمت است نه مستحق مدحت ن بوالفضول ارخامی وابلهی از در ریشخند درآمده تاریش وسبیلم نشانه تیر کند واین معنی ندانند که من ریش انبوه

ابوریحان بیرونی

۴۴

وسیلت صبر بش بجای مم قرار داده هر دم بیاد خواهم داد حال افتادهائی که مرا در باب حسب آورده بودی همان است
که شنیدی و اما در خصوص نسب بیان باکویم خدای ما سو کند که من بنسب خویش یکو نشناسم بلی از نام جد پدر همین قدر
دانسته ام که ویرا ابولهب کنیت بوده و از هنر و کمال بهیچوجه بهره نداشته و والده راهم حمالة الحطب میخواندند
ای ابوالحسن شاکر بر تو مستور نماند که ستایش و نکوهش و حقیقت کوئی و بذله جوئی در عقیدت من یکسانست و از تو نمیدانم
که مرا از آن مراتب و مناقب که دعوی کرده معاف داری و مقعد خویش میان ضرطها و بخه نداری و بزاین شعر از دست

فَلَا یَغُرُّ لَکَ مِنِّی اَنَّنِی مَسِسٌ ... تَرَاهُ فِی دَنَوِّی وَاقْتِبَا
کَاَنِّی اَسْرَعُ الثَّقَلَیْنِ طُرًّا ... اِلَی الْحَوْضِ الرَّدِیِّ وَفِیَّ مَا مِنْ

حاصل مراد انکه زنهار بدان نرمی که در مدرس استفادت از من مشاهدت کنی فریفته چه هنگام سختی و جنگ در ورطه هلاک
تمام انس و جن را سبقت گیرم چون از مطالب علمیه ابوریحان سخنی رفت اینک بانجاز وعده در شرح مطویات
پاره کتب و بعضی مسائل و سخن رانیم از شایع افکار و بدایع آثار آن فاضل یگانه بعضی مسائل طریقه و مطالب عالیه است
که با فقدان اسباب و نقصان آلات بحسن قریحت و تکرار دور پرکار برای آنها ایجاد قانون و تاسیس اساس کرده است
که هر کس بانظر انصاف در آنها تامل کند بر رتبت علم و مقدار فضلش اطلاع یابد من جمله اصول وضوابطی است
که در تسطیح کره زمین و ترسیم نقشهای جغرافیا در مطاوی مولفات خود آورده است اگرچه حکمای اروپا آن قواعد را
از وفور اسباب و تکمیل ادوات باعلی مدارج کمال رسانیده اند ولی هر زمان این عبارات بشنوند و آن اشارات را
ببینند باقتضای الفضل للمتقدم او را بزرگ شمارند و شایسته هر قسم تحسین دانند اینک محض ایضاح آن رموز و کشف آن کنوز
انچه در آثار الباقیه در باب ترسیم نقشهای جغرافی ذکر کرده است حاصل مراد او را بیان کنیم ابوریحان گوید بتفاوتیکه
در تسطیح منازل قمر و صور کواکب در سطوح مستویه مینمایند میتوانند چیزهائیکه بر کره ارض است تسطیح کنند و من خود
در این باب شرحی ندیده ام و آنچه گویم از شایع افکار و لوائح خاطر خویش گفته باشم پس مرا معذور دارند و اگر
خطائی در یابند محض کرم بر من ببخشایند ملخص مقصود انکه ترسیم و تسطیحی که از کره ارض منظور است از این دو
بیرون نیست اولا تسطیح دوایر عظیمه و صغیره است که بر کره ارض واقع یا مفروض باشد ثانیا تسطیح نقاطی است
که بر این کره واقع یا مفروض باشد اما تسطیح نخستین پس باید دانست که دوایر مفروضه در نصف شمالی است
یا در نصف جنوبی مثلا در تسطیح دوایر شمالیه سطحی مستوی فرض کنند که با قطب شمالی بیک نقطه مماس شود و هم
سوازات و محاذات داشته باشد با سطح دایره معدل النهار پس مخروطاتی توهم نمایند که راس آنها در قطب
جنوبی باشد و سطح آنها گذر کند بر دوایری که تسطیح آن ها مقصود است و از آنها نیز گذشته بسطح مستوی
مفروض متصل شود پس فصل مشترکی که میانه سطح مستوی مفروض و سطح مخروطات است تسطیح آن دوایر است
که بر آن سطح شده و اما تسطیح دویمین آن نیز مانند نخستین است جز آنکه در جای مخروطات خطوط متوهم شود
پس سطحی مستوی فرض کنند که با احد القطبین بیک نقطه کند مثلا در تسطیح نقاط شمالیه از قطب جنوبی

خطوطی اخراج کنند که آنها بدان نقاط مرور کنند و از آنها گذشته بسطح مستوی مفروض متصل شوند پس فصل مشترکی که میان سطح مفروض و طرف خطها واقع گردد تسطیح آن نقاط است که بر آن سطح شده و صنعانی راس مخروطات را در قطبین قرار نه بلکه آنها را بر استقامت محور داخل کره یا خارج آن فرض نماید پس در سطح مستوی مفروض خطوط مستقیمه و دوایر و قطع تصویر و تشکیل یابد ابوریحان گوید اگرچه ابوحامد در این باب سخنی آورده است ولی بر من سبقت نداشته است و بعد از پایانات من بر آن مطلب متفطن شده و از قواعد تسطیح نوعی دیگر است که من استوانی نام نهاده ام و در کتب متقدمین خود ندیده ام و آن بر این وجه است که آنچه از دوایر و نقط بر صفحه کره واقع است بر آنها خطوط و سطوحی موازات محور کذرانیم تا بر سطح نصف النهار خطوط مستقیمه و دوایر و خطوط تصویر و تشکیل شود و لی در اعمال این قاعده اجزای صفحه زمین بر یک نسبت تسطیح نمیشوند پس مناسب تر این است که دایره بر صفحه کاغذ رسم کنیم و هر چند بزرگتر باشد بهتر است و آنرا بدو قطر که از تقاطع آنها زاویه قائمه حادث شود بر چهار قسمت نمائیم و یکی از آن انصاف اقطار را بر نود جزء متساوی قسمت کنیم و از مرکز دایره بهر کدام از آن اقسام نود کانه دایره رسم نمائیم پس نود عدد دایره متوازیه متساویة البعد ترتیب داده میشود و دایره محیطه را بر سطح شصت جزء متساوی قسمت می کنیم و از مرکز دایر خطوطی مستقیمه بر نقاط تقسیم که در دایره محیطه است وصل مینمائیم تا شکل تمام شود پس دایره محیطه قائمقام دایره استوا و مرکزش یکی از دو قطب است و بر محیط استواء نقطه نظر مبدء طول فرض میکنیم و از دو جدول طول و عرض بلدان طول هر بلد را که خواسته باشیم از بلدانی که بر این نصف کره واقع میباشند برداشته و ابتدا از نقطه مبدء کره بسمت یسار باندازه درجات آن طول میشماریم تا نقطه که منتهای درجه طول آن بلد باشد و آنوقت باستقامت خط که بمرکز منتهی است بقدر درجات عرض آن بلد از دوایر نود کانه می شماریم بهر جا که رسیدیم موضع آن بلد است و آنجا را نقطه نشان می کنیم و این عمل را در جمیع بلاد دیگه در این عرض واقع میباشند جاری مینمائیم مثل همین عمل را در دایره دیگر مکرر میکنیم تا جمیع بلاد بر صفحه دو دایره تسطیح میشوند و بعد حدود ممالک را با لوان مختلفه بدان دو صفحه طرح می کنیم بهمان قسم که بر صفحه زمین واقع شده اند تا مشهود شود اگرچه مسائل مذکوره نسبت بمبتدعات و مخترعات سایر مهندسین در نهایت اتقان است ولی از سلامت ذوق و رزانت عقل بتسطیح دیگر رغبت کرده گوید در وجوه مذکوره تسطیح بعضی معایب دیده شده که معایب آنها بوجه ذیل مرتفع میشود مناسب تر آن است که در ترسیم و تسطیح آنوجه را بکار برند پس دایره رسم میکنیم و دو قطر آنرا بر یکدیگر عمود ساخته جهات اربعه را بر چهار طرف آن نشان می کنیم هر دو قطر را در چهار جهته بی اندازه امتداد میدهیم و هر یک از چهار نصف قطر را بر نود جزء متساوی قسمت می کنیم و محیط را هم بر سیصد و شصت جزء منقسم میسازیم بر خط شرق و مغرب مرکز دوایری طلب میکنیم که هر کدام مرور نمایند بر جزوی از اجزاء قطر و بر دو نقطه شمال و جنوب و چون مراکز بدست آمدند از آن دوایر آن قدر تو سهار رسم می کنیم که در داخل دایره تسطیح افتند پس یکصد و هشتاد قوس رسم شود و قطر را بر اجزای متساویه قسمت نمایند و جمیعاً از طرفین منتهی شوند بدو نقطه شمال و جنوب و این دو نقطه دوایر طول باشند پس رجوع می کنیم بخطی که از نقطه شمال بر استقامت قطر ممتد گشته و بر آن خط مرکز دایره را

طلب کنیم که مرور نماید بر سه نقطه یعنی دو نقطه که بر طرفین مشرق و مغرب اند از محیط و یک نقطه که نزدیک مرکز است از قطر و بعد بر سه نقطه دوایر تقسیم محیط و قطر و همچنان تا نود عدد دایره رسم شوند پس در نصف جنوبی مثل همین عمل اجاری مینمائیم بر خطی که از نقطهٔ جنوب بر استقامت قطر خارج شده تا تمام دوایر عرض بعد دیگر صد و هشتاد رسم شوند و هر یک از دوایر طول را بر کعبد و هشتاد رسم شوند و هر یک از دوایر طول را بر کعبد و هشتاد قسمت نمایند و نقطه مغرب را سبد و طول فرض کنیم و خط مشرق و مغرب را دایرهٔ استواء و از نقطه مغرب بقدر درجات طول بلد بر خط مشرق و مغرب میشماریم تا منتهی درجه معلوم شود و از آن روی بقدر عرض بلد چه شمالی باشد و چه جنوبی میشماریم هر جا رسیدیم موضع بلد مطلوب است و مانند این عمل را در سایر بلاد جاری نمائیم و هم از آثار لطف قریحت وی لفظی است که او را در مسئلهٔ حرکت ارض حاصل شده است چنانچه در کتاب استیعاب در عمل اسطرلاب زورقی عبارتی آورده است که هر کس در آنها تأمل کند داند که اختیار آن مذهب و سلوک آن طریقه را عمدی تمام داشته است قال وقد رأیت لابی السعید السجزی اسطرلابا من نوع واحد بسیط غیر مرکب من شمالی وجنوبی سماه الزورقی فاستحسنته جدا لاختراعه ایاه علی اصل قائم بذاته مستخرج مما یعتقده بعض الناس من ان الحرکة المرئیة من الارض دون الفلک ولعمری هو شبهة عسر التحلیل صعبه المحولیس للمعولین علی الخطوط المساحیه من نقضها شئ اعیی من هم المهندسین وعلماء الهیئة علی ان الحرکة سواء کانت للارض او کانت للسماء فانها فی کلتا الحالتین غیر قادحه فی صناعاتهم بل ان امکن نقض هذا الاعتقاد وتحلیل الشبهه فذلک موکول الی الطبیعیین من الفلاسفه

گوید از ابو سعید سجزی اسطرلابی بسیط دیدم که از شمالی و جنوبی مرکب بود و آنرا زورقی نامید وی آنعمل را زیاده مرا پسندیده و برا بسیار تحسین کردم چه آنرا بر اصلی قرار داده بود قائم بذات چنان آن عمل و مدار آن صنعت بنا بر عقیدت مردمی بوده است که ارض را متحرک دانسته و حرکت شبانه روزی را بفلک منسوب دانسته اند قسم با جان خود که آن عقیدت شبهه ایست که تحلیلش در نهایت دشواری است و قولی است که رفع و ابطالش در کمال صعوبت است مهندسین و علماء هیئت که اعتماد و استناد ایشان بر خطوط مساحیه است در نقض آن شبهت و رد آن عقیدت بسی ناچیز و تهی دست باشند هرگز دفع آن شبهه را اقامت برهان و تقریر دلیلی نتوانند نمود و این معنی را طعن آنان نشود زیرا که حرکت مرئیه چه از ارض دانند و چه از سماء شناسند در هر حال بصناعت ایشان زیانی نرساند و اگر دفع آن شبهت در حیز امکان آید و در آن باب رای دم زدن باشد با فکار و انظار طبیعیین فلاسفه منوط است هم گر ایشان باشراق نفوس شریفه رد آن مقال را افاداتی و افاضاتی پیاورند اگرچه ابو ریحان در ان مقصد طریق گروهی را که قبل از بطلیموس بوده اند پیموده است ولی در چنان مرحله که اقدام متقدمین در تزلزل بوده و اقدام متاخرین در لغزش افتاده است با حکمی مانند بطلیموس و جماعتی که بعد از وی بوده اند طریق خلاف پیش گرفتن و حرکت ارض اعتقاد کردن در آنوقت کار سهل و آسانی نبوده است هر دانا میداند که از این گونه مسائل قول دادن

از فرط اعتمادی است که قائل را بجودت ذهن و ازدیاد عقل خود بوده و حق را بعیان دیده است بطوریکه پارای اغماض نداشته اگرچه آن فاضل یگانه بدان عقیدت برجای نمانده ولی سلوک آن منهاج قویم بجودت ذهن و ذکاء ذاتی بوده و رجوع از آن عقیدت بواسطه امر عرضی واقع شده مانند فقدان اسباب یا نقصان آلات و امثال آنها و هم از طرایف آثار و مسائل عجیبه که خود در آنها ابتکار جسته است استخراج جیب درجه واحده است که در قانون مسعودی بیان کرده بعد از تالیف آن کتاب نفیس اگر کسی بمطالعتش فایز شده و از آن مسئله سنخی رانده است غواص آن بحر و کامیاب آن معدن است سلطان شهید الغ بیک در زیج خود رایت مفاخرت افراشته استخراج جیب درجهٔ واحده را بطریق برهانی بخود مخصوص و منصوب داشته است چنانکه در باب دوم از مقالهٔ دوم در معرفت اوقات و طالع هر وقت و آنچه تعلق بدان دارد گوید جیب یکدرجه که بناء عمل جدول جیب و ظل بر آن است تا الی یومنا هذا هیچ کس بطریق برهانی استخراج نکرده و همه حکما تصریح کرده اند باینکه طریق عمل باستخراج آن نیافته اند و حیلت کرده اند تا بتقریب بدست آورند و بالعنایة الله و منه بطریق برهانی ملهم شدیم و در بیان آن علیحده کتابی پرداختیم و هم سلطان شهید در تعدیل سیم قمر گوید اما در قسمه مرکز تعدیل اول برگیریم و برخاصه افزائیم تا خاصه معدله حاصل شود پس بخاصه معدله تعدیل دوم و اختلاف برگیریم و نگاه داریم پس اگر خاصه معدله کمتر از شش برج باشد برکز دقایق اختصاص از جدولی برگیریم که بعد از جدول موضوع است آنچه باشد در اختلاف ضرب کنیم و حاصل را بتعدیل دوم بر وسط افزائیم تقویم قمر حاصل شود و ملا عبد العلی برجندی در شرح زیج گوید قدما جیب یکدرجه را بتقریب برون آورده اند و بناء جدول جیب بر آن نهاده اند و افضل المهندسین مولانا غیاث الدین جمشید کاشانی که اصل رصد سمرقند از آثار طبع لطیف اوست ملهم شده باستخراج جیب یکدرجه و در آن باب رساله انشا نموده و مصنف تغمده الله بغفرانه طریقی دیگر در باب جیب درجه واحده بیان فرموده و در آن رساله نوشته است اصحاب مروت و انصاف میدانند که مصنف و شارح حق ابوریحان را کتمان کرده اند چه کتاب قانون مسعودی در خزاین کتب سلطان شهید بوده است و در اکثر اوقات بمطالعت آن فایز می شده چنانچه از مکتوب غیاث الدین جمشید که از برای پدرش نوشته است و ما خود شمه از آن مکتوب را خواهیم نگاشت آن دوای قرین صحت و ثبوت خواهد شد با وجود اینمعنی کاش سلطان شهید در مسئله جیب درجه واحده از استفادت و استعانت خود عبارتی میگفت یا در اعانت و افادت ابوریحان اشارتی میکرد و هم در تعدیل سیم قمر که محض تسهیل عمل حیلتی بکار برده است کاش از طریق ثبوت و انصاف در آمدی فرمود که ما در این مسئله یا در این حیلت متابعت ابوریحان و یا آثار او اقتدا کردیم و برابر او رفتیم و نیز ملا عبد العلی برجندی کاش از جاده اعتساف خارج نشده چنانچه از غیاث الدین جمشید سخنی آورده در مسئله جیب و هم در تعدیل قمر کلامی از ابوریحان میگفت یا نامی از او ذکری میکرد بالجمله محض اثبات مدعا و انجاز وعده اینک شطری از مکتوب غیاث الدین را بعینه در رشته تحریر آوردیم و هو هذا روزی در سبزه کی حضرت سلطنت خلد الله ملکه و سلطانه بمطالعه مشغول بود و قاضی زاده رومی در مجلس حاضر بود حوالت برهانی بقانون مسعودی کرده بودند در آن مجلس قانون را حاضر فرمودند آن برهان را طلبیده

ابوریحان بیرونی

چون در مجلس محقق نشست قاضی زاده قانون را بوشاق برده که تحقیق کند بعد از دو روز آورد گفتند تمام در این محل ترکی هست که مسئله تمام از آن بیرون می آید نسخه دیگر باید طلبید و با آن مقابله کرد و این بنده را در آن دو روز حمی یومیه عارض شد بدان عارضه از خانه بیرون نرفت با آن حال هر قسم بود بحضور رشاقه در زمانی که قاضی زاده در مجلس بود همین که نظر بنده کی حضرت سلطنت پناهی بر این بنده افتاد فرمود که مولانا این مسئله را بیرون آورد و قانون مسعودی بدست این بنده داد همین که این بنده پنج و شش سطر از آن مسئله فرو خواند تمامی مسئله بیان کرد و هیچ ترک در آن مسئله نبوده است آشتی و هم در کتاب آثار الباقیه بعضی مطالب مندرج است که در کتب حکمای اروپا بر این آنها اقامه شده است من جمله در باب حبس آبها از بعضی چشمها شرحی گفته که بعینه حکیم طبیعی دان سیور له در باب می آرت رین ذکر کرده است و ما بعد از طی مسائل و مطالب ابوریحان آن مسئله و سایر مسائل و قواعد نقشه کشی را که حکمای اروپا معمول میدارند خواهیم نگاشت تا واضح شود که در آن مسائل ابوریحان را با مثل حکمای ایشان توارد خاطر بوده است و یا ایشان منقولات وی ظفر یافته آن قواعد را از و اقتباس کرده اند در آثار الباقیه گوید آبهائیکه در تک چاه مجتمع میشود بر دو قسم است گاهی از اطراف چاه ترشح کرده جمع میشود چه سطح آن ماده با سطح آب مجتمع هم کف و هم ترازوست و این قسم را ممکن نیست که هیچ مدبر بحبس آورد چه فتور و ضعفی که وارد با آن منظور موافق نیاید و گاهی میشود که در تک چاه بقوت جوش میکند زیرا که ماده و منبع آن ارتفاعی است که از آنجا بشدت سرازیر شده و از منافذ خارج میشود و این قسم را ممکن است که با آلات معموله مانند فوارهای بلند و لولهای دراز بحبس پیاورند بعد از یکه منتهای آب فواره با سطح اصلی ماده مساوی و موازی شود و ارتفاع کرد و گاه بحد قلعه و مناره بلند کردد و نیز ابوریحان در ذیل آن مطلب گوید که در یمن چون حفر چاهی کنند بسا اتفاق افتد که بسنگی منتهی میشود و مردم آن سرزمین بر حسب فراستی که در آن امر دارند از صدای آن سنگ معلوم کنند که چه مقدار آب در آن خاک موجود است پس بدان آلتی که در دست دارند رخنه تنگ در آن سنگ پدید آرند اگر آب بسلامت جوش کند آن مجری را وسعتی دهند و اگر آثار طغیان مشاهدت شود آن رخنه را با خاک و آهک انباشته کنند که مبادا سیلی مهیب در آن مکان پدید آید و در بالای کوهی که در میان ابرشهر و طوس واقع است دریاچه ایست تمام برزود که گرداگرد آن یکصد فرسنگ میباشد و در آنجا آب مانند جزر و مد یکه در آب دریاهای دیگر پدید میشود مشهود نیست زیرا که سطح مبده و خزانه با سطح آن موازی و برابر است یا اگر سطح ماده مرتفع است ولیکن مقداری از آب که تابش خورشید تخفیف میکند موازن آن مقداری است که از مبده وارد میشود از آنروی زیادوکمی در آن نیست و هم ابوریحان گوید دریاچه ایست که آن را سبزرود نامند و آن چشمه نیز نیست که در سرزمین کیماک در کوهی واقع است که منکورینامند و مظهر آن چشمه بقدر یک سپر بزرگی پیش نیست سطح آب قالب چشمه برابر است گاه میشود که سپاهی از آن آب مینوشند و اصلا کم و زیاد نمیشود و در نزد آن چشمه نقش دو پا و دو دست با همه انگشتان و هم نقش دو زانوی انسانی پیداست

کویا در آنجا سجده نموده و هم اثر پای طفلی و تیم دراز کوشی در سنگ نقش کرده است ترکان غزهر وقت آن موضع را بپرستند بتعظیم آنکان سجده میکنند
از همه عجیب تر قصه ایست که در فیلوان نزدیک مهرجان واقع شده از سقف آن صفه که در کوه کنده شده آب تراوش میکند چون سرد میشود
مانند آب ناودانها در فصل زمستان بطور استطالیخ می بندد شنیدم که اهل مهرجان میگویند بسیار شده که کلکی بدان سقف زده اند
و جای آن خشک شده و از تراوش باز ایستاده است با آنکه مقتضای قواعد طبیعی آنست که اگر آب از کوبیدن کلک زیاد نشود
لامحاله بر حالت نخست باقی ماند و شگفت تر ازین صفه تراوش آبی است که از دو ستون مسجد جامع قیروان حکایت میکنند
اکنون مسائل و مطالب حکمای اروپا بشرح میکند رایم مخفی نماند طریقه اولی از قواعد نقشه کشی که ابوریحان ذکر کرده است بزبان فرانسه
استرا گرافیک Stéréographique گویند و مخترع آن ابرخس است و تقریبا یکصد سال قبل از میلاد مسیح این قاعده را اختراع و استبداع کرده
و طریقه ثانیه را که اسطوانی نام نهاده است بزبان فرانسوی دیگرافیک Gnomonique گویند و باعتقاد مهندسین اروپا واضع آن قاعده
ابلونیوس بوده و قریب دویست سال قبل از میلاد آنرا وضع کرده است و دراین ازمنه در اکثر نقشها برای تسطیح کره زمین معمول
میدارند و طریقه ثالثه دیگری از نقشهای فرانسوی که در سال ۱۲۵۵ هجری طبع شده است ملاحظه شد طریقه رابعه موافق است
با نچه موسیو بایار در سال ۱۲۲۵ هجری بعد از انکه انواع بسیار از ترسیم نقشها را ملاحظه نموده بود اختراع کرده است حکیم سیوزله
در کتاب خود که در علم طبیعی نوشته است در خصوص چاه کزل Gouzel که در پاریس واقع است فصل مشبعی آورده است و در بیان سبب و علل
طبیعیه آن شرحی گفته است که با تحقیقات ابوریحان نسبی موافقت دارد از جمله آن چاه در پاریس واقع شده و بعمق پانصد و چهل و شش متر است
و بواسطه لوله کرسی و شش متر ارتفاع دارد از زمین بلند میشود و در باب بحر خزر حکمای اروپا را تحیری بود که آن همه رودخانها
در آن داخل میشود و اصلا ممر و مخرجی ندارد تا از آن خارج گردد لهذا تا دویست سال قبل عقیدت ایشان بود که بحر مذکور را
دو مجری تحتانی است یکی از زیر کرجستان و قفقاز و دیگری بطرف ممالک ایران و آنچه از رودخانها آب در آن میریزد از مجری اول
دریای سیاه و از مجری دوم بخلیج فارس پیوسته میشود اگرچنان نباشد بایستی از اجتماع رودخانهای عظیم طغیان آن آب سواحل ایران
و حاج طرخان بلکه خوارزم و تمامت آسیا را فرو گیرد ولی از تاریخ فوق الی الآن که علوم شیمی و طبیعی را تکمیل کرده اند در باب آن بحر
بدان سخن که از استاد ابوریحان نقل کردیم قائل شده اند و معلوم داشته اند هر قدر آب در آن دریا وارد شود بهمان قدر آب تبخیر
تخفیف میکند مخصوصا جمعی از مهندسین روس در تحقیق این مسئله را غور رسی کرده اند و آنچه ایشان بعد از تتبع بسیار استنباط نموده اند مطابق است با آنچه ابوریحان در اینباب اشاره کرده

ابو علی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه

از خاک ری بوده و در عهد خود در عموم علوم خصوصا حکمت عملیه چون شیخ ابو علی سینا نظیری نداشت احمد بن ابی الصبعه گوید کان ابو علی ابن مسکویه
فاضلا فی العلوم الحکمیة متمیزا فیها خبیرا بصناعة الطب جیدا فی اصولها و فروعها کروهی از علما که از جمله ایشان میرد اماد است
در حق وی دعوی تشیع نموده اند خلاصه از شرح احوالش است که در اوایل عمر بتوجهات دستور معظم ابو محمد مهلبی که وزیر معز الدوله دیلمی بود
ترقی یافت و از آن وزیر دانشمند رعایتها دید و هم با ابن العمید و پسرش ابو الفتح ذو الکفایتین اختصاص تمام بهرسانید و چون
ابو الفتح بفرمان عضد الدوله بهلاکت رسید ابو علی باستان آن سلطان هنردوست بشتافت و در حضور وی منزلتی بلند یافت
و از مقربان مخصوص شد و چون مراتب اماشی خاطر عضد الدوله مکشوف کرد بمنصب خزانه داری در حق وی صحه قبول فرمود و در انروزگار

ابو علی مسکویه

تالیف کتاب تجارب الامم پرداخت و آن کتاب از وقایع عالم تا سنه سیصد و هفتاد و دو که سال فوت عضدالدوله است
پیش میست و آن کتاب از نفایس تواریخ است و بر فواید حزم و عواقب افراط و تفریط احاطتی تمام دارد گویند پس ابن مسکویه
و ابن سینا صفائی نبوده چنانکه گروهی از مورخین آورده اند که روزی شیخ رئیس مجلس تدریس ابن مسکویه درآمد و شاگردان
بر دور وی نشسته بودند پس شیخ الرئیس جوزی نزدیک ابن مسکویه انداخته گفت مساحت این جوز را بشعیرات بازگوی
ابن مسکویه فی الفور جزوی از کتاب اخلاق نزد او انداخته گفت تو اول در اصلاح اخلاق خویش بکوش تا من جوز را مساحت کنم
شیخ رئیس در بعضی از مصنفات خود تقریری کوید من این مسئله را بر سبیل محاضره با بوعلی مسکویه در میان آوردم بدشواری فهم نمود
مکرر اعاده کردم آخر داکد انشتم و چنانکه بایستی فهم نتوانست کرد بالجمله ابن مسکویه تمامت عمر را بعزت و کامرانی بگذرانید و پیوسته
با سلاطین و صدور و امراء محشور بود و در اواخر عمر در شمار جمعی از حکمای یگانه و علمای فرزانه بمنادمت خوارزمشاه امتیاز
و اختصاص داشت و در آنجمع با ابوعلی بن سینا و ابوسهل مسیحی و ابوریحان بیرونی و ابونصر عراقی و ابوالخیر خمار باکمال اعزاز و اقتدار
برفیست تا آنکه دولت غزنویه اوج گرفت و سلطان محمود سبکتکین بر ملوک عصر فرمان روا گشت بدانکونه که در تفصیل حال ابوریحان
مشروح است آن جمع را نزد یک خویش احضار و اشت از آن پیش که نامه سلطان در رسد هر دو ابوعلی از خوف سطوت وی
راه فرار گرفته از پیش خوارزمشاه بیرون شدند چون بایپور رسیدند دلیلی گرفتند تا از راه بیابان ایشان را بعراق برد پس بهمراهی
آن بلد منزلی چند طی کردند روزی ابوعلی مسکویه با شیخ رئیس گفت من از زایچه طالع خود استخراج کرده ام که در این بیابان
راه گم کنیم و من از فرط تشنگی سفر آخرت کنم و تو بعد از سر گردانی بسیار مقصد برسی اتفاقا همانروز ابری سیاه ظاهر شد دلیل
وزیدن گرفت رعد و برق و باران عظیم روی نمود جهان را چنان تاریکی فرو گرفت که عقل در دور بین در وادی
حیرت سرگردان شد در آن ظلمت و تاریکی دلیل ایشان راه گم کرد روز دیگر بصحرائی رسیدند که از هیچ طرف
راهی ندید چون آفتاب بوسط السماء رسید از شدت حرارت روی زمین تافته گشت و قطره آب یافت نشد دلیل
از فرط تشنگی هلاک گردید ابوعلی مسکویه نیز برحمت خدا واصل شد بعضی از معاصرین در کتاب خود نوشته اند که ابوعلی در اصفهان
مدفون است و اکنون قبری در محله خواجو مشهور است مؤید این مقال آنکه صاحب چهار مقاله داستان عطش و هلاکت را
چنانچه گفتیم بابوسهل مسیحی نسبت داده و در تاریخ الحکماء و غیر آن مضبوط است که ابوعلی در سنه چهار صد و چهار
وفات یافته و از معمرین عصر خود بوده است چنانکه در پایان زندگانی قوت حرکت نداشت و از روی
کتابهای پسندیده در صناعات علوم مانند علم اخلاق و منطق و ریاضی و مغازی و دیگر فنون بیادگار نهاد
خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح حالش خواهد آمد سبب تالیف اخلاق ناصری را بیانی آورده
که حاصل مرادش بدین شرح است زمانیکه در قهستان رحل اقامت انداخته در خدمت حاکم آن بقعه
ناصر الدین عبد الرحیم بن ابی منصور سعادت صحبت فایز بودیم ذکری از فضایل استاد فاضل و حکیم کامل
ابوعلی مسکویه در میان بود و از کتاب طهارة آن فاضل یگانه که این سه چهار بیت در وصفش ناطق است

سخن رفت

ابن الخمار

۵۱

بنفسی کتاب جاز کل فضیلة ... وصار لتکمیل البریة ضامنا
مؤلفه قد ابرز الحق خالصا ... یتالیفه من بعد ما کان کامنا
وسمّیه باسم الطهارة قاضیا ... به حق معناه ولم یک ماینا
لقد بذل المجهود لله درّه ... فما کان فی نصح الخلائق خائنا

حاصل معنی آنکه فدای کتابی شوم که هر فضیلت را جامع و تکمیل عالمیان را ضامن شده است ابن مسکویه که مؤلف آن است مطالب حقه را که پوشیده بود بدان تالیف آشکار نموده کتاب الطهاره اش نامیده و نام نیکی گذارده چه در این تسمیه حق آن کتاب را ادا کرده و شرط زحمت و رنج را در آن تالیف مبذول داشته زیرا که در نصیحت بندگان خدا هیچ فروگذاشته خواجه گوید پس نام من که محرر این کتابم فرمود که این کتاب نفیس را بتبدیل کسوت الفاظ و نقل از زبان تازی بزبان فارسی تجدید کردن باید و دیگر از کتب ابو علی مسکویه کتاب جاویدان خرد است که بر اسلوب جاویدان خرد هوشنگ تالیف کرده است کتاب آداب العرب والعرس کتاب ترتیب السعادة کتاب السیاسة کتاب مذیم الفرید کتاب الفوز الاکبر کتاب الفوز الاصغر که زیاده بر سیصد هزار بیت است کتاب مختار الاشعار

کتاب مجموعة الخواطر

ابن الخمار ابو الخیر حسن بن سوار بن بابا بن بهنام طبیب

در ربیع الاول سنه سیصد و شصت و یک در ایام خلافت الطائع بالله در بغداد تولد یافت و چون از سنین عمر مراحلی چند پیموده شد هوای تحصیلش در سر افتاد با کتساب معالی کرسبت از کوشش نشست تا خود بر اصول صناعات طبیه و فروع اعمال آن دانا گردید و بر قوانین علوم حکیمه از هر جهة مینا شد و حکمت را در بدایت امر از یحیی بن عدی که یکی از حکمای عصر بود فرا گرفت و در نقل کتب از سریانی بعربی تصرفی وافی و بصیرتی کافی داشته است چنانکه ترجمه بسیاری از کتب سریانی بوی منسوب است و آن حکیم دانشمند را حکما و دانشمندان آن عصر نه چندان ستوده اند که بیان و بیان را مجال تحریر و تقریر باشد چنانکه شیخ الرئیس ابو علی سینا در بعضی از کتب خود آورده است **فاما ابو الخیر فلیس من عداد هؤلاء لعل الله یرزقنا لقاه** یعنی ابو الخیر رتبت و شانش از آن بالاتر است که در شمار و اطبای زمان معدود آید و من آرزو دارم دیدار او را شاید خدایم روزی کناد و در موارد دیگر تیر بیانی دیگر بتوصیفش لب کشوده و همچنین ابن رضوان مصری در کتابچه ایراداتش را زیرا بر جالینوس رد کرده است زیاده از حد در آن کتاب از آن حکیم ستایش میکند بالجمله در ابتدا در مذهب نصاری داشته و در اواخر شرف اسلام سعادت اندوز گردیده آورده اند که چون صیت فضایل وی اطراف عالم را فرو گرفت رفته رفته بسمع مأمون خوارزمشاه رسید آن خدیو هنردوست که همواره خداوندان فضل را طالب بود او را از بغداد بخواست و در عداد اطباء و ندمای خویش در آورد

ابن الخمار

۵۲

محترم و مکرم میداشت تا آنکه سلطان محمود سبکتکین او را از خوارزم شاه طلب کرد و بغزنین نزد خود چنانکه در شرح حال ابوریحان یاد کردیم و چون او را در اسلام تعصبی بود بر وی شفقت آورده مذهب اسلامش دعوت نمود از قبول آن کار انکار بلیغ کرده همی در کیش نصاری میکذرانید تا آنکه روزی از دستانی میکذشت شخصی بلحنی شور انگیز این آیه کریمه بر زبان جاری نمود بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیمِ الٓمٓ أَحَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا یُفْتَنُونَ از استماع این کلمات سراسر هدایات حالتش دگرگون گشته متحیر در آمکان بایستاد و تمامت آن آیه بشنود انگاه ویرا رقتی روی داده بر و رکار خویش بگریست و چون منزل معاودت نمود خوابش در ربود در عالم رؤیا جمال عدیم المثال حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله و سلم را زیارت کرد پس فرمودند یا ابا ریحه ترا از کمال عقل و فرط ذکا که پرورد کارت موهبت فرمود بسی دور است که از سعادت اسلام محروم باشی و با کیش نصاری خدای خویش را ملاقات کنی اینک بر دست من اسلام اختیار کن پس بخشش از خواب بیدار شده در آن مقام بشرف اسلام مشرف گردید و چون بیدار شد اسلام خویش را آشکار ساخت و بقرائت و حفظ کلام الله پرداخت و در زمره علمای اهل اسلام در آمد گویند در صناعت نجوم زیاده بمرتبت و بسیار خوش سیرت بود چنانکه هرگاه فقیری بمعالجت او را طلبیدی پیاده بخانه او میرفت و میگفت این اعمال کفاره مراوده و معاشرتی است که با اهل فسق و فجور و اصحاب ظلم و جور اتفاق افتاده و هرگاه سلطانی یا امیری از امراء وی او را بخواندی با تجمل بسیار و حشمت و خدم وافر بر اسب نشسته جمعی از حجاب و سواران ترک با وی سوار میشدند با آن شان و جلال محل منظور روانه میگشت با صغاطریق تواضع از دست نمیداد و با اقویاء از دایره تکبر و صناعت پای نمیکشید چنانچه فرموده اند اَلتَّکَبُّرُ مَعَ الْمُتَکَبِّرِ صَدَقَةٌ گویند بقراط و جالینوس نیز بر آن طریقه قدمی راسخ داشتند فرزانگان و دانشمندان در هر زمان و هر مکان هر چه واجب دانند بکار برند پس در هر مقام تواضع را نیکو دانند مرعی نمایند و در هر محل حشمت و هیبت را مناسب پندارند معمول دارند فاضل شهرزوری در تاریخ خویش در وجه تسمیه ابن الخمار گوید که سلطان عصر محلی که خمار مینامیدند بر سم اقطاع و تیول ابدی بر وی مقرر داشت و روزگاری دراز آن محل در دست وی بماند از آنروی او را ابن الخمار مینامیدند و بهر نام که اسم جدی است مرکب است از به و نام یعنی خوب اسم و این طبیب دانشمند را تلامیذ بسیار است از انجمله ابوالفرج بن هندو از اجله حکما و ابوالفرج بن طیب است که از بزرگان اطبا است و ابوالخیر راسین عمر از حد بگذشت و همواره با سلاطین غزنویه بسر میبرد نوشته اند وقتی سلطان ابراهیم غزنوی ویرا بخواست و مرکوب خاصه خویش را با ساخته سلطانی باحضارش فرستاد چون برنشست از بازار کفشگران میگذشت ناگاه شتری که در معنی شتری بود بنظر مرکوب در آمد توسن را دهشتی عارض گردید بسرکشی کرد چنانش بر زمین بکوفت که کیسره راه آخرت پیش گرفت و این واقعه در سنه چهارصد و هشتاد و نه بود

آن حکیم دانشمند را کتب بسیار و مولفات بی شمار است این چند کتاب از جمله مصنفات وی است مقاله در هیولی کتاب در وفاق میان رای فلاسفه و نصاری در سه مقاله کتاب شرح ایساغوجی مفصل کتاب شرح ایساغوجی مختصر مقاله در صدق و صداقت مقاله در سیرت فیلسوف مقاله در آفات مختلطه در جو که حادث گردد از بخار و دخانی مقاله در راس بر طریق سوال و جواب مقاله در سعادت مقاله در اقوال قدما در شرح صفات باری تعالی مقاله در امتحان اطبا کتاب در خلق و ترکیب اعضای انسان در چهار مقاله کتاب در رمد پر مشایخ بر طریق سوال و جواب در بیست و شش باب کتاب در آن مسائلی که در میان وی و استادش یحیی بن عدی و ابی اسحق و ابراهیم بن مکس گذشته مقاله در اسطقسات مقاله در مرض کابوس و صرع ایضاً کتاب ایساغوجی کتاب قاطی قوریاس باسم ابلیوس اسکندرانی که نقل کرده است از سریانی بعربی ترجمه کتاب تفسیره کتاب در معالجات خمیات مقاله در ادویه قلبیه مقاله در خواص ادویه جوارش خالیوس

ابو علی الشیخ الرئیس شرف الملک حسین بن عبد الله بن حسن بن علی بن سینا

مقاله در شرایع

از حکمای فخام و علمای کبار و اطبای اسلام است مراتب علمش بیشتر از آن که محاسب وهم تواند احصا نماید و مقامات فضلش بالاتر از آن است که طایر خیال بر آن ارتقا جوید و او اول حکیمی است که در دورهٔ اسلامیه افاضت و افادت را بساط عام گسترد و طالبان علوم را از موائد حکمیه و الوان طبیه متنعم ساخت و چون مهم اصلی شرح حالات آن فیلسوف بزرگست همان خوشتر که از توصیف و تمجید اغماض کرده بمهم خویش مبادرت جوئیم پوشیده نماند چنانکه ذکر آباء وی بشرح گذشت پدرش عبد الله از مردمان بلخ و از اعاظم و اعیان آن بلد بوده است و پاره مناصب دیوانی تقلد داشته و در عهد دولت منصور بن عبد الملک سامانی به بخارا که مقر سلطنت سلاطین سامانیان بود بار کشود از فرط کفایت و کاردانی در نزد و در رأی سلطان مقرب و موثق شده مصدر انجام امور و مرجع مهام جمهور آمد یک چند با آن مشاغل در بخارا بزیست سپس با ستصواب وزراء از پی انجاح امر سیاحت خرمیثن که از اعمال بخارا است رحل اقامت افکند در قریهٔ افشنه که در قرب آن سامان است زنی بود که ستاره نام داشت عبد الله بوی رغبت کرده بعقد مناکحت در حبالهٔ ازدواجش بیاورد یکچند نگذشت که خداوندش بوجود چنان فرزند بمیانند منتی بزرگ نهاد بقول مشهور

در سیم ماه صفر المظفر سنه سبعین و ثمانمائه و سته

و بروایت صحیح در سبعین و ثمانمائه و سته

در خرمثین بدین طالع تولد یافت

خرمیثن
بفتح اول و سکون ثانی و سکون یاء مثناه تحت و ثاء مثلثه و نون آخر از قرای بخارا است

افشنه
بفتح اول و سکون ثانی و شین معجمه مفتوحه و نون و هاء از قرای بخارا است

ابو علی بن سینا

۹۸۰

زایچهٔ تولد شیخ الرئیس ابو علی سینا

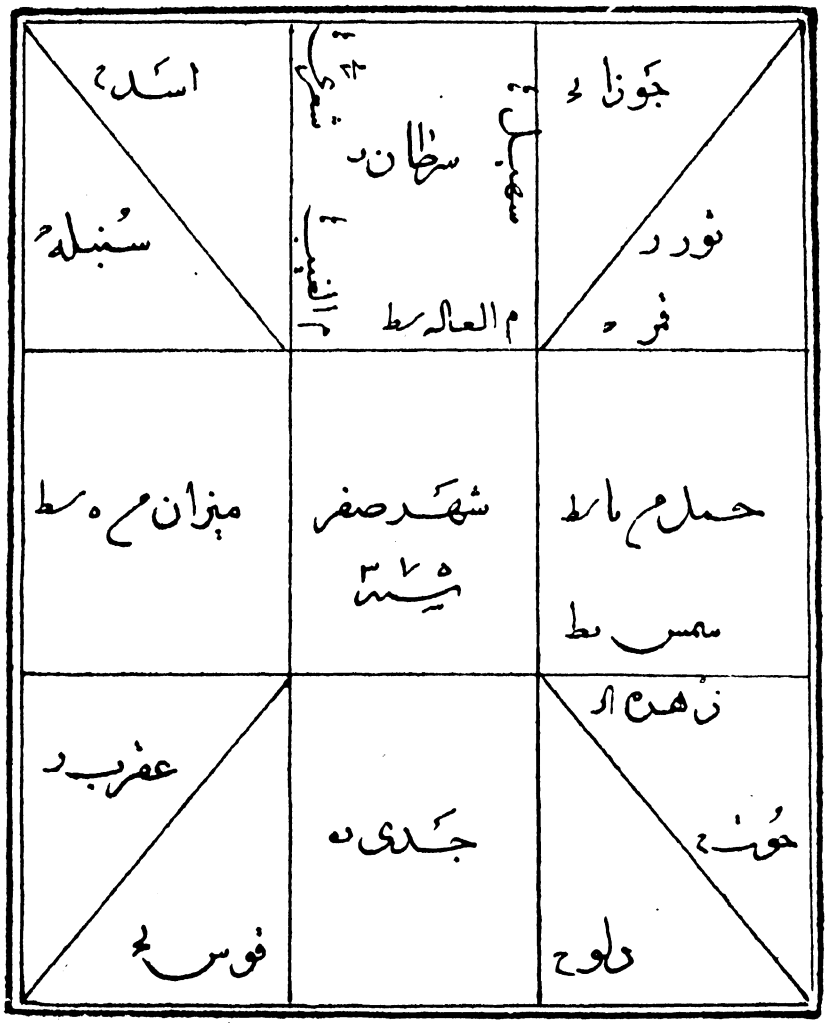

و آن فرزند سعادتمند را بیستمی بحسین نمود و بعد از نظام برادرش که مستی بحمود است در آنقریه بوجود آمد در زمانیکه سنین عمر حسین به پنج رسید عبدالله را از اعمال مرجوعه فراغتی حاصل گشت با اهل و فرزندان به بخارا معاودت کرد چون آفتاب آثار رشد و تمیز و آیات دانش و بینش مشاهده میکرد در تربیت و تعلیمش همت برگماشت او را معلمی دانشمند بپیرد تا خواندن قرآن و اصول دین را بدو بیاموخت و بعد ازان اصول علم ادب را که نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و غیرهاست اشتغال جست از لطف قریحت و جودت ذهن و کمال استعداد در مدت پنجسال در آن علوم و فنون چندان احاطت یافت که مزیدی متصور نبود و چون از تکمیل اینها خاطر بپرداخت در نزد محمود مسیح که مردی فاضل و در فنون ریاضی سرآمد عصر و یگانهٔ دهر بود و معاش خویش از کسب تعالی میکرد رایند فرش تلمذ بگسترد و از وی علم حساب و صناعت جبر و مقابله همی فراگرفت تا آنکه با استاد هم ترازو شده در آن کمالات مقامی منیع یافت پس در نزد اسمعیل زاهد که از افاضل فقهای آن عصر بود بتحصیل علم فقه اشتغال ورزیده در نزد آن فقیه کامل طریقه سؤال و وجوه اعتراض و جواب مجیب را چنانکه عادت فقها بر آن جاری بود بینکو فراگرفت و چون در آن عصر ابو عبدالله ناتلی در فن ابساغوجی

ناتلی
قریه ایست که اکنون معروف بیتیل است و از نواحی بخارا مازندران است

ابو علی بن سینا

و صناعت منطق بمزید مهارت و فرط احاطت متسلم بود پدرش عبدالله آن دانشمند یگانه را بخانه بر ابواب اکرام و احسان بر او بگشود و از و درخواست نمود که از مخزونات خاطر بروی مبذول دارد و از هیچ باب مضایقت جایز نشمارد پس آنحکیم فرزانه تعلیم و تکمیل آن مراتب را وجهه همت ساخت و ابو علی بکتاب ایساغوجی شروع نمود پس استاد بجد جنس را مبتدا کرده گفت الجنس هو المقول علی الکثرة المختلفة الحقائق فی جواب ما هو و چون از شرح معنی آن خاموش گشت ابو علی برنجید و اعتراض لب بگشود ایراداتی وارد کرد که استاد را مجال دفع و رفع در او نماند ابو علی خود بجواب آنها مبادرت کرده بتحقیق وافی و بیان کافی غبار شبهه از خاطر استاد زدود استاد او را از آن وقت نظر و حسن بیان زیاده شگفت آمده تحسینها کرد و آفرینها گفت پس استاد پدر شیخ را در نهان نزد خود بخواند و آن بیان و تقریر را که از او شنیده بود بوی باز گفت و در حق فرزندش شرط نصیحت بجای آورد و در آن باب زیاده مبالغت کرد و ابو علی همچنان در نزد آن حکیم دانشمند باکتساب صناعت منطقیه مشغول بود تا آنکه علم منطق را چنان تکمیل نمود که هیچکس را با وی مجال تطق نبود پس کتاب اقلیدس را شروع نمود و چون چند شکل اول را چنانکه رسم بهت پیاموخت ما بقی را بقوت غریزیه و قدرت ذاتیه حل نمود و غوامض مسائل کتاب اقلیدس را برای استاد تقریر میکرد بنحوی که هر ساعت حیرت بر حیرت استاد افزوده میشد آنگاه متوسطات را تکمیل نموده بعد از آن بمجسطی مشغول گشت و از مقدمات آن علم فراغت یافت و باشکال هندسیه پرداخت و چون ابو عبدالله خود را در تدریس وی عاجز و قاصر دید گفت این کتاب را خود مطالعه نمای و اگر مسئله لاینحل با من در میان نه تا آنرا حل کنم ابو علی چنان کرد که استاد گفته بود در اندک زمان بعلم را بمقامی رسانید که هیچیک از اساتید فن را آن مقام حاصل نگردید پس بسیاری از مسائل مشکله مجسطی را حل کرده بعد تحریر درآورد در خلال آن احوال ابو عبدالله ناتلی را مسافرت کرکانج پیش آمده آرزوی مفارقت جست پس شیخ الرئیس بهمت استاد برنج تحصیل تن در داد و راحت از تعب ندانست و روز از شب نشناخت همت بر استنباط مطالب و التقاط مسائل برگماشت و از فنون حکمیه هر کتاب در هر باب یافتی در کتابخانه خویش فراهم کردی و چون از مراتب حکمیه چه طبیعیه و چه الهیه خاطر بپرداخت و مسائل طریقهٔ آن فنون را زیب خاطر و زیور اوراق نمود او را بعلم طب رغبت افتاد در نزد ابو منصور حسن بن نوح القمری که شرح حالش مسطور بهت بتکمیل صنایع طبیعیه اقامت گزید در زمانی اندک فوایدی بسیار از آن علم شریف بر گرفت و در آن صناعت مکاشی یافت که اساتید را بسی دقایق و نکات می آموخت بعد از اکتناز مسائل طبیعیه آن لآلی تابناک را در درج اطباق ودیعت آورد و در هر جزء از اجزاء نظریه و عملیه تصانیف و تالیف مرتب کرد چنان در آن فن علم شد علماً و عملاً مسلم گشت که اساتید عصر تلمذش کردن نهادند و از بیانات و تحقیقاتش خط وافی و بهرهٔ کامل میبردند پس بمعالجهٔ بیماران تعهد جسته هر روزه گروهی که بامراض مزمنه و علل صعبه گرفتار بودند نخدمتش میرسیدند و از تدابیر

و اکنون نیز آباد و معمور بهت

ابوعلی بن سینا

۵۶

ومعالجات چنده واعمال ید صحت می یافتند باوجود مشاغل طبیه از اشتغال علم فقه ازمان ومناظرات فقها
آنی غفلت نداشت ارباب سیر آورده اند در آن اوان که خود بدان مقام رسید عمرش بیست نرسیده بود
پس بار دیگر همت بر مطالعه منطق وسایر علوم فلسفه برگماشت در مدت یکسال چندان اشتغال داشت که شبها
بخواب نرفتی الا باندازه که قوای نفسانی را ضرر نرسد وطعام نخوردی مگر بقدری که بدنرا ضعف نیاید وهرگاه
خواب غلبه کردی از اشربه مرکبه مقویه نوشیدی ثقل است که هرگاه مسئله از مسائل منطقیه وغیرها بروی
مشکل آمدی باطهارت بجامع بزرگ رفتی واستغاثه کردی وحل آن مسئله را درخواست نمودی آن مهم مکتوم
بروی کشف می گشت وهمواره در تحریر کتب وتقریر مطالب بسر میبرد تا آنکه بر جل علوم محیط گشت بعد از آن
بمطالعه کتاب ما بعد الطبیعه که ما قبل الطبیعه وعلم اعلی وعلم کلی وفلسفه اولی نیز گویند پرداخت وچون آن علمی است
که بحث کرده میشود در آن از امور یکه در وجود خارجی وذهنی محتاج بماده نیست مانند ذات باریتعالی ومجردات
چنانکه در محل خود ذکر شده است لهذا شیخ الرئیس باکمال جودت ذهن وحدت قریحت توانست بمطالعت
مطالب آنرا فهم نماید از خود مایوس گشته یکچند از مطالعه اعراض واغماض نمود وبدان جهة همواره خاطری
پریشان وحالتی پژمان داشت روزی در بازار بخارا میگذشت در اثنای راه کتاب فروشی نزد وی
شتافت وکتابی در دست داشت برای خریداری بر شیخ الرئیس عرضه کرد وچون بگشود وسطری چند
برخواند مستفاد گشت که در علم ما بعد الطبیعه است وچون خاطر شیخ الرئیس را از آن فن ضجرتی بود در خریداری
کتاب تامل داشت کتاب فروش گفت مالک زیاده تهی دست وقیمت بسی ارزان است هرگاه
درهمای آن کتاب سه درهم مبذول داری مرا رهین تشکر ومالک آنرا قرین امتنان فرموده شیخ الرئیس
محض رعایت آن شخص واعانت مالک درهمی چند داده کتاب را ابتیاع نموده بخانه برد وچون نیکتامل کرد
معلوم شد که از مؤلفات معلم ثانی ابونصر فارابی است ودر بیان اغراض ما بعد الطبیعه است باکمال نومیدی
بمطالعت مشغول گشت از فضل الهی وفیض نامتناهی سائلی که فهم آن بروی دشوار بود باسانی دریافت
وچون از حل آن مطالب صعبه خاطر بپرداخت ابتهاجی بی نهایت وانبساطی بی پایان بروی رخ نمود شکرانه
آن مواهب سنیه وسپاس از الطاف عزیزه مبلغی از اموال خویش برارامل وایتام انفاق نمود اتفاقا
آورده اند در آن اوان امیر نوح بن منصور سامانی را مرضی صعب العلاج طاری گشت اطبای آن بلد
از معالجت عاجز آمدند امیر را رنج نومیدی بر شکایت بیماری مزید گشت وچون اکیم فرزانه در فنون طبیه
علما وعملا منحصر وصیت انحصارش در هر جا منتشر بود شمه از فضایل او بپایه سریر اعلی معروض افتاد
باحضارش فرمان داد ابوعلی بیالین امیر درآمد از دلایل طبیه واسباب سابقه وواصله تشخیص مرض کرد
باصلاح مزاج وانجاح علاج مبادرت جست درآندک زمان انحراف باستقامت ومرض بصحت مبدل گشت
سلطان از آن هنر که خود مانند سحری بود زیاده خوشوقت گردید وآنچه در خور شان سلطنت بود

ابوعلی بن سینا

۸۷

بازاء ان خدمت بروی مبذول فرمود و مقرر داشت که همواره ملازم آستان و حاضر بارگاه باشد
ابوعلی با التزام شده علیا مواظبت جست چندی نگذشت که رتبه و شانش از جمیع اعیان و ارکان درگذشت
در آن ایام از سلطان رخصت یافت که یکچند در مخازن کتب سلطانی سر برد ابوعلی بدان مخازن که معاون جوهر
شریفه و لآلی نفیسه بود در آمد چندان کتب دید که دیده اش خیره گشت در آنجا مقیم شده هر لحظه دامان خاطر را
از آن گوهرهای بدار مالا مال میمود و هر کتاب که متعدد بود یکی را از برای خود ضبط و ذخیرت میکرد و هر کدام منحصر
بفرد یا قلی باستنساخ و استکتاب نسخه از جهة خویش فراهم میفرمود چون اینکونه توفیقات یزدانی و تائیدات سبحانی
برای او میسر آمد در علوم شرعیه و صناعات فلسفیه و فنون ادبیه که نتایج افکار متقدمین و متاخرین بود تصانیف
و تالیف پرداخت قضارا در خلال آن احوال شبی آتش بکتابخانه در افتاد و بسیاری از آن کتب شریفه
یکسره بسوخت جمعی از اهل حسد و خداوندان حقد که پیوسته با وی طریق خصومت می پیمودند شهرت دادند
که شیخ خود بعمداً در آن کتابخانه آتش افکنده تا انکه کتب متقدمین که نسخ آنها بفرد انحصار دارد دیگباره از میان
برود و پس آنها را از مکنونات خاطر خویش و مخزونات کتابخانه خود مدون و مرتب ساخته انشاء و ابداع آنها را
بخویشتن نسبت دهد رقه رقه انیمعنی بسمع مقربان حضرت و مرتبان خدمت رسیده در پیشگاه امیر مکشوف آمد
سلطان از آنسخنان روی در هم پیچید اصلا از شانش نکاست و همچنان بر قدرش می افزود نقل است
در آنزمان ابوالحسن عروضی از آن حکیم فرزانه درخواست کرد که در علوم حکمیه کتابی جامع و نافع تالیف نماید
پس شیخ الرئیس انجا جامعاً لما مولة کتاب مجموع را که جزء ریاضی جامع جمیع اجزاء فلسفه است در رشته تالیف بیاورد
آورده اند که شیخ ابوبکر برقی که از مردم خوارزم است در علم فقه و تفسیر افضل اهل آنزمان و در زهد و تقوی
سرآمد زهاد آن دوران بود با کتساب علوم حکمیه و اقتناء اجزای فلسفیه رغبتی تمام داشت از ابوعلی ملتمس شد
که در مطالب حکمیه که همواره مطلوب او بود کتابی آورد بنا بر آن در پست مجلد اجزاء فلسفه را پیرداخت
و آنها را حاصل و محصول نام نهاد و هم شیخ ابوبکر متمنی گشت کتابی در علم اخلاق تصنیف نماید کتاب البر
و الاثم را در آن علم شریف تالیف کرد بموجب شرحیکه ابن خلکان در ترجمه شیخ الرئیس آورده است در آن ایام
عمرش پست و دو سال بوده است بالجمله در آن روزگار امیر نوح بن منصور غریق بحر عدم گشت
و سفینه حکمرانی سامانیان در هم شکست و چهار موجه فتنه و آشوب بخارا را در میان گرفت یکچند منصور بن
امیر نوح در آن طوفان حوادث مهار مهام بگرفت سپس غزنویان در آن دیار رایت استیلا برافراشتند
روزگاری امور آن نواحی برین منوال بود و چون در آنزمان پدر شیخ الرئیس در حیات نبود و بساط سلطنت
سامانیان بر باد رفته بود آن حکیم بر وفق دلخواه سر و سامانی نداشت لاجرم بسیاحت کرکانج رخت برکشید
و چون وزیر خوارزمشاه ابوالحسین سهلی از فقها و هم فقیها نرا زیاده دوستدار بود خاطر شیخ بلقای او میل نمود
لهذا از رنج سفر برآسود با تحف الحکمة و طیلسان مجلس ابوالحسین در آمد وزیر احترامی که در خور فضیلت او بود

ابو علی بن سینا

۵۸

منظور بخرد چون مجلس عالی از اغیار کرد بدا بوعلی سخن از مسائل فقهیه بیان آورد ابو الحسین بجری و خازن ابری در ربا
دید در اثنای مناظرات و مباحثات از جائیش برجوست و در مکانش بنشاند بعد از ظی مراسم اعزاز و اکرام از مقام
و نشانش جویا گشت و چون دانست او کیست و مقصود چیست مشده سینه مامون خوارزمشاه بشاشت دار قدوم
آن حکیم بزرگ بشارت برد خاطر خوارزمشاه را ابتهاج بی پایان رخ نمود روزانه دیگر بحضورش طلب کرد
شیخ الرئیس بکاخ سلطانی درآمد متوجهات کامله و تعقدات شامله منفتح گشت خانه در خورشان و شهریه بقدر کفاف
برایش معین و مقرر شد چون در آن ایام از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم سنجتین و اکابر ادبا و اماثل شعرا جمعی کثیر
در ظل حضرت خوارزمشاه مجتمع بودند شیخ الرئیس را نیز در سلک ایشان منظوم داشته مبادمت و مصاحبت آن
جمع کبر میبرد و صحبت ایشان را غنیمت شمرد و پیوسته آنجمع را زینت بزم سلطنت نموده از مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه
ایشان زیاده محظوظ میگشت یکچند برین و تیره روزگاری میگذرانید و چون سلطان محمود بر آن نواحی
استیلا یافت و بر کل آن بلاد فرمان روا گشت چنانکه خوارزمشاه شواستی از فرمانش سر پیچد بهمت نامبان
و سعایت ساعیان در پی قتل آن حکیم بیامدند افتاد ولی بر مقصود ظفر نیافت تفصیل آن اجمال آنکه سلطان محمود
در مذاهب سنت و جماعت قدمی راسخ داشت و از ترویج طریقه عامه غفلت نمیورزید قومی در نزد آن سلطان
متعصب معروض داشتند که شیخ الرئیس در مناهج تشیع سلوک دارد و در اثبات حقیت ایشان جد کافی
و سعی بلیغ مینماید لاجرم ابو الفضل حسن بن میکال را که از اعیان دولتش بود بفرمود تا بنزد خوارزمشاه برود
و پیغام گذارد که بر من معلوم گشته که جمعی از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم علما که بمثل و نظیر در آن دیار توطن دارند
و در نزد شما مجتمعند مقصود آنکه انجماعت را بپایه سریر اعلی فرستی تا شرف مجالس همیونرا ادراک نمایند و عمده مقصود
سلطان محمود قتل شیخ الرئیس بود چون خوارزمشاه از آن داستان آگاهی داشت و مقصود و منظور
سلطان محمود را میدانست ابو ریحان و شیخ الرئیس و دیگران را بخواند و شرح ماجری باز نمود صورت حال
در میان نهاد و گفت دوست ندارم که مثل شما جماعتی که بامن مصاحب بوده اید بتکلف نزد سلطان محمود فرستم
ولی مرا از اطاعت فرمان او گزیری نیست از آن پیش که حسن بن میکال در آید هر یک رفتن غزنین را کراهت دارد
سر خود گیرد و چون حسن بخوارزم در آید و بزم مارا از حلیه وجود شما عاطل بیند برای ما عذری موجه باشد
چون شیخ الرئیس از حقیقت امر آگاه بود پدرک بجا سفر تن بداد راهت قبه علیا را وداع گفت ابو سهل مسیحی
نیز از رفتن غزنین اعراض کرده با وی متابعت کرد و آن دو حکیم بیامدند از کرکانج طریق مسافرت پیش گرفتند
و ابو ریحان و ابن انخمار بر رفتن غزنین رضا دادند چنانچه در ترجمه هر دو مذکور است مع القصه حسن بن میکال در پی
مطلوب بخوارزم در آمد و چون از نیل مقصود محروم ماند لاجرم صورت واقعه بعرض حضور سلطان برسانید
و چون سلطان محمود را در آن باب اهتمام تمام بود بفرمود تا ابو نصر که در علم تصویر خبیر بود صورت ابو علی را
پرداخته و مصوران از آنروی بر نقش جمال ابو علی اطلاع یافته تمثال شیخ الرئیس را بپرداختند و مقرر داشت

که آنها را بمردم هوشیار بسپارند تا هر کس را بدان شباهت پسندند وصل را باسواد مطابق بایسته کرفته بپایه سریر سلطنت میسر بفرستند من جمله چند تمثال هم بساحت جرجان فرستاده شد القصه شیخ الرئیس با سمرا هان بعزیمت جرجان روی روانه شدند ابو سهل مسیحی در حلی طریق از فرط تشنگی راه عدم پیش گرفت چنانکه در شرح حال ابو سهل مسیحی شرح داده ایم شیخ الرئیس افتان و خیزان با رنج بسیار خود را بابیورد رسانید با انکه رنجور و آشفته حال بود در آنجا درنگ نکرده بسارتحال یافت و از آنجا بنیشابور اشتغال جست چند در آن سرزمین بعزم اقامت بسر برد روزی از سرای خویش بیرون شد کروهی را دید کرد آمده اند و سخنی در میان دارند شیخ الرئیس بهانه در آنجا ایستاده استراق سمع نمود نام خود بشنید چون نیک کوش فرا داشت مکشوف افتاد که آن جماعت از فرار شیخ و فرمان سلطان محمود سخن میرانند شیخ زیاد برخود ترسید صلاح وقت در آن دید که از آنجا مهاجرت نماید لاجرم روی بجرجان نهاد و آن اوان زمان سلطنت قابوس بود ارباب سیر در آداب و سیر آن سلطان یاد کرده اند که وی پادشاهی فاضل و فاضل دوست و هنرمند و هنر پرور بود حکما را خواستار و دوستار کشتی و چون صیت خصایل آن امیر عادل فاضل کوش زد اقلیمی و ادنی شده بود شیخ باکمال استظهار در آن بلد رحل اقامت افکند از آنکه راه معاشش بروی تنگ آمد ناچار طبابت پیش کرفت رفته رفته بدان فن شریف علم شد کروهی که بامراض مزمنه مبتلا شده و از هیچ علاج سودی نیافته بودند باستعلاج نزد وی حاضر میشدند و در زمانی اندک آن رنج بسیار را بهبود حاصل میکشت و از آنروی و پیرا ثروت و مکنتی فراهم شد در خلال آن احوال خواهرزاده قابوس سخت رنجور کشت و زمانی دراز بهلو بر بستر ناتوانی نهاد اطبای آن شهر با جد بلیغ و جهد کافی دسته دسته بمعالجت بر بالینش می نشستند و بغیر تمام بر میخواستند روز بروز قوی در نقصان و مرض در ازدیاد می بود و از هیچ غذا و هیچ دوا سودی نمیدید مر قابوس را از آن رنجوری و لاعلاجی طالتی بی پایان بود روزی بعرض رسانیدند که در این اوقات طبیبی باین شهر در آمده در تشخیص امراض ید بیضا مینماید و در علاج مرضی دم مسیحا کار میبرد قابوس چون این بشنید باعجلت بسیار باحضارش فرمان داد ملازمان علیه علیا نزد شیخ شتافته بدرکت مدبارش بردند پس از یافته بباركاه در آمد بفرمود تا بر بالین بیمار قدم کذارد بنا بفرموده سلطان ببالین مریض در آمد جوانی دید خوب روی متناسب الاعضا که طلعتش غیرت آفتاب و طره اش محبت مشک ناب بود و هنوز شش از بناکوش خط نمیده و سنین عمرش بیست نرسیده شیخ نزدیک بستر مریض نشست تا زمان ابتدا بپرسید و نبض بکرفت و فاروره بخواست بعلامات و دلایل طبیه متوجه کشت ساعتی بفکرت فرو رفت و کفت اکنون مرا شخصی باید که جمیع محلات و بیوتات شهر را بشناسد انکاه مردی را که از همه جا آکاه بود حاضر کردند پس بفرمود تا مجلس را از اغیار بپردازند چون بنجوکه میخواست مجلس خلوت کشت آن مرد را نیز فرو خواند و بنشاند نبض بکرفت و کفت نخست نام محلات را بیان کن هی یک یک میشمردند تا بمحلتی منتهی کشت که از ذکر آن محلت شریا نیز اندر زیر انکشتان حرکات مختلفه و قرعات مضطربه طاری شد شیخ الرئیس حس نبض از دست بداد آن مرد را بفرمود که ایبنک

نا

بقیه اول شهرت بخراسان

ابو علی بن سینا

خانهائیکه درین محلت است تعداد نماید پس نبض بگرفت هوش بر نبض و گوش بر گفتار آن مرد فراداد و سیمی اسامی خانها میگفت تا بنام خانه رسید که شریان را حالات مختلطه و آثار غریبه ظاهر گشت شیخ الرئیس نبض را از دست رها کرده گفت کس دیگر خواهم تا اسامی ساکنان آن سرا را باز مردی بدیضعفت خانه نمودند شیخ بدو گفت نام اهالی آن خانه را یکان یکان باز گوی پس انگشتان بر نبض نهاد و سمع بر گفتار مرد بداد و حت آن مرد نام یک یک میگفت تا آنکه نامی بر زبان راند که نبض از کار طبیعی بماند بار تعاش و ارتعاد در افتاد اگر در هر بار سایر حالات بدنیز ذکر کردن میگشت در این بار آخرین زیاده تغییر یافت شیخ الرئیس روی معتمدان قابوس کرد و گفت این پسر بر فلان دختر که در فلان خانه و در فلان محلت است عاشق است از درد فراق و رنج هجران بمخالت در افتاده درمان آن درد و چاره آن رنج دیدار معشوق و وصل محبوب است در تمام اعمال از آن جوان رنجور احوال و اقوال ظاهر میگشت که بر صدق آن مقالات برهان ساطع بود بعد از اتمام مجلس و تحقیق مطلب محقق گشت که امر چنان است و مایه بیماری همان بعد از آن مراتب را بعرض قابوس رسانیدند قابوس را عجب آمد و پیرا طلب کرد چون بحضور قابوس در آمد و با وی سخن در پیوست از نشانها که در تمثال شیخ دیده بود او را بشناخت و جای بر جانب در کنارش گرفت و بر مسند خود بنشاند و گفت ای افضل فیلسوفان و ای اکمل دانشمندان از تشخیص آن مرض باز گوی گفت چون نبض و تغیره و علامات دیگر دیدم دانستم که این مرض در ابتدا از امراض مدینه نبوده است بلکه از اعراض نفسانیه بوده است و چون یقین میدانستم که آن بیمار از فرط حیا کتمان سر خواهد نمود ناچار را تشخیص را در سلوک آن منهاج دیدم و چنانچه معروض افتاد اصابه حدس نمودم پس صورت ماجری مکشوف داشت ملک را زیاده خوش آمد آفرینها راند بصلات و جوائز و باکرام و اعزازش چندان بنواخت که مزیدی متصور نبود پس گفت ای اهل حکیمان و ای افضل فیلسوفان این هر دو خواهر زادگان من و با یکدیگر خاله زادگانند اختیاری بکنکن تا دختر را برای این پسر بعقد از دواج بیوندد پس شیخ بحسب فرمان قابوس اختیاری معین کرده عقد بستند بیمار را در اندک زمان آن رنج بسیار زایل گشت نظیر این معالجه را عارف کامل مولوی رومی در ابتدای دفتر اول مثنوی در حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزک نظم آورده ولی چون شرط تصنیف و طرز تالیف این کتاب مستطاب آنست که در مقام بیان مطالب و توضیح مقاصد شعر پارسی و عربی مثل نجویند از ایراد آن نظیر و شرح آن قصه دلپذیر اغماض کرده مهم خویش پرداختیم با نجمله قابوس مصاحبت آن فیلسوف بزرگ را غنیمت دانسته آنا فانا بر اعزاز و احترامش می افزود و در نزد سلطان محمود شفاعت و ضراعت را در باره او از حد بگذرانید از آن معاوضات و مراسلات عاقبت کار محمود کردیده عبا بکینه که سلطان محمود از شیخ الرئیس در سینه داشت بحیره زایل گشت مع القصه بچند آن حکیم بزرگ در ملازمت قابوس بسر برد قضارا در آن ایام اهل مملکت بر قابوس شوریدند و فتنه چنان اشتعال یافت که از هیچ خاموش نشد بساط سلطنت پامال و خود دستگیر آمده در یکی از قلاع بسطام که موسوم بخانشک بود او را بقید حبس آوردند

ابو علی بن سینا

۱۰

و بعد از چند روز مقتول گشت چنانکه این واقعه در تواریخ مضبوط است پس بناگزیر شیخ از جرجان با عجلت تمام بیرون شده طریق دهستان پیش گرفت مدتی در آن سرزمین اقامت و بتالیف چند کتاب اشتغال جست و پس از چندی چاره ناتوان بسباحت جرجان معاودت نمود در بسط بلوی و بث شکوای خویش قصیده عزائیه که یک بیتش این است پیاورد

لَمَّا عَظُمْتُ فَلَيْسَ مِصْرٌ وَاسِعِي ... لَمَّا غَلَانِيَ عَدَمُ الْمُشْتَرِي

یعنی چون مرا قدر و رتبتی پدید آمد هیچ شهر و دیار مرا گنجایش اقامت من نبود و چون کالای وجود من گران بها گردید مشتری خود را نایاب و مفقود یافتم و هم در آن ایام ابو عبید الله جرجانی مسمی بعبد الواحد بتحصیل علوم فلسفه مصاحبت شیخ الرئیس را اختیار نمود و همواره تا اواخر ایام زندگانی آن حکیم فرزانه چندان علاقه بسر میبرد که اکثر مورخین تمام حالات شیخ را از قول او روایت کرده اند و غیر اخبار او را در آن باب مستند و معتمد دانسته اند از ابو عبید الله نقل کرده اند ابو محمد شیرازی که در جرجان ساکن بود بتحصیل علوم فلسفه رغبتی تمام داشت از شیخ درخواست نمود که فضل شامل عام و فیض کامل تام را از وی دریغ نداشته بافادات و افاضات خویش میر استعداد و مستفیض دارد شیخ الرئیس از قبول این معنی بروی منت نهاد پس ابو محمد در قرب جوار خود از برای شیخ الرئیس خانه خریداری نمود شیخ در آنجا فرود آمد با فراغ بال و رفاه حال در آنخانه بسر میبرد همه روزه بمجلس شیخ سعادت اندوزشده علم منطق و مجسطی از او فرا میگرفت و ابو عبید الله نیز از هر باب در هر کتاب با او موافقت و مرافقت داشت و چون روزگار در از وی دست فتنه و آشوب کوتاه نمود تصنیف و تالیف مواظبت جسته کتاب اوسط جرجانی و مبدء و معاود و کیر کتب را در آن ایام بپرداخت چنانکه تفصیل جمله آن کتب مرقوم خواهد گشت و هم مولفاتی را که در دهستان شروع کرده بود بپایان برد چون زمانی برین گذشت و از کثت جرجان دلگیر گشت از آنجا مسافرت کرده بجانب ری متوجه گشت و آن روزگار ایام سلطنت مجد الدوله و ملکه مادرش بود برخی که از جلالت قدر و وجاهت جاه شیخ الرئیس اطلاع داشتند از ورود او آگاه بودند نزول و ورود بدان سرزمین معروض داشتند شیخ الرئیس را طلب فرمودند چون بشرف حضور سعادت یافت زیاده تو قیرش نمودند و در التزام سنده علیا حکم اکید عز صدور یافت شیخ الرئیس تقبل آستان کرده در رتبه علیه طازمت جست اتفاقا در آن ایام مجد الدوله را مرض مالیخولیائی عارض گردید ملکه شیخ را بمعالجت بخواند در اندک زمان از علاج آن مرض آثار صحت ظاهر نمود احسان بسیار و اکرام زیاد از ملکه بدید و در آن ایام کتاب معاد را بانجام مجد الدوله تصنیف نمود در اثنای آن روزگار این معنی اشتهار و انتشار یافت که سلطان محمود بعزم تسخیر ری مراحلی طی کرده و عنقریب رایت استیلای او در آن نواحی شقه کشا خواهد شد شیخ الرئیس را خوف و هراس غالب آمد ناچار از ری بقزوین انتقال نمود و از قزوین بهمدان رفت و آن ایام نوبت امارت و حکمرانی بنام شمس الدوله بن فخر الدوله بود شیخ الرئیس مکدبانویه که از امرای شمس الدوله بود

ابو علی بن سینا

۶۲

پیوست و یکچند نظارت امور وی با و تعلق گرفت قضارا در آن ایام شمس الدوله را قولنجی طاری گردید مراتب طبیبه او درحضرت سلطنت مکشوف افتاد الحکیم را بخواهت و استعلاج نمود شیخ الرئیس باحتن و شیافات مفتحه و مسایر مدابیر طبیبه و یرا از آن مرض خلاص داد و مورد تحسین و آفرین شمس الدوله گردید در همان مجلس آن حکیم اجل را بخلاع گرانمایه بنواخت و اهم مبادست خویش امتیازش داد و در اثنای شمس الدوله بکرمانشاهان و حرب عناز که حاکم آن دیار بود توجه فرمود و شیخ نیز در آن سفر ملازم بود بعد از تلاقی فریقین شمس الدوله را مطلوب میسر نگردید و فتحی دست نداد بهمدان معاودت نمود از شیخ الرئیس درخواست کرد که کلیه امور وزارت و یرا مستقلا کرد و او قبول نمود یکچند رتق و فتق مهام را بنهایت اقتدار بگذرانید چون در آن ایام خزانه شمس الدوله تهی از سیم و زر بود تمنای لشکریان و وظایف ملازمان و مرسومات صاحبمنصبان چنانچه بایستی بایشان عاید نمیشد مردمان امعنی را از شیخ الرئیس دانسته تحریک ارباب غرض و تغییر اصحاب حسد کردی از لشکریان بسرای شیخ ریختند و آنچه یافتند بغارت بردند پس و یرا کرفته بحضور شمس الدوله آوردند و همی بر قتلش تحریض مینمودند شمس الدوله آن عرایض را التفاتی ننمود و لی محض اطفاء نوایر فتنه و اخفاء محبت آن حکیم فرزانه دست وزارت او را کوتاه کرد لاجرم شیخ الرئیس خانه نشین و خلوت گزین گردید منزل ابوسعید وخدوک که با او اتحاد داشت فرود آمد و سیم قریب چهل روز در آنجا متواری بود اتفاقا در آن ایام مرض قولنج که شمس الدوله را معتاد بود بروی عارض گشت در طلب شیخ الرئیس جد و جهد بسیار کرده بعد از جستجوی بسیار ازوی نشانی جستند شمس الدوله جمعی از خواص خود را نزد وی فرستاده و حضورش را خواهشمند گردید شیخ الرئیس اطاعت کرده پس از درک حضور شمس الدوله از دیدار وی فرحی نهایت حاصل نموده با تفقدات بی پایان و توجهات بیکران مراسم اعتذار بجای آورد شیخ الرئیس دیگر باره آن عارضه را علاج نمود شمس الدوله از قدر معاندش بکاست پیش از پیش براعزاز و اکرامش بیفزود و ثانیا منصب جلیل وزارت را بوی تفویض فرمود در آن ایام ابوعبید الله که از اجله تلامیذ شیخ الرئیس و از خواص اصحاب او بود تمنی کشت که کتب ارسطو را شرح نماید چون از برای آن حکیم بزرگ با وجود مشاغل وزارت فراغتی نبود از آن درخواست معذرت خواست و چون ابوعبید الله الحاح افزود بگذرانید فرمود اکنون که تو را بکشف حقایق حکمیه رغبت است مخزونات و معتقدات خود را مدون جواهم داشت و لی انکه مباحثت دیگران و اقوال مخالفین در میان آرم تالیفی خواهم کرد ابوعبید الله بشکرانه این منت ثنا کرد و دعا گفت پس شیخ الرئیس قبولا للتمسه بتصنیف طبیعیات شفا پرداخت و ایضا کتابی از کتب خمسه قانون را نیز در آن ایام برشته تصنیف درآورد از فرط میل و کثرت ولع که او را در مقالات علمیه بود و هر شب جمع کثیری از طلاب علوم و جم غفیری از علماء آن مرز و بوم در حضرتش جمع میشدند و از بیانات شافیه و مقالات وافیه آن فیلسوف اعظم استفاده و استفاضه مینمودند ابوعبید الله گوید هریک از متعلمان را نوبتی بود که تقدیم و تاخیر نمیشد من در موعد مقرر از کتاب شفا مستفید گردیده پس دیگران مستفیض میشدند

ابو علی بن سینا

و زمانی بر این منوال بر گذشت اتفاقا شمس الدوله بحرب حاکم جبال که طغیان و سرکشی آغاز کرده بود تصمیم عزم داد و بفرمود تا شیخ الرئیس نیز با سند رایت منصور همراه باشد پس شیخ الرئیس از ملازمت استعفا کرده معاف شد و در همدان بماند و امیر بیرون رفت باقتضای تقدیر و سوء تدبیر در عرض راه دیگر باره امیر را مرض قولنج عارض گشت از وجود مقویات مرض و فقدان اسباب علاج قولون را از هر باره رنج افزون آمد بتصوب امرا و سایر ملازمان از پی اصلاح مزاج و انجاح مرام بصوب همدان عطف عنان کردند و امیر را در محفه جای داده روی براه نهادند هنوز ببلدهٔ همدان نرسیده بودند که کرکر اجل در رسید و صولت حیاتش در هم شکست امرا و اعیان آن مملکت بحکومت فرزندش تاج الدوله رضا دادند و با وی بیعت کردند و کس بطلب شیخ فرستادند تا وزارت را متقلد شود چون در روزگار شمس الدوله از لشکریان و سایر مردمان رنج بسیار دیده و ناملایم بشمار شنیده بود از قبول وزارت امتناع جست و از خوف اجبار و بیم الزام ایشان بخانهٔ ابو غالب عطار که از تلامیذ و هم از خواص دوستانش بود متواری گردید مکتوبی بعلاء الدوله ابو جعفر کاکویه بنوشت و ایما بر انکه اشتیاق تقبیل حضور زیاده از آنست که در ذرایع و عرایض در آید هر گاه با نضمام اظهاری شود بزیارت عتبهٔ علیه شتابان خواهم شد آن مکتوب را در نهانی بجناب علاء الدوله بفرستاد و مع القصه در آن هنگام ابو عبید الله از شیخ الرئیس درخواست نمود که اکنون او ان فراغت و زمان رفاهیت است خوشتر انکه اوقات سراسر افاضات باتمام تتمهٔ شفا و قانون مصروف آید شیخ قبول نمود و ابو غالب را بخواست و از وی کاغذ و محبرهٔ طلب کرده پس رؤس مسائل حکمت را که بایستی در آن کتاب درج نماید در ده روز فهرست کرده پس در مطالب عالیه و مقاصد شریفهٔ آن کتاب تجدید نظر فرموده یک یک را شرح مینمود و بر دقایق و نکات آن می افزود و آنچه را متعلق بمطلبی و مقامی میدانست در محل خود ایراد میکرد هر روز چندین ورق بر این نسق تسوید و تحریر میفرمود و چون از طبیعیات و الهیات آن کتاب خاطر پرداخت و جمله را از سواد بیاض آورد بتالیف اجزاء منطقیه آنچنان برزد و هر وی از آن اجزاء برنگاشت آورده اند که تاج الملک در ایام شمس الدوله در سلک امرای وی منسلک بود چون پسرش تاج الدوله بر مسند حکمرانی جای گرفت دست وزارت براو سلم شد نظر بکینه دیرینه که از شیخ الرئیس در دل داشت در حضرت تاج الدوله از شیخ الرئیس سعایت برد و شکایت آغاز کرد که وی را با علاء الدوله کاکویه در نهانی مراسلات و مفاوضات است آن سخنان بر تاج الدوله اثر کرده بفرمود تا شیخ را گرفته بزندانش برند جمعی در صدد برآمدند و در هر جا کمان رقمی میرفتند آخر الامر جمعی را بفرستاد وی کماشتگان تاج الملک را بخانهٔ ابو غالب عطار دلالت کردند ناگهان بخانهٔ ابو غالب درآمده شیخ را بند کرده بقلعهٔ بردان برند نقل است که چهار ماه در آن قلعه بماند در آن ایام که هنگام سجن و سجین او بود فراغ وقت را غنیمت شمرده بعضی اجزاء شفا را که ناتمام مانده بود باتمام برد و کتاب هدایه و رسالهٔ حی بن یقظان را نیز در آن قلعه تصنیف نموده و قصیدهٔ در شرح حال خود که بیت ان است انشاد فرمود

دخولی فی الیقین یکون توا ... وکل الشک فی امر الخروج

بردان
قریه ایست در هفت فرسخی بغداد

ابوعلی بن سینا

۴۶

قیمتی آمدن من باین مکان چنانچه مشاهدت میکنم نقش است و در امید نجات و خلاصی خود ازین تنگنای حبس شک دارم
در خلال آن حال علاء الدوله بقصد تنبیه تاج الدوله و تسخیر همدان بدانصوب متوجه شد تاج الدوله چون تاب مقاومت
نیاورده بقلعه بردان که شیخ محبوس بود پناه برد چون علاء الدوله بدون منازعی همدان درآمد بحکم فتوت
و مروت همدان را به پسر شمس الدوله واگذار نموده و خود باصفهان مراجعت کرد بعد از نهضت علاء الدوله و
تاج الملک وزیر باشیخ الرئیس در مقام اعتذار برآمده و از وی درخواست کرد که در صحبت ایشان همدان
باز گردد شیخ مسئول و برآمقبول شمرده بمصاحبت پسر شمس الدوله و تاج الملک بهمدان آمده در خانه یکی از سادات
علوی که از دوستان وی بود منزل گزید و باب مراودت و مخالطت بر مردمان مسدود کرده از اجزاء
منطقیه و سایر مباحث شفا که ناتمام بود در خانه علوی بپایان برد و رساله ادویه قلبیه را هم در آن زمان پرداخت
گویند بعد از وفات شمس الدوله قریب دو سال در گنج انزوا با گنج تالیف و تصنیف بسر برد و چون از طول
اقامت دلتنگ شده بود بهوای رفتن اصفهان در افتاد و همی بانتظار وقت و انتهاز فرصت میگذرانید
تا آنکه مقتضیات را موجود و موانع را مفقود یافت لباس اهل تصوف در پوشید برادر کهتر خود محمود را
با ابوعبید الله و غلام جرداشته طریق اصفهان را وجهت ساخت بعد از رنج بسیار بقریه طرزک که نزد
یک شهر اصفهان بود برسیدند و چون یک دو روز در آن قریه از رنج راه برآسودند علاء الدوله را خبر شد
که مطلوب و مقصود که همواره انتظارش میبرد بقلمرو او وارد گشته جمعی از مشاهیر امرا و ارکان و گروهی
از معارف فضلا و اعیان اصفهان را بفرمود که ویرا استقبال نمایند و جنیبتی مخصوص با ساخته سلطانی و خلعتی
گرانبها و سایر تشریفات نیز برای شیخ آماده دارند پس در کمال اعزاز و احترام بشهر اصفهانش وارد نمودند
و یکی از محلات در خانه عبد الله بن باقی که از اعاظم رجال بود فرود آوردند و هر گونه احتیاج که در خور و شایسته بود
فراهم کردند پس علاء الدوله دیگر روز شیخ الرئیس را بحضور خود دعوت نمود و زیاده از حد تعظیم و تبجیل مرعی فرمود
و مقرر داشت تا در لیالی جمعه جمعی از فقها و حکما که در آن بلد اقامت داشتند بمجلس علاء الدوله حضور بهم رسانند و جزء
مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه سخنی در میان نیاورند نقل است در هر شب جمعه که علما حاضر می گشتند شیخ الرئیس مسئله را
مطرح میفرمود و چون بسخن در آمدی دیگران سراپا گوش میشدند و از پیاناتش استفاده میکردند و هر یک را
در هر باب بهتری بود از وی میپرسید با پایانی موجز حل مینمود در آن ایام وقتی ابو منصور جیان که یکی از فضلا و ادبای
اصفهان بود در نزد امیر علاء الدوله نشسته و شیخ نیز حاضر بود از لغات عربیه سخن در پیوست شیخ در آن باب
لوای مفاخرت برافراشت ابو منصور گفت علوم فلسفه و حکمت را چندان ارامی که هیچکس را با تو یارای همسری
و برابری نیست ولی فن لغت بسیاری اهل لسان منوط و موکول است بدین واسطه در این مورد اقوال تو حجت
نباشد شیخ را از ان سخن گران آمد بکتب لغت رجوع نموده کتاب تهذیب اللغه که از تصانیف ابو منصور ازهری است

ابوعلی بن سینا

۵ ه

از خراسان طلبید و نسخ دیگر نیز بدست آورد و بمطالعه آن کتب مشغول گردید و در علم لغت مرتبه رسید که مافوق آن متصور نبود بعد از آن قصیده انشاد نمود مشتمل بر لغات طریفه و الفاظ بدیعه و سه رساله انشا نمود که هر رساله بر چند فصل مشتمل بود یکی بر طریقه ابن عمید و ثانی بر سبک صاحب ابن عباد و دیگری بر شیوه ابراهیم ابو اسحق صابی و آن رسایل را مانند مکتب قدیم مرتب داشت و آن دستان با امیر در میان نهاد و درخواست نمود که آن راز را مکتوم فرماید هیچ چه ابراز نفرماید بنا بر رسم معهود در روزی ابو منصور بحضور امیر در آمد بعد از طی مقالات بدو متوجه گشت و گفت این رسایل را درین روزها یافتیم و هی خواهیم تا مضامین نظم و نثر آنرا معلوم کنیم ابو منصور بگرفت و اوراق را بدقت نظر مطالعت کرد و بسیاری از آنرا نوانست بر وی مشکل ماند درین اثنا شیخ الرئیس حاضر گشت هر لغتی که بر ابو منصور مشکل مانده بود بیان فرمود و در استدلال و استشهاد چندان احاطت و استیلاء ظاهر کرد که حاضران در حیرت شدند ابو منصور بفراست دریافت که آن نظم و نثر از نتایج طبع اوست لاجرم خجل و منفعل نشست و بمعذرت برخواست همگفت آنها و صد فقا که تو خود در هر فن از هر ذی فن افضل و اعلمی و در آن اوان کتاب لسان العرب که در فن لغت است تالیف فرمود و شیخ را فرصتی دست نداد کار از سود ابه بیاض آورد و آن کتاب با سایر مولفات وی بغارت رفت چنانکه تفصیل آنرا در خاتمه ترجمه یاد خواهیم کرد و معاصران آن ایام علاء الدوله منصب جلیل وزارت یابد و تفویض فرمود نقل است در آن روزگار که عنان وزارت در کف کفایت شیخ الرئیس بود همواره قبل از طلوع صبح صادق از خواب برخواستی و تصنیف و مرور کتب اشتغال ورزیدی و بعد از ادای فرایض تلامیذ او مانند کیا رئیس دهمن یار و ابو منصور زیله و عبد الواحد جوزجانی و ابو عبد الله معصومی و سلیمان دشتی و جمعی دیگر در حضرتش حاضر میشدند حقایق حکمیه و دقایق طبیه و دیگر علوم را استفاضه مینمودند بهمیار گوید در آن ایام شبی را در صحبت احباب بعشرت و عیش صبح کرده بودیم بعد از افتراق بدرس اجتماع کردیم شیخ الرئیس تحقیقات دقیقه صادرت حسب هر قدر در تفهیم مطالب و توضیح مقاصد اهتمام فرمود آثار فهم و ادراک در ماندید بجانب من متوجه گشت و گفت پندارم که در دوش اوقات شریفه و عمر عزیز را بتعطیل و اهمال ضایع کرده اید عرض کردم چنان است که دریافته اید پس بر آشفت و آب در دیدگان بگردانید و آه سرد بر آورد و گفت بسی افسوس دارم که عمر گرانمایه بیهودگی در باخته و باین معارف و معانی قدری و وقعی ننهاده اید سبحان الله ریسمان بازان در پیشه خود بمقامی میرسند که مایه حیرت هزار عاقل میشوند و شما در اقتناء معارف فقه چندان قادر نشده اید که جهال زمان از ملکات روحانیه شما متحیر گردند الغرض آن شاگردان فخام که هر یک استادی مسلم بوده اند همه روزه از محضر وی استفادت مینمودند و در ادای فرایض پیکدیگر بوی اقتدا میکردند و بفیض صلوات جماعت مستفیض میشدند پس شیخ الرئیس بقطع و فصل امور و اصلاح نظام جمهور پرداخت از رای رزین و فکر دور بین در اصلاح عباد و تعمیر بلاد و اطفاء فساد تدبیراتی مینمود که اصحاب کیاست را عقول بحیرت فرو می شد آورده اند که در آن ایام یکی از اجلاء امرا که خود از منتسبان سلطنت بود بمرض مالیخولیا گرفتار شد در خاطر وی چنان نقش گرفته بود که خود گاو فربهی شده است همه روزه بانگ گاو همیکرد و هر کس نزدیک وی میرفت

ابو علی بن سینا

۶ ۶

او را بخانه میداشت و میگفت اینک من گاوی فربهم مرا بکشید و از گوشت من هریسه بسیکو فراهم کنید روزگاری بر این احوال برگذشت و مرض وی هر روز پیش از پیش میگردید رفته رفته اشتداد آمرض بجائی رسید که هیچ از اشربه و اغذیه نمیخورد و از آنروی او را هزالی مفرط عارض شده بود اطبا از معالجت عاجز آمدند لاجرم تفصیل مرض و عجز اطبا را درحضرت علاء الدوله عرضه داشتند و متمنی شدند که شیخ را بمعالجت برگمارد پس علاء الدوله شیخ الرئیس را بخواست و بفرمود تا آمرض را معالجه نماید شیخ پرستاران مریض را بخواند و از ماهیت آمرض چنانچه باید اطلاع یافت گفت بروید او را بشارت دهید که اینک قصاب را خبر کرده ایم همی آید تا تو را بکشد مریض چون این خبر بشنید شادی بسیار کرد و از جای برخواست و نشست شیخ با تجمل و کوکبه و زارت بدرسرای بیمار آمد و خود کاردی بدست گرفته با یک دو تن از ملازمان بدرون سرای رفت و فریاد زد گاوی که او را باید کشتن در کجاست بیرون بیاورید تا بچشیم بیمار چون این بشنید از منزلی که داشت مانند صدای گاو بانگی کرد یعنی اینجاست شیخ فرمود که او را میان سرای بکشید و بسیمان بپاورید که دست و پای او را ببندید بیمار را چون این صدا بگوش رسید از فرط خوشحالی برخواسته بمیان سرای درآمد و بر پهلو بخفت پس دست و پای او سخت محکم ببستند شیخ خود نزدیک آمد و کارد بر کارد بمالید و نشست و دست بر پهلوی او میزد چنانکه عادت قصابان است پس گفت این گاو سخت لاغر است امروز برای کشتن خوب نیست چند روز او را علوفه دهید تا فربه شود انگاه او را بچشیم این بخفت و از پهلوی او برخواست و دستور العمل داد که غذا در پیش او برند گویند بخور تا فربه شوی و زود تر ترا نکشند بیمار از شوق آنکه زود تر کشته شود بخوردن درآمد و بدان سبب از هر گونه اشربه و اغذیه بدو دادند و او هر مناسب خوراندند و اطبا بفرموده شیخ دست بمعالجت برگشودند و در اندک زمان آن بیمار از آمرض صعب العلاج خلاص یافت علاء الدوله را از آن تدبیر صایب و آن علاج نیکو زیاده شگفت آمد و بر تحسین و آفرینش بیفزود

در تاریخ الحکما مضبوط است که در آن ایام باتمام بقیه کتاب شفا بپرداخت و از کتاب منطق و مجسطی فراغت یافت چه قبل از آن بر کتاب اقلیدس و ارثماطیقی و موسیقی اختصار نموده بود و در هر کتاب از ریاضات زیادتیها که محتاج الیه میدانست بیفزود اما در مجسطی ده شکل از اختلاف منظر ایراد کرد و همچنین در آخر مجسطی در علم هیئات مطالبی آورد که قبل از وی نیاورده بودند و در کتاب اقلیدس شبهاتی چند ایراد کرد و در ارثماطیقی خواص حسنه استنباط نمود و در موسیقی مسئلها افزود که متقدمین جملگی از آنها غافل بودند همی بر آن کتاب بیفزود تا انکه بجمیع فنون حکمیه مشحون آمد و بتصحیح و تنقیح آن پرداخت و جمله آنها در آنجا اتمام پذیرفت الا کتاب نبات و حیوان گویند آن کتاب را در سالی که علاء الدوله بشاپور میرفت در عرض راه تصنیف نمود و ایضاً در آن روزگار که متقلد وزارت و مقیم اصفهان بود کتاب نجات را که از اجل تصانیف اوست برشته جمع و تالیف درآورد و الغرض هر روزه پیش از پیش در حضرت علاء الدوله اختصاص و منزلتی دیگر میدید گویند در ایامی که علاء الدوله محض اصلاح پاره از مفاسد بهمدان رفت شیخ نیز ملازم بود

شاپور
شهریست از شهرهای مقدس از آنجا تا شیراز پانزده فرسخ

ابو علی بن سینا

۶۷

ابو عبید الله که پیوسته مصاحب شیخ الرئیس بود حکایت کند در آن ایام شبی در مجلس علاء الدوله صحبت از نجوم در پیوست
و احتمالاتی که در تقاویم معموله بحسب ارصاد قدیمه واقعست بیان آورد علاء الدوله بفرمود که شیخ الرئیس دست از آستین
فضایل برآورده بپای مردی دانش و بینش رصدی بنا کند پس کنجور خویش را بخواند و مقرر فرمود که هر نوع و هر طور
که آن دستور معظم دستور العمل دهد بدرنگ مصارف مقرره را بپردازد ابو عبید الله گوید که شیخ مرا طلب کرده
اصلاح آن امر و انجام آن قصد را در عهدهٔ اهتمام من مفوض داشت محض تسهیل عمل و تشریح نکات و توضیح دقایق
خود رساله در آن باب املا فرمود و من بحسن اهتمام و کمال مراقبت در چند سال نیل مقصود را از چنان آلات
و ادوات فراهم آوردم که مزیدی متصور نبود ولی کثرت اسفار علاء الدوله و وفور مشاغل شیخ الرئیس در هر سال
از بنای رصدخانه شاغل و مانع گشت از آنروی آن امر معوق ماند و حاصلی که در آن باب عاید شد آن بود که
اکثر غوامض نجومیه منحل گشت و اغلب اعمال رصدیه معلوم و مشهود گردید و کتاب حکمت علائیه را در آن ایام بانجام رسانید
و هم ابو عبید الله گوید مدتها گذشت که در زمرهٔ تلامیذ آن استاد الکل فی الکل بودم هرگز ندیدم که در سیر کتب
بترتیب مطالعه نماید بلکه مواضع مشکلهٔ هر کتاب را تفحص نمودی تا شان و مقام مصنف را بشناسد
و هم نقل است که چون کتاب مختصر صغیر را که در منطق تالیف کرده است بشیراز بردند فضلا و حکمای آن سرزمین
در چند موضع آن کتاب ایرادات و شبهات یافته بر جزوی چند بنوشتند با مکتوبی نزد ابو القاسم کرمانی که رفیق
ابراهیم بن بابا رد یلمی بود فرستادند ابو القاسم آن اجزا را نزد شیخ الرئیس برد شیخ اجزا را بگرفت و نظر میکرد
و با ابو القاسم صحبت میداشت و با سایر مردم سخن میگفت تا هنگام فارغشدن براین منوال بگذرانیدند پس آغاز نوشتن
ایراد و جواب یک یک از آن شبهات را نمود و آن ایام فصل تابستان و شبها در نهایت کوتهی بود و نصف شب را نگذشته بود که تمام آن ایرادات و آن شبهات را جواب بنوشتا ابو القاسم کرمانی گوید بر شیخ وارد گشتم در حالتی که
شیخ بر مصلی نشسته و اجزائی که در جواب مشکلات علمای شیراز نوشته بود نزد من گذاشت و فرمود این اجزا را
بگیر در مکتوب خود از تحریر جواب مسائل و صورت حال بنویس ابو القاسم صورت حال را بنوشت و چون فضلا
و علمای شیراز آن تحریر دلپذیر و مطالب بی نظیر را دیدند متعجب گردیدند و بر فضایل و قصور ادراک خود
اعتراف نمودند و اقرار آوردند حکایت کرده اند در هنگامی که آن فیلسوف بزرگ در اصفهان متقلد وزارت
بود و قتی علاء الدوله کمربندی از سیم که محلی بزر و مکلل بلآلی بود با کاردی که از جواهر مرصع و از کوهرهای قیمتی
آویزها داشت بوی موهبت فرمود و چون کمر مرصع و کارد مکلل بازتی وی مناسب نبود یکی از غلامان که مقرب
حضور بود بخشید پس از چند روز علاء الدوله بدید که آن انعام کمر را در میان بسته و آن کارد را بر کمر زده حقیقت
امر را پرسید غلام عرض نمود که شیخ الرئیس بمن کرمت کرده است علاء الدوله زیاده از نیمنی برآشفت چه آن
کمر و آن کارد از مختصات علاء الدوله بود غلام را سیاست بلیغ نموده بقتل شیخ کمر بست یکی از محرمان حضور
که بادی اتحاد و دوستی داشت شیخ را از ماجری مطلع ساخت و آن حکیم از لباس معتاد مکبوت دیگرچنان راست

ابوعلی بن سینا

۸ ۶

از اصفهان روی بری نهاد چون بدان سرزمین درآمد از پی تحصیل قوت بیازار شد بهر سوی مینگریست
ذکه بنظر درآورد که در آنجا جوانی نیکو روی نشسته جمعی از مرضی بروی اجتماع دارند شیخ نزدیک دکه آنجوان طبیب بایستاد
و در اعمال و اقوال او چشم دوخته و گوش فرا داشت در آن اثنا زنی قاروره بر دست با مستعلاج نیزد وی حاضر شد
جوان چون قاروره بدید ملاحظه و در نگ کرد مریضی که این قاروره اوست بهودیست بعد از آن گفت چنین
میدانم که صاحب قاروره امروز ماست خورده گفت چنین است پس گفت خانه اینمریض و خوابگاه او در مقابل
پست است زن گفت آری شیخ الرئیس از حدس آنجوان زیاده در تعجب شد ناگاه جوانرا بروی نظر افتاد شیخ الرئیس را
نیز خود خواند و بر صدرش بنشانید چون از عمل و معالجت فراغت یافت گفت چنان میدانم که تو خود
شیخ الرئیس باشی که از پیم علاء الدوله فرار کرده شیخ را حیرت زیاده شد پس استدعا کرد که بروی
منت گذارد و در منزل او فرود آید شیخ الرئیس با جوان طبیب روی بمنزل نهاد پس از شرایط میزبانی
و سایر تکلفات که از وی تقدیم رفت روزی شیخ الرئیس سخن از ماضی بمیان آورده گفت در آن روز
از چه رو دانستی آن قاروره از بهودیست و او ماست خورده و مکانش در جای پست است عرض کرد
که چون آن عورت دست پرون آورد پیراهنی که بس قیمتی و چرکین بود در تن داشت دانستم که آن زن
یهودیه راست و هم آلوده باست بود حکم کردم که ماست خورده و چون در این شهر محله یهودان در مقام
پستی است لهذا گفتم که منازل شما اینحال دارد شیخ دیگر باره پرسید که از چه دانستی که من ابوعلیم و از پیم
علاء الدوله فرار کرده ام جوان گفت چون صیت فضایل و آوازه جلالتت شنیده بودم آنرا در ناصیه آت
مشاهدت کردم بخاطرم نگذشت که شاید ابوعلی باشی و میدانستم که علاء الدوله با رغبت و اختیار از مانند
تو حکیم و وزیری دست بردار نخواهد شد لاجرم حادثه روی داده است و بدان واسطه باید از وی
فرار کرده باشی شیخ الرئیس بدان طبیب گفت اکنون مسئول تو از من چیست تا آنرا قرین انجاح نمایم گفت علاء الدوله
از چون تو فئی چشم نخواهد پوشید عما قریب در استرضای خاطر شریفت برآید و بر منصب سابق برقرارت دارد
ملتمس آنست که چون نزد وی روی آنچه از من دیده بعرض برسانی و مرا در سلک مدیحانش منتظم سازی
چند روزی برنیامد که علاء الدوله جمعی از خواص خود را با تشریف و زارت بمعذرت نزد شیخ فرستاده و ویرا
باصفهان بخواند شیخ الرئیس آن جوان طبیب را همراه برده پس از رسیدن بحضور علاء الدوله ماجرای
آنجوانرا بعرض رسانید رفته رفته او را در حرکت مدای علاء الدوله منسلک داشت در زمانیکه شیخ الرئیس
در اصفهان بشغل وزارت و امر ریاست می گذرانید چندان نوادر و لطایف در طی مکالمات درج میکرد
که اذهای دقیقه یاب و مدهای نکته سنج در حیرت میشدند در تاریخ نگارستان نگارش یافته که شیخ الرئیس
هرچند بر اصحاب علوم و ارباب فنون در ابتدای سلم بود و در هر باب و هر کتاب همه کس را ملزم مینمود
ولی وقتی از اوقات از مردی کناس چندان الزام دید که در نزد همراهان از فرط شرم مخجلت خاموش گردید

ابوعلی بن سینا

و آن داستان چنان بود که روزی با کوکبه و زارت از راهی میگذشت کنیزی را دید که خود بدان شغل کثیف مشغول و بآنش
بدین شعر لطیف مترنم است کرا می دانستم ای نفس از آنت کآهان بگذرد بر دل جانت شیخ را از شنیدن آن شعر
تبسم آمد با شکر خنده از روی تعریض آواز داد که آنچ حد تعظیم و تکریم همان است که تو در بارهٔ نفیس شریف مرعی داشته
قدر جاهش این است که در قعر چاه مذلت کنیزی دچارش کرده و غرور شانش اینست که بدین خفت و خواری گرفتارش
ساخته عمر نفیس را در این امر خسیس تباه میکنی خوابی کار زشت را افتخار نفس پنداری مرد کناس دست از کار کوتاه
و زبان بروی دراز کرده گفت در عالم همت تا نان از شغل خسیس خوردن که بار منت رئیس بردن ابوعلی غرق
عرق شد و با شتاب تمام بگذشت الغرض ابوعلی در ملازمت علاء الدوله چندان دُر آبدار و لآلی شاهوار
در درج اطباق پیاده کار کده اشته است که مدح و وصف از قوه تحریر بیرون است در کتب تواریخ مسطور است
که چون سلطان محمود سبکتگین عراق عجم را مسخر کرد و مجد الدوله دیلمی را گرفته بغزنین فرستاد ابوجعفر علاء الدوله
کاکویه که از جانب مجد الدوله حاکم اصفهان بود از صولت سلطان محمود خائف گردیده بفارس رفت سلطان محمود
پس از ضبط آن مملکت و تسخیر ری ایالت عراق و مضافات آنجا را بفرزند خود مسعود باز گذاشت خود بغزنین
مراجعت نمود علاء الدوله بصلاح وقت پسر خود را با تحف بسیار و هدایای بیشمار نزد سلطان مسعود فرستاد
آن گرد ار در پیشگاه حضور سلطان مقبول و پسندیده افتاد حکومت اصفهان و مضافات آن ملک را بدستور
سابق بوی رد کرده بر استقرار و استیلایش اهتمام کرد تا مسلط شد چون چندی برگذشت از فرط استیلا
و حسن تدبیرات شیخ الرئیس ملک را از هر خلل مصون دیده داعیه استقلال پیدا کرد سلطان مسعود را از
مافی الضمیر وی اطلاع حاصل شد با لشکر جرار روی باصفهان نهاد علاء الدوله تاب مقاومت نیاورده از اصفهان
بشاپور رو اهواز رفت سلطان مسعود باصفهان درآمد و خواهر علاء الدوله بدست سلطان مسعود افتاد شیخ الرئیس
بپاس نعمت قدیم را منظور داشته در حفظ ناموس علاء الدوله زیاده مراقبت داشت فخر رازین و عقل دوربین
و بیرابر آن را اهمالی نکرد در نهان بسلطان مسعود بنوشت که خواهر علاء الدوله را شاهان در رتبه تجدی است
که کفو تو خواهد بود بهتر آن است که او را از پرده کیان حرم خویش فرمائی و چون چنین کنی علاء الدوله بهمت
خطهٔ اصفهان بر تو مسلم خواهد داشت پس خواهر علاء الدوله را بعقد خویش درآورد و در زمره پرده نشینان
خاصش بزید مرحمت اختصاص داد پس اصفهان را بعلاء الدوله باز گذاشت و خود بری معاودت نمود و چون
چندی برگذشت نمایان و بدگویان بعرض سلطان مسعود رسانیدند که علاء الدوله بتهیهٔ اسباب جنگ مشغول است
عزم رزم و تسخیر ری را جزم کرده سلطان مسعود زیاده خشمناک گشته بعلاء الدوله پیغام فرستاد که راستی بیندیش
و از خیال کج درگذر و عرض خود ببر و زحمت مپسند وگرنه خواهرت را میخواهم و با و باش لشکری بخشم چون علاء الدوله
آن سخنان بشنید موی بر تنش علم شد و سراپا چون شعله برافروخت شیخ را بفرمود تا از جانب خود جواب را
بکتابت آرد و شیخ الرئیس بعد از طی مراسم مقرره بنوشت که هرگاه اهل شقاق و نفاق در باب خلاف علاء الدوله

چیزی بعرض رسانیده اند بهتان صرف و افترای محض است در خصوص با نوی حرم شرعی رفته بود اگرچه آن مخدره خواهر علاء الدوله است ولی اکنون بنکوحه امیر است اگر طلاقش دهی مطلقه تو باشد و جمیع عالمیان دانند که غیرت زنان بر ازواج است نه برا خوان سلطان مسعود چون رسیله شیخ مطالعت فرمود از صدق آن عبارات وسایر امارات بروی معلوم گشت که آنجر اصلی ندارد بجبران آن کفتار ازشان تامان زیاده بکاست بر عزت خواهروی بیفزود اهل سیر آورده اند که هم سفارن آن اوان سلطان محمود از تخت و کاخ تخته و خاک رفت چون آن خبر بفرزندش سلطان مسعود رسید دو اسبه بجانب غزنین تاخته تا ملک موروثرا بی زحمت مدعی و رنج انتظار در تصرف آورد پس وارد غزنه گردید بعد از استقرار و استقلال ابوسهل همدانی را والی عراق گردانید ابوسهل با علاء الدوله بطریق تکبر و تجبر پیش گرفت بلاف و گزاف سخن با علاء الدوله تحمل تکالیف او را نکرده آخر الامر کار علاء الدوله و ابوسهل به پیکار و محاربه کشید علاء الدوله منهزم گشت ابوسهل باصفهان در آمد و بسیاری از امتعه نفیسه و کتب شیخ الرئیس که از سواد به بیاض نرفته بود بغارت رفت و چون یکچند بگذشت دیگرباره علاء الدوله سار لشکر کرده برابوسهل تاخت و او را منهزم کرده ثانیاً بر سند ایالت مستقل و مستقر گشت و شیخ الرئیس ثانیاً بجمع و ترتیب کتبی که از سواد به بیاض نرفته بود پرداخت مع القصه شیخ الرئیس در ارتقاء مدارج کمال چنان مقام اعلی گرفته که هر کس را ادنی تدبری است از سیر مؤلفات آن فیلسوف یکانه بر مراتب فضل او مطلع خواهد گشت اگرچه ثبوت آن مدعا و وضوح آن معنی کالشمس فی رابعة النهار است ولی محض تزیین این اوراق و ترصیع این اطباق پاره از ظرایف این کلمات و شمه از نوادر حکایات او را که هریک در جای چون در یتیم است درین گنجینه لآلی بودیعت میگذاریم نقل است که استاد ابوریحان بیرونی هیجده مسئله طبیعیه را که اوائل مسائل براین شرح است از اعتراضات بر ارسطو و استفسار بعضی مطالب و اشکالات خود انتخاب و التقاط کرده در رساله مدون داشته نزد وی بغزستاد مسئله اولی اعتراض بر ارسطو در باب خفه و ثقل اجسام فلکیه مسئله دویم اعتراض بر آن فیلسوف در باب قدم عالم و در خصوص اشکال وی در این عقیدت بر اقوال قرون ماضیه و احقاب سالفه مسئله سیم اعتراض بر ارسطو و سایر حکماء متقدمین در باب جهات ستة که از چه روی جهات را منحصر در شش دانسته اند مسئله چهارم اعتراضات بر آن فیلسوف که از چه جهة بر عقیدت قائلین جزء لایتجزی تشنیع آورده با انکه حکما را نیز از آن ایراد که بر متکلمین وارد است گزیری نیست مسئله پنجم اعتراض بر آن حکیم دانشمند که چرا وجود عالمی را که خارج از این عالم باشد ممتنع و محال شمرده و بر معتقدین این عقیدت تشنیع آورده با انکه بر این امکان وجود آن بسی واضح و دلیل امتناعش زیاده مقدح است مسئله ششم اعتراض بر آن فیلسوف که شکل فلک را چرا کروی دانسته و در نفی شکل بیضی و عدسی ملزوم خلاء متمسک جسته با انکه هردو امامید اند که ممکن است شکل فلک بیضی و عدسی باشد و خلاء نیز لازم نیاید مسئله هفتم اعتراض بر آن حکیم در باب تعیین همین وجهة شرق که خود متلزم دور خواهد بود مسئله هشتم در اعتراض بر ارسطو

در باب کرویت شکل نباا نکه مذهب ارسطو لازم هست که شکل نار غیر کروی باشد و استفسار پاره مطالب که در کتب ارسطو دیده هست
مسئله هفتم سئوال از حقیقت حرارت و شعاعات که اجسامند یا اعراض مسئله دهم اندر استفهام از حقیقت استحاله و انقلاب
عناصر که استحالات آنها بر یکدیگر از چه قبیل هست مسئله یازدهم اندر پرسش از سبب احراق شیشه که مملو از آب صاف باشد
اجسام محاذیه باخود را مسئله دوازدهم در سئوال از امکان طبیعی عناصر مسئله سیزدهم استفهام از کیفیت ادراک باصره
مسئله چهاردهم در سئوال از سبب اختصاص ربع سکون شمالی ارض بعبارت با نکه ربع شمالی دیگران باربعین چنین در ان
حکم مشترک اند و سبب امتیازی نیست مسئله پانزدهم استفهام و استکشار در تلاقی سطوح بابرهان هندسی مسئله شانزدهم
استفهام از استصلاح خلا با نکه امکان خلا در زجاجه مصوصه محسوس هست مسئله هفدهم اندر پرسش از سبب شکستن اوانی
از شدت برودت مسئله هیجدهم در سئوال از سبب وقوف یخ بالای آب با نکه یخ مراتب از آب ثقیل تر هست مع الجمله
چون استاد ابوریحان را با ابوعبدالله معصومی که از افاضل شاگردان شیخ هست معارضات و مراسلات در میان
بود شیخ الرئیس بعد از تتبع و تصفح آن رساله جواب آن مسائل و حل آن اشکالات را بر عهدهٔ ابوعبدالله متحتم شمرده از ایراد
اجوبهٔ آنها دم فروبست چون در رد جواب تاخیری رفت ابوریحان وسیلها مینگیخت و رسیلها بفرستاد جواب
طلب کرده شیخ الرئیس از سطاوی نامجات ابوریحان مستحضر شد بایراد اجوبه آنها کلک تحقیق برگرفت نخست
باعتذار برخواست در آغاز رساله خود عباراتی برنگاشت که مفاد آنها بر این بیان هست خدایت یاری کند
و از شر هر کرده مصونت دارد در اجوبهٔ مسائل و ارسال رسایل اگر تاخیر شد تقصیر منست چه می پنداشتم که ابوعبدالله
معصومی تاکنون اجوبهٔ انها را پرداخته و بدانجناب فرستاده است مع الجمله شیخ الرئیس جواب هریک هریک را
در ذیل هر سئوال بیان کرده در چند ورق مرتب و مدون داشت و آن رساله را بدین عبارت خاتمت آورد

فهذا جواب ما سألته بیّنه من المسائل و یجب ان اشکل علیک شیء من هذه الفصول ان تمن علی بعطائک
المعاودة لشرحها حتی اعجل فی ایضاحها و انفادها الیک

یعنی اینک این جواب مسائلی هست که از من باز پرسیده بودی و دوست میدارم که اگر از آنها چیزی بر فهم تو پوشیده ماند
و درست حل نمودن نتوانی بر من سپاس آورده رفع اشکال و کشف شبهت خود از من طلب داری و باره و اعتراض
مبادرت نجوئی پس آن رساله را بجناب وی ارسال کرد چون آن رساله بابوریحان واصل گشت بر مطاوی
مقاصد آن احاطت یافت عبارات خاتمه بروی گران آمد آن جوابها را ناصواب شمرده دست تعرض بگشود و بنقض
و اعتراض گرست در هر ایراد با لفاظ نارو ا ابتدا کرد و با لقاب ناسزا افتتاح نمود در بعضی موارد شیخ را
ایها الشاب خواند در پارهٔ مواضع ایها الفتی الفاضل یاد کرد الغرض بطوری ناپسند و اسلوبی نامطبوع بانگیخم فرزانه
طریق معارضت پیموده ایرادات آن اجوبه را مرتب داشته بسوی شیخ الرئیس معاودت داده آورده اند
که شیخ الرئیس روزگاری دراز بر تجرد نفس ناطقه سخن کرد تا اینکه کلامم را مستجر نمود و بر اینکه احسام عنصریه پیوسته
در تبدل و انحلال و زوال هست و جامع ماین متشتات و واصل بین المتفرقات و اصل محفوظ و سخن باقی نفس ناطقه است

ابو علی بن سینا

که اصلا تغیر و تبدل در او راه ندارد بهمیار انکار کرده گفت چنانچه اجسام دائما در تبدل و تغیر اند با وجود این تبدلات در ظاهر متصل واحد دیده میشوند چه ضرر دارد که نفس ناطقه نیز مانند اجسام همواره در تبدل باشد و چون نفس خود غیر محسوس است تبدل او نیز محسوس نباشد و در این انکار مبالغت آورد و جواب این شبهه و نقض این انکار را از شیخ مطالبت داشت شیخ الرئیس سائر تلامذه را مخاطب ساخته فرمود که این سائل حق مطالبه جواب ندارد زیرا که این سائل شک دارد در اینکه از من سئوال کرده یا از غیر من چه بنا بر عقیدت او ممکن است شیخ ابو علی نخستین زوال یافته ابو علی دیگر بجای او موجود شده باشد در ترجمه شیخ ابو سعید ابو الخیر یاد خواهد شد که آن عارف یگانه با این فیلسوف فرزانه ضیاء یک عصر و فروغ یک دهر بوده اند آن عارف کامل بعضایل این حکیم دانا زیاده اعتراف داشت و همواره ما بین ایشان طریق موالات مسلوک و ابواب مراسلات مفتوح بود چنانچه نقل است یکدو سال قبل از وفات شیخ الرئیس این نامه کرامی را نوشته نزد ابو علی ارسال داشت

اَیُّهَا الْعَالِمُ وَفَّقَکَ اللّٰهُ لِمَا یَنْبَغِی وَرَزَقَکَ مِنْ سَعَادَةِ الْاَبَدِ مَا تَبْتَغِی اِنِّی مِنَ الطَّرِیقِ الْمُسْتَقِیمِ عَلَی یَقِینٍ اِلَّا اَنَّ اَوْدِیَةَ الظُّنُونِ عَلَی الطَّرِیقِ الْمَجْدِ مُتَشَعِّبَةٌ وَاِنِّی مِنْ کُلِّ طَالِبٍ طَرِیقَهُ لَعَلَّ اللّٰهَ یَفْتَحُ لِی مِنْ بَابِ حَقِیقَةِ حَالِهِ بِوَسِیلَةِ تَحْقِیقِهِ وَصَدَقَةِ تَصْدِیقِهِ وَاِنَّکَ بِالْعِلْمِ وُقِفْتَ لَوْ سُمْتَ وَبِمُذَاکَرَةِ اَهْلِ هٰذِهِ الطَّرِیقَةِ مَرْسُومٌ فَاَسْمِعْنِی مَا رُزِقْتَ وَبَیِّنْ لِی مَا عَلَیْهِ وُقِفْتَ وَاِلَیْهِ وَفَّقْتَ وَاعْلَمْ اَنَّ التَّذَبْذُبَ بِدَایَةُ حَالِ التَّرَهُّبِ وَمَنْ تَرَهَّبَ تَرَاءَبَ وَهٰذَا سَهْلٌ جِدًّا وَعَسِرٌ اِنْ عُدَّ عَدًّا

حاصل وَاللّٰهُ وَلِیُّ التَّوْفِیقِ ترجمه انکه

خدای عزوجل بدان عارف معالی که در خور و شایسته همت توفیقت دهد و سعادت جاودانی را که خود جویا و پوینده آنی مرزوقت دارد من خود در طریق مستقیم بر جاده یقینم ولی بر طریقه حقه او دیه ظنون و انهار عقاید مشعب و پراکنده است و من هر کس را از طریقی که پیموده است پرسان میشوم شاید که حضرت حق بوسیله تحقیق او و از صدقه تصدیق او حقیقت حال را بر این فقیر مکشوف دارد چون آن عالم کامل که خدایش توفیق دهد در مراتب علمیه حکمی ندارد و در سلسله سالکان طریقه حقه ما اثر و نشان است ازین روی از وی درخواست میکنم مطالب حقه که بآن عالم مرزوق شده باین فقیر مسموع دارد و آن معانی را که بر دقایق آنها واقف گشته برای من توضیح نماید و آنعالم یگانه باید بداند که متذبذب خود بدایت حال ترهب است و کسیکه ترهب کند بمقام ترائی فایز باشد و این امر بسی سهل در پندار باشد ولی در مقام کردار زیاده صعب و دشوار آید پس شیخ در جواب نوشت

وَصَلَ خِطَابُ فُلَانٍ مُبَیِّنًا مَا صَنَعَ اللّٰهُ تَعَالَی اِلَیْهِ وَسُبُوغَ نِعَمِهِ عَلَیْهِ وَالْاِسْتِمْسَاکَ بِعُرْوَةِ الْوُثْقَی وَالْاِعْتِصَامَ بِحَبْلِهِ الْمَتِینِ وَالضَّرْبَ فِی سَبِیلِهِ وَتَوَلِّیَهُ شَطْرَ التَّقَرُّبِ اِلَیْهِ وَالتَّوَجُّهَ تِلْقَاءَ وَجْهِهِ نَافِضًا عَنْ نَفْسِهِ غَبَرَةَ هٰذِهِ الْخَرِبَةِ رَافِضًا بِهِمَّتِهِ الْاِهْتِمَامَ بِهٰذِهِ الْقَذِرَةِ اَعْزَزَهُ اللّٰهُ وَاَسَرَّ وَاصِلٍ وَاَنْفَسَ طَالِعٍ وَاَکْرَمَ طَارِقٍ فَقَرَاْتُهُ وَفَهِمْتُهُ وَتَدَبَّرْتُهُ وَکَرَرْتُهُ وَحَقَّقْتُهُ

فى نفسى وقررته فبدأت بشكر الله واهب العقل ومفيض العدل وحمدته على ما اولاه وسألته
ان يوفقه فى اخريه واوليه وان يثبت قدمه على ما توطاه ولا يلفيه الى ما تخطاه ويزيده الى هداه
هداية والى درايته الى اتاه درايه انه الهادى البشير والمدبر المقدر عنه يتشعب كل اثر
واليه تسند الحوادث والغير وكذلك تقضى الملكوت ويقتضى الجروت وهو من سر الله الاعظم
يغلبه من يعليه ويذهل عنه من لا يعصمه طوبى لمن قاده القدر الى زمرة السعداء وحاد به
عن دبة الاشقياء واوذعه استرباح البقاء من رأس مال الغنى وما تزهد هذا العاقل فى
دار يتشابه فيها عقبى مدرك ومفوت ويتساويان عند حلول وقت موقت دار اليها موجع
ولذيذها مشبع وضحكها قسر الاضداد على وزن واعداد وسلامتها استمرار فاقر الى استمرار
مذاقر ودوام حاجة الى تمج مجاجه نعم والله ما المشغول بها الا مثبط والمتصرف فيها
الا مخبط موزع البال بين آلم وباس ونقود واجناس اخذ حركات شتى وعسيف اطار تزى
وأين هو من المهاجرة الى التوحيد واعتماد النظام بالتفريد والخلوص من التشعب الى التراد
ومن التذبذب الى التهذب ومن بادى ديمارسه الى ابد يشارفه هناك اللذة حقا والخير
صدقا سلسال كلما سقيته على الرى كان اهنى واشفى ورنق كلما اطعمته على الشبع
كان اغذى وامرى وتى استبقاء لا رنى اباء وشبع استشباع لا شبع استشاء ونسأل الله
تعالى ان يجلو عن ابصارنا الغشاوة وعن قلوبنا القساوة وان يهدينا كما هداه ويؤتينا
تما اتاه وان يحجر بيننا وبين هذه الغارة الغاشة البسور فى هيئة الباشة المعاسرة فى
حلية الميسرة المفاصلة فى معرض المواصلة وان يجعله اماما منا فيما اثر واثر وقائدنا الى
ما صار اليه وصار انه ولى ذلك فاما ما التمسه من تذكرة تردمنى وتبصرة تأبيه من قبلى
وبيان يشفيه من كلامى فكبير استرشد من مكفوف وسميع استخبر عن موقور السمع غر خبير فهل
لمثلى عن يخاطبه بموعظة حسنة ومثل صالح وصواب مرشد وطريق ايسنه له منقد والى غرضه
الذى امه منفذ ومع ذلك فليكن الله تعالى اول فكره واخره وباطن كل اعتباره وظاهره ولتكن
غير نفسه مكحولة بالنظر اليه وقدمها موقوفة على المثول بين يديه مسافرا بعقله فى الملكوت
الاعلى وما فيه من ايات ربه الكبرى واذا خطر الى قراره فليرد الله تعالى فى اثاره فانه باطن ظاهر

تجلى بكل شئ لكل شئ

فى كل شئ له اية تدل على انه واحد

فاصارت هذه الحالة ملكة انطبع فيها نقش الملكوت وتجلى له اية قدس اللاهوت فالف الانس به
وذاق اللذة القصوى واخذ عن نفسه هواها الاولى وفاضت عليه السكينة وحفته الطمأ

واطلع على العالم الادنى اطلاع راحم لاهله مستوهن لخيله مستخف لثقله مستهين لفعله مستظل
لطرفه ويذكر نفسه وهي هاب هجة فقمت منهم تعجبهم منه وقد ودعها وكان معها كمن ليس معها
وليعلم ان افضل الحركات الصلوة وامثل السكنات الصيام وانفع البر الصدقة وازكى السير
الاحتمال وابطل السعي الرياء ولن تخلص النفس عن الدرن ما التفتت الى قيل وقال ومنافسة
وجدال وانقلعت بحالة من الاحوال وخير العمل ما صدر عن خالص نية وخير النية ما ينفرج
عن جناب علم والحكمة ام الفضائل ومعزم الله اول الاوايل اليه يصعد الكلم الطيب والعمل
الصالح يرفعه ثم يقبل على هذه النفس المزينة بكمالها الذاتي ويحرسها عن التلطخ بما يشينها
من الهيات الانقياد به لنفوس الموديه الى اذا بقيت في النفس المزينة كانت حالها عند
الانفصال كحالها عند الاتصال اذ جوهرها غير متشاوب ولا مخالط واتما يدنسها هيئة الانقياد
لتلك الصواحب بل يفيدها هيئات الابتلاء والاستعلاء والرياسة ولذلك يهجر الكذب
قولا ويخيل حتى تحدث للنفس هيئة صدوق فيصدق الاحلام والرؤيا واما اللذات فليستعملها
على اصلاح الطبيعة وابقاء الشخص والنوع والسياسة واما المشروب فان يهجر شربه ملهيا
تشفيا تداويا وتعاشر كل فريق بعاداته ورسمه وتسمح بالمقدور من المال وتترك لمساعدة الناس
كثيرا مما هو خلاف طبعه ولا تقصر في الاوضاع الشرعية وتعظيم السنن الالهية والمواظبات على
التعبدات البدنية ويكون دوام عمره اذا خلا وخلص من المعاشرين تطرية الروية والفكرة
في الملوك الاول وملكها واكبس عن عثار الناس من حيث لا تقف على الناس عاهدا الله ان يتيسر
بهذه السيرة وتدين بهذه الديانة والله ولي الذين امنوا

حاصل مضمون حسبنا الله ونعم الوكيل وخلاصه ترجمه انكه

خطاب مستطاب كه خود كرامي داره دسرور افزا واصل وبهترين طالع بود از افق عزت طلوع نمود ايما برانيكه حق عز اسمه
انواع نعمت واحسان خويش وفنون مواهب ومكارم خود در حق وي تكميل فرموده بعروة الوثقي حقتعالي تمسك كشته
وبحبل المتين جناب متعال معتصم شده وبجانب حضرت احديت متوجه كرديده است وبم اشارت براكه از دامن بعض
شريف كرد دنيوي پيفشانده وبحسن مجاهدات همت خود را از تحمل مشاغل اين سراي دون بالاتر برده است آن نامه
وآن كتاب كرامي را فرو خواندم ومعنيش فهم كردم ودر مضمونش غور نمودم وبي تامل شكر وسپاس حضرت حق
كه دهنده كوهر عقل وبخشنده ميزان عدل است آغاز كردم پس از واهب العطايا درخواست كردم كه آن صديق يگانه را
در دنيا وعقبي توفيق دهد وقدم او را در طريق حق كه پيموده است استوار دارد وبدان عقبات خطيره كه در نور ديده است
باز نگرداند وبمي هدايت برهدايت ودرايه بر درايه او مزيد آورد زيرا كه حق هادي طريق وغير از او عز اسمه
مشير ومدبري هر اثري از آثار نموي منشعب شود وهر حادث از حوادث بقدرت او مستند باشد كار كذاران

کارگذاران نشاه ملکوت چنین حکم رانند و مقربان بارگاه جبروت چنین فرمان دهند همانا این نکته لطیف از اسرار الهی سری است اعظم انکس بمعنی پی برد که خدایش دیده بصیرت بخشد و انکس ازین راز محروم ماند که خدایش در طریق حقیقت نگهبان نگردد و خنک انکس که تقدیر خدائی او را در سلک سعدا برد و از زمره اشقیا براند و هم او را تحریض کند که سود جاودانی را از سرمایه بی نیازی طلب کند مرد خردمند را چه تفرج و انبساط خواهد بود در سرائی که فقیر و مالدارش در پایان عمر و انجام امر با یکدیگر مانند باشند و هنگام حلول اجل موعود باهم کرسا و یکسان شوند فرزانگان میدانند که دنیا خود سرائی است که آلامش اذیت دهد و لذایذش کسالت آورد و صحتش در آنست که اضدادی چند بر خلاف طبیعت بر وزن مخصوص و استعداد معین بپایند و سلامتش در آن است که احتیاج استمرار یابد تا ذوقی استمراء پذیرد و همواره بدفع فضولی محتاج باشد آری بخدا سوگند که خرمندان که از ارتقاء مدارج کمال بازمانده اند بر این دنیای دون دل نبندند و خردمندان بر این دار فانی مفتون نشوند

افکار

باکاف فارسی بروزن آب
بمعنی زمین کبیر بکاف تازی
و آزرده آمده است
برهان

فریفته دنیا همواره در ورطه رنج و نومیدی گرفتار و پیوسته در خیال نقود و اجناس پریشان و افکار است ذوآنان همی در قید حرکات مختلفه باشند و مزدور حاجات مشتهیات آیند چنین مردم کجا هوای حق جوئی و حق شناسی دارند و چگونه از شهرستان علایق بجانب توحید مهاجرت توانند با انکه از مقام تفرق بمقام تألف قدمی نگذاشته اند و از درجه تذبذب بر تهذب بازنگشوده اند از خوابگاه دنیا بسر منزل آخرت دیده باز نکرده اند آن صدیق یگانه میداند که لذایذ حقیقیه و محسنات صادقه در سرای عقبی است و در آن سرای جاوید آبهائی است که هرقدر تناول کنند سیر نگردند و اینک از حضرت حق درخواست میکنم که پرده عمی و جهل را از دیده کان بردارد و زنگ قساوت را از قلوب بزداید و هدایت بر هدایت افاضت کند و پرده فیما بین ما و این دار غرور بپاید و بزودی این دنیای فریبنده ترش روئی است که خود را در کسوت بشاشت آراسته و امر دشواری است که خود را در لباس آسانی جلوه داده و فصلی است که خویش را بصورت وصل بازنموده است ایزد پاک هدایت خود را در هر امری که مختار است پیشوایی ما قرار دهد و قائد ما گرداند و اوست ولی هدایت و توفیق سپس مرقوم میشود که آن صدیق یگانه و آن عارف فرزانه از من خواهشمند شده که محض دلالت و رهنمائی شرذمه از نصایح و شمه از مواعظ برای آن صدیق بنویسم این تمنا بدان ماند که بصیری از نابینا استرشاد کند و سمیعی از ناشنوای غیر خبیر استخبار نماید موعظه حسنه و مثل صالحی که خود سرمایه نجات آن صدیق باشد و طریقه که موجب ارشاد آن عالم فرزانه گردد از برای مثل من چگونه ممکن است ولی با وجود این گویم بایستی که در آغاز و انجام هر فکرت جز ذات احدیت را مقصد و مطلب نشناسی در ظاهر و باطن هر اعتبار و رویه غیر از حضرت صمدیت را منظور ندانی و دیدگان نفس را از نظر توحید کحل آوری و در برابر حق تا قدمی راسخ متمثل و واقف باشی اگرچه پیکرت در عالم ناسوت مقیم باشد شهسوار عقل را بسیر عالم ملکوت مسافرت دهی و از اشراق آیات کبری خاطر او را نشاط دیگر بخشی و چون تقدیس ذاتیه آراسته گشتی به تنزیه آثاریه پرداخته در مقام قرائت و ادکار لسانا و جنانا حق را ستوده و تمجیدانی چه آن ذات یگانه خود نهان و آشکار است و در هر چیز برای هر چیز

ابو علی بن سینا

خود را جلوه ظهور داده پس در هر چیز برای معرفت ذات یکانه آیت و برهانی هست و آن براهین بر وحدتش گواه فاش و صانعیت و انعمی بر ارباب بصیرت پوشیده نیست که چون وجود انسانی بدانگمالات آراسته گردید و آنها در وی ملکات گشت نقوش ملکوتیه در یکین آن نقش شده و نزهت قدس لاهوتیه در آن وجود تجلی کرده و با عالم قدس انس یابد و با انس اعلی الفت پذیرد و بمذاق روحانیت لذتی را که خوشتر از آن نباشد دریابد و خود را انچنان شاد و از مبدء فیاض وقار و یکتی بروی افاضت گردد و از نواحی آن عالم آرامش و طمانینی او را فرا هم آمد و چون بتاج آنگمالات متوج گشت و در قصر جلال خویش جای گرفت از منظر حشمت و رفعت بر آنعالم پست که شه چشمی میکند و بر آنعالم دون بنحوی بنگرد که تو گوئی آن لحظات و لحات نظاره آنکسی است که از حضیض بندگی باوج سلطنت رسیده است چون روزگار گذشته را بنگرد بر اهل و کسان خویش رحم آورد و چنان چشم سابق را پست و موهون شمارد و احمال و اثقال خود را سبک داند پس بجانب اقبال خویش متوجه شده خود را بزرگ داند و ماسوای خود را حقیر شمارد و هر وقت از خویش یاد کند متبسج و مسرور گردد و از رفعت مقام خود و پستی شان اهل عالم تعجب کند چنانچه شان بزرگ و ذات و بلندی جای آن متعجب باشد با آنکه از دار دنیا سرای عقبی رخت برده و دنیا را از دست نهاده تو گوئی مانند کسی است که در دنیا نباشد و بایستی بداند که بهترین حرکات اقامه صلوة است و نیکوترین نکحات امساک صیام است و نافع ترین صدقات صدقه است و پاکیزه ترین محامد تحمل شداید است و باطل ترین مساعی مراء و لجاج است و اما آنکه نفس بعلایق قیل و قال و عوایق بحث و جدال مشغول است هرگز از قذرات دنیای دون خالص و پاکیزه نگردد و بهترین اعمال آنست که از نیت خالص و عقیده صافی باشد و نیکوترین نیات آنست که از معدن علم منشعب شود و حکم تمام فضایل است و شناختن ذات حضرت احدیت اول اوایل و اهم مشاغل است چه کلمات طیبه بجانب حضرت حق ارتقا جویند و اعمال صالحه بایه صعود انها شوند و بایستی آن صدیق یگانه بجانب نفس شریف که خود بکمال ذاتی مزین است نظر کند و آن را از اختلاط احوال قبیحه و مطاوعت امور دنیویه نگهبان شود زیرا که چون نفس را ملکات رذیله حاصل شود که بعد از مفارقت از بدن آنها را زوالی متصور نگردد چه نفس برحسب فطرت اصلی و جوهر ذاتی از اختلاط مادة و از امور دنیویه مفارق بوده است متابعت این امور مایه ظلمت و کدورت آن جوهر شریف خواهد بود و هم آن خلیل جلیل بانفس خود خلوت نماید تا هیئت صدق در او راسخ شود و بدان واسطه احلام و رؤیا را تصدیق نماید و بایستی در لذات بدنیه اهتمام نورزد بر حسب اصلاح طبیعت و ابقاء شخص و نوع و اجرای احکام سیاست و تمدن و در باب مشروبات قناعت کند بر اطفاء حرارت و طریق مداوا و ترک کند مشروباتیکه مایه لهو و لعب شود و معاشرت کند با هر فرقه برحسب عادت و رسم آن فرقه و بقدر المقدور در بذل اموال مضایقه نکند و بسیاری از خواهشهای نفسانی خویش را لجهت مساعدت مردم متروک دارد و در اوضاع شرعیه تقصیر روا ندارد و در تعظیم سنن الهیه اهمال را جایز نشمارد و در وظایف شرعیه مدبیثه زیاده مواظبت نماید چون از معاشرت مردم فراغت یابد و خلوتی فراهم آورد بایستی اوقات خود را در احوال ملوک پیشینیان و ممالک ایشان مصروف دارد و از حالات آنها عبرت گیرد چون که از بواطن امور مردم مستحضر نیست از آنچه لغزش شناسد در گذرد و بر مردم خورده نگیرد و معاهده کند با حضرت احدیت که سیر این طریقه را نصب العین کند و این دین را پیشه خود نماید

ابوعلی بن سینا

کرخ
نام موضعی است از ماوراءالنهر

ایذج
بدال معجمه مفتوحه و جیم ساکنه شهریست بین اصفهان و خوزستان مرا بعد

در بعضی از تواریخ بنظر رسیده است که شیخ الرئیس را با سنوان زیاده موانست و محبت بود از کثرت مباشرت اندک اندک بنیه را نهزال و قوه را ضعف طاری گشت و در سالی که علاء الدوله بمحاربهٔ ابن فرامرز باب الکرخ رفته بود شیخ الرئیس را قولنجی صعب عارض گردید و چون علاج بحقنه های عادهٔ قویه اختصاص داشت از شدت وجع بفرمود تا ویرا در کیر و زهشت مرتبه حقنه نمودند بدان واسطه قرحهٔ در امعاء پدید گشت و در خلال آن احوال علاء الدوله باکمال سرعت بسمت ایذج نهضت فرمود و چون شیخ را از متابعت چاره نبود لاجرم همراه شد در عرض راه صرعیکه احیاناً تابع قولنج است عارض گردید و چون آن صرع زایل گشت محض اصلاح قرحه بفرمود تا حقنه مغزی و نزلقی ترتیب داده و مقدار درو دانک تخم کرفس که خود کاسر الریاح است داخل نمایند بعضی از غلامان که مباشر ترتیب حقنه بودند بعد یا به سهو پنج دانک از کرفس داخل نمودند پس قرحه وسیع زیاده چون محض علاج صرع معجون مشروح بطوس استعمال مینمود برخی از غلامان که در مال آن حکیم نزرک خیانتها کرده بودند و برخود میترسیدند فرصتی بچنگ آورده مقدار کثیری از افیون داخل آن معجون نمودند شیخ الرئیس در وقت معتاد تناول فرمود مرض اشتداد نمود پس ناچار ویرا بمحفه باصفهان بردند و چون باصفهان رسید ضعف چنان قوت کرفت که قدرت حرکت نماند یکچند در معالجت و مداوای خود بکوشید و اندکی از ضعفش زایل شد کاهی بحضور علاء الدوله میرفت و چون نقاهت باقی بود آنمرض کاهی عود میکرد و کاه بهتر میشد قضا را علاء الدوله بهمدان متوجه شد شیخ را همراه خود ببرد بدان سبب آن علت در عرض راه باشدت تمام نکس کرد چون بهمدان رسید چنین دانست که قوت ساقط گشته و طبیعت از مقاومت مرض بکلی عاجز شده است ترک مداوای خود کرفت و میکفت قوه بدنه در بدن من از تدبیر باز مانده است اکنون دیکر معالجت فایده ندارد پس غسل کرده و آنچه داشت بر فقرا صدقه کرد و غلامانرا خط آزادی داده همواره باستغفار مشغول بود و پیوسته بتلاوت کلام الله میکذرانید و برین منوال بسر میبرد تا اینکه اجل موعود از پایش درآورد آورده اند که در حال احتضار این بیت مکرر بر زبان میراند

نَمُوتُ وَلَيْسَ لَنَا حَاصِلٌ سِوَى عِلْمُنَا أَنَّهُ مَا عَلِم

حاصل معنی آنکه مردیم و آنچه با خود بردیم این است دانستیم که هیچ ندانستیم الغرض روز جمعه اول شهر رمضان المبارک سنه چهارصد و بیست و هفت هجری بنا بر مشهور و بقول قاضی نورالله شوشتری و جمعی دیکر از ارباب سیر در چهارصد و بیست و شش هجری بجوار رحمت الهی در پیوست و در همدان در تحت الستور در جانب جنوبی مدفون کردید و بعضی نقل کرده اند از وازین دو فرد که

که نوشته میشود سال تولد و اوان تحصیل علوم و زمان وفات وی معلوم میکردد

حجة الحق ابوعلی سینا در شجع آمد از عدم بوجود
در شصا کسب کرد کل علوم در تکز کرد اینهمان بدرود

ولی عقیدت صاحب چهب الیتر آن است که عمر وی شصت و سه سال و هفت ماه شمسی بوده و صحت این قول را مؤید است بسیار است منجمله استعلاج امیر نوح است چه بنا بر اقوال سابقه در آنزمان سن شریف آن فیلسوف بزرک سیزده سال بوده

ابو علی بن سینا

۲۸

و دانشمندان میدانند در لیاقت و استحقاق علاج و اعتماد و اعتقاد مریض کم سن را زیاده مدخلیت است و دیگر آنکه آن تالیفات و تصنیفات که یاد کردیم با صغر سن اگر محال نباشد لااقل امتناع عادی خواهد داشت منجمله اگر فصلا و یورجن بجای کلمهٔ شجع لفظ شجس ثبت کرده اند و ما از جملهٔ مؤیدات باندکی اقتصار کردیم و ما بقی را بگیاست و درایت فرزانگان و دانایان حوالت نمودیم نقل است بعد از وفات شیخ الرئیس رساله جواب ابوریحان در رسید ابوعبدالله معصومی که اهل شاگردان آن فیلسوف فرزانه بود پیاس نعمت تعلیم یک یک جواب ابوریحان را رد کرده در رساله مدون داشت گویند تمام آن سؤالات و جوابات مجلدی شده است در اصفهان موجود است در باب عقاید دینیه او چندان سخن رانده که بطون کتب و متون صحف از آنها مشحون است و این دو رباعی که بالقطع و الیقین از نتایج طبع آن حکیم است بر صحت عقیدت و حسن طریقت او دلالتی تام دارد

رباعی

تا باده عشق در قدح ریخته اند — وانذر بی عشق عاشق انگیخته اند
با جان و روان بوعلی مهر چه کرد — چون شیر و شکر بهم بیامیخته اند

و له ایضاً

بر صفحه چهره ها خط لم یزلی — معکوس نوشته است تمام و علی — یک لام و دو عین با دو یای معکوس — از ما حجب و عین الف با حط جلی

قاضی نورالله آورده است بیشتر از آنم که شیخ را نسبت بکفر داده اند فقهای سنت و جماعت بوده اند و شیخ الرئیس این رباعی را در آن باب فرموده است

و منه ایضاً

کفر چو منی گزاف و آسان نبود — محکم تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر یکی چون من و آنهم کافر — پس در همه دهر یک مسلمان نبود

ابن خلکان از کمال الدین یونس روایت کرده است که او را علاء الدوله بسفارت نزد بزدان فرستاد و هم در آنجا بمیرد و تابوت او را بهمدان آوردند و این اشعار بر تابوت او نوشته بود

رَأَیتُ ابنَ سینا یعادُ الرِّجالُ — وَفی الحَبسِ ما فاتَ حَسرَ المَماتِ
فَلَم یَشفِ ما نابَهُ بِالشِّفاءِ — وَلَم یَنجُ مِن مَوتِهِ بِالنَّجاتِ

یعنی دیدم ابن سینا را که همواره بزرگان و رجال معاودت مینمود و کسی را با وی از هیچ راه یارای همسری نبود عاقبت الامر در حبس بسوء حال و ردائت احوال درگذشت کتاب شفا مرض او را بشفا تبدیل نکرد و کتاب نجاة از مرگش نجات نداد منوچهر خرزجی و قطب الدین لاهیجی و دیگران این اشعار را با و رمذاز نسبت کلمهٔ حبس را باحتباس طبیعت تاویل کرده اند و روایت کمال الدین یونس بعرض و عناد مستند داشته اند اشعار فصیح و منظومات ملیح آن یگانهٔ حکیم علیم از تازی و پارسی بسیار است و درین مورد غرض جز ترجمهٔ احوال آن دانشمند نبی مانند نیست چند شعر از اشعار او

ابو علی بن سینا

۲۹

که شعر بر سلامت طبع و جزالت بیان او دست می نگاریم تا بر پسندگان این دفتر مبارک روشن گردد که این هنر را نیز در نهایت کمال ابداع بوده است و در این قصیده تجرد نفس ناطقه و نزول او از عالم عقول نوریه اشاره کرده و در آخر آن استغفار می کند که آن جوهر مجرد با آنکه در عالم طبیعت طی کمالات کرده است از چه روی از بدن مفارقت مینماید و بعالم عقول معاودت مینماید

هَبَطَتْ اِلَیْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْاَرْفَعِ ... وَرْقَاءُ ذَاتُ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعِ

مَحْجُوبَةٌ عَنْ كُلِّ مُقْلَةِ عَارِفٍ ... وَهِیَ الَّتِی سَفَرَتْ وَلَمْ تَتَبَرْقَعِ

وَصَلَتْ عَلَی كُرْهٍ اِلَیْكَ وَرُبَّمَا ... كَرِهَتْ فِرَاقَكَ وَهِیَ ذَاتُ تَفَجُّعِ

اَنِفَتْ وَمَا اَنِسَتْ فَلَمَّا وَاصَلَتْ ... اَلِفَتْ مُجَاوَرَةَ الْخَرَابِ الْبَلْقَعِ

وَاَظُنُّهَا نَسِیَتْ عُهُودًا بِالْحِمَی ... وَمَنَازِلًا بِفِرَاقِهَا لَمْ تَقْنَعِ

حَتَّی اِذَا اتَّصَلَتْ بِهَا بَدَنِیَّةً ... غَرَضَتْ بِمَرْكَزِهَا بِذَاتِ الْاَجْرَعِ

عَلِقَتْ بِهَا ثَاْیَ الثَّقِیلِ فَاَصْبَحَتْ ... بَیْنَ الْمَعَالِمِ وَالطُّلُوعِ الْخُضَّعِ

تَبْكِی وَقَدْ ذَكَرَتْ عُهُودًا بِالْحِمَی ... بِمَدَامِعٍ تَهْمِی وَلَمَّا تَقْلَعِ

وَتَظَلُّ سَاجِعَةً عَلَی الدِّمَنِ الَّتِی ... دَرَسَتْ بِتِكْرَارِ الرِّیَاحِ الْاَرْبَعِ

اِذْ عَاقَهَا الشَّرَكُ الْكَثِیفُ وَصَدَّهَا ... قَفْصٌ عَنِ الْاَوْجِ الْفَسِیحِ الْمَرْبَعِ

حَتَّی اِذَا قَرُبَ الْمَسِیرُ مِنَ الْحِمَی ... وَدَنَا الرَّحِیلُ اِلَی الْفَضَاءِ الْاَوْسَعِ

وَغَدَتْ مُفَارِقَةً لِكُلِّ مُخَلَّفٍ ... عَنْهَا خَلِیفَ التُّرْبِ غَیْرَ مُشَیِّعِ

تَسْجُو وَقَدْ كُشِفَ الْغِطَاءُ فَاَبْصَرَتْ ... مَا لَیْسَ یُدْرَكُ بِالْعُیُونِ الْهُجَّعِ

وَغَدَتْ تَغَرِّدُ فَوْقَ ذِرْوَةِ شَاهِقٍ ... وَالْعِلْمُ یَرْفَعُ كُلَّ مَنْ لَمْ یَرْفَعِ

فَلِاَیِّ شَیْءٍ اُهْبِطَتْ مِنْ شَامِخٍ ... عَالٍ اِلَی تَعْرِ الْحَضِیضِ الْاَوْضَعِ

اِنْ كَانَ اَهْبَطَهَا الْاِلٰهُ لِحِكْمَةٍ ... طُوِیَتْ عَلَی الْفَذِّ اللَّبِیبِ الْاَرْوَعِ

وَهُبُوطُهَا اِنْ كَانَ ضَرْبَةَ لَازِبٍ ... لِتَكُونَ سَامِعَةً بِمَا لَمْ تَسْمَعِ

وَتَعُودَ عَالِمَةً بِكُلِّ خَفِیَّةٍ ... فِی الْعَالَمَیْنِ فَخَرْقُهَا لَمْ یُرْفَعِ

وَهِیَ الَّتِی قَطَعَ الزَّمَانُ طَرِیقَهَا ... حَتَّی لَقَدْ غَرُبَتْ بِغَیْرِ الْمَطْلَعِ

فَكَاَنَّهَا بَرْقٌ تَاَلَّقَ بِالْحِمَی ... ثُمَّ انْطَوَی فَكَاَنَّهُ لَمْ یَلْمَعِ

حاصل مضمون آنکه کبوتری بس منیع و ارجمند از جایگاهی زیاده رفیع و بلند بر تو فرود آمد با آنکه خود برقع بر افکند و رخی پرده روی نمود از نصرار باب نظر مستور ماند و دیده خداوندان بینش از دیدنش محروم گشت اگرچه دولت وصال آن با کراهتی بکمال میسر آمد ولی خود بعد از وصل بر عارضهٔ فراق و سانحهٔ هجران بسی اندوهناک و نالان گشت

ابو علی بن سینا

۸۰

نخست از مجاورت این فضای تیره رنگ ننگ داشتی و بر غیر فراخای مألوف انس نخرقتی لیکن چون باکراهت خاطر هوای
این ویرانهٔ بی آب و گیاه بال کشود چنان الفت پذیرفت که گوئی از عهود گذشته و منازل قدیم یکباره فراموش کرد
همینکه بناچار از سیم مرکز نخستین بهبوط در پوست از ثاقیل غباری بر پر و منقار ان نشست و در میان انبوه کدان
ویران غوطه ور گردید آشیان جست هر زمان که از معاهد دیرین قرنگاه قدیم یاد آورد سیل سرشک جاری کند
و باران اشک ببارد و بر فراز دیواری که متواتر بادهای مختلف صورت ویرانی پذیرفته نشیند و با نک اشتیاق
برداشته نالهای زار برکشد چه آن طائر برج عزت را رشته دام سطبر از پرواز فضای وسیع پای بربسته
و تنگنای قفس ثقیل از عروج اوج فسیح مانع آمده تا آنگاه که زمان مراجعت و اوان رحیل نزدیک گردد و از بند
علایق و چنگل عوائق باز رهد و آشیانه دیرین در این تودهٔ خاک بگذارد و از پی آهنگ خویش بگذرد چون پرده حجاب
از دیده اش گرفته شود و اشیائی بدیع و امور ی طریف بنگرد که خفتگان بستر طبایع از دیدن آنها محروم اند
از فرط وجد آغاز طرب نماید و بر فراز قله افراخته آواز تغرید برکشد زنهار بعلو مقام و سمو مکان آن طائر
شگفتی نخیزد زیرا که علم خداوندان دانش را مرتبتی عالی بخشد و مرتبتی بلند دهد دانم این بهبوط را سبب
چه بود و این عروج را جهة چه اگر حکیم علی الاطلاق آنرا از اوج بلند برای چیستی و سری در قعر حضیض پست فرود آورد
همانا آن حکمت بالغه و سر لطیف بر دیدهٔ خردمندیگانه و دانشور فرزانه پوشیده و مستور است اگر کوئی سر این
هبوط و حکمت این نزول آن است که نفس را در این نشاهٔ فانی کمالات جاودانی پدید آید و مراتب استعداد و مقامات
ظهور پیوندد و بدستیاری قوی و حواس بسی معلومات در حوصلهٔ خود پسندد و زد پس از چه روی قبل انیل مقصود
و فوز نامول از شاخسار کالبد طیران کرد و از آلات تکمیل و ادوات تحصیل دست بداشت و صیاد زمانه
طریق پرواز بر آن قطع نمود تا بر خلاف مامول در غیر مطلع نخست غروب کرد بدانسان که کوئی در جوحای عدم

برقی بدرخشید و در دم چنان پیچید که گویا هیچ پدید نگشت

ومن اشعاره قدس سره

هَذِّبِ النَّفْسَ بِالْعُلُومِ لِتَرْقَى ... وَذَرِ الْكُلَّ فَهْيَ لِلْكُلِّ بَيْتُ
إِنَّمَا النَّفْسُ كَالزُّجَاجَةِ وَالْعِلْـ ... ـمُ سِرَاجٌ وَحِكْمَةُ الْمَرْءِ زَيْتُ
فَإِذَا أَشْرَقَتْ فَإِنَّكَ حَيٌّ ... فَإِذَا أَظْلَمَتْ فَإِنَّكَ مَيْتُ

یعنی بسبب اکتساب فضایل و اقتباس علوم نفس را از هر رزیله پاک ساز و از ماسوای علم چشم پوش زیرا که علم خود محمود است
که همه چیز را جامع است و نفس چون آئینه است و علم سراج او است و حکمت در آن سراج بمثابه زیت است زجاجه نفس
هرگاه روشن و درخشان باشد انسان در زمرهٔ احیا منظم باشی و چون تاریک شود در عداد مردگان معدود گردی

وله ایضا

عَجَبًا لِقَوْمٍ يَجْحَدُونَ فَضَائِلِي ... مَا بَيْنَ جَنَابِي إِلَى عُذَابِي

ابو علی بن سینا

۸۱

عابوا علی فضیلتی وذموا مکنتی واستوحشوا من نقصهم وکمالی
انی وکیدهم وما عابوا به کالطود تخضر نطحة الاوعال
واذا الفتی عرف الرشاد لنفسه هانت علیه ملامة الجهال

یعنی شگفت دارم از کروهی عیب جو و ملامت گو که بر امر اتب فضل من حسد برند و از آن روی بر فضیلتم عیب کرفته و حکم را مانند آورند ناهی از نقصان خود و کمال من بهراس در افتاده اند و حال انکه خیل و بد کوئیهای ایشان در جنب فضایل من میان ماند که بزهای کوهی خواهند بضرب شاخهای خود انکوه از جای بردارند ولی چون کسی برای نفس خویش رشاد را تصور کند ملامت جهال بر او آسان نماید

خدای روح دهد باده جهق الحق که رنگ و بوش نمد زنگ و بوی کل دارد
بطعم تلخ چو پند پدر ولیک سعید به پیش مبطل باطل نبرد و ا ناحق
حلال کشته بفتوای عقل بر دانا حرام کشته باحکام شرع بر احمق

ولله ایضا

ز منزلات هوس کر برون نهی قدمی نزول در حرم کبریا توانی کرد
ولیک این عمل رهروان چالاک است تو از زمین جهانی کجا توانی کرد

آورده اند که فیلسوف دانا شیخ الرئیس در بدایت حال بمدارج کمالات چنانچه باید ارتقا نجسته بود وقتی بمجلس ابوسعید بن ابوالخیر در آمد بر زبان آن عارف کامل سخنی از طاعت و معصیت کذشت و از نکال و حرمان اهل عصیان و عفو و غفران خداوند حرفی در میان آمد شیخ الرئیس این رباعی را در مجلس بکفت

مائیم بعفو تو تولا کرده وز طاعت و معصیت تبرا کرده
انجا که عنایت تو باشد باشد ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

ابوسعید در جواب آن رباعی بدیهته بر کفت

ای نیک نکرده و بد بهاکرده وانکه بخلاص خود تمنا کرده
بر عفو کمن تکیه که هرکز نبود ناکرده چو کرده کرده چون کرده

مصنفات و مؤلفات و رسایل آن فیلسوف بزرک از تازی و پارسی بین شرح است

انچه در بخارا پرداخته

کتاب مجموع که حکمت عروضیه نامیده است به شیخ ابوالحسن عروضی تالیف آن کتاب را درخواست کرده است تو بید در آن زمان سنین عمر شیخ بیست و یک بوده و این کتاب اول نسخه ایست در حکمت که شیخ الرئیس بر شته تالیف در آورده

کتاب حاصل و محصول از برای شیخ ابوبکر برقی نوشته در بیست و یک مجلد کتاب البر و الاثم در دو مجلد که هم بنام شیخ ابوبکر برقی در اخلاق پرداخته کتاب لغات سدیدیه بنام امیر نوح بن منصور سامانی در اصطلاحات طبیه در پنج مجلد

مؤلفات و مصنفات که در خوارزم پرداخته است

رساله مبسوطی در ارکان موسیقی بنام ابوسهل مسیحی ایضاً رساله بحیة ابوسهل در علم آیه مقاله در قوای طبیعیه بنام ابوسعید [illegible] قصیده عربی در منطق بنام ابوالحسین سهلی وزیر مأمون خوارزم شاه کتاب در علم کیمیا و در هیئات صور فلکیه بنام ابوالحسین سهلی مورخین فرانسویه در ترجمه شیخ الرئیس در ذیل ذکر این رساله چنین یاد کرده اند که شیخ الرئیس در آن رساله بیانات طریفه و حکایات بدیعه آورده در باب تکون سنگ شمار شرحی گفته و از بیانات ماضیه سخن کرده و در باب ثانی از ابواب آن رساله در تکون جبال فصل مشبعی گفته است گوید که جبال بواسطه اسباب اصلیه و اتفاقیه بوجود آیند و از جمله اسباب اتفاقیه زلزله است و بمطلب دیگری که گویا از خلیه صدق و صحت عاطل است این است که میگوید پاره اجسام مرکبه که خرفالب آهنامس بود در ایران زمین از آسمان فرود آمد در حالیکه مشتعل بود و بنار خارجی هم اذابه نمی شد و ایضاً گوید که قطعه آهنی هم بوزن هشتصد انس که یکصد و پنجاه من باشد فرود آمد آزمایش پادشاه بردند حکم کرد از آن قداره ساختند و عقیده اعراب آن است که قدارهای اهالی کاینی که زیاده از حد تعریف و اردازین آهن است کتاب مدارک در انواع خطاء طب در معالجات ایضاً بنام ابوالحسین سهلی و دیگر رساله ایست در بیان نبض بزبان فارسی نوشته است در عنوان آن رساله نگاشته است فرمان عضدالدوله بمن آمد کتابی کن اندر دانش رک همانا کرد هی که در علم سیر تتبع وافی دارند میدانند که آن دیباچه از خلیه صدق عاطل است چه یکسال قبل از تولد شیخ الرئیس عضدالدوله وفات کرده است و آنچه بخاطر فاتر میرسد این است که آن رساله را ابوعلی مسکویه در عقد تالیف آورده است و با اینکه کاتب اشتباه کرده است بجای مجدالدوله یا شمس الدوله عضدالدوله نوشته است و لی آن مسئله موسیقیه که در قانون فرموده است و عباراتی که برخلاف آن در آن رساله ثبت است قول اول را تائید کند و والله اعلم

کتبی را که در جرجان پرداخته است

کتاب اوسط جرجانی در منطق بنام ابومحمد شیرازی کتاب مبداء و معاد در نفس ایضاً بنام شیخ ابومحمد بن ابراهیم فارسی کتاب در ارصاد کلیه بنام شیخ ابومحمد انچه را در ری پرداخته کتاب معاد بنام مجدالدوله دیلمی رساله در خواص سکنجبین و این رساله را بزبان لاتین ترجمه کرده اند رساله انتخاب از کتاب ارسطو در خواص حیوانات آنچه را در همدان پرداخته کتاب شفا در حکمت در هیجده مجلد و آن کتاب شریف از اجل مصنفات آن فیلسوف بزرگ است صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده که در پست ماه آن کتاب را بپایان برد خلاصه اقوال متقدمین و نقاوه افکار متاخرین را در آن کتاب ذکر کرده طرایف مشاهدات و غرایب معاینات را فصل مشبعی آورده است چنانکه در فن هیئت گوید و اما کرة زهره و کرة عطارد آنچه پوشیده نماند چنانکه شیخ الرئیس در طی مراحل الهیه از زلت اقدام مصون نبوده است در ذکر مسائل ریاضیه از ورود شکوک و اوهام محفوظ نمانده است و از غرور کمالات و قصور آلات در بیان طبیعیات از زده مهم

بحضیض و هم اکتفا کرده بتحقیق امر تحصیل حق مباشرتی نیاورده بلکه مشهود خود را همین معتمد دانسته و بر سبیل جزم نقل کرده که من خود ستاره زهره را مانند خالی بر روی جرم شمس دیدم شگفت تر آن است که ابن اندلسی با آنکه با او موافقت کرده مزیدی هم آورده است گوید روزی بر بام خانه بودم ناگاه چشمم بر قرص خورشید افتاد بر روی قرص وی خال دیدم از خیالم گذشت که شاید آن وی خال عطارد و زهره باشند از فراز بام بزیر آمدم کتاب زیج برگرفتم و در جدول تقاویم سیارات استخراج کردم روشن گشت که عطارد و زهره با یکدیگر قران و آن دو را با شمس احتراق است آنگاه حدس خویش را صائب دانسته جزم کردم که آن وی خال عطارد و زهره بوده اند اگرچه شناعت اقوال اندلسی از فضاحت گفتار شیخ الرئیس بسی افزون است ولی خطای بزرگان هرچند خورد باشد بزرگ دانند و در مورد ایراد خرده شایسته موقع طعن و محل طعن نیارند و ما اکنون شمه از کلمات قوم و شمه از ایرادات وارده را می نگاریم قاضی زاده رومی در ذکر ترتیب افلاک گوید که صاحب مجسطی را عقیدت آن است که عطارد و زهره فوق فلک قمر و تحت فلک شمس میباشند و رای او را جمهور متاخرین صواب دانسته اند و باوی همراه و هم رای شده اند بعد ازان گوید که مشهود شیخ الرئیس بر اثبات مدعای ایشان شهادت دهد و آن عقیدت را تائید کند یعنی ملکزاده دانشمند و زیر علوم در ضمن از مجامیع خود آورده است که زیاده مقام حیرت و محل شگفتی است که حکمای ما با احاطت و استیلائی که در مسائل هیئت و مقاصد نجومیه داشته اند و در امر کسوف علل و اسباب آنرا استقراء کافی و استقصاء وافی نموده اند چنانکه در باب کسوف شروحاً ذکر کرده اند مع ذالک محض انعدام عرض و احتراق زهره و عطارد با شمس از مشاهده خاصی که بر روی جرم شمس بوده است جزم کرده اند بر اینکه آن یک خال ستاره زهره بوده است چنانکه شیخ الرئیس گفته است یا انکه آن دو خال عطارد و زهره بوده اند چنانکه ابن اندلسی آورده است و هم دانا میداند که در چنین مورد از وهم و گمان بایستی اجتناب کنند تا جزم و اذعان چه رسد تائید مدعای ما و توهین ادعای ایشان از علم هیئات جدیده زیاده واضح و روشن میشود چه ایشان کالشمس فی رابعة النهار محقق و معین کرده اند که بر روی شمس نیز کلفهاست چنانکه در مؤلفات خویش آورده اند که چون بتوسط شیشه های رنگین قرص آفتاب را بچشم یا بدوربین نظر کنیم در صفحه آن کلفهای سیاه رنگ با وضاع مختلفه بنظر در آید و از روی حرکت آنها معلوم شده است که آفتاب در مدت بیست و پنج شبانه روز و کسری یک دوره حول محور خود میکرد و بچشمان در آنها اوضاع مختلفه و حالات گشته مشاهده کرده اند و اول کسیکه آن کلفها را مشاهده نمود شخصی بود که فابریسیون نام داشت وی در سنه هزار و بیست هجریه آنها را رؤیت کرده است و بعد از آن شخصی که گالیله نام داشت در سال هزار و بیست و یک هجریه آنها را مشاهدت نموده باجمله اشکال آن کلفها در کمال بی نظمی و بی ثباتی است و محیط هر یک از آنها در نهایت وضوح و ظهور است و در اکثر آنها حاشیه و کنار روشن تر از متن و میان آنها است تو گوئی مثل مشبه ظل محیط است و هرشل که از عظماء اساطین حکمای فرنگستان است در باب آن کلفها شرحی ذکر کرده است و ما ترجمه آنرا بعینها نقل میکنیم گوید کلفهای آفتاب را ثبات و بقائی نیست و روز بروز بلکه ساعت بساعت

در مقدار و مساحت آنها تغییرات و تبدلات عارض میشود و فزایش و کاهش در ابعاد آنها ظاهر میگردد و اشکال آنها دگرگون میشود و بعد از آن آن کلفها از محل مرئی بکلی محو شده و در موضع دیگر که اصلا کلفی نداشت نقطه نمایان و هویدا میشوند و چون کلفی باشفا و انقضاء شروع مینماید اولا در متن و وسط آنها که باریکتر است نقصان پدید آید و همی از عرضش کاسته و بر طولش افزوده میشود و همی بر این کاهش و فزایش خواهد بود تا آنکه بکلی مستطیل میشود و از آن پیشتر که خود منتفی شود روشنائی اطراف و حواشی آنها محو و نابود میگردد و گاهی اتفاق افتد که یک کلف بدو کلف منشق میشود و گاهی بچند کلف کوچک منقسم میگردد و ظهور هریک از آن حالات دلیل است بر وجود سیلان و جریان شدیدی که واقع میشود خواه در مایعات سائله و صورت پذیرد خواه در اقسام رقیقه و هم بر وزانها دلیل است بر وجود تموج شدیدی که آن کره متموج مناسب نباشد خواه بهوا یا بجائی که در حالت بخار باشند و چنان مینماید که عرصه ظهور این حرکات را وسعتی نیست بلکه در وسعت بسیار ممتد خواهند بود و منجمان کلفهائی رصد نموده اند که قطر حقیقی آنها از ده هزار فرسنگ متجاوز بوده و اینمقدار قریب بپنج برابر قطر زمین است پس در هر شبانه روز هریک از این کلفها چنین کلف بقدر دو بیست و سی فرسنگ بل متجاوز سیر کرده و بمدیکر نزدیک میشوند و همی بر این صفت خواهند بود تا آنکه پس از شش هفته آن کلف بکلی محو و منتفی گردد و کلفی که زیاده از شش هفته ثابت و باقی باشد بندرت اتفاق افتد و لی هرشل گوید کلفی بر روی قرص ظاهر و مشهود کردیدکه هفتاد روز بقا و دوام داشت و از غرایب مشاهدات که هم او نقل کرده است آن است که در حول کلفهای بزرگ و یا در محلی که کلفها بسیار باشند در اکثر اوقات مواضعی بنظر در آیند که از سایر صفحات روشن ترند و آن مواضع مضیئه را بفرانسه فاکول گویند یعنی مشعل چه در قرب آن مشعلها گاه گاه بعضی کلفها رویت شده است که سابقا در آن مواضع مشهود نبوده است و با احتمال قوی محتمل است که این کلفها بعینها طوفانهای عظیمه باشند که از جهة وزیدن بادهای شدید بر طبقه اعلای هوائی که بر آن محیط است ظاهر شوند الغرض با این همه تفاصیل تاکنون تقدیر و تعداد آنها مضبوط نشده است چه آنها زیاده شباهت دارند بقطعات ابر که غالبا در زمین بنظر میرسد چنانچه تعیین و شمارهٔ آنها ممکن نیست تحقیق امر کلف هم در تحت قاعده و ضابطه نیاید انتهی و از قضایای طریفه و امورات بدیعه آنست که حکمای ما با وجود نقصان آلات بلکه با فقدان آنها بر آن خالها مستفطن شده و در مؤلفات و مصنفات خود بدانها اشارت کرده اند چنانچه قاضی زاده گوید وَزَعَمَ بَعْضُ النَّاسِ اَنَّ فِی وَجْهِ الشَّمْسِ نُقْطَةً سَوْدَاءَ فَوْقَ مَرْکَزِهَا بِقَلِیْلٍ کَاَنَّهٗ بِنَاءً عَلٰی وَجْهِ الْعَتِیْقِ یعنی برخی از مردم پنداشته اند که بر روی قرص آفتاب نقطه ایست سیاه که از مرکز آن اندکی بالاتر است مانند کلف که در روی صفحهٔ ماه نمودار میباشد روان ایشان را بسی رحمت باد که زیاده مستحق تحسین و سزاوار آفرین چه انظار دقیقه و افکار عمیقه ایشان با دراک چیزهائی صادرت حتمه که حکمای اروپا بعد از سنین بسیار و قرون بیشمار بواسطه آلتهای معتبره و طلسکوپهای نفیسه بر آنها اطلاع یافته اند و هم بر صدق مدعای ما و کذب ادعای شیخ الرئیس و این اندلسی این معنی شهادت دهد که اصحاب هیئات جدیده

وخداوندان ارصاد موجوده که از برای شناختن کسوف شمس از زهره وعطارد طریق تحقیق و تدقیق سپرده اند جمیع علل واسباب آنرا معلوم کرده و در آن باب تاسیس اساس وتقنین قانون نموده اند چنین آورده اند که برحسب استخراجات صحیحه واضح ومبرهن نشده است که در هیچ عصر زهره وعطارد هردو در یکمرتبه و در یک زمان بر روی شمس بوده باشند اگرچه این واقعه را ممتنع ومحال ندانند ولی وقوع آنرا چنانچه اندلسی نقل کرده است جازم ومعتقد نیستند واما در باب مرور یکی از آنها بر روی شمس اعتقاد راسخ واعتماد کامل دارند وگویند کرة بعد اخری واقع شده وهم واقع خواهد شد چنانکه میسوار اکورئیس سابق رصدخانه دولتی فرانسه درخصوص عبور عطارد از روی قرص آفتاب نوشته که شخص طبیب ومنجم عرب معروف بابن رشد در مائه دوازدهم مسیحی مطابق مائه پنجم هجریه چنین پنداشت که جرم عطارد را بر روی قرص آفتاب دیده ولی قطر عطارد در اوقات عبور از روی قرص آفتاب دوازده ثانیه پیش مینیت وکلف مستدیر ومظلمی که بقطر دوازده ثانیه باشد در روی قرص آفتاب بچشم دیده نشود واحتمال قوی هست که آن شخص راصد عرب کلفی از آفتاب را دیده وعطارد پنداشته وبلکه همین بحث را داریم درخصوص ادعای سکالیژه وادعای کپلر مشهور که گمان نموده عطارد را در ۲۸ ماه مه سنه ۱۶۰۷ عیسوی مطابق اواسط ماه صفر سنه ۱۰۱۶ هجری بر قرص آفتاب دیده ومحققا اول شخصی که عطارد را بر روی آفتاب دیده گاساندی میباشد معلم مدرسه پاریس ومعاصر با این شخص در روز هفتم نوامبر ماه سنه ۱۶۳۱ عیسوی مطابق اواسط سنه ۱۰۴۱ هجری در شهر پاریس عطارد را دید بر روی عکس قرص آفتاب که بر ورقی کاغذ سفید افتاده بود در اطاق تاریکی واین تدبیر آن اوقات معمول بود برای رؤیت کلفهای آفتاب خلاصه از رؤیت این واقعه باکمال شعف وبی اختیاری فریاد برکشید که یافتم چیزیرا که سالها است حکمای طبیعی باکمال اصرار در طلب وجستجوی آن میباشند عطارد را در شمس دیدم ومقصود او کنایه بود از حجر حکما واز زیبق وطلا الغرض ما در وقتی میتوانیم انچه بر روی شمس است ستاره زهره بدانیم که آن مشاهده باوجود مقتضیات وفقدان موانع مقارن باشد وهم اصحاب هیئات ونجوم وارباب ارصاد وریجات که در اثبات دعاوی خویش حجج ودلائل قاطع وبراهین ساطعه را معتمد ومستند نمیدانند اعلان نموده باشند چنانچه در چند سال قبل ازین منجمین اروپا استخراج کرده اند که در روز چهارشنبه بیست وهشتم شهر شوال سنه هزار ودویست ونود ویک هجریه مطابق با هشتم وسامبر ماه فرانسه سال ۱۸۷۶ عیسوی جرم زهره از روی جرم شمس مرور میکند وکسوفی از جرم زهره در جرم شمس حادث میشود ودیوین دوران میرزا عبدالغفار نجم الملک که در مدرسه مبارکه دارالفنون معلم کل علوم ریاضی است او نیز حسب احاطت واطلاعی که در هیئت جدیده دارد مطابق استخراج منجمین اروپا استنباط نموده وموافق اخبار ایشان اعلام داد وهم در تقویم از حدوث آن واقعه ووقوع آن حادثه شرحی برنگاشت بالجمله منجمین اروپا بعد از استنباط واستخراج یعنی صورت واقعه را ممثل ومتصور داشته شرح آنواقعه را باقطار واعصاریکه در انجا مشاهدت ورؤیت ممکن ومحتمل بود بفرستادند وهم باطسکوپهای معتبره ودوربین های صحیحه وسایر آلات وادوات که استعمال آنها

در آن اعمال بکار آید باطراف واکناف متفرق شدند تا الخسف والخسوف را برای العین مشاهده کنند برخی بجانب چین رفتند بعضی بطرف هند روانه شدند بعضی از راصدین بروس با یکهزار صفحه عکس وسایر آلات باصفهان درآمدند و در آنجا ماندند وجمعی از آنها در طهران رحل اقامت انداختند و در عمارت کلاه فرنگی مرحوم سپهسالار میرزا محمدخان قاجار دولو درآمدند و منزل کردند و همی باشتظار روز موعود و شهود مقصود بسر میبردند تا آنکه روز پنجشنبه هشتم شوال در رسید ملک زاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم کوید هنگام طلوع آفتاب در صحبت نواب مستطاب اشرف والا معتمد الدوله فرهاد میرزا بمنزل مرحوم سپهسالار رفتیم وجناب مستطاب اشرف مشیر الدوله وزیر امور خارجه سپهسالار اعظم حاجی میرزا حسین خان حاضر بودند و در آن مجمع نیز بعضی از ارباب علم و اصحاب فضل مثل مقرب الخاقان جعفرقلیخان رئیس مدرسه مبارکه دار الفنون و میرزا عبد الغفار نجم الملک بود باجمله تا آنکه شمس در برج قوس بود و در هوا احتمال انقلاب میرفت ابر یکه مانع از آن رؤیت شود و کدورتی که از آن مشاهدت باز دارد چندان حادث نگشت پس آلات را در آنجائی که در آن باب لازم بود منصوب شد و چیزهائیکه در آن خصوص مانع بود مرفوع گشت و بعد از آن بطور دلخواه بان کسف و الخساف متوجه شدند علی التقریب دو ساعت مستوی زهره بر روی جرم شمس عبور داشت و از کنار جرم آن مرئی میگشت و ما همی بر آنها نظر داشتیم و تا زمانی که پست دقیقه مانده بود که زهره از جرم شمس جدا شود چندین بار ملاحظه کردیم بتجزیه شعاع شمس در هوای مجاور زهره که نفرانسه آتمسفر نامند عوارض و اختلافاتی حادث میشد که خیلی طرفه و بدیع بود الغرض آنچه در کتب هیأت اروپا مطالعت کرده بودیم تمامه مشاهده نمودیم و انقلاب هوای مجاور زهره را که شنیده بودیم برای العین دیدیم پوشیده نماند که کیوسو یا نزاعقیدت آن است جهتی که حضرت عیسی علی نبینا و علیه السلام خبر داده است کره زهره است و بهشت که آن حضرت فرموده در جرم آفتاب است هما ما این مذهب با مشرب اسلامیان نزدیک است چه در اخبار و آثار تصریح است که بهشت در آسمان چهارم است مع القصه بعد از مراجعت ما آن چند نفر منجمین پروسی که در آنجا حاضر بودند بحساب پرداختند و از قراریکه استخراج و استنباط کرده اند اعلان داشته اند که بعد از انقضاء مدت شصت سال دیگر ایضاً جرم شمس از زهره منکسف خواهد شد و هم صد سال دیگر صورت ماجری واقع خواهد گشت اگرچه راصدین و منجمین اروپا در تحصیل مجهولات و تکمیل کافه معلومات همیشه بذل مجهود داشته و دارند ولی در این اعصار این کسف و الخساف زیاده در پی کشف و انکشاف بوده اند زیرا که از مخابرات فوریه تلگرافیه نحوی که در کتب ایشان مضبوط است میتوانند با حسن توجه مثلثی اخذ نمایند و بدان واسطه اختلاف منظر آفتاب و بعد زمین را از مرکز شمس که مبنای علم ابعاد اجرام هیئت است معلوم کنند فلهذا در این اوقات هرگاه برحسب استخراجات صحیحه بر چنان کسوف واقف شوند در مشاهده آن تعلل و تأمل جائز نمانند و لاجرم در هر سر زمین که رؤیت ممکن باشد و مشاهدت میسر آید آنصوب را نصب العین عزیمت کرده قبل از وقوع واقعه بدانجا بشتابند و این فائده که شرح دادیم اندکی از بسیار و مشتی از خروار است زیرا که فوائد و عوائد آن اطلاعات بیش از آن است که در این اوراق گنجیده شود امیدوار میان الطاف الهیه آنکه

ابوعلی بن سینا

۸۷

از فرّ دولت قویشوکت همایون خداآله ملکه ودین سلطنت جاوید آیت روزافزون انکه درایران شهر ناصره رصدخانه بپاشود
وانیکونه مطالب عالیه ومسائل صعبه درنهایت سهولت وآسانی منحل ومشهود گردد

ایضاً کتبی راکه درهمدان تالیف وتصنیف نموده

کتاب هدایه درحکمت رساله درادویه قلبیه اشارت درمجلد کتاب درعلاج قولنج رساله درارشاد بنام شیخ محمود برادر خود رساله حی بن یقطان کوید حی بن یقطان حاکم آن شهری بوده است که شیخ درانجا محبوس بوده ودیگر کتاب قانون است درعلوم وصناعات طبیه بعضی ازآنرا درجرجان وبعضی درری وبعضی رادرهمدان تصنیف نموده وهم درانجا بجمع وترتیب آن پرداخته وآن کتاب مستطاب منقسم بپنج کتاب است کتاب اول درامور کلیه است مشتمل برچهار فن کتاب دویم درادویه مفرده مشتمل بردو جمله کتاب سیم درامراض جزئیه واقعه دراعضای انسان ازسرتاقدم مشتمل برهشت وفن کتاب چهارم درامراض جزئیه که واقع شود دراعضای غیرمخصوصه مشتمل برپنج فن کتاب پنجم درادویه مرکبه مشتمل برچند مقاله ودو جمله شیخ الرئیس درانکتاب درعلاج سل وقروحی که درنواحی صدر افتد آورده است وَمِمَّا جَرَّبْتُهُ مِرَارًا كَثِيرَةً حاصل انکه من خود درهربدن آزموده ام ونافع دیده ام کراصحاب سل بکسال تمام بکل قدنکری مداومت نمایند وهرروز هرقدر توانند اگرچه بنان خورش باشد صرف نمایند وهرگاه ضیق النفس طاری شود بقدر حاجت شربت زوفا بنوشند واگرحمی دقیه اشتعال جوید قرص کافور بکار برند هیچ چیز ازآن طریقه تخلف نورزند البته بره بهبود حاصل میشود واگرازمردمان تقیه میکردم وازتکذیب ایشان نمی اندیشیدم درینخصوص فوایدعجیبه حکایت میکردم یکی ازآنها این است زنی بمرض سل مبتلا گردید وآن مرض چندان قوت وشدت گرفت که تاب وتحمل نیاورد طول مدت وفرط شدت تن بمرگ درداد ودرخواست مینمود که جهازموت برایش آماده کنند برادرش مبالغت برخواست بربالینش نشست ودستور العمل که یادکردیم مواظبت ومداومت کردی ازفضل الهی وفیض نامتناهی سل وی زایل گردید وعافیت حاصل شد ومن خجلت میبرم که بگویم چه مقدار کلقند بوی خورانیدم وازعهده امکان بیرون میدانم که آن میزان ومقدار را معلوم کنم وبرزبان رانم آنچه را درصفهان برشته تالیف درآورد کتاب انصاف درپست مجلد ودرآن کتاب شرح نموده کتب ارسطورا ووجه تسمیه آن کتاب باضاف آن بوده که حکم نموده درآن کتاب بین فلاسفه مشرق ومغرب چنانکه صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده وَانْصَفَ فِيهِ بَيْنَ الْمَشْرِقِيِّينَ وَالْمَغْرِبِيِّينَ وآن کتاب درهنگامیکه سلطان مسعود اصفهانرا متصرف درآورد بیغمارقه وثانیا بقسمی که باید مدون ومرتب نگردید کتاب لغة العرب درپنج مجلد واین کتاب ازسواد وبیاض نرفت ودرمحاربه ابوسهل چنانکه گذشت بیغمارفت کتاب حکمت علائیه موسوم بدانش نامه بپارسی نگاشته بنام علاء الدوله کتاب نجات درسه مجلد کتاب درعلم قرائت ومخارج حروف رساله الطیر کتاب حدود الطب مقاله درقوای طبیعیه کتاب عیون الحکمه درده مجلد ودرآن کتاب ازحکمت طبیعی والهی وریاضی گفتگو کند، مقاله درعکوس ذوات الخطب التوحیدیه مقاله درالهیات کتاب موجز کبیر درمنطق کتاب منطق نجات مسمّی بموجز صغیر مقاله درتحصیل سعادت

آبو علی بن سینا

۸۸

آمزاجع عرضه کویند مقاله در قضا و قدر در هنگامیکه از همدان باصفهان میرفت در طی طریق تصنیف نموده مقاله
رخواص کاسنی مقاله فی اشاره الی علم المنطق مقاله در تعریف و تقسیم حکمت و علوم مقاله در بیان نهرها و میاه
تعالیق طبیه بخط ابو منصور مقاله در خواص خط استوا در جواب ابو الحسین بهمنیار رساله بیجده مسئله در جواب ابو ریحان
پرونی مقاله در هیئت ارض و بیان انکه ثقیل مطلق است کتاب حکمه المشرقیه مقاله در مدخل و در صناعات موسیقی
راین مقاله غیر از فصل موسیقی است که در کتاب نجات بیان کرده مقاله در اجرام سماویه کتاب در آلات رصد
درهنکامی که علاء الدوله بآن حکیم فرمان داد که در اصفهان بنای رصد کند کتاب در کیسه و رصد و در همان کتاب
تعلیقاتی کرده در علم طبیعی مقاله در عرض قاطیقوریاس رساله اضحویه در معاد مقاله در جسم طبیعی و تعلیمی کتاب حکمت
عرشیه در الهیات مقاله در اینکه علم زید غیر از علم عمرو است کتاب در تدبیر لشکری و اخذ خراج از ممالک منهاج
ما بین او و ابو علی نیشابوری واقع شده در ماهیت نفس کتاب در خطب و تنجیات اسجاع و قوافی جواباتی که متضمن عقاید
ازآن کتابی است که منسوب ساخته اند با بعضی از خطب را مختصر اقلیدس که او را خیال بوده که خود کتاب نجات کند
مقاله در ارشماطیقی قصاید عشره و اشعار دیگر در زهد وغیره رسایل فارسی و عربی در مخاطبات و مکاتبات
تعالیق بر کتاب مسائل حنین ابن اسحق در طب کتاب در معالجات موسوم بقوانین رساله در چند مسئله طبیه جواب
چند مسئله که سؤال کرده اند از او فضلای عصر مسائل در شرح الله اکبر جوابات مسائل ابو حامد جواب مسائل علمای
بغداد که سؤال کرده بودند از شخصی که در همدان مدعی حکمت بوده رساله در علم کلام در دو باب شرح کتاب
نفس ارسطاطالیس مقاله در نفس مقاله ابطال احکام نجوم کتاب الملخ در نحو فصول الهیه فی اثبات الاول فصول
در نفس و طبیعیات رساله در زهد بجهه ابو سعید بن ابو الخیر مقاله در انکه جایز نیست که شیئی واحد هم جوهر باشد و هم عرض
رساله در مسائلی که گذشته است بین او و فضلای عصر در فنون علوم تعلیقاتیکه استفاده نموده است ابو الفرج ابن
ابو سعید یحیی در مجالس تدریس وی و جوابات آن مسائل مقاله در ذکر مصنفات و مولفات خود که هریک را
در چه شهر و چه وقت بر شته تصنیف در آورده رساله در اجوبه سؤالات ابو الحسن عامری چهارده مسئله کتاب
مفاتیح الخزائن در منطق رساله در جوهر و عرض کتاب در تاویل و تعبیر رویا مقاله در رد کلمات ابو الفرج ابن طیب

رساله در عشق بنام ابو عبد الله معصومی رساله در قوی و ادراکات انسان

مقاله در حزن و اسباب آن رساله در نهایه و لانهایه

کتاب حکمت بنام حسین سهیلی

سینا بکسر سین مهمله و سکون یا مثناه در تحت و فتح نون و بعد از نون الف ممدوده پدر شیخ الرئیس ابو علی بن سینا است
قطب الدین لاهیجی در ترجمه شیخ الرئیس آورده است که سینا وزیر فخر الدوله دیلمی بود تا آن موزخ کامل را
در این قول اشتباهی روی داده چه از زمان سینا تا اوان سلطنت فخر الدوله
متجاوز از پنجاه سال است و سینا در بدایت سلطنت سلاطین سامانیان در بخارا مقدم

ابن شراره

۸۹

ابن شراره طبیب

کنیتش ابوالخیر و اسمش ماول بستازادهٔ حلب بود و در آن بلد تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما جست از اطبای عامل و ادبای کامل است در بدایت حال بشغل طبابت معاش میکذرانید و معالجات بنیکو از وی بظهور میرسید بدین وسیله در نزد معزالدوله ثمال بن صالح کلابی که حاکم حلب و از قبیلهٔ مرداس بود بشرف محرمیت اختصاص یافت چون و یرا از حسن خط حظی وافر بود و در ترسل و رسائل یدی طولی داشت تقسیم مکاتیب و توقیعات و مفاوضات و احکام را بوی تفویض داد و روزکاری دراز در نزد آن طبقه رتق و فتق مهام امور را متصدی گشت آورده اند در وقتیکه ابن بطلان بهوای دیدار ابن رضوان بمصر رفت زمان مراجعت چندگاهی در حلب با ما بین او و ابن شراره مجادلات و مباحثات علمیه بسیار اتفاق افتاد و آخر الامر مناظرت منافرت انجامید ابن بطلان در آنجا زیستن نتوانست و چنانکه در شرح حالش مرقوم افتاد بانطاکیه رفت بالجمله چون تارک بنی مرداس از افسر امارت عاطل ماند و سریر سلطنت بوجود سلجوقیان آراسته گشت رضوان که خود فرزند تاج الدوله تتش بود چنانکه تفصیل آن در تواریخ مضبوط است والی حلب گردید و ابن شراره از جهت فضل و حظی که داشت از طالع مسعود در آن پیشگاه مطلوب و مقصود شد و بشرف مناداست امتیاز یافت هم در آن ایام روزی رضوان را چون بهشت برین بزمی آراسته بود و در آن مجلس عالی از وضیع و شریف خورد و کلان حاضر بود و از هر جای سخن در پیوست مطالب دولتی بمقاصد ملتی انجامید در اثنای کلام رضوان ابن شراره را بقبول اسلام دعوت نمود وی امتناع کرد رضوان در آن اظهار خویش اصرار ورزید و ابن شراره در امتناع خود مبالغت کرد لاجرم آتش فتنه مشتعل و شرارهٔ از آن بر دامن ابن شراره گرفت رضوان شمشیر که در دست داشت بروی حوالت کرد و رخمی منکر بر دست او رسید ملازمان رضوان همراهی کرده از مجلس جانبی بسلامت بیرون بردند دیگر بخانهٔ معاودت نکرد از حلب بیرون شده و بانطاکیه رفت از آنجا بدیه صور رخت بربست و هم در آن شهر مقیم شد چنانکه رضوان از کرده پشیمان و نامه بوی نوشت شعر بر آنکه محض حقوق خدمات سابقه بر کونه انعامات و جوایز را آماده ام و هم مشاغل جلیله و مناصب شریفه که در سوابق ایام در قبضهٔ اختیار داشتی گمان در باره تو بسته دل خواهم داشت وی از قبول ان سر باز زد و بدان مواعید مطمئن نگردید و چند سالی در آن بلد بطبابت و انزوا میگذرانید و در حدود چهارصد و نوزده هجری وفات یافت و هم در آن بلد مدفون گردید ابن شراره را در علم نظم و نثر و خط رسایل بسیار است و او را کتابیست در علم بدیع و آداب خط موسوم بخزیدة الحکمه و کتابی دیگر در تاریخ حلب تالیف کرده و مطالب نافعه در آنجا مندرج نموده و کتابی دیگر در شرح حال اطبای معاصرین خود نوشته و کتب دیگری از نیقرار است شرح بر کتاب حمیات ابن رضوان

تهذیب کناش رازی باسم معزالدوله کلابی رساله در منافع فقیر او مضار آن

رساله در خواص افیون رساله در منافع اشربه

ابوخالد کابلی

۹۰

ابوخالد کابلی

کالا
بروزن بالا معنی رخت و رخوت و اسباب و متاع بران

نامش وردان التبش کنکر بهت ولی بکنیت اشتهار یافته از مردم کابل بوده در بازار ملت بضاکالای تولا و تبرا را خریدار شد نقدینهٔ عمر عزیز را بهای امتتاع در باخت در کریاس کردون اساس مولی الکونین علی ابن الحسین مانند خاک فرش راه گشت و از فرآن سعادت کمالات صوری و فضایل معنوی چندان بمیند و خت که خزینهٔ آن جواهر و گنجینهٔ آن فرائد شد شیخ ابوعمر و کشی در کتاب رجالش حدیث آورد که صادق آل محمد علیهم السلام فرمود هنگامیکه خامس آل عبا سعادت شهادت یافت عموم مردم از شاه راه اسلام بلغزیدند و در پیغوله ضلالت و ارتداد درماندند بجز ابوخالد کابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر ابن مطعم و جابر بن عبدالله که از فروغ انوار ولایت بسر منزل هدایت راه یافتند آورده اند که پس از واقعهٔ طف و شهادت ثانی بولاة ارواحنا له الفداء ابوخالد برحسب اعتماد ثابت و جازم و اعتقاد کامل و راسخ که در طریقت شیعیان داشت در آن اندیشه فرو شد که خدای سبحانه از صفحه روزگار هیچ آیتی محو نفرماید مگر انکه مانند آن و یا بهتر از آن بجایش ثبت کند و از زوی زمین هیچ آیت کاظر را تقرب جوارنخواند تا حجه بالغه در جایش خلیفه و جانشین نکند لاجرم نیل مقصود و فوز مطلوب را نصب العین همت کرد تا کرام امام عصر و حجه زمان را بشناسد برحسب اتفاق چنان افتاد که از رهروان طریق کیسانیه شد و آئین ایشان را بگروید و با امامت محمد بن الحنفیه معتقد گشت روزگاری دیر باز این آئین را داشت تا انکه از الطاف حقه الهیه یحیی بن ام طویل و یرا خضر راه شد و از زین همراهی آن پیر سعادتمند بسر چشمهٔ حقیقت راه یافت چنانکه از کتاب عیون المعجزات که گویند تالیف شریف مرتضی است آورده اند که ابوخالد گفت یحیی پسر ام طویل مرا بدید و ام طویل خود را حضرت سجاد است و یحیی آن اسوهٔ عفاف را کرامی فرزند و آن در بهمایون شهرستان علم را باب پس مانند توفیق با من رفیق شد و چون سعادت سرمدی عنانم بگرفت و بجانب درگاه عرش اشتباه امام العالمین زین العابدین سلام الله علیه کشید چون بحضور مقدس شرفیاب شدم و شرط ریقت بتقدیم رسانیدم آنحضرت را دیدم که جامهای رنگارنگ در بر کرده و بر بساط گوناگون نشسته و دیوار و ثاقش از اندود و آهک آراسته بهت مرا از مشاهدت آن لباسهای مطرز و فروش معصفر و خانه ملون وساوس نفسانی در اختلاج آمده از آن خوار خوار شیطانی حزبی بخاطر خلید زود برخواستم چون خواستم بیرون روم حضرت سید سجاد بتوجهات سعادت آیات بر من عاطفت آورده فرمود فردا بطوف این آستان عرش نشان عزیمت کن و اگر مشیت خدائی مساعدت کرد بدین کعبه مقصود در آی آنگاه بیرون شدم و یحیی را عتاب آوردم که مرا نزد کسی آوردی که لباسش رنگین و دستگاهش چنین بهت در ضمیر خویش عقده عزیمت فرو بستم که هرگز بدانخانه قدم نگذارم چون بامداد شد با خود اندیشیدم که مرا پذیرفتن فرمان آنحضرت بهیچوجه زیبا نرساند و از مراجعت مدان مجلس عالی هیچگونه گزیر نیستم پس بجانب آن بارگاه آسمان جاه شتافتم و در آن محل شریف چند لحه توقف کردم از متکفان آستان علیا کسی را ندیدم خواستم منصرف شوم

محمد بن خیر قال حدثنی محمد بن عیسی عن حفص بن عیینة عن صفوان عن منهم عن ابی عبدالله علیه السلام قال ارتد الناس بعد قتل الحسین صلوات الله علیه الا ثلثة ابوخالد الکابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر بن مطعم ثم ان الناس لحقوا و کثروا رحمهم الله

ابو خالد کابلی

۱۱

ناگاه از درون خانه کسی مرا آواز داد پنداشتم دیگری را میخواند جوابی نگفتم پس مدالبند کرد و گفت ای کنیز بخانه درآی مرا از شنیدن آن مذاحیرت آمد چه پدر مرا کنیز خواندی و خردی کسی آن نام را نپسندیده است برحسب فرموده روان شدم و بحجره درآمدم که باکل اندود و باحصیر مفروش بود و آن حضرت خود جانماز کرباس در بر داشت یحیی نیز حاضر بود پس خورشید جمال علوی برابین ذره ناقابل پرتو اقبال انداخته فرمود ای ابا خالد من در این چند روزه تجدید فراش کرده ام و بخوابه تازه خواسم آن وثاقرا که دیروز دیدی حجله عروس بود و نیز آن جامهای فاخر را برخواهش دی پوشیده بودم زی من همین است که امروز مشاهدت کنی آنگاه دست من و یحیی بگرفت و از میان مردم بیرون شد و بکنار برکه فرود آمد فرمود شما در اینمقام توقف کنید پس بسم الله الرحمن الرحیم گفت و بر آب قدم نهاد و چنان خرامیدن گرفت که در هر گام پای مقدسش برسواد دیده ما نقش میگرفت مرا از مشاهده آنحال دهشتی عظیم دست داد گفتم الله اکبر الله اکبر تو فی حجة عظمی و کلمه کبری درود خدای بر تو باد آنگاه بسمت ما توجه فرموده این حدیث شریف را که من خود در آنهنگام مصداق آن بودم بزبان معجزبیان آورد ثلثة لا ینظر الله الیهم یوم القیمة و لا یزکیهم و لهم عذاب الیم المدخل فیما بین الناس و المجاهل و القائل انا لهانی الاسلام یعنی فرمود ای ستیزنده کرده از نظر خدای سبحانه محروم ماند و از آلایش گناهان پاکیزه نخواهند و در شکنج عدل حکیم گرفتار آیند نخست آنانکه دیگری را مانند ما اهل بیت عصمت امام شناسند و دیگر کسانی که یکی از ائمه طاهرین را امام ندانند سوم آن جاهلی که آن دو گروه را مسلمان خوانند و ایشانرا از آئین اسلام بهره و نصیب دانند بامجرد دیدن آن اعجاز و شنیدن آن خبر چشم بصیرت ابو خالد را نور بخشید و سامعهٔ فکرتش را شنوا کرد و مدانکونه که ابو بصیر حدیث کرده از طریق کیسانیت پا کشید و بر دامان علی بن الحسین دست تولا فرا برد در کتاب مستطاب بحار الانوار مسطور است که ابو بصیر گوید از امام ابو جعفر محمد بن علی صلوات الله علیهما شنیدم که فرمود ابو خالد کابلی مدتی در از محمد بن الحنفیه را باعتقاد کامل و خلوص وافی خدمت نمود و در امامت وی هیچ تامل ندانست روزی باوی گفت جعلت فداک روزگاریست که عمر ما قابل را نثار چاکری و عبد کرده بپاداش آن خدمت و عبودیت مرا بر تو حقی است عظیم و ترا بحرمت رسول الله و امیر المومنین سوگند دهم که مرا از خواب غفلت بیدار فرما آیا تو خود امام مفترض الطاعه باشی یا دیگری بدان ریاست الهیه اولویت دارد محمد گفت یا ابا خالد مرا سوگند غلیظ دادی اینک بمان تا بگویم دعوی امامت بر من نپسندند بدان و آگاه باش که امروز حجة خدای بر من و بر تو و بر جمیع ما سوا الله علی بن الحسین است بایستی طبقات مردم از خورد و بزرگ و دور و نزدیک و سیاه و سپید طاعتش را فرض دانند و بر خدمتش کمر بندند و فرمانش در عهده شناسند ابو خالد گوید فردای آنروز راه خانه آن حضرت پیش گرفتم و چون بار یافتم و بحضور درآمدم فرمود یا کنکر تو همیچگاه بموجب بزیارت ما نیائی اینک بازگو بدانم چه واقعه است که در این ساعت بر ما درآمدی بدرود عرض رسانیدم که از توفیقات الهی سراپه دل بنور تولا و شناختن امام زمان منور گردیده بدان عزیمت خاکبوس درگاه خلایق پناه شده ام که تا جان در بدن دارم بندگی فرمان و چاکر بر آستان باشم علی الجمله ابو خالد همچنان با ولای آنحضرت در سلک خواص اصحاب منظوم بود

ابو خالد کابلی

۹۲

تا از سرای فانی بعالم جاودانی رخت بر بست کلینی در کتاب کافی روایت کرده که حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد صادق فرمود سعید بن مسیب و قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابو خالد کابلی از معتمدین و ثقات علی بن الحسین بودند فضل من شاد ان لبسند خود از ابو الحسن اول حضرت امام موسی روایت کند که چون روز قیامت منادی پروردگار آواز برکشد که در کجایند حواریان علی بن الحسین ابو خالد کابلی و جبیر بن مطعم و سعید بن مسیب و یحیی بن ام طویل پیش دوند سعید بن جبیر از ابو خالد روایت کرده که وقتی بقبیل آستان علی بن الحسین جازم شدم تا از انحضرت جویا شوم آلات حرب و سلاح جنگ خواجه کاینات در نزد کیست و هم جاهای کیهان بها که هر تارش بر فلک اطلس افتخار است در کجا منضود و مخزون است پس بهوای نیل مقصود در آن حضرت در آمدم از آن پیشتر که در اظهار سئوال مبادرت رود آن طراز نده تشریف ولایت و برازنده جانه امامت فرمود یا ابا خالد آیا خواهی صنایع الهی و ودایع حضرت رسالت پناهی که از خصایص امامت و از دلایل وصایت است بر تو بنمایم و ترا بدان موهبت مزیت بخشم گفتم یابن رسول الله بخدای سوگند که از حقیقت مقصودم پرده برداشتی و از مکنون ضمیرم خبر دادی چه امروز این چاکر دیرین در همین آرزو بود و بدان امید واری بدین بساط سعادت مناط شتافت تا بداند آن اسلحه را با سایر ودایع حضرت رسول که خازن شده است پس آن بانی زمان و زمین و حامی دین و دنیا و دین حقه بزرگ مخصوص بخواست و انگشتری برآورده فرمود این خاتم مبارک خاتم الانبیاء است پس زره پیرون کرده فرمود این درع مبارک رسول است و شمشیری در قبضه گرفت و فرمود که این ذوالفقار است و دستاری آشکار فرمود که این سحاب عمامه پیغمبر است و راتی در دست گرفت که این عقاب علم آن جناب است و ردائی از هم بگشود و فرمود این مبارک جامه را آنحضرت روزهای آدینه بدوش افکنده برای امتان خطبه میخواند آنگاه از متروکات خواجه کاینات آنقدر بنمود که چشم خیره ماند عرض کردم جعلنی الله فداک برای مزید معرفت و قوت ایمان همین قدر که با من نمودی کفایت کند شیخ ابو عمرو کشی سند خود از ضریس حدیث کرده که ابو خالد مرا گفت بتحقیق ترا حدیثی آورم که چون صدقش بر شما معلوم شود اگر من زنده باشم تصدیقم نمائی و اگر مرده باشم رحمتم فرستی شنیدم از علی بن الحسین صلوة الله علیهما که می فرمود اِنَّ الْیَهُودَ اَحَبُّوا عُزَیْرًا حَتّٰی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا فَلَا عُزَیْرَ مِنْهُمْ وَلَا هُمْ مِنْ عُزَیْرٍ وَاِنَّ النَّصَارٰی اَحَبُّوا عِیسٰی حَتّٰی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا فَلَا عِیسٰی مِنْهُمْ وَلَا هُمْ مِنْ عِیسٰی وَاِنَّا عَلٰی مِثْلِهِ مِنْ ذٰلِکَ اِنَّ قَوْمًا مِنْ شِیعَتِنَا سَیُحِبُّونَا حَتّٰی یَقُولُوا فِینَا مَا قَالَتِ الْیَهُودُ فِی عُزَیْرٍ وَمَا قَالَتِ النَّصَارٰی فِی عِیسَی بْنِ مَرْیَمَ فَلَا هُمْ مِنَّا وَلَا نَحْنُ مِنْهُمْ حاصل مضمون معجز نمون حدیث شریف آنکه یهود در محبت پیغمبر خود عزیر علیه السلام چنان افراط نمودند که فرزند خدایش گفتند نه عزیر در سلک ایشان منظوم آید و نه ایشان در زمرهٔ موالیان او معدود باشند نصاری در دوستی عیسی بن مریم سلام الله علیهما بدان پایه از اندازه بیرون شدند که بر الوهیتش گرویدند مسیح خود از چنان امت بیزنت داشته و هم ایشان در قطار دوستان و شیعان مسیح نیایند

انیز بدین ملت کرفتار خواهیم شد زیرا که عنقریب کروهی از شیعه در حق ما چنان غلو نمایند که بنی اسرائیل درباره پیشوایان
خویش از حد و حدوث وصیاصی امکان بیرون برند و شئون ربوبیت از ما برکیرند و صفات وجوب برای ما
ثابت کنند ما خود از آن جماعت بیزاریم و ایشان نیز از ما بیکانه اند هنکامیکه حجاج بن یوسف ثقفی والی عراقین شد
و در دولت مروانیان مزیت اخلاص و مزید اختصاص از همکنان ملکه از همکان در کذشت استیصال شیعه
امیر المومنین علی بن ابیطالب را همت کماشت و سعی بلیغ نمود که نهال وجود ایشانرا از بیخ و بن بر کند تا مکر
برسم تشیع برافتد و اسم شیعه بازنماند بستکان آستان ولایت و بندکان خاندان رسالت را از هرکس در هرکجا
نشان جست بیدرنک بر احضارش فرمان داد و برابلاکش طغیان کرد چون از مراتب موالات ابو خالد کابلی
و چند شیعهٔ دیکر از خواص اصحاب علی بن الحسین صلوات الله علیهما آکاه کشت کشتن ایشانرا اکر بست و بیلی
نخل امیدش بر و مند نشد نخواست خدا از آنچه خواستی میوهٔ مقصود نچید نسیم الطاف الهیه در اهتزاز آمده
همکی بسلامت جان در بردند کیر یحیی بن ام طویل که از تیشهٔ قهر او از پای در آمد چنانچه حضرت امام جعفر صادق علیه السلام
فرماید یحیی بن ام طویل را حجاج نخواست و کفت ابو تراب را نا سزا کوی و کرنه ترا عرضهٔ شمشیر کنم یحیی از سب آنجناب
اجتناب جسته مرک دل نهاد حجاج امر کرد تا هر دو دست و هر دو پایش بریدند اما سعید بن مسیب تقیه را شعار خویش
ساخت طریق غایه پیش کرفت و برطبق احکام ایشان در فروع تکالیف فتوی داد و بدان تدبیر از نکایت شمشیر خلاص
یافت و اما عامر بن واثله را نزد عبد الملک ابن مروان سابقه احسانی بود که همواره منظور داشت حجاج
بپاس آن نعمت سابق و هراس سطوت عبد الملک در آزار و قتل او تغافل و تکاهل نمود و اما جابر بن عبد الله چون از
مشایخ اصحاب رسول بشمار میرفت حجاج را یارای آن نبود که با مانند آن شیخ جلیل در موالات اهل البیت دراندازد
و از مخالطت شیعیانش باز دارد و اما ابو خالد چون از نیت آن بدکهر آکاه شد سلامت را در آن دید که کنجد در زوایای
اختفا متواری شود و از ملاقات جاسوسان پرهیز نماید لاجرم راه فرار پیش کرفت و بمکه معظمه در آمد و هم در کا
بماند تا از زمین جوار بیت الله در آن وادی امین مراد رسید و از آسیب او امان یافت و هم از حضرت ابو جعفر
علیه السلام روایت شده که چون ابو خالد روزکاری در ملازمت آستان علی بن الحسین بکذرانید در پایان
زندکانی هوای دیدار مادرش در سر افتاد و رجوع وطن در نظر کرفت بعرض حضور مقدس رسانید که عمری است
این چاکر دیرین از روی مادر محروم مانده و خاطر جمع از هجوم اشتیاق پریشان شده ملتمس آنکه ضمیر عاطفت
تحمیر که منبع رحمت واسعه و مظهر الطاف الهیه است بر آن مهجوره فرتوت شفقت آورد و بر این بنده کمین
تشریف رخصت ارزانی دارد تا بموطن مالوف رفته یکچند از دیدار مادر وصله ارحام توشه کیرد و پس از تعلل
و درنک در صحبت سعادت و رفاقت توفیق مدبر کاه شتابد و در قطار فرشکان این آستان بوظایف ثنا
قیام کند پس آنجناب فرمود ای کنیکر عرایضت بسمع عاطفت مسموع افتاد و ملتمست بعز قبول مقرون کشت
ولی سفر را توشه و وطن را تسوقی لازم است اینک بدان که فردا مردی محتشم از سرد مان شام بدین بلد در

ابو خالد کابلی

۹۴

واو را مال و ثروت بی پایان و قدر و جاه بی نهایت باشد و برادختر تیست که از چنان بد و آفتی رسیده و با خود همراه کرده
درین شهر برای او معالجی میطلبد تو خود نگران باش تا پیدا از آن پیشتر که عدی بروی درآید نبرنش درآمی و از فانون علاج
سخن گوی که از غنایت شافی الاسقام اسباب شفا فراهم خواهد شد بیک پیغام موجز که حاوی امر و نهی باشد تاثیر بر و الساعه
خواهد دید بالجمله بآن مرد شامی بگو که من طریق استخلاص و بهبودی این مصروعه را میدانم و ترا ازین اندوه نجات دادن
و رهانیدن میتوانم ولی شرط ایجاب آن است که چون صدق دعوی من بر تو مکشوف گردد که در باب ازاله مرض و حفظ صحت
مصروعه طریق تدبیر و معالجت را میدانم و در آن اعمال ید طولی دارم هرگاه باین شرط کنی که چون بهبودی علامات
صحت مشاهدت نمائی ده هزار درهم که معادل خوبهای اوست بمن تسلیم کنی آن مرد شامی چون نوید صحت و خیر بشنود
در حال قول ترا معتمد داند و داد و آن آن مبلغ را بعد از دیدن آن هنر بر عهده گیرد آنگاه هنر من بشتاب تا تو را چیزی
بیاموزم که شفای آن مصروعه بدست تو جاری شود ابو خالد گوید روز دیگر بر حسب اخبار آن حضرت همه جا مترصد بودم
ناگاه مردی بدان صفت درآمد و در جستجوی معالج شد من پیش رفتم و دعوی علاج بدان شرط نمودم گفتم اگر بشرط خود
وفا کنی هرگز آن دیو بروی بار نگردد آن مرد شامی تمام شرط را مستقبل شد و داد آن مبلغ را معتهد گشت پس بخدمت
علی بن الحسین علیه السلام شتافتم مراتب گذشته بعرض رسانیدم فرمود باز گرد و گوش چپ آن جاریه را بدست گیر و گوئی با صبیت
يَقُولُ لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَعُدْ إِلَيْهَا یعنی ای پلید ناکار علی بن الحسین فرماید
بیرون آی از این دختر پس برون شو و بسوی وی باز نگرد آنگاه آن حضرت فرمود یا ابا خالد دانسته باش که مرد شامی عهد میشکند
و بپیمان خویش وفا نکند پس من در حال برگشتم و بموجب فرمان آن کلمات بر زبان راندم ناگاه آن دختر بهوش آمد
پدرش را نشاطی بی اندازه دست داد چون مبلغ را مطالبت کردم آغاز مماطلت نمود بخدمت آن حضرت آمدم فرمود
آیا نگفتم که با تو چنین کند اما شاد باش که آن عارضه باز گردد و ناچار نزد تو باز آید این نوبت آن مرد شامی را
شرط کن که آن مبلغ را نقد تسلیم کند ابو خالد گوید از فرزند کی آن امام همام شامی را دوباره بمن احتیاج افتاد
بوی گفتم چون عذر کردی بعلاج محتاج شدی حالی برو و آن مال در کف مبارک علی بن الحسین گذار تا خاطرت
از آن اندوه چنان فارغ سازم که تا ابد گرفتار نگردی پس شامی لاعلاج بدان دستور مبادرت جست و من آنگاه
درگاه علوی بوسیدن کرده بنزد دختر رفتم و گوشش بگرفتم و بدین عبارت پیغام گذاردم که یا خبیثة يَقُولُ
لَكِ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَعْتَرِضْ لَهَا إِلَّا بِسَبِيلٍ خَيْرٍ فَإِنَّكِ إِنْ عُدْتِ
أَحْرَقَتْكِ بِنَارِ اللّٰهِ الْمُوقَدَةِ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ یعنی ای پلید علی بن الحسین فرماید
از تن این جاریه بدر آی و دیگرش هرگز بنکبی متعرض مشو بدرستیکه اگر برگردی و او را آفتی رسانی بدان آتش
افروخته ات بسوزانم که بر دلهای گناه کاران برآید پس جاریه را در دم افاقه حاصل شد و از جانب مقدس حجة
عصر آن مال بار خدمت ارتحال بر من مبذول افتاد ساز سفر ساختم و راه وطن پیش گرفتم بدیدار مادر و خویشان
رسیدم و از درک آن سعادت خرسند گشتم همانا از تتبع اخبار و تصفح اوراق معلوم گردد که ابو خالد بعد از درک لقای

ابو خالد کابلی

از شوق جمال کعبهٔ امامت بطاقت شد آهنگ حجاز کرد و عهد همایون حضرت امام ابو جعفر سلام الله علیه دریافت و باخلوص عقیدت
در سلک اصحاب آنجناب منظوم آمد مخفی نماند که ابو خالد خلافت و امامت حضرت باقر و دیگر ائمهٔ راشدین طاهرین ارواحنا
لهم الفداء را از جان و دل ایمان آورد زیرا که از لسان مبارک علی بن الحسین صلوة الله علیهما خبر صریح و نص محکم شنیده بود
چنانکه شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی در کتاب احتجاج آورده که ابو حمزه ثمالی از ابو خالد کابلی روایت کند
که بر سید و مولای خود علی بن الحسین وارد شدم و عرض کردم یابن رسول الله مرا خبر ده از آن کسانیکه خدای سبحانه
طاعت و مودتشان واجب فرموده و پس از رسول متابعت و پیروی ایشان را فرض کرده است
فرمود یا کنکر مدرستی اولوالامری که از مصدر جلال احدیت منشور امامت بنام نامی ایشان شرف صدور
یافته است و از جانب حق عز و علا بر عموم خلق بریاست عامه منصوب اند اسماء متبرکهٔ ایشان چنین است نخست
امیر المومنین علی بن ابیطالب بعد از آن پسرش حسن پس پدرم حسین اکنون امر امامت بمن منتهی گشته پس
خاموش نشست عرض کردم یا سیدی از جد بزرگوارت امیر المومنین سلام الله علیه اخبار صحیحه بما رسیده
که هیچگاه روی زمین از حجتی خالی نمیماند چون ترا از تنگنای این خانه خاکی بفضای عالم جاوید گذاقد کدام
برگزیدهٔ حق ترا جانشین و ما را پیشوا باشد فرمود فرزندم محمد باقر حجت عالمیان است که خدا اش در توریة
باقر نامیده زیرا که مشکلات علوم و معضلات حکم را از هم بشکافد و پس از محمد فرزندش جعفر است که نامش
بر زبان اهل آسمانها صادق باشد ابو خالد گوید عرض کردم ای سید و مولای من شما اهل بیت عصمت
همگی راست گو و صادق میباشید چگونه است که این لقب بحضرت امام جعفر اختصاص یافته فرمود پدرم از پدرش
مرا حدیث کرد که رسول خدا آفرمود که چون فرزند من جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب متولد شود
او را جعفر صادق بنامید و بخوانید زیرا که فرزند پنجم وی که او هم جعفر نام دارد بر خدای سبحانه گستاخی آورده و مدعی
دعوی امامت نماید او نزد خدا و مذعز اسمه جعفر کذاب است زیرا که خدا را افترا بندد و منصبی را که شایسته نیست
مدعی شود و نعمت پدر را کفران نماید و کردارهای نیک او را بر فتارهای بد پاداش دهد و بر برادر حسد برد
و چون حجت کردگار در حجاب غیبت رود و ستر خدا یرا فاش کند ابو خالد گوید پس علی بن الحسین زار زار بگریست
و فرمود گویا جعفر کذاب را بچشم خود مشاهدت همی کنم که فرعون عصر و نمرود زمان خود را بر آن داشته که از
امام غایب که در حرز حمایت الهی است همی تفتیش کند و بر بیت مقدس امام ابو محمد عسکری موکلان بگمارد تا مگر
بر قائم آل رسول هنگام ولادت ظفر یابد اخفاء قدرت و اطفاء نور خدا نماید و مواریث و متروکات
پدر بزرگوارش را بغیر حق خود دارد ابو خالد گوید عرضه داشتم که ای فرزند رسول آیا این داستان شگفت
از جعفر کذاب بوقوع پیوندد فرمود آری بخدای سوگند این واقعه را در صحیفهٔ که محتویات آل رسول در آن
مسطور است نگاشته اند گفتم یابن رسول الله سپس چه خواهد افتاد فرمود ثم تمتد الغیبة بولی الله الثانی
عشر من اوصیاء رسول الله والائمة بعده یا ابا خالد ان اهل زمان غیبته القائلین بامامته

ابو حنیفه مغربی

۹ ع

المنتظرین لظهوره افضل اهل زمان لان الله تعالی ذکره اعطاهم من العقول والافهام والمعرفة ما صارت به الغیبة عندهم بمنزلة المشاهدة وجعلهم فی هذه الزمان بمنزلة المجاهدین بین یدی رسول الله صلی الله علیه وآله بالسیف اولئک المخلصون حقا وشیعتنا صدقا والدعاة الی دین الله سرا وجهرا.

حاصل معنی خبر بشارت اثر آنکه بعد از شرح وقایع غیبت روزگار احجاب وصی دوازدهم از اوصیای پیغمبر آخر الزمان استداد یابد وبسی بطول انجامد یا ابا خالد بتحقیق که مردم زمان غیبت که امامت آن حضرت را اذعان کرده وبا و ایمان آورده اند از مردم هر زمان بهتر اند زیرا که خدای تعالی آنروزه فرزانه را بدان پایه خرد و دانش عطا فرموده که بقوای رای رزین وبصیرت دور بین غیبت را مانند شهود دانند و شبانه آن مردم مشابه آن کسانست که با دیده ظاهری معجزات رسول را دیده اند و از آنروی با یقین تمام و ایمان کامل مهم جهاد پیرداخته اند ایشانند مخلصان بحق وشیعیان مصدق که مردمان را بدین حنیف در آشکار و نهان دعوت کنند و در تشیید مبانی اسلام از جان بکوشند علامه مجلسی در مجلد غیبت از کتاب بحار الانوار آورده که ابو خالد کابلی نوبتی خدمت امام ابو جعفر محمد بن علی علیه السلام مشرف شدم وبسمع همیون آن حضرت رسانیدم که حلقت قدر وحشت این چاکر دیرین را از مردم زمانه دانش را با پدر بزرگوارت دیده بودی فرمودی است یکوئی یا ابا خالد منظور تو چیست عرض کردم فدایت شوم پدرت برای من مهدی آل محمد را چنان وصف فرمود که اگر من حضرت را در راه بینم دست مبارکش میگیرم و پای انورش میبوسم ولی مستدعی آنم که اسم سامی آن جناب را نیز بمن تعلیم فرمائی تا او را باسما و رسما بشناسم فرمود یا ابا خالد بجد اسوگند از امر بزرگ وسئوال عظیمی سئوال کردی باجمله وحدت و تعدد ابو خالد کابلی اختلاف است آنانکه این عنوان را از نشر نکات شمارند ابو خالد کابلی کبیر را نام گیرند و اصغر و روان خوانند و این قول از شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی وجماعتی از فقها و علمای رجال نقل شده است و برخی او را واحد شناسند ابو خالد را کنیت و وردان را نام او دانند و تحقیق این مطلب بر مطالعت کتب رجال منوط و موکول است

ابو حنیفه نعمان بن ابی عبد الله محمد بن منصور بن احمد شیعی مغربی

در تاریخ ابن خلکان و یافعی مسطور است که وی عالمی بیمانند و فقیهی سعادتمند بود در اوایل حال در مذهب مالکی قدمی راسخ داشت پس از آن راه منعطف شده طریق امامیه پیش گرفت ابن زولاق در تاریخ مصر گوید که نعمان بن محمد قاضی در غزارت فضل از امثال خود ممتاز و در قرائت قرآن از اقران خویش مستثنی بود در وجوه تفسیر و تاویل بدیل و عدیل نداشت و در مراتب فقهیه بر همگنان فایق بود و بر کل اختلاف اقوال فقها عالم گشت و در فن لغت محیط و بر اشعار فحول عارف شد کوشید او در مدایح و مناقب اهل البیت چندین هزار ورق مطرز کرد و تمام آن مؤلفات را از جواهر الفاظ سجعی مطبوع داده و جمیع آن عبارات را از لطف معانی وضعی میکو نهاده است

و در زمانیکه خلفای اسمعیلیه در مصر استیلا و استعلا داشتند آن فاضل عامل علامه دهر بلکه تتمهٔ عصر بوده و از آنرو بپاس تقیه که از حکمتهای محکمهٔ الهیه است بذکر مناقب شش امام اقتصار جسته و از شرح فضایل موسی بن جعفر الکاظم و ابناء طیبین و طاهرین آنحضرت خاموش بوده است بدانجهت برخی از علما مانند ابن شهر آشوب و دیگران پنداشته اند که آن عالم فرزانه از سلسلهٔ قبیلهٔ اثنا عشریه نبوده بلکه مذهب اسمعیلیه داشته است ولی این توهم زیاده بموقع و محل واقع شد و صحت عقیدهٔ آن فاضل همانند و حسن طریقت آن فقیه دانشمند از دو صد اینگونه توهم منزه است چه علماء خاصه و عامه و کافهٔ محدثین و اکثری از اهل رجال تصریح نموده اند که ابو حنیفهٔ مغربی امامی اثنا عشری بوده است چنانکه علامه مجلسی در جلد اول از کتاب بحار الانوار در ذیل ذکر کتاب دعائم الاسلام گوید که بیشتر ابناء زمان ما را عقیدت آن است که آن کتاب از مصنفات صدوق است ولی در آن عقیدت از صوب صواب بر کنار بوده اند آنچه بر من معلوم و محقق شده آن است که این کتاب از مؤلفات نعمان بن محمد بن منصور است که در زمان خلفاء دولت اسمعیلیه قضاوت دیار مغرب داشت در مدت ایام مالکی مذهب بوده عاقبت عمر توفیقات تالیه شامل احوال گردیده روزگارش قرین فوز و فلاح شده از طریقه نالیحه مذهب جعفریه امامیه عدول نموده و اخبار و احادیثی که در این کتاب ایراد کرده غالبا با روایاتی موافق است که مردم شیعی در کتب خود آورده اند لیکن محض تقیه که از خلفای اسمعیلیه داشته است از مناقب حجج الله که بعد از حضرت صادق علیه السلام بوده اند روایتی نیاورده است علی الجمله اخبار کتاب دعائم الاسلام در مقام تایید و تاکید شایسته است نه در هنگام تاسیس و تاسیس و هم سند سند علامهٔ طباطبائی قریب بمضامین صداقت آئین مجلسی علیه الرحمه سخنانی چند ایراد کرده است الغرض در حسن مذهب و صفاء مشرب و صحت عقیدت درباره او مجال شک و ریبی نیست و روزگاری در افریقیه در صحبت ابو تمیم المعز لدین الله علوی میگذرانید و زمام قضاوت آن خطه در کف کفایت او بود و هی در آن ملک احکام میراند تا آنکه در سال سیصد و پنجاه و هشت هجری معز علوی جوهر بن عبد الله را سردار نموده فرمان داد که با سپاهی بیشمار بجانب دیار مصر توجه شده آن سرزمین را از لوث وجود متمردین پاک کند و همه را مفتوح و مسخر سازد سردار برحسب فرمودهٔ خلیفهٔ با سپاهی که زیاده از صد هزار بودند با استعدادی تمام روانه آن دیار شد آنجا را بحکم شمشیر در قبضهٔ اختیار آورد و سرکشان آنسامان بر آستان اطاعت و انقیادش سر نهادند و در رمضان همان سال صورت ماجری و فتحنامه نزد معز فرستاد معز دیار مصر را وجههٔ همت ساخت بلکین را در افریقیه نیابت و جانشینی خود نصب نموده با جماعتی از اعیان دولت و اشراف ملت روانه مصر گردید از جمله نعمان قاضی بشرف مصاحبت و سعادت مسانمت او فایز شد چون بدیار مصر رسیدند و از رنج سفر آسوده شدند قاضی را اجل محتوم در رسیده مجلهٔ حیاتش از دست قضا بنجام انقضاء محتوم گشت و آن قضیه در غرهٔ رجب سنه سیصد و شصت و سه بوده معز علوی بر وی نماز گذارده بخاک سپردند مصنفات و مؤلفات وی از این قرار است کتاب المناقب و المثالب کتاب الرد علی ابی حنیفه کتاب الرد علی مالک کتاب الرد علی الشافعی کتاب الرد علی ابن بکیر کتاب اختلاف الفقهاء انتصر فیه لاهل البیت کتاب اصول الاحکام کتاب ابتداء الدعوة للمعز

ابن طاوس رضی الدین

۹۸

کتاب الاختیار فی الفقه کتاب الاقتصار فی الفقه منظومة فی الفقه لقبها بالمنتخبه

ابن طاوس رضی الدین علی بن موسی

چون علمای رجال سه کس را بابن طاوس موسوم دانند و هریک را بی ضمیمت قید ابن طاوس خوانند و ما را در هرعنوان مشترک از بیان ممیز و رفع اشتباه گزیری نیست لاجرم انساب و اسماء شریفه ایشان را ذکر کنیم که امتیاز اجمالی حاصل شود پوشیده نماند که انساب شرافت نصاب آن ابناء کرام بسید محمد که خود بواسطه حسن صورت و قبح باقب بطاوس بوده ارتقا جوید و آباء عظام سید محمد بسلیمان بن داود بن الحسن المثنی ابن الحسن المجتبی ابن علی المرتضی اتصال یابد از سلسلهٔ پدر بحسن مثنی شود و از جانب مادر بعلی بن الحسین پیوندد ارد پس اعقاب اطیاب و احفاد امجاد آن سید جلیل هم از سادات حسینی باشند و هم از اشراف حسنی مجمع النورین و ولد الحسنین و الحسنین باشند از علی الجمله سید محمد مطلع سیادتیست که این سه صبح سعادت از او دمیده شده است اول نقیب النقباء رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد الطاوس دویم جمال الدین احمد بن موسی سیم غیاث الدین عبد الکریم بن احمد بن موسی و آن دو بزرگوار یعنی علی و احمد برادر صلبی و بطنی بوده اند مادر ایشان فاطمه دختر علی بن جعفر بن محمد و مادر ایشان دختر شیخ ورام بن ابی فراس است که کتاب مجموع مسمی بتنبیه الخاطر و نزهة الناظر از مؤلفات اوست چنانچه شعرا در مدایح ایشان سروده اند که

وَدَامَ جَدُّهُمْ لِأَبِيهِمْ ... وَمُحَمَّدٌ لِأَبِيهِمْ جَدُّ

و نیز ایشان از طرف مادر مجد و اصالتی است چه جده ایشان بنت شیخ ابو جعفر طوسی است و آن شیخ جلیل جده هر دو ابن طاوس و مادر ابن ادریس را اجازت بخشیده تا از مؤلفات وی و از کتب اصحاب روایت کنند و این معنی بر جلالت آن دو خواهر شاهد صادقی است اینک شرح حال هریک را بتفصیل نگارش دهیم ابن طاوس رضی الدین علی بن موسی در زمره علمای امامیه بجلالت قدر و اصالت رای موسوم و در فرقه فقهای اثنا عشریه در سلک ثقاه و معتمدین منظوم است در روز پنجشنبه پانزدهم شهر محرم الحرام از سنه پانصد و هشتاد و نه هجری علایق ارحام از دست داده پا بعرصه عالم نهاد از تحصیل فواید علمیه و تکمیل مدارج علمیه سر باز نزد وجود بشمع معرفت برافروخت و خرمن جهل و خود پسندی یکسره برباد داد در کسب علوم و نشر شرایع و رضای الهی چندان مساعی بکار برد که علامهٔ عصر و یتیمهٔ دهر شد و در مدرس بزرگان عمری بپایان برد و از سیر کتب بر فواید علمیه و عملیه زیاده استیلا یافت سلسلهٔ روایات خویش را بجمعی از مشایخ بزرگ میرساند و رشتهٔ آن اخبار را بایشان پیوندد که از جمله ایشان شیخ طوسی است که او را اجدادی باشد خود بطرق مختلفه از آن شیخ جلیل روایت میکند و دیگر شیخ حسین بن احمد سوراوی و سالم بن محفوظ و نجیب الدین محمد سوراوی و سید محیی الدین محمد بن عبد الله و محمد بن معد الموسوی و گروهی از اعلام علما و اعیان محدثین روایات خویش را باو مستند سازند از انجمله است علامه حلی و علی بن عیسی الاربلی و سید عبد الکریم که پسر احمد دیگر برادر زاده اوست گوید ابن طاوس بطبیعی کهتار و حسن کردار

ابن طاوس رضی الدین

وحلو معاشرت ولطف محاورت موصوف وهم بجودت ذهن وحسن قریحت وشدت حفظ وحدت ذکا معروف بود در زهد
وعبادت وتقدس وریاضت رتبه ارجمند ومقام بلند داشت چنانچه شیعی ومتنی بالاجماع والاتفاق در شرح حالش
نوشته اند که وی از بدو اورع اهل زمان واتقی واعبد مردم روزگار خود بوده است با انکه در علم فقه تجری خارق بود
ونکات فقهیه در او موج میزد اصلا در آخن شریف خود یک کتاب تالیف وتصنیف نکرد در اوایل کتاب اجازات خویش
آورده است که من در فقه اقتصار نمودم بر تالیف کتاب غیاث الوری که در بیان قضاء صلوات از اموات است
وهرگز در پی تقریر سؤال وجواب وفتاوی ومسائل آن علم نگردیدم زیرا که در مسائل تکلیفیه چندان اختلاف آراء بهم
رسیده است که تحقیق صواب از خطاء وتمیز حق از باطل در نهایت اشکال است لاجرم صلاح دنیا وآخرت در آن دیدم
که در مسائل شرعیه از فتاوی دست بدارم وخود را از خطر این آیه شریفه که خطاب بحضرت ختمی مآب است نگهبان شوم
لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ یعنی اگر پیغمبر بعضی سخنان بر ما
بدروغ نسبت دهد هر آینه دست راست او را گرفته قطع کنیم اینک خود را در حرز عنایت سبحانی از هر خطر محفوظ میدانم
وهرگاه در فقه تالیفی میکردم هرگز خوشتن را از آن خطر مأمون ومصون نمیدانستم چه محتمل بود که در بیان فتاوی
راه خطا پیموده باشم ومسلمانان بغیر ما انزل الله عمل کرده باشند واز این روی نقصی در ورع من پدید آید پس
در سلک کسانی منظوم میبودم که اکاذیب واباطیل را بخدای جل شانه نسبت داده باشند علامه حلی علیه الرحمه فرماید
که رضی الدین علی مستجاب الدعوه بود وکرامات بسیار از آن سید بزرگوار بظهور پیوست من بعضی از آن
کرامات را از والد خویش وپاره را از دیگران استماع نموده ام در کتاب عمدة الطالب مسطور است که انجناب
بر هم اعظم واقف گشت وبر آن گنج سعادت ظفر یافت در انجاح مقاصد وانجام حوائج خدا را بدان نام بزرگ
میخواند واز برکات آن بر هر مطلوب مستولی بود او را دو پسر بود پیوسته بایشان میگفت که چندین بار از خدا
مسئلت نمودم که آن اسم بشما یاموزم از خدای حکیم علیم اجازت نیافتم ولی آن اسم در مؤلفات من مسطور است
ومانند لآلی تابنده در خزائن کتب من منثور است شما را بمطالعات آن کتب وصیت میکنم تفحص وتتبع آنها را پیوسته
بر خود لازم شمارید شاید خود. بر آن اسم تفطن یابید گوید او را در استخارات اعتقادی کامل ویقینی محکم و
وطریقی مستقیم بود خود در کتاب استخارات گوید زمانیکه از بغداد بحله بهبهه رفتم گروهی از اقارب وخویشان از
ملاقات یکی از حکام مرا ترغیب مینمودند چون خود را اجازم نیافتم استخارهٔ ذات الرقاع نمودم وازخدا مسئلت کردم
که مرا بر خیر خود آگاه سازد اجازت نیافتم ولی اصرار خویشاوندان بحدی بود که مرا آسوده نمیگذاشت تا یکماه در
آن باب متردد بودم وهر روز صبح وشام استخاره میکردم در هر دفعه سته لا تفعل متوالی خارج میشد هم بر این
منوال تجدید استخاره مینمودم تا آنکه امر به پنجاه استخاره انجامید پس استخاره از دست دادم وسبب منع را
نمیدانستم بعد از چندی ظاهر شد که ملاقات آن حاکم مرا ضرر کلی وزیانی عظیم داشته مع القصه در باب استخارات
اورادی غرایب بسیار است از خوف اطالت مؤلفاتش حواله نمودیم گوید ابن طاوس در ک حضور

ابن طاوس رضی الدین

امام عصر عجل الله فرجه بوده و از آن سرچشمه فضل سنجان حکمت آمیز نهال وجود آبیاری کرده چنانکه در کشف الغمه و حبیب السیر و غیرها
از اسمعیل بن حسن هرقلی روایت آورده که گفت بر ران چپ من توثه پیدا شد که معالجین از مداوای آن عاجز آمدند
و در هر بهار آن توثه مثل گشته خون و ریم بسیار از آن میرفت و الم آن مرا مانع از ارتکاب اشغال میگشت پس روزی
از هر قبل بجله رفته در مجلس سید رضی الدین علی بن طاوس درآمدم و از آن مرض شکایت کردم آن سید جلیل اطباء حله را
طلبیده مرض مرا بدیشان نموده استعلاج فرمود همه گان گفتند تیغ جراحی بر روی غرق الکل است علاج آن قطع است
و در قطع احتمال علاج و مظنه خطر است پس ابن طاوس گفت من ببغداد میروم با من بیا شاید اطباء آن بلده این مرض را
علاج توانند نمود من بفرموده آن جناب ببغداد و رفته اطبای آنجا نیز از معالجه آن عارضه اظهار عجز نمودند من
نومید گشته بساحت جان بخش تر من رای رفتم بعد از طواف مرقد عسکریین بسرداب درآمدم از آنجا دستمال استعانت
نموده از ائمه طاهرین استعانت در علاج آن درد استمداد میکردم چندی در آن منزل شریف بسر بردم بعضی از شبها
در آن مکان مقدس بقیام گذرانیدم روزی بکنار دجله شتافته غسل نموده متوجه مشهد شریف شدم ناگاه چهار سوار
پیدا شدند همه شمشیرها برمیان بسته یکی از ایشان نیزه در دست و دیگری فرجی در برداشت گمان کردم
که ایشان شرفاء آن مشهدند چون بمن رسیدند سلام کفتم جواب داده نیزه دار بر طرف راست فرجی پوش
و دیگری بر جانب چپ قرار گرفتند پس آن فرجی پوش مرا گفت تو فرد ایجانب آل و خویشان خجسته خواهی رفت
گفتم آری فرمود پیش آی تا قرحه تو را بمنیم مرا از ملاقات و لمس ایشان کراهتی تمام بود چه باخود اندیشیدم که
ایمک من از آب برآمده ام و هنوز زیر اهنم از رطوبت نخشکیده است و ایشان مردمان بادیه اند از پلیدی هیز و اجتناب
ندارند ولی باین اندیشه پیش رفتم پس آنسوار دست در از کرد آن توثه گرفته بفشرد مرا از آن فشردن وجع بسیار
عارض گشت آن نیزه دار گفت افلحت یا اسمعیل من متعجب شدم که نام مرا از کجا دانست گفتم افلحنا و افلحتم انشاء الله تعالی
گفت هذا هو الامام یعنی این بزرگوار امام زمان است همینکه این سخن شنیدم خشم دیدم و بخاک افتادم و زانوی آنحضرت
بوسه دادم پس روان شدند من نیز از دنبال ایشان شتافتم حضرت قنفت من شد و فرمود باز گرد
گفتم هرگز از تو جدا نخواهم شد بار دیگر فرمود مراجعت نمای که صلاح وقت در این است من همان جواب را دادم
صاحب نیزه گفت شرم نمیداری که امام زمان دو نوبت فرمود که باز گرد و تو اطاعت ننمودی لاجرم بایستادم
چون سواری راه رفتند امام عصر عجل الله فرجه روی باز پس کرد و فرمود چون ببغداد روی ابو جعفر منصور
خلیفه تو را طلب کند زنهار زنهار اگر ترا چیزی دهد قبول نکنی بلکه نزد فرزندگرامی ما ابن طاوس رو تا آنکه
تا آنکه علی بن عوض را در باره تو چیزی بنویسد که ما خود آن شیعه فرخنده را فرمان دهیم تا آنچه خواهی بر تو ارزانی
دارد پس چندان بایستادم که ایشان از نظر من غایب شدند بعد از آن بمشهد شریف رفتم و از احوال سواران
استفسار نمودم گفتند ایشان از شرفاء این نواحی بودند من گفتم بلکه امام بودند سوال کردند که امام صاحب نیزه بود
یا صاحب فرجی گفتم صاحب فرجی گفتند قرحه خود را بوی نمودی گفتم آری آن را بفشرد پس پای خود برهنه نمودم

ابن طاوس رضی الدین

از آن قرحه نشانی نیافتم از غایت دهشت و حیرت در شک افتادم که آن مرض در آن پا بود یا در پای دیگر آن را نیز برهنه کردم صحیح یافتم پس مردم از دحام نموده پیراهنم بدریدند خدمهٔ آن روضهٔ مقدسه مرا از چنگ خلق خلاص کرده بخزانه درآوردند نام و نسب مرا پرسیدند و سئوال کردند که از بغداد کدام روز بیرون آمده صورت حال را بر ایشان تقریر نمودم آن شب را در آنجا بودم بامداد نماز صبح گذارده بجانب بغداد بازگشتم چون باو آناکه دهی است در نزدیکی بغداد رسیدم خواص و عوام دارالسلام بر کردم جمع شدند زیرا که آن واقعه را شنیده بودند و کثرت ازدحام بحدی انجامید که نزدیک بود هلاک شوم در آن اثنا مؤیدالدین محمد قمی که وزیری از وزرای خلیفه بود ابن طاوس را طلبیده از وی این خبر را تحقیق نمود سیدبدان مجمع شاقه مرا از زحمت مردم نجات داد و خود پیاده شده ران مرا مشاهده نمود چون از مرض اثری ندید بیهوش شد پس از آن بمجلس وزیر شتافته مرا بزد وی خود کیفیت حادثه را اظهار کردم وزیر اطبا را طلبیده از برهٔ چنان قرحه استفسار نمود گفتند علاج آن منحصر است در قطع و در آن خوف موت متصور است وزیر گفت بر تقدیر یکه آنرا قطع کنند و این شخص نمیرد بچه گاه علاج پذیرد گفتند اقلاً بدو ماه اما در موضع قطع مغاکی خواهد ماند سفید که از آنجا موی نروید باز پرسید که شما کی این قرحه را دیده اید گفتند ده روز است پس بفرمان وزیر ران خود را برهنه کردم همگان ملاحظه نمودند که اصلا اثر مرض در آن ظاهر نمانده یکی از صلحای اطبا صیحه زده گفت هذا عمل المسیح بعد از آن مرد را نزد مستنصر خلیفه بردند خلیفه چون آن غرائب بشنید مبلغ هزار دینار بمن انعام کرد من بنا بر نهی امام آنوجه نگرفتم صاحب کشف الغمه گوید من در بعضی ایام این حکایت بجمیعه نزد من بودند میگفتم چون سخن تمام شد یکی از آن مردم گفت من خود فرزند صلبی اسمعیل باشم که صاحب این واقعه است و مرشمس الدین محمد گویند از آن حسن اتفاق متعجب شدم و از وی پرسیدم که تو خود ران پدر خویش را در وقت مرض دیده بودی گفت من در آن اوان خورد سال بودم اما بعد از صحت مشاهده کردم موی بر آن موضع برآمده بود و اثر جراحت نمی نمود شمس الدین محمد در آن مجلس حکایت کرد که بعد از وقوع آن قضیه پدرم در مفارقت امام عصر همی محزون بود تا آنکه در زمستان رخت اقامت ببغداد کشید بامید آنکه شاید یکبار دیگر شرف آن سعادت دریابد پس در هر چند روز یکنوبت بسامره میرفت بازدار السلام مراجعت مینمود چنانچه در آن زمستان چهل نوبت آمد و شد کرد ولی از روی آن سعادت بکور بر د شیخ احمد احسائی در کتاب شرح الزیارة و هم برخی علما در مؤلفات خود آورده اند که ابن طاوس رضی الدین فرموده است من در مشهد مطهر جد من در آی بسعادت زیارت فایز بودم با آنکه کسی را نمیدیدم از پشت دیوار میشنیدم که گوینده می گفت اَللّٰهُمَّ اِنَّ شِیعَتَنَا مِنْ خُلِقُوا مِنْ فَاضِلِ طِینَتِنَا وَعُجِنُوا بِمَاءِ وِلَایَتِنَا اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ مَا قَدَّمُوهُ اِتِّکَالاً عَلَی حُبِّنَا وَوَلَائِنَا یَوْمَ اَلْقَیٰهُ وَلَا تُؤَاخِذْهُمْ بِمَا اقْتَرَفُوهُ مِنَ السَّیِّئَاتِ اِکْرَاماً لَنَا وَلِاَنْقِیَائِهِمْ یَوْمَ اَلْقَیٰهُ مُقَابِلَ اَعْدَائِنَا فَاِنْ خَفَّتْ مَوَازِینُهُمْ فَثَقِّلْهَا بِفَاضِلِ حَسَنَاتِنَا یعنی بارالها بدرستیکه شیعیان ما اختصاص دارند و از فاضل طینت ما

خلعت خلقت پوشیده اند وخمیره ایشان بازلال ولایت ماسرشته شده است بارخدایا هرآن گناه و نافرمانیکه ایشان مرتکب شده اند وتکیه گاه ایشان درمغفرت آنها برآن بوده است که حبل المتین ولایت ومحبت ما در روز قیامت دستگیر ایشان خواهد بود بفضل وکرم ازآنها درگذر بارخدایا سیئات وخطیاتی که ازایشان بظهور رسیده بارحوا ومؤاخذت مفرما ودر رحمت وغفران ایشان ما راگرامی بدار وایشانرا روز قیامت درمقابل دشمنان ما مکافات مفرما الهاهرگاه ترازوی اعمال ایشان ازحسنات تهی وسبکبار ماند ازفاضل حسنات ما ترازوی اعمال ایشان رسنگین وگران بارکن وسیم علی بن طاوس درکتاب مهج الدعوات آورده که درشب چهارشنبه بیست وسیم ذیقعده الحرام ازسال ششصد وسی وهشت هجری درشهر من رای بودم در وقت سحر درسرداب مطهر میشنیدم که اصحاب درحق شیعیان خود بدین عبارات دعا میفرمود الهی بحق من ناجاک وبحق من دعاک فی البر والبحر تفضل علی فقراء المؤمنین والمؤمنات بالغنی والثروة وعلی مرضی المؤمنین والمؤمنات بالشفاء والصحة وعلی احیاء المؤمنین والمؤمنات باللطف والکرم وعلی اموات المؤمنین والمؤمنات بالمغفرة والرحمة وعلی غرباء المؤمنین والمؤمنات بالرد الی اوطانهم سالمین الخ وتمام آن کلمات طیبات درحاطر ما جای گرفت ولی اینک بیاد ندارم که آیا در ذیل فقره وعلی احیاء المومنین فرمودند واحیهم فی غربتنا وملکنا وسلطاننا ودولتنا یا در ذیل فقرهٔ وعلی اموات المومنین فرمودند واحیهم فی غربتنا وملکنا وسلطاننا ودولتنا صاحب محبوب القلوب آورده که ابن طاوس بعلم نجوم میلی وافر داشت وآن علم راچون احکام خمسه تکلیفیه بپنج قسم منقسم مینمود آ واجب ۳ حرام ۳ مستحب ۴ مکروه ۵ مباح گوید آنکه دیدم در مناظرات ومباحثات یدی طولی ولسانی گویا بود در رساله وصایای خویش که ازبرای فرزند خود محمد نوشته صورت مباحثی نقل کرده وماحصل مراد وخلاصه معانی آن را برسبیل ایجاز واختصار مرتب داشته شرح دهیم گوید بدان ای فرزند که من روزی در روضهٔ منوره مولانا الکاظم وابنجواد علیهما السلام عبارقدرخود ازغبار اعتکاف افزوده ازخاکساری آن حریم مقدس تارک افتخار بذروه عرش سوده بودم که ناگاه شخص فقیهی ازسمت مستنصریه برمن درآمد بسوابق آشنائی ومعرفت که مرا باوی بود طریق مرافقت ومصاحبت مسلوک داشتم ازناصیهٔ احوالش یافتم که اورا بامن درمذهب هوای معارضت وبنای مجادلت است لاجرم درسخن مبادرت جسته گفتم اگر ترا فرصتی باشد وکم شود ودرجستجوی وردآن ازمن استعانت کنی درکشف مروت اینکونه اعانت بفتوای خرد نیکو وپسندیده باشد وهمچنین اگر ازمن فرصتی مفقود شود ودرتجسس وعود آن ازتوقع عاجت وهمراهی جوم درآئین انصاف اینکونه رعایت مطبوع وممدوح بلکه لازم وواجب است آن فقیه برآن بیانات تصدیق آورد وتحسین کرد بعدازآن گفتم چنان میدانم که من با تو طریق قویم وصراط مستقیم ازدست داده درمغاوز ضلالت وگمراهی سرگشته وحیران مانده ایم مصلحت من وتو درآن است که ازدر انصاف درآئیم وازراه اعتساف کناره گیریم وبچشم حقیقت بنگریم تا هریک که درمنهاج قویم وصراط مستقیم است آن دیگررا که راه ضلالت پیش گرفته است هدایت ورهبری کند گفت بجان منت دارم گفتم اکنون که آغاز مقدمات وبنای مباحثات

ومجادلات است باتو میگویم که میباید هیچیک ازما باقوال اصحاب خویش تمسک نجوید چه کلمات شیعیان که اصحاب منند درنزد تو
مردود است ومقالات سنیان که یاران تواند درنزد من مطرود پس احادیثی که ازطرق خاصه روایت شده است
اهل سنت راحجت نتواند شد واخباریکه ازطرق عامه نقل شده است مردم شیعی رامستند نخواهد بود اینک شرط
درمیان آوریم وبرخود لازم میشماریم که هیچیک ازآن شروط تخلف نجوئیم اول آنکه هریک براثبات دعوی خویش
بقرآن کریم وکلام مجید احتجاج واستدلال کنیم دوم آنکه ازاحادیث واخبار بآثاری تمسک جوئیم که بین الفریقین
مجمع علیه ومسلم باشد سیم آنکه هرگاه حدیثی درمیان نهیم که مسلم فریقین نباشد بایستی توازا قوال امامیه برمن
حجت آوری ومن اخبار عامه رابرتو دلیل قرار دهم آن فقیه بطوع تمام ورغبت بنهایت آن شروط را
قبول کرده برامضای آنها رضا داد گفتم آیا چه اعتقاد داری درصحت روایاتیکه مسلم وبخاری درصحیحین
آورده اند گفت درحقیقت وصحت آنها کسی رامجال تامل نیست گفتم مسلم درصحیح خود اززید بن ارقم روایت
نموده که درر کاب حضرت نبوی بسعادت التزام مفتخر بودم درمکانی که آنرا خم گویند فرود آمد وبفرمود
تا اصحاب اجتماع یافتند آنگاه فرمود ایها الناس من نیز مانند شما ازجنس انس ومعشر بشرم ومرا بعالم بقا
دعوت نموده اند همانا ازمیان شما پرون میروم ودو چیز بزرگ درمیان شما خلیفه وجانشین میگذارم
آن دو چیز کتاب خدا است واهل بیت من اذکرکم الله فی اهل بیتی واین کلمه طیبه راد وبار برزبان مبارک جاری فرمود فقیه گفت بلی چنین است دیگر باره گفتم ایها الفقیه آیا دیده مسلم درصحیح خویش درمسند عایشه
ازحضرت رسول روایت نموده که چون این آیه مبارکه نازل شد انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس
اهل البیت ویطهرکم تطهیرا یعنی میخواهد خدای سبحانه برحسب اراده خود شما اهل بیت را ازهر آلایش پاک
ومنزه فرماید آنحضرت علی وفاطمه وحسن وحسین رانزد خود گردآورده فرمود این گروه اهل بیت منند فقیه گفت
این نیز صحیح است گفتم آیا میدانی که مسلم وبخاری هردو درصحیحین روایت کرده اند که چون انصار درسقیفه بنی
ساعده جمع شدند وخواستند باسعد بن عباده بیعت نمایند وحال انکه ابوبکر وعمر وسایر مهاجرین رااطلاع
نداده وایشانرا انتظلبیده بودند بمجرد استماع وانتشار آن خبر ابوبکر وعمر وابوعبیده بالاتفاق روی بجانب سقیفه
نهادند چون درآن مجمع درآمدند ابابکر بآن جمع گفت که من خود رابرای امرخلافت یکی ازین دو مرد راضی
نموده ام یعنی عمر وابوعبیده پس عمر گفت من هرگز درامر خلافت برتو سبقت نگیرم اینک دست بده تا با تو
بیعت کنیم ابابکر دست بداد عمر بیعت کرد انصار نیز بیعت نمودند علی وبنی هاشم تاششماه بادی بیعت نکردند
هم مسلم وبخاری در ذیل این روایت آورده اند مادامیکه فاطمه سلام الله علیها درحیات بود مردم رابعلی
توجه واقبالی بود چون ششماه ازرحلت حضرت ختمی مرتبت بگذشت فاطمه علیها سلام نیز بشبستان عالم بقا روی نمود
مردم ازعلی منصرف شدند چون آنحضرت مراجعت وانصراف وجوه مردم ازخود مشاهدت فرمود ناچار
با ابابکر بیعت کرد فقیه گفت این نیز صحیح است گفتم پس چگونه درمیتی که اهل بیت پیغمبر ازآن تخلف نموده باشند

وحال انکه پیغمبر بعد از خود کتاب الله و اهل بیت را در میان مردم بخلافت گذاشت و در حق اهل بیت طاهرین او مرتبه فرمود اذکرکم فی اهل بیتی و خداوند آیه تطهیر بر طهارت ایشان نفرستاد اگر کسی گمان کند که علی و بنی هاشم در بیعت تعلل و تامل نداشتند ولی کثرت شاغل و ازدحام امور باعث تعویق و تاخیر شد و آن تعلل و تامل نه از روی طعن و اعتراض بوده است در جواب گوئیم تخلف از بیعت الی شش ماه که نصف سال باشد معلوم است که جز برای طعن و قدح نتواند بود زیرا که هر گاه از راه غضب یا بعروض شبهه از بیعت تخلف کرده بود در اندک زمانی آتش غضب فرو نشستی و غبار شبهه از میان مرتفع شدی و هم هر دو در ذیل این حدیث آورده اند که بنی هاشم نیز تا آن زمان که علی بیعت نکرده بود بیعت نکردند چون علی بیعت کرد ایشان نیز متابعت کرده بیعت نمودند پس فقیه گفت که مرا یارا و قدرت آن نیست که بر مطاعن اسلاف و اصحاب رسول لب گشایم گفتم آیات قرآنی بر طعن و مخالفت ایشان ناطق است من اکنون بر سبیل احتجاج از کلام الله مجید بر تو برهن میکنم که ایشان در چهار موضع از طریق متابعت رسول اکرم انحراف جسته سزاوار طعن و مستوجب قدح آمدند نخست در حال خوف دوم در حال رجا سیم در مقام صحبت چهارم در موطن ایثار پس جماعتی که در زمان حیات رسول و نزول وحی بعض قرآن حمید مخالفت پیغمبر را جایز شمارند معلوم است حالت ایشان بعد از ارتحال آنحضرت و انقطاع وحی چگونه خواهد بود فقیه گفت ایک بگوی تا بدانم که آن آیات در کدام مواضع قرآن است گفتم اما مخالفت ایشان در حالت خوف از این آیه کریمه واضح گردد وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ یعنی یاد کن روز حنین را که کثرت لشکر شما را بشگفت آورد پس وفور عدد و انبوهی عسکر سودی نبخشید و فراخنای زمین بر شما تنگ آمد پس بر جنگ پشت دادید و از جهاد فرار کردید ارباب سیر و اصحاب تواریخ روایت نموده اند که در غزوه حنین جز هشت نفر دیگر کسی با آنحضرت باقی نماند علی و عباس و فضل بن عباس و ربیعه و ابو سفیان پسران حارث بن عبد المطلب و اسامه بن زید و عبیده بن ام ایمن یا ایمن بن ام ایمن و دیگر آن راه فرار پیش گرفته رسول خدا را تنها گذاردند و اما مخالفت ایشان در حین امن از این آیه شریفه معلوم میشود وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ مِّنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ خلاصه شأن آنکه وقتیکه تجارت یا لعبی بینند پراکنده شوند و بسوی آن شتابند و تو را بر منبر ایستاده گذارند ای پیغمبر با ایشان بگوی آنچه نزد خداوند است از اجر استماع خطبه و یاد او عبادت برای شما بهتر از لهو و تجارت است و خدای سبحانه بهترین روزی دهندگان است جماعتی از مفسرین در شان نزول آیه ذکر نموده اند که حضرت سید کاینات در روز جمعه بخطبه مشغول بود ناگاه بسمع حاضران رسید که کاروانی با زینت تمام بر بعضی از اصحاب وارد شده یک بار جماعتی از آن قوم بیرون شتافتند و تماشای کاروان بر فتند و سرور عالم را در حالت خطبه تنها گذاشتند و حال آنکه از تماشای کاروان امید نفعی نداشتند پس چه خواهد بود حالت ایشان در باب امر خلافت که ایشانرا هم هوای ریاست و هم امید نفعی بود

واما سوء معاشرت ایشان ازین آیه کریمه مستفاد میگردد وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ حاصل معنی آنکه اگر تو درشت خوی و دل سخت بودی ایشان از گرد تو پراکنده میشدند پس از تقصیر و لغزشهای ایشان درگذر و برای ایشان طلب آمرزش نمای و با ایشان در هر امر مشورت کن انتهی الغرض اگر سوء معاشرت و بدی صحبت و مخالفت نبود هرآینه در عفو از ایشان انخطاب مستطاب نازل نمی گشت که فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ اما مخالفت ایشان در مقام ایثار را ازین آیه شریفه روشن کرد یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةً یعنی ای جماعت مؤمنان هرگاه خواهید که با رسول الله راز و نجوی کنید از آن پیشتر که افتخار نجوی دریابید بدل صدقه تقدم کنید با آنکه بر ایشان اندک چیزی وارد میشد قلیلی از زخارف دنیا را بر مکانت تقرب و رتبهٔ مناجات رسول اختیار کردند و بی علی بن ابیطالب علیه السلام ده بار مستحقین صدقه بخشید و فیض نجوای آنحضرت را اختصاص جست چون این طلب برای ایشان فضیحت و عار شد آن آیت منسوخ گردید و در نسخ آن تکلیف این کریمه نازل گشت أَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ حاصل معنی آنکه آیا ترسیدید از آنکه قبل از نجوای رسول صدقاتی پیش دارید چون از خوف درویشی و فقر بدینکار اقدام ننمودید خدای سبحانه از شما درگذشت ای فقیه دانشور اصحاب رسول گذشته از چهار مقام در موارد دیگر نیز با آنحضرت از در احتجاج و معارضت درآمدند و طریق ادب از دست بدادند منجمله حضرت شیخ آب صلی الله علیه وآله سهم مؤلفة القلوب را در تقسیم غنمت هوازن از دیگران بیشتر منظور فرمود و این معنی بر ایشان ناگوار آمد با آن مرد گوار بجادلت و اعتراض برخواستند و دیگر آن که حضرت رسالت پناه بعد از آنکه در فتح مکه بر مردم آن سرزمین رحمت آورد و بر ایشان عفو و اغماض فرمود خواست خانهٔ خدا را بوضع سابق برد و بنا کند آنگروه با پیغمبر آغاز خلاف نموده بر قصد رسول انکار آوردند دیگر آنکه در باب تنزیه صفوان و طهارت ذیل عایشه از آلایش افک با آنحضرت بدانشابه معارضت کردند که خطبه را بپایان بردن نتوانست این اجمال را تفصیل آنکه ارباب سیر آورده اند که هرگاه سید ابرار و سطوت قهار باشقام ارباب معاندت رایت نبوت آیت افراشتی تاسرهای پرشر معاندین را همسر خاک سازد و جانهای ناپاک را در مغاک هلاک اندازد در میان محذرات سرادق رسالت قرعه کشیدی قرعهٔ انفال بنام هریک از زوجات طاهرات برآمدی او را بشرف صحبت و ملازمت امتیاز بخشیدی در غزوهٔ بنی المصطلق فروغ آن قرعه بر نام عایشه لامع گشت در آمنافرت بفیض مصاحبت مستعد بود در زمان هجرت بمنزلی که قرب کوچ بود فرود آمدند چون اذن رحیل یافتند لازمان سعادت اعتصام سوار شدند عایشه کامی چند پیاده همی پیمود در آن اثنا دستی بجانب گردن فراز دعقد خویش کرد از جزع یمانی بود گسسته دید ناچار مسافتی را که پیموده بود دیگرباره طی کرد تا گرد انهای عقد خود را بجوید جماعتی که حمل و نقل هودج بعهدهٔ ایشان موکول بود گمان کردند که بقانون مقرر در هودج نشسته هودج را بر شتر گذاشتند

هوازن
قبیله ایست از عرب

بنی المصطلق
طایفه از خزاعه شهند که منسوبند بجدیه بن سعد عمر

عقد
بمعنی گردن بند

جزع یمانی
مهره ایست سفید و سیاه و چشم رامانند ناشبه عقیق

ابن طاوس رضی الله عنه

۱۰۶

عایشه در آنجا که برای تجسس عقد واقف بود واله و سرگشته بماند پس بازدیشه اینکه از پی او خواهند آمد بعسکر میمنون برجهت نمود صفوان بن المعطل که از جانب حضرت حتمی مرتبت صلی الله علیه وآله مأمور بود که پس از رفتن لشکر در لشکرگاه تجسس کرده اگر چیزی از کسی بر جای مانده باشد بلشکر برساند بدان معسکر همایون درآمد بعد از تفحص و تجسس عزیمت راه کرد او را بر سواد حمیر انظر افتاد و دانست که عایشه از موکب مسعود بازمانده صفوان بر زیر آمده بر فراز ناقه اش مشاهده مهار شتر گرفته می کشید تا آنکه بامداد بمنزل رسید چون این خبر انتشار یافت معاندین درباره عایشه بافک سخن راندند والعیاذ بالله دامان عفت او را به نسبت فجور آلوده کردند پس جبرئیل نازل شد و این آیت بیاورد اِنَّ الَّذِینَ جَاءُوا بِالْاِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْاِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّىٰ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ یعنی بتحقیق کسانی که بهتان عظیم آوردند گروهی از شما بودند واقعه بهتان را برای خود شر مپندارید بلکه خیر شمارید هر یک از اهل بهتان باندازه عمل خود جزا یابند و آنکس که معظم آن امر خطیر را مباشرت کرد او را عذابیست بزرگ مخفی نماند که تفاسیر خاصه و عامه از قرار تفصیل ملحوظ افتاد مجمع البیان و خلاصة المنهج و جوامع و تفسیر فراء و تفسیر بیضاوی و تفسیر کبیر امام فخر رازی در تمامت آنها بر همین معنی اتفاق شده که این آیه در تنزیه عایشه و صفوان نازل گشته بلکه امام فخر در این باب اجماع مسلمین ادعا کرده ولی در تفسیر صافی از علی بن ابراهیم قمی روایت شده که این آیه در تنزیه ماریه قبطیه و حریح نازل شده و این معنی بس غریب و شگفت است انتهی ابن طاوس گوید گفتم ایها الفقیه آیا این اخبار و آثار را در صحیحین مطالعت کرده و بر مضامین آنها تفطن یافته گفت آری گفتم هرگاه در روز قیامت در نزد خدا و رسولش حاضر شوی و با تو عتاب کنند که چگونه بر خود روا داشتی که قلادهٔ اطاعت قومی بر گردن نهی که کفار و کردار ایشان چنانست که شنیدی آیا بکدام عذر متعذر شوی و بچه دلیل تمسک جوئی پس مبهوت بماند و حیرتی عظیم بروی دست داد آنگاه گفتم ایها الفقیه آیا در صحیح بخاری و مسلم دیده باشی که در مسند جابر بن سمره و دیگران آمده است که حضرت نبوی در مواضع عدیده فرمود لَا يَزَالُ هَذَا الدِّينُ عَزِيزًا مَنِيعًا وَلَهُمُ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ یعنی مادامیکه زمام خلافت در کف اختیار دوازده نفر باشد که تمام ایشان از قریش شریعت من معزز و مکرم بپاید و هم در جای دیگر از صحیحین بدین مضمون روایت شده که لَا يَزَالُ أَمْرُ النَّاسِ مَاضِيًا مَا وَلِيَهُمُ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ تمامت این روایات گواه صادق و شاهد عادل اند که اولیای مطلق و خلفای برحق زیاده از دوازده نفر قریشی نباشند آیا در فرق اسلامیه جز امامیه اثنا عشریه هیچ گروهی شناسی که دوازده نفر از قریش را بامامت قائل باشند گفت نشناسم گفتم اینک از تو انصاف میطلبم اگر این احادیث محکوم بصحت است چنانچه در آغاز مباحثت بر تو مقرر داشتم پس تو را از تصحیح عقیدت امامیه و متابعت طریقت ایشان گزیر نباشد و اگر مضامین آنها باطل شناسی چرا در کتب صحاح خویش روایت نموده اند انفقیه در فکرت و حیرت فرو شد و گفت پس چگونم روایاتی را که مسلم و بخاری در تزکیه ابوبکر و عمر و عثمان و تابعین ایشان روایت نموده اند گفتم گر فراموش کرده

ابن طاؤس رضی الله عنه

۱۰۴

که در ابتدا با تو شرط نمودم کلمات اصحاب جز در امور دینی قرار ندهی و بآنها تمسک نجوئی تو خود میدانی که اگر عادلترین مردمان برای یکدیگر و یا کمتر در نفع خود شهادت دهند در معرض قبول نیاید و اگر بر ضرر خویش و نفع غیر مبالی بسیار شهادت دهند پذیرفته گردد شهادت مسلم و بخاری محض جلب نفع و دفع ضرر از خود بود چه ایشان بدان روایات تصحیح عقیدت و ترویج طریقت خویش نمایند و هم از آن رهگذر مبانی ریاست و اساس منزلت خود استوار دارند پس انفعه گفت قسم بخدا که مرا عداوتی با طریقه حقه نیست و از این کلمات غبار شبهات از خاطرم زدوده شد و حق چنان جلوه بروز و ظهور یافت که بهیچوجه مجال انکار نماند پس گفت فَاَنَا اَتُوبُ اِلَی اللهِ مِمَّا کُنْتُ عَلَیْهِ مِنَ الاِعْتِقَادِ آنگاه شرایط توبه بجای آورد و از مذهب سنت و جماعت روی بتافت و در تشیع ثابت قدم گردید ابن طاؤس گوید در خلال این احوال مردی از پشت سر درآمده بر دست و پای من افتاد و آغاز بوسیدن و گریستن کرد گفتم آیا تو کیستی و چه نام داری گفت اسم من چه میکنی هرچند در اصرار مبالغت نمودم در انکار سخت تر شد گفتم اینک با من طریق الفت پیش گرفتی و مرا رفیق و صدیق شدی آیا چگونه روا است که من صدیق خود نشناسم و نام آن آشنا ندانم و در جای خود تلافی و مکافات نیارم باز سخنی نگفت و مرا از اسم خود خبر نداد از فقیه مستنصر اسم او را سئوال نمودم گفت فلان بن فلان است و یکی از فقهای مدرسه نظامیه است اسم او در خاطرم جای داشت و بعد از مدتی محو شد و هم ابن طاؤس در آن کتاب آورده که مردی از شیعیان بر من درآمد و گفت از پیروان احمد بن حنبل مادی بود شخص گفت این مرد با من صدیق است و میخواهم از توفیقات الهیه او نیز بر مذهب باشد اینک او را نصیحتی کو شاید راه هدایت پیش گیرد با آن مرد حنبلی گفتم که چون قیامت برپا شود و پیغمبر از تو سئوال کند که آیا چه باعث شد که از جمیع علمای اسلام دست کشیدی و احمد بن حنبل را امام و پیشوای خود قرار دادی از قرآن آیتی دلیل داشتی و یا از پیغمبر خود روایتی حجت ساختی در آن باب بگدام جواب متمسک شوی اگر میگوئی مسلمانها قبل از احمد بن حنبل مذهب صحیح نبود و بعد از ظهور او طریقه حقه واضح گشت پس احمد بن حنبل خود آن مذهب و عقیدت را از که فرا گرفت و آن علم را از که آموخت اگر گوئی علمای سابقین نیز طریق صواب را میدانستند و احمد از ایشان استفادت کرد پس ایشان با البته احمد بن حنبل اصل و مقدم بوده اند میباید ایشان احمد بن حنبل و تو را امام باشند نه آنکه تو احمد را بر خود امام شناسی حنبلی گفت مرا در مقابل این سئوال جوابی نیست گفتم هرگاه بنا چار میباید بعالمی از علمای امت تقلید نمائی دست تو لا بحبل المتین ولای اهل البیت فرا بر زیرا که مردم هر خاندان بر اسرار خداوند خانه بیش از دیگران عالم و آگاه باشند آن مرد توبه کرد و از آن اعتقاد بازگشت آورده اند که ابن طاؤس را با وزیر مؤید الدین محمد بن احمد بن علقمی برادر و پسرش صداقت تامه بود بدان واسطه از حلّه که موطن اصلی وی بود ببغداد رحلت کشود صاحب عمدة الطالب گوید که خلیفه الناصر لدین الله نقابت علویین را بوی تکلیف نموده او بواسطه کثرت زهد از آن شغل جلیل اعراض کرد چون هلاکوخان بر بغداد استیلا یافت و مستعصم را بکشت

ابن طاوس رضی الله

۱۰۸

و بساط خلافت عباسیان را بیاد فنا داد و نقابت علویین و طالبیین با ابن طاوس مفوض گشت چون خواست
برحسب ورع و تقوی از قبول آن منصب ارجمند سر بپیچد سلطان المحکما خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح
حالش مفصلاً خواهد آمد از قصد او آگاه گشت و برای استعفا و امتناع منع نمود گفت اگر از این شغل امتناع جسته
قبول نمائی و امر سلطان بنا فرمانی کنی زنهار دست خود خویشتن را در مهلکه سخت انداخته باشی زیرا که
بر این تقدیر از قتل تو ایمن نیستم ناگزیر باکراهتی تمام آن امر را متصدی گشت و مدت سه سال و یازده ماه
در امر نقابت میکوشید و بآن شغل میگذرانید تا در صبح روز دوشنبه پنجم ذیقعدهٔ سنه ششصد و شصت و چهار هجری
در گذشت رحمة الله علیه مرقد شریفش معلوم نیست مصنفات آن سید جلیل بسیار است از آنجمله کتاب مصباح الزائر
و جناح المسافر سه مجلد کتاب فرحة الناظر و بهجة المتأمل طرحها مجلد کتاب روح الاسرار و روح الاسماء که
بخواهش محمد بن عبد الله بن علی بن هبة الله تالیف نموده کتاب الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف
و در این کتاب شریف نقیبه خود را بعبد المحمود بن داود المضری موسوم نموده اما اینکه خود را عبد المحمود
خوانده برای آنست که جمیع بندگان خدا عبد المحمود باشند و اما اینکه نسب خود را بداود رسانیده است
بجهة آنکه داود نیز او را جد کرامی است چنانکه در صدر ترجمه اشارت رفت و اما آنکه بمضر برای
آنست که جمیع سلسلهٔ بنی هاشم از بنی مضر باشند کتاب طرف من الانباء و المناقب فی التصریح بالوصیة
و الخلافة لعلی بن ابیطالب کتاب غیاث سلطان الوری لسکان الثری در قضای صلوات از اموات
کتاب فتح الابواب بین ذوی الالباب و رب الارباب در استخارات کتاب فتح الجواب الباهر
فی شرح وجوب حق الکافر کتاب مهمات صلاح المتعبد و تتمات مصباح المتهجد ده مجلد کتاب مضمار السبق
فی میدان الصدق کتاب سالک المحتاج الی مناسک الحاج کتاب ربیع الالباب شش مجلد کتاب
النفیس الواضح من کتاب الجلیس الصالح کتاب ما اختازه من کتاب ابو عمرو الزاهد کتاب کشف المحجة لثمرة المهجة
کتاب البهجة لثمرة المهجة فی اتمهات الاولاد و ذکر اولاده کتاب اسعاد ثمرة الفؤاد فی سعادة الدنیا و المعاد کتاب لهوف علی قتلی الطفوف کتاب الاجازات کتاب الاصطفاء فی تاریخ
الملوک و الخلفاء کتاب التوفیق کتاب الاسرار فی ساعات اللیل و النهار کتاب محاسبة الملائکة
الکرام آخر کل یوم من الذنوب و الآثام کتاب الاقبال لصالح الاعمال کتاب جمال الاسبوع
بکمال العمل المشروع کتاب الدروع الواقیة من الاخطار فیما یعمل فی کل شهر علی التکرار کتاب
الامان فی اخطار الاسفار و الازمان کتاب محاسبة النفس کتاب سعد السعود رساله فی الحلال و الحرام
من علم النجوم کتاب مهج الدعوات کتاب المجتبی کتاب الیقین فی اختصاص مولانا امیر المؤمنین

ابن طاوس جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر

بانقیب النقباء رضی الدین صلبا و بطنا برادر و در طیب نژاد و شرافت اجداد برابر است سیدی عظیم الشان

ابن طاوس جمال الدین

۱۰۹

وفقیهی نیک القدر بوده در استنباط احکام شرعیه و استخراج مسائل فقهیه جدی وافی وجهدی کافی داشت مبانی علوم عربیه و قوانین ادبیه را محکم کرد و فهم احکام تکلیفیه را که بنیاد آنها بر آن مبانی است بجای بلند رسانید شاعری فحل و نکته سنجی زبان آور بود که از هیچ باب راه بیان بروی بسته نگشتی و در نظم سخن چنان ماهر بود که دقیقه مضامین بدیعه از خزانه خاطرش کسته ماندی بیانی بلیغ و منطقی فصیح داشت در تفسیر محکمات بصیر و در تاویل متشابهات بی نظیر بود خود از شاگردان شیخ نجیب الدین بن نما و سید فخار بن معد الموسوی است و در مؤلفات خویش در مواضع عدیده اسناد روایات خود را بایشان رسانیده و از ایشان مرة بعد اخری روایت آورده است و علامه حلی قدس سره در اجازه کبیره خود که اسماء مشایخ و اسانید اجازات خود را ذکر مینماید در آن اجازه آن سید جلیل و برادر بزرگوار نیک ستوده است شیخ یوسف در کتاب رجال خود از شیخ حسن روایت کرده که من در مختصر احمد بن طاوس کتاب بشری و ملاذ و سایر کتب که از مصنفات آن بزرگوار بود بروی قرائت کردم مراتب تحصیل و تکمیل بدید احاطت و اطلاعم بپسندید مرا در نقل و روایت مرویات و مصنفات خود اجازت داد بالجمله در تنقیح اخبار و توضیح احادیث بحری اخضر و در فن رجال صرافی ماهر بود علامه حلی و شیخ حسن بن داود مانند دو دیده ابن طاوس را پیوندند از متون کتب شریفه و بطون مطالب عالیه چندان توشه گرفتند که خزانه خاطر شریف از جواهر معارف مالا مال کردند در مدرس آن سید جلیل چندان افاضات دیدند و افادات بردند که در فهم تکالیف و درک فتاوی بر تبه کمال رسیدند سیر معاصر در کتاب روضات آورده است اول کسی که اخبار را بچهار قسم منقسم ساخت احمد بن موسی بن طاوس بود پس علامه حلی و پیرا متابعت ورزید و دیگران از علمای اعلام نیز بهمان طریق راسلوک داشتند گویند او را کتابی است که عین العبره فی غبن العتره نام نهاده و آن را محض اثبات حقیت اهل البیت و ابطال مذهب مخالفین برشته تالیف آورده است و چون مبنای آن کتاب بر ذکر آیاتی است که در مدح اهل البیت از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب و قدح معاندین ایشان نازل شده است از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب نام خود را تصریح نکرده و بعبد الله بن اسمعیل که خود کنایت از وی خواهد بود منسوب داشته است زیرا که در زمان وی بازار اهل سنت و جماعت رواج داشت و متاع تشیع کاسد بود لاجرم از خود و عبد الله و از پدر باسمعیل تعبیر کرده است صاحب روضات آورده است که نسخه از آن کتاب بخط شهید ثانی در کتابخانه من موجود است و هم شهید ثانی در ظهر آن کتاب نوشته که لفظ عبد الله بن اسمعیل کنایت است از جمال الدین احمد بن موسی بدلیل انکه در ظهر نسخه از این تصنیف شریف دیدم که شیخ شهید علیه الرحمه بامضای تصحیح فرموده بعضی هذا الکتاب من تصانیف السید السعید العلامة جمال الدین ابی الفضائل احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد الطاوس الحسینی طاب ثراه وانشأ الی عبد الله بن اسمعیل لان کل العالم عبا او لانه من ولد اسماعیل الذبیح حاصل معنی انکه این کتاب از مصنفات احمد بن طاوس است ولی بعبد الله منسوب داشته زیرا که هر کسی بنده خداست و باسمعیل منتسب ساخته از انکه نسب طیب و طاهر او بخاتم النبیین منتهی میشود و آنحضرت فخر دودمان حضرت اسمعیل بوده است در حدود سنه ششصد و هفتاد و شه هجری رخت بآخرت بربست و در حله بهبهه مدفون شد مرقد شریفش خاصه و عامه را مزار است

وارزبرای انجاح مطالب خود مذورات بدان مضجع پاک میبرند وازفرط تعظیم وتکریم بامرقد اوقسم دروغ یا دینی کنند
عوام اورا السید عبدالله موسوم دانند چون درتقسیم اخبار سخن برفت وتوضیح آن منی برذکر مقدمه است بطریق ایجاز
واختصار بعضی ازمصطلحات اهل رجال را بیان کنیم پس گوئیم که معنی خبر وحدیث درلغة یکی است ودر اصطلاح علمای
درایه ورجال خبر وحدیث ازکلمات صادره واقوال وارده ازپیغمبر وائمه معصومین علیهم سلام الله وکلمات مرویه
ازصحابه وتابعین رضوان الله علیهم اجمعین راگویند ولی بعضی درمیان خبر وحدیث فرق نهاده اند چنانچه شهید ثانی
درکتاب بدایه فی علم الدرایه فرموده ودیگران درکتب خویش آورده اند کلمات مأثور وروایات مرویه ازمعصومین
حدیث است وانچه ازغیرایشان رسیده خبر گویند وازینجهة است کسانیکه اشتغال بسنن نبوی دارند محدث نامند
واشخاصی که بکلمات غیرایشان باشند اخباری خوانند اما حدیث وخبر بحسب اختلاف شد واعتماد وروات در
نزد متقدمین ازعلما ومحدثین بدوقسم انحصار داشت صحیح وغیرصحیح چه هرگاه حدیثی معتضد بامارات وعلامات وثوق
واعتماد بودی آنرا صحیح میگفتند والاغیر صحیح میدانستند وپیوسته این طریقه معمول علیه علما بود تا آنکه بواسطه تعقب
اوان وبعد زمان ازدرک حضور امام وفقد علامات صدق ورفع امارات وثوق اختلافی دراحکام شیعه
وشکوکی درمسائل تکلیفیه پیدا شد بقسمی که میخ را ازمجاز وعالم را ازجاهل تمیز نبود وامتیاز ایشان ازیکدیگر صعب شد
پس جمال الدین احمد بن طاوس رایت همت برافراشت وبنیاد آن اختلاف را ازمیان برداشت اخبار را بچهار
گونه منقسم ساخت اول صحیح دویم حسن سیم موثق چهارم ضعیف اما صحیح آن حدیثی باشد که سلسله سند آن
بالصراحة ویا بالفحوی بمعصوم رسد وجمیع رواة آن سلسله درهریک ازطبقات موثق وعادل امامی باشند اما حسن
آن روایتی باشد که رشته سندش بمعصوم برسد وجمیع آنها درهرطبقه امامی وممدوح باشند که مورث اعتماد باشد
ولی تصریح بتوثیق وعدالت آنها نشده باشد اما موثق آن خبر را گویند که جمیع رواة آن موثق غیرامامی باشند
واین قسم راقوی نیز گویند اما ضعیف آن روایتی باشد که رواة ان سلسله جامع هیچیک ازشرایط اقسام
ثلاثه سابقه نباشند باین نحو که بعضی ازطبقات مشتمل بفاسق ویامجهول الحال ویاغیرانیها باشد چون هریک
ازاقسام اربعه راماراتب متعدده بود اعلی وادنی مثلاً حدیث حسن گاهی دربلندی مرتبه صحیح وگاهی درپستی
بدرجه موثق میرسید لهذا المحققین فروعاتی ازآن اصول اخذ نمودند وآنهارا اقسام قرارداده برآن اصول افزودند
چون حسن کالصحیح وحسن کالموثق وموثق کالحسن وموثق کالضعیف وغیرانیها ونیز اخبار را باعتبارات دیگر
تقسیمات بسیار است چون مسند ومرفوع ومعنعن ومعنعن ومسلسل ومعلق ومدرج ومختلف ومقبول ومصحف
ومزید ومفرد وعالی وشاذ وباعتباری متواتر واحاد تقسیم شود واحاد مستفیض وغریب ومقبول ومردود
ومشتبه وباعتبار دیگر موصوف وموضوع ومقطوع ومرسل ومعلل ومدلس ومضطرب ومقلوب که شرح وتفصیل
هریک درکتب درایه واصول مضبوط است واستقصای هریک ازآنها را کتابی دیگر بایست گویند هشاد ودو مجلد
کتاب تالیف وتصنیف نموده که ازجمله مصنفاتش کتاب بشری درفقه شش مجلد وکتاب ملاذ درفقه چهار مجلد

الباب

وکتاب الکر وکتاب السهم الشریف فی تحلیل المدانیه مع القرض وکتاب الفوائد وکتاب العدة فی اصول الفقه وکتاب الثاقب للسحر فی اصول الدین وکتاب الروح نقض بر ابن ابی الحدید وکتاب شواهد القرآن و مجلد وکتاب بناء المقالة العلویه فی نقض رساله العثمانیه وکتاب المسائل در اصول دین وکتاب عین العبره وکتاب زهرة الریاض در مواعظ وکتاب الاختیار در اوعیه لیل و نهار وکتاب الازهار فی شرح لامیه مهیار و مجلد وکتاب العمل الیوم واللیله وکتاب حل الاشکال فی معرفة الرجال در اجازه شیخ حسین بن عبد الصمد در خانه جدش و رام بن ابی فراس در پست و سیم شهر ربیع الآخر سنه ششصد و چهل و چهار هجری تمام نموده گویند چون این کتاب مشتمل بر زواید بود

شیخ حسن بن زین الدین الشهید آنرا از خود زواید برداخت و بنام تحریر طاوسی سوم ساخت

ابن طاوس رشید الدین عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس

کنیتش ابو المظفر و از اشراف بزرگان و صنادید سادات حسنی است چه علمای رجال و عارفان انساب سلسلهٔ اسلاف آن سید جلیل را الحسن مثنی میرسانند و حسن خود یکی از دو پسر امام ابو محمد حسن بن علی علیه السلام است که جمیع اعقاب آنحضرت بآن دو پسر و یکدختر پیوسته میکردد و ایشان زید بن الحسن و حسن بن الحسن و ام عبد الله بنت الحسن زوجهٔ امام زین العابدین علی بن الحسین میباشند چنانکه جمیع اعقاب امام اعقاب امام ابو عبد الله حسین بن علی یک پسر و دو دختر اتصال مییابد و ایشان علی بن الحسین و فاطمه و سکینه میباشند شهاب الدین احمد بن علی الشریف در کتاب عمدة الطالب در پایان شرح احوال نبی الحسن عبد الکریم بن احمد را چنین ستوده السید العالم الفاضل الجلیل الفقیه کان عریض الجاه مسموع الکلمة مقدما عند الخواص والعوام یعنی آن مهتر دانشمند را مرتبتی بلند و منزلتی ارجمند بود گفتار و فرمان او را همکان بسمع قبول اصغا مینمودند و بر طبقات مردم مقدمش میدانستند شیخ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی در کتاب رجالش بر این گونه او را ستوده الامام المعظم الفقیه المتشابه النحوی العروضی الزاهد العابد قدس الله روحه انتهت ریاسة السادات وذوی النوامیس الیه وکان اوحد زمانه یعنی آن پیشوای بزرگوار در عداد فقها و علمای انساب و فضلا و نحاة بشمار میرفت و در معرفت بحور و تقطیع اشعار یکی از اساتید فن عروض بود ریاست بزرگان قوم و خداوندان شرف بدو منتهی گشت و یگانهٔ عهد خویش گردید شیخ حر عاملی در کتاب امل الآمل گوید کان السید المذکور شاعرا منشیا ادیبا یعنی آن فاضل فرزانه را طبعی موزون و خاطری از سخن مشحون بود و بر ابداع نظم و انشای نثر قدرتی بکمال داشت بالجمله در شعبان سنه ششصد و چهل هشت هجری در حایر مطهر خامس آل عبا حسین بن علی ارواحنا لهم الفداء متولد شد در بلده حله نشو و نما یافت و در مدرس افاضل و اعیان دار السلام بتحصیل فضایل و اکتساب کمالات اشتغال جست قوانین عربیت و نکات ادبیه را در نزد شیخ حسین بن بدر بن ایاز ادیب محکم ساخت و ابن ایاز مذکور از مشایخ نحاة عامه و از اساتید جمال الدین حسن بن یوسف علامه است و از علمای امامیه در خدمت جمعی از ارکان مشایخ و محفل اساتید تلمذ نمود مانند والد ماجدش جمال الدین احمد بن طاوس و عم بزرگوارش رضی الدین علی بن طاوس و شیخ نجم الدین جعفر بن حسن مشهور محقق

ابن طاوس رشید الدین عبد الکریم

وخواجه نصیر الدین محمد بن حسن طوسی جلال الدین عبد الحمید فخار موسوی حلی و شریف علی بن محمد بن علوی عمری که مؤلف کتاب مجدی
در انساب طالبیین است و از قاضی عمید الدین زکریا بن محمود قزوینی صاحب کتاب عجایب المخلوقات که از علمای جمهور است
او را اجازه روایت دادند و از فاضل فرید الدین حماقی از مدرس افادات و مجلس تحقیقات وی بهره مند گردیدند و از نجم الدین
ابن داود حلی صاحب رجال و شیخ عبد الصمد بن احمد بن ابی الحسن حنبلی که از ابی الفرج بن جوزی روایت میکند و شیخ کمال الدین
ابو الحسن علی بن حسین بن حماد لیثی مستور نماند که ابن طاوس مذکور را از شدت حفظ و حدت خاطر و جودت ذهن
مثابه بوده که ارباب دانش و خداوندان خرد را در حال وی حیرت است ابن داود میگوید من و عبد الکریم ابن
طاوس از عهد کودکی با هم بودیم و همی با هم سیر میبردیم تا زمانیکه او با رحمت ایزدی پیوست در قوت و ذکاء و قدرت ذهن
هیچکس را مانند وی ندیدم هرگز نشد چیزی در لوح خاطرش نقش گیرد دیگر صورت نشان پذیرد در چهار سالگی معلمی
بر تربیت وی گماشتند در مدت چهل روز از تعلم خط بی نیاز گشت چون سن شریفش بیازده رسید در اندک زمانی
کلام الله مجید حافظ شد تا کنون از معاصرین و غیر معاصرین وی احدی را بحسن معاشرت و صفای طویت و مزیت
صفات و جودت اخلاق او معادل نیافتم فضایل و مآثر وی از حیطه حصر بیرون است پوشیده نماند اگرچه در این
سخن مجال قبول تنگ است و زیاده مایه حیرت و شگفتی است ولی در صورتیکه چنان عالم موثق که پیوسته ملازم
و مصاحب وی بود در روایت نماید مجال انکار نخواهد ماند و علما در این مقام برای رفع استبعاد نظایر و اشباه حکایت
فرموده اند از جمله جمال الدین علامه حلی چنانکه سید عبد الله شوشتری در یکی از مصنفات خود آورده است که قبل از آنکه
قلم تکلیف بروی جاری شود رتبه اجتهاد دریافته بود و مردم برای آنکه قلاده تقلیدش در گردن نهند انتظار بلوغش
میبردند و فرزند آن بزرگوار که فخر المحققین لقب دارد چنانکه قاضی نور الله شوشتری آورده از آن پیش که سن شریفش
از ده سال تجاوز کند بدرجه استنباط احکام و استخراج فروع فایز گشت از مولانا بهاء الدین محمد تاج الدین حسن اصفهانی
که بفاضل هندی اشتهار دارد منقول است که خود گفته من از تحصیل معقول و منقول فارغ شدم با آنکه سال سنم ده
کامل نکرده بودم دست بنجاه تصنیف بردم تا آنکه دوازده سال از عمرم گذشته بود در کتب سیر و تواریخ از احوال
حسین بن سینا که شیخ الرئیس معروف است نزدیک باین مضامین نقل شده و شیخ یوسف بن احمد بحرینی در اجازه
برادر زادگان خود حکایت کرده که از ابراهیم بن سعید جوهری منقول است که گفته من خود کودکی را دیدم
که بحضور مأمون عباسی میبردند چهار سال بیش نداشت کلام الله قرائت مینمود و در استعداد اجتهاد بمقام فضل
نزدیک بود و در احکام شرع و فتاوی علما سخن میگرد ولی چون کرسنه میشد بعادت کودکان بگریست مع القصه
چون چهل و پنجسال و دو ماه از عمر عبد الکریم بن طاوس بگذشت در شوال سنه ششصد و نود و سه در بلده طیبه
کاظمین وفات یافت و مصنفات بدیع بیاد گار گذاشت از جمله کتاب فرحة الغری است و آن تصنیف شریفی را
در خصوص تعیین روضه مقدسه امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه نوشته باخبار بسیار و براهین بیشمار محقق
و روشن کرده که مضجع مطهر آن امام همام ارض شریف غریین میباشد که اینک مطاف ایمان و قبله فرزانگان است

و در السنه و افواه بنجف اشرف اشتهار دارد و دلالت آن که گفته اند آنحضرت در مدینه و یا در مسجد کوفه و یا در موضعی مخفی مدفون گشت یا آنکه آن جسد طیب طاهر را ببصره برده و همچنین اعتقاد دیگر همگی را باطل و مضمحل ساخته و فساد و بطلان آنها را واضح و مبرهن نموده این رساله از نفایس کتب است و میرزا عبدالله آذربایجانی که افندی لقب یافته در کتاب ریاض العلماء گوید یکی از علماء کتاب فرحة الغری را تلخیص نموده و آنرا مختصر الدلائل البرهانیه فی تصحیح الحضرة الغرویه نام نهاده من خود یک نسخه از آن در بلده طهران دیدم و مؤلفش را نشناختم از مولف مجالس المؤمنین زیاده غریب است که در ذیل بیان ارض نجف کتاب فرحة الغری را بسید رضی الدین علی بن طاوس منسوب میسازد با آنکه بلاشبهه آن کتاب مستطاب از مصنفات سید عبدالکریم بن طاوس است و دیگر از مصنفات وی کتاب اشمل المنظوم فی مصنفی العلوم و آن تالیف را در شرح احوال علمائی نوشته که در علمی و فنی تصنیف و تالیف نموده اند ابن ابی داود سیکوید در میان امامیه هیچ عالمی در حالات علماء و رجال مانند آنکتاب تصنیف ندارد و در کتاب روضات الجنات دو فرزند سعید برای عبدالکریم ابن طاوس نوشته یکی در محرم ششصد و هفتاد در بغداد تولد یافته و جدش جمال الدین او را ابوالفضل کنیت داده و محمد نام نهاده و نام فرزند دیگرش ابوالقاسم رضی الدین علی بن عبدالکریم است

ابن مالک محمد بن عبدالله بن مالک جمال الدین

محمد بن عبدالله بن مالک کنیتش ابوعبدالله ملقبش جمال الدین از قبیله طیئی و از مردمان اندلس بوده و ذهبی که جامع تاریخ شام است گوید ابن مالک در سال ششصد و یا ششصد و یک هجری در جیان که از بلاد اندلس است متولد گشت چون سعد و دی از سنین عمرش بگذشت از پی تحصیل کمالات عازم شام شد و در دمشق که آنملک را سواد اعظم و مقر ایالت است در آمد از سخاوی و حسن بن صباح و دیگر محدثین علم حدیث فرا گرفت و از افادات آنها و از دیگر کلمات ایشان نیز حظی وافر و بهری تمام یافت مراتب علمی با مقامات عملی پیوند نمود و مکارم اخلاق با محامد آداب فراهم کرد با ارباب صلاح و تقوی در رضایات و عبادات بوی اقتدا مینمودند و ملکات کریمه وی اشیاء میجستند کویند از دمشق بحلب رفت در انجا با ابن عمرون و دیگر مشایخ نحویین ابواب مصاحبت و مخالطت مفتوح ساخت از محاورات و مباحثات آنگروه بلطایف لسان عرب و دقایق فنون ادب نیک متفطن گشت و در انواع از فحول اعلام گردید خصوصاً در علم نحو زیاده ماهر شد پس در آن بلد بساط افادت بگسترد روزگاری با ترویج کمالات و تدریس فنون و تعلیم قرآات بگذرانید تا در مراتب علوم و مآثر آداب بمقام عالی رسید چنانچه محمد بن شاکر در صفت وی شرحی گفته که خلاصه اش اینست کان اماما فی القرآات و علیلها و اما اللغة فکان الیه المنتهی فیها و اما النحو و التصریف فکان فیها بحرا لا یشق لجه و اما اطلاعه علی اشعار العرب التی یستشهد بها علی النحو و کان لا یجاری فی امره و اما الاطلاع علی الحدیث فکان فیه غایة و کان اکثر ما یستشهد بالقرآن فلم یجد فیه شاهدا فعدا الی الحدیث فاستشهد به

حاصل مراد آن است که ابن مالک در وجوه قرآات و علل و ادله آنها پیشوای متقدمان بود و علم لغت در انعهد بوی منتهی گشت و در فن صرف و نحو مانند بحری بود که لجه آنرا کس نتوانستی شکافت و بر اشعاریکه در اثبات قواعد او

بدانها استشهاد میرود چندان احاطت داشت که ائمه اسلام را مایه حیرت بود و براسایند اخبار و متون احادیث بصیرتی بنهایت داشت در مسائل نحویه بافکری عمیق و رائی رزین فتوی گفتی و چون خواستی بر صدق حکم و صحت قول خود دلیل آورد اول بقرآن مجید استشهاد کردی و هرگاه در فرقان حمید شاهدی بر مدعای خود نیافتی بحدیث نبوی تمسک جستی والا از اشعار جاهلیت و فصحای عرب گواه آوردی اشهی ابوحیان گوید صفایح احوال او را بسیار تفحص کردم و صحایف اوراق را زیاده متتبع شدم تا کسی را برای آن فاضل همتا سال معلمی مشهور و شیخی معتمد بیابم هرقدر جستم نیافتم ولی بکمتر از شاگردانش از وی حکایت کنند که گفت من در بلوک جیانیه که از اعمال دمشق است ثابت بن خیار غرناطی را زمانی تلمذ کردم و نیز در حلقه ابوعلی شلوبین میزدم روزی بر بردم ابوحیان گوید بر هیچ دانا پوشیده نیست که ابوعلی شلوبین اگرچه از اساطین قوم و اساتید نحو بوده ولی ابن مالک بیقین در آن چند روز از مدرسه استفادتی نبرده است که تلمذ و یرا بدان استاد اسناد توان داد و اگر مسلم داریم که در حوزه فاضل غرناطی قامت وی استعدادی داشته او خود مردی مقرری پیش نبود. که وجوه قرآآت و براین قرآء سبعه و غیرهم را همی تعلیم کردی پس وی در طبقات نحاة منظوم نیاید تا گوئیم که ابن مالک اینهمه تحقیقات نحویه و فوایداعرابیه از تلمذ وی اندوخته است پس درباره ابن مالک بیقین گوئیم که شاگردانش از بارمنت هیچ معلم سنگین نشده بلکه بلطف قریحت وجودت ذهن و اصابت فکر و حدت خاطر انواع علوم و اقسام آداب را استنباط کرده و چون افکار عمیقه و خیالات دقیقه علمارا بصیر بود در میدان جدل و مناظرت پای ثبات نداشتی و غالبا خصم بروی غالب آمدی لهذا همواره از آن مقام خطرناک سر پیچیدی و بحث علماراتن در نمیداد جلال الدین سیوطی گوید من برای وی شیخی جلیل و استادی بزرگ نمیشناسم و او ابن یعیش حلبی است که تصریف و نحو را در حلب درس میگفت و طالبان از اطراف و اکناف بروی جمع بودند ابن مالک در آن مجمع از مستفیدان مستعد بشمار میرفت قواعد عربیت و قوانین اعراب را در آن مدرس تحصیل و تکمیل کرد مع القصه در دمشق که خود در آن عهد ملزم فضایل و محیط کمالات بود لنگرا قامت انداخت طالبان عربیت را از ورطه مشکلات بساحل تحقیق و نجات رسانیدن گرفت و تمام اقامت مسجد و تدریس مدرسه عادلیه که از بنای ملک عادل برادر سلطان صلاح الدین است بوی اختصاص داشت در آن روزگار مصنفات بسیار در فنون چند از منظوم و منثور پرداخت آورده اند که شمس الدین احمد بن خلکان برمکی با او معاصر بوده همانا بدان جهة در تاریخ وفیات الاعیان ویرا ترجمه نیاورده زیرا که او از شرح حالات اکثر معاصرین خود صرف نظر داشته چه همت وی بر ضبط تاریخ وفات مصروف بوده و شرح احوال معاصرین که در آن وقت حیات داشته اند از عنوان کتاب و ترجمه تالیف خارج بوده است فخرالدین محمد بن شاکر در دیباچه فوات الوفیات بدان معنی تصریح آورده و در ضبط حالات آنجماعت دیگران اهتمام نموده وی گوید چون ابن مالک در عادلیه از اقامت جماعت فارغ شده راه خانه خویش گرفتی ابن خلکان که در آنزمان منصب قاضی القضاتی داشت شرط حرمت و تعظیم بجای آورده ویرا تا درب سرایش بدرقه میشد گوید ابن مالک ابن حاجب را

حیانیه
شهر های مهمله و تشدید یای مثناة در تحت

همواره قدح مینمود که او علم نحو را از صاحب مفصل که جارالله زمخشریست اخذ کرده و او خود در علم نحو بیش از چند مصنفات مختصر مانند انموزج وغیره ندارد و صاحب طبقات النحاة آورده است که این سخن بر علو مقام و رفعت شان وی گواهی است کافی چه همه کس را زهره آن نیست که یارای چنان گفتار داشته باشد و در حق علامه زمخشری بآن گستاخی و جسارت لب گشاید صاحب فوات گوید ابن مالک از جمهور اهالی مغرب زمین بدو مزیت اختصاص داشت نخست آنکه مذهب امام شافعی را در آن سرزمین رواجی نبود و او در فروع و احکام بطریقه شافعیه میرفت دویم آنکه مغرب پیرا از ریشه سخا و بخشش اصلا نصیب نیست و او خود فتوت و همتی داشت که پنداشتی سرشت وجودش باجود شده بود با تجلی از مدرس تحقیق و حلقه افاداتش خلقی مستفید شدند که انیکرده از اشیانند بدرالدین محمد بن محمد که فرزند اوست چون اکنون در عرف علما و طلاب بابن ناظم گشته یافته و بدان عنوان اشتهار گرفته نامیرنس از اتمام ترجمه پدر بانجام شرح احوال پسر پردازیم و دیگر شمس الدین ابی الفتح البعلی و علاالدین بن عطار و بدرالدین ابن جماعه و شهاب الدین یعقوب شاغوری در تاریخ یافعی مسطور است که ابن مالک در سال ششصد و هفتاد و دو در گذشت و بهاء الدین محمد بن ابراهیم مشهور بابن نحاس او را بدین

اشعار مرثیت گفت

قُلْ لِابْنِ مَالِكٍ إِنْ جَرَتْ مِنْ مُقْلَتِي دَمْعًا وَحُمْرًا أَيْكُهَا الْبَيْنُ الْقَنَا
فَلَقَدْ جَرَحْتَ الْقَلْبَ حِينَ نَعَتَّنِي فَنَدَفْتُ بِدِمَائِهِ أَجْفَانِي
لَكِنْ يَهُونُ مَا أَجَنَّ مِنَ الْأَسَى عِلْمِي بِنَقْلِهِ إِلَى رِضْوَانِ

یعنی ابن مالک را بگو که اگر در عزای تو از دیده من اشکی گلگون تر از خون فرو ریزد شگفت نیست چه خاطر سوزان من از رشید دن مرگ مجروح شد اینک دل ریش از مجرای دیدگان خونفشانی کند چون یقین دانم که تو را از تحمل از تنگنای دنیا بفضای ملک جاوید شده و آن علاقه که از یاران بریدی اکنون با رضوان پیوسته ازین رو باراندوه بر من سبک شود و از این مصیبت هولناک تسلیتی حاصل آید مصنفات و مجامیع و رسایل او را یکی از اهل فضل شعر آورده گوید

سَقَى اللهُ رَبُّ الْعَرْشِ قَبْرَ ابْنِ مَالِكٍ سَحَابَ غُفْرَانٍ تَغَادِيهِ هُطْلَا
فَقَدْ ضَمَّ شَمْلَ النَّحْوِ مِنْ بَعْدِ شَتِّهِ وَبَيَّنَ أَقْوَالَ النُّحَاةِ وَفَصَّلَا
بِأَلْفِيَّةٍ تُسْمَى الْخُلَاصَةَ قَدْ حَوَتْ خُلَاصَةَ عِلْمِ النَّحْوِ وَالصَّرْفِ مُكْمَلَا
وَكَافِيَةٍ شَرْحُهُ أَصْبَحَتْ تُفِي لِعُمْرِي بِالْعَلِيلِ فَهَا تَشَهَّلَا
وَمُخْتَصَرٍ سَمَّاهُ عُمْدَةَ لَافِظٍ يَضُمُّ أُصُولَ النَّحْوِ لَا غَيْرَ مُجْمَلَا
وَبَيَّنَ مَعْنَاهُ بِشَرْحٍ مُنَقَّحٍ أَفَادَ بِهِ مَا كَانَ لَوْلَاهُ مُهْمَلَا
وَآخَرَ سَمَّاهُ بِأَكْمَلِ عُمْدَةٍ فَزَادَ عَلَيْهِ فِي الْبُحُوثِ تَعَلُّلَا

وَصَنَّفَ لِلْإِكْمَالِ شَرْحًا مُبَيِّنًا مَعَانِيَهُ حَتَّى غَدَتْ بِهِ انْجَلَا
وَلَا سِيَّمَا التَّسْهِيلُ لَوْ تَمَّ شَرْحُهُ لَكَانَ كَبَحْرٍ مَاجَ عَذْبًا وَسَلْسَلَا

ابن مالک

ونظم فی الافعال ایضا قصیدة ... فسهل منها کل وعر وذلّلا
وارجوزة تحوی مثلث بیتنا ... مربیة المصراع عزّ تنجّلا
وصنّف فی المقصور ایضا قصیدة ... وضمّنها الممدود ایضا فکمّلا
واتبعها شرحا لها متضمنا ... بیان معانیها بها متکفّلا
واعرب توضیحا احادیث صحیح ... صحیح البخاری للأنام وسهّلا
ویکفیه ذا بین الخلائق رفعة ... وعند النبی المصطفی متوسّلا
فیارب عنا جازه الآن خیرما ... جزیت ولیّا لم تزل متفضّلا
وفی الضاد والظا قد اتی بقصیدة ... واتبعها الجزری بوزین اصلا
وبیّن فی شرحیهما کل ما غدا ... علی الذهن من معناهما فاتضح جلا
ونظم اخری فی الذی یهمز ونه ... وما لیس مهموزا بشرح له ولا
وجاء بنظم للمفصّل بارع ... وفاق علی المنظوم بدءا والماصلا
وعرّف بالتعریف للصرفانة ... اما غدا فی کل فضل مفضّلا
وفی شرح ذا التعریف فصّل کلما ... اتی مجملا فیه وبیّن مشکلا
وصنّف فیما جاء بالفعل مع فعل ... کتابا لطیفا للمهمّ محصّلا
وألّف فی الابدال مختصرا له ... دعاه الوفاق فاق تصنیف من خلا
ونظم فی علم القراءات موجزا ... قصیدا سمّی المالکی مبجّلا
وارجوزة فی الضاد والظا بعجمة ... بها لهما معنی لطیفا وحصّلا
واخر لم ادر اسمه غیر انّه ... علی نحو نظم الحور منظومة جلا
فجملتها عشرون نیّف وثمانیا ... فدونکها نسخا وحفظا لتنبلا

یعنی هر بامداد باران مغفرت خدا تعالی تربت ابن مالک را سیراب کناد زیرا که پریشانی نحو وسخنان مجمل نحاة را باخوشترین عبارات تفصیل داد واین افاداترا درنظم رسالة الفیه که خلاصه اش نامیده بکار برده تمام نحو وتصریف را برسبیل اختصار در آن رساله بازنمود ودیگر درنظم کافیه قواعد آن دوفن شریف را باکمال سهولت بشرح آورد ومختصری که از عمدة لافظ نام نهاده، بانهایت ایجاز وفرط اجمال در قوانین نحویه پرداخته است وآنرا شرحی نوشته ودرآن شرح شریف مطالب عالیه آنرا نیک تتبع کرده اگرآن شرح نبود بسی مطالب ارجمند در زاویهٔ اهمال مانده بود ومتن مذکور را تصنیف دیگر در مباحث وعلل اضافات آورده که اکمال العمدة نام دارد واکمال را شرحی کرده که از چهره اسرار معانی نقاب حجاب بگیرد وکتاب تسهیل را چنان شرحی گفت که هرگاه بانجام میرسید مانند دریا از تحقیقات شیرین وفواید گوارا موج میزد درصنف افعال قصیدهٔ دارد که بدان وسیله راه مباحث فعلیّه را

ابن مالک

۱۱۷

از سکلاخ اشکال هموار کرده و در بحر رجز منظومی آورده که هر چهار مصراع را بیک قافیه تازه آرایش داده و آن را اکمال الاعلام مثلث الکلام نام نهاده و نیز در کلمات مقصوره قصیده دارد که از ضمیمه ممدودات تکمیل شده و آن قصیده را شرحی از پی آورده که بیان معانی آن را کفیل است صحیح بخاری را توضیحی نوشته که مشکلات احادیث و اخبار آن کتاب را آسان نموده و این سعادت بی نهایت علو شان او را در انظار مردم و توسل بپیغمبر آخر الزمان صلی الله علیه و آله کفایت کند ای پروردگار یکرپیوسته رحمت و تفضلت شامل است از جانب سرای تو نیکو بوی ارزانی دارد بدانکونه که اولیا را جزاوهی اورا پاداش بخش در مخرج حرف ضاد و ظاء نظمی آورده که نام آن قصیدة الاعتضاد فی الظاء والضاد است و نیز اشعار دیگری از پی آن در بحر دیگر موزون کرده و از آن دو قصیده هر معنی که ذهن را دشوار است بشرحی آسان نموده و قصیدهٔ دیگرش را نظم الاوجز فیما یهمز و ینسب و آنرا نیز بشرحی که در غیر مهموز است از پی در آورده و کتاب مفصل را باسلوبی بلند منظوم ساخته و موصل فی نظم المفصل نام نهاده بواسطه کتاب تعریف که در علم تصریف پرداخته خود را نیک شناسانیده که در ترجمهٔ فن او را بر هر کس فضیلت است و در شرح آن کتاب مجملات را تفصیل داده و مشکلات را بیان کرده و در آن صنع کتبوزن افعل و فعل آمده کتابی لطیف تصنیف نموده که مهم او یا از آن مجموعه بحصول پیوندد و او را در مسئلهٔ ابدال بر طبق دیگران تالیفی است که در علوشان از تصنیفات گذشتگان برگذشته است در علم قرآت مختصری نظم کرده که قصیدهٔ مالکیه نام دارد و نیز در ظاء و ضاد ارجوزه ساخته است و مباحث دقیقه را بدان ضم نموده است و هم منظومه دیگر دارد که نامش بدست نیاوردم پس جملهٔ آن مصنفات بیست و هشت است جملهٔ آنها را برای نسخه کردن و بخاطر سپردن بدست کن تا دانشوری بزرگ شوی بعضی از اصحاب بصیرت بر آن بیست و هشت تالیف پنج کتاب افزوده و نام آنچ را در این چهار بیت درج کرده است پس نامبرده بدین قول عدد مؤلفات و تصنیفاتش سی و شش خواهد بود

وَأَمْلَى كِتَابًا بِالْفَوَائِدِ نَعَتَهُ ... وَآخَرَ تَسْهِيلَ الْفَوَائِدِ وَالْعُلَا

وَصَنَّفَ شَرْحًا لِلْجَزُولِيَّةِ الَّتِي ... غَدَا نَظْمُهَا كَالصَّخْرِ حَتَّى تَسَهَّلَا

وَسَبَّكَ لِلْمَنْظُومِ وَفَكَّ لِلْمَخْتِمِ ... عَلَى هَيْئَةِ التَّوْضِيحِ فَاضْمُمْ لِمَا خَلَا

وَقَلَّ وَشَرْحًا لِلْخُلَاصَةِ فَاسْتَمِعْ ... وَفِي النَّقْصِ مِنْ تَصْحِيحِ ذِي الْفَضْلِ عَلَّلَا

یعنی کتابی املاء کرده که بنام فوائدش ستوده و کتاب دیگرش را تسهیل الفوائد موسوم ساخته و کتاب جزولیه عیسی بن عبد العزیز جزولی را شرحی آورده است که صعوبتش بسهولت انجامیده و کتاب سبک المنظوم و فک المختوم را نیز بر مؤلفات گذشته ضمیمت کن و این یک را نیز در شمار آنها معدود دار و آن فاضل بیمانند بر کتاب خلاصه خود که الفیه خوانند شرحی آورده است ولی این سخن بنظر راست نیاید با جمله مصنفات ابن مالک بمتانت و اتقان ما فوق وصف باشند اکنون از آنهمه مجامیع نافعه جز خلاصه الفیه هیچیک بین الملحاة متداول نیست و طلاب فن اعراب کثیرا بحفظ آن منظوم لطیف عنایت و اهتمام مینمایند و بقرات و بحث شروح آن همت

وعزمیت بسیکار مذهر چند ناظم شرحی را که مصنف خود بر خلاصه نموده است باور نداشته ولی ظاهر شواهد حینی
وصریح تاریخ الاسلام ذهبی بر وجود آن شرح گواه باشند میر محمد باقر سیاهانی که از افاضل سادات عصر است
در شرح خلاصه استقراء وافی کافی کرده اسامی شراح را تقریبی در تذکره خود ضبط نموده است چون طالبان علم
وادب را شرح آن مقال موجب بصیرت و مزید معرفت بود در اینمقام مثبت افتاد شرح ابن ناظم از پسرش
بدرالدین محمد است البهجة المرضیه از مولانا جلال الدین سیوطی است که بطریق مزج پرداخته وتعلم آن در این روزگار
زیاده رواج دارد شرح ابن عقیل از شیخ عبدالله بن عبدالرحمن قرشی است برای فرزندان قاضی القضاة
جلال الدین قزوینی املا کرده شرح ابن جابر اعمی از محمد بن احمد بن علی بن جابر اندلسی شرح ابن القواص
شارح آمونج وکافیه شرح شمس الدین ابوالفتح بعلی که در شمار تلامیذ ناظم بوی اشارت رفت شرح ابن الوردی
از عمر بن مظفر معری واو بر الفیه ابن معط نیز شرحی نوشته شرح محمد بن عبدالرحمن زمردی شارح قصیده برده شرح
شمس الدین محمد بن سلیمان حکری شارح کتاب جاوی شرح ابن خطیب المنصوریه از جمال الدین یوسف بن الحسن
الحموی شارح فرایض المنهاج که از شاگردان جمال الدین شریشی وصدرالدین خابوری بوده اعراب
خالد بن عبدالله الازهری مشهور بر تبصیب خالد شرح ملا عبدالله شاه منصور طوسی شرح ملا محسن نحوی قزوینی
پوشیده نماند که میر معاصر شرح اخیر را بشمار نیاورده ولی ایک آن شرح بخط مصنف در چهار مجلد در شهر قزوین موجود است
همانا در فن نحو کمتر مصنفی بتفتح آن یافت شود سعد الدین بن عربی کتاب فواید ویرا باین اشعار
مدح آورده

ان الامام جمال الدین فضله ... رب العلی ولنشر العلم اهله
املی کتابا یسمی بالفواید لم ... یزل مفید الذی لبّ یتامله
فکل مسئلة فی النحو یجمعها ... ان الفواید جمع لا نظیر له

یعنی امام جمال الدین که خدایش بر همکنان منت بخشیده و برای نشر علوم و ترویج فنون توفیقش داده کتابی املا کرده
وآنرا فواید نام نهاده چه بموازه خداوندان دانش ازآن تصنیف شریف استفادت کنند جمیع مسائل نحو را
جامع است همانا کتاب فواید مجموعه ایست که اورا نظیر نیست صلاح الدین صفدی شارح لامیة العجم را
دراین مقام لغزشی روی داده چه او پنداشته که ابن مالک را تصنیفی موسوم بفواید نباشد واشعار سعدالدین
در وصف آن کتاب منیت وراجع بتسهیل الفواید است وبرحسب توهم خویش گفته هرگاه آن مجموعه که ممدوح
بفواید موسوم بود مصراع ششم از صنعت بدیعیه بر توریه اشتمال نمیداشت زیرا که لفظ فواید را دو معنی قریب
وبعید است ودراین مقام خود معنی بعید اراده شده ولی در بیع که نامش تسهیل الفواید است وآن
صنعت بدیع بر این تقدیر درست نیاید نیز مرحی گویند از شرح تسهیل تا باب مصادر فعل ثلاثی بیشتر ننوشت
فرزندش بدرالدین آنرا بپایان برد صفدی گوید ابن مالک خود تمام آن کتاب را بانجام داد

پس تلمیذش ابوبکر بن یعقوب شاعوری آنرا بگرفت و از خویشتن جدا نکرد تا زمانیکه روح از بدن استادش جدا گشت و او را گمان آن شد که علماء دمشق او را در مسند ابن مالک خواهند نشانید چون مدبر قضا بر خلاف رضای وی رای زد و مأمولش بحصول نپیوست از مردم دمشق سخت رنجیده شد و خشمگین از آن سرزمین برآمده راه مصر پیش گرفت و تمام آن نسخه را همراه خویش برد از آنروی از تمام آن کتاب محروم ماندند و خیر قلیلی بدست نیاوردند

ابن ناظم محمد بن محمد بن مالک لقبش بدرالدین است صلاح صفدی در وصف او گوید کان ذکیا فهما حاد الخاطر اماما فی النحو والمعانی والبیان والبدیع والعروض والمنطق جید المشارکة فی الفقه والاصول یعنی ابن ناظم مذکاوت ذهن و جودت فهم و حدت خاطر اتصاف داشت و در جمله آن شش فن بر همگان پیشوا بود و هم بافتها و اصولیین نیک همراهی میکرد در روزگار شباب در کسب علوم و آداب بکذرانید و این عزیمت و دقایق ادب از محضر افاضات پدرش ابن مالک بیذوخت تا از حسن مراقبت و یمن توجه پدر در مدارج فضل و کمال بر تبهای بلند قدم نهاد و در دمشق نامش اشتهار یافت پس برخی مردمان میان پدر و فرزند آتش فتنه مشتعل کردند شعله فتنه ارکانون خاطر ابن مالک زبانه کشید خرمن مهربانی بسوخت لاجرم ابن ناظم برک سفر بساز کرده از جوار مادر پدر را از دست بداد و بجانب بلده بعلبک رخت برکشید یکچند در آنجا مقیم گشت و هم در آنجا بر بساط تدریس بنشست و نشر علوم و ترویج فنون پرداخت زمره از افاضل مانند شیخ بدرالدین ابن زید وغیره شاگردی وی اختیار نمودند و همی بر این و تیره بماند تا آنکه پدرش در خاک تیره پنهان شد پس او را از بعلبک بدمشق خواستند و بالارث و الاستحقاق مقام پدر بوی مفوض داشتند و او مانند ابن مالک بر وظایف تدریس و امامت عادلیه و دیگر مشاغل استقلال یافت و آن مصنفات در فنون ادب تصنیف کرد شرح خلاصه شرح کافیه شرح لامیه تکمله شرح تسهیل تا تمام ماند متون این چهار شرح از پدرش ابن مالک بوده کتاب المصباح فی تلخیص المفتاح در علم معانی کتاب روض الاذهان نیز در معانی شرح الملحة شرح الحاجبیه مقدمه در عروض مقدمه در منطق و غیر ذلک گویند در حفظ مرتبت و پاس شان خود اهتمامی نداشت و حب مطایبات و ملاعبات بر طبعش غالب بود و با مردمی مخالطت کردی که معاشرت و مصاحبت امثال ایشان مانند او را شایسته نبود و بدین علت جمال عدالتش در نزد عامه از نیرانه قبول عاطل بود جلال الدین سیوطی گوید از آن قدرت که ابن مالک خود در نظم سخن و سرودن شعر داشت پسرش را اصلا نصیب نیفتاد با آنکه در مواد آن صنعت از جمله از نحو و معانی و بیان و عروض و بدیع زیاده قادر بود از گفتن شعری عاجز بود بالجمله چارده سال بعد از پدر زنده ماند و در سنه ششصد و هشتاد و شش هجری در دمشق بمرض قولنج بمرد و مردم آن بلاد بر فوت وی زیاده افسوس خوردند

ابن سریج احمد بن عمر

پسرزاده سریج بن یونس بن ابراهیم بن حارث مروزی است کار معارف زهاد و اصحاب کرامات بشمار میرود ابن سریج خود رئیس شافعیان و مروج مذهب ایشان بود طریقت محمد بن ادریس بوجود او رونق گرفت و فقهان امام

ابن سُرَیج

۱۲۰

باهتمام وی استحکام یافت در مدت یکصد سال که پاین طلوع ریاست بن ادریس وحادس فقاهت ابن سریج فاصله بود از آنهم شافعیه بیچیک بقدر وی موازین استدلال آنقوم مستقیم نتوانست کرد و قوانین استنباط مخالفین آن کیش مستقیم نتوانست نمود ارباب طبقات آورده اند که ابن سریج از حدت فطانت وسرعت انتقال باز اشهب لقب یافت واز فرط فقاهت وسعة اطلاع شافعی ثانی موسوم گشت ابو اسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقهاء و فاضل فخر دهی در شرح مقامات مقامات علمیه او را ستایشها نموده اند و در مدحش عبارتها سروده اند ابو اسحق گوید کان من عظماء الشافعیین وائمة المسلمین ویفضل علی جمیع اصحاب الشافعی حتی علی المزنی وفهرست کتبه یشتمل علی اربعمائة مصنف وقام بنصرة مذهب الامام الشافعی والرد علی المخالفین وفرع علی کتب محمد بن حسن الحنفی یعنی ابن سریج که از بزرگان شافعیان وپیشوایان مسلمانان بود بر جمیع اصحاب شافعی حتی بر مزنی که ارشد شاگردان اوست ترجیح می نهادند وی در انتصار مذهب شافعیه چهارصد مجلد تصنیفات پرداخت وبر کتب سه مذهب دیگر بسی رد و ایراد و اعتراضات نگاشت فاضل فخر دهی گوید احمد بن عمر بن سریج اما اصحاب الشافعی فهو مقدم علی الاطلاق ومن لا نفس ذات تدمثله فی الافاق حجة فی احکام الشرع اوضح الحجج واقواها وامتنها علی مرور الایام والحجج وکان یلقب بالباز الاشهب بالشافعی الثانی لتبحره فی استنباط المعانی من غوامض الاخبار والمثانی یعنی از تمام اصحاب شافعی بیچکدام ابن سریج مقدم نگشت واز زمان جهان هیچیک فرزندی چنان نیاورد دلائل وحجی که او در فقه شافعیه اقامت کرده چندان استوار است که فقهاء اعصار بر دوام اعصار ابناز آنها نتوانند آورد ویرا باز اشهب وشافعی ثانی از آن گفتند که در فهم اخبار وآیات فراستی بدیع وتبحری وسیع داشت شیخ ابو محمد قاسم بن علی حریری در مقامه عاشره در حکایات منازعت وتشاجر که ابو زید سروجی با غلام خویش در محضر والی رجعه نموده بدلائل ابن سریج برسیاق ضرب مثل تلمیح اورده وادله ابی زید ببراهین وی تشبیه نموده گوید فلما رایت حجج الشیخ کالحجج السریجیه علمت انه علم السروجی شیخ ابو حامد اسفرائینی بگفته نحن بحجی مع ابی العباس فی ظواهر الفقه دون دقایقه یعنی چنانکه ابن سریج در رؤس مسائل فقه وظواهر فروع شرع سخن رانده ما باوی همراهی توانیم کرد ولی مقامیکه کمیت فکر در دقایق نکات احکام واسرار کلمات اعلام بجولان آورده ما دم در کشیم وقدم واپس گذاریم ازانیکو سخنان وستایشهای شایان درباره وی چندان نوشته اند که استقصاء جمله آنها پردون سیاق ترجمت است عبد الله بن اسعد یافعی در کتاب مرآة الجنان وعبرة الیقظان از ابو علی حیران حکایت آورده که گفت از ابن سریج شنیدم که گفت شبی در واقعه دیدم که از آسمان کبریت احمر همی ریزش کند ومن آستین دکنار خویش از آن آکنده سازم چون از خواب برخواستم صورت رؤیا بمعبری در میان نهادم گفت بما تورا علمی روزی شود که در شرافت وعزت مشابه کبریت احمر است آورده اند که او علوم ظاهر وسلوک باطن با هم تحصیل وتکمیل نمود نخست چنانکه سطرزی گفته بمدارس مشایخ شریعت در آمد فن حدیث از علی بن اسکاب وحسن رعفرانی وابو داود سجستانی وعباس رقی وجمعی دیگر فرا گرفت وعلم فقه از ابو القاسم بن ابراهیم مزنی اخذ نمود سپس چنانکه حاجی در نفحات آورده بصحبت جنید بغدادی رسید وعلم طریقت بارشاد وی بپاموخت وسیری در جیوه آنچنان کرد هرگاه که شیخ ابو العباس

فخر دهی
بالفتح ثم السکون ثم فتح الهاء اسم بلدة قریة است قرب مرو رود وذکر عمارات انها بکلدخ مقصد است

ابن سریج

در اصول و فروع مکنه تفنیس و کلامی بدیع میگفت که حاضران از استماع او بشگفت آمدندی گفتی میدانید این سخن مرا
از کجاست از برکت مجالست ابوالقاسم جنید است صاحب نفحات آورده که وقتی عبدالعزیز نجرانی بمکه در مجلس
ابن سریج شد و از در طریقت باوی سؤالی راند و جوابی بشنید نعره بزد و از هوش بشد چون بهوش باز آمد
شیخ باو گفت من با پیر شما جنید روزگاری قدم زده ام و صحبت داشته ام اکنون این فقها مرا شغول داشته اند
اگر خواهید از ایام افادت روزی را معین کنم که در آن جز بلسان تصوف سخن نرانم کسانیکه بشاگردی وی مقامی یافته اند
بسیارند از آنجمله است ابواسحق مروزی و ابوعلی بن خیران و ابوعبدالله زردوخی و محمد بن احمد بن عبدالله دنودلی
و غیر ایشان که همگی از مشاهیر فقها و اعیان محدثین بودند شیخ ابوالعباس احمد بن عبدالمومن شریشی گوید قاضی
ابوالعباس احمد بن سریج شیرازی در مقام گفتگوی علمی بس خوش مناظره و حسن الاحتجاج بود بگاه بحث جوابهای نغز گفتی
و سخنان شیرین آوردی وقتی با ابوبکر محمد بن داود اصفهانی طریق مباحثت می پیمود و سؤالهای پیاپی
ایراد مینمود ابوبکر گفت اَبْلِغْنِی دَنْیَتِی یعنی مرا مقداری فرصت ده که آب دهن فرو برم گفت قَدْ اَبْلَغْتُکَ
دِجْلَةَ وَالْفُرَاتَ یعنی چندانت فرصت بخشیدم که رود دجله و نهر فرات فرو بری و هم نوبت دیگر ابوبکر باوی گفت
اَمْهِلْنِی سَاعَةً یعنی مرا ساعتی مهلت ده گفت اَمْهَلْتُکَ مِنَ السَّاعَةِ اِلَی اَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ یعنی از این ساعت
تا ساعت قیامت ترا مهلت دادم هم روزی ابوبکر در اثناء مجلس مجادلت باوی گفت اَکَلَّمْتُکَ مِنَ الرَّجُلِ
وَتَجْبُنِی مِنَ الْمَرْأَةِ یعنی من از پای با تو سخن رانم و تو از سر پاسخ من گوئی گفت کَذٰلِکَ الْبَقْرُ اِذَا خَفَتَتْ
اَظْلَافُهَا دَهَنَتْ فُرُوجُهَا یعنی با گاو نیز اینچنین کنند که چون سم او سائیده گردد شاخش را روغن بپالایند
در بدیهه گوئی و حاضر جوابی باوی آورده اند که وقتی کسی بدو گفت از طلبه علم و محصلین فقه جمعی کثیر با تو اشتراک
داشتند از چه شد که تو از همگان پیش افتادی و بریاست رسیدی و ایشان واپس ماندند و رتبتی نیافتند
گفت بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَی بَعْضٍ فِی الْاُکُلِ عَلَی اَنَّ اَدْوَاءَ النَّبَاتِ بِمَائِهِ وَلٰکِنْ عَلَی الْاَرْوَاحِ فَرْقٌ
الکمالات مراد آن است که تلاش و کوشش در آموختن دانش امری است و قبول عامه و شهرت آفاقی امری
آن وظیفه سنده است و این کار خداوند چنانکه پروردگار یک باران تخم هر گیاه سیراب کند ولی بر حسب
اختلاف طبایع برخی را بر برخی تفضیل نبخشد همچنین طالبان علم همه بر یک نسق استفادت ننمایند اما خدای حکیم
بر حسب تفاوت قابلیات بعضی را بر بعضی ترجیح دهد پس اشتغال و تحصیل از خلق است و امتیاز و تفضیل از حق
چنانکه صاحب آن بیت گفته برابر است که جمیع نباتات شاداب کند ولی خود شکافتن غلاف شکوفها وظیفه
باد باشد مطرزی گوید ابن سریج مردی منصف بود و در حق مخالفان نیز اغماض نمینمود وقتی شنید
که مردی درباره ابوحنیفه ناسزا همی گوید فرمان کرد تا وی را حاضر آوردند و گفت یا هذا در حق کسی بغیبت
سخن کنی که علماء اسلام از چهار قسمت فقه سه بهره باوی بازگذاشتند تا خود یک بهره اختصاص جویند
و او در آن یک نیز با ایشان سهیم گشت آنمرد گفت معنی این سخن چیست گفت علم فقه نیمی سؤالات است

ابن سریج

دینی جوابات وضع سؤالات و ابتکار آنها بالتمام بوحنیفه نمود پس نیم فقه از آن اوست آنگاه جمله را جواب گفت مخالفین وی جمیع جوابات او را بر باطل ندانند بلکه برخی صواب و برخی خطا شناسند چون موارد اختلاف با موارد اتفاق مقابل کنیم یک نیم بالاتفاق مورد اتفاق باشد پس سه ربع خاص وی باشد و یک ربع مابین او و سایر فقها بالاشتراک ماند همینکه آمد از ابن سریج که خود مذهب شافعی داشت در حق بوحنیفه چنین تصدیق شنید عقیدت خویش بگرداند و از طعن و غیبت وی توبه کرد جماعتی از ارباب طبقات و اصحاب تذکرات چنین نوشته اند که ابن سریج را رتبت علم و مقام ترویج تجدیدی انجامید که در سلک مجددین دین انتظام یافت و مجدد دین الفاظ او را گویند که عهد وی با راس یکی از مأة هجری مقرون افتد و از دشمنان اسلام و یا مخربان دین کروهی را براندازد و یا انبوهی را مطیع شرع سازد و از نخبت مذهب حق را قوتی جدید پدید کرد و ملت حنیف را رواجی کامل حاصل آید و این از طریق عامه بروایت و از فریق خاصه بتجربت ثابت شده که چون سنین تاریخ هجری یکی از عقود مأت برآید بر سر مائه جدیدی تخلف عالمی مؤید و گرنه سلطانی منصور قواعد آئین حق را استحکامی تمام بخشد و اصول کیش باطل را استیصالی بکمال آورد چنانکه در کتاب آثار البلاد که از نفایس تصانیف فن جغرافی است در ذیل شرح اخبار شیراز آورده که ولید بن حسان گفت روزی در مجلس قاضی ابو العباس بن سریج دیدم از حاضران محفل دانشمندی کهن سال از جای برخواست و روی سوی ابن سریج داشت و گفت حضرت قاضی را بشارت باد که خدای عز اسمه بر سر هر صد سال از هجرت مردی بزرگ همت در دولت اسلام برانگیزد و او را سخت قوی دست و عظیم مبسوط الید نماید تا اساس ضلال از بیخ منهدم سازد و بنیاد رشاد از نو مستحکم کند چنانکه در مائه اولی عمر بن عبد العزیز را بیکیخت تا بدعتهای آل امیه را یکباره برانداخت و آئین سنت رسول را آذینی تازه بربست و در مائه ثانیه محمد بن ادریس شافعی را فرستاد تا اساس قیاس بنیاد داشت و کلمه را اخبار رشاد داد نمود و در مائه ثالثه ترا مبعوث فرمود و تائید تجدید دین و رواج شریعت سید المرسلین با تو همراه کرد تا در تشیید مبانی ملت احمدی ساعی جمیله مبذول داشته طبقات مردم را از بغوله ضلالت نجات بخشی و بسر چشمه سعادت

ارشاد فرمائی راوی گوید چون آن عالم تنهای منشور سرفرازی بدست ابن سریج موزون لکشع دوانید شعر سرود

اشان قد مضیا فوزرک فیهما ... عمر الخلیفه ثم نجل السودد

الشافعی الامام المرتضی ... خیر البریه وابن عم محمد

ارجوا ابا العباس انک ثالث ... من بعدهم سقیا لتربه احمد

یعنی از مجددین دین و مروجین آئین دو کس در گذشت نخست عمر بن عبد العزیز که خلیفتی مسلمانان داشت و دیگری نژاد و برزگواری امام شافعی که پسر عم رسول بود یا ابا العباس امیدوار که ثالث ثلثه تو باشی و باز ملت رسول مختار را رونقی جدید بخشی یافعی پس ازین روایت گوید در تاریخ چنین یافتم ولی آنچه حافظ ابو القاسم بن عساکر در تبیین

ابن سریج

مجدد دین دین رای زده برخلاف این است کوید عقیدت مختار ورای استوار برآن رود که در راس ثلثمائه مروج مذهب
امام ابوالحسن اشعری بوده چه در زمان او رؤسای بدع وکبرای احداث در اصول اسلام ومباحث فن کلام بسی عقاید
فاسده وآرای کاسده رواج داده بودند ومریدان ایشان برحسب اهواء باطله خویش آشکارا سخن میکردند ازین روی
برساحتی ملت وشریعت وآثار سنت وجماعت علایم اندراس واضمحلال روی داد ومردم را باقامه اساطین حق ونسخ
اساطیر باطل پیشتر ازمعرفت فروع وحفظ تکالیف حاجت افتاد پس خدای تعالی ابوالحسن اشعری را برانگیخت تا بنیروی
براهین مستقیم واتقان قوانین قویم بحفظ وصیانت مذهب قیام نمود وطریقه پیروان سنت انتصار کرد واقاویل مبتدعین را
برانداخت وترهات ایشان بدلائل قاطعه وحجج لامعه مردود ساخت لاجرم ابوالحسن اشعری سزاوارتر است
برانیکه اورا در راس مائه ثالث مجدد دانیم ودر زمره کسانیکه در حدیث نبوی بروجه ابهام بدانها اشارت رفته
مروج شناسیم وکیفکان مصداق این موضوع در راس آن مائه مخصوص خواه ابن سریج قاضی باشد چنانکه مصنف آیات البینات
گفته وخواه ابوالحسن اشعری چنانکه مؤلف مرآة الجنان آورده خود داستان ترویج وتجدید مسلم ومجرب است ومیرسید شریف
استرابادی در مکتوبی که در اینباب بامیرتیمور کورکان فرستاده برهمین اجماع علماء مسلمین ادعا نموده بلکه ازطریق اهل سنت
وجماعت چنانکه اشارت رفت حدیث نبوی مروی افتاده که ابوهریره گفت ازرسول خدا شنیدم که فرمود
إِنَّ اللهَ يَبْعَثُ لِهٰذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا پس اگر درمصادیق اختلافی باشد برعنوان زیادتی نرسد
باانکه دانشوران متتبع وتاریخ نگاران متدرب بتحقیق که فاضل طیبی در شرح مصابیح نبوی آورده مابین عبارات مختلف
توفیق داده اند ومابین کلمات مشتت جمع نموده اند طیبی در شرح اینخبر گوید ارباب فنون واساتید علوم هریک در تاویل
این حدیث سخنی گفته وهرکدام برحسب صناعت خویش ازمجددی نام برده ولی تحقیق آنست که اینخبر مبارک برعموم
باید حمل نمود زیرا که لفظ مَنْ چنانکه درکتب ادب وعلم اصول مبرهن شده ازکلمات عموم است پس حدیث شامل هرکدام
ازبزرگان اسلام خواهد بود واختصاص بفرقه دون اخری نخواهد داشت چه همچنانکه احتیاج مسلمین بفقهاء وانتفاع
متکلمین ازمجتهدین بسیاراست احتیاج وانتفاع ایشان باولوالامر وسلاطین ووعاظ ومحدثین وزهاد ومقرئین نیز
بسیار باشد ازانکه سلطان پاس شریعت کشد ومحدثان نشر سنت کنند ووعظان نظم تهدید دهند ومقریان ضبط تنزیل
نمایند وقس علیهذا پس بحکم اشارت وبشارت اینخبر بابتی بر سر هر صدسال سلطانی مروج وفقیهی مجدد ومحدثی محیط
ومقرئی کامل ووواعظی عامل قائم باشد که جمله در اعلاء کلمه اسلام واطفاء نائره ضلال ازدیگر انباء جنس خویش که درطول
آن مائه گذشته اند امتیازی نهایت یابند واختصاصی بکمال جویند آنگاه طیبی مجددین مذهب را ازهرفرقه شمردن
گیرد وگوید بر راس مائه نخستین ازاولوالامر عمربن عبدالعزیز اموی بود وازفقهاء امام محمدبن علی الباقر صلوات الله علیه
وازقراء عبدالله بن کثیر وازمحدثین ابن شهاب زهری وبر راس مائه دویم ازاولوالامر مامون عباسی بود
وازفقهاء شافعی وازروساء حنیفه لولوئی وازعلماء مالکیه اشهب، وازائمه امامیه علی بن موسی الرضا وازقراء
یعقوب حضرمی وازمحدثین یحیی بن معین وازصوفیه معروف کرخی وبر راس مائه سیم ازاولوالامر مقتدر بالله

واز فقهاء ابن سریج شافعی طحاوی حنفی وابن جلال حنبلی وکلینی امامی واز متکلمین ابوالحسن اشعری واز قراء ابوبکر احمد بن موسی بن مجاهد واز محدثین ابوعبدالرحمن نسائی وبر راس مائه چهارم ازاولوالامر قادر بالله بود واز فقهاء ابوحامد اسفرائنی شافعی وابوبکر خوارزمی حنفی وابومحمد عبدالوهاب مالکی وابوعبدالله حسین حنبلی وعلم الهدی شریف امامی واز متکلمین قاضی ابوبکر باقلانی واز محدثین حاکم بن بیع واز قراء ابوالحسن حمامی واز صوفیه ابوبکر دینوری وبر راس مائه پنجم ازاولوالامر مستظهر بالله بود واز فقهاء ابوحامد غزالی شافعی وقاضی محمد مروزی حنفی وابوالحسن راعوی حنبلی واز محدثین رزین عبدری واز قراء ابوالعز قلانسی اینجماعت از ملوک وغیرهم هریک برسراین پنج صد درشعار وشغل خود مشارالیه بودند واز شرع شریف ودین حنیف ترویجی بسزا نمودند تا بدینجا ترجمت عبارت طیبی بود حالی که سیاق سخن واسلوب کلام کمیت کلک بدین مقام راند ما را داعی تناسب بنگارش نامه سید شریف بخواند هرچند مضمون آن مکتوب چنانکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم عقلی میرزا سابقاً تفطن یافته بودند وبگاه تسطیر اینمقام اعلام فرمودند با سایر کتب سیر موافق نیاید وتاریخ ترویج چند کس از مجددین سلاطین که میر نام برده بارد ومرات مصادف نگردد ولی تکمیل مراد را از ایراد آن گزیر نیست که از شجون این اصل وفنون این قول است میر خود بر سرمائه هشتم صیتی مشهور ونامی مذکور داشت ومعاصر امیر صاحبقران تیمور گورکان بود چون امیر مشتر ممالک آسیا از ترکستان وایران ودشت قپچاق وهندوستان وروم تسخیر کرد در جمیع ممالک محروس بساط ترویج شرع بگستراند ومنبر نشر احکام برپای داشت بهر معموره دانشمندی کامل فرستاد وهر دانشمندی را رتبه لایق برنهاد فلاجرم رؤسای شریعت بناء وی لب کشودند وبزرگان طریقت بامداد ش همت نمودند منجمله میر سید شریف که در فنون دانش بر علماء آفاق تفوق داشت بر تصدیق تجدید وتحقیق ترویج مکتوبی متقن بنگاشت امیر از قرائت آن سجل عظیم خوشدل گشت ومحض مباهات تمام آنرا در تزوک نوشت چنانکه خود گوید اول تزوک که از مشرق دلم سر زد رواج دین وتقویت شریعت محمدی صلی الله علیه وآله بود ودر ممالک واقطار واشمال عالم دین اسلام وشریعت خیر الانام رواج دادم وسلطنت خود را بشریعت آراسته ساختم وتزوک دوم دین مبین چنین کردم که یکی از سادات ذی قدر را بصدارت اهل اسلام مقرر کردم که ضبط اوقاف نماید ومتولیان تعیین کنند وهر شهری وبلدی را قضی القضاة ومفتی ومحتسب معین سازد وسیورغال ووظایف از برای سادات وعلما ومشایخ واصحاب استحقاق برقرار دارد وقاضی از برای عسکر ورعیت نصب نمودم وهر مملکتی شیخ الاسلام فرستادم که اهل اسلام را از معاصی باز دارد وامر معروف نماید وامر کردم که در هر شهری حدود جهات تعمیر نمایند وبر سر راهها رباطات بنا کنند وبر سر نهرها پل بزنند وعلما ومدرسین هر شهری تعیین کردم که اهل اسلام را مسائل دینی وعقاید شرعی تعلیم دهند وعلوم از تفسیر وحدیث وفقه بمسلمانان درس گویند وامر نمودم که صدر وقاضی مهمات شرعی ممالک محروسه را بعرض من رسانیده باشند وامیر عدل تعیین نمودم که مرافعات عرفی سپاه ورعیت را بعرض من رسانند چون تزوک دین نهم ودر بلاد اسلام شریعت را رواج دادم آوازه رواج دین واسلام بمسامع صنادید اسلام رسید وعلمای اسلام فتوی نوشتند که چون لشکری تعالی در هر صد سال مروجی ومجددی از برای رواج وتجدید دین محمدی صلی الله علیه وآله وسلم برمی انگیزد ودر این صد وهشتم تجدید دین را امیر صاحبقران نهاده پس مجدد دین محمدی ایشان باشد ومیر سید شریف که از فحول علمای زمان ومن ارباب مکتوبی من تو علمای خلف وسلف بر این رفته که در هر صد سال حق تعالی از برای رواج دین محمدی مجددی می انگیزد چون در این هشتصد سال امیر صاحبقران دین من

تزوک بنهم در سه قاعده وقانون ونظم

رواج داده اند در اقطار و امصار عالم دین و اسلام رواج یافته تحقیق رسید که مروج دین امیر صاحبقران است
وصورت مکتوب این است اللهم انصر من نصر دین محمد واخذل من خذل دین محمد چون از زمان
هجرت حضرت رسالت پناهی الی یومنا هذا هشتصد سال گذشته و در سر هر صد سال الله تعالی و تقدس از برای رواج دین رسول
وصیب خود مروجی و مجددی بر انگیخته که تجدید دین و ملت آنحضرت نماید الحمد لله که در سر صد هشتم الله تعالی امیر صاحبقران را
مجدد و مروج دین اسلام بر انگیخته که دین محمد را در بلاد و ممالک رواج داده اند و از آنچه علمای سلف از اوائل
مجددان دین متتبع نموده اند و در تصانیف خود نوشته این اثری از آن است در سرمایه اول از هجرت مجدد دین
عمر بن عبد العزیز است که چون دین اسلام بواسطه لعن و طعن که خوارج در منابر بر حضرت علی میکنند ضعیف شده بود
بر طرف ساخت و بغض و عداوت که میان اهل اسلام بوقوع آمده بود چنانچه گروهی خلفای راشدین را لعن و طعن
مخصوص میداشتند و جمعی دیگر بر امیر المومنین علی و حسین و عباس لعن میکردند رفع نمود و تجدید دین کرد
در سرمایه دویم مجدد دین مامون الرشید است که معتقد و مذهب باطله را بر طرف و منسوخ ساخته مذهب
برحق سنت و جماعت را رواج داد و علی بن موسی بن جعفر را رضی الله عنهم بخراسان طلب نمود و بر او ولیعهد
گردانید و باذن وی در مملکت تصرف مینمود و در سرمایه سیم مروج دین محمدی مقتدر بالله عباسی است که چون
قوم قرامطه که رئیس ایشان ابو طاهر بود بر مکه معظمه مستولی شد و سی هزار محرم را در روز عرفه قتل نمود و مدرجه
شهادت رسانید و حجر الاسود را از ارکان کعبه برکنند و بلاد اسلام را خراب کرده قتل و غارت مینمود و بدینجهته
دین اسلام ضعیف شد مقتدر بالله تیغ بر آنقوم کشید و ایشان را براند اخت و دین اسلام و شریعت را رواج داد
و در سرمایه چهارم از مروجان دین محمدی صلی الله علیه و آله وسلم عضد الدوله دیلمی است که چون بواسطه فسق و فجور
مطیع لامر الله عباسی و ظلم توابع و لواحق وی دین اسلام ضعیف شده بود و در بلاد اسلام انواع فسق و منهیات
شیوع یافته بود عضد الدوله ویرا از خلافت معزول و پسروی طایع را ولیعهد ساخت و عضد الدوله خود متصدی
رواج دین شد و رفع و دفع بدعت و نامشروعات و ظلم و جور نموده شریعت محمدیرا رواج داد در سرمایه پنجم
مروج دین و شریعت سلطان سنجر بن ملکشاه است که شیخ احمد جامی و حکیم سنائی معاصر وی بوده اند و مدبشان بر بدو
در آن ایام ملاحده و جهال دین اسلام را ضعیف ساخته بودند وی بقتل و قمع ملاحده مبادرت نموده و در مرتبه
در اطاعت و متابعت دین محمدی مبالغه مینمود که خلاف شریعت از وی امری سر نمیزد در سرمایه ششم مجدد دین
غازان خان بن ارغون خان بن هلاکو خان است که چون دین اسلام بواسطه استیلای کفره ترکستان ضعیف شد الله تعالی
غازان خان را با صد هزار ترک بر انگیخت که همگی یکمرتبه در صحرای لار بدست شیخ ابراهیم حموی ایمان آورده مسلمان شدند
و زبان بکلمه طیبه لا اله الا الله محمد رسول الله گویا ساختند و آثار کفر و بدعت برانداختند و شریعت را در بلاد و امصار
رواج دادند و در سرمایه هفتم الجایتو سلطان ارغون خان است که ملقب بسلطان محمد خدابنده است که در سنه مذکور
بعد از برادرش غازان خان بر تخت سلطنت نشست چون مسامع وی رسید که دین محمدی بمرتبه ضعیف شده

که در نماز بعد از تشهد صلوات بر محمد و آل محمد نمیفرستند خود برخواسته بمسجد جامع سلطانیه حاضر آمد و حکم باحضار علماء اسلام نموده و از فضایل در باب صلوات فرستادن بر محمد و آل محمد سئوال کرد علما باتفاق گفتند که بحکم خدا تعالی صلوات بر محمد و آل محمد باید فرستاد و در اینوقت جمعی از علما گفتند که امام شافعی نماز را بدون صلوات بر محمد و آل محمد فاسد شمرده و جمعی گفتند و جمعی گفتند که امام اعظم ابو حنیفه فرموده که صلوات بر محمد و آل محمد مقرون نباشد نکرده است آنگاه از علما سئوال کرد که چرا بر هر یک پیغمبر از آل وی در صلوات ذکر نمی کنند و در صلوات بر خاتم انبیا ذکر میکنند چون علما در جواب فرو ماندند سلطان گفت مرا در جواب این سئوال دو دلیل بخاطر میرسد اول آنکه چون دشمنان ویرا ابتر خواندند ایزد تعالی ابتر بر ایشان انداخت که نسل ایشان منقطع شده و اگر باشد هم ایشان را کسی نشناسد و نام نبرد و ذریت آل پیغمبر انیقدر رسیدند که تعداد ایشان را جز خدا تعالی دیگری نداند و در صلوات متابعت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم بر ایشان درود میفرستند و دیگر آنکه ادیان جمیع انبیا و رسل و عمل ایشان در معرض نسخ و تبدیل بود و امضای احکام دین ایشان علی الدوام لازم نبود بخلاف دین محمدی صلی الله علیه و آله وسلم که تا قیامت تبدیل و تغییر در آن راه نخواهد یافت پس بر متابعان آنحضرت لازم است که در صلوات متابعت نام مبارک آنحضرت را که ذکر میکنند اولاد را نیز ذکر کنند تا بر است معلوم شود که حامیان دین محمدی و مفسران وحی الهی و حافظان شریعت احمدی ایشانند و وارثان علوم انبیا و مرسلین و علوم دین و فرائض اسلام از ایشان فرا گیرند و متابعت و حرمت ایشان را از لوازم شمارند چون سلطان این کلمات را بر زبان راند زبان بر صلوات پیغمبر و آل پیغمبر گشاد و آنگاه سلطان گفت که چون اول آل محمد علی و آخر ایشان محمد مهدی موعود است پس مرا است که در ملک محمد بدون اذن او و اولادش تصرف ننمائیم و اگر نمائیم غاصب باشیم چون کلمات سلطان محمد بمسامع خواص و عوام رسید همه علما اذعان نمودند و بعد از اذعان علما سلطان امر نمود که چون حقیقت بر این منوال است باید که خطبه بنام تمام اهل بیت بخوانند و سکه بنام ایشان بزنند و آنچه علما در اینوقت فتوی نوشته اذعان نموده اند این است که اینجا سلطان مروج دین و شریعتند در سرمایه هشتم امیر صاحبقران است که در امصار و اقطار عالم شریعت را رواج و سادات و علما را اعزاز و احترام نموده و باذن او ذریت آل رسول الله در ملک او تصرف کرده اند چون مکتوب میر سید شریف بمن رسید حقتعالی را شکر گفتم و بجد و آل محمد التجا بردم که مرا تجدید دین و شریعت حاصل آمد و مکتوب را نزد پیر خود فرستادم ایشان در حاشیه همان مکتوب نوشتند که مروج دین و شریعت تیمور صاحبقران ایده الله تعالی معلوم نماید که این موهبتی است عظمی و تائیدی است کبری که آن قطب السلطنه را الله تعالی توفیق تجدید دین و رواج شریعت ارزانی داشته بیفزاید تا بیفزاید چون مکتوب موشح بخط پیر من رسید تعظیم و احترام سادات و علمای اسلام بجای آوردم و در رواج شریعت پیشتر از پیشتر سعی کردم و امر کردم که صورت این مکتوب را در دفترخانه وقایع ثبت نمایند کلام صاحبقران کورکان در اینمقام بپایان رفت و اکنون که از تاریخ هجرت رسول یکهزار و دویست و نود و پنجسال برآمده و تا راس مائه جدید پنجسال کامل بمانده علماء اقطار و عرفاء آفاق بالاتفاق فال ترویج و قرعه تجدید بنام همایون صاحبقران محمد ابو المظفر ناصر الدین شاه قاجار مد الله ظله العالی زده اند و بصفای باطن و فراست ایمان

از سعادت طالع دین اقبال آن پادشاه اسلام پناه که روزگارش بکام و دولتش مستدام باد چنان استنباط فرمودند که بر سر این مائده آیته مبسامی مشکور آن سلطان منصور دولت اسلام قوی و بساط ضلال مطوی گردد و قواعد شرع شریف استحکامی دیگر گیرد و بازار ملت حنیف رواجی از سر پذیرد بگو که روزگار را سپهد مسعود آلپ ظهور مهدی موعود ممدود آید و ایام منتظر و مأمول با دولت و وصول موصول گردد اللهم حقق بفضلك ظننا وافرد لك عيوننا ورحم الله عبدا قال آمينا قاضی ابن خلکان اربلی در ذیل ترجمت ابن سریج گوید در جبروبی خواندم که سریج نیای قاضی ابوالعباس احمد مردی عجمی بود و زبان عرب نمیدانست وقتی باری تعالی را در خواب دید با وی سجانه بپارسی سخن گفت و در انجام مکالمت خطاب آمد که ای سریج طلب کن او در جواب سه بار گفت یا خداسر بسر صاحب روضات گوید گویا مثلی که در نظیر اینمقام با پین مردم عجم معروف است که گویند رحمن سر بسر از یکلام ناشی شده با نجمله ابن سریج همی بعزت و ریاست میبود تا در ماه جمیدی الاولی از سال سیصد و شش بمرض موت مبتلا گشت در بیست و سیوم آنماه در واقعه دید که روز رستخیز برپای شده و از حجاب جلال خطاب کبریائی رسید که این العلماء پس بیدرنگ علماء را در موقف بازپرس حاضر داشتند ندای خدای عزوجل با نقوم آمد که ماذا عملتم بما علمتم یعنی از آنعلم که آموخته بودید بکدام عمل نمودید ایشان در جواب گفتند یا رب قصرنا واسانا یعنی بارالها در عمل کوتاهی نمودیم و بدکردیم پس دیگر باره آنخطاب در رسید بدانسان که گوینی جوابی دیگر میطلبد خود گوید من زبان ضراعت گشودم و عرض نمودم یارب اما انا فلیس فی صحیفتی الشرك وقد وعدتنی ان تغفر ما دونها یعنی ای پروردگار اما نامه عمل من از شرک خالی است و تو خود وعده فرمودی که از گناهان آنچه مادون شرک است بخشائی همینکه من این سخن بموقف عرض رسانیدم خطاب آمد که اذهبوا فقد غفرت لکم یعنی بروید که جمله بیامرزیدم ابن سریج بعد از این واقعه سه روز بماند و در بیست و ششم آنماه درگذشت و در حجره که قرب محله کرخ در سویقه غالب از جانب غربی بغداد داشت مدفون گشت

سریج بضم سین مهمله و فتح راء مهمله و سکون یاء مثناه تحتانیه و جیم معجمه

ابوحیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان

تقریظ ارباب تعلیقات شکوز آدم بکستنج

از فحول مشایخ مائه هشتم هجری است اشتهار علم و انتشار کمال وی به اقصد مشرق و مغرب عالم را محیط بود مقام او در میان متاخرین نحاة چنان است که سیبویه در عداد قدماء ارباب طبقات و اصحاب تذکراة در تمجید فضایل و تقریظ مصنفاتش عباراتی آورده اند که کس را در بادی رای و نظرة حمقاء از آنکه آنجمله ستایش و توصیف بر اغراق و مبالغت حمل نماید گزیر نماند چون شرحی که صلاح الدین صفدی در کتاب اعیان العصر و اعوان النصر نگارش داده از جمیع کلماتی که در اینباب بنظر رسیده بمزید ملاحت ممتاز بود بنقل عبارت و تلخیص ترجمت وی کفایت رفت گوید اثیر الدین ابوحیان الاندلسی الجیانی کان امیر المؤمنین فی النحو والشمس السافرة ضیاء فی یوم الضحو المتصرف فی هذا العلم فانیه الاثبات و

ابوحیان غرناطی

۱۲۸

المحو لو عاصر ائمة البصرة لبصرهم او اهل الکوفة لکف عنهم اتباعهم السواد وحذرهم نزلته کتاب
سیبویه فی وطنه بعد ان کان طریدا واصبح به التسهیل بعد تعقیده مفیدا وجعل سرحة شرح
جنته راقت النواظر توریدا ملاء الزمان تصانیف وامال عنق الایام بالتالیف تخرج به ائمة فی
هذا الفن ورقوهم فی عصره منه سلافة الدن فلو راه یونس بن حبیب لکان بغیضا غیر محبب او
عیسی بن عمر لاصبح من بغضه وهو محدب او الخلیل لکان بعینه قذاه او سیبویه لما ازدری من مسئلة
الزنبوریه بردا او الکسائی لاعراه حلة جاء عند الرشید انا سواه والفراء لفرمنه ولم یتقسم ولد المامون تقدیم مدد
او الیزیدی لما ظهر نقصه من مکانه او الاحفش لاخفی جمله من محاسنه او عبد لما کره لشعب الشعوبیها او ابو عمرو لشغله بتحقیق اسمه دون
التعلق بعربیته او المبرد لما راق کلامه فی المعانی ولاحلا او الکسائی لما زانه قوله ان مقاسبکم رجلا

خلاصه معنی بلغت پارسی انکه آن استاد یگانه در سلسلهٔ شیوخ ادبیت چنان است که خلفاء امت در جمهور رعیت و فروغ
ضمیر منیرش بدانشا به روشنی بخشند که خورشید تابان بروزی بحجاب سحاب از فضل رستان ویرا در علم اعراب نیروی
تصرف و قدرت رد و قبول چندان است که کوئی در صناعت نحو لوح اثبات و محو بدو اختصاص یافته اگر با ائمه
بصریین معاصر بودی بر بصیرت ایشان بیفزودی واگر بانحاة کوفه ملاقات نمودی انبوه تلامذهٔ آنقوم از متابعت
اساتید تحذیر فرمودی کتاب سیبویه پس از انکه آواره و مطرود بود بوجود ابوحیان در جایگاه خویش بار گشود
وتسهیل ابن مالک با همه اغلاق و تعقید به بیان وی روشن و سفید آمد و آن ناطور بوستان فضائل صعاب آن کتاب
بشرحی توضیح کرد که نواظر بینندگان مانند گلستان باعجاب آورد و بدست دبیر ضمیر ظرف زمانه با تصانیف فاضلانه
مشحون بساخت واز جواهر تالیفات کردن روزگار گرانبار نمود پیشوایان فن اعراب بتعلیم وارشاد او راه آداب
فراگرفتند و بعصری باده خم کمال از دردشهات صافی و زلال آمد اگر دیدارش یونس بن حبیب را نصیب
افتادی نزد بیمکس محبوب نشدی واگر عیسی بن عمر ثقفی در پایه فضل او نظر کردی بفرط تقصیر خویش منفعل و خمیده
واگر خلیل بن احمد فراهیدی ویرا دیدی در چشم کتاب عین خاشاک اعتراض فرو نشدی واگر سیبویه معاصرش بودی
بدانگاه که در مسئله زنبوریه بر کسائی غالب شد بر دوش خویش باتشریف افتخار در آستین نیازستی واگر کسائی
حضورش دریافتی بجایگاه تقرب رشیدی نرسیدی واگر فراء زمان او ادراک نمودی از سطوت سیاستش
راه فرار جستی و فرزندان مامون عباسی از پی تعظیم تقدیم پای افزار وی تقسیم نکردندی واگر ابو محمد یزیدی
تحقیقاتش بشنیدی زیاده بر نقص خویش اعتراف آوردی واگر اخفش مصنفات شریفش بدیدی محاسن
فتاوی خویش پرده خفا در پوشیدی واگر ابو عبیده لغوی مبادی فصاحتش بسمع انصاف بنیوشیدی
در توهین شعب عرب بخت نکوشیدی واگر ابو عمرو بن علاء مقری از خدمتش سعادت اندوختی بعلاج کمنامی خود
اشتغال جستی و عقاید قوم در اسم وی بامیت و یکتول نپیوستی واگر سکریرا با او سرهمسری بودی از بصائر
شیرینش حلاوت قبول معزول نمودی واگر مازنی را با وی اتحاد زمان افتادی در تقویت جاریه ینبوعیه و افاده مدلا

ابوحیان غرناطی

مع الاجمال آن استاد بیمثال در شهر شوال از سال ششصد و پنجاه و چهار هجری از مادر بزاد مسقط الرأس وی مدینه غرناطه است که از بلاد قدیمه ملک اسپانیه بوده چون بدایره تحصیل قدم نهاد نخست نزد پی اکتساب صناعت اعراب بمدرس نحاة مغرب آغاز مراودت کرد و در حوزهٔ تدریس جمعی از اساتید نحو مانند ابوالحسن ابدی و ابی جعفر بن زبیر و ابن صائغ و ابوجعفر لبلی حق ریاضات و قبول افاضات بجای آورد و فن قرائت از خطیب ابو محمد عبدالحق ابن علی بن عبدالله بپا موخت و قرآن مجید بیست دور با جمیع مذاهب قرائت نزد وی ختم کرد و هم با قراءت خطیب حافظ ابوجعفر احمد غرناطی المعروف بابن الطباع شرط تکمیل بپرداخت و دیگر بار در حضرت خطیب حافظ ابی علی حسین بن عبدالعزیز الشهور بابن ابی الاحوص از فاتحه کتاب تا خاتمه سوره حجر قرائت نمود تا در تمام قراءات سبعه مهارتی کافی و خبرتی کامل بهم رسانید آنگاه برای اخذ احادیث رسول و حفظ اخبار بنوی ملازم مجالس محدثین و اکابر اخبار یقین شد در هر بلد از حافظی نام شنید و از محدثی نشان یافت در ادراک حضور و کسب فوائدش تقصیر نکرد چنانکه گویند مشایخ وی در فن حدیث بچهار صد و پنجاه نفر رسید که از عموم آن جماعت استجازت کرد و اجازت روایت یافت و علم فقه نزد شیخ علم الدین عراقی بخواند و در اصول فقه و صناعت منطق و اندکی از علم کلام استاد ابوجعفر بن زبیر را تلمذ نمود کتاب مستصفی غزالی و کتاب اشاره باجی را نزد او استماع کرد و مشتر قواعد میزان نزد بدرالدین محمد بن سلطان بغدادی استوار ساخت تا آنکه در عهد اساتید خویش بسباط تدریس بگستر د و طلبه صناعت ادب و فن قرائت و علم حدیث و تصرف تفسیر و غیر ذلک از جمیع بلاد اسپانیا و بسیاری از شهرهای آسیا بدو گرد آمدند و در حدود چهار صد مشایخ و عظمای اساتید خویش با ملاء سنن و اقراء آیات و تعلیم ادبیات پرداخت گرفت جمعی کثیر و انبوهی عظیم از شاگردان وی بمقام استادی فرا رسیدند و هم در عهد ابی حیان بتدریس و افاضت اشتغال جستند علی الجمله جلالت شان و علو رتبت وی در سلسلهٔ علمایش از اندازهٔ اختصار است صلاح الدین صفدی که خود از اجلهٔ خداوندان فضل و ائمهٔ ادب بعهد وی شود و در سلک اجازت یافتگان وی منظوم باشد او در صفت ابوحیان گوید

لم ار فی شیاخی اکثر اشتغالا منه لانی لم اره قط الا یسمع او یشتغل او یکتب و لم اره علی غیر ذلک

یعنی من در میان استادان خود کسی بکثرت اشتغال ابوحیان ندیدم چه من هیچگاه در خدمتش در نیافتم جز آنکه یا علمی بروی قرائت میکردند و او استماع میکرد و یا آنکه خود با فادت مشغول بود و دیگران اصغاء مینمودند و یا آنکه بجمع و تالیف و کتابت و تصنیف میگذرانید هرگز در غیر این سه حال ویرا دیدار نکردم و خود را بحکم عزم الزام داده بود که بشغل در است بپردازد گمر یا در اکتساب سیبویه و یا در تسهیل ابن مالک و یا در مصنفات خویش مقدمه ابن حاجب را در نحو بهیچ وجه پسندیدی و همواره گفتی که هذه نحو الفقهاء و در لسان وی جزئی لکنتی پدیدار بود چنانکه برحسب عادت مردم اسپانیا در محاورات حرف قاف قریب بکاف ادا کردی ولی بهنگام قرائت کلام الله آن حرف نیز مانند دیگر حروف پسندیده و نیکو گفتی انتهی شیخ کمال الدین اذفوی گوید و تحامل علی مذهب کثیر من النحویین فی تعصبه للامام علی بن ابی طالب رضی الله عنه التعصب البین یعنی ابوحیان نیز بسان بسیاری از نحویین در حق امیرالمؤمنین علی مرتضی تعصب صرف و در این باب مبالغی شدید بظهور می آورد و وقتی با شیخ بدرالدین ابن جماعه که منصب قاضی القضاتی داشت

ابوحیان غرناطی

۱۳۰

کفت در آثار نبویه وارد است که رسول صلوات الله علیه با علی علیه السلام چنین کفت که لایحبک الا مؤمن ولا یبغضک الا منافق یعنی ترا دوست ندارد مکر مؤمن و دشمن ندارد مکر منافق ایها القاضی آیا چنان دانی که حضرت قدس نبوی در اینخبر بصدق تکلم کرده باشد کفت آری کفت پس تو میکه بر روی مبارک علی سل سیف نمودند و در جدال وی بپای جسارت استوار ایستادند مبغض او بودند یا محب قاضی القضاة از جواب عاجز ماند و اصلاً پاسخی نتوانست آورد کویند ملکه امساک دخت زیاده بر طبع ابوحیان غالب بود صفت بخل را چنان در محاضر و مجالس می ستود که ارباب همت کرم را و بدانکونه که خداوندان بخشش بر بذل و ریزش افتخار آورند وی بر قبض و فقد همت مباهات میجست خود در صفت ضنت و بخل خویش کفته

رجاؤك فلسا قد غدا فی حبالتی ... فیصار جاء للتناج الی الاء لعقم

اتعب فی تحصیله واضیعه ... اذن کنت معتاضا من الربا لتغنم

یعنی فلسی را که در دام کیسه من کرفتار شد امیدوار باشی چنان است که خود از عقیمی امید ولادت بری امهات من در تحصیل آن فلس بسی رنج کشم و بر خوشتن تبهانم و انکاه تمنای کسی ضایع و نابود کنم اکر چنین کاری ناشایست از من سر زند چنان است که سلامت با بیماری معاوضت نایم هم خود در ستایش وی چند که برای انجام امریه مبذول شده بود بنظم کشیده

انی تشفیع لیس یمکن ردہ ... در اهم بیض للجروح مراهم

تصیر صعب الامر اهون ما یری ... وتقضی لبانات الفتی وهو نائم

یعنی در انجاح امول خویش میانجی و شفیعی بر انکیخت که در کیش من پذیرائی سخن او محتوم و رد شفاعتش محال نماید و آن درهم سفید است که مرهم هر جراحت باشد و کارهای سخت بسی آسان کند و حاجات مرد برآورد و بر حالتی که او خود در خواب باشد در کتاب نفح الطیب مسطور است که روزی سیم را چندان در خاطر ابوحیان مکانت قبول بود که تا به بهای نفایس کتب و شرایف نسخ نیز مصروف داشتن روا نمیداشت و با شتری کتاب کفتی هدایت عقل معاش روزی فرماید من هر کتاب که محتاج شوم از خزاین اوقاف بعاریت می ستانم و چندانکه رفع حاجت کنم نزد خود نکاه میدارم ولی اکر از کسی یکدرهم بعاریت خواهم مضایقت کند و از اجابت چنین سؤال محتقر در نفع نماید شیخ کمال الدین او فوی از وی حکایت آورده که خود کفت من هرکاه تغزلات لطیف و اشعار عشاق استماع کنم در خاطرم حرقت و رقتی پدید کردد و بعاشقی و شیدائی مایل شوم و هر وقت ابیات شجاعت و دلیری و مفاخرات حماست و بهادری فرو خوانم طبعم بآن صفت اقبال آورد و آن کلمات در قلب نیرویی و در دل توانی حاصل آید ولی از اشعار جود و کرم و اخبار اسخیا و خداوندان همم هرچند اصغا کنم و یا قرائت نمایم اصلا متاثر نکردم و در حال خویش هیچکونه تغییری نپنیم آورده اند که ابوحیان را غرور علم و حدت جوانی بدان بداشت که با برخی از اساطین اساتید خویش مانند ابوجعفر بن طباع و ابن رشید از در معارضت درآمد

سل
با الضبع برکشیدن شیشه و کاره شدن او از آن

ابوحیان غرناطی

و در صدر در محافل و اثناء آمالی خود بدان و به استاد بسی زلات و غفلات اسناد داد چون تجرد و تجری وی در حضرت
آن دو شیخ مذکور افتاد سخت رنجیده و خاطر و آزرده حال شدند بلکه بسعایت و نمیمت ارباب غرض جرات کرده
بشعلات خصومیت و کارکین و معادات برد تالیف و تکذیب روایات انجامید ابوحیان در طعن کلمات ورق
مرویات ابن زیر دست تصنیف بگشود و زبان قدح و تخطه دراز نمود و در معارضه ابن طباع کتاب الماع نوشت
و از آن عادات و رسوم که ما بین شیوخ فنون و مدرسین علوم قدیماً و حدیثاً معهود بوده است هیچ فرو نگذاشت
تا آنکه ابن طباع ناچار شکایت وی بخدمت امیر محمد ابن نصر المدعو بالفقیه برد اشت و ابن زیر شرحی از مراتب
عقوق وی و اضاعت حقوق خویش بحضرت سلطان نهد بنگاشت و فرمان اخذ و تکیل او صدور یافته همینکه ابوحیان
از آن واقعه آگاه شد برحسب مصلحت وقت در حال بار ارتحال بربست و از مملکت اسپانیا روی براه مملکت
مصر کرفت چون در طی طریق بشهر فارس رسید سه روز اقامت جست و حضور ابوالقاسم مزیاتی در آنجا ادراک کرد
مع القصه مرکب برنشسته از دریا عبور کرد و بخاک مصر در آمد و این انتقال و شد رحال در سال ششصد و هفتاد و شش
بوقوع پیوست در کتاب بغیته الوعات تالیف مولانا جلال الدین عبد الرحمن سیوطی مسطور است که آنچه
من خود در کتاب نضار از مؤلفات ابوحیان نحوی خواندم آنست که خود گفته یکی از دواعی که بدیده و محرکات شدیده
من در جلاء شهر غرناطه و ترک ملک اندلس آن شد که از دانشمندان خاک اسپانیا حکیمی که در چندین فن از شعب
معقول چون منطق و فلسفه و ریاضی و طبیعی بسی مهارت و حذاقت داشت و بسالها در آن صناعات تدرب
و تجری بدست کرده بود با حکمران آن مملکت گفت که مرا روزمرگ نزدیک شده و آفتاب زندگانیم بر لب
دیوار رسیده و البته آن تکاپوی عظیم و رنج بیحد که در راه آموختن این رموز شریف و اندوختن این کنوز نفیس
برده ام بر ضمیر دقیقه رس مستور نیست اگر این گنجها با خویشتن بزیر خاک برم و بدست حافظ گنجوری نسپارم هرآینه
کاری نه بر طبق پسند خردمندان نموده باشم که عمری دراز در حضرت فلاسفه عهد و مطالعت کتب
متقدمین بسر برده برای دوستداران خویش جز دریغ و افسوس چیزی بیادگار نگذارم و وظیفه انکه فرمان ملوکانه
نفاذ یابد که در تمامت مراکز و نقاط قلمرو محروس از هوشمندان هنردوست و مستعدان خاطر آگاه جمعی فراهم نمایند
و بشرط تلمذ بدست من سپارند تا انچه بر ورکاری دراز ذخیرت خاطر نموده ام در زمانی اندک بدیشان بیاموزم
پادشاه اندلس را تقریر آن حکیم مطبوع افتاد و برحسب ملتمس وی کروهی از خداوندان استعداد را اعداد
آن تعلم نمودن فرمود از انجمله یکی مرا که بوحیانم برای تلمذ نام زد نمود و بیاداش آن خدمت بنام من رابته نیکو و بلیغ
نغز در دیوان مرقوم و مقرر افتاد ولی چون مرا از شاگردی آن فیلسوف ننگ آمد و از انتظام در تلامذه وی عار و اشتمی
لاجرم از بیم اکراه و اندیشه اجبار طریق فرار کرفتم و ناموس مردمی و آزادگی خویش از ننگ چنان شهریه و عار چنان تشریف
مراعات کردم بالجمله ابوحیان زمانی در اسکندریه اقامت جست و در آنجا خدمت شیخ عبد النصر بن علی بن یحیی المرتضی
ادراک نموده علم قرائت نزد وی از سر کرفت و هم در ملک مصر بر شیخ ابو طاهر اسمعیل بن هبة الله الیلیمی جمیع قرائت بخواند

ابو حیان غرناطی

۱۳۲

وزمانی بعید در اقطار مصر و عراق و شام و حجاز و یمن و بلاد سودان و بسیاری از آسیا گردش کرد و از عموم مشایخ و اعلب اساتید آن بلدان اجازات گرفت شیخنا ابو عبد الله محمد بن سعید رضی گوید ابو حیان خود گفت جملة من سمعت منهم نحو من خمسمائة والمجیزون اکثر من الف یعنی کسانی که من از ایشان استماع احادیث و اخذ علوم کردم تا قرب پانصد کس شمار دارند و آنان که مرا اجازت روایات و نقل مؤلفات بخشیدند بیش از هزار باشند هم رضی گوید از غرایب اتفاقات که ابو حیان را در میان رواة افتاده آنست که او سه خبر از حضرت خیر البشر حدیث کند که در سلسله سند هر یک پانزده و رسول صلی الله علیه و آله نام هشت راوی میان فاصله نفتاده و یعنی مایه استعجاب و استغراب رواة آثار آمده چه ابو حیان بدانصفت که در اول ترجمت یاد کردیم از علمای مائه هشتم هست و با تمادی طول امتداد ازمان نحلل رواتی اندک که جملگی از معمرین باشند و در آغاز عمر اخذ حدیث نموده و در انجام زندگانی کنند نسبی شگفت و بدیع خواهد بود و سیما با توافق شمار محدثین در هر سه روایت اما سند روایت اولی بدین سیاق است که ابو حیان را محمد پسر احمد بن موید همدانی و مونسه دختر ملک عادل ایوب بن شادی خبر داده گفتند که ابو الفخر اسعد بن سعید بن روح ما را روایت کرد و گفت فاطمه جوزجانیه دختر عبد الله بن احمد حدیث آورد گفت ابو بکر محمد بن عبد الله بن رزده ضبی اصفهانی مرا حکایت نمود گفت حافظ ابو القاسم سلیمان بن احمد بن ایوب بن مطر لخمی طبرانی مرا اعلام داد گفت عبد الله بن یاسر قیسی در ارض رادة الرمله بسال دویست و هفتاد چهار هجری مرا نقل کرد گفت ابو عمر زیاد بن طارق تابعی مرا اخبار داد و بدانوقت از عمر ابو عمر یکصد و بیست سال برآمده گفت از ابو جرول زهیر بن صرد جشمی شنیدم که گفت چون ما را بروز حنین بلشکر اسلام سپر کردند و بحضرت مقدس نبوی آوردند من پیش شدم و این اشعار سرودن گرفتم

امنن علینا رسول الله فی کرم ... فانک المرء نرجوه وننتظر

امنن علی بیضة قد عاقها قدر ... مشتت شملها فی دهرها غیر

ابقت لنا الدهر هما نا علی حزن ... علی قلوبهم الغماء والغمر

ان لم تداررکهم نعماء تنشرها ... یا ارجح الناس حلما حین یختبر

امنن علی نسوة قد کنت ترضعها ... اذ فوک تملأ من محضها الدرر

اذ انت طفل صغیر کنت ترضعها ... واذ تربیک ما نا فینا وما تذر

لا تجعلنا کمن شالت نعامته ... واستبق منا فانا معشر زهر

انا لنشکر للنعماء اذ کفرت ... وعندنا بعد هذا الیوم مدخر

فالیس العفو منک قد کنت ترضعه ... من امها انک ان العفو مشتهر

یا خیر من مرحت کمت الجیاد به ... عند الهیاج اذا ما استوقد الشرر

انا نومل عفوا منک تلبسه ... هذی البریة اذ تعفو وتنتصر

فاعف عفا الله عما انت راهبه ... یوم القیمة اذ یهدی لک الظفر

خلاصه ترجمت انکه ای رسول خدای برما اسیران در بذل رحمت وشمول کرم خویش مشت گذار چه بر استی در سرای امکان وتمامت کیتی مردی جز تو که بر عاطفت وی طمع بندیم وچشم آرزو بعفو ومردی او برد وزیم باز نشناسیم بر اهل وسامانی که عوائق روزگار تار وپود انفسشان از هم پراکنده سپاس آن ورکه صیاد دهر ما را بدام اسیری در افکند بسی سوگ کنان نوحه گر از ما در سنگلاخ دشت مهجور گذاشت که لشکر غم بکشور خاطرشان متولی گشت وجله را دل در غمرات اندوه فرو شد ای پیغمبر خرد پرور که جمیع بخردان جهان در میزان امتحان با تو همسنگ شدن نتوانند اگر بازماندگان ما را بخشایشی که تواش خداوند باشی فرا نگیرد البته همگی پایمال هلاکت ودست فرسود دهر خواهند بود یا رسول الله از قبیله بنی سعد که اینک اسیران ایشان بدست لشکر اسلام گرفتار اند بدان زنان مشت نه که بعهد کودکی وشیر خوارگی از پستان همی شیر مکیدی ودهان مبارکت از زلال آن همی سرشار فرمودی واین بوقتی گذشت که تو را سن صباوخورد سالی در میان بود وزنان بنی سعد در بادیه وحضر شرط حضانت بجای آورده ترا در کنار وآغوش خویش پرورانیدند اینک پیاداش آن روزگار ما را بسان مردمیکه تا بتوانشان برداشته آید سفرهای ودیعین جمع که از قبیله بنی زهره اند بالتماس نمای تحقیق ما گروهی سپاس گذار باشیم که چون دیگر مردم کفران ایادی نمایند ما همی شکر آنرا بلیغت بجای آوریم وپس از امروز نیز در ما از اداء حق سپاس وقضاء دین منعم بسی اندوخته است پس تشریف کرم وکسوت عفو از مادران رضاعی خویش دریغ مفرمای ای انکه بهنگام کارزار واشتعال شراره پیکار کتیبهای را هوار بسواری وی بالیدن وافتخار آورند همانا از تو بردباری وطلعت بخشایشی امید میبریم که قامت تمام آفرینش بدان بردپوشانی پس ما را بگرم خویش زنهار عفو بخشائی که خدایت بهنگامه رستخیز از انچه بیمناک باشی بخشاید واین صدق عفو بپاداش وسپاس این فیروزی که خدایت بار مغانی روزی داشته مبذول فرمای چون پیغمبر رحمت این اشعار بشنید فرمود از سبایای شما انچه نصیبه من وبنی عبد المطلب است شما بازگذاشتم پس قریش گفتند انچه از ایشان سهم ما آید خدا ورسول را باشد انصار نیز گفتند ما کان لنا فهو لله ورسوله اما سند روایت ثانیه بدین سیاق رود که شیخ ابوحیان همان اسانید که با بوالقاسم طبرانی رسد روایت کند که طبرانی گفت جعفر بن حمید انصاری دمشقی مرا خبر داد که حذامی من عمر بن ابان مدنی مرا حدیث کرد که انس بن مالک صحابی مر اطریق وضو کردن باز نمود وآن چنان بود که کوزه آب بر گرفت ودر طرف یسار خویش بر زمین نهاد مقدار آب بکف یمین خود بر گرفت وسه بار دست راست بشست انگاه کوزه آب بجانب یمین ورداده بسیاق سابق هر یک از اعضای غسل سه بار تغسیل نمود آنگاه بر سر خود مسح کرد واندکی آب از کوزه بر گرفت وصماخین هر دو گوش بآن مسح نمود راوی گوید گفتم همانا هر دو گوش خویش مسح کردی گفت اینک علام دیدی ویک فهم کردی یا انکه دیگر بار وضو از سر گیرم گفتم تحقیق کفایت نمود ودرست فهم کردم گفت خود رسول خدا را دیدم که اینچنین وضو کرد واما سند روایت ثالثه بدین سیاق است که ابوحیان بسند سابق از طبرانی حدیث کرده وطبرانی از محمد بن احمد بن یزید قصاص نصیری واو از دینار بن عبد الله غلام انس بن مالک صحابی واو از مولای خود انس روایت کرده که گفت شنیدم

سرشار
بروزن خروار
یعنی لبریز آب
یا باران

طوبی لمن رآنی وآمن بی وطوبی لمن رآمن رآنی وآمن بی وطوبی لمن رآمن رآمن رآنی یعنی رسول خدای فرمود خوشا کسی را که با ایمان بدیدار من فایز شود و در شمار اصحاب سعادت آید و یا از یاران من نیکی را دریابد و در سلک تابعین منظوم گردد و یکی از تابعین اصحاب را ادراک کند و خود از تبع تابعین محسوب شود هریک ازین سه روایت برحسب اتفاق با من شیخ ابوحیان تا حضرت رسالت پناه صلوات الله وسلامه علیه وآله هشت راوی بیش فاصله نیفتاده و دیگر از بدایع وقایع و غرایب اتفاقات که در مرویات وی آورده اند آن است که در سلسله رواة و حدیث از اخبار مرویهٔ او چندان روایت ابناء ازآباء اتفاق افتاده که نصب عموم محدثین و علماء آثار در هیچ سندی بنظر نرسیده سیاق سلسلهٔ رواة حدیث اول بدینگونه است حدثنا اثیر الدین ابوحیان الغرناطی عن ابن ابی الاحوص عن قاضی الجماعة ابی القاسم احمد بن یزید بن عبد الرحمن بن احمد بن محمد بن احمد بن مخلد بن عبد الرحمن بن احمد بن تقی بن مخلد بن یزید القرطبی عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه الامام تقی بن مخلد بسنده عن عبد الله بن عمر ان النبی ﷺ مر بمجلسین احدهما یدعون الله ویرغبون الیه والآخر یعلمون العلم ویعلمونه فقال کل المجلسین خیر واحدهما افضل من الآخر اما هؤلاء فیتعلمون ویعلمون الجاهل وهم افضل واما هؤلاء فیدعون الله ویرغبون الیه ان شاء اعطاهم وان شاء منعهم وانا بعثت معلما ثم جلس ﷺ حاصل معنی متن حدیث مبارک آنکه پیغمبر خدای بر دو محفل از مسلمانان عبور فرمود مردم یکی از آن دو مجلس خدا را میخواندند و بدرگاه حق سبحانه روی آورده شرط دعا و تضرع بجای می آوردند و حاضران مجلس دیگر بتدریس و تعلیم و تعلم میپرداختند پرتو تأمور کاری و افادت اشتغال میجستند بعضی باکتساب دانش و استفادت حضرت مقدس نبوی چون آن دو محضر نیکبخت را مورد کار دید و محضه نیکوست ولی یکی ازین دو را برآمد دیگر فضیلت و فزونی باشد اما که کار دانش آموزی و فوائد اندوزی پیراست کنند افضل از آنجماعت باشند که پیوسته خدای سبحانه را یاد کنند و در ثواب و انجاح او رغبت آورند زیرا که پروردگار عزوجل را اگر مشیت بالغه تعلق گیرد مسئول ایشان اجابت فرماید وگرنه برحسب اراده کامله خویش جمله را محروم دارد من خود بتعلیم مردم جهان و تکمیل مکارم اخلاق مبعوث و انگیخته شده ام عبد الله عمر گفت آنگاه خباب خمی بآب محضر اهل علم درآمد و با ایشان نشست اما سیاق سلسلهٔ رواة خبر ثانی چنین است که شیخ ابوحیان بسند خود از ابو الحسن بن نامه که متصل است بوسایط چند بشیخ رزق الله بن عبد الوهاب تمیمی روایت کرده که او گفت سمعت ابی ابا الفرج عبد الوفا یقول سمعت ابی ابا الحسن عبد العزیز یقول سمعت ابی ابا بکر الحرث یقول سمعت ابی اسد یقول سمعت ابی اللیث یقول سمعت سلیمان یقول سمعت ابی ابا الاسود یقول سمعت ابی سفیان یقول سمعت ابی یزید یقول سمعت ابی اکینه یقول سمعت ابی الهیثم یقول سمعت ابی عبد الله یقول سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول ما اجتمع قوم علی ذکر الا حفتهم الملائکة وغشیتهم الرحمة

حاصل معنی آنکه رسول خدای فرمود هرآنگاه گروهی از اهل الله بریاد حق فراهم آیند فرشتگان ایشان را از هر جانب فرا گیرند

ابوحیان غرناطی

و رحمت واسعه پروردگارشان احاطت نماید در حدیث نخستین نه پسر از نه پدر خود و در خبر دیگر دوازده پسر از دوازده پدر خویش روایت کرده و همچنین نقل در اسانید اخبار و احادیث اتفاق نیفتاده است در کتاب نفح الطیب من غصن الاندلس الرطیب تالیف احمد بن محمد الشهیر بعلامه مقری مسطور است که استاد ابوحیان در زمانیکه از مغرب زمین ارتحال جست و در ارض مصر مقام گزید وصیتی نغز از برای مردم ممالک انشاء نمود که در قوانین سلوک و معاشرات و رسوم تمدن و تعیش بهتر از آن دستوری بدست ارباب تجربت و خداوندان دانش نگاشته نیامده چون نسخه آن وصیت نفیس بس عزیز الوجود بود نخست عبارت آن بعینها پرداخته پس مضمون حکمت مشحونش اشارت رفت و این نسخه از روی خط ابی الطیب بن علوان قونسی نقل افتاد و اوازک فی است که در مدارس شاگردان استاد ابوحیان تربیت یافته و این وصیت از استاد خویش فرا گرفته گوید

ینبغی للعاقل ان یعامل کل احد فی الظاهر معاملة الصدیق و فی الباطن معاملة العدو و فی التحفظ منه و التحرز ولیکن فی التحرز من صدیقه اشد فی التحرز من عدو و ان یعتقد ان احسان شخص الی اخر و تودده الیه انما هو لغرز قام له فیه یتعلق به ببغیه علی ذلک لا لذات ذلک الشخص و ینبغی ان یترک الانسان الکلام فی شیء فی ذات الله تعالی و ما یتعلق بصفاته و ما یتعلق باحوال انبیائه و فی التعرض لما جری بین الصحابة و فی التعرض ایضا لائمة المذاهب و فی الطعن علی صالحی الائمة و علی ارباب المناصب و الرتب من اهل زمانه و ان لا یقصد احد من خلق الله سبحانه و تعالی الا علی حسب الدفع عن نفسه و ان بعد الناس فی مباحثهم و اذا کالمهم فان ذلک علی حسب عفوهم و ان یضبط نفسه عن المراء و الاستزراء و الاستخفاف بابناء زمانه و ان لا یبحث الا من اجتمعت فیه شرایط الدیانه و الفهم و المزاولة لما یبحث و ان لا یغضب علی من لا یفهم مراده و من لم یدرک ما یدرکه و ان یلتمس مخرجا لمن ظاهر کلامه الفساد و ان لا یقدم علی تخطئة احد بادی الرای و ان یترک الخوض علی علوم الاوائل و ان یجعل اشتغاله بعلوم الشریعه و لا ینکر علی الفقراء و لیسلم لهم احوالهم و ینبغی للعاقل ان یلزم نفسه التواضع لعبید الله سبحانه و تعالی و ان یجعل نصب عینیه انه عاجز مفتقر و ان لا یتکبر علی احد و ان یقل من الضحک و المزاح و الخوض فیما لا یعنیه و ان یتظاهر لکل بما یوافقه فیما لا معصیة لله تعالی فیه و لا جرم مروءة و ان یأخذ نفسه باجتناب ما هو قبیح عند الجمهور و ان لا یظهر الشکوی لاحد من خلق الله تعالی و ان لا یعرض بذکر اهله و لا یجری ذکر حرمه بحضرة جلسیه و ان لا یطلع احدا علی عمل خیر یعمله لوجه الله تعالی و ان یأخذ نفسه بحسن المعاملة من حسن اللفظ و جمیل التقاضی و ان لا یرکن الی احد الا الله تعالی سبحانه و ان یکثر من مطالعة الثوا یح فانها تلقح عقلا جدیدا و الله سبحانه تعالی اعلم

حاصل مقصود انکه مردم دانشمند را سزاوار آن است که هر کس را بظاهر دوست خود دانسته تمامت لوازم دوستی مرعی دارد ولی بباطن ویرا دشمن انگاشته هیچگاه از مکر و کیدت او ایمن نشیند و بایستی از انکس که دعوی دوستی و صداقت وی همی کند بیشتر برحذر باشد تا انکس که از معادات و خصومت دم زند چون عاقل نگردد که کسی با دیگری شرط احسان بجای آورد و همواره طریق وداد مسلوک دارد البته یقین بداند که شخص دوستدار را غرضی در ضمیر ضمیر مستور است که داعی عقد مودت و استحکام عهد محبت گشته نه انکه حبی خالص بر ذات محبوب علاقت گرفته آسان باید در خصوص شش امر بهیچوجه سخن نراند و در آنها جز خاموشی و تسلیم تکلیفی نشناسد نخست در حقیقت ذات اقدس باری دوم در کیفیت صفات الهی سوم در انچه متعلق باحوال پیغمبران است چهارم در مقالاتی که مابین صحابه رسول گذشت پنجم در باب تعرض پیشوایان مذهب ششم در طعن ارباب صلاح و خداوندان مناصب باید مرد بجز و هیچگاه آهنگ آزار کسی از بندگان خدا نکند مگر باندازه دفاع و حراست خویشتن و مردم را در گفتگوها و ادراکات هر یک معذور دارد و اگر بر خطا و لغزش کس آگاه گردد بطعن و طنزوی مبادرت نجوید چه هر کس بحسب فهم و مقدار دانش خود همی سخن کند و هم خود را همواره از راه جدال و مراء برکنار دارد و برانباء زبان خویش توهین و استخفاف ننماید و چون خواهد با کسی آغاز مباحثت کند تا مراتب دیانت و دانش و ممارست وی نیازماید در میدان بحث و مجارات او قدم نگذارد و اگر کس سخن وی نفهم نکند و آنچه خود دانسته دیگری یک ماند بطیش و خشم برنخیزد و اگر کس کلامی راند که بصورت نه بر وفق صواب و سداد است تا طریق امکان سدد و مناسب شنود آن کلام را توجیهی لایق و حملی نیکو اصلاح نماید و در نظره اولی و بادی رای بخطئه کس اقدام ننماید و در فلاسفه و فنون اوائل خوض نکند و از جاده علوم شریعت پای بیرون ننهد و در تحصیل آنها تغافل نورزد و بر سلوک فقر و طریقت درویشان انکار ننماید و با بندگان خدا بتواضع و طریق خضوع سپردن پیشه کند و همواره عجز و فقر خود را نصب العین خویش سازد و با احدی از بندگان حق سبحانه بخوت و تکبر رفتار ننماید و در خندیدن و هر لغو و بیهوده سرودن طریق تقلیل گیرد و با هر کس موافق میل و مطابق اراده وی رفتار و کردار آورد بشرط انکه از معصیت خدای سبحانه و مخالفت مقتضای مروی محفوظ ماند و خود را بدان مدارد که هیچگاه کردار او نزد یک جمهور مردم زشت و قبیح است نگردد و هرگز در نزد خلق اظهار شکوی ننماید و نزد هیچکس از کسان و خویشاوندان خود تعریض نیاورد و بحضور جلیس خود از پردگیان خویش چیزی یاد نکند و همی کوشد تا اگر علمی لوجه الله نموده پوشیده بماند و کس بر انکار اطلاع نیابد و باید که معاشرت و محاورت حسن معاملت شعار خویش سازد جز بلفظ نغز و کلام خوش لب نگشاید و جانب اغماض و تغافل از دست ننهد و جز بخدای عزوجل بر هیچکس اعتماد نجوید و در کتب تواریخ و سیر گذشتگان همی نگرد که مطالعت اخبار ائمم ماضیه و قرون خالیه بر عقل خرد مزید آورد و بر علم و دانش بیفزاید صاحب تاریخ اندلس گوید برخی از علما گفته اند که شیخ اثیرالدین ابوحیان غرناطی مفسر عالم درویشان بوده و طریقت ایشان پسندیده همی داشت سیما در حق شیخ ابی مدین یاد همی کرد و طعن میاور

سداد
کسکاب درستی و راستی
در کردار و گفتار
منتهی الارب

ابوحیان غرناطی

که مریدان و معتقدان او را در نقل غرائب نوادر یکه از وی حکایت آورده مذمتی تکذیب مینمود ولی آنچه خود در ضمن این اندرز نافع و پند سود مند درج نموده و در باب انتساب او ظن صلحا است و انکار فقراء طریقت وصیی صریح و تصحیحی صحیح آورده منافی آن انتساب است حاشا که دانشمندی مانند استاد ابوحیان کرامات اولیا تسلیم ندارد و خوارق عادات در حق ایشان در وغ انگارد خصوصاً با ملاحظه انکه او خود کرامت چند از این طایفه حکایت کرده و شاگردان و تمامت آن حکایات در کتب و مصنفات خود از وی روایت نموده اند منجمله فاضل رضی گوید استاد ابوحیان گفت از ابو تمام غالب بن حسن خزاعی که یکی از فقهاء معروف و متقربان مشهور بشمار رود مروی است که گفت نوبتی زیارت تربت شیخ بزرگوار و قطب عالیمقدار ابوالحسن بن جالوت را عزیمت نموده آهنگ گورستان مسلمانان کردم چون با مقصد خویش در پیوستم مزار ابن جالوت که مرا مقصود بود از میان مستبوریقین نمودن نتوانستم چه پیشگاه بسعادت زیارتش فایز نیامده بود تامل کردن گرفتم ولی خاک آن شیخ جلیل هیچ دلیل تشخیص و امتیاز نداد و عاقبت مأیوسانه بازگشتم همینکه چند گام در نوشتم ناگاه از گوری آواز برآمد یا غالب آتمشی فاذرتنی یعنی ای غالب میروی بر حالتی که مرا زیارت نکردی پس بر سر ان گور برگشتم و شرط زیارت بجای آوردم و هم در کنار مزار نشستم در این میانه پسر ابن جالوت وارد قبرستان شد پرسیدم خاک پدرت کدام است گفت همانکه بر کنارش نشسته دانستم که خود روان پاک شیخ بود که مرا ندا در داد و بخاک خویش ارشاد نمود راوی گوید پس ابوحیان با انکه از اینگونه کرامات خود بسی حکایات آورده چگونه معتقد اهل سلوک نبوده و بر اقطاب عرفا و اولیا و فقراء انکار مینمود بلی آنچه در این باب بد و انتساب داده اند همانا در حق کسانی است که بر دواعیه پیری و صورت درویشی بر نفس خود بیازارند و از مقامات عارفین و منازل سالکین قدمی نپیمایند و بشید و زرق همی مال مریدان بستانند و در هوای خویش و دیگر مشتهیات خویش مصروف دارند و از این قبیل مرقع پوشان و غل و خرقه بخشان صاحب حیل جمعی وافر با استاد ابوحیان معاصر بوده اند و او بروایت ابن حجاله این قطعه در صفت آن جماعت و دیگر ابناء زمان خویش گفته است

حَلَبْتُ الدَّهْرَ اَشْطُرَهُ زَمَانًا ... وَاَغْنَانِي الْعِيَانُ عَنِ السُّؤَالِ

فَمَا اَبْصَرْتُ مِنْ خِلٍّ وَنِدٍّ ... وَلَا اَلْفَيْتُ مَشْكُورَ الْخِلَالِ

ذِئَابٌ فِي ثِيَابٍ قَدْ تَبَدَّتْ ... لِرَائِيهَا بِاَشْكَالِ الرِّجَالِ

وَمِنْ بَيْنِ يَدْعُو مِنْهُمْ صَلَاحًا ... فَزِنْدِيقٌ تَغَلْغَلَ فِي اِضْلَالِ

تَرَى الْجُهَّالَ تَتْبَعُهُ وَتَرْضَى ... مُشَارَكَةَ بِاَهْلٍ اَوْ بِمَالِ

فَيَنْهَبُ مَالَهُمْ وَيَصِيبُ مِنْهُمْ ... نِسَائَهُمْ بِمَقْبُوحِ الْفِعَالِ

وَيَاْخُذُ حَالَهُ دَوْرًا فَيَرْبُو ... عَمَامَتُهُ وَيَهْرُبُ فِي الرِّمَالِ

وَيَجْرُونَ الْيَنُوسَ وَرَاءَ جِنٍّ ... تَقَرْمَطَ فِي الْعَقِيدَةِ وَالْمَقَالِ

خلاصه معنی انکه عمری دراز در تجربت و آزمودن زمان بگذرانیدم و از پی اختیار پستان روزگار بدوشیدم تا در شناسائی و دانائی بمقام پیوستم که خود مرا دیدار

وآزمایش از جستجوی و پرسش پنیاز ساخت پس درمیان طبقات مردم یک دوست باو فاشناختم و یک خدا و مذهبی نیافتم
همانا گرگانی چند باشند در لباس انسانی و درندگانی چند در هیکل آدمی از ایشان آنکس که دعوی صلاح و تصوف و سخن
از ارشاد و سلوک راند همانا خود زندیقی است در پرده ضلال و منافقی در کسوت ارباب و اما مردم ناوا نرا همین بس که از دنبال
وی بشتابند و او را در مال و عیال شریک خود شناسند پس او مال مریدان بتاراج برد و از زنان ایشان کام گیرد
و بوقت حال مانند مردم دیوسار مجنون وار دستار سر برانداز د و سوی ریگزار بگریزد و مریدان با نند کله بزار پی آن
پلید خارجی که خود بعقیدت و گیش پیرو قرامطه است همی راه در نور و مذ و از دنبال وی برنگرند همانا مذاهب ابوحیان
که در مسائل نحو از جمیع معربین بدا ایها استبداد نموده بسیار است بدانشانه که اگر غالب آن مذاهب از کتب نحاة ملتقط آمده
شرح نگارش رود و بنا چار از اسلوب بلکه از موضع این نامه مبارک بیرون شدن باید صاحب روضات الجنات گوید
نام ابوحیان اکثر اسامی معربین است از حیثیت ذکر در خلافیات نحو در هر مقام نزاعی بقولی منفرد گشته و در هر مختلفی بمذهبی
اختصاص جسته مولانا جلال الدین عبدالرحمن سیوطی در ترجمت احوال و شرح اخبار وی گوید من در کتاب جمع الجوامع
که در اشتمال قواعد اعراب و استجماع اقاویل نحاة چنو مولفی بقلم او پی نگارش نیافته بر مصنفات ابوحیان اعتماد نموده ام
ای عجب که تحریری چنین یگانه را در نقل دو آیت قرآنی لغزشی شگفت افتاده که کس ویرا با تحری چنان معذور داشتن
نتواند چنانکه ملکزاده دانشمند عضاد السلطنه وزیر علوم بدان شرح بدیع که در کشف معضلات و حل معلقات
کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه تالیف استاد الحکما ابوریحان محمد بن احمد بیرونی نوشته و برای پایه تقرب
و اندازهٔ احاطت خویش بر صفحه زورنگار آیتی نگاشته بدان دو خطا اشارت نموده و آنهارا در سلک زلات و عثرات
چند که فحول شیخ و اساتید علمارا در نقل آیات قرآنی افتاده انتظام بخشیده چون هریک از آن تحریفات غلط داخل نوادر
اخبار علما و بدایع تراجم دانشمندان است ازینرو می بذکر تمامت آنها در این مقام مبادرت رفت باسترها اقتدا
بوزیر علوم بعنوان استطراد و تبعیت و جمع بین الاشباه و النظائر از عبارت شرح آثار بعینها نقل افت و مصنف در ضمن
القول علی مائیة التواریخ گوید کلما یتعلق معرفته ببدء الخلق و احوال القرون السالفه فهو مختلط
بتزویرات و اساطیر لبعد العهد به و امتداد الزمان بیننا و بینه و عجز المعتنی به عن حفظه
وضبطه وقد قال تعالی الم یاتهم نبا الذین من قبلهم لا یعلمهم الا الله
شارح در ترجمه گوید هر چیزیکه تعلق دارد معرفتان با اول خلقت و احوال قرنهای گذشته غیر مضبوط است و مخلوط با گزاف
و اساطیر بجهة بعد عهد بآن مبداء و امتداد زمان میان ما و میان او و عجز از ضبط و حفظ آن قال الله تعالی الم یاتهم
نبا الذین من قبلهم نوح و در ذیل شرح فرماید استدلال مصنف بآیه کمال حیرت است از اینکه چنین آیه در کلام
مجید نیست و نزدیک باو از حیثیت لفظ و معنی هست چنانکه در سورهٔ مبارکه توبه الم یاتهم نبا الذین من قبلهم
قوم نوح و عاد و ثمود و قوم ابراهیم و اصحاب مدین و المؤتفکات اتتهم رسلهم بالبینات فما
کان الله لیظلمهم

وَلٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ودر سورهٔ مبارکهٔ ابراهیم أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ
مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ ودر سورهٔ مبارکهٔ تغابن
أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ اگرچه باینهمه فضیلت
مصنف اشتباهی باین واضح کمال حیرت را دارد ولکن لَيْسَ هٰذَا بِأَوَّلِ قَارُورَةٍ كُسِرَتْ فِي الْإِسْلَامِ
ازین قبیل اشتباه در آیات کلام الله برای مفسرین وعلمای پیان زیاده واقع شده استبعاد در باره ایشان که صاحب فن
بوده اند بیشتر ازین فاضل عظیم الشان است وحال آنکه برایشان نیز جای توبیخ نیست چه سهو ونسیان لازمهٔ خلقت انسان است
اَلْجَوَادُ قَدْ يَكْبُو وَالصَّارِمُ قَدْ يَنْبُو وما انچه سهو از علما در آیات دیده ایم نقل میکنیم از جملهٔ سهوها سهو قاضی
بیضاوی است در تفسیر آیهٔ مبارکه اَلْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ کرکفته قِيلَ الْمَغْضُوبُ عَلَيْهِمُ الْيَهُودُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى مِنْهُمْ
مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وآیهٔ مزبوره در سورهٔ مبارکه مائده است بدون لفظ منهم بایطور قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ
ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وعبد الرحمن
جامی در شرح کافیه سهوی برای ابن حاجب ثابت نموده چنانکه کفته وَحَكَمَ الْمُصَنِّفُ فِي شَرْحِ الْمُفَصَّلِ فِي مَبَاحِثِ الِاسْتِثْنَاءِ
أَنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى وَلَهَا مُنْذِرُونَ وَفِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا مُنْذِرُونَ صِفَةُ
الْقَرْيَةِ وقال انکه در این آیه واو نیست باین طریق است وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ
ودر آنچه واو بعد از استثناء واقع شده نظیر آیهٔ مزبوره این آیه است وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ
وابن هشام در مغنی اللبیب در تفسیر آیهٔ مبارکه يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ کوید وَصَلَ اللَّهُ
بِنَفْيِهِ هٰذِهِ الْآيَةَ سَهْوًا فَإِنَّهُ سُئِلَ مَا الْحِكْمَةُ فِي تَقْدِيمِ مِنْ دُونِكُمْ عَلَى بِطَانَةً فَأَجَابَ بِأَنَّ مَحَطَّ النَّهْيِ هُوَ
مِنْ دُونِكُمْ لَا بِطَانَةً فَقُدِّمَ الْأَهَمُّ چه سائل در سؤال غلط کرده وامام فخر رازی اعتقاد صحت سؤال را نموده
بطریق مذکور جواب داده وهمچنین اشتباهی از ابوحیان روایت کرده که در سورهٔ انبیا متعرض تغییر لفظ زبر شده
بعد از قوله تعالی وتقطعوا أمرهم بینهم وحال آنکه زبر در این سوره نیست ودر سورهٔ مبارکهٔ مؤمنین است
ودر آنجا اصلاً متعرض تغییر این لفظ نشده وسفاقسی وشهاب الدین حلبی نیز هریک در تفسیر خود این اشتباه را نموده
وغرض ابن هشام از اینکه بعد از اثبات سهو ابوحیان کوید وَتَبِعَهُ عَلَى هٰذَا السَّهْوِ جَلَالُ الْمُحَشِّي مختصر تغییر در اعراب
این واو سهو است چنانکه دماینی وشمنی در حاشیه خود ذکر کرده اند وهم ابوحیان در بیان معنی ان زائده کوید
زمخشری وشلوبین برای ان زائده زیاده بر تاکید معنی دیکر ثابت کرده اند وکفته اند از ان زائده غیر از تاکید
که فائده عموم حروف زائده است معنی سببیت نیز استفاده میکردد چنانکه در کریمه وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ
رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ از آنجا که ان زائده چنین مفهوم میشود که مجی رسل سبب اساءت لوط کردید ودر آیه
وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا سیبی استفاده نکرده وچه سلام رسل
از مجی ایشان مسبب نبود همانا او در نقل قصه ابراهیم اشتباه وغلط افتاده زیرا که کلمه لما با جمله سِيءَ بِهِمْ

ابوحیان غرناطی

۱۰۴۰

در آیه واحد یاورده واین صحیح نیست چه آیه در سوره عنکبوت است بر کلمه ولما افتتاح یافته صورت آیه اولی چنین است
وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُو أَهْلِ هَٰذِهِ الْقَرْيَةِ وصورت آیه ثانیه
بدینگونه است وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ انتهی
واز آنجمله سهو صاحب تلخیص است در اواخر باب مسند الیه در بحث ایراد کلام بر خلاف مقتضی ظاهر که گفته منشا
التعبیر عن المستقبل بلفظ ماضی تنبیها علی تحقق وقوعه نحو ویوم ینفخ فی الصور فصعق من فی السموات
ومن فی الارض وحال انکه در آیه مبارکه بجای فصعق فیصعق است واز جمله سهوهای فضلای عصر سهو ابن عم بزرگوار و نادره روزگار
الحاج محمد کریمخان قاجار است که در آیات واخبار شمال جنت را ارث اقوام در اثبات است کرید هوالذی حبب الیکم الایمان وزینه فی قلوبکم
وحال انکه آیه در سوره حجرات بدینگونه است وَلَٰكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ باید دانست که یکی از تهمات
اخبار علما ومعظمات تراجم مجتهدین وآثار که در طی عناوین این نامه همایون از روایت آن بهیچوجه گزیر نیست امر اجازات اساتید
واستجازات تلامیذ است خصوصا در شرح احوال معاصرین ودر هر مقام از نقل عبارات مشایخ وشاگردان ایشان
بادقتی تمام وصحتی بکمال تسامح حبتن روا نباشد روایت انیکی را انیک بصورت استجازه که ادیب اوحدی صلاح الدین
صفدی نزد او گسیل داشته پردازیم وپس از نقل عبارات وحاصل ترجمت وصورت جواب واجازت بعد از وضع
اسامی اساتید وبلدان بیاوریم صفدی گوید من از در استدعاء خدمت استاد ابوحیان نوشتم اَلْمَسْئُولُ
مِنْ إِحْسَانِ سَيِّدِنَا الْإِمَامِ الْعَالِمِ الْعَلَّامَةِ لِسَانِ الْعَرَبِ تُرْجُمَانِ الْأَدَبِ جَامِعِ الْفَضَائِلِ
عُمْدَةِ الْمَسَائِلِ الشَّامِلِ حُجَّةِ الْمُقَلِّدِينَ زَيْنِ الْمُغْلِبِينَ قُطْبِ الْمُؤَمِّلِينَ أَفْضَلِ الْأَخِرِينَ
وَارِثِ عُلُومِ الْأَوَّلِينَ صَاحِبِ الْيَدِ الطُّولَىٰ فِي كُلِّ مَكَانٍ ضَيِّقٍ وَالتَّصَانِيفِ الَّتِي تَأْخُذُ بِمَجَامِعِ
الْقَلْبِ فَكُلُّ ذِي لُبٍّ إِلَيْهَا شَيِّقٌ وَالْمَبَاحِثِ الَّتِي أَثَارَةُ الْأَدِلَّةِ الرَّاجِحَةِ مِنْ مَكَامِنِ أَمَاكِنِهَا
وَفَضَضْنَا وَابِدِهَا الْجَامِحَةِ مِنْ مَوَاطِئِ بُوَاطِئِهَا كَشَّافِ مُعْضِلَاتِ الْأَوَائِلِ سَبَّاقِ
الْغَايَاتِ قَصَّرَ عَنْ شَأْوِهَا سَحْبَانُ وَائِلٍ فَارِغِ هَضَبَاتِ الْبَلَاغَةِ فِي اجْتِلَاءِ اجْتِلَائِهَا
وَهِيَ فِي مَرْقَدِهَا سَالِبُ يَجَانِ الْفَصَاحَةِ فِي اقْتِضَاءِ اقْتِضَابِهَا مِنْ فَوْقِ فَرْقَدِهَا
حَتَّى أَتَى بِبَرَاهِينِ وُجُوهِ حُورِهَا لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ وَأَبْدَعَ خَمَائِلَ النَّظْمِ وَنَثْرًا
تَصِلُ الْأَفْنَانَ فَنُونُهَا بِيَدِ جَانِ أَثِيرِ الدِّينِ أَبِي حَيَّانَ لَا زَالَ مَيِّتُ الْعِلْمِ يُحْيِيهِ وَهَلْ عَجَبٌ
ذَلِكَ مِنْ أَبِي حَيَّانَ حَتَّى يَنَالَ بَنُو الْعُلُومِ مَرَامَهُمْ وَيُحِلَّهُمْ دَارَ الْمُنَى بِأَمَانِ أَجَازَةٍ
كَانَتْ هَذِهِ الْأَحْرُفُ مَا رَوَاهُ فَسَحَ اللَّهُ تَعَالَىٰ فِي مُدَّتِهِ مِنَ الْمَسَانِيدِ وَالْمُصَنَّفَاتِ
وَالسُّنَنِ وَالْجَامِعِ الْحَدِيثِيَّةِ وَالتَّصَانِيفِ الْأَدَبِيَّةِ نَظْمًا وَنَثْرًا إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ
مِنْ أَصْنَافِ الْعُلُومِ عَلَى اخْتِلَافِ أَوْضَاعِهَا وَتَبَايُنِ أَجْنَاسِهَا وَأَنْوَاعِهَا مَا تَلَقَّاهُ بِلَادَ الْأَنْدَلُسِ وَالْإِفْرِيقِيَّةِ وَالْإِسْكَنْدَرِيَّةِ وَالدِّيَارِ الْمِصْرِيَّةِ

والبلاد المجاورة له وغيرها من البلدان بقراءة أو سماع أو مناولة أو إجازة خاصة
أو عامة كيفما تأدى ذلك إليه وإجازته ما له أدام الله إفادته من التصانيف في تفسير القرآن العظيم
والعلوم الحديثية والآدبية وغيرها وما له من نظم ونثر إجازة خاصة وإن شئت بحظ تصانيفه إلى
هذا التاريخ وإن يجز إجازة عامة لما يتجدد له من بعد ذلك على رأي من يراه ويجوز له منعما متفضلا إن شاء الله

یعنی از آن مهتر پیشوای که خود ناطقه قبائل عرب است و ترجمان فنون ادب و دارای موجبات امتیاز و ملتجای ارباب نیاز برهان اهل تقلید و زیب جمع اسانید مرجع خداوندان آرزو و آمل سرآمد متأخرین و وارث دانشمندان اول همان استاد فرزانه که در تنگنای مشکلات علوم ید طولی افراخته و در شعب کلالات مصنفاتی دلربا پرداخته بسی دلائل راجحه که نیروی راجحه از کمون خفایا برانگیخته و بسی فوائد شارده بنخجیر کاه فکرت بافتراک حفظ بربسته و از روی مستورات معلقات قدماء پرده اشتباه برداشته و در میدان مسابقت پیشتازان فصحاء بدنبال خویش فروگذاشت برای نظاره سخن پرستهای بلاغت صعود فرموده و تاجهای فصاحت از فرق فرقدین بربوده و از جبهات براعت براهینی پیاورده که آدمی و پری کس بآهنگ تصرف در حوزان آن نظر نتوانست نمود و از شجرات سخن باغهائی نشاندند که از مستفیدان عالم هیچیک را برای فروچیدن بشمار آن اشجار دست رس نبود مولانا اثیرالدین ابوحیان که کالبد دانش را بحسب نام خویش پس از مرگ حیاتی جدید بخشید ابناء علوم و طالبان فنون را بدلالت تعلیم و تربیت بمقاصد و امانی خود فرا رساند چنین استدعا میرود که نگارنده این حروف را اجازت دهد تا خود را در سمط شاگردان و سلک مستفیدان وی منظوم داند و برحسب دستور آن استاد را تمامت مرویات او را از سماعند اخبار و مصنفات اخیار و سنن آثار و غیرها روایت نماید و از کتب ادب و دواوین عرب و اصناف علوم و فنون مختلف آنچه را در خاک اندلس و بلاد افریقیه و شهر اسکندریه و دیار مصر و بلدان حجاز رخصت روایت افتاده خواه بر استادی قرائت نموده و یا از مشایخ قوم استماع فرموده و یا از دست مجیزی فراگرفته باشد جمله را اجازت نقل بخشد و آن حکایت بازدهند و هم کتب و مجامیعی که خود تاکنون بنجابه تصنیف در انواع صناعات و اقسام علوم پرداخته از تفسیر قرآن و احادیث رسول و شعب ادب نظماً و نثراً جمله را ضمنت مرویات داشته باجازتی خاص بر من سپاس آورد و اسامی تالیفات سامی بقلم خود رقم کند و برحسب عقیدت برخی از مشایخ مجیز با دینی عام که شامل تصنیفاتی جدید که پس پدید آورد و مزید نماید چون این نامه بابوحیان در رسید بنگاشت بلاغت اسلوب که از تیغ زبان وی علامتی است و از فرقان فصاحت آیتی او را پاسخ داد اعزك الله ظننت بانسان جميلا فعاليت وابديت من الاحسان جزيلا وما باليت وصفت من هو القسام يظنه الناس سماء والسراب بحسبه الظمآن ماء يا بن الكرام وانت ابصر من يشم امع الروض النضير يرعى الهشيم اما اغنتك فضائلك وفواضلك ومعارفك وعوارفك عن نفثه من داء ما وترية من بعد لقد بلجت المهارق من نور صفحاتك وتأرجت الاكوان من اريج نفحاتك ولا نت من يقصد للتزود وانفد من يعتمد على الرواية ولكنك ادعى ان تكسو من مطارفك وتفضل من تالدك وطارفك

شارده
رمنده
منهزم

وتجلو الخامل بمنصة النباهة وتنقذه من لكز الفهامة فشيد له ذكرا وتعالى له قدرا ولم يمكنه الا اسعافك فيما طلبت واجابتك فيما اليه ندبت فان المالك لا يعصى والمتفضل المحسن لا يقضى وقد اجزت لك ايدك الله تعالى جميع ما رويته عن اشياخي بجزيرة الاندلس وبلاد افريقيه وديار مصر والحجاز وغير ذلك بقراءة او سماع او مناولة واجازة بمشافهه وكتابه ووجادة وجميع ما اجيز لي ان ارويه بالشام والعراق وغير ذلك وجميع ما صنفته واختصرته وجمعته وانشأته نظما ونثرا وجميع ما سألت في هذا الاستيعاء فمن مروياتي الكتاب العزيز قرأته بقراءة السبعه على جماعة من اعلاهم الشيخ المسند المعمر فخر الدين ابو الطاهر اسمعيل بن هبة الله علي بن هبة الله المصري الملقي اخر من روى القران بالتلاق على لبي الجود والكتب الستة والموطأ ومسند عبد حميد ومسند الدارمي ومسند الشافعي ومسند الطيالسي والمعجم الكبير للطبراني والمعجم الصغير له ومسند الدارقطني وغير ذلك وجملة الذين سمعت منهم نحو من اربعمائة شخص وخمسين واما الذين اجازوني فعالم كثير جدا من اهل غرناطه ومالقه وسبته وديار افريقيه وديار مصر والحجاز والعراق والشام واما ما صنفته فمن ذلك البحر المحيط في تفسير القران العظيم اتحاف الاديب بما في القران من الغريب

كتاب الاسفار اللخص من كتاب الصفار شرحا لكتاب سيبويه كتاب التجريد لاحكام سيبويه كتاب التذييل والتكميل في شرح التسهيل كتاب التخيل اللخص من شرح التسهيل كتاب التذكره كتاب البديع في التصريف كتاب الموفور كتاب التقريب كتاب التدريب كتاب غاية الاحسان كتاب النكت الحسان كتاب الشذا في مسئلة كذا كتاب الفصل في احكام الفصل كتاب اللمح كتاب الشذره كتاب الارتضاء في الفرق بين الضاد والظا كتاب عقد الآلي كتاب نكت الاعالي كتاب المنع في قراءة نافع الاثير في قراءة ابن كثير المورد العذب في قراءة ابي عمرو الروض الباسم في قراءة عاصم الزهر الباسم في قراءة ابن عامر الرمز في قراءة حمزه تقريب البادي في قراءة الكسائي غاية المطلوب في قراءة يعقوب قصيدة النسر الجلي في قراءة زيد بن علي الوهاج في اختصار المنهاج الانور الاجلى في اختصار المحلى المحلل الحلل في اسانيد القران العاليه كتاب الاعلام باركان الاسلام نثر الزهر ونظم الزهر نظرا جلى في جواب اسئلة الذهبي فهرست مسموعاتي نواقب السحر في وفيات الشعر تحفة الندس في نحاة الاندلس الايات الوافيه في علم القافيه جزء في الحديث شيخة بن ابي المنصور كتاب الادراك للسان الاتراك زهو الملك في نحو التركي نفحة المسك في سيرة الترك كتاب الافعال في لسان الترك منطق الخرس في لسان الفرس وعالم يكمل تصنيفه كتاب مسالك الرشد في تجريد مسائل نهاية ابن رشد كتاب منهج السالك في الكلام على الفيته ابن مالك نهاية الاعراب في علمي التصريف والاعراب رجز مجاني العصر في آداب وتواريخ لاهل العصر خلاصة التبيان في علمي البديع والبيان رجز نور القبس في لسان العبش المجنور في لسان النجور قاله وكتبه ابو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان النفزي اي ويوست

ابوحیان غرناطی

عنایت ارجمند دارد در حق من ظنی جمیل بردی و خلوی کزاف نمودی و در صقع لحسانی جزیل آوردی و با کث نفر سودی همانا
کسی را بر حسب حسن ظن خویش ستایش و مدح کردی که خود غباری است ولی مردمش آسمان پندارند و سرابی است
که عطشانش آب انگارد و یا بن الکرام بوخوار هر خداوند بینش مشی با وجود مرغزاری خرم گیاهی خوشیده را چرا کاه
نتوان گزید آیا آن کمالات پیچد و مزایای بیشمارت پسندیده نیاید تا آنکه دست نیاز نزد کسی بری که خود از یم دانش
نمی واز انبوه نبات کمی بیش نیست بر استی صفحات دفتر فضائل تو فروغ بخش صحائف دیگران آمده و نفحات نسیم کمالت
دماغ جانها را معطر داشته و تو را صیت هنر در جمع کسانی که مقصد طالبان در آیند از همه پیش است و تو که انتقاد در مازار
صیرفیان روایات از همگی پیش همانا ترا از استجازت چون منی منظور آن باشد که بوسیلت این عنوانم از جاده خار فضائل
خویش تشریف شریفی در پوشانی واز کهن و تازه خود بعطائی اندک بی نیازم سازی واین کمنام را در منصه اشتهار
جلوه ظهور بخشی و لسانش از عقدهٔ لکنت خلاصی دهی و پایه قدرش برافرازی و نام فضلش مشهور سازی و او را
در حق تو از انجاح مسئول و اسعاف مطلوب و اجابت دعوت و قبول استجازت گزیر نباشد چه بنده را عصیان خواجه
خویش نمودن و نعمت خوارده را دوری خداوند احسان چیستن نشاید علی الجمله ترا اجازت بخشیدم و خصلت دادم که تمامت آنچه را
من از اشیاخ و اساتید خویش بجزیره اندلس و دیار افریقیه و بلاد مصر و امصار حجاز و جز آن فرا گرفته ام چه بر شیخی قرائت نمودم
و یا از محدثی استماع کرده ام و یا از دست مصنفی ناخود داشته ام تمامها از من روایت کنی اعم از آنکه روایت من بر سبیل
مشافهت باشد و یا بعنوان کتابت و یا بر آئین وجادت جمیع آنچه را که خود در نامه استدعا طلب داشته بودی از مرویات
و مصنفات و مختصرات و مجموعات و منشات من نظماً و نثراً روایت نمای از مرویات من کلام الله مجید است که بقرائت
هفتگانه قراء سبعه بر جمعی از مقریان بخوانده ام افضل ایشان فخرالدین ابوالطاهر میمی است و او واپسین مقرئی باشد که قرآن
مجید بر استاد کل شیخ ابوالمجد ثقات نمود و دیگر از مرویات من صحاح ستهت و کتاب موطا و مسند ابن حمید و مسند دارمی
و جمله اساتید و اشیاخی که من استماع حدیث از ایشان کرده ام قرب چهارصد و پنجاه محدث باشند و کسانیکه مرا اجازت
روایت بخشیده اند جماعتی بسیار و مردمی بیشمارند از اهل عسر ناطه و خطه مالقه و شهر بسته و دیار افریقا و ملک مصر و بلاد حجاز
و خاک عراق و ارض شام اما فهرست مصنفاتیکه تا بدین تاریخ تعلم من نگارش یافته بدین شرح است البحر المحیط الخ
علامه مقری در شرح اخبار ابوحیان چنین گوید که آن دانای روزگار دختری داشت مسماة به نضار و آن دختر از محدثات
عهد خویش و فواضل خواتین اندلس بود و مدتی در نزد پدر خود بفنون اعراب و اشتقاق حدیث اشتغال جست و از بعضی
از علمای مغرب زمین مانند ابوجعفر بن زبیر اجازت یافت و برخی از متون علم نحو عن ظهر القلب حفظ نمود آنگاه بزیارت
بیت الله شتافت و در آن ارض مبارکه خدمت یکی از شیوخ محدثین که نامش در کتب تراجم صریحاً بنظر نرسیده برسید و از
او اخذ حدیث کرد و هم اخباری چند از مرویات و محفوظات خویش در آنجا روایت نمود و از افراد نوع خود امتیازی
لایق یافت ابوحیان را باوی علاقه شدید بود و در تجدید مدح او بسی سخنان میراند و بر پسر شمل حیان و پیرا ترجیح و مزیت
مینهاد و همی گفت لَيْتَ أَخَاهُ حَيَّا كَانَ مِثْلَهَا یعنی کاش برادرش حیان در مراتب کمال بر مثال وی بودی

ابوحیان غرناطی

۱۴۴

صفدی گوید ابوحیان در وصف نضار مرا اخبار کرد که او در فن حدیث خود جزوی تصنیف نموده و از صناعت اعراب بهره کامل گرفته و گویا گفتی نضار در نظم اشعار نیز اقتداری دارد و در هر حال آن علامه منضال در شهر جمادی الاخری از سال هفتصد و سی هجری از جهان درگذشت و ابوحیان خود هنوز در قید حیات بود و از هلاک فرزندی چنین عظیم غمناک واندوهگین گشت و بسی متالم و متاثر گردید و بخدمت ملک ناصر که بدانعهد خدیو مصر بود عریضه کرد و از آن واقعه هایل اظهار توجع و تحسر نموده و مستدعی گشت که برخلاف عادت آنملک ویرا رخصت نبخشد که نعش نضار در داخل شهر قاهره بخاک سپارد ملک ناصر در حق وی انواع ترحم و شفقت بظهور آورده مسئولش قرین قبول نمود پس ابوحیان جسد فرزند نجابتمند که او را در بر توقیه قاهره بود مدفون ساخت تا بحال در کنار قبری مقیم گشت و در اینوقت تابکس آمیزش نکرد و جز شرط عزاداری و سوگواری تکلیفی نشناخت شیخ صلاح الدین گوید من بهنگام وفات نضار در مدینه دمشق توقف داشتم چون خبر ارتحال او شنودم مرثیتی نغز نسبرودم و بحضرت شیخ ارسال نمودم در مطلع آن نظم بدیع این دو بیت آوردم

بَكَيْنَا بِاللِّجَيْنِ عَلَى نَضَارٍ ... فَسَيْلُ الدَّمْعِ فِي الْخَدَّيْنِ جَارِ

فَيَا لِلّٰهِ جَارِيَةً تَوَلَّتْ ... فَتُبْكِيهَا بِأَدْمُعِنَا الْجَوَارِي

یعنی در فوت نضار دیدهٔ اشکبار خون گریست و سیل سرشک بر دو گونه روانه نمود خدایرا است که جاریه درگذشت و دموع جاریه از چشمه چشم بگشود ابوحیان را در نظم اشعار طبعی سرشار بوده از نتایج خاطر خاروی قریب دیوانی مختصر بنظر رسیده است در میدان هر معنی که توسن طبع را جولان کردن فرموده گوی مسابقت از سخنوران سبق برده و در فن توشیح که گونه‌ئی شعراء اندلس را بدان صنعت طبع سابقه اختصاصی است تغزلات لطیف پرداخته از آنجمله بدین موشح که در عشق مجونی است که بما بنام سنی و بکنیت ابوالفرج بوده اکتفا نمائیم

عَاذِلِي فِي الْهَوَى الْعَفِيفِ الْأَنِسْ ... لَوْ رَآهُ الْآنَ قَدْ عَذَرَا

رَشَأٌ قَدْ زَانَهُ الْحَوَرُ ... غُصْنٌ مِنْ فَوْقِهِ قَمَرُ

قَمَرٌ مِنْ تَحْتِهِ شَعَرُ ... تَعْذُرُنِي فِيهِ أَمْ دُرُرُ

جَالَ بَيْنَ الدُّرِّ وَاللَّعَسِ ... خَمْرَةٌ مِنْ ذَا فَهَا سَكِرَا

وَجْهُهُ بِالْوَرْدِ قَامَ كَمَلَ ... رِيقُهُ بِالثَّغْرِ عَسَلٌ

وَرْدَةٌ بِالْخَدِّ مُنْجَدِلٌ ... كُحِّلَ بِالْعَيْنِ أَمْ كُحِّلَ

يَا لَهَا مِنْ أَعْيُنٍ نُعَسِ ... جَلَبَتْ لِنَاظِرِي سَهَرَا

مُذْ نَأَى عَنْ مُقْلَتِي بَنِسِي ... مَا أَذَاقَ لَذَّةَ الْوَسَنِ

طَالَ مَا الْقَاهُ مِنْ بَثِّي ... عَجَبًا ضِدَّانِ فِي بَدَنِي

بِفُؤَادِي جَذْوَةُ الْقَبَسِ ... وَبِعَيْنِي الْمَاءُ مُنْفَجِرَا

فَدَاتَا اللّٰهُ بِالْفَرَجِ ... أَذْنَى مِنِّي أَبُو الْفَرَجِ

قَمَرٌ قَدْ حَلَّ فِي الْمُهَجِ ... كَيْفَ لَا أَحْشَى مِنَ الْوَهَجِ

غَيْرَةً لَوْ صَابَهُ بِنَفْسِي ... ظَنَّهُ مِنْ جَوَّةٍ شَرَرَا

نَصَبَ الْعَيْنَيْنِ لِي شَرَكَا ... فَانْثَنَى وَالْقَلْبُ قَدْ هَلَكَا

فَرَأَى ضَحْكِي لَهُ فَتَكَا ... قَالَ لِي يَوْمًا وَقَدْ ضَحِكَا

أَنْجَى مِنْ أَرْضِ أَنْدَلُسِ ... نَحْوَ مِصْرٍ تَعْشَقُ الْقَمَرَا

یعنی اگر کسی که مراد عشق آنجوب باریک میان همی ملامت آورد وی اگر اکنون بدو نظاره کند خود این شیفته را معذور دارد چه وی آهو بره ئی است که چشم جوانه اش پیراسته و شاخه نهالی که از فرازش قمری بدرخشیده و ماهی تابان که از سحاب موی فرو پوشیده ندانم او را بدبان تنگ دندان خوشاب است یا در ناب از میان دو دندان و شکر لبانش باده گوارا بدست آید که هر هشیار از آن بنوشد خرد و دانش را بدرود گوید آیا این لرزه سرین است و یا فتور کسالت و این زلال دندان است یا حلاوت تا کنین و این گل رخسار است یا رنگ انفعال و این گونه سرمه است یا سیاهی چشم یا عجب از آن دیده خواب آلوده که سخت از دیده من خواب ربوده از آنگاه که چشم گریانم جمال درخشانش مدیده دانسته دیدگان هیچ لذت خواب نچشیده و روزگار مختم بسی بدر از کشیده شگفتا که از اثر شیفتگی دو همتای متضاد در یک پیکر فراهم شده یکی شعله آتش است که از دل من همی زبانه کشد و دیگر چشمه آب که از دیدگانم همی فرو ریزد براستی که مرا کشایش کار بدانگاه مرزوق گردد که دولت وصال اقبال نماید و آنجوب دیرینم بکنار نشیند آنماه خوبان که در خطه خاطر من خیمه و خرگاه برافراخته و در صمیم قلب سورانم منزلی جاوید ساخته خود بدانچه از من همی گریزان است که در زندان جاویدش پیم آتش سوزان است اگر از من نفسی برآندام کسی فراسد خود آنرا شراره ناپسند دارد کوئی از آن دو نرگس فتانش طائر دلرا دامی نهاد و بدین حیلتش از آشیانه آزادی بقفس بندگی گرفتار ساخت روزی آن قمر سپهر حسن با من شکرخنده گفتای پیر دانشمند آیا از سرزمین اندلس تا ملک مصر همی تباختی و عاقبت خود را شیدای ماهروئی ساختی منظومات حکیمانه وی در پند و نصیحت و زهد و انزوا بسیار است از آن جمله این چند بیت

ثبت افتاد

ارید من الدنیا ثلاثا وارها ... لعاینه مطلوب لمن هو طالب
تلاوة قرآن ونفس عفیفه ... وانکار الاعمال علیها اواظب

یعنی مرا در زندگانی این سرای سپنجی هرگز همه امر هیچ مراد نیست و آن سه امر هر جوینده بخرد را منتهای مطلوب و فوق مأمول است نخست لسانی فصیح که پیوسته با تلاوت قرآن مجید و قرائت فرقان حمید اشتغال جوید و دیگر نفسی عفیف که با وساوس شیاطین شهوات آئین تقوی شعار سازد و دیگر توفیقی مستدام که بر مواظبت پرستش و بندگی داعی گردد

اما انه لولا ثلاث احبها ... تمنیت انی لا اعد من الاحیا
فمنها رجائی ان افوز بتوبه ... تکفر لی ذنبا وتنجح لی سعیا
ومنهن صونی النفس عن کل جاهل ... لئیم فلا امشی الی بابه مشیا
ومنهن اخذی بالحدیث اذا اوی ... لسوسنه المختار واستعمل الرایا
اتنزک نصا للرسول وتقتدی ... بشخص لقد بدلت بالرشد الغیا

یعنی اگر در این دار فانی مرا سه چیز میسر نبودی هرگز زندگانی دنیا نخواستمی یکی رجاء رستگاری توبت و فوزا نابت است که اگر نه امید ادراک این سعادت بردی البته حیات برمات مرگ مرجح همی داشتی و دیگر نعمت استغناء طبع و صیانت نفس است

که اگر مراد واعی تبدال بر ذلت سئوال نمیکنند ی هر آینه مرک خود از خدا طلب و اشتی و دیگر غیبت تحصیل اخبار رسول و مدارک احکام شرع شریف است بر حالتی که مردم روزگار سنت پیغمبر مختار کنار گذاشته اند تکالیف مکلفین و احکام سید المرسلین را براهین و دلائلی از قیاسات باطله و آراء فاسدهٔ خویش اقامت نمودن گرفته اند آیا نقض حدیث نبوی میکذارید و طریق متابعت شخصی را میسپارید هیهات ضلالت را بر رشاد اختیار کنید و خطا را بر صواب رجحان نهید

لَقَدْ زَادَنِي بِالنَّاسِ عِلْمًا اتِّجَارِبِي ... وَمَنْ جَرَّبَ الْأَيَّامَ مِثْلِي تَعَلَّمَا
وَإِنِّي وَنَظْلَابِي مِنَ النَّاسِ رِلْقَةٌ ... لَكَالْمُبْتَغِي وَسْطَ الْجَحِيمِ نَعِيمَا
سَأَرْهَدُ حَتَّى لَا أَرَى لِي صَاحِبًا ... وَأَنْجُدُ حَتَّى لَا أَرَى لِي مُتَهَمَّا

یعنی تجاربی که بر اثنای مراد در بارهٔ مردم روزگار حاصل آمد بر مراتب معرفت و خبرتی که بدیشان داشتم بیفزود و دهر که زمانه چون من بپازماید آنچه من آموخته ام بیاموزد از این مردم امید راحت بردن و طلب آسایش نمودن چنان است که کسی در میانهٔ نار جحیم ناز نعیم خواهد عمر بصحبت خلق چنان ترک کویم که در تمامت جهان یک آشنا نجویم و مسافر نجد بدانسان کزینم که سپس یکدازم تهامه نپسندم

وَزَهَّدَنِي فِي جَمْعِ الْمَالِ أَنَّهُ ... إِذَا مَا انْتَهَى عِنْدَ الْفَتَى فَارَقَ الْعُدَمَا
فَلَا رَوْحَهُ يَوْمًا أَرَاحَ مِنَ الْغِنَا ... وَلَمْ يَكْتَسِبْ حَمْدًا وَلَمْ يَدَّخِرْ أَجْرًا

یعنی من از آن ترک و بیا کفتم که خود بدیده تجربت و اعتبار نکرستیم که انجام کرد آوردن اموال با آغاز رسیدن آجال همدوش آید تبی مرد آرمند که در اکنار زرخارفش پایان اجل بافرمان اجل یکبار در رسید نه در این سرای از رنج جمع حطام روزی تنآسانی نمود و نه پس از مرک را نامی خوش و پاداشی نیک اندوختن توان است

أَرَحْتُ ذَوِي مَنِّي الْأَنَامِ بِالْتَّنَا ... لَمَا غِبْتُ مِنْ الْأَكْيَاسِ بِالْيَأْسِ
وَسِرْتُ بِالْبَيْتِ وَحْدَهُ لَا أَرَى جَمَلًا ... بِنَاتِ فِكْرِي وَكُتْبِي مِنْ جَلَا بِنَسِي

یعنی از آنروز که مرا معتقدات رجاء تو اکران وخداوندان کیاست جز یاس و نومیدی نتیجه نبخشید روان خود را از رنج الفت مردم آسوده داشتن کرفتم و در کنج کلبهٔ خویش انزواجستم و جز دوشیزکان افکار و اوراق کتب همنشینی نکزیدم

خُلِقَ الْإِنْسَانُ فِي كَبَدٍ ... بِوُجُودِ الْأَهْلِ وَالْوَلَدِ
كُلُّ عُضْوٍ فِيهِ نَافِعَةٌ ... غَيْرَ عُضْوٍ مُتَّرٍ لِلْأَبَدِ
مُنْتَجٍ ذُلًّا وَفَقْدَ غِنًى ... وَفَرَاغَ الْحَاءِ الْعَدَدِ
مَنْ يَمِتْ مِنْهُمْ يَدَعْهُ أَسًى ... أَوْ يَعِشْ أَلْقَاهُ فِي نَكَدِ
عَاشَ فِي أَمْنٍ فَتًى عَزَبٍ ... مُسْتَرِيحَ الْفِكْرِ وَالْجَسَدِ

ابوحیان غرناطی

۱۴۷

یعنی انسان بوجود عیال و فرزندان همواره در ورطهٔ سختی گرفتار است از اندام و اعضا هریک را که بنگری نافع و سودمندش نمی‌گیرد مخصوص که خسران و ایثم و زیان جاوید از آن پدید آید نتیجه آن عضو آوردن ذلت و خواری است و بردن ثروت و توانگری بسی جوزها از پیضه آن عضو بیرون آید که اگر یکی بیرد کام انسانی بماند وده جاودانی زهر آلوده دارد و اگر رندگی یابد بناچار باید در تکاپوی زندگانی او کوشد خنک آن جوانمرد غریب که روان و توانش از چنین رنج و شکنج ایمن ماند و روح و پیکرش از طلب و تلاش مسکن و معاش براحت گذراند همین تغزل را که بعذوبت سبک و لطافت اسلوب پایه تشویر تمامت غزلسرایان تازی است تارو پود معنی بدیع و لفظ ملیح

بر انگشت فکرت ان نساج کارخانه سخن برهم بافته آمد

نُورٌ یُخَجِّلُ أَمْ تَوَقَّدَ نَارٌ ... وَضَنًى یُخِفُّ أَمْ فُتُورُ عِقَارٍ

وَسُقَامُ رِیقِكِ أَمْ نَدَامَى مُسْكَرٌ ... وَسَنَى ثَغْرِكِ أَمْ شُعَاعُ دَرَارِي

جَمَعَتْ مَعَانِيَ الْحُسْنِ فِيكِ فَقَدْ غَدَتْ ... فِتَنُ الْقُلُوبِ وَفِتْنَةُ الْأَبْصَارِ

مُتَصَاوِنٌ خَفِرٌ إِذَا نَاطَقْتَهُ ... أَعْيَا حَيَاءً فِي سُكُونِ وَقَارِ

فِي وَجْهِهِ زَهَرَاتُ رَوْضٍ مُخْجِلٍ ... مِنْ مَزْجِ مَعْ وَرْدِهِ وَبَهَارِ

خَافَ اقْتِطَافَ الْوَرْدِ مِنْ وَجَنَاتِهَا ... فَادَارَ مِنْ أَمْنٍ مِنْ شِمَاحِ عِذَارِ

وَكَسَا لَثَامُ الْعِذَارِ بِخَدِّهِ ... لِيَرُدَّ نَ شَهْدَهُ رِيقَةَ الْمِعْطَارِ

وَبِخَدِّهِ نَارُ حَمْرَةٍ وَرُدِهَا ... قِفْ بَيْنَ الْوَرْدِ وَالْأَضْدَارِ

كَمْ ذَا أُوَارِي فِي هَوَاهُ مَحَبَّتِي ... وَلَقَدْ وَشَى بِي فِيهِ فَرْطُ أُوَارِي

یعنی بر عارض فیروزانت این نور جمال است یا شعلهٔ نار و بر نرگس شهلایت این فتور بیماری است یا سکر عقار و این نسیم نکهت دهان است یا شمیم مشک ناب و این برق لمعان دندان است یا شعاع درخوشاب معانی حسن یکجا در وجودت موجود آمده و فنون دلربائی همه بر خاطرت مکشوف افتاده و از نیروی روی تو دام دلها است و جمالت فتنه دیده‌ها آنغیرت خوبرا چندان جالت شرمگینی و انفعال باشد که چون کسی با وی سخن کند از شدت حیا و فرط آزرم دیده برهم نهد و در طمأنیت و وقار فرو شود در آن صفحهٔ رخسار الوان شکرفهای گلزار از نرگس بیمار و کوکنهٔ گلنار و رنگ بهار نمودار است از بیم آنکه مبادا دست نظارهٔ گلی از لاله زار عذارش چیده گردد بر گرد گلستان روی حایطی از خط دمیده‌اش برکشیده موران سبز پوشش با بهنک نوشیدن سلسبیل از جای بجهند تا از آن انگبین معطر داغ خود ترکنند ولی شعلهٔ رخسار زبانه کشید و آن طالبان زلال زندگانی را از آن لذت جاودانی بازداشت نه یارای راه در نوشتنشان باشد و نه نیروی بازگشتن تا چند در هوای وی در دشت نهفته دارم با آنکه دود آه و سوز دل پرده از رندیکا برانداختند و راز نهان آشکارا ساختند علامهٔ مقری گوید در تاریخ وفات استاد ابوحیان با من مردم اسپانیا

و مورخین آسیا اختلاف است جمهوری از اهل مغرب فوت او را در سوانح سال ششصد و چهل و سه از هجرت رسول آورده
ولی اهل مشرق آن را دو سه سال در وقایع ششصد و چهل و پنج هجری نگاشته اند و در اینباب قول ثانی مقدم است چه اتمام
عظیم الشان در خاک ایشان در گذشته صلاح الدین که خود از معاصرین و مستخبرین اوست و از اکابر اداباء شامات
بشمار رود در تعیین روز و ماه و شهر سال وفات وی چنین گوید سلطان علم النحو شاذا الشیخ اثیر الدین خیر الافاضل
خدم هذا العلم مدة تقارب الثمانین وسلك من غرائبه وغوامضه طرقا متشعبة
الافانین ولم یزل علی حاله الی ان دخل بجرکان وبتدلت حرکاته بالامکان
وتوفی رحمه الله تعالی بمنزله خارج باب البحر بالقاهرة یوم السبت بعد العصر
الثامن والعشرین من صفر سنة خمسة وازبعین وستمائه ودفن من الغد
بمقبرة الصوفیة خارج باب النصر وصلی علیه بالجامع الاموی بدمشق صلاة الغیاب
یعنی حکمران فن نحو شیخ اثیر الدین دانشمند آفرینش است سپس نام زید و عمرو بر زبان مران که با وجود وی از اسامید
معرفت اند هیچ کس سخن گفتن روا نیست قریب هشتاد سال از روزگار خویش در خدمت نحو صرف نمود و شعب مختلف
و طرق متشتت انجمله با قدم خبرت همی سپرد تا رخت از این سرای سپنجی ببرد و نام خویش در جریدهٔ گذشتگان در آورد
و از تلاش جهان عاریت آرام یافت و این واقعه بعصر روز شنبه بیست و هشتم ماه صفر از سال ششصد و چهل و پنج
هجری در سرائیکه آن استاد را در خارج باب البحر از شهر قاهره بود اتفاق افتاد و فردای آن روز در گورستان صوفیه
که بیرون باب النصر است بخاک رفت چون در ماه ربیع الآخر خبر فوت او بملک شام رسید مردم شهر دمشق در جامع
امیوی انبوه شده صفوف جماعت راست کردند و بر آئین صلوة غائب از ارض شام بر میتی که در خاک مصر
مدفون بود نماز گذاردند آنچه کشوف باد که فقهاء شیعه نماز بر میت غائب را روا میدارند و از عامه شافعی و حنبلی جا
می شمارند دلیل انجماعت آنست که چون در سال نهم هجری نجاشی که فرمان گذار ملک حبشه بود جهان فانی بدرود نمود
رسول خدای با اصحاب فرمود امروز مردی صالح از جهان برفت برخیزید تا بر وی نماز گذاریم یاران برخاستند
و با آنحضرت از مدینه بجنازه وی که در حبشه بود نماز گذاشتند این خبر که مرویست طریقین و مسلم فریقین است
بر جواز صلوة غائب شاهدی محکم و دلیلی متین باشد علماء شیعی گویند مراد از صلوة در اینگونه روایات همان
معنی لغوی است که دعاء نمودن باشد و از طرق اهل بیت اخبار چند بر اینمعنی گواه آورند چنانکه در کتاب وسائل الشیعه
تالیف شیخ حر عاملی از محمد بن مسلم یا زراره بن الاعین علی الاختلاف روایتست که صادق آل محمد سلام الله علیه فرمود
الصلوة علی المیت بعد ما یدفن انما هو دعاء یعنی نماز بر میت بعد از دفن نمودن عبارتست از آنکه در حق
دعا کنند راوی گوید عرض کردم فالنجاشی لم یصل علیه النبی یعنی آیا رسول بر نجاشی نماز گذارد فرمود
لانما دعا له یعنی فعل حضرت صلوة میت نبود بلکه در حق او دعائی فرمود و این فتوی غیر صلوة بر قبر است
چه نماز بر قبر را جمعی از علماء شیعه بتفصیلی که در کتب فقه مسطور داشته اند جائز شمارند صلاح الدین این مرتبه را که

ابو حیان غرناطی

جامع جمله مصطلحات نحاة است معاصر تمامت مراثی معرض استعباری بکمال دارد در رثاء ابوحیان سروده

مات أثیر الدین شیخ الورى ... فاستعر الباقی واستعبرا

وقد من حزن نسیم الصبا ... واعتل فی الأسحار لما سرى

وصادحات الأیک فی نوحها ... رثته فی الشجع علی حرفها

یا عین جودی بالدموع التی ... یروی بها ما ضمه من ثرى

واجری دما فالحب فی شأنه ... قد اقتضی اکثر مما جرى

مات امام کان فی علمه ... یرى اماما والورى من ورا

امسى منادی اللیل مفردا ... ضمه القبر علی مسارا

یا اسفی کان هدی ظاهرا ... فعاد فی تربته مضمرا

وکان جمع الفضل فی عصره ... صح فلما ان قضى کسرا

وعرف الفضل به برهة ... والآن لما ان مضى نکرا

وکان ممنوعا من الصرف لا ... یطرق من وافاه حظ عرا

لا افعل التفضیل ما بینه ... وبین من اعربه فی الورى

لا بد اعرابه با لتی ... ففعله کان له مصدرا

لم یدع غم فی اللحد الا وقد ... فک من الصبر وثیق العرا

بکی له زید وعمر فمن ... امثله النحو ومن ترا

ما اعقد التسهیل من بعده ... فکم له من عسر یسرا

وجسر الناس علی خوضه ... اذ کان فی النحو قد استبحرا

من بعده قد حال تمییزه ... وحظه قد رجع القهقرى

شارک من ساواه فی فنه ... وکم له فن به استأثرا

دأب بنی الآداب ان یغسلوا ... بدمعهم فیه بقایا السکر

والنحو قد صار الردی نحوه ... والصرف للتصریف قد غیرا

واللغة الفصحى غدت بعده ... یلفى الذی فی ضبطها قصرا

تفسیره البحر المحیط الذی ... یهدی الى وارده الجوهرا

فوائد من فضله جمة ... علیه فیها تعقد الخنصرا

وکان تبتا نقله حجة ... مثل ضیاء الصبح ان اسفرا

وحجه فی سنه المصطفى ... اصدق من یسمع ان خبرا

آبوحیان غرناطی

۱۵۰

له الاسانید التی قد علت ... فاستنسفلم عنها سوای الدرا
ساوی بها الاحفاد اجداده ... فاعجب لماض فاتهم من طری
وشاعرا فی نظمه مفلقا ... کم حرر اللفظ وکم حبرا
له معان کلها خطها ... نثر ما یرقم فی منثرا
افدیه من ماض لامر الردی ... مستقبلا من ربه بالمنرا
ما بات فی ابیض اکفانه ... الا واضحی سندسا اخضرا
تصافح الحور له راحه ... کم قبلت فی کلما سطرا
ان مات فالذکر له خالد ... یحیی به من قبله ان ینشرا
جاد ثری واراه غیثا اذا ... مساه بالسقیا له بکرا
وخصه من ربه رحمه ... تورده فی حشره الکوثرا

مارق
کما ذهب ابو بابویه
صفحه الاغانی

حاصل مراد انکه استاد عالمیان شیخ اثیرالدین بمرد و مبرک خویش بارقه سحاب سرشک برافروخت و باران اشک بیاراسید بیکرنیم ازاین اند وه عظیم نزار شد و ازوزیدن صبحگاهی بیمار گشت طیور خوش الحان در ماتم ابوحیان خواندگی آغاز کردند و بدین مرثیت رائیه آواز بنوحه سرائی برکشیدند که ای چشمه چشم چندان با شک سرشاری کن که سیلاب جاریت با تر میکه کالبد اثیرالدین فراگرفته درپیوندد و آن خاک شریف سیراب نماید و بجای آب بخون همی جوشش کن در انواقعه هایل را اقتضاپیش ازین است چه امامی درگذشت که خود بر تمامت ما و را پیشوا بود و دیگرانش پیرو آنمنادی که تار و پود ابدان ازهم متلاشی کند آن یگانه دوران با ندا در داد چنانکه پنی در آغوش کورش بخوابید ای افسوس که راهنمونی آشکارا در حجاب تراب پوشیده آمد بعهدوی تمامت اندام هنر صحیح بود چون او درگذشت اعضا و جوارحش در هم شکست و شخص کمال که از وجود وی اشتهار داشت بمرگ او گمنام گشت جهای زهنارش از تطرق حوادث چنان امین بود که هرکس به وپناه بردی از لطمه چرخ و صدمه سپهر محروس ماندی در جمع ابناء فضل بدانشابه پیمانند آمد که کس را بادی در هیچ فنی جامعه اشتراک برجای نماند بدان القاب که در صفت تقوی آورند در حق کس شایسته ندانند چه کردار بوحیان دستور متقیان بود همینکه او با خاک گور در پیوست رشته صبر بپیوند شکیب بگسیخت امثله نحویین و جماعت معربین گریستن گرفتند پس از وی تسهیل ابن مالک بسی تعقید یافت چه او بلسان تحقیق از صعاب آن کتاب بسی مشکلات آسان ساختی و مردم را بر حسب تبحر خویش برخوض کردن آن دریای شگرف دلیر کردی و با تقال وی انکشاف مغلقات دیگرگون گشت و ظهور معضلات دیگر باره بهتا باز گردید ابوحیان را با جمع ارباب فنون در صناعات ایشان شرکت است و بسا انواع علوم که ویرا در آنها هیچ انباز نباشد آنباء کمال را چنان سزاوار است که در این ماتم همی بگریند و آثار خواب یکباره از چشم بشویند بر استی بدین مصیبت خود علم نحو درگذشت و فن صرف هدف حوادث آمد

ولغت عرب بدان مردم قاصر در افتاد کتاب بحر محیط که او در صناعات تفسیر پرداخته خواهش خواهش خود را جواهر فواید بخشد
در بسیاری از خوائد علوم و دقایق فنون عصر خود سرآمد اقران بود او را در فن حدیث اسنادی بلند از مشایخ دانشمند رسید
که فلکهای فراخته در جنب آنها پست مینمود و چون آن سلسله روایات در اجازات شاگردان بخشید ایشانرا با محدثین سبق
حسد و رشک کردند آن سخنور فاضل و شاعر مفلق را با الفاظ پیراسته است و معانی آراسته که بپرند نشستری برتری کرند
جانم فدای آن دانشور پارسای که بمحض ارتحال رحمت کرد و کارش استقبال کرد و سپیدی کفنش بسبزی سندس
مبدل گشت و حوران بهشت با دستی که بسی تصنیفات نوشت مصافحت نمودند اگرچه خود بمرد ولی نامش تا حشر جاوید بماند باران
غفران همی صبح و شام خوابگاه خاکش سیراب کناد و رحمت بر رود کار تابور و رکوشر بر روان پاکش ستدام باد

ابوالفضل الخازنی المنجم

از اکابر منجمین و حکما و از اعاظم متجرین و فضلا است مولد و منشای وی بغداد است و در همان دیار بکسب فضایل و کمالات پرداخت
و در بسیار طرق علوم متعلقه بنجوم گردید تا خود را بسر منزل مقصود رسانید و در آن فن اعاظم تمام و مرتبتی بی نهایت یافت
علمای احکام گویند احکام و دلایل و قواعد نجومی را چنان عالم بود که هیچ حکمی از احکام وی در آن زمان تخلف ننمودی و هیچ اختیاری
از اختیارات او را نتیجه بد حاصل نبخشی و رواج شهرت و صیت فضایل وی بار و رکار الناصر لدین الله عباسی معاصر بود
آورده اند که در سنه پانصد و شصت و دو بجریه سیارات سبعه در برج میزان که یکی از مثلثه هوائی است قران کردند بنابران
ابوالفضل استنباط کرد که اگر آن قران را تاثیر بتاخیر افتد از قوت و شدت خارج نباشد پس از دلایل نجومیه و سایر امارات علمیه
براین معنی جزم کرد که بادی سخت وزیدن گیرد بحدیکه بنیان عمارات در ربع مسکون روی بانهدام نهد و اکثر قصور مشیده
و ابنیه محکمه را آثار برجای نماند چنانچه بزعم منجمین در طوفان نوح کواکب سبعه در یکی از مثلثه مائی قران کردند و دنیا را آب
فرو گرفت و شد آنچه شد باجمله چون این حکم از حکیم ابوالفضل در بغداد و سایر بلاد انتشار یافت بیشتر منجمین و حذاق ایشان
احکام که در امصار دیگر بودند حکم او را متبع دانسته بر آن داستان یکرای شدند و در کتب تواریخ مضبوط است که حکیم
اوحدالدین انوری ابیوردی نیز در همان تاریخ همین حکم را کرده و بدان تاثیر قوی خبر داد و چون این حکم هم از حکیم
اوحدالدین در مرو و سایر اطراف اشتهار گرفت اغلب از اعیان منجمین و اصحاب احکام رای او را صواب شمرده بدالقول
متفق شدند لاجرم شهرت آن حکم و شیوع آن خبر بطوری متقدم گردید که منجمین آن سرزمین نیز در وقوع آن حادثه و حدوث
آن واقعه متحد شدند و همگی ایشان را تصدیق کردند الا شرف الدین عسقلانی که از فحول منجمین بود و در آن زمان در مصر
ساکن و مردی دقیق النظر و صائب الرای بود باجمله منجمین در این حکم آغاز خلاف نمود و بر ضد اقوال آنها شرحی بر نگاشت
و نظراتی که در آن قران کلی بآن تاثیر معارضت و مقاومت داشت بنوشت و بر رد دعوی ایشان و اثبات کلام خود
دلایل بسیار اقامه کرد که در ایام قران سبعه نسیمی نخواهد وزید تا چه رسد که ریاح عاصفه عالم را زیر و زبر کند مع التصه
چون از ابوالفضل و سایر منجمین این حکم اشتهار یافت و کوش زد عالمیان گردید مردم سخت بترسیدند و از برای خویش
در زیر زمین سردابها ساختند که بدان مکانها پناه برند و هم مغارها اختیار کردند تا در آن وادیه اموال و اثقال خود را

ابو الفضل منجم

بدانجا نقل کنند برحسب مشیت کامله در شب موعود جزئی نمی نوزید که برگی را از درخت حرکت دهد و کوسید اتفاقا
پیره زنی چراغی برنیافروخته بود و در آن شب آنقدر باد نوزید که آن چراغ خاموش شود باقتضای الکلام یجر الکلام
چه نیکو مناسب است که در این مقام باشعار امیر تمام اشارت رود در سنه دویست و پست و سته هجری المعتصم بالله عباسی
فتح عموریه را وجهه همت ساخته تجهیز لشکر تصمیم عزم داد منجمین آن سرزمین طالع حرکت را استخراج نموده از دلایل فلکیه و آثار
نجومیه حکم کردند که در آن جنگ ابواب فتوح مسدود و رایات نصرت سرنگون خواهد شد بهتر که خلیفه از آن اراده دست بدارد
گوتاه دارد و پای مکاوحت در دامن بر چیده معتصم سخنان ایشان را واقعی ننهاده با توانائی مبادرت بحرب نمود و بآن محاربت
برخلاف عقیدت منجمین آیات نصرت و ظفر ظاهر گشت و سپاه خلیفه را فتحی نمایان شد ابو تمام شاعر تعریض منجمین
کرد بتوبیخ ایشان لب گشود و این قصیده را انشاد کرد

اَلسَّیفُ اَصدَقُ اَنباءً مِنَ الکُتُبِ　　فِی حَدِّهِ الحَدُّ بَینَ الجِدِّ وَاللَّعِبِ

و ما بخواست خدا تمام آن اشعار را با ترجمه در شرح احوال ابو تمام خواهیم نگاشت بالجمله چون در زمان موعود بهیچوجه بادی نوزید
و از احکام اصحاب تنجیم اثری بظهور نرسید بدانجمله ابو الفضل و سایر منجمین شرمناک و اندوهگین گشتند و مردمان زبان طعن
بر ایشان دراز نمودند و ابو الغنایم محمد بن علی الواسطی در آن ایام این چند شعر را در نکوهش ابو الفضل منجم انشاد کرد

قُل لِاَبِی الفَضلِ قَولَ مُعتَرِضٍ　　مَضَی جَهَادِی وَجَاءَ فَاحتَجِبِ
وَمَا جَرَی ذَعزَعٌ کَمَا حَکَمُوا　　وَلَا بَدَا کَوکَبٌ وَلَا ذَنَبُ
کَلَّا وَلَا اَظلَمَت ذَکَاءُ وَلَا　　اَبدَت اِذَامِرُ وَدَاتُهَا الشُّهُبُ
یَقضِی عَلَینَا وَلَیسَ یَعلَمُ مَا　　یَقضِی عَلَیهِم فَذَاکَ هُوَ العَجَبُ
فَادِم بِنَقوِیمِکَ الفِرَارَ وَاِلَّا　　طِر لَا بِخَیرٍ مِن اَصغَرِ الخَشَبِ
قَد کَانَ کَذَّبَ المُنَجِّمِینَ وَفِی　　اَیِّ مَقَالٍ اَتَوا وَمَا کَذَبُوا
مُدَبِّرُ الاَمرِ وَاحِدٌ اَحَدٌ　　لَیسَ لِصُنعِ الحَادِثِ سَبَبُ
لَا المُشتَرِی نَالَ مَا اَرَادَ وَلَا　　بَاقٍ وَلَا زُهرَةٌ وَلَا القُطُبُ
فَلیُبطِلِ المُدَّعُونَ وَمَا وَضَعُوا　　فِی کُتُبِهِم وَالتَّحرِیقُ لِلکُتُبِ

یعنی بزبان اعتراض بمنجم عصر ابو الفضل جازمی بگوی که راه جدی و رجب گذشت و آن حکم عجب بظهور نپیوست بنیاد کن
و زیدن گرفت و نه کوکب و ذوذنب نمودار گشت نه قرص خورشید تیره شد و نه شهب و نیازک پدید آمد شگفت تر
آنکه تو درباره دیگران از آینده خبر دهی و آن خبر را صادق شناسی ولی از وقایعی که بر تو گذرد هیچ خبر ندارسی
و از انکشاف خطای خود آگاه نباشی خوشتر آنکه تقویم خویش در فرات اندازی و هم سطرلاب خود در آنجا فکنی زیرا که
در اسطرلاب بر بخین هر گاه فائده متصور شود آن است که خود از سطرلاب چون بهتر است بر استی چه خوب
دروغ منجمان فاش گردید کدام حکم آوردند که در آن دروغ نگفته ایرد م بیخرد مدبر امور خداوند یگانه است

نه هفت کوکب سیاره آنها را در حوادث کون و فساد هیچ اثر نیست در آنهنگام که مشیت ازلی تعلق گیرد تمام این مؤثرات سبع چنان متاثر شوند که جملگی فنای محض کردند و نیست و نابود شوند نه از ایشان جیس و کیوان نام بماند و نه ناهید و عطارد پس علمای احکام بر آنچه در کتب نگاشته اند خوشتر آنکه قلم بطلان در کشند و تمامیت تقاویم و دفاتر تنجیم با آتش بسوزند مخفی نماند که محققین موخرین و دقایق شناسان اصحاب تنجیم بر آنند که آن قران از سبعه سیاره بوده است و شرذمه که آن قران را در ماسوای زحل دانسته اند از راه صواب دور افتاده اند همان خوشتر که هرگس در طی این مسئله بر خطای قوم واقف گردد و قلم اصلاح در میان آورد و از عیب جوئی و خرده گیری کناره گیرد چنانکه ما نیز باخانه اعتذار میگذاریم در زمانیکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم در آستان عاطفت ارکان محض امتثال امر همایونی کشیدن سیم تکراف را وجهه عزم ساخت در خطه آذربایجان بانجام مقصود رهسپر بود بدار السعاده زنجان در آمد مدت شش ماه در آن بلد اقامت داشت از نکایت تنهائی و کربت غربت خاطر فضیلت ذخایر والا را بانجمع و تالیف کتاب ملک السعاده که همانا فلکی است مزین بنجوم سعادات مشغول نمودند و چون اسباب تالیف چنانچه باید و شاید فراهم نبود در مسئله قران ستته بر کتاب عقد العلی که در تاریخ کرمان است اعتماد جسته قرانرا در سوای زحل دانسته اند در این اوقات خجسته آیات که حسب الامر الاقدس الاعلی این مسائل شریفه و مطالب عالیه طراز اوراق و زیور اطباق میشود ملکزاده دانشمند وزیر علوم اشارت دادند تا تتمیه دهر و نادره عصر پیوسته دوران دائر شمیدش نادان نجم الملک میرزا عبد الغفار معلم علوم ریاضی با اهتمام تمام و دقت بی نهایت تقاویم سیارات سبعه را بجهه رفع این اختلاف استخراج کردند در سنه پانصد و شصت و دو و تقاویم آنها از قرار یست که ثبت میشود در روز اول محرم پانصد و شصت و دو تقویم شمس بوده است ط ی و تقویم زحل ه سطح و تقویم مشتری ه کی پس معلوم شود که قران سعود در هر هفت کوکب بوده در برج سنبله یا میزان و آن نزدیک اواسط سال پانصد و شصت و دو بوده در ماه جمادی الاولی یا جمادی الاخری یا رجب یعنی وقتی که تقویم شمس نیز سنبله یا میزان بوده است پس این معنی کالشمس فی رابعة النهار روشن گشت که در آن سال کواکب سبعه قران داشتند و ظهیر الدین فاریابی در مدح رکن الدین طغرل بن ارسلان سروده است اجتماع اختران دانی که در میزان چراست خونکو دانی که اینهمه چه نیکو کرده اند از برای قیمت یک ذره خاکپای تو نقد هفت اقلیم گردون در ترازو کرده اند و بجمله انچه وزیر علوم در ملک السعاده آورده است باقتضای ولکل جدید لذة و هم با عتماد تاریخ کرمان با کتب قوم ورای جمهور مخالفت دارد و مع التقصه میر تقی الدین بن محمد بن شرف الدین علی الحسینی الکاشانی که دانشمندی یگانه و ادیبی فرزانه بوده است در تذکره موسومه بزبدة الاشعار و خلاصة الافکار که از مولفات اوست آورده که این حکم اگرچه از منجمین آن عصر واقع نگشت لیکن نخبه منجمان آن زمان و حکمای آن دوران پس معلوم گردد که آن قران خالی از تاثیر نبوده منجمله انکه چنگیز خان در همان سال در توران زمین بر قوم خود سروری گرفت و رتبه آن یافت که طوق طاعت بر گردن دلیران نهاد و هم در ممالک ایران اتابک محمد بن ایلدگز که پایه استحکام

قواعد و انتظام قوانین سلطنت سلطان طغرل سلجوقی بود در دو نوبت همان سال درگذشت و بعد از قتل طغرل بساط سلجوقیان درنوردیده شد و ملک ایران و بیشتری از ممالک روی زمین پر آشوب و فتنه گشت چنانچه مفصلاً در تواریخ مبسوط مضبوط است و لکن نکته ده دانشمند در کتاب ملک الشعراء عتذار سنجین را غیر موجه دانسته است و در مقام رد و اعتراض برآمده گوید که من اولاً در طوفان نوح سخن کنم و گویم برارباب بصیرت و خبرت پوشیده نیست که تعیین زمان طوفان از کتب سیر و ملل نهایت دشوار است و در تعیین وقت آن واقعه تجدی اختلاف اقوال است که تحقیق حق و تشخیص صواب متعسر بلکه متعذر است ثانیاً در باب تولد چنگیزخان سخن رانم و گویم گروهی که در تاریخ و سیر اقوال ایشان محل اعتنا و اعتماد تواند بود در میلاد چنگیزخان روایات مختلفه دارند بدان مثابه که ما به الاختلاف مقدار سی سال میشود چنانکه خواند میر در حبیب السیر آورده است که چنگیزخان در زمان قران سبعه برالوس حوت ریاست یافت و تفاوت ریاست با ولادت سی سال است اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال و اگر کسی در عبارت اصحاب احکام بدقت بنگرد واضح میشود که ایشان تولد چنگیزخان را بطالع میزان در زمان قران قیاس کرده اند چنانکه صاحب آثار الاشجار در نمره دویم در شرح آثار قرآن اعظم گوید مولود یکه طالع ولادتش برج قران باشد پادشاهی شود که اقالیم روی زمین را در زیر نگین آورد و قیاس آن است که چنگیزخان بطالع میزان در آن وقت تولد یافته است بالجمله دلوسلنا که میلاد چنگیزخان در ایام قران بوده است باز حکم ابوالفضل و انوری باطل است چه ایشان خرابی عالم را بر باد نسبت داده اند و حال آنکه بسیوف و رماح بوده است مع القصه وفات ابوالفضل سنجم چون از محل صحیح بدست نیامد بنابر ایراد آن مبادرت ننمود و انتهی

ابن الصلاح ابوالفتوح نجم الدین احمد بن محمد الشی

از فضلای یگانه و حکمای فرزانه بوده است و هم از خانواده اجلاء علما است اصل وی از همدان و مولد وی نیز همان سامان است و برخی گویند که در سیماط متولد شده و هم در آنجا نشو و نما یافت بالجمله در بدایت تحصیل و اوایل روزگار جوانی از مسقط الرأس خویش بغداد که محط رحال علما و حکما بود نقل نمود و هم در آنجا توطن جست و در نزد حکیم دانشمند ابوالحکم مغربی که مدرس مدرسه حکمیه و رئیس بیمارستان عسکریه بود باستفادت بگذرانید و چندان در اکتساب علوم حکمیه و اقتناء فنون طبیعیه مواظبت جست که در آن صناعت شریفه رتبتی نهایت و مهارتی بکمال پیدا کرده و در آن فن بر اقران و اشباه رتبه فزونی یافت چنانکه حکمای آن عصر و فضلای آن زمان وی را زیاده ستوده اند و تصنیف و تالیفش را زیاده نافع و جامع شمرده اند و هر کس را در کتب قوم تتبع و تدربی است داند که در مصنفات و مولفات اطبا نام وی زیاده مذکور است و در شروحیکه بر قانون شیخ الرئیس نوشته اند کلمات وی زیاده ایراد شده است آورده اند که وقتی بعزم خدمت نورالدین محمود ابن عماد الدین زنکی بدان سده عازم شام گشت در موصل نزد آن پادشاه بازداز وی اکرام زیاده و انعام بسیار دید و در طبقات الاطبا مسطور است که حسام الدین تمرتاش بن ایلغازی بن ارتق از بغداد وی را طلب کرده چندی در نزد او بسر برد و از آنجا بدمشق رفت و در آنجا بدرک صحبت استاد خود ابوالحکم مغربی فایز شد و محض پاس حرمت تعلیم و ادای حقوق

سیماط
بضم اول و فتح دوم و یا مشناة تحتانی و کسر نون و مهمله بعد از یا، و طاء مهمله شهری است در کنار فرات و هم قریه ایست در طلان عراق
من معجم البلدان

ابن صلاح طبیب

۱۵۵

استادی در نزد فضلای دمشق همواره میگفت که استاد من ابوالحکم بوده و علوم طب و ریاضی وغیره را در نزد وی قرائت کرده و از بیانات وافی آن استاد و استفادت نموده ام ابوالحکم را استماع آن سخنان که در معنی شکر احسان بود زیاده مسرت بخشید و هر لحظه بر عنایات سابقه زیادت آورد و همواره در مجامع و محافل که از فضلا منعقد می کردید گفتی اگرچه ابن الصلاح فنون ریاضی را از من آموخته است لیکن از فرط ممارست و مباحثت مرا در ارتقی حاصل شده که میباید اینک من از وی استفادت کنم و در تحصیل مطالب عالیه از رای صائب و ذهن ثاقب او استعانت نمایم زیرا که در تحصیل مراتب علمیه مرا اهمال و مماطلت بود و او را اکمال و مطالعت لاجرم در اینحال تلمذ معلم و تعلیم تلمیذ زیانی نرساند و نیز مورخ خزرجی از خط حکیم امین الدین ابی زکریا یحیی بن اسمعیل الشماسی نقل نموده که چون حکیم بیامد و طبیب دانشمند ابن صلاح شهر دمشق درآمد بخانه حکیم ابوالفضل هبة الله بن ابی البقاء الطبیب منزل نمود و روزگاری بمصاحبت وی بگذرانید و او را بخشش بغدادی رغبت افتاد یاران ابوالبقاء گفت استادی خواهم که در صنعت کفاشی کامل باشد او را بخشش دوزی که نامش سعدان بود دلالت کردند که او را نشان جسته تا بدانجا راه یافت او را بدید و از مقصود و مامول خود شرح داد و هم کفشی بوی سپرد تا نمونه کار دانسته بدان اندازه بدو روز سعدان انگشت اطاعت بر دیده نهاده پس موعدی فیما بین معین شد که در آنوقت کفش را بابن الصلاح برساند ابن صلاح با اطمینان خاطر بخانه معاودت کرده با انتظار روز موعود میگذرانید چون موعد رسید و کفش نرسید ناچار ابن الصلاح نزد سعدان شده کفش خویش را از وی طلب کرد سعدان بعذری نا موجه متعذر شده اقدام آنرا بفردا حوالت داد روز دیگر نزد وی شد او نیز گذشته بگذشت روز سیم بدکه وی رفته باجد و اصرار کفش را خواسته بعد از گفتگوی بسیار با تعهد و التزام او را خاموش و مطمئن ساخته بخانه اش معاودت داد ملخص کلام انکه بعد از خلف مواعید و نقض عهود کفش را دوخته بوی داد بعد از مدتی ابن الصلاح آن کفش فاسد را بدست گرفته و پائی در آن نموده تا صنعت استاد را یکبار دیگر بیازماید معلوم شد که در آن پا افزار اصناف معایب موجود و اقسام محاسن مفقود است چرا که دارد که از کهنه ابنائی جدا شده بیکدیگر وصل کرده اند لونی دارد که با هیچ رنگ مشابهت ندارد محلی که باید عریض باشد طولانی کرده و جائیکه میباید طولانی باشد عریض نموده قطعه که محل انگشتان است تنگ کرده و جائیکه محل عقب است کشاده ساخته از آن صنعت ناپسند و لتسنگ شده برآشفت که ای استاد ناقابل تر اکه مردم این شهر با این صنعت میستایند اعمال و اقوال این است پس حالت سایر اسکافان این شهر چگونه خواهد بود و چون این خبر با بوالحکم مغربی طبیب رسید این قصیده ارزبان وی بر سبیل مزاح بنظم درآورد و بسیاری از اصطلاحات منطقیه و الفاظ حکمیه و کلمات هندسیه در آن درج نمود و چون این قصیده در نهایت متانت و سلاست بود تمام آنرا با ترجمه بنگاشتیم و هی هذه

سما
بضم اول و تشدید میم
بر وزن حمی موضعی است
در حجاز و شاید
منسوب به انجا باشد
مرا ض

مُنِّي بِمُصَابٍ نَاقِصِ الْعَقْلِ وَصْفُهُ	وَأَمْرِي عَجِيبٌ شَرْحُهُ يَا أَبَا الْفَضْلِ	أَتَيْتُ إِلَيْكَ الْيَوْمَ أَشْكُو مَصَابِي	وَمَا قَدْ لَقِيتُ فِي دِمَشْقَ مِنَ الذُّلِّ
فَدَتْ إِلَيْهِ بِمَا لَا يَنْبَغِي مِنْ أُمُورِهَا	عَلَى أَنَّنِي خَلَّصْتُ بِالْعِلْمِ مِنْ جَهْلِي	وَكَانَ جَزَائِي عِنْدَ ذَلِكَ نَجَاتِي	عَلَيْهِ بِمَا لَيْسَ يَحْمَدُ فِي فِعْلِ
فَقُلْتُ عَسَى أَنْ يُخْلِفَ الدَّهْرُ ظَنَّهُ	وَفِيهَا أَلَا لَقَّانِي الْحَزْنُ وَالسُّهْدُ	فَيَا لَكِ مِنْ نَذْلٍ وَفِيهَا لَقَدْ نَذُرْ	وَلِلَّهِ مَا قَاسَيْتُ مِنْ ذَلِكَ النَّذْلِ
فَقُلْتُ لَهُ يَا سَعْدُ جِدْ لِي بِحَاجَةٍ	تَحُوزُ بِهَا شُكْرَ امْرِئٍ مَا لَهُ مِثْلُ	بَقِيَ عَسَى تَسْتَجْلِبُ الْيَوْمَ طَعْمَةً	مِنَ الْأَدِيمِ الْمَدْبُوغِ بِالْعَفْصِ وَالْخِلِّ

ابن صلاح طيب

ع ١٥

قفا على رأيه وعطفا ... على كل انسان اراني مذهب العقل — فاذا نه في الحال اعثر مرة ... وسوف شهرين بالدرفع والطل

فلما قضى الرحمن بخيبة سعيه ... ظللت يا سعد تصرع شغلي — اني تنسك ضيق الصدر احنف ... بكعب غدا احفا على الكعب والرجل

بشكل على الاذقان يعثر حمله ... ويعيي ذوي الالباب والحلم والعقل — وكعب الى القطب الثمام ثمانما ... وخوص الى ظل الخبوتي مستعلي

وما كان في هذا مهيأ لصحة ... ولكن فساد شاع في الفرع والاصل — مواز انحطي جانبيه تخالفا ... فخر والى علو وخر والى سفل

وكم فيه من عيب يغر ومونق ... لرجلي ومن قطع من الرنج والنخل — لعمرك ان اني التمسك بالذي ... بوصل ضروري وقد كان ممكنا

وفيه اختلاف من قياس مركب ... فلا ينتج الشرطي منه ولا الحلي — اصونه جهلي ولا كان من شكلي ... ولا شكله القطاع تماما تلو

ولا جنس اداعوجاج بين ولا ... يحل له نوع يمر بالفصل — فاعوزنا منه الخروج الاصل

فلو كان معدود الكمال لكملت ... ولكن سلب الحسن في الخبر والكل — وعدل قضاها حامل غير ذي عقل

وما عاب فيه اختلال معونه ... نجوهره والكم والكيف والجهل — واي فياس ليس فيه يعتل

لقد عوز البرهان شرط انتاجه ... فليجابه سلب وجزئية الكلي — كما لف بيد الخرفا الى الظل

يطيب في رجلي ويلصق بالفضا ... فكيف به ان صرت في الصين والروم — فاذهلني حتى بقيت مجمنا ... ولم يبق لي سعد ان ايا ما من عقل

وفي كاد اذا فان ضعف دما ... فاهون بشخص ناقص العقل مختل — واقبح بمرء لو عاش اعيا بحاله ... عليه كان الشكل ممتنع الحمل

فحينئذ اقسمت بالله صادقا ... وهو اخي عاد وثمود وذي النخل — وصاحوم ولقمان والتمل

لئن لم نجد منعا رجعنا كهلنا ... وما لقينا جهلنا في رجل — اعاب اسكافا فجاء بالاهرل

دفعت به خلا بغيض عيشتي ... فلا بارك الرحمن لي فيه من خل — ولا افت الا قاله شوهي من النحل

وكان ارمطا ليس بين همي ... ورمون منه ان يوافق في الاهل — ولكنه لم يلق في اهل مثله

وقد كان جالينوس ان عن له ... تمسك بذا والعقل يرغم بالرغم — وكان اذا ضاق بلوقا كان يخلط

وكان ابو نصر اذا ازمع سفرا ... وضاله نعلا فرح بالرحل — واعاب اسكافا فجاء بالاهرل

كذلك اني مذ حللت بجلق ... ندمت فاز معت الرجوع على العزم — وارباب هذا العلم ينبو كما ... يقاسون ما لا ينبغي من ذوي الجهل

وحلوا الذي من دونه حلوا معا ... ولو كنت في بغداد قام بنصري — هنالك قوام كرام ذوو نبل

وذي زغبة في العلم يكتب اسمه ... فيا ليتني مستعجلا صار نخوها — ومن لي بهذا وهو ممتنع من لي

في الشام قد لاقيت الفيه ... على انني في جلق بين معشر — اعاشرهم معشر ليس من شكلي

فلا تك في الخساس صخرا تشقها ... وادمعها في الخد دائمة الهطل — وقد جاء في جلق منحرف الشكل

واعرضي ما قد لقيت لاجله ... فيا ليتني قد بقيت بلا اجل — وقد كان ممكنا

ومن عظم ما قاسيت من سوء طبعه ... لحاني على جهلي من السعد والنحل — فكيف احترازي من رذيلة قابلي

ويوقعني في علة ما الخال ان ... يخلصني منها بر ود ولا مهل

فلا تعجوا من سادها في فاتني
وجدت به ما لم يجد احد قبلي

حاصل معنی انکه یا ابا الفضل مصیبت و رزیت من مصیبت و ماتمی است که عقل من در وصف آن حیران است و امور من ویلیست
که شرح آن بسی شگفت است اینک روی توجه و تظلم بسوی تو آوردم تا مصائب و نوائبی که بر من وارد آمده شکایت کنم
و ذلت و حقارتی که در دمشق دیدم حکایت نمایم من که در علم و دانش رتبتی داشتم که بپای مردی آن از هر جهل و هر خطا
مصون بودم شهر دمشق در آمدم در حالتی که از امور آنجا جاهل و بی بصیرت بودم مرا پای افزاری در پا بود که از تمادی
ایام از دست رفته و در کار خود بسنده نبود با خود گفتم شاید روزگار از راه لطف آن پا افزار را بحالی پدید آورد
که آنرا خلیفه و جانشین کرده بهمات حال آنرا در زمین های درشت و اراضی هموار یافتن نتوانم شگفتا که در هوای
خلیفه آن پا افزار سر و کارم با مردی ناکس و خسیس افتاد والله الله از آن ناکس چه صدمات دیدم و چه زحمات کشیدم
با آن ناکس که سعد نام داشت گفتم ای سعد در قضاء حاجت من بر من کرم کن و مانند من مرد دانا و فاضل را این
شکر نما و آن مرتبت و اختصاص جامع شو امید من آن است که پا افزار مرا از چرمی فراهم کنی که دباغت یافته
و با مازو و سرکه رنگین شده باشد پس قبول این معنی کرده گفت بچشم و سر این خدمت بجای آورم چه با تو عطوفت و رأفت
کردن بر هر کس که با خرد راه دارد فرض است سپس بیست درهم برا و بذل کردم و او دو ماه تمام بمماطله و دفع الوقت
بگذرانید و چون خداوند حکیم خواست که از چنگ وعده های بی اصل او رهائی یابم و گفتم یا سعد آیا وقت آن رسیده است
که مهم ما را پرداخته باشی پس مرا پای افزاری آورد با سینه تنگ و پاشنه معوج باکعبی که هلاک قدم و مرکب پای بود
با هیئت و شکلی که حل آن بر ذهنها بسی دشوار بود و خداوندان خرد و اصحاب حل و عقد را عاجز و درمانده میساخت
آنرا کعبی بود که خود بجانب قطب شمالی مایل بود و روئی که سمت قطب جنوبی توجه داشت هر گاه از صحت کوئی گویم در
اندام و پیکر آن پیدا نیست و اگر از فساد سخن رانی کویم در تمامت اصل و فرع آن پدیدست دو خط که در دو جانب
آن کفش است و بایستی متوازی باشند چندان مخالفت دارد که جزوی از آنها بجانب بالا رفته و جزوی بسوی
نشیب فرود آمده چه بسیار عیبها داشت چه بسیار رنجیه ها که کلوکیر و فشارنده پا بود و چه بسیار پاره های پوست در آن
درج شده و قطعات نعل در آن پنهان بود و صله ها را در آن ضروری و لازم دانسته تو کوئی رای و بینی
آن است که انجام پای افزار بدون آنها ممکن نیست و بجان تو قسم که این معنی را بر خلاف یافته زیرا که ممکن است پای افزار
بدون وصله ساخته و فراهم شود در قیاس مرکب آن نه چنان اختلال است که قضیه شرطیه و قضیه حملیه آن برای
انتاج نتیجه صالح و درخور باشد شکل و هیئات آن که برندهٔ پا است نه مرا شایسته است که بدان صیانت پای نمایم و نه
امثال مرا و جنس کلیات آن آشکار نیست که از کدام جنس است و نوع آن معین نیست که از چه نوع است چه بهیچ چیز
میماند و از هیچ نوع تجدی از حدود و فصلی از فصول ممتاز نبود در این پای افزار برای انتاج مأمول استعدادی بود
و از عالم قوه بمقام فعلیت نیاید و اگر در جمیع کمالات و کل محاسن حلول کرده لا محاله دارای بعضی بود هر آینه تحمل میکردم
لیکن چه سود که از کسوت حسن یکباره عاری است و از کلی و جزئی آن بی بهره مانده است شگفت آنکه نام تمسک برای آن
ثابت کنی در جالیکه سلب آن اسم شایسته تر باشد و هم قضایای آن عنوان در حقش درست آید اختلال هر یک از متعولات عشره

آنرا که می نگرم هیچیک را مفقود و نایاب نمی یابم چرم و تیماجش که جوهر است متحمل است رنگش که از مقوله کیف است معیوب است اندازه اش که از مقوله کم است فاسد است کدام قضیه منطقی و قیاس میزانی هست که اعتلال و کدبش در باب این تشکیک آشکار نیست هر برهان که برپا افزاری و آثار آن اقامت کنی شرایط انتاجش نایاب مینی چه در مقام کیف ایجابش سلب است و در مقام کم حصر جنس تحت کلی است اگر آنرا در آفتاب بداری تا از ظلش در سطح ارض خطی رسم شود شکل مخروطی که میاید از راس آن احداث شود آن مخروط مانند چیزی نمیده باشد که بسبب ظل انحراف جوید همکامیکه با فضای هموار و خشک ملاصق است در پای من مضطرب است و از طرفی بطرفی همی رود پس چگونه خواهد بود حالت من بیچاره در وقتی که خواسته باشم در کل ولای راه روم امر این کفش مرا چنان حیران ساخته که گوئی دیوانه و مخبط شده ام ای برادران ای یاران سعدان عقلی برای من نگذاشته آنمرد دماغ ناخوشش در هر حرفی از خرفیات آن کفش و در هر امر از امور آن سفاهت و ضعف دماغ خود را آشکار کرده است چه قدر مرد ناقص العقل خوار بمقدار بوده اقلیدس حکیم اگر زنده ماندی در شکل این پای افزار حاجز آمدی زیرا که انحلال اینگونه اشکال از رتبه اشکال افزون و با مقام امتناع قرین است تمام انبیاء و اولیا و بجمیع سورهٔ قرآنی اگر مانعی نمیداشتم بسوی وطن و اهل خویش مراجعت مینمودم و این خائن زیان کار را از کرفتاری مظلمهٔ خود رها میساختم و در شام اقامت نمی جستم تا از دست کفش دوزخیلت اندوز بنالم و در جد و هزل سخن سرایم بدایهٔ اذیت و دستی کرفتار کشتم که زلال عمرم مکدر ساخته خدای تبارک و تعالی مقدم چنین آشنا مبارک نفرماید چه قدر از تخلف وعده خاطرم رنجور ساخت من از دست این خونخوار آن کشیده ام که حضرت کلیم از دست کوساله کشید ارسطالیس مبتلا میشد بکروهی که از او درخواست میکردند که در هزل و کارهای بیمعنی با ایشان موافقت کند و بقراط مکاره و شداید بسیار دیده بود و لیکن هرگز مثل آنچه من از این کفش دوزدیده ام ندیده بود و جالینوس را حال این بود که هرگاه پای افزاریی پای او را می گزید برهم سر که آنموضع را مداوا میفرمود و قطای بن لوقا را حالت چنین بود که روزکار عمر خود را با پای برهنه میکذرانید در برهکی پای سلامت کوئی مبتلا نیافت و ابو نصر را حال این بود که هرگاه بزیارت کروهی میرفت و نعلین او مفقود میکردید بپای برهنه راه میرفت و خداوندان علوم مبتلا و کرفتار نشدند بزحمات ناشایست و چیزهای ناملایم مانند آن بلیاتی که از جهال و مردم نادان بدیشان رسید همچنین است حال من از هنگامی که بشام فرود آمدم پشیمانی مرا دریافت پس همت بر آن کماشتم که بسوی اهل خود برکردم و اکر در خانه خویش بودمی و در بغداد اقامت داشتمی در آنجا بتصرف و تازی من کروه کروه برمیخواستند و هم در آنجا بکرد من فراهم میشدند دوستداران من و طالبان علوم که آنچه من املا کنم در رشته تحریر بیاورند پس کاشکی برودی بآنجانب طیران میکردم کجا این آرزو انجام پذیرد مدرسی که در شام بهزار بلیه مبتلا شدم ایکاش آن شهر را قحط رجال خویش میکردم علاوه بر این صعبات آنکه معاشرت میکنم و میرا

که ممتنع و هم ضنین میستند و فضلاء شاعره یا انکه بسیار بر برادر خود ضجر گریست بیشتر از من بگریست یا آبا الفضل رحمتکه
و از آن پای افزار دیدم مرا مریض و ناخوش کرده ایکاش پانصد اشتم تا انکه مثل این پای افزار مبتلا شوم
انکه شرح دادم بعضی از خصال و احوال این پای افزار بود پس در اینصورت چگونه می توانم خود را از
اذیت و آزار آن محروس بدارم و از جمله سختیهای بزرگ که بعلت تنگی آن دیده ام آن است که در بدنم
اسیابی و استعدادی فراهم شده که ترسم بعارضه دنجوری و سل مبتلا شوم از روی یقین میدانم که آن
کفش پایه قتل من خواهد شد و بآن بیماری گرفتارم خواهد کرد که هیچ دوا و هیچ پرستار مرا سودی ندهد
زنهار زنهار زیاده و از این حالم میرسید همین قدر میگویم بدانید گرفتار شدم که هیچکس مثل من بچنان دانیه
دچار و گرفتار نشده است اشتهی پوشیده نماند که مورخ خزرجی در تالیف کتاب طبقات الاطباء
برخود متحتم داشته است که اطباء را طبقات قرار داده منتسبین هر شهر را در یک فصل و یکباب ذکر کند
با انکه مولد ابن صلاح از همدان بوده است او را در عداد اطباء دمشق معدود داشته است و شرح احوال
و یاد خیر و اطبای آن سرزمین آورده انیعنی از مورخ خزرجی زیاده محل تعجب و حیرت شده است
ولی میتوان از این زلت معذرت جوئیم و جواب گوئیم که چون ابن صلاح در اواخر ایام زندگانی در دمشق
بسر برده و هم در آنجا وفات نموده بدانجهة آن طبیب فاضل را در طبقه شامیین منظور داشته است
مع القصه در سال پانصد و چهل و هشت هجری وفات کرد و در مقابر صوفیه مدفون گردید مؤلفات
و مصنفات مشهوره وی از اینقرار است که نوشته میشود شرح شفای شیخ الرئیس ابو علی سینا کتاب فوز الاصغر
کتاب مجموعه مبسوطه در طب شرح ایضاح مقاله در شکل چهارم از اشکال قیاس حملی و این شکل را

ابن سمعون محمد بن احمد بن اسمعیل

منسوب بجالینوس دانند انتهی

از افاضل و اعاظم دولت عباسیه است کلمات حکمت آموز و عبارات عبرت آمیز وی اشتهار تام دارد در ابتکار مضامین رقیق
و اختراع معانی بدیع خاطری وسیع داشت چون بر کرسی ارشاد قرار گرفتی و بر فنون مواعظ و زواجر لب گشودی و از آیات
بیم و امید و احادیث وعد و وعید سخن راندی قلوب قاسیه را مانند سوم بگداختی و از عیون جامده چشمهای اشک جاری میساخت
در تاثیر کلام و کیفیت تصرفات و تفننات او عبارات بسیار نظر رسیده حافظ ابو بکر خطیب در تاریخ بغداد و پیراهین نوشته
که کان واحد دهره و فرد عصره فی الکلام و لسان الوعظ دون الناس حکمة و جمعوا کلامه
یعنی ابن سمعون در فنون سخن و گفتار مواعظ یکتای زمان خویش بودی مردم کلمات بزرگانه و عبارات حکیمانه وی را گرد
آورده ضبط نمودند احمد بن عبد المؤمن شرشی این عبارات در مدح او گفته کان وحید دهره و فرید عصره
فی الاخبار عما هجس فی الافکار و لیاقة من الاولیاء الاخیار کلامه فی الوعظ نافع و نصحه فی
القلوب ناجع و مجاله فی تصاریف الکلام علی الخواطر رحب واسع

ابن سمعون

۱۶۰

حاصل معنی آنکه آن یگانهٔ سخن‌آفرین را در اخبار از مافی الضمیر خاطری الهام‌پذیر بود و در مراتب وارستگی و مقامات سلوک یکی از اولیای کرین بشمار میرفت وقتی که بر عرشهٔ موعظت قرار گرفتی سخنانی بس دلنشین و کلماتی سودمند بسرودیی وچون گیران لسان را در میدان نصایح بجولان آوردی و از اخبار رجاء و خوف فرو خواندی بوصف درجات و قصور و نوید غلمان و حور دلهای حاضران بربودی و بشرح شدت نزع و سکرات و تفصیل کیفیت برزخ و عقبات در قلوب سامعان لرزه افکندی و جمال الدین جوزی پس از القاب چند گوید وَكَانَ يُقَالُ لَهُ الشَّيْخُ النَّاطِقُ بِالْحِكْمَةِ یعنی او را پیر حکمت پرداز گفتندی ولادت او در انجام مائهٔ سوم و آغاز مائهٔ چهارم از تاریخ هجری اتفاق افتاد گویند هم در زمان طفولیت وصایا آثار خرد و علامات صلاح از ناصیهٔ او نمودار بود ارباب بصیرت و بزرگان طریقت از شمایل و مخایل وی تفرس انبهت نموده بعلو شان و اشتهار فضلش خبر میدادند ابوالمظفر ناصر بن علی المطرزی و غیروی از ابوبکر اصفهانی که خادم شیخ شبلی است حکایت کنند که گفت وقتی شبلی در جامع بغداد نشسته بود و من نیز در خدمت وی حضور داشتم ناگاه ابن سمعون بر مسجد وارد شد و او در آن روز هنوز زمان بلوغ در نیافته بود و مانند اطفال قلنسوه بر سر داشت وقتی که از محاذیی شبلی عبور داد همی خیره بنگرید و بهیچوجه بسلام و شرط احترام مبادرت ننمود پس شبلی نظر بروی دوخته لختی تامل کرد آنگاه روی با من نمود و گفت یا ابابکر ما تَرَى فِي هٰذَا الْفَتَى مِنَ التَّرَفُّعِ یعنی ای ابابکر ندانی خدا را در وجود این جوان چه ذخیرهاست این سخن پیوسته مرا در یاد بود تا آنکه آثار صدق و علائم حقیقت آن بظهور پیوست دانستم که شبلی سخنی بفراست ایمان گفته و کلامی بلسان غیب سروده اصحاب طبقات آورده اند که ابن سمعون تحصیل معارف و اخذ علوم در بغداد نمود و از پرتو افادات مدرسین و شیوخ آنملک تربیت یافت فن حدیث از عبدالله بن امی داود سجستانی و ابوعبدالله محمد بن مخلد دوری و احمد بن محمد بن مسلم مخرمی فرا گرفت و عهد ارشاد استاد و طریقت ابوبکر شبلی را ادراک کرد و از فیض توجه آن شیخ بزرگوار از صفای مرآت ضمیر و انعکاس حقایق امور بهره وافر یافت چنانکه بنوار و اخبار اینده‌ی عن قریب اشارت رود پیوسته در مجالس و محافل و مجامع و اعطان دار الخلافه حاضر شده نکات صناعت وعظ و رموز فن خطابت نیک بیاموخت تا آنکه در آن حرفه شریف بمقامی عالی رسید بلکه خود در اینمعنی ضرب المثل گردید چنانکه جمال الدهر و امام الادب ابوالقاسم بن علی الحریری در مقامهٔ رازیه گوید فَلَمَّا حَلَلْتُ بِالرَّيِّ وَقَدْ حَلَلْتُ حُبَّ الْغَنِيِّ وَعَرَفَ الْحَنِّ مِنَ الْيَلِيِّ رَأَيْتُ بِهَا ذَاتَ بُكْرَةٍ زُمَّرًا أَثْوَرَ مِرَّةً وَهُمْ مُنْتَشِرُونَ انْتِشَارَ الْجَرَادِ وَمُسْتَوْبِنُونَ اسْتِيبَانَ الْجِيَادِ وَمُتَوَاصِفُونَ وَاعِظًا يَقْصِدُونَهُ وَيَحْلُونَ ابْنَ سَمْعُونٍ يَدْعُونَهُ یعنی چون شهری در آمدم بر حالتی که بند ضلالت از کمر و دوزانوی خویش بر گرفته حق از باطل شناخته بودم و عنان نفس سرکش از چنگ هوا و هوس برتافته بمنهج صلاح و صواب روی داشتم ناگاه با مدادی مردم آنملک دیدم که همی گروه ازپی گروه بشتابند بر صفتیکه مانند ملخان پراکنده و ازهم باشند وچون اسبان بتندرو در تک و دو باشند و در وصف واعظی ماهر با یکدیگر سخن رانند و ابن سمعون را در صناعت وعظ از و کمتر انکارند صاحب مرآت الجنان حکایت کند که ابن سمعون در بدایت حال بنهایت فقر مبتلا بود و یکی از درویشان پریشان و مساکین بی سامان

ابن سمعون

بسیار صرف و از پیشه وراقت کاتبی وجه معاشش بدست میکرد و بامزد استنساخ و اجرت حرفه خویش روزگار میگذرانید
و او را مادری بود سالخورد که در قضاء حقوق زحمت و اداء جزاء تربیت آن پیر هر گونه تکلفات و شدائد
تحمل مینمود و در هیچ باب از فرمان او سرنمی پیچید و مخالفت میل خاطرش اصلا روا نمیداشت روزی بر دیگ
مادر نشسته بود و بشغل مقرر و عمل موظف خویش می پرداخت و همی بآن عجوز خمیده صحبت میداشت در اثنای
سخن گفت ایما در هوای زیارت بیت الله و لقای جمال کعبه خاطر من سخت پریشان دارد اگر براین کهن فرزند
رؤوف بذل عطوفت فرموده رخصت مفارقت میدادی هر نحو که تو انستی راه مکه پیش گرفتمی و در هر مکان متعدد
و مشهد مبارک تو را بشرط نیابت یاد آوردمی مادر ابن سمعون همینکه این تمنا از وی شنید زیاده انکار آورد
و گفت ای پسر چگونه بدین غربت توانی گذشت برجالتیکه نه تو را استطاعت آن است که سازرحیل
و زاد مسافرت فراهم کنی و نه مرا مایه معیشت هست که تا هنگام بازگشت تو زنده مانم ابن سمعون از بیم
تلف مادر لب فرو بست و از شرح اشتیاق ضمیر خاموش منشست مقارن اینحال آن ضعیفه را خواب در ربود
چون لختی بگذشت ناگهان برجست و گفت ای فرزند از پی عزم خویش بگذر و بر طی طریق حج همت گمار که
از جانب من هیچ ترا ممانعت نیابد ابن سمعون گفت ایما در تو را چه افتاد که از صرف خیال من منصرف گشتی
و بفراق فرزند دلبندی معاش دل نهادی گفت ای پسر همین ساعت رسول خدا را بخواب دیدم
با من فرمود یا امة الله چرا فرزند خویش از آمدن دولت جاوید که عزیمت کعبه داشته بود محروم ساختی و از سعادت
زیارت بیت الله باز داشتی زنهار ابن سمعون را از پی خیال خویش روانه دار که خیر دنیا و آخرت
وی در ضمن این سفر مندرج است ابن سمعون گفت ایما در تو را چه افتاد که از صرف خیال من منصرف گشتی
سپس ترا چگونه مانع توانم شد ابن سمعون را از تقریر این رؤیای صادق وجدی بیحد و نشاطی بی اندازه
حاصل گشت و در دم از جای برجست و از مکتوبات خود نسخی چند که حاضر داشت ببازار برده بفروخت
و ثمن آن برای نفقات مادر بگذاشت و با قافله حاجیان راه مکه پیش گرفت اتفاقا در اثناء طریق
جمعی از زوزان بادیه نباکاه تاختن آوردند و دست تعدی از آستین تطاول برآوردند تمام زوار بیت الله
برهنه ساختند و جمیع احمال و اثقال کاروانیان بتاراج بردند ابن سمعون را چنان عریان نمودند
که جامه اندام وی حتی العوره مکشوف ماند خود گوید پس از وقوع این حادثه عظیم در میان بیابان برهنه
و عریان ایستاده بودم و از عدم انکشاف عورت و ظهور ستر خویش چنان انفعالی داشتم که از عهده شرح آن توانم بیرون شد
در آنمیانه مرا پیکی از همراهان نظر افتاد دیدم عبائی در دست دارد که کوهی باندازه قامت من بریده اند پس
پیش او رفته گفتم ای برادر بحال من نگر و این عبا از من دریغ مدار شخص همسایه بمن عبا داد من آزاد و نیمه ساخته
نیمی بر میان بستم و نیم دیگر بر دوش افکندم و دیدم در گوشه ازان نوشته بود یا ربّ سلّم و بلّغ یا مبلّغ یا ارحم
الراحمین این مکتوب بسی بفال نیک گرفتم و گفتم امید میرود که عاقبت حال بخیر و صلاح پیوندد و سعادت

ابن سمعون

۱۶۲

سلامت و دولت رحمت مرا مرزوق افتاد در آن ایام بهنگام التهاب شعله جوع در میان مردم قافله همی طواف میکردم تا آنگاه که در جائی سفرهٔ طعامی گسترده و یا خوان غذائی نهاده و میافتم پس در گوشهٔ نشسته پیوسته بدست و دهان خداوندان خوان و دیگر حاضران نظر میدوختم تا آنکه پارهٔ قرصی و لب نانی بجانب من می افکندند بدان قوت قلیل تدفع جوع مینمودم و خود را از مهلکه مجاعت خلاص میدادم بهمین و تیره قطع مراحل نمودم تا بمیقات مردم عراق فرا رسیدم پس آنساعت دوش و عورت خود را یک تغسیل داده بجای لباس احرام نخوشتین بربستم و مشغول مناسک شده و طائف حج و عمره بپای بردم و شکرانه توفیق العبادت بجای آوردم آنگاه روزی نبرد یکی از بنی شیبه که مفاتیح بیت اقدس بدست او بود رفتم و از غصرت حال و پریشانی روزگار خود شرحی باوی باز گفتم و داستان غارت اعراب و دیگر شدائد یکه بر من گذشته بود در میان آوردم چندانکه دیرا به تنگدستی و بیعاشی من رقت آمد آنگاه گفتم حالیکه بر سوء حال من ترا آگاهی افتاد برحسب اضطرار یکه داری مرا بدرون خانهٔ مبارکه در آور تا در آنجا بخدای خود خلوت کرنیم و عرض حاجت و نیاز نموده انجاح مقاصد و اصلاح مفاسد خویش التماس کنم باشد که بمین این خجسته مقام معلی رحمت واسعه و فضل عمیم مرا شامل گردد آمد و تمنای من بپذیرفت و بعد از خروج مردمان مرا داخل بیت نموده در بر دیم بربست پس من در آنمکان قدس و خلوت انس با حضرت رب العزة کرم راز و نیاز شدم و آغاز تضرع و ابتهال نمودم و در طی مناجات این کلمات بر زبان آوردم که اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ بِعِلْمِكَ غَنِيٌّ عَنْ اِعْلَامِي بِحَالِي اَللّٰهُمَّ اِنْ رَفَعْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَضَعُنِي وَاِنْ وَضَعْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَرْفَعُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ رَزَقْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَحْرِمُنِي وَاِنْ حَرَمْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَرْزُقُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَعْزَزْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُذِلُّنِي وَاِنْ اَذْلَلْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُعِزُّنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَغْنَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُفْقِرُنِي وَاِنْ اَفْقَرْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُغْنِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَمَّنْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُخِيفُنِي وَاِنْ اَخَفْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُؤْمِنُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ هَدَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُضِلُّنِي وَاِنْ اَضْلَلْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَهْدِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَعْطَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَمْنَعُنِي وَاِنْ مَنَعْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُعْطِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَحْيَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُمِيتُنِي وَاِنْ اَمَتَّنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُحْيِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَسْعَدْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُشْقِينِي وَاِنْ اَشْقَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُسْعِدُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَرْضَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُسْخِطُنِي وَاِنْ اَسْخَطْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُرْضِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَرْزَقْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَحْرِمُنِي وَاِنْ حَرَمْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَرْزُقُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَعْزَزْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُذِلُّنِي وَاِنْ اَذْلَلْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُعِزُّنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَغْنَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُفْقِرُنِي وَاِنْ اَفْقَرْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُغْنِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَمَّنْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُخِيفُنِي وَاِنْ اَخَفْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُؤْمِنُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ هَدَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُضِلُّنِي وَاِنْ اَضْلَلْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَهْدِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَعْطَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يَمْنَعُنِي وَاِنْ مَنَعْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُعْطِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَحْيَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُمِيتُنِي وَاِنْ اَمَتَّنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُحْيِينِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَسْعَدْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُشْقِينِي وَاِنْ اَشْقَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُسْعِدُنِي اَللّٰهُمَّ اِنْ اَرْضَيْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُسْخِطُنِي وَاِنْ اَسْخَطْتَنِي فَمَنْ ذَا الَّذِي يُرْضِينِي

یعنی بارخدایا علم تو بر حقیقت حال چنان محیط است که بشرح مسکنت و اعلام فاقتم اصلا نیاز نباشد بارالها از مائدهٔ انعام عام خویش مرا قسمتی نصیب کن که پس بغیر تو ام حاجت نیفتد و از تمام ماسوای نیاز کردم خود گوید همینکه این دعا بر زبان راندم ناگاه آوازگوینده را شنیدم که از وراء من بدین دعا آواز برداشت که اَللّٰهُمَّ اِنَّهُ مَا يَحْسُنُ اَنْ يَدْعُوكَ اَللّٰهُمَّ اِنْ رَزَقْتَهُ عَيْشًا بِلَا مَعِيشَةٍ یعنی الها ابن سمعون ترا نیکو نتواند خواند و سود فقر از خسران غنا تیز نتواند داد کردگارا و بیرا عمری قرین فقر بخشای و فوائد نیازمندی بدو ارزانی دار همینکه این آواز شنیدم سخت در حیرت شدم و بهر طرف نخریستم کسی بنظر نیاوردم و باخود اندیشیدم که این قائل خضر نبی یا یکی از ملائکه مقربین است پس دیگر باره بدعای خود لب کشودم و هم آن هاتف قول خویش اعادت داد تا سه بار حال بدینمنوال گذشت پس وداع نموده از حرم بیرون آمدم و جادهٔ عراق در زیر قدم آوردم اتفاقا در آن ایام الطائع لله عباسی یکی از جواری حرم را بموجبی بر خود حرام نموده بود ولی بیم آن داشت که اگر دیرا از مجاورت دیگر جواری براند و همچنان مطلق العنانش از درون حرم سرای بیرون نماید مبادا ابراندام عفافش آسیبی فرا رسد در اینباب با چندی از محرمان خویش مشورت کرد یکی گفت ابن سمعون واعظ عنقریب از سفر حج مراجعت نموده صلاح آنست که امیرالمومنین این خادمه را شبرطرزنی بدو بخشد تا کمون خاطر مبارک باحفظ ناموس کنیزک مقرون آید و هر دو غرض بحصول پیوندد و دیگر حاضران مجلس بر این رای صواب آفرین گفتند خلیفه رخصت داد تا آن امر سر انجام دهند پس حسب الامر

مرا با جمعی از عدول در آستان خلافت احضار نموده آنچه در بر من عقد بستند و با استعه و اموالی بیرون حساب و اقمشه و اثاثی افزون شمار بسرای من فرستادند گویند پس از آنکه ابن سمعون را سر زویای مادر در استجابت دعای خویش برای این مشهود افتاد و همواره علی صدور المجامع و رؤوس المنابر شرط سپاس بجای آوردی و از آن نعمت ناگهانی پیوسته حدیث کردی و در ترغیب مردم بانقطاع از ماسوی و اقبال بمبداء بدان داستان شگفت احتجاج جستی در شرح خصایص و مدائح وی حکایات بسیار و نوادر فراوان آورده اند یافعی گوید هر وقت قاضی ابوبکر و شیخ ابوحامد که خود از رؤساء زمان و اکابر دوران بشمار میرفتند ابن سمعون را ملاقات مینمودند تبجیل دست او مبادرت مینمودند و انعمی را دلیل سعادت و مایهٔ مباهات میگرفتند جمال الدین ابوالفرج واعظ گوید یکی از زهاد حکایت کرد که نوبتی در واقعه دیدم که حضرت مقدس نبوی در جامع خلیفه نشسته و در یکسوی وی مردی جلیل القدر قرار گرفته از یکی پرسیدم این کیست که در حضرت رسول چنین مقرب افتاده گفت او کلمة الله عیسی بن مریم است همینکه حضرت مسیح را شناختم گوش فرا داشتم تا گفتار او با خاتم رسل درست فهم کنم پس شنیدم که در مقام عتاب چنین عرض رسول رسانید ای که آلیس من امتی الاحبار آلیس من امتی الرهبان آلیس من امتی اصحاب الصوامع یعنی آیا دانشمندان ترسا و رهبانان نصاری و خداوندان کلیسا نه از امت من باشند در آن اثنا ابن سمعون داخل مسجد گردید همینکه حضرت او را دید بجانب مسیح توجه نموده فرمود آفی امتی مثل هذا آیا در میان امت خود مانند او نیز دنشان داری عیسی از جواب فرو ماند و من از خواب بیدار شدم برارباب خرد مستور نیست که صورت این واقعه خود از موضوعات و مجاعیل نماید وگرنه از اضغاث احلام معدود آید چه عیسی بن مریم بر حسب ظاهر شرع هرگز در حضرت رسول با چون پاپهای فرنگ و کشیشان ارمن افتخار نجوید و دیر انیان ناقوس زن و صومعه نشینان زنار بند را مایهٔ مباهات نشناسد و هم لفظ احبار که علماء یهود را موضوع است بدانشوران ترسا اطلاق نیاورد و با افصح عرب بچنین اسمائی غلط سخن نگفتند بالجمله مردم عراق را درباره ابن سمعون عقیدتی بگزاف بود بدانمثابه که او را در سلک اولیاء منظوم میداشتند و بسی کرامات و خوارق عادات بدو اسناد میکردند و بدعوی علم مغیبات و کشف ضمائر در حقش لب میگشودند و ما از غرائب این عنوان چند خبر حکایت کنیم و صدق و کذب آنها بر عهده رواة حوالت نمائیم ابن جوزی گوید رصاص زاهد را بر سیم چنان بود که هر وقت ابن سمعون را ملاقات کردی پدر بر پای وی بوسه دادی سبب پرسیدند گفت وقتی در پای دختری که نجابه من بود علتی که آزار شوکه گویند ظاهر گشت و من درمان آن علت نمیدانستم شبی در واقعه حضرت رسول را دیدم و شفای شوکه از آن حضرت سئوال و التماس کردم فرمود علاج پای وی در پای ابن سمعون است بدانواعظ متعظ بگوی که پای خود بدانموضع بمالد که البته او را بدین سبب بهبودی حاصل گردد صبحگاه نزد ابن سمعون شتافتم دیدم بپوشیدن لباس مشغول است و اراده آن دارد که از منزل بیرون آید سلام کردم جواب داد گفتم بسم الله

شوکه بالفتح مرضی است از علت کربراندام پیدا آید منتهی الارب

روانه راه کردید باخود گفتم شاید اورا حاجتی است در صحبتش میروم و در اثناء راه خبر رؤیا بمیان آورده پیغام
رسول میگذارم همی طی طریق نمود تا بدرب خانه من رسیده گفت بسم الله من بسرای و دیده آن جاریه علیل بزوا
حاضر ساختم بر حالتی که جامه بر روی وی انداخته بودم پس پای خویش بر سر شوکه مالید و منزل خود عود نمود و جاریه
در حال از جای بجست بدانسان که هیچ آفتی بر پای نداشت و من از آنوقت تاکنون هر نوبت ملاقات ابن سمعون
تاثر کردم پاداش آن کرامت پایش ببوسم و این عادت را سعادت شناسم شریشی از محمد بن علی علاف حکایت کند
که روزی در مجلس وعظ ابن سمعون حاضر بودم و او بر کرسی نشسته بزبانی فصیح و بیانی صریح از هر باب سخن راند
و در انذار و وعید و زجر و تهدید کلمات جانسوز گفتی و عبارات دلگداز آوردی و ابو الفتح قواس در یکسوی
کرسی وی نشسته بود و در اثناء موعظت ابو الفتح را خواب در ربود ابن سمعون در دم از سخن دم فرو بست و هم
خاموش نشست تا ابو الفتح از خواب بیدار گشت پس متوجه وی گردیده گفت یا ابا الفتح الساعة رسول خدای
در خواب دیدی ابو الفتح گفت آری چنین است گفت چون حقیقت واقعه بر من مکشوف بود از سخن امساک
نمودم تا ترا بهمه وعظ از فیض صحبت رسول محروم ندارم و کلامت بآن بزرگوار مقطوع نسازم ابو شریشی و ابن
جوزی از ابو علی هاشمی نقل کرده اند که گفت یکی از خدام طایع لله حکایت نمود که روزی طایع مرا احضار کرده که ابن
سمعون را بخواند و اعظ را در آستان خلافت حاضر ساز و من از وجنات حالات خلیفه آثار خشم و علائم غضب تفرس نمودم
و او در میان آل عباس بشدت سورت و فرط طیش ممتاز بود پس برحسب فرمان مطاع کس از پی ابن سمعون
فرستادم و او را حاضر ساخته خلیفه را آگاه نمودم چون خلیفه از آمدن او واقف گشت در مجلس خویش نشست
و ابن سمعون را بار داد و قتیکه او بحضور در آمد طایع را بخلافت سلام کرده لب بنصایح و مواعظ بگشود و گفت
رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ رَضِیَ اللهُ عَنْهُ آنگاه از اخبار مرتضوی حدیثی روایت کرد
چون آن خبر بانجام برد هم روایتی دیگر از آنحضرت آغاز کرد و القصه در تمام زمان موعظت منقولات خویش بکلمه
رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ افتتاح نمود و چندین بار نام گرامی آن جناب
عنوان کرد و در ضمن حکایات و اقعات امم و قصص گذشتگان چندان از نصایح شافیه و عبارات بلیغه و کلمات
محرقه درج نمود که طایع را حالت دگرگون شده گریه بروی مستولی گردید و عویل بکاء بر داشته القدر بگریست
تا دستاری که بدست او بود از آب چشمش تر شد ابن سمعون از کلام امساک نموده قطعه از طیب آکنده
بمن داد که بطایع دهم من آن تحفه نفیس در نزدیک خلیفه بر زمین نهاده مراجعت کردم دیدم ابن سمعون
از مجلس معاودت نموده پس تا خارج سرای خلافت وی را بدرقه کردم و شرط تکریم و احترام بیک سر بپرداختم
آنگاه بحضور خلیفه عود کرده معروض داشتم ای سید و مولای من قبل از دخول ابن سمعون حرمت و اشتعال
غضب از گونه مبارکت مشاهدت میشد و پس از ورود او بر خلاف آنحالت جز رأفت خاطر و عطوفت
قلب چیزی بظهور نرسید آن حدت راحته چه بود و این رقت رهبت چه آمد گفت هیهات ما نمامان من بکمال

بسمع ما رسانیده بودند که ابن سمعون درحق امیرالمومنین علی بن ابی طالب زبان قدح دراز کرده بموارد در بارهٔ آنحضرت سخنان ناشایست وکلمات ناسزا میراند اورا احضار نمودم تا ازطرز تکلم وکیفیت وغطش حقیقت این اسناد استنباط کنم اگر العیاذ بالله علامات انحراف ضمیر وسوء عقیدت ازو بظهور پیوست کیفری بسزا درکنارش نهم چون درمجلس حاضر شد ولب بموعظت بگشود نخست چنانکه شنیدی بعبارت رُوِیَ عَنْ اَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ اَبِی طَالِبٍ افتتاح کرد ودیباچه وخاتمه مواعظ خویش باسم آنجناب انتساب نمود وحال انکه ممکن بود ازروایات آنحضرت اعراض جسته اخباری ازدیگر صحابه رسول رضوان الله علیهم درمیان آورد پس چنان دانستم که آن اسناد قبیح ازدرسعایت بوده نه ازروی حقیقت واورا ذلیل عقاید ارالایش ایکونه مفاسد منزه است ولیکن که عزم مستور ما برخاطر او مکشوف افتاده اندیشهٔ اختبار وآزمون خویش بنور ایمان دریافته باشد درکتب مغازی وتواریخ مسطور است که درسال سیصد وشصت وهفت هجری عضدالدوله دیلمی پس ازفوت پدرش رکن الدوله بالشکری انبوه عزیمت تسخیر عراق تصمیم داده متوجه بغداد گشت وعزالدوله بختیار بن معزالدوله ازآهنگ آن یورش آگاه شد سلاست خویش مغتنم شمرده ازدارالسلام بغداد بیرون تاخت وراه موصل پیش گرفت وقتی که عضدالدوله وارد بغداد شد واقرار بختیار واقف گشت قصد موصل نمود وهرچند طایع نه خواست که با او درآن ایلغار همراه شود عضدالدوله رضا نداده خود باحاضران رکاب بختیار را تعاقب کرد ودرحوالی موصل تلاقی فریقین افتاد وجنگی عظیم درپیوست وبختیار را بخت یاری ننموده بدست عضدالدوله مقتول گشت وچون عضدالدوله ازآن مهم فراغت یافت برابی تغلب بن ناصرالدوله تاختن برده قلمرو او درحیطهٔ تصرف آورد تمام املاک باسعدالدوله بن سیف الدوله بازگذارد وخود بدارالخلافه مراجعت جست وخلیفه اورا بتشریفات لایق واحترامات شایان امتیاز داد وطوقی مرصع که بدان زمان سلاطین درگردن میکردند باچند پیرایه دانه نشان که برهیات دست برنجن بود وپادشاهان درست نمودند بدو بفرستاد ودرآیتی که درآنعهد خزبولیعهد داده نمی شد بروی موهبت کرد الغرض وقتیکه عضدالدوله باکمال استقلال برعرصهٔ حکمرانی عراق استقرار یافت فرمان داد تا درتمام کوچه وبازار بغداد ندا درداد ند که پس ازنوعاطف وتقاصیص کس بنقل اخبار صحابه وفضایل یاران رسول لب نگشاید وهرکرا نیت استحقاق وقصد احراز ثواب است بقرائت کلام الله توسل جوید ورضای حق سبحانه وتقرب رسول درضمن آنعبادت می ریا طلب کند وچنانچه کس بهوای تعصب طریقت وحمیت مذهب راه مخالفت پوید وازمناقب انصار ومهاجرین حدیثی گوید البته کیفر آن نیت فاسد بشمشیر سیاست حوالت رود وخرمن عمر آن آشوب جوی بدست دژخیمان آتش خوی بسوزد واین مدار اموجب آن بود که قبل ازاستیلای وی برعراق درمیان شیعه وسنی محض عناد مذهبی غبار فتنه بالا گرفته کار بربیکار کشید وجمعی کثیر ازطرفین مقتول آمدو دیار بسیار سوخته شد وازاموال واثاث وسامان آنقدر بتاراج رفت که ازقید ضبط بیرون بود وعضدالدوله ازمادهٔ نزاع ومنشأ فساد استفسار نمود معروض داشتند

درخیم
بروزن اقلیم جلاد وخونریز
گویند
بزبان

که اصل باعث وحقیقت مورث شایعه سفک دماء واتلاف نفوس واعطان مساجد ومنابر وقصه خانان کوی وبازارند
کاز طرفین برحسب عقاید خویش نقل مناقب صحابه بعضاً من وبعض نمایند ودرمیان صدر اول ازاکابر مسلمین وصنادید
اصحاب دعوی تضاد ومعاداة کنند وسفهاء عوام بهم شورانند وتقتل وغارت یکدیگر دلیر سازند عضد الدوله
برحسب مصلحت ملکی منادی درکوچها انداخته آن جماعت را ازصعود منابر واستماع معابر نهی فرمود و
درآنباب چنانکه اشارت رفت تاکید وتهدید آورد اتفاقا درآن ایام نوبتی ابن سمعون درجامع بغداد برکرسی
برکرسی نشسته جمعی کثیر وجمی غفیر بروی انبوه شدند وآن خطیب فرزانه بمواعظ حکیمانه لب کشود وحق تبلیغ اداء نمود
وشرط نصایح بپرداخت وقتیکه این مخالفت صریح بآن منبع شدید بسمع عضد الدوله رسید عظیم غضبناک شد
وابو الثناء راکه یکی ازمقربان بارگاه عضدی بود مامور داشت تا ابن سمعون را احضار نماید ابو الثناء گوید
من برحسب فرمان از دنبال وی کس فرستاده اورا بمنزل خود خواندم وقتی که بوثاق من وارد شد اورا
مردی باهیبت ویک منظر دیدم ومی اختیار ازپی تعظیمش بپای ایستادم ودرکنار خویش جایش معین ساختم
اونیز بی پروا درآن مقام قرار گرفت ودلیرانه همزانوی من بنشست پس مقدمات احضار درمیان آورده
گفتم ایها الشیخ ترا درحضرت شهنشاه بمخالفت امر وترک طاعت متهم داشته اند وخاطری برتو سخت آشفته
وخشمگین ساخته از والته خشونت خلق وغلظت خوی وشدت بطش وی شنیده ومقام جبروت وسطوت او
چنانکه باید دانسته پس بهنگامیکه درحضور درآئی نخست بتقبیل آستان مبادرت نمای پس درمکالمات انواع
خضوع وتلطف بظهور آورد واز رعایت آداب حضور واعمال رسوم مقرر هیچ فروگذار وهم تمام توجه قلب بدرگاه
پروردگار کن وحراست خون خویش ازخدا بطلب باشد نظر رحمت حق ترا دریافته ازچنگ اینچنین شیری غضبناک
نجات بخشد ابو الثناء گوید همینکه این مراتب بشنید گفت الخلق والامر لله هر ملک وملکوت وغیب وشهود
بدست خدایتعالی است بی فرمان او هیچ امری بوجود وظهور نپیوندد آنگاه بپای خواسته بادی رقتم تا بقرب
حجره عضد الدوله رسیدم گفتم تو درهمین مقام لختی بپاسای تا من دخول را فرصتی حاصل کنم هان ای شیخ بهوش باش
وطریق حزم ازدست مگذار واز جای خویش حرکت منمای تا من نزد تو مراجعت کنم وسخنان گذشته دیگر باره
بروی اعادت دادم برحالتیکه بیم آن داشتم گمباد بدست من آن هنرمند یگانه را آسیبی رسد چون بحضور درآمدم
واراده استیذان نمودم ناگاه دیدم ابن سمعون برپهلوی من ایستاده همه تقریراست که درخیرخواهی وصلاح اندیشی
وی رفت جمله را یاد داده انگاشته پس درحضرت عضد الدوله نخست روی بجانب سرای نخجیر نموده این آیت
قرائت کرد بسم الله الرحمن الرحیم وکذلک اخذ ربک اذا اخذ القری وهی ظالمة ان اخذه
الیم شدید ماحصل مفهوم انکه چون قهر خدای سبحانه برستمکاران قری درگیرد اینچنین کند همانا سطوت
بطش کردگار بس دردناک وشدید است انگاه متوجه جانب عضد الدوله گردیده این کریمه بخواند
بسم الله الرحمن الرحیم ثم جعلناکم خلائف فی الارض من بعدهم لننظر کیف تعملون

ابن سمعون

یعنی پس از آنجماعت شمار اجای نشستن ایشان نشسته بودیم تا چگونگی کردار شمار انگریم پس بوعظ و زجر شروع نموده
از اخبار غفلت زدای و آثار قساوت پیرای و نصایح راحت سوز و سوانح عبرت آموز انقدر تعمل کرد که عضد الدوله را
با همه غلظت قلب و فظاظت طبع رقتی غریب دست داد زوی خویش تا آستین جامه بپوشانید و من آنچنان حالت از
سالیان دراز تا بدانوقت ازو ندیده بودم از تاثیر سخن و گرمی نفس ابن سمعون بسیار در عجب شدم پس آن سحر
پرداز سخن آفرین بحجره من مراجعت نمود و عضد الدوله مرا گفت همین دم به بیت المال رود و سه هزار درهم ماخوذ
داشته باضمیمت ده جامه فاخر از البسه قیمتین نزد ابن سمعون برد و جمله را بوی تسلیم دارد اگر از قبول انها امتناع جست
بگو شهنشاه فرموده که این اموال بر فقرا اصحاب خویش متفرق سازی و اگر آن خلعت و انعام بپذیرفت
در حال او را گردن زن و سرش نزد من حاضر کن ابو الشنا گفت از شنیدن این کلمات خوف و رعب
بر من مستولی گشت و زیاده در بیم شدم که مبادا اهلاک آنواعظ متعظ بدست من جاری گردد پس منصرف
که عضد الدوله مأمور داشته نزد ابن سمعون شتافتم و با او گفتم که مولای ما ترا اسلام رساند و گوید این در مهار
در نفقهٔ خویش مصروف نمای و بدین جامها اندام شریف مستور نمای گفت یا ابا الشنا مرا بدین درهم
و اثواب هیچ حاجت نیست چه این لباسها که اکنون من پوشیده ام مدت چهل سال است که پدرم برای من
وقتی که از منزل خود بیرون آیم آنها را در پوشم و چون بخانه انصراف جویم آنها را یک بیچیده در موضعی محفوظ
گذارم چنان پندارم که این البسه مرا تا سر انجام عمر کفایت کند و بدیگر اثواب و اقمشه دنیا نیازمند نیستم
از متروکات پدر خانه مرا بمیراث رسیده که پیوسته بکرایه مسکون است و اجرت آن دار مرا برای نفقات
یومیه و رفع حاجات اتفاقیه کافی باشد با این همه نیازی دائم و غناء قناعت با نعام و تشریف سلطانم چه حاجت
گفتم یا شیخ حالیکه خود بدینها محتاج نیستی پس بحسب امر شهنشاه آنها را در میان فقرا و مستحقین اصحاب خویش تقسیم نما
گفت میان اصحاب من کسی مستحق این اموال نیست خود اصحاب شهنشاه بدانها محتاج ترند خوشتر انکه این هدیت
فیما بین اتباع موکب و ملتزمان رکاب تقسیم شود ابو الشنا گوید چون پیغام و تبلیغ بگذاردم و پاسخ برطبق ارادت
شنیدم با انبساطی تمام و نشاطی وافر بحضرت عضد الدوله باز گشتم و صورت ماجری بی کم و کاست بعرض
رسانیدم عضد الدوله نیز از آن معنی خورسند و خوشحال گشته بلسان شکر گفت اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِی سَلَّمَهُ
مِنَّا وَسَلَّمَنَا مِنْهُ یعنی ستایش خدائیرا که او را از سیاست ما حراست فرمود و ما را از خباثت وی سلامت بخشید
ابن سمعون را کلمات حکیمانه و نصایح واعظانه بسیار است مردم قصار عبارات و انواع حکم از دهان وی
التقاط کرده در کتب و خواطر خویش درج و ضبط مینمودند منجمله گفتی رَأَیْتُ الْمَعَاصِیَ ذُلًّا فَتَرَکْتُهَا
مُرُوءَةً فَاسْتَحَالَتْ دِیَانَةً یعنی ارتکاب گناهان را خواری و ناکسی یافتم پس محض مردمی و کرامت
طبع آنها را ترک کردم و این حالت تبدل بدیانت انجامید گویند چون فصل بهار می رسید می گفت
مَرْحَبًا بِثَوْبٍ لِبَاسُهُ حَرِیرٌ وَأَنْفَاسُهُ عَبِیرٌ وَکُلُّهُ وَعْظٌ وَتَذْکِیرٌ

فظ فظاظة گرانه
وفظاظ گفتاب
وفظظا محرکه درشتخوی
کردیه

یعنی خوشا آن مرد باری که جامه و کسوتش از پرنیان و نسیم و شمیمش عنبر بار و خود سراپا موعظت رطب اللسان است در شرح مقامات حریریه این کلمات از سخنان او نقل افتاده اِنَّ الْقَلْبَ بِمَنْزِلَةِ الْمِرْاٰةِ فَاِذَا اَصَابَهَا لَطْخَةٌ عُولِجَتْ بِالنَّبْتِ فَاِنْ زَادَتْ زِيدَ فِيهَا مِنْ حُثَاثِ الْاَجْسِ فَاِنْ زَادَتْ جُلِيَتْ بِالْحَدِيدِ فَاِنْ زَادَتْ عَلَى ذٰلِكَ حَتَّى رَكِبَهَا الصَّدَاءُ لَمْ يَكُنْ لَهَا بُدٌّ مِنْ عَرْضِهَا عَلَى النَّارِ حَتَّى يَتِمَّ جِلَوُهَا یعنی دل بمنزله آینه است پس اگر اندک آلایشی در آن پدید کرد و بار و غن ریش باید معالجت نمود و اگر زیاده باشد باید سائیده و مسحوق آجر بر زنیت اضافت کرد و اگر بیشتر باشد باید با آهش صیقلی ساخت و اگر چندان زنگ گرفته باشد که بدین معالجات زدوده نگردد ناچار باید شش عرضه آتش ساخت تا از آن بهر گدر و آلایش صافی گردد مراد آن است که اگر قلب را از غبار علایق و تیرگی شواغل حجابی طاری نگردد حقایق امور و عکوس اشیاء در آن تجلی کند و اگر آنرا از قبول انعکاس حاجبی عارض شود علاج آن جز بتصقیل عبادات و اعمال ریاضات صورت نبندد و پس باندازه کثرت موانع و معاصی بر شدت ریاضت و رحمت افزودن باید و اگر غفلت و قسوت بدان پایه رسد که بهیچوجه رفع نگردد البته علاج آن بدست فرشتگان غلاظ و شداد حواله رود ابو الحسن شهرزوری گوید وقتی از وزیر مهلبی دختری خورد سال بمرد و وزیر از فوت او بسیار افسرده و غمگین گشت و از شدت حزن واندوه هیچ آرام گرفتن نمی توانست مردم دسته دسته برای تعزیت بحضرت وی درآمدندی و تسلیت گفتندی تا آنکه ابن سمعون وارد شد و بدین کلام نفیس او را خطاب کرد که صَبْرًا اَيُّهَا الْوَزِيرُ عَنِ الرَّيْحَانَةِ الَّتِي اخْتَارَ اللّٰهُ لَكَ الْمَثُوبَةَ عَلَيْهَا وَالْاَجْرَ فِيهَا یعنی ای وزیر صبور و شکیبا باش در مصیبت آن ریحانه که خدای سبحانه برای تو ثواب خود را بر حیات وی برگزید و برحسب حکمت بالغه در عزای او جزای صبر بخشیدن را بر تمتعات وجود وی مرتبت نهاد و وزیر را آن سخن مطبوع مؤثر افتاده و زیاده خورسند شد و تسلی گرفت از کافی الکفاة صاحب بن عباد نقل است که گفت ابن سمعون را شنیدم که در موعظت گفتی سُبْحَانَ مَنْ اَنْطَقَ بِاللَّحْمِ وَبَصَّرَ بِالشَّحْمِ وَاَسْمَعَ بِالْعَظْمِ یعنی پاک و منزه است خداوندی که خلق را با گوشت گویا ساخت و با پیه بینا نمود و با استخوان شنوا فرمود همانا ابن سمعون این حکمت عالیه و کلام قدسی را از منبع علم و مصدر کمال بخود انتحال نموده و در این باب بر حکم علویه و معجزات مرتضویه دست برد آورده چه این سه گوهر گرانمایه افروز علی التحقیق از لسان حقایق بیان امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه سعادت صدور یافته و اکنون در سلک کلمات قصار از کتاب نهج البلاغه بدین ترتیب منظوم است که اَعْجَبُوا لِهٰذَا الْاِنْسَانِ يَنْظُرُ بِشَحْمٍ وَيَتَكَلَّمُ بِلَحْمٍ وَيَسْمَعُ بِعَظْمٍ اما تکلم بعضو لحمانی خود محسوس و مشهود است و مراد از شحم چنانکه ابن ابی الحدید معتزلی تصریح نموده رطوبت جلیدیه باشد که شعاع بصری از آن خارج شده با عیان مرئیات اتصال جوید و احساس حاصل کرده

و یا اشباح بمصرات بتوسط هوای شفاف در آن انطباع یافته ادراک میسر شود و مراد از عظم استخوانهای چهارگانه لطیفه است که در روی پرده صماخ در فضای بطن ثانی از بطون ثلاثه اذن واقع شده و هریک را در السنه اطبا بمشابهت نامی معین گشته و آن اسامی در کتب تشریح بدینگونه مشروح است عظم مطرقی عظم سندانی عظم رکابی عظم عدسی یکی از افاضل عصر را شنیدم که می گفت از این عظام در کتب شرعین اسلام بهیچ جا نام نبوده اطبای اروپا که در صناعات حسیه بنهایت مهارت و کمال حذاقت پیوسته اند این عظام بآلت دقته مبین تعیین نموده اند و علیهذا کلام امیرالمومنین را در باب آن عظام یکی از کرامات عظیم توان شمرد در تاریخ وفیات الاعیان مسطور است که ابن سمعون در منتصف شهر ذی القعده از سال سیصد و هشتاد و هفت هجری در بغداد از دار فانی بعالم جاوید رخت بربست در جامع منصور بر و نماز گذارده در خانه اش مدفون ساختند و در روز پنجشنبه یازدهم شهر رجب از سال چهارصد و بیست و شش هجری نعش او را از آن موضع نقل داده در باب الحرب نزدیک مقبره احمد بن حنبل بخاک سپردند گویند با انکه از هنگام دفن او تا روزیکه مدفنش برای نقل بشکافتند قرب چهل سال گذشته بود از اعضا و جوارح و اکفان وی اصلا تغیری مشهود نیفتاد و این معنی نسبت معتقدانش مزید کرامات محسوب گشت از وی تصنیفی جز کتاب مجالس یافت نشد نوشته اند که تمام احادیث و روایات و اخباریکه در آن کتاب ایراد کرده از ضعیف مسندات اند و اصلا خبری مرسل در آن مندرج نیست لفظ سمعون که نام نیای وی بوده مغیر اسمعیل است او را بخشت باسمعیل نسبت کرده اند رفته رفته تحریف و تغییر بدانکلمه راه یافته تا صورت ان هیئت سمعون بوزن بغلول در پیوست

ابن جنی ابو الفتح عثمان ابن جنی الموصلی النحوی

امام اهل عربیت و از اعیان علماء ادب معدود است سید مرتضی و سید رضی را که از اکابر و رؤسای علما امامیه اند معاصر بوده ولادت وی پیش از سال سیصد و سی در موصل اتفاق افتاده و پدرش جنی از غلامان رومی و مملوک سلیمان بن فهد بن احمد ازدی موصلی بوده چنانکه خود در این ابیات بدان اشارت کند

فان اصبح بلا نسب فعلمی فی الوری نسبی ... علی اتی اول الی فروم شانخ نجب
فیا صیرة اذا انطقوا ارم الدهر دون الخطب ... اولاک دعا النبی لهم کفی شرفا دعائی

حاصل مضمون انکه اگر مرا شرافت نسب و مجدت عصب حاصل نباشد باکی نیست چه پیوندادب که برتر از هر حسب است مرا مرزوق افتاده با انکه مرا بتعبیله از وکه خود از اشراف و مهتران قبایل معدود ند انتساب است آنان قومی باشند که چون تیغ زبان از نیام کام برای کلام برکشند زمان پرفتن زبان از سخن در کشد و از رامدن هر مقال ساکت نشیند حضرت رسالت درباره آن جماعت بدعا لب کشود و آنقوم را اینگونه یاد فرمود ایشانرا دعای رسول مختار برای مباهات و افتخار پسندیده باشد و از هر موجب امتیاز پیرایه سازد نقل است که ابن جنی در نزد ابو علی فارسی روزگاری دراز تلمذ نموده و هم دیوان متنبی بر متنبی قرات کرده و از افاضات

ابن جنی

آن استاد هنرپرور بر دقایق و نکات اشعار آن دیوان اشعار یافت سپس بر آن دیوان شرحی آورده خود در آن شرح گوید وقتی در غیاب من شخصی در حضرت متنبی او را از این شعر که از نتایج افکار متنبی است سئوال نمود بادِ هَوَاكَ صَبَرْتَ أَمْ لَمْ تَصْبِرَا بروی وقتی آورد و گفت چگونه با بودن لم جازمه الف در لم تصبرا ثابت مانده و حال آنکه اصول و قوانین صرفیه چنین اقتضا کنند که لم تصبر با سقاط الف باشد متنبی در جواب گفت هرگاه ابو الفتح ابن جنی در این محضر حضور داشت همانا این مسئله تر اجوابی کافی ایراد کردی پوشیده نماند که اشکال شعر متنبی را جواب آن است که کلمه لم تصبرا در اصل لم تصبرن موکد بنون خفیفه بوده و نون آن در حال وقف بالف بدل شده زیرا در وقف نون خفیفه را مقتضی قانون صرفی بالف ابدال کنند چنانکه عشی گفته وَلَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ وَاللهَ فَاعْبُدَا که در اصل فاعبدن بوده نون را با لف بدل کرده ولی صاحب دمیه القصر در مقام تجلیل و تعظیم ابن جنی گوید وَلَيْسَ لِأَحَدٍ فِي فَتْحِ الْمُعْضَلَاتِ وَشَرْحِ الْمُشْكِلَاتِ مَا لَهُ سِيَّمَا فِي عِلْمِ الْإِعْرَابِ وَمَنْ تَأَمَّلَ مُصَنَّفَاتِهِ وَقَفَ عَلَى بَعْضِ صِفَاتِهِ وَكَانَ يَحْضُرُ عِنْدَ الْمُتَنَبِّي وَيُنَاظِرُهُ فِي شَيْءٍ مِنَ النَّحْوِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَقْرَأَ عَلَيْهِ شَيْئًا مِنْ شِعْرِهِ أَنَفَةً وَإِكْبَارًا لِنَفْسِهِ وَالْمُتَنَبِّي يَقُولُ هَذَا رَجُلٌ لَا يُعْرَفُ قَدْرَهُ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ و از این کلمات چنین مکشوف گردد که ابن جنی از متنبی اکتساب و اخذ فنون ادبیه ننموده و دیوان متنبی را بر وی قرائت نکرده بلکه در مجلس متنبی حاضر شدی و در مسائل و مطالب نحویه با وی مناظرت و مباحثت نمودی بدون آنکه از اشعار متنبی از وی چیزی استفادت کند سیوطی در کتاب طبقات النحاة گوید ابن جنی را قواعد و اصول تصریف معرفت و استحضار بیش از قوانین نحویه بود و بیش آن بود که در بدایت و آغاز تحصیل ملازم ابو علی فارسی گردید باخذ مسائل ادبیه و اصول اشتقاق و صرف در محضر وی چندی اشتغال جست و هنوز بدرجه کمال نرسیده بود که مدرس استاد را مفارقت نموده در جامع موصل حوزه درسی فراهم آورد و روزها در جامع نشستی و بر تلامذه و اصحاب خود مسائل نحویه املاء نمودی اتفاقا روزی استادش ابو علی از حوالی مدرس وی عبور نمود چون نظرش بر آنجمع افتاد و از صورت حال آگاه گشت ابن جنی را مسئله از مسائل صرف پرسش نمود ابن جنی از جواب آن فرو ماند و در حضور اتباع خویش زیاده خجل گشت آنگاه ابو علی وی را بدین خطاب عطاب آورد و گفت لَقَدْ بَلَيْتَ وَأَنْتَ حَصِيٌّ یعنی دعوی موبزی میکنی در حالیکه خود غوره باشی ابن جنی را کلام استاد مؤثر افتاده در حال حوزه خویش فرو گذاشت از آن پس سالیانی دراز هم روزه در مدرس افادهٔ ابو علی حاضر شدی تا آنکه در فن اشتقاق و تصریف زیاده ماهر و کامل گردید و پس از وفات ابو علی کوکب اقبال ابن جنی طالع گردیده آوازه فضل و دانش وی در جمیع بلدان انتشار یافت و در دار السلام بغداد در مکان ابو علی مسند تدریس بگسترد و در سادهٔ افادت متمکن گردید شغل تدریس و ریاست علمیه بروی مسلم گشت و بقیه روزگار خویش تالیف و تصنیف بگذرانید عمر بن ثابت ثمانینی و عبد السلام بصری و ابو الحسن سمیعی از تلامذهٔ او معدود آیند ابن خلکان از بعضی حکایت کند

کرابن جنی از یکچشم ناپسنا بود واز این اشعار که بدو نسبت دهند این معنی مکشوف گردد

صدودك عنی ولا ذنب لی ... یدل علی نیة فاسدة
فقد وحیاتك ثم ابکیت ... خشیت علی عینی الواحدة
ولولا مخافة ان لا اراك ... لما کان لی فی ترکها فائدة

حاصل معنی انکه اعراض نمودن تو از من در حالتی که مرا گناه و معصیتی نیست بر نیت فاسده دلالت کند بجان خودت سوگند ارنشدت گریه و فرط اندوه که مراست بر این یکچشم خویش زیاده بیمناک باشم واگر خوف آن نبود که از دیدن روی تو محروم مانم هانا از کثرت بکاء این یکچشم را نیز نابینا مینمودم چه در واگذاردن او فائده مترتب نگردد ولی بهرحال این روایت استوار ندانند واین اشعار با بوالحسن علی بن منصور دلمی نسبت دهند مع القصه در بغداد در روز جمعه بیست وهشتم صفر از سال سیصد ونود ودو وفات یافت وبروایت ابن اثیر جزری در سیصد ونود وسه از این جهان رخت برگرفت اورا در شونیزیه که بمقابر قریش معروف است قرب مزار استادش ابوعلی فارسی بخاک سپردند واورا تصانیف ومولفات مفیده بسیار است آنچه از آنها ضبط کرده بدین شرح است کتاب خصایص در نحو سر الصناعه ومنصف شرح تصریف ابی عثمان المازنی کتاب تلقین در نحو کتاب التعاقب والکافی فی شرح القوافی الاخفش کتاب المذکر والمؤنث کتاب التمام فی شرح اشعار هذیلیین وکتاب المنهج فی اشتقاق اسماء شعراء الحماسه ومختصر فی العروض ومختصر فی القوافی کتاب المسائل کتاب المحاضرات والتذکرة جهانیه کتاب مختار تذکره ابی علی فارسی کتاب المتعصب فی العمل الیعین کتاب محاسن العربیه کتاب التحب فی اعراب الشواذ شرح الفصیح کتاب اللمع کتاب التنبیه کتاب التهذیب کتاب التبصره شرح مستعلق الحماسه شرحین علی دیوان المتنبی گویند ابواسحق شیرازی اسامی کتب خود را از اسماء کتب ابن جنی اخذ کرده چه او را نیز مهذب وتنبیه وتبصره هست وکتاب لمع ابن جنی در اصول وقواعد نحویه است وجماعتی از اعلام علما مانند خطیب تبریزی وابن خشاب نحوی وشیخ ابوبکر خفاف وسید ابوالبرکات عمر بن شریف نحوی لغوی وکروهی دیگر آنکتاب را شرح نموده اند وجنی بکسر جیم وتشدید نون است

شیخ ابوالحسن علی بن جعفر خرقانی

از اجله اولیاء ابدال واز اعاظم زهاد اهل حال است بطیب خلق وکرامت نفس سرآمد مشایخ زمان وبخصایل پسندیده وصفات ارجمند یگانه عرفای دوران بود فضایل صوری وکمالات معنوی را باهم جمع داشته وبر مقامات شریعت واسرار طریقت دانا بوده در نفحات الانس وبعضی از کتب سیر مسطور است که انتساب آن عارف کامل در تصوف بسلطان العارفین بایزید بسطامی رسد ولی جماعتی از اهل معارف وسلوک این نسبت را صحیح ندانند وگویند نسبت در اصطلاح اهل عرفان درست نیاید مگر آنگاه که مرید بی واسطه بی استماع کلمات دریافت توجهات از مرشد نموده باشد واز زمان وفات بایزید تا ولادت آن شیخ کامل بسیار متطاول گردد

ابوالحسن خرقانی

وهم تصریح مولوی رومی بدین تصحیح شهادت دهد که گفته
بوالحسن بعد از وفات بایزید — از پس این سالها آمد پدید
گاه و بیگه نیز رفتی بی فتور — بر سر کورنشستی بی حضور
تا مثال شیخ پیش آمدی — تا کی گفتی شکایش حل شدی

بهرحال شئون معارف و مقامات سلوک وی زیاده از آن است که محتاج به بعضی از انتساب باشد چه اکثر از افاضل مشایخ عرفا که بر سر منزل طریقت بار گشوده اند اخذ معارف و کسب فواید از آن عارف کامل کرده اند و از برکت افادات وی مرتبهٔ اعلی و مقام بلند یافته اند چنانکه بعضی از کلمات آینده بوضوح می پیوندد و در شرح اخبار و تفصیل آثار وی آورده اند که بایزید در عرض سال یکبار به زیارت رباط دهستان که مردمان او باش و رزل در آنجا سکنی داشتند رفتی بر فراز تلی که در آن حوالی بود بایستادی و نفس برکشیدی چون کسی که استشمام بوئی خوش نماید مریدان از شیخ بایزید سئوال کردند که ویرا زمانی است هرگاه که در حضرت شیخ بدین مکان رسیم استنباط مینمائیم حالت آنرا که استشمام رایحه کند و ما را از استشمام هوا هیچ از هیچ سوی بر دماغ نرسد فرمود نیکو دریافتید من از این قریه که مردمان بی تقوی منزل دارند بوی مردی میشنوم که نامش علی و کنیتش ابوالحسن است و چند سال بعد از وفات من بیاید در خت نشاند و زرع کند و بار عیال کشد و مردمان را بطریق خیر ارشاد کند و لحظهٔ از یاد خدا تعالی غافل نباشد

و مولوی نیز در دفتر چهارم از مثنوی این حکایت را با ندک تغییری مشروحاً منظوم نموده که یک و پنجاه سال است

هم در آنجا ناله مشتاق کرد — بوی را از باد استشراق کرد
گفت زین سو بوی یاری میرسد — کاندرین ده شهریاری میرسد
بعد چندین سال سیر آید بشی — میرسد بر همسایهای خرگهی
رویش از گلزار حق گلگون بود — از من او مذکر مقام افزون بود
چیست نامش گفت نامش بوالحسن — طلعتش را گفت مه را بود و فن
قد او در رنگ او و شکل او — یک بیک را گفت از کیسو و بو

و چون از این بشارت بایزید یکصد و سه قمری برآمد و سنین هجرت نبوی بسیصد و چهل و هشت رسید در خرقان که از قراء بسطام است متولد شد با آنکه پدرش مردی دهقان بود و در خرقان بکار زراعت می مشغولی مینمود ابوالحسن برحسب قابلیتی که در نهاد داشت تحصیل علوم شریعت و تکمیل سلوک طریقت پیش گرفت و کسب علوم را پیش نهاد خاطر ساخت و در آن باب ترقیات کامل حاصل کرد و در ایام تحصیل همواره با نیکمردان و خداوندان تقوی مراودت مینمود و زمانی از اخذ علوم فارغ نمی نشست و پیوسته با طهارت و عبادت گذرانیدی و بجز قوتی قوت حیوانی را حفظ نمودی تا آنکه در زمره فضلا و فقهای عصر آمد و مشهور و معروف گشت مدتی متمادی روزگار زندگانیش بدین و تیره میگذشت تا بواسطه حادثی آن خبر که از بایزید انتشار داشت گوشزد وی گشت وقتی را تربت بایزید گذار کرد فاتحه برخواند و بر حالتش تغییر کلی راه یافت و آنست که آن مقصود و منظور که او را اکنون ضمیر است در آن مقام قرین انجاح گردد و پس بعد از آن گاه و بیگاه تربت بایزید رفتی چنانکه نقل است که دوازده سال نماز خفتن در خرقان بجماعت گذاردی آنگاه پیاده روی به بسطام نهادی و نزدیکی تربت بایزید بعبادت مشغول گشتی و دست تضرع بدعا برداشتی و گفتی خداوندا چه شود که از آن منزلت و رتبت که بایزید را دادی مرا نیز بی بهره نگذاری آنگاه بخرقان مراجعت کردی

ابوالحسن خرقانی

نماز صبح را باطهارت بجماعت ادا میکرد و بدین سان دوازده سال در هر شب سه فرسنگ راه رفتی و مراجعت کردی
پس از آن زمان معهود شبی آوازی از ترتب بایزید برآمد که یا ابالحسن کاه آن آمد که نشینی و معاشرت کنی تا انفاس
قدسیه تو خلق برکت جویند چنانکه در نظم این حکایت مولوی گفته بانگش آمد از خطیره شیخ حی هاناادعوک کی تسقی ایی
پس بر اثر آن صدا برفت و نزدیک قبر بایستاد در حالتی که تغییر کلی بر او راه یافته بود گفتای پیر طریقت مرا که
بدین طریق راهنمونی کنی همتی خواهم که مردی عالیم و از علوم شریعت بهره ندارم و قرآن نیاموخته ام
دیگر باره آوازی برآمد یا ابالحسن آنچه در ایام سلوک مرا رسید بیشتر از برکات تو بود گفت چگونه میشود که ترا
رورکار عمر بسالهای دراز قبل از من بوده از قبر صدائی برآمد آری چنین است اما در زمان حیات هرگاه
که دارم بخرقان می افتاد بچشم سر میدیدم که نوری از آن سرزمین برمی شد و در آن هنگام مرا در ضمیر
حاجتی بود که بگفتن میگذشت که انجاح آنرا متمنی بودم و قرین اسعاف نمی گردید ناگاه هاتفی بر من بانگ زد که ایی بایزید
حرمت آن نور بشناس و بدرگاه خدا بتعالی بشفاعت برانگیز تا حاجت روا گردی پرسیدم آن نور از آن کیست
گفت نور بنده خاص ما ابوالحسن و من آن نور شفیع خود کردم آنچه تو در سی سال برآورده نگشته بود روا کردم
در اینحال شئون خود از دست مده و دیگر جای مقیم باش و مردمان را بطریق خیر ارشاد کن و افتادگی شعار خود ساز
شیخ ابوالحسن گوید چون بر اجعت خرقان و نشستن اجازت یافتم اطاعت را سپر رنگ روی براه آوردم از آنزمان
که بخرقان رسیدم در بست و چهار روز تمام قرآن را پاموختم و در فن قرائت درجه بلند یافتم بروایت دیگر همان هنگام
که روی براه آورد آغاز فاتحة الکتاب کرده چون بمکان خود رسید تمام قرآن را برخواند پس طریق خواندن
او را تکمیل نمود اگرچه بعضی از فضلای عرفا لفظ عامی را معانی دیگر نمایند و گویند او را غرض از لفظ عامی
مطالب دیگر بوده و خواندن و آموختن قرآن را بچیز دیگر تفسیر کنند از آنروی شیخ ابوالحسن در آنهنگام که بتربت
بایزید میرفت از فقهای عصر و فضلای زمان محسوب میشد چنانکه در عنوان ترجمه بر تحصیل وی اشارت رفت
پس طالب مقامات معنوی و کمالات نفسانی گردید همچنانکه مسطور افتاد در تربت بایزید فتوحات و مکاشفات
باطنی از برای وی حاصل گشت مع الجمله پس از این حالات که بروی ظاهر گردید در خانقاه خود مقیم گشت و بزرگان
زمان و فضلای دوران با وی مراودت مینمودند و از بیانات وی استفادت میکردند سلاطین و وزرای
عصر را همواره با وی مکاتبات و مراسلات بود و از بلاد بعیده روی بحضرتش مینهادند چنانکه در تذکرة
الاولیا مسطور است در سنگامیکه سلطان محمود بن سبکتکین از کین خواهی خوارزمشاه و ضبط آن ممالک فراغت
حاصل نموده عنان عزیمت بجانب مقر معهود انعطاف داد از آنکه صیت معارف و آوازه سلوک او را غارف
کامل بگوش سلطان رسیده بود زیاده حضورش را شایق گردید فرمان صادر گشت که موکب سلطانی
بسمت بسطام در حرکت آید یکچند در آنمکان آسایش نماید ملازمان آستان فرمان سلطان را اطاعت کرده از آنسوی
نهضت نموده در نزدیکی خرقان سراپرده پادشاهی را برپای نمودند و چون یکدو روز خود لشکریان

از ریخ راه برآسود و مذ سلطان یکی از خواص خود را بفرمود تا نزد شیخ رود و گوید پادشاه قصد این ملک نداشت الا آنکه درک صحبت و زیارت آن عارف کامل را نماید و زیاده بر سیدن حضور ما تر غیبش نمای اگر بر آمدن انکار آورد این کریمه بروی بخوان اَطیعُوا اللّٰهَ وَاَطیعُوا الرَّسولَ وَاُولِی الاَمرِ مِنکُم فرستاده چون پیغام برساند شیخ رفتن نزد سلطان را عذر آورد و فرستاده چنانکه مأمور بود آیت بخواند شیخ گفت محمود را بر کوی که ما چنان در اطیعوا الله مستغرقیم که همواره از اطیعوا الرسول سر خجالت بر زمین داریم تا با ولی الامر چه رسد چون پیغام سلطان محمود رسید او را گریه دست داد بعضی از خواص خود را گفت برخیزید که بخانقاه وی رویم که او از آن اشخاص نیست که ما گمان برده ایم یقین است که نزد ما نخواهد آمد پس ایاز را طلبیده حکم فرمود جامه سلطنت در پوشد و ده کنیزک را بلباس غلامان بیاراید و خود اسلحه چنانکه رسم اسلحه دار بود در بر کرفت و بفرمود تا کسی دیگر از ملازمان سلطنت همراه نباشد ایاز بر رسم پادشاه حرکت کرده سلطان مکرچو اسلحه داران در پیش میرفت تا نزدیک خانقاه شیخ رسیدند و بدانجا درآمدند و سلام دادند شیخ همچنانکه نشسته بود بر نخواست و رو سلام نکرد و در ایاز نگریست و احترام سلطنت بروی نمود سلطان محمود بدو گفت ای شیخ چرا شرط ادب بجای نیاوردی و از برای تعظیم سلطان برنخواستی اینهم دام تذویر است شیخ گفت لیک دام مذویر هست اما مرغ آن تو نخواهی بود پس دست سلطان را گرفته گفت آنرا که بر خلق جهان پیشی داده اند تو فی پیش آی و بنشین سلطان بنشست و از هر سوی سخن در پیوست در آن اثنا گفت یا شیخ مرا سخنی گوی گفت نامحرما نرا کو از اینجا برون روند تا محرمانه سخن در میان آید سلطان محمود دانست که شیخ آن معانی دریافته و او را شناخته سلطان اشارت کرد کنیزان که متلبس بلباس غلامان بودند برون روند و معدودی دیگر که از ملازمان همراه بودند آنها را نیز رخصت انصراف داد و معذرت لب کشود پس از صحبت بسیار گفت مرا از اخبار بایزید که بتو رسیده است حکایتی گوی گفت بایزید خبر داده است هر که افعال و اقوال مرا متابعت نمود و مرا دید از حرک اشقیا خارج گشت سلطان گفت من این سخن باور ندارم مگر قدم و شان بایزید از پیغمبر زیادت است که بوجهل و بولهب و چندین مردم دیگر که منکر رسالت و نبوت او بودند آنحضرت را دیدند و همه در حرک اشقیا بودند شیخ گفت ای محمود ادب نگاهدار و سخن را روی از اینمقام بگردان پیغمبر را بدان نظر که بایزیدند بنگر معدودی از اصحاب خاص سلطان گفت دلیل بر مطلب چه داری این کریمه برخواند وَتَرَاهُم یَنظُرُونَ اِلَیکَ وَهُم لَا یُبصِرُونَ سلطان محمود را از آن تحقیق و بیان خوش آمد گفت مرا پندی ده گفت بر نگاهداشتن چهار چیز همت بر گمار اوّل بر هد و پرهیز دوّم نماز جماعت سیم سخاوت چهارم شفقت و مهربانی بر خلق خدای سلطان گفت مرا دعایی کن گفت در پنج وقت نماز دعا میکنم که اَللّٰهُمَّ اغفِر لِلمُؤمِنینَ وَالمُؤمِناتِ کاری کن که در عداد مومنین معدود کردی گفت دعای خاص بکو گفت عاقبت محمود باد پس سلطان مدره زر نزد شیخ نهاد از آنکه وقت چاشت نزدیک بود شیخ نیز قرص جوین در نزد سلطان کذاشت و گفت از این غذا بخور

سلطان لقمه از آن بر دهان گذاشته با زحمت زیاد بجاید چون خواست فرو برد کلوی سلطان را گرفت و نتوانست
ناچار لقمه از دهان بیرون آورد شیخ تبسم کرده گفت میخواهی که این بدره زر ما را نیز کلوگیر شود پس سلطان گفت
اگر دلجوئی مرا خواهی این بدره بگیر که مرا بدان حاجتی نیست و خود با نیت خالص بفقراء داده سلطان گفت مرا
از آن خود چیزی بیاد گار بخش شیخ پیراهنی ملبد که در بر داشت از تن خود بیرون کرده نزد سلطان گذاشت
پس سلطان از جای خواست که شیخ را وداع گفته بمقر سلطنت رود شیخ نیز بپای خواست و از احترام سلطان
چیزی فرو گذاشت نکرد بدو گفت زمان ورود تو چنین نکردی و حرمت منظور نمودی اکنون اینهمه کرامت چیست
شیخ گفت ابتداء بار عونت و آخر از در انکسار و خضوع و تواضع درآمدی و اکنون بفر دولتی و درویشی سیر و پی
و آفتاب دولت فقر و فنا در تو نافته است جای پیش ازین احترام و تواضع است پس سلطان از نزد وی بیرون رفت
و او را حالت دگرگون بود و پس بر آثار و اطوارش تغیر کلی راه یافت مسطور است که در همان ایام که سلطان محمود
رایات سلطنت بسمت غزنین انعطاف داد چنان اسباب فراهم گشت که همت بر غزو کفار هند بر گماشت و عزیمت
و عزمیت سومنات کرد چنانکه آنحکایت خود مشهور و معروف است و عنصری مروزی درین قصیده گفته است

تا شاه کامران سفر سومنات کرد کردار خویش را علم معجزات کرد بزد و نام کفر جهان را ز لوح دین
شکر و دعای خویشتن از و اجابت کرد و در آن واقعه روزیکه حربی سخت واقع گردید لشکر اسلام را اندک ضعفی حادث
روی داد در اثنای کیر و دار سلطان بگوشه رفت و از اسب فرود آمد و روی نیاز بر زمین نهاد پس از تضرع و زاری
پیراهن شیخ را که همراه داشت بیرون آورده بر روی دست گرفته گفت خداوندا اگر صاحب این جامه را در نزد تو
آبروئی است بدان آبرو تو را قسم دهم که لشکر اسلام بر کفار ظفر دهد و عهد کردم که آنچه غنیمت مرا قسمت شود بدرویشان
و فقرا ایثار کنم در آن اثنا در لشکر کفار رعد و برق پدید گشت و تاریکی جهان را فرا گرفت چنانکه هیچیک از آن کفار
یکدیگر را نمی دیدند و تیغ در هم نهادند از آنروی شکستی فاحش بر لشکر کفار روی کرده جیش اسلام با فتح و فیروزی
قرین گردیدند بدانسان به از غنیمت لشکر اسلام را روزی گردید که از حیز حساب خارج گشت در تذکرة الاولیاء
مسطور است در همان شب سلطان محمود بخواب دید شیخ را که گفت ای سلطان آبروی درویشان را چنین
امری از تو صادر گشت اگر در آنروز از خدا تعالی درخواست میکردی که تمام کفار آن سرزمین را بیزحمت
کشش و کوشش مطیع نموده و اسلام روزی میکرد بهتر بودی نقل است که شیخ الرئیس ابو علی بن سینا
چنانکه تفصیل آن در شرح حالش گذشت از خوارزم به نیشابور رفت از آنکه صیت معارف و فضایل آن عارف
کامل را شنیده بود و شوق خدمتش را زیاده داشت پیدرنگ بخرقان شتافت علی الصباح بدر سرائی
شیخ رسید در همانگاه میکه وی بجنبانیدن هیزم بصحرا رفته بود شیخ الرئیس در کوفت و از حال آن شیخ بزرگوار
جویا گشت و او را زنی بود بسی زشت رفتار و بدخوی از درون سرای صدا بلند کرد کیستی و این زندیق سالوس
چه میکند که همواره دام فریب گسترده و خلق خدا را اغوی می کند و زیاده به بیهوده گوئی لب گشود

ابوالحسن خرقانی

تجدیکه دیرا اندوه زیادی روی داده وبطلب شیخ بصحرا رفت درآن اثنا ازدور پیرا دید که پشته زیاد از هیزم
برپشت شیری قوی نهاده ومیراند وهمی آید شیخ الرئیس دانست که آنمطلوب ومقصود را که جویاست اوست
نزدیک رفته سلام کرد شیخ ابوالحسن رد سلام کرده شیخ الرئیس را ازآن جلالت شأن وگفتگوی زن تعجب
حاصل گشت ودرضمیرش گذشت که آن حالت را ازوی سئوال کند شیخ تبسمی کرد وگفت جای سئوال نیست
اگر بار چنان گیرنده گرگی نکشیدی چنین درنده شیری کی بزیر بارم رام گشتی پس دست شیخ الرئیس بگرفت
وپیاده همچنان تا بدرسرای آمدند شیخ ابوالحسن پشتهای هیزم برگرفت وشیررا رها کرده بوثاق آمدند واز هرگونه
صحبت ازمطالب حکمیه وفقهیه درپیوست شیخ الرئیس درأثنای مباحثات اورا منطقیه بیان میکرد روزی درهمان
ایام دیواری ازسرای شیخ خراب گشته تهیه بجهة تعمیران دیده بودند شیخ ابوالحسن خود روزها بکار کل مشغول
میگشت ووقتی دیگر نیز که شیخ الرئیس بکمالات علمیه اشتغال داشت درین صحبت شیخ ابوالحسن ازجای برخاست
که مرا معذور دارکه دیوار باید عمارت کرد وبرفراز دیوار شد ومشغول کل کاری گردید ناگاه تیری که بجهة
نصب کردن بکانی بردست گرفته بود ازدستش بیفتاد شیخ الرئیس ازجای برخواسته تا تیر بدستش دهد قبل ازانکه
تیر راازمین بردارد تیر بلند شده بدست وی قرار گرفت بدو گفت ای حکیم دانشمند براین عمل چه دلیل داری
شیخ الرئیس چون آنحالت بدید یکبارگی دل ازدست داده ودیگر درنزد شیخ ابوالحسن ازعلوم ظاهری سخن نگفت
وحکمت بطریقت کشید ونیز درتذکرة الاولیا مسطوراست که وقتی ابوسعید بن ابوالخیر بعزم ملاقات آنعارف کامل
باجمعی ازمریدان بخرقان رفته بیگاهی بخانقاه وی درآمدند درخانه شیخ بخرچند قرص نان جوین ازاغذیه وماکولات
تهیه دیگر نبود بخانه سرای گفت برسرقرصها دستاری بیفکن چون چنین کرد درآن شب هرقدر نان خواستند
بیرون آوردند وروز دیگر نیز بجهة صرف غذا همان عمل که درشب کرده بودند مرعی داشتند درآن اثنا زوجه شیخ گفت
ندانم که ابزر وسالوس ودروغ دیگر بجهة فریفتن خلایق چه حیلت برانگیخته که مارا بیقدر نان جو نبود پس نزدیک رفته
دستار یکه برروی نانها افکنده بودند یکدفعه برگرفت دیدند درزیر جامه کرده نان نیست شیخ گفت ای زن نگذاشتی
که یکدوروز اینجماعت که برمن وارد شده اند بزرخ وسالوس ونان نخستین سدجوع نمایند نقل است که درهمان ایام
که ابوسعید بمهمان آنعارف کامل بود گفت یا شیخ دستوری ده اینان که بمرافقت وهمراهی من بدین خانقاه آمدند
بقانون خود بسماع مشغول شوند شیخ ابوالحسن گفت مرا درعمر خویش بسماع رغبت نیفتاده اکنون بمقولی سماع نسبت
ازآنجا یکه مهمانرا اکرام باید کرد وموافقت را نکریزم ولی اینعمل را نیکو ندانم پس چون همراهان ومریدان ابوسعید
مشغول ذکر گشتند وهنگام سماع گرم گشت یکی ازمریدان شیخ ابوالحسن که به ابوبکر خرقانی مشهور بود ودیگری ازمریدان
ابوسعید درآمدند ونغمه سماع چندان تأثیر کرد که بیهوش بیفتادند پس ابوسعید ازشیخ تمنا کرد که گاه آن آمد بجوی
یاران ازجای برخیزید شیخ ازجای برخواست دست بار آستین بجنبانید وهفت قدم برداشت بناگاه دیوارهای
خانقاه بموافقت او درحرکت آمدند شیخ ابوسعید مریدانرا اشارت کرد ساکن شوید که مورد بجهة سماع باقی نمانده

اگر لحظه بگذرد با عذاب شود و دست شیخ ابوالحسن را بوسیده از آن تمنای خود معذرت خواست پس از آن ایام که در نزد شیخ بود به سماع مشغول نگشت و گوید در عمر خویش همین یکبار به شیخ را سماع دست داد پس روی با بوسعید کرده گفت سماع کسی را مسلم بود که علوم ظاهری و باطنی را تکمیل کرده باشد و اگر وقتی یکی از اهل سماع را پرسند که این رقص چرا می کند تواند بر فضل و عمل خود دلیلی بیان نمود والا بر اعمال لغو بهتر این است که اقدام ننماید ابوسعید بعد از آن ایام مریدان را از سماع منع نمود و نیز آورده اند که در همان ایام شیخ ابوسعید شبی خرقه شیخ ابوالحسن را در بر کرده و هم او خرقه ابوسعید را در پوشید ابوسعید که مردی همواره با خنده و گشاده رو بود تا صبح سر از انو نهاد و نیکریست و شیخ ابوالحسن پیوسته در خنده و شادی بود چون روز شد شیخ ابوسعید گفت خرقه من ده که مرا پیش ازین طاقت گریه نیست وی گفت خرقه خود گیر که مرا باندوه بسیار روزگار خوش است چون هنگام آن آمد که از یکدیگر مفارقت کنند و ابوسعید بشهر خویش رود از خانقاه که بیرون آمد سنگی در آستانه نصب کرده بودند محاسن خویش بدانجا بمالید شیخ ابوالحسن چه عزت منظور داشته بفرمود تا آن سنگ برکندند و در پیش سجاده خود نصب کردند روز دیگر علی الصباح دیدند همچنانکه بود در آستانه منصوب است دیگر باره فرمود تا کندند و بجراب مرتبه دفعه این کار کردند باز بهمان طریق اول بمکان خود عود کرد فرمود سنگ را بجای خود بگذارید که ابوسعید را میل خاطر بر همین است پس در خانقاه را فرمود از سمت دیگر باز کنند بنا بر احترام ابوسعید کسی از آنجا عبور نکند و بر روی سنگی که محاسن وی بدانجا مالیده گذار ننماید مسطور است که هم در آن ایام که ابوسعید خواست از وی مفارقت نماید و به نیشابور رود گفت یا ابوسعید من ترا بولایت عهد خویش برگزیدم سی سال میگذرد که این تقاضا درخواست کرده بودم که آنچه در ضمیر دارم و از بزرگان پنهان بایدداشت بحرم سری بگویم چنانکه او به اکملیت بگوشش فرا دهد اکنون چنانکه باید تو را در میان همه انتخاب کرده ام گویند در آن ایام که شیخ ابوسعید مهمان وی بود در هنگام مصاحبت و حضور شیخ هیچگاه بسخن گفتن لب نگشودی مریدان از ابوسعید پرسیدند که چرا در حضور شیخ سخن نگوئی گفت با بجهت استماع بدینجا آمده ایم نه بجهت سخن گفتن چنانکه قبل از رسیدن نزد این مرشد کامل نظیر خشت پخته بودم و بعد از دریافت حضور وی از اصغای کلمات و توجه و ارشاد مانند گوهری گران بها گشتم و نیز در اخبار وی آورده اند که مردی از خداوندان دانش و فضل بجهت استماع احادیث از هند و خراسان آهنگ عراق کرد و چون بسطام محل عبور قوافل عراق بود چند روز در آن مکان بجهت استراحت بار گشودند و چنان اسباب فراهم گشت که بخدمت آن عارف کامل رسید پس از ملاقات و صحبت از وی سئوال فرمود تو را چه باز داشت که رنج غربت را بر خود اختیار کرده عبوری عراق میروی گفت عمده غرض از توجه بسمت عراق تکمیل کردن و فراگرفتن علم در آنجاست شیخ گفت اگر کسی را در این ملک شناسی که اسنادش صحیح تر باشد چه عیب دارد که در نزد وی استماع احادیث کنی و رنج سفر و غربت را بر خویش نپسندی آمرزگفت ما کسی را در این شهر نشناسیم که از علمای عراق در علم حدیث برتر باشد شیخ گفت اگر در جستجو طلب معنائی آن کس را خواهی یافت

آمد بدین حرف توجهی نکرده بعزم آنکه بهنگام صباح روی بمقام معهود آورد بمنزل خویش شتافت و برحسب عادت طبیعت بخفت در عالم واقعه شرف جمال حدیم المثال مبارک حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه وآله وسلم را دریافت بدو فرمودند ایمرد از جوان مردان خرد استی نخواهی دیدکه استماع حدیث خواهی کرد در نزد ابوالحسن نمای که آنچه ازوی اخذ کنی از ما هست آمد گوید چون از خواب برخواستم دیگر مرا خواب نبرد علی الصباح بخانقاه شیخ شتافتم دیدم جمعی کثیر بجهة استماع احادیث بدانمقام گرد آمده اند من نیز درمیان انجمع نشستم شیخ بافادت مشغول گردید در اثنای تقریر بعضی از احادیث که میرسید میفرمود این حدیث از غیر ثبت جماعتی از تلامیذ گفتند که چگونه احادیث صحیح و غیر صحیح را بدیگونه در اثناء تقریر از یکدیگر ممتاز نمیفرماید گفت چون ابتدا بگفتن لب میگشایم همانا حالتی بر من روی دهد که گوئی از صاحب حدیث صحیح و غیر صحیح آن بر من القا میشود پس از انقضای مجلس و تفرقه تلامیذ شیخ ابوالحسن روی بمن نمود و گفت انکس که ترا بدینمقام رهنمون گشت ازوی نیز توفیق انجام و اختتام عمل را بخواه پس آشخص برخواست و دست شیخ ببوسید و بعد از شب گشود و مدتی در زمره مریدان و تلامیذ وی معدود گشت و ترقیات حاصل نمود بعضی این حکایت را منسوب بقفال مروزی فقیه ساخته اند و باندک تغییری این حکایت در تذکرة الاولیا مسطور است نقل است که جماعتی از بازرگانان بعزم تجارت از بسطام بشهر دیگر خواستند روند و از بسطام تا آنشهر مسافت بعید بود و راه زیاده از آشوب دزدان پر بیم و خطر با توکل خود را استحکام دهند و برغبت خود اطمینان حاصل نمایند بنزد وی رفتند و تمنی کشتند تا دعائی بدیشان آموزد که جان و مالشان از صدمت و سرقت دزدان مصون و محروس باشد شیخ گفت اگر آنچه را من شما آموزم بدان عمل کنید یقین است که از قاطعان طریق شما را ضرری وارد نیاید و آن این است هرگاه در عرض راه دو چار دزدان شدید و خواستند دستبردی نمایند ابوالحسن را یاد نمائید و او در درگاه خداوند نجات شما را درخواست نماید آنجماعت که از شیخ تمنای دعا کرده بودند از تحریف در ضمیرشان انکاری پدید گشت و گفتند خدای بزرگ با ماست چنانچه صالحه روی دهد خود او را بخوانیم و نجات یابیم پس از نزد شیخ برخواسته و آن سفر را که در خیال داشتند تصمیم عزم دادند در یکی از منازل که محل خوف بوده دزدان بر انجماعت تاختن آوردند و بغارت اموال مشغول گشتند تنی از آنجماعت آنچه را که در نزد شیخ گذشته بود بخاطر داشت فی الحال ویرا یاد کرد جماعت دزدان فریاد کردند که یکی از شما را نمی بینیم بارها و استرانش نیز ناپدید بهمراهان وی چون تامل نمودند رفیق و بارهایش را ندیدند زیاده در تعجب بودند تا آنکه دزدان از دست برد و غنیمت اموال فراغت حاصل نموده براه خویش رفتند جماعت بازرگانان رفیق خود را بسلامت و بارهایش بی عیب دیدند سبب آنرا از وی سئوال نمودند گفت بهمان قسم که شیخ فرمود مرا بخاطر گذشت و او را یاد کردم چنین شد که می بینید چون از سفر مراجعت نمودند بنزد شیخ رفتند و گفتند که ما را باین سیر آگاه ساز که چه مانع بود که هرچه خدا را خواندیم کار ما بپیاده و انکس که ترا خواند از نظرها پوشیده گشت

خود و اموالش مصون و محروس گشتند گفت شما را چون خداوند تبارک و تعالی را از روی حقیقت نخواندید و بزبان میگفتید و میخواندید از کرمش محروم گشتید و او چون مرا از روی حقیقت خواند و من نیز خداوند را از برای او بحقیقت خواندم آنچنان که دیدید مال و جان او محفوظ ماند پس بدانید در اعمال تا اراده قوی نباشد کس را سعادتی حاصل نخواهد و تا نیت خالص و قلب و زبان یکی نباشد کار دنیا و آخرت بر وفق دلخواه اصلاح نشود پس جماعت در ارادت خویش بشیخ ثابت قدم گشته و از زمره مریدان شیخ که سالهای دراز در خدمت وی بسر برده بود وقتی از شیخ دستوری خواست که بجهة تکمیل معارف بکوه لبنان که واقع در حدود شام است رود چه آن ایام یکی از عرفا که بقطب قسطانی معروف بود در همکایکه در آنکوه بعبادت اشتغال داشت و جماعتی از مشاهیر فضلا و غیره خدمتش را بارادت کمر بسته بودند پس بر حسب شیخ ساز سفر کرده بدانسوی شتافت بعد از زمانی دراز بدان مقصد که او را منظور بود رسید در نزدیک معبد قطب دید جنازه بر زمین گذاشته اند و گوئی انتظار کسی را میکشند که بر وی نماز گذارد آنمرد گوید رفتم بنزدیک آنجماعت و سئوال کردم که این جنازه از کیست و بجهة نماز وی انتظار کرا میکشید گفتند این شخص یکی از مریدان قطب است که وفات کرده و ما انتظار آمدن قطب الاقطاب را میکشیم که بر جنازه اموات ما او باید نماز کند در این گفتگو بودیم که آنجماعت از جای برخواستند و گفتند قطب الاقطاب آمد من چون بیک نظر کردم دیدم شیخ را که در پیش جماعت ایستاده و نماز مشغول است آنمرد گفته است که من از دیدن آنحالت زیاده پریشان گشته بیهوش شدم چون بخود آمدم شیخ رفته بود مرا از دیدن آنحکایت گریه زیاد روی داد و از حرکت خویش پشیمان گشتم یکی از آن جماعت را که در آنمکان بود جستجو کرده از او پرسیدم که آیا نام این شخص را که بر آن جنازه نماز کرد میدانی گفتند او شیخ ابوالحسن خرقانی است و بیشتر از اوقات در پنج وقت از نماز پاید و جماعتی از مریدان بادی نماز جماعت مشغول کرد و پس بدو میگشتم که وقت دیگر که بدینجا باز آید مرا در نزد وی شفاعت کن که من از مریدان اویم و آنعارف کامل را چنانکه باید نشناخته بودم و ندانسته در حق وی خطائی از من سرزد و زیاده رنج سفر برده ام تا بدینجا رسیده ام و توانائی مراجعت ندارم در آن اثنا وقت نماز رسید شیخ حاضر گشته جماعتی با وی نماز گذاردند و چون از نماز فراغت یافت نزدیک رفتم و دست تضرع در دامن وی زدم و گریه بسیار کردم و درخواست نمودم تا مرا بخرقان رساند پس شیخ از نظر من ناپدید گشت من از شدت فزع دیگر باره بیهوش گشتم چون بهوش آمده خود را در ظاهر شهری دیدم لحظه دیگر گذشت که بخرقان رسیدم با خجلت زیاد و پشیمانی خود را بدر خانقاه شیخ رسانیده از سوء عمل خویش معذرت خواستم پس شیخ مرا نوازش کرده و فرمود این مطلب را که دیدی از نامحرمان پوشیده دار و هرکس را بر این سر واقف مساز و در طلب معارف سعی نما تا بدرجهٔ بلند رسی نقل است که دیرا در بدایت عمر باغی بود که خود آباد کرده و اشجار آنرا نیز بدست خویش کاشته بود وقتی در آن باغ باصلاح درختان و آبیاری مشغولی داشت در روزگارش عبرت میکند شت روزی در موضعی پیلی بزمین فرو رفته مقداری کثیر از سیم و زر و جواهر در آنموضع مدفون دید در آن کار تامل کرده دانست که وقتی را از پنج روزگار

ابوالحسن خرقانی

وحسرت دلستگی نموده وظاهر گشتن آمقدار رز وسیم درنظر او جز تنبه غرض نبوده پس از اعمال گذشته بدرگاه خداوند استغفار نمود وگفت خداوندا من بر زر وسیم از چون تو خداوندی برنگردم هرچه از تو بر من بهد شاکر وصابرم وخاک بر روی آن زر ها ریخت ندا آمد یا ابا الحسن ترا از مال دنیا بهره ونصیبی نیست در آخرت بهره ونصیب ترا خواهیم داد آورده اند که شیخ الشایخ خرقانی که از مشاهیر عرفای آن زمان واز اقران وی بود روزی نزد شیخ آمد وگفت تو همچنانکه در نزد خلایق بزهد وتقوی موصوفی بکرامت معروف نیستی شیخ گفت مگر کسان دیگر را کرامتی هست گفت آری من توانم از نیمظرف آب که در اینجا نهاده ماهی تازه بیرون آورم شیخ گفت هر آنچه از کرامت تو را میسر است نما شیخ الشایخ دست تا نیمظرف آب برده ماهی بیرون آورد ودر نزد شیخ گذاشت شیخ گفت اگر ترا کرامتی است دیگر باره آن کن که کردی چون شیخ الشایخ دست خویش در آب برد که ماهی دیگر بیرون آورد دستش کوفتی برآتش خورده بسوخت دست بیرون کشید لحظه از خجلت سر بزیر افکند پس شیخ بدو گفت این ماهی که از آب پرونش آوردی بجای خویش نبرد بگرد اینکونه اعمال نکرد ننباید کرد إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ تقوی را شعار خود ساز تا ترا در نزد خداوند منزلتی باشد پس شیخ الشایخ از آنعارف کامل معذرت خواست واز کرده خویش نادم گشت وباستغفار لب گشود ودیگر در ایام زندگانی بغیر از طریقه وسبک وی طریق وآئینی نپیمود ونیز آورده اند که وقتی یکی از مریدان از شیخ درخواست نمود که بوی خرقه دهد واجازت بخشد تا مردم را ارشاد نماید شیخ او را بخلوتی برده بدو گفت اگر خرقه واجازت را بچه فراهم کردن دنیا خواهی پس در مقام معرفت وهستی چرا قدم نهادی واگر ارشاد خلایق وترک علایق را طالبی ودر خود آن مقام ورتبه را هی پس خرقه واجازت را چه میکنی پس بهر حال اجازت وخرقه را که خواستی سودی از برای تو نخواهد داشت بهر قدر که توانی در هر مقام خلق را بحق دلالت کن مرید چون چنانت شیخ بشنید از گفته نادم گشت ودر مقام معذرت برآمد وتا در حضرت شیخ بود دیگر هوس چنان مطلبی لب نگشود واز ارشاد شیخ او را ترقیات حاصل گشت شیخ احمد فقیه گوید شبی در خانقاه شیخ ابوالحسن بودم وبا یکدیگر از معارف صحبت میداشتیم ناگاه شیخ دست بر دست زد وگفت ایک جماعتی از اهالی بسطام که بعیان شهر میرفتند گروهی دزدان بر ایشان تاختن آوردند برخی مقتول وجماعتی دیگر مجروح شدند واموال ایشان را بغارت بردند پس از مدتی که از آنجماعت خبر رسید چنان بود که شیخ فرموده بود چند روزی نگذشت یکی از فرزندان شیخ را که در نهایت تقوی وپرهیزکاری بود جماعتی از اشرار واوباشش متعول نمودند بعد از مدتی خبر آن واقعه را بشیخ دادند شیخ احمد فقیه گوید از وی پرسیدم چون بود جماعتی را که در بادیه بر دزدان بر ایشان تاختن آوردند از حالت حمله آنها وقتل وغارت خبر دادید واز قتل فرزند مطلع نگشتید گفت در آنوقت بقدرت خداوندی نیاز بحواس ظاهری حجاب از پیش نظر برداشته شد ودر عین قتل فرزند برعکس آن پرده ها فرو هشته شد در آنوقت خارج از مقام بشریت از خداوند تائیدی شد واز آنوقت که مقام بشریت باشد همان پدید گردد که مشاهده نمودید نقل است که وی در ایام ریاضت چهل سال سر بالین ننهاد وچنین

نماز بامداد بوضوی نماز خفتن گذاردی شبی بستره بالینی خواست مریدان وی را این مطلب شاق گشت و گفتند چون بست
شیخ امشب بالش طلبید بعضی از مریدان خاص گفتند شیخ امشب استغاثه می بیاریم خدا کریم او را چه افتقار است
که وقتی در خانقاه وی از کرامت سخنی میرفت و هریک از آنجماعت چیزی میگفتند شیخ فرمود کرامت چه حد است
خلق نباشد چنانکه دو برادر بودند و مادر پیری داشتند یکی از آن دو پیوسته در شب و روز بخدمت مادر مشغول
بودی و آن دیگر بعبادت اشتغال ورزیدی و سالهای دراز آن دو برادر بدین دستور عمل مینمودند شبی برادر عابد را
در حین سجود خواب در ربود آوازی شنید که برادر تو را آمرزیدم و ترا هم بخشیدم عابد عرض کرد که من سالهای
دراز در درگاه تو بعبادت مشغول بوده ام و او بخدمت مادر میپرداخت از کرم خداوندی دور است که او با من
رجحان باشد ندا آمد که آنچه تو کردی من از آن بینیازم و آنچه برادرت می کند مادر بدان محتاج است نقل است
که وقتی با جماعتی از مریدان در صومعه نشسته بودند و چند روز بود که قوتی از برای شیخ و مریدان فراهم نگشته بود
در آن اثنا یکی بر در صومعه آمد و خرواری از آرد و کوسفندی با خود داشت گفت این آرد و کوسفند مخصوص از
برای صوفیان و اهل کراست آورده ام شیخ بدو گفت من و اینجماعت از اهل کراست نیستیم و لاف تصوف نیز
نتوانیم زد آن شخص آرد و کوسفند برگرد و اینک لحظه نگذشت که یکی دیگر بدر صومعه آمد و مقداری از گوشت و روغن
و نان پخته همراه داشت و گفت این جزئی قوت را از مال حلال فراهم کرده و تمنا دارم که در این صومعه صرف شود
شیخ بمریدان گفت هدیه او را قبول کنید که عمل این از روی اخلاص است و آن یک را عمل جز ریا نبود در تذکرة
الاولیا و برخی کتب سیر مسطور است که روزی شیخ ابوبکر خرقانی که از اجلاء تلامیذ و معارف مریدان آن عارف
کامل بود بقانون مشره بخانقاه وی درآمد در ماتمیه شیخ آثار انبساط و خرمی دید سئوال کرد که چون است بر خلاف
ایام سابق که پیوسته آیات حزن و اندوه از نبشره حضرت شیخ ظاهر بود امروز فرح و سرور شاهد می شود
گفت بدانکه مرا زمان رحلت نزدیک شده و ایام عمر بپایان رسیده و چون مرا جز این آرزوئی نبود و پیوسته
مرگ را در نظر داشتم از آن روی شادان و فرخناکم وچگونه فرخناک نباشم که اکرامندم بشکافند از خون دلی
که در زمان زندگانی خورده ام و الا مال پسند و خداوند تبارک و تعالی بر حالتم دانا و بسنا است که در اعتقاد
سه سال از عمر یکلحظه بر مخالفت شرع نرفتم و بخفتن بر موافقت نفس نزدم حال تمنای من این است که چون داعی
حق را لبیک اجابت در دهم چنانکه رسم است تجهیز و تکفین کرده در خارج همین قریه مدفونم سازید پس
ابوبکر را از آنحالت و تقریر کریه بسیار دست داده از آنکه میتوان است تصور مرگ شیخ کند و دوری و جدائی خود
هموار نماید دیگر از خانقاه شیخ بمنزل خود نرفت و در خدمت مواظبت جسته هم در آن ایام بدون اینکه مرض
جسمانی عارض آن عارف کامل گردد زندگانی جاوید را بر حیات عاریت برگزید و سال وفاتش چنانکه در نفحات
الانس و غیر آن مسطور است شب سه شنبه دهم محرم الحرام سنه چهار صد و پنجاه و پنج هجری بوده در بعضی کتب
وفات او را روز عاشورا نوشته اند پس بنابر وصیتی که کرده بود در خارج قریه خرقان دفنش نمودند

ابوالحسین خرقانی

گویند در صباح آن روز که شیخ را بخاک سپردند بر تپهای عظیم ظاهر گشت روز دیگر بر سر تربت وی سنگی پدید بزرگ یافتند و نشان قدم شتر در اطراف قبر دیدند گمان کردند که آن سنگ را شتر بدانجا حمل کرده و میان مردم چنان مشهور است که هر کس دست بر آن سنگ نهد و حاجتی بخواهد خداوند حاجتش را روا کند بهر حال اکنون بقعه وی از مشاهیر بقاع است و جماعتی متصدی خدمت آن بقعه هستند و خود را از نسل وی میدانند یکی از علما بعد از وفات بخواب دید پرسید که با تو چگونه رفتار کردند گفت چون روح از بدنم مفارقت کرد نامهٔ اعمال بدستم دادند و گفتند کسی بر درون این نامه واقف نیست هیچ کس را که عقوبتی شامل حال تو گشت شیخ محمد بن حسن که یکی از معارف علمای عصر و از معتقدان شیخ ابوالحسن بود حکایت کرده است که نزدیک وفات شیخ ابوالحسن مرا بیماری سخت عارض گشت چنانکه اهل و عیال از حیاتم نومید گشتند پس شیخ را بالین من حاضر نمودند تا شفای مرا از خدا بتعالی درخواست کند من در حالت نومیدی چشم خویش باز کرده و بر ابالین خود دیدم گریه بر من دست داد پس دست بر دستم نهاد و گفت گریه تو از چیست آیا از مرگ میترسی گفتم آری چگونه نترسم که جان دادن بس دشوار است شیخ گفت از این مرض ترا باکی نیست و صحت خواهی یافت و سی سال تمام پس از من زندگانی خواهی کرد و چون ترا زمان مرگ در رسد و روح از بدنت مفارقت خواهد کند اولیای بزرگ در بالین تو حاضر شوند و من نیز در حضرت آنجماعت باشم و قلمی مرکب انگذاریم بر تو تاثیر کند پس از چندی مرا از آن بیماری بهبودی حاصل آمد پسر محمد بن حسن گفت چون شیخ وفات کرد پدرم سی سال زندگانی یافت و در انجام عمر و بیرا جرب عارضه روی داد وصیت کرد و گفت تا کفن حاضر نمودند و من از خبر گریه شیخ ابوالحسن داده بود آگاه نبودم از پدر روی پاید گفتم این مرض که تو داری بدان شدت ندارد که مایهٔ بیم و ترس باشد گفت من چیزی دانم که تو ندانی و حکایتی که ما بین پدرم و شیخ ابوالحسن گذشته بود روایت کرد پس یکدو روز گذشت که پدرم مشرف بموت شد در حالت نزع بر بالینش حاضر بودم که ناگاه گفت علیک السلام گفتم ای پدر که بر تو سلام کرد که جواب سلام دادی گفت شیخ ابوالحسن بوعدهٔ که کرده بود وفا کرد و اینک در خدمت بزرگان چند بیالینم حاضر گشته اند تا از تلخی سکرات مرا برهانند این گفت و روح از بدنش مفارقت نمود چون ترجمت حال آن عارف کامل از زمان تولد تا اوان وفات مسطور گردید اینک بعضی از کلمات و فقراتیکه از وی سئوال کرده اند که هریک خالی از فائدتی نیست بر شته تحریر در می آوریم روزی با جماعتی از مریدان نشسته و از هر گونه صحبت در پیوسته بودند در اثنای صحبت پرسید که با من گویید که در دنیا چه چیز بهتر بود گفتند چون تو بهتر دانی بجهة ما بگوی گفت بهترین چیزها دلی بود که همواره از حق یاد کند و هیچ بدی در او نبود از وی پرسیدند که صوفی کیست و صفت صوفی چیست گفت صوفی مرقع و سجاده نیست و نیز رسوم و عادات صوفی نبود صوفی آنست که فنای صرف بود و هم او گفته صوفی روزی بود که باو قناعت حاصل بود و شبی بود که باو مستاره اش احتیاج نبود بلکه یقین دارد که تقوی باشد از وی پرسیدند که مرد بچه داند که بیدار است گفت با آنکه چون حق را یاد کند از فرق تا قدمش از یاد کردن حق خبردار باشد از وی پرسیدند که صدق چیست گفت صدق آنست که دل سخن گوید یعنی آنچه زبان گوید با دل موافق بود از وی پرسیدند که اخلاص چیست گفت هر چه برای حق کنی اخلاص است

وهرچه برای خلق کنی ریاست ازوی پرسیدند کرا رسد که در فنا و بقا سخن گفتن گفت کسی را که یک تار موی از آسمان آویخته باشند بادی بیاید که نباتها و درختها و جبال برکند و تمام دریاها انباشته کند ویرا از جایگاه نتواند جنبانید وی گفته است هرگز با کسی صحبت مدارید که شما حق گوئید و او چیز دیگر و هم او گفته پیوسته اندوه طلب کن تا آب چشمت پدید آید که حق گریه کنندگان را دوست دارد و هم او گفته اگر کسی سرود می کند و بآن حق را خواهد بهتر از آن باشد که قرآن خواند و بآن حق را نخواهد و هم او گفته که وارث رسول صلی الله علیه وآله وسلم آنکس بود که بفعل رسول اقتدا کند نه روی کاغذ سیاه کند روزی بجنید وی حکایت کردند که شبلی گفته است آنچه تو خواهی که نخواهی گفت اینهم بخضوع خواستن است و هم او گفته امروز چهل سال است تا در یک عالم وحق بدل من می نگرد وجز خود را نمی بیند ما بَقِیَ فِی لِغَیْرِ اللهِ شَیْءٌ وَلَا فِی صَدْرِی لِغَیْرِی مَقَرٌّ و نیز گفته نفسم را یکبار تب آب برمراد نداده ام گفته علما و عباد در جهان بسیارند ترا آن باید که روز بشب آری چنانکه حق پسندد و شب بروز رسانی چنانکه حق پسندد و هم وی گفته که در روشن ترین دلها آن بود که در خلق نبود و بهترین کارها آن بود که در اندیشه مخلوق نبود و حلال ترین نعمتها آن بود که بجهد تو بود و بهترین رفیقان آن بود که زندگانیش با حق بود و گفت همه چیزها را غایت دانستم الا کید نفس و معرفت را و نیز گفته در دنیا زیر خاری را بخداوند دوست تر دارم که در جنت هاشم و مرا از وی خبری نباشد هرکه از روی نفس بدهد هزار اندوهش در راه حق بباید خورد چون خدای تعالی تقدیری کند و تو بدان رضا دهی بهتر است از هزار عمل خیر که تو کنی و آن پسندد اگر یک قطره از دریای رحمت او بر تو افتد دیگر نخواهی از همه عالم چیزی شنوی و چیزی خواهی و چیزی بینی ازو پرسیدند صعب ترین چیزها در دنیا چیست گفت آنکس که خواهد با کسی خصومت کند هم او گفته نماز و روزه و سایر عبادات کاری است بزرگ و نیکو اما کبر و حسد از دل بیرون کردن نیکوتر و بزرگتر است و نیز گفته بسیار گریید و بخندید و بسیار خاموش باشید و کم گوئید و بسیار دهید و بخورید و بسیار سر از بالین برگیرید و منهید تا در دنیا و آخرت عیشی فراهم کنید که کمتر کسی را دست دهد ازو پرسیدند چه چیز را در دنیا بهتر دیدی گفت عافیت در تنهائی یافتم و سلامت در خاموشی و هم او گفته با حق باش که چون باندوه پیش روی شادت کند و اگر با فقر بدر کاهش روی آوری توانگرت سازد و چون در راه وی از خویش بگذری آب و هوا را مسخر تو گرداند اندکی تعظیم به از بسیاری علم و زهد و عبادت ازوی پرسیدند که جود و ایمان و معرفت را جای کجاست گفت در آنکس ببینید که خود بینی در وی نباشد تا تو طالب دنیا باشی دنیا بر تو سلطان باشد چون روی ازوی بگردانی تو بر او سلطان باشی درویش آنکس بود که بدنیا و آخرتش رغبت نبود که این هر دو حقیر تر از آنند که در دل درویش تو انند در آیند ازوی پرسیدند که جوانمردی چیست گفت آن سه چیز است اوّل سخاوت دویم شفقت بر خلق سیوم بی نیازی از خلق و نیز گفته دین را از شیطان چندان فتنه نیست که از دو طایفه اوّل علمائی که بر دنیا حریص باشند و دیگر زاهدانی که از علم بی بهره گردند کار مردان پاکی بالا گیرد نه بسیاری عمل

ابوالحسن خرقانی

از همهٔ کارها بزرگتر ذکر خدا است و سخاوت و صحبت با یکان چون بنده عزت خویش خواهد کار بخدا تفویض کند پس در نهٔ از عزت خود بدود و عزیز گردد از وی پرسیدند که خدایرا در کجا دیدی گفت در آنمکان که خود را ندیدم و گفت خردمندان خدا را بنور دل بینند و دوستان بنور یقین و جوانمردان یعنی اولیای بزرگ بنور عیان گفت سفر پنج است اول بپا دویم بدل سوم بهبت چهارم بخانه پنجم در فنای نفس هم او گفته طعام و شراب مردان دوستی خدا بود از وی پرسیدند که درویش کیست گفت درویش آن بود که درویش اندیشه سود نبود و حالت گفتارش نبود می بیند و نمیشنود حالت دیدار و شنوائیش نبود میخورد و لذت و طعم بر ذائقه از طعامش نبود و از حرکت و سکون و شادی و اندوه بر حالتش تغییری راه نیابد کسیکه روزی بشب آرد و مومنی نیازارد مانند آن کسی است که آن روز تا شب با پیغمبران زندگانی کرده باشد و اگر مؤمنی بیازارد خدای طاعت آن روزش نپذیرد بعد از ایمان آنچه بنده را در کار است دلی پاک و زبانی راست است نهایت عمل مردان سه چیز است یکی آنکه خود را چنان داند که خدا او را داند دویم آنکه تو باشی و او نباشد سیم آنکه او باشد و تو نباشی اگر دل تو با خدا بود جمله جهان ترا بود زیان ندارد و اگر پلاس پوشیده باشی و دل تو با خدای نباشد از دنیا ترا هیچ سودی نیست از وی پرسیدند که از دنیا قسمت جوانمردان چه باشد گفت نصیب جوانمرد انرا خدا در اول امر اندوه نهاده و ایشان نیز قبول کرده اند دوست از طاعت برنداشتند تا بمقام اعلی رسیدند مسطور است که شخصی تهیهٔ سفر حجاز دیده بود که بدان سوی رود شیخ بدو گفت در این سفر که بر خاطر گذرانده چه قصد کردی گفت حق را میطلبم گفت گر در خراسان حق نیست که بحجاز باید رفت آن شخص گفت مرا ارشادی کن گفت پیغمبر فرموده که اُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصِّیْنِ طلب کنید علم را اگر بچین باید رفت نفرمود بطلب خدا را چه خداوند در همه جا حاضر و ناظر است پس آنشخص عزیمت خود را بتبدیل بتحصیل علوم شریعت نمود تا بمقام بلند رسید به پلاس پوشی و جو خوردن کس جوانمردی نرسد بلکه از تحصیل معارف جوانمردی پدید آید روزی جماعتی از مریدان بدو گفتند شیخا چیزی گوی گفت مهری بر زبان گذارید تا نگوئید جز خدا و مهری بر دل نهید تا نهید جز خدا پس از این کاری نکنید جز اخلاص و لقمه نخورید جز حلال از او پرسیدند چگونه روز شب بری و شب بصبح آری گفت پیوسته چون نماز خفتن بگذارم آرام و قرار نگیرم تا حساب خویش با خدای باز دهم روزی عارفی بدو گفت سخنی گوی گفت اینجا که من ایستاده ام سخن نمیتوانم گفت اگر آنچه مرا با اوست سخن بگویم خلایق بدان عمل نکنند و اگر آنچه او را با من است بگویم چون آتش بود که در پنبه افتد آنی آن را درنگ ندارم که با خویش باشم و سخن او بزبان خویشتن گویم و شرم دارم که با او باشم و سخن او گویم و کس را آنگونه سخن نباشد گفت مرد بر اکابل مزاح می پسندید از صحبت او احتراز کنید چه اگر مزاح چیزی بود که بصورت درمی آید هرگز گذارش از کوی ابوالحسن نمیشد گفت طالب علم را همه باید که بر خیزد زیادتی علم طلب کند و زاهد افزونی زهد و ابوالحسن در بند آن باشد که سرد رمی بدل برادری رساند از او پرسیدند که در دنیا چه کردی گفت با خلق خدای چنان صلح کردم که هرگز جنگ نیفتاد و با نفس صد بدایت عزیمتی کردم که تا کنون صلح نکردم و هر چه مرا رسید از این دو چیز رسید هم او گفته طاعات اعتماد سالها چون نیک نظر کردم کوفی عمر خویش

ابن سراج بخوی

۱۸۱

فرزند از ساقی ندیدم چون عصای خود نگر یستم عمر خود فرزند تر از عمر نوح و یدم یعنی طاعت خود بسیار کم و معصیت را در نهایت زیادتی یافتم هر که در اینجهان پیر انرا محترم دارد خدای در آنجهان بر وی ببخشاید از و پرسیدند که علم چیست گفت علم آنست که چون دارای آن گردی آنرا کار بندی نه انکه بازگذاری و میان علم نحنی هر که بطریق معرفت قدم نهاد خدا را یافت و هر که خدا را یافت خود را فراموش کرد آن عارف کامل را اشعار تازی و پارسی بسیار بود و اکنون آلا معدودی از آن اشعار در کتب و بعضی از تذکرها مسطور است در این مقام بدو رباعی از وی که در نهایت سلاست و خوبی است اکتفا مینائیم تا بینند کار از فصاحت وی مشهود و معلوم کردد

آن دوست که دیدنش بیارایدچشم　　بی دیدنش از گریه بیالایدچشم
مارا ز برای دیدنش باید چشم　　گر دوست نبیند بچه کار آیدچشم

اسرار ازل را نه تو دانی و نه من　　وین حرف معما نه تو خوانی و نه من
هست از پس پرده گفتگوی من و تو　　چون پرده بر افتد نه تو مانی و نه من

پوشیده نماند که آنچه در این کتاب همایون از شرح حالات فرق متفرقه و طوائف مختلفه از فقها و حکما و اطبا و عرفا و مخنین و غیرهم که مسطور گشته نقل آن بیشتر از کتب خود آن طائفه است و بذاق هر طائفه ترجمت آنها بر شته تحریر در آمده و در شرح حالات عرفا آنچه از کرامات و خوارق عادات که مسطور گشته تمام آنها را معانی مختلفه کرده اند و بر کار نده از تحریر مطالب بعضی از طوائف جای ایراد نیست و فرق ما بین معجزه و کرامت و معانی بعضی از الفاظ را در ترجمت ابراهیم خواص بعون الله خواهیم نگاشت

خرقان بفتح اول و تحریک راء و قاف و الف و نون قریه ایست از قرای بسطام در طریق استراباد و در روزگار قدیم زیاده معمور و آباد بود و اکنون نیز آبادی کمی دارد و چنانچه مسطور افتاد قبر عارف کامل شیخ ابو الحسن در آنجاست و این خرقان غیر از خرقان ساوه و همدان است و ملای روم غیر از آنچه شیخ عطار در تذکره الاولیا مسطور داشته نظم نموده و گوید

بوی خوش آمد مرا و را مانکهان　　در سواد ری ز خد خارقان

از بعضی از فضلای عرفا شنیدم که مصرع ثانی را بدین قسم میخواندند

بوی خوش آمد مرا و را مانکهان　　بر سر ملی بجنب خارقان

بهر حال از تصاریف زمان بدانسان تحاریف در اشعار و الفاظ و روایات پیدا شده که توضیح و تطبیق آن بر مؤلف دشوار است با این حالت بقدر وسع و طاقت بذل جهد نموده در تصحیح ترجمت دقیقه فرو گذاشت ننموده هو الله الموفق والمعین

ابن سراج ابو بکر محمد بن السری بن السهل

در میان نحو او ادب فضل و جلالتش مسلم است سیوطی در طبقات النحاة آورده که ابن سراج الکتاب سیبویه را نزد مبرد قرائت نمود پس از اتمام آن کتاب یکچند بعلم موسیقی اشتغال جست و هم در آن اوان که تحصیل و تکمیل اعلم او جهت ساخته بود روزی بمجلس مبرد که زجاج نیز حاضر بود در آمد در آن مجلس مسئله از مسائل عربیه بمیان آوردند مبرد آن مسئله را از ابن سراج پرسید وی در جواب آن مسئله طریق ناصواب پیمود و بظرافت زجاج بر آشفت و او را توبیخ و سرزنش نمود

ابن سراج نحوی

۱۸۶

وگفت هرگز روا نیست که مانند تو عالم و فاضلی که رای ترا مانند رای حسن بن رجا شناسیم در چنین مسئله سهله بغیر حق سخن راند
اگر این واقعه در مجلس من روی داده بودی همانا ترا بضرب و شتم تادیب میفرمودم لکن در این مجلس پاس حرمت شیخ را
مرعی دارم و بر جراحات لسان اضافت نیاورم ابن سراج گفت ای ابو اسحق این لطمات و توبیخات که بر من وارد
آوردی خود همان ضرب بلکه اشد از آن بود بر آنی اشتغال بعلم موسیقی این مسئله را از نظرم محو ساخته است گویند بعد از
وقوع آن واقعه بمطالعت الکتاب سیبویه مواظبت جست و بر نکات مسائل نحویه بنظری دقیق و فکری عمیق بکار برد مسائل آن خبش
و کوفیین را محل اعتماد خود ساخته و در قواعد و اصول عربیت با بصریین لوای مخالفت برافراشت باتجمله زمانی نرفت
که در مقامات ادبیت و مقدمات عربیت از فرائد دهر و نوادر عصر گشت و در علوم عربیت مصنفات بدیعه آورد چنانکه
شرح خواهد آمد از آنجمله کتاب اصولی است که گفته اند در میان کتب نحویه مانند کتاب اصول تصنیفی نشده است
و نحاة در هر مسئله از مسائل نحو که محل اختلاف شدی رفع خلاف را بدان کتاب رجوع مینمودند و آن کتاب در افواه ادبا
و السنه نحاة زیاده ستوده شده است چنانکه در حق آن گفته اند ما زال النحو مجنونا حتی عقله ابن السراج
باصوله یعنی اصول و قواعد نحو همی پراکنده بود تا آنکه ابن سراج آنها را بکتاب اصول خود جمع نموده و مجمل است
که مراد از کلمه اصول نه آنکتاب باشد بلکه قواعد و ضوابطی است که ابن سراج خود تاسیس کرده است آورده اند وقتی
در محضر وی از مدح آنکتاب سخن در پیوست یکی از حضار مجلس در توصیف آنکتاب مبالغت آورد و بر اکثر مصنفات
ترجیح داد و گفت براستی با آنکه کتاب مقتضب مبرد از تصانیف شریفه و تالیفات نافعه است کتاب اصول از مقتضب
نافعتر و جامع تر است ابن سراج را این سخن ناخوش آمد و گفت زینهار زینهار از اینگونه گفتار دم فرو بندید نه هر سابق را
بر مسبوق مزیتی تمام است و فضل مرتقدم را مسلم است این بگفت و بدین دو شعر علی بن رفاع تمثل جست

فلو قبل مبکاها بکیت صبابة ... بسعدی شفیت النفس قبل التندم
ولکن بکت قبلی فهیج لی البکا ... بکاها فقلت الفضل للمتقدم

یعنی از آن پیش که آن کبوتر گریستی من میگریستم هر آینه از دوخویش وچاره وچارگی خود کرده بودم ولی اکنون که آن کبوتر در گریستن من
سبقت آورد و تقدم جست اما نامزیت و فضیلت آن اوست و مرا در آن بهره نیست باتجمله گروهی که در محضر ابن سراج بتعلیم
میگذرانیدند ابو القاسم زجاجی ابو سعید سیرافی علی بن عیسی رمانی جوهری در کتاب صحاح در مواضع عدیده
از و نقل میکند ابو علی فارسی گوید بمحضر ابن سراج در آمدم تا الکتاب سیبویه را از وی استفادت کنم و آنچه در تعلیم و تعلم بکار آید
باخویشتن داشتم چون بنی از آنکتاب برخواندم مرا بر مطالب و مسائل آن کتاب چندان احاطت و استیلا حاصل شد که
نیم دیگر را توانستم ادراک نمود پس زمانی بدرسش حاضر نشدم و چون یکچند بگذشت در این اندیشه فرو رفتم که چون
در فارس رحل اقامت افکنم و سخن از اکتساب علوم در پیوندد و از اتمام الکتاب بمن جویا شوند مرا در ادای جواب
حیرت خواهد بود چه اگر گویم تمامت آن احاطت دارم و در حضرت استاد استفادت نموده ام سخنی دروغ و ناصواب
گفته باشم و اگر حقیقت امر را بیان کنم از اعتبار و اعتماد اخبار من بکاهد لاجرم صلاح در آن دیدم که عهد استفادت را

ابن سراج نحوی

۱۸۲

در مدرس استاد تجدید کنم بعزم استفادت و اتمام نیز دیگر بدرسش درآمدم و چون مرا بدید پدرستگ این دو شعر برخواند

وکم نحرعت من غیظ ومن حزن ... اذا تجدد حزنی هو المابضی

وکم غضبت وما بالیتم غضبی ... حتی رجعت بقلب ساخط راضی

یعنی چه بسیار باده اندوه و خشم بمودم که چون جرعه واپسین نوشیدم جرعه پیشین مرا کوارا نمود چه قدر از روی غضب و قهر کناره کرفتم و چون دیدم عنایتی نکرد خود از درآشتی درآمدم و با دلی خشمکین و رضامند برکشتم ابن سراج ازین تمثل روی تعریض و کنایت با ابو علی داشت که با حال انفعال و خاطر پشیمان مراجعت نموده بود ابو علی کوید پس دست ندامت بهم سود برفوت زمان کذشته بسی افسوس خوردم و التزام آن مدرس را نصب العین همت کرده و تمام کتب را جازم شدم و چون استاد انکسار خاطرم مشاهدت کرد فتح ابواب افادت فرمود همی در آن مدرس بسر بردم تا کتب را بپایان آوردم ابن خلکان کوید که ابن سراج الشنع بود حرف راء را از مخرج غین او امیمود وقتی کلماتی املا می نمود کاتبی که در محضر او بود بنا بر طرز تکفار یکه از وی مشاهدت کردی و استماع نمودی بجای حرف راء غین نبوشت ابن سراج بدید بروی عتاب آورد که غلط کرده و انچه من کفته ام نبوشته زیرا که بایستی این کلمه بغا نویسی یعنی براء کاتب مستعظ شد غین را محو نمود بجایش راء ثبت کرد و هم ابن خلکان کوید که او را جاریه بود هوای محبت و شور عشق او چندان در دل بلکه در آب و کلش جای کرفت که یکباره صبر و شکیبش از دست برفت و آن فتانه با همه شیرینی با او تلخی و درشتی داشت و با همه زیبائی و خوبی زشتی و بدخوئی سیکرد همواره مخالفت درمیان آوردی واز مجالست و مصاحبت کناره کرفتی اتفاقا در آن اوان المکتفی بالله از سفر رقه مراجعت نموده مردمان برای تماشای خلیفه مجتمع بودند در آن اثنا چشم ابن سراج بخلیفه افتاد از حسن منظر خلیفه زیاده در شکفت شد و آتش محبت جاریه که در کانون خاطر داشت شعله ورکشت

مرتجلا این ابیات انشاد نمود

میزت بین جمالها وفعالها ... فاذا الملاحة بالخیانة لا تفی

حلفت لنا ان لا تخون عهودنا ... فکانما حلفت لنا ان لا تفی

واللہ لا کلمتها لو انها ... کالبدر او کالشمس او کالمکتفی

یعنی چون جمال و خصال او را از هم تمیز دادم بر من معلوم شد که او را خیانت پیش از ملاحت است با ما سوکند درمیان آورد که بر سر عهد و پیمان باشد ولی شرط وفا بجا نیاورد تو کوئی قسم یاد کرده که بعهد خود وفا نکند سوکند باد خدای کز با او تکلم نکنم اکرچه رخسار او مثل ماه و یا آفتاب و یا مانند صورت المکتفی بالله باشد آورده اند که چون چندی از آن داستان بکذشت ابو عبد الله محمد بن اسمعیل بن رنجی آن ابیات را در محفل ابو العباس بن فرات بخواند و کفت که آن اشعار آبدار از نتایج طبع ابن معتز است روزی ابو العباس در نزد وزیر قاسم بن عبید الله حاضر بود سخن از شعر در پیوست آن اشعار را در بزم وزارت انشاد کرده و ابن معتز را که قائل آن اشعار میدانست زیاده بستود و وزیر ان اشعار را

در خاطر جای داده بسمع کمتفی برساند خلیفه را زیاده پسند افتاد از قائل آن پرسید گفت عبید الله بن عبد الله بن طاهر است خلیفه در ساعت بفرمود که نصف خزانه و انعام هزار دینار زر سرخ بترنل عبید الله حمل دهند در حال بردی صندوق داشتند و چون ابن زنجی باجری بشنید زیاده در تعجب شد و گفت طرفه قضیه ایست که اشعار ابن سراج مایه روزی عبید الله می شود مع القصه ابن سراج در روز یکشنبه بیست و هفتم ذی الحجه از سال سیصد و شانزده وفات یافت و از او این مصنفات یادگار ماند کتاب جمل الاصول کتاب موجز صغیر کتاب الاشتقاق کتاب در شرح کتاب سیبویه کتاب احتجاج القرأ کتاب الشعر و الشعرا کتاب الریاح و الهواء و الانواء کتاب الجمل کتاب الموجز کتاب الاصول

ابن سماک محمد بن صبیح الکوفی

از موالی بنی عجل است منسوب الراس وی کوفه بوده و هم در آن بلد نشو و نما یافته ابن خلکان در حقش گوید کان زاهدا عابدا حسن الکلام صاحب مواعظ جمع کلامه و حفظ در آغاز عهد صبی هوای تحصیل معالی و اکتساب فضائل او را بر سر افتاده بممارست و مباحثت علوم ظاهره پرداخت جماعتی از علما و محدثین مانند اعمش و هشام بن عروه و دیگران را تلمذ نموده فن حدیث بیاموخت پس مجالس اساتید و مشایخ وعاظ را ملتزم گشته در اخذ دقائق وعظ و اقتباس نکات خطابت روزگاری ببرد تا لآلی سخنان حکمت آمیز و جواهر کلمات نصیحت انگیز در صدف خاطر جای داد پس از سنین چندی بمدارج فضل و مقامات دانش ارتقا جسته بر افاضل و اعیان عصر خویش فایق گردید و در فن حدیث و قوانین خطابت و رسوم موعظت تبحری تمام یافت و از ریاضات نفس و تهذیب اخلاق بزیور خصایل آراسته و از وصمت رذایل پیراسته آمد روزها برای تدریس و تعلیم می نشست از محدثین و اهل علم مانند احمد بن حنبل امثال او گردش مجتمع شده از افادات و افاضاتش زیاده محظوظ و بهره مند میشدند پس از چندی که در کوفه اقامت نمود در زمان هرون الرشید عباسی عزیمت دار السلام بغداد کرد که در آن اوان مجمع افاضل و محط رحال اکابر بوده و نموده در آن بلد بار یکشود صیت دانشش در دار السلام انتشار یافته هر گونه از اهل علم در محضرش حضور یافته خود به نشر احادیث و تدریس علوم اشتغال میجست و هر روز در جوامع و مساجد بر سریر وعظ قرار گرفته مردمان را موعظت مینمود خلقی انبوه و جمعی غیر محصور در مجلسش ازدحام کرده کلمات و نصایحش اصغا مینمودند رفته رفته در نزد هرون مکانت و مرتبتی تمام یافت در اوقات معهوده بسرای خلافت بار یاب می رشد را موعظت نمودی عز الدین ابن اثیر جزری در احوالات شیخ آورده که وقتی ابن سماک در نزد هرون الرشید بود که رشید آب خواست چون خواست تا شاه ابن سماک گفت ترا بآن قرابت که بار رسول الله است سوگند دهم که اگر ترا از آشامیدن آب منع کنند در بهای چند دل داری گفت نصف ملک خویش گفت بنوش پس گفت بان خوشی که ترا بار رسول است سوگند دهم که اگر از خروج این بدت ممنوع گردی بچه چیز دفع معالجت آن کنی گفت تمام ملک خویش در آن بذل کنم ابن سماک گفت ان ملکا لا یساوی شربة ماء و خروج بولة لجدیر ان لا یتنافس فیه یعنی همانا ملکی که با یک شربه آب و خروج بولی برابری نکند سزاوار آن است که بدان راغب و مایل نباشی رشید را رقت دست داده زیاده بگریست تمی در مزات ایشان آورده وقتی هرون الرشید سوگند یاد کرد که از اهل جنت است پس از تلف در باب صدق سوگند خویش در اندیشه فرو رفت زیاده مضطرب و پریشان گردید در حال بفرمود علماء بغداد را حاضر کرده این مسئلت از ایشان

ابن سماک

۱۸۹

استفتاء نمود بروق دلخواه وی فتوی داد مذموم چون خاطر خلیفه بدان تسلیت یافت دانست مذموم لاجرم رشید در حیرت و تفکر فرو مانده بفرمود در طلب مبالغت و استقصا کنند شاید از اهل فتوی کسی باقی مانده باشد یکی از ملازمان خلافت معروض داشت که قبل این عقدت جز بسر نگشت فکرت ابن سماک میسر نگردد و این مشکل را جز رای سدید او آسان ننماید خلیفه در دم باحضارش فرمان داد بار یافته بزم خلافت درآمد رشید صورت مسئلت بروی مکشوف داشت ابن سماک عرضه داشت یا امیرالمومنین آیا هیچگاه عزیمت معصیتی نموده باشی که در خلال آن خوف و خشیت خداوند قهار ترا ازان عمل شنیع مانعت کرده باشد گفت آری در رونق شباب بجاریه که مملوکه من بود فریفته گشته بهوایش دل و جان از دست بدادم وقتی بروی ظفر یافته در کنارش گرفتم و بر ارتکاب فاحشه تصمیم عزم دادم در آن اثنا سوء عاقبت آن عمل شنیع را تفکر کردم شراره دوزخ در نظرم مصور و مجسم گردید از خوف و خشیت المقام خدای جبار عنان توسن شهوت از آن بازکشیدم ابن سماک گفت یا امیرالمومنین ترا مژده و بشارت باد که خود از اهل بهشتی رشید گفت بر صدق مدعای خود چه برهان داری گفت نص قرآن مجید که فرموده وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ فَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاْوٰى یعنی هر کس از موقف حساب اندیشه کند و عنان نفس اماره از ارتکاب فواحش و معاصی باز دارد همانا بهشت جایگاه او را آرامگاه است رشید را این کلام زیاده مطبوع و پسندیده افتاده بعواطف بی پایانش مخصوص ساخت و نیز با فعی حکایت کند که ابن سماک روزی در جامع بغداد لب بموعظت برگشوده و با اسلوبی خوب و طرزی مرغوب مردمانرا بطریق هدایت میخواند از شیرینی کلام و پیرا حالت عجب و خودبینی روی داده چون بمنزل بازگشت

نعمی پیاسائید در عالم واقعه گوینده رشید که این اشعار انشاد نمود

یا ایها الرجل المعلم غیره	هلا لنفسک کان ذا التعلیم
ابدا بنفسک فانهها عن غیها	فاذا انتهت عنه فانت حکیم
وارالک تلقح بالرشاد عقولنا	فولا وانت من الرشاد عقیم
ضع الدواء لذی السقام من الضنی	ومن الضنی والداء انت سقیم
لا تنه عن خلق وتاتی مثله	عار علیک اذا فعلت عظیم

حاصل معنی آنکه ایرد یکه ای دیگرانرا از در موعظت درآئی و بصیحت آموزی و براه راست دلالت کنی از چه رو بی از کلمات خود پند نگیری نخست باید که بنفس خود آغاز موعظت کرده او را از عیوب خود باز داری اگر منع و زجرت در او مؤثر افتد و رذایل از خود دور سازد آنگاه مرد حکیم دانشمند باشی چنانت پندارم که میخواهی اصداف دالواح عقول مابه لآلی ارشاد گرانبار سازی و حال آنکه خود از هدایت و رشاد تهی بار و بی بهره باشی بیماران علل نفسانی را معالجت کنی و برای هر یک دوائی مقرر داری با آنکه خود با مراض و علل گرفتاری و بطبیب معالج از دیگران محتاج تری تهی از اخلاق ناپسند و اطوار ناهنجار مردمان را نهی کنی و با این وصف خود عنان شهوت از دست داده بر منهیات اقدام نمائی ابن سماک گوید چون از خواب بیدار شدم مضامین اشعار

ابن سماک

۱۹۰

باکردار ناهنجار خود بیندیشم مرا سببی تنبیه حاصل گشت پس با خود تعهد و التزام نمودم که تا مدت یکماه موعظت نکنم از معروف کرخی که در سلک موالی امام همام علی بن موسی الرضا علیهما السلام منظوم است روایت شده که گفت روزی در کوچه‌ای گذر میکردم شتم عبورم بر جمعی از مردمان افتاد که در موضعی ازدحام نموده واعظی که او را ابن سماک می‌گفتند ایشان را موعظت مینمود نزدیک شدم مواعظش اصغا نمودم در اثناء موعظت این عبارات ایراد مینمود مَنْ اَعْرَضَ عَنِ اللهِ بِکُلِّیَّتِهِ اَعْرَضَ اللهُ عَنْهُ جُمْلَةً وَمَنْ اَقْبَلَ عَلَی اللهِ تَعَالَی بِقَلْبِهِ اَقْبَلَ اللهُ تَعَالَی بِرَحْمَتِهِ عَلَیْهِ وَاَقْبَلَ بِوُجُوهِ الْخَلْقِ اِلَیْهِ وَمَنْ کَانَ لِلّٰهِ عَزَّوَجَلَّ فَاللهُ تَعَالَی یَرْحَمُهُ وَقَائِمًا یعنی هر کس که پیوسته از خدای تعالی روی بگرداند خدایش بخود مشغول ساخته از وی اعراض کند و هر کس روی توجه خویش بروی افکند قلوب مردمان بجانب او مایل سازد و کسی که در بعضی اوقات بحق اقبال کند خداوند رحیم در آن وقت بچشم عطوفت و رأفت بروی نظر نماید معروف گوید کلماتش زیاده در قلبم مؤثر افتاد بجانب خدا تعالی اقبال نمودم و از قامت مشاغل جز ملازمت مولایم علی بن موسی الرضا دست بداشتم پس شرف اندوز مجلس آنجناب شدم عبارات ابن سماک بروی عرضه داشتم فرمود ذاکر خوای کلامی مستحظ شوی کلام ابن سماک در پند و موعظت تو را کفایت دارد محمد بن حسین گوید از پدرم شنیدم که می‌گفت پس از وفات معروف کرخی او را در عالم رؤیا دیدم و از وی پرسش نمودم که آیا خداوند با تو چطریق معاملت نمود گفت خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحائف سیئاتم قلم محو کشید و بر من رحمت آورد گفتم آیا زهد و صلاحت ترا بمنزل نجات رسانید گفت فی نی بلکه قبول موعظت ابن سماک و ملازمت فقرا و دوستی با فقرا موجب خلاصی من گردید آورده اند روزی مردمانرا موعظت مینمود و جاریه از خواری خویش در مجلس وعظ حاضر گشته مواعظ او استماع کرد چون مجلس بپایان گشت و ابن سماک بمنزل معاودت نمود جاریه بروی مکشوف داشت که امروز مجلس وعظ حضور داشتم و دُرَر مواعظ بر صدف خاطر جای داد ابن سماک از وی پرسش نمود که آیا کلمات مرا چگونه یافتی گفت هر گاه کلامت از اعادت و تکرار خالص باشد زیاده پسندیده است گفت اعادت کنم تا هر کس که در اول بار ادراک ننموده فهم آن نماید گفت تکرار اگرچه این فائده بخشد ولی آنان را که فهم آن نموده اند ملالت و کلال آورد ابن خلکان گوید ابن سماک وقتی برای شفاعت مردی مجلس یکی از رؤسا در آمد بشفاعت و ضراعت لب بگشود و گفت اَتَیْتُکَ فِی حَاجَةٍ وَاَنَّ الطَّالِبَ الْمَطْلُوبَ فِیهِ عَزِیزٌ اِنْ قَضَیْتَ الْحَاجَةَ ذَلِیلًا اِنْ لَمْ تَقْضِهَا فَاخْتَرْ لِنَفْسِکَ عِزَّ الْبَذْلِ عَلَی ذُلِّ الرَّدِّ وَاخْتَرْ لِی عِزَّ النُّجْحِ عَلَی ذُلِّ الرَّدِّ فَقَضَی حَاجَتَهُ یعنی تحقیق مرا از آمدن بمجلس تو حاجتی است اگر مولم بعز انجاح مقرون سازی هر دو ارجمند و عزیز باشیم و هر گاه بر تبسم دست رد نهی و حاجتم اجابت ننمائی هر دو را از ذلت و اهانت گزیری نباشد پس ترا باید که عزت بذل بر ذلت منع برای خویش و عزت انجاح بر ذلت رد برای من اختیار کنی کلماتش مطبوع افتاده مأمول وی قرین انجاح گشت و از کلمات اوست که گوید خَفِ اللهَ کَاَنَّکَ لَمْ تُطِعْهُ وَارْجُ اللهَ کَاَنَّکَ لَمْ تَعْصِهِ یعنی از خدای تعالی بدانسان در هراس باش که گویا او را هیچ اطاعت ننموده و برحمت او چندان امیدوار باش

کو گویا بچکونه از تو معصیت صادر نگشته و هم از کلمات اوست مَنْ جَرَّعَتْهُ الدُّنْیا حِلاوَتَها بَعَّلَهُ الیها جَرَّعَتْهُ الاخِرَةُ مَرارَتَها بتجافیها عنه حاصل معنی آنکه کسی را که میل زخارف دنیا باشد و از شهدان کام خویش شیرین سازد البته سرای جاوید از او کناره گیرد و مذاق شیرینش بحنظل عقوبات تلخ نماید مع الجمله پس از آنکه مدتی در بغداد روزگار با فاقت بگذرانید عزیمت موطن اصلی خود نموده بقیه روزگار حیات خویش در کوفه بسر برد و در سال صد و هشتاد و سه در آن بلده دامی حق را اجابت نمود

ابو الحسن بن السنان الصابی الطبیب

از زهره اطبای عباسی و حذاق این طبقه جلیله است ثابت ابن قره معروف جد اوست و از خاندان مشهور طب بوده اند ایشانرا آل سنان میگویند و ابو الحسن مذکور در سنه چهار صد و سی و نه ریاست بیمارستان بغداد در عهده او بوده و مرجعیتی تام در رجوع مرضی انجاد اشته معالجات غریب از وی مشهور و حسن تدابیر از او مسطور رفقا ابو الفضل بن سنان حکایت کرد که در سنه چهار صد و سی و نه وبای عظیمی در بغداد پیدا شد و امراض دیگر نیز زیاد شده بود مرا بیماری شدیدی عارض گردید که بحد هلاکت رسیده بودم ابو الحسن از من خشمگین شد تا من تکلم کردی و بخانه من نیامدی و طوایف صابئه را نوشته اند که صله رحم بجا نمی آورند و مساوات ندارند هیچوقت دو نفر از آنها را با هم مودت و اتحاد نمیبینی ابو الفضل گوید که چون بیماری من باو رسید و مردم او را ملامتها کردند بدیدن من آمد و وقتی که مرا از حال خویش آگاهی نبود چون بیالین من آمد مرغی را کفت ذبح نموده جگر او را پخته بمن داد و او دو یه مرتب نموده یکهفته شب و روز در پیش من بماند تا مرض روی بهبود گذاشت بعد از آن رفت و دیگر در پیش من نیامد من شادمان گشتم که هم از مرض خلاصی یافتم و هم برادر با من مهربان گردیده بعد از چند روز که قوه حرکت پیدا کردم بدیدن او رفتم متوجه خانه برادر شدم تا شکرانه او را بجا آرم چون بدر سرای او رسیدم در کوبیدم دربان من مطلع شد رخصت در گشودن نداد و از غرفه خانه سر بر آورده گفت یا ابا الفضل بخانه خود باز گرد و دیگر اینجا میا که ما بیمان مهاجرت که فیما بین بود عود کرده ایم من با دل شکسته و افسردگی زیاد مراجعت بخانه نموده بقیه عمر با من بدین قسم گذرانیدند غرس النعمه محمد بن ابی الحسن هلال بن محسن بن ابراهیم بن الصابی آورده که پدرم در محرم سنه چهار صد و سی و شش مریض شد مرضی صعب و ابو الحسن سنان بر عادت مستمره دوری او را اختیار کرده کسی را نزد او فرستادم و تمنی حضور او شدم و عده آمدن داد برچند انتظار کشیدم بوعده وفا نکرد تا آنکه جماعتی از نسوان رقعه سرزنش زیاد بوی کردند همچنین وعده داده ها خلف مینمود و ابو الحسن را روز بروز حال بدتر میشد و مرض اشتداد پیدا کرده تا بحدیکه مرض متوجه دماغ شده عقل از وی برفت و حرکات غیر منظم از وی صادر میشد بحدیکه امید را از وی منقطع نمودند و تهیه موت او را دیده بگریه و زاری پرداختند در این اثنا ابو الحسن داخل گردید چون صدای گریه و زاری بشنید پریشان حال گشته پرسید ابو الحسن بمرد گفتند نمرده ولی بحالت نزع است ابو الحسن التفاتی بگریه نکرده و بسوی ابو الحسن روان شد و او همچنان بحالت جنون و دیوانگی باقی بود پس حکم بغلامان و متعلقان کرده او را گرفته نگاه داشتند و نبض او را دیده علامات بحران را ملاحظه نمود

گفت مزوره از جگر مرغ ترتیب داده باقدری نان بجهة او حاضر نمایند قدری از آن مزوره با جگر مرغ بدو خورانیدند گفت تا سیب دیگر حاضر نمایند و قدری از سیب را در کلاب خود کرده گفت کم کم بدو بخورانیدند و بعضی او دیه نیز گفت ترتیب داده ابوالحسین را هر ساعت حالت بهتر میشد بعد را از اهل خانه پرسید در ابتدای مرض او را بچه قسم معالجه کردید گفتند طبیبی که داشت او را در روز پنج مسهلی داد ابوالحسن گفت بس است دیگر تقریری لازم نیست اینها همه عوارض همان مسهل روز پنج است قبل از نضج رقیق اخلاط را دفع کرده غلیظ آن باقی مانده تا ده در ایام بحران متوجه بدماغ گشته بدین قسم شد پس دستور العمل داده برفت گفت اگر او را شب خواب برد مراجعت کنید پس چون شب شد او را خواب برده صبح او را خبر کردند او کسان ابوالحسین را تهنیت گفت که از مرض خلاص شد و بدست خود امروز دو اخواهد خورد پس ابوالحسن بیالین او حاضر شد مریض را بیدار کرده در حالتی که لکنت کمی بزبان او بود پس ماء الشعیر گفت حاضر نموده یا بعضی از ادویه دیگر بدو داد و قدری در صحن خانه راه رفته پرسید که این خانه کدام یک از خانهای ماست پس اهالی خانه او که اینقدره را دید مژده شادی نموده و ابوالحسن چند روز در آنجا بماند بکلی آن مریض شفا یافت ابوالحسن گوید در همان روز ابوالفتح منصور بن المنذر المتکلم النحوی الاصفهانی بر ما داخل شد بخیال عیادت او چون حالت او را خوب دید خوشحالی زیاد کرد و چندی نگذشت بیشتر از کسانیکه بعیادت آمده وفات کردند و او سالهای دراز عمر نمود و ابوالحسن از قراریکه از حالات او معلوم میشود در عمل علاج ربطی کامل داشته و کمال علمی نداشته ولی معالجات او شهرت عمر زیاد کرده و همواره در بیمارستان بغداد بمعالجه مریضی مشغول بوده وفات او را در چهارصد و شصت و یک نوشته اند

ابوالخطاب محمد بن محمد بن طالب

در سلک مشاهیر اطبای بغداد منظوم و بکلیه حذاقت آراسته بوده است در نزد استاد کامل ابوالحسن سعید بن هبة الله که از فضلای اطباست تحصیل علم و تکمیل عمل را بپایان برده در آن صناعت رتبتی یافت که خود صاحب تصانیف کثیره و تالیف عدیده گردید گویند چنانکه در ضبط معانی مسلم شد در حفظ الفاظ مسلط نگشت در علوم عربیه دایه قلیل الحفظ و کثیر اللحن بوده در سلسله اطبا بطول عمر اشتهار دارد با مقتدر عباسی معاصر بوده و هم از اطبای مخصوص ابوالمعالی هبة الله محمد بغدادی وزیر مستظهر بالله عباسی است و در آن فن شریف فضلی تمام و سعیی وافی داشته است و یرا کتابیست موسوم بشمائل مشتمل بر شصت و شش مقاله در کل مطالب طبیه بطریق سئوال و جواب سخن رانده است و کتابی دیگر در مفردات ادویه بطریق جدول نوشته است و کتابی دیگر در ساختن آلات جراحی پرداخته و در سنه پانصد و پانزده هجری وفات یافته است از کلمات اوست

که طبیب حاذق از دو خصلت شناخته شود نخست آنکه از مریضی

بقدری متحمل علاج شود که تواند معتمد نمود دویم آنکه

در استعمال ادویه افراط نکند

ابن برخیش ابو طاهر موفق الدین احمد بن العباس

از مردمان واسط بوده از جملهٔ فضلاء و از اطبای اطبا است و در سلک حذاق این طبقه منظوم است فنون صنایع طبیه را نیکو دانستی و در علوم ادبیه و نظم و نثر از هر جهة ماهر بوده صاحب طبقات الاطبا آورده است که من کتابی بخط وی از مؤلفاتش دیدم بر زلات عقل و غرارت فضل او دلیلی بزرگ بود آن طبیب دانشمند در ایام المسترشد بالله عباسی لوای شهرت برافراشت و صیت فضلش کوشزد اعلی و ادنی گردید روایت کرده است شمس الدین ابو عبد الله محمد بن الحسن بن محمد بن عبد الکریم البغدادی از احمد بن مدبر الواعظی که در سنه پانصد و ده در بلده واسط شخصی باستسقا مبتلا بود و از وی استعلاج مینمود مدتی آن طبیب ماهر معالجت پرداخت و آثار بهبودی ظاهر نگشت لاجرم طبیب و مریض از معالجت و پرهیز دلتنگ گشتند پس طبیب بایاس تمام بدو گفت هرچه خواهی بخور و پاشام و شفای خود از خدای تبارک و تعالی طلب کن زیرا که علاج این مرض از قوهٔ علم و عمل بیرون است پس آن مریض باحالت نومیدی بیرون رفت در اثنای راه گرسنگی بر او غالب گشت ناگاه شخصی دید که ملخ پخته میفروشد بخوردن آن راغب شد و چون دست از جان شسته بود بقدریکه میتوان است از آن ملخ بخورد و پس از ساعتی اسهال سفرطی بر او روی داده اخلاط زیاد و آبهای متن از وی دفع گشت حالت وی رو بجهبودی نهاد و از آن مرض خلاص گردید چون ابو طاهر از صحت آن مریض مطلع گردید در حیرت شده مریض را بخواست و از سبب صحت باز پرسید پس خوردن ملخ و عروض اسهال را بیان کرد طبیب را حیرت بر حیرت افزوده گشت چه ملخ بالطبع قابض است نه مسهل پس چند روز بر بحیب فکرت فرو برد تا مگر اسباب صحت را چیزی بدست آورد ذهن ثاقب او را بحدس ثاقب دلالت کرده از مکان ملخ فروش جویا گردیده وی را بخواست ملخ فروش مکان صید را نشان داد پس ابو طاهر از پی تحقیق بدان مکان برفت مازریون بسیاری در آن مکان دید که ملخها میخورند ابو طاهر را از آن دغدغه خاطر فارغ گشت و بروی معلوم شد که این اثر از مازریون ناشی شده است چه خاصیت آن گیاه اسهال رطوبات دقیقه است گویند اگر یکدرم مازریون تشخیص دهند آن مقدار را اسهال آورد که حبس آن ممکن نباشد و از آنجهة استعمال آن را بدون مصلحات جایز ندانند و در این مورد مازریون دو ملخ یافته بود یکی در شکم ملخ و دیگری در آب بمک لهذا باصلاح و اعتدال آمده بموقع استعمال شده آثار نیک و فواید کلیه از آن ظاهر شده پس ابو طاهر بدان حدس صائب که تالی الهامات باری است از خواص آن گیاه مطلع گشت و بسیاری از مردمان مستسقی را بدان گیاه معالجت نمود صاحب طبقات الاطبا گوید اگرچه این حکایت منسوب بابو طاهر است ولی نظیر آن حکایت در کتب متقدمین بنظر رسیده است چنانکه در کتاب فرج بعد از شدت باندک تفاوتی ذکر شده است بعد از آن اطبا جوب و معاجین و سفوف و روغن آنرا ساخته در همین مرض بکار برده و میبرند و ابو طاهر را نوادر حکایات نثر و نظم بسیار است این چند شعر از اوست که نوشته میشود در هنگامیکه غلامی در مجلس خلال میکرد این گفته

ابن برخیش

۱۹۴

وناولنی من کفه مثل خصره ومثل محب ذاب من طول الهجر
وقال خلالی قلت کل محمد سوی قیل صب حاز قیلک یا بسر

یعنی مست خود مرا چیزی داد که در باریکی چون میان خویش بود و در نزاری و لاغری بعاشق هجر کشیده میماند و گفت خلال مرا بستان گفتم خلال وخصال تو همگی پسندیده است جز آنکه عاشقی را میکشی که سراپا محو وحیران تست نجم الدین ابوالغنایم محمد بن علی الواسطی نوشته در هنگامیکه او را معالجه نموده وازغذا منع کرده

صحبت فجرا وعلی واعتدی قد لک فوق النجم مرفوعا
یا منقذی من حلقات الردی حاشاک ان تقتلنی جوعا

یعنی همواره با مفاخر و معالی همراه بوده و پایهٔ قدرت بالاتر از ستارگان است اینک که از چنگ مرگ نجات بخشیدی راضی مشو که از گرسنگی هلاک شوم

در جواب وی نوشته

نبعت مرسومک یا ذا العلا لا زال مرسومک متبوعا
لکن اشفاقی علی من به امسی غریب القول مسموعا
اوجب تاخیر الغدا یومنا وفی غد نیلک الجوعا
اصبر فما اقصرها مدة وان تکن فاسبوعا

یعنی ای صاحب معالی هرچه مناسب بمزاج دانسته ام پیروی کردم امید آنکه پیوسته مراسم ترا عالمیان پیروی نمایند اما مهربانی وشفقت من بدان وجود که هرچه گوید پذیرفته کرده و باعث شد که امروز غذا را از تو باز دارد و فردا تدارک مافات مرعی شود یکروز شکیبائی پیشه کن تا یکهفته بگرسنگی گرفتار نشوی

جواب

یا عالما این شوی دجله اجری من العلم بنابیعا
لم غدک للاعمار موصولة یضحی ویمسی الرزق مقطوعا

یعنی ای دانشوریکه هرجا قدم گذارد چشمهٔ علم جوشش کیرد چگونه است که در خدمت تو سلسلهٔ زندگانی وعمرها بهم پیوسته میگردد و روزی از رزق گسیخته می گردد

ابوالحسن بن کشکرایا طبیب

طبیبی عالم وعامل وحکیمی فاضل وکامل بوده بصناعات طبیه مشهور و در مزاولت علاج بحسن تدبیر و اصابت رای معروف زمان الطایع لله عباسی وروزگار چند نفر از خلفا را نیز دریافته وصناعات طبیه را از سنان بن ثابت بن قره اخذ نموده واز اجلهٔ تلامیذ وی محسوب میگردد در بدایت امر و اوایل عمر در موصل و میافارقین که محل ریاست آل حمدان بوده میگذرانید گویند وقتی امیر سیف الدوله را در میدان جنگ ضربتی بر کمر رسید

ابو عثمان طبیب

۱۹۵

وبدان سبب مجاری بول را آفتی پیدا شد که قوهٔ ماسکه از عمل خویش باز ماند و اطبای مخصوص معالجت آن علت را عاجز ماندند برخی از معتمدین مراتب حذاقت آن طبیب ماهر را در حضرت امیر سیف الدوله عرضه داشتند او را از موصل طلب کرد و چون وارد گشت بحضور امیر بار یافت از مزاج امیر و تدبیر ما تقدم مستحضر شد جنبکه جزء اعظم وعمود آن فرفیون بود ترتیب داد امیر آن حب را چند روز استعمال نمود یکچند که مداومت شد آن نفض روی به بهبودی نهاد از آن علت کلی حاصل گشت پس آن طبیب دانشمند را بعطایای بیکران نواخت و احسانی بی اندازه اش مبذول فرموده و در زمرهٔ محرمان و خاصانش منظوم داشت همی روز بروز در نزد آن امیر باعظم ترفیقات وافر حاصل کرده بطبابت خاص امتیاز و اختصاص بهرسانید با جاهی وجیه و قدری رفیع بسر می برد چون عضد الدوله فناخسرو بیمارستان بغداد را عمارت کرد بر آن شد که طبیبی حاذق بجهت آن بیمارستان بزرگ اختیار کند در آن ایام روزگار امیر سیف الدوله بپایان آمده بود پس ابو الحسن را بجهت طبابت آن بیمارستان انتخاب نمود انعام و عطائی بسیار بروی مقرر کرد مدتها در آن بیمارستان بطبابت مرضی اشتغال داشت گویند که وی کثیر الکلام بوده است و غوامض مسائل طبیه را ضبط کرده در مجالس عام از اطبا سئوال می کرد و چون جواب را ندانستند یا بیان را نتوانستند ایشان را توبیخ و سرزنش می نمود و از تراکیب وی حقنه ایست که در علاج قیام کبدی با و منسوب داشته اند و از کتبی که منسوب بدو است کناشی است معروف بجاوی و کناشی باسم امیر سیف الدوله و کتابی در معرفت نبض و آن طبیب ماهر در سنه سبعمائة و ثمانین بجریه در بغداد دیعة الله

ابو عثمان سعید بن یعقوب

از جملهٔ افاضل و حذاق اطبای بغداد بوده و در سلک اجلهٔ مترجمین منظوم است و بسیاری از کتب حکمای یونان و اسکندرانیون را مانند فصول بقراط و کتاب نبض کبیر از یونانی بعربی نقل و ترجمه کرده است و خود طبیب مخصوص علی بن عیسی بن جراح وزیر مقتدر بالله عباسی است و او از اعاظم وزرای عباسیان بوده در دین و ورع و زهد رتبهٔ کمال داشت در تواریخ نوشته اند که علی بن عیسی را هر سال از املاک مختصهٔ خود هشتاد هزار دینار عاید شدی نیز آن بر فقها و فقراء و ارباب صلاح انفاق کردی و نیمهٔ دیگر بمصارف خود و مخارج عیال رسانیدی و در روزگار او از روزگار همهٔ وزرای عباسی خوشتر و نیکوتر بود و صدقات و مبرات بی نهایت از او آشکار گردید و از مال خلیفه املاک زیاد وقف کرد و جهت آن دیوانی جداگانه معین و مقرر کردانید و آنرا دیوان البر نام نهاد و حاصل آنرا بحرمین الشریفین میفرستاد و بعضی بثغور اسلام خرج میکرد و از اطعمه و البسه آسان تر چیزی قانع بود و برای هر امر با عقل و خرد تاسیس قانونی کرد که خردمندان را پسند بود و بهترین اعمال خیریه که در ایام وی ظهور یافت بنای بیمارستانها بود که در جمیع ممالک بنیاد کرد از آنجمله بیمارستانی در سنه سبعمائة و دو در محلات مصر است و که معظمه و مدینه طیبه و بعضی بلدان دیگر بنا نهاد و ریاست کلیه آن عمل نیز را در عهدهٔ ابو عثمان نهاد و از مال خویش جمیع مخارج آن بیمارستانها را متحمل بود و در بغداد نیز بیمارستانی بنیاد کرده

ابوبکر طبیب

۱۹۶

و اختیار آنرا در قبضهٔ فرمان مسلم داشت بجمله او طبیبی فاضل و نیکو تالیف و خوش بیان بوده از کلمات اوست که گفته

اَلصَّبْرُ قُوَّةٌ مِنْ قُوَی الْعَقْلِ وَبِحَسَبِ قُوَّةِ الْعَقْلِ تَكُونُ قُوَّةُ الصَّبْرِ

حاصل معنی آنکه صبر شائی از شئون عقل است هر کس را عقل پیشتر صبر افزونتر است و از تصانیف وی کتابی است که مسائلی چند در علم اخلاق از کتب جالینوس التقاط کرده و آنها را در رشته جمع و تالیف آورده است و دیگر کتابی است که در تحقیق نبض مشتاری که از کتاب نبض صغیر جالینوس استنباط کرده و در رساله از جمیع آنها دم زده

ساخته است وفات وی در اواسط مائهٔ چهارم هجری اتفاق افتاد

ابوبکر بن محمد بن خلیل الرّتی

در صناعت طب استادی کامل و طبیبی فاضل بود و برای مشکلات مسائل و معضلات رسائل حنین بن اسحق آستین برزد و رموز آنها را از پردهٔ خفا منصهٔ ظهور آورد و اکثر کتب او را با دقتی تمام شرح کرده و دقائق و نکات او را بعرصهٔ وضوح آورد در زمان المقتدر بالله و القاهر بالله خلفای عباسیان لوای اشتهار برافراشت عبدالله بن جبرئیل بن بختیشوع که از افاضل اطباست از نبض اهم صنعتی که در نهاد بعضی نهاده شده حقد و کینهٔ او را در دل گرفت و چون راه کینه خواهی مسدود دید بخورده گیری دهان باز کرد و این نقیصه بروی تهمت نهاد گوید آن حکیم بشرب شراب آلوده بود تا شراب نخشیدی کتاب نوشتی صاحب طبقات الاطبا نیز عقیدت جبرئیل را معاضدت کرده است گوید شاعری دیدم تا ساغری نپیمودی شعری نمی سرود و هم او بر صحت مشهود خویش دلیلی اقامت کرده است گوید چون مزاج دماغ سرد و تر است و شراب گرم است لاجرم نوشیدنش با نعاش حرارت غریزیه و قوت قوی دماغیه اعانت کند لیکن سایر مورخین قول عبدالله بن جبرئیل را معتمد نشمارند و بر بخل و حسد حمل کنند و از مولفات وی دو کتاب مشهور است یکی شرح بر مسائل حنین بن اسحق و دیگر رساله در منافع تریاق فاروق

ابوثمامه حبیب بن اوس بن الحارث بن قیس بن الاشجع بن یحیی بن مروان بن مرّ بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمر و لخم بن عدی الطائی

نکته جویان دقیقه یاب در شرح حال و ضبط ترجمهٔ ابی تمام و غیر وی از شعرای اسلام بر ما خورده نگیرند و این کوته سخنوران هنرپیشه را از موضوع این دفتر مبارک پیرون شمارند زیرا که این کرده ما تو این لغت عرب و ضوابط شعب ادب یا در مدرس استادی از زهرهٔ فن استفادت و استوار نموده نه غزلی در مدح لیلی سروده نه ذکری از لبنان و لیلی ستوده پس آحاد این جماعت هر یک عالمی شاعرند نه شاعری جاهل شاهد این دعوی آنکه جار الله زمخشری که در طبقات کبار مشایخ و عظام اساتید بالاتفاق از طراز اول معدود است همین او تمام را در کتاب کشاف علم و فضل یاد کرده پس از آنکه برای اثبات مطلب شعری استشهاد نموده گوید وَهُوَ وَإِنْ كَانَ مُحْدَثًا لَا يُسْتَشْهَدُ بِشِعْرِهِ فِي اللُّغَةِ فَهُوَ مِنْ عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ فَاجْعَلْ مَا يَقُولُهُ بِمَنْزِلَةِ مَا يَرْوِيهِ الْأَثَرِيُّ إِلَى قَوْلِ الْعُلَمَاءِ الَّذِي يُعَلَّلُ عَلَيْهِ

بَيْتُ الْحَمَاسَةِ فَيَفْتَنِعُونَ بِذَلِكَ لِوُثُوقِهِمْ بِرِوَايَتِهِ وَاتِّقَانِهِ

یعنی اگر چه ابی تمام در طبقات چهار گانه شعرا که جاهلیین و مخضرمین و متقدمین و محدثین باشند از فرقه اخیر بشمار میرود که علماء در اثبات لغات و تصحیح اوضاع که مبنای آنها بر توقیف و رخصت واضع است بکلمات ایشان استدلال نکنند چنانکه بر اشعار و منظومات هریک از دیگر طبقات استناد جویند ولی از آنجائیکه ابو تمام از جملهٔ علماء عربیت معدود است من در عبارات وی حکم روایات میرانم نه مبنی علما بکتاب حماسه او استشهاد نمایند و بحکم و ثوق بر روایت وی بعض نقلش قناعت کنند الغرض جمهور علما انساب بر آنند که سلسلهٔ نژاد وی بجلهمة بن اوذ که نخستین بنای قبیلهٔ بنی طیی است منتهی گردد و از این روی او را جهسب بن اوس طائی خوانند ولادت ابی تمام چنانکه یاقوت حمویی در کتاب معجم البلدان آورده در سال یکصد و شانزده هشت هجری اتفاق افتاده مسقط الرأسش قریهٔ جاسم است که موطن والدش بود ولی در ملک مصر نشو و نما یافت در عنوان جوانی و عنفوان زندگانی در جامع مصر باشغل سقائی معاش میکرد برخی گویند پدرش در دمشق پیشهٔ خماری داشت و ابو تمام خود در آن شهر شاگرد حوالی بود چون یکچند از عهد طراوت و روزگار شباب را بر این نسق بگذرانید قابلیت گوهر و استعداد نهاد او را بر کسب فضائل و تحصیل کمالات بداشت از آن روی صحبت ارباب دانش و فضل و ملازمت خداوندان هنر و کمال را وجههٔ همت ساخت پس از تمهید مقدمات لغت و تشئید مبانی بلاغت در صناعت سخن گستری و فن شعر پردازی بعهد خویش از تمامت شعرای عرب ممتاز گشت و در ابتکار افکار و اختراع مضامین بمقام تأسیس قدم نهاد نتایج خاطر نگارش بجزالت لفظ و رشاقت معنی امتیازی تمام و مزیتی کامل یافت ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید در این عصر مردم در بارهٔ ابی تمام بر دو گروهند قومی در مدح و اطراء وی از طریق اعتدال اعراض نموده بر اوج افراط بر آیند و او را بر تمامت اسلاف و اخلاف شعرا رجحان و مزیت نهند و جماعتی در قدح و دشنش از جادهٔ انصاف انحراف جسته در حضیض تفریط فرو شوند و از در تعصب و عناد منتخبات دیوانش ستوده اشعار نامطبوعش آشکار دارند و این شعار ناهنجار و شیوهٔ ردیه را وسیلهٔ کسب معاش و ذریعهٔ نیل آمال گیرند ولی سالک طریقت اقتصاد در هر امر پسندیده و مطبوع باشد و رعایت حق و پیروی صواب در هر باب شایسته و مطلوب آید آنگاه در ذیل این عبارت گوید نقل است که ابو تمام در مجمعی از شعرای عصر قصیدهٔ انشاد کرد که تمام آن بطراز فصاحت و لطف سیاقت آراسته بود مگر یک بیت که پسندیده نیفتاد آن شاعر گفت یا ابا تمام این قصیدهٔ تو فی المثل مدرسیست تابان که از مشرق خاطر طلوعش بخشیده ولی دریغ که از کلف این یک بیت پیراسته نیست در جواب گفت من خود نیز بر این عیب واقف بودم و هم بوقت نظم قبح صورت و رکاکت معنی این شعر میدانستم لیکن معتقدم این است که آنچه از خاطر شاعر برون تراود با اگر از صلبش بوجود آید برابر است چنانکه مرد ممرک فرزند زشت خود را ضاند شاعر نیز با سقاط بیت نازل خویش دل نهند همانا از این اعتذار معلوم گردد که آنچه در اثنای قصاید و مطاوی دیوان وی از ابیات رذیه مندرج است برحسب اختیار ذوق سلیم و انتخاب سلیقهٔ مستقیم وی نیست بلکه با اقتضای

طلاقه طبیعی ثبت وضبط نموده پس جودت خاطر زخار و انتقاد خاطر سرشار ویرا جای طعن باقی نماند هم ابو الفرج گوید

وَقَدْ فَضَّلَ اَبَا تَمَّام مِنَ الْوُسَاة وَالْكُبَرَاء وَالشُّعَرَاء مَنْ لَا يَشُقُّ الطَّاعِنُونَ عَلَيْهِ غُبَارَهُ وَلَا يُدْرِكُونَ وَاِنْ جَدُّوا اٰثَارَهُ یعنی ابو تمام را از اساتید ادب و بزرگان فن وخداوندان طبع کسانی بر همگنان ترجیح داده اند که متعصبین وی بجد و ایشان فرانرسند و باهر کوشش عجلت و شتاب آثار اقدامشان در نیابند چنانکه عم من از پدرش نقل کرده که از محمد بن عبد الملک وزیر شنیدم که می گفت شعر جمیع مردم آن کس است که گفته

وما ابالی وخیر القول اصدقه حقا بلی ماء وجهی او حفنت دمی

یعنی سخن راست را میگویم و از کسی باک ندارم که بر عقیدت من حفظ آبروی مرد بار یختن خون وی برابر است عم گفت از تصدیق آن وزیر بصیر عقیدت من در تقدم رتبت ابی تمام چنانکه باید استوار نگشت همی منتظر بماندم تا ابو العباس صولی را ملاقات کنم چه او در نزد من بفنون ادب از وزیر بصیر تر بود پس روزی بروی در آمدم و باقتضای آنکه ویرا بشباهت پدر انگاشتمی دلیرانه گستاخی کردم و از اشعار اهل عصر پرسیدم گفت اشعر زمان آنکس است که گفته

نسب کان علیه من شمس الضحی نورا ومن فلق الصباح عمودا

ورثوا الابوة والخطوط فاصبحوا جمعوا جدودا فی العلی وجدودا

یعنی خاندان نبی وائل را فروغ اصل وعلو نسب چنان است که گوئی خورشید تابان بر سلسله نژاد ایشان پرتو افکنده و عمود صبح روشن از افق اسلافشان قامت افراخته شرافت نیاکان باسعادت اختران بوراثت یافته اند و اصالت نسب با نبالت حسب ضمیمت نموده اند پس از گواهی این دو شاهد آگاه مرا یقین روشن گشت که ابو تمام بر کافه ابناء جنس خود پیشوا و مقدم است هم عم از محمد بن یحیی الصولی و علی بن سلیمان الاخفش و آن دو از محمد بن یزید نحوی حکایت آورده اند که گفت عمارة بن عقیل وارد بغداد شد مردم وار استلام بروی گرد آمدند از دیوان خود قصائدش نسخها برگرفتند و از اشعار اهل بلد بسی بر نظر نقادش عرضه داشتند روزی یکی از حاضران خواست مقام ابو تمام بتصدیق وی معلوم دارد گفت یا عماره در این شهر شاعری است که خود را یگانه دوران و اشعر مردم زمان میداند و دیگران در حق وی اعتقاد دیگر دارند عماره گفت از نظمش چند بیتی انشا کنید تا میان وی و مدعیانش بر آئین انصاف داوری کنم بدین اشعار دلفریب لب کشودند

غدت تستجیر الدمع خوف نوی غد وغادت قتادا غدها کل مرقد

وانقذها من غمرة الموت انه صدود فوان لا صدود تعمد

فاجری لها الاشفار موردا معا من الدم یجری فوق خد موورد

هی البدر یغنیها تورد وجهها الی کل من لا قت ان لم تورد

خلاصه مراد انکه چون آن یار دیرین آهنگ مسافرت من نشنید از بیم فراق سیلاب اشک بنیاد برد و چنان آسایش از وی برفت که کوئی بر آرامگاهش بساط خار گسترده کشت و از ورطه هلاک بدین اندیشه نجات یافت که این روی تا فتن از راه فراق پدید آمد ناز آهنگ نفاق از بیم هجر اشک خون آلود بر کونه گلگونش جاری ساخت و بیراضه عارضی است که چون قرص ماه بدرخشد و بی مشقت غازه مانند طبق گل شگفته باشد منشد اشعار این چار بیت بخواند و خواهش نشست عماره گفت نی لب مبند و از آن اشعار آبدار زیادت کن گفت

ولکننی لم احو وفرا مجمعا ... فحزت به الا بشمل مبدد
ولم تعطنی الایام یوما مکنا ... الذ به الا بیوم مشرد

خلاصه معنی انکه نیل مراد و فوز مقصود و بیرنج سفر و شکنج غربت حاصل نکردم من خود همیچگاه تا بزحمت مسافرت پریشان نخشتم مالی جمع و ثروتی فراهم نکردم و تا در منازل خطرناک خوابهای آشفته ندیدم لذت خواب آسوده نیافتم عماره گفت با انکه در معنی توصیف مسافرت و تعجیب غربت از این پیش بسی مضامین رانده اند بخدا سوگند که این مرد در این میان از تمامت پیشینیان پیش افتاده هم از گنجینه خاطر وی جواهر دیگر نمای گفت

وطول مقام المرء فی الحی مخلق ... لدیباجتیه فاغترب تتجدد
فانی رایت الشمس زیدت محبة ... الی الناس ان لیست علیهم بسرمد

یعنی طول اقامت وطن دیبای رخساره مرد کهنه کند پس گفتی بسوی غربت گرای تا در نظر دوستان تازه نمائی زیرا که می بینم خورشید در نزد مردم بمزید عزت اختصاص نیافته مگر برای انکه پیوسته بر ایشان نتابد و مدام بر یک مقام نپاید عماره گفت کفایت کرد اگر همه این شعر بجودت الفاظ و لطف معانی است بخدا سوگند که صاحب این نظم اشعر مردمان است نقل است که روزی علی بن الجهم از شئون مزایا و فنون کمالات ابی تمام شرح صدر داد کسی بادی گفت حقا که داد انصاف دادی در مدح ابی تمام هیچ فروگذاشتی اگر خود فی المثل با تو برادر بودی زیاده بر این وصفش نکردی گفت هر چند در میان ما برادری نسب موجود نیست ولی برادری ادب محکم است آیا نشنیده که او در این اشعار مرا با خود برادر خوانده

ان یکد مطرف الاخاء فاننا ... نعد واونری فی اخاء تالد
او یختلف ماء الوصال فماؤنا ... عذب تحدر من غمام واحد
او یفترق نسب یؤلف بیننا ... ادب افتناه مقام الوالد

حاصل مضمون انکه اگر اخوت جدید که در نشاه اشباح پدید کرد ما بین ما حاصل نیست با لعنت عالم ارواح که خود اخوتی اقدم پیائیم و اگر آب پیوند ما را جدائی است باز زلال یکانگی که خود از یک سحاب فرود آید بسر بریم و اگر ما را در سلسله نسب اختلاف باشد علاقه ادب را منزله پدر گیریم قاضی احمد بن خلکان گوید ابراهیم بن عباس صولی که امیر نظم و نثر بود لغت من در مکاتیب و منشات خود جز بدانچه از طبع خویش تراود و اتکال نورزد و ناموس پردگیان خاطر به نگ

ابو تمام طائی

۲

سرقت نمیگویم ولی عبارتی نفیس که بر مضمونی بدیع دلالت داشت از دقایق خیالات ابی تمام اخذ نموده یکی از رسائل خود را بدان پیرایستم و نوشتم

وصار ما یحرزهم بیزهم ... وما کان یعقلهم بعقلهم

یعنی انجماعت را حرز و پناهشان بدست دشمن سپرد و حصن و معقلشان پای بند و عقالشان پای بند و عقال گشت

و در این فقره بدین اشعار ابی تمام دست بردم

فان باشر الاصحار فالبیض والقنا ... قراه واحواض المنایا منهله

وان بین حیطانا علیه فانما ... اولئک عقال لانه لا معاقله

والا فاعلمه بانک ساخط ... علیه فان الخوف لا شک قاتله

یعنی اگر خصمی که با تو طریق نبرد سپارد میدان صاف در فراخای بیابان بپاراید و برا شمشیرهای آخته و نیزهای افراخته مهمانی کنی و جام اجل از منهل هلاکش بنوشانی و اگر بکرد خود بارهٔ برای تحصن بنیاد کند همانجا مقام جنبش کرود نه مکان خفظ و اگر خواهی ویرا آگاه کن که خود با او بر سر خشم و کینی تا اندیشهٔ سطوت و بیم قهر تو زهرهٔ وی چاک زند همانا ابا تمام را در پیروی اهل بیت رسول قدمی راسخ بود و در موالات خاندان عصمت عقیدتی استوار داشت از علمای عامه و خاصه بر تشیع وی تنصیص شده چنانکه جاحظ در کتاب الحیوان و نجاشی در فهرست رواة و علامه در خلاصه رجال و شیخ حر در امل الآمل بدین معنی تصریح نموده اند جاحظ گوید کان من دعاة الرافضه علامه گوید کان امامیا وله شعر فی اهل البیت کثیر شیخ حر عاملی گوید کان شیعیا فاضلا ادیبا منشئا

از ابن الغضایری نقل است که در کتابی بس قدیم که شاید در عهد ابو تمام نگاشته شده بود قصیدهٔ از وی دیدم که در آن اوصیاء برحق از عترت رسول را یکان یکان تا حضرت امام ابو جعفر ثانی علیه السلام برشمرده محامد بسیار و فضایل بیشمار برای هریک در سلک نظم کشیده بود و چون روزگار حیات وی با ایام سعادت فرجام حضرت امام محمد جواد سلام الله علیه مقارن بود و عهد امامت سه حجت دیگر از ائمه اثنا عشر در نیافت از این راه در آن رشته پر گوهر تا حضرت امام ابو جعفر پیش نیاورده و بنام گرامی ولی العصر ختم نموده ولی صاحب امل الآمل از مناقب ابن شهر آشوب بقیتی چند با جودت سبک و سلامت اسلوب از نتایج خاطر وی نقل نموده که اسامی بابرکات ائمه هدات تا قائم آل محمد در آن مذکور داشته و ما محض مزید تمکین و تکمیل فواید این تصنیف شریف آنها را ذکر نمائیم

ربی الله والامین نبی ... وکذا بعده الوصی امامی

ثم سبطا محمد تالیاه ... وعلی وباقر العلم حامی

والنقی الزکی جعفر الطیب ... ماوی المعز والمعتام

ثم موسی ثم الرضا علم الفضل ... الذی طال سائر الاعلام

والمصفی محمد بن علی ... والمعزی من کل سوء وذام

ابو تمام طائی

والزکی الامام ثم ابنه القائم مولی الانام نور الظلام
هؤلاء الاولی اقام بهم حجته ذوالجلال والاکرام

حاصل معنی آنکه خدای سبحانه را که شایسته پرستش و سزاوار بندگی است پروردگار خویش خوانم و محمد امین را پیغمبر مبعوث دانم و پس از وی علی را امام خود شناسم پس پیشوایان من یازده کوکب تابناک باشند که جملگی از رافق صلب آن امام همام سعادت طلوع یافته اند و خدای عزوجل را هریک برتمامت آفرینش حجتی بالغ و آیتی عظیم باشند نقل است که در مابین ابو تمام طائی و دعبل بن علی خزاعی با توافق عقیدت و اتحاد مذهب طریق خلف و نفاق مسلوک بود و چنانکه آئین معاصرین هر عهد و عادت ابناء هر جنس باشد ایشان نیز بحض اشتراک صنعت هریک زبان تشنیع بقدح دیگری دراز میفرمودند هرون بن عبدالله مهلبی گوید من با جمعی در حلقه دعبل نشسته بودم یکی از حاضران تبقریبی از ابو تمام نام برد دعبل گفت آن سارق طراز آفت افکار و بلای اشعار من است مردی از میان مجلس گفت یا ابا علی

حذاقت ارحمندوارد ابو تمام کدام مضمون از تو فرا گرفته گفت من گفته ام

وان امرءا سدی الی بشافع الیه ویرجی الشکر منی لاحق
شفیعت فاشکرنی الحوائج انه یصون عن مکروهها وهو یخلق

یعنی آنکس که با دخالت و توسط شفیعی مرا خیری بخشد و خود بسپاس آن نعمت امید دارد البته مردی کم خرد و احمق است زیرا که شکرانه آن عطیت بحقیقت خاص آن شفیع باشد چه منعم دنیای جاهل کهنه ساز و شفیع از ابتذال سؤالم نجات بخشد ابو تمام گفته

فلقیت بین یدیه حلو عطائه ولقیت بین یدی مر سؤاله
واذا امرءا سدی الیک صنیعه من جاهه فکانها من ماله

یعنی در پیش روی ممدوح شیرینی عطا و در پیش روی خویش تلخی سؤال نخریستم و چون مردی سرلت خود نزد کسی شفیع کند و ترا خیری رساند چنان است که از مال خویش بخشیده زیرا که منزلت و مقام از زخارف و حطام کمتر نباشد پس آمرزگفت جذا ابو تمام که بس نیکو و بلیغ سروده دعبل برآشفت و گفت دروغ گفتی قبحک الله گفت نمی دانسته اگر این معنی را او از تو اخذ نموده بلطف تصرفی که بکار برده بر تو مزید آورده و اگر تو از وی سرقت کرده نظم خود بایر تو مزایای وی آراستن نتوانسته دعبل زیاده غضبناک شده خاموش گشت ازعون بن محمد روایت است که گفت دعبل بن علی را در محضر حسن بن رجا دیدم که از شأن ابی تمام همی میکاست و در حق وی سخنان ناحق میراند مردی از اهل مجلس که عصابه بنام داشت گفت یا ابا علی من از قصاید امی تمام ابیات چند انشاء میکنم بشرط انکه دیدهٔ تعصب از وی فروپوشی و گوش انصاف بمن فرا داری اگر مضامین کوهسرا گین آنها در نظر تو مطبوع افتاد پس دم در کش و زبان ذم بربند و اگر مرضی خاطر و پسندیده طبعت نیفتاد من نیز پس در قدح و ملامت او با تو همراه کردم و بخدا پناه میبرم که تو آنها را از راه حسد نپسندی انگاه از قصیده امانه لولا الخلیط المودع

ابو تمام طائی

۲۰۲

این سه بیت فرو خواند

هو السیل ان واجهته اقتد طاعنه ونقناده من جانبیه فیتبع

ولم ار نفعا عند من لیس زائرا ولم ار ضرا عند من لیس ینفع

معاد الوری بعد الممات وبعثه معاد لنا قبل الممات ومرجع

یعنی همانا آن ممدوح سیلی است کوهکن که اگر با او روبرو شوی در اقامتی ترا درهم شکند و اگر با قدم مطاوعت از وی و جانب وی راه پیمائی ترا استقاد کرده من خود بتجربت چنان یافتم که هر کس که نزدی نتواند رسانید سودی نیز نتواند بخشید و هر که ایرا نفعی نیست هم او را توان زیانی نباشد مردم را نشور از ارواح و اعادت حیات پس از مرگ صورت نبندد ولی جود و عطای ممدوح کالبد ما را قبل از هلاک روح بخشد و قبل گفت ما را در مراتب فضل و کمال این مرد سخن نیست لیکن شما را از آن درجه و مقامی که دارد بالاتر برید و بر دیگرانش مزیت و فزونی نهید عصا به گفت اگر بر همکنانش مزیت بودی مانند تو شاعری محل نیزه اش برنخواستی آورده اند که چون ابو تمام در اقطار عراق و شام رایت اشتهار برافراخت بلکه صیت فصاحت و آوازه کمال وی در تمام آفاق منتشر گشت حاضران موقف خلافت از مراتب فضل و بلاغت او شرحی بمعتصم عباسی بار گفتند و خاطر خلیفه را بدیدار شخص و استماع شعر او مشتاق نمودند لاجرم معتصم او را بلدهٔ سر من رای احضار داشت و علو رتبت و مقام بر عیش بسر بردن قصاید غرا و اشعار آبدار معلوم نمود و بر عموم فصحای عصر و جمهور شعرای عهدش برگزید تشریفات گران بها و توجهات بی منتها در حق وی مبذول داشت مدایح و قصاید که ابی تمام در آنها بنام معتصم تخلص نموده در مطاوی دیوانش مسطور است منجمله قصیده ایست که در فتح عموریه و مدح منجمین و مدح معتصم نظم آورده در ذیل شرح احوال ابو العضل منجم مذکور و ترجمهٔ آن نظم بدیع وعده صریح شد اینک مقام آن است که انجاز وعده بجای آوریم و چون فهم کردن برخی از مضامین آن قصیده از دانستن داستان فتح ماکزیر است نخست بر سبیل اجمال بدانواقعه اشارت نمائیم در کتب مغازی مسطور است که در سال دویست بیست هجری بحکم معتصم عباسی لشکری عظیم بسرداری افشین بروغ بابک خرم دین که مروج مذهب مزدک بود مامور گشت و افشین در حدود ارمینیه و حوالی آذربایجان با او رزمها داد چون کار بر بابک صعب افتاد برای تفرقهٔ جیوش خصم دیرده بسلطان زمه که توفیل بن سیخائیل بود نامه فرستاد که معتصم در این اوان چندان بر محاربت همت گماشته که تمام لشکر اسلام را بدین سرزمین فرستاده اینک در مقر خلافت از عساکر مسلمین و فرسان قبائل یکنفر بجای نمانده اگر سلطان را رای رزین بر لشکر کشی و کشور گشائی تعلق گیرد برای انجام این امر زمانی خوشتر ازین بدست نیاید توفیل چون از مضمون مکتوب آگاه شد فرصت غنیمت شمرده با یکصد هزار سوار از لشکر نصاری بر بلاد اسلام تاختن آورد قلاع و حصون چند مانند زبطره و ملطیه و غیرآنها مفتوح ساخت و جمهوری کثیر از مردان مسلمانان عرضهٔ شمشیر نمود و جماعتی بسیار از زنان ایشان اسیر کرد چون این خبر معتصم رسید آتش غیرتش زبانه کشید و توان شکیب از خاطرش برفت بادی گفتند که در این حادثه زنی از هاشمیات در شهر زبطره بدست مردی رومی اسیر گشته

نالهٔ استغاثت برداشته ای کفتی و اعتصماه معتصم چون این بشنید گفت لبیک لبیک و در دم از تخت برخواست و مرکب طلبیده برنشست و طریق دیگر نیز نوشته اند که معتصم از غلام آب طلبیده و در آن بین گفتند شخصی از نصاری زن هاشمیه ای گرفته خواست با وی طریق عفاف مسلوک دارد زن فریاد برآورد و امحمداه و اعتصماه نصرانی بطور سخریه و استهزا گفت ایک معتصم بر اسب ابلق سوار است و آمده که ترا خلاص نماید معتصم بعد از شنیدن این سخن گفت آب نوشم تا مدارک ایکار نکنم پس حکم داد آنچه اسب ابلق در شهر من رای است حاضر نموده سوار شوند گویند در آن روز نیکصد و پنجاه هزار ابلق سوار از شهر من رآی بیرون رفتند جمهور منجمین و ارباب احکام از دلائل آثار فلکی و زایچه طالع حرکت چنین استنباط و استخراج نمودند که در این واقعه هیئتی عظیم و شکستی فاحش در لشکر معتصم حادث شود و در این حکم همکی اهل استان بودند معتصم را از تر ها ت آن جماعت رخنه در بنیاد عزیمت پدید نیامد با عددی بی پایان و عدتی فراوان از سر من رآی بیرون شتافت بر شدائد حروب و سوانح خطوب دل نهاد طی طریق و قطع مسافت نمود تا عجد و د و ثغور ملک توفلس فرا رسید پس آتش قهر و انتقام بیفروخت و خرمن اعمار و اموال مردم آن ملک سوختن گرفت تا شهر انقره و اصل گشت نخست آن بلد را در اندک زمانی مفتوح ساخت پس بجانب عموریه کرائید و آن شهری است که در آن عهد مسجا مزا سوادی اعظم و ملکی اشرف از آن موجود نبود بارهٔ استوار و خندقی شگرف داشت معتصم زمانی آن بلد را در حصار گرفت تا بتقدیر خداوند حکیم و رغم انوف اصحاب تنجیم صورت فتح و ظفر در صفحه شمشیر او جلوه گر گشت از طرفی در حصار آن حصن منیع رخنه افتاد ناطس که از جانب توفلس در آن شهر طریق بود اسیر گشت غازیان اسلام بفرمان معتصم دست اشتقام بر مردم آن شهر زمین گشودند و از قتل و غارت و تخریب و احراق هیچ فرو نگذاشتند ابو تمام در این سفر همراه بود و این واقعه شگفت در ضمن قصیده بشرح آورد که خداوند این سخن را در جزالت کلمات و لطافت مضامین آن حیرت آید و چون آن قصیده از طوال قصاید ابو تمام است و نگارش تمام ابیات و ترجمت آن موجب کلالت خاطر و ملالت طبع گردد لاجرم این چند شعر برای نمونه از آن التقاط نموده پیاوردیم و هر که تمام آن قصیده را من المطلع الی المقطع خواهد بایستی کتاب مستطاب فلک السعاده که از مصنفات ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم است مطالعت کند و هر که تفصیل و شرح آن واقعه را طلبد باید بکتاب طبقات المضلین و اخبار المستبنین که هم از تالیفات اوست رجوع نماید و گوید

السیف اصدق انباءً من الکتب ... فی حده الحد بین الجد و اللعب
و العلم فی شهب الازماح معقده ... بین الخمیسین لا فی سبعة الشهب
این الروایة ام این النجوم و ما ... صاغوه من زخرف فیها و من کذب
و صیروا الابرج العلیا مرتبة ... ما کان منقلبا او غیر منقلب
و خوفوا الناس من دهیاء داهیة ... اذا بدا الکوکب الغربی ذو الذنب
یقضون بالامر عنها و هی غافلة ... ما دار فی فلکیها و فی قطبی

ابو تمام طائی

۲۰۳

لو بیّنت قطّ امرأ قبل موقعه ... لم یخف ما حلّ بالأوثان والصلب
فتح الفتوح تعالی أن یحیط به ... نظم من الشعر أو نثر من الخطب
یا یوم وقعة عموریة انصرفت ... عنک المنی حفلا معسول الحلب
أم لهم لو رجوا أن یفقدک جعلوا ... فداءها کل أم منهم وأب
وبرزة الوجه قد أعیت ریاضتها ... کسری وصدت صدود الأعصر الکرب
بکرا فما افترعتها کف حادثة ... ولا ترقت إلیها همة النوب
من عهد اسکندر أو قبل ذلک قد ... شابت نواصی اللیالی وهی لم تشب
حتی إذا محض الله السنین لها ... محض الحلیبة کانت زبدة الحقب
جری لها الفال برحا یوم أنقرة ... إذ غودرت وحشة الساحات والرحب
لما رأت أختها بالأمس قد خربت ... کان الخراب لها أعدی من الجرب
کم بین حیطانها من فارس بطل ... قانی الذوائب من فاتی دم سرب
لثمة السیف والخطی من دمه ... لاسنة الدین والأسلام مختضب
لم یعلم الکفر کم من أعصر کمنت ... له العواقب بین السمر والقضب
تدبیر معتصم بالله منتقم ... لله مرتغب فی الله مرتقب
لم یرم قوما ولم ینهد إلی بلد ... إلا تقدمه جیش من الرعب
لبیت صوت زطی باغ قرقفه ... کأس الکری ورضاب الخرد العرب
أجبته معلنا بالسیف مبتدرا ... ولو أجب بغیر السیف لم یجب
حتی ترکن عمود الشرک منصدعا ... ولم تعرج علی الأوتاد والطنب
إن الأمور إذا انساقت مقادرها ... یأتین بالأمر من فی رأسه لبب
إن کان بین صروف الدهر من رحم ... موصولة أو ذمام غیر منقضب
فبین أیامک اللائی نصرتها ... وبین أیام بدر أقرب النسب
أبقت بنی الأصفر الممراض کاسمهم ... صفر الوجوه وجلت أوجه العرب

خلاصه مضمون اینکه شمشیر راخبر از کتاب بهتر است تر باشد سرحد که بین حق و باطل وجد و هزل تمیز دهد در تیزی نامی شمشیر یقین یافته حقیقت علم از سنانهای درخشان بدست آید که در میان هر دو لشکر چشمها خیره کنند نه از هیبت اختر تابان که در هیبت ملک گردون نمودار باشد آیا آن آثار آسمانی چه شد و آن دلائل نجومی کجا رفت و آن کلمات مزخرف را که در جالت کذب ریختندی چه رسید برای پرتوج عالیه و کواکب طالعه از سیارات و ثوابت ترتیبی مخصوص اعتبار نمودند و هر زمان که در سمت مغرب ستاره دنوذنب پدید آمد مردمان را بها از نزول حوادث و ظهور عجائب بیم دادند از جانب کواکب

ابو تمام طایی

۲۰۳۹

همی سخنان گویند و حکمها رانند و آنها خود از آن آثار و احکام غافل باشند اگر از خفایا و مغیبات آگاه شدن توانستندی آن حادثه ناگهانی که بر اصنام بت پرستان و چلیپای ترسایان نازل آمد بر ایشان مستور نماندی این فتح عظیم را نام فتح الفتوح است که نه زبان شاعران فصیح از عهده شرح آن تواند برون شد و نه بیان خطیبان بلیغ حق وصفش تواند ادا الا ای روز و قعه عموریه از سعادت ساعات تو شخص آمال با پستانی پر از شیر و شهد باز آمد مدینه عموریه پند آر تا ساکنان خود را مادری بود مهربان که در حفظ ناموس آن آباد امهات فدامی نمودند همان شاه بی پرده که نه کسری آنرا رام ساختن توانست و نه ذو القرنین و آن دو شیزه دیرینه که نه حوادث دهر دست تصرف در آن دراز نمود و نه سوانح روزگار از عهد دولت اسکندر و یا از آن پیش تا کنون موی جهان سپید کشت و آن همه بر طراوت جوانی باقی بود تا آنگاه که خدای حکیم بدست قدرت خود ظرف سنین بجنبانید و فتح این حصن حصین مسکه آنها قرار داد روزیکه دست حوادث بر مدینه انقره گشاده گردید و آن قلعه متین در میان صفحات زمین مانند منازل وحش از جنس انس خالی گشت طائر فال بر فتح عموریه بال گشود وقتی که آن بلده عظمی عارضه ویرانی بر پیکر خواهر دیرین نگریست آثار خرابی شتابنده تر از آزار حرب بر اندامش سرایت کرد اینک بسی بهادران دلیر با کیسوان رنگین در عرصه آن افکنده است که جملگی بحکم شریعت شمشیر نه بر طبق سنت رسول با خون خویش خضاب نموده اند خود شخص کفر آگاه نبود که از چه عهد تا کنون لشکر حوادث در میان نیزه ها و تیغها در کمین آن خفته بود همانا این امر عظیم تدبیر خلیفه عهد است که خود بخدا اعتصام جوید و برای خدا انتقام کشد و در طاعت خدا رغبت نماید و از خدا انتظار ثواب برد و بر فتح هیچ ملک عزیمت نگمارد مگر آنکه مقدمه الجیش از صولت و سطوت خویش بپاراید ای خلیفه غیور بر فراز سریر خویش استغاثت هاشمیه را شنیدی و در جوابش لبیک گفتی و در دم زلال خواب از کاسه چشم برنجیدی و باده صافی از لبان دوشیزگان خندان نوشیدی روانداشتی آن اسیر گرفتار را بیش از آنچه جواب آوردی و اگر نه چنان میکردی البته حق جواب ادا نموده نبودی تا آنکه بیرون دلی پر دلی خیمه شرک سرنگون ساختی و لی برادر و اطناب آن اصلا التفات نیاوردی بر عادت شیران بیشه دلیری که ایشانرا در هنگامه پیکار جز کشتن اقران و افکندن شجعان همتی نباشد و بر سلب و جامه مقتولان خویش عنایت نیارند اگر بالفرض در میان سلسله ایام پیوند خویشاوندی و قرب انتساب موجود بودی ما بین این ایام و ایام بدر پیوندی قریب و نسبی نزدیک پدید آمدی ملوک بنی اصفر از این تختهای متواتر مانند نام خویش هیچ بارگی زرد نمانند و وجوه قبائل عرب از فتوحات پیاپی بسی بزرگ و جلیل بیابند نظیر قصیده ابی تمام در فتح عموریه قصیده عنصری است در فتح خوارزم که بین الدوله محمود بن سبکتکین را بدان مدح کرده بیت از اوایل آن

که با مطلع قصیده ای بدان تمام کمال تناسب و نهایت تشابه را داشت ذکر نمودیم گوید

چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار — چنان نمایند شمشیر خسروان آثار

بتیغ شاه بخرد نامه گذشته بخوان — که راست گوید تر از نامه تیغ او بسیار

نه رهنمای بکار آیدش نه اختر گیر — نه فال گوی بکار آیدش نه فال گذار

ابو تمام طائی

۲۰۴

صاحب تجارب السلف گوید معتصم ابو تمام را با قصیده‌ی هزار درهم بخشیده و چون این بیت برخواند که می گوید

وَنَوَّرْتَ بِالْبَذْلِ وَجْهَ الْمَطَا ... لِ حَتَّى حَسِبْنَاكَ بَدْرًا طَلَعْ

معتصم گفت دَنَّوْتَ دَرَاهِمَكَ یعنی درهای تو دینار شده‌ی هزار و دینار جایزه این قصیده با بو تمام داد همو گوید بعضی گویند که معتصم موصل را بجایزه این قصیده با بو تمام داد و فتح عموریه در سنه دویست و پنجاه و سه بود صلاح الدین کتبی در ذیل وفیات الاعیان گوید از بدایع وقایع آنکه ابو تمام غلامی داشت رومی که در تناسب اعضا و صباحت منظر آفت روزگار بود حسن بن وهب که یکی از کتاب زمانه بشمار میرود آن رومی زاده را فریفته غرّه درخشان و آشفته طرّه پریشان بود و خود حسن بن وهب غلامی داشت خزری که در زیبائی طلعت و رعنائی قامت افسانه جهان و یکانه عهد بود ابو تمام خاطری گرفتار آن لعبت را جست و لی ربوده آن ترک غارتگر داشت و قتی حسن بن وهب را دید با غلام وی مشغول ملاعبت و گرم عشقبازی است از در مطایبت این لطیفه بر زبان آورد که وَاللهِ لَئِنْ سِرْتَ إِلَى الرُّومِ — لَأَسِيرَنَّ إِلَى الْخَزَرِ یعنی بخدا اگر تو سوی روم روی هر آینه من جانب خزر گیرم حسن گفت اگر خواهی در این قضیه چیزها با من گذار و مرا در میانه حکم نمای و از آنچه حکم رانم سر متاب گفت همانا تو در این داوری چون داود نبی باشی و من مانند خصم وی چه آن حضرت با آنکه در مصادیق خلافت بسی پرده گیان ماچین در حجاله ازدواج داشت خاطر مقدسش با سوی و روی معقوده او نویاء علاقی محکم گرفت و هم بالینی آن خترفیروزان همسی آرزو برد حسن گفت یا با تمام این دعوی بی اعتدالی که در حق من آوردی اگر منظوم بودی هر آینه اندیشه انتشار و پیم اشتهار آن مرا هراسان داشتی ولی سخن منثور خود عارضی است بی حقیقت که زمانی بپاید و بقائی نیابد ابو تمام تفطن جسته در صورت این مکالمت اشعاری چند پرداخت که این سه بیت از آن جمله است

أَذْكَرْتَنِي أَمْرَدًا وُدِدْتُ فَتًى ... مُصَرِّفَ الْقَلْبِ فِي الْأَهْوَاءِ وَالْفِكَرِ

لَعِبَتْ بِهِ الشَّمْسُ بَرْهَةً فَمَطَا ... لِعِطْفِهَا وَهْيَ مُضْطَرِبُ الْأَحْشَاءِ لِلْقِصَرِ

إِنْ أَنْتَ لَمْ تَنْزِعِ السِّنَانَ الْخَثِيثَ إِلَى ... جَاذِرِ الرُّومِ أَعْقَبْنَا إِلَى الْخَزَرِ

یعنی مرا که همواره نقد خاطر در مصرف افکار بکار میبرد و از این سخن قصه داود نبی بیاد آمد چه با آنکه خورشید تابان تو را در کنار است همی با دلی طپیده بر وصال ماه رخشان طمع بندی اگر از این عجلت که ترا بسوی کوزن بچگان روم است عنان نیابی من نیز جانب آهو برگان خزر بشتابم گویند کسی با ابو تمام گفت غلام تو حسن بن وهب را پیشکش پذیرا می فرمان و مطیع میل است تا غلام وی ترا گفت آری سبب آن است که حسن غلام مرا پیوسته ببذل مال و گشاد دارد و من غلام او را همی بتقبیل و قال خوشنود کنم آورده اند که رقیبان سخن چین این داستان از روی نمامی بسمع محمد بن زیات وزیر رسانیدند و قتی چنان افتاد که غلام امی تمام برای لوازم احتجام نامه با بن وهب فرستاد و از وی مطبوخی که در آن عهد معهود بود درخواست نمود ابن وهب بخشم من از آن مطبوخ بضمیمت یکصد دینار مسکوک بدو ارسال داشت و این اشعار در جواب نوشت

لَيْتَ شِعْرِي يَا أَمْلَحَ النَّاسِ عِنْدِي ... هَلْ تَدَاوَيْتَ بِالْحِجَامَةِ بَعْدِي

ابو تمام طائی

۲۰۷

دَفَعَ اللهُ عَنكَ بَأْسَ كُلِّ مُسُوءٍ ... بِاكِرْ دَآئِجٍ وَإِنْ خُنْتَ عَهْدِي

قَدْ كَتَمْتُ الْهَوَى بِأَبْلَغِ جُهْدِي ... فَبَدَا مِنْهُ غَيْرُ مَا كُنْتُ أُبْدِي

وَخَلَعْتُ الْعِذَارَ إِذْ عَلِمَ النَّا ... سُ بِأَنِّي إِيَّاكَ أَصْبَحْتُ أَهْوَى

فَلْيَقُولُوا بِمَا أَحَبُّوا إِذَا ... كُنْتُ مَوْصُولاً وَلَمْ تَرْعَنِي بِصَدِّ

یعنی ای محبوب ملیح من کاش دانستی که آیا بچه حاجت مداوات نمودی یا زاندام نازکت از هیچ گزند آزرده مباد هرچند پیوند عهد مرا با سر پنجه خیانت تحلی همانا با تمام طاقت و نهایت جهد کوشیدم تا شعله عشقت در کمون سینه مستور نمودم ولی دریغ که دود آه سر من فاش نمود و سیل اشک بنیاد شکیبم خراب کرد اکنون که راز پنهان من آشکار شد پس برآئین شیدائی طریق صبا کی پیش گیرم و بر سبیل علامت مبالات نیارم و چون مرا با نوید وصل جاوید دلشاد داری و از پیم جاده هجر ایمن سازی مردم بداندیش هر سخن خواهند بگویند و هر فتنه خواهند بجویند قضارا حسن آن محبوب از آن پیش که بمحبوب فرستد در کنار مصلای خویش نهاده بود خورده پسران بدکار از نامه وارمغان آگاه شده باجری باوزیر باز گفتند دو کس بفرمان وزیر نزد حسن شدند یکی از در صحبت برآمد و از هر طرف لطائف حکایات در میان آورد و خاطری مشغول ساخت و دیگری نامه ببرد و در ساعت بوزیر رسانید وزیر بدیهه این اشعار از لسان ادبی تمام انشاء نموده در آن صفحه بنگاشت و بدست آنکس که آورده بود سپرد که هم در جای خود گذارد

لَيْتَ شِعْرِي عَنْ لَيْتَ شِعْرَكَ هَذَا ... أَبِهَزْلٍ تَقُولُهُ أَمْ بِجِدِّ

فَلَئِنْ كُنْتَ فِي الْمَقَالِ مُجِدًّا ... يَا بْنَ وَهْبٍ لَقَدْ نَظَرْتَ بَعِدِّ

لَا أُحِبُّ الَّذِي يَلُومُ وَإِنْ كَا ... نَ حَرِيصًا عَلَى صَلَاحِي وَرُشْدِي

بَلْ أُحِبُّ الْأَخَ الْمُشَارِكَ فِي الْحُبِّ ... وَإِنْ لَمْ يَكُنْ بِهِ مِثْلَ وَجْدِي

كَيْفَ يَنْدَى مِنْ أَبِي حَلِّي وَحَاشَا ... لِنَدَى مِنْ مِثْلِ شِقْوَةِ جَدِّي

إِنَّ مَوْلَايَ عِنْدَ غَيْرِي وَلَوْلَا ... شُؤْمُ جَدِّي لَكَانَ مَوْلَايَ عِنْدِي

یعنی یا بن وهب کاش دانستی که این سخن از راه مطائبت و هزل رانی یا از در حقیقت و جد آوری اگر در پیروی عشاق بجد ایستاده پس در دعوی ظرافت طریق تکلف پیش گرفته من آن ناصح مشفق که بر عاشق شیدا ملامت آورد دوست ندارم هرچند کلام حق گوید و طریق صلاح جوید ولی آن صدیق موافق که در متابعت آئین محبت با من همراه گردد بسی دوست دارم هرچند مقام عشق من عالی تر از آن وی باشد چنانکه حریف من حسن بن وهب را با من در طی آن طریقت قدم مجاورات راسخ و عقد مولفات استوار است امادر نخوست اختر و شامت بخت بروی فزونی باشد زیرا که مهتر دیرین و خواجه کرین من پیوسته در خدمت او بچاکری ایستاده اگر مرا از سعادت طالع قسمتی بودازدولت وصل بهری یافتمی و از لذت حضور نصیبی گرفتمی چون ابن وهب طلعت ناکشت و ماجرپیشه بغراست دریافت گفت انا لله در حضرت وزیر رسوا شدیم پس از جای برجست و ابو تمام را از قضیه آگاه ساخته

ابو تمام طائی

۲۰۸

هر دو حریف با تفاق بدرگاه ابن زیات شتافتند و از در اعتذار در آمده از حقیقت امر تبری جستند و گفتند ما این دو غلام را دست آویز مشق ادب و بهانه مجارات شعر قرار داده ایم و بدین وسیله در معنی تغزل و نسیب و دیگر فنون نظم و شجون سخن شعرها پرداریم و بیکدیگر فرستیم زنهار بر قلب حضرت وزیر اعزه الله سوء ظنی راه نیابد و در حق ما بخاطر مبارک خرده چیزی نخلد و زیر بلسان طبن گفت وَمَنْ يَظُنُّ هٰذَا بِكُمَا یعنی این گمان بد که تواند در حق شما برد و راوی حکایت گفت این طنز وزیر بر ایشان از انکشاف امر شدیدتر افتاد پس بانهایت خجلت و کمال انفعال برخواسته بیرون شدند و آورده اند که ابو تمام مانند صیت فضل و سمعه کمال خویش در اقطار بلاد و نقاط ممالک دائر و سائر بود و سیوسته در اطراف امصار و اکناف اقالیم با مدح اکابر و افاضل روزگار میگذرانید احمد بن یزید مهلبی گفته مَا كَانَ أَحَدٌ مِنَ الشُّعَرَاءِ يَقْدِرُ عَلَى أَنْ يَأْخُذَ دِرْهَمًا فِي جَوْدَةِ أَبِي تَمَّامٍ فَلَمَّا مَاتَ افْتَقَرَ الشُّعَرَاءُ مَا كَانَ يَأْخُذُهُ یعنی بروزگار حیات ابی تمام هیچیک از سخنوران هنرمند را حلوه آن نبود که از پرتو کمالات خویش درمی تواند یافت و از عطایای اسخیاء عهد و صلات اجواد عصر بضاعتی تواند اندوخت و چون آن یگانه دوران درگذشت از آنچه ویرا تنهائی میرسید جمیع شعرای آن روزگار قسمتها بردند و بهرها گرفتند اکنون از نوادر و اخبار یکه او را در بلدان چند افتاده برخی بر سبیل اشارت بیاوریم در کتاب اسعاف وغیر آن مسطور است که در زمانیکه عبد الصمد ابن معذل غیلان شاعر در بصره علم فصاحت افراخته بود ابو تمام بر توسن ارتحال برنشست بعزیمت آن بلد تند براند چون خبر وصول وی بسمع عبد الصمد رسید سخت بترسید و بیم آن کرد که مردم آن شهر از گرد او بپاشند و در حلقه تسخیر ابی تمام در آیند پس باندیشه فسخ عزیمت و صرف نیت وی بدین سه شعر او را پذیره گشت و از آن پیش که وارد شهر گردد آنها را در نامه ثبت نموده بدستیاری دوستی نزد وی فرستاد

أَنْتَ بَيْنَ اثْنَتَيْنِ تَبْرُزُ لِلنَّا ... سِ وَتَلْقَاهُمْ بِوَجْهٍ مُذَالِ

لَسْتَ تَنْفَكُّ رَاجِيًا لِوِصَالٍ ... مِنْ حَبِيبٍ أَوْ رَاغِبًا فِي نَوَالِ

أَيُّ مَاءٍ يُبْقِي لِوَجْهِكَ هٰذَا ... بَيْنَ ذُلِّ الْهَوَى وَذُلِّ السُّؤَالِ

خلاصه معنی آنکه ترا حال از دو گونه بیرون نیست زیرا که همواره یا از معشوقی آرزوی وفا و امید وصل میبری و یا از ممدوحی چشم عطا و دیده طمع میداری تو خود میدانی که ذلت عشق آفت عزت است و خواری سؤال بلای خشمت پس باین دو حال ترا چه آبروی برجای باشد چون ابو تمام آن اشعار بخواند گفت ایمرد مردم این بلد بخود مشغول ساخته و مرا با وجود وی در این شهر در آمدن روا نیست پس نامه بگردانید و این سه شعر در پشت آن پاسخ بنگاشت و بعبد الصمد باز فرستاد

أَفِي تَظْمِ قَوْلِ الزُّورِ وَالْفَنَدِ ... وَأَنْتَ أَنْزَرُ مِنْ لَا شَيْءَ فِي الْعَدَدِ

أَشَرِجْتَ قَلْبَكَ مِنْ بُغْضِي عَلَى حَرَدٍ ... كَأَنَّهَا حَرْكَاتُ الرُّوحِ فِي الْجَسَدِ

أَقَمْتَ فَيْحَكَ مِنْ هَجْوِي عَلَى خَطَرٍ ... كَأَنَّهُ رَقَدٌ مِنْ خَوْفِ عَلَى الْأَبَدِ

ابو تمام طائی

یعنی ای آنکه هیچ در حساب نیائی و در شماره از لاشیئی کمتر باشی آیا در باره من بتراژخائی و بیهوده سرائی لب بکشائی همانا شدت بغض و سورشش کین من چنان در صمیم ضمیر پنهان داشته که مانند حرکات روح در اندامت پوشیده و مستور است وای بر تو از این مبادرت که برهنه کنی من حتی خود را در خطری عظیم در افکندی مانند دراز گوشی که چون بوی شیر در یابد پدر رنگ بسوی آن بشتابد ابو الفرج اصفهانی این واقعه را در اخبار ابن المعذل بتفصیل دیگر نقل نموده هر کس آن روایت خواهد باید جزء دوازدهم از کتاب اغانی بجوید محمد بن سعید کاتب رقی حکایت کند که ابو تمام برای مدح حسن بن رجاء از بغداد بملک فارس در آمد چون با دیدهٔ دقیقه شناس در کم و کیف کمالات و اخلاق وی بنگریستم و با میزان خرد مقدار مزایا و خصایلش سنجیدم مقام عقل و علم وی برتر از چندش از اندازه نطق و کلامش دیدم و با آنهمه علو رتبه سخن سنجی و زبان آوری پایه دانش و خردمندیش از آن هنر بالاتر یافتم روزی با در محفل حسن بن رجاء بر بساط نبیذی سرخوش نشسته بودیم حسن گفت یا ابا تمام رشته گوهریرا که برای من ارمغان آورده اینک نثار مجلس انس نمای پس ابو تمام چالاک نشست و قصیدهٔ لامیه را که در ستایش ابن رجاء سروده بود شروع نموده مسلسل بخواند تا

بدین دو شعر رسید

أَنَا مَنْ عَرَفْتَ فَإِنْ عَرَفْتَ جَهَالَتِي ... فَأَنَا الْمُقِيمُ قِيَامَةَ الْعُذَّالِ

عَادَتْ لَهُ أَيَّامُهُ مَسْوَدَّةً ... حَتَّى تَوَهَّمَ أَنَّهُنَّ لَيَالِي

یعنی من آن کسیم که بر حال من نیک شناسا بودی همانا شنیدای می باک که بر نکوهش ملامت گویان هیچ مبالات نیاوردی ولی اکنون روزگارم چنان تار گشته که روز روشن من مانند شب دیجور باشد حسن بزبان نومید گفت وَاللهِ لَا تَسْوَدُّ عَلَيْكَ بَعْدَ الْيَوْمِ یعنی بخدا سوگند که از این پس تو را روزگار هرگز تار نکرد و پس ابو تمام دیگر بار همی بخواند تا بدین دو شعر آمد

لَا تُنْكِرِي عَطَلَ الْكَرِيمِ مِنَ الْغِنَى ... فَالسَّيْلُ حَرْبٌ لِلْمَكَانِ الْعَالِي

وَتَظُنِّي حَيْثُ الْوَكَائِبُ بِضُّهَا ... مَحْيَى الْفَرِيضِ إِلَى مُمِيتِ الْمَالِ

یعنی اگر خداوندان مردمی و کرم را قامت همت از پیرایه ثروت و توانگری عاطل ماند عجب مدار زیرا که سیل ویران در جایگاه بلند هرگز قرار نگیرد اگر خواهی تا این تمثیل بدیده عیان بنگری در آستانی نظر کن که این روح بخش پیکر سخن برای ستایش آن آفت مال بدانجا راحله عزم برافکند ابن رجاء چون این بشنید محض تمثیل آن قصیده بپایان برخواست و گفت بخدا سوگند این نظم بدیع نشنوم مگر بر حالتی که ایستاده باشم ابو تمام نیز برای تعظیم ممدوح از جای برجست و با قی قصیده را ایستاده بپایان برد پس ابن رجاء و ابو تمام دست یکدیگر گرفته با هم معانقت نموده بنشستند ابن رجاء گفت یا ابا تمام این ستوده خاطر رخسار را چه نیک جلوه ظهور بخشیده گفت سوگند بخدای که اگر فی المثل خود از خور العین بهشت بودی زیاده بر ایستادن تو مرا سزاوار نبودی محمد بن سعید گوید ایام اقامت وی در فارس پیش از دو ماه نکشید و در آن مدت قلیل با آنکه ملک نجل و اساک بر طبع حسن بن رجاء غالب بود آنچه بستایش وی

ابو تمام طائی

۲۱۰

در باره ابو تمام سبد دل داشت تا به هزار درهم رسید و از آنچه بحوالت دیگران در حق وی مبذل نمود آگاه نیستم نقل است که حسن بن رجا خود گفت از طازمان و کسان من برخی بر آنین سعایت اظهار داشتند که ابو تمام نماز نگذارد و بر وظایف آن تکلیف شریف مبالات نیارد چون نیک تحقیق کردم چنان یافتم که گفته بودند بحکم نهی از منکر زبان تشنیع دراز کردم و بروی سخت برآشفتم در جواب گفت آیا چنان پندارید که من از دار السلام تا فارس طی منازل و قطع مراحل نمایم و از ارتکاب زحمات سفر و شدائد رحیل مطلقا سر نتابم ولی از انجام رکعات چند که بسی سهل و آسان است کاهلی ورزم نمی نی اگر یقین داشتمی که برای نماز گذار ثوابی مقرر و جزائی مقدر است هرگز نماز را ترک ننمودمی حسن گوید چون سوء عقیدت و فساد ضمیر وی مرا معلوم گشت بتفتیش همت گماشتم ولی پس از چند پی بهم آن کردم که شاید تقدیر اهلاک او را تباخیر انداخته باشد و آن امر بدست من جاری نکرد بلکه قضیه برعکس نتیجه بخشد از این روی ترک آن اندیشه کردم سعودی در مروج الذهب گوید همانا ابو تمام بدین سخن بر سبیل مطایبت و مزاح اعتذار جسته چه او مردی بود که در آئین پباکی و نامبالاتی قدمی راسخ داشت حاشا که در دنیا و عقاید استوارش رخنه تزلزل و فساد راه یافته باشد مؤید اینمقال شعری است که او خود گوید

وَاَحَقُّ الْاَنَامِ اَنْ یَقْضِیَ الدَّیْنَ امْرءٌ کَانَ لِلْاِلٰهِ غَرِیْمًا

یعنی انکس که عهدهٔ دینش بدین خدای سبحانه مشغول است از هر مدیونی با ادای وام و قضای دین سزاوارتر باشد از حسن بن رواع که هم مانند محمد بن سعید از کتاب حسن بن رجا بود حکایت است که گفت در ارض جبل بر ابو العیناء محمد بن الهیثم وارد شدم دیدم ابو تمام طائی قصیدهٔ اَسُقْیَ دِیَارِهِمُ اَجَشُّ هَزِیْمُ را در ستایش محمد بن الهیثم آغاز نموده برای ممدوح خویش انشاد میکند چون آن سمط جواهر بانجام رسانید محمد هزار دینار نقد بابک تشریف گران بها بدو بخشید من در آنجا بیکبارگی روزبادی سر بردم همینکه بامداد شد قطعه با کمال عذوبت الفاظ و رقت معانی در توصیف آن تشریف پرداخته نزد محمد بن الهیثم فرستاد محمد اشعار بخواند و از نهبت بشگفت و گفت کیست که مایملک خویش در جزای این مدیح فصیح بخشد بخدا سوگند که آنچه از قماش مطرز و دیبای ملون و پرند مزین اکنون در جاسه خانهٔ من مخزون است همه را برابی تمام بخشیدم پس ابو تمام تمام آن اثواب رکین و البسه قیمتین ببرد و ابن الهیثم را خبری جز نام نیک بجا نگذاشت در عهد یکه ایالت خراسان از جانب خلفاء بنی عباس بر آل طاهر اختصاص داشت ابو تمام برای مدح عبد الله بن طاهر ذو الیمینین مسافرت خراسان را پیشنهاد خاطر ساخته همه جا راحلهٔ عزم براند تا بمملکت قومس رسید صاحب معجم البلدان گوید در کتاب نتف الطرف سلامی خواندم که ابن علویه دامغانی از پدر خود ابن عبد حکایت کرده که ابو تمام وقتی که بعزم نیشابور بدین ملک رسید در خانه ما منزل کرد بدو گفتم آیا در این مسافرت دیدار کرا منظور داری در حال بدین دو بیت جواب گفت

تَقُوْلُ فِیْ قَوْمٍ صَحَوْتُ وَقَدْ اَخَذْتُ مِنَّا السُّرَی وَحُطَاطَ الْمُهْرِ الْقُوْدِ
اَمَطْلَعَ الشَّمْسِ تَبْغِیْ اَنْ تَؤُمَّ بِنَا فَقُلْتُ کَلَّا وَلٰکِنْ مَطْلَعَ الْجُوْدِ

یعنی در ملک قوس برحالتی که طول سفر دوام شبروی از توان سیر ما و طاقت رفتار شتر آن بسی کاسته بود یاران با من گفتند که آیا از این شدت پیمودن منازل و سرعت راندن رواحل رسیدن مطلع خورشید اندیشی گفتم نی بلکه دیدار مطلع جود خواهم چون در نیشابور که آنوقت مرکز ایالت خراسان بود بارگشود طبقات فصحا از هر جا بروی انبوه شدند و استدعا نمودند تا از نتایج طبع سخن پرور خود چیزی بر ایشان قرائت کند در جواب گفت امیر مرا بامداد رخصت انشاد نبخشیده هر کس را هوای اصغا کلمات من است بایستی فردا بدان آستان معلی بشتابد تا نصیبه سمع خود از آن جواهر آبدار دریابد بامداد ارباب ادب و خداوندان کمال در محفل آن امیر هنردوست حاضر آمدند ابو تمام بانشاد برخواسته گفت

وَشْیُ عَوَادِیْ یُوْسُفٍ وَصُوَاحِبِهْ ... فَعَزَمًا فَقَدْ مَا اَدْرَکَ السُّؤْلَ طَالِبُهْ

حاصل مراد آنکه این زنان همان ستمکاران یوسف صدیقند بر دوستی و سخنان این جماعت عنایتی میاور و از پی عزم خویش بگذر که از زور و کار دیرین هر جوینده مقصود رسیده ابوالعمیثل که از اکابر کتاب و ماوحین آن خاندان بود همینکه این بیت بشنید از در تعرض با ابو تمام گفت لِمَ لَا تَقُوْلُ مَا یُفْهَمُ یعنی چرا چیزی که فهمیده میشود نمی گوئی ابو تمام گفت لِمَ لَا تَفْهَمُ مَا یُقَالُ یعنی چرا چیزی که گفته میشود نمیفهمی حاضران از بداهت آن جواب جملگی در عجب شدند پس ابو تمام لختی از باقی آن قصیده فرید فرو خواند چون فصحا منصف وسعت حافظ و علو خیال و امتیاز اسلوب و قدرت طبع وی معلوم کردند یکبار صیحه برداشتند که مَا یَنْبَغِیْ لِاَحَدٍ مِثْلِ هٰذَا الشِّعْرِ اِلَّا لِلْاَمِیْرِ اَعَزَّهُ اللّٰهُ یعنی چنین مدح ارجمند و ثناء پسندرا جز امیر کس شایسته نباشد یکی از شعراء بارگاه او را ریاحی گفتندی معروض داشت که مرا امیر وعده جائزتی و نوید موهبتی بخشیده و من آن عطای سوخود و جزای آن مدیح فصیح بدین مردم ایثار نمودم عبدالله بن طاهر گفت تو خود آن صله را با لمضاعف سزاوار گشتی و آنچه شایسته سخن و لایق کلام ابی تمام است ما خود بدو وارزانی داریم چون ابو تمام قصیده را بانجام رسانید عبدالله فرمان داد تا هزار دینار بر وی نثار کردند ابو تمام دست در آستین صناعت کشیده از آن دانیز هیچ برنگرفت غلامان از هر طرف برچیدند و مانند آنها را برچیدند عبدالله ازین معنی در غضب شد و بر ابو تمام خشم گرفت و گفت همانا جائزه مرا ناچیز شمرد و از روی استغناء عظایم خود انگاشت و بر موهبت من توهین آورد بدان آرزوی مهر و مردمی که از من میبرد هرگز نخواهد رسید پس ابو تمام روزگاری دیر باز بامید عطای گرامنده و جوایز شایان در ملک خراسان مقیم گشت اتفاقا در آن اوقات از عبدالله طاهر دلگیر و دو پسر بن صغر درگذشت ابو تمام بر او درآمد و این اشعار که امحق سحر حلال در آب زلال را مصداق است در مرثیت آن دو کودک انشاد نمود

مَا ذَا لَقِیَ الْاَیَّامُ تُخْبِرُ سَائِلًا ... اَنْ سَوْفَ تَفْجَعُ مُسْهِلًا اَوْ عَاقِلًا

مَجْدٌ تَاَوَّبَ طَارِقًا حَتّٰی اِذَا ... قُلْنَا اَقَامَ الدَّهْرَ اَصْبَحَ رَاحِلًا

نَجْمَانِ شَاءَ اللّٰهُ اَلَّا یَطْلُعَا ... اِلَّا اَرْتَدَّا الطَّرْفَ حَتّٰی یَافِلَا

ابو تمام طائی

۲۱۲

إِنَّ الْفَجِيعَةَ بِالرِّيَاضِ نَوَاضِرًا ... لَأَجَلُّ مِنْهَا بِالرِّيَاضِ ذَوَابِلًا

لَوْ يَنْسِبَانِ لَكَانَ هَذَا غَارِبًا ... لِلْمَكْرُمَاتِ وَكَانَ هَذَا كَاهِلًا

لَهْفِي عَلَى تِلْكَ الْمَخَايِلِ مِنْهُمَا ... لَوْ أُمْهِلَتْ حَتَّى تَكُونَ شَمَائِلًا

لَغَدَا سُكُونُهُمَا لِحَيِّ وَصِبَاهُمَا ... حِلْمًا وَتِلْكَ الْأَرْيَحِيَّةُ نَائِلًا

إِنَّ الْهِلَالَ إِذَا رَأَيْتَ نُمُوَّهُ ... أَيْقَنْتَ أَنْ سَيَكُونُ بَدْرًا كَامِلًا

خلاصه مراد اگر روزگار ستمکار حدنک بمصیبت بر هدف خویش بدوزد چه در فضای پایان باشد و چه در ملت جبال همانا شخص بکرمت و دوش برابر آمد چنان پنداشتیم که قامتش مستدام باشد ولی بامداد رخت ارتحال بربست خدای سبحانه برحسب حکمت بالغه چنین خواست که این دو اختر تابناک پیش از یک طرفة العین جلوه طلوع نیابند و زمانی نخشد که در مغرب فنا افول نمایند برا ستی آه تاسف و نالهٔ حسرت بر سبزه زار بهار بلندتر از بوستان خزان باید اگر نسابر شرف در نژاد ایشان بنگرد و از پیکر مکرمات یکی را میزله غارب و دیگری را مثابه کاهل یابد افسوس بر آن آثار جلالت و علائم اهبت که در اندام ایشان موجود بود اگر ایشان را مدت حیات اندکی دیر کشیدی که آن آثار دلائل بر کرائم اخلاق و شمائل پیوستی هر آینه آن طلائیت قلب برخردمندی و آن هوای خاطر بربردباری و آن وسعت خلق بر نجشندگی انجامیدی خود این حدث ثاقب و فراست صائب بدیع نباشد چه هر کس بر نمایش هلال بنگرد بیقین داند که عنقریب بدر تمام گردد محمد بن عباس یزیدی از عم خود روایت کرده که در آمدت از عبد الله طاهر در حق ابی تمام زیاده بر قدر کفاف و اندازه معاش چیزی نمی تراوید و از آن انقباض و انحرافی که از وی در خاطر داشت انبساط سؤال و اصلاح حال او را بر عهدهٔ تعویق حوالت مینمود تا آنکه هنگام اعتدال هوا بگذشت و هنگامهٔ فصل شتا نزدیک شد ابو تمام بدین ابیات آغاز تشکی نمود و زبان تشنیع دراز کرد

لَمْ يَبْقَ لِلصَّيْفِ لَا رَسْمٌ وَلَا طَلَلٌ ... وَلَا قَشِيبٌ فَيَسْتَكْنِي وَلَا أَثُلُ

عَدِمْتُ مِنَ الدَّمْعِ أَنْ يَبْكِي الْمَصِيفَ كَمَا ... يَبْكِي الشَّبَابَ وَيَبْكِي اللَّهْوَ وَالْغَزَلُ

يُمْنَى الزَّمَانِ انْقَضَى مَعْرُوفُهَا عَدَقًا ... يَسْرَاهُ وَهْيَ لَنَا مِنْ بَعْدِهَا بَدَلُ

یعنی تابستان برفت و از بنیاد و بنای آن هیچ اثر نماند اینک مرا نه ملبوسی نو باشد تا در پوشم و نه کلیمی خورد که بر خود پیچم سر شک را می سزد که از دیده حسرت بر فصل تابستان بریزد بدان سان که بر عهد شباب و ایام وصال ببارد زمانه را بخشندگی و ریزش دست راست انجام یافته اکنون دست چپ را آغاز عطا و عهد جود رسیده این اشعار بسمع ابو العیثل رسید و دانست که روی سخن با کیست پس در ساعت نزد ابی تمام شد و بر آمین دو لختی از استداد اقامت وی و طول تغافل امیر معذرت خواست و از لوح خاطر ملولش یکباره غبار انکسار بزدود و بر قضاء مأمول و ادای مسئول او عقد ضمان محکم ساخت آنگاه از آنجا بیرون شد و بمجلس عبد الله در آمد و گفت جمال دولت امیر بجمال خلود مزین باد صیت بذل وجود و آوازهٔ کرم و همت امیر چنان آفاق عالم را فرو گرفته که کوینی

غارب
دوش یا پایین کوهان شتر

کاهل
سر کتف و استخوان آن دوش گاو و دوش ستور یا عام دوش که سه یک حصه سر دشت است متصل گردن محتوی شش مهره دوش یا پایین دو کتف یا بن گردن آن دوش منتهی امرب

ابوتمام طائی

۲۱۳

ارباب هنر و خداوندان کمال را خود بصلای بلند ندا میکند چنانکه حبیب بن اوس طائی بیاد ذیل عطا و اخذ جائزه از خاک عراق تا بملک محروسش در هیچ نقطهٔ درنگ ننموده و از خزانه طبع گوهر ریز رشته جواهری برسم ارمغان تقدیم کرده که در نظر سخن سنجان بصیر از هر نظم بلیغ و کلام بدیع برتبه اعجاز نزدیکتر است و از یوم ورود وی تاکنون مدتی دراز نمیگذرد که دیده امید بر دست نوال امیر دوخته همی انتظار میبرد تا کرم وقتی محیط جود و سخای امیر را موجی پدید آید که کشت آمانی و امال وی از آن سرسبز گردد امیر اعزالله تا ایندم او را بر خلاف مامول از دولت قرب مهجور داشته و از منزل توجهات محروم فرموده بحدی اسوگند که اگر کسی از نهایت شان و نباهت قدر او اغماض تواند نمود از خوف جنایت لسان و پیم نکایت کلامش این نتواند نشست انما الامیر اکرام تمامت مدائح و قصاید او در حق دودمان ذوالیمنین نبودی مگر همین دو بیت در تکریم قدوش کفایت نمودی تَقُولُ لِی قَوْمِی صَبِیحَةَ یَوْمِهَا عبدالله چون این بشنید گفت لَقَدْ بَهَتَّ فَأَحْسَنْتَ وَشَفَعْتَ فَلَطَفْتَ وَعَاتَبْتَ فَأَوْجَعْتَ یعنی مرا تنبیهی بس نیک آوردی و در طی شفاعت لطائف نغز بکار بردی و در ضمن خطاب خاطرم با عتاب رنجه ساختی ای غلام ابوتمام را حاضر نمای ابوالمیشل کوید آنروز ویرا در حرک مذیمان نشیاند و ابواب تلطف و اشفاق بر رویش بگشود و دو هزار دینار زر سرخ و ازرانی داشت و سراپای قامتش باجامهای فاخر خویش بپوشانید و مثال داد که او را تا اخر قلمرو خود بدرقه نمایند آورده اند که ابوتمام از میشابور بار مسافرت بربست و بشهری رسید و آنجا مدتی توقف کرد و از آن سرزمین بعزیمت عراق عرب برنشست چون ببلده همدان درآمد از ارباب فضل و دوستداران کمال ادب جویا شد ابوالوفاء ابن سلمه را بدو نمودند و این ابوالوفا یکی از روستای جَبَل بود و ویرا همواره پدر از اکتساب کمال و اقتناء ادب نهی کردی و بر اتباع صنایع و ادخار عقار امر نمودی و ابوالوفا برحسب میل طبع و هوای خاطر مصاحبت ارباب هنر و همسرای اهل دل بر توفیر ثروت و تحصیل آب و گل ترجیح دادی چون ابوتمام را ملاقات کرد وجودش غنیمت شمرد و از شیوهٔ اکرام و لوازم تشریف هیچ فروگذاشت قضارا در آن وقت که فصل زمستان بود شدت سرما و کثرت برف بحدی رسید که طریق عبور یکباره مسدود گشت ابوالوفا از تعذر خروج ابوتمام زیاده خوشوقت و خورسند گردید و باوی گفت یا سیدی در بلدما سختی زمستان و شدت بارندگی بسیار دیده شده ولی این چنین سرما و برف از هیچگاه معهود نبود همانا کوکب سعادت و اقبال بر صفحه امانی و آمال من پرتو افکنده اکنون بر توقف همدان توطین نفس فرمای ابوتمام بناچار بر اقامت آن بلد دل نهاد و از میزبان خویش کتابچند خواستار شد تا از هجوم هموم غربت و مفارقت وطن و عشیرت خاطر بدانها مشغول سازد ابوالوفا کلید کتابخانه که بر روزگار دراز از دواوین فصحاء و فاتر ادباء آراسته بود بدو سپرد پس ابوتمام در کمال فراغت و آسایش بر جمع کتاب حماسه عزیمت گماشت و از منتخبات سخنوران سلف اشباه و نظائر فراهم کرد و با کمال حذاقت و نهایت انتقاد از دیوان هریک ابیات جزل و معانی نغز التقاط نمود

ابو تمام طائی

۲۱۴

و در هر وادی که فرسان مضمار بلاغت خیول افکار بجولان آورده اند با بی ترتیب داد مانند نسیب و مراثی و هجا و ضیاف
وغیر ذلک و تی آن تالیف شریف بنام باب نخستین که در حماسه است اشتهار یافت این کتاب در نزد علماء ادب
از نفایس منولفات باشد و مکانت قبول آن چندان است که در اثبات قوانین عربیت بی تامل باشعار آن
استشهاد کنند هر جا گویند قال الحماسی مراد انتساب آن شاهد است بشاعریکه صاحب حماسه از نتایج طبع و
اختیار نموده گویند چون آن مجموع مطبوع سمت اختتام یافت ابو تمام خود بسوی شام شتافت و آنرا در
خاندان آل سلم بیادگار گذاشت ایشان در باب آن کتاب زیاده تجمل و ضنت میورزیدند و همواره مانند
گوهر قیمتین در خزانه کتب خویش پوشیده و مستور میداشتند پس روزگاری بدین منوال گذشت از ناگه
بازی چرخ شعبده گر دولت بنی سلم را انقلابی پدید آمد ادیبی از مردم دینور که ابو یحیی یا ابو العوادل کنیت
داشت بدان کتاب دست یافت و آنرا از چنگ اهلش بربوده بدیار خویش بجانب اصفهان بشتافت
و آن صفحات در آن عهد مجموعه فحول فصحا و فهرست رجال ادب بود در آنجا افاضل هنرمند از روی آن
تصنیف لطیف نسخها برگرفتند تا رفته رفته در تمامت آفاق انتشار یافت در اینباب سخنان دیگر نیز بنظر
رسیده است که استیفاء آنها موجب اطناب و مورث تطویل گردد از آنجمله ذکره عبد الله بن معتز منقول است
که یکی از دوستان ابی تمام حکایت کرد که در قزوین زمانی که ابو تمام در آنجا مقیم بود برای تجدید عهد
بدیدن وی رفتم در حوالی و اطراف او از کتب و دواوین آنقدر بر تبه دیدم که خود در میان آنها دیده نمی شد
ساعتی توقف کردم و او از فرط اشتغال بمطالعه از آمدن و نشستن من هیچ واقف نبود پس تقرب سر برداشت
و بمن تلفت شد و سلام کردم من گفتم یا ابا تمام در سیر کتب و مطالعه دفاتر رنج بسیار و زحمت بسیار بر خود مینهی
گفت لا و الله در اشتغال دواوین و مطالعه کتب هیچ کلفتی بر من نباشد زیرا که بغیر کتاب الفت ندارم و بجز مطالعه
لذت نیابم اگر ساعتی از کتاب و مطالعه مهجور مانم بیم آن است که دیوانه و مصروع گردم گفتم از بین جمله کتب
که در گرد تو فراهم است کدام را بیشتر عنایت و اهتمام داری گفت اینها که در یمین من گذارده شده ها روستا
و اینها که در یسار من نهاده شده ها روشنند و من خود در میانه از آنها سحر می آموزم آن شخص گفت چون نظر کردم
دیدم آنچه در طرف یمینش نهاده شعر مسلم بن الولید است که او را صریع الغوانی نامند و آنچه در جانب یسارش
گذارده شعر حسن بن هانی است که ویرا ابو نواس خوانند ابو الفرج از علی بن سلیمان و او از محمد بن یزید نحوی
حکایت کرده که ابو تمام در زمانیکه خالد بن یزید بن مزید بن زائده شیبانی ایالت مملکت ارمینیه داشت بجانب
آن سرزمین عزیمت کماشت مدحی شایان که در خورشان دودهٔ بنی زائده بود از نظر خالد بگذرانند و ده هزار
درهم جائزت بضمیمهٔ نفقه مراجعت پاداش یافت آنگاه خالد باوی گفت اکنون اگر بر آن اندیشه که بسکن معهود
و موطن مالوف عود دهی پس بدیار ما آهنگ سفر کن و از بین پیش در این ملک نمان و اگر ترا هوای توقف
و میل اقامت است البته از پرتو توجهات خاص بهره مند گردی و همواره از عنایات عام نصیبه خویش دریابی

الحماسه
کتاب ابو تمام طائی
منتهی الارب

ابو تمام طائی

ابو تمام گفت دیدار دوستان وطن را زیاده مشتاقم با رخصت امیر به اطلاق مراجعت بر نشینم و بسوی اهل و عشیرت برگردم آنگاه شرط وداع بجای آورد و از محفل بیرون شتافت پس روزی خالد برای شکار بصحرا رفت ناگاه ابو تمام را دید در سایه درختی نشسته و مشک شرابی در پیش روی خود نهاده جوانی مطرب برای وی باطنبور تغنی میکند خالد را از مشاهدت این حال حیرتی عظیم دست داد و گفت آیا خود حبیب بن اوس گفت آری

چاکر و بندهٔ دیرین باشم گفت با آن اندوخته چه کردی گفت

عَلَّمَنِي جُودُكَ السَّمَاحَ فَمَا ... أَبْقَيْتَ شَيْئًا لَدَيَّ مِنْ صِلَتِكْ

مَا مَرَّ شَهْرٌ حَتَّى سَمَحْتُ بِهِ ... كَأَنَّ لِي قُدْرَةً كَقُدْرَتِكْ

شَفُوفُ الْيَوْمِ بِالْهِبَاتِ وَفِي ... السَّاعَةِ مَا تَجْتَنِيهِ فِي سَنَتِكْ

فَلَسْتُ أَدْرِي مِنْ أَيْنَ تُنْفِقُ لَوْلَا ... أَنَّ رَبِّي يُمِدُّ فِي هِمَمِكْ

یعنی همانا شخص همت وجود تو طبع مرا در سماحت و بخشندگی آموزگار آمد و از این روی دست اتلاف بدان جائزت دراز کردم و در زمانی کمتر از یکماه چنانش از هم پاشیدم که گوئی مرا کمتی سبان تو مهیا بود زیرا که تو امروز در سال ببخشی روزی در ساعت بخشی ندانم اینهمه بذل وجود از کجا توانی نمود آری همت طبع و عطای دست تو پیوسته از کارگذاران غیب و خازنان ملکوت مدد رسد پس خالد یکبارده هزار درهم در حق وی ارزانی داشت ابو تمام آن عطایا اخذ نمود و در ساعت راه وطن پیش گرفت ابو عبادهٔ بحتری گوید در شهر حمص زمانیکه ابو تمام در انجا بود با جمعی از خدا و مذان طبع موزون در مجلس وی حاضر شدم مقرر بود که او هر روزه در محفلی برای انشاد کلمات و رد و قبول اشعار بنشستی و در آن بدیهه سخنور فصیح نماندی جز انکه بدان مجمع در آمده نتیجه خاطر و حاصل افکار بر محک رای رزین وی عرضه نمودی پس هر کس هنر خویش نمود تا نوبت بمن رسید نظمی که پرداخته بودم فرو خواندم چون ابو تمام شعر من بشنید تحسین کرد و آفرین گفت از حاضران روی بشافت و با تمام توجه جانب من اقبال نمود همینکه آن جمع پراکنده شد با من گفت تو اشعر اقران خویش هائی آیا ترا اسباب وسعت معاش و جمعیت خیال نیک فراهم باشد گفتم لا و الله سخت پریشان حالم پس خاطر برگرفت و مردم معرة النعمان را در سفارش من نامه نگاشت و بر حذاقت و براعتم گواهی داد و در رعایت جانبم زیاده تاکید نمود آنگاه نامه در پیچید و بمن سپرد و گفت پس در این شهر مقام نخیر و بسوی معرة النعمان شو و بزرگان آنجا را مدح گوی پس من برحسب امر وی جانب معره گرشم و بدان بلد در آمده نامه ابو تمام بمردم نمودم مرا بارزانی داشتند و عظیم حرمت نهادند و چهار هزار درم بصیغه وظیفه در حق من مقرر نمودند این اول سودی بود که از بضاعت شعر در یافتم و نخست حاصلی که از کشت کمال بر داشتم نقل است که ابو تمام این ابیات و زیرا با قصیده بس بلیغ بسود و چون انشاد مدح بانجام برد وزیر تحسین لب گشود و گفت یا ابا تمام تو اندام کلام با کوهر لفظ و جوهر معنی چنان آرائی که گوئی دوشیزگان کواعب با عقود و کواکب آراسته اند و خریدار مدح تو آن متاع گرانبها را

ابوتمام طائی

۲۱۰

باهرمش عقد معاهدت بندد البته ترا مغبون سازد درحضرت وزیر فیلسوفی نشسته بود گفت این جوان عنقریب جهان را بدرد و کشد سبب پرسیدند گفت آن حدت ذهن و شدت ذکا و توقد خاطر که در نهاد اوست پیکرش چنان تبه سازد که تیغ هندی نیام خود را پس چنان افتاد که آن حکیم خبر داد و زمانی نگذشت که ابوتمام درگذشت نظیر این قضیه مدح احمد بن معتصم است که ابوتمام در ستایش وی قصیدهٔ پرداخت و در اسکامیکه فیلسوف عرب یعقوب ابن اسحق کندی حاضر بود انشاد نمود تا باین بیت رسید

اقدام عمرو فی سماحة حاتم فی حلم احنف فی ذکاء ایاس

یعنی احمد بدلیری عمرو بن معدیکرب و بخشندگی حاتم بن عبدالله و بردباری احنف بن قیس و فرزانگی ایاس بن معاویه موصوفست یعقوب چون این بشنید گفت هان ای ابوتمام این شعر چیست گفت چرا که پسر امیرالمومنین را باحلاف زبان و در دان عرب مانند و مساوی نموده اینگونه تشبیه قبیح در آئین بلاغت هرگز مجوز نباشد چرا مثل علی بن جهم علوک تمثیل نیاوردی که در مدح امیرابی دلف گفته

رجل ابر علی شجاعة عامر باسا وغیر فی محیا حاتم

یعنی ابو دلف مردی است که در بهادری از عامر بن طفیل و در بخشندگی از حاتم بن عبدالله فزونتر است یا ابوتمام می چیند چگونه از طریق تسویت انحراف جسته و بهره ممدوح در درجه تمثیل بیش از مشبه به آورده ابوتمام سر بزیر افکند و لختی تامل نمود آنگاه گفت

لاتنکروا ضربی له من دونه مثلا شرودا فی الندی والباس

فالله قد ضرب الاقل لنوره مثلا من المشکوة والنبراس

یعنی بر این تشبیه خرده مگیرید و بر اینکه در بخشش و پردلی احمد را کمتر از وی مثل زدم انکار میارید زیرا که خدای سبحانه اینگونه تمثیل تاسیس کرده و برای نور خود بر روزن و چراغ مثل زده و فرموده مثل نوره کمشکوة فیها مصباح و چون حاضران در اصل قصیده نگریستند و آمدند و شعر که در معذرت تشبیهات آورده بود دریافتند از آن ارتجال عجب و بدیهه شگفت بیکباره صدا بتحسین برداشتند و از هر طرف آفرینها گفتند احمد بن معتصم گفت هر جائزه که خود خواهی در حق تو مهیاست ابوتمام گفت مشورا یالت موصل بنام من صادر فرمای احمد بن معتصم گفت تو مرد شاعر اعهده تکالیف حکومت بیرون شدن نتوانی ترا که از غیر ترتیب الفاظ و تلفیق عبارات خبرتی نیست نظم قوانین تمدن و انجام امور جمهور چگونه توانی داد یعقوب بن اسحق آهسته گفت مامول وی قبول کن و مسئولش معمول دار چه او زیاده از چهل روز زندگانی نیابد زیرا که از شدت فکر آثار حمرت در دو چشم وی ظاهر شده و صاحب این حال از یک اربعین بیشتر نماند پس فرمان ایالت موصل به وی سپردند و او بجانب آن خطه بشتافت و در عرض آن مدت ممدود و یرا اجل موعود در رسید پوشیده نماند که این داستان اگرچه در معاوی مؤلفات قدماء قوم مسطور گشته و از مصنفات متاخرین نیز در اثناء ثوابت اخبار فلک السعاده مرکور نهست ولی جمعی از ارباب ادب مانند صاحب اغانی

و مؤلف نهایت التقصیص و جامع و فیات و غیرهم این سخن بستوار نه انند و قضیه را بدینصورت صحیح نشمارند زیرا که در کتب سیر نه از خلافت احمد بن معتصم نامی است و نه از حکومت حبیب بن اوس نشانی هرچند سعد بن محمد بن سعد مشهور بحبیس بیص که از مهرهٔ فن و اساتید سخن معدود است در طی عرایضیکه نزد امام مسترشد در طلب قریه بعقوبا فرستاده بدین داستان اشارت نموده گوید اَلْمَوْصِلُ کَانَتْ اِجَازَةً لِشَاعِرِ طَائِیٍّ ولی این اشارت از آن شیخ محقق و شاعر مفلق محمول است بر مجرد متابعت مشهور و یا محض توسل بامول قاضی احمد بن خلکان گوید من در اینباب بسی تتبع و تحقیق کرده ام برای این خبر اصلی نیافتم بلی آنچه از تصفح اوراق و تفحص اخبار مستفاد گردید آن است که از ایام حیات و سنین عمر وی کمتر از دو سال مانده بود که سعی و اهتمام حسن بن وهب منصب صاحب البریدی موصل از مقر خلافت در حق وی عنایت شد و ارسال مسرمان چالاک و الفاذ قاصدان سریع در خصوص آن بلد بر عهده او حوالت رفت ابو عباده بحتری که کمتر ادب از پر توالی تمام اندوخته و در موز کمال از توجه وی آموخته است گوید وقتی بخدمت آن استاد سخن رفتم و لختی از اشعار خویش خواندم چون آنها را شنید بدین بیت از کلام اوس بن حجر تمثل نمود

اِذَا مُقْرَمٌ مِنَّا ذَوَی حَدَثَانِهِ ۔۔۔ تَمَخَّطَ فِینَا نَابُ اُخْرَ مُقْرَمِ

یعنی هرگاه از قبیله ما فحل ارجمند پیر اتیر نای و دندان سائیده شود از دهان دیگری دندان ناب رسته کرد دانکاه گفت نَعَمْ وَاللّٰهِ لَیَنْبِیَنِّی یعنی سوگند بخدا که از قرائت این نظم بدیع حادثه مرگ مرا خبر دادی گفتم ترا از این اندیشه هولناک در حذر کرد کار بناء امید هم گفت یا ابا عباده با انکه در دوده آل طی مانند تو جوانی فصیح نمایش نادر پس مرا روزگار عمر استدادی نیابد آیا نشنیده که خالد بن صفوان منقری چون شبیب بن شبه را که از فصحای بنی منقر بود نخریست که باز لاقت زبان و طلاقت بیان می سخن کند گفت یا فتی این رتبت بلاغت و قدرت خطابت که از تو بحر می بینم کوئی شاهد انقضای عمر بلکه خود قاصد مرگ خویش دیدم زیرا که ما معشر بنی منقر هیچگاه خطیبی از سلسله ما بر نخواست مگر انکه خطیب پیشین عنقریب در گذشت اکنون که مانند تو جوانی زبان آور در این خاندان برومند آمده مرا لقه حیات بقابض ارواح سپردن باید بحتری گفت چون از ابی تمام این بشنیدم گفتم این چه کلامی است که میگوئی مرا جان شیرین فدای تو باد و خدایت عمری روز افزون بخشاد قضارا از این قضیه بحیال پیش نگذشت که او را بیک اجل فرمان فنا برساند و در بلده موصل پیوند حیاتش منفصل گشت و این واقعه در ماه ذی قعدة الحرام یا محرم الحرام از سال دویست و پنجاه و شش یا پنجاه و نه یا سی و یک یا سی و دو علی الاختلاف اتفاق افتاد و در خارج باب المیدان بر کنار خندق موصل مدفون گشت و ابو نشل بن حمید طوسی بر مزاری قبه بنیاد کرد و محمد بن عبد الملک وزیر در مرثیت او انشاد نمود

نَبَّأْتُمُونِی بِاَعْظَمِ الْاَنْبَاءِ ۔۔۔ لَمَّا اَلَمَّ مُقَلْقِلُ الْاَحْشَاءِ
قَالُوا حَبِیبٌ قَدْ ثَوَی فَاَجَبْتُهُمْ ۔۔۔ فَاشَدُّ کُمْ لَا تَجْعَلُوهُ الطَّائِیَ

یعنی خبری خطیر از خبرهای عظیم پیاورند گفتند حبیب در گذشت گفتم شعار او سوگند میدهم که آن حبیب حبیب طائی نباشد
و یک انجمن شیعی در مرثیت او گفت

فجع الفرزدق بحائم الشعراء وغدیر روضته جبلت لطائی
ما قام معاصر او رآی حضرته وکذاک کانا قبل فی الاحیاء

یعنی شخص سخن از فوت خاتم ارباب بلاغت و حدیر بوستان فصاحت در گذشت چنانکه در عهد زندگانی همه دانش پژوهان
در ماتم گریه و ناله فروش نخفتند

ابن خمیس حسین ابن نصر بن محمد بن حسین بن قاسم بن خمیس

از فقهاء شافعیه و فیلسوفان عرب است در سال چهارصد و شصت هجری بقریه جهنه تولد یافت در شهر موصل علم حدیث خواند و برای تکمیل
بدار السلام رفت شاگردی ابو حامد غزالی اختیار نمود و علم اصول و فن فقه از او آموخت و در حوزه جمعی از شیوخ از قاضی ابو بکر
شامی و شیخ ابو الفوارس زینبی و غیرهما نیز در آمد از هریک فائدتی گرفت و در هر مدرس نکته اندوخت تا آنکه لقب تاج الاسلامی
یافت و بر قضاوت رحبه مالک بن طوق گماشته شد مدتی در آن بلد بمیزان شرع حکم راند و عاقبت از آن منصب رو
تافت و در شهر موصل توطن گزید و بکار علم و دانش مشغول گردید چندین تصنیف سودمند پرداخت که از آنجمله است
کتاب مناسک حج کتاب اخبار المنامات کتاب مناقب الابرار علی الجمله روزگار خویش بترویج احکام و تشیید
سنن و تصنیف فقه و تعلیم تکالیف انحصار داد در شهر ربیع الاول از سال پانصد و پنجاه و دو وفات یافت
جهینه بضم جیم و فتح ها قریه ایست بزرگ بقرب موصل که در کنار دجله افتاده و آن قریه مجاور دیهی است که چشمه
عین القیاره در آن واقع شده گویند استحمام در آن چشمه برای فالج و ریاح بارده نافع است احمد بن خلکان در ذیل ترجمه
ابن خمیس گوید از نسب عرب چیزی نیافتم که منسوب بهریک را گویند بفتح کاف و سکون عین مهمله و معلوم نیست که ابن خمیس یکی از انتسابش

ابو بکر ازهر بن سعد سمان

از مردم بصره و مشایخ رواه و ارکان محدثین است ولادت وی در سال یکصد و یازده هجری اتفاق افتاد پدرش سعد غلام مردی از قبیله باهلة بود
و از اینروی ابو بکر را در کتب رجال باهلی بالولاء نویسند او در فن حدیث شاگردی حمید طویل کرد و محدثین عراق
لفظ را از او فرا گرفتند و روایت حدیثش بوی مستند داشتند یا قعنبی و دیگران آورده اند که ابو بکر از آن پیش که ابو جعفر
منصور بر اریکه خلافت نشیند همواره در صحبت ابو جعفر بسر میبرد و با وی طریق مرافقت و اتحاد مسلوک میداشت
و چنگه منصور بر مسند خلافت جلوس کرد ابو بکر بر حسب دوستی قدیم برای تهنیت منصور بدرب سرای خلافت آمده
آهنگ حضور نمود و اذن ورود خواست چون خبر بمنصور بردند منصور بر دند منصور باقتضای منصب آغاز
پوفائی نمود و حاجب را بمبالغت وی فرمان داد و ابو بکر ناچار باز گشت و در خانه خود همی منتظر نشست تا روزیکه
منصور طبقات مردم را بار عام بخشید پس ابو بکر بمنزل ابو جعفر در آمد همینکه چشم خلیفه بدو افتاد گفت یا ابا بکر از چه راه
آهنگ این درگاه کردی و بچه عنوان عزیمت این آستان نمودی گفت یا امیر المؤمنین آمدم تا حق صحبت دیرین گذارم

وترا باین موهبت عظمی تهنیت گویم منصور با غلامان بجمعت هزار دینار بوی تسلیم داریدو از جانب من باو بگوئید که کاری نیکو کردی و مرا بخلافت تهنیت و تبریک گفتی ولی پس مرا از تکلیف دیدار معاف دار و قدم خود برحمت انجرکات رنجه مسازحسب الامر هزار دینار بوی دادند و آن پیغام بگذاردند ابوبکر جائزه خویش بسبد و از مجلس منصور برآمد چون سال دیگر منصور بار عام داد ابوبکر بدرگاه رسید و با مردم بحضرت خلیفه وارد شد و سلام کرد همینکه منصور را نظر بدو افتاد گفت هان ای ابابکر از چه روی دیدار ما را خوار شمردی گفت شنیدم امیرالمومنین را کسالتی عارض شده وظیفه عیادت برخود واجب دیدم برای ادای این تکلیف بخدمت رسیدم منصور بایکی از واقفان مضمر گفت هزار دینار بوی بسپار و از لسان من پیغام گذار که شرط عیادت پرداختی از این پس این تکلیف برخود واجب مشناس که من بس قوی مزاج و قلیل مرض باشم ابوبکر پیغام بشنید و عطا بگرفت و بخانه برگشت چون سال دیگر درآمد و منصور روز یرا که مقرر بود علی الرسم بار عام بخشید هم ابوبکر خود را مانند سالهای گذشته بدار الخلافه رسانید و در جرگ عامه بحضور گشاینده همینکه منصور او را دید گفت دو سال از این پیش تهنیت خلافت بها نه کردی و سال گذشته عیادت مرض وسیله نمودی حالی در تصدیع ما چه دستاویز جسته گفت شنیده ام که امیرالمومنین را دعائیست مستجاب که هرکس در سختی و گرفتاری آمد دعا بخواند البته نجات یابد ایک آمدم تا آن دعا از امیرالمومنین بیاموزم منصور گفت ای ابابکر خود را بیهوده زحمت نهادی زیرا که یک دو سال بهت از آن دعا یکباره اثر رفته چه من هر سال آمدم دعا بیاموزم که ترا ببینم و از آزار دیدارت خلاص یابم اصلاً مستجاب نشود و چنانکه می بینی همه ساله بعذاب ملاقاتت مبتلا و بتکلیف دیدارت گرفتارم یا نفی گوید همانا منصور در اینواقعه طریق حلم و بردباری سپرده با آنهمه سخت گیری و پیکدشتی که از او منقول است اینگونه سلوک را از نوادر اتفاقات توان شمرد چه اگر اینمقدمات با حجاج اتفاق افتادی بر عقوبت قتل منجر شدی و همچنین این قسم بذل و بخشش از ابوجعفر بس بدیع و غریب است چه صفت بخل و ملکه امساک چندان بر طبع وی غالب بوده که با نوالد وایتی تمکنی شده وفات ابوبکر چنانکه جمعی از ارباب طبقات ذکر نموده اند در سال دویست و سه یا دویست و هفت وقوع یافت قاضی شمس الدین ابن خلکان در ذیل ترجمت ابی بکر گوید بصره از شهرهای مشهور و از بلاد اسلامیه معدود است که عمر بن الخطاب در سال چارده هجری آن شهر بدست عقبة بن غزوان بنیاد کرد و در نسبت بآن شهر بصری بفتح با و بصری بکسر با هر دو مجوز است چنانکه ابن قتیبه

در باب اسامی بلدانی که در نسبت تغییر پذیرند بدین معنی تصریح نموده

ابونصر سعید بن ابی الحسن بن عیسی المسیحی

از اجله و اعیان اطبا و از افاخم و ارکان این سلسله است در کل معالجات طبیه جبرتی وافی و ببصیرتی کامل و است صحت را باحداقتی تمام حفظ نمودی و مرض را با مهارتی وافر زایل کردی در بدایت عمل در قرب سرای خلیفه الناصر لدین الله عباسی بعلاج عموم مرضی اشتغال داشت و گاهی در سرای خلافت بعلاج خادمان حرم صاحبدولت شمس الدین محمد بن محمد بن عبدالکریم البغدادی روایت کند که در سال پانصد و نود و سه هجری

ابو نصر مسیحی

که مرض دُمّل عموم داشت الناصر لدین الله را مرض حصاة عارض گردید و بقدری درشت بود که دفش از مجرای بول دشوار بود پس ابو الخیر مسیحی که طبیب معتمد و معالج مخصوص وی بود از پی اصلاح مزاج و دفع مواد و تفتیت حصاة مراتب حذاقت بکار برده معالجش سودی نداد چون زمان مرض امتداد یافت و وجع بهر روزه اشتداد گرفت و جنبه مهر دل وضعیف گشت لاجرم خلیفه بسیار ملول و دلتنگ گردید گفتند که عود صحت و زوال مشقت را جز بشق عضو نباشد چون از مرض شکنجها دیده و از وجع رنجها برده بود بتحمل آن مشقت تن در داد پس خواستار جراحی شد که بحلیه چالاکی و تردستی آراسته شهر از مراتب حذاقت و مهارت ابن عکاشه جراح که در آن عصر از ان فن شهره آفاق بود بشرح گذرانیدند از محله کرخ که در جانب غربی واقع است او را بخواست و چون حاضر گشت شرح حال خویش بدو باز گفت و موضع علت را بروی کشف نموده باجدی بلیغ بشق عضو علیل امر کرد ابن عکاشه گفت در علاج بیماری بدین جلالت و مرضی بدان صعوبت و عملی بدان مشقت بی مشاورت مبادرت کردن از طریق حزم بیرون است هرگاه رای خلیفه اقتضا کند در این امر خطیر با اصحاب خبرت و بصیرت مصلحت جویم تا بدان چه اشارت رود اطاعت شود خلیفه گفت در این فن رتبه مشاورت که را مسلم است تا ایک بدر بار حاضر کردند گفت ابو نصر است که در مفاخر علمیه و آثر عملیه مکانتی عظیم دارد خلیفه را بحثی بی پایان دست داد بدو گفت بایستی با کمال عجلت تو خود بروی وارد شده در صحبت یکدیگر بر من در آیید ابن عکاشه فرموده خلیفه را کرتبه بیرون شد گوید بقانون نذر بر خود الزام نموده بود که هر قدر بوی منفعت رسد ربع آنرا در کنیسه سوق الثلثا صدقه کند با محله با شوق تمام نزد ابو نصر حاضر شده بعد از لحظه بادی بحضور خلیفه شتافتند ابو نصر مراسم بندگی طی کرد و زمین ادب بوسه داد پس خلیفه رخصت جلوس بروی ارزانی داشت بعد از ساعتی نشست و چون دشت وی زایل گشت گفت از مراتب حذاقت آگاه شده ام ترا معالجت برگزیده ام اکنون چنان تصور کن که یکنفر مریض روستائی در بیمارستان معالجت خویش از تو درخواست کرده بیاید در علاج من بدان جرات و گستاخی سبقت جوئی که خود در علاج چنان بیمار مبادرت مینمائی ابو نصر چنین اطاعت برزمین سوده از طبیب مقدم و تدبیرات سابقه جویا گشت پس ابو الخیر را حاضر کردند و هر دو او بیدا بکار برده بودقضه کرد ابو نصر بر حسن تدبیر و اصابت رایش تحسین نمود خلیفه بر آشفت و گفت نه چنان است که تصدیق کردی بلکه بهر روزه در هر کار طریق خطا پیموده است محض سیاست و برابر داشتم تا دیگران عبرت گیرند ابو نصر بفراغت و شفاعت لب گشوده گفت امیر المومنین را بدان منت که خدای بروی واجد ادش ارزانی داشته است سوگند میدهم که ابواب سیاست و عقاب را بر زمره اطبا مفتوح ندارد و این رفتار ناهنجار را بر ایشان سنت نگذارد چه طبیب با کمال حذاقت با قضای بشریت از خطا مامون نماند خداوند که ابو الخیر را در عارضه خلیفه چشم بصیرت بسته ار بوده است ولی بخت نافرجامش با او مساعدت نکرده است بهر جهته عفو و اغماض شیمه سلاطین است شایسته باشد پس خلیفه از آن سخنان رقت آمیز بروی رحمت آورده و لبی بفرمود که دیگر

ابونصر مسیحی

درمجلس وی در پیاید انگاه ابونصر تدبیر معالجت برخواست باستعمال ادویه ملطفه مفتته وادهان مرطبه موضعیه
وشربات خفیفه مصلحه پرداخت وگفت امید است که ازین عنایت الهی وفیض فضل نامتناهی کار علاج راست
اید وشق عضو علیل محل حاجت نشود وچون دو روز بدان دستور العمل رفتار شد ستاره بخت ابونصر از وبال در آمد
وکوکب طالع الناصر لدین الله قرین شرف گردید درشب سیم طبیعت قوت گرفت ناگاه ریحی از مجرای بول
خارج شد گویند تقدیر هسته زیتون بوده بعضی گفته اند بزرگتر بوده چون ابونصر وابن عکاشه مستحضر شدند
سر تهنیت آغاز کردند وابن عکاشه بوفای نذر پرداخت ولی در کتاب تجارب السلف مضبوط است که الناصر
لدین الله را در اواخر عمر امراض بسیار طاری شد واز همه صعبتر آن بود که هردو چشم او را آب در آمد بقدح آن
راضی گشت چون از آن مرض خلاص یافت سنگ مثانه در وی پدید آمد وعلاج آن مرض شق مثانه میسر نگشت
ناچار تحمل آن الم رضا داد واز آن مرض شفا یافت وبر هر تقدیر امر علاج باهتمام ابونصر وابن عکاشه صورت گرفته است
چنانکه ادای نذر ابن عکاشه براین معنی دلالت دارد بالجمله حذاقت ابن عکاشه ومهارت ابونصر حضرت بخشید والناصر
لدین الله را از نمک ملال از مرات خیال زدوده گشت وچون خاطرش را بهجت در گرفت وطبیعت را قوت فراهم آمد
اختلال احوال روز بروز در نقصان وصحت مزاج دمبدم در تزاید شد وصحت زایله بکلی عود کرد واز حمام عافیت برآمد
ابونصر را خواسته تحسین وآفرین لب گشود پس مقرر داشت که تا وی را بدار الضرب برند وبدان مقدار که قوتش همراهی داشت
زر مسکوک حمل نموده بخانه خویش سپرد خلیفه اعیان وارکان دولت وعشایر وارحام خویش را طلب نموده آغاز کرد که
ابونصر در علاج من اعجاز عیسوی بکار برد هرکس بعافیت وسلامت من خشنود شده بایستی ابونصر را دلخوش دارد
مادر خلیفه دو فرزند نشش محمد وعلی ومهین وزیرش نصیر الدین وجمعی از خاصان ومقربانش مانند ایمن نجاح شرابی
ودیگران هریک هزار دینار باطلقی فاخر بدو صد دل داشتند گویند او را در آن روز بیست هزار دینار نقد مینه فراهم شد
وزیاده از مقدار منظور جامهای گران بها آماده گشت وهم مقداری خطیر وسلفی گزاف از نقد وجنس بعنوان مرسوم امدی
در حق او مقرر داشته در دیوان خلافت ضبط شد ونیز کتابخانه ابن الدولة بن تلمیذ را که فی الواقع مخزن جمیع علوم بود
بر وارزانی داشت روزگاری دراز در زمره باریافتگان بزم خلافت تقرب ومنصب طبابت اختصاص داشت
وهم در آن شغل جلیل ایام بگذرانید تا در سال ششصد وشصت جهان گذران را وداع کرد واز وی فرزند قابل با اموال نفیس
واملاک باحاصل مخلف گردید پس خلیفه او را در حرزامان خویش محروس داشته در بسط عاطفت وبذل عنایت بر همگنان
رتبت مزیت واختصاص بخشید پوشیده نماند که علاج حصاة کلیه ومثانه بچند طریق میسر آید یکی از طرق متداوله
اعمال ید است ولی اخراج حصاة کلیه باعمال ید وآلات حدید زیاده خطرناک است چنانچه شیخ الرئیس در مبحث حصاة
کلیه فرموده است وقد یتصدی قوم لاخراجها بالشق من الخاصرة ومن العظم وهو خطر عظیم وفعل من لا عقل له لیکن
اخراج حصاة مثانه بدان طریقه زیاده معمول ومتداول بوده است وهموارة جراحان حاذق واطبای ماهر در آن معالجه
باکمال قدرت مبادرت داشته اند وبهترین اقسام قسمی است که شیخ الرئیس بیان فرموده است وآن طریق مقرره

ازخوبی اسباب ونیکی آلات وتمرن عمل بدست اطبای فرنگستان رتبه کمال یافت چنانکه دراین اوان سعادت اقتران ازترقیت شاهنشاه جمجاه خلدالله ملکه وسلطانه مرقبت ملک زادهٔ دانشمند وزیرعلوم اطبای مدرسه مبارکه دارالفنون نهایت سهولت باعمال سنگ مثانه پیرون می آرند

ابن العطار ابوالخیر بن البقاء بن ابراهیم النصرانی

ازمعتبرین اطبای بغداد بوده مولد ومنشای وی نیزهمان دیار است بحسن عمل وخوبی علاج زیاده شهرت داشت وبیمن قدم ورفتار نیک اورا می ستودند دراوایل حال اعمال طبیه ومعالجات خدام الناصرلدین الله عباسی مفوض بوی بود سپس از اطبای مخصوص گردید ودر زمره معتمدین اختصاص یافت وهمواره بصلاة بسیار وعطایای زیاد اورا برامثال واقران تقدم وبرتری میداد وسالهای دراز حفظ صحت وازاله مرض خلیفه برتدابیر طبیه وی منوط بود آخرالامر بواسطهٔ عارضه سنگ مثانه که خلیفه راحادث گشت وازعهده علاج بتمامی که بایست پیرون آمدن نتوانست ازنظر خلیفه مردود واز دربار خلافت مطرود گردید چنانکه درشرح حال ابونصر مسیحی یاد کردیم آورده اند که وقتی نورالدین ارسلان بن عزالدین مسعود والی موصل راضعف معده عارض آمد وازسوء تدابیر آن مرض بسوء هضم منجر گردید وبتدریج شدت کرد کارغثیان بقی منتهی میشد واطبائیکه دراطراف آن ملک وحوالی آن شهر بودند معالجت برخواستند سودی نبخشید ضعف قوت گرفت ومرض شدت یافت ناچار شرح حالات خویش بخلیفه معروض داشت واهم ازدار الخلافه طبیبی برای معالجت خویش درخواست کرد محض تفقد وتفضل که خلیفه راباوی بود ابوالخیر رابرای آن امر نامزد کرد واورا بجانب موصل بفرستاد چون ابوالخیر بموصل رسید برطریقی که موصل مطلوب بود اسباب مرض راستنباط کرده ازتمثیلهات تشخیص کافی نمود باصلاح سایر تدابیر شروع نمود که اصل وعمود آن فسنیتین بود باسرکه ترتیب داد وچون نورالدین یکچند بدان شربت مداومت جست وهم سایر تدابیر مقرره بکاربرد ازشفاخانه شافی حقیقی آن تدابیر سودمند شده روزبروز آثار بهبودی ظاهر گردید وآن مرض رابرطرف گشت امیر نورالدین رامسرت وابتهاج بسیار دست داده بصلات وجوایز بسیار اورانواخت وباثروت بی نهایت واعزاز واکرام تمام ویرابمقرخود بازگردانید وچون ببغداد وارد گشت ازمراتب صداقت وحذاقت اوخلیفه الناصرلدین الله آگاه گشت باسترضای خاطر نورالدین ارسلان خلیفه نیزاورابمزید الطاف برآنچه نورالدین بوی مبذول کرده بود اضافت آورد واز آنروی زیاده غنی ومبالغ شد وهم آورده اند که ابوالخیر رادرخزانه دل هیچ محبت چون حب کتب وهوای مولفات مفیده نبود واز آنچه برای خویش کتابخانها ترتیب داده بود ودرآنجا چندان ازکتب نفیسه فراهم کرد که مزیدی برآن متصور نبود واز عادات مقرره وآداب معلومه ابوالخیر آن بود که هرگاه کتابی نزدوی ببیاعت میبردند بهرنوع که اورا مقدور بود درخریدآن کتاب جد وجهد مینمود وهرگاه باوجود آن احوال فروشنده رادرپیع آن کتاب مضایقت میرفت وابوالخیر از برازدیاد ثمن امتناع بود لاجرم چندورق ازآن کتاب رابقسمیکه بایع نداند خارج میکرد وآن کتاب ضایع وناقص میماند ازآن سبب کسی رابدان کتاب رغبت نمی شد وازبهر جامردود شده ثانیاً نزدخود آورده

بقسمی که میخواست خریداری میکرد و بیرا بدین عمل در بغداد و سایر بلاد شهرتی بود و از آنجهت امانت و دیانتش بخیانت مشوب بود و عموم اطبا در بارهٔ او قدح و ذم کرده اند و تهمت آورده اند که ابو الخیر را در کار رندگانی زیاد استدانت داشت و در گشت و تحول بجای بلند برسید و از وی خلفی که بتواند مخلف را ضبط کند نماند و نگذاشت چنانکه شرح حالش قوم مبیان کرد و تهمت آورده اند که ابو الخیر را در طریق علاج بصیرتی وافی و خبرتی کافی نبود و طبیعت را که حکما قوه مدبره الهیه دانند همواره در کار خویش مدد مینمود و با مماشات طبیعت همراهی داشت و مرض هر قدر قوی بود بدوای ضعیف اقتصار میجست بدان سبب معالجات او را خطر و ضرری نبود و در اغلب اوقات بصحت منتهی میگشت صاحب تاریخ الحکما از قسم بن طلحه حکایت کند که در یکی از خانواده اجلاء اعاظم بغداد رازقی بود در اطراف سُرّه وی تفرق اتصالی بهم رسید بحدیکه بجلد و عضلات وصفاق و سرب و امعا منتهی گشت بمرور ایام آن تفرق اتصال بنا صور منجر شد بنوعیکه مدفوع از آن محل خارج میگشت و هرگاه شرابی یا طعام رقیقی صرف مینمود از آن محل مندفع میشد جمعی از اطبا و جراحان بغداد معالجت کوشیدند و لوازم سعی و اهتمام را مبذول داشتند سودی نبخشید لاجرم با بو الخیر رجوع نموده از وی استعلاج کردند او بیراکاله و مراهم مدقه که در آن موضع استعمال میکردند منع نمود و مقرر داشت چند روز آن موضع با آب نیم گرم شستشو کردند زمانی نگذشت آن زخم را طبیعت بقوت خویش ملتحم کرده و بحالت اصلی خود عود داد و از نکوتر معالجات و این قسم تدابیر طبیه از وی زیاد نقل کرده اند و ابو الخیر را بعد از آنکه خلیفه قدغن فرمود دیگر بحضور وی نرود و منصبش را با بو نصر مسیحی داد زمانی نگذشت در بغداد در سنه ششصد و شصت هجری وفات کرد و از کلمات اوست که گفته هرگاه طبیب اسباب و علامات مرض تشخیص کند که علاج آن بتجفیه و تدهین و سایر معالجات مقدور باشد بتجفیه و تدهین اقتصار کند و آن دو را قائم مقام کل معالجات قرار دهد رعایت مماشات طبیعت که عمده مقصود اطباست البته بصلاح و صواب نزدیک و از خطر و آسیب دور است و همو گوید در استعمال مسهل بایستی شروط مقرره اساتید را رعایت کند والا مایه خطر و سوء عاقبت خواهد بود و همچنین در استعمال مدی هرگاه با بهنا مبادرت ورزند خطر ندامت بسیار خواهد داشت و تهم او گوید در ازاله مرض باعانت بنیه منوط و حفظ صحت بر عایت عادت مربوط است و اصحاب تجربت و بصیرت دانند که این گفتار مانند لآلی آبدار است باید هر طبیب آویزه گوش سازد گوید

ازدست زبان مردم مصئون و هم در نزد خالق منعم سرافراز خواهد بود

ابو علی بن ابو الخیر المسیحی

در زمره اطبای بغداد بجودت ذهن و سلیقه مستقیمه مشهور بوده در ایام پدرش ابو الخیر که شرح حالش مسطور شد در نزد اطبای عالم بغداد مثل ابو الفرج بن ثوما و دیگران علم طب بیاموخت و در نزد پدر علم علاج و صنایع عملیه اخذ نمود و بواسطه شهرت پدر اکثر امرای بغداد و وزرای دربار در دفع مرض و حفظ صحت رجوع بوی مینمودند و خود نیز بر خلاف قانون طبیه عمل نمینمود و زمانیکه پدرش وفات کرد مالی زیاد از منقود و منقول و املاک و عقار

برحسب ارث بوی رسید و فوز غنی با نقصان عقل در یکجای جمع آمد سبب شد که صنعت پدر و سیرت اطبا را پشت کرده
ملاهی و مناهی روی اورده و جمعی از اهل فسق و فجور را با خود یار کرده شب و روز شنایع اعمال و فضایح افعال
میکردند اتفاقا در شب جمعه یازدهم ربیع الاول سنه ششصد و هفده هجری بزمی ترتیب داده بازنی از خواص
بغداد موسوم بستی شرف بعیش و عشرت مشغول بود حکم ابراهیم بن خلیل که صاحب شرطه بغداد بود اورا گرفتند
و بحبس بردند بعد از تحقیق معلوم کردند که جمعی از نسوان بغداد که از خانواده اجلاء و امراء بودند با وی مراوده
دارند که از جمله بنت جیش رکابدار بود پس حکم شد که آن زنها را گرفته در سجن مشهور بطرارات که مخصوص نسوان
بود نگاهدارند و از مقر خلافت بقتل او فرمان رفت جمعی بشفاعتش برخواستند اورا بششهزار دینار خریدند
اگرچه رشته حیاتش قطع نشد ولی شهریه و مرسومیکه از دار الخلافه داشت مقطوع گردید و همین گرداب ناهنجار
باعث آن گردید جمیع مالی که داشت بوسایل و طرق دیگر از دست وی بیرون رفت بعسرت و فقر مبتلا گردید

وهم در آن سوء حال که میکدرانید در سنه ششصد و بیست هجری در گذشت

ابوالفرج عبدالله بن طیب الطبیب

از اجله حکما و از افاضل اطبا و از مشاهیر و متمیزین در صناعت طب است چنانکه در آن علم رتبت بلند داشت در علوم
فلسفه نیز دارای مقام عالی بوده است در اوایل امر و بدایت حال در نزد جاثلیقی که عالم و بزرگ نصارای بغداد
بود تشغل کتابت مشغول و از همسران ممتاز شد از آن پس چنانچه ابوالخطاب محمد بن ابی طالب در کتاب شامل گوید
تحصیل علم طب را در نزد ابوالخیر بن الخمار که شرح حالش مسطور گردید بپایان برد پس در آن علم شد که از هر مرز و
بوم برای اکتساب فن طب و سایر علوم محصلین بدرسش بار می کشودند گویند اداره بیمارستان عضدی
در عهده وی بود در آن امر تجدی مواظبت داشته که همواره در آنجا بسر برد بلکه مدرس و مطب خود را در آنجا قرار داد
بدرس و علاج مرضی مشغول میشد مؤید این قول آنکه صاحب طبقات گوید ابوالفرج را بر اغلوقن جالینوس
شرحی است که من خود در آن شرح از خط ابوالفرج سطری دیدم که این عبارات را نگاشته بود در یازدهم شهر
رمضان سال چهارصد و شش هجری در بیمارستان عضدی این کتاب را قرائت کردم با مجلد در اداره بیمارستان
و اشتغال تدریس و مباشرت اعمال جد وافی و سعی کامل داشت و او خود با شیخ الرئیس بوعلی سینا معاصر بوده است
و آن بزرگ دانشمند کلمات و تصانیف وی را در طب مدح مینماید و در حکمت طعن میزند چنانکه شیخ الرئیس را مقاله ایست
که بر رد وی نوشته در آن مقاله عباراتی آورده که ترجمه اش در پارسی باین نحو است بدرستی که یافتم کتبی چند را
که شیخ ابوالفرج بن طیب در طب نگاشته آنها را درست و پسندیده دیدیم بر خلاف تصانیفی که در منطق
و طبیعیات و پاره از ریاضی نموده است و از شیخ موفق الدین یعقوب بن اسحق بن اسقف نصرانی حکایت شده
که گفت دو نفر از بلاد عجم آهنگ بغداد کرده بودند برای آنکه در نزد ابوالفرج تحصیل علم طب و تکمیل عمل نمایند
چون بغداد رسیدند از مدرس وی نشان جستند گفتند او امروز بمجمع عبادت در کنیسه است پس آن دو نفر با کمال میل

ابوالفرج طبیب

وبنهایت شوق روی بر کنیسه گذاشتند چون داخل آنجا گردیدند از شخص ابوالفرج جویا شده بعد از شناختن دیدند جایی پشمین
در بر و بر آداب نصاری سر برهنه کرده و آلت تجرد و مجرد آورده و بهت دار دهی او و یه عطریه در آن میریخت بر وضعیکه طریقه مذهب
نصاری بود بر در کنیسه ایستاده و بخور میداد پس آن دو تن از حالت شیخ در تعجب شده با یکدیگر بیاری بعضی سخنان می گفتند
و مدتی منظر ها بود و خسته خیره مانده بودند چنان حکیم فرزانه که صیت فضل کمالاتش در اقطار عالم منتشر است چگونه بر آن
هیئت و حالت تن در داده است شیخ جواب و سؤال آن دو را بعفراست دریافت پس از آن که از اعمال فارغ گردید جامهای
پشمین بر کنده استری حاضر نمودند و سوار گشته غلامانش در اطراف پیاده و آن دو نیز همراهی کرده تا منزل رسیدند
چون هنگام تدریس رسیده تلامذه وی حاضر شده آن دو را بخواست در مجلس تدریس نشانید بعد از فراغ روی بر آن
دو نفر کرده گفت آیا حج گذاشته اید گفتند نگذاشتیم پس در تعلیم و تدریس ایشان بمطلله و مسامحه نگذرانیدند تا اواخر
برسید آنگاه گفت اگر اراده دارید من استاد شما باشم اول بگذارید حج مبادرت کنید زمانیکه بسلامت مراجعت نمودید
انچه را از تحصیل علوم خیال دارید در عهدهٔ من است پس آن دو نفر روی بمکه گذاشتند بعد از انقاضه اعمال و قضاء مناسک
حج معاودت کرده روی بدار السلام بغداد نهادند در حالتیکه آثار سفر از ناصیه ایشان پیدا بارنگ متغیر سرهای اقرع
و جامهای چرکین در حضور استاد را نمودند شیخ ایشانرا از آداب حج سؤال کرد پس یک یک بیان کردند گفت
در زمانی که رمی جمرات میکردید بر هنه و چرکین بودید در دست شما سنگها بود هروله میکردید و سنگها را می انداختید
گفت آری و بیشتر از اعمالیکه بجا آورده بودند بیان کردند گفت بلی چنین است اینگونه اعمال را از طریق نقل اخذ کنند
نه از اجازت عقل پس آن دو نفر دانستند که شیخ را غرضی از آن حج نبوده چرا که ایشانرا بر این معنی آگاه کند که انچه از من
دیدید و در تعجب شدید مدار آنها بر تعبد است نه بر احکام عقلیه و در جمیع ملل آنگونه اطوار و این قلیل کردار معمول است
پس آن دو نفر از جمله تلامیذ و اجله شاگردان وی شدند و مدتها در خدمتش باخذ صناعات طبیه اشتغال داشتند و در
علوم بدرجات عالیه رسیدند و تلامیذ وی که بعد از او مشهور زمان بودند از یقرار است که نوشته میشود ابوالحسن بن
بطلان ابن البدرخ ابوجعفر نیولوخون ابوالفضل ابرابردی وعبید وابن بصوصا وابن العلیق و از فضلاء شامیان
اطبا که معاصر وی بودند صاعد بن عبدوس ابن لقاح حسن الطبیب باهلی که بعضی او را استاد و شیخ میدانند ابوعلی بن سینا
عیسی ابن علی بن ابراهیم بلال کاتب که کمی بکبش بوده ابوالحسن بصری زهرون رجاء الطبیب از اهل خراسان و این
طبیب دانشمند را بر شرح کتب رغبتی تمام بوده چنانچه از کتب بقراط و ارسطو و جالینوس بدین تفصیل شرح نموده و کتب
امام بقراط که شرح کرده بدین موجب است شرح کتاب ایذیما شرح کتاب فصول شرح کتاب طبیعة الانسان شرح کتاب
اخلاط و کتبی را که از ارسطو شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب قاطیغوریاس شرح کتاب اری میناس
شرح کتاب خطابه شرح کتاب انولوطیقا اول و دویم شرح کتاب طوبیقا شرح کتاب سوفسطیقا شرح کتاب شعر
شرح کتاب حیوان و کتبی که از جالینوس شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب فرق شرح کتاب فرق شرح کتاب
صناعة الصغیر شرح کتاب نبض صغیر شرح کتاب اخلوقن شرح کتاب اسطقسات شرح کتاب مزاج شرح کتاب علل و

ابن فهد فقیه

ع ۲۲

شرح کتاب علل و اعضای باطنه شرح کتاب نبض کبیر شرح کتاب حمیات شرح کتاب بحران شرح کتاب ایام بحران شرح کتاب حیلة البرء شرح کتاب ثمار و تدبیر الاصحاء شرح کتاب منافع الاعضاء شرح کتاب ایساغوجی فرفوریوس و کتب دیگر غیر از شروح که از تصانیف و تالیفات اوست کتاب جواب مسائل حنین بن اسحق کتاب نکت و شذور طبیعی و فلسفه مقاله در قوای طبیعیه حواشی متعلق بامراض عین مقاله در شراب مقاله در محبت شرح اصل مقاله در خواهها و متمایز کردن صحیح آنها از سقیم بر مذهب فلسفه مقاله در علت اینکه برای هر غلطی دوای خاصی که استفراغ کند قرار داده شده و برای خون مانند سایر اخلاط دوائی قرار داده نشده مقاله در جواب اینکه از او سئوال کرده اند از باطل کردن اعتقاد باجزائی که قابل قسمت نیستند و سائل طاقرین جابر سکری بوده که شرح حالش در این کتاب نوشته میشود

و ابو الفرج در زمان القادر بالله عباسی بوده ولی سال وفاتش بنظر نیامد

ابن فهد جمال الدین احمد بن محمد بن محمد بن فهد الاسدی

فاضل فقیه مجتهد زاهد عابد ورع تقی نقی در سال هفتصد و پنجاه و هفت هجری تولد یافته در بلده حله نشو و نما کرد چون درجه رشد و تمیز را قدم نهاد از پی تحصیل علوم و اکتساب معارف بکریست علی بن خازن جابری که از شاگردان شهید اول بود باستادی برگزید و روزگاری در مدرس آن فقیه دانشمند باستفادت بگذرانید و در علوم فقه و فن حدیث مقامی بلند یافت باقتضای علو همت بر آن مراتب قناعت نکرده در مدرس جمعی از محققین عراق که اسامی ایشان شرح میکند از شیخ نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی و شیخ ضیاء الدین علی بن شهید اول و سید بهاء الدین علی بن عبد الکریم درس تلمذ بگسترد و مدتی در اردبیل باستفاضت بگذرانید تا آنکه از اقتباس فوائد آن مشایخ عظام بی نیاز شد و خود درجه استنباط احکام و استخراج فروع از قواعد گذشته از حضیض تقلید باوج اجتهاد ارتقا جست پس بتکمیل معنی انسانیت همت گماشته طریق فقر پیمود و تا از صفای ریاضات زنگ دواعی نفسانی و وساوس شیطانی از لوح خاطرش زدوده گشت و کمال معنوی با جمال صوری ضمیمت نمود شریعت و طریقت باهم جمع کرده آنگاه در یکی از مدارس حله مسند افادت و افاضت بسط کرد جویندگان انسان کامل از هر جا بکردوی در آمدند و بتعلیم و ارشاد آن فقیه فقیر و مجتهد مرشد در تکمیل مراتب علم و تحصیل مقامات عرفان مساعی جمیله مبذول داشتند پس هر یک برحسب استعداد خویش بمقامی ارجمند رسیدند و چند نفر از فقهاء آن حوزه و عرفاء آن حلقه در اشتهار رتبتی بلند یافتند و نام ایشان در صفحه روزگار یادگار بماند من جمله شیخ زین الدین علی بن هلال جزایری است که در ترویج احکام و نشر فنون مدرجه بود که مانند محقق کرکی و ابن ابی جمهور احسائی در مدرس کمالاتش تربیت یافتند و دیگر سید محمد نوربخش است که سالکان طریقت و طالبان حقیقت را مرشد بسیار بود و دیگر سید محمد بن فلاح واسطی است که سلسله مشعشعیه را تخین و والی است و در ملازمت ابن فهد بر بعضی غرائب امور و عجائب اعمال دست یافته بدانوسیله بر مملکت خوزستان مستولی شد و آن کشور براو و اولادش مسلم گشت و هم شیخ علی بن محمد طائی است که خود از آن پیش که سعادت صحبت او دریابد قصیده در مدحت استاد بنظم آورده بجناب حله روانه کرد و در مجلس افادت و حلقه افاضت ابن فهد انشاد کردند

این چند بیت از آن قصیده انتخاب و ثبت شد

معاقرة الاوطان ذل وباطل ولا سیما ان قارنتها الغوائل
فلا تسکنن دار الهوان ولا تکن الی الخسف میالا فانک ماثل
وما الاهل الا من رای لک مثلما نراه والا فالموده عاطل
اذا کنت لا تنفی عن النفس ضیمها فان العمر القاصر المتطاول
اذا ما رضیت الذل فی غیر منزل فان العز ذروه والذل نازل
اری زمنا ما کان فی الکون مثله ولا حدثت عنه القرون الاوائل
اری ان هذا الدهر لیس عندما من الناس الا جاهل العقل جاهل
اخی شد سرج العزم من فوق منجب یفوق النصبا عدوا علی الشد کامل
ودع بلادا من ورداک لمن تری بسفک الدما فی اشهر الصوم کافل
وعرج علی ارض العراق مبمما الی بلد فیه الهدی والافاضل
انخ بنواحی بابل بعراصها وحی بها من للافاضل فاضل
جمال الوری رب الفوائد کاشف الغوامض قیم لم ینطقه الاوائل
تری حوله الطلاب ما بین موبد لطائف ایجاب واخر سائل

وسله اذا ما جئته دعوانه
لذی ولیه عزت علیه الوسائل

خاصه خصوصاً اگر در آن مقام پیوسته با شکیج حوادث
کن و نا توانی منعطف مکن چه هیچکس با کجروی
نرود با زمدار و چه اقارب و عشایر تو آن کسانند که از برای
تو در میان نباشد و اگر استراحت و تن آسائی تو را
بهوده خویش تقصیر و تطاول کرده باشی با آنکه ترا
پای خویش از اوج عزت فرو داده و در حضیض
وشی نشیده است چه از اصناف مردم در این زمانه

خبر سکان و پسر دان ی پسه یمند ی برادر ی ین ی ین ی بران بادیه پیمائی نبه که بر باد صبا مسابقت گیرد
واین سرزمین بآن مردم واگذار که در ماه صیام خون مسلمانان بریزند در آهنگ عراق بشهری عطف عنان کن
که در آنجا مقام هدایت و محط رحال افاضل است و در نواحی بابل در عرصه آن شهر بار بگشای و بحضور سرآمد افاضل
شتافته شرط تحیت بجای آر همان یگانه که بجلیه ذات مسعود پیکر بنی نوع انسان بپاراسته و فواید علمیه را بر ایشان

بدان مشابه اظهار دارد که کوئی خداوند آنها است و با سر انگشت قدرت عقده اشکال از شبهات غوامض باز کرده که دست قدرت دانشوران قدیم از گشودن آنها قاصر آمده چون بحضروی در آئی طالبان علوم را بینی که در گرد وی جمعند برخی لطائف انجا شرح وار داورند و قومی از دقائق مطالب سئوال کنند اگر بدان آستان رسیدی این اراده مکن که تو از غرایض را حبارت شناسی در خاطر بگذران و دعای خیر برای وی التماس کرده از آن انفاس شریفه استمداد کن باجمله در کتب سیر و مغازی مسطور است که چون قرا یوسف ترکمان بیران شاه کورکانی غالب آمد و مملکت آذربایجان و عراق عرب را تسخیر کرد میرزا شاهرخ متعصب برادر بمدافعت برخواست حافظان کلام الله را که پیوسته ملازمت داشتند بفرمود تا برای استیصال خصم دوازده هزار نوبت سوره انا فتحنا ختم نمودند چون از تاثیران قرائت قرا یوسف از پای درآمد عراق عرب بفرزندی میرزا اسپند مسلم گشت دوازده سال در آن سرزمین حکمرانی کرد در سال هشتصد و چهل هجری ابن فهد را با گروهی از علمای امامیه از سایر بلاد که در حلة بودند بخواست و از علمای عامه و متکلمین خاصه مجلسی ترتیب داد چنانچه پیشاه خدابنده سلطان محمد الجایتو برای تحقیق حق از آن دو گروه مجلسی بپا راست باجمله میرزا اسپند ایشانرا در مسئله امامت بسخن درآورد و فریقین هریک بادله خویش بر خصم حمله آوردند و دادمناظرات و جدال بدادند و ابن فهد بتائید باطن آل البیت سلام الله علیهم اجمعین ابن فهد در آنمجمع بر حقیت مذهب جعفری براهین قاطعه اقامت نمود چون حقیقت آن مذهب کالشمس فی رابعة النهار روشن کرد حقانیت تشیع بر خاطر میرزا اسپند مکشوف گردید از عقیدت اسلاف خود دست بداشت و ترویج تشیع را عازم گشت و بفرمود تا در بلاد عراق بنام ائمه اثنا عشر علیهم السلام خطبه خوانند و از مین اسامی مبرکه که عنوان خطب و زیب صفحات دراهم و دنانیر کردند کویا رایت نصرت و آیت فتح بدست میرزا اسپند افتاده از فتوحات پی در پی اطراف عراق را از وجود مخالفین صاف کرد چنانچه قاضی نورالله کوید که میرزا اسپند را در ایام حکومت بغداد با برادران و برادرزاده ها و بعضی امراء آق قویونلو که در آن سرحد بودند محاربه و منازعه بسیار واقع شد و در اکثر ظفر او را بود بدان پایه که میرزا جهانشاه که والی آذربایجان بود با آنهمه عظمت از عهده او بیرون نمی آمد بر طالبان دقائق علم رجال مستور نماند که در میان علمای امامیه رضوان الله علیهم دو نفر باین اسم نام برده شوند و از جهات چند اشتباه حاصل آید چون هر دو را نام احمد و انتساب بفهد است در عصر و روایت که از ابن المتوج آورند نیز اشتراک داشته اند و هم بر کتاب ارشاد علامه حلی هر کدام شرحی نوشته اند پس لازم دانستیم محض امتیاز و افتراق ایشان سخنی کوئیم در کتب رجال چند قرینه برای تعیین مراد و رفع اشتباه مقرر شده است من جمله ابن فهد یرا که اینک بشرح احوال وی پرداخته ایم در لقب و نسب جمال الدین علی اسدی کویند و آن یکرا شهاب الدین احسائی مقری خوانند و دیکرا که کلمه فهد نام جد اعلای ابن فهد حلی بوده ولی ابن فهد احسائی پدرش فهد نام داشته و هم روایت ابن المتوج زن را قرینه امتیاز شناسند زیرا که ابن فهد حلی بدان معنی اختصاص یافته و دیکر در مؤلفات و مصانیف آن دو را تمیز کذارند چه فاضل احسائی صاحب کتاب خلاصة التنقیح فی مذهب الحق الصحیح است و عارف حلی را هفتاد از قراری است که مذکور میداریم کتاب عدة الداعی و نجاح الساعی کتاب المهذب البارع فی شرح المختصر النافع کتاب المقتصر شرح الارشاد کتاب التحصیل فی صفات العارفین

کتاب الهدایه فی فقه الصلوة کتاب الدر النضید فی فقه الصلوة کتاب الله الفرید فی التوحید کتاب اسرار الصلوة
کتاب الفصول فی الدعوات کتاب المحرر کتاب الموجز الحاوی کتاب مصباح المبتدی و هدایة المهتدی شرح الالفیة للشهید
کتاب کفایة المحتاج فی مسائل السراج رساله موجزه فی منافیات نیات الحج رساله مختصره فی واجبات الصلوة رساله
فی تعقیبات الصلوة من الادعیة و آدابها المسائل الشامیات المسائل البحرانیات رساله اللمعة الجلیة فی معرفة النسبة
از قراریکه در لوح مضبوط است لفظ جلیه را که در اسم رساله اخیره آورده باجیم معجمه بروزن نقیه باید قرائت کرد بعضی
تحریف نموده باحاء مهمله میخوانند و این خود غلطی است که از توهم انتساب آن رساله ببلده حله ناشی گردید ابن فهد
گوید در عالم واقعه دیدم که شریف مرتضی دست خویش در دست مبارک جدش امیر المومنین علیه السلام نهاده
در صحن روضه سید الشهداء و احبائه الفداء میخرامند شریف لباسهای حریر سبز در بر دارد پس بحضور شتافتم و شرط
تحیت بجای آوردم شریف روی بمن نموده فرمود مرحبا بناصر اهل البیت یعنی خوشا بیاری دهنده خاندان رسالت
انگاه از مصنفات من پرسید من عرضه داشتم پس گفت کتابی تصنیف کن که بدان تحریر مسائل و تسهیل ادله و اصول
نمائی و در آغاز آن بگوی و بنویس بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله المقدس بکمالاته عن مشابهة المخلوقات چون از خواب
برخواستم موجب دستوری که شریف داده بود بتصنیف کتاب تحریر پرداختم و از مصنفات وی رساله ایست که
برای تلمیذ خود سید محمد فلاح ترتیب داده است کلماتی چند از عبارات معجز آیات امیر المومنین علیه السلام که در صفین
بعد از شهادت عمار یاسر فرموده اند بدست آورده و از تلمیحات و اشارات آن عبارات بلطف قریحت و سلامت ذهن
خروج چنگیزخان و ظهور سلاطین صفویه را استنباط کرده است فلهذا در آن رساله بر سپهل وصیت میکند حکام حویزه
و لوک خوزستان را که از نژاد ابن فلاحند لازم دانم که هنگام طلوع دولت صفویه اطاعت آن سلسله را در عهده شناسند
و هریک از سلاطین آن دودمان را دریابند سپس رنگ نجدتش مبادرت کنند و دیگر از مولفات ابن فهد کتابی است
که در آنجا غرائب امور و عجائب اسرار را جمع کرده و آن کتاب نیز نصیب سید محمد ابن فلاح مذکور گردیده چنانکه طلکزاده دانشمند
وزیر علوم در اخبار مستبئین آورده که ابن فهد کتابی در علوم غریبه داشت و در حین احتضار آنرا بیکی از خدمه داد
که در فرات اندازد سید محمد بن فلاح بحیله آنرا از وی گرفته از رنگ نه امور غریبه حدود خوزستان را مرید خود ساخت
بالجمله ابن فهد در سنه هشتصد و چهل و یک که روزگار زندگانیش بهشتاد و پنج سال رسیده بود سرای فانی را وداع
کرد بجوار رحمت پروردگار شتافت و در جوار مشهد مطهر حضرت ابو الائمه حسین بن علی سلام الله علیهما مدفون گردید
اکنون بقعه وی در وسط بوستانی است که سابقا باغ نقیب علویین بوده و در جنب خیمه گاه سید الشهداء واقع شده است
ارباب تقوی و قدس چون بخاک وی بگذرند شرط تعظیم بجای آورند و از باطن آن شیخ بزرگوار استمداد نمایند گرامی

السید ابراهیم بن السید محمد باقر القزوینی

از امتاز شریف حکایت میشود که نگارش آنها موجب اطناب گردد
از اکابر رؤساء و متاخرین است در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار نورالله مرقده که عنوان شباب علم و کمال بود

سید ابراهیم القزوینی

۲۳۰

وی از طراز اول معدود و میگشت و در دور سلطنت شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی طیب الله مضجعه ریاست تدریس
عاتبه مقدس که محط رحال علمای آفاق بود یکباره باو انحصار یافت و صیت زهد و فضلش باطراف مدن اسلام برآمد از عراق
عرب و مملکت عجم الی اقصی بلاد هند مسلم شد و چندان ریاست عامه و مکانت قبول کرفت که کافه مردم شیعی در وظائف
دینی و تکالیف الهی رسائل و مکاتب خویش از اقطار و اصقاع باستان وی اختصاص دادند و در امر تقلید و اداء حقوق
و قضاء دیون و سایر احکام اسلام و شئون نیابت امام بدیگر فقهاء عصر و رؤساء عهد کمتر مراجعت جستند و ضوابط
فن اصول و دلائل علم احکام نتایج افکار ابکارش چنان استوار داشت که کوئی صناعت مبادی فقاهت بآن
سلسله جلیل انحصار یافت اکنون علم و تقوی بدان رود و مان عالی در عداد و دایع و مآثر آن سید بزرگوار بشمار آید که اخلاف
آن خاندان شریف کابراً عن کابر بوراثت برند و بر شرایط پاس شریعت و حراست حدود و ملت و نشر احکام دین
و ترویج فنون علم قیام و اهتمام فرمایند و بدین دولت جاوید آیت پس از رحلت سید الفقهاء طاب ثراه بمسند تدریس
و منصب ترویج از این سلسله اصیل بوجود مبارک حجة الحق مجتهد العصر استاد نا الاعظم میرسید علی دام ظله المدود و رئیس کرفت
و ریاست ملک قزوین و مضافات آن بالوراثه و الاستحقاق بوی اختصاص یافته چنانکه بعون الله عزوجل در ترجمت او
بباب عین نکارش خواهیم داد علی الجمله تمجید و مدح و توثیق و ثناء سید بسیار باشد اکر کس خواهد تا شرح عزارت
فقه و احاطت اصول و مقام زهد و رتبت ورع و طیب اخلاق و کرائم ملکات وی استفاد کند ناچار از سیاق
اختصار که بناء اسلوب این نامه و انشوران بر آن است پرون ماند پس بهتر آنکه در تمامی چند از خلاصه اخبار و نوادر
آثارش بپاوریم و در سند حدیث او بروایت ثقاة تلامیذش اتکال جوئیم و شمه حکایاتش از کتاب قصص العلماء
تالیف میرزا محمد تنکابنی و کتاب روضات الجنات تصنیف سید محمد باقر اصبهانی که هر دو از افاضل شاکردان او
و معتمدین علماء عصرند نقل نمائیم همانا العالم عالم اصلاً از اشراف موسویه خوین است که از مضافات محال خمسه معدود
کردد و لی در بلده قزوین نشو و نما یافت و از آنجا در خدمت پدر خویش بکی مانشان ارتحال حسبت چون پدرش از هنر
و پارسائی بهره وافی داشت نواب محمد علی میرزا که حکمران آن ملک بود او را نزدیک خود بخواند و در جوار خویش بنشاند و فرزندان
هنرمند بدست او سپرد تا بلوازم تربیت و شرائط تکمیل ایشان عنایت ورزد سید خود در حسب توطن و اقامت پدر
بمجالس درس علماء آنشهر آغاز مراودت کرد و مبادی علوم نزد اساتید و مدرسین آن بلد قرائت نمود و پس از چندی
عزیمت آستان مقدس ثالث الائمه صلوات الله علیه نموده در آن رتبت مقدس رحل اقامت افکند و در خدمت افاضل
مجتهدین و اکابر فقهاء و اصولیین باقتباس علوم و اقتناء کمالات کمر بست چندی در مدرس فقیه کامل میرسید علی
صاحب شرح کبیر حاضر کشت و زمانی مدید در مدرس استاد الکل شریف الدین محمد آملی الشهیر بشریف العلماء سر برد
و فن اصول نزد او محکم ساخت و تقریرات آن استاد مدوین و تالیف نموده و بنام ضوابط الاصول مترجم کرد
انکاه برای اتقان مراتب فقاهت از ارض طف بنجف اشرف رحلت کزید و بمدرس شیخزاده اجل شیخ علی بن الفقیه
الاعظم الشیخ جعفر القزوینی درآمد و مدت هفده ماه در حوضه تدریس او حاضر شد و هم روزکاری در صحبت برادر دی

موسی بن جعفر که مانند پدر خویش از حمله عرش فقاهت سعد و بود بکذرانید و رموز استنباط و نکات اجتهاد در آن بقعه مبارک
بیندوخت واهی برآهنک توقف آن ارض بود تا انکه بر نقل صاحب قصص شبی امیر المومنین علی سلام الله علیه را در واقعه
واز آن حضرت چنان شنید که بادی فرمود زینهار کربلا باز کرد و در آن بلد مقیم باش سید از خواب بجست و در حکم رؤیای خویش
بحیرت ماند و عاقبت بر عدم حجیت منام ذمه خود از تکلیف امتثال بری داشت و بر اقامت ارض غری کما کان عزمیت
کماشت تا انکه دو نوبت دیگر نیز او را صورت آن واقعه بیفتاد و در کرت واپسین باخطابی آمیخته بعتاب محکوم مراجعت
و مامور معاودت کردید همینکه بیدار کشت بیس توقف نجف روا نداشت و بحائر مطهر باز کشت و بخدمت شریف العلما
برسید شریف العلما را مکرر در خاطر از مفارقت و مسافرت او رنجشی پدید آمده بود بدانجهت در محفلی خاص از آن تلمیذ ارشد
آثار کدورت بظهور رسانید و کفت سید را نشایسته بود که در انجام امر و پایان عمر از من جدائی جوید و بدیگر سوی روی نهد
ارشاکردان حاضر خدمت یکی چنین اعتذار آورد که چون مدرس حضرت استاد غالبا از طراز درس فقه عاطل است
و بر توعنایت خاطر مشیر بر تاسیس قواعد اصول و تشیید مبانی احکام همی فرو تابد لاجرم طالبان فقاهت و راندان فروع
از محضر معلی روی تابند و مجالس فقها پراکنده کردند شریف العلما چون این سخن بشنید تحقیق مشکلات فقهیه و حل معضلات
فرعیه را مجلسی عظیم تشکیل داد و از سلسله بیع فضولی آغاز تدریس فرمود و تا مدت هشت ماه تمام در آن یکفرع سخن راند
و بمقاییس و دقایق و بدایع نکات مراتب فقاهت خویش باز نمود اتفاقا در آن ایام آن استاد نحریر بمرض طاعون
در کذشت و در جمع کبار تلامیذش کسیکه حق تدریس آنجوزه واسعه اداء تواند نمود جز سید نبود که هم در عهد شریف العلما
خود مدرسی داشت مشتمل بر یکصد نفر محصل فلاجرم عرشه منبر افادت او را مسلم آمد و شئون منصب ریاست بدو مفوض کشت
در مدرسه حسین خان سردار که در جوار صحن مقدس واقع است مجلس درس بپا راست فحول افاضل و وجوه محصلین
در تحت منبر وی قرار کرفتند و شمار شاکردان او از هشتصد الی هزار در پیوست و از مدرسش بسی مجتهدین فحام برخاست
که از استفاضت باطن و استفادت ظاهر آن استاد بیمون الفقیه انار الله برهانه هر یک در صقعی از اطراف
از اعلام اسلام و مروجین دین آمدند مانند فقیه بزرک الحاج سید حسین ترک که مجاور ارض غری است و در این عهد
جاوید مهد انبوهی عظیم از مسلمانان او را اعلم عصر شناسند و مقلدوی باشند و شیخ الاساطین شیخ زین العابدین طبرسی
که هم بسیاری از مردم در استخراج احکام و استنباط تکالیف او را بر دیکران رجحان و در وظایف دینیه فتوی و پیرو
سناط عمل دانند و رئیس المجتهدین الحاج ملا علی کنی که اکنون در پایه سریر اعلی حامی شریعت و داعی دولت است و سلالة
العلم الحاج سید اسد الله که باصبهان مرجع مهمات عظیمه بود و در کذشت و شیخ العراقین شیخ عبد الحسین را زینی
که مدار الخلافه طهران منزلتی عظیم داشت و در خاطر اقدس اعلیحضرت همایون خلد الله ملکه مکانت قبول یافت
و برحسب امر مطاع برای تذهیب قبه مبارکه قائمیه زاد ها الله شرفا و عمارت قبور مقدسه ائمه عراق صلوات الله علیهم
بانملک برفت و در آنجا در کذشت و بقیة الشیوخ الحاج شیخ مهدی کجوری که بکشور فارس قبول عامه داشت و در کذشت
و محل الافاضل الحاج میرزا احسن ارد بیلی که در نواحی آذربایجان مسلم بود و در کذشت و فاضل کامل میر محمد باقر خوانساری

سید ابراهیم القزوینی

صاحب روضات که در اصفهان یکنی و اشتهار دارد و نجم آن شریعه سید ابوالحسن تکابنی که در قزوین بتدریس فقه و فیصل قضایا و امامت جماعت اشتغال داشت و در گذشت و ابوالفضائل میرزا محمد صاحب تصانیف الکثیره که در ناحیه تکابن بجل احیاء شرع رسول و جمع شتات اطراف علوم اشتغال دارد و حاجی محمد کریم لاهیجی و مولانا علی محمد ترک و میرزا محمد حسین سارودی و میرزا رضای دامغانی و شیخ محمد طاهر کیلانی و مولانا محمد صادق ترک و امثال ایشان که جمله از اعیان شریعت و ارکان ملت معدود و هر یک مدتی در مدرس سید اکتشاف حقایق فن اصول و استنباط دقایق قواعد فروع فرموده اند چون تعداد تمامت تلامیذ وی متعسر بود بشمار معارف آنجمع کفایت رفت کویند وقتی صدیقه طاهره صلوات الله علیها را در واقعه بدید که آنحضرت قلم و مجمره بوی داده فرمود ای فرزند فقه بنویس سید چون بیدار شد صورت واقعه را با استاد خویش سید محمد صاحب منازل و مفاتیح حلف میرسید علی صاحب ریاض نقل کرد استادش او را بابداء درت تصنیف فقه ترغیب کرد و از کتب فقها آنچه برای انجام آن مهم عظیم و شغل خطیر ضرور بود مهیا فرمود و او را بر آن بداشت که کتاب قضا تصنیف نماید سید در آغاز کتاب و سایر ابواب فقهیه چند مجموع مفصل پرداخت و فاضل اوقات خود در تدریس و افاضت مصروف داشت میرزا محمد در شرح اخبار او نوشته است که حضرت استاد روزها درس میفرمود یکی در اصول که عنوان آن نتایج الافکار از مولفات وی بود و دیگر در فقه که شرایع محقق را سطری چند میخواند و در خارج تقریر مسئله مینمود و کثیرا بهمان ترتیب که فقها مینوشتند درس میگفت و پس از انجام درس میفرمود اگر کسی را اشتباهی یا ایرادی باقیست بیان کند و یا اگر بر مسئله دلیلی جز آنکه گفتم میداند مسموع دارد آورده اند آن دانشور متحیر چنان در آداب مناظرت و علم خلاف خبیر بود که هیچگاه در مجلس مباحثت کس بر او غالب نیامد مادام که طرف مقابل بر آئین انصاف میرفت سید با وی ببیانات وافی همراهی میکرد و اگر از احتجاج ملجاج میکرایید و اندیشه مراء و جدال میکالید او خاموش می نشست چنانکه فاضل مدقق شیخ محمد حسین صاحب فصول غرویه که ریاست تدریس اصول در نجف بوی اختصاص داشت و در سبک تاسیسات اصولیه با شریف العلماء و سید اختلافی بگزاف داشت و از آنرو پی اصول گربلائیه با اصول نجفیه بین الطلبه عرفی جدید گردید و در هر جا که با سید ملاقات میکرد باب مباحثت مفتوح میساخت و در ابواب اصولیه و غیرها با او آغاز مناظرت میکرد غالبا و العهدة علی الرواة هوای غلبه و تفوق و غرض استطالت و استعلا بر راه اعتساف و انحراف میرفت سید همینکه از مخائل حالات و لوائح مقالات وی بر شوائب جدل و مراء استدلال میکرد از گفتگو سر میزد و سکوت مینمود تا آنکه شیخ گجوری که در عداد فحول شاگردان وی بشمار میرفت بر قصد صاحب فصول تفطن جسته در موارد اتفاق ملاقی با استاد همی همراه شد و در مباحثه آن مدقق ماهر از استاد نیابت کرد و بروی تاره بعد اولی و کرة بعد اخری غالب گشت پس صاحب فصول هر گاه که شیخ در خدمت سید بود از صحبت علمی دم فرو میکشید و هیچ نمیفرمود فاضل تکابنی گوید سید استاد در مجلس افاده عظیم بیک حالت و خوش محاورت بود کثیرا مناسب مقام حکایات مضحک می آورد و شاگردان نیز با او از در طیبت و مزاح در می آمیختند وقتی در باب حمل عبارات وصایا و اقاریر بر متعارفات عرفیه سخن میکرد گفت تمثیل این مسئله آنکه در یکی از رساتیق

مردی دهقان وصیت کرد که فلانرا از ثلث ترکات من نامحروم ندارید چون برد وصی او صورت وصیت بر نظر عالم آن روستا که مردی اصولی بود عرضه نمود او گفت بر حسب قاعده آنشخص را از میراث باید محروم داشت چه علما گفته اند نفی نفی موجب اثبات است چون نفی ندارید با نفی نامحروم تکافو نماید لفظ محروم ثبت ماند و موصی له را حرمان آورد براین تقریر مسکین موصی له را هیچ ندادند تا آنکه فقیهی را بدان بلد عبور افتاد و از حکم عالم اصولی واقف شد و گفت بلی باید با نیز چیزی داده باشند زیرا که عبارات و محاورات عامه بر تفاهم عرف باید حمل کرد عبارت مردم سفله را باید قائس ترکیبات فضلا چکار است اهل روستا و مردم سوقی بکاه محاورت ما بین کلمه محروم و نامحروم فرق نگذارند کوئی آنها را از متراد فات الفاظ پندارند پس لازم آید که حسب الوصیه اقل ما یحصل به عدم الحرمان بموصی له تسلیم کردند و نوبتی این مسئله بیان آمد که اگر زید مالی بعمرو سپارد و او را وکیل کند تا آن مال را بر طائفه خاصه مانند فقرا و یا علما مثلاً انفاق دارد و عمرو وکیل خود نیز از آن طایفه باشد آیا جائز است نفقه خود را نیز از آن مال اخذ کند که داخل عنوان مصرف است یا جایز نیست که کلام موکل منصرف بغیر اوست استاد بعد از تفکر مسئله فرمود احوط آن است که وکیل خود از آن مال چیزی اخذ نکند مولانا علیمحمد از روی ظرافت و مطایبت عرض کرد سیدنا آیا این احتیاط فتوائیست یا عملی استاد تبسمی نموده فرمود حالی که قضیه سالبه بانتفاء موضوع است و هم از در مزاح در طعن کتاب مفاتیح تالیف مولانا محسن کاشانی میفرمود لو سمّاه الفیض مختصر المسالک کان انسب یعنی اگر حضرت فیض این کتاب را مختصر المسالک نامیدی از اسم مفاتیح بهتر بودی چه وی در این کتاب بطلبی از عبارات زیاده بر آنچه شهید در مسالک آورده نیاورده پس نام مختصر المسالک فروگذاشتن و باسم مفاتیح نامیدن را هیچ ضرورت نبوده صاحب قصص گوید وفور علم وسعه خلق استاد تجدی بود که از خیر بیان بیرون است و من در میان علمای عرب و عجم مانند او ندیده ام از وضیع و شریف خورد و بزرگ و درویش و منعم هر کس بحضوری درآمدی در حال تعظیمش برخواستی در رسوم اکرام و آداب احترام بجای آوردی و اگر العیاذ بالله کس مواجهةً دیرا دشنام و ناسزا گفتی پاسخش نفرمودی و مبالات نیاوردی چنانکه من خود زمانی که غبار فتنه و فساد ما بین متشرعه و شیخیه سخت ساطع بود و میان مریدان آن سید بزرگوار و فدائیان سید کاظم رشتی که ارشد تلامیذ و اخص نواب شیخ احمد بن زین الدین احسائی است نائره خصومت و جدال اشتعال داشت روزی در مجلس درس سید حاضر بودم که عربی بی ادب از متمردین مریدان سید کاظم مانند مردم محاربت بغافته مجلس درآمد و آغاز سفاهت نموده بیاده کوئی و هرزه درآئی لب کشود و نسبت بآن رئیس ملت بسا ناسزاها گفت و آن سرور سر بزیر افکند و کوه حلمش آن عواصف رذیه اضطراب نیافت تا آنکه یکی از خدام حرم مطهر از جرات آن شوخ چشم جسور آگاه شده بیامد و گریبانش بگرفت و خواست هم در حضرت سید بش تعزیر کند سید فرمود از این بدبخت دیوسار دست بدارکه خود دیوانه و از خرد بیگانه است پس او را کشان کشان بیرون برد و در میان صحن مقدس بر زمین افکند و در ازاء آن دلیری کیفری لایق و سیاسی بسزا در گذاشش نهاد هم او گوید در سال یکهزار و دویست و شصت هجری که جمعی کثیر از اشرار و اوباش مردم عرب و عجم از دیار مختلف

مغافصه
بناگاه گرفتن و بر غفلت کسی آمدن

سید ابراهیم القزوینی

و بلا و محنت در شهر کربلا فراهم شده علم فتنه برپا نمودند و نظم تمدن برهم زدند و دست تزاحم و تعرض بر نفوس و اموال مجاورین آن حرم شریف دراز کردند سید یرا که از معارف شاگردان آن استاد جلیل القدر و عالم عظیم المنزله بود بریاست خود برگماشتند و برای او مجلس درسی مشحون از طلاب و محصلین ترتیب دادند و افاضل مجاورین را بجبر و عنف بمجلس وی حاضر آوردند تا کار بجائی رسانیدند که حضرت سید را نیز بحضور درس او محکوم داشتند سید فرمود من نمی‌دانم که آنجناب بر سند تحقیق قرار داد خود بتدریس مشغولم و فرصت استفادت و توفیق حضور ندارم رؤساء آنجماعت متقاعد نشدند و بر الجاء و اصرار مبالغت آوردند تا آنکه در اینباب دائره اضطرار بر آن فقیه بزرگوار تنگ شد و در آن حرم مطهر جای قرار نیافت و ناچار بهانه زیارت کاظمین علیهما السلام و عمارت بارگاه صاحب عجل الله فرجه بیرون رفت و از آنجانب بنجیب پاشا بحکم خواند کار روم بوزارت بغداد و اطفاء نائره فساد مأمور گردید و چندی اطراف شهر کربلا بمهابت گرفت تا آنکه آن بلد مفتوح داشت و بسیان سلم مصرف در آن حرم قدس فرمان قتل عام داد و جماعتی بسیار از رؤساء اشرار اسیر کرد منجمله آن سید که شاگرد حضرت استاد بود و میخواست تا آن بزرگوار را در قطار تلامیذ خویش آورد از وخامت آن غنیمت نابنجار در سلسلهٔ اسراء اشرار گرفتار شد و ببغداد فرستاده آمد میرزا محمد گوید اتفاقا من بهنگامی که اسرا را وارد بغداد مینمودند در بغداد بودم و با جمعی از طلبهٔ علم در بغداد عتیق ایستاده نظر میکردم که ناگاه سید را دیدم با گردن مغلول و کتف بسته و سر برهنه پیاده میآوردند همینکه بمجاذی ما رسید چشمش بیکی از همراهان من در افتاد و او را بشناخت و نزدیک خویش بخواند و گفت از بغداد که بازگشتی و حضرت استاد فرار سیدی سلام من باو برسان و عرضه داد که اگرچه من بد کردم ولی شما نیکی نمائید و از آنچه گذشت درگذرید و بر جرات عظیم و جنایت کبری که از من افتاد چشم اغماض فرو پوشید و برحسب امکان در خلاص و نجاتم از هلاک و هلاک بکوشید چون رسول بحضرت سید رسید و پیغام آن اسیر بگذارد سید از روی رحمت بر او رقت آورد و در دم بنجیب پاشا نامه نوشت که سید را بمن بفروش و بتجار بغداد توسیع کرد که مکتوب من علی الفور بوزیر عراق رسانید و در بهای سید هرچه خواهد بوی تسلیم دارید همینکه فرستاده استاد ببغداد در رفت تجار شیعه بحضور پاشا شدند نامه و پیغام برسانیدند پاشا در جواب نوشت من این سید گرفتار بآن سید بزرگوار نبخشیدم و از قتل بل سیاست وی درگذشتم ولی رها نیدن او نتوانم و از فرستادنش بدار الملک گزیر دارم در حضرت آن شریف دانشمند پیمان ضمان و وثیقه تکفل بر عهده صدق میکنم که چون او را بحضور خواند کار فرستم مورد هیچ رحمت نیاید و بخیال سالم بحضرت افندی باز گردد پس پاشا او را با سلام بول روانه داشت و برحسب ملتمس سید در حق او میانجیگری کرد الغرض شمول شفقت و عموم رحمت و برکت شفاعت استاد او را اخلاص داد گویند پس از آنکه وزیر بغداد شهر کربلا بحجاج و از قتل نفوس و تاراج اموال و هتک دین و شکنج مجاورین انجام داد و لوازم کوهر بنجیب و تحفه پاک خود بنظور آورد از همکیشان خود رشید پک نامی را بحکومت آن ارض شریف برگماشت و خود بمقر ایالت بازگشت رشید پک با سید ابواب مهربانی و دوستداری مفتوح داشت و از هر اسم احترام و رعایت طالب دنیی هیچ فروگذار نکرد سید نیز با حاکم طریق مراودت و ملاطفت می‌سپرد تا کار رشید پک از شرط حرمت صوری بخلوص عقیدت معنوی کشید و مجذوب سیرت نرم

وسنخ خلق عظیم آن بزرگوار افتاد بدانشابه که پیشتر در محضر وی سر میبرد و غالب لیالی تا نیمه شب جلیس و انیس سید میشد چون سید آثار سعادت و آیات بصیرت از وی نگریست بتدریج گفتگوی مذهبی میان آورد و هر شب شطری از مبحث امامت که متارع مردم شیعی و اهل سنت و جماعت است طرح فرمود و راه حق نمود تا رفته رفته افضلیت امیر المومنین علی سلام الله علیه ارکانه اصحاب رسول که مورد اتفاق جمهور عامه و منعقد اجماع جمیع خاصه است بر وی مبرهن و روشن گشت پس شبی با وی گفت که از تو سئوالی میکنم و امیدوارم تا بلا تامل و دون انصاف جواب من نگوئی گفت باز پرس گفت اگر تو در میان جمهور شاگردان من که جمله در علم و تربیت من محتاجند یکی را در مقابل من بداری و مرا بازرواء و اعتزال ملامتی و مردم را باعراض از من و اقبال بوی فرمان دهی آیا کاری عند العقل قبیح و لدی العقل ذمیم کرده باشی و یا انکه امری بر طبق صواب و بر وفق انصاف نموده باشی رشید پیک لختی تامل کرد و گفت معاذ الله من هرگز این کار نکنم و این چنین خطا نپسندم گفت پس قبیح و سخت شنیع باشد سید فرمود اجماع مسلمین منعقد است بر اینکه خلافت ابوبکر بنص کتاب و سنت نبود بل بامر بیعت و اجماع اتفاق افتاد و چون آنجماعت که اینکار را انجام دادند علی را که در میان اصحاب اعلم و افضل و ازهد و اشجع و اسخی و اسبق در اسلام و اقرب برسول بود در کنج ازواء مهجور و متروک گذاشتند و مرجوحی را که در خصایص نفسانیه و کمالات انسانیه در قطار تلامیذ وی جای انخراط داشت بر وی سبقت و تقدم دادند پس البته مرتکب فعل قبیح و مستوجب ذم عقلا باشند رشید پیک از انصاف نگذشت و گفت آری اینچنین اتفاق مناط اعتماد نتواند شد و مایه نجات نخواهد آمد پس آئین تقلید از دست بداد و بر جاده اجتهاد پا نهاد و این ماجری بعراق انتشار یافت و در بغداد بسمع نجیب پاشا رسید سخت برآشفت و بر فرمان حکومت رشید پیک خط عزل کشید و دیگر یرا که بس متصلب و متعصب بود بحکومت فرستاد سید را با او آشنائی نیفتاد و از دیدارش کناره گرفت حاکم نیز با انکه جلالت قدر سید شنیده بود و مکانت شانش سید است از در دوستی در نیامد کوئی تارک کسری که در طریقت ایشان از عقیدت رشید پیک افتاده بود همی طلب کرد از اتفاقات روزی مردی شیعی را با یکی سنی جنگ شد و در میانه نسبت بخلیفه دوم ناسزائی گفته آمد عوانی از شرطه حکومت حاضر غوغا بود شیعی را بگرفت و نزد حاکم برد و جرمش باز نمود حاکم بحبس وی فرمان کرد تا بعد از فرستند و بسیاست برسانند کسان او صورت ماجری بحضرت سید برداشتند و هر گونه اضطراب و قلق بظهور آوردند که پیم هلاک و خوف قتل داشتند سید فرمود حالی مدبری بکار ببندید که کس در پرده نزد یک وی رفته تعلیم او کند که اگر از وی پرسند چرا در حق خلیفه بد گفتی گوید من هرگز اصحاب رسول نا سزا یاد نکنم و دشنام و سقطی که از لسان من شنیده شد نسبت بعمر بن سعد قاتل حسین بن علی بود ایشان چنان کردند تا این سخن بر آن محبوس تلقین نمودند سید علی الصباح بنیت استخلاص او از خانه بیرون آمد و بگفت تا از اصحاب و حواشی کس همراه وی نرود و خود عبا بر سر کشیده تنها متوکلا علی الله روانه شد و از کارگذاران بارگاه قدس همی استمداد کرد که در نجات آن مرد شیعی سببی سازند و وسیلتی انگیزند چه خود با حاکم سنی سابقه معرفتی نداشت تا بهانه ملاقات نماید و از در شفاعت در آید پس متفکرا و متحیرا همی برفت ناگهان بحوزه سرای حکومت بیفتاد و از اسباب الهیه حاکم بر منظر نشسته بود و در عابرین تماشا مینمود که ناگاه چشمش بحضرت سید افتاد

و بحکم کرد و کار بر صحبت آن بزرگوار مایل و مشایق گشت و خود از درون منظره سر برآورده بر وی سلام کرد و گفت هر چند حضرت افندی اراده دیگر سوی داد ولی اگر بر خلاف رعایت رسوم از در آشنائی درآیند و در این گوشک قهوه صرف نمایند از خلق کریم ایشان بعید نباشد سید همینکه این سخن نشنید بالا رفت و حاکم انواع پذیرائی بظهور آورد و در اثنای صحبت گفت دیروز از همکیشان شما یکی را نزد من آوردند و گفتند که سب خلیفه ثانی بر زبان آورده و من او را محبوس داشته ام تا ببغداد فرستاده بقتلش آورند سید گفت باید در حق وی بگزاف سعایت نموده باشند چه ما خلیفه ثانی را از وجوه مسلمین و صنادید اصحاب شمار یم و سعهٔ دائره اسلام و حجم دیوان خلافت از رای رزین و تدبیر گزین او شناسیم چه وی در حیات رسول آ اعباء وزارت همی حمل داد و در دعوت و هجرت پیغمبر خدای همی همراه شد و بهنگام شدائد و بلایا از دامن ملازمت آنحضرت دست برنداشت و بهنگامه جنگها و غزوات از میدان متابعتش پا نکشید گاه در خلوت طرف شوری شد و گاه در جلوت شرف خطاب یافت گاه در بادیه میثاق بیعت استوار نمود و گاه در حضر سیف سیاست بر دوش نهاد و پس از رحلت رسول آ پاس بیضه اسلام بر هر شغل واجب مقدم داشت و عصای جمعیت مسلمین از تطرق انشقاق نگهبانی کرد و در عهد خلافت خویش بناء مملکت چنان بر قاعده سیاست و اساس نظم نهاد که صدور اکابر اصحاب و مسلمین و انصار و مهاجرین از رعب و صلابت او متمثل گردید و سطوت و صولت و بطش و مهابتش در قلوب و عروق مردم نفوذ نمود براطراف ثغور و سالح و لشکرها فرستاد و از بلاد کفر و دیار حرب کشورها گشود اینجاست که چنین نگهبان شریعت و پشتبان ملت را کس مستحق طعن و لعن نشناسد و مستوجب سزا و ناشایست داند همانا آن مرد شیعی عمر پسر سعد وقاص را سبب نمود که آنهمه دل تیغ بر آل رسول کشید و ثانی سبطین امام ابو عبد الله الحسین را در این سرزمین بکشت و هم جماعتی از خویشاوندان و همراهان و هواخواهان او را بقتل آورد و از اینروی سزاوار سخط و عقوبت پروردگار شد و شایسته لعن و سب تمام آفرینش آمد حاکم چون آن تقریرات دلربا و کلمات جانفزا بشنید بر حضرت سید تحسین آورد و گفت آری باید اینچنین باشد پس فرمان داد که آمذر را از زندان بگوشک آورند تا خود کلامی که بر زبان رانده تقریر و تفسیر کند چون بیاوردند و سئوال نمود بر حسب دستوریکه از حضرت سید بسمع وی رسانیده بودند سخت مسکر شد و گفت من بر خلیفه رسول چگونه لعن فرستم و حال آنکه مقلد این سید بزرگوار باشم و او ما را هرگز این چنین فتوی نفرموده و من عمر بن سعد را بدگفتم و خصم من از در بهتان بعمر بن خطاب بر بست حاکم همینکه از لسان آن مرد بر طبق سخن سید انکار شنید زبان شکر گشود و گفت الحمد لله که خون مسلمانی بگناه نریختم و مرتکب قتل نفسی بناحق نگردیدم الغرض از خلوص نیت و صفای سریرت آنعالم عامل و فقیه کامل مسلمانیان را مردم جهانیان احیات جدید پدید آمد که مَنْ اَحْیَاهَا فَکَاَنَّمَا اَحْیَا النَّاسَ جَمِیعًا و از بدایع و فایع و غرائب اتفاقات که در عداد اخبار سید از جمله کرامات و خوارق عادات او بشمار آید آنکه شیعه هند که در حق سید بمزید ارادت و خلوص عقیدت از مردم دیگر بلاد ممتاز بودندی و او را در استخراج تکالیف و استنباط احکام از سایر فقهاء فخام اعلم و افضلندی وقتی در ضمن عرایض خواستار رساله عملیه او شدند تا فتاوی چاپ نمودند و شرط تقلید پیروان سید نسخه از رسائل خویش با جوابات مرسلات ایشان برسل آنقوم تسلیم داشت و جمله را بمقتضی المرام روانه فرمود

چون انجماعت بکشتی نشستند و تا وسط دریا مرکب راندند ناگاه باد مخالف بوزید و دریا بهم برآمد و کشتی از تلاطم امواج مضطرب شد
سکان جاریه عظیم در هول افتاده و نزدیک آمد که کشتی در لجه بحر غرق شود ناچار ملاحان اثقال و اموال در آب بیفکندند حتی رساله و مراسلات
سید نیز در جوف امتعال بدریا انداختند چه فرصت بیرون آوردن آنها نداشتند تا آنکه بار کشتی سبک شده خود از حادثه طوفان
نجات یافتند و جانی بسلامت بیرون بردند چون بهر زهند در آمدند ماجری بخدمت سید عریضه کردند و دیگر بار خواستار رساله
شدند اتفاقا از آن پیش که جواب مکتوب از حضرت سید صدور یابد روزی چند کس از شیعه هند برای تفرج بکنار دریا رفتند
جانوری عظیم از حیوانات بحر در ساحل دریا افتاده دیدند از آنکه بطن آن حیوان سخت متورم یافتند جوشش باحوبه شکافته
عدلی مشتمل از بطن آن بیرون آوردند چون عدل از هم گشودند رساله سید با جمیع توقیعات وی در میان آن جستند و در
اینمعنی بس خوشحال و خرم شدند رساله را برای همکیشان خویش ارمغان ببردند و جواب مکتوب هر کس بعد از یاس موصول داشتند
پس از ظهور این واقعه غریب ثانیاً بحضرت سید عریضه کردند که هر چند رساله فتاوی آنحضرت نخست مانند در شاهوار بقعر دریا
فرو شد ولی عاقبت چون یونس نبی از بطن ماهی بیرون آمد گویند فقیه دارالارشاد میرزا محسن ترک در مجلس درس
غالبا با سید در آویخت و از در احتجاج برآمد و اعتراض برخواستی وقتی حضرت استاد علی العاده در اثناء مباحثت با وی فرمود
سخن لاطائل از چه گوئی میرزا محسن را مگر طیش طبیعت ترکی بر رعایت حشمت استادی غالب گشت و گفت بل لاطائل تشبوم
سید از وقاحت این پاسخ زیاده دلشکسته شد و سر بر انداخت و مدرس برهم خورد و حاضران برخواستند و هر یک راه
سرای خویش گرفتند میرزا محسن همینکه بمنزل رسید فوراً وجعی سخت در کمر عارض شد بدانسانه که آرام از وی بگرفت و هر چند
معالجت جست مفید نیفتاد و آن مرض در اندام وی مزمن گشت و دوام یافت و در استخلاص خود مذبوحانه پر و اخت و پس از
فوت استاد برای اولادش جانزها فرستاد و هیچیک سودی نبخشید و پنجسال مبتلا بود تا در گذشت میرزا معاصر مؤلف روضات
الجنات در ترجمت سید گوید من در سال پنجاه و سه بعد المائتین و الالف مجاور عتبات عالیات ائمه عراق بودم در صف شاگردان
آن استاد راد همه روزه حاضر میشدم حقا در میان اعیان علماء و ارکان فقهاء بمقام فضل و وجودت تقریر و مکارم اخلاق
و حسن معاشرت وی کس ندیدم مرا در جمع مردم ستایند که از پرتو افاضات مدرس شیرینش بهره مند شدند ی تو جهات عظیم اختصاص
بخشیدی و هر گونه مراسم مهر و لوازم عنایت در حقم مبذول داشتی زمانیکه آهنگ مراجعت عجم کردم فرمود من معاودت ترا
روا ندارم بلکه مفارقت چون تو ئی از دار تحصیل حرام مؤکد شمارم ولی پند سود مند آن ناصح مشفق حکم قضا تغییر نپذیرفت
که عاقبت از آن حضرت مقدس مهاجرت افتاد وقتی قصه فراق و قصه اشتیاق را عریضه کرده بودم و بدانجانب محروس
روانه نمودم در جواب توقیعی رفیع مشتمل بر صنعتی بدیع سرافراز آمدم چه جمیع جواهر الفاظ آنمکتوب خالی از نقطه بود چنانکه
از این چند سطر که طلیعه آن نامه شریف است مشهود افتد هو المسدد وزاده حمد الله الملک
العلام والسلام علی محمد وآله الاطهار الکرام لاهتم المرام والمهیم
العام دوام سداد الاوداء السعداء الاعلام وادلاء الاسلام کالولد الاسعد
المکرم الودود المؤمل لکل مسعود دام محروسا طول الدهور والصور لعمر الله کم

سُرُور حَصَلَ لَدَیَّ مَا رَسُولُكَ وَصَلَ فَرَاكَ اَمْ دُعُوكَ اِلَی مَحَلِّكَ الْمَسْعُودِ اِلَی الْحَالِ
مُطَّلِعًا عَلَی مَدَائِحِ الْاَحْوَالِ سَائِلًا لِلّٰهِ حَلَّ الْمَعْسُورِ سَائِلًا اِلَی الْاِطِّلَاعِ عَلَی الْاُمُورِ
وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ الْمُسَهِّلِ لِلْاَعْسَارِ وَعَالِمِ الْاَسْرَارِ وَرَاحِمِ الْوَرَی عَلَی اَطْوَارِ اَعْطَاكَ
اللّٰهُ عُلُومًا عَلَّمَهَا اَهْلَهَا كَمَا عَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا وَهُوَ الْمَسْئُولُ عَلَی
كُلِّ حَالٍ وَالْمَاْمُولُ لَدَی كُلِّ سُؤَالٍ وَلَا اَسْئَلُهُ اِلَّا وُصُولَ وِصَالِكَ
وَحُصُولَ اٰمَالِكَ وَهُوَ سَامِعُ الدُّعَاءِ وَوَاسِعُ الْعَطَاءِ وَالسَّلَامُ

حاصل معنی انکه پس از سپاس خدای متعال و درود پیغمبر و آل او بر مقاصد دوام استقامت دوستداران بخجت دانا است که جمله ها و بیان
دهند و را همایان آئین مانند آن فرزند سعادتمند مهربان که محل امید و ریکنجی تهمت و مورد از روی هر رستگاری نظر پروردگار
ابد الله هور نگهبان باد و لطف کرد کارش الی نفخ صور پاسبان ببقاء جاوید یزدانی سوگند که بگاه رسیدن فرستاده تو
بس خرمها حاصل آمد در طول مدتی که بموطن مسعود معاودت جسته بودی تاکنون از مجاری حالات حمیده است اطلاعی نداشتم
و از خدای سبحانه گشایش این اشکال همی طلبیدم و بر چگونگی امور تو آگاهی همی خواستم منت خدایرا که آرزو برآورده گشت
و مامول بحصول پیوست پروردگار بخشاینده ترا علومی که باهلش روزی داشته مرزوق دارد چنانکه حقایق اشیاء و معانی اسما
بآدم ابو البشر تعلیم فرمود و از وعزاسمه جبرئیل وصال وحصول آمال تو سئوال نکنم او شنونده هر دعائی است و بخشنده هر عطا
الحاصل مدائح و محامد آن محقق معظم بسیار است و تمامت اخبار و آثار وی بشرح آوردن از مقام حاجت بیرون باشد
که جمله من العلماء و عجم مشهور و بر الواح صدور مسطور است آنعالم جلیل در سال یکهزار و دویست و شصت و چهار هجری در جوار
حرم سید الشهداء بمرض وبا مبتلا شد و ازین دار فانی بسرای جاودانی ارتحال جست و در شهر کربلا از واقعه وی شور شیعی عظیم
افتاد کوفی روز وفاتش تالی عاشورا بود بدن شریفش باجر متی شایان تجهیز کرده در روضه سید الشهداء و بقعه عباس بن علی
صلوات الله علیهما طواف دادند و در جنب صحن مقدس در بقعه مخصوصی قرب سرای خودش بخاک سپردند رحمة الله علیه
چون خبر رحلت وی در حضرت سلطان عجم شاهنشاه سریر آرای محمد شاه غازی انار الله برهانه مذکور افتاد بلوازم تعزیت فرمان رفت
پس در جامع سلطانی فرش عزا گسترده گشت و مدرسین دار الخلافه ابواب مدارس فرو بستند و همگان در تحت آن قبه عالی
حاضر آمدند و بر بساط تعزیت بنشستند و شرط تسلیت بپرداختند انگاه اکابر علماء و سایر طبقات مجالس عزا برپا داشتند و همگذا
سایر بلاد از عراق عرب الی اقصی ممالک عجم همه جا رسوم تعزیت و تسلیت انجام دادند و حق تعظیم شعائر اسلام بجای آوردند
از مصنفات سید یکی کتاب ضوابط الاصول است و آن تالیف سامی بر جمیع مباحث فن اصول محیط است و چون
آنمجموع حاصل را هنگام تلمذ شریف العلماء فراهم فرموده و در مطاوی آن همان تقریرات استاد و عنایت آورده جمعی از طلبه
علم از مطالعه تشقیقات بسیار و تحلیلات بی شمار آن که وظیفه مقام تدریس است نه شایسته شان تاسیس در پایه تجسر
و اندازه تدرب سید زبان قدح دراز نموده اند که از تصرف کبر و تحقیق جدید خالی است و مزیتی بر کتب دیگر شارحان
شریف العلماء ندارد صاحب ردحات گوید و لی الیمن سید را نقضی و قدحی نیارد چه الکتاب را در مبادیی امر

واوائل اشتهار تالیف نمود و همسنوز نامی مذکور وحتی مشهور چنانکه سپس یافت نداشته واز مسطورات زمان تعلم تحقیقات عهد تسلم توقع داشتن روا نیست اگر کس خواهد تا حدت نظر دقیق وغور خاطر عمیق او بنگرد باید در لطائف نکات وشرائف تحقیقات ورموز اشارات ودقایق بیانات کتاب نتایج الافکار او تامل کند که در یکصد وپنجاه فصل مختصر حاصل فکرت اولین وآخرین در گنجانیده وخلاصه جمیع مطولات ومفصلات دفاتر قوم در آن درج فرموده ودر هر مسئله از فقر خاطر سواد جواهر آبدار استخراج کرده با اسلوبی بدیع وسبکی لطیف بسلک تحریر کشیده کوئی جامع انواع جواهر نافع خود ملکه صناعت اصول بوده بل مالک زمام معقول ومنقول ودلیل توفیق استاد برفحول اکابر عهد از آن تصنیف بظهور رسد وحکمت امتیاز وی از دیگر معاصرین نامدار بدان انموذج وافی مبرهن گردد یکی از موثقین گفت حضرت استاد آن کتاب را زمانیکه در جوار مشهد عسکریین سعادت اندوز بود در ایامی اندک بمراجعت کتب قوم همچنان عن ظهر القلب تصنیف کرد انگاه گوید من از روی نسخه اصل که بخط مبارک مصنف بود نسخه برای خود برداشتم حضرت استاد برای من اجازتی در ظهر آن نسخه مرقوم فرمود و هر گونه حسن ظنی که در حق من داشت بظهور آورد ومن در ستایش نتایج الافکار باشعاری آبدار از در تقریظ ملهم شدم که این دو بیت نمونه آنهاست

هذا جمال دفاتر الاجیال　　هذا کمال افاضل الادوار
هذا سلافة عصرهم من آثارهم　　فیه الکفایة عن عنا الاسفار

یعنی این نامه نامی پیرایه نامه‌های دانشوران است وپناه پیشوایان دوران واین فشرده افکار جمیع علمای عصر است که باوجود آن کس را رنج ارتحال وشکنج اشغال ضرورت نیفتد ورنجت اسفار وطوف امصار حاجت نباشد از محققین تلامیذ سید کروهی بر نتایج الافکار شروح نافعه وتعلیقات عالیه نوشته اند مانند شیخ مهدی کجوری وسید ابوالحسن قزوینی ومیرزا محمد تنکابنی وغیرهم ودیگر از مصنفات سید کتاب دلائل الاحکام است شرح شرایع الاسلام که دوره فقه را از قوانین عبادات الی عناوین سیاسات بطرز استدلال وآئین اجتهاد در انکتاب مشروح داشته وچندین مجلد مفصل ودفتر مطول پرداخته آمده در طی احتجاجات واثناء استدلالات آن کتاب تحقیقاتی بس غریب تفرد یافته که در سایر مطولات فقهیه از آن بیانات بدیعه اصلا نشانی نیست ودیگر کتاب حجیت ظن است که زیاده مبسوط ومطبوع افتاده ورساله در طهارت ورساله در صلوة ورساله در مناسک حج ورساله در حرمت غیبت و فروع آن ورساله فارسیه در طهارت وصلوة وصیام

ابن ادریس محمد بن احمد بن ادریس العجلی الحلی رحمه الله

از مخول فقهاء امامیه است نامش محمد وکنیتش ابوعبدالله ولقبش فخر الدین بوده پدرش احمد نام داشته وادریس که ویرا بدو منسوب دارند جد ابی او ست وجد امیش استاد الکل ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب واستبصار باشد که در سلسله اثنا عشریه شیخ الطائفه لقب دارد وابن ادریس خود سید محیی الدین بن زهره را جدامی است وارتباط نسبش بشیخ ابوجعفر باین او دختی طاوس پیوند قرابت پدید کرده زیرا که ورام بن ابی فراس صاحب مجموع

تنبیه الخاطر و نزهة الناظر که رضی الدین علی و جمال الدین احمد ابنی طاوس اتابد و منسوبند و او شیخ الطائفه بوده چنانکه در مقدمه احوال رضی الدین بدین معنی اشارت رفت بالجمله ابن ادریس از خاندان علم و دودمان کمال است از مخضرخال مفضال خویش شیخ ابو علی طبرسی و شیخ عربی بن مسافر و شیخ حسن بن رطبه سورادی و سید ابو المکارم بن زهره استفادات نموده و بر شیخ جعفر بن نما و فرزندزاده وی محمد بن نما و سید فخار بن معد اذن روایات بخشیده در کتب رجال و صور اجازات نام وی در عداد اکابر مشایخ و افاضل اساتید مذکور دارند در وصفش عبارتی پیاورند که هریک برای اثبات مدح و توثیق و انکار قدح و طعن برهانی ظاهر و دلیلی متین است شهید اول در یکی از اجازات ویرا باین کلمات ستوده

اَلْاِمَامُ الْعَلَّامَهُ شَیْخُ الْعُلَمَاءِ وَ رَئِیْسُ الْمَذْهَبِ فَخْرُ الدِّیْنِ مُحَمَّدُ بْنُ اِدْرِیْسَ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ

شهید ثانی در ضمن اجازت چنین ذکر نموده اَلشَّیْخُ الْاِمَامُ الْعَلَّامَهُ فَخْرُ الدِّیْنِ اَبُوْ عَبْدِ اللّٰهِ مُحَمَّدُ بْنُ اِدْرِیْسَ الْعِجْلِیُّ محقق ثانی این عبارت در صورت اجازتی درج کرده اَلشَّیْخُ الْاِمَامُ السَّعِیْدُ الْمُحَقِّقُ حُجَّةُ الْعُلَمَاءِ وَ الْفُقَهَاءِ فَخْرُ الْمِلَّهِ وَ الْحَقِّ وَ الدِّیْنِ مُحَمَّدُ بْنُ اِدْرِیْسَ الْحِلِّیُّ الرَّبَعِیُّ بَرَّدَ اللّٰهُ مَضْجَعَهُ وَ شَکَرَ اللّٰهُ سَعْیَهُ

علما را در تمجید وی از اینگونه کلمات بسیار است ولی از تصفح کتب قوم دو عبارت درباره قدح و دم او بنظر رسیده یکی انکه میر مصطفی تفرشی در کتاب نقد الرجال از رجال ابن داود حلی که خود با ابن ادریس معاصر یا قریب العهد بوده نقل کرده گوید کان شَیْخُ الْفُقَهَاءِ بِالْحِلَّهِ مُتْقِنًا لِلْعُلُوْمِ کَثِیْرَ التَّصَانِیْفِ لٰکِنَّهُ اَعْرَضَ عَنْ اَخْبَارِ اَهْلِ الْبَیْتِ بِالْکُلِّیَّهِ یعنی ابن ادریس با همه جلالت قدر و علو مقام از اخبار اهل بیت بکباره روی تافته و از استدلال بسنت و تمسک اخبار دست بداشته صاحب منتهی المقال گوید پوشیده نماند که این سخن از روی گزافست نه از راه انصاف زیرا که اولاً ابن ادریس بد انصفت که ابن داود بدو اسناد داده از احتجاج بسنت اعراض نجسته بلکه عمل وی باکثری از اخبار قابل انکار نیست خصوصاً بدان روایات که خود در ذیل کتاب سرایر از مصنفات ثقات و اقدماء اصحاب انتخاب نموده و ثانیاً اگر ترک اخبار احاد موجب قدح و موهن طعن کردد بایستی العیاذ بالله سعروی نیز از اعاظم علما و اکابر فقها زبان تحسر دراز نموده و بذم اسلاف مشایخ و عظماء اساتید لب کشود چه این فتوی از خصایص و مفردات او نیست بلکه جمله از اجلاء اصحاب را غیر عقیدت بدینسان بوده مانند سید مرتضی و ابن قبه و ابن زهره و غیرهم شیخ یوسف بحرینی در اجازه برادرزادگان خویش آورده که ابن ادریس اصولی بحت و مجتهد صرف بود و او اول کسی است که باب طعن بشیخ ابو جعفر طوسی مفتوح ساخت والا تمامت معاصرین شیخ و کسانی که پس از وی بودند غالباً بر مسلک او مشی مینمودند و از متابعت آن فقیه کامل تخلف نمی ورزیدند همو گوید محقق اول و علامه حلی را در حق ابن ادریس طعن کثیر و تشنیع بسیار است در حلی استنباط فروع و استدلال مسائل عنان خامه بحث و جدال بجانب اقوال او معطوف داشته اند و بر کرد بسیاری از فتاوی وی خط بطلان کشیده اند ولی برهانی از مقام فضل و علو منزلت ایشان و اغماض نتوان کرد و اینکه از تمام مسائل فن در یک مسئله راه خطا پیموده است دلیل طعن و تخوین و تشنیع نگردد چه امثال او را بسی اغلاط واضحه و زلات ظاهره افتاده است لاسیما در همین مسئله عمل باخبار آحاد که مطرح انظار

ومختلف اقوال است وجماعتی از افاضل اصحاب که پس از ابن ادریس آمده اند حتی محقق وعلامه کثیری از اقوال وی را اختیار کرده اند
ودر آنها بر طریقت استدلال وطرز احتجاج واجتهاد نموده اند ومع الجمله ابن ادریس در مسئله عمل باخبار آحاد بانقیب شریف
علم الهدی رضوان الله علیه همداستان است واز جمیع اقسام آثار وانواع روایات جز متواترات استناد نجوید ودر اینجا
بهمان طریق احتجاج نقیب وکیفیت استدلال وی اکتفا نماید چنانکه در اوائل سرائر گوید دلیل حکم حق وحجت فرمان خدا
از چهار طریق بیرون نباشد نخست کلام الله دوم سنت رسول بشرط که بر سبیل تواتر بدرجه ثبوت پیوسته باشد سوم
اجماع چهارم دلیل عقل هرانگاه که در اثبات تکالیف از آن سه طریق چیزی بدست نیاید اصول عقلیه واصول شرعیه را متابع
شناسیم بنای محققین قوم نیز در بحث از مدارک احکام وماخذ شرایع بدین ترتیب است هرکس از این چهار طریق مخصوص
انحراف جوید البته در ورطه خطا ومهلکه اعتساف گرفتار آید خدای سبحانه ما را در طلب حق وترک باطل توفیق وتائید خود
مدد رساند سید نامعلم الهدی در جواب مسائلی که برخی از مردم موصل از او سؤال نموده اند فرماید بدانکه ما را در تکالیف
شرعیه ونواهی الهیه دلیلی باید که موجب علم وموجب یقین گردد زیرا که اگر بر سبیل قطع ویقین ندانیم که این حکم با مصلحت
واقعیه مقارن است بلکه بمجرد ظن بمصلحت قناعت کنیم البته در آن حکم احتمال مفسدت نیز خواهیم داد چه رجحان مصلحت با احتمال فساد
پیوسته همدوش باشد واز این راه بر حسب آن حکم فتوی دادن وبر طبق آن عمل نمودن عند العقل قبیح باشد زیرا که عقل اقدام
بر مفسده محتمل را مانند اقدام بر مفسده معلوم محظور شناسد وارتکاب امریرا که فاعل آن از ورطه فساد مامون نیست مثل
ارتکاب فساد مقطوع تجویز ننماید واز همین جهت عمل بقیاس را در شریعت روا ندانیم زیرا که از مشابهت فرع با اصل
چنانکه اصحاب رای وعاملین قیاس اعتبار نمایند جز رجحان وظن چیزی حاصل نگردد وراه احتمال خطا وطریق توهم فساد
هرگز مسدود نباشد جمعی از مشایخ ما در ابواب راه افراط پیش گرفته خواسته اند عمل باخبار وتعبد بقیاس را در جمله
محالات عقلیه معدود دارند ولی برهانی که بر استحاله اقامت نموده اند از تحقیق مدعا قاصر است کلام صحیح وسخن حق همان است
که در ابواب بفقدان دلیل شرعی احتجاج کنیم نه بعدم امکان عقلی اینکه عقیدت آنجماعت را با آنکه بطلان آن واضح است
اشارت نمودم برای آن بود تا معلوم دارم که اصحاب ما سلفاً وخلفاً قدیماً وحدیثاً از تعبد باخبار آحاد وتابعت قیاسات
امتناع داشته اند وعاملین آنها را بشدت عیب می نموده اند تحقیق آنکه آن مذهب از کمال ظهور ونهایت انتشار در عداد
ضروریات وسلک بدیهیات انتظام یافت این کلام بالتمام از سید مرتضی بود مرا که محمد بن ادریس هم عقیدت بدینگونه است
وبنای عمل خویش بدین قاعده گذارم وبر طبق آن ادله مخصوص فتوی نویسم وبراینوجه شریعت حق ودین حنیف را پیرایه
وخود را بر سواد مسطور وکلماتی مهجور متعبد نسازم وبجز دلیل واضح وبرهان لائح چیزی را معتقد نکردم وبراخبار آحاد هیچگاه
التفات ننمودم که آنها بنیاد اسلام بر افکنند وبیخ شریعت برآورند انتهی عبارت دیگر که در قدح ابن ادریس آورده
کلامی است که از فهرست شیخ منتجب الدین نقل می کند که از خاندان نبی بابویه واز معاصرین ابن ادریس بوده نقل نموده اند گوید

شاهدته بحلة وقال متخاسد یدالدین جحضی هو مخلط لایعتمد علی تصنیفه

یعنی من ابن ادریس را در بلده حله مشاهدت نمودم استاد شیخ سدید الدین محمود بن علی الحمصی در قدح وی گفتی که او در تصانیف خویش

رشت و زیبا باهم درآمیخته و مطالب صحیحه با کلمات باطله مخلوط ساخته از اینروی مؤلفات او اعتماد را نشاید بر خداوندان خبرت مستور نیست که علمای شیعه خصوصاً متأخرین بر این سخن اصلا عنایت نیارند و در تصنیفات و استدلالات خود بنهایت وثاقت بروایات و کتب ابن ادریس تمسک جویند چنانکه علامه مجلسی در بحار الانوار گوید كِتَابُ السَّرَائِرِ لَا يَخْفَى الْوُثُوقُ عَلَيْهِ وَعَلَى مُؤَلِّفِهِ عَلَى أَصْحَابِنَا شیخ حر عاملی در مستدرک و سائل گوید وَمِنْهَا كِتَابُ السَّرَائِرِ تَأْلِيفُ الشَّيْخِ الْجَلِيلِ مُحَمَّدِ بْنِ إِدْرِيسَ فَإِنَّهُ ذَكَرَ فِي آخِرِهِ أَحَادِيثَ كَثِيرَةً مِنْ أُصُولِ الْقُدَمَاءِ و کلمات معاصرین لاسیما با اتحاد موطن در قدح یکدیگر چندان اثر نبخشد و ابن ادریس روزگاری در حله با شیخ سدید الدین محمود بسر برده چنانکه خود صورت بحثی که او را با شیخ افتاده حکایت آورده و در پایان آن ویرا بحسن انصاف و طیب معاشرت مدح نموده گوید شیخنا محمود بن علی المتکلم الحمصی الرازی وقتی با من گفت چه گوئی در معنی این حدیث که محمد بن مسلم از امام ابو جعفر علیه السلام روایت کرده قَضَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ وَسَلَامُهُ عَلَيْهِ بَرَدِّ الْحَبِيسِ وَإِنْفَاذِ الْمَوَارِيثِ گفتم مراد از حبیس ملکی است که آنرا مالک برانسانی حبس نماید که فوائد و منافع آن را وی میکند مالک در حیات باشد یا نباشد محبوس علیه اختصاص یابد و او بر استیفاء منافع مسلط خواهد بود تا آنگاه که مالک در گذرد و در آن حال بایستی ضیعت متروکات شود و وراث هریک سهم خویش از آن باز گیرند امیکه گفتم برانسانی حبس نموده باشد برای آن است که اگر خود بر مواضع تقرب و مواطن عبادت مانند بیت الحرام و مساجد معظمه و مشاهد شریفه حبس نماید عقدهٔ انعقد هیچگاه گسوده نگردد و مادام که عین محبوسه قابل تصرف و محل انتفاع باشد همی بر حال سابق بماند زیرا که در این فرض عیناً و منفعةً از ید مالک بیرون شده پس اگر مرد حابس بمیرد هم در جمع ترکه در نیاید و انفاذ مواریث در حق آن صورت نبندد همینکه شیخ سدید الدین این معنی از من بشنید زیاده بشگفت و گفت من از حقیقت معنی خبر آگاه نبودم و از فهم کردن مقصود امام صلوات الله علیه محروم ماندم هیچ شیخ از طراز انصاف حظی وافر داشت و آنچه پیرون صناعت و فن وی بود و آنرا چنانکه بایستی ندانستی دعوی نکردی در حق او میگویم و حق میگویم که من در ابناء جنس وافراد نوع کمتر کس دیدم که مانند وی بکرائم اخلاق آراسته باشد و همواره جانب صواب گیرد و سخن صحیح را منقاد گردد و از رزیلهٔ جدل اجتناب کند وَفَّقَهُ اللَّهُ وَإِيَّانَا لِمَرْضَاتِهِ وَطَاعَتِهِ این حکایت از باب اخبار نوادر از کتاب قضاء سرائر نقل افتاد و اینکه نکات و تحقیقات در سطاوی مباحث آن تصنیف شریف بسیار است بلکه آنکتاب از تمامت مؤلفات فقهاء باشتمال دقایق ادبیه و لطائف عربیه امتیاز تمام دارد در خاتمه کتاب حج کلام شیخ طوسی را در باب صید وج نقل نموده گوید قَالَ شَيْخُنَا أَبُو جَعْفَرٍ فِي مَسَائِلِ خِلَافِهِ صَيْدُ وَجٍّ وَهُوَ بَلَدٌ بِالْيَمَنِ غَيْرُ مُحَرَّمٍ وَلَا مَكْرُوهٍ یعنی صید زمین وج از حد حرم پیرون است و از نیروی صید آنمکان نه حرام باشد و نه مکروه انگاه گوید بعضی از اساتید را شنیدم که این عبارت را تصحیف میخواند و بجای جیم حاء مهمله می آورد و هر دو کلمه را لفظ واحدی پنداشت ولی سخت بخطا میرفت زیرا که وج با جیم مشدده نام بلدی است در طائف نه در یمن چنانکه شیخ ابو جعفر گمان برده نمیری در وصف زینب بنت یوسف خواهر حجاج ابن یوسف ثقفی گفته است

مَرَّتْ بِوَجٍّ رَاكِبَاتٍ عَشِيَّةً يُلَبِّينَ لِلرَّحْمٰنِ مُؤْتَجِرَاتِ

یعنی زینب با جماعت همراهان شبانگاهی بسر منزل وج عبور داد بر حالتی که جملگی بوظیفه تلبیه اشتغال داشتندی و ببذل صدقات خواستار پاداش بودندی گوید زینب ثقفیه برآنین نذر بخود واجب ساخته بود که از طائف پیاده طریق حج سپارد از آنجا تا مکه زیاده بر دو مرحله فاصله نباشد زینب این مسافت را در مدت چهل و دو روز طی نمود و موضع بطن وج را یکمنزل قرار داد با آنکه تمام مسافت تا بدانموضع صید ذراع پیش نیست میری شاعر در این بیت که ثبت افتاد بدانواقعه اشارت نموده انتهی و در باب زیارات آورده که در حائر مقدس علی بن الحسین الاکبر سلام الله علیه را باید زیارت نمود مادر او لیلی بنت ابی مرة بن عروة بن مسعود الثقفی باشد وی از آل ابیطالب نخستین کسی است که در یوم الطف بسعادت شهادت مباهات جست تولدش در عهد امارت عثمان افتاده از جد بزرگوارش امیرالمومنین علی علیه السلام احادیث روایت نموده خداوندان سخن در ستایش وی اشعار آبدار پرداخته اند ابو عبیده و خلف الاحمر تصریح کرده اند که این ابیات فصیح در مدیح علی بن الحسین متقول گفته شده

لَمْ تَرَ عَيْنٌ نَظَرَتْ مِثْلَهُ مِنْ مُخْتَفٍ يَمْشِي وَلَا نَاعِلِ
يُغْلِي بِنِيءِ اللَّحْمِ حَتَّى إِذَا أَنْضَجَ لَمْ يُغْلِ عَلَى الْآكِلِ
كَأَنَّ إِذَا اشْتَبَّتْ لَهُ نَارُهُ يُوقِدُهَا بِالشَّرَفِ الْكَامِلِ
كَمَا يَرَاهَا بَائِسٌ مُرْمِلٌ أَوْ فَرْدُ حَيٍّ لَبِنٍ بِالْأَهِلِ
أَعْنِي بْنَ لَيْلَى ذَا النَّدَى وَالنَّدَى أَعْنِي بْنَ بِنْتِ الْحَسَبِ الْفَاضِلِ
لَا يُؤْثِرُ الدُّنْيَا عَلَى دِينِهِ وَلَا يَبِيعُ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ

یعنی همانا در تمامت جهانیان هیچ دیده مانندی ندیده بر اطعام مساکین و اکرام وارد ین چندان حریص و مولع است که پیوسته انواع لحوم و اطعمه با قیمتی گزاف و بهائی گران تجرد و در بازار مردی و مصرف میزبانی بسی ارزان بکار برد و همواره بر عادت اشراف مبرنجه همت نارقیری بفروزد تا مردم نیازمند از هر طرف باستان وی بشتابند و برخوان نعمتش گرد آیند آنممدوح عظیم الشان فرزند لیلی باشد که خود خداوند جود و عطا و دست پرورد دایه حسب و شرافت است هیچگاه دین بر دنیا نگزیند و حق بر باطل نفروشد شیخنا المفید در کتاب ارشاد بدین مذهب رفته که علی بن الحسین المنسوب علی اصغر است که فرزند تقیه بوده است و علی اکبر حضرت ابو محمد زین العابدین علیه السلام باشد که از ام ولدیی سماة بشاهزنان از دختران یزدجرد کسری پدید آمده ولی در انساب کلام خداوندان خبرت که نسابین و اصحاب سیر و مورخین و ارباب اخبار باشند بر عقیدت فقیه مقدم است زبیر بن بکار و بلاذری و مزنی و عمری و ابن قتیبه و ابن ابی الازهر و ابو الفرج و ابن جریر طبری و ابو حنیفه دینوری و جامع کتاب الزواجر و المواعظ و مصنف کتاب الفاخر که خود بنص شیخ ابو جعفر از اصحاب ما بوده و ابو علی بن همام مولف کتاب الانوار که هم از علمای امامیه معدود می شود همگی بمیان واحد اتفاق کرده اند که علی بن الحسین الاکبر همان است که در رکاب پدر رفیض شهادت دریافت

مفید را در نظیر این سخن خطای دیگر افتاده در حق عبیدالله علی بن ابیطالب نوشته که او همراه برادر در ارض کربلا شهید کشت با انکه
در کتب مغازی و اخبار بر سبیل تواتر مروی است که او در فتنه مصعب بن زبیر از اصحاب و انصار وی بود و او را مختار
در قصبه مرار بقتل آورد و ابن زبیر از در طعن با مختار گفت تو دعوی تشیع همی کنی و حب علی ابوطالب بزبان آوری پس
بفرزندی چگونه تیغ برکشی و بر شهادتش همی کوشی و لیری کنی مع القصه اینک عبیدالله را مزار در ارض مذار ظاهر و معروفست
و هم نظیر این خطا لغزش دیگری است که از مفید پدید آمده در نسب ام البنین دختر
حزام بن خالد بن وارم است و این سخن از زاده خطا رانده چه عباس اکبر بن علی که مستمابقا بود و ارباب انساب او را
ابو قربه نامند و ابو عبدالله بروزطف رایت خود بدست او سپرد مادرش ام البنین بنت حزام بن خالد بن ربیعه است
و این ربیعه برادر لبید شاعر بود پدر ایشان عامر بن کلاب بن ربیعة بن عامر بن صعصعه باشد پس نسب ام البنین
بانبی دارم نه پیوندد و شیخ ابو الفوز سویدی در کتاب سبائک الذهب فی معرفة قبائل العرب آورده که اولاد کلاب بن
ربیعه شش نفر بودند بدین شرح عبید و رداش و عمرو و عبدالله و ضباب و عامر و در ذیل دائره ضباب نوشته
که نام وی معویه بوده و دفاع جوشن بن الاعور قاتل حسین بن علی کرم الله وجهها و رضی الله عنهما از اعقاب اوست در این کلام
ابو الفوز را خطی افتاده و یا از عبارت مسقطی روی داده چه ذو الجوشن خود قاتل حسین بن علی نبوده بلکه پسر وی
شمر بن ذی الجوشن بدان کار شنیع جرات نمود چنانکه این معنی در جمیع کتب مقاتل و تواریخ در شرح احتضار
ذی الجوشن و پسر او شمر مشروح است و بر هر حال قرابت شمر بن ذی الجوشن با ابو الفضل بن علی را اینجا نیک بوضوح پیوست
چه ذی الجوشن را نسب از جهة پدر بضباب بن کلاب پیوندد و ابو الفضل علیه السلام نژاد امی بعامر بن کلاب رساند و از این رو
شمر بن ذی الجوشن بوقتیکه از جانب عبید زیاد بارض طف در آمد چنان سگالید که ام البنین را بحسب قرابت منی گذارد
پس بخیام گردون احتشام امام ابو عبدالله راه نزدیک نمود و نعره برداشت که این بنو اختنا یعنی فرزندان خواهر ما کجایند
و از این ندا ابو الفضل با سه برادر اعیانی خویش جعفر و عبدالله و عثمان بوی بیرون آمدند چنانکه چشم او بایشان افتاد گفت انتم یا بنی اختی امنون یعنی ای
همشیره زادگان من در امان باشید ایشان گفتند لعنک الله ولعن امانک انامنا وابن رسول الله لا امان له
یعنی خدا ترا و امان ترا از خود براند آیا در حق ما ذلیل امان کنی و از فرزند رسول دریغ داری آن شیطان مایوسانه بکشت و با معسکر
پسر سعد در پیوست هم ابن ادریس گوید ابن حبیب شابه را در نسب عباس بن علی سلام الله علیه خطی فاحش و غفلتی شگفت افتاده
چه او در کتاب منتقی عباس بن علی را در عداد ابناء الخیثات از قریش سعد و داشته و هم او را در نسب محمد بن علی المعروف
بابن الحنفیه لغزشی بدیع و خطائی عجیب واقع شده چه محمد بن علی را در سلک ابناء السنیات از قریش منظوم آورده بهر حال
انچه شیخنا المفید در تعیین علی بن الحسین الشهید افادت نموده صحیح نباشد زنهار کس گمان نبرد که امامت زین العابدین
خود بر شهادت برادر کهتر شهادت دهد زیرا که ما ولایت عهد و خلافت پدر را با کبر اولاد اختصاص مذهیم و هرشائبه کجی
وی و نقض امام سابق چیزی بر اسناط نشناسیم آیا مذهب ما را چه نقص وارد آید از اینکه امام ما در میان فرزندان پدر از همگان
بزرگتر باشد سید ما امیر المومنین علی اصغر اولاد ابیطالب بود و حضرت مجتبی بروزطف بیست و سه سال داشت و از عمر شریف

حضرت امام ابوجعفر محمد الباقر در آنحال سه سال و چند ماه گذشته بود و او در خانه کتاب صیام گوید مقتل عمر بن الخطاب در شهر ذی‌حجه الحرام افتاد یوم بیست و ششم جراحت یافت و در بیست و نهم درگذشت تاریخ این واقعه گاهی بر بعضی از علما مشتبه میشود و چنین پندارند که این حادثه در نهم ربیع الاول بود و این قول با جماع مورخین و ارباب سیر مردود است شیخ بزرگوار محمد بن محمد بن نعمان الملقب بالمفید در کتاب خویش که آنرا کتاب التواریخ نامیده این نکته را بوجه تحقیق نگاشته و ما در این باب همداستان آمده‌ایم یکی از سادات معاصرین یعنی از فتاوی نادره و اقوال شاذه ابن ادریس را که از جمیع فقهاء شیعه و یا از اغلب علمای آن سلسله بدانها انفراد و امتیاز دارد التقاط نموده و در ذیل شرح احوال وی مسطور داشته ما نیز محض اقتضای مقام و مناسبت محل چند فتوی از آنجمله مذکور داریم گوید اگر کسی را چهار زن در حباله زوجیت باشد و از آن چهار یکی را مطلقه نماید و شخص و یرا معین ندارد و بنکاح پنجمین تجدید فراش کند و از آن پیش که مطلقه را تعیین نماید خود از دنیا در گذرد و یا آنکه پس از تعیین اشتباه و التباسی در معینه پدید گردد در این فرض ربع میراث و یا ثمن آن که علی التقدیرین نصیب زوجه است باید بر چهار جزء مساوی منقسم شود یکجزء آن بالتمام زوجه خامسه را خواهد بود آنگاه در میان زوجات اربع چهارگانه که یکی از ایشان لا علی التعیین مطلقه است بالسویه قرعه زند هر کدام را نام بقرعه معین گشت باید او را مطلقه واقعیه انگاشته از میراث و ترکات محروم داشت و آن سه ربع باقی را بدان سه کس باید اختصاص داد بهمانا دلیل اینحکم روایت ابی بصیر است که دیگر فقهاء امامیه آن روایت را مردود شمارند و بر تقسیم سه جزء باقی در میان هر چهار زوجه فتوی دهند و کوبنده چون در سلک سند این حدیث نام علی بن فضال منظوم است مضمون آن نتوان عمل نمود زیرا که علی بن فضال مذهب فطحیه داشته و در مسئله امامت از طریقه اثنا عشریه پیروی نبوده و دیگر از شواذ فتاوی وی آنکه گوید در وضو اگر کسی هر دو دست را از اطراف سر انگشتان آغاز شستن نماید و در مرفق بانجام رساند عبادتی صحیح و طهارتی صحیح بجای آورده چه در کتاب مجید جز فرمان شستن مرفقین بر عهده مکلفین ثابت نگشته و هر کس بدانصفت که اشارت رفت غسل بدین نماید البته امر تغسیل را امتثال نموده بلی اینگونه شستن مکروه شدید و مرجوح اکید باشد و دیگر آنکه فقهاء انفاق زوجه دائمیه را وقتی بر زوج واجب دارند که بر لوازم هم بستری سر تمکین فرود آورد و هر وقت شوی را هوای خلوت و اندیشه تمتع در سر افتد در بذل نفس و امتثال فرمان درنگ نیارد و از شرایط استمتاع هیچ امتناع نجوید پس آن هم بالین که تمکین ندارد و طریق نشوز گیرد از نفقات مقرر محروم ماند و همچنین معقوده که قدم بسر حد بلوغ ننهاده و هنوز در سن صغر باقی باشد و از نیروی هم آغوشی را نشاید ولی وی را در باب کسوت و نفقات لسان مطالبت کوتاه باشد زیرا که حق مذکور شرعاً بر شرایط تمکین مشروط است ابن ادریس در خصوص صغیره از عموم فقهاء تخلف جسته گوید در شرع رسول حق انفاق بر سبیل اطلاق ثابت شده اگر کسی بحکم را بر زوجه بالغه اختصاص دادن خواهد بایستی دلیلی دیگر و برهانی جداگانه اقامت کند چه ما هر گز بموجبی صحیح بتقلید مطلق نپردازیم و بتخصیص عام اقدام نیاریم و دیگر آنکه گوید معقوده را از آن پیش که زوج با او نزدیک شود روا نیست که تمکین خود را بتسلیم مهر معلق دارد الا آنکه زوج از ادای صداق و قضای مهر عاجز نباشد و دیگر آنکه اگر کسی با صغیره خلوت کرده و طریق مجامعت پیش گیرد و فعل محظور موجب حرمت دائمی باعث تحریم ابدی نگردد و

ابوداود سجستانی

۱۴۰

رد بر آنکه گوید نماز او هر چند بظاهر دعوی تشیع کند و بر طریق اثنی عشریه رود باید او را در پلیدی ناصبی امام مانند کفار گرفت و از طهارت بر طوبت اجتناب جست با نجمله در تمام این فتاوی با جمهور فقها مخالفت ورزیده و راه انفراد پیموده در السنه و افواه طلبه علم چنان مشهور است که ابن ادریس از روزگار زندگانی متقی نیافت و از عهد جوانی توشه برنداشت از سنین عمرش قریب پنجسال پیش برنیامده بود که در عین طراوت جمال و نضارت نهال سموم مرگ ناگهان بوزید و بهار شبابش بتاه ساخت گویند این کوتاهی رشته عمر و قصور زمان حیات را سبب آن شد که او نسبت بجد خود شیخ الطایفه ابوجعفر طوسی اساءه ادب نمود و در طی استدلالات و غیبت حشمت آن فقیه بزرگ رعایت نکرد و پاس حرمت وی مسیح نگاه نداشت و در تضاعیف تصانیف خود چندان باوی از در خلاف در آمد که هر بیننده آنها رد و اعتراض و نقض و ابرام را بیرون احتجاج شمارد و داخل لجاج انگارد و از اینراه علامه حلی غالبا او را بلفظ الشاب الاشرف یعنی جوان سرخود تعبیر آورده و بعد از آن لفظ و را بعبارت عفی الله عنه دعا نموده و این تجربت ثابت شده که هر کس با اساتید و مشایخ رسوم تعظیم و آئین حرمت از دست بگذاشت و بر حقوق تعلیم و تربیت عنایت نکرد و با ایشان مانند مردم بی ادب سخن راند دیر نپائید که او را اقتضای محتوم در رسید و پیوند حیات ببرید همانا این سخن در حق ابن ادریس عند التحقیق استوار نیاید و از مشهورات بی اصل و ترهات مجعول معدود گردد زیرا که چون تاریخ ولادت وی بر سبیل تخمین با سال انتقالش تطبیق نمائیم از روزگار عمرش امتدادی یابیم و زمانی قابل بدست آید علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار از خط شیخ شهید روایت کرده که ابن ادریس خود گفته بَلَغْتُ الْحُلُمَ سَنَةَ ثَمَانٍ وَخَمْسِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ یعنی مرا حالت احتلام و بدایت تکلیف در سال پانصد و پنجاه و هشت هجری افتاد شیخ ابراهیم بن علی الکفعمی در رساله دیعات العلماء از پسر ابن ادریس نقل آورده که گفت تُوُفِّيَ وَالِدِي مُحَمَّدُ بْنُ أَدْرِيسَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَقْتَ الظُّهْرِ ثَامِنَ عَشَرَ شَوَّالٍ سَنَةَ ثَمَانٍ وَتِسْعِينَ خَمْسِمِائَةٍ یعنی پدرم محمد بن ادریس بوقت زوال از روز آدینه هیجدهم شوال از سال پانصد و نود و هشت در گذشت بر این حساب ابن ادریس را زمان زندگی علی التقریب تا پنجاه و پنجسال کشیده پس این سخن مشهور از مرحله صدق بدور است از مصنفات وی جز کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی و کتاب تعلیقات التبیان و کتاب اجوبة المسائل چیزی در کتب رجال و غیرها نام نبرده اند با آنکه وی را در اجازات اساتید بوفور تصانیف و کثرت تالیف تمجید آورده اند چنانکه در صدر ترجمت بدین عبارت اشارت رفت

ابوداود سلیمان بن الاشعث بن اسحق بن بشیر بن شداد بن عمرو بن عمران الازدی السجستانی

از علما و حفاظ حدیث و صاحب کتاب سنن است که یکی از صحاح ستة اهل سنت و جماعت معدود است و شیخ ابو اسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقهاء او را در سلک اصحاب احمد بن حنبل منظوم داشته یا قوی گوید كَانَ رَأْسًا فِي الْحَدِيثِ وَرُكْنًا فِي الْفِقْهِ ذَا جَلَالَةٍ وَحُرْمَةٍ وَصَلَاحٍ وَوَرَعٍ حَتَّى كَانَ يُشَبَّهُ بِشَيْخِهِ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ ولادت وی در سال دویست و دو هجری اتفاق افتاده است و چون سن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اقتباس کمالات را وجهه همت ساخته بسیاری از بلدان را در طلب معالی و اکتساب فضایل سیر کرد و در هر بلدی مدتی رحل اقامت بیفکند در مخضر اعیان علماء مانند ابن حنبل فرش تلمذ بگسترد و از مدرس اساتید فن چون احمد بن صالح و مسلم بن ابراهیم و احمد بن عبید از علم حدیث حظ وافی و بهره کامل حاصل کرد یاقوت حموی گوید که احمد بن صالح چندان بزهد و صلاح و عفت و تقوی آراسته بود که مجلس درس خود را از امرد و ساده پیراسته داشتی تا هر مرد تلمیذ استعداد درک

ابوداود سجستانی

مشاهدت نمودی آنها را از مخدر خویش مراحمت و ممانعت کردی و درباره ایشان از املاء احادیث و اخبار مضایقت نمودی و ابوداود در اپسری بود که بیاض رخسارش از سواد خط رنگی نگرفته و آیینه عذارش از غبار مورنگی نیافته بود همی خواستی که آن فرزند را با فادات احمد بن صالح سعادتمند نماید و چون از رسم و آیین احمد بن صالح آگاه بود روزگاری در این اندیشه بسر برد عاقبت الامر چاره کار را در آن دید که آن فرزند ساده را بتدبیر عملی ملتحی سازد پس قدری مویز گرفت و آن را بصورت ریش درآورده بازنخ فرزند پیوند داد و از آنروی بصورت مردمان نوخط شده با خویش بمخدر احمدش ببرد و بدان حیلت آن پدر و پسر یکچند در حوزه افادات احمد باستفادت میگذرانیدند و احادیث و آثار از وی فرا میگرفتند یکی از شاگردان احمد که صورت ماجری میدانست آن حیلت را بسمع استاد برسانید احمد بن صالح ابوداود را بخواند و با وی خطاب عتاب آمیز درمیان آورده گفت زیاده تعجب دارم که مانند تو کسی با مانند من کسی چگونه این معاملت روا داشته است ابوداود گفت ایها الشیخ در این کار بر من خرده مگیر و این جوان خردسال را بدین سخنان میازار چه این فرزند سعادتمند در حضرت تو چندان از زلالی اخبار و آثار رسیده است که دیده مشایخ از آنها خیره ماند و خاطر استاد از آنها انبساط گیرد هرگاه رخصت دهی در مخدر تو مجلسی فراهم کنم که از مشایخ و اساتید مشحون باشد و در همان محفل مقرر دارم که این جوان خردسال با پیران سالخورده در علم حدیث مناظرت و مباحثت برخیزد تا بر خاطر عالی مکشوف افتد که ایشانرا با این جوان تاب مقاومت نباشد ملتمس آن است که بعد از تشکیل اینصورت و شهود این معنی مقرر دارند که او در سلک شاگردان منسلک آید و از آن سعادت عظمی محروم نماند پس ابوداود مجلسی بپاراست مشایخ و اکابر بحدیث را دعوت نمود و چون آرام گرفتند پسر را بمجادلت و مباحثت امر کرده کار مناظرت بالا گرفت پس از مباحثات بسیار بر آنجماعت فائق آمد ولی با وجود آن احوال احمد از روایات خود چیزی بر او املا نکرد و از استماد احادیث محروم ماند جز آنکه جزوی از روایات احمد فراگرفته بدانها فخریه و مباهات مینمود گویند ابوداود از محدثین عراق و خراسان و شام و مصر و حرمین احادیث و اخبار زیاده استملا نموده تمامت آن در صدف خاطر جای داد این خلکان آورده که او در عداد ثقات سنن که در طلب احادیث کوشش و سعی مینمود روزی در مجلس استاد نشسته مسموعات خویش را مکتوب میکرد یکی از حضار مجلس نزد وی آمده گفت مرا اذن دهی تا از مجرد تو کتابت کنم ابوداود در جواب گفت

مَنْ شَرَعَ فِی مَالِ اَخِیْهِ بِالْاِسْتِیْذَانِ فَقَدِ اسْتَوْجَبَ بِالْحِشْمَةِ الْحِرْمَانَ

یعنی کسیکه در تصرف مال دوست و برادر دینی خود طلب اذن کند و اجازت خواهد و آیین خود بر این قرار دهد همانا سزاوار آن است که صاحب مال از روی حشمت او را از آن مال محروم و بی بهره سازد پس از چند سال بر فنون و علوم عموماً و در فن حدیث خصوصاً بر اماثل و اقران تفوق حسبیت فضل و دانش در اقطار و امصار منتشر گردید ارباب سیر و تواریخ آورده اند هنگامی که در نزد احمد بن حنبل تلمذ مینمود کتاب سنن را تصنیف کرده بر احمد عرضه داشت ابن حنبل را زیاده پسندیده آمد و بر اسبیار تحسین آورد و خود گوید کتابت نمودم از رسول الله پانصد هزار حدیث و از آنها چهار هزار و هشتصد حدیث صحیح و قریب بصحیح انتخاب کرده در کتاب سنن مندرج گردانیدم و در هر امر انوا امور دینیه که مرا نسان را لازم شود از آن روایات رفع احتیاج توانه نمود و از جمله منتخبات این چهار حدیث است حدیث اول اِنَّمَا الْاَعْمَالُ بِالنِّیَّاتِ

ابوداود سجستانی

۲۴۸

یعنی اعمال بنی نوع انسان منوط به نیت است و بدون قصد مقبول نیفتد دوم **مِنْ حُسْنِ اِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْکُهُ مَا لَا یَعْنِیْهِ** یعنی از امور یکه به بندگی اسلام مرد دلالت کند آن است امر یکه مراورا مفید فائده نیست ترک نماید حدیث سیم **لَا یَکُوْنُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنًا حَتّٰی یَرْضٰی لِاَخِیْهِ مَا یَرْضٰی لِنَفْسِهٖ** یعنی مومن بحلیه ایمان آراسته نگردد مگر انکه در حق برادر دینی خود بخواهد آنچه را که درباره خود بدان رضا دهد حدیث چهارم **حَلَالٌ بَیِّنٌ وَحَرَامٌ بَیِّنٌ وَمُشْتَبِهَاتٌ بَیْنَ ذٰلِکَ فَمَنْ تَرَکَ الشُّبُهَاتِ نَجٰی مِنَ الْمُحَرَّمَاتِ وَمَنْ اَخَذَ بِالشُّبُهَاتِ اِرْتَکَبَ الْمُحَرَّمَاتِ فَهَلَکَ مِنْ حَیْثُ لَا یَعْلَمُ** حاصل معنی انکه اشیا بر سه گونه اند بعضی را حلیت آشکار و برخی را حرمت هویدا است و در مابین آنها اموری است که حکم آنها شبیه است هر کس از جمیع متشبهات اعراض کند از محرمات واقعیه الهیه خود را انجات داده و هر کس که تمام آنها را مرتکب شود از روی جزم و یقین حرام واقعی را مرتکب شده پس از روی جهل و نادانی خود را در ورطه هلاکت افکنده است ابراهیم حربی گوید **لَمَّا صَنَّفَ اَبُوْدَاوُدَ کِتَابَ السُّنَنِ اَلَانَ لِاَبِیْ دَاوُدَ الْحَدِیْثَ کَمَا اَلَانَ لِدَاوُدَ الْحَدِیْدَ** یعنی چون ابوداود کتاب سنن را تالیف کرد مشکلات احادیث و غوامض اخبار بروی بدان مثابه نرم و سهل شد که داود را سختی و صلابت حدید مع انچه کرامات عدیده وارد دارالسلام بغداد کردیده است و بعد از مسافرت بسیار در بصره توطن جسته و در آن بلده ساکن کردید یاقوتی آورده وقتی سهل بن عبدالله تستری که از زهاد و صلحای زمان معدود و خود صاحب کرامات است بعزم زیارت ابوداود نهضت کرد چون بسرای ابوداود قدم نهاد ابوداود را اعلام کردند وی از جای خود برجسته در مکانش بنشاند در تعظیم و تجلیل سهل زیاده مبالغت کرد آنگاه سهل گفت ای ابوداود مرا بر تو حاجتی است گفت باز کوی سهل گفت مطلب خود مکشوف نسازم تا انکه در انجاح آن مع الامکان ملتزم شوی ابوداود گفت ای شیخ با قدرت و امکان مضایقت نکنم سهل گفت مامول من آن است زبان خود که بآن احادیث رسول الله بر مردمان املا نموده پرون آری تا تقبیل کنم ابوداود ایجابا لمأموله زبان خود را پرون آورد سهل ببوسید در روز جمعه نیمه شهر شوال از سال دویست و هفتاد و پنج یا هفتاد و سه یا هفتاد و دو در بصره وفات نمود و عبدالله بن عبدالواحد هاشمی بروی نماز گزارد نجاکش سپرده از کلمات او است **اَلشَّهْوَةُ الْخَفِیَّةُ اَلرِّیَاسَةُ** یعنی حب ریاست و سروری از شهوات خفیه است و سجستانی منسوب است بسجستان که ولایت مشهور بیست و معرب سیستان است و مشهور است و برخی آورده اند که منسوب بسجستان یا سجستانه که قریه ایست از اعمال بصره یاقوت حموی در معجم البلدان گوید ابوالفضل محمد بن طاهر مقدسی گفت از محمد بن مضر قل هو الله احد خوان شنیدم که میگفت امام ابوداود سجستانی منسوب بسجستان که قریه ایست از قراء بصره و از سجستان خراسان نیست یاقوت گوید این سخن از روی تحقیق استوار نباشد زیرا که ابوداود در زمان صباوت و طفولیت در نیشابور بوده و در آن اوان بمصاحبت اولاد اسحق بن راهویه بدسجستان هم رفت نیز آورده اند انگاه که او را سن عمر کمتر از ده سال بود در نزد محمد بن اسلم طوسی استملاء احادیث مینمود و علاوه انکه بسیجک از حفاظ و ضابطین او را غیر سجستان خراسان نسبت نداده اند

ابو النجم بن ابی غالب بن فهد بن منصور بن وهب بن مالک

طبیبی فاضل و جامع علم و عمل بهت در طبقهٔ اطبای شامیین بحسن علاج و جودت معرفت در صناعات طبیه معروف و مشهور است
چنانکه در ترجمهٔ آن طبیب یگانه متقدمین اهل سیر بدینسان مسطور نموده اند کان طبیبا مشهورا فی زمانه جیدا
المعرفه بصناعة الطب محمود الطریقه فیها شکور المعالجه ابن ابی اصیبعه خزرجی در تاریخ خویش از ابو الفتح
نصرانی که در زمرهٔ اطبای عامل است حکایت کرده که پدر وی ابو غالب از اهالی حوران از قریهٔ عشتره که از اعمال دمشق است بوده و در روزگار خود در ابتدای حداثت
میکذرانیده و ابو النجم در آن قریه تولد یافت چون بسن رشد و تمیز رسید آثار ذکاوت و آیات فطانت از وی ظاهر
گردید برهنمونی بعضی از اهل فضل او را بدمشق برده تا در نزد فضلای آن بلد باخذ علوم ادبیه اشتغال ورزد بعد از
تکمیل آن علوم بتحصیل صنایع طبیه راغب گشت در نزد اطبای دمشق جزء نظری و عملی آن علم را تکمیل نمود پس متعهد علاج
بیماران گشته هر روزه در محضر وی جمعی که بامراض مختلفه مبتلا بودند حاضر گشته از حسن تدابیر و معالجات آن طبیب حاذق
صحت میافتند آوازه اش در آن زمان که وی بمعالجت عامه مشغول بود ملک ناصر صلاح الدین یوسف که اول ملوک آل
ایوب است در جبل ینابیش سوادی پدید گشت که اطبا موت عضو تشخیص دادند از اضمده و اطلیه و اصلاح مزاج آن فساد
بصلاح تبدیل نیافت بالاخره اطبا حکم بر قطع نمودند سلطان و اقربای او را زیاده اندوه و وحشت روی داد و کار
باضطرار کشید او آوازه وی در هر مکان از طبیبی نشان میجستند بجهت معالجت حاضر می نمودند در آن اثنا ملازمان آستان پایه خلافت
ویرا بعرض سلطان رسانیدند او را بحضور خویش خوانده باستعلاج فرمود طبیب چون علامات بد و منبه و سخنه را
یک نظر نمود معروض داشت که آنچه را من علامات طبیه در مزاج ملک مشاهدت مینمایم برخلاف آن است که اطبا تشخیص
داده اند و علاج این عارضه بدون قطع زیاده سهل و آسان است ملک را از آن تقریر زیاده مسرت روی داد و مقرر داشت
که در علاج بدستور العمل وی رفتار نمایند ابو النجم بمعالجت همت برگماشت و با دویه موضعیه و مصلحات مزاجیه پرداخت
یکچند گذشت که سلطان صلاح الدین را فساد پای بمعالجت وی باصلاح آمد و اثری از آن عارضه باقی نماند بشکرانه
این موهبت مالی زیاد بر مساکین و فقرا تصدق کرد و آن طبیب حاذق را با نعام جزیل و تشریفات فاخره نواخت و بمطایبات
خویش اختصاصش داد و هم شهریهٔ کافی برایش معین داشت چون از آن طبیب ماهر چنان حذاقت فوق العاده که خود
مانند سحری بود بظهور رسید اطبای آن مملکت از وی سئوال نمودند چگونه بعد از دیدن ملک بی تامل استنباط کردی
که آن مرض بدون قطع علاج پذیر است ابو النجم گفت چون بحضور ملک درآمدم از طرز تکلم و آن حالات که متعلق بقوهٔ
نفسانی است تشخیص دادم که مبدء را آفتی نیست چنانکه در سبب آن علت نوشته اند وری است در جوهر دماغ
و اختلال حالات دماغیه لازمهٔ اوست و هم در موضع ردائی از ماده آن نیافتم از آن روی بحسن خاتمت این مرض حکم نمودم
اطبا بر حدس صائب و حذاقت وی آفرین و تحسین نمودند بالجمله آن طبیب یگانه همواره بملازمت آن پادشاه عادل
بسر میبرد و عمری براحت و آسایش میگذرانید نقل است که روزی در دمشق از بازار عطاران عبور مینمود شخصی را دید
که بر زمین افتاده و جمعی بر گرد وی گرد آمده اند و افسوس میخورند ابو النجم چون از حالت بد سبب از دحام و اژدحام آن مردم

گفتند لحظه پیش نیست که این شخص بیمار درآمد و چنانچه می بینید چنین حالت از وی ظاهر گشت طبیب با این آن شخص برآمد از علامات طبیعیه معلوم کرد که روح حیوانی در بدن باقی است بعضی از کسان آن شخص حاضر بودند از شغل و عمل وی جویا گشت معلوم شد که حرفت دباغی داشته بدون تامل گفت او را بردوش گرفتند در کوی دباغان برزمین نهادند چون ساعتی برگذشت اندک اندک بحرکت آمده نبض بحالت اصلی عود کرده و تکلم درآمد و بدان مدبر که آن طبیب نمود از موت خلاص یافت مردمان بر اصابت رای آن طبیب آفرین نمودند جمعی از فضلا سبب بیهوشی آنمرد و معالجت وی را بدان قسم جویا شدند گفت ترک عادت و اختلاف حالت موجب مرض است چون دباغ آنمرد سالهای دراز باستشمام روایح منتنه و اکثر کثیفه عادت داشت بدان مقام که میخکاه او را مجال عبور نیفتاده بود رسید از سرعت نفوذ او به معطره و بوهای خوش بیهوشی بروی روی داد و چون بمقام اصلی خویش برند بعادتی که داشت مزاج بحالت اول عود کرد و از آنحالت که بس نزدیک بموت شده بود خلاص یافت و اگر معالجت بدین طریق که دیده میشد لحظه نمیگذشت که روح حیوانی از بدن وی مفارقت مینمود فضلا و اطبا گر این بیان از وی شنیدند و با قواعد طبیعیه آنرا مطابق یافتند اذعان بر علم و عمل وی نمودند مع القصه آن طبیب یگانه چنانکه مسطور گردید روزگار خود را بمعالجت مرضی و تالیف کتب میگذرانید تا در سنه پانصد و نه در شهر دمشق رخت بسرای آخرت کشید و هم در آنجا مدفون گردید او را در طب دو کتاب است یکی مسمی بموجز در خزء علمی و عملی و دیگر کتابی است مبسوط در مجربات خویش در سه مجلد چون در این مورد از حالت بیهوشی و معالجت آن سخنی در میان آمد خالی از فایدتی بنظر نرسید که اشارتی بر عقیدت اطبای متقدمین و متاخرین رود که بیهوشی را سبب چیست تا معلوم و مشهود گردد که چگونه این حالت یکباره در بدن انسان ظاهر و هویدا میگردد بدانکه حالت بیهوشی بنا بر عقیدت جمهور اطبا آن حالتی است که بعضی آلات از قوای حیوانی و نفسانی از کار طبیعی باز مانده و بدان سبب سایر اعضا را حس و حرکات ارادیه و طبیعیه برجای نماند و حواس ظاهری و باطنی را خلل کلی پدید آید و اسباب داخله و خارجه آن بسیار است بعضی از اسباب آن مثل امتلای از خون و سایر اخلاط رویه است که بمرور ایام در بدن پدید میگردد و بعضی از اسباب خارجه که دفعة واحده بیدن میرسد چون فرح و فزع و امثال ذلک و دیگر سبب بیهوشی ابخره کثیفه دخانیه و روایح معطره سریع النفوذ است که چون بدماغ رسد طریق ابهر را مسدود کرده بیهوشی عارض گردد و طبیب چون اینحالت را در کسی مشاهدت نماید باید در معالجت تعجیل نماید در صورت مساهله و مسامحه احتمال کلی بلکه یقین در موت خواهد بود و اطبای اروپا را نیز عقیدت با متقدمین و متاخرین اطبا نزدیک است چنین مسطور کرده اند که چون رایحه ادویه که بیهوشی آورد بدماغ رسد سبب شود تخدیر کلی و فقدان حس و حرکت را چنین روایح چون بدماغ رسد دوران خون زیاده از آنچه سزاوار است نماید از آنروی فشار زیاد بر دماغ وارد آید بدان جهة حس و حرکات بدنیه معدوم و مفقود گردند و هم از مجاورت آن روایح التیاف دماغیه و نخاعیه را حالت مخصوصی دست دهد که در اصطلاح اطبای اروپا آنحالت را تخدیر گویند و هرگاه از مرتبه تخدیر تجاوز کند سکر گویند و اگر درجه آن از سکر

بالاتر رود بیهوشی نامند و چون از مرتبه بیهوشی

تجاوز نماید سکته گویند

ابوبکر خطیب

اَبُوبَکر اَحمَد بن عَلی بن ثابِت بن اَحمَد بن مَهدی بن ثابِت البَغدادی

صاحب تاریخ بغداد از علمای متبحرین و حفاظ محدثین است در نقل اخبار و روایت آثار و ضبط احادیث انجو بی عصر و اطراف فرد روزگار بود و در معرفت رجال و انتقاد اسناد و حفظ اصول از جملهٔ فحول بشمار میرفت از صدق لسان و سعهٔ خلق و نبالت شأن نصیبی کامل داشت چنانکه ابن سمعانی ویرا بدینمعانی وصف نموده گوید اَبُوبَکر الخَطیب فی دَرَجَة اَلقُدَماء مِن الحُفّاظ وَالاَئمّة الکِبار وَکان عَلاّمَة هذا العَصر اِکتَسی بِه هذا الشان عُضارَة وبَهجة ونَضارة وَکان مُهیبا وَقورا مُبَجلا ثِقة صَدوقا مُتَحَرِیا حُجّة فیما یُصَنِفه وَیَقوله وَینقله وَیَجمَعه حَسَن النَقل وَالخَط کَثیر الضَبط قارِیا لِلحَدیث فَصیحا وَکان فی دَرَجَة الکَمال وَالمَرتَبة العُلیا خُلقا وَهَیئة وَمَنظرا اِنتَهی اِلَیه مَعرِفة الحَدیث وَحِفظه وَخُتِم بِه الحُفّاظ

یعنی ابوبکر خطیب در وفور محفوظات و کثرت روایات بدرجه قدمای حفاظ منتهی گشت و در فن حدیث علامه عهد خویش گردید بوستان سنن رسولرا بوجود وی خضرتی تازه و طراوتی بی اندازه حاصل آمد بنظاره آنعالم جلیل هیبتی عظیم در دل پدید میگشت در رفتار بسی بوقار میرفت و در قدر بسی خطیر میزیست و در مراتب وثاقت و راستگوئی و مقامات تحقیق و صواب چنان مسلم بود که بقول و نقل و تصنیف او بی تامل احتجاج میجستند محدثی خوش نقل و زیباخط و نیک ضبط بود و عبارات روایات بلسانی فصیح قرائت میکرد و در طیب معاشرت و حسن هیئت و بین منظر بهری تمام داشت علم حدیث بوی منتهی گشت و سلسله حفاظ بدو ختم شد ولادتش در یوم پنجشنبه بیست و چهارم جمادی الثانیه از سال سیصد و نود و دو هجری افتاد و در دار السلام بغداد نشو نما یافت چون مراحل طفولیت و صبی پای بطالت و لعب در نوردید و بسر منزل تمیز و رشد قدم نهاد در مکتب آداب در آمد و بتعلم قرآن مجید شروع نمود در زمانی اندک این جمله را که در مسافت کمالات اول منزل است با وجوه قرائات طی کرد و از پی تحصیل قوانین اعراب و اشتقاق دامن عزیمت برزد و در حوزه شیخ ابو اسحق ابراهیم بن محمد بن عبد الله بن حنبش بن الحسین بن یقرشی که ویرا اکبر نحوی گفتندی در آمد و اساس عربیت نزد او محکم ساخت و قواعد اصول فقه در خدمت قاضی ابو الطیب طبری و شیخ ابو الحسین محاملی و جمعی دیگر استوار نمود و در سنه چهار صد و سه که از مدت عمرش یازده سال بیش نگذشته بود بکسب فن حدیث و خبر و اقتباس انوار سنت و اثر همت گماشت علاوت آن صناعت شریف چنان با مذاق طبعش سوافق آمد که در تحصیل آن لذت هر آسایش را زیاد میبرد و تمام وقت خود در استملاء احادیث و آثار و حفظ آنها و متون مستغرق ساخت چنانکه اگر برای انجام حاجتی و اصلاح امری از مجلس علم بیرون شدی از کثرت شوق و فرط ولوع جزوی از احادیث با خود حمل داده در اثناء طریق بمطالعت و حفظ آن اشتغال نمودی شیخ جمال الدین ابو الفرج بن جوزی در کتاب منتظم گوید پس از آنکه ابوبکر خطیب مدتی از حفاظ و محدثین بغداد فنون آثار و انواع سنن فراگرفت و از فوائد و افاضات علمای دار السلام استغنی گشت برای تکمیل مقصود از بغداد مسافرت نموده و در هر دیار محدثی نشان جست در عزم حضورش درنگ نیاورد و در هر شهر نام شیخی شنید بمدرس افادتش تلمذ نمود و مدتی در بصره بسر برد

ابوبکر خطیب

۲۵۲

در روزگاری در نیشابور مقام کرد و چندی در اصفهان توقف نمود تا از طرق اجازات مشایخ و سلسلهٔ اسانید اسانید قواعد روایات خود سخت محکم ساخت آنگاه ببغداد معاودت کرد و با دوستان دیرین تأکید مودت و تجدید عهد نمود و با اقارب و خویشاوندان وظائف صلهٔ ارحام انجام داد و دیگر باره بارادهٔ ارتحال برنشست و براحلهٔ سفر بنشست و راه شام پیش گرفت زمانی در قصبهٔ دمشق و آنی در بلدهٔ صور مقیم گشت از عمر سنوی نقل است که گفت در جامع صور نزدیک ابوبکر خطیب حاضر بودم مردی علوی براو داخل شد که مقداری از دینار در آستین جامهٔ خود فراهم داشت و گفت یا ابابکر فلان مرد متهم از اعیان بلد تو را سلام رساند و گوید که این وجه محقر در اصلاح پریشانی خویش مصروف دار ابوبکر گفت مرا با این دنانیر حاجت نیست علوی گفت شاید این مال قلیل پندارشتی آنگاه برخاسته آستین بجانب سجاده ابوبکر بیفشاند و دینارها در سجاده وی بریخت و گفت این سیصد دینار است بردار و در مهمات خود بکار بر ابوبکر از شاهدت آن عمل سخت برآشفت و از شدت غضب آثار حمرت بر گونه اش نمودار شد از جای برجسته گوشه سجاده بگرفت و حرکت داد تمام آن سیصد دینار پراکنده ساخت و از مسجد بیرون شتافت تشویی گوید علوی را از این خیال اشتغال بهرسید و انهای دنانیر از شکافهای حصیر برچید و مراجعت کرد آنروز در ابوبکر چنان استغناء طبع و عزت نفسی مشاهدت کردم که تا حال در احدی نیافته ام و در مرد علوی باندازهٔ خدلان و خجلتی نگریستم که تا کنون در هیچکس ندیده ام مع القصه ابوبکر در مدت اقامت صور گاه گاه بزیارت بیت المقدس میرفت بر وظایف عبادات و آداب طاعت قیام مینمود و پس از انجام اعمال ببلدهٔ صور معاودت مینمود تا آنکه در آن مملکت توقف سید هشت قافله حاج بدانجا عبور نمود ابوبکر را هوای زیارت بیت الله در سر افتاده احرام حرم بربست و بسعادت آن موهبت عظمی مرزوق گشت چون از تکالیف مقرر و مناسک معهود فراغت یافت روزی بکنار چاه زمزم گذر کرد و از حدیث مبارک نبوی بیاد آورد ماء زمزم لما شرب له یعنی آب زمزم برای هر حاجتی است که بنیت آن آشامیده گردد پس گفت از آن آب بیاشامید و سه حاجت از درگاه رب العزة مسئلت نمود نخست آنکه تاریخ بغداد جمع کرده آن را در دارالسلام رواج دهد دوم آنکه در جامع منصور املاء احادیث کند و درس اخبار گوید سیم آنکه پس از وفات در تربت بشر حافی مدفون گردد و سعادت جوار آن مزار و یرا مرزوق افتد قضارا هر یک از این سه حاجت باجابت مقرون گشت چنانکه بهر یک در مقام خود اشارت رود در آنسال ابوعبدالله محمد بن سلامهٔ محدث بزیارت آمده بود ابوبکر از آن خبر آگاه شده وجود آن استاد مغتنم شمرد و بخصوص فایز گشته خواست را املاء حدیث شد ابوعبدالله برخی از اخبار مشرع و آثار رسول برای او قرائت کرد و در روایت آنها دیرا اجازت بخشید هم در مکهٔ معظمه بر ام الکرام کریمه بنت احمد بن محمد بن ابی حاتم مروزی که مجاورت حریم الهی اختیار نموده بود صحیح محمد بن اسمعیل بخاری قرائت کرد چون مراتب تحصیل تکمیل نمود بموطن مألوف که دار الخلافه بغداد بود مراجعت کرد و در آنوقت خاطر شریفش بحدیث موج میزد و در میان جماعت محدثین کسی همتا و رقیب او نمی شد چنانکه از ابن ماکولا منقول است که بغدادیین را پس از دارقطنی مانند ابوبکر خطیب محدثی نیامد از قبیل ابن ماکولا بسیاری از علمای جمهور ابوبکر را مدح کرده اند ولی از محدثین و فقهاء خاصه

ابوبکر خطیب

و برخی از سوء ظن عامه در حق او کلمات او قدح و تعریض بنظر رسیده چنانکه سید رضی الدین محمد بن طاوس که از موثقین امامیه است گفته ابوبکر خطیب از موالات اولاد رسول هیچ نصیب نداشت بلکه بغض و عداوت اولی العزمی در خاطرش نهفته بود و جمال الدین ابوالفرج ابن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابوبکر در بدایت حال طریقه احمد بن حنبل اختیار کرد ولی از آنجا که بارباب بدعت میلی در باطن بظهور میرساند و از اصحاب ما صدمات بسیار و زحمات فراوان میدید روی عقیدت از آن طریقت بتافت و مذهب شافعیه گرفت و در طی تصانیف خود در حق حنبلیان داد تعصب بداد و شعار انصاف از دست نگذاشت چنانکه در ترجمه احمد بن حنبل و پیرا سید المحدثین وصف کرده ولی از محمد بن ادریس شافعی بتاج الفقهاء عبارت آورده در باره احمد از القاب فقهیه هیچ یاد ننموده و هریک از مشاهیر اصحاب و معارف اتباع و پیرا مانند مهنا بن یحیی و ابوالحسن تمیمی و ابوعبدالله بن بطه و ابوعلی بن المذهب موجبات طعن و تشنیع متهم ساخته بهانا او را دو عیب بود فاحش که هر دو از اهل علم و رواة حدیث بس ناپسند است یکی آنکه برعادت عوام محدثین در جرح و تعدیل رجال بتقریبات مواهون و اعتبارات ضعیف تمسک جستی و دیگر آنکه رونق بازار احمد بن حنبل و رواج مذهب او زیاده مکروه داشتی و در جرح عدول اصحاب و قدح ثقاة تلامیذ وی از حد اعتدال تعدی نمودی از اسمعیل بن ابوالفضل قوسی که محدثی صدوق و ثقه بود شنیدم که گفتی در سلسله حفاظ حدیث من سه کس را زیاده دشمن دارم که مردی بس شدید التعصب و قلیل الانصاف بودند یکی ابوعبدالله الحاکم و دیگر ابونعیم اصفهانی و سیمین ابوبکر خطیب است حقا اسمعیل در این سخن حق بصیرت ادا نمود چه ابوعبدالله الحاکم مردی شیعی ظاهر التشیع بود و ابونعیم و ابوبکر متکلمین و اشاعره را همی مبغوض داشتندی اما خطیب در زمان اقامت دار الخلافه کتاب تاریخ بغداد که تصنیفی بهت نامدار در ده مجلد پرداخت آنگاه آلی ادبار آن هدف کرانبار در طبق افادت نهاده بمسامع ساکنان آن ملک تقدیم نمود تا آنکه جمیع مطویات آن مجموع سود مند مانند مرویات آن محدث بهمانند در آن بلد انتشار یافت و انچه معمول دیرین و آرزوی قدیم وی بود از رواج و اشتهار آن کتاب بحصول پیوست آن تاریخ مشتمل است بر ترجمه احوال علمای بغداد تمام طبقات فقهاء و سلسله رجال حدیث و خداوندان فنون ادب و ارباب انواع کمال که در آنجا خاک نمایش یافته اند و یا از مردم دیگر بلاد در آنجا خاک رفته اند نام و نسب و نوادر و کتب و اساتید و تلامیذ جمیع را من زمان بدو الاسلام الی اوان ختم انکتاب بسلک بیان کشیده آن تصنیف بدیع چنان در قلوب افاضل مکانت قبول یافت که مانند ابوسعید سمعانی و محب الدین بن نجار و دیگران بر آن ذیلها نگاشتند و مجلدات افزودند و تراجم علماء دیگر سنوات بر اسلوب خطیب ترتیب داده بدان تاریخ لحق ساختند یاقوت حموی گوید وقتی خطیب را جزوی از مسموعات و مرویات القائم بامرالله عباسی که خلیفه عهد بود بدست افتاد پس از مطالعت آنرا برداشته بدرب خلافت شتافت و دخول بار خواست و گفت در حضرت خلیفه معروضه آرد که ابوبکر باستان معلی حاضر آمده خواهد تا جزوی از علم حدیث بر امیر المومنین قرائت کند چون این خبر بسمع قائم رسید گفت ابوبکر در نقل حدیث و روایت اخبار الیوم در عراق و شام بلکه در تمامت بلاد اسلام نظیر ندارد هرگز وی را بسماع مقروات و قرائت مسموعات من جانب نیست بهانا حاجتی دارد جداگانه که پیرون آنچه گوید خلیفه ترا پیغام رساند و گوید آنچه در کمون سینه مستور نمود

ابوبکر خطیب

۲۹۴

مکشوف دارد که مأمولست بی توسط وسائل قرین قبول است ابوبکر همینکه این سخن شنید گفت آدمی مرا از ترتیب این مقدمه نتیجه دیگر منظور بود عمری دراز در اکتساب فنون احادیث بسر برده ام و از آن صناعت شریف بسی فوائد غیر معدود و شوارد غیر محدود از السنهٔ مشایخ و افواه اساتید فراهم نموده ام از ترتیب نظر و توجه خاطر امیر المومنین استمدادی تا اینهمه رنج بیهوده نگذارد و در ترویج و تائید من عنایتی مبذول دارد و رخصت دهد که در جامع منصور مجلس علمی منعقد سازم و منبر اخبار بپردازم چون مراتب بموقف عرض برداشتند مسئول آن محدث بعد تعدیل بعز اجابت مقرون افتاد پس ابوبکر در آن جامع عظیم محفل علم بپا راست و بساط تدریس بگسترد و منبر افادت بنهاد و بر عرشهٔ افاضت قرار گرفت هم استجابت این حاجت که یکی از مأمولات سته کامنه او بود بظهور رسید ابوبکر در دار الخلافه منصب خطابت یافت در اعیاد و جمعات قرائت خطب بر عهده او حوالت رفت گویند تفویض این منصب را سبب آن شد که او را با وزیر رئیس الروساء علی بن حسین بن محمد که بابن مسلمه معروف است ابواب مخالطت مفتوح گشت و در حضرت رئیس الروسا مکانت و تقرب تمام یافت و چندان محل اعتماد و وثوق آمد که وزیر بوی حفاظ و قضاتین مقرر داشت که احادیث نبویه را بر نظر ابوبکر عرضه دارند هر حدیث که او اسناد و رواتش تصحیح نماید بر ملا حکایت کنند و آنچه را مردود و مجروح شمارد از نقل و قصاص خاموش نشینند اتفاق را در آن ایام مردی از یهود بحضور وزیر درآمد و مکتوبی ابراز نمود که در خصوص اسقاط جزیه از یهودان خیبر شرحی از حضرت رسول و صنادید اصحاب در آن مسطور بود و دعوی نمود که این عهدیست از رسول الله که پس از انجام غزوه خیبر بر ساکنان آنقلاع و یهودان آن حصون رحمت آورده و ایشان را بدین موهبت خاص امتیاز بخشیده و از مقربان بارگاه رسالت و حاضران رکاب همایون جمعی را بدینمعنی گواه گرفته که هریک شهادت خویش بدست خود ثبت نموده اند و خاتم نهاده اند اینک این ارقام عالیه از رشحات اقلام علی بن ابیطالب است و این خطوط دیگر از دیگر یاران رسول الله باشد وزیر از شنیدن آن دعوی و دیدن آن وثیقه عظیم در حیرت شد و حل عقده برای ابوبکر باز گذارد و در اعتبار رورقه و صحت واقعه از او استفتا کرد ابوبکر لختی در خطوط و خواتم آن مکتوب غور نمود و زمانی در فکر و تامل فرو شد آنگاه سر برداشت و گفت روزگار اقبال رئیس الروساء مستدام باد این مرد بد گوهر در جعل این قرطاس طریق تدلیس و التباس پیموده بر رسول و اصحاب از در تدویر و مکر بهتان آورده از همین شهود که نام گرامیشان در این مکتوب ثبت افتاده دو گواه عادل بر وضع و جعل آن شهادت دهند نخست معاویه بن ابی سفیان دیگر سعد بن معاذ اما شهادت معاویه از آن راه است که غزای خیبر در سال هفتم هجرت واقع شد و او در تاریخ آن جهاد هنوز بر آئین شرک باقی بود و در عام فتح مکه که سال هشتم هجری است بسعادت اسلام فائز گشت و اما شهادت سعد از آنروی باشد که او در ایام احزاب که آنرا غزوهٔ الخندق گویند وفات یافت و آن واقعه در سال پنجم هجری اتفاق افتاد پس در سال فتح خیبر این دو کس هیچیک ملازم موکب نبوی نبودند و اینک نام هر دو در سلک شهود این ورقه منظوم است وزیر همینکه این تقریر بشنید خاطر گرفته اش مانند غنچه بشکفت و گفت آفرینها بر تو باد ای ابابکر و علیک عین الله مرا از این تهمت ناگهانی خلاص دادی و حیلت این مخذول بدنهاد از من کفایت کردی رئیس الروساء از آن پس بر مراتب قرب و مقامات انس وی بیفزود

ابوبکر خطیب

۲۹۹

تا رقعهٔ منشور خطابت دار السلام بنام او صادر نمود و از اینجا بلقب خطیبی اشتهار یافت آورده اند که او از مستفیدین و شاگردان خویش زیاده رعایت میکرد و هریک را مدد معاش و مدارکات تحصیل در خفا میرسانید از ابو زکریا تبریزی نقل است که در زمان انتشار فضل و اشتهار علم ابوبکر بدار السلام داخل شدم و بدرس وی آمدم چون حضور مجلس را بمنزلهٔ تکمیل ورای استفادت که مرا در خاطر بود موافق نیافتم دامن خطیب از دست نگذاشتم و از مدرسش پا نکشیدم هر بامداد در جمع کروهی از ارباب اشتغال و طالبان کمال ملازم باب و مجاور بیتا و شدم و از ترتیب بهره یافتم و نکتها اندوختم مرا بدانوقت در منارهٔ جامع بغداد منزل بود روزی در کوشهٔ طاق خود خزیده بودم و روی مطالعت بر کتاب داشتم که ناگاه دیدم حضرت استاد بمنزل من قدم نهاد برجستم و تکریم کردم و شرط پذیرائی بجا بیاورد چون قرار گرفت گفت من زیارت ترا همواره مشتاق بودم و بر طاقات پیوسته غیبت می کماشتم ولی انواع ولی انواع عوائق پیش می آمد و از این فیض واپس میماندم آنگاه از هر جا سخن راندیم تا رشتهٔ کلام بدینمقام کشید که خطیب گفت تحفه برادران و هدیهٔ دوستاران در لسان شارع مقدس بسبی ممدوح و مستحب آمده روایات نبویه و کلمات حکمای در آن باب بر سبیل تواتر و استفاضت وارد شده من امتثال آن احادیث و آثار را قلیل تحفه برای تو هدیه آورده ام تا آنرا در بهای قلم مصروف داری این بگفت و کاغذی پیچیده نزدیک من نهاد و از مجلس بیرون شد چون کاغذ بگشودم پانصد درهم در میان آن موجود یافتم ابو زکریا گوید هم ابوبکر وقتی بر سیاق سابق بوثاق من در آمد و بگاه حشر و نشر دنانیز چند معادل آن درهم بر بساط من نهاده گفت بدین وجه محقر کاغذی برای ثبت احادیث و ضبط اخبار فراهم کن خطیب را از صناعت نظم و استقامت طبع نصیبی وافر بود و در ترکیب الفاظ و تلفیق معانی قدرتی کامل داشت

این اشعار نغز و ابیات عذب از نتایج خاطر اوست

لعمرك ما شجاني برسم دار ... وقفت به ولا ذكر المغاني
ولا اثر الخيام اراق دمعي ... لاجل تذكري عهد الغواني
ولا ملك الهوى يوما ثناني ... ولا عاصيته فثنى عناني
عرفت فعاله بذوي التصابي ... وما يلقون من ذل الهوان
فلم اطمعه بي فكم قتيل ... لدى الثنايا ما يحيى وعان
طلبت اخا صحيح الود محضا ... سليم العيب مامون اللسان
فلم اعرف من الاخوان الا ... نفاقا في التباعد والتداني
وعاد الدهر انا الاخير فيه ... يرى صورا تروق بلا معان
ووصف جمعهم هذا فما ان ... اقول سوى فلان او فلان

یعنی بجان تو سوگند که من تا کنون دل بدام عشق نیفکندم و از دیدن آثار و یاری و یاد آوردن کوی یاری اندوکین نگشته ام و پیاده و رکاره و صالی بر نشانه خیام دوستی نگریسته ام و هیچگاه فرمانگذار ملک عشق زنام اختیار مرا مالک نیاید و هر دم

ابوبکر خطیب

۲۹۰

از راه عصیان با من در انداخت عنان ثبات خاطرم تا ختن نتوانست چون کردار و رفتار آن ورطه شیفتگی نخریستم و از آنجاعت برگشتگان بسیار و خستگان بیشمار گذر کردم اندیشه هوا انجوشیتن راه ندادم و عشق را طمع از خود بریدم و در میان طبقات مردمان دوستی خالص طلب کردم که او را مجبی از نقش دواعی و عیوب پیراسته و لسانی بطراز امانت و صدق آراسته باشد بسیار جستم و کم یافتم چه هر کس دعوی اخوت نمود همینکه با دیده اعتبار در و تامل کردم در دور و نزدیکش منافق یافتم علمای عصر و پیشوایان مردم را بچشم حقیقت نگریستم نشان خوبی و روزنهی در هیچکدام ندیدم هر یک صورتی بدون معنی و ظاهری برخلاف باطن بنظر رسید مذمت را بدینوال وصف حال کنم و بهیچیک اتقا نیارم و کسی را شایسته استثنا ندانم هم از اشعار اوست که در انقلابات دهر و تلونات زمانه گفته

لا تغبطن اخا الدنیا وزخرفها ... ولا للذة وقت عجلت فرحا

فالدهر اسرع شیء فی تقلبه ... وفعله بین للخلق قد وضحا

کم شارب عسلا فیه منیته ... وکم تقلد سیفا من به ذبحا

یعنی زینهار بر اهل دنیا و خداوندان ثروت بدین زینت عاریت و زخارف چند روزه غبطه مبر و باین لذت اندک و سرور عاجل رشک مبر که گردون ترا شعبده های گوناگون و نیرنگهای رنگارنگ بسیار است و تقلبات سرای سپنجی در دیده ارباب نظر پوشیده و مستور نیست چه بسیار کس را شربت انگبینی نوشانید که زهر هلاکش در او آمیخته بود و چه بسیار بها در ترا علاقه شمشیری حمایل ساخت که بهم سرش بدان بریده گشت مع الحذر زمانی که نیران فتنه ابو الحارث لسباسیری در دار السلام بغداد آغاز اشتعال و اشتداد نهاد ابوبکر خطیب از دود آن آتش جهانسوز در بغداد نیستن نتوانست و خود را برای العین اسیر دست هلاک نخریست لاجرم آهنگ فرار اختیار نمود و از دیار کهن و موطن دیرین دست بکشید و پای در سفوله کمنامی نهاده خود را در زوایا و خفایای دیگر بلاد متواری ساخت و از آن کیسه دار و سیاسات ناهنجار که سایر علما و همکیشان او بدانها گرفتار گشتند نجات یافت توضیح این اجمال را رمزی از آن آشوب عظیم که از اعاجیب وقایع روزگار است شرح دهیم و خلاصه آن واقعه را بین الاختصار و الاطناب ضمیمت این کتاب مستطاب داریم که در تراجم دیگر علما نیز مانند شیخ ابو جعفر طوسی و ابو عبد الله بن جلاب و قاضی القضات دامغانی و غیرهم از دانستن آن استمان گزیر نیست همانا ابو الحارث ارسلان لسباسیری مملوک سوداگری بود از بازرگانان قشلای فارس او را بهاء الدوله عضد الدوله دیلمی ابتیاع نموده در سلک غلامان زرخریدش منظوم داشت چون آثار نباهت و علائم جلادت از وجنات احوال او هویدا بود ملوک بنی بویه در تربیت و تکمیل وی هر گونه عنایت و اهتمام مبذول داشتند تا انکه بر حسب قابلیت سرشت و استعداد نهاد در سیاسات ملکی و تدابیر لشکر کشی مقامی رسید که یکی از اکابر امرا و سرهنگان دار الخلافه محسوب گشت و از علو همت و فرط احتشام محسود و اشراف گردید علی بن حسین بن محمد که او را ابن المسلمه گفتندی و از دیوان خلافت لقب رئیس الرؤسائی داشت و منصب وزارت القائم بامر الله چنانکه در خلال این شرح احوال اشارت رفت به مخصوص بود بر او نهبت و شوکت لسباسیری رشک برد و در میان وزیر و امیر غبار وحشت و نفور بالا گرفت تا رفته رفته کار بجائی کشید که لسباسیری سر خودسری برداشت و پیمان طاعت خلیفه بشکست و از بغداد بسواد کوفه و برآئین خارجیان آتش فساد بیفروخت و بسیار قریها بسوخت

وفراوان دستها برید هرچند قائم بامرالله استمالت کرد وتسکین نمود مفید نیفتاده همی درطغیان وعصیان مبالغت کرد تا آنکه لشکرها بفرستاد وکشورها بگشود ورایت امارت چنان برافراشت که بر رؤس منابر عراق وغیر آن پس از القاب خلیفه نام او مذکور میگشت خلیفه در قلع وقمع وی یکباره از عساکر عرب مأیوس گردیده وناچار دفع اورا از سلطان طغرل بیک سلجوقی خواستار شد سلطان بموجب فرمان روی ببغداد نهاد چون بخبر سبع بسابیری رسید سخت برخود بترسید وچنان اندیشید که مهم او بی توسل بادشاهی ذی شوکت وسلطانی قوی دست تمشی نکند لاجرم بقصد ملازمت مستنصر بالله علوی از ملک عراق متوجه دیار مصر شد ودر ارض رحبه اقامت گزید کمنون ضمیر در مکتوبی درج نموده بجانب مستنصر ارسال کرد مستنصر از این معنی خوشوقت شده منشور ایالت رحبه وطغراء نیابت خویش باخلعتی فاخر براد فرستاد واورا بنوید امداد دلخوش ساخت وبهتیصال عباسیان تحریض نمود از آنسوی طغرلبک باعدت وعدد بی وافر بدار الخلافه درآمده جانب شرقی را مضرب خیام ساخت وخطیب درجمعه اول بعد از ستایش خلیفه طغرلبک را القاب و بعد از وی ملک رحیم را که واپسین حکمرانی از بویهیان بود نام برد قضارا در آن ایام مابین او وباشش بغداد وترکمانان سلجوقیه بموجبی که درکتب تواریخ مشروح است جنگی عظیم درپیوست واز لشکریان سلطان جماعتی مقتول وکثیری منهوب گشت وبسیاری از اردوی وی بتاراج رفت واو خود چنان گمان کرد که اینهمه شورش وفساد بتحریک واشاره ملک رحیم است واز پی وی برقتل وغارت دیالمه فرمان داد وملک رحیم را از خلیفه طلب کرد خلیفه هرچند رسل ورسائل درمیان انداخت وبیگناهی وبرائت ذمت ملک رحیم اظهار داشت مفید نیفتاد ولاجرم ملک رحیم را باکسان خود همراه ساخته نزد طغرلبک فرستاد همینکه چشم ترکمانان بایشان افتاد دست غارت ونهب دراز کرده رسول خلیفه وملک رحیم وهمراهان اورا یکباره تاراج کردند وطغرلبک حکم نمود تا ملک رحیم را درحبس نگاه داشتند وکوکب دولت دیالمه بمغنی درغروب رفت ودست تعدی باموال واثقال اتراک بگشود ندر ئیس الرؤساء که درمذهب تسنن بسیار تعصب مینمود ودراین باب برخلاف عمید الملک کندری وزیر طغرلبک میرفت همینکه رایت دولت دیالمه را که شیعه آل رسول بودند سرنگون دید ودولت سلجوقیه را بس قوی حال یافت فرصت غنیمت شمرده عوام وارازل اهل سنت را بر تاراج مردم گرخ که تماماً بر مذهب امامیه میرفتند ترغیب نمود وعلمهای سبز که شعار دیالمه بود از محله گرخ برکندند ونصب رایات سیاه فرمان داد وکلمه حی علی خیر العمل را که شیعیان در نماز صبح می گفتند بعبارت الصلوة خیر من النوم تبدیل ساخت ودر جمیع مساجد ومشاهد آنجماعت که بطراز محمد وعلی خیر البشر من رضی فقد شکر ومن ابی فقد کفر مطرز بود این سطور بسوزند وجماعتی از قصه خوانان ومداحان را امر کرد که بسر کوچهای گرخ فضائل خلفاء ثلاثه باواز بلند بخوانند واین معنی تا مدتها در انجمل بوقوع نپیوسته بود تا آنکه در قلع وقمع فرقه اثنا عشریه که از ابتداء سلطنت بنی بویه در دیار عرب وسایر بلاد استیلا داشتند غریمت گماشت خصوصاً درباره متوطنان گرخ اهتمامی شدید آورد که همواره بر وی تسلط داشتند ودر دقایع وفتن که درمیان شیعه وسنی می افتاد اورا آزار بسیار میرسانیدند چنانکه ابوعبدالله بن جلاب را که از کبار علمای امامیه بود واز محله گرخ در باب الطاق می نشست مقتول ساخت ودر خانه شیخ ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب واستبصار که دراآن

فتنه علمی را دفعه فراپیش گرفت و بجانب جزائر رفت آتش در انداخت و تمامی کتب وی بسوخت و کرسی تدریس آنفقیه را که بوقت تعلیم و افاضت بر آن قرار میگرفت بسوزانید و بر انچه قناعت کرده پای تحسر و تحیری بدان پایه رسانید که دست نهب و غارت بمشهد امام موسی و محمد جواد علیهما السلام گشود و پس از تاراج آتش در آن روضه مقدسه بفروخت و قسبور جمعی از بنی بویه و ورزاء آن سلسله و قبور چند کس از آل عباس مانند جعفر بن منصور و محمد این و مادرش زبیده بسوخت و در مقابل این حرکات عوام شیعه نیز در هر جا بر بدفینی از قبور ائمه و معتقدایان ایشان دست یافتند بسوزانیدند و زیر بد کوهسر را بر اینهمه افعال شنیع و اعمال قبیح شعله کین افسرده بگشت و چنان سگالید که تربت مبارک کاظمین سلام الله علیهما بیش کرده بدن مطهر آن دو امام را بیرون آورده انچه مقتضای رای سقیم و عقل ناقص خود اندر فکار کند ولی خداوند قهار چنان خصم دیرینش بسا سیری برابد و مسلط ساخت که سزای آن اندیشه زشت و کیفر دیگر کردارهای شنیعش هم بدین سرای دریافت چه در این میانه ابراهیم ینال برادر سلطان طغرل بک راه طغیان گرفت و سلطان از پی دفع وی ملک عراق را بگذاشته جانب همدان رفت بسا سیری بناگاه در بغداد درآمد و خلیفه بقریش بن بدران کرد و التجوز مستنصر علوی با بسا سیری همداستان بود پناه برد و رئیس الروسا با قبح وجوه اسیر و گرفتار گشت همینکه چشم بسا سیری بدو افتاد مرحبا بمدمر الدولة ومهلك الامم ومخرب البلاد ومبيد العباد رئيس الروسا گفت ايها الامير اذا ملكت فاسجح و اینسخن از امثال عرب است یعنی چون بر خصم چیره شدی او را ببخشای و از عصیانش درگذر بسا سیری گفت چرا خود بموجب این کلام رفتار نکردی و بروز گیر من غالب و قاهر بودی خانهای من بسوختی و اموالم غارت کردی و حریم از پرده درکشیدی با اکنه تو کی از ارباب قلم و اهل دین و عدالت بشمار میرفتی من که مردی از خداوندان شمشیر و زکی خون آشام باشم چگونه عفو کنم و از انچه کردی چشم پوشم پس فرمان داد تا او را تازیانه بسیار بکوفتند و بعد ابهای گوناگون آزار دادند انگاه او را لی گرخ را احضار داشته گفت از اینکه شما همسواره از این دشمن اهل بیت رسول و خصم خاندان عصمت انواع اذیت و اهانت میافتید در اینصورت ما تا انگاه که بر لبغ خلیفه علوی در باب وی در رسد پس حکم داد تا او را از انخلافه را تاراج کردند و چندان نفایس از جواهر آبدار و اثواب فاخره و اوانی زرین و ظروف سیمین بیرون آوردند که محاسب وهم از احصاء آن بعجز معترف بود و چون روزی چند بگذشت برحسب حکم بسا سیری رئیس الروسا را از حبس بیرون آورده بر زنی مسخره کان جبه پشمینی بر قامتش راست کردند و کلاه نمدسرخی بر سرش نهاده و از کونه بر شتری بنشاندند و در جمیع کوی و برزن بغداد بگردانیدند بحیلکه بمجلد گرخش عبور دادند مردم انجا پیاده آن آزار و ایذا که ازوی کشیده بودند خیو در رویش می افکندند و بهر گونه فحش و دشنام لب می گشودند و او در خلال این احوال آیه قل اللهم مالك الملك تؤتي الملك من تشاء الی آخر الآیه همی تلاوت می کرد چون از گردانیدنش فارغ شدند بسا سیری حکم نمود تا پوست گاوی بر و بپوشانیدند بنحویکه شاخهای گاو بر دو طرف سر وی نمودار بود و بدانحالش بدار کشیدند مدتی معتد به بیالای دار زنده بود و حرکات مضطربانه میکرد تا روحش مفارقت نمود و آن آرزوهای زشت گور برد انگاه بسا سیری هر گونه شکنج و رنج و هر قسم عقاب و عذاب در باره علما و قضاة دار السلام بکار برد قاضی القضاة ابو عبد الله دامغانی را بسه هزار دینار زر مصادره نمود و از او برای مستنصر بالله علوی بیعت گرفت و هم با جمعی دیگر از اعیان فقها و ارکان اشراف مانند ابو منصور بن یوسف و ابو الحسین بن الفرنی و گروهی از وجوه

ابوبکر خطیب

۲۵۱

طوعین وسناوید عباسیین عقدیعت مستضر استوار ساخت چون ابوبکر خطیب از بیم شمشیر فرار نموده بود به دست نیافت و او در آن فتنه عظیم از بغداد بشام گریخت و چندی در دمشق اقامت جسته و از آن پس بلیده صور اشتغال کرده و از آنجا بعزم حج رفت و از طرابلس جانب حلب گرفت و از آنجا دیگر باره ببغداد مراجعت نمود و از تاریخ خروج بساسیری از بغداد تا ورود خطیب بدانجا دوازده سال گذشته بود از آنکه بساسیری چنانکه شیخ عزالدین بن اثیر الجزری در کامل التواریخ آورده در چهارصد و پنجاه وارد بغداد شد وهم در آن سال از بغداد بیرون رفته بجانب شام شتافت در اثناء راه با کاه خمارتکین طغرائی و سرایابن مسیع حفاجی باوتی از اهل نخجوان در رسیدند و بساسیری را بعد از حملات عظیم بگرفته سرش برداشتند و بسلطان فرستادند و ابوالفتح بن وزام را با سه فرزند نورالدوله که از امراء وی بودند اسیر نمودند و ورود ابوبکر خطیب بدارالسلام چنانکه شیخ جمال الدین بن جوزی در تاریخ منتظم آورده در چهارصد و شصت و دو بود و در این دوازده سال از همان فرار در اکناف مدن و اطراف بلدان بگذرانیدند و پس از مراجعت بغداد یکسال بیش زنده نماند در منتصف شهر رمضان از سال چهارصد و شصت و سه رنجور گشت و زیاده بر یکهفته روزی بیمار ماند چون مایملک بسیار و ثروت فراوان داشت و اولاد ذکور عقب و نسلی نبود که پس از وی آن میراث را بارث برد لاجرم در مرض موت بموقف خلافت عریضه کرد که یا امیرالمومنین ترا دولت زندگانی پاینده باد همانا ساعت رفتن من نزدیک شده و منشور عزل عمر از صفحه حال خویش همی بینم در مدت حیات بسیار تلاش کردم و زیاد تکاپوی نمودم و مشتی از حطام دنیا جمع بنهفتم اینک نام خود را در دایره گذشتگان می بینم حالی دارم بس مشوش و حالتی زیاده پریشان از آنکه بوقت رحیل نه مرا فرزندی بود و نه دیناری باقی ماند و نه بتاری بر بالین جانم باشد و از اینرو جمیع میراث و ترکه من بچنگ کماشتگان خلافت رود و در خزینه بیت المال مسلمین درآید از کوهر پاک خلیفه تمنی رود که اینخادم احادیث نبوی را رخصت بخشد تا تمام اموال را در حیات خود بطوع دل خواه در ممر و وجوه بر و برکه در مصارف خیر تقسیم کند و بدان طرق که دیرا مسطور است تسهیم نماید خلیفه مکتوب او قرائت نمود و برطبق مقصودش توقیع کرد که میراث خود در هر راه که خواهی پراکنده کن پس ابوبکر تمام اموال و اثقال بر فقهاء و اصحاب حدیث متفرق ساخت و جمیع کتب خود بر مسلمین وقف نمود و تولیت آنها با ابوالفضل بن خیرون تفویض کرد و وصیت نمود که دیرا در جوار مزار بشر حافی بخاک سپارند پس در روز دوشنبه بیست و هفتم شهر ذی الحجه آنسال وفات یافت ابن خلکان گوید زیاده محل شگفت و حیرت است که ابوبکر خطیب صاحب تاریخ در زمان خود حافظ مشرق بود و ابن عبدالبر صاحب کتاب استیعاب حافظ مغرب اتفاقاً هر دو حافظ در یکسال وفات نمودند بالجمله جنازه خطیب از منزلیکه در قرب مدرسه نظامیه داشت حمل دادند بر حالتی که از فقهاء و اصحاب حدیث و عامه خلق آنبوهی عظیم در تشییعش ازدحام نموده بودند و از کسانی که جنازه او بر دوش میکشیدند یکی ابواسحق شیرازی بود و در پیشاپیش جماعتی آواز برداشته بدینعبارت ندا میدادند که **هذا الذی کان یذب عن حدیث رسول الله هذا الذی کان ینفی الکذب عن حدیث رسول الله** یعنی این است آنکس که حادثه وضع و جعل از احادیث رسول دفع میداد و صافی آثار نبوی از دروغ و اکاذیب و اختلاط حفظ می کرد و مع القصه جنازه را از کرخ عبور داده در جامع منصور بر زمین نهادند قاضی ابوالحسن مهتدی بر وی نماز گذارد و از آنجا بباب الحرب نقل دادند اتفاقاً احمد بن علی طرثیثی بامشد بقرب مدفن بشر قبری برای خود حفر نموده بود و علی الدوام عودی بکنار در کنار آن قبر

ابو الفرج نصرانی

۲۶

تلاوت قرآن می نمود خواستند نعش خطیب را در آن قبر پرداخته دفن نمایند احمد زیاده استماع حبت و گفت اینموضع را از روزگاری دیرباز برای خود مهیا ساخته ام و سالهای دراز کلام الله مجید در آن ختم نموده ام هرگز بدفن کسی در آن رضا ندهم ابو البرکات اسمعیل بن ابو سعید صوفی گوید چون این خبر بسمع پدرم ابو سعید رسید احمد را بخواند و باو گفت ای شیخ اگر علی الفرض شبرخود در حیات بود بسی تو با ابو بکر خطیب برابر داخل میشدید آیا کدام یک از شما تقدم جسته بالشبر بهوش نشستی احمد گفت حاشا که من در مجلس شبر بالاتر از ابو بکر نشستمی و بمقام شبر از خطیب نزدیکتر جای گرفتمی ابو سعید گفت ای احمد مگر ندانی که اولیا را بعد حیات با حال ممات یکسانست همان شرط حرمت و پاس ادب که بوقت حیات آن دو شیخ بر خود لازم دانی هم اکنون باید بر حسب عقیدت منظور داری اسمعیل گفت این سخن در خاطر احمد زیاده مؤثر افتاد و مسئول القوم اجابت نمود پس خطیب را در آن تربت آماده دفن کردند و اجابت دعای دیگر از حاجات سته کانه او بظهور آمد بعضی از شعرا در وفات ابو بکر این شعر انشاد کرد

لازلت تدأب فی التاریخ مجتهدا حتی رایتک فی التاریخ مکتوبا

یعنی در فن تاریخ همی رنج بردی و پیوسته کوشش نمودی تا آنکه فوت خود در تاریخ مکتوب گشتی و نامت در سلک وفیات منظوم آمد او را بر قول ابن جوزی پنجاه و شش مصنف است که اسامی بسیاری از آنها بشرح میرود کتاب تاریخ بغداد کتاب شرف اصحاب الحدیث کتاب جامع الاخلاق الراوی و آداب السامع کتاب الکفایة فی معرفة اصول علم الروایه کتاب المتفق و المفترق کتاب السابق و اللاحق کتاب تلخیص المتشابه فی الرسم کتاب فی التلخیص کتاب فی الفصل و الوصل کتاب المکمل بیانی المهمل کتاب الغنیه و المتفقه کتاب الدلائل و الشواهد علی صحة العمل بالیمین و الشاهد کتاب غنیة المقتبس فی تمیز الملتبس کتاب الاسماء المبهمه کتاب الموضح اوهام الجمع و التفریق کتاب المؤلف بکلمة المختلف کتاب نهج الصواب فی ان التسمیة من خاتمة الکتاب اجهر بالبسمله کتاب رافع الارتیاب فی القلوب من الاسماء و الالقاب کتاب النعوت کتاب التبیین لاسماء المدلسین کتاب من وافق کنیته اسم ابیه کتاب من حدث فنسی کتاب روایة الآباء عن الابناء کتاب الرحله کتاب الرواة عن مالک بن انس کتاب الاحتجاج للشافعی فیمن اسند الیه و اتردد علی الطاعنین لجهلهم علیه کتاب التفصیل لمبهم المراسیل کتاب اقتضاء العلم العمل کتاب القول فی علم النجوم کتاب روایات الصحابة و التابعین کتاب صلوة التسبیح کتاب مسند نعیم بن همام کتاب النهی عن صوم یوم الشک کتاب الاجازه للمعدوم و المجهول کتاب البخلاء کتاب روایات السته من التابعین کتاب الطفیلیین کتاب التنبیه و التوقیف علی فضایل الخریف یاقوت حموی در ترجمه صوری در ذیل احوال ابو عبد الله صوری که از شیوخ ابو بکر بود گوید بعضی از علماء را عقیدت آن است که چون صوری وفات یافت تمام کتب و مولفات او در نزد دختر ش بود ابو بکر خطیب آن کتب را از دختر صوری بخرید و تمام مصنفات خود را از کتب صوری اخذ نمود الا کتاب تاریخ بغداد که مطاوی و مضامین آن بجمله از ابو بکر است و کس را بهیچوجه در آن شرکت حاصل نیست

ابو الفرج نصرانی الطبیب الشامی

طبیبی ماهر و معالجی فائق بوده صاحب طبقات الاطباء او را در عداد اطباء شامیین معدود داشته و در زمره افاضل آن طبقه جلیله منظوم نموده چنانکه ترجمه حال وی نگاشته است کان طبیبا فاضلا بصناعة الطب

ابوالفرج نصرانی

۱ ۶۹۲

جیّد المعرفة لها حسن العلاج اعلی تمیّزا فی زمانه نقل است در آن زمان که صلاح الدین یوسف بوزارت العاضد بالله علوی قیام داشت آن طبیب حاذق در قاهره معزیه بصناعات طبیه و معالجات مرضی اشتغال میورزید و از حسن حذاقت و جودت مهارت که در معالجات جمهور مرضی از وی بروز و ظهور نمود زیاده محل اعتماد عموم مردم گردید و مرجعیتی تام او را در رجوع بیماران پدید گشت یکچند بر نیامد که حضرت صلاح الدین نیز بتوسط جمعی از ملازمان پایه حذاقت و مایه مهارتش ظاهر و لایح گشت از آن پس بگاه عروض امراض و بروز سوء مزاج از وی استعلاج می نمود و در هنگام تندرستی بتدابیر حفظ صحت آن طبیب مطمئن و مستظهر بود و چون دست قضا سباط خلافت علویان را در نوردید و سلطان صلاح الدین در ممالک مصر و شام رایت حکمرانی برافراشت و بر مسند پادشاهی مستقل و مستقر گشت وی را طبیب مخصوص خویش گردانید و هر لحظه بر قدر و شانش می افزود و براعزاز و اکرامش مبالغت مینمود بحدیکه در مجالس انس بمرتبت معاشرت و موانست مخصوص شد و لحظه در حضور ملک غفلت و از کار و عمل خویش تغافل نمی ورزید و در آستان سلطنت بعواطف و عنایات جمیله و تشریفات جزیله همواره از امثال خویش ممتاز و مستثنی بود بدانسان که هیچکس را آن رتبه و شان حاصل نبود بر همین منوال در آن ملک روزگاری بآسایش و رفاه حال میگذرانید تا روزگار سلطنت و زمان عمر سلطان صلاح الدین بسر آمد و زمام مهام ملک و سلطنت بکف اقتدار ملک عزیز در آمد آن طبیب ماهر از مصر بخیال اقامت دمشق بدان ملک انتقال نمود و چون ملک افضل که در فضل و کمال و فقاهت مقامی بلند داشت و در جودت کتابت ید بیضا می نمود آن زمان حکومت شام تعلق بوی داشت و هم سیره و قانونش این بود که در تکریم و تعظیم ارباب دانش و فضل مراسم مبالغت بتقدیم میرسانید و نیز جمعی از فضلا و اطبا در حضرتش اجتماع داشتند میل طبع آن طبیب ماهر را نیز بخویش خوانده بمصاحبت و ملازمت خود برگزید در مواد احتیاج به تبدیل مزاج و استعلاج امراض بوی رجوع مینمود مقارن آنحال ملک افضل را با ملک عزیز برادر مهتر خود کار بپیکار کشید و آن مملکت را از ملک افضل انتزاع نمود چنانکه در کتب تواریخ مضبوط است یکچند حکومت صرخد بوی رسید آخر الامر ولایت سُمَیساط قسمتش گردید و تا انقضای عمر در آن شهر اساس حکمرانی برپای داشت و آن طبیب ماهر همچنان بمصاحبت و ملازمت ملک افضل بسر میبرد تا در سنه ششصد و ده بعلت ادراک در گذشت و هم بسُمَیساط مدفون گردید آن طبیب کامل را در طب دو کتاب بوده یکی از آن در معالجات امراض رأس است و در آن کتاب جوب و شبیهارات و ایارجاترا بمناسبت آمرض ترکیب کرده و موارد استعمال و قدر شربت هریک را مینویسد و دیگر کتابی است که آنرا در حفظ صحت پرداخته در آن کتاب در تدبیر امزجه انسان برحسب اشخاص گوید که حفظ صحت بدان سان که در کهول سزاوار است در انسان دیگر زیاده اهتمام ندارد چه قوت مزاج صبیان و مراهقین و شبان هر نوع ضرر و منافی از اعراض و امراض و غیره را از بدن دفع مینماید و گوید چون امزجه کهول سرد و خشک است و نیز فتی السن شیخوخیت میشود و حرارت غریزیه آناً فاناً روی در نقصان است باید اغذیه ایشان و نیز سایر تدابیر گرم و تر باشد و هم تغذیه خون نکند خصوصاً بحجامت و ارسال علق چه ضرر آن در امزجه کهول بیشتر از فصد است چه خون مرکب روح حیوانی است و در سن کهولت که قوی روی بنقصان است احتراز از آن اولی است و بهترین تغذیه در امزجه کهول غذاهای معتدله و اشربه بلغمیه است و بهترین تدابیر در مزاج کهول طلاء النوره

و نیز استحمام بشرط عادت و هم اغذیه لطیفه و اشربه موافقه نوشیدن و پیوسته طبع را نرم داشتن چه در امزجه کهول احتباس طبع باعث نزول و مورث حدوث دوام است و نیز استعمال مدرات معتدله و دلک معتدل و تدهین و استعمال روایح طیبه فرمودن و همو گوید بهترین تدابیر در حفظ امزجه کهول ریاضت است و افضل ریاضات کثرت مشی است و در امزجه که مانع تجفیه مشی باشد از قبیل خداوندان علت شقیقه و علل اسافل اعضا بر مرکوب نشستن احق و اولی است چون از مرض ادراک سخنی بیان آمد از آن که ایمرض نادر الوقوع است و در نزد عموم مردم غیر مشهور در این مورد مختصراً اشارتی بدان مینمائیم تا هیئت آمرض بر هیئت کان واضح و آشکار گردد بیاید دانست که نوعی از نباتر ا اطبا ادراک گویند و تسمیه آنرا باسم لازم او نهاده اند چه ناگاه بر مزاج این علت پدید گردد حس و حرکت برجای نگذارد چنانکه آدمی بهر حالت باشد نشسته یا ایستاده یا چشمها باز و بر هم نهاده بهمان حالت میماند و محل این علت اندر جزء مؤخر دماغ است و جزء مؤخر از دماغ اشرف اجزای دماغ است بسبب آنکه مبداء قوه حفظ و ارسال قوه لمسی و حرکات ارادیه است بسوی جمهور اعضای مرکبه و غیر مرکبه و سبب آن علت سده ایست که عارض میشود بجزء مؤخر از دماغ یعنی در بطن مؤخر از اقسام دماغ نه جوهر آن بدانجهة روح نفسانی منبعث نمیشود بسایر اعضا از اعصاب نابته از نخاع و اگر تعجیل در علاج ان نکنند اکثر آن است که متقل بسکته خواهد شد و برئی از برای آن ظاهر نخواهد گردید

و آن طبیب را در طب و کتاب بوده یکی در معالجات امراض عین و دیگر در علاج امهال

ابن جوزی ابو الفرج عبد الرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد بن علی بن عبید الله بن عبد الله بن حمادی بن احمد بن محمد بن جعفر الجوزی بن عبد الله بن قاسم بن النضر بن القاسم بن محمد بن عبد الله المحدث الفقیه

لقبش جمال الدین است از مذاهب اربعه بطریقه احمد بن حنبل داشته در زمان خود مقتدا و مروج آن مذهب بوده است ابن خلکان گوید

کان علامة عصره و امام وقته فی الحدیث و صناعة الوعظ یا نهی آورده

کان علامة عصره و امام وقته فی انواع العلوم من التفسیر و الحدیث و الفقه و الوعظ و السیر و التواریخ و الطب و در زمان خلافت مسترشد و راشد و مقتفی و مستنجد و مستضی را بپایان برد و برهه از روزگار الناصر لدین الله را نیز ادراک کرده است ابن خلکان گوید مولد ابن جوزی علی التقریب در سال پانصد و شصت یا ده هجری بود محمود الدین نجار مورخ بغداد از ابن جوزی حکایت کند که گفت میلاد من از روی تحقیق معلوم نیست و لیکن مادرم خبر داد که در وفات پدرت که سال پانصد و چهار ده اتفاق افتاده است از سنین عمرت سه سال گذشته بود بنابر این چون بسن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اکتساب معالی رغبتها و همت خود ساخته روزگاری بمباحث علوم و تدرب فنون پرداخت در محضر ابو عبد الله حیاط و عبد الله نمی بن احمد مقری و ابراهیم بن دینار بهدوانی بقرائت قرآن اشتغال جست و کتاب مغرب و سایر کتب ابو منصور جوالیقی را از ابو منصور بیاموخت و ابو بکر دینوری و احمد بن ابو المعالی حربی و حسن بن عبد الله بن نصر و گروهی دیگر را در فقه تلمذ نمود و مسند احمد بن حنبل را از مدرس محمد بن ناصر فرا گرفت و در تحصیل مناقب ابن حنبل و جامع ترمذی محضر ملک بن عبد الله بن ابی سهل را ملازم گردید و کتاب دم الفیه ابراهیم حربی را بواسطه قرائت ابو الفضل بن ناصر از فاطمه

ابن جوزی واعظ

۲۰۴۳

جت حسین بن حسن فضلویه رازی استماع نمود و از سایر مشایخ که شرح اسامی هریک از ایشان مورث اطناب میشود نیز استماع کرده است و در فن وعظ شش در تمامت اقطار و امصار اشتهار یافت گویند از عهد صباوت همواره در مجالس وعاظ حاضر شدی و از ایشان استفاضت نمودی و با وجود صغر سن در محضر ناس بمنبر ارتقا جستی و از نصایح و مواعظ سخن راندی خود گوید در سال پانصد و پست ابو القاسم علی بن یعلی هروی واعظ وارد بغداد شد و من در آن سال چندان صغیر و خرد سال بودم که رفتار و حرکت بر من سخت بود پس مرا در آغوش گرفته بحضرتش حمل داد و مدتی در بارهٔ من زیاده عطوفت آورد جامه از لباسهای خود بر من بپوشانید و فصولی از مواعظ بر من تلقین نمود و من در آن سن تمامت آنها در حافظ ضبط کردم بعد از مدتی که در آن بلد بزیست عزم رحیل کرد و در روز ارتحال برای توديع مردمان برنشست و قریب پنجاه هزار نفر بروی مجتمع شدند پس در انجمع مرا بخواند و بفرمود تا بمنبر صعود کردم و با حضور وی از آنچه در خاطرم جای داده بودم نطقی کردم که مستحق تحسین و آفرین شدم بالجمله از آن پیش بموعظت اشتغال جست و مدتی بس دراز در مجالس ابو الحسن زاغونی دقایق خطابه و نکات وعظ بیاموخت و در تاریخ منتظم او را بوالحسن زاغونی رارسم و دیدن آن بود که روزها در جامع منصور قبل از نماز برای افادت و تدریس می نشست و پس از ادای فریضه بموعظت برمیخواست و روزهای شنبه در باب بصره و نزد قبر معروف کرخی بنصایح کافیه و مطالب عالیه مشغول میشد در سنه پانصد و بیست و هفت که ابو الحسن از این سرای فانی رحلت کرد با ستصواب کروهی از افاضل و اماثل آن سرزمین ابو علی را ذا سنی را در مقام او بداشتند تا خود بالقاء آن رسوم و احیاء آن علوم ملازمت جوید و چون من زیاده خرد سال بودم مردمان مرا لایق آن منصب و قابل آن مطلب ندانسته آن مقام را از من مضایقت کردند پس از چندی روزی بمجلس وزیر شرف الدین انوشیروان بن خالد کاشانی درآمدم فضل شبعی از وعظ بروی القا نمودم مرا زیاده تحسین نمود اذن داد که روزها در جامع منصور بمنبر ارتقا جسته تکلم کنم در روز اول مجلسم از اکابر فقها مشحون بود از آن پس در باب بصره و نهر معلی و نزد قبر معروف تکلم مینمودم جمعیت بسیار در مجلسم حاضر میشد مذ سع القصه در عهد خلافت المسترشد بالله و الراشد بالله و المقتفی بامر الله در زوایای خمول و گمنامی بسر می بردم و در زمرهٔ متقربان حضرت و محرمان خدمت ازمن نامی نبود و چون المقتفی بامر الله درگذشت بفرمان فرزندش المستنجد بالله که بعد از وی خلیفه بود بساط تقریبت بگستردند و خود بر سم مقرر سه روز در آن بزم عزا بنشست تا مردمان تعزیت و تسلیت در می آمدند پس مقرر کرد تا مرا حاضر کردند و کرسی بنهادند و بفرمود تا من بر فراز آن جای گرفتم در آن سه روز بسخنان عبرت آمیز و نصایح تسلیت انگیز هی تکلم مینمودم و پس از انجام مراسم تعزیت تبشر یعنی فاخر مرا مفتخر فرمود و مقرر کرد که روزها در جامع منصور بموعظت سخن گویم روز شنبه بیست و هشتم ربیع الثانی در مقام مقرر حاضر گشته بموعظت بنشستم صیت سخن و آوازهٔ وعظ من چندان منتشر گشت که در اندک زمان علی التقریب و التخمین پانزده هزار نفر باستماع مواعظ من حاضر میشدند اتفاقا در آن زمان بدواعی نفسانیه گروهی داعیه بدعت و خلاف آغاز کردند و من بحمایت شرع قویم با ایشان در مجالس عدیده نزاع برخواستم با مداومت بر این و مجاز از فیض فضل الهی ایشان را ملزم کرده غالب آمدم در شب یکشنبه دوازدهم جمادی الآخره از سنه پانصد و شصت بحجره با اصحاب خود در سطح بام خفته بودم در عالم رؤیا دیدم که خود در سرای وزیر عون الدین یحیی بن هبیرة بن محمد بن هبیره شیبانی حاضرم و با او صحبت میکنم ناگاه مردی باجره کوتاهی نمایان گشت و پی محابا بمجلس درآمد

و پدر مکتب آن حربه را بر خیشین وزیر فرود آورد و خون مانند فواره بجوشش نمود در آن اثنا انگشتری طلائی دیدم که بر زمین افتاده او را برداشتم و همی منتظر بودم که خادمی در آید خاتم بروی تسلیم کنم در خلال آن احوال آشفته حال از خواب بیدار شدم ماجری بر اصحاب باز گفتم هنوز قصه را با پایان نرسیده بود که مردی در آمد و گفت که وزیر وفات نموده برخی که روز نشین در صحبت وزیر بودند زیاده انکار آوردند چند لحظه نگذشت که آن خبر صحت پیوست از وقوع آن واقعه استفسار رفت گفتند دوش در هنگام سحر عارضه قی و تهوع بروی دست داد نظر باعتماد و اطمینان ابن رشاده طبیب را خواسته استعلاج نمود ابن رشاده نظر نجیب طبیعت دوا لی بسم امیخته بروی پاشانیده فی الحال در گذشت بالجمله برخواسته بسرای وزیر در آمدم پسرش را چون نظر بر من افتاد گفت تغسیل وزیر با وجود تو هیچکس را نشاید ایجاباً بمسئوله تغسیل را مهیا کشتم و غسل پرداختم چون دستش برگرفتم که آب زیر بغلش فرا گیرد خاتم طلائی که در دست داشت بر زمین افتاد از مشاهدت آن حالت و تذکر رویا زیاده در تعجب شدم و نیز در منتظم گوید مرجان که یکی از خدام بزم خلافت بود بطریق شافعیه بسیب مولع و حریص بود و از روی تعصب همواره در اذیت و آزار حنابله کوشش میکرد چنانچه درباره من زیاده از دیگران مخاصمت و معاداة مینمود چنانچه بعد از فوت وزیر با من طریق خصومت پیمود و در حضرت خلافت از من بنمیمت کرد و سعایت برد و گفت بسیاری از گماشتهای وزیر بود و بیعت نزد ابن جوزی بوده است و اکنون بمقام انکار برآمده آنها را از خلیفه مخفی داشته خلیفه بر آن قول واقعی نهاده بلکه گفت انچه گفتی محال پندارم زیرا که ابو حکیم که از اهل ثروت و غنی بود بمرد و او را در نزد ابن جوزی یازده دینار بماند ابن جوزی آنرا هیچ بخود صرف نکرد و ما را از آن دو نیز آگاه ساخت مع القصه مرجان در تعصب بمثابه بود که رکنی را که وزیر در گذار برای حنابله بنا کرد و ابن طباخ حنبلی را با مانت آن مکان مقرر داشته بود بدون اذن خلیفه در انهدام و انعدام آن مبادرت اقدام نمود باخبار متواتره مرا خبر دادند که مرجان میگوید غرض کلی و مقصود اصلی آن است که اساس مذهب احمد بن حنبل را چنان ویران کنم که از آن طریقه اسم و رسمی در صفحه روزگار نماند چون شعله آن تعصب زبانه کشید و آنچه بر زبان میراند بوقوع هم پیوست اطفاء آن نار را از سحاب رحمت الهی درخواست کرده بفضل خدائی پناهیدم از لطف عمیم الهی چندی نگذشت که مرجان در گذشت یکی از اصلحا گوید پس از فوت مرجان در عالم واقعه دیدم که دو نفر او را گرفته کشان کشان میبردند از صورت حال پرسیدم گفتند ویرا بجانب دوزخ می برند سبب خواستم گفتند محض عداوت ابن جوزی است و چون المستنجد انتقال نشاد کرد و خلافت المستضئ بنور الله را مسلم گشت برسم مقرره سه روز بعزای پدر نشست مردمان از هر گروه دسته دسته بتهنیت و تسلیت می آمدند ابن جوزی را بفرمود هر روزه بر منبر وعظ نماید و مواعظ شافیه و نصایح کافیه سخن کرده و روزیکه مستضئ جنازه پدر را بمرقد مقرر حمل دادی گروهی از علماء را بمزید عنایت اختصاص داده نزد هر یک مصحفی برسم هدیت بفرستاد من جمله مصحفی که در نهایت خوبی بود نزد ابن جوزی ارسال کرد و در منتظم گوید که در بیست و دوم شهر محرم از سنه پانصد و شصت و هفت هجریه بعرض مستضئ رسانیدند از یمن اقبال و فر اجلال خلیفه نام عاضد علوی از صفحه خطبه افتاد و در دیار مصر خطبه و سکه بنام مستضئ صفا و فروغ یافت بعد از وصول این خبر ابو سعید بن ابی عصرون را که بشیر این واقعه بود بخلاع فاخره و مزید اختصاص نواخت و هم فرمود دار السلام را آذین کنند و مردمان بشادی بگذرانند از استماع این خبر اتباع بنی العباس زیاده مسرور و اشیاع علویان بس ملول و غمگین شدند و من در آن عیش و عید و جشن سعید تحفه بارگاه خلافت و ارمغان حضور مستضئ را

ابن جوزی واعظ

مؤلفی بدیع و مصنفی طریف صلاح دانسته کتاب المنتظم علی معشر را تصنیف کرده از غرض خلافت بگذرانیدم زیاده مستحسن و مطبوع افتاد و بسی مورد الطاف و انعام آمدم و هم او گوید در یکی از جمعات محمد طوسی واعظ در تاجیه بمنبر صعود نموده سخنها بر زبان راند منجمله آن که عبدالرحمن بن ملجم با وجود قتل امیرالمومنین علی بن ابیطالب در عداد کفار معدود و بناشد حضار از آن کفار زشت یکباره از جای برجواسته بروی هجوم آورشدند و از منبر بزیر آوردند باجر و سنگ و کلوخ او را درمیان گرفتند واعظ فرار کرده خود را بسرای خویش رسانیده متحصن گردید روز دیگر که نوبت وعظ بنام او بود اصحابش بجایگاه مقرر گردآمدند و برسم معهود منتظرش بنشستند مردمان اجتماع و ازدحام نموده سنگ و کلوخ بسیار و شیشهای نفت فراهم و آماده کرده که چون واعظ درآید بسکسارش کنند چندش بسوزانند واعظ از آن واقعه آگاه شده در پردهٔ اختفا بزیست و در آن مجمع حاضر نگردید ماجری موقف خلافت رسانیدند توقیع بلیغ و حکم اکید برمنع و عظ و نهی موعظت رقم شد و هم بر این منوال روزگاری بپائید تا آنکه خلیفه مختفر بمصالح دینیه و مراسم ملکیه برسه طایفه غاطفت آورده رخصت داد که سه نفر از زمره شافعیه و حنفیه و حنبلیه بموعظت برمنبر صعود کنند پس مرا از فرقه حنبلیه معین کرد و هم دو کس از شافعیه و حنفیه را مشخص داشتند تا بموعظت اشتغال جویند ولی جرئت نفر احدی در موعظت ماذون نگردید و نیز گوید مرا رسم دیرین این بود که هر روزه در منبر آیتی چند از کلام الله مجید میخواندم پس بتفسیر آن آیات و توضیح آن مشکلات پرداخته در تفسیر محکمات و متشابهات بسط مقال میکردم سالی چند بر این منوال میگذرانیدم و در روز شنبه نهم جمادی الآخره از سنه پانصد و هفتاد و یک هجریه تفسیر بآخر رسید منت خدا را که بنعمت این توفیق بر من ارزانی داشت و بدین موهبت مخصوصم فرمود چه گوشی نشنیده از بدو نزول قرآن تاکنون واعظی در منبر کلام الله مجید را از فاتحه تا خاتمه برخواند و حق تفاسیر را ادا کند و اکنون باعادت تفسیر مبادرت جسته اکثری از آیات شریفه را برخوانده و تفسیر نموده ام پروردگارا تو توانائی که مرا بر اتمام مقصود و انجام مأمول توفیق بخشی در شهر رمضان از سنه پانصد و هفتاد و یک هجریه گروهی از روافض بسبب صحابه کمر بستند و درباره ایشان بناسزا و ناروا لب گشودند صاحب مخزن وقایع را بعرایض و ذرایع بعرض حضور خلیفه برسانید و از عواقب موکه آن امر را مستصوب نیفتاد زیاده سخن راند صلاح وقت را در آن دید که از طرف خلافت جانب ابن جوزی را رعایت و حمایت کرده تا در اطفاء نائره فساد و اصلاح عباد سعی بلیغ مرعی دارد و پس خلیفه باستصواب صاحب مخزن یرلیغی بلیغ و فرمانی محکم بنوشت ایما براینکه ابن جوزی بهر نوع که صلاح داند در رفع فساد را اقدام نماید ابن جوزی گوید بعد از وصول فرمان و حصول اطلاع در جامع بمنبر برآمدم و مردمانرا گفتم که کفار ناهنجار و اقوال زشت راکه روافض باصحابه کبار و خلفای راشدین میان آورده اند بسمع امیرالمومنین رسیده بر من مقرر داشته که هر کس ناسزا گوید سزایش در کنار نهم اینک عموم مستمعین را اعلام میدهم که برحسب حکم خلیفه بایستی مواظبت و مراقبت جوئید تا آنکه هر یک از عوام و خواص بر آن کردار ناپسند اقدام کند و از آن کفار ناهنجار کلامی گوید مرا آگاه سازید تا سزای عوام و یران سازم و بحبس مؤبد ایشان را بندنهم و خواص را بمنع موعظت و نفی بلد سیاست نمایم بعد از شیوع آن خبر و انتشار این اعلام و اعلان روافض از انکخار لب فروبستند و در روز شنبه بیست و نهم رمضان از سال پانصد و هفتاد و چهار صاحب مخزن محفلی مرتب داشته گروهی از فقهاء فضلاء و اکابر

تاجیه
مقبره ایست بنداد منسوب بسوی مدرسه تاج الملک ابوالغنائم و نهایت کوفه شهر آلارب

ابن جوزی واعظ

اعاظم را دعوت کرد و در آن مجلس گرد آمدند و از هر جا سخن بمیان داشتند در آن اثنا رشته سخن بمغنی پیوست که ابن بغدادی فقیه گفت چون عایشه با امیرالمومنین علی بن ابیطالب آغاز خصومت و خلاف کرده لاجرم در زمره بغاة و خوارج خواهد بود صاحب مخزن برآشفت و گفت فی الحال او را از مجلس کشیده بمحبس بردند و چند کس بر گماشت تا او را در بند نگاهدارند پس صورت مجلس بخلیفه نگاشت مقابیب و تعزیرش توقیع در رسید پس صاحب مخزن فقها را حاضر ساخته با ایشان در میان آورد که هرگاه چنین قائلی بر خطای خود اعتراف آورد آیا تعزیرش ساقط تواند بود ابن بغدادی تن بخطای خویش نداده و هسی بر اثبات دعوی خود براهین و حجج اقامت مینمود و حاضران در نقض و رد آن سخن میراندند ابن جوزی گوید من گفتم چنین شخص در چنان خطا معذور است چه او را در اخبار و سیر معرفت و تتبعی نیست پنداشته است که عایشه خود منشاء فتنه و فساد بوده و خود محض خصومت با علی مرتضی آغاز مخالفت کرد در این عقیدت بخطا رفته و ندانسته که سفهای فریقین نایره حرب شتعل ساختند و عایشه را هیچ وجه در آن امر مداخلت نبوده اگر ما را در اخبار و آثار مدرب و تتبع نمی بود با او هم عقیدت مینمودیم الغرض تعزیر چنین شخص این است که در محضر جماعت بر خطای خود اقرار کند و از عقیدت خویش در گذرد و چون چنین کند بایستی از حرش اغماض نموده دست از تعزیرش بدارند چون مقالات من بسمع خلیفه رسید زیاده پسندیده افتاد بفرمود که آنچه ابن جوزی بر آن فتوی داده معمول دارند و هم او را ملتزم نموده که پس بر چنان قول شنیع معاودت ننماید و اگر چنین کند او را پائی دهند در روز پنجشنبه نهم رجب از سنه پانصد و هفتاد و چهار المستضئ بحلیکه در استماع مواعظ نشستی قرار گرفت و من بر سم مقرر بر فراز منبر جای گرفتم مواعظ و نصایح لب گشودم و خلیفه از منظره بر من نظر میکرد و سخنانم می شنید پس طریق موعظت و نصیحت پیش گرفته چنانچه باید و شاید سخن گفتم و در مواعظ امیرالمومنین رشته کلام بجائی پیوست که داستان رشید و شیبان مناسب آمد گفتم وقتی از اوقات هرون الرشید شیبان را که از اجله وعاظ بود بخواند و بفرمود مرا موعظت کن گفت یا امیرالمومنین کسی که در دنیا بیمناکت کند تا در آخرت ایمن بشوی بهتر از کسی است که در دنیا نویدت دهد تا در عقبی بیمناکت کند رشید گفت این مختصر را مطول کن و این مجمل را مفصل بیان کن گفت آن کسیکه از عقبات و احوال قیامت ترا خائف سازد و گوید خوف و خشیت الهی پیشه خود ساز بنجه آنکه در روز فزع اکبر ترا موقف بیاورند و از برای حساب بیاورند و از آن رفتار و کردار که بارعایا داشته مواخذت کنند و اعمال ترا بمیزان عدل بسنجند و سزای گناهانت را در کنارت نهند چنین کس ترا ناصحتر و نیکوتر است از کسی که برای ترضیه خاطر و خشنودی تو بترهات و اکاذیب لب گشاید و گوید خداوند مذعفار اقارب و خویشاوندان و منتسبین رسول الله را بر معاصی مواخذت نکند و ایشان را در معرض حساب نیاورد رشید چون این کلمات بشنید از خوف و بیم چندان بگریست که حاضران بر حالش رقت آوردند ابن جوزی گوید آنگاه بجانب المستضئ بالله متوجه شده گفتم یا امیرالمومنین اگر مصایح راحت سوز و مواعظ عبرت آموز که در خاطر دارم باز گویم بر خود خائف و هراسان باشم و هرگاه خاموش نشسته لب فرو بندم بر عاقبت امر خلیفه بیمناک و ترسان گردم دلی باقتضای محبت خیر و صلاح خلیفه بر رعایت احوال خود اختیار کرده شرط موعظت بجای آرم و حق نصیحت ادا کنم و از نصیح پند پروا نکنم بعد از انجام آن امر و اتمام آن سخنان از منبر زیر آمده بسرای رفتم اسم او گوید در یوم عاشورا

ابن جوزی واعظ

تحت منظره در باب البدر بر منبر رفته تکلم کردم و گفتم سرکاه سبده خلافت حاضر نبودم معروض میدارم که یا امیرالمومنین خداوند عزاسمه با انکه غنی بالذات است و اصلا بتو محتاج نیست ترا خوشنود خواسته و از هر نعمت ترا دلخوش داشته است خوشتر انکه تو هم که سراپا احتیاجی و در هر چیز با دنیا نیازمندی رضای او را از دست ندادی قدر این نعمت بشناسی و در شکر و سپاس از انباء جنس خود افزون باشی بپایانم بر امیرالمومنین زیاد مؤثر افتاد پس از انقضاء مجلس صدقات بسیار بر فقراء و مساکین انفاق کرد و محبوسین را از قید و بند آزاد نمود یافعی حکایت کند که وقتی مستضیی بالله خلیفه بر محاسبی از محاسبین خود سخت غضب کرد و بر آن عزیمت شد که او را در قید شکنج و عذاب آورد آن شخص از کنون خاطر خلیفه مستحضر کرده از دار السلام فرار کرده در زاویه اختفا مخفی گشت کماشتگان مستضیی بالله هر چند او را طلب کردند نیافتند صورت ماجری بعرض رسانیدند خلیفه از این معنی زیاده خشمگین گردید فرمان داد تا برادرش را گرفته بمصادرت و بی اعتدالی مبلغ خطیری از او بگرفتند و رها کردند پس آن شخص که خود بجای برادر غرامت داده بود نزد ابن جوزی آمده بشرح ماجری تکلم کرد و از ظلم اخذ غرامت تظلم نمود ابن جوزی گفت چون مجلس وعظ تشکیل یابد تو نیز در آن مجلس حاضر شو و چون از موعظت فراغت یابم برخیز و مرا متذکر ساز در آنحال کلماتی بیان آرم شاید بدان سبب خلیفه بر تو رقت آورد و بر دا موالت فرمان دهد روز دیگر ابن جوزی بر منبر آمد بعادت مستمره بموعظت پرداخت و خلیفه نیز بر سم مقرر در وراء پرده حاضر بود چون موعظت بپایان رسانید آن شخص متظلم بپای خواست ابن جوزی چون او را بدید در مقام تعریض برآمده گفت که چنین کس را مؤاخذت روا نیست و آنچه بظلم و عدوان از وی گرفته اند بایستی بدو مسترد دارند اکنون بر خلیفه لازم است که بفرماید آنچه ماخوذ داشته اند بوی باز رسانند

پس این ابیات انشاد کرد

قِفِي ثُمَّ اخْبِرِينِي بِاسْعَادُ ... بِذَنْبِ الطَّرْفِ أَمْ بِتَلَفِ الْفُؤَادِ

وَأَيِّ قَضِيَّةٍ حَكَمَتْ إِذَا مَا ... جَنَى زَيْدٌ بِهِ عَمْرٌو يُقَادُ

يُعَادُ حَدِيثُكُمْ فَيَزِيدُ حُسْنًا ... وَقَدْ يُسْتَحْسَنُ الشَّيْءُ الْمُعَادُ

حاصل معنی انکه ای سعاد دمی آرام گیر و مرا از ستم این بی اعتدالی آگاه ساز که از چه روی بگناه دیدگان دل را در قید هلاک آوری این داوری نتیجه کدام قضیه است که بر جنایت زید عمرو را قصاص کنند حدیث دوست هر چه مکرر شود و اعادت پذیرد در مسمع عاشقان نیکوتر و خوشتر آید چه بسا هر بار که در نظر مستحسن و پسندیده آید چون ابیات مسموع خلیفه شد زیاده مطبوع آمد از وراء ستر حکم داد که اموال او را بوی بسپارند مع القصه صاحب کامل التواریخ گوید ابوالفرج بن جوزی را رسم چنین بود که در حق مشایخ و اکابر زبان طعن و قدح گشودی و همواره بر افاضل و اعاظم تشنیع و انکار آوردی و ایشان را از جراحات لسان آزرده خاطر ساختی و خود نیز بنجایت لسان آزارها یافته و شکنجها دیده است و روزگارها در قید و حبس بوده است چنانچه یافعی در شرح حوادث سال پانصد و نود و پنج هجری از ذهبی حکایت کند که در این سال ابوالفرج بن جوزی را بعد از پنجسال قید و بند از شدائد حبس خلاص و از محبس واسط رها شد و مردمان طاقاتش کردند یافعی گوید ذهبی سبب حبس را بیان نکرده است ولی من خود از موثقین استماع نمودم که حبسش آن بود

ابن جوزی واعظ

که در باب محیی الدین عبد القادر جیلانی بسخنان ناشایست لب می‌گشود و خاطرش از طعن و طرز نهی رنج میداشت از اینروی روزگاری او را در محبس بداشتند بالجمله ابن جوزی در خورده گیری و نقیصه جوئی بر خورد و کلان انتقامی نکرد چنانکه در مطاعن ابو حامد غزالی فصل مشبعی آورده است در شرح حوادث سنه پانصد و پنج هجریه که سال وفات غزالی است پس از شرح احوال او گوید که ابو حامد را کتابیست موسوم باحیاء العلوم و در آن کتاب قانون فقه و اساس شرع از دست داده طریقه و رسوم صوفیه مسلوک داشته چنانچه در مقام ارشاد و تعلیم مستر شدین حکایت کند که مردی بریاضات و مجاهدات نفسانیه راه و جهه همت ساخته بود روزی بحمام در آمد در همنگام خروج جامهای شخصی را بسرقت برداشت و در زیر لباسهای خود پوشید و آهنگ بیرون شدن کرد مردی از اهل حمام از آن کردار زشت مستحضر گردید مردم را آگهی داد فی الحال او را دستگیر کرده جامها ازوی باز گرفتند و از اینروی بدر حمام بانبن خاص و عام اشتهار یافت و از ملامتها و سرزنشها که از خلق دیدی و شنیدی بمقامات عالیه ارتقا جست ابن جوزی گوید هرد انا میداند که ذکر امثال این حکایات در مقام ارشاد مستهجن است و بایستی چنین سارقی را که در چنان محل جرات سرقت ورزیده بقطع عبرت دیگران نمایند و نیز مسلم را شایسته نیست که مصدر فعلی شنیع شود تا بدان سبب مردمان در حق او سخنان زشت گویند از اینروی خود را در گناهان و معاصی افکند و نظیر اینگونه حکایات در آن کتاب بسیار است که ذکر آنها مناسب مقام نیست من خود تمام اغلاط و اوهام این کتاب را التقاط نموده در یک مجموعه بپرداختم و آنرا باعلام الاحیاء و باغلاط الاحیاء نام نهاده ام و هم در کتابلبیس ابلیس بعضی از آنها اشارت کرده ام ابن جوزی گوید ابو حامد غزالی از قلت تتبع و عدم تضلع معرفتی تمام و بصیرتی کامل در احادیث و اخبار نداشته و صحیح را از سقیم و ضعیف از موثق نمیشناخته از اینروی در مؤلفات خود کثیری از اخبار موضوعه و بسیاری از احادیث مجعوله ایراد کرده و محل اعتماد خویش دانسته مؤید آنکه کتابی بنام المستظهر بالله عباسی تألیف کرده و در آن کتاب برکرده و باطنیه بسی اعتراضات و ایرادات وارد نموده و در آخر آن کتاب شرذمه از مواعظ خلفا ذکر کرده منجمله گوید وقتی سلیمان بن عبد الملک بنزد ابی حازم پیغام داد که از افطار مخصوص خود ما را چیزی بفرست ابو حازم قدری از سبوس بوداده که محض افطار خویش مهیا کرده بود برای سلیمان بفرستاد پس سلیمان سه روز روزه داشت و در روز سیم بدان سبوس روزه بگشود و در همان شب با همخوابه خویش مباشرت جست از آن لقمه حلال نطفه عبد العزیز منعقد و چون عبد العزیز بوجود آمد و از سن طفولیت و صباوت بگذشت و مراهق شد زنی اختیار کرد و عمر از وی متولد گشت ابن جوزی گوید این روایت که ابو حامد آورده است از منهج صواب بیرون است چه عمر پسر عم سلیمان است نه پسرزاده سلیمان و آنکس که نقاد اخبار و صراف احادیث است با مثال این روایات هرگز لب نگشاید و اینها را محل اعتماد نشناسد مستور نماند از جمله انکارها که ابن جوزی در محل و موقع ایراد کرده است قدح و اعتراضاتی است که بر عبد المغیث وارد آورده تفصیل این اجمال آنکه عبد المغیث بن زهیر بغدادی که از اعیان حنابله است کتابی در فضایل یزید بن معاویه تألیف کرده و در آن کتاب از مناقب یزید طرائفی چند ایراد نموده

وهم بر کسانی که لعن یزید را مباح و جایز نشمارند طعن زده است ابو الفرج بن جوزی در رد آن مقالات کتابی تصنیف کرده و آنرا کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع عن ذم یزید نام نهاده و در آنکتاب بر رد عبد المغیث بسی مبالغت و اصرار آورده و بر طبق مدعای خود باقوال محدثین عامه استدلال حسنه و ما بعضی از آنرا در این کتابت ایراد کنیم گوید سایلی از من پرسید که در حق یزید بن معویه چگونی گفتم افعال قبیحه و آثام کبیره که از او بوقوع پیوست بر سوء عاقبت چهر ان اعمالش گواهی دهد گفت آیا بر لعنش اجازت دهی گفتم خداوند ان تقوی و ارباب ورع که در عداد علمای کبار باشند لعنش مباح شمارند چنانکه احمد بن حنبل شرحی آورده است که آنرا بر اجازت لعن بسی مزیت و زیادت است و از مهنا بن یحیی حکایت شده که گفت در باب یزید از احمد بن حنبل سئوال کردم گفت یزید آن ناکس است که مرکب شش انگذاکه مرکب شد گفتم اعمالیکه ارتکاب ورزید چه بوده است گفت رعایت حرمت حریم رسول الله صلی الله علیه و آله از دست داده به نهب و تاراج آن بلدهٔ مبارکه پای نهاد گفتم آیا روایاتش معتمد دانی و ما را بنقل مرویات او اجازت بخشی گفت حاشا و کلا صحیح مسلم را روا نیست که از او حدیثی روایت کنند و قاضی ابی یعلی بن فرا در کتاب معتمد خود از صالح بن احمد بن حنبل روایت کند که گفت وقتی با پدرم بیان آوردم که قومی درباره ما اعتقاد کرده اند که ما از جمله موالیان و دوستداران یزید بن معاویه هیاشم چون پدرم این سخن از من بشنید زیاده بر آشفت و گفت ای پسرک من آن کس که بحلیهٔ ایمان متحلی و ارسته است هرگز ضعفای خاطر را بر نکث موالات یزید مکدر نسازد گفتم پس چرا تو خود او را لعن نکنی گفت ای پسرک من هرگز یاد ندارم که احمد را لعن کرده باشم ای پسر از چه روی لعن نکنی آن کسی را که خدای عز اسمه در فرقان مجید خود او را لعنت کرده گفتم در کدام موضع از کتاب الله است گفت در این آیه کریمه که میفرماید فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعْمَىٰ أَبْصَارَهُمْ یعنی آیا از شما متوقع چنین است که چون بر منصب حکومت و امارت مستقر شوید و متولی امر مردمان آیید از روی تکبر و تجبر در زمین طریق فساد پیمود و اخذ رشوت کنید و خونها ناحق بریزید و قطع رحم نمائید آن کردهٔ مفسدین کسانی باشند که خدا یتعالی آنرا از رحمت خود رانده و دور ساخته و ایشانرا بجهة فرط عناد و انکار بحال خود گذاشته و نظر لطف از ایشان باز گرفته از اینروی از استماع کلام حق اعراض نموده اند و طریق هدایت از نظر اعتبار انداخته پس به سخن صواب اصغا نکنند و نه راه حق منظور میدارند پس احمد بن حنبل گفت ای پسر آیا کدام فساد عظیم تر و بزرگتر از قتل حسین بن علی علیه السلام است و هرگاه کسی از راه اعتراض گوید که کریمه فهل عسیتم الخ در شان منافقین از یهود نازل است و شامل مسلمین نیست جواب گوئیم که این تفسیر از مقاتل ابن سلیمان منقول است و عامه محدثین مانند بخاری و وکیع و ساجی و سعدی و رازی و نسائی و دیگران بر کذب او اجماع کرده اند و احمد در مسند خود از حضرت نبوی روایت کند که فرمودند مَنْ أَخَافَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ ظُلْمًا أَخَافَهُ اللَّهُ وَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَرْفًا وَلَا عَدْلًا

یعنی هرانکس از روی ظلم وعدوان اهل مدینه را در هراس افکند خدا تعالی در موقف قیامت او را در ورطه بیم وخوف اندازد وخدا تعالی وملائکه وتمام مردمان او را لعنت کنند وتوبه اش از درجه قبول ساقط است وتمام نوافل وفرایض او ازاوج اعتبار ها بط خواهد بود وپس از نقل اقوال محدثین خود گوید شگفتی کبیر وحیرت میبار از اینکه ابن زیاد با حسین بن علی طریق مقاتلت پیمود وعمر بن سعد وشمر وسنان را بر قتل آنجناب دلیر نمود تا او را شهید کردند وسر مقدس نزد ابن زیاد بردند بلکه شگفت وحیرت از آن است که یزید بن معاویه حسین بن علی را معاونت ویاری ننمود ورضاء که آل رسول الله بر اقتاب شتران سوار کرده با سیری اشیا را بدمشق بردند وهم این کردار ناهنجار بسی محل حیرت وشگفتی است که در مجلس خود بحضرة که در دست داشت ثنایای خورشید ضیای آنحضرت را مقروع کرد شگفت انگیز تر آنکه هنگامیکه مرد شامی فاطمه بنت الحسین را بکنیزی طلب کرد یزید آهنگ نمود که تسلیم نماید وگفت مرا رسد که شما را برسم کنیزی بمردمان بخشیم پوشیده نماند ذیل این روایت این است وقتیکه آمد شامی آن سوال قبیح را از جناب ام کلثوم بر زبان گفت که تو نمیتوانی مرتکب این عمل شوی یزید گفت از چه روی نبخشیدن نتوانم اگر خواهیم ببخشیم فرمودند میتوانی در صورتیکه از دین جدم خارج شوی یزید ساکت شد محیی الدین این را دلیل عدم کفر او آورده ومیگوید مجتهد مخطی بوده براو باکی نیست الغرض هرگاه از خداوندان انصاف ومروت داوری جویند بر این معنی یکرای باشند که در باره چنان قاتل بلعنت فقط اقتصار جستن از آیین انصاف وکیش مروت پیرون است

ویزید آن ناکس است که هنگامیکه سر مطهر نزد او بود با شاخ چوب خیزران تمثل جست وگفت

لَیْتَ اَشْیاخِی بِبَدْرٍ شَهِدُوا ... جَزَعَ الْخَزْرَجِ مِنْ وَقْعِ الْاَسَلِ

فَاَهَلُّوا وَاسْتَهَلُّوا فَرَحًا ... ثُمَّ قَالُوا یَا یَزِیدُ لَا تُشَلّ

وهر کس از جوهر دانش بهری یافته است داند که آن گفتار شنیع وآن کردار قبیح بر خوارج روا نباشد تا مذبذبه مصطفی چه رسد زیرا که هرگاه خوارج از دیار ملت جویند باتفاق واجماع مسلمین میباید اشیا را غسل دهند وکفن کنند نماز گذارند وبخاک سپارند پس محقق ومبرهن گردید که بآنحضرت ظلمی کردند که هرگز در باره خوارج نشده است وهرگاه قلب یزید از احساد جاهلیت وکینه های بدریت خالی بود با بسیی آنهنگام که سر مقدس بدو رسید در اجراش مبالغت نماید وبحضره اش آرزده نسازد وکفن نموده دفن نکند ودر حق اهل بیت رسول الله احسان نماید وبعضی از جهال لعن او را جایز نداند وبر مدعای باطل خویش بدین حدیث احتجاج جویند که اَلْمُؤْمِنُ لَا یَکُونُ لَعَّانًا یعنی مؤمن را شایسته نیست که کسی را لعنت نماید وجواب از این حدیث آن است که روایت محمول وماؤل است بآن کسان که سزاوار لعن نیستند انتهی سبط ابن جوزی آورده که از بعضی مشایخ شنیدم که جدم ابو الفرج بن جوزی روزی در بغداد در محضر الناصر لدین الله موعظت کرد ومجلس از اکابر علما وفضلا مشحون بود کرسی بخواستند ودر باب لعن یزید از او استفتاء نمودند در جواب گفت چه گویید در حق مردیکه سه سال امر خلافت را معتقد بود در سال نخستین حسین بن علی را مقتول ساخت ودر سال دوم نهب وتاراج

مدینه طیبه جسارت کرد سال سوم منجنیقها در مکه نصب کرده کعبه را منهدم ساخت آنجا غارت کنند آیا او را لعنت نمائیم گفت آری او را لعن کنید طایفه از هواخواهان یزید در این مجلس حضور داشتند چون ماجری بدیدند برخواسته راه خود پیش گرفته پس ابن جوزی این کریمه تلاوت نمود الا بعدا للقوم الظالمین کما بعدت ثمود انتهی یکی از علمای امامیه که از اجله معاصرین بود در کتاب خود آورده است که وقتی بدار السلام بغداد رخت کشوده بخانه شهاب الدین سید محمود آلوسی که خود در میان علمای عامه بغزارت فضل و بیان فتاوی علم بود فرود آمده شرایط میزبانی و وظایف پذیرائی بجای آورد و یکچند در آن منزل اقامت داشتم روزی از آن سرای بیرون شده بمجلس طلاعبد الرحمن کردی که اهل سنت و جماعت او را در شمار زهاد و مرتاضین معدود میدانستند و در مراتب علمیه و مقامات قدسیه ویرا از شهاب الدین سید محمود بسی افزون میدانستند در آمدم از هر جا سخن بمیان آمد در آن اثنا چنان مناسب افتاد و صلاح آمد که من مفاخرت و مباهات آغاز کرده گفتم هر مشکل که از هر فن داری استفسار کن تا بر تو آسان نمایم چون آن دعوی بزرگ بشنید برآشفت و گفت تو هر چه خواهی بپرس تا من باز گویم خاموش نشست پس بخطاب عتاب آمیز گفت اینک از شما کرده شیعه سوالی دارم یزید بن معاویه را بچه سبب لعن میکنید چون این کلام شنیدم برخود بلرزیدم با تک برزدم که آیا هیچ مسلم از مسلمی چنین مسئله را سئوال میکند لعنت خدای بر او و پدرش باد گفت آیا در دار السلام بغداد که محل اهل سنت و جماعت است خال المومنین را لعن کنی اکنون بیا به برا ثبات مدعای خود حجتی اقامت کنی وگرنه در محضر بارگاه الهی و تعزیر شرعی بر تو اقامت نمائم باکلمه خشونت و درشتی نمایان در پیوست بعد از ها و هوی بسیار گفتم که هر گاه بر مدعای خود از طرق عامه باثار نبویه و آیات قرآنیه استدلال کنم و مطلوب خویش را باعلی درجه وضوح برسانم تو نیز معاویه را لعن خواهی نمود گفت آری پس از سوره احزاب این کریمه بر وی تلاوت کردم اِنَّ الَّذِینَ یُؤْذُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فِی الدُّنْیَا وَالْآخِرَةِ وَاَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِینًا یعنی بدرستیکه آنانکه اذیت مینمایند خدا و رسول را لعنت کرد آنها را خدا در دنیا و آخرت و مهیا نمود مر آنها را عذابی خوار کننده گفت این آیه شریفه چگونه دلیل تواند شد گفتم گمراز طریقه عامه نخوانده که حضرت نبوی فرمودند یا علی حربک حربی و سلمک سلمی و تحمک تحمی و دمک دمی و من حاربک فقد حاربنی و حارب الله یعنی یا علی هر کس که با تو حرب کند همانا مرا خصومت نموده و هر کس با من طریق مخاصمت پیماید هر آینه با خدا تعالی مجادلت نموده و کسی که با تو دوست مرا نیز دوست است گوشت تو گوشت من و خون تو خون من است گفت خوانده ام این روایت صحیح است گفتم آیا از طریق عامه وارد شده که آن حضرت فرمود حسین منی و انا من حسین لحمه لحمی و دمه دمی یعنی حسین از من است و من از آن ادیم لحم او لحم من و دم او دم من است گفت بلی گفتم آیا از طریق شما نقل نشده که آن جناب فرمود فاطمة علیها السلام بضعة منی من اغضبها فقد اغضبنی و من اذاها فقد اذانی یعنی فاطمه پاره جگر من است هر کس او را بغضب آورد مرا خشمگین ساخته و هر کس او را اذیت و آزار نماید چنان است که مرا آزرده خاطر نموده گفت بلی گفتم با این تصدیقات که آوردی بتقریب استدلال تمام است سر خود حرکت داد بعضی از خدام سید محمود مفتی او را از ماجری مطلع کرده در منزل منتظر من بود چون بمنزل معاودت کردم مرا طاقات کرد

ابن جوزی واعظ

از جای خود برخاسته مرا در برکشید و گفت خُرْءُ الْکِلَابِ عَلَی لِحْیَةِ یَزِیْدَ وَمُعَاوِیَةَ وَمَنْ یَمْنَعُ النَّاسَ عَنِ اللَّعْنِ عَلَیْهِمَا یعنی فضله سگ بر ریش یزید و معاویه و کسانیکه از لعن ایشان امتناع کنند باد آنچه امیر علی شیر نوائی در این مقام بس نیکو سروده گوید

ایکه گفتی بر یزید و آل او لعنت مکن — زانکه شاید حق تعالی کرده باشد رحمتش
آنچه با آل نبی او کرد اگر نبخشد خدای — هم نبخشاید ترا اگر کرده باشی لعنتش

حکیم سنائی غزنوی گوید

داستان پسر هند مگر نشنیدید — که از و دسته کس او بپیمبر چه رسید
پدر او در دندان پیمبر بشکست — مادر او جگر عم پیمبر بگمید
او بناحق حق داماد پیمبر بگرفت — پسر او سر فرزند پیمبر ببرید
بر چنین کس تو چه لعنت نکنی شرم باد — لعن الله یزید و علی آل یزید

مع الجمله ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن جوزی در فسر از منبر سؤالهای مردم را جوابهای حاضر و نادر میگفت و در اجوبه از او نوادر و حکایاتی ایراد کرده اند چنانکه ابن خلکان گوید وقتی در باب تفضیل امیر المؤمنین علی بن ابی طالب و ابی بکر بن ابی قحافه میان طایفه شیعی و سنی نزاع کلی در پیوست بَعْدَ اللَّتَیَّا وَالَّتِی فریقین بحکومت ابن جوزی رضا دادند بمجلس وعظ او در آمدند یکی از ایشان در برابر منبر بایستاد و سؤال کرد که افضل اصحاب رسول الله علی بن ابیطالب است یا ابی بکر چون رعایت جانب فریقین در آنزمان لازم بود ابن جوزی فوراً در جواب گفت اَفْضَلُهُمَا مَنْ بِنْتُهُ فِی بَیْتِهِ یعنی افضل آن دو کس آن است که دخترش در خانه او است این بگفت و فی الحال از منبر بزیر آمد که مبادا سؤالرا اعادت کنند پس سنیان گفتند مراد ابن جوزی آن است که ابو بکر افضل است چه عایشه که دختر او ست در خانه رسول الله بوده و کرده شیعی گفتند که مقصود ابن جوزی آن است که حضرت امیر المؤمنین علی بن ابیطالب افضل است زیرا که دختر پیغمبر در خانه او بود محدث نیشابوری آورده که وقتی او را از عدد ائمه استفسار کردند از جهت خوف از فریقین بطور ابهام کلامی ایراد کرد و گفت اِلَی کَمْ اَقُوْلُ اَرْبَعَةٌ اَرْبَعَةٌ یعنی تا چند از این مسئله جواب گویم چهار چهار پس هریک از فریقین آن کلام بر معتقد خویش حمل کرده باطریقه خود آن کلام مطابق یافت در زهر الربیع مسطور است که ابن جوزی را زن جمیله بود که نسیم الصبا نام داشت قضارا در میان ایشان چندان نشوز و نفاق اتفاق افتاده که موالفت در عقده امتناع آمد بناگزیر طلاقش گفت و چون یکچند از آن طلاق و زمان فراق بگذشت ریشهای محبت که در ریاض دل برجای مانده فرایش گرفت از کرده پشیمان گشت و با خاطری پریشان جویای او بود اتفاقاً آن زن روزی بمجلس وعظ ابن جوزی در آمد و در مکانی نشست ناگاه دو زن قوی جثه در میان او و ابن جوزی حائل شدند ابن جوزی آن زن نشناخت روی بدان دو زن کرده گفت اَیَا جَبَلَیْ نُعْمَانَ بِاللّٰهِ خَلِّیَا نَسِیْمَ الصَّبَا یَخْلُصْ اِلَیَّ نَسِیْمُهَا یعنی ای دو کوه ملک نعمان شما را بخدا سوگند دهم که بگذارید نسیم الصبا بجانب من متوجه شود و از نسیم آن نسیم دماغ جان معطر

و نیز آورده اند که روزی در منبر بوعظت مشغول بود یکی از حضار برخواسته گفت ایها الشیخ در انجا زنی است العیاذ بالله بداد الا نبه گرفتار است آیا او را چه قسم معالجه نمائیم ابن جوزی در حال این شعر انشاد کرد

یَقُولُونَ لَیلَی بِالعِرَاقِ مَرِیضَةٌ فَیَا لَیتَنِی کُنتُ طَبِیبًا مُدَاوِیًا

مع القصه سئوالهای مرد مانرا بیدرنگ و تامل جواب گفتی و هیچگاه از ادای جواب عاجز نیامدی و قتی او را از جناب غرور بی پدیدگشت و از جواب زنی شیعیه عاجز آمد چنانکه علامه مجلسی در مجلد هشتم بحار الانوار حکایت کند که روزی در ملاء ناس بمنبر در آمد از روی عجب و خود بینی از حد و مقام خویش قدمی چند بزبان جسارت دراز کرد و گفت سلونی قبل ان تفقدونی و چون این خود نمائی از او بوقوع پیوست زنی از حضار مجلس برخواسته از وی استفسار کرد که آیا این روایت صحیح دانی که در فوت سلمان حضرت امیر المومنین علی مرتضی از مدینه بدین شتافت و بتغسیل و تکفین او بپرداخت گفت آری چنین روایت کنند گفت در این حدیث چه گوئی که وارد است نعش عثمان را سه روز در بقیع افکندند و هیچیک از صحابه بتجهیز او اقدام ننمود ابن جوزی گفت آری چنین بوده است آن زن گفت در اینصورت یکی از دو محظور وارد آید یا صحابه طریق خطا پیموده اند یا عثمان در خطا بوده است گفت ای زن بی اذن شوهرت قدم از خانه بیرون گذارده از رحمت خدای عزاسمه بی بهره و بی نصیب باشی و اگر با اجازت شوهر بدین محضر در آمده خدای جل شانه شوهرت را لعنت کند آن زن در جواب گفت ای شیخ هان مرا آگاه ساز که آیا عایشه از جانب حضرت ختمی مرتبت ماذون بود که با علی نقض مخالفت و مخاصمت نماید یا او را اجازت و رخصتی از آن حضرت نبود ابن جوزی را حالت انفعال روی داده مبهوت و متحیر بماند و از جواب عاجز آمد و نیز حکایت شده است که مردی از او سئوال نمود چه سان قتل حسین بن علی را بیزید بن معاویه نسبت دهند و حال انکه حسین علیه السلام در زمین عراق بسعادت شهادت فایز گشت و یزید در شام اقامت داشت در جواب این بیت که از اشعار سید رضی علیه الرحمه انشاد نمود

سَهمٌ اَصَابَ وَ رَامِیهِ بِذِی سَلَمٍ مَن بِالعِرَاقِ لَقَد اَبعَدتَ مَرمَاکَ

یعنی شکفت خدنگی که رامی آن در وادی ذی سلم شصت از آن برداشته و بر نشانه که خود در ارض عراق است فرو نشسته و با آن بعد مسافت تیر بر نشان دوخته است ابن خلکان گوید او را در فنون شعر و دقایق سحر بصیرتی وافی و مهارتی کامل بوده اشعار رائقه و ابیات بدیعه انشاد مینمود از اشعار اوست که در مقام تعریض عراقیان گوید

عَذَرتُ مِن فِتیَةٍ بِالعِرَاقِ قُلُوبُهُم بِالجَفَا قُلَّبُ
یَرُونَ العَجِیبَ کَلَامَ القَرِیبِ وَقَولَ القَرِیبِ فَلَا یَعجَبُ
مَا آنَ لَهُم اَن بَدَت بَخِیرٍ اِلَی غَیرِ جِیرَانِهِم تَنقَلِبُ
وَعَذرُهُم عِندَ تَوبِیخِهِم مُغَیبَةُ الحَیِّ لَا تَطرُقُ

حاصل معنی انکه عذر خواه حاضر آورد که در مکافات جوانان عراق بهانه من آشکار ساز و آن جوانان کسانی باشند که در قلوب ایشان از روی جفاکاری و ناروائی منقلب است زیرا که از سخنان مردم پیکانه شگفتی گیرند و بیگانه

بر کلام نزدیکان وقعی نهند اگر فی المثل او و ان ایشان بحیزی منماک گردد روی آن از همسایگان بگرداند و چون اشیا نزا
براین رفتار زشت توبیخ کنند گوید که مغنیه قبیله مردم قبیله را بنشاط و طرب بیارد و هم از اشعار او است

اذا قعقعت بمیسور من القوت اصبحت فی الناس حرا غیر مقوت
یا قوت یومی اذا ما در خلقا فلست اسئی علی در و یا قوت

یعنی هرگاه برزق مقسوم قانع شوم مرا بنده آزاد مردی باشم که در نظر هیچکس مبغوض و ناپسند نیایم ای زاد و ای قوت یومیه
هرگاه پستانت از قوت من وافر و گرانبار باشد مرا هیچگاه بدر و یاقوت احتیاج نیفتد و از قوت آنها اندوهگین نباشم
بالجمله در شب جمعه دوازدهم شهر رمضان از سال پانصد و نود و هفت هجریه در بغداد وفات یافت و او را در باب الحرب
دفن نمودند و حسب الوصیه این اشعار بر قبرش ثبت کردند

یا کثیر الصفح عن کثرة الذنب لدیه
جاءک المذنب یرجو العفو عن جرم یدیه انا ضیف و جزاء الضیف احسان الیه

یعنی ای خداوند غفار که در حق بسیار گناهان بسی عفو و اغماض داشته مردی گناهکار بر تو در آمده است در حالتی که چشم
امید دارد که معاصی او را عفو نموده و از گناهانش درگذری زیرا که من مهمانم و مرسوم میهمان آنست بروی احسان و
نیکوئی کنند ابن خلکان آورده که عدد مصنفات ابن جوزی از حیز احصا و تعداد بیرون است و مردمان در تصانیف او
بگزاف سخن رانده اند نقل است که برخی کتب او را جمع کرده و برایام حیاتش تقسیم نمودند بهر روز او جزوه قسمت افتاد
ولی این دعوی بس عظیم است که عقل را از قبول آن ابا و امتناع است و بعضی آورده اند که تراشهای اقلام
خود را که نگارش احادیث نبویه بدانها اختصاص داده بود در حیوة خویش گرد کرده در محلی مخزون داشت
و در حین وفات وصیت کرد که آب غسل او را از آنها گرم نمایند حسب الوصیه چنین کردند آبی گرم شد و زیاد آمد بالجمله
آنچه از مصنفاتش بملحوظ افتاد از قرار یست که شرح میشود کتاب صفة الصفوه در این کتاب در حوادث سنه شصت و
پنج هجری آورده که در بصره طاعون جارف روی داد و چهار روز بطول انجامید در روز نخستین هفتاد هزار نفر
روز دوم هفتاد و یکهزار روز سیم هفتاد و سه هزار از مرض طاعون بردند در روز چهارم چندان بمردند که شمار نه
قلیلی از مردمان باقی ماندند کتاب تقویم اللسان که بر سیاق درة الغواص فی اوهام الخواص تالیف کرده
شیخ بهائی در کشکول از این کتاب عبارتی آورده که مفاد آنها این است که کلمه جواب را جمعی نباشد و قول
بعضی از عامه که اجوبه و جوابات گفته اند غلط است بلکه صواب آن است که جواب کتب گفته شود حاجات و حاج
جمع حاجت است و حوائج در جمع حاجت غلط است حیمت المریض یعنی مریض را از اشیاء حمیه باز داشتم
واحمیت المریض غلط است و قائم را گویند اقعد و بر قاعد گویند اجلس عکس غلط است و لفظ عروس بر هریک
از مرد و زن استعمالش صحیح است او را اختصاصی بزن نیست کتاب المنتظم فی تاریخ الملوک والامم از این کتاب
علامه مجلسی و صاحب تبر المذاب روایت کنند کتاب اعمار الاعیان نظیر تاریخ ابن خلکان کتاب منتخب تاریخ بغداد

کتاب المنور فی فضایل الایام والشهور از این کتاب علامه مجلسی در بحار الانوار کیفیت نوح جن برای عبدالله الحسین را حکایت کند کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع من لعن یزید کتاب الوفا کتاب التلقیح کتاب الموضوعات فی الاخبار وچون حدیث رد شمس را بر علی بن ابیطالب از اخبار موضوعه دانسته از اینرو این روایت را در این کتاب در عداد روایات مجعوله موضوعه آورده ولی سبط شمس الدین ابوالمظفر یوسف بن قزاغلی که از مشاهیر وعاظ واز اجلاء علماء عامه است در کتاب مناقب خود در این دعوی بسی رد و ایرادات وارد آورده وحدیث رد شمس را در سلک احادیث صحاح منظوم داشته کتاب شذور العقود کتاب الاذکیا کتاب مواعظ الملوک کتاب الالقاب در بیان القاب و وجه مناسبت آنها و در این کتاب کوید از چیزهائیکه حفاظ را بدان امتحان کنند این است که سؤال نمایند آیا در میان صحابه چه کس است که اورا اسد بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره بن کعب بن لؤی بن غالب بن فهر بن مالک بن نضر بن کنانه بن خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان بن اد بن مقوم بن ناحور بن تیرح بن یعرب بن یشجب بن نابت بن اسماعیل بن ابراهیم بن تارح بن ناحور بن ساروغ بن رعو بن فالغ بن عابر بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح بن لمک بن متوشلخ بن اخنوخ بن یرد بن مهلائیل بن قینان بن انوش بن شیث بن آدم علیهم السلام گویند واو علی بن ابیطالب است زیرا که از القاب آن جناب حیدره است وحیدره اسد است وعبد مناف ابوطالب است وشیبه عبدالمطلب است وعمرو نام هاشم است ومغیره اسم عبد مناف است وزید نام قصی است کتاب فصول المهمه کتاب تذکره الخواص کتاب تلبیس ابلیس در این کتاب انواع محرمات را تفصیل داده کتاب تنویر الغبش فی احوال الاعیان من الحبش کتاب بستان العارفین در احوال بشر حافی کتاب النصر علی مصر کتاب الملتقط کتاب مثیر الغرام الساکن الی اشرف الاماکن صاحب کتاب فصول المهمه از این کتاب حکایات ملاقات کردن شقیق بلخی جناب موسی کاظم علیه السلام را در طریق مکه نقل کند کتاب زاد المسیر فی علم التفسیر کتاب اعلام الاحیا باغلاط الاحیا کتاب المدهش در وقایع عجیبه در این کتاب در حوادث سنه دویست وچهل وشش ایراد کرده که ستاره ها از غروب تا ظهور شفق در سیر خود اضطراب وتغرقی حاصل نمودند ودر سال بعد در سویدا که ناحیه ایست از نواحی مصر سنگباران شده یکی از سنگها را سنجیدند ده رطل بود ری وجرجان وطبرستان ونیشابور واصفهان وقم وکاشان ودامغان نیز در یکدم زلزله فراگرفت که کوه از کوه منقطع شده هریک بجانبی سیل نمودند ودر دامغان بیست وپنج هزار نفر شربت فناچشیدند نعوذ بالله من غضب الله کتاب انس الفرید وبغیة المرید در این کتاب از ابن عباس روایت کند که کفت در قرآن مجید ده طیر مذکور که حق تعالی ایشان را باسماء آن طیور نام برده بعوضه در سوره بقره غراب در سوره مائده جراد در سوره اعراف نحل در سوره نحل سلوی در سوره بقره وسوره طه نمل وهدهد در سوره نمل ودباب در سوره حج فراش در سوره قارعه اباسیل در سوره فیل

ابوماهر موسی بن یوسف بن سیار

از جمله حکمای بزرگ وافاضل اطبا است بفنون علوم حکمیه وصناعات طبیه مشهور وباصابت رای وحذاقت در علاج معروف مولد ومنشای آن طبیب اریب شیراز بوده وهم در آن شهر که مرکز اهالی علم ومرجع خداوندان دانش بود باکتساب فضایل واقتناء کمالات پرداخت ونیز باخذ علوم حکمیه وصنایع طبیه اشتغال ورزید تا در کلیه علوم لطیفه

وطب ربطی کامل و حذاقتی بی نهایت پیدا نمود بمقامی رسید که در زمان خویش شبیه و بدیلی نداشت و در زمره امثال و اقران عدیل و نظیرش نبود و هیچیک از فضلای اطبا و دانشمندان حکما را نمیرسید که بروی رتبه تقدم و مقام برتری جویند و جمعی از اطبای کامل و متمیزین این طبقه که در آن اوان بر تبه علم و مقام اعلی ارتقا جستند در نزد آن طبیب ماهر تلمذ و استفادت مشغول بوده و از وی اخذ قوانین علمیه و قواعد عملیه نموده اند از آنجمله است احمد بن محمد البطری و ابو علی بن سندویه و دیگر از اجله تلامیذ وی علی بن عیسی مجوسی مصنف کامل الصناعه است که در هر خزه از اجزای آن کتاب نام آن حکیم اجل را یاد میکند و استادی ویرا مایه اعتبار دانسته بشاگردی آن طبیب ماهر فخر و مباهات مینماید و این خود بر علو مقام و مزیت شأن او دلیلی واضح و گواهی صادق است بالجمله مبادی اشتهارش در صنایع طبیه بابدایت سلطنت آل بویه مقارن بود در روزگار استیلا و اقتدار آن طبقه زیاده با احتشام و احترام بسر میبرد حکایت کرده اند در زمانیکه عضد الدوله از جانب پدرش رکن الدوله ولیعهد بود ظرفه در چشم وسلعه در گردنش پدید آمد رکن الدوله از آن عارضه اندوهناک و عضد الدوله ملول و شرمگین بود متزمان آستان سلطنت بعرض رسانیدند که ابو ماهر طبیبی حاذق و جراحی ماهر است هرگاه از وی استعلاج شود بچشم داشت مراحم ملوکانه بمعالجت کردن میپردازد و عنقریب آن دو آسیب را از چشم و گردن ولیعهد پادشاه زایل میگذرد رکن الدوله آن طبیب ماهر را بخواند و مقرر فرمود که در علاج آن دو مرض بیاید مبادرت جسته چندان حذاقت بکار بری که از آنها اثری بر جای نماند ابو ماهر انگشت اطاعت بر چشم و طوق انقیاد بر گردن نهاده باصلاح مزاج میان بست و باتمام علاج همت کرد و آن دو مرض صعب العلاج را بآسانی قلع و قمع کرد و چنان مهارت و حذاقت بکار برد که اصلا اثری در چشم و گردن عضد الدوله نماند و چون عضد الدوله را نزد رکن الدوله برد مدتی چند از حسن علاج دیده بروی معلوم نگردید که آن علت در کدام چشم و چه جای گردن بود رکن الدوله را از آن معالجت زیاده حیرت دست داده شکر و سپاس ایزدی بجای آورد و آن طبیب فرزانه را بعواطف بی پایان بنواخت رخصت انصراف بخشید و از آن پس خلاع فاخره و انعام جزیله نزد وی بفرستاد حکیم از قبول آن امتناع کرده در رد آنها اعتذار جست و معروض داشت که بر اطبای حاذق واجب است که چون بمبادی نوع خود علتی از علل ظاهره یا باطنه استنباط کند باقتضای انسانیت و مروت بمعالجت اقدام کرده آن رنجور را از آزار مرض خلاص دهد خاصه بروز آمرض در ابناء ملوک و ولیعهد پادشاه باشد حقوق ولینعمت و پاس حرمت را نمیتوان است از معالجت تکاسل کند و چون سیم و زر اندوختن توکل را سست کند تا نیکه وارد آن است مرا در رد آن معذور دارند و از قبول آنها معاف نمایند سلطان بسمع مرحمت و کرمت اصغا فرموده معافش داشت چنانکه از کتب طبیه و تواریخ اطبا استفاده میشود آن طبیب ماهر از خدمات سلاطین پیوسته اعراض داشته و در نزد عامه زیاده معتمد و موثق بوده است و همواره در مدرسس و تدریس میگذرانیده و جمعی از حکما و علما در محضر وی تلمذ و استفادت مشغول بوده اند و آن طبیب دانا در مسائل طبیه مسلکی خاص و مذهبی مخصوص داشته است هرگاه مطلبی در دانش مرتسم شدی چنان راسخ گشتی که اصلا از عقیدت خویش بازنگشتی چنانکه طبری در طی امراض کبد آورده است متقدمین از اطبا را عقیدت آن است که در هر تجویف از تجاویف اعضای آلیه که رطوبات غلیظه میماند بمضاهاة تحلیل میشود مانند کلیه و مثانه و حالبیتین و مغاصل وغیره و جالینوس در تجویفات عموما

و در کبد خصوصاً با ایشان هم عقیدت بوده و تصریح کرده است که در کبد و سایر تجاویف حصاة صلبه متولد میشود بعضی از اطبا کلام جالینوس را رد نموده اند طبری گوید که ابوماهر رای جالینوس را سقیم و اعتراض آنجماعت را بر وی صحیح میدان است ماجن واستاد سنجانی بیان آمد که بطلان اعتراض و صحت قول جالینوس بوضوح پیوست اگرچه در ظاهر خاموش گشت ولی در باطن برای خود مطمئن بود و اصلا از آن عقیدت رجوع نکرد مخفی نماند که جمهور اطبای فرنگ را در تولید حصاة تجاویف که ذکر شد با متقدمین از اطبا مثل جالینوس وغیره عقیدت یکسان است چنانکه بیشتری از آنجماعت بدین طریقه رفته اند و براین حسبه برابینمعنی اقامه نموده اند که در تجاویف اعضای آلیه حصاة صلبه تولید میشود ولی تشخیص دادن آنرا در بعضی از اعضای آلیه وهم در مفاصل در نهایت دشواری نوشته اند و بعضی از پیرا نرا که بعد از وفات تشریح کرده اند در مفاصل و بعضی از تجاویف دیگر آنها حصاة صلبه دیده اند که در شکل و رنگ و قوام و ترکیب بسی مختلف اند و این باب از طب را اطبای فرنگ زیاده شرح و بسط داده اند اگر تمام آن مطالب را خواهیم بنگاریم از مقصود خویش باز مانیم لهذا بنوشتن عقیدت آنجماعت بطریق اختصار در باب تولید سنگ مثانه اقتصار نمودیم مع الجمله آن حکیم یگانه و طبیب جاذق عمری دراز یافت و تا اواسط مائه چهارم هجریه در قید حیات بوده و چون سال وفاتش چنانکه باید بقسم صحیح بنظر نرسید بنوشتن آن مبادرت ننمود رسائل و مصنفات آن طبیب دانا از اینقرار است کتاب در امراض عین و منافع خرزات کتاب درسته ضروریه رساله در آلات جراحی تعلیقات بر کتاب اغلوقن کتاب موسوم بچهل باب در جزء نظری و عملی

مقاله در فصد و بعضی اضافات دیگر از کتاب اسحق بن حنین بر آن کتاب آورده است

ابن سهل ابراهیم بن سهل اسرائیلی اشبیلی

اگرچه در فنون ادب و شجون فضل بعهد خویش همتا نداشت ولی اشتهارش بانشاء نثر و ابداع نظم بیشتر است بنگامیکه در شهر اشبیلیه که بلاد مغرب را سواد اعظم بود اختر کمالش از مشرق هنر طالع گشت دیگر نامداران ادب را کواکب مانند بغروب رفت و در تمام جزیره اسپانی که از قسمت اروپا است کردش آسیای فضل بوجود وی اختصاص یافت علامه مقری و صلاح الدین کتبی خلاصه اخبار و سلاله اشعار وی از مصنفات ابن ابار و مولفات ابوحیان وغیرهما روایت آورده اند گویند یکی از شعرای مغرب زمین که او را ابشمی گفتندی قصیده در ستایش محمد بن یوسف بن هود که یکی از ملوک اسپانیول بوده و المتوکل علی الله لقب داشت بنظم آورد و آن پادشاه را بخلفاء بغداد طریق یگانگی و اتحاد مسلوک بود و از اینروی در شرفات دارالملک علمهای نیلگون نصب مینمود و سرهنگان سپاهرا رایات سیاه عطا میکرد روزی ابشمی آن قصیده در مجلس برخی از یاران خویش قرائت میکرد و ابن سهل که هنوز در سن صغر بود در آن مجلس حضور داشت چون لختی از آن اشعار استماع نمود روی بابشمی کرد و گفت در اثناء فلان بیت و بیت سابق آن این یک شعر درج کن

اعلامه السود اعلام لسودد کأنهن بجد الملک غلمان

یعنی علمهای سیاه وی علامات مهتری و بزرگواری اوست گوئی هریک از آن اعلام شکیبن غلام خالی است که صفحه جمال ملک را حسنی بکمال بخشیده همینکه ابشمی این بیت بدیع از ابن سهل بشنید سخت در عجب شد و گفت ای جوان ایا این بیت

ابن سهل اندلسی

۲۲۸

برطبق روی این قصیده از کسی روایت آوردی یا خود نظم کشیدی گفت لا واللّٰه نه از شاعری شنیدم و نه از مذهبی بلکه امیک خود بطبع موزون ارتجال نمودم هیثمی روی بحاضران کرد و گفت اِنْ عَاشَ هٰذَا لَیَکُوْنَنَّ اَشْعَرَ اَهْلِ الْاَنْدَلُسِ یعنی همانا اگر این جوان را عمری نصیب کرد و البته ویرا ملک اندلس در صناعت سخن گستری هماورد نماند و سر آمد اقران خویش گردد آورده اند که ابن سهل نخست مانند اسلاف خویش بر مذهب جهودان میرفت و بر شریعت موسی عمران علی نبیّنا و علیه السّلام عمل مینمود ولی با پیروان آیین اسلام در مدارس علم و مجامع تکمیل داخل میشد و رؤسا ملت و اساتید قوم فوائد مخزونه خود از وی دریغ نمی داشتند چنانکه ابو علی شلوبین و شیخ ابن الدبّاج و غیرهما تهاویر اوسلک تلامذه خویش منظوم داشته در ترتیب و تعلیم او بذل جهد مینمودند و آن سخن سنج فصیح ارکان فن ادب و قواعد لغت عرب در خدمت آن مشایخ بزرگوار استوار ساخت و در غالب آن صناعات بمرتبتی بلند ارتقا جست و بر نظم تغزلات بدیع و ترکیب قصاید بلیغ اقتداری نهایت یافت و اشعار وی بعذوبت معانی و سلاست الفاظ بسی ممتاز گشت یکی از ظرفاء مغرب را گفتند سبب چیست که اشعار ابن سهل بدین پایه سهل الترکیب و رقیق النظم افتاده گفت لِاَنَّهُ اِجْتَمَعَ فِیْهِ ذُلَّانِ ذُلُّ الْعِشْقِ وَذُلُّ الْیَهُوْدِیَّهِ یعنی در ابن سهل ذلت عاشقی با ذلت جهودی ضمیمت یافته و ان رقت انتظام و سهولت انسجام از آن انضمام پدید آمده در کتاب نفح الطیب مسطور است که ابن سهل را قاند نوفیق عنان گیر گشته زمام عقیدتش از کیش موسوی بآیین احمدی برتافت و سراچه ضمیرش بنور اسلام روشن گشت و شرایع دین حنیف بقدم راسخ یقین در نوشتن گرفت برخی از اعیان علما و ارکان فقها در تصدیق اسلام و تحقیق بصیرت وی تشکیک نموده اند و اقاریر او را در دعوی ایمان و معرفت حق بصورت تصنع و ظاهر محض اختصاص داده اند چنانکه گروهی از حریفان و ندیمان وی گفته اند ما در مجلس عیش و محفل انسی از حقیقت اسلامش پرسش نمودیم گفت لِلنَّاسِ مَا اَظْهَرَ وَلِلّٰهِ مَا اَسْتَتَرَ یعنی انچه بظاهر فاش کنم برای خلق است و انچه در باطن نهفته دارم برای خدا است از راعی روایت است که گفت از علی بن سمعه اندلسی شنیدم که میگفت مَتَیْنَانِ لَا یَصِحَّانِ اِسْلَامُ اِبْرَاهِیْمَ بْنِ سَهْلٍ وَتَوْبَةُ الزَّمَخْشَرِیِّ مِنَ الْاِعْتِزَالِ یعنی دو امر است که بدرجه ثبوت و رتبت صحت نپیوندند یکی انابت ابراهیم بن سهل از ملت یهود و دیگری توبه جار اللّٰه زمخشری از مذهب اعتزال انگاه گفته ولی این سخن علی بن سمعه نزدیک من بیک استوار نباشد اما اسلام ابن سهل برحسب قرائن و علائمی که بمن رسیده راجح بر عقیدت و غالب بر ظن صحت ایمان او است و اما توبه علامه زمخشری بحکم آن محله که در بلاد مشرق موجود باشد بشهادت جمعی از اطبه اعلام بثبوت پیوسته انتهی ابو عبد اللّٰه بن مرزوق در هامش طاء العیبه که از مصنفات محمد بن عمر بن رشید فهری است بتصحیح اسلام ابن سهل تصریح نموده گوید صَحَّحَ لَنَا مَنْ اَدْرَکْنَاهُ مِنْ اَشْیَاخِنَا اَنَّهُ مَاتَ عَلَی دِیْنِ الْاِسْلَامِ یعنی از استادان و مشایخ هر کرا دریافتم همگی بر مسلمانی ابن سهل گواهی دادند و بالصراحه گفتند که وی بشریعت رسول درگذشت و بهم این دو بیت که بالاتفاق از نتایج طبع موزون او است بدرستی آیین و پاکی عقایدش

دو شاهد عادل باشند گوید

ابن سهل اسرائیلی

۲۲۹

تَسَلَّیْتُ عَنْ مُوسَی بِحُبِّ مُحَمَّدٍ هَدَیْتُ وَلَوْلَا اللّٰهُ مَا کُنْتُ اهْتَدِی

وَمَا عَنْ قِلًی قَدْ کَانَ ذَاکَ وَإِنَّمَا شَرِیعَةُ مُوسَی عُطِّلَتْ بِمُحَمَّدِ

یعنی بدوستی محمد خود موسی را فراموش کردم و از تیه ضلالت بشاهراه هدایت پی بردم اگر توفیق پروردگار مرا راهنما نشدی البته بدین دین حنیف نگرویدمی و نه آن است که شریعت جهود العیاذ بالله برای انحرافی از حضرت کلیم ترک کفتم بلکه برای آن بود که آئین محمدی ناسخ مذهب موسوی آمد و ملت پیغمبر قرشی مبطل طریقت اسرائیلی کشت بعضی کویند ابن سهل در این دو شعر صنعت ایهام و حسن توریه بکار برده و مقصود او بحقیقت انتقال از عشق جوانیست یهودیه موسی نام داشت بهوای جوانی دیکر که باسم محمد مسمی بود چه در دیوان شعری که در تمامت مغرب زمین اشتهار دارد بسی تغزلات عاشقانه بنام محبوب خود موسی موجود است و در بسیاری از اشعار باسم آن جوان تشبیب نموده و در وصف جمال و حسن طلعت او مضامین لطیف و معانی بدیع نظم کشیده و ما برای استشهاد باین قطعه که بعذوبت ترکیب و حلاوت عبارات موصوف است اکتفا نمائیم

وانی لثوب الحزن اجدر لابس وموسی لثوب الحسن حسن مرتد

تامل لظی شوقی وموسی یشبها تجد خبرا ما عندها خبر موقد

اذا مارنا شزرا فقل لحظ احور وان یلوا عراضا فصفح اغید

وعزب بالی انعم الله باله وسهد لی الاذ اق طعم التهجد

شکوت فجاوبا بالطبیب وانما طبیب شفائی فی لواحظ مبعدی

فقال علی التانیس طب لک حاضرا فقلت نعم لو انه بعض عودی

بکیت فقال الحب هزء المشتری بماء جفون ماء ثغر منضد

تغنمت منه الیسر خلفی مشیعا فاقبلت امشی مثل مشی المقید

وجاء لتودیعی فقلت له اشتد مشت لک دوحی فی الزهیر المصعد

جعلت یمینی کالنطاق بخصره وصاغت جفونی حلی ذاک المقلد

وجدت بذوب التبر فوق موسد وضن بذوب الدر فوق مورد

ومسح اجفانی ببرد بنانه فالف بین المزن والسوسن الندی

فیا افتة العقل الحصیف وصیدة العفیف وعنی الناسک المتعبد

رعیت لحاظی فی حمالک امنا فاذهلنی عن مقصدی بمحسن مقصدی

وکان الهوی ما بین عینیک کامنا کمون المنایا فی الحسام المهند

اظل ویومی فیک هجر ووحشة ویومی بحمد الله احسن من غد

وصالک اشهی من معاودة الصبی واطیب من عیش الزمان الممهد

ابن سهل اشبیلی

۲۸۰

عَلَیکَ فَظَمِئَتِ العَینِ مِن لَذَّةِ الکَرَی وَاَخرَجتُ قَلبِی طَیِّبَ النَفسِ مِن یَدِی

حاصل مضمون بپارسی انکه مرا جامه غم وکسوت حزن پوشیدن همی شاید وموسی را قامت سرو بردای حسن آراستن همی زیبد
در این آتش عشقی که موسی در مجمر سینه ام افروخته نظر کن که شعله با نهایت زیبائی واحکر افروزی باکونه آذر گونی بکری
چون موسی از در خشم بر تو خیره نظر نماید چشمی مکحول ودیدهٔ دلفریب دیدار کنی واگر صفحهٔ روی از روی تعرض برتابد عارضی
بس بازاکت ونرمی معاینت نمائی عشق این جوان دل من در عذاب هجر سخت مبتلا ساخته خدایش همواره دلشاد داد
وچشم گریانم بسرمه بیداری گرفتار نموده خدایش ذائقه بیداری نچشاند چون چشم نرگس اندام لاغر مرا نگریستند به پندار
رنجوری طبیبی در برم حاضر آوردند بر حالتی که مرا علاج درد وشفای علت در نظر حبیب مفارق است نه طبیب حاذق
همینکه طبیب از حقیقت حالم آگاه شد از در انس ومحرمی گفت دوای درد تو بسی با تو نزدیک است گفتم آری
ولی بشرط که بپای عیادت بوثاقم در آید وبر کنار بسترم بنشیند از عشق موسی زار زار بگریستم همینکه سرشک ریزان
من بنگریست از در استهزا وسخریت گفت آیا خواهی این آب چشم گریان با آب دُر دندان معاوضت کنم ودر
بهای این متاع ارزان چنان کالائی گران بها ارزانی دارم این بگفت وبشایعت من روانه شد من قدوم وی
غنیمت شمردم ولبان مردم پای لبه مشی نمودن گرفتم چون آن آفت خود بشر وداع دست کشود گفتم ای محبوب دیرین
زمان وصالرا میعادی نمای که شیدای خود را جان عزیز از کالبد بدن مفارقت جست آنگاه برای بدرود کردن
دست راست مانند کمر بندی بمیانش استوار کردم وروی در رویش نهاده نالهٔ وداع برکشیدم واز دانهای
اشک خود آن کردن افراخته را با پیرایه قلادهٔ آراستن گرفتم هرچند من بر نگین زرسرخ بر رخسارهٔ زرد جود نمودم
آن یار دلسخت از پاشیدن در شاداب بر کونه ارغوانی بخل ورزید ولی از روی تسلیت واظهار شفقت دستی
بر صورتم بکشید وقطرات اشک باسر انگشت نرم پاک نمود واز ابر دیده کانم شبنم باران باسوسن تر بزد ودود
الا ای آفت عقل وبلای عفت وای بت زاهد فریب وشعلهٔ تقوی سوز یک لحه مردم دیده از در تماشا نگلستان جمالت
در آمد بشکوفهٔ خط وسنبل موی وشقایق گونه ات چنان فریفته گشت که راه بازگشت یاوه نمود وسبیل صدور از
طریق ورود باز نشناخت همانا داعی عشق در میان دو نرگس شهلایت چنان نهفته است که مرگ در شمشیر بهندی
مرا همواره روزگار به تنهائی هجران همی گذشتی ولی سپاس خدایرا که بدین اقبال وصال امروزم به از فردا نیست
حلاوت حضور ولذت دیدار در مذاق روان من مرا حجت از روزگار جوانی کوارا تر باشد وشادابی چمن وصال
در دیده جانم از طراوت عیش مهنا وعشرت مهیا خرم تر آید در هوای تو طایر خواب از آشیانه دیدگان آواره سیاهتم
وبطیب نفس زمام دل از کف اختیار بنهادم مع الجمله ابن سهل هرچند در تصدیق شرع رسول متهم بود ودر زلال عقیدش
بدر دشبهات وآلایش اختلاف اتصاف داشت ولی با لاتفاق در ستایش ختم رسالت صلی الله علیه وآله
قصیدهٔ بارع ومدیحهٔ فائق بنظم کشیده که استادان بلاغت گستر وسخنوران فصاحت پرور از زادت
سبک وحسن اسلوب ولطف ترکیب آن حیرت آید ابوحیان گفته وقفت علیها وهی من ابدع - ما نظم فی معناها

یعنی مراد ان ستوره جدر بلاغت وقوف افتاد الحق از بدایع مدایح و نفایس قصاید ی است که خداوندان طبایع موزون در مناقب حضرت رسول سروده اند ابن سهل آن مدیحه را علی التحقیق قبل از قبول اسلام بسلک انتظام کشیده و گذشته از تصریحات ارباب طبقات در مطاوی مضامین آن بدین معنی اشارت رفته صلاح الدین کرد آن قصیده فریده از طوال قصاید است و این چند بیت از آن مطول مختصری و از آن مفصل امور نسبجی که در صفت محرمان حرم رسول و زوار آن ترتب متقدس گفته

ورکب دعتهم مخوطبنه بیّنة — فما وجدت الا مطیعا وسامعا
یسابق وخد العیس ما تشوقهم — فیقفون بالشوق الملی المدامعا
اذا انعطفوا او رجعوا الذکر خلفهم — عضونا لدانا او حماما سواجعا
تضئ من التقوی خبایا صدورهم — وقد لبسوا اللیل الیهم مدارعا
تکاد مناجات النبی محمد — تتم تهم مسکا علی الشم ذائعا
تلاقی علی ورد الیقین قلوبهم — خوافق تذکرن القطا والشرائعا
قلوب عرفن الحق فهی قد انطوت — علیها جنوب ما عرفن المضاجعا
سقی دمعهم غرس الاسی فی ثری الجوی — فانبت ازهار الشجون الفواضعا
فذاقوا لبان الصدق محضا لعزمهم — وحرم تفریطی علی المراضعا

حاصل مراد انکه عزیمت آستان مقدس نبوی و نیت زیارت آن ترتب مطهر صلای رحیل در داد و مذاسیے کوچ برداشت پس این جماعت آن داعی سعادت را لبیک اجابت گفته باستماع و اطاعت مبادرت جستند و در طول آمسافت ما بین تاختن شتران و ریختن اشکها کار مسابقت و مجارات گذشت و آن مردم سعادتمند سرشک دیدگان را بسبقت اختصاص دادند چون از شعله شوق برخود بپیچید و قصه اشتیاق بر زبان دراز تر از پیچ و خم شاخهای نرم و بانگ کبوتران خوش آهنگ بیاد آید هرچند آن قوم را ظاهر بدرعه قیر گون از قماش شب تار مظلم باشد ولی باطن منیرشان بفروغ ورع وضیاء تقوی منور است شیم یا در رسول کوفی سراپای وجود ایشان بمشک ناب انقلاب نجشیده جهانیان را داغ جان معطر نمودن خواهد طائر قلوب ایشان چنان بسر چشمه یقین پی برد که مرغ قطا آبخور بیابان همان قلوب حق شناس که جنوبی بر آنها مشتمل و منطویست که هرگز بستر راحت نشناسد و بر فرش آسایش نخسبد نهال حزن که در خاک غم نشانیده اند همی با جویبار اشک آبیاری کنند تا شکوفه اندوه از آن بردمد آنگروه از پستان دایه صدق شیر محض نوشیدند و مرا فرط شقاوت از کنار مرفعه سعادت محروم ساخت آورده اند که چون ابن سهل را آوازه فضل در اطراف و اکناف آندلس منتشر گشت و مراتب هنرمندی و سخن پروری وی در حضرت والی شهر سبته که او را ابن خلاص گفتندی مکشوف افتاد او را بر کرسی حکومت طلب داشت و برحسب استعداد ولیاقتش دیوان انشاء بدو تفویض نمود

وآن شغل بزرگ ومنصب جلیل همی بحقیقت لیاقت وی محمول بود تا آنکه در سال ششصد وچهل ونه در خدمت ابن خلاص بر کشتی نشسته از آب عبور میداد وهمینکه آن مرکب بحبوحه دریا رسید صرصر حوادث وزیدن گرفت وامواج بلا چندان برهم برآمد که سفینه حیات هردو را کب بیکبار در گرداب اجل غرق شد نه خود ابن خلاص خلاصی یافت ونه ابن سهل بساحل نجات رسید ودر آنحال چهل واند سال از عمر آن ادیب سهال گذشته بود یکی از اکابر عهد چون خبر غرق وی شنید گفت عاد الغزالی وطنه یعنی لوء لوء بوطن

ابو جعفر بن غزال الاندلسی

خود باز گشت

از مشاهیر فضلای اطبا ومعارف حذاق معالجین است در عصر خویش بزیور فضایل آراسته وازهیبت ذیل پیراسته بود مولد آن طبیب ادیب قحیره بوده است از قرای شهر یه که از بلاد معموره اندلس است وتحصیل صناعات طبیه را در نزد ابو بکر بن زهر که از اجلاء اطباست نموده چنانکه در ترجمه ابو جعفر نگاشته اند که سالهای دراز بگاه استفاده ومعالجت از محضر ومطب ان طبیب حاذق دوری نمیجست تا در زمره تلامیذ وی بدرجه بلند ارتقا جست پس از استاد اذن معالجت یافت بزمانی کم از معالجات بدیعه که ازوی بروز وظهور نمود مرجع عموم بیماران وملجأ جمهور مرضی گردید وزمانی ممتد در اندلس بمعالجات خاص وعام اشتغال داشت وصیت حذاقتش باطراف واکناف بلاد رفت ودر آن هنگام که وی بصناعات طبیه در اندلس مشهور گردید زمان اقتدار سلاطین ملثمین بود چنانکه آورده اند نوبتی سلطان یعقوب بن یوسف بن تاشفین که المنصور بالله لقب داشت بالباس مبدل ووضع غیر معمول که سیره آن پادشاه بود در معبر عام بمکانی که آن طبیب حاذق بمعالجت بیماران پرداختی نزد او رفته از صداع مزمنی که داشت حکایت کرده استعلاج نمود طبیب چون نزدیک رفته نبض بگرفت ودر شیره وی نیک بنگریست از حسن ذکاوت واستنباط نمود که وی امیر است ولی خود را از اظهار آن حفظ نموده بعرض رسانید که چون تشخیص بعضی از امراض را وقتی لازم است ومکانی خالی از اغیار خواهد همان بهتر بمحلی خاص که بجهة تشخیص اینگونه امراض اختصاص دارد تشریف آوردنی داشته که بوجه اکمل تشخیص مرض داده شود سپس معالجت بر طریق قواعد طبیه انجام گیرد امیر قبول اینمعنی کرده بمنزل مخصوص که ویرا متنابود رفت پس ابو جعفر بیمار از ابرسم معمول دستور العمل داد بخدمت امیر شتافت وزمین ادب بوسه داد بر پای ایستاد امیر دانست که اورا بشناخته واز طرز ادب وی اوراخوش آمد اذن جلوسش داد وباوی از هر گونه صحبت درمیان آورد اورا در علوم خاصه در فن طب باهمارت وحذاقت دید پس از و پرسید بر وشی که غیر معمول وبر وجهی که حالت بدین قسم مجهول بود چگونه مرا بشناختی عرض کرد امیر را دولت وعمر پاینده باسلاطین را خود از بابت تا بید خداوندی که وجود ایشان را مایه نظم ملک وسبب رفاه عموم خلایق قرار داده در هر کجا که شخص ایشان حضور یابد رعبی از وجودشان بر دلهای خلایق پدید گردد ونیز از مزجه سلاطین چون باعتدال فرضی اقربست وحبس نبض نمودم معلوم گردید که غیر از سلاطین نبض سایر ناس با چنین وضع واعتدال نباشد از آنروی دانستم که مزاجی بدین اعتدال غیر از مزاج امیر نخواهد بود منصور را زیاده از حد سر صایب واقامه آن دلیل خوش آمد وملازمت خویش امرش نمود سپس در عداد اطبای مخصوص آن پادشاه معدود گشت ودر مقام حفظ صحت وعلاج وثوقی کامل واعتمادی بی نهایت پیدا نمود خرزجی در تاریخ خویش مسطور داشته که

ابو جعفر مسعر غزال

۲۸۳

آن طبیب کامل در علم شناسائی ادویه مفرده و نیز در حق ترکیب ادویه نهایت مهارت را داشت و هم در تمام اجزای طب او را بهره وافی بود ولی در فن شناسائی ادویه مفرده و ترکیب مرکبات او را امتیازی بود بر سایر فنون طبیه احمد بن ابی اصیبعه در ذیل ترجمه آورده است که امیر المسلمین یعقوب المنصور بالله در امر معروف و نهی از منکر مبالغتی بی نهایت داشت و در جمیع ممالک قلمرو خویش مسکر را تراویده انسان نهی کرده بود که اگر اندکی از آن را در بلدی از بلدان سراغ میکرد بایع و شارب را تجدید و سیاست فرمان میداد و آن محل که شراب را در آن مینهادند خراب می کرد و قتی در همان اوان امیر بدان طبیب فرمان داد که اجزای تریاق فاروق را فراهم آورده یک وزن تمام از آن بسازد وی اطاعت نموده بر جمع ادویه آن همت بر گماشت و اجزای تریاق را در زمانی دراز مفرداً و مرکباً از قرص افعی وغیره ترتیب داده خواست ترکیب نماید از آنکه تمام ادویه آن باید با شراب مخلوط شود و با عسل معجون کرده هر چند خواست بمیزان یکوزن آن شراب فراهم کند میسر نگشت سالی بر این برگذشت هر گاه میسر از انجام و اتمام آن تحقیقی مینمود از آنکه اجزای آن ناقص بود یقینی از اقسام عذری سخیفت و بهانه می آورد بالاخره وقتی او را معاتب ساخته سبب تعویق تهاون چیست تعرض رسانید که عمده از اجزای این ترکیب برنگ شراب انگوریست در این مدت همه عذر بدان جهته بود که در هر جای کانی میرفت از طلب آن دقیقه فروگذاشت نشد بهیچ قسم از اقسام فراهم کردن آن میسر نگردید لهذا امر چنین معوق ماند و ترکیب آن اتمام پذیر نگشت امیر چون از طبیب این مطلب را بشنید شکر خدا تعالی را بجای آورد و گفت عمده غرض من از خواستن تریاق آن بود تا بدانم که عموم مردم فرمان من را چنانکه باید اطاعت دارند یا آنکه در مملکت من مرتکب آن امر شنیع میکردند و در نهان آن مایه فساد را استعمال مینمایند اکنون که دانستم فرمان من را اهالی مملکت در ظاهر و باطن اطاعت دارند کمال امیدواری و اطمینان را حاصل نمودم پس با وجعفر فرمان داد که با تمام تریاق پردازد و بدل از شراب چیزی دیگر پیدا کند که در خاصیت نظیر آن باشد طبیب می پنجتج انگوریرا ترتیب داده بدل از شراب ساخت و تریاق را ترکیب نمود بعضی از اطبا که در حضرت امیر سمت محرمیت داشتند بعرض امیر رسانیدند که آن فواید که اساتید اطبا از تریاق خواسته اند چون جزء اعظم ناقص است فایدتی درین ترکیب نخواهد بود امیر او را طلب کرده و این مطلب با وی درمیان نهاد طبیب بعرض رسانید با دویه مرکبه آنگاه اطمینان حاصل باید نمود که بمقام امتحان درآید و آن خواص که در وی مسطور است ظاهر گردد پس جای سؤال و جواب باقی نماند پس آن تریاق را که با می پنجتج ترکیب شده بود چنانکه رسمست امتحان نمودند فایدتش چونان بود که گوئی با شراب ترکیب شده پس امیر او را بنواخت و بر قدرش بیفزود و تشریفی گرانبها بوی ارزانی داشت و رتبه او را بر سایرین برتری داد و تجویز آن طبیب امیر را دوست به تریاق فاروق نموده منافع کلی از آن دید و صحت کامل از وی حاصل کرد و آن طبیب حاذق در حضرت امیر یعقوب بن یوسف بن تاشفین بسر میبرد تا در روزگار حیات امیر بپایان رفت پس در خدمت محمد بن یعقوب که الناصر لدین الله ملقب بود در عداد اطبا بسمت محرمیت و طبابت اختصاص یافت و همچنان در خدمت وی میبود تا در حدود سنه ششصد و ده وفات کرده در مراکش مدفون گردید و آن طبیب را در ادویه مفرده و مرکبه کتب بسیار بوده منجمله او را رسالتست در خواص سنا بطریق مطبوخ و شربت و سفوف وغیره مقاله در خواص اسطوخودس مقاله در خواص آطریلال

رساله در منافع هیلجات رساله در طریقه شرب جوب سهله

شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر محمد بن احمد اسفرایینی

از اعاظم فقهاء اهل سنت و جماعت است پیرو محمد بن ادریس شافعی بود ریاست دار السلام بغداد در بجوحه رواج علم بوی منتهی گشت چنانکه محمد بن سعدینی مدح او گفته شیخ طریقة العراق وامام الشافعیه بالاتفاق انتهت الیه ریاسة الدنیا والدین ببغداد ابو منصور ثعالبی در یتیمة الدهر یکی از رجال دنیا شمرده گوید اسفرائن از مدن خراسان در میان بلدان مخصوص است بر انکه همواره مولد فحول دهر و منشأ نکات عالم بوده انوشیروان که نخستین شخص ملوک است در عدل بدانجا ور ولادت یافت ابو العباس فضل بن احمد که محمود سبکتکین را تربیت نموده شایسته سریر سلطنت داشت از آن ناحیه برخواست ابو جعفر حمویه بن علی که دولت سامانیان بکفایت او قوام گرفت از آن ملک نمایش یافت و شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر که رئیس ارباب حدیث و صدر جریده فقها بود از آن بلد بیرون آمد و در صفت ابو حامد گوید

فانه بلغ من الفقه والتدریس مبلغا تشیر الیه الاناملو تثنی علیه الخناصر

یعنی او در فقاهت و تدریس بمقامی رسید که در عهد خویش یگانه اعاظم و مشار الیه افاضل گردید شیخ ابو السعادات مجد الدین مبارک بن اثیر در کتاب جامع الاصول فی احادیث الرسول گوید مروج علم فقه و مجدد فن فروع بر سر مایه چهارم از امامیه شریف نقیب علم الهدی است و از حنفیه ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی و از مالکیه ابو محمد عبد الوهاب بن نصر و از حنابله ابو عبد الله حسین بن علی بن حامد و از شافعیه ابو حامد احمد بن ابی طاهر اسفرائنی ولادت وی در سال سیصد و چهل و چهار هجری واقع شده و علم فقه از ابو الحسن بن مرزبان و ابو القاسم دارکی فرا گرفت و فن حدیث از عبد الله بن عدی و ابی بکر اسمعیل و ابراهیم بن محمد اسفرائنی استماع نمود ابو بکر خطیب در تاریخ بغداد آورده که ابو حامد در سال سیصد و شصت و سه وارد بغداد شد و همی در دار الخلافه بتعلم و تعلیم و تدرس و تدریس مشغول بود تا ریاست آن سواد اعظم باو اختصاص یافت و در نزد سلاطین و امراء جاه و مکانت بگرفت من خود مکرر در مدرس وی که مسجدی بزرگ در صدر قطیعة الربیع حضور یافتم و از بعضی چنین شنیدم که در مجلس وی هفتصد فقیه می نشیند مردم درباره ابو حامد می گفتند لو تراه الشافعی لفرح به یعنی اگر محمد بن ادریس در سلسله پیروان خویش چنین فقیهی جلیل مشاهدت کردی بسی مسرور و خورسند گشتی در تاریخ منتظم تصنیف ابو الفرج بن جوزی مسطور است که مقام قبول و مرتبت اعتبار ابو حامد بدانجا کشید که ابو غالب فخر الملک وزیر مجد الدوله دیلمی و سایر ارکان خلافت و امراء دار السلام بزیارت او میرفتند و از اقطار و اصقاع ممالک اسلام وجوهات و زکوات بحضرت او میفرستادند تا در مصارف مقرر و موارد مخصوص مبذول دارد و او تلامیذ خود را مبالغی معلوم و رزقی مقسوم بصیغه شهریه میرسانید در هر ماه بر سبیل استمرار یکصد و شصت دینار بایشان بهره میداد و در دیگر وجوه بر و مصارف خیر نیز نقود و موفور و اموال گزاف بکار میبرد چنانکه در یک سال چهار هزار دینار زر سکوک بحاج بخشید در تاریخ مرآت الجنان منظور رسید که ابو الفتوح یحیی بن عیسی از پدر خویش حکایت کرده که گفت در یکی از مواسم حج شیخ ابو حامد اسفرائنی در مکه معظمه دم

ابو حامد اسفرائینی

برحالتیکه لباسهائی فاخر که درخور ملوک است در بر داشت و در موکبی عظیم که شایسته سلاطین است سوار میشد روزی او را در طواف دیدم که مردم در تعظیم و توقیر وی مبالغتی اکید میجستند در آنحال یکی برحسب اتفاق این کریمه تلاوت کرد

تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا

یعنی جهان باقی و سرای جاوید باکسانی بازگذاریم که بر روی زمین کبر نجویند و فساد نطلبند ابو حامد از استماع این آیه کریستن گرفت کریستن شدید و شنیدم که میگفت أَمَّا الْعُلُوُّ يَا رَبِّ فَقَدْ أَرَدْنَاهُ وَأَمَّا الْفَسَادُ فَلَمْ نُرِدْهُ یعنی بارالها ما بلندپرایه جستیم ولی فساد را نخواستیم شیخ ابو اسحق شیرازی مؤلف طبقات الفقهاء گوید ابو الحسین احمد قدوری که رئیس حنفیان بود در تعظیم جانب ابو حامد اسفرائنی عظیم مبالغت میجست وزیر ابو القاسم علی بن حسین مرا حکایت کرد که قدوری ابو حامد را بر جمیع فقها حتی الشافعی ترجیح و مزیت مینهاد و میگفت إِنَّ أَبَا حَامِدٍ عِنْدِي أَفْقَهُ وَأَنْظَرُ مِنَ الشَّافِعِيِّ یعنی ابو حامد بعقیدت من در فقاهت و مناظرت از شافعی فزونتر است گفتم ایها الوزیر قدوری را عصبیت حنفیت بر آن داشته که بر امام شافعیه اینگونه تجری نموده وازما بعین محمد بن ادریس یکی را بر وی ترجیح نهاده سخن قدوری در اینباب از طراز قبول عاری است و بهیچوجه التفات را شایسته نیست چه ابو حامد و کسانیکه اعلم و اقدم از و بوده اند بسی از درجه شافعی بدورند مثل شافعی و مثل فقهائیکه پس از وی آمده اند چنان است که شاعر گفته

نَزَلُوا بِمَكَّةَ فِي قَبَائِلِ نَوْفَلٍ ... وَنَزَلْتُ بِالْبَيْدَاءِ أَبْعَدَ مَنْزِلِ

یعنی ایشان در مکه میان قبایل نوفل افتادند ولی من در بیابان بدورترین منزل فرو گرفتم ما بعد این بیت که بو اسحق تمثل کرده این شعر است

حَدَوْا عَلَيْهَا مِنْ مَقَالَةِ كَاشِحٍ ... ذَرِبِ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا لَمْ يَفْعَلِ

یعنی از این مردم برای آن برکناری افتادم که درباره آن مستوره حجاب عفاف دشمن یاوه گویرا که همی گفتار باکردار مخالف دارد و زبان افترا بسته باشد گوید ابو حامد باستقصاء نکات و اشباع بیان ممتاز بود چون بر مسند تحقیق نشستی و در مسئله سخن گفتن گرفتی از فروع و شقوقات آنمقام چیزی فرو نگذاشتی چنانکه خود گفتی

مَا قُمْتُ مِنْ مَجْلِسِ النَّظَرِ قَطُّ فَنَدِمْتُ عَلَى مَعْنًى يَنْبَغِي أَنْ يُذْكَرَ فَلَمْ أَذْكُرْهُ

یعنی هیچگاه نشد که از دست افادت برخیزم و تحقیقی که شایسته بیان بوده ترک نموده باشم و بر ترک آن پشیمان گردم سلیمان بن ایوب رازی مؤلف کتاب اشاره و غریب حدیث که از فقهاء شافعیه و تلامیذ ابو حامد است حکایت کرده که من در بدایت امر همت شاگردی بو حامد نداشتم و در حوزه افادت او نمی نشستم روزی نجانه یکی از علمای دار السلام میرفتم اتفاقا بدرس بو حامد عبور افتاد و دیدم این مسئله را عنوان کرده سخن میراند که إِذَا أَوْلَجَ ثُمَّ احْتَرَسَ بِالْفَجْرِ فَنَزَعَ یعنی قاصد صیام با ندیشه بقاء وقت مجامعت کند دخول کند و در خلال آنحال طلوع فجر مشاهدت نماید و خود را از عمل برکنار کشد لختی گوش فرا داشتم و در طرز استدلال و قانون احتجاج و حسن تحقیق

ابوحامد اسفرائینی

۲۸۶

وجودت تقریر بوحامد تامل کردم باخود گفتم یا لعجب چنین محققی بارع وفقیهی فحل ابداع فوائد کند وحل معضلات نماید ومن خود را محروم دارم پس فسخ عزیمت کردم وازآن تاریخ ملازمت او واجب گرفتم وهر روزه درتحت منبروی حضور یافتم وتحقیقاتی راکه درکتاب صیام املاء کرده بود فراهم نمودم وتعلیقهٔ جداگانه ساختم اهم سلیمان گوید که رسم وسیرت بوحامد برآن بود که هرگز ازعائده ونیوی وفائده اخروی فارغ نمی نشست تا رجوع افاضل بحضور داشت بصحبت علمی میگذرانید وچون بجائی میرفت ویابکاری جزعلم اشتغال مینمود قرآن تلاوت مینمود حتی لحظه که تبر اشیدن علم مشغول میشد زبان خود ازقرائت قرآن فارغ نمیگذاشت قاضی احمد بن خلکان آورده که یکی ازفقهاء درمجلسی با ابوحامد مناظرت علمی افتاد وبروی پرخاش کرده وکلمات نالایق گفت چون شب شد خدمت بوحامد رسیده وازدر اعتذار اظهار ندامت وطلب اقالت نمود ابوحامد درجواب بانشاد این دو شعر لب گشود

جفاء جری جهراً لدی الناس وانبسط ... وعذر اتی سراً فاکد ما فرط

ومن ظن ان یمحو جلی جفائه ... خفی اعتذار فهو فی اعظم الغلط

یعنی ستمی آشکارا وجفائی برملا درگذشت عذری درپنهان وندامتی پوشیده درسید پس برجرم سابق مزید آورد وجنایت گذشته تاکید کرد وهرکس گمان برد که معذرت پنهانی تعدی فاش ازدل نبرد خود درخطی فاحش است وغلطی عظیم یا فعی گوید وقتیکه

ابوحامد بعیادت مریضی رفت آنمریض ازسقدم وی زیاده خوشنود گشت واین دو بیت درمدح او انشاد نمود

مرضت فاشتقتنی عائد ... فعادتنی العالم فی الواحد

ذاک امام بن ابی طاهر ... احمد ذو الفضل ابی حامد

یعنی رنجور وبیمار گشتم وازکسی مشتاق دیدار شدم پس جهانی درپیکر کیفر وعالمی درموجود یکعالم عیادتم کرد واو پسر ابوطاهر وخداوند فضل امام ابوحامد است درکتب سیر مسطور است که درسال سیصد ونود وشش هجری درد ارالخلافه بغداد ماءمن مریدان شیخ مفید که ریاست فرقه امامیه داشت وتابعان ابوحامد اسفرائینی که امام عامه بود نزاعی بزرگ افتاد بمثابه که آن دو رئیس بناچار چندی رخ درنقاب غیاب کشیدند وبر وظیفه تدریس وحق ترویج قیام نتوانستند تفصیل این اجمال برسیاقی که ابوالفرج بن جوزی درمنتظم وعزالدین ابن اثیر درکامل ودیگر علماء اخبار درد یگر کتب آثار آورده اند انکه روزی یکی ازناشیمین که درد ربغداد ومحله باب البصره می نشست بمسجد شیخ مفید درآمد وازدر عصبیت آغاز سفاهت کرد ونسبت بانعالم جلیل بسی سخنان نالایق وکلمات ناسزا بزبان راند شیخ ازاین معنی زیاده آزرده خاطر گشت وعظیم دلتنگ شد اصحاب او بحمایت برخواستند وازمردم کرخ که تماماً شیعه امامی بودند استمداد نمودند وگروهی انبوه فراهم گردیدند ابوحامد اسفرائینی وقاضی ابومحمد ابن الاکفانی درآمدند ودرکیفر پیشوای خویش زبان تهدید درازکردند وحشمت آن دو فقیه یکباره ببردند آنگاه درتفحص دیگر اکابر اهل سنت شدند عامه شهر بحمایت خواص خود برخواستند ازطرفین میدان تعصب گرم وغبار فتنه بالا گرفت قضارا درهمان اوقات مصحفی بدست اهل سنت وجماعت افتاد وچنین مذکور شد که آن مصحف عبدالله بن مسعود است وازاینجا بسیاری مصاحف اخلاقی بگزاف بود دریوم جمعه بیست وهشتم شهر رجب آن سال اشراف وفقهاء وقضاة

مجمعی بزرگ ترتیب دادند و آن مصحف را در آنجا حاضر ساخته همگی در آیاتش نظر کردند و مواضع اختلاف برای العین مشاهدت نمودند ابو حامد و سایر فقها تجریق و اتلاف آن را حکم کرده فتوی نوشتند سپس آن مصحف را در همان محضر سوختند چون ایامی چند بر این گذشت عرضه نظر خلیفه عهد قادر بالله عباسی رسانیدند که شب پنجشنبه در مسجد جایر مردی شیعی از اهل حبر نهروان شهادت شد که درباره کسانیکه آن مصحف سوختند دشنام و ناسزا میگفت خلیفه حکم داد آنمرد را بچنگ آورده بکشتند و چون آن مقتول بر آیین تشیع میرفته شیعیان کرخ درباره او سخنان گفتند کار به پیکار کشید نائره قتال در میان مردم کرخ با عامه باب البصره و باب الشعیر زبانه کشیده و در آنمیانه جمعی از جوانان شیعه نجابه ابو حامد اسفرائینی ریختند ابو حامد از سرای خود بمحله دار قطن گریخت کرخیان در آنحال آواز بندای سلطان شیعه بر میدادند و حاکم بامرالله که خلیفه فاطمی بود از مصر مدد میفرستاد و یا منصور یا منصور همی صلا میزدند چه نام حاکم علوی منصور بود همینکه این شعار در حضرت قادر عباسی مذکور شد سخت بهم برآمده حکم داد تا لشکریان انچه حاضر در کاهند با سیفیان پیوندند و در استیصال کرخیان ثبات ورزند چون مدد خلیفه بدانگروه رسید زیاده قوی دل شدند و بر مردم کرخ چیره گشتند و برخی از دیار و ساکن ایشانرا که بر کنار شهد و حاج بود بسوختند پس جمعی از اشراف و تجار نزد خلیفه رفتند و از آن حسارت اغماض طلبیدند قادر از تجری کرخیان در گذشت و چون امیر ابو علی عمید الجیوش که سپهسالار دیالمه بود و از جانب سلطان بهاء الدوله بویهی ولایت عراق و امارت عسکر داشت از اینواقعه استحضار یافت داخل بغداد شد نخست بجلاء شیخ مفید حکم داد و موکلان بروی گماشت تا او را از دار السلام بیرون فرستند شیخ در بیست و سیم رمضان آنسال از بغداد اشتقال جست آنگاه از مزدم غوغائی جمعی را گرفت بعضی را بسیاست رسانید و برخی را محبوس داشت ابو حامد بمسجد خویش باز گشت و اعطان آن منابر و قصه خوانان از معابر ممنوع گشتند چرا که عمده موجبات فتنه آشوب سخنان ایشان بود پس علی بن مزینه که از ارکان امراء بشمار رفتی در حق شیخ مفید توسط کرد شفاعت او پذیرفته شد و مفید دیگر بار در صدر ریاست برقرار گشت و همچنین او عاظ و قصاصین دستوریافتند و بر سر کار خود رفتند و لی بشرط که از درجمیت و عصبیت خبر فتنه آمیز نخوانند و داستان شور انگیز نگویند مورخین در حوادث سال چهارصد هجری آورده اند که در رمضان این سال قادر بالله را مرضی صعب افتاد بدان پایه که از اجیف در دار الخلافه بموت او شیوع یافت خبر بقادر بردند در یکی از جمعات بعد از نماز بردوش رسول بردوش و قضیب آنحضرت در دست گرفته برای مردم نشست و شیخ ابو حامد اسفرائینی برحسب مرسوم لیتی که در بارگاه قادری داشت حاضر گشت و بر لسان ابو العباس بن جاجب خلیفه پیغام داد که آیتی چند از کلام مجید تلاوت نماید تا مردم صوت خلیفه استماع کنند و اطمینان یابند پس قادر باشارت ابو حامد آواز بر این آیات برداشت

لَئِن لَّمْ يَنتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا مَّلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا

چون لطف اختصاص این آیات بقرائت منوط بترجمت بود ظاهر کلمات مبارکات بپارسی ترجمت شد تا بظهور رسد که قادر از کتاب مبین تا چه حد آیات مناسب مقام تلاوت کرده فرماید سوگند یاد میکنم که اگر کسانی که نفاق میورزند

وآنان که در دل مرضی دارند و مردم بیکار اجیف اخبار انتشار دهند از شیوه و شعار خویش باز نایستند البته ترا بر ایشان مسلط سازم
بدانپایه که از آنجمله جز قلیلی در جوار تو نمانند بر حالتی که امکان از رحمت خدای رانده باشند هر جا بدست آیند گرفتار کردند
و با تیغ مسلمانان در گذرند چون مردم بغداد صوت خلیفه را سماع نمودند صدا بگریه برآوردند و او را دعا گفته بازگشتند هم در کتب
مثبت است که چون صبح دولت بنی فاطمه از افق مغرب زمین طالع گشت از شام پرچم آن سلسله روز خلافت آل عباس
تاریک شد چه حکم آن طبقه از اقطار اسپانی و افریقا برخی از قسمت آسیا رسید و جمع خراج مصر جزو دیوان ایشان گردید
پس اولاد عباس از در التباس در نسب آن گروه قدح کردن گرفتند قادر بالله در سال چهارصد و دو فرمان داد
تا در بغداد مجلسی عظیم تشکیل نمودند و جوه اشراف و مشایخ فقها و صنادید قضاة و دیگر علما در آنجا حاضر شدند شیخ ابو حامد
که آنزمان در بحبوحه ریاست بود و در مجامع قلبی همی بر صدر می نشست نیز حاضر گشت پس بحضری عریض بر داشتند و هر یک
گواهی خویش در طعن نسب آن سلسله ثبت نمودند و نژاد ایشان از جراند نبی هاشم بیرون کردند ابو حامد بهر ائمی بر حسب هوا
خواهی خلفا شهادتی صریح در قدح آن طبقه مرقوم داشت آنچه ابن اثیر در ضبط اسامی حاضران مجلس نوشته که شریف ذو المجدین رضی
نیز مانند نقیب ذو المجدین علم الهدی و شیخ اجل محمد بن النعمان المفید شهادت خویش بر طبق سایر سجلات درج
فرمود منافی عبارت دیگر مورخین است چنانکه از شرح این واقعه که بعون الله در مقامی مناسب از تراجم آنها
نگاشته آید بظهور رسد مع الجمله ابو حامد در شب شنبه نوزدهم شهر شوال از سال چهارصد و شش در بغداد وفات
یافت و عمر او شصت و یکسال و چند ماه بود ابو الفرج بن جوزی گوید نعش ابو حامد را برای تجهیز بخانه اش حمل دادند
تشییع جنازه او را انبوهی عظیم و ازدحامی عام از مردم دار السلام فراهم آمد پس از تغسیل ابو عبد الله بن مهدی
که خطیب جامع منصور بود بر وی نماز گذارد و ثانیاً جنازه اش بشهر آورده در سرای خود بخاک سپردند و در سال
چهارصد و شانزده قبر او را بشکافتند و جثه اش بیرون آورده در باب الحرب دفن نمودند از مصنفات او
تعالیق مختصر مزنی است و کتاب بستان و تعالیق کبری انتهی

قاضی ابو یوسف یعقوب بن ابراهیم

اهل سنت و جماعت را فقیهی منعم بوده در سنه یکصد و سیزده هجری متولد شده در عهد صبی بفوت پدر مبتلا گشت
مادر بتحمل تربیت و تکفل احوالش آستین بر زد او را بکارزری سپرد تا حرفه قصاری آموخته و بدان پیشه معاش گذراند
ابو یوسف خود گوید که هر روزه از راه دکه قصاری بمدرس ابو حنیفه میشدم و گوش هوش بافادات وی در باخته
از ماسوای علم چشم پوشیده بودم هر روزه مادر پرانثرم روان شده در آن محضر داخل و مرا بعنف تمام خارج کرده کشان کشانم
بدکه قصاری میبرد و باجد تمام باستادم می سپرد روزگاری بر این منوال بگذشت مادر از فرارم بستوه آمده روزی بحوزه درس ابو حنیفه
در آمد فریاد برآورد که فرزند مرا تو از کسب معاش باز داشته علما در نظرش جلوه کرده ساخته من خود با رنج چرخ
ریسی چیزی بدست آورده دخیل کار و کفیل معاشش شده و او را نزد قصاری بکارزری داده ام تا مگر تواند پیشه بیاموزد
تو خود مقصود را در خیز تعطیل و تعویق انداخته و همی بتحصیلش تشویق کنی ابو حنیفه گفت ای زن نادان سر خویش گیر

وغم خود خور که فرزندت اقبالی بلند و طالعی ارجمند دارد اگرچه در محضر من بظاهر علم فرا گیرد ولی در باطن طریق خوردن پالوده را با روغن پسته می آموزد مادرم گفت همانا ترا اخراف دریافته است و عقلت زایل شده این بگفت و روی از وی بتافت و راه خود پیش گرفت و من بدان سوال التزام مدرس او را از دست ننهاده در تحصیل مراتب علمیه پای فشردم و چندان در اکتساب علوم و اندوختن افادات وی حریص و مولع بودم که دقیقه از او غافل نمیشدم تا آنکه بتوفیقات یزدانی ابواب علوم بر من گشوده گشت و از میامن الطاف الهی کوکب اقبالم همی اوج گرفت بمقامی رسیدم که سند قضاوت بر من مسلم گشت و هارون الرشید را محرم اسرار و جلیس هر محفل شدم و در خوان مائده اش شرف اختصاص یافتم چنانچه روزی در بساط نعمتش حاضر بودم فالوذجی در مائده رشید مهیا کرده بودند گفت ای یعقوب از این فالوذج تناول نما که همیشه فالوذج را هر روزه ترتیب نمیدهند گفتم یا امیر المومنین گر آزاده اینست گفت این را با روغن پسته ساخته اند و زیاده لذیذ و گوارا است ناگاه مرا خنده شدید دست داد بطوریکه نتوانستم خود داری کنم رشید سبب خنده پرسیده اصرار و الحاح کردن گرفت گفتم خیر است خدای باقی دارد امیر المومنین را گفت سبب خنده را تفصیل باز گو مکالماتی که با پدر ابو حنیفه و مادرم گذشته بود بیان آوردم و چگونگیش بعرض خلیفه رسانیدم آنگاه رشید زیاده در تعجب شد سوگند یاد کرد که علم امور دین و دنیا را اصلاح کند و بر ابو حنیفه رحمت آورد و گفت او را بعین حقیقت نظر بود نه بچشم سر باری مجملا ابو یوسف گوید در زمانیکه بدرس و تحصیل مشغول بودم راه معیشت بر من چنان تنگ بود که مخارج جزئیه فراهم نمیشد از فرط فقر و افلاس بهای کاغذ را استطاعت نداشتم با جستجوی تمام گفتگو سفته از بدست آورده افادات استاد را در آن استخوان ثبت و ضبط میکردم خود گوید روزی از محضر ابو حنیفه بخانه معاودت نموده زوجه خود طلب کردم از درد مجاعت و گرسنگی بروی شکایت بردم و غذا خواستم آن زن با عجلتی تمام روانه گشت ناگاه استخوانهای گفتگو که در مدت استفادت اندوخته بودم در سفره ریخته نزد من نهاد و گفت آنچه بخانه حمل کرده این است و سزای چون تو بیکار و بیعار همین آن کردار نابهنجار بر من زیاده اثر کرده از تحصیل علم با کتساب معاش پرداختم و چون ابو حنیفه یکچند مرا در حوزه درس ندید از کار و روزگارم پرسید صورت حال بروی مکشوف داشتند بر من رقت آورد کس بحضارم روانه کرد چون بروی درآمدم ابواب تفقد بر رخم بگشود و بهم وظیفه شهریه درباره ام مقرر فرمود همی بدان وجه مقرر معاش میگذرانیدم و دقیقه از طلب نمی نشستم از هر ذی فن توشه و از هر خرمن خوشه میگرفتم دیری شافعی آورده است در آن اوان که همه روزه نزد ابو حنیفه حاضر میگشت و در تحصیل فقه اشتغال داشت زمانی دراز از محضر وی غایب گردید و علم مغازی را طالب شده با کتساب آن علم مشغول گشت پس از زمانی بمجلس ابو حنیفه درآمد از روزگار گذشته اش جویا شد ماضی را بروی باز گفت ابو حنیفه خواست تا عیار استفادتش از محک امتحان و اختبار معلوم کند گفت از علم مغازی مرا مسئله ایست تا جواب نیاری از تو دست برندارم صاحب لوای جلوت چه کس بوده است گفت اگر مرا بر آن مسئله اطلاع نباشد زیانی نرسد ولی تو خود را امام عصر خوانی و بر همه کس مقدم دانی

قاضی ابو یوسف

۲۰۹۰

هرگاه مجهولی معلوم نخنی و مبهمی روشن نسازی از رتبت کاسته و قدرت از میان برخواسته شود فاش گویم هرگاه من بعد با من در آویزی و بمجادلت و مباحثت برخیزی در جائیکه مجمع انام و محفل از دحام خاص و عام باشد از راه حجت نه از طریق حاجت در آیم و بپرسم که زمان دقعه بدر مقدم بوده یا غزوه اُحُد بیقین دانم این مسئله تاریخیه که از کل مسائل و اخبار است اصلا ندانی و نزد پیر و برنا و اعلی و ادنی منفعل و در عرق خجلت غرق شوی آنگاه ابو حنیفه از وی دست بداشت و پس هیچ سؤالش نیارزمود مع القصه آن فاضل یگانه از هر لذت و راحت چشم بپوشید لیلاً و نهاراً در تحصیل و طلب میکوشید و مدتی دراز باستماع احادیث و تتبع اخبار نزد رجالی که اسماء ایشان بشرح میگذرد بگذرانید ابو اسحق سبائی و سلیمان التیمی و یحیی بن سعید الانصاری و اعمش و هشام بن عروه و عطاء بن السائب و محمد بن اسحق بن یسار از اصحاب استیعاب در کتاب انتها منقول است که ابو یوسف مانند مردمان کم شده فرزند در هر مکان ذکر احادیث و نشر اخبار استشمام کردی و بنبال آن اثر روان و در مجمع آن محدث رو رکاری بپایان میبرد از شیخ مدرس یا بخشیدی تا پنجاه و شصت حدیث بدست بیاوردی با نجمله بعد از زمانی در مراتب علمیه و مقامات کمالات برتبه علیا و درجه قصوی رسید بدان شتابه که در زمان خود سرآمد همکنان و شارالیه با لبنان گردید رفته رفته از مسند افادت بمنصب قضا انتقال کرد بپایگاهی منیع و قدری رفیع قدم نهاد در عهد مهدی و هادی و رشید زمام مهام قضا در قبضه اختیار وی افتاد مایه ارتباط و باعث اختلاط ویرا با هارون الرشید آورده اند که مردی از یهود در قرب جوار ابو یوسف مسکن داشت برآن شد که بر در خانه خویش سابا طی بنا کند همسایگان از آن بنیان ضرر بخشیدی با بو یوسف شکایت برده بنجاح مأمول خویش و ایجاب مسئول ایشان آن مرد یهود را از آن ضرر و اضرار ممانعت کرده و در اصرار مبالغت آورد آن نامسلمان از روی طعن و طنز بدو گفت از تخریب آن بنا دست بدار و بحال خود بگذار هر وقت از راه شأن و جلال ترا در محفه جای دادند و باین محله آوردند باستقبالت شتابان شوم و آن عمارت ویران کنم قضا را در آن اوان بسند قضاوت بنشست و هم بر محفه سوار گشت آنگفتار تسخر بخاطر او مقدر و مدلل شد و آن مرد یهودی بقول خود عمل کرد تفصیل این اجمال اینکه هارون الرشید کنیزکی را فریفته گشت و یکپاره در هوایش جان و دل باخت و چون با او سر و سر در میان آورد و خواست در کنارش گیرد ناگاه بخاطرش رسید که وی از کنیزان زبیده است در دم کناره گرفت سفره وصلش در نوردید و مهره مهرش برچید اتفاقا زبیده که بانوی حرم خلافت بود از صورت ماجری اطلاع یافته از آن معنی زیاده برنجید و چون رشید نزد او شد درشتی و خشونت آغاز نمود و در طعن و مذکوفی زبان دراز کرد و گفت ای دورغی از من دور شو که نزدیک است آتش قهر بر من زبانه کشد هارون گفت هرگاه من دورغی باشم تو بهشتی روی از قبله از دواج من بطلاقی در حال هر دو از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شدند زبیده در گریه و افغان و خلیفه مضطرب و پریشان مانده که چگونه بر منشور یگانگی طغرای پیگانگی کشد و عهدنامه دوستی در نوردد و غبار فراق بر عیار اتفاق افشاند و از جاده وداد و منهج اتحاد خود را بکوشاند امر نمود تا علمای بغداد را حاضر کرده و در این مسئله استفتاء نمود هیچکس جوابیکه تسلی خاطر دهد نتوانست ادا کرد خلیفه بر جیب حیرت و فکرت فرو برده ملول و غمگین نشسته از آنجمع پرسید

که از تلامذه ابو حنیفه کسی بر جا مانده است گفتند مردم ایشان داریم که با فرط پریشانی سیکد زاند هارون گفت مرا با علم او سروکار است نه با کمنت و رو رکارش فی الحال ابو یوسف را حاضر کردند و بزم خلافت را بار یافته وارد شد علمائیکه صدر مجلس را از فرط ازدحام تنگ کرده بودند اصلاً جانب تعظیم و تکریمش رعایت نکردند و در صف نعالش جای دادند پس هارون مسئله خود اعادت نمود و بعرض جواب اجازت بخشید ابو یوسف گفت مرا در باب مسئله جوابی شافی و کافی در خاطر حاضر هست ولی در این محل که آرامگاه من شده نیارم گفت اگرچه از این معنی که جمعی نامناسب بر من تقدم جسته اند آزرده نیستم زیرا که نشستن ذیل از من نکاهد و رفتن صدر بر قدرم نیفزاید ولی پاس حرمت علم خود جای لایق و مکان مستحق اقتضا کند پس هارون رتبت تقدم بروی ارزانی داشت و گفت تا در صدر مجلس جای گزینند ابو یوسف لب بسخن گشوده گفت اصحاب سیر آورده اند که وقتی در بارگاه سلطان عصر مردی سفله و بی ادب بر بقراط حکیم تقدم گرفت آن حکیم دانشمند از آن رفتار ناپسندیده دم نزد و خاموش نشست و یرا گفتند چرا غضب نخوردی و آن نادان ناچیز را ادب نفرمودی گفت دیوار بر هم کس تقدم نجوید و هیچکس از کردار آن در تألم نیست بالجمله اکنون وقت آن است که خلیفه مسئله را در میان نهد تا این بنده داد فضل و دانش بدهد خلیفه بتکرار مقال پرداخته از وی جواب صواب طلب کرد ابو یوسف گفت ای امیر المومنین هرگز اراده گناهی کرده باشی که در آن از خوف و خشیت خدای قهار و منتقم جبار ترا از آن شنعت ممانعت کرده باشد گفت بلی و قایع حالیه بر صدق دعوی شاهد عادل است چه قصد مملوکه رنجیده کردم و چون دانستم مملوکه غیرت عنان توسن شهوت بقوت توفیق باز کشیدم ابو یوسف گفت از این روی بیقین دانم تو خود از اهل بهشتی و لهذا اطلاقی واقع نشده است زیرا که طلاق زنیده مشروط بر این شرط بوده که تو از اهل جهنم باشی و چون از فضل الهی مستحق بهشت شده او نیز مطلقه نباشد زیرا که از انتفاء شرط شروط منتفی میشود حاضران بروی حمله ور گشته بانگ زدند که این دعوی از چه روکنی و این فتوی از کجا گوئی و چگونه دانستی که خلیفه بهشتی است گفت بموجب نص قرآن که فرموده وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ یعنی هر کس از خوف و خشیت الهی نفس را از وسواس شیطانی باز دارد بهشت جاودان ارامگاهش خواهد بود هارون از این سخن پسندیده افتاد بعواطف بی پایانش بنواخت و هم قضاوت بغداد برای وی مقرر کرد تشریف فاخر باو پوشانیدند گفت تا محفه آورده ویرا در آن نشاندند بجانب خانه اش حمل کردند ابو یوسف چون بسباط مردیهودی رسید او را طلبید گفت اینک محفه ما رسیده گذر گاه تنگ است برحسب شرط و پیمان که خود کرده بودی امروز وقت تخریب سباط است پس ابو یوسف لحظه توقف کرده تا آن بنیان را منهدم نمودند این حکایت مایه ارتباط ابو یوسف و خلیفه را داستان دیگر داند آورده است که مردی از سران سپاه خلافت در امری سوگند یاد کرد پس کاری از وی بظهور رسید خود در شک فرو ماند که مبادا شکست سوگند شده باشد فقیهی طلب نمود تا حق مسئله از وی بپرسد او را با بو یوسف دلالت کردند نزد او شد و چون مسئله بوی باز نمود گفت این کردار موجب نقض سوگند نباشد و چون سردار این فتوی بشنید زیاده خوشحال گردید دراهم و دنانیر بسیار بروی مبذول داشت

قاضی ابو یوسف

وهم خانه که لایق وقابل بود استیجاع نموده بروی بخشید پس از چند روز آن سردار بر رشید وارد شد اورا مهموم ومغموم دیده سبب پرسید گفت امری از امور دینیه مرا محزون ساخته فقیهی حاضر نما تا از حقیقه آن امر جویا شوم وحکم آن مدعا بازشناسم سردار روانه گشت ابو یوسف را در ساعت حاضر ساخت خود گوید چون بدربار خلافت رسیدم جوانی خوش سیما نیکو صورت دیدم که آثار اهبت وجلال از ناصیه اش ساطع بود واورا در حجرهٔ محبوس داشته بودند چون با وی برابر شدم با نگشتان اشارت کرد که نشان استغاثت بود واورا بدان حالت گذاشته گذشتم پس بحضور باریافته وارد شدم سلام گفتم واستادم گفت نام تو چیست گفتم یعقوب اصلح الله امیر المومنین گفت هرگاه امامی مرد را در حال زنا دریابد آیا بر امام متحتم است که اورا حد زند گفتم نعم رشید بسجده شد آنگاه در خاطرم گذشت که خلیفه کسی از نزدیکان خود را در حال زنا مشاهده نموده همانا آن جوان محبوس که بمن استغاثه نمود زنا کار بوده بالجمله رشید گفت از کدام مدرک این فتوی گوئی گفتم خاتم النبیین صلی الله علیه وآله فرموده ادرءوا الحدود بالشبهات حاصل آنکه چون در موارد حدود شبهتی پدید آید حدود شرعیه ساقط میشود واین مقام مورد شبهت است ودر موارد شبهات حدود ساقط است رشید گفت درصورتیکه امام معاینه بیند چه جای شبهت است گفتم سلمنا بعیان مشاهده کرده باشد از عیان جز علمی حاصل نبود واجراء حدود بعلم امام منوط نیست واحدی را نمیرسد که حدود الهی را نظر بعلم خود مجری دارد آنگاه رشید ثانیاً بسجده شد چون از سجده سر برداشت نفرمود تا مال جزیلی بمن دادند از آنجا بیرون نشدم تا هدایای فراوان بمن عاید گشت آورده اند که شبی هارون الرشید را این دو شعر محل تامل شد

فَإِنْ تَرْفُقِي يَا هِنْدُ فَالرِّفْقُ أَيْمَنُ ... وَإِنْ تَخْرَقِي يَا هِنْدُ فَالْخَرْقُ أَشْأَمُ

فَإِنَّ طَلَاقًا وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ ... ثَلَاثٌ وَمَنْ يَخْرَقْ أَعَقُّ وَأَظْلَمُ

یعنی ای هند اگر طریق مرافقت وموافقت پیش گیری بکاری فرخنده وهمیمون قیام واقدام کرده واگر بناز کاری وقطع الفت پیشه کنی امری نا شایست وشوم بمیان آورده واز قید ازدواج من بته طلاقه بدور باخواهی بود واین طلاق از روی جزم وقصد است واین معنی روشن است که هرکس بقطع الفت اقدام کرده است عاقتر وظالمتر است از کسی که خود بطلاق قیام نموده است وچون هارون الرشید از پی تحقیق الفاظ وتصحیح معانی امعان نظر کرد چنین یافت که در کلمه ثلاث از اختلاف اعراب اختلاف شدیدی در معنی حاصل شود ودر هر طور حکمی از احکام شرعیه بظهور رسد محض تحقیق مطلب وتوضیح مدعا آن دو شعر را نوشته نزد قاضی ابو یوسف فرستاد که هرگاه شخصی از روی جد وعمد با قصد انشاء این دو بیت را بزوجه خود گوید وکلمهٔ ثلاث را مرفوع خواند وداند بر حسب قواعد نحویه وفقهیه چه معنی بخشد وچه اثر مترتب شود واگر منصوب خواند وداند چه مفهوم شود وبر قائل وزوجه اش چه لازم آید قاضی ابو یوسف گوید باخود اندیشیدم که این مسئله در عداد مطالب نحویه ومسائل فقهیه معدود است واختلافی که فقها را در این عبارت حاصل میشود بواسطه معاینست که نحاة را از اختلاف اعراب بدست آید

قاضی ابو یوسف

هرگاه در چنین مسئله برای خود سخن گویم از خطا محفوظ نباشم رای صواب آن است که آن مسئله را با استاد فن در میان آریم پس بسرای گسائی در آمدم و او در جامه خواب نشسته بود آن مسئله را با وی در میان آوردم گفت اگر برفع خوانده شود دفعه واحده طلاق واقع گردیده زیرا که در اینصورت هریک از انت طلاق و انت طلاق و انت طلاق عزمیه ثلاث جمله مستعقبه اند گانه شاعر زوجه خود را گفته تو طالقی بعد از آن اخبار نموده که طلاق کامل و تمام سه دفعه است و اگر منصوب خوانده شود سه مرتبه طلاق واقع شده زیرا که بر این تقدیر ثلاثا قید انت طالق است گویا شاعر بزوجه خود چنین گفته است انت طالق ثلاثا قاضی گوید آن جواب صواب ابراهیم کابیش هارون الرشید نوشتم انعام و جوائز بسیاری برای من روانه داشت من تمام آنها از برای کسانی فرستادم بعضی را در این سخن مناقشه ایست و چون ذکر آنها خارج از مقصود بود ترک نمودم و در ک آنرا الکتب تخویه حوالت کردیم بشر بن ولید کندی گوید روزی در مجلس قاضی ابو یوسف بودم حکایت نمود که شب گذشته در جامه خواب غنوده بودم ناگاه قرع البابی بگوشم رسید که گویا پرده گوشم بدرید بجانب آن صدا شتافتم در فراز کردم دیدم هرثمة بن اعین است بعد از ادای سلام گفت اکنون باید بحضور خلیفه بشتابی گفتم ای هرثمه در این هنگام از لقای امیر المومنین زیاده هراسانم می ترسم که از من کدورتی در خاطر گرفته اینک مرا خطر و آسیبی رساند اگر بتوانی امشب خلیفه را مساهله و مماطله ساکت نما شاید فردا بعفو و اغماض بگذرد هرثمه گفت هان آماده باش که جز روانه شدن چاره نباشد گفتم حال که مهلت یکشبه میدهی هرگاه از حقیقه امر اطلاع داری آگاهم کن گفت نیستم ندانم جز انکه مسرور خادم از حضور خلیفه بیرون شتافت ابلاغ کرد که در این ساعت میباید باعجلتی تمام ترا بدربار خلافت برسانم از آن سخن ترسی و بیم زیاده شد گفتم مرا رخصت دهد تا غسل کنم و حنوط نمایم مرا اجازت داده بدرون خانه شدم غسل نموده و حنوط پرداختم تجدید لباس کرده خود را بعطر بیات معطر ساختم و در صحبت هرثمه روانه شدم چون بدرب دار الخلافه رسیدم مسرور خادم را دیدم که با حالت منتظره ایستاده است هرثمه گفت ابو یوسف را حاضر نمودم پس بجانب مسرور شتافته سوگند دادم که مرا از مهم خلیفه آگاه سازد گفت آنچه ندانم چگونه اظهار توانم کرد گفتم اینک باز گو نزد خلیفه کیست گفت جز عیسی بن جعفر احدی نباشد پس همراه مسرور بر خلیفه وارد گشتیم دیدیم که در رواقی جای گزیده و عیسی در طرف راست او نشسته است گفت کیستی گفتم یعقوب گفت داخل شو پس در آمدم و سلام گفتم و نشستم گفت کانم انکه در این وقت شب ترا در ورطه ترس و بیم انداخته باشم گفتم نه تنها من خود خوفناک و هراسان گردیده ام بلکه چشم عیال و کسان من تا کنون بخواب آشنا نشده است پس اندکی خاموش گشت گفت هیچ دانی ترا برای چکار خواستم گفتم ندانم گفت خواهم بر این جوان شاهد گیرم چه او را جاریه ایست از وی خواسته ام تا بفروشد امتناع میکند گفتم همه نماید او را دارد اکنون گواه باشی من خود فاش میگویم سوگند باخدا اکرد ست رد بر سینه تمنای من نهد و جاریه را برسم هبه یا بعقد مبایعه بنقد ندهد خود سیاست را آماده باشد در این دم از دم شمشیر خونش خواهم ریخت پس من بجانب عیسی متوجه شده گفتم جاریه مملوکه را چه قدر منزلت است که خلیفه از تو تمنا کند و تو دریغ داشته خود را در ورطه هولناک در اندازی عیسی گفت ای یعقوب از آن پیشتر که با من سخن رانی و حقیقه امر را دانی بر من سبقت کرفتی و بی تصور تصدیق آوردی در اینباب مضایقت از آن است که من قسم یاد کرده ام

هرگاه آن جاریه را در معرض بیع یا هبه درآورم زنانم مطلقه و کنیزانم آزاد و اموالم بصدقه رود پس مرا از آن گفتار
مخجلت و شرمساری دست داده خاموش شدم آنگاه خلیفه روی بمن کرده گفت ای یعقوب در این درد که چاره بویرا
درمانده ایم اگر درمان آوری و خاطرم قرین ابتهاج کنی چندانت سیم و زر دهم که منبوط اعیان و محسود اقران شوی گفتم آنیک
محسود اقران شوی گفتم آنیک آن مشکل را آسان کنم پس عیسی را گفتم که نصف جاریه را بعنوان هبه بحضور خلیفه تقدیم دار
و نیمه دیگر را برسم مبایعه در پیشگاه خلافت و اگذار تا خشین وار دنیا بد چه تمام آن جاریه عرضه بیع نشده و هم در عرصه هبه
نیامده است عیسی گفت تو خود گواه باش که نصف این جاریه را با امیرالمومنین هبه نمودم و نیمه دیگر را بصد هزار دینار
فروختم رشید قبول کرد جاریه را آورده بعیسی شرایط تهنیت بجا آورد و آنگاه رشید گفت ای یعقوب اینک مسئله دیگری
باقی است گفتم کدام است گفت این جاریه مملوکه است بعد از بیع و شری میباید حکم استبراء جاری شود و مرا تاب نیست که مدتی
بگذرد و مرا هم خوابه نگردد سوگند باد خدا هرگاه امشب با من نزدیک نشود ترسم که روح از بدنم دور شود گفتم امیرالمومنین
او را آزاد نما آنگاه تزویج کن زیرا که حره را استبرائی نباشد پس مسرور حسین را خواند در حضور ایشان آنجاریه را
آزاد نمود و من خطبه نکاح خوانده و برا برای رشید بصداق بیست هزار دینار تزویج نمودم پس رشید امر نمود
که وجه صداق را حاضر نمودند و تسلیم جاریه داشتند آنگاه مسرور را طلبیده گفت دویست هزار درهم و بیست جامه
فاخر بمنزل یعقوب حمل نما پس مسرور عطیه خلیفه را حاضر و با من روانه نمود بیژمه ابن ولید گوید چون صحبت دوش
بپایان رسید ابو یوسف گفت آیا در کار شب گذشته مرا حرجی باشد گفتم نی گفت عشر این مال حق تست
بردار که خدایت در آن برکت دهد بیژمه گوید شکر نعمت و دعای دولت گفتم خواستم که برخیزم ناگاه عجوزی
داخل شده گفت ای ابو یوسف دخترت سلام میرساند و میگوید بخدای سوگند شب گذشته از امیرالمومنین
هر صداق چیزی بمن عاید نشده و من نصف آنرا برای تو فرستادم و نیم دیگر را برای اصلاح امور خود نهادم پس
نصف را بر زمین گذاشته ابو یوسف بمن گفت این مال را رد کن و بخدای که هر گز قبول نکنم چه او را از قید رقیت
خلاص کردم و از بانوان حرم خلافت نمودم با این احوال با این مال قلیل چگونه راضی بشوم بیژمه گوید
من و اعمام زیاده اصرار و الحاح نمودیم لاجرم قبول کرد و نصف او را بمن بخشید آورده اند که زبیده زوجه
رشید ابو یوسف را نوشت که در فلان مسئله فتوی چیست و همی خواهم که جواب موافق دلخواه من باشد ابو یوسف
بقیاسات ابو حنیفه چنانچه مرا در نبیده بود فتوی داد پس ابو یوسف را حقه نقره فرستاد و در آن حقه
حقه‌های تو در تو بود که در هر یک طیب مخصوصی ریخته بود و هم جامی و دو توره کرد که در وسط آن جام دانیز
و در اطراف او را هم مخزون بود چون حاضرا نرا بدان تحفه نفیسه نظر افتاد یکی از اهل مجلس گفت رسول الله
فرموده است مَنْ اُهْدِیَتْ لَهُ هَدِیَّةٌ فَجَلَسَائُهُ شُرَکَائُهُ فِیهَا حاصل آنکه هر کس را در مجمعی هدیه و تحفه آورند
دوستان و هم نشینانش در آن هدیه شریک باشند ابو یوسف گفت مورد آن حدیث شیر شتر زمانی بوده است که
تحفه ها خرما و شیر بوده نه اینزمان که هدیه ها طلا و نقره شده است گویند که وقتی رشید بجانب بصره نهضت کرد

و قاضی ابو یوسف را در آن سفر مبادمت و مصاحبت منتخر نمود عبد الرحمن بن مهدی که در قصبهٔ مبارک قضاوت داشت از توجه و عزیمت خلیفه مستحضر گشت و چون بلدهٔ مبارک در عرض راه واقع و معبر کوکبهٔ خلافت بود و بدو انجا خطر رسید که در ابتدای ورود خلیفه مردم آن سرزمین در حق وی تمجید و تحسین لب کشایند تا مگر آن حلیت خلیفه را مایهٔ وثوق و باعث رسوخ شود هر قدر در آن باب سئلت کرد مردم از قبول آن مسئول سر زدند پس خود جامهٔ پوشید و کلاه درازی بر تارک نهاد و طیلسانی سیاه بر سر کشید نزد شریعه که معبر رشید بود بایستاد چون رشید و ابو یوسف که در کشتی نشسته بودند باوی برابر شدند قاضی فریاد بلند کرد که یا امیر المومنین قاضی ما بسیار معقول و درست کار و عدل گستر و راست کردار است آنگاه از آن محل شریعه دیگر شتافت چون کشتی خلافت با او مقابل شد باز فریاد کرد که ای خلیفه قاضی ما چه بسیار دانا و بغرض و امین و دین دار است خلیفه گفت یا ابا یوسف آنچه بر من معلوم شده قاضی این بلده شریر ترین قضاة است و خود بخدعه و تزویر با مردم رفتار نماید ابو یوسف گفت یا امیر المومنین عجب تر آنکه مداح خود قاضی و قاضی خود مداح است پس رشید زیاده بخندید و گفت این قاضی مرد ظریفی است هرگز نباید عزل شود و نیز آورده اند که وقتی مابین رشید و رنیده گفتگوئی شد که فالوذج و لوذینج کدام یک طیب است ابو یوسف را احضار نمودند رشید از وی تصدیق طلب کرد و گفت یا امیر المومنین برغائب حکم نکنم رشید گفت تا فالوده و لوذینه حاضر نمودند ابو یوسف از جام فالوذج و لوذینج بقدری تناول نمود که هر یک بنصف رسید رشید گفت خصم از میان برفت و دعوی باقی است پس حکومت و قضاوت چه وقت صورت خواهد گرفت گفت یا امیر المومنین تا کنون هیچ دو خصم نیافتم که در دعوی باهم برابر باشند جز این دو جام چون هر یک بر حقانیت خود برهانی اقامت کند دیگری بر صدق خود همان طور حجت آورد لاجرم از روی هرد و شرم دارم و نیز آورده اند که رشید با ابو یوسف گفت بمسامع ما رسیده است که تو در چند بن جا اظهار داشته که هر کس نزد ما بادای شهادت آید متصنع و دروغگو است گفت آری چه مردم از سه گروه خارج نیستند یا در سوء طریقت واضح الحال باشند یا در صلاح و تقوی ظاهر العمل اند صنف اول از شهوت فسق و فجور نزد ما نیایند و قسم ثانی از کثرت زهد و قدس از ما پرهیز کنند برجا ماند قسم ثالث و ایشان کسانی باشند که در ظاهر عفت و صلاح آشکار دارند و خباثت و فساد را در باطن پنهان کنند و البته انیگونه مردم متصنعه و دروغگو باشند رشید در تبسم شد گفت براستی که درست یافتی محمد بن سماعه گوید شنیدم ابو یوسف را در آن روز که وفات مینمود این کلمات میخواند اللهم انک تعلم انی لم اجر فی حکم حکمت علی فیه بین اثنین من عبادک تعمدا ولقد اجتهدت فی الحکم بما وافق کتابک وسنة نبیک وکلما اشکل علی جعلت ابا حنیفة بینی وبینک وکان عندک اتقی لعرفانی لم اجر فی الحکم (ومن یتعمله) حق حاصل معنی انکه بارخدایا تو خود دانی که من مابین دو نفر از بندگانت بغیر حق و ناروا حکمی نکرده ام و در صدور احکام خویش بذل جهد همیکردم که با کتاب مجید و سنت رسولت موافق باشد و هر حکمی از احکام که بر من مشکل شدی در آن حکم پیروی ابو حنیفه نمودم و ابو حنیفه در نزد من

قاضی ابو یوسف

۲۹۶

از کسانی بود که امروز نمی‌تر اشناخته و هر کز با وجود علم خود از جاده حق قدمی بیرون نگذاشته است بالجمله ابو یوسف را در ایامی که قضاوت داشته مرگ در رسید در ربیع الثانی روز پنجشنبه وقت ظهر سنه صد و هشتاد و دو و یا صد و نود و دو وفات کرد و صاحب کامل التواریخ وفات او را در سنه صد و هشتاد و یک آورده است گویند او اول کسی است که ملقب بقاضی القضاة شد و اول کسی است که قبا پیرون لباس اهل علم و عوام امتیازی قرار داد در تاریخ حبیب السیر آورده اند که حمد الله مستوفی گوید از جمله متروکات ابو یوسف چهار هزار تنبان بود که ربسته هر یک یک اشرفی سرخ بود از کلام اوست صحبة من لم یخش العار عار یوم القیمة یعنی مصاحبت و مرافقت با شخصی که از ننگ عار اجتناب ندارند خود مایه ننگ عار روز محشر باشد و هم از کلام اوست رؤس النعیم ثلاثة اولها نعمة الاسلام التی لا تتم نعمة الا بها والثانیه نعمة العافیه التی لا تطیب الحیوة الا بها والثالثة نعمة الغنی التی لا تتم العیش الا بها یعنی از هر نعمت بالاتر سه نعمت است نخست نعمت اسلام است که هیچ نعمت بدون ضمیمه آن رتبه کمال نیابد دویمین نعمت تن درستی است که طیب زندگانی بآن مربوط است سیمین نعمت غنا و ثروت است که معیشت و زندگانی بصلاح آن منوط است سید نعمت الله جزایری در کتاب زهر الربیع آورده است که در عهد سلطنت شاه سلیمان صفوی در سنه هزار و هفتاد هجری در قرب روضه متبرکه ائمه البقیع کاظمین سلام الله علیهما را از پی مسیل خرمنود ناگاه قبری ظاهر شد و بر آن لوحی از سنگ نهاده بودند که در آن نام و نشان قاضی ابو یوسف نقش بود پس از آن نبشیانی براو نا کردند

ابن ابی یوسف ابراهیم بن یعقوب

در مراتب علمیه و مقامات فضیلیه فاضلی همانند بود و قاضی القضاة را که از شرح حالش پرداختیم گرامی فرزندی است اسم پدرش یعقوب و نام خودش یوسف است پسر نیز مانند پدر بفنون علوم آراسته شد در فتاوی و احکام فکری عمیق داشت و در تالیف قیاسات ابو حنیفه نظری دقیق یافت سبانی علم حدیث را نزد یونس بن اسحق سبعی و سری بن یحیی شنید کرد و ابو محمد احمد بن ابراهیم طوسی آن فن شریف از وی استفادت نمود چنانچه پدرش در دار السلام و سایر بلدان اسلام لوای قضاوت افراخت او نیز با وجود پدر در جانب غربی بغداد مهم قضا پیرداخت و در محلی که مدینه منصور خوانند مسجدی عالی بود برحسب اشارت هارون الرشید در هر آدینه نماز جمعه را با جماعت در آنجا بپا داشتی گویند شاعری که خود ابو یعقوب نام داشت ابو یوسف را سراً و جهراً حلیف و صدیق بود روزیکه قاضی القضاة از این جهان فانی سرای جاودانی رحلت کرد گروهی راشنیدند که از راه دریغ و افسوس همی گویند که از رفتن قاضی القضاة علم فقه از میان برفت و از مردن ابو یعقوب آن علم شریف هم بمرد آن شاعر را بر فقدان وجود یعقوب و گمان فضل ابن ابی یوسف دل سوخت خواست تا مردم را در ماتم آن پدر تعزیت کند و هم خاطر ایشان را بوجود پسر تسلیت آورد

این شعر را مرتجلاً انشاد کرد

یا ناعی الفقه الی اهله ... ان مات یعقوب فلا تندبی
لم یمت الفقه ولکنه ... حوّل من صدر الی صدر
القاه یعقوب الی یوسف ... فزال من طیب الی طهر
فهو مقیم فاذا ما توی ... وحّل حلّ الفقه فی قبر

حاصل معنی انکه ای خبر مرگ علم فقه را باصحاب فقه رسانیده است مذان که فقه نمرده لیکن از محلی بمحلی انتقال جسته است قاضی القضاة یعقوب مراتب فقیهه را که مانند لآلی منثوره بود در عقد جمع آورده در حقه خاطر مکنون داشت اکنون آن لآلی آبدار در کیفیه خاطر ابن ابی یوسف مخزون است پس علم فقه از حلیه حیات عاطل نشده است آن علم شریف آن زمان نقش فنا پذیرد که یوسف در قبر جای گیرد و از این اشعار تعزیت قرین و مضامین مدحیت آئین رتبه فضل و مقام علم ابن ابی یوسف بر ناظرین مکشوف گردد و بالجمله همواره در ظل الطاف خلیفه عصر از همگنان ممتاز بود و ده سال بعد از فوت پدر با منصب قضا نصیر میرد و هیچگاه آن مسند از وی تهی نشد تا آن زمان که تنش از روح تهی گشت و در شهر رجب سنه صد و نود و دو بار تبه قضاوت و دست قضا طوار عمرش در نور دید

ابن ابی صادق ابو القاسم عبد الرحمن بن علی بن احمد بن ابی صادق

از اهالی نیشابور است و در همان سرزمین نشو و نما یافت و او مردی بوده است بفنون علم فلسفه قادر و بسینا و در اعمال اصیل طبیعیه ماهر و توانا در مبادی تحصیل اخذ علوم حکمیه و فواید قوانین طبیعیه را پیشنهاد خاطر ساخت در نزد فضلای اطبا و دانشمندان زمان جد و تلمذ و استفادت پرداخت مولف طبقات الاطبا گوید که ویرا با شیخ الرئیس ابو علی سینا شرف صحبت دست داد و در محضر آن حکیم یگانه تلمذ و استفادت اقامت کرد یعنی در آن استفاضت بپایند تا آنکه در آن مدرس از شاگردان فخام و تلامذه عظام گردید همو گوید در اینجز مجال استبعاد نیست بلکه قرین صواب و سداد است چه ابن ابی صادق زمانیکه شیخ الرئیس در بساط حیات بوده و صیت اشتهارش در بسیط زمین انتشار داشت و هم در عنفوان علم و فور تلامذه ممتاز و متمهر بوده است و در رتبت و شان هم از ابن ابی صادق برتری داشته است با وجود این احوال ظن غالب آنست که وی تلمذ او فایز نشده باشد و نیز قطب الدین لاهیجی در تاریخ خویش که شرح حال اطبا و حکما را مشروحا ضبط نموده گوید که وی تکمیل علوم حکمیه و طبیعیه را در نزد شیخ الرئیس ابو علی سینا نموده و از اجلاء تلامیذ آن حکیم بزرگ است بالجمله مقام وی در مراتب حکمیه و طبیعیه بدرجه رسید که او را فضلای عصر زیاده میستودند و از مصنفات و مؤلفات وی بهره کامل میبردند و از آنروی در آن روزگار ملقب ببقراط ثانی گردید و هم احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که خود فاضلی بدیل و مورخی بی بدیل بوده در عنوان شرح حالات آن حکیم بی نظیر چنین از کلک بلاغت سلک رقم کرده است وَهُوَ طَبِیبٌ فَاضِلٌ بَارِعٌ فِی الْعُلُومِ الْحِکْمِیَّهِ کَثِیرُ الدِّرَایَهِ فِی الصِّنَاعَهِ الطِّبِّیَّهِ لَهُ حِرْصٌ بَالِغٌ فِی التَّطَلُّعِ عَلَی کُتُبِ جَالِینُوسَ وَمَا اَوْدَعَهُ فِیهَا مِنْ غَوَامِضِ صِنَاعَهِ الطِّبِّ وَاَسْرَارِهَا شَدِیدُ الْفَحْصِ عَنْ اُصُولِهَا وَفُرُوعِهَا

ابن ابی صادق

وَكَانَ فَضْلًا بَلِيغَ الْكَلَامِ حاصل معنی آنکه ابن ابی صادق طبیبی است دانشمند و از اقران و امثال خویش در علوم برتر و بیشتر بود و زیاده در صناعات و اعمال طبیه دانا و خبیر گشت اطلاع و تتبع کتب جالینوس و فهم آن مؤلفات را زیاده بر تلخیص و غوامض بیانات و مشکلات صنایع طبیه و اسرار طبیا را از علم علاج وغیره جوینده و از اصول و فروع مسائل طبیه شدید البحث و کثیر البحث بود و در رتبه فصاحت و مقام بلاغت جایگاهی منیع و مرتبه رفیع داشت آورده اند که وی در انجام کهولت و آغاز شیخوخت در نیشابور که مولد و موطن او بود محلی با فضا و نزهتگاهی باصفا بگزید و ترک علائق از خلایق نمود و هم از اندوخته زمانهای سابق که از رتق العلاج و طرق دیگر فراهم آورده باحسن الوجوه اسباب معاش و مایه استعاش خویش را مرتب کرده بانزوا و روزگار خود را میگذرانید و از مباشرت معالجات و اعمال طبیه بکلی منصرف گشته از تشبث ظاهر بزینت باطن مشغول آمد و با هیچیک از اهالی زمان از امرا و اعیان مخالطت نمی ورزید و اتحاد و صحبت و انضمام و پیوستگی از معاشرت اهل ظاهر داشت چنانکه وقتی را محمد بن منصور عمید الملک کندری وزیر رکن الدین طغرل بیک سلجوقی را عارضه قولنج روی داد و کثیری از اطبای زمان بمعالجت اقدام نمودند بر وی مستولی نگردیدند پس وی سبب خاصهٔ خود را با تحفه قیمتی و غلامان مخصوص بجهة معالجت بطلب آن طبیب دانشمند فرستاد وی از قبول آن امر و از آن معالجت سر باز زد و گفت

الفنوع لا يرخص بخدمة السلطان ومن اكره على خدمة لا ينتفع بخدمته كالباز الذي يكره على الصيد حاصل معنی از کلام حکیم این است کسی را که دولت قناعت میسر گردد و عزت عزلت دریابد با صیاد خدمت سلطان را قبول ننماید و نتوان او را بدان امر مجبور نمود هرگاه باکراهت بخدمتش بدارند از آن خدمت که بوی مرجوع است انتفاعی نبرند چنانکه باز شکاری را هرگاه بکراهت از پی صیدش بفرستند از آن فرمانی صواب نباید داشت گویند یکی از تلامیذ خود را بمعالجت وزیر فرستاد در همان روز بدستور العمل وی از آن مرض خلاص یافت تشریفی قیمتی با مقدار کثیر از دنیا بجهة ابن ابی صادق فرستاد وی قبول نکرد و بملازمان وزیر رد نمود و هم در ترجمت وی آورده اند که آن طبیب فاضل شروحیکه بر کتب متقدمین نوشته زیاده از حد ممتاز است چنانکه احمد بن ابی اصیبعه گوید شرحی که ابن ابی صادق بر کتب جالینوس نوشته در نهایت خوبی و محکمی است و کتاب منافع الاعضای جالینوس را شرح کرده است زیاده بذل جهد کرده و طریق جد و اهتمام سپرده است و در تلخیص معانی آن مساعی جمیله بکار برده است و ابن ابی صادق خود نیز در اول آن کتاب بخط خود نوشته است من که شرح این کتاب را آسیتن برزده و خامهٔ تحقیق در بنان دارم بر این عزم میان بسته ام که بدین شرح مشکلات را آسان کنم و حشو و زواید را حذف نمایم و متفرقات را جمع سازم و هم فواید دیگر جالینوس و دیگران از منافع الاعضا در سایر کتب آورده اند بر سایل این کتاب زیادت کنم بعد از تلفیق و ترکیب آنها را ترتیب و تقسیم نمودم و هر فصل را تعلیم تعلیم قرار دادم و در آخر هر تعلیم عضوی را که در منافع آن سخن رانده ام تشریح آن را چنانچه باید و شاید بیان کردم و نیز منافع هر جزو از آن عضو را شرح دادم و زمانیکه مرا از آن تالیف و تصنیف فراغت دست داد از سال هجرت چهارصد و پنجاه و سه گذشته بود مع القصه چون آن حکیم یگانه در بعضی از مطالب حکمیه و بیانات طبیه متفرد است پارهٔ اطبا بر بعضی از کتب او رد نوشته اند چنانکه مهذب الدین شیخ الاطبای دمشقی معروف بابن طبیب

ابودلف عجلی

۲۹۹

که شرح احوالش درین کتاب بیاید کتابی را که شرح بر مسائل حنین بن اسحق نوشته است مطرح قرار داده و بر هر باب آن رد و بی ستونی آورده است همچنانکه تفصیل این نیز در شرح حالات شیخ الاطبا خواهد آمد و این حکیم بی مانند را کلمات و بیانات در شرح قانون و سایر کتب طبیه بسیار است اگرچه سال وفاتش در کتب تواریخ مضبوط نیست و لیکن از تالیفات وی چنان برمی آید که تا اول عشر هفتم از مائه پنجم در بساط حیات بوده و بعد از آن وفات یافته است از کلمات این حکیم بی نظیر است که فرموده اَلطَّبِیبُ الحَقِیقِی مَن عَالَجَ بِالفَضَائِلِ نَفسَهُ وَدَاوَی مَفسَدَتَهُ بِالرَّذَائِلِ ثُمَّ یَهبِطُ بَعدَ ذٰلِکَ اِلَی مُعَالَجَةِ الاَجسَامِ یعنی طبیب واقعی و معالج حقیقی آنست که خصال رذیله و صفات خبیثه را مایه فساد دانسته آن امراض و آن اسقام را بفضایل شریفه و محاسن لطیفه از خود زایل کند و چون بر مدارج آن رتبت ارتقا جست و بر عرشه انسانیت مستقر گشت سپس بساحت علاج اجسام فرود آید کتب مصنفات و مؤلفات وی از اینقرار است شرح کتاب مسائل حنین بن اسحق در طب موسوم بشرح کبیر اختصار شرح کبیر موسوم بشرح صغیر از کتاب مسائل شرح کتاب فصول اقراط که در سنه ستین و اربعمائه تالیف کرده شرح کتاب تقدمة المعرفة لابقراط شرح کتاب منافع الاعضای جالینوس که تفصیل تالیف آن مسطور شد کتاب در جواب ایرادات محمد بن ذکریای رازی بر جالینوس کتاب تاریخ کبیر

ابودلف قاسم بن عیسی بن معقل

از طایفه عجل و سلسله اسلافش بیکر بن وائل منتهی گردد در سلک ادبا و فضلا منظوم و در عداد امرا و شعرا معدود و ذات از جود طبع و حسن قریحت نصیبی کامل داشت و سخاوت و مردانگی و شجاعت و فرزانگی اشتهار تمام یافت ابن خلکان گوید اَخَذَ عَنهُ الاَدَبَ وَالفَضلَ آنکه دیرا در بهار جوانی و اوان کامرانی از هر جهة لوازم عیش مهیا و بهر نحو اسباب کامرانی فراهم بود مجالست ارباب فضل و مصاحبت اهل کمال بر تمام مهام مقدم داشته روزگار جوانی و عهد شباب در اخذ آداب و اکتساب هنر مصروف داشت و قوانین لغت عرب و اصول فن ادب محکم نموده در نظم اشعار بسی قادر گشت و در فن موسیقار زیاده مهارت یافت با قوت حموی گوید پدرش عیسی بنیاد شهر کرج که تخمیناً در منتصف مسافت مابین همدان و اصفهان است نهاده بود که بنیان عمرش منهدم شد و بنای وجودش ویران گشت پس ابودلف برحسب عزیمت موروث ببذل اموال و صرف همت عمارت آن بلد بانجام رسانید خود با تمام خویشاوندان و عشایر و اقوام کوچ داده در آن شهر مقام گزید و آنجا را موطن مألوف و مسکن مخصوص قرار داد آورده اند که او نخست در زمرهٔ سرکردگان محمد امین بسر میبرد و در آن مصاف که طاهر ذوالیمینین علی بن عیسی بن ماهان را بکشت ابودلف بجانب همدان براند و در آنجا توقف جست هرچند طاهر بن حسین ویرا ببیعت مأمون دعوت نمود اجابت نکرد و در جواب گفت که هنوز از دیگری عقد بیعت بر ذمت من باقی است و در حل آن عقد و فسخ آن بیعت موجبی صحیح و دلیلی درست بدست ندارم اگر مرا بحال خود گذارید دست از فریقین باز دارم و کنج عزلتی اختیار کنم و از معظمات امور و حل و عقد جمهور منزوی گردم

ابودلف عجلی

۳۰۰

طاهر مشغول دمی قرین انجاح حاجت دست از طلبش باز پس ابودلف مراودت آستان خلافت و مخالطت اعیان مملکت پاکشید و کرج را برای خویش مأمن گزید علی بن سلیمان اخفش از محمد بن یزید مبرد و او بیک واسطه از علی بن جبله عکوک حکایت کرده که من در زمانی که ابودلف در بلدهٔ کرج از نواحی جبال مقام داشت بزیارت وی رفتم در تکریم و اعزاز من زیاده مبالغت نمود و در مراعات حال و اسعاف آمالم بدانسان به اهتمام آورد که از عطیات متواتر و انعامات پیاپی مرا منفعل ساخت و از شرم بحضور وی رفتن نتوانستم لاجرم بکیسه از طریق آستانش پاکشیدم و از ملاقاتش تقاعد نمودم روزی برادرش معقل بن عیسی بر من درآمد و گفت مرا امیر نزد تو فرستاده و فرمود آیا از ما چه کم عنایتی دیدی که ترک آشنائی گفتی و پیوند صحبت بریدی اگر بالفرض در معیار قدر و مقدار عطایای تو تقصیری رفته دلتنگ مباش که تدارک آن برعهده همت من حوالت است البته پریشانی ضمیر بجمعیت مبدل کن و از درشتی درای که عنقریب بدست عطا انگار قلبت جبران کنم و جراحت خاطرت التیام دهم گفتم یا معقل عجب پیک خجلت افزا بودی مرا تو الی امطار کرم و تلاطم بحار جود از حضور امیر فراری نموده و در حجاب غیاب متواری ساخته هم اکنون بدان بارگاه معلا بازگرد و از لسان این نعمت خوارهٔ دیرین این ابیات لب کشای

هَجَرْتُكَ لَا اَنْ هَجْرُكَ مِنْ كُفْرِ نِعْمَةٍ ... وَهَلْ يَرْتَجَى نَيْلُ الزِّيَادَةِ بِالْكُفْرِ

وَلٰكِنَّنِي لَمَّا اَتَيْتُكَ زَائِرًا ... فَاَفْرَطْتَ فِي بِرِّي عَجَزْتُ عَنِ الشُّكْرِ

فَاَلَّيْتُ لَا اَنْفَكُّ اِلَّا مُسَلِّمًا ... اَزُورُكَ فِي الشَّهْرَيْنِ يَوْمًا اَوِ الشَّهْرِ

فَاِنْ زُرْتَنِي بِرًّا تَزَايَدَ جَفْوَةً ... فَلَمْ تَلْقَنِي طَوْلَ الْحَيٰوةِ اِلَى الْحَشْرِ

یعنی اینکه خود را از دولت قرب محروم ساخته ام و از سعادت حضور مهجور نموده ام نه از راه ناسپاسی و کفران نعمت است چه هرگز ناسپاسی موجب مزید نگردد بلکه ترک خدمت را سبب آن شد که در عطا و انعام من چندان افراط نمودی که از عهده شکرانه بیرون شدن نتوانستم و از ادای لوازم نعمت سخت عاجز آمدم لاجرم قسمی سنگلط و سوگندی مؤکد یاد کردم که در امتداد زمان دو ماه یا یکماه حتما یکبار بوظیفه زیارت بپردازم و اگر دیگرباره بر احسان و انعام من بکوشی چنان از طریق و فا سر بتابم و راه جفا پیش گیرم که مرا تا حشر ملاقات نتوانی نمود معقل چون آن اشعار بخواند از عذوبت الفاظ و رقت معانی آنها بسی بشگفت و گفت احسنت و الله امیر را از این مضامین لطیف زیاده انبساط حاصل آید پس برخواسته بنزد برادر شتافت و اشعار عرضه داشت ابودلف گفت قاتله الله چه بسیار بر ابکار افکار و اشعار آبدار اقتدار دارد آنگاه خامه بگرفت و این جواب برسبیل ارتجال بنگاشت

اَلَا رُبَّ ضَيْفٍ طَارِقٍ قَدْ بَسَطْتُهُ ... وَاَنْسَيْتُهُ قَبْلَ الْقِرٰى فَرْيَ بِالْبِشْرِ

اَتَانِي بِرَجْنِي فَاحَ دُونَهُ ... وَدُونَ الْقِرٰى وَالْعُرْفِ مِنْ نَائِلِي عُذْرِ

وَجَدْتُ لَهُ فَضْلًا عَلَيَّ بِقَصْدِهِ ... اِلَيَّ وَبِرًّا زَادَ فِيهِ عَلَى بِرِّي

فَرَوَّيْتُهُ مَا لَا يَقِلُّ بَقَاؤُهُ ... وَزَوَّدَنِي مَدْحًا يَدُومُ عَلَى الدَّهْرِ

ابو دلف عجلی

۳۰۱

یعنی سباهمان که شبانگام بر من درآمد، من او را پذیرائی مقدمش بساط انبساط بگستردم و قبل از شرایط ضیافت نخست با خاطری شاد و چهره‌ئی گشاده بدو انس گرفتم چون با میدان سخا و اهل عطای من آمد بود من نیز بپاداش از وظایف میزبانی هیچ فرو نگذاشتم و با پن آمال و امانی نوال خویش حجابی نیاویختم غرامت او را بر عطیت خود فزونتر گرفتم و رجاء و امید او را بر عطای خویش مزیت نهادم مالی بدو مبذول داشتم که روزی چشم نپاید و مدحی در عوض بشنیدم که جاویدان بماند و از صفحه روزگار تا ابد محو نگردد. علکوک گفت غلام ابو دلف این اشعار با هزار دینار بمن رسانید

من در آن وقت دیرا بدین مضمون بگزبستودم

إِنَّمَا الدُّنْيَا أَبُو دُلَفٍ ... بَيْنَ بَادِيهِ وَمُحْتَضِرِهْ

فَإِذَا وَلَّى أَبُو دُلَفٍ ... وَلَّتِ الدُّنْيَا عَلَى أَثَرِهْ

یعنی ابو دلف در میان جهانیان از قبائل بادیه و مردم شهری بدین معنی اختصاص دارد که خود تنها ئی مشابه تمام دنیا است پس اگر ابو دلف بکس روی آرد دنیا بدو اقبال نموده و یا اگر از کس روی بتابد دنیا بر او پشت کرده آورده اند که علی ابن جبله عکوک را قصیده که این دو بیت از آن است باعث هلاک آمد و مأمون بن رشید بعضی از مضامین آنرا بروی حجت نموده حکم داد تا زبان آن هنرمند زبان آور از قفا بیرون کشیدند از فضل و افاضت کردگار امید میرود که تفصیل این داستان در باب یمین بشرح آید ابو وائل بکر بن نطاح که از فرسان و ابطال عرب بود ابو دلف را بدین دو بیت بستود

يَا طَالِبًا لِلْكِيمْيَاءِ وَعِلْمِهِ ... مَدْحُ ابْنِ عِيسَى الْكِيمْيَاءُ الْأَعْظَمُ

لَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا دِرْهَمٌ ... وَمَدَحْتَهُ لَأَتَاكَ ذَاكَ الدِّرْهَمُ

یعنی ای آنکه نقد عمر در طلب کیمیا و صنعت اکسیر مصروف داری آگاه باش که مدح ابو دلف کیمیای اعظم است چه اگر تمام کنوز ارض و دفاین عالم بیک درم انحصار یابد و تو در صنعت مدیح بکوشی البته آن درم بسوی تو شتابد ابو دلف ده هزار درهم در صلهٔ این دو شعر جود نمود بکر بن نطاح آن را هم بست و در نهر ابله که از توابع بصره است قریه ابتیاع نمود چون یکچند از این قضیه بگذشت هم بر مجلس ابو دلف در آمد و این دو بیت انشاد کرد

يَا ابْنَ الَّذِي دَانَتْ لَهُ ... عَرَبُ الْعِرَاقِ وَفَارِسُ

إِنِّي مَدَحْتُكَ مَدْحَةً ... فَوَهَبْتَ لِي قَرْيَةً بِنَهْرِ أُبُلَّةَ

عَلَيْهَا قُصَيْرٌ بِالرُّخَامِ مُشَيَّدُ ... إِلَى جَنْبِهَا أُخْتٌ لَهَا تَتَعَرَّضُ

وَعِنْدَكَ مَالٌ لِلْهِبَاتِ عَتِيدُ ... وَعِنْدِي مَدِيحٌ لَيْسَ يَنْفَدُ ذِكْرُهُ

یعنی از تلاطم بحر عطای تو در توابع نهر ابله قریه بخریدم که بر کوشکی خورد از سنگ رخام اشتمال دارد و آن قریه را خواهری کنار است که برای فروش آماده گشته و تو را مالی بکنار است که برای بخشش مهیا شده ابو دلف گفت آن قریه را بها چند است گفت ده هزار درهم آن مبلغ بوی تسلیم داشت و از در مطایبت گفت میدانی که نهر ابله با خیستی عظیم و قطری وسیع باشد قرا و مزارع بسیار دارد که هریک در کنار دیگری افتاده بلکه این مجاورت

ابودلف عجلی

۳۰۲

وقرب با من اراضی قراء تا ملک چین همی پیوسته است اگر بعض جوار و دعوی قرابت باب استیناع ضیاع مفتوح داری و قیمت آنها بر من تحمیل کنی کار بس دشوار افتد خوشتر آنکه قراء تو پیوند خویشاوندی بگسلند و از این صلهٔ ارحام درگذرند ابو وائل تبسم نموده او را دعا گفت و از مجلس بیرون شد از تذکرهٔ ابن معتز نقل است که هم بکر بن نطاح وقتی نزد ابو دلف آمد و قصیدهٔ شایان در ستایش وی بسرود همینکه از اشعار مدح با بیات تمنا و طلب حاجت منتقل گشت ابو دلف گفت یا ابا وائل این سخن ترا با آن دعوی استغنا و لاف مناعت که در شعر دیگر اظهار داشته کمال تعارض و نهایت تنافی است که گفته

وَمَنْ يَفْتَقِرْ مِنَّا يَعِشْ بِحُسَامِهِ ... وَمَنْ يَفْتَقِرْ مِنْ سَائِرِ النَّاسِ يَسْئَلِ

یعنی اگر از ما کسی فقیر و نیازمند شود بضرب شمشیر بران و اعمال سیف و سنان مایهٔ معاش بدست آورد و اگر از دیگر قبائل کس محتاج و درویش گردد در یوزه گی پیش گیرد و از در سئوال درآید بکر را خجلتی زیاد دست بداد و از شدت شرم تا یکساعت روی انفعال بزیر داشت آنگاه سر برآورد و گفت ایها الامیر اگر از اسبهای تازی و شمشیرهای یمانی و نیزه های خطی که ترا هست مرا بدست افتادی از حسن کردار شاهدی بر صدق گفتار اقامت نمودمی و دعوی جلادت و دلیری خویش چنان بر رای امیر برهان ساختمی که مجال طعن نیابد و زبان اعتراض درکشد ابو دلف حکم داد تا آنچه از مرکب و سلاح تمنا میکرد بضمیمت همیانی بدو سپردند که پانصد دینار زر در آن بود آنگاه گفت تمام این جوائز بردار و سر خود گیر و بهر جا خواهی برو و بهر که خواهی مباهات کن پس کمر شمشیر حمایل ساخت و نیزه بدست گرفت و بمرکب برنشسته از شارع همدان براند قضارا در اثنای طریق کاروانی برخورد که مالی بسیار و متاعی گزاف برای ابو دلف حمل میدادند تیغ برکشید و با مردم قافله حمله کرده پای مهاری بیفشرد تا از کاروانیان چند کس بکشت و باقی بهزیمت فرستاد و تمام آن مال بغارت برد چون این قضیه با ابو دلف گفتند بخندید و گفت همانا این جنایتی است که ما خود بر خود وارد آوردیم و چنان فارس غیور برخویشتن جسور ساختیم هر که دست در دامان افعی برد و یا دم اژدها بیفشرد هر آزار که یابد جز خود کسی را ملامت نیارد شیخنا بهاء الدین محمد عاملی در کشکول آورده که شاعری نزد امیر ابو دلف رفت امیر گفت ای اعرابی در ایلات عرب از کدام قبیله باشی گفت از بطن بنی تمیم امیر بدین شعر که در هجاء آن طایفه سروده اند لب گشود

تَمِيمٌ بِطُرْقِ اللُّؤْمِ أَهْدَى مِنَ الْقَطَا ... وَلَوْ سَلَكَتْ سُبُلَ الْمَكَارِمِ ضَلَّتِ

یعنی قبیلهٔ بنی تمیم در طی طریق لئامت و دنائت از مرغ سنگسار که در شناسائی راه و دانائی طریق ضرب المثل است فرونتر باشند ولی در سلوک سبیل مکارم و معالی گمراه گردند اعرابی چون این بشنید گفت آری ایها الامیر من نیز همان شناسائی طریق لئامت را در خانه تو کرفتم ابو دلف از این جواب بشگفت در خجلت شد و هیچ نتوانست گفت پس مبلغی بدو ببخشید و خاطرش بجود خوشنود نمود گویند ابو دلف را از فرط بذل و کثرت اتلاف دائمی گزاف بر ذمه وارد شد و این مطلب در میان مردم شهرها یافت یکی از شعراء عصر قصد وی کرد و این دو بیت انشاد نمود

ابوزلف عجلی

۳۰۳

یَا رَبَّ الْمَنَایَحِ وَالْعَطَایَا وَیَا طَوْلَ الْمَحَبَّا وَالْیَدَیْنِ
لَقَدْ خَبَّرْتُ أَنَّ عَلَیْکَ دَیْنًا فَرُدَّ فِی رَقِیمِ دَیْنِکَ وَاقْضِ دَیْنِی

یعنی ایخداوند جود و بخشش که ترا پیوسته هر دو دست بارونی خوش و چینی گشاده بعطا دراز است شنیدم که دینی بر تو نشست عالی که ترا در این بند گرفتاری افتاد پس بر اسناد قروض و سجلات دیوان خویش بفرمای و مرا از دام و دام رهائی بخش ابو دلف را شعر وی مطبوع و سؤالش مسموع افتاد و تمام دهش قضا نمود هم در جملهٔ مآثر و مناقب وی آورده اند که وقتی از کرج ببغداد در آمد علی بن عیسی ابن ماهان وزیر المعتضد دعوت نمود او در روز میعاد راه خانه میزبان گرفت چون بدرب خانه وی رسید شاعر را دید که میخواهد بمجلس در آید و حاجب او را مانع میگشت از نشاهدهٔ این حال غضب بر وستولی گشت و گفت طعامی که خاص محتشمان باشد و درویشان از آن محروم مانند بر من حرام است سوگند یاد کرد که بر خوان چنین میزبانی هرگز دست نبرد این بگفت و بمنزل خویش باز گشت و مادام که علی بن عیسی در حیات بود بخانه وی گذر ننمود از جابر گزخی حکایت است که گفت وقتی در مجلس ابو دلف حاضر بودم ابو تمام طائی وارد شد و بانشاد قصیدهٔ که در مدح وی انشاء نموده بود لب گشود و همی بخواند تا باین ابیات رسید

إِذَا افْتَخَرَتْ یَوْمًا تَمِیمٌ بِقَوْسِهَا وَذَادَتْ عَلَی مَا وَطَّدَتْ مِنْ مَنَاقِبِ
فَأَنْتُمْ بِذِی قَارٍ أَمَالَتْ سُیُوفُکُمْ عُرُوشَ الَّذِینَ اسْتَعْرَضُوا قَوْسَ حَاجِبِ
مَحَاسِنُ مِنْ مَجْدٍ مَتَی تَقْرُنُوا بِهَا مَحَاسِنَ أَقْوَامٍ تَکُنْ کَالْمَعَائِبِ

یعنی اگر طایفهٔ بنی تمیم بقصهٔ قوس مباهات آورند و از نیروی بر مکارم و محاسنی که اندوخته اند مزیدی اعتبار کنند شما قبیلهٔ ربیعه بواقعهٔ ذی قار افتخار نمائید چه اگر از حاجب که مهتر بنی تمیم بود کمانی برهن پذیرفته شد شمشیر شما بنیان آنرا منهدم ساخت که خود حاجب را زنهار داد و کمانش بگرو گرفت همانا شمار در میدان مباهات مآثر و مفاخری باشد که مناقب دیگران در جنب آنها معائب نماید ابو دلف همینکه این ابیات بشنید آواز برکشید که یا معشر ربیعه مَا مَدَحَکُمْ بِمِثْلِ هٰذَا الشِّعْرِ قَطُّ فَمَا عِنْدَکُمْ لِقَائِلِهِ یعنی ای معشر ربیعه شمارا تاکنون کس بدینگونه ثنای عظیم نسروده بود آیا قائل این بحر را چه پاداش دهید یکبار انجماعت ردا های خز از دوش برگرفتند و از در ایثار بر ابو تمام نثار کردند ابو دلف گفت ایجماعت ابو تمام تمام اینها قبول نمود ولی بعنوان عاریت شما باز داد هر کس ردای خویش بپوشد که من در اینباب از تمام شما نیابت کنم و در زمانی بسیر معادل این عطای کثیر بدو بخشم پس روی با ابو تمام کرد و گفت باقی قصیده قرائت کن همینکه آن نظم بلیغ بانجام رسانید ابو دلف پنجاه هزار درهم بدو بخشید و از در معذرت گفت بخدا سوگند که این وجه ناقابل نه شایسته قدر و در خور شان تست ابو تمام از روی تعظیم و تجلیل برخواست تا دست ممدوح ببوسد ابو دلف او را سوگند داد که بجای خود آرام گیرد و چنین کار مبادرت ننمای آنگاه گفت اشعاری که محمد بن حمید بن قحطبهٔ طائی را بدانها مرثیت نموده مرا انشاد کن ابو تمام امتثال نمود و جمیع آن اشعار که در بلاغت مافوق وصف است فرو خواند ابو دلف از نهایت اعجاب گفت وَاللّٰهِ لَوَدَدْتُ أَنَّهَا لِی یعنی بخدا سوگند آرزو دارم

که کاش بجای این خطبه من مقتول شدمی تا این اشعار در مرثیت من منظوم آمدی ابوتمام گفت آنروز در صفحه روزگار مباد که من تورا مرثیت گویم ندای مرا پیش مرگ تو فرا باید گفت یا ابا تمام آنکس که مانند این اشعار رقیق و مضامین رشیق در مرثیتش سروده آید هرگز مرده باشد و هیچگاه نامش از افواه رجال عرب و عجم و السنه ارباب فضل و کمال نیفتد پوشیده نماند که ابوتمام در اشعار یکه آل ربیعه را مدح نموده بر آئین صنعت تلمیح دو واقعه را اشارت آورده اکنون که بحکایت مجلس ابودلف منتهی گشت توضیح آن دو بیت را رمزی از آن دو واقعه مسطور داریم مجدالدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی و غیروی آورده اند که قبیله بنی تمیم را بفرمان رسول قحطی شدید پدید آمد از انقطاع امطار و جفوف مراتع بمقام دیرین زیستن نتوانستند لاجرم ترک وطن گفتند و راه جلا گرفتند تا ملک عجم درآمدند سید آن قوم حاجب بن زراره باستان کسری شتافت تا اقامت آن سرزمین را رخصتی حاصل کند پس بدخول محضر باریافت و مافی الضمیر معروض داشت کسری گفت شما مردم تازی جماعتی کج نهاد باشید بر قطع طریق و قتل نفوس اصلاً مبالات نمایید رذیله حرص و آز و صفت جفا و غدر در کوشه شما مجبول است شما را در توقف این خاک دستوری دادن بیرون طریق حزم و خلاف صلاح ملک باشد حاجب گفت ایها الملک من خود این پیمان استوار دارم و در حضرت شاهنشاه تعهد کنم که مادام قوم من در زمینهار عجم باشند دست تعدی و تاراج بهیچکس دراز نکنند کسری گفت ترا که ضامن قومی ضامن دیگر ضرور است گفت این کمان من شرط ضمان بجای آرد حاضران موقف از این سخن درخنده شدند کسری گفت کمان ندارم که این کمان در گرو بماند البته از عهده عهد بیرون آی و وثیقه خویش از رهن برآورد آنگاه کمان حاجب بگرفت و رخصت اقامت ببخشید مردم بنی تمیم بدانصفت که از حاجب تعهد رفت زمانی در آن ملک بماندند تا آنگاه که حضرت رسالت بر ایشان رحمت آورد و دست مبارک در طلب باران برداشت و از مرتع و مرتبع بنی تمیم انواع نباتات سرزد و الوان گلها بشکفت و آنجماعت را هوای موطن مألوف و ربع معهود در سر افتاد در آنوقت حاجب از دنیا رفته بود فرزندش عطارد بن حاجب برای فک رهن نزد کسری شد و کسری بدان حسن وفا و صدق عهد تحسین کرد آنگاه کمان را بعطارد تسلیم نمود و قامتش با خلقی فاخر بیاراست عطارد آن کمان بر سم ارمغان بر حضرت رسول برد رسول قبول نفرمود عطارد آنرا بچهار هزار درم بجهودی بفروخت و قصه ذیقار از اعظم ملاحم و مغازی عرب باشد تفصیل آن واقعه در جلد ایام عرب از فن تاریخ مشروح است خلاصه آن داستان آنکه چون خسرو پرویز بسعایت و افساد زید بن عدی بر نعمان بن منذر خشم گرفت و بر ابدار الملک مدائن احضار داشت و او بر جان خود بترسید و از طریق طاعت سر بر تافت پرویز برایاس بن قبیصه که از قصادید عرب بود فرمان فرستاد که با چهار هزار مرد دلیر بر ملک حیره بتاز و بنده من نعمان را از تخت بزیر آر و دست بسته باستان سیطلب روانه دار چون اینخبر بنعمان رسید عیال و اموال و اثقال خود برداشته راه جبل بنی طیئ گرفت مردم آن قبیله باو گفتند ما را نیروی آن نیست که با ملک الملوک در اندازیم و تو را در پناه خویش جای دهیم نعمان بچند قبیله دیگر نیز متوسل شد و همین معذرت شنید تا آنکه باب ذیقار که خاص بنی شیبان بود وارد گشت هانی بن مسعود که سید آنقوم بود مسئول او بپذیرفت و گفت مرا چنان بخاطر میرسد که تو اهل و مال خویش نزد من بودیعت گذاری و خود بسوی پرویز روی

پس اگر مقتول شوی از این زبونی استغاثت و ذلت زنهار بر بی و اگر بر تو کرم کند و از عصیانت در گذرد دیگر بار بر ملک حیره حکمران آئی نعمان از این سخن پسندیده افتاد و طریق مدارا این گرفت وقتی که خسرو پرویز بهوی دست یافت بر حبش فرمان داد و در ساباط محبوس بود تا آنکه بطاعون از دنیا برفت برخی گویند خسرو بکفت تا او را در زیر دست و پای فیل دا انداخته هلاک ساختند آنگاه با ایاس بن قبیصه که در آنوقت بر سریر حیره نشست نامه فرستاد که نعمان بن منذر اموال و اثقال خویش بهانی بن قبیصه سپرده و جمیع املاکش از سیوف و دروع و البسه نزد وی بودیعت نهاده تمام این متروکات از او استرداد نموده بحضرت ما فرست ایاس نیز هانی فرستاد و فرمان خسرو ابلاغ کرد هانی گفت نعمان آنها را نزد من بامانت نهاده چگونه طریق خیانت سپارم تا مرا توانی در کالبد باقی است هرگز این کار نکنم چون جواب در حضور پرویز معروض افتاد حکم داد تا هر نشوشتری با دوازده هزار مبارز و هر مرخراد با هشت هزار سوار در تحت رایت ایاس بن قبیصه بر طوائفی که در ذی قار مجتمع بودند غارت برند هانی و دیگر سران قبائل آگاه شده لشکر پرویز را استقبال کردند هر دو سپاه در برابر یکدیگر صف کشیده هنگامه پیکار در پیوست و یکروز تا غروب آفتاب رزم دادند روز دیگر هانی بن قبیصه و حنظلة بن ثعلبه که سید بنی عجل بود با سپاه خود گفتند شنیده ام که از عرب رسولی مبعوث شده که محمد نام دارند و گویند هر که نام وی بخواند بر مطلوب ظفر یابد وظیفه آنکه شما در این حرب نام محمد شعار خویش قرار دهید همی گویید محمد معنا و النصر لنا چون دیگر باره عرب و عجم با هم در آویختند گروهی از بنی عجل و بنی شیبان و بنی بکر بر سپاه خصم حمله بردند از ایشان نام گرامی رسول ص لشکر فرس منهزم شده ایاس بن قبیصه از دنبال لشکریان خود همی بتاخت تا بدانجا رسید و خبر آن شکست فاحش بپرویز برد و گفت مبارزان عرب بنام محمد همی حرب کردند خسرو از آن وقت کین رسول در خاطر گرفت و لی فرصت کیفر و مجال انتقام نیافت در آنحال که سپاه عرب بر لشکر فرس شکست داده بودند حضرت مقدس نبوی در مدینه طیبه مقام داشت ناگاه جبرئیل نازل شد و آن سید بشر را از آن فتح عظیم خبر داد و دشت ذی قار و میدان حرب و هزیمت عجم بوی نمود حضرت فرمود الله اکبر الله اکبر الله اکبر هذا اول یوم انتصفت العرب من العجم و بی نصروا یعنی این نخستین روزی است که عرب از عجم داد گرفت و بنام من فیروزگشت اصحاب تاریخ بر داشتند چون بنی شیبان و دیگر قبایل که در ذی قار بودند بر مدینه در آمده داستان آن وقعه باز گفتند چنان یافتند که رسول خبر داد در معجم البلدان آورده این خبر زمانی بود که آنحضرت از غزوه بدر کبری مراجعت فرموده بود بعضی گویند که این واقعه مقارن ولادت رسول اتفاق افتاد بهر حال ابودلف چنانکه سابقاً اشارت رفت در بلاد جبل اقامت جست و از مشاغل ملکی و خدمات خلافت همی آسوده بنشست تا آنگاه که مأمون تسخیر ملک ری و جبه همت ساخت در آن وقت رسولی با ابی دلف فرستاد و او را بمراهی موکب و التزام رکاب خود دعوت نمود چون رسول پیغام مأمون بگذارد ابودلف زیاده هراسان و پیمناک شد مردم قبیله و خویشاوندانش بروی جمع آمدند و در تسکین هراس و تشجیع خاطر وی گفتند تو امروز مهتر عرب و سید قبائلی و جمیع طوائف طوق اطاعت تو بگردن دارند

ابودلف عجلی

۳۰

واز معاونت وامداد تو بیچوجه سر نتابند این چه تزلزل است که در بنیاد شجاعت و دلیری تو راه یافته بجای خود بنشین و رنگ ملال از خاطر بزدای که ما شر دشمنان از تو کفایت کنیم ابودلف بر سخنان ایشان عنایتی ننمود و در اجابت خلیفه عازم گشت عشایر و هواخواهان وی هرچند در ممانعت مبالغت کردند مفید نیفتاد پس این دو بیت بخواند

و با عجلی تمام طریق موکب خلافت پیش گرفت

اجود بنفسی دون قومی دافعا ... لما نابهم قدما و اعشی الدهیما

واقتحم الامر المخوف اقتحامه ... لادرک مجدا او اعاود ظافرا

یعنی مرا شعار دیرین چنان است که در حمایت اقوام و حراست عشایر خویش همی جان عزیز مبذول دارم و خود را در هر آسیب و قایه ایشان سازم و همواره در مهالک خطیر و موارد مخوف در آیم تا آنگاه که یا باشخص مجد و کرمت همدوش گردم و یا در زیر خاک مدفون آیم همینکه ادراک حضور مأمون نمود از هر هراس و بیم مأمون گشت خلیفه ابواب لطف و رحمت بر رویش بگشود و پایه قدرش بلند نمود و در سلک سرهنگانش منظوم داشت همی در آن شغل جلیل منصوب بود تا آنگاه که مأمون در گذشت و چون معتصم بر اریکه خلافت قرار گرفت هم ابودلف را بمنصب عمارت لشکر و ریاست عسکر بگماشت زمانیکه افشین از جانب خلیفه بمحاربت بابک خرم دین مأمور شد امیر ابودلف نیز حسب الامر در آن واقعه با وی همراه گشت ملکزاده دانشمند عضدالسلطنه وزیر علوم در نوادر اخبار تفالات از کتاب فلک السعاده حکایت آورده گوید افشین را در منازعت بابک خرم دین شمشیر بشکست از آن روی راخرنی شدید پیدا ابودلف که از جمله

حاضرین بود مرتجلا این دو بیت انشاء نمود

ان انکسار السیف کسر لعدوه ... ولکسره اعلام بابک تکسر

لاتنفسن علی حسام کسره ... فالکسر عن کسر العساکر یجبر

یعنی همانا شکستن شمشیرت نشانه شکستن خصمت از این شکست شمشیر الشبه رایت دشمن شکسته گردد زنهار کسر سیف مکروه مشمار که بس فالی است نیک و از هزیمت لشکر مدد و خرد به اتفاقا فردای آن روز افشین ببابک غالب آمد آورده اند که افشین را بموجبی با ابودلف ابواب معادات و مخاصمت مفتوح گشت و همواره افشین آتش کین ابودلف در کانون خاطر مستور میداشت و همی انتظار وقت و انتهاز فرصت میبرد چون در وقعه بابک مظفر و منصور گشت و از این فتح نمایان در حضرت خلافت تقرب تمام یافت وقتی در حضور معتصم از ابودلف آغاز تشکی و اظهار آزردگی نموده رخصت قتل وی درخواست کرد و چندان در اسباب اسحاج و مبالغت آورد که خلیفه ناچار بدانکار رضا داد و احمد بن ابی دواد بدان تفصیل که در شرح اخبار وی نقل افتاد او را از آن ورطه نجات بخشید آورده اند که ابودلف برحسب لطف معاشرت و طیب مفاکهت و اطلاع بر صنعت اغانی و تالیف اصوات در نزد واثق پسر معتصم زیاده مقرب بود و در حرکت مذمیان وی انتظام داشت رفته رفته در آداب منادمت و رسوم صحبت بمقامی رسید که معتصم خود او را در سلک حریفان محفل عیش

ابودلف عجلی

۳۰۷

وحاسران بساط انس درآورد ابوالفرج اصفهانی در اخبار ابی دلف آورده که علی بن محمد از جد خود حکایت کرد که رسیدن ابودلف را از درجهٔ مردان رزم بر تبهٔ مقربان بزم سبب آن شد که از حذاقت و خبرت وی در فن تغنی و صنعت سماع در حضرت معتصم زیاده سخن راندند و سمع خلیفه را بملاحت اصوات و حلاوت نغمات وی مشتاق ساختند روزی واثق را از حال ابودلف پرسید معروض داشت که مرا بارها قصد فصد باشد و در آن حال البته ابودلف با دیگر ندیمان نزد من بیایند امیرالمؤمنین را بوقت حضور آن جمع آگاه سازم چون بار داد ابودلف حاضر گشت فرستادگان معتصم با هدایا و تحف وارد مجلس شدند واثق با ایشان اشارت کرد که چون بحضرت خلیفه بازگردید حضور ابودلف را اعلام دارید پس زمانی نگذشت که غلامان و خدم رسیدند و از مقدم خلیفه خبر دادند واثق از جای بجست با ابودلف و همراهان باستقبال شتافت وقتی رسیدند که معتصم از دهلیزخانه بصحن سرا قدم مینهاد پس بمجلس درآمد و رخصت داد تا ندیمان واثق هریک در جای خود قرار گیرند آنگاه بجانب ابودلف اقبال نمود و گفت یا قاسم غَنِّ اَمیرَ المُؤمِنینَ صَوتًا یعنی برای امیرالمؤمنین بلحنی از الحان تغنی کن ابودلف به آن صنعت که از اشعار جریر در شعر بانَ الخَلیطُ بِرامَتَینِ فَوَدَّعوا اختیار نموده بود آواز برکشید معتصم را از آن صنعت نشاطی تمام حاصل آمد و بروی آفرینها گفت پس دراز کوشی بخواست و بر آن بنشست و راه خانه خویش گرفت و ابودلف را همراه خود ببرد و از آن روز او را در جمع حاضران خلوت و مصاحبان عیش مقرر داشت و پست هزار دینار در نوازش وی جود نمود هم از علی بن محمد نقل است که گفت جدم حکایت کرد که احمد بن ابی دواد زیاده منکر امر غنا بود و در آن باب همواره بجد ایستاده نهی شدید بظهور میرسانید وقتی معتصم با او گفت یا اباالولید رفیق دیرین تو ابودلف را ندانی عذوبت صوت و حسن ترنم تا چه حد است گفت یا امیرالمؤمنین براستی این سخن مرا باور نیاید حاشا که ابودلف با آن وفور عقل و کبر سن تغنی لب گشاید معتصم گفت اینک خود را در پشت پردهٔ پوشیده دارم تا من اینجا بر تو مکشوف دارم احمد در وراء ستری بنشست و معتصم ابودلف را احضار داشته تغنی فرمان داد آن پنجبر بالحنی شیرین و آهنگی خوش آواز برداشت و زمانی طویل با انواع نغمات و فنون الحان بپرداخت پس بر حضرت خلیفه احمد را حاضر ساختند بر حالتی که آثار خشم و کراهت از وجنات او ظاهر بود همینکه چشم احمد بابی دلف افتاد گفت بد احوال کسی را که پس از آنکه سالهای دراز از عمرش برآمده باشد بدین شغل حقیر قیام کند ابودلف در عرق انفعال غرق شد و از نهایت خجلت رو بدیوار کرد و گفت اِنَّهُم اَکرَهونی عَلی ذلِکَ یعنی مرا از در اجبار بدین کار بداشتند گفت بِهِم اَکرَهوکَ عَلَی الغِنا اَفاکرَهوکَ عَلَی الاِحسانِ وَالاِصابَة یعنی گیرم خود در اصل تغنی مجبور بودی و اختیار نداشتی آیا در این خوش سرودن و نیک خواندن نیز بی اختیار بودی گویند ابودلف یکی از ابطال حرب و فرسان نبی عجل بود در جلادت و شجاعت وی اخبار بسیار آورده اند مسعودی گوید در یکی از معارک دزکس از لشکر خصم همدوش ایستاده بودند ابودلف بر ایشان حمله برد

ابو دلف عجلی

۳۰۸

و نیزه که بدست داشت چنان در پیکر نخستین فرو برد که از آنسوی دیگری بدر شد و هم دو سوار بر هم دوخته گشت و یکبار هر دو از مرکب در غلطیده و جان بدادند بکر بن نطاح که مداح وی بود در این واقعه گفت

قالوا وَبَنْظُمِ فارسَیْنِ بطَعْنَةٍ ... یَوْمَ الهِیاجِ وما تَرَاهُ کَلِیلاً

لا تعجبوا لو انّ طولَ قَنَاتِهِ ... مِیلاً اِذا نَظَمَ الفوارسَ مِیلاً

یعنی گفتند که ابو دلف را نیروی دلیری چندان است که در هنگامه حرب بیک طعن دو سوار بهم بدوزد و از کار پیکار مانده نگردد از این بها دری عجب مدارید چه اگر طول نیزه او تا یک میل بودی در مسافت یک میل سواران بهم دوخته

از تذکره ابن معتز نقل است که از جمله مآثر وی در رسالت و شجاعت آنکه مردی قرقوره نام در بلده اصفهان و توابع آن بقطع طریق میگذرانید در آنعهد ابو دلف حکومت آن ملک داشت وقتی مال بسیاری بخزانه ابو دلف میبردند و جمعی برای حفظ و حراست همراه قافله بودند قرقوره از کمین کاروان درآمد و شمشیر در آن جماعت گذارده جمعی را بکشت و مقامت آمال ببرد و اینخبر با بی دلف باز گفتند زیاده خشمگین گشت ولی چون آن سارق عیار را مکانی معهود و مقامی معین نبود و هیچگاه در جائی توقف نمی جست مدبر انکار از عهده اختیار بیرون گردید همی از غضب برخود بپیچید و مدارک آن دست برد نتوانست کرد تا وقتی چنان افتاد که آن امیر دلیر برای نخجیر بصحرا شد و از دنبال شکاری مرکب همی تاخت و از همراهان بسی دور افتاد اتفاقا بدامنه کوهی رسید که قرقوره در آنجا بود همینکه چشم قرقوره بابی دلف افتاد از فراز کوه بزیر آمده با وی در آویخت نیزه او جلادت استوار داشت چون او را همآوردی شدید دید در دفع وی حیلتی اندیشید و در اثناء مناجزت ناگاه آواز برداشت که ایجوانان از کمین بیرون آیند و این بلای ناگهان از من کفایت کنید قرقوره چنان پنداشت که ابو دلف با جمعی از بهادران بر استرداد اموال آمده از آنروی دل از دست بداد و پای در بیابان گریز نهاد بو دلف از تعاقب او بتاخت تا راه بادی نزدیک نمود و چنان نیزه بر پشتش فرود آورد که از سینه اش سر برزد و از بالای مرکب بخاک افتاده هلاک شد ابو دلف سرش ببریده بر نیزه فراز کرد و بمقر خویش باز گشت قطب الدین اشکوری در محبوب القلوب و علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب و عبد الله بن اسعد یمنی در مرآة الجنان و ابن خلکان اربلی در وفیات الاعیان و جمعی دیگر همگی در نقل این حکایت با ندک اختلافی اتفاق نموده اند که عیسی بن ابی دلف گفت برادرم دلف را از علی بن ابیطالب علیه السلام انحرافی در عقیدت و عداوتی در ضمیر بود و بسی در مآثر علوی و مناقب مرتضوی قدح میکرد تا گاه گاه زبان جسارت دراز نموده بذیل عصمت آنحضرت مطاعن و مثالب چند اسناد میداد روزی در مجلس نشسته بود در اثناء صحبت یکی از حضار گفت در احادیث نبویه وارد است که رسول فرمود یا علی لا یحبک الا مؤمن ولا یبغضک الا منافق شقی ولد زنیة او حیضة یعنی یا علی ترا دوست ندارد مگر کسیکه سراپا خاطرش بنور ایمان روشن باشد و دشمن ندارد مگر منافقی بدکوهر که بنیاد نهادش از حرام گردد دلف گفت اینحدیث را پایه سند نباید استوار باشد چه شما همگی پایه غیرت امیر در حراست حریم و حفظ ناموس میدانید که در حق هیچیک از پیروکیان وی اندیشه ترک عفاف

ابو دلف عجلی

۳۹

و توهم الایش حرام نرود با اینحال مرا پیمانه دل از بغض علی مالامال است اگر این خبر با طراز صحت آراسته بودی با یستی شعلهٔ این کینه از سینه من سر نزند بلکه مانند رهانض و غلاة عقاند سوء در خاطرم جای گیرد و عیسی گوید در این گفتگو بودیم که ناگاه امیر وارد مجلس شد بتعظیمش برخواستیم همینکه در صدر وثاق نشست گفت مباحثت و مشاجرت شما بشنیدم عالی کوشش فرا دهید تا حق داوری ادا کنم در اسناد این حدیث شریف هیچ جای تامل و مجال توقف نیست و مضمون آن محض صدق و صرف صواب باشد نخدا سوگند که این دلف هم ولد حیض است و هم زاده زنیه در زمان پیش وقتی مرا کسالت طبع و انحراف مزاجی عارض گشت و بتبر رنجوری من در سرای خواهرم گسترده بود روزی نباگاه یکی از جواری وی بر من در آمد که جمالی بدیع و منظری زیبا داشت و من همواره سودای وصال وی می پختم چون مرا نظر براو افتاد مقامی خلوت و سرائی امین یافتم خود را حفظ نتوانستم نمود لاجرم از تبر بجستم و دست تعرض بازار وی دراز کردم گفت ای امیر مرا عادت زنان پیش است اندام خویش با پلیدی حیض آلوده ساز من از شدت شوق خویشتن داری نیارستم تا آنکه کام خود بگرفتم چون از این چندی بگذشت آثار حمل بر آنجاریه ظاهر شد خواهرم او را بمن ببخشید و این پسر از او پدید آمد دلف را از نقل این قصه حالت دگرگون گشت و بغض پدر در دل گرفت و زمان کیفر و مقام انتقام را منتظر بماند قاضی احمد بن خلکان و غیر وی آورده اند که ابو دلف را چون مرض موت در رسید مجاب وی مردم را از داخل شدن مانع آمدند روزی او را از شدت وجع اندک تخفیفی حاصل شد با حاجبی گفت آیا از ارباب حاجت و مردم نیازمند کسی بدرب سرای یافت میشود گفت آری ده نفر از سادات خراسان و اشراف آن ملک حضور دارند و چندی از این پیش وارد شده انتظار صحت امیر و رخصت دخول میبرند و برای ادراک خدمت هنوز بار نیافته اند پس با ضعفی شدید بر تبر نشست و سادات را احضار نمود چون داخل شدند اظهار بشاشت نمود و بر حق تکریم و تشریفشان قیام کرد و از مفارقت اهل و اختیار غربت سبب پرسید گفتند ضیق معاشش و قلت بضاعت ما را از وطن و سامان آواره ساخت وصیت جود و آوازه همت امیر بدینجا آورد ابو دلف تا این بشنید با خازن خود اشارت کرد تا صندوقی مملو از زر حاضر ساخت بیست کیسه از آن برون آورد که هریک مشتمل بر هزار دینار بود و بهریک از آن ده کس دو کیسه تسلیم داشت و نیز هرکدام را بقدر نفقه مراجعت بفزود و گفت این وجه را در مخارج بازگشت مصروف دارید و آن کیسها صالما با اهل خود برسانید و در جزای این خدمت متمنی هستم که هریک برای من سلسلهٔ نسب خود را پدر بپدر تا امیر المومنین علیه السلام و سیده نساء فاطمه سلام الله علیها بخط خود بنویسید و در پایان آن ورقه بدین عبارت گواهی دهید یا رسول الله انی وجدت اضافة وسوء حال فی بلدی وقصدت اباد لف العجلی فاعطانی الفی دینار کرامة لک وطلبا لمرضاتک ورجاء لشفاعتک یعنی ای سول خدا من بموطن خویش در تنگنای فقر گرفتار گشتم و سخت بد حال گردیدم و از پریشانی نزد ابو دلف عجلی شتافتم و او دو هزار دینار بمن ببخشید و در ازای کرامت مقام تو میخواست و رضای خاطر تو میجست و امید شفاعت تو میبرد پس هریک بدانصفت که گفته بود بنوشتند

ابو اسحق شیرازی

۳۱۰

وبوی تسلیم داشتند با خراسان برستند ابو دلف آنصفحات بکسی سپرد و وصیت کرد که چون دنیا را بدرود کند آنها را درمیان کفن او گذارند تا در حضرت رسول برا کرام ذریت وتوده اولاد وی اورا حجتی محکم وسندی متین باشند چون در آن ایام که از سنه دویست وپست وپنج یا بیست وشش هجری معدود بود از دنیا در گذشت بازماندگان حسب الوصیه آن صفحات بکفنش درج نموده مدفون ساختند از آنجا نیکه دلف بن ابی دلفرا از شرح آن داستان که ابی دلف بازنمود ننگی عظیم وعاری شنیع حاصل گشت ودر حیات پدر کار مکافات وکیفر نتوانست راست نمود پس از فوت ابی دلف آن فرزند ناخلف لسان کذب بر قدح وذم پدر دراز نمود ودر محافل ومجامع بسی اکاذیب ومجاعیل منتشر ساخت چنانکه محمد بن علی قوهستانی گوید روزی دلف برای من نقل کرد که شبی در واقعه دیدم که شخصی بر من در آمد وگفت اجب الامیر بحضور امیر بشتاب پس از جای برجستم وبا وی همراه شده همی برفتیم تا آنکه بخانه بس خوفناک وسهمگین در آمدیم که مانند بیابان وحش از هیبش شیر خالی بود آنگاه از آنجا بانردبانی که نهاده بود بر غرفه مهیب صعود نمودیم که بر دیوارهای آن علامات آتش پیدا بود ودر زمینش آثار خاکستری بنظر میرسید ناگاه پدرم ابی دلف را عریان دیدم که سر خود در میان دو زانوی خویش نهاده همیگریست چشمش بمن افتاد مانند کسانیکه استفهام نمایند گفت دلف گفتم آری خود فرزند تو دلف باشم پس این دو بیت انشاد کرد

أَبَلِغْ أَهْلَنَا وَلَا تَخُفْ عَنْهُمْ ... مَا لَقِينَا مِنْ بَرْزَخِ الْخَتَّافِ

قَدْ سُئِلْنَا عَنْ كُلِّ مَا قَدَّمَتْنَا ... فَارْحَمُوا وَحْشَتِي وَمَا قَدْ لَاقِي

یعنی آنچه من در برزخ کلوگیر کشیدم باهل وعشیرتم بازگوی واز هیچکس پوشیده مدار از اعمال وافعال هرچه در عهد حیات بجای آوردیم جمله را از ما سئوال نمودند مسئول انکه مرا در این وحشت وگرفتاری فراموش ندارید وبر من رحمت آرید

آنگاه گفت آیا آنچه گفتم یک نهم کردی گفتم آری پس این دو شعر دیگر انشاء نمود

فَلَوْ كُنَّا إِذَا مِتْنَا تُرِكْنَا ... لَكَانَ الْمَوْتُ رَاحَةَ كُلِّ حَيِّ

وَلَكِنَّا إِذَا مِتْنَا بُعِثْنَا ... وَنُسْئَلُ بَعْدَهُ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ

یعنی اگر ما را پس از مرگ بر حال خود باز گذاشتندی هر آینه مرگ آسایش هر زنده حیات وراحت هر گرفتار بودی ولی دریغ که چون در زیر خاک بخوابیم در حال بخیزیم واز هر خیر وشر مسئول آئیم پس دیگر باره گفت آیا آنچه گفتم یک نهم کردی گفتم آری واز خواب برجستم

الشیخ جمال الدین ابو اسحق ابراهیم بن علی بن یوسف الشیرازی

از مشاهیر علماء عامه واعیان فقهاء شافعیه است سلسلهٔ نسب مجد الدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی صاحب قاموس بچند فاصله بادی متصل گردد چنانکه در ترجمه او یاد کنیم در چندین صناعت از فنون علمیه استاد عهد خود بود جماعت تکلیه او را به دقت نظر وعلو خیال وجولان فکرت موصوف دارند وارباب حدیث ویرا در مراتب وثاقت وصحت روایات واتقان اسانید کمی از اساتید شمارند علما اصول از افادات وتحقیقاتیکه در مصنفات او مندرج است

ابو اسحق شیرازی

به ها بر مذهب فرقه فقها در استنباط احکام و استخراج تکالیف و تفریع فروعش مسلم دانند سلسلهٔ صوفیه ویرا از مشایخ و اکابر خود معدود دارند و گویند شیخ ابو اسحق هم بر کنسوت فقر دست یافت و هم بر مسند فقه پا نهاد طریقت و شریعت را جامع شد ظاهر و باطن را آراسته کرد و طایف شرع با ریاضات سلوک فراهم نمود مناقب و مدایح وی در عبارات مصنفین و کلمات افاضل بسیار است مصنف کتاب مستطرفی گوید مشیخنا ابو اسحق حجة علی ائمة العصر موفق حنفی گوید الشیخ ابو اسحق امیر المؤمنین فی بین الفقها محب الدین بن نجار در ذیل تاریخ بغداد گوید هو امام اصحاب الشافعی و من انتشر فضله فی البلاد و فاق اهل زمانه بالعلم و الزهد اکثر علمائ الامصار من تلامیذه یعنی ابو اسحق شیرازی پیشوای کسانی است که از مذاهب اربعه بر طریقت شافعیه روند فضل و دانش او در اقطار بلاد و آفاق عالم انتشار یافت و در مراتب علم و معرفت و مقامات ورع و زهد بر تمامت معاصرین خویش فایق گشت و بیشتر علمای آنعهد شاگردان وی بودند و از پرتو افاضات و افادات او تربیت یافتند در سال سیصد و نود و نه یا نود و پنج یا نود و شش هجری علی الاختلاف در فیروزآباد از مادر زاد در مولد خویش نمایش یافت و چون برحسب مشیت الهیه و دواعی کسب هنر و بواعث تکمیل وجود کوهر خمیره سرشت و بنیاد نهادش نهاده بود همینکه زمان تمیز و رشد ادراک نمود در طلب علم و تحصیل کمال از موطن اصلی ارتحال جسته در سال چهار صد و ده هجری وارد دار العلم شیراز گردید و پس از تمهید مقدمات او پنه و انجام مبادی فقه برای اکتساب نوامیس شرع و معرفت افعال مکلفین در مجامع خداوندان فقاهت و مدارس دانشوران فروع آغاز مراودت کرد و زمانی در تحت منبر تحقیق و تدریس ابو عبد الله محمد بن عبد الله بیضاوی نشست و مدتی در جمع مستفیدین و تلامذه ابی احمد عبد الوهاب راین در آمد تا آنکه ویرا در استنباط حکم الله از ادله تفصیلیه و استخراج فتوی از مدارک مقرره جزئی لایق و بصیرتی وافی حاصل گشت و خود را از مدرسین شیراز و فقهاء آنملک بی نیاز یافت پس ببلده بصره هجرت نمود یکچند در آنجا اقامت جست و در آندت پیوسته بخدمت مدرس خوزی که مرجع طلبه علوم و محصلین فضائل بود میرسید و مشکلات مسائل و معضلات مطالب برای ثاقب آن استاد فرزانه عرضه میداشت و از فروغ خاطر وقاد وی تیرگی شبهات برادمنجلی میشد آنگاه راه دار السلام گرفت و در سال چهار صد و پانزده بدان ملک وارد شد و در آنجا از اساتید هر صناعت و مشایخ هر فن برحسب مامول حاضر یافت پس در انواع علوم در خدمت اعیان افاضل تلمذ کرد و هیچ گونه از تحصیل سر نتافت و هر گونه ریاضت و هر گونه زحمت برخود هموار میساخت در اقتناء مآثر و اخذ فضایل چندان حریص آمد که هر روزه چون از مدرس استاد مراجعت کردی درس آنروز یکصد بار تکرار نمودی غالب استفادت و تربیت وی ببغداد در محفل قاضی ابو الطیب طبری بود زیرا که بر ملازمت مدرس و مواظبت خدمت آن دانشمند ماهر بیش از دیگر مدرسین دار السلام اهتمام نمود چنانکه یافعی در مرآت الجنان گوید که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقها که از تالیفات اوست ده نفر از مشایخ و اساتید خود نام برده و لی انکس که انتساب ابو اسحق باو اشهر و اشتغالش در محضر او بیشتر بوده

ابو اسحق شیرازی

۳۱۲

قاضی ابو الطیب طبری است ابن خلکان در وفیات الاعیان آورده که ابو اسحق در مدرس ابو الطیب بنیابت می نشست
و بر اصحاب وی درس استاد تقریر میکرد با تجمله پس ازسنین چند که در شداند غربت و مشقت تکمیل بسر برد در بسیاری از
علوم مانند فقه و اصول و کلام و حدیث و تصوف مهارتی تمام یافت و بر دقایق مسائل و نکات مباحث و تفاوت
خبیر و آگاه گشت و ریاست مذهب در آنعهد بروی مسلم شد و آستان آن فقیه دانشمند محط رحال رجال
گردید فقرا و مرتاضین و متصوفه پیسالکین از اقطار بلاد اسلام و اکناف ممالک محروس در حلقه وی گرد آمدند
سمعانی از او حکایت آورده که گفت وقتی در عالم واقعه بفیض مشاهدت و سعادت زیارت حضرت سید
بنوی ص فایز شدم در حالتی که دو نفر از اصحاب در خدمت آنجناب حاضر بودند پیش دویدم و معروض داشتم
که ای رسول اکرم پدر و مادرم فدای تو باد اخبار بسیار بوسایط صحابه و رواة تابعین از لسان مبارک
بمن رسیده و تمام آنها را فروغ سینه و ضیاء خاطر قرار داده ام و در بازار دین ضعیف در انتشار و ترویج لآلی
اخبار بسی رنجها برده ام و طالبان نوامیس شرع مطهر و سالکان طریقه حقه را بروایت و نقل آنها هدایت
و ارشاد نموده ام مأمول و مسئول آنکه رحمت عالمیان براین کمین خادم آستان نبوی منت آورد و از مکنونات
حکم ربانیه سجدیشی از شرایف آثار لب کشاید تا آنحدیث را بی دخالت اغیار و توسط بیگانگان از زبان
معجز بیان اصغا نموده روایت آنرا وسیله مباهات و مایه افتخار قرار دهم و در میان سلسلهٔ محدثین بدین
موهبت عظیم امتیاز یابم همینکه آنحضرت التماس و تضرع من نگریست مرا باین مضمون حقایق مشحون مخاطب
ساخته فرمود یا شیخ مَنْ اَرَادَ السَّلَامَةَ فَلْیَطْلُبْهَا فِی سَلَامَةِ غَیْرِهٖ مِنْهُ یعنی هر آنکس طالب
سلامت باشد و خود را همواره آسوده خواهد سلامت خود را در سالم بودن دیگران از او طلب کند و کس را
از خود رنجیده ندارد و بکس آزار نرساند تا همی روزگار براحت گذراند و در بستر سلامت آسوده بخوابد گوید
ابو اسحق از اینواقعه همواره مسرور و مبتهج بود و پیوسته بلسان فخر و مباهات اظهار میکرد که رسول الله مرا شیخ
نامیده و بخطاب یا شیخ سرافرازم داشته صاحب آثار البلاد در عداد اخبار ورع و تقوی وی گوید نقل است
که ابو اسحق وقتی دو گرده نان بکسی داد تا در بهای دو مرغ مصروف دارد و مقرر داشت که فلان قرص مخصوص را
ثمن مرغی از فلان صنف معین قرار دهد و همچنین قرص دیگر را در قیمت طیری از صنف دیگر بکار برد وکیل
شیخ را وقتی که ببازار در آمد اشتباه و التباسی در آنباب حاصل گشت که آیا سفارش وی بچه نحو گذشت
و تعیین هر قرص در ازاء کدام مبیع بود پس بهر قسم که اتفاق افتاد دو مرغ بخرید و بخدمت شیخ معاودت نمود
شیخ گفت آیا رعایت آن تعیین که سفارش رفت در مبیع نمودی گفت لا و الله آن معنی از خاطرم محو شد
و هرچه تأمل کردم بیاد نیاوردم و این دو مرغ کیفما اتفق ابتیاع نمودم شیخ چون از وقایع معامله آگاه شد
گفت البته در همین ساعت ببازار شو و مرغها بصاحب آنها رد نموده بهای بستان و باز گرد زیرا که از آنچه
من بر تو مقرر نموده بودم مخالفت ورزیدهٔ و این گونه بیع بر من مباح نباشد چه در خصوصیات معین و قیود مشخص

خیانت رفته وعقد برحسب اراده مالک واقع نگشته واز اینراه در صحت معامله بیت بیع اشکال رود ونیز حکایت کنند که ابو اسحق روزی با یکی از اصحاب خود از راهی عبور میداد و در معبر ایشان سگی خوابیده بود مصاحب شیخ بدان حیوان بانگ زد که از راه برخیز واز معبر مردم دور شو ابو اسحق بر وی عتاب کرد و گفت یا هذا ترا نرسد که آن حیوان را منع کنی واز جائیکه خفته است بخیزانی زیرا که شوارع مشترک و معابر عام خاص مردمان نباشد بلکه انسان و غیر انسان در آنها با هم شریکند و هر فرد از افراد حیوانات و اشخاص مردمان را بر سبیل اشاعت در آن طرق حقی مقرر است واز اینجهة هیچیک دیگر را از عبور و مرور و استیفاء انتفاعات مخصوص دفع نتواند نمود نقل است که شیخ ابو اسحق از خصلت انصاف نصیبی وافر داشت وچنانکه دیگر معاصرین وامثاء یکصناعت را رسم دیرین بر تعصب و اغماض است او بر خلاف عادت کهن در هر سخن داد انصاف دادی واز جاده حق و منهج صواب انحراف نجستی چنانکه وقتی از وی مسئله استفتاء نموده بودند و او جوابی بی سابقه تأمل و تقدیم مراجعت مرقوم داشته بر خطا رفته بود اتفاق را مکتوب شیخ بدست امام ابو نصر بن صباغ در افتاد واورا همواره در شئونات پیشوائی در رسوم ریاست با ابو اسحق سر همسری بودی و در میزان اعتبار بآن شیخ بزرگوار هم سنگ وهم عیار آمدی همینکه ابن صباغ بر لغزش وخطای شیخ واقف شد با صاحب ورقه گفت نزد این مفتی باز گرد و بگوی که در آنچه نوشته تجدید نظر کن و دیگر باره در اینمسئله تأمل نمائی پس آنمرد برحسب دلالت ابن صباغ خدمت شیخ برگشت و ماجری باز گفت شیخ محض وقوف بر خطای خود خامه برداشت و در ذیل فتوای سابق نوشت که اَلْحَقُّ مَا قَالَهُ الشَّیْخُ ابْنُ الصَّبَّاغِ وَاَبُو اِسْحٰقَ مُخْطِئٌ یعنی حکم حق و فتوای صحیح آنست که ابن صباغ گفته و ابو اسحق در اینباب بر خطا بوده ارباب سیر آورده اند که شیخ ابو اسحق در محضر خواجه نظام الملک بمزید تقرب و علو منزلت امتیاز تمام یافت و در حضرت آن وزیر هنر پرور زیاده محل وثوق واعتماد گردید چون در سال چهارصد و پنجاه و نه از هجرت نبویه مدرسه نظامیه عمارت کرد و بنیاد آن بنای عظیم بانجام رسانید تدریس آنجا را بعهده شیخ ابو اسحق حوالت نمود و آن استاد بزرگ را برای تعلیم محصلین و تربیت مشتغلین بگماشت نخستین روز در ساعتی سعد وزمانی میمون بساط تدریس بگستردند و منبر تعلیم نهادند و ساکنان مدرسه وطلبه علم از هر گوشه و کنار در آنجمع حاضر گشتند و بگرد یکدیگر بنشستند جمعی کثیر از اعیان دولت وامراء بغداد محض تهنیت و اداء رسوم در قطار تلامذه منظوم آمده هر یک بمقامی معلوم قرار گرفتند وجملگی انتظار بر باب مدرس دوخته همی مترصد بودند تا کی حضرت شیخ درآید و بر عرشه منبر قرار گیرد پس مدتی مدید وزمانی دراز با نتظار گذشت واز قدوم ابو اسحق اثری پدید نگشت و مردم مجلس از آمدن او یکباره مایوس شدند و گفتند مگر شیخ از قبول این منصب مذمتی پیش آمده واز جلوس این مسند شرمساری پدید گشته چون نقض غرمت وصرف همت وی بفراست دریافتند ابو منصور بن یوسف وعمید ابو سعد که مشرف مدرسه بود با یکدیگر متفق

دهه استان شدند که امر تدریس بر ذمت امام ابو نصر بن صباغ موکول دارند دهم در ساعت دیرا بدرس حاضر آورد
نگذارند تا مردم بجمع بدون درس پراکنده شوند که این معنی در نظر وزیر و دیگران زیاده ننگ و ناپسند باشد
بلکه منشاء تغیر و سوء تقال گردد و دلیل قلت مبالات و عدم کفایت مباشرین آید پس ابو منصور در حال
نزد ابن صباغ رفته اورا از صورت واقعه آگاه ساخت و هرگونه اطمینان قلب و استحکام عهد بظهور رسانید
که امر تدریس مدام بروی مستقلال یابد و هیچگاه از و منتزع نگردد واحدی در امضاء نظام الملک رخنه اخلال
انداختن نتواند ابن صباغ بضمان و میثاق ابو منصور اعتماد کرده بمدرس درآمد و القاء درس نموده
لختی از هر باب سخن راند آنگاه از منبر فرود آمده اهل مجلس متفرق شدند اما فسخ عزیمت شیخ ابو اسحق را گویند
سبب آن بود که بوقت موعود از خانه خود بیرون آمده آهنگ نظامیه کرد چون اندکی راه در نوشت در اثناء
طریق کودکی از پیش روی وی درآمد و گفت أَيُّهَا الشَّيْخُ كَيْفَ تُدَرِّسُ فِي مَكَانٍ مَغْصُوبٍ
یعنی ای شیخ آیا در زمین غصبی چگونه درس خواهی گفت شیخ همینکه این سخن بشنید عنان عزیمت برتافته
روی از طریق مدرسه بگردانید و خود را در کنجی مختفی و مستور داشت تا کر ثقل آن تکلیف نامشروع از عهده
وی برگیرند و روز آنه دیگر در مسجد خود که در باب المراتب بود مجلس افادت و تدریس بیاراست
و بر آن شد که جمیع شاگردان و تربیت یافتگان وی هر روزه در آن مسجد فراهم شده تحقیقات اورا
اصغا نمایند ولی اجتماع را غالباً خاطر از شیخ بریده بر ترک دراست نظامیه خشم گرفتند و استاد را
پیغام فرستادند که اگر در فسخ عزم خویش بجد ایستاده پای در این بساط ممهد و مهیا آماده نگذاری البته
تمکی در حوزه ابن صباغ در آئیم و در جمله اتباع و مستفیدین وی داخل شویم و هم از آنطرف چون خبر اعراض
شیخ و تدریس ابن صباغ در حضرت نظام الملک معروض افتاد سخت در غضب شد و زبان تشنیع بر عمید
ابو سعد دراز کرد و گفت همانا از در حسد و سابقه بغضی که او را با ابو اسحق بوده وی را از تدریس باز داشته
و ابن صباغ را بمقام او گماشته عمید ابو سعد همینکه این بشنید از پی ترضیهٔ ابو اسحق بخانه وی رفت و ابواع
ضراعت و التماس بظهور آورد و قضیه اتهام خود را در نزد وزیر بر او مکشوف داشت و گفت اگر در اندیشه خود
یکرای باشی و ملتمس من اجابت ننمائی پیم آن است که وزیر نظام الملک در سیاست این واقعه گذشته از مال
مرا بجان آسیبی رساند زینهار در صرف خیال و مخالفت آهنگ نخستین ابرام مفرمای و بقبول رخصت بدرس
بر من منت گذار و خاطر خواجه با جمعی از چاکران این خدمت و اینوهی از طالبان علم مسرور دار پس ابو اسحق
زمانی تامل کرد و پشت و روی آن سخنان نیک بنگریست و نیز مرجحات و مصالح دیگر نظر آورده آن
امر دیگر بار در عهده گرفت و پس از بیست یوم که ابن صباغ وظائف تدریس و تالیف آن شغل بپای برده
بود معزول شده ابو اسحق بجای وی منصوب گشت و خواجه نظام الملک از عمید ابو سعد شاکر و خوشنود
شده و بیرا بحسن کفایت و رزانت رای بستود و آورده اند که ابو اسحق را عقیدت بر غصبیت بعضی از آلات

ابو اسحق شیرازی

آن مدرسه راسخ بود واز پیروی همینکه نوبتیان شرع بانگ اذان برسید استند وهنگام اداء فریضه نماز وقضاء حق عبادات میرسید شیخ پدرنگ از قضای نظامیه پردن شدی ودر مسجدیکه بقرب مدرسه بود فریضه ادا نمودی آنگاه بمدرسه عود کردی مورخین در شرح احبار وبیان سیرت خواجه نظام الملک آورده اند که خواجه مردی پاکیزه اعتقاد ورقیق القلب بود وغم آخرت پیش ازاندازه دنیا داشت نوبتی بخاطرش رسید که در وضع رفتار وکیفیت سلوک خویش نسبت برعایا وزیردستان محضری نویسد وبانقوش اسامی صلحا وعلمای ملت وخطوط اعیان واشراف امت آنرا سطر بندکرده وپس ازوفات وی آنمحضر درگنجش درج نموده در قبر نهند پس ائمه دین وقضاة مسلمین هریک اسامی گواهی خویش درحسن سیره وترویج سنن وکرائم اخلاق خواجه درآن محضر ثبت نمودند چون آن ورقه نزد ابو اسحق بردند در مقام شهادت این کلام نفیس وعبارت شریف مرقوم داشت خَیْرُ الظَّلَمَةِ حَسَنٌ یعنی نظام الملک بهترین ستمکاران است آنگاه در ذیل این کلمه لطیفه نوشت کتبه ابو اسحق همینکه خواجه سجل شیخ مطالعت کرد آغاز ناله نمود وزار زار بگریست گفت هیچیک از علما چون ابو اسحق از روی صدق وراستی نگاشته وگواهی خود از شوائب خطرات وآلایش دواعی نپیراسته گویند پس از رحلت نظام الملک اورا در واقعه دیدند واز کیفیت مآل حالش پرسش نمودند گفت خدایتعالی بواسطهٔ آن کلمه صدق وشهادت حق که ابو اسحق درباره من نوشته بود برمن رحمت آورد واز تمام معاصی وگناهان من درگذشت عبدالله بن سعد یمنی در تاریخ مزارات اصبهان آورده وَالْعَهْدَةُ عَلَى الرَّاوِي که چون القائم بامرالله عباسی ارغانی بدرود کرد مردم دارالخلافه اتفاق نمودند که تعیین خلیفه برعهده شیخ ابو اسحق موکول باشد هرکس را که او شایسته خلافت داند وپاس حدود اسلام وحراست ثغور شرع برعهده کفالت وکفایت آن حوالت کند همگی اورا خلیفه برحق دانسته قلاده طاعتش گردن نهیم ابو اسحق برای اصلاح احوال جمهور ورعایت رعایای ملک مقتدی بامرالله را از هرکس شایسته تر یافته ویرا برحسب لیاقت واهلیت اختیار کرد مقتدی بامرالله بدانصفت که در تاریخ ابن کثیر شامی مسطور است در روز آدینه سیزدهم شهر شعبان از سال چهارصد وشصت وهفت هجری پیراهن سفید پوشیده وعمامه سفید برسر نهاده در موضعی که بدارالشجره معروف بود برسریر خلافت جلوس نمود نخستین کسی که از اعیان با او بیعت کرد شریف ابوجعفر انبی موسی الحنبلی بود ودر وقت بیعت این مصراع از فخریات سموءل بن عادیاء یهودی انشاد کرد إِذَا سَيِّدٌ مِنَّا مَضَى قَامَ سَيِّدٌ ازشکوه آن مجلس عالی ومهابت آن انبوه عظیم مصراع ثانی فراموش کرد واز این سبب آثار اضطراب وانفعال بروی ظاهر شد خلیفه ایمنی دریافت انچه شریف ازیاد برده بود اوخود بزبان آورد وگفت قَوْلٌ بِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعُولُ واین تفرس خاطر وحدس ثاقب از مقتدی موجب وقعی عظیم گردید ودرقلوب حاضران بیعت برمکانت قبولش افزوده گشت پس هریک از رجال دارالخلافه وارکان ملک محروس مانند مؤید الملک ابن نظام الملک وفخرالدوله بن جهیر وپسراو عمیدالدوله شرط بیعت ورسم پیمان استوار کردند واز اعیان علما وفحول مشایخ شیخ ابو اسحق شیرازی وشیخ ابو نصر صباغ شافعی وشیخ ابو محمد جنبلی

دست بیعت در کف مقتدی نهادند و ربقه امتثال اوامر و طاعت فرامین وی در عهده گرفتند آنگاه شیخ ابو اسحق و دیگر اعیان و علما و قضاة و اشراف بالتمام بر مقتدی اقتدا نموده نماز پسین بگذاردند یافعی گوید چون ابو اسحق در تعیین مقتدی خدمت انتقاد و حسن اختیار بکار برد و برحسب مامول مردم رفتار نمود یکی از شعراء عصر او را بدیهی بلیغ ستایش گفت که این دو بیت از آن است

لِلّٰهِ اِبْرَاهِیْمُ اَیُّ مُحَقِّقٍ ... صَلْبٍ اِذَا ارْتَبَتِ الْبَصِیْرَةُ لَاحَنَا

فَنَحَا لَهُ مِنْ زُهْدِهِ وَمَخَافَةٍ ... لِلّٰهِ قَدْ نَظَرَ الْمَعَادَ عِیَانَا

یعنی ای شگفت که ابو اسحق چه اندازه نظری دقیق و صاحب فکری عمیق است که بهرگاه ارباب بصیرت را در عنصر امر سستی و فتوری پدید آید و یرا که هر کمال بانحطاط و صلابت آراسته باشد چون در پایه ورع و زهد و خوف و خشیتش تامل کنی چنان پنداری که او هنگامه روز بازپرس بچشم خود نگریسته و کیفر و داد محشر خلایق برای العین مشاهدت نموده شیخ عزالدین بن اثیر جزری و دیگر مورخین در مولفات خود آورده اند که مقتدی بامرالله را از ابوالفتح بن ابی اللیث که او را امید عراق گفتندی رنجشی عظیم در خاطر پدید آمد چه از وی بر اصحاب و حواشی مقتدی و حاضران موقف خلافت آزار بسیار و مکروه بیشمار میرسید و پیوسته کار در میان انخداعت و عمید بخصومت و معاداة میرفت خلیفه صلاح وقت در آن دید که در اینباب بر سلطان ملک شاه سلجوقی و وزیر او خواجه نظام الملک مکتوبی نوشته بصحابت رسولی فرزانه و سفیری چرب زبان نزد سلطان گسیل دارد در میان تمامت رجال دولت و ائمه ملت کسی را که در خور انجام این خدمت بزرگ و شایسته کفایت این مهم عظیم باشد جز شیخ ابو اسحق بنظر نیاورد پس فرمان داد تا او را در خلوت انس حاضر ساخته و محفل از وجود نامحرمان بپرداختند آنگاه مکنون ضمیر آشکارا نموده و او را از رموز سفارت و رسوم رسالت آگاه ساخت و مطالبی که در نظر داشت بتمامها شرح داد یافعی در اینمقام کلامی آورده که از حلیه قبول عاطل بلکه در ایه و روایه از درجه صحت نازل است گوید همینکه مقتدی داستان سفارت با شیخ در میان آورد شیخ بموجب حزم و تیقظ شرط فرزانگی و هوشمندی بجای آورده گفت مرا که از آستان خلافت ببارگاه سلطنت پیام گذارند پیش آمده نخست شناختن شخص همایون امیرالمومنین باید آنگاه مراتب مطالب با لمشافهت اصغاء نمودن و ما یدریک آنک امیر المؤمنین و لو ادرک قبل هذا قط یعنی از کجا دانم که تو خود امیرالمومنین باشی بر حالتی که تاکنون ترا بهرگز ملاقات نکرده ام مقتدی را این احتیاط و تثبت خوش افتاده به تبسم لب گشود و از حاضران درگاه و مقربان حضرت چند کس که شیخ را باسامی و اشخاص ایشان معرفت بود احضار داشته حکی خلیفه را معرفی نمودند و گواهی دادند که او خود مقتدی بامرالله امیرالمومنین است چون شیخ از این بگذرخاطر مطمئن ساخت بر وظایف تکالیف سفارت پرداخت و کیفیکان شیخ ابو اسحق در تاریخ چهارصد و هفتاد و پنج هجری از دار السلام بیرون آمده راه ملک عجم گرفت و در آن سفر جماعتی از اعیان افاضل بغداد و اکابر ارباب علم با شیخ همراه گشتند و محض مزید حشمت و جلال و فرشوکت و شکوه بملازمت رکاب او مامور آمدند مولانا قاضی زاده تتوی در تاریخ الفی گوید که شیخ ابو اسحق

در اثنای طریق بهر شهر از بلدان اسلام نزدیک میشد اهالی آن بلد از بزرگ و کوچک و مرد و زن باستقبال او بیرون می آمدند رکاب ویرا می بوسیدند و خاک پای استرش برای تیمن و تبرک برمیداشتند و در وقت عبور او ببازارها اهالی سوق از مردم صنایع و اهل حرف آنچه مقدور ایشان بود بر شیخ نثار میکردند چنانکه در هنگام ورود ساوه جماعت خبازان قرصهای نان و میوه فروشان اقسام فواکه و حلوائیان الوان حلوا ها بر محفه او نثار مینمودند هرچند شیخ ایشان را از آن معنی منع میفرمود اصلا ممتنع نمیشدند و چون گذارش ببازار کفش دوزان افتاد ایشان کفشهای کوچک که باکمال زیبائی و نزاکت برای اطفال میدوختند چندان از اطراف و جوانب محفه بریختند که از خیر حساب بیرون بود گویند علما و فقهای آن بلد هریک تمنا داشتند که ابو اسحق در رواق وی قدم گذارد و او را بدین اختصاص امتیاز بخشد پس یکان یکان عرض سرای نمودند و خواستار نزول شدند شیخ محض اظهار تسویت و اجتناب از ترجیح مسئول هیچیک قرین قبول نساخت و در منزلی جداگانه ورود نمود شیخ عزالدین ابن اثیر در کامل التواریخ آورده که چون ابو اسحق بشهر بسطام رسید سهلکی که امام شایخ صوفیه بود باستقبال بیرون آمد همینکه ابو اسحق خبر قدوم وی بشنید با پای پیاده او را پذیره نمود وقتی که سهلکی شیخ را بدید فی الحال خود را از اسب درانداخته بتقبیل دست شیخ مبادرت کرد و ابو اسحق در دم پای سهلکی را ببوسه داد و برجای خود بنشاند و خود بزانوی ادب پیش روی او بنشست پس از ساعتی که در مراسم اظهار خوشوقتی و خورسندی گذشت سهلکی ابو اسحق را بقدری از کندم که بقول او از شیخ طریقت بوزید بسطامی باقی مانده بود ضیافت کرد ابو اسحق از آن رزق مبارک و طعام طیب بسیار اظهار رضا داشت و خوشحالی نمود و از آنجا برشته طریق میسابور درنوشت وقتی بآن سواد اعظم که در آنعهد کرسی ممالک محروس و پایه سریر سلطنت بود و راه نزدیک نمود و خبر وصول وی بسمع امام الحرمین ابو المعالی جوینی رسید محض تعظیم شعائر الله و تشریف مقدم شیخ با شکوهی بی اندازه و کثرتی غیر محدود به پیشباز برآمد و در تکریم و توقیر وی زیاده مبالغت نمود چنانکه عایشه مرکب شیخ بر دوش افکنده پیشاپیش او همی شتافتی و هر گونه مباهات بدیشان بظهور آوردی ابو اسحق نیز جانب امام الحرمین مرعی داشته در ملاء مردمان او را بدین مضمون شایان مخاطب داشت که یا مفید اهل المشرق والمغرب انت الیوم امام الائمة الفرض چون بارد وی سلطان ملکشاه در آمد سلطان کمال تبجیل و تعظیم در حق وی مرعی داشت و تمام مقاصد و مطالبی که از جانب خلیفه رسالت نمود بحسن انجاح مقرون ساخت خواجه نظام الملک نیز از شرایط احترام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت و در مجلس خواجه ابو اسحق را با ابو المعالی مکرر صحبت افتاد و سخن بمباحثات علمیه انجامید طرفین در حضرت وزیر داد فضل و هنر دادند ولی در هر مجلس عاقبت ابو اسحق بر امام الحرمین غالب آمد و این فیروزی و زبردستی را حجه آن بود که شیخ را بر خلاف ابو المعالی در علم جدل و آداب بحث مدی طولی بود و در فن معارضت و صناعت مناظرت جزئی تمام و بصیرتی بکمال داشت ولی امام الحرمین خود با ابو اسحق گفتی بخدا سوگند که در این مباحثات و مشاجرات تعمق نظر و غزارت علم بر من فائق نگشتی بلکه

ابواسحق شیرازی

بنیروی صلاح و قوت ورع مرا الزام دادی با نجمله ابواسحق پس از زمانی رخصت انصراف یافته آرمیشا بور برآمد و هنگام خروج در ترویج و تعظیم امام الحرمین با مردم آن ملک چنان گفت که تمتعوا بهذا الامام فانه نزهة هذا الزمان یعنی از وجود این پیشوای خویش بهره گیرید که او بدین عهد پیراسته معایب و آراسته مناقب است زمانیکه بدار الخلافه معاودت نمود مقدمات سفارت وی بالتمام نتایج سودمند بخشید و آن مقصود که از ارسال و انفاد وی منظور بود حاصل آمد و دست تعدی عمید عراق از منتسبین و متعلقین خلافت کوتاه کرد و پس در هیچ باب از هوای خاطر و میل باطن خلیفه تخلف نتوانست ورزید همانا ابواسحق را طبعی سخن سنج و لسانی شعر پرداز بود در فنون نظم ابیات ملیح و اشعار فصیح دارد این دو بیت در مذمت ارباب وفا و قلت اخوان صفا پرداخته

سَئَلْتُ النَّاسَ عَنْ خِلٍّ وَفِيٍّ ... فَقَالُوا مَا إِلَى هَذَا سَبِيلٌ

تَمَسَّكْ إِنْ ظَفِرْتَ بِذَيْلِ حُرٍّ ... فَإِنَّ الْحُرَّ فِي الدُّنْيَا قَلِيلٌ

یعنی مردم را از دوستی باز پرسیدم که رسم اخوت و صدق بشناسد و شرط فتوت و وفا بجای آرد گفتند زنهار بیهوده سئوال مکن که هرگز بمقصد راه نیابی و اگر احیاناً در تمام جهان بجوانمردی دست یافتی دامنش از کف مگذار که جوانمرد در عالم زیاده کمیاب و عزیز الوجود است و این دو بیت در طعن و تعریض یکی از ارباب احکام و اصحاب تنجیم بنظم آورده

حَكِيمٌ يَرَى أَنَّ النُّجُومَ حَقِيقَةٌ ... وَيَذْهَبُ فِي أَحْكَامِهَا كُلَّ مَذْهَبِ

يُخَبِّرُ عَنْ أَفْلَاكِهَا وَبُرُوجِهَا ... وَمَا عِنْدَهُ عِلْمٌ بِمَا فِي الْمُغَيَّبِ

یعنی همانا دانشوری است که دعوی اختر شناسی و لاف ستاره شماری باطراز صدق و نقش حقیقت مقرون پندارد و در استخراج احکام و استنباط حوادث امعان نظر بکار برد و از جانب افلاک و بروج آسمانی تبرّیات کونا کون و خرافات رنگارنگ لب کشاید بر حالتی که او را از علم غیب که خاص واجب الوجود است نصیبی نباشد و در حجاب مغیبات بهیچ راه پی بردن نتواند شیخ ابوبکر محمد بن ولید طرطوشی گوید در بغداد شاعری بود که عاصم نام داشت او این دو بیت در مدح شیخ ابواسحق سرود

تَرَاهُ مِنَ الذَّكَاءِ يَخَافُ جِسْمٍ ... عَلَيْهِ مِنْ تَوَقُّدِهِ دَلِيلٌ

إِذَا كَانَ الْفَتَى ضَخْمَ الْمَعَالِي ... فَلَيْسَ يَضُرُّهُ الْجِسْمُ النَّحِيلُ

حاصل مضمون آنکه ابواسحق را لاغری اندام و کداختگی جسم از شعله ذکاء و افروختگی ذهن است خود حدت فطانت و توقد خاطرش بدین دعوی گواهی دهد چون مرد را کالبد مآثر کلان باشد و هیکل معالی بسطبر نامه باریکی جوارح و نازکی اندامش چه زیان رساند این جوزی واعظ در تاریخ منتظم گوید زیاده محل شگفتی و جای حیرت است که شیخ ابواسحق را با آنهمه قبول عامه و علو پایه جلال و وسعت دائره ریاست

ابو اسحق شیرازی

کمنت مسافرت حج فراهم نیامد و استطاعت زیارت بیت الله الحرام نیافت و از فرسعادت آن عبادت عظمی
محروم ماند محمد بن اسعد از قاضی محمد بن محمد حکایت کند گفت امامان ما تفوقهما الحج الشیخ ابو اسحق شیرازی
وقاضی ابو عبد الله الدامغانی اما ابو اسحق فکان فقیرا ولکن لو اراده تحمل علی الاعناق
واما الدامغانی فلو اراد الحج علی السندس والابریسم لامکنه یعنی از ائمه عظام و پیشوایان اسلام دو کس را توفیق احرام حج و شرافت اداء
مناسک مرزوق نیفتاد یکی شیخ ابو اسحق شیرازی است و دیگری قاضی ابو عبد الله دامغانی اما ابو اسحق را
فقدان استطاعت و عدم قدرت مانع آمد ولی اگر با هنک آن سفر عزیمت نمودی مردم ویرا از ملک عراق
تا خاک حجاز بر دوش و گردن خود سوار نموده حمل دادندی و اما قاضی دامغانی را وفور ثروت و فرط مکنت
بدان اندازه بود که اگر خواستی تا تمام آن مسافت را پرند مزین و دیبای ملون بگسترده بر روی آن پطی
طریق کند هر آینه قادر و توانا بودی وفات شیخ ابو اسحق در شب چهارشنبه بیست و یکم شهر جمادی الاولی
از سال چهارصد و هفتاد و شش اتفاق افتاد و این واقعه در سرای ابو المظفر بن رئیس الرؤساء که در جانب
شرقی بغداد بود روی داد و ابو الوفاء ابن عقیل که از مشاهیر علمای عصر بود بوظایف تغسیل و تکفین او قیام نمود
و مقتدی بامر الله در نماز او حاضر شد و دو نوبت بر او نماز گذاردند نخست در باب الفردوس
و دیگر در جامع قصر و تکرار صلوة آن فقیه برای آن بود که در دفعه اولی بسیاری از ارکان دولت و اعیان
بغداد در تشییع جنازه حضور نداشتند وقتی که همگی اجتماع و احتشاد نمودند محض ادراک آن فیض بزرگ
و ذخیرت آن نور عظیم سریر را از دوش مردم برگرفته ثانیاً صفوف صلوة راست کردند و استدراک
ما فات بجای آوردند آنگاه جنازه بر اکتاف حمل داده در باب ابرز بر زمین نهادند و نعش شیخ را در آنجا
بخاک سپردند ابو القاسم بن عبد الله نافیا او را بدین اشعار عالی مرثیت گفت

اجری المدامع بالدم المهراق	خطب اقام قیامة الاملاق
ما لیلنا لا تألف شملها	بعدین تجدیها ابی اسحق
ان قیل مات فلم یمت من ذکره	حی علی مر اللیالی باق

خلاصه مراد آنکه این واقعه عظیم و نازله موحش سیلاب سرشک خونین جاری ساخت و قیامت مجاری دموع
برپای نمود آیا روزگار را چه رسید که پس از نگانه خویش ابو اسحق پریشانی جمع کرد و اختلاف حالش
بالفت نپیوندد اگر گویند این انقلاب دهر و تشویش روزگار از آن است که ابو اسحق بمرد ما این سخن
باور نمائیم چه انگشت را که نام بر جریده دوام ثبت است و نشانش از صفحه روزگار محو نگردد هر گز نمرده باشد
آورده اند که اصحاب و تلامذه ابو اسحق در مدرسه نظامیه سه روز علی الترتیب بعزیمت بنشستند و در آن ایام
تمام اهل بغداد از وضیع و شریف بدان مانگاه در آمد شهر طرحیم و تسلیت بجای آوردند بعد از قضاء

ابواسحق شیرازی

۳۲۰

مراسم سوگواری مؤید الملک بن خواجه نظام الملک ابوسعد عبدالرحمن ابن مأمون متولی را برای تدریس معین نمود چون اینخبر بسمع نظام الملک رسید زیاده انکار آورده گفت همانا مؤید الملک در این باب کاری نه برطبق صواب کرده زیراکه برحسب تکریم شأن و تبجیل جانب ابواسحق و رعایت حقوق وی در حراست حدود اسلام و پاس نوامیس شرع مناسب آن بود که تا یکسال ابواب حجرات نظامیه مسدود باشد و کس در مدرس شیخ قدم نگذارد حالیکه بر خلافت مراسم ادب ابوسعد را در بساط وی راه داده اند و منصب آن شیخ جلیل القدر برو تفویض نموده اند باید بگیفر اینکار ناشایست ویرا از آنمقام معزول داشته ابن صباغ را منصوب دارند که هم در علم و فضل تالی ابواسحق است و هم در زهد و تقوی یافعی حکایت کند که از اهل علم یکی ابواسحق را بعد از وفات در واقعه دید بر حالتی که او را جامه سفید در بر و تاجی مکلل بر سر بود گفت یا ابا اسحق این جامه زیبا و افسر پربها ترا از کجا است گفت این بمکافات تشریف کرامت است که در حق ای طاعتم پوشانیدند و این و آن دیگر و بهیم عزت که بپاداش فقاهتم بخشیدند و ویرا تصانیف و مؤلفات بسیار باشد از جمله کتاب تنبیه است که در علم فقه پرداخته یافعی گوید در زمان ابواسحق کتاب تنبیه بامین اهل علم انتشاری تمام گرفت و رواجی بکمال یافت فقها معاصرین همگی بتعلیم و تدریس آن اشتغال میجستند و آن صدف پرباچندان جامع لآلی فتاوی و حاوی فرائد فروع بود که ابواسحق پس از تالیف آن بدین دعوی شگفت لب گشود که پس هرکس از من سؤال کند جوابش از کتاب تنبیه گویم و در اینجواب بهیچ کتاب مراجعت نمودن نخواهم صاحب آثار البلاد آورده که چون شیخ از تالیف کتاب تنبیه فراغت یافت بپاس آن موهبت بیهمال و شکرانه آن نعمت بیزوال بعد دهر در پی که در آن درج پرگوهر درج نموده بود دو رکعت نماز بگذارد و در حق کسانیکه بشرح معضلات و توضیح مبهمات آن پردازند بدعای خیر لب گشود ابن عساکر گوید یکی از شعراء اهل فضل این اشعار در وصف آن کتاب و مدح مصنف وی بنظم کشیده

سَقیًا لِمَن صَنَّفَ التَّنبیهَ مُختَصِرًا ... اَلفاظُهُ الغُرُّ وَاستَقصَی مَعانیهَا

اِنَّ الاِمامَ اَبَا اِسحٰقَ صَنَّفَهُ ... لِلّٰهِ وَالدّینِ لا لِلکِبرِ وَالتیهِ

لَهُ عُلومٌ عَنِ الاَفهامِ شارِدَةٌ ... فَحازَها بنُ عَلیٍّ کُلَّها فیهِ

لا زالَ لِلشَّرعِ وَالاِسلامِ مُنتَصِرًا ... تَذُبُّ عَنهُ اَعادیهِ وَتَحمیهِ

حاصل معنی انکه ابر رحمت کردگار تربت آن فقیه بزرگوار سیراب کناد که کتاب تنبیه تصنیف کرد و هرگونه معانی عالی در ضمن الفاظی مختصر مندرج ساخت براستی که امام ابواسحق آن تصنیف شریف محض رضای حق و رواج دین حنیف پرداخت نه از روی تکبر و اظهار هنر و در آن مجموع مطبوع کشف رموز و حل دقایقی منظوی داشت که از هر نظر دور اندیش مدور باشند و هر فکرت نکته سنج از فهم کردن آنها عاجز آید طوبی لک ای ابواسحق که همواره ناصر اسلام و حامی ملت بودی و دشمنان دین را از حمای شریعت همی دفع میدادی و دیگر از تصنیفات شیخ

ابواسحق شیرازی

کتاب لمع و شرح آن است که در فن اصول و فقه ترتیب داده و کتاب التلخیص که در علم مناظرات و آداب جدل پرداخته و کتاب النکت و کتاب التبصره و کتاب المعونه و کتاب طبقات الفقهاء همانا در این کتاب اسامی و مراتب فقهاء اسلام ذکر نموده و ترجمه هریک از اکابر ائمه در سائر ملت شرح داده اصحاب تذکرات و ارباب طبقات در تفصیل اخبار فقهاء از آن تصنیف روایات آورده اند در اینجا که آن تذکره سودمند بهنگام تشکیل این نامه همایون بدست نیفتاد ولی آنچه شیخ ابوعبدالله بن اسعد یمنی و شریف ابومحمد بن حسن قرشی و قاضی احمد بن خلکان شافعی و غیرهم احیاناً از آن کتاب روایت نموده اند در استقصاء نقل آنها بهیچوجه مسامحه نرود و هرجز در مقامی لایق و مناسب ایراد کرده و دیگر از تالیفات ابواسحق کتاب مهذب است در فقه که بر نفایس مسائل و شرائف احکام اشتمال دارد یافعی گوید شنیدم که بعضی از متعصبین معاصرین را عقیدت چنان است که آنکتاب از مسائل فقهیه خالی و از احکام تکلیفیه عاطل باشد و برطبق زعم خویش از روی جهل و عناد زبان قدح و ایراد دراز نموده در طعن و انکار مبالغت نماید و سوگندهای مغلظ یاد کند در اجتناب از من سئوالی نمودند و از این تاکید مدعی بایمان مؤکده استفتا کردند من برغم آن متعصب عنید پاسخی شدید نوشتم و سزای آنجاهل مرکب در کنارش نهادم و در ملامت و نکوهش وی هیچ فروگذاشتم و در اینباب قصیده طویل بسلک بیان کشیدم که این چند بیت در ذیل آن منظوم است

عذار المعانی قد زهت فی خدودها ... علی غیر کفو لازمان التحجب

ذرا ری ابی اسحق اکرم بسید ... امام نجیب للبعید مقرب

بمدح علاه لا اقوم وانما ... اذب معال الطاعن المتعصب

تصانیفه کم من امام وطالب ... بها انتفعا فی شرق ارض ومغرب

وماذاک الا من عطاء عنایة ... وتخصیص فضل لا ینال بمکسب

یعنی سطوریات کتاب مهذب خیالات بکر و معانی دوشیزه باشند که همی در پرده الفاظ برجود ببالند و از پس تمنای بی وهمی پیوسته از مقترف اذهان در حجاب عبارات مستور مانند آن افکار ابکار زادگان خاطر شیخ ابواسحق همان مهر گرامی که هر پیشوای راهنمش که مردم دور بصیت هنر نزدیک نماید بدین اشعار هرچند داد ستایش و مدح وی نتوانم داد ولی سزای خصم بد اندیش و دفع طعنش توانم نمود از آنچه ابواسحق بیادگار گذاشته عالی و دانی مبتدی و منتهی سودمند گردند و در شرق و مغرب بتعلیم و تعلم آنها بهمت گمارند اینکونه قبول عامه را کس بتجدد و کوشش نخواهد رسید ولی مساعدت فیض قدسی و امداد عنایت ازلی تواند دریافت هم او گوید که از کبار علماء اعلام فقهاء پنج کس بشرح آنکتاب عنایت ورزیده اند نخست ابواسحق ابراهیم بن منصور که او را خطیب عراقی نامند آن تصنیف نفیس را در دو جزء شرحی بسزا نوشته دوم ضیاء الدین عثمان بن عیسی که قریب بیست مجلد تا کتاب شهادات شرح کرده و آنرا کتاب الاستقصا لمذاهب الفقهاء نام نهاده سوم ابوالربیع اسمعیل بن مجمد حضرمی چهارم ابوزکریا محیی الدین نووی پنجم امام علامه قاضی القضاة تقی الدین سبکی و هیچیک از این شراح جزء عراقی

ابو عُبَیدهٔ لغوی

وحضرت شیخ کتاب بانجام نرسانیده

اَبُو عُبَیدهٔ مَعمَر بن مثنی البصری النحوی اللغوی

از معارف لغویین و مشاهیر نحویین است با عبد الملک بن قریب اصمعی معاصر بوده حافظ گوید لَم یَکُن فِی الاَرضِ خارِجیٌ وَلا اجتماعِیٌ اَعلَم بِجَمیعِ العُلومِ مِنهُ یعنی در تمام کره خاک هیچ خارجی و غیر خارجی بر جمیع علوم داناتر از ابو عبیده نبود ابن قتیبه در کتاب معارف گوید کانَ الغَریبُ وَاَخبارُ العَرَبِ وَاَیّامُها اَغلَبَ عَلَیهِ یعنی او را بر لغات غریبه و اخبار عرب و جنگهای ایشان احاطت از دیگر فنون ادب فزونتر بود وی از موالی بود ابن عبد الله بن معمر تیمی است و پدرش معمر از مردمان باجرد ابیورد ولادتش در شهر رجب از سال یکصد و هشت یا نه یا ده یا یازده یا چهارده علی الاختلاف اتفاق افتاد ابن خلکان گوید اصح اقوال قول سوم است که سال وفات حسن بصری بوده چه ابو عبیده خود بدان میلاد تصریح نموده چنانکه ارباب سیر نقل کرده اند که وقتی امیر جعفر بن سلیمان بن علی بن عبد الله بن عباس بن عبد المطلب اورا از زمان ولادتش پرسید گفت مرا در جواب چنین سئوال عمر بن ابی ربیعه مخزومی سبقت گرفته چه اورا از میلادش سئوال نمودند گفت ولادت من در شبی بس شوم و نامیمون اتفاق افتاد چه در لیلهٔ که عمر بن الخطاب در گذشت من متولد گشتم در آن شب از میان مردم چنان خیری بزرگ صعود نمود و چنین شری عظیم نزول کرد در کتب تراجم نحاة و اخبار علما ثبت است که ابو عبیده قوانین نحو و اصول عربیت از یونس بن حبیب نحوی و ابو عمرو بن العلا فرا گرفت و فن اخبار از هشام بن عروه و غیر وی از کبار محدثین اخذ نمود در چندین صناعت مانند لغت و نحو و فقه در میان امناء زمان متفرد و ممتاز شد و در ضبط اخبار و ایام عرب و امثال ایشان علامه عصر گردید علما لغت و اساتید ادب در بسیاری از مسائل لغویه و ایام عرب بقول وی استشهاد کنند و کلامش حجتی متین و برهانی قاطع شناسند و این معنی بر کسانیکه بجامع ادباء و کتب لغت و مؤلفات مورخین مستولی و محیطند بنهایت روشن و مبرهن است جماعتی از مشاهیر قدما مانند علی بن مغیره اثرم و ابو عبید قاسم بن سلام و ابو عثمان مازنی و ابو حاتم سجستانی و عمر بن شبه نمیری و ابو عمر و صالح بن اسحق جرمی شاگردان وی بودند و اصمعی نیز در بعضی از فنون ادبیت او را تلمذ کرد و هم هرون الرشید عباسی در برخی از ادبیات شاگردی وی نمود و جملهٔ از تالیف و تصانیف اورا در نزد خودش قرائت کرد ابو نواس شاعر نیز زمانی در مجالس افادات وی بسر برده و از اینروی در حق استاد خود عقیدتی استوار اظهار میداشت و دیگر اساتیدرا که معاصر ابو عبیده بودند بر بیت از او فزونتر می پنداشت و چیزی باوی گفتند در باره اصمعی چگونی گفت بلبل فی قفص یعنی اصمعی در حسن گفتار مانند عندلیب گرفتار باشد گفتند در باب خلف الاحمر چگونی گفت جمع علوم الناس و فهما یعنی دانش مردم فراهم کرده و یک فهم نمود گفتند در حق ابو عبیده چگونی گفت اَدیمٌ طُوِیَ عَلی عِلمٍ یعنی پوستی است که بدانش و کمال پیچیده گویند چون رشید ابو عبیده و اصمعی را برای مناظمت خویش احضار نمود خبر به ابی نواس دادند که خلیفه آن دو استاد ادب عالم ساخت تا هر یکرا بر دیگری مزیت و افزونی باشد در جوک مذیانش انتظام نبخشد گفت

ابو عبیدهٔ لغوی

امّا ابو عبیده فانّهم لو امکنوه قرأ علیهم اخبار الاولین والآخرین وامّا الاصمعی فیقبل علیهم بنغماته

یعنی ابو عبیده را اگر مجال سخن دهند و از نشر فضائلش ممکن سازند هر آینه اخبار اولین و آخرین بر ایشان فرو خواند و اصمعی چون مطربی است خوش الحان که حاضران را بنغمات دلپذیر بوجد و طرب آورد ابو عبیده با آنکه خود در تحقیق لطائف فنون ادب و حلّ معلقات لغت عرب فطانت و خبرتی نهایت داشت از ظلاقت لسان و حسن بیان زیاده بی نصیب و محروم بود آن دقایق شریف و نکات بدیع که بخاطر مدید در میان بحار افادت جمله را بسوء تقریر ناچیز و نابود مینمود و پس اصمعی را بر خلاف او از حلاوت سخن و لطف محاضرت بهره وافی و نصیبی کامل بود مطالب خسیسه و معانی ردیه را بهنگام تقریر بعبارتی ملیح و کسوتی مطبوع جلوه می بخشید که قلوب و عقول سامعان می ربود چنانکه از باسیلی صاحب کتاب معانی نقل است که گفتی اِنَّ الطلبة اذا اتوا مجلس الاصمعی اشتروا البعر فی سوق الدُّر واذا اتوا مجلس ابی عبیدة اشتروا الدُّر فی سوق البعر لان الاصمعی کان حسّن الانشاد والزخرفه لردی الاخبار والاشعار حتی یحسن عنده القبیح واما الفائدة مع ذلک عنده قلیلة وان ابا عبیده کان معه سوء عبارة مع فوائد کثیره وعلوم جمّه

یعنی چون طالبان علم بمجلس اصمعی درمی آمدند چنان بودند که در بازار جوهریان پشک همی خرند و چون نزد ابو عبیده حاضر میشدند چنان بودند که در میدان پشک فروشان گوهر ابتیاع نمایند زیرا که اصمعی بحسن گفتار اشعار و اخبار ردیه را چنان بپیرایه و طرازی بخشید که هر معنی زشت از دهان او نیکو مینمود امّا ابو عبیده فوائد عالیه و مطالب نفیسه بتقریری نامطبوع املاء کردی که بکراهت صورت لفظ صباحت معنی میپوشید ولی از کلمات و سخنان وی اصحابش علوم و فوائد کثیر استفادت مینمودند از ابو عبیده روایت است که گفت زمانیکه در بصره اقامت داشتم فرمان فضل بن ربیع وزیر هارون الرشید در رسید که ترا اینک بغداد نمودن باید من از در امتثال راه ارتحال گرفته وارد دار السلام شدم و بسرای وزیر شتافته بار یافتم بر محفلی عظیم در آمدم که تمامت آن باسعه مکان بیکبساط عریض مفروش بود و در صدر مجالس مسندی بس بلند گسترده بودند که کس بر فراز آن بی کرسی صعود نمودن نمی توانست و خود فضل بر دست وزارت قرار داشت من بر آنین تحیت و رزاء او را سلام کردم جواب سلام بازداد و لب بتبسم گشوده مرا نزدیک خود بخواند و در کنار خویش بنشاند و هر گونه مهربانی و تلطف اظهار داشت پس گفت یا ابا عبیده از اشعار عرب چیزی انشاد کن من پاره از اشعار که یادگار شعرای جاهلیین بودند بروی بخواندم گفت این ابیات که قرائت کردی جمله را من خود در خاطر داشتم اشعار ملیح و ابیاتی طریف که خاطر را نشاط بخشد و دلرا انبساط آورد انشاد کن من نوادری از اشعار عرب و لطائفی از دواوین ادب لب گشودم و ابیاتی چند که بر محاسن غریب و معانی بدیع اشتمال داشت بسرودم وزیر را از شنیدن آنها وجدی بکمال پدید آمد در آن اثنا مردی با هیئت خوش که در لباس نویسندگان بود

ابو عبیدهٔ لغوی

۳۲۴

بر بوار دشد وزیر او را تعظیم و اکرام نموده در کنار من جای داد و روی بجانب وی نموده گفت آیا این مرد را میشناسی گفت نی گفت این ابو عبیده علامه بصره است او را از بلد خویش احضار کرده ام تا انکه از فهم و دانش وی تمتع گیرم ان شخص را از این خبر سروری دست داده بمدح و دعای وزیر آغاز کرد پس بجانب من توجه نموده گفت روز کار یست که زیاده حریص لقا و مشتاق دیدار تو بودم سپاس خدایرا که عاقبت بغیض ملاقات چون تو دانشمندی فائز شدم برا ستی مرا از مسئله پرسش نموده اند اگر اجازت دهی آن مسئله باز گویم تا جواب آن بر من مکشوف سازی و حل اشکال از آن بفرمائی گفتم بگوی گفت خدا یتعالی در صفت شجره زقوم فرموده اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ یعنی زقوم درختی است که از تک دوزخ بیرون آید میوه آن بسان سرهای شیاطین است در این کریمه خدا یتعالی میوه درخت زقوم را بر رؤس شیاطین تشبیه نموده و شیئی را بچیزی تشبیه کردن باید که در خارج محسوس و مشاهد باشد چه تا متکلم مشبه به ندیده وصفت آن مشاهدت ننموده باشد چگونه مشبه را بآن شبیه و مانند توانند نمود و در این آیه مشبه به که رؤس الشیاطین است محسوس و مرئی نیست چه کس شیاطین را نه بیند و رؤس ایشان ابصار نکند ابو عبیده گوید گفتم خدا یتعالی باعرب برحسب رسم و عادتی که ایشان در محاورات خود دارند همی سخن کند آیا نشنیده شعر امرء القیس که گفته

أَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرَفِيُّ مُضَاجِعِي ... وَمَسْنُونَةٌ زُرْقٌ كَأَنْيَابِ أَغْوَالِ

یعنی آنمرد که در دوستداری محبوبه مرا تقبل همی تهدید کند آیا مرا تواند کشت و حال انکه همخوابه و ضجیع من شمشیری است که در مشارف ملک مین ساخته آمده و سهامی است که در حدت و صفا بدندانهای غول مانند باشند امرء القیس در این بیت سهام را در صفا و جلا بدندان غول تشبیه نموده و حال انکه غول را کس مشاهدت و احساس نکند و انیاب آن ادراک و ابصار ننماید ولی چون از غول محض توهم در قلوب مردم پیم و هراس جای گرفته و استماع نام وی نزد ایشان داعی خوف و باعث هول گردد از اینروی عرب بگاه تخویف بنام غول تهدید کنند و باسم وی همی وعید دهند ابو عبیده گوید چون این تقریر بپای بردم سائل و وزیر این نکته بس لطیف و بدیع گرفتند هر دو تحسین لب گشودند و من از آنروز عازم شدم که کتابی در باب تشبیهات و مجازات قرآنی تصنیف کنم چون ببصره معاودت کردم مجموعه نفیس نگارش داده را الکتاب المجاز موسوم ساختم در کتب ارباب بیان مسطور است که در آئین فصاحت گاهی شیئی محسوس را بر امری موهوم تشبیه کنند بشرط که متکلم برحسب عقیدت خویش آن امر چنان بر وجه شبه متصف داند که محسوسات و مشاهد اترا و از این قبیل است تشبیه صور حسنه بملک و صور کریهه بشیطان چه در اذهان مردم چنان مرکوز افتاده که دیو را از آنکه خود شر محض است صورتی زشت و هیولائی کریه باشد و فرشته را از آنکه خیر محض است جمالی زیبا و منظری صبیح باشد و چون خدای سبحانه در رقم مبارک خویش بر اسلوب کلام عرب ایجاد سخن نموده لهذا در مقام تهدید و تهویل فرموده کَأَنَّهَا رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ و در صفت حسن یوسف گفته إِنْ هَٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

مفسرین را در آیه نخستین بجز جواب ابو عبیده سه معنی بدیع است که بنای هر سه معنی بر اثبات مشابهت و احساس در مشبّه به است یکی آنکه شیطان در لغت تازی نام درختی است کریه المرایحه که بصورت و پیکر زیاده قبح و منکر باشد در بیشهای متفرق و پراکنده دارد و از دور بر کالبد انسان نماید و عرب آنرا استن نیز نامند و ثمره آنرا رؤس شیاطین خوانند و در کریمه مذکوره میوه زقوم ثمره آن که خود مشهود و محسوس است تشبیه شده دویم آنکه شیطان ماری است سبک سیر که اورا یالهای چند باشد و مابین اصناف مارها از هر قسم مهیب تر نماید و در درختی که آنرا احاطه گویند منزل گزیند صورت منکر و منظر قبیح را بدان تمثیل آورده گویند کانه شیطان الحماطه سوم آنکه در اطراف مدینه سنگهائی سیاه بود در نهایت خشونت و زبری مردم یثرب آنها را رؤس شیاطین مینامیدند حق سبحانه و تعالی میوه درخت زقوم بدان سنگها تشبیه فرموده و نیز از ابو عبیده نقل است که گفت وقتی بمجلس فضل بن ربیع درآمدم همینکه چشم فضل بر من افتاد بگفت یا ابا عبیده اشعر شعرای عرب کیست گفتم راعی گفت بکدام دلیل گفتم بدلیل شعر که در مدح سعید بن عبد الرحمن اموی گفته چه وی نوبتی بر سعید نازل شد و سعید بی تسویف و تعلیل عطائی جزیل بروی مبذول داشت و در همان روز او را بقبیله خویش معاودت داد راعی این دو شعر در ستایش سعید بنظم کشید

وارضاء تحن الی سعید ... طروقا ثم عجلن ابتکارا

حملن مناخا واصبن منه ... عطاء لم یکن عدة ضمارا

یعنی بساشتران لاغر که باچنین شوق شبانگاه بعقبه سعید فرو خفتند و بامداد راه مراجعت گرفتند آستان سعید را ثنا گفتند بعطائی از او فرار سیدند که بوعده ضمار موسوم نبود و گفتار بی کردار محسوب نیشد ابو عبیده گوید چون با این دو شعر فصیح بر دعوی خود احتجاج جستم وزیر تصدیق من نموده گفت آری راعی که سعید را بچنین عبارتی اندک چنان مدحی نمایان و ثنائی شایان آورده است بیقین اشعر شعرای عرب بوده که در الفاظی یسیر معانی کثیر گنجانیده از اصمعی روایت است که گفت وقتی من و ابو عبیده در مجلس فضل حضور داشتیم فضل متوجه من گردیده گفت در فن معرفت خیل چند فرسنامه تالیف نموده گفتم یک مجلد از ابو عبیده پرسش نمود گفت پنجاه مجلد پس بفرمود تا اسبی حاضر آوردند و روی با ابو عبیده داشته بگفت برچیز از اعضا و جوارح این حیوان نام یکایک باز گوی ابو عبیده گفت من نه بیطارم باشم و آنچه در کتب خویش نبشته ام نه از فن بیطره است بلکه انچه از اخبار و اشعار عرب در باب اصناف خیل و صفات مرکب شنیده ام بیکجا فراهم کرده ام وزیر روی با من داشت و گفت ای اصمعی تو برچیز و آنچه گفتم معمول دار من از جای بجستم و ناصیه اسب برگرفتم و در صفت هر عضو و اندام آن آغاز کرده نام و نشان هر یک باز نمودم و از کلمات و ابیات عرب مناسب هر مقام چیزی در میان آوردم همینکه فضل آنهمه از من بگزیست زیاده شگفتی و شگفتگی اظهار داشت و بر من زیاده آفرین و تحسین کرده و آن اسب بمن موهبت نمود

ابو عبیدهٔ لغوی

۳۲۶

ازآن پس هرگاه خواستمی که ابو عبیده را بخشم آوردم بدان اسب بر می نشستم برخی از علماء آثار در نقل این حکایت بجای فضل رشید آورده اند و این واقعه بجعفر خلافت نسبت داده اند گویند اسحق بن ابراهیم ندیم موصلی

در این دو بیت بافضل بن ربیع در مدح ابو عبیده و قدح اصمعی خطاب آورده گوید

عَلَیْکَ بِاَعْبَدَةَ وَاصْطَفِهِ ... فَاِنَّ الْعِلْمَ عِنْدَ اَبِی عُبَیْدَهْ

وَقَدِّمْهُ وَاشْرَهْ عَلَیْهِ ... وَدَعْ عَنْکَ الْفَرِیْدَ بْنَ الْفَرِیْدَهْ

یعنی ای وزیر بر تو باد ملازمت ابو عبیده او را برای استفادت هنر و اقتباس دانش برگزین که علم و کمال در نزد او است و او را بر دیگران مقدم دار و بر همه کانش اختیار کن و آن بوزینه که زاده بوزینه دیگر است از خود و اگذار و ابو عبیده را غرایب اخبار و نوادر حکایات بسیار است گویند روزی در مجلس وی سخن بخیلان بمیان آمد یکی از حضار مجلس گفت در قبیلهٔ بنی هلال بن مالک بن صعصعه مردی بود که مادر نام داشت عرب در بخل بدو مثل زنند گویند فلان ابخل من مادر یکی از حکایات لئامت و دقایع بخل وی آن است که نوبتی شتران خویش را بکنار حوضی که اعراب برای سقایت بر لب چاه حفر کرده بودند آب برده آب از چاه برآورده شتران آب داد چون همگی سیراب شدند قدری آب در آن حوض بماند مادر پلیدی کرده اطراف حوض بدان بیندود تا آنکه کسی از بقیت آن آب منتفع نگردد ابو عبیده گفت عجب دارم که اعراب با این حرکت که از مادر صدور یافته او را به بخل مثل ساخته اند و هیچکس ذکر خست و اساکت عبد الله بن زبیر نمیکنند چه نقل است که در زمان محاربه حجاج جوانی شامی از لشکر عبید الله بیرون آمده دست بتیغ برگشود و جنگهای مردانه کرد و چند مبارز را بر خاک هلاک افکند عبید الله همینکه آنهمه جلادت از آن شامی نگریست دانست که آن دلیری و بها در برابا چار پا داشن از پی است و دل بذل درمی چند نتوانست نهاد لاجرم در اثناء حرب آواز داد که ای جوان از جنگ دست بدار و بجای خویش باز گرد که بیت المال بدانچه تو بازای این پیکار از من طمع داری وفا نخند و هم در آنزمان که مردم حجاز از بیم حجاج در مکه متحصن شدند عبد الله چندان خرما و غله در انبارهای مکه ذخیره داشت که ده سال تمامت اهل مکه را کافی بود و لی یکخرما بکس نداد تا مردم از جوع مضطر گشته از وی متفرق و پراکنده شدند و بحجاج پناهیدند آنگاه برایشان خطاب آورده گفت اَکَلْتُمْ تَمْرِی وَعَصَیْتُمْ اَمْرِی یعنی خرمای مرا خوردید و نافرمانی من کردید و این کلامی است که اگر فی المثل بقاسلی بدان تکلم کند بس قبیح باشد تا چه رسد بکسی که دعوی خلافت کند و امارت مسلمین جوید زمخشری در کتاب ربیع الابرار در باب اسماء و القاب و کنی گوید مردی ابو عبیده را از نام کسی پرسید گفت مدانم ابو سلیمان فیسان بحمی حضور داشت گفت من او را از هر کس نیکوتر شناسم نام وی خداش یا خراش یا ریاش یا چیز دیگر است ابو عبیده گفت ای کیسان چه نیکو شناخته او را این شناسائی و خبرت جای شگفتی و حیرت است کیسان گفت نیز چنان دانم که از قبیله قریش است ابو عبیده گفت از کجا دانی گفت اَلَا تَرَی کَیْفَ اَخْوَشَتْهُ الشَّیْنَاتُ مِنْ کُلِّ جَانِبٍ

ابو عبیده لغوی

یعنی آیا نمی بینی که حروف شین چگونه ویرا در میان گرفته پس باین دلیل باید اسم قبیله اش نیز مخموم بشین باشد مع القصه آورده اند که ابو عبیده در آزار قلوب و رنجانیدن مردم زبانی داشت گزنده تر از دندان مار و نیش گزدم خاطر معاصرین خود را از علما و غیرهم بجراحات لسان و طعن زبان بیازردی و در قدح و ایذاء هر کس از تعریض و کنایت هیچ فرو نگذاشتی و از اینروی اهل بصره با وی طریق مدارات گرفته از شناعت مقال و سوء گفتارش همی بر حذر بودند حتی اصمعی نیز چون برای املاء فوائد و نشر فضائل بمسجد بصره وارد شدی مادام که ابو عبیده حاضر بود خاموش نشستی و از هیچ تعرض او سخن گفتن نتوانستی و هم موسی بن عبد الرحمن هلالی وقتی که ابو عبیده در ملک فارس بروی نازل شد غلامان خود را احضار داشته از خوف لسان وی برایشان در مواظبت خدمت تاکیدات آورد گفت از شر طعن و زخم زبان وی کس رهیدن نتواند پس مادام ایمرد بسرای من مهمان است از شرایط حزم در سوم نظم هیچ گمنه فرو نگذارید و ناموس مردمی من از طرز وی محفوظ دارید غلامان برحسب سفارش خواجه خویش طریق احتیاط گرفته از موجبات تعرض همی بر حذر بودند تا آنکه روزی بهنگام احضار طعام مقداری شوربا بر جامه غلامی بریخت موسی گفت اندوه مدار که من بعوض اینجامه ده ثوب بر تو مبذول دارم ابو عبیده گفت ای موسی ترا این عوض لایق است چه شوربای تو هیچ زیانی نرساند کنایت از آنکه آنرا اصلاح چربی نباشد موسی مقصود ابو عبیده بفهمید ساکت گردید گویند چون وی آئین شعوبیه داشت و بدان عقیدت عرب را بر عجم تفضیل نمیداد و مطاعن عرب در ضمن تالیف خود انتشار میداد روزی مردی از عرب با او گفت یا ابا عبیده در کتاب مثالب خود از معایب عرب هیچ فرو نگذاشتی و از هر بادی و حاضر طعنی و قدحی بپاوردی ولی در باره خود هیچ نگفتی گفت آری من در کتاب مثالب عموم قبائل عرب را قدح نموده ام ولی از قدح قبائل عرب بر تو زیانی نرسد کنایت از آنکه مادر ترا با غیر عرب صحبت افتاده و ترا از بیگانگان حمل داده و در بعضی از مجامیع مسطور است که ابو عبیده بمجلس علمان و هوای امردان متهم بود از این جهة در محکمه هیچیک از قضات شهادتش مقبول نبود تبرد در کتاب کامل گوید وقتی برای ادای شهادت با یکی از عدول در محضر حکومت عبید الله بن حسن قاضی حاضر گشت پس از ادای شهادت قاضی بمدعی گفت ابو عبیده را هیچ بتعدیل حاجت نیست چه خود او را از هر کس نیکوتر شناسم ولی اگر ترا بر اثبات مدعی گواهی دیگر نیز هست حاضر نمای جمعی از مورخین و ارباب طبقات باختلاف عبارات آورده اند که اصمعی گفت روزی من و ابو عبیده وارد جامع بصره شدیم و در آن مسجد اسطوانه بود که ابو عبیده بهنگام تدریس و افادت بدان تکیه میداد چون نزدیک آن اسطوانه رسیدیم ناگاه دیدیم این دو شعر بر فراز آن نوشته اند

صلی الاله علی لوط وشیعته ... یا عبیدة قل بالله آمینا

وانت عندک بلا شک بغیتهم ... مذ اختلفت وقد جاورتنا حینا

یعنی خدای سبحانه بر لوط نبی و امت وی رحمت فرستد ای ابا عبیده ترا بخدای سوگند و هم این دو عبارا آیین کوی تو بعقیدت من از بقایای ایشانی و از هنگام احتلام تاکنون که سال عمرت از هفتاد گذشته پیروی آنقوم همی کنی

وازراه ایشان بمی روی ابو عبیده از مشاهدت آن مکتوب سخت شرمنده و مستغل شد گفت ای اصمعی درستر دن این شعر مبادرت جوی و چون محل آن مکتوب باندازه هفت ذراع از زمین ارتفاع داشت پای خود بر دوش ابو عبیده گذارده در محو کردن آنکلمات شروع نمودم چون نزدیک اتمام شد ابو عبیده گفت ای اصمعی تعجیل کن که سخت خسته شدم و بسکینی تو دیگر حمل نمودن نتوانم گفتم جز حرف طاء از کلمهٔ لوط چیزی دیگر باقی نیست گفت زینهار در ازالهٔ آن تعجیل کن که بدترین حروف این دو شعر همان است و بلای بزرگ در آن خوابیده همانا ابو عبیده به تصریح جماعتی از اهل خبر بطریقت خوارج مائل بوده و در میان قبائل و شعوب آن قوم همراهی اباضیه مینمود و در عقاید این فرقه در پایان ترجمت شرحی بس الاختصار و الاطناب خواهد رفت ابو حاتم سجستانی گوید ابو عبیده را در حق من گمان آن بود که من از خوارج سجستان باشم از اینجهة هرگاه مراطلاقات کردی در تعظیم و توقیر من مبالغت آوردی از ثوریی نقل است که گفت وقتی داخل مسجد شدم ابو عبیده را دیدم که در گوشهٔ تنها نشسته چنان مینمود که در معمای اسمی تفکر کند چون مرا بدید گفت گوینده این بیت کیست

اَقُولُ لَهَا وَقَدْ جَشَأَتْ وَجَاشَتْ ... مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

گفتم قطری بن فجاءة گفت فضّ الله فاك چرا نامش را تلفظ کردی و از راه تعظیم به لقب و کنیت تعبیر ننمودیی و نخفتی که از امیر المؤمنین ابو نعامه است آنگاه بگفت حالی نزدیک من بنشین و آنچه از من شنیدی پوشیده دار ثوری گوید این واقعه تا وقتی که ابو عبیده در حیات بود فاش ننمودم ابن خلکان گوید این حکایت بدینصورت که نقل افتاد استوار نباشد چه این بیت باتفاق اهل ادب از ابیات عمرو بن اطنابه انصاری خزرجی است: قطری بن فجاءة محمد بن یزید مبرد در کتاب کامل آورده که معاویة بن ابی سفیان اموی گفت اجْعَلُوا الشِّعْرَ أَكْبَرَ هَمِّكُمْ وَ أَكْثَرَ آدَابِكُمْ فَإِنَّ فِيهِ مَآثِرَ أَسْلَافِكُمْ وَمَوَاضِعَ رَشَادِكُمْ یعنی حفظ اشعار عظیم ترین همت و بیشتر آداب خود قرار دهید که مناقب اسلاف و مکارم اوصاف از اشعار بدست آید گفت پس من خود در یکی از ایام صفین چون نانزه جنگ سخت مشتعل دیدم بر همت دل نهادم از نمک آن آهنگ مرا هیچ چیزی نجات نداد و قصد فرار برثبات و قرار مبدل نساخت مگر اشعار عمرو بن اطنابه خزرجی که گفته

أَبَتْ لِي عِفَّتِي وَأَبَى بَلَائِي ... وَأَخْذِي الْحَمْدَ بِالثَّمَنِ الرَّبِيحِ

وَإِعْطَائِي عَلَى الْمَكْرُوهِ نَفْسِي ... وَضَرْبِي هَامَةَ الْبَطَلِ الْمُشِيحِ

وَقَوْلِي كُلَّمَا جَشَأَتْ وَجَاشَتْ ... مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

لِأَدْفَعَ عَنْ مَآثِرَ صَالِحَاتٍ ... وَأَحْمِيَ بَعْدُ عَنْ عِرْضٍ صَحِيحِ

حاصل معنی آنکه مرا عفت و شجاعت و خریداری مدح و قیمت از عار فرار مانع آمد و تکلیف نفس بر مکاره و کوفتن مفارق ابطال از ترک جدال را دوع گشت و هر زمان که نفس را اضطراب و خروشی حاصل شدی با وی گفتمی که بجایی خود باش و توان و لیری از دست مگذار چه اگر بدین ثبات و جلادت فیروز و مظفر گردی در افواه و السنهٔ مردم جهان

ابو عبیده لغوی

۳۲۹

ستوده و ممدوح آئی واگر بدست خصم هلاک و مقتول شوی از رنج سرای سپنج آسوده و مامون گردی بدین قوت قلب و ثبات قدم ماثر و مناقب خویشتن حراست کنم و از نژاد پاک و نام نیک خود حمایت نمایم پوشیده نماند که حکایت ثوری در اشکال چنانست که این خلکان گفته و نگفته نغزد و قیقه نیک جسته و لی خود بنشأ نظر و جهه اشکال انتقال نیافته چندی از این پیش در ضمن روزنامجات علمی که از رسوم شریفه و مخترعات بدیعه وزیر علوم است از این معنی سئوالی رفته بود چون ورقه سئوال بدار التالیف رسید بمجرد قرائت یکی از حاضرین متفطن شده گفت همانا سر این اشکال اشتباهی است که یکی از رواة حکایات را افتاده چه خود از قطری اشعار چند روایت شده که بصورت و معنی مجانس و مناسب شعر عمرو بن اطنابه است بدانمثابه که اگر کس را آن دو شعر بخاطر باشد کثیراً یکی از آن دو را بجای دیگری بر زبان آورد در اینحکایت نیز یا ثوری خود بهنگام نقل ماجری و یا یکی از ناقلان حکایت اشتباهاً مطلع اشعار عمرو از شعر قطری بدل آورده چون صدق این سخن و حقیقت این معنی به نقل شعر قطری منوط بود لهذا اشعار وی در این مقام ثبت افتاد

اقول لها وقد طارت شعاعا ... من الابطال ویحک لا تراعی

فانک لو سالت بقاء یوم ... علی الاجل الذی لک لن تطاعی

فصبرا فی مجال الموت صبرا ... فما نیل الخلود بمستطاع

ولا ثوب الحمیت بثوب عزر ... فیطوی عن اخی الخنع الیراع

سبیل الموت غایة کل حی ... وداعیه لاهل الارض داعی

ومن لا یعتبط یسأم ویهرم ... وتسلمه المنون الی انقطاع

خلاصه معنی اگه چون مرا بهنگام کارزار دل از کار بشود و پیم ابطال توان قتال از دست ببرد از در تشجیع با خویشتن گویم وای بر تو اندیشه خوف بخود راه مده و قوت قلب از کف مگذار که فرار و هزیمت بر اجل مقدر نیفزاید پس ترا بایست که در میدان مرگ صبور باشی که در این سرای فانی هیچکس جاودانی نماند لباس زندگی بسان لباس ارجمندی نیست که مرد جبان از آن محروم آید و چنانکه خود را از تشریف عزت بی بهره نسازد باقتحام حروب از خلعت حیات بی نصیب گردد هر زنده را عاقبت پیمودن طریق هلاک باید چه داعی موت از اهل زمین بهیچکس ابقا نکند و تمامت مردم را همی دعوت نماید اگر کس را موجب قتل و باعث هلاکت نیابد عاقبت از زندگانی ملول شود و بدرد پیری گرفتار آید و رشته عمرش با لآل با مقراض قطع آجال بریده گردد و منتهی از ابو حاتم سجستانی حکایت شده است که گفت ابو عبیده با آن فضل و دانش چون شعری انشاد کردی وزن از شکسته و مختلف العروض آوردی و چون بقرائت قرآن و یا روایت حدیث لب گشودی پیوسته زوی عمد بلحن و ناصواب خواندی و قوانین اعراب رعایت ننمودی و هم در زبان وی لثغه بود از این جهت تمامت حروف از مخارج خویش ادا نتوانستی نمود و گمان بعضی از حروف حرف دیگر می آورد گویند روزی

ابوعبیدهٔ لغوی

۳۰۳

در بصره بسرای محمد بن قاسم نوشجانی رفت محمد مقداری از موز برای وی حاضر ساخت ابوعبیده چند دانه از آن تناول نمود بدان سبب علیل گشت و یکچند ملازم بستر شد تا آنکه در سال دویست و نه یا ده یا یازده یا سیزده در بصره وفات نمود و قریب بصد سال زندگانی یافت و چون مردم بصره از شناعت مقال و نکایت لسان وی بسی آزرده بودند بجنازه اش حاضر نگشتند تا آنکه آخر الامر بروایت سعودی معدود یرا اجرتی مقرر نمودند تا نعش او را حمل داده بخاکش بسپردند و پس از وفات ابوعبیده و قبض العباس محمد بن قاسم در آمد محمد مقداری موز نزد ابوالعتاهیه آورد ابوالعتاهیه از در عطایبت گفت ای محمد این موزها بردار ابوعبیده را بور نکبتی اینک اراده آن داری که مرا تقبل آوری هماناتر اکشتار علما در کام شیرین آمده گویند ابوعبیده را نزدیک دویست جلد تصنیفات بوده و از آن جمله این اسامی بنظر رسیده کتاب مجاز القرآن الکریم کتاب معانی القرآن کتاب الدیباج کتاب التاج کتاب غریب القرآن کتاب الحدود کتاب خراسان کتاب خوارج البحرین والیمامه کتاب الموالی کتاب البلد کتاب الضیفان کتاب مرج راهط کتاب المنافرات کتاب القبائل کتاب خبر الفرس کتاب القرآن کتاب الجاریه کتاب الحمام کتاب الحیات کتاب العقارب کتاب النوادر کتاب النوائح کتاب خضر الخیل کتاب الاعیان کتاب بیان باله کتاب ایادی الازد کتاب الخیل کتاب الابل کتاب الانسان کتاب الزرع کتاب الرحل کتاب البرلو کتاب البکره کتاب السرج کتاب اللجام کتاب الترس کتاب السیف کتاب الشوارد کتاب الاحتلام کتاب مقاتل الفرسان کتاب مقاتل الاشراف کتاب الشعر والشعرا کتاب فعل وافعل کتاب المثالب کتاب خلق الانسان کتاب الفرق کتاب النخل کتاب مکه والحرم کتاب الجمل وصفین کتاب بیوتات العرب کتاب اللغات کتاب الغارات کتاب المعابات کتاب الملاومات کتاب الاضداد کتاب مآثر العرب کتاب مآثر غطفان کتاب ادعیه العرب کتاب فضل عثمان کتاب اسماء الخیل کتاب مقتل عثمان کتاب العقیقه کتاب قضاة البصره کتاب فتوح الاهواز کتاب لصوص العرب کتاب فتوح ارمینه کتاب اخبار الحجاج کتاب قصه الکعبه کتاب مجلس من قریش کتاب فضائل الفرس کتاب ماتلحن فیه العامه کتاب السواد وفتحه کتاب من شکر من العمال وحمد کتاب الجمع والتثنیه کتاب الاوس والخزرج کتاب محمد وابراهیم ابنی عبدالله بن الحسن بن علی بن ابیطالب کتاب الایام الصغیر خمسه وسبعون یوما کتاب الایام الکبیر الف وما تا یوم کتاب ایام کتاب ایام بنی مازن واخبارهم کتاب غریب الحدیث شیخ زین الدین شهید ثانی اعلی الله مقامه در کتاب شرح الدرایه گوید نخستین کسی که در احادیث غریبه باب تصنیف مفتوح نمود نضر بن شمیل و بقولی ابوعبیده معمر بن مثنی بود و پس ابوعبید قاسم بن سلام آنگاه احمد بن محمد خطابی صاحب معالم السنن بود و این چهار در این فن بمنزله ارکان اربعه محسوب شوند و بعد از ایشان جماعت کرده ای از اعیان افاضل بدایشان تاسی نموده در احادیث غریبه بضمیمت اضافات و فوائد چند تصنیفات سودمند پرداختند چنانچه ابن اثیر جزری در انساب حق استیفاء و استقصا ادا نموده کتاب نهایه تالیف نمود و جار الله زمخشری بتالیف کتاب فائق بر همگان فائق آمد و پس از زمخشری نوبتی کتاب غریبین که جامع غرائب قرآن و حدیث

تصنیف نمود انتهی فائده چون در ضمن اخبار ابو عبیده اشارت رفت که وی از خوارج اباضیه بود در اینمقام چنین مناسب افتاد که عقاید اباضیه را نگارش دهیم در کتب مقالات مسطور است که فرقه اباضیه اتباع عبد الله بن اباض اند که در عهد خلافت مروان بن محمد که آخر ملوک بنی امیه است خروج کرد و عبد الله بن محمد بن عطیه بفرمان مروان بدفع وی برخواسته پس از قتالی شدید او را بکشت و جمعیتش پراکنده ساخت علامه مقریزی در خطط مصریه گوید این طایفه از آن جهت اباضیه مانند که منسوبند بقریه که آنرا اباض بضم همزه خوانند و کینکان اباضیه برحسب عقیدت خود درباره مخالفین خویش از اهل قبله چنین گویند که ایشان کافر موحدند نه کافر مشرک و مناکحه ایشان روا و موارثشان و غنیمت اموال و اسلحه حرب ایشان در حال جهاد مباح و در غیر آن محظور باشد و قتل و سبی ایشان در خفیه بخدعه و فریب روا نیست و در حال حرب پس از دعوت بحق و اتمام حجت جائز بل واجب است دار مخالفین دار اسلام و توحید خر عسکر سلطان که دار نبی باشد و گواهی مخالفین در حق موافقین مسموع و مقبول آید گویند عمل داخل ایمان است و بدون عمل صفت ایمان حاصل نگردد پس مرتکب کبائر و مقترف معاصی موحد غیر مؤمن باشد و عقیدت اباضیه در مسئله استطاعت موافق رای عدلیه است و در اینباب بر خلاف مذهب اشاعره سخن کنند چه رای اشعری آن است که قدرت عبد بر فعل در حال حدوث فعل و مقارن فعل باشد بدلیل انکه اگر عبد قبل از فعل قادر بر فعل باشد لازم آید که هر فعل قبل از خود حادث گردد و این ممتنع است زیرا که اگر وجود فعل قبل از زمان حدوث فعل ممکن باشد فرض کنیم وجود فعل را در زمان قبل پس لازم می آید آنرا که سابق بر فعل فرض نموده ایم سابق نباشد و خود حال فعل باشد و این محال است چه بودن زمان متقدم بر فعل مقارن فعل مستلزم اجتماع نقیضین است که عبارت از تقدم و عدم تقدم است پس سبق قدرت بر مقدور ممکن نیست و نیز شکی نیست که وجود استطاعت پس از حدوث فعل متصور نگردد پس متعین است که استطاعت حال حدوث فعل و مقارن فعل است عدلیه که عبارت از امامیه و معتزله است بر قول اشاعره تشنیعات بسیار آورده اند که تفصیل آن در کتاب نهج الحق و سایر کتب کلامیه مشروح افتاده و گویند حق و صواب آن است که استطاعت متقدم بر فعل است و نخست استطاعت حاصل شود آنگاه فعل تحقق یابد چه استطاعت عبارتست از حالت نفسانیه که حاصل شود پس از تحقق زوال موانع و وجود دواعی چون عبد را این حال حاصل آید ویرا بر فعل مستطیع و قادر دانیم اباضیه نیز بر مذهب عدلیه روند و چنانکه کعبی از ایشان نقل نموده گویند استطاعت عرضی از اعراض که قبل از تحقق و حدوث فعل حاصل آید و هم موافق عقیدت معتزله افعال عباد را مخلوق خدا تعالی دانند و امام خود را امیر المومنین خوانند و لفظ مهاجر بر خود اطلاق نکنند و در مسئله فناء عالم و اعدام اجسام بر طریقه اهل حق گویند عالم بعد از فناء جهانیان خود فانی گردد چه از آفرینش آن جز مدتی و تعیش خلق منظوری نبوده چون خلق فانی گردند عالم نیز فانی گردد بر خلاف فلاسفه که دوام مسئله برد و عقیدت شده اند بعضی دوام ازلی و ابدی برای عالم ثابت نموده اند و برخی ابدیت اجسام انکار کرده بر ازلیت و دوام آنها قائل شده اند چنانکه در کتاب شرح مقاصد و غیر آن مشروح است چون اباضیه تکلیف ما لا یطاق را تجویز کنند از نتیجه در مسئله شرایط تکلیف بر خلاف عدلیه بعضی از شرایط تکلیف مانند عدم حرجت

مامور به انکار نموده گویند روا بود که خدایتعالی در کیزمان مکلف را بدو شیئی متضاد امر کند مثل آنکه شخصی داخل زراعت غیر شود بی دستوری وی آنشخص در آنحال مامور است بخروج از زرع از جهة عدم اذن و منهی است از خروج بجهة فساد زرع ولی امامیه و معتزله در ضمن شرایط تکلیف عدم حرمت مامور به اعتبار نمایند و در زمان واحد تکلیف بدو امر متضاد تجویز نکنند و هم اباضیه در تعذیب و عقاب اطفال مشرکین توقف نمایند گویند روا است که خدایتعالی ایشان را از جهة انتقام معذب نماید و شایسته است که از در تفضل جمله را داخل بهشت کند برخلاف اکثر مسلمین که اطفال کفار و مشرکین بدلالت شمول عمومات آیات و مطلقات روایات در نار مخلد دانند و معتزله ایشانرا از خدام اهل جنت شمارند و گویند تعذیب آنکس که جرم و ذنبی مرتکب نشده ظلم است و خدایتعالی فرماید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ و برخی گویند آن طفل که خدایتعالی بعلم خود دانسته که بر تقدیر بلوغ از اهل طاعت و ایمان باشد او در جنت مخلد است و آن که بر فرض بلوغ بر آنین کفر و عصیان میرفت مخلد در نار است و گویند روا بود فرستادن رسول اگرچه او را هیچ معجزه نباشد و عملکی خدایتعالی در آن منظور نباشد عبادت دانند و اورا اطاعت گویند و اباضیه بسیاری از کبار صحابه را کافر خوانند و کریمهٔ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ در حق امیرالمومنین علی علیه السلام دانند و ایه وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ در حق عبدالرحمن بن ملجم تاویل کنند اباضیه بسه فرقه منشعب شده اند فرقه اولی حفصیه اند اصحاب و اتباع حفص بن مقدام که از اصحاب عبدالله بن اباض است و ایشانرا ابراضیه اعتیازا آن است که گویند میان مشرک و ایمان واسطه ایست که آن معرفت است هرکس معرفت خدایتعالی حاصل نماید اگر بدیگر چیزها از معرفت رسول و آنچه بدان تعلق دارد از شریعت و احوال قیامت و ثواب و عقاب جاهل بود و ارتکاب جمله کبائر کند کافر نبوده مشرک و هرگاه دیرا معرفت خدایتعالی حاصل نباشد مشرک بود فرقهٔ ثانیه یزیدیه اند اتباع یزید بن انیسه ویزید در عقیدت اباضیه بود ولی مابین اباضیه این فرقه بدعت قبیحی منفرد باشند گویند خدایتعالی از عجم رسولی بفرستد و از آسمان کتابی بروی فرو آید بیکبار و تمامت احکام الهیه در آن مندرج است و شریعت محمد مصطفی نسخ کند و مردمانرا بشریعت صابئه که در کلام الله مذکورست دعوت نماید نه بطریق صابئه که اکنون در بعضی از بلدان چون حران و واسط موجودند و کسانیرا که حدود الهیه برای ایشان متحتم شده مشرک دانند و تمامت معاصی را از صغیره و کبیره گویند شرک است فرقهٔ ثالثه حارثیه اند اتباع ابی الحارث اباضی این طایفه با اباضیه در سه چیز مخالفت نموده اند یکی آنکه افعال عباد را مخلوق عباد دانند دویم در مسئله استطاعت طریقه اشاعره مسلوک داشته استطاعت را مقارن فعل و در حال فعل دانند سیوم عبادتی که خدایتعالی در آن مراد و مقصود نباشد باطل دانسته

آن را طاعت نخوانند و عبادت

بر آن اطلاق نکنند

۳۳۳

ابو اسحق ابراهیم بن هلال بن زهرون الصابی الحرانی

در عهد آل عباس که دار السلام بغداد از انواع کمالات و اقسام بدایع کلشنی باطراوت و گلستانی شاداب بود و اساتید علوم و اساطین فنون بر مسند افادات و استفادات متمکن بودند و طالبان علم بهرها میبردند و هنرجویان کامها میافتند ابو اسحق نیز در سباط ارباب هنر و خداوندان کمال نشو و نما یافته در اکتساب فضایل و اندوختن هنرها رو رکار میکذرانید تا رتبت فضل و مقدار ادب را بجائی رسانید که بر اقران خود بلکه بر اعیان افاضل تقدم یافته در خدمتش تعلم میجستند عموم علوم ریاضی را خصوصاً علم هندسه و هیئت را بر تبه کمال رسانید و در حل مشکلات و رفع غوامض آن دو علم از اساتید فن قصب السبق کرفت رسایل جامعه و مصانیف شریفه اش مانند رساله مثلثات و دیکر مراسلات که باخداوندان آن دو فن دارد بر جلالت وی دو شاهد صادق و کواه عادلند چنانکه در کتب سیر آورده اند چون شرف الدوله دیلمی از کرمان تسخیر عراق کرد بغداد . بدانسامان لشکر کشید برادرش صمصام الدوله باستقبال وی شتافته بجنگ شرف الدوله کرفتار شد پس او را محبس فرستاده کار سلطنت و استیلاء خویش ساز کرده بدفع سرکشان و فتح آن نواحی برخواست و دقیقه آسوده ننشست تا کار بغداد و اطراف و اکناف عراق را بحکم شمشیر فیصل داد بعد از تسخیر ممالک بتعمیر ملک و نشر علوم و وضع آثار رغبت فرمود پس فرمان داد تا برا کونه که مامون الرشید رصدخانه بپا داشته بود بنام او نیز رصدی برپا دارند پس ابو سهل ویجن بن رستم و چند نفر از منجمین و مهندسین بمعاضدت و مساعدت ابو اسحق در سنه سیصد و هفتاد و هشت رصدخانه بنا نهادند بدان اصابت رای که در فن نجوم داشتند و بدان مهارت که در علم هیئت و مجسطی یافته بودند برای تجدید اوساط نجومیه و تحقیق ارصاد کواکب زیجی در نهایت استنباط کردند آورده اند ابو اسحق در اصناف هنر و فنون کمالات بعلوم ادبیه و صناعات عربیه نامی دیکر کذاشته است امیر نظم و نثر بوده است چنانچه در حق رسایل او کفته اند

یا بؤس من یمنی بدمع ساجم ... یهمی علی حجب الفؤاد الواجم

ولو تعلله بکاس مدامة ... ورسائل الصابی وشعر کشاجم

حاصل معنی آنکه اکر جام شراب و رساله های صابی و شعر کشاجم درمان دردمی شد کسی را که از حوادث ایام محبت دلبران سیم اندام از دیدکان اشکبار سرشک ریزان بر پرده های دل طپان فرو ریزد روزکارش زیاده سخت نکذشت کویند صاحب کافی اسمعیل بن عباد که فضایل و محامدش طغرای هر نامه و زیب هر کتاب است او را بدین نحو ستوده است کوید منشیان و نویسندکان آفاق در این عصر زیاده از چهار کس نباشند نخست استاد ابو الفضل بن العمید دوم ابو القاسم عبد العزیز بن یوسف سوم ابو اسحق صابی است و اکر خواهم چهارمین را بر شمارم میتوانم و لیکن این معرفت خود در نهاد خداوندان فضل ودیعت است چون تأمل کنند نیکو بشناسند و این معنی روشن است که از چارمین خوشتر را منظور داشته اصحاب کمال مابین رتبه صاحب کافی و مقام ابو اسحق صابی حکم نهاده اند کروهی بر آنند که منشئات صابی از رسائل صاحب خوبتر است برخی بر آنند که رسائل صاحب از منشئات صاحب بی نکوتر است

ابو اسحق صابی

۳۳۴

ابو منصور ثعالبی گوید در اینباب بسی فصول و ممیزات شنیده و زیاده حسکو متهاد دیده ام تمیزی بدین زیبائی و تشخیصی بدین دلنشینی ندیده و نشنیده ام که گفته اند الصاحب یکتب کما یرید و ابو اسحق یکتب کما تو مرون الحالیین بعد یعنی صاحب کافی برحسب اختیاری تمام که در مملکت داشت انچه خود خواستی مینوشت و ابو اسحق موجب فرمان برداری که در آن عصر داشت بانچه فرمان میدادند میکاشت همه دانند باین اختیار و اضطرار تفاوت کلی است صابی در ایام زندگانی از روزگار بازنهادیده و از فلک شعبده ها سیر کرده در هر دور طوری مشاهدت کرده است کاهی عزیز و قتی خوار زمانی مقدم اوانی موخر چندی محبوس روزگاری آزاد بپایان آورده بسیار تلخ و شیرین چشیده زیاد بلند و پستی یافته چنانچه خود در اینباب گوید

اَخرُج مِن بَکنِه وَ اَدخُلنی ... اُخرَی فَحَسبی بِهِنَّ مُتَّصِلُ
کَاَنَّها سُنَّةٌ مُؤَکَّدَةٌ ... لا بُدَّ مِن اَن تَقومَها الدُّوَلُ
فَالعَیشُ مُرٌّ کَاَنَّهُ صَبِرٌ ... وَالمَوتُ حُلوٌ کَاَنَّهُ عَسَلُ

حاصل معنی انکه اکر روزکار امروز مرا از چنکال اذیت رها نی بخشد چه فردا شود بچنکال ادبار دیکر کرفتار آرد تو کوئی که ناکامی مراد ست قضا در دفتر مؤکدات سنن نکاشته که هر دولتی را از استدامت آن کزیری نباشد از این رو مرا در مذاق جان زندکانی ناکوارتر از زهر و طعم مرک شیرین تر از انکبین باشد اوائل زندکانی را با سبکتی جوان و نشاط طی آماده و کاری بدلخواه بسر برده چندانکه بر شش افزوده میشد از کامرانیش کاسته می کشت و هر قدر با پیری نزدیک میکردید از جوان بختی دور میشد چنانکه خود کوید

عَجَبًا لِحَظّی اِذ اَراهُ مُصَحِّحًا ... عَصرَ الشَّبابِ وَ المَشیبُ مُغالِطی
اَمِنَ الغَوانی کانَ حَتفی مِنهُنَّ ... شَیخًا وَکانَ عَلی صِباهُ مُضارِعی
اَمَعَ التَّضَعضُعِ مِنهُ یَجتَنِبًا ... وَمَعَ التَّرَعرُعِ کانَ غَیرَ مُجانِبی
یا لَیتَ صَبوَتَهُ اِلَی تَاَخُّرِهِ ... حَتّی تَکونَ ذَخیرَةً لِعَواقِبی

حاصل معنی انکه مرا از بخت خویش بسی شکفت آید زیرا که در روزکار پیری بر خلاف عهد جوانی با من از در خصومت برآمده است تو کوئی بکه بخت من یکی از خورد سالان چارده ساله بود هنکامیکه مرا چون خود جوان نورس یافت بسی کرامی و عزیز داشت و چون پیرم دید بر پهلوی خویش تیرم انکاشته از من کناره کرفت ایکاش نوبت پیری مرا پیش از عهد جوانی بود تا عاقبت امر و آخر عمر را با جوانبختی بسر بردمی همواره در اقتدار آل بویه بمشاغل جلیله و مناصب بزرک و نیابت وزرا مفتخر بوده است چنانکه در سال سیصد و چهل و نه هجری دیوان رسایل بدو مفوض کردید بعد از کل توقیعات و ارقام و مفاوضات و فرامین مسلم آمد کویند ابو محمد حسن بن محمد که وزیر مهلبی نامند و در عهد معزالدوله زمام مهام امور و رشته کل احکام در قبضهٔ اختیار داشت در آن خال قوام صدارت و تکیه وزارت خویش را بمعاونت و همراهی ابو اسحق صابی صیدانست و در همه امور او را رتبهٔ تقدم بخشیده زیب بزم انس

ابو اسحق صابی

و انیس بزم خاصه اش بود ابو اسحق تمام عمر در شمار صابئین معدود بوده است با انکه سینه اش از فروغ کمالات تابنده گشت قلبش بنور اسلام منور نگردید و در کیش خود اعتقادی کامل و قدمی استوار داشت بدان پایه که آئین خویش بهیچ بها نفروخت چنانکه خلفای بنی عباس و پادشاهان دیالمه حیلتها انگیخته تدبیرها بکار بردند نویدها دادند کاز طریقت خود پای کشد و حبل المتین شریعت احمدی در دست گیرد و قبول نکرد و از ملت خود بازنگشت وقتی عزالدوله بنوید صریح وعده منصب رتبه صدارت را بازاء اسلام وی مقرر داشت صابی از آن عزت و دولت بگذشت و از مذهب خویش نگذشت با آن احوال تمام کلام الله مجید را حافظ بود اگرچه اوامر و نواهی آنرا ایمان نیاورد ولی در گفتگو و محاورات بآیات قرآنی تمثل میجوید و در مفاوضات و مراسلات بدانها استشهاد میکرد و در نظم و نثر از آنها اقتباس میجست با مسلمین بسیرتی پسندیده و خوی خوش و طریقی نیک معاشرت میکرد در حضرت بزرگان اسلام خوردو فروتن بود در شهر رمضان مانند مسلمانان باروزه بسر میبرد و از محظورات صوم امساک میجست و بجدی در ادای فرائض و قضاء مناسک صابئیه مواظبت داشت که از امتثال واجبات و مؤکدات آنها آسوده نمی نشست و بمحرمات و محظورات ایشان اصلا آلوده نگردید

چنانکه این اشعار وی بر آن معنی اشعاری تمام دارد

حمتنی لذتی وحب معالی ... وظبنی بالمروة والوقار

ودین ضاق فیه مجال فکری ... لخوف عقوبه وحذار نار

فواشوقا الی خلع العذار ... وفعلی ما ارید بلا اعتذار

ویاهفی علی حل الازار ... صریعا بین سکر او خمار

حاصل معنی انکه مرا رعایت رتبت معالی و قید تکالیف شریعت و بیم جهل از استیفای لذات بازداشته است ایکاش میتوانستم که هرچه رغبت کنم با کمال بیباکی بکار برم ولی افسوس دارم که با مستی شراب و حالت خراب نتوانم بند شلوار کشوده در کوچه و بازار بیفتم روزی برخوان مائده وزیر مهلبی حاضر بود وزیر ظرفی با طلاکه بر آن خوان نهاده بود نزدیک او بگذاشت تا تناول کند چون با طلا از محرمات آن کیش است ابو اسحق اصلا بدان دست نبرد هرقدر وزیر مبالغت نمود متابعت نکرد وزیر بجد ایستاده بطریق هزل و مطایبت گفت کز می پیش گیر و از خنکی در گذر چه شود با ما در اکل با طلا همراهی کنی گفت ایها الوزیر برای ما کولی نشاید خدای خود را معصیت کنم وزیر را آن جواب زیاده پسندیده آمد و او را تحسین نمود آورده اند وزیر ابو محمد مهلبی در سنه سیصد و پنجاه و دو از جانب معزالدوله با لشکری جرار بقصد فتح عمان روانه شد و چون بدریای عمان نزدیک گشت او را مرضی عارض شده ناچار بجانب بغداد مراجعت نمود هنوز ببغداد نرسیده بود که پیک اجل در رسید در راه برد معزالدوله از مرگ وی آگاه گشت فرمان داد تا ما یملکش از ذخایر و اموال ضبط کردند و هم بستگانش را حتی ملاحان و کسانیکه یکروز بدو خدمت کرده بودند محبوس دارند چون در آن اوان دیوان رسایل با ابو اسحق سپرده و همی بنیابت وزیر مهلبی با وی بود او را نیز از سلسلهٔ بستگان وزیر شمرده

ابو اسحق الصابی

۳۳۶

در قید حبس و زنجیر آوردند در آنزمان که پایش در قید و دستش از همه جا کسیخته بود زبان بلاغت دراز کرده باخاطری افگار
از درج طبع این درشاهوار را از پی استخلاص خویش برای ارکان دولت معزی بهدیه فرستاد

یا ایها الرسناء دعوة خادم — اوفت رسائله علی التعدید
ایجوز فی حکم المروة عندکم — حبسی وطول تهدد ووعید
قلدت دیوان الرسائل فانظروا — اعدلت فی لفظی عن التسدید
اعلی رفع حساب ما انشأته — فاقیم فیه ادلتی وشهود
اتنیم کتبا شخت فضولها — بفصول بدعنکم منضود
ورسائلا نفدت الی اطرافکم — عبد الحمید بهن غیر حمید
انا بین اخوانا قد اوثقوا — بسلاسل وجوامع وقیود
والله باسمع الانام ولا راو — نقدا توکل فیهم باسود
من کل حرمات چدیصیدید — فی کفه دعة عاجز رعدید
فتفضلوا وتعطفوا وهبولنا — عفوا قدیم خفایط وحقود
وتعصبوا الضاغة هجن بینا — سبب تاکد غایة التوکید

حاصل معنی آنکه ای مهتران وای مخادیم بعرض اینخادم که مراسلاتش نزد شما از شماره افزون شده است توجه والتفات
نمائید چسکونه در کیش فتوت و مردمی اینهمه گرفتاری و آزار مرا بر خود پسندیده اید منصب من نامه نگاری و شغل من
احکام نویسی بوده غور رسی کنید واز الفاظ جویا شوید ببینید در باره کدام کلمه ظلم کرده و در حق کدام لفظ طریقه صواب وسداد
از دست داده ام و هرگاه برعهدهٔ من لازم و متحتم میشمارید که محاسبه انشاء را پیروازم اینک برای اقامت شهود حاضرم
تا معلوم شود بهیچ انشائی تعدی نکرده ام وهیچ کتابت از دست من شکایت ندارد چه زود از یاد برده اید آن کوههای آبدار را که در حقه
مفاوضات از جانب شما بهطرف انقاد داشتم وبدان پایه داد بلاغت دادم که نام عبد الحمید منشی را بدانها از روزگار
انداختم در مکافات آن خدمات باجمعی از هم رکابان اکنون در محل جامعه و زنجیر گران دستگیر آمده ام همانا گرفتاری ما در چنگ
زندان بان بدان ماند که شیرهای چندیرا بسلسله کشند وگوسفند زبونی برآنها بگمارند اینک وقت آن است که برمن
ترحم آرید واز کینهای دیرینه اغماض نمائید اگر با شما برادر دینی نباشم نه آخر هم صنعت وهم پیشه ایم تعصب ارباب کمال
بر اصحاب هنر لازم است گویند یکنفر از معاندینش ویرا بگرفتاری زندان وقید بند وزنجیر وسخط سلطانی سرزنش داده بود

آن سخنان بسمع اورسیده در ردوی چنین گوید

یعیرنی بالحبس من لو یحله — حلولی لطارت واشمخر رکابها
وذب طلیق اعتق الذل رقبة — ومعتقل عار وقد عز جانبه
وانی لقرن الدهر یوما ینوبنی — سطاه ویوما تنجلی لی نوائبه

ومن مدنحوا النجم کتمانیا له ... یدا کبدی لاقته ایدی تجاربه
ولا بد للساعی الی نیل غایة ... الی المجد من ساع قدت عثاربه
وانی وان اودت عمالی نکبة ... تطیر فیها کل قوم انا سببه
فما کنت کالقسطار یثری بکبة ... ویملق ان انحی علی الکبس نابه
ولکن کلیث الغیل ان رام ثروة ... حوتها له اثیابه ومخالبه
یبیت خمیصا ثاویا ثم یغتدی ... مباحا له من کل طعم اطایبه
کذلک مثلی نفسه وابن ماله ... بها یدرک الرمح الذی هو طالبه
ومن یکن السلطان فیه خصیمه ... فلا غارنی الغضب الذی هو واثبه
وما لومنی ان عاض ما ملکت یدی ... وفی ضمن جاهی ان یفض مذاهبه
ولی بین اقلامی ولبتی ومنطقی ... غنی فلما بشکو الخصاصة صاحبه

حاصل معنی انکه مرا بگرفتاری زنجیر مردمانی سرزنش آرند که اگر روزی بجای من باشند البته قالب تهی کنند اگر شیر را بسلسله کشند از شجاعت وصولت او است واگر روباهرا رها کنند دلیل زبونی وپستی وی باشد هرآنکس که با شیر پنجه درافکند البته ساعد خویش رنجه دارد واگر بار روزگار طریق همسری سپرد ومصارعت جوید روزی چرخ فلک بر زمین مذلت فرو آرد واگر دست تطاول بریخ کشاید بنیش خنجر وی گرفتار آید هرآنکس بجانب مجد وبزرگی شتابد وخواهد نهایت بزرگی دریابد ناگزیر سعایت جویان را عقارب رشک وحسد جنبش کیرد وازپی کنند درافتند اگرچه بخت برگشته وطالع زبون اموال را تباه کردید انگونه که هرکس را با من مودت ومناسبتی است نکبت مرا بفال به گرفته است وانیمغی نداند من مانند صیرفی نیستم که چون کیسه سیم وزرم برجا باشد خداوند ثروت باشم وچون کیسه ها یم از دست رود تهی دست شوم فاش بگویم چون شیران گرسنه باگرسنگی بخواب روم ولی بهر طعمه میل کنم از نیروی دست وقوت چنگال خود فراهم کنم کسی راکه شاهنشاه روزگار از او در غضب باشد اگر از دست وبازو وشمشیر ونیروی پادشاه فرصتی بیند ننگ مدارد اگر اموال من مانند سیل بر زمین فرود وچه باک مرا هنر وکمالاتی است که چشمه های دولت وثروت از آنها میجوشد مانند من شخص هنرمند که زبان بلاغت در کام وخامه کمال در انگشتان دارد هرگز از فقر ودریوزه نترسد ونزد هیچکس شکایت نبرد افتتح هنگامیکه ابو شجاع فناخسرو ملقب بعضد الدوله محض امداد ومعاونت پسرعم خویش بختیار ملقب بعز الدوله از فارس توجه عراق را تصمیم عزم داد وبرایت فیروزی آتش در آسمان شقه کشاشد ابو اسحق صابی بتقبیل آستان شتافته زیاده مورد اکرام کردید وچون هنرهای او در حضرت عضد الدوله زیاده جلوه کرشد گفت هنگامیکه عزم معاودت شود وبغداس که مقر حکمرانی من است بازکردم بایستی تو نیز مانند ظفر واقبال ملتزم رکاب باشی ابو اسحق پیشانی اطاعت وامتثال بر زمین سوده در آن عزیمت جازم شد بعد از چندی محض رعایت طایفه صابئه که برادران دینی او بودند از آن اراده بازگشت گویند عضد الدوله را از طیب خاک

واعتدال هوا و تماشای دجله و وسعت آن ممالک زیاده خوش آمد عنان خیال را بطرف آن ملک و طلع عزالدوله منعطف ساخت
روی لشکر را بتدابیر حیلت آمیز از عزالدوله بگردانید و بهمدان متوجه شود پس یکباره بغداد را مقر حکمرانی قرار داده
وعزالدوله را بحبس فرستاد پدرش رکن الدوله از آن کردار که خلاف مروت بود زیاده خشمگین شده از وی برنجید
پس باتهدید تمام باو پیغام کرد که از این ستم و رای ناصواب و قطع رحم کناره گیر و گرنه آماده کیفر و انتقام شو پس
فرمان پدر را اطاعت کرده عزالدوله را بنیابت خود در مسند حکمرانی نشانید و هرچه از او گرفته بود بدو مسترد داشت
گویند الطایع بالله عباسی ابواسحق را خوانده بدو گفت در آن مصالحت بنحویکه فیما بین عضدالدوله و عزالدوله فیصل افتد
صلح نامه رقم کند حسب الامر صورت صلحنامه را مقرر باستحکامی بی پایان و ابرامی بی اندازه نوشت و در آن مکتوب
عباراتی چند بدینگونه بیاورد وقد جعله امیر المؤمنین مع هذه المساعی السوابق والمعالی السوامق
التی یلزم کل دان وقاص وعام وخاص ان یترحز عن ذنبه الثلما ثلة فیها
حاصل معنی انکه امیر المومنین الطایع بالله عهد حکمرانی را برای بختیار عزالدوله مجدد نمود با آن کوششهای بی نهایت و مقام
بی پایان که هر دور و نزدیک و هر خاص و عام را لازم است انکه بداند هیچکس از نماثلت و مشابهت در آن رتبه
دور است و عضدالدوله را آن فقرات زیاده ناخوش و ناپسند افتاد و آن عبارات تعریض کونه بر طبعش بسی
گران آمد کینه صابی را در دل گرفت تا بموقع و مقام بدانگونه ها از وی انتقام و کیفر جوید همواره منتهز فرصت بود
نیل مقصود میسر نمیشد چون در سنه سیصد و شصت و شش رکن الدوله سرای فانی را وداع کرد و عضدالدوله بجای
بجای پدر باستقلالی تمام بنشست باز هوای تسخیر عراقش در سر افتاد و خیال نخستین دوباره قوت گرفت بجانب
عراق عطف عنان کرد نخست عزالدوله را از حکمرانی بغداد و آن نواحی خلع نمود از آن پس بنابر مصلحتی چند
دیوانی مختل کرده بمقر حکمرانی بفرستاد و بفرمود تا این بقیه وزیرا که ملقب بنصیر الدوله بود در زیر دست و پای
فیل هلاک کردند و نظر بکینه که ابواسحق در دل داشت فرمان داد تا او را در قید حبس آوردند و چهار سال
با کند و زنجیر در محبس بماند و در حبس های نوائین نامه نوروز و مهرجان و اعیاد متداوله بمدایح و قصاید زبانزد
از بند و طبع را از قید آزاد کرده بوساطت اشعار دلپذیر نامی از خود بمنصه عرض میرساند تا کرم مراحم
ملوکانه او را از ورطه نکایت و ستیکر شود از طالع باژگونش اصلا مورد توجه نمی گردید چون عضدالدوله
در سنه سیصد و هفتاد و یک بعزم زیارت مرقد شریف مرتضوی عازم کشت ابواسحق قصیده که او ایلش
چند شعر از مناقب مرتضوی داشت بگفت در آن قصیده از نکایت سجن و طول حبس زیاده ناله و آه نمود
بجانب عضدالدوله برسم بدرقه فرستاد همکامیکه عضدالدوله بانیل مقصود بعراق معاودت کرد خود
باستخلاص او توجه و تفقد فرمود و چون بحضور عضدالدوله معاودت اندوزشد بدو مقرر داشت
کتابی در انساب و مجاری احوال و معارک و فتوح و آثار و سیر و یا له برشته تصنیف آورد و زمین قبول
بوسه داد و فرموده را کمر بست به تهیه اسباب برخواست و از پی جمع و تالیف نبشت ادر کلک کوهر

ابو اسحق صابی

وطبع مواج داد سخن سرایی داد و در هر قصه حق بلاغت ادا کرد و آنرا بکتاب تاجی موسوم نموده است زیرا که عضد الدوله
از جانب خلیفه عنصر لقب تاج اللة نیز ملقب بوده است در آن کتاب سلسلهٔ ابداد و برادر انیکو نه آورده است بویه بن فنا
خسرو بن ثمان بن کوهی بن شیر ذیل الاصغر بن شیر کوه بن شیر ذیل الاکبر بن شیران شاه بن شرقنه بن سیستان شاه بن
بهنس خره بن شیر ذیل بن سنسار زبن بهرام جو رالملک استاد الحکما ابوریحان بیرونی صابی را در معرض ایراد
و مورد اعتراض آورده است کوید از چه رو صابی آنچه ذکر کرده است جزم نموده و از چه راه آن سلسله را بهرام گور
رسانیده و کدام دلیل آن بهرام خر بهرام گور نموده با انکه کردهی آن بهرام را از عرب خوانند و برخی از عجم دانند
پوشیده نماند از آن حکیم دانشمند خیلی شگفت است که در حق صابی ایرادی رو داشته است چه مأمور معذور است
خصوصاً کسی که محبوس بوده است و از آن پس بدانگونه سخنان مجبور شده است کویند روزی معاند بی
در نزد عضد الدوله آغاز کرد که دوستی از دوستان ابو اسحق حال جمع و تالیف کتاب تاجی بر او وارد شده
از کار و شغلهاش باز پرسیده بود بدو گفته روزکارم همان است که میدانی و روزها کارم همین است
که می بینی اباطیل انمقها و اکاذیب الفقها یعنی مجعولات چندی است که از خود میسازم و دروغهائی است که
بهم میبافم عضد الدوله از آن سخنان در غضب شد و آتش افسرده اش دوباره زبانه کشید در ساعت
باحضارش حکم داد چون حاضر گشت بدون درنگ بفرمود تا استخوانهایش در زیر دست و پای فیل نرم بکنند
عبد العزیز بن یوسف و دیگر عاکفان حضور لب بشفاعت و ضراعت کشودند محض عفو و اغماض که سیرت
پادشاهان است از خون او بگذشت ولی بضبط اموال و املاکش کوشا داد ابو اسحق را با سید رضی
دادی بی اندازه بود چنانچه هیچوقت با یکدیگر طریقه مکاتبات و مجارات را از دست ننهاده اند هر آنچه
سید رضی فرمودی ابو اسحق نیز بدان بحر و قافیه گفته نزد وی میفرستاد و هرچه ابو اسحق میسرود سید رضی
هم بر آن منوال گفته بدو ارسال میداشت ابن ابی الحدید کوید چون سید رضی را بعلو همت
همواره داعیه خلافت در نظر بود ابو اسحق از سخنان و اشعارش بدان امانی و آمال متفطن گردیده

باین اشعار او را نوید داده است

آبا حسن لی فی الرجال فراسة ... تعودت منها ان تقول وتصدقا
وقد خبرتنی عنك انك ماجد ... ستزرقی العلیا ابعد مرتقا
فوفیتك التعظیم قبل اوانه ... وقلت اطال الله للسید البقا
واضمرت منه لفظه لم اجی بها ... الی ان اری اظهارها لی مطلقا
فان مت او ان عشت فاذکر بثانیی ... واوجب بها حقا علیك محققا

وکن لی فی الاولاد والاهل حافظا
اذا ما طعان الجحفلی مضجع النقا

حاصل سخن انکه دوست گرامی بداند که مراد از احوال مردم فراستی است که براستی و درست کوئی او معتاد شده ام هر وقت هر چه خبر داده ام راست آمده همانا مرا آن فراست اخبار نموده که ترا در جه بلند و رتبتی عظیم حاصل خواهد شد لهذا بعنوان مساعده اینک ترا تعظیم کنم و سر فرود آرم و گویم خدای وجود ترا پاینده دارد و لی زیاده بر اینچنین سخنان در خور آن رتبت باشد در گنجینه خاطر مخزون است تا در موقع بکار برم در آن هنگام که فراست من بشارت داده اگر زنده ماندم می پرده خواهم بر زبان راند و اگر اجل موعود پیش از آن معهود مرا دریابد بایستی این بشارت مرا در آن روز کار بخاطر مبارک گذرانی و سزای آنرا در حق باقی ماندگان من معمول فرمائی در سال سیصد و هشتاد و چهار در بغداد قسم قضا بر لوح حیاتش خط انقضا بر نوشت در مقابر قریش که شونیزیه مینامند و اکنون بکاظمین مشهور است مدفون شد روزگار حیاتش چنانکه ابن اثیر جزری و ابو منصور ثعالبی و دیگران مضبوط داشته اند نود و یکسال بوده است مختفی نماناد برحسب نسخ عدیده که از وفیات الاعیان دیده شد ابن خلکان را خطائی بین در اینمقام حاصل شده چه سن صابی را هفتاد و یکسال نوشته و این خود با تصریح صابی قریب بیست سال مخالفت دارد چنانکه

در شکایت پیری و شکایت ضعف و ناتوانی و نشستن محفه بشریف رضی برانیکونه نوشته است

شعر

فقد حملت مني ابن تسعين سالكا	سبيلا عليها ليس لك القفلان
كما حمل المهد الصبي وقبلها	ذعرت ليوث الغيل بالزئران

حاصل سخن انکه اکنون که شمار عمر به نود رسیده است همان راه پیمایم که جن و انس نباکزیر خواهند پیمود اینک مرا در محفه حمل و نقل کنند چنانچه اطفال شیر خواره در گاهواره حمل مینمایند با انکه در جوانی شیران نیزار از صولت و حمله من در هراس بودند سید رضی او را باشعاری فصیح و غرا مرثیت فرمود بدانکونه فصحای عراق و بلغای حجاز را مسلم شده است که مانند آن اشعار کوشی نشنیده است و چند بیتی از آن در اینجا نگاشتیم و باقی را بدیوان شریف رضی حوالت کردیم

أعلمت من حملوا على الاعواد	أرأيت كيف خبا ضياء النادي
جبل هوى لو خر في البحر اغتدى	من وقعه متتابع الاذياد
ما كنت اعلم قبل حطك في الثرى	ان الثرى يعلوا على الاطواد
بعدا ليومك في الزمان فانه	اقذى العيون وفت في الاعضاد
لا ينفد الدمع الذي يبكي به	ان القلوب له من الامداد
كيف انجلى ذاك الحجاب وعطلت	تلك الفجاج وضل ذاك الهادي
والدهر مدخل نافذات سهامه	ماوى الضلال ومرتع الاسقام
اعزز علي بان اراك وقد خلت	من جانبيك مقاعد العواد

ابو اسحق صابی

۳۴۱

اعز زعلی بان نزلت بمنزل متشابه الاجداد والاوغاد
فلکنت اهوی ان اشاطرک الردی لکن اراد الله غیر مرادی

حاصل معنی انکه هیچ دانی فارس میدان بلاغت از مرکب حیات پیاده شد و چگونه بر مرکب عماری سوار نموده بجانب گورستانش فرستادند هیچ دانی چگونه فروغ مجلس کمال و نور مصباح هنر خاموش شد همانا کوهی بود که زلزله حوادث چنان انداختش از هم بریخت که اگر بدریائی فرو دیشد تا دامن قیامت موج از پی موج ملاطم از پی ملاطم آمدیی ای گنجینه کمال تا دست روزگار پیکر ترا در خاک گور پنهان نداشته بود مرا باور نیامدی گوهر تو ان بخاک پوشانید خدای روز مرگ ترا دور نماید که خاشاک مصیبت در چشم دوستان بخت و با زوی هنرها در هم شکست سیلاب اشک در ماتم چون تو عزیزی هرگز از ریزش باز نایستد زیرا که سوز این مصیبت دلهای دوستانرا آب کند و دیدان چشمها دیدگانرا امداد نماید از گردار گردون بسی شگفت است که چگونه بنیاد آستان هنرها بر انداخت و قافله سالار شاهراه کمالات بگشت همانا خوابگاه ارشدها و پیشه شیرا آماج خدنگ خویش نمود مرا سخت دشوار است که در زمین و یار تو جای دوستان را خالی بینم و در گروهی که عزیز از خوار تمیز نیابد ترا نشان یابم همواره از درگاه کبریائی امیدوار بودمی روزیکه اجل موعود ترا در رسد مرا در مرگ با تو شریک نماید ولی چه چاره کنم که قضا آرزوی مرا امضا نداشت و بسوز فراق تو گرفتارم نمود کو نیند مردم بسیدرضی زبان طعن دراز کرده ملامتها آغاز نمود که مانند تو شریف قرشی را نشاید که مثل صابی کافر یرا مرثیت گوید در جواب گفت که مرا بر فقدان آن افضل و کامل نوحه مرثیت است نه بر فوت آن جثه که یکی از افراد نوع انسان بوده است و هر وقت شریف رضی بمقابر شونیزیه عبور میکرد و بدفن ابو اسحق نزدیک میشد از مرکب فرود آمده پیاده طی طریق مینمود و تا از محاذات مضجع وی میگذشت بر مرکب نمی نشست چون از مذهب صابئه سخنی رفت ناگزیر از آن گروه و از آن کیش مختصری بشرح راینم بدانکه طریقهٔ صابئه مانند برخی واسطه ایست که فیمابین دیانات و ملل و اهواء و نحل واقع شده چنانکه اهل هر ملت خود را متعبد بقبول شرعی دانند تا حدود و احکام و نوامیس الهیه را از وی فرا گیرند طایفهٔ صابئه نیز طریقت خود را بحضرت شیث و حضرت ادریس منتهی میسازند و چنانچه ارباب نحل بر سالت و بعثت بشری معتقد نیستند و اگر باری ارتکاب ورزند باجازت عقول مستقله میسازند و هرگاه از چیزی اجتناب جویند بفتوای خرد منسب میکنند صابئیه نیز احکام و تکالیف را از امور عقلیه دانسته هرچه خرد فتوی دهد بکار میبرند اقتصار بر احکام بشر و جمود بر فرمان نبی را شایسته نمیدانند و بانبیائیکه بعد از شیث و ادریس آمده اند ایمان نیاورده و بدانها نگرویده اند بدانکه صابئین چند فرقه باشند اصحاب روحانیات اصحاب هیاکل اصحاب اشخاص قرانیون فرقه اولی که اصحاب روحانیات خوانند گویند عالم را صانعی است واجب الوجود خود از نشانهای حوادث منزه است و از علامات امکان مبراست برخویش واجب شماریم و مستحکم دانیم که بر عجز خود معترف شویم و خود را از وصول بحضرت جلالش عاجز دانیم و بعین الیقین می بینم که ما را با آن وجود ثابتی نیست پس تقرب بانحضرت

بایستی از پرتو وسایط بدست آوریم و آن وسایط روحانیون باشند که از مواد جسمانیه و حرکات سکانیه و تغیرات زمانیه منزه و پاکیزه اند بپاکی و قدس مجبول و بر تسبیح تقدیس مفطورند لا یعصون الله ما امرهم و یفعلون ما یؤمرون گویند اگر ارشاد و دلالت ثبت و ادریس نبود ما را شناسائی آن وسائل هم راهی نبود پس روحانیون ارباب و آلهه و شفعاء و وسایط باشند و ما را بحضرت خدای خدایان و آله الهان تقرب دهند پس لاجرم بایستی بکسر شهوات و تهذیب اخلاق تشبه بکامل جوئیم و بواسطهٔ دعوات و عزایم و نمازها و زکواتها و قربانها و بخورات خوشبو بروحانیون متوسل شویم و عرض حاجات کنیم و آنان را وسایل تقرب سازیم و بدان وسایل بحضرت احدیت ارتباط یابیم پس پیغمبران را بر ما مزیت و برتری نباشد چه ایشان در بشریت مانند ما باشند و ما در مجاهدات و ریاضات امثال ایشان باشیم و لان اطعتم بشرا مثلکم انکم اذا لخاسرون و از جمله روحانیون هفت روحانی را در هفت سیاره مدبر دانند و گویند هیاکل هفت سیاره مانند اجساد و هفت روحانی بمنزله ارواح باشند و در آن هیاکل تدبیر و تصرف کنند و از آن تدبیر و تصرف سبعه سیاره در آسمانها و در عنصریات و از آن تولید موالید شود فرقه ثانیه بدانچه فرقه اولی قائل شده ایشان نیز قائل باشند و هم بر آنچه مزیدی آورده اند گویند بر ما لازم است که شفیعان خود را بچشم ببینیم و با آنان تضرع و زاری بریم تا در توسط و شفاعت در حضرت روحانیون اقدام نمایند و روحانیون ما را در حضرت رب الارباب تقرب دهند پس آن فرقه خود هیاکل سبعه را که هفت سیاره باشند پرستش کنند و تقرب در نزد آنان را واجب دانند پس چون ایشان را بشفاعت و وساطت آنان احتیاجی تمام بود معرفت بیوت و منازل و مطالع و مغارب آن سیارات را باجهد بلیغ و سعی وافی بدست آورده در آن معرفت بر تبه کمال ارتقا جسته اند و هم هر روزی از ایام هفته و هر ساعتی از ساعات و هر صورتی از صور و هر شخصی از اشخاص و هر اقلیمی از اقالیم و هر قطری از اقطار را بستاره از ستارات نسبت دهند و برحسب طبایعی که برای آنان پنداشته اند تقسیمات کرده اند و عزائم و دعوات و انگشتریها بمناسبت هر ستاره ترتیب داده اند مثلاً روز شنبه را از برای زحل تعیین کرده اند و بر صورت زحل انگشتری ساخته اند و بخور و عزائم خاصی بکار میبرند و بدانها بجرم زحل که هیکل روحانی است توسل جویند تا بدان وسیله بروحانی تقرب یابند چه تقربات با ارواح تعلق گیرد و بدان تقرب بحضرت رب الارباب آشنائی و پیوند بهم رسانند و جمله طلسمات و عزائم و جادوها از علوم آن کرده باشد فرقه سیم اصحاب اشخاص باشند و بدانچه آن دو فرقه معتقد بوده اند ایشان نیز اعتقاد داشته و هم بر آن جمله مزیدی آورده اند گویند چون هیاکل را غروبی از پی طلوع است و هم در روز ناپدید باشند و ما را واسطه درکار است که همواره آن واسطه را برای التعیین بپیشیم و بدان واسطه بهیاکل تقرب جوئیم و از هیاکل روحانیات متوسل شویم و از روحانیات بحضرت جلال رب الارباب باریابیم پس اصنام و اشخاصی بر مثال هیاکل سبعه در مکانی مناسب و روزی موافق و ساعتی شایسته و دقیقه لایق با لباسی مخصوص و شکلی ممتاز و فلزی خاص که بآن متعلق میدانند هیاکلی ساخته اند

در ساعات مختصه با جاهای مخصوص و بخورات لایقه و عزائم خاصه بعبادات هر هیکل مشغول میشدند فرقه چهارم حرانیون باشند و ایشان کسانی بوده اند که در حران منزل گزیده اند آن فرقه هر آنچه سایر فرق گفته اند پیروی کرده و هم بر آنچه مزیدی آورده اند مثلاً گویند صانع عالم واجب الوجود واحد بالذات باشد و پس باشخاص متکثر گردد زیرا که در مدبرات سبع و اشخاص ارضیه که خیر و عالم باشند ظاهر شود و بتعینات ایشان متعین گردد و با انحال وحدت ذاتیه وی زایل نشود خود افلاک و اجرام علویه را پدید آورده و انها جملگی احیا و ناطقند و در امهات سفلیات تاثیر نمایند تا از آن جمله موالید عالم کون و فساد از ارحام عناصر پدید آیند و گاه باشد که شخصی از صافی عناصر ترکیب یابد و از درد و کدورات امهات منزه و پاکیزه بود پس بمزاجی کامل و استعدادی تام که در او موجود شده است ذات اقدس باری بتشخص وی صورت تعین پذیرد و هم گویند طبیعت کلیه در هر اقلیمی از اقالیم مسکونه در هر دوری که سی و شش هزار و چهار صد و بیست و پنجسال است یکجفت از اناث و ذکور از هر نوع پدید آورد تا بدان یکزوج آن نوع بتعاقب اشخاص محفوظ ماند و آن دور بآخر رسد و همچنین ابد الدهر بدین منوال است و قیامت عبارتست از انقضاء و انتهاء آن دور است و جز این عالم عالمی نباشد و ذات باری برحسب استعداد صاحبان تعین هیولی تعینی کند گاه بذاته و گاه بجزئه و با وحدت ذات خود در هیاکل سماویه تعین پذیرفته پس هیاکل سبعه برای او بمنزله اعضاء سبعه باشند و این کرده پیامبرهای و با قلا بر خود حرام دانند گویند که سیر اعراق دم و منی نماید که قوام عالم باوست و با قلا خرافت آورد و ذهن را فاسد کند و در اول امر که پیدا شد اورا در کاسه سر آسمانی کاشته اند و از خوردن هر ماهی اجتناب جویند زیرا که میترسند در آنماهیان رعاده که مارماهی است از روی غفلت تناول شود و از خباثت و مس میت غسل کنند شتر پرواز و کوسپند پرواز و خنزیر نکشند و نخورند و هم را حرام میدانند و هم کبوتر و هر مرغی که چنگال دارد حرام شمارند و از مستی و افراط در شراب منع کنند و از خصه نهی نمایند و بدون حضور شهود در ولی تزویج روا ندارند و طلاق را جز بحکم حاکم جایز نشمارند و دو زن بگیرند ایشانرا چند نماز واجب است اول هنگام طلوع فجر و آن شصت رکعت است و دویم قبل از زوال شمس از وسط السماء و آن پنج رکعت است و در هر رکعت سه سجده بجای آورند و دو نماز مستحب دارند و نماز را با طهارت و وضو بپادارند و سایر تفاصیل مذهب ایشان در کتاب ملل و نحل مضبوط است

حران

اول شهری است که بعد از طوفان بپا شده است از بلاد شام یاقوت حموی از مفسران نقل کرده که مراد از ارض مبارکه در آیه شریفه وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ حران است و هم گفته که ابراهیم خلیل الله عزیمت بلده حران داشته آنگاه که فرموده است إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي و طایفه از صابیه در آن شهر جای گزیده بودند ارباب مقالات از آن کرده بحرمانین تعبیر کنند زیرا که منسوب بحرانرا حرمانی گویند و برخلاف قیاس بعد از راء ساکنه نونی زیادت کنند چنانچه چون مارا

خواهند نسبت کنند برخلاف قاعده سنانی گویند وحال انکه قیاس اقتضا کند که حرانی ومانوی تعبیر شود صابی مشتق از صبأ مهموز است که معنی میل نمودن است وهم شاید که همزه را منقلب بیا کنیم وصابی گوئیم ازاین راه در کلام الله مجید صابئین وصابین باسقاط یاء ومنقلب از همزه بهردو وجه قرائت شده است صابی در معنی ومفهوم ضد حنیف است زیراکه او مشتق از حنف است است که هم معنی میل کردن ولی صابی انکس راگویند که از شریعت حقه بطریقت باطله میل نماید وحنیف آنکس راگویند که از جاده باطله بصراط مستقیم گراید

ابن سیرین محمد ابن سیرین البصری

اسم وی محمد وکنیتش ابوبکر است گویند چون دو سال از وفات پیغمبر وهم از خلافت ابوبکر بگذشت مثنی بن حارثه شیبانی که از بزرگان عرب واز اعاظم نواحی کوفه بود نزد ابوبکر آمده مسلمان شد در آن روزگار کوکب سلاطین عجم در وبال وکوکبه ایشان در شکست بود ابوبکر گفت هرگاه اجازت دهی من خود بنواحی عراق لشکری کشم واز حدود آنجا شهرها تسخیر کنم واز قبل اسلام هر شهر فتح نمایم مقرر گردد که حکومت آن در قبضه اختیار من باشد ابوبکر سخنان او پذیرفته پس مثنی از پی عزم خویش در قبیله خود فرود آمد در حوالی قبیله وی طوایفی چند از اعراب بودند که از ظلم سلاطین عجم وجور حکام از جان خود تنگ آمده بهانه جنگ میجستند مقصود خویش را با ایشان در میان نهاده یکدل شدند پس بهمدستی ایشان باطراف عراق پانهاد علم اسلام برافراخت آتش جنگ برافروخت هرچه توانست قتل کرد هرقدر خواست غارت برد چون نواحی عراق تسخیر شد وصیت اسلام در آنجا منتشر گشت لشکر بازا بجانب دیگر کشیده بآغاز جنگ وانتشار اسلام کرمت چون فتوحات پی در پی وکوششهای بافائده او بسمع خلیفه رسید علم وخلعتی گرانبها برای مثنی فرستاده او را سرفراز نمود گرد عجم از قتل وغارت او بجان آمدند ودر پی دفع وچاره او شدند چون در مدینه خبر رسید که دشمنان مثنی از پی قوت خود وضعف وی افتاده اند ابوبکر خالد بن ولید را خواست تا او را بامداد فرستد با انکه خالد تازه از فتنه مسیلمه کذاب خاطر پرداخته از آن جنگ برگشته بود فرمان ابوبکر را پذیرفته با ده هزار سوار بعراق رفته لشکریان وی بهمراهان مثنی ملحق شدند در آن سفر فتوحات بسیار وغنیمتهای زیاد لشکر اسلام را دست داد از جمله بعد از فتح حیره وانبار بقلعه عین التمر در آمدند بهرام چوبین که فرمان روای آن مرز وبوم بود با سپاه خویش تاب مقاومت نیاورده ناچار فرار کردند پس لشکر اسلام در آن شهر ریختند اموال ایشان را بغنیمت بردند ومردمان آن شهر را اسیر کردند سیرین را که از مردمان جرجرایا بود واز آنجا بعین التمر نزل کرده در آنجا پیشه سکری داشت با چهل تن سپاهی که در کلیسا بآموختن انجیل مشغول بودند بجنگ خالد بن ولید اسیر وگرفتار شدند خالد اطمع غالب شده ایشان را از بندگان وغلامان خویش قلمداد کرد تا دیگر مسلمانان را در ایشان نصیبی نباشد ایشان خود بزبان آوردند که ما بندگان زرخرید وی نیستیم از مردمان عین التمر باشیم

ابن سیرین معبّر

۳۴۶

را در قید اسیری و بندگی آورده اند چون خالد آن سخنان را بشنید از ایشان طمع برید و بمیان دیلمان و جنگ آوران لشکر تقسیم نمود آنس بن مالک انصاری که سیرین مملوک وی بود چون از پیشه و هنر غلام خود مطلع شد او را بچهل هزار یا بیست هزار درهم در معرض مکاتبت آورد یعنی که در زمانی معلوم از قرار اقساط معینه آن مبلغ را بوی رساند و آزاد شود سیرین برحسب مکاتبه مولای خود آن مبلغ را از کدیمین تحصیل کرده بوی رسانیده آزاد شد یاقوت حموی گوید سیرین که از اسیران عین التمر است نام مادر محمد بن سیرین است مستورمانده اگر چنان باشد که یاقوت ذکر کرده شاید در اصل شیرین بوده چون خواستند معرب کنند شین منقوط را بسین مهمله بدل کردند چنانچه نیشابور را نیسابور و کاشان را قاسان گویند و بر این قیاس آنرا نظایر بسیار است صاحب وفیات گوید نام مادر محمد بن سیرین صفیه بود و او کنیز ابوبکر بن ابی قحافه است شبی که ویرا برای سیرین عروس کردند همچه کس از سیصد و سیزده نفر مجاهدین بدر در بزم تزویج حضور داشتند گویند یکی از آنها ابی بن کعب انصاری بود که در حق صفیه دعاهای خیر میفرمود و دیگران لب بگشودند و هم سه زن در لیلة الزفاف از زوجات پیغمبر صفیه را آرایش داده پاکیزه و خوشبو کردند و همگی بپا بی در حق صفیه دعا میفرمودند پس از برکت آن دعاها در سال دوم از خلافت عثمان بن عفان محمد بن سیرین از صفیه متولد شد و از علمای تابعین و فقهای محدثین بصره گردید در ورع و تقوی پایه بلند داشت علم حدیث را از ابوهریره و عبدالله بن عمر بن عبدالله بن عمر و عمران بن حصین و انس بن مالک فرا گرفته قتاده بن دعامه و خالد حذاء و ایوب سختیانی و دیگران از شاگردان وی باشند از پیشه برّازی کسب معاش میکرد و در وی نقل سامعه بود اصمعی را پرسیدند از روایات و احادیث حسن بصری و قتاده و محمد بن سیرین کدام یک را صحیح تر دانیم در جواب گفت حسن بصری جوانمرد و بزرگوار است قتاده بصری حاطب اللیل است یعنی تر و خشک و صحیح و خطا بهم آمیخته کند و هر گاه آمرد گر چیزی گوید آنرا بدود محکم دارید و رها نکنید گویند ابن سیرین را جمالی زیبا و سرشتی نیکو بود زنی بصحبت او میل کرد از وی خواهش کرد که اجناس برّازی خود را بخانه من بیاور با تو معامله کنم و اجناس بسیاری بقیمت خوب از تو بستانم ابن سیرین اجناس را برداشته بخانه وی بار کرد بعد از لحظه آن زن با غنج و دلال نزد وی آمده عشوه بکار برد از او کام میخواست ابن سیرین از مذمت زنا و عقوبت زناکاران شرحی باز گفت فایده نبخشید هر لحظه آتش شهوت او مشتعل تر میگشت ابن سیرین خلاصی را در آن دید که خود را در نظر آن زن قبیح درست کند بهانه از نزد وی بیرون شده بدر انبجا سات آلوده کرده نزد زن آمد چون بر او نظر انداخت زیاده کراهت و تنفر جسته او را از خانه خویش بیرون کرده او از اجناس برّازی خود چشم پوشیده بخانه خود باز گشت آنچه گذشته بود بزوجه خویش خبر داد گفت بدان نجاست و پلیدی پاک دامنی خواستی بملاحظه ضرر دینی از نفع دنیوی گذشتی و اجناس خود چشم پوشیدی خدایت جزا دهد چنانچه بحضرت یوسف صدیق جزا ها رسید گویند بعد از ها استادان در علم رؤیا و فن تعبیرات بدان پایه رسید که میتوان ثانی یوسف صدیق شمرد چنانچه در اکثری از کتب معتبر تعبیرات از نوادر وی مشحون است و جمیع معبرین تعبیر خواب را بوی نسبت میدهند در اینجا گنجایش شرح و بسط ان نبود

ابن سیرین معبّر

۳۴۶

از آنجمله سید الشعرا اسمعیل بن محمد بن یزید بن ربیعه حمیری گوید در عالم واقعه زمینی دیدم شوره زار که از آن نخلهای بسیار و خارهای بیشمار روئیده است در پهلوی آن زمین قطعه زمینی بود رسول خدا در آنجا ایستاده بود مرا فرمود هیچ دانی این نخلها و خارها از آن کیست عرض کردم رسول خدا بهتر میدانند فرمود از آن امرالقیس است پس مرا امر فرمود که نخلها و خارها را از زمین شوره زار برداشته بدین زمین پاک و پاکیزه که من ایستاده ام نقل کن چنانچه فرموده بود اطاعت شد صبح خواب را بپدر عرضه کردم مرا نزد ابن سیرین برده خواب را بوی باز گفتم بپدرم گفت فرزند تو شاعری قادر و توانا شود و در مدایح بزرگان و پاکان و نیکان شعرها گوید علمای خاصه گویند سید اسمعیل در اوایل حال کیسانی مذهب بود و در مدایح امامت محمد بن الحنفیه شعرها گفته و کوششها کرده است خارها که در عالم واقعه دیده است بدان شعرها اشارت کند گویند مردی نزد او آمده گفت در خواب دیدم که فروسی در خانه من چند دانه جو برچید ابن سیرین گفت اگر از خانه تو چیزی دزدیده شود نزد من بیا پس از چند روز آمد آمده گفت فرشی از خانه من دزدیده اند گفت مؤذن برده است پس آمد مؤذن در آویخت و دزدیده را از وی بگرفت مردی در خواب دید دو سگ فرج زن ویرا بدندان میگزند و میکنند نزد ابن سیرین آمده آنچه دیده بود باز گفت ابن سیرین تعبیر کرد که آن در ستردن موی عورت نوره و تیغ دلاکی بکار نبرده بمقراض موی آن محل را برچیده است چون مرد تفحص بر آمد چنان بود که ابن سیرین بوی خبر داده بر او تحسین کرد گویند زنی در واقعه دید که به سیاه رنگ سر باندرون شکم شوهرش برده چیزی بیرون آورده میخورد نزد ابن سیرین باز گفت خبر داد که مردی سیاه چهره از دکان شوهرت سیصد و شانزده درهم بسرقت میبرد در آن اوان چنان شد که گفته بود در مقام جستجو برآمدند معلوم شد مردی حمامی و سیاه رو که با ایشان همسایه بود در واقع ایشان بوده آنچه برده بود استرداد نمودند ابن سیرین را گفتند از چه راه بر آن مطلب آگاه شدی گفت که به در واقعه شکم خزانه است خوردن که به سرقت است ولی یقین مبلغ از حروف سوزن نمودم که سیصد و شانزده است شخصی بوی گفت در واقعه دیدم من و کنیز کم ماهی در میانه نهاده میخوردیم گفت همانا کنیزک تو پسری است که خود را در لباس کنیزان آورده با حرم تو مراوده و بوس و کنار دارد چون تحقیق نمود چنان بود که از وی شنیده بود شخصی بروی قصد کرد که در خواب دیدم با موشی مقاربت نمودم و از فرج وی جانوری پدید آمد ویرا گفت چنان دانم که زنی زنا کار بجهت عوش آورده گفت چنان است گفت آن زن حامله است تر اثر ده دهم که از وی فرزند صالح و نیکو سیرت بوجود آید بالجمله او را با حسن بصری مصاحبت و اختصاص تمام بود و آخر الامر ایشان را از یکدیگر رنجش پدید آمده ترک صحبت هم کردند بدانگونه که حسن بصری از دنیا رحلت نمود و ابن سیرین بجنازه وی حاضر نگشت بعضی گویند در آنوقت ابن سیرین را بجهت قرض او والی بصره در حبس داشت و از اینجهت بجنازه حسن حاضر نشد ابن عوف گوید که چون انس بن مالک از دنیا رفت وصیت نمود که محمد بن سیرین وی را غسل داده نماز گذارد و محمد در آنوقت محبوس بود پس نزد امیر بصره که مردی از قبیله بنی اسد بود آمدند و وصیت انس را بوی گفتند و باذن وی محمد از محبس بر آمده بغسل و کفن و نماز انس در قصر او که در طف است

ابن سیرین معتبر

۳۴۷

قیام نمود و دوباره اهل و عیال خود را اندیده بزندان مراجعت نمود در کتاب اخبار بصره وغیره آمده است که غسل و نماز انس را حاکم بصره که قطن بن مدرک کلابی بود انجام داد بهرحال محمد بن سیرین در روز جمعه نهم شوال از سال یکصد و ده بفاصله صد روز از فوت حسن بصری در بصره وفات یافت و از او پسر یکه عبدالله بن محمد بن سیرین است باقی مانده با آنکه اورا از کنیزی سی پسر و یازده دختر متولد شده بود زیاده از یک پسر بجا نماند و بر او سی هزار درهم دین بوده همه این دیون را عبدالله ادا نموده ذمه پدر خود را از حقوق مردم بری کرد و در جزای این عمل برکتی در اموال او بهرسید که هنگام فوتش معادل سیصد هزار درهم از او مختلف شد مخفی نماند که تصور خواب و بیداری بدیهی است و مانند سیری و گرسنگی از وجدانیات باشند چه هرکس معرفت آنها را دانسته آنها را امتیاز نماید پس آنچه در مورد تعریفات نوم و یقظه آورده اند بیان کیفیت حصول و فائده آنها است نه محض شناختن حقیقت و ماهیت آنها است زیرا محض شناختن حقیقت و ماهیت آنها بدانکه نوم حالتی است که عارض حیوان میشود که در آنحالت نفس افعال طبیعیه را بجای آورده از حس و حرکت ارادی بایستد و معلوم است که در چنان حالت روح بسوی باطن رجوع کند و از آلات منقطع شود ولی باز اندکی از روح بجانب آلات متوجه باشد بدانکه حیوان را بچند جهة از خواب گریزی نیست چه در بیداری از حس و حرکت چاره نباشد و آنها بی حرکت روح انجام پذیرند و روح که مانند مغز در قشر و غلاف بدن است از حرکات پی در پی کاهش گیرد و واضح است که هرگاه بیداری همیشگی باشد از کاهشهای بسیار کلی میشود و نابود کرده و پس میباید در باطن اجتماع جوید تا استراحت کند و هرقدر از کوهری سخونت و حدت یافته اصلاح شود و آنچه تحلیل رفته بدل از تحصیل مانده دیگر انکه نفس را در حالت بیداری بجز هضم غذا کارهای دیگر است و در آنحالت نتواند چنانچه باید و شاید غذا را نیکو هضم کند ناچار خواب عارض شود تا غذا جودت هضم یابد بدن بدل ما یتحلل گیرد و هم از لطیف غذا بخار لطیف متولد شود که روح بدل ما یتحلل جوید چون ثمر و فائده خواب معلوم شد علت و موجب نوم را توضیح کنیم بدانکه رطوبا یکه در بیداری تحلیل میرفت در حالت نوم برجا ماند و از آنها بخارات عذبه کوارا بسوی بلند شود و بدماغ برسد چون بدماغ آید اعصاب را بالت و رطوبات بسیار بخشد لاجرم مسترخی شوند و اجزاء زبرین آنها بر اجزاء زیرین بیفتد پس روح از چندراه نتواند بظاهر آید اولا مسلک و معبر روح سد و شده ثانیا بخارات نگذارد که روح چنانچه باید از میان آنها بگذرد و بظاهر آید مانند شعاع شمسی که در هوای غبار آلود و کثیف نتواند نیکو نفوذ کند ثالثا روح و بخارات بکدیگر آمیخته شوند و روح غلیظ شده در حرکت کند و پلید شود و گفته اند چون نفس ناطقه از کارفرمائی آلات و مشاغل بدنیه فارغ و آسوده شود یا نفوس کلیه و عقول نورانیه سماویه اجتماع یابد و در آنها جمیع موجودات از کلی و جزئی از ماضی و حال و مستقبل منطبع در نسخ است در لسان شرع آنها را کتاب مبین و ام الکتاب و لوح محفوظ گویند چنانچه خداوند جل شأنه فرموده

لا رطب ولا یابس الا فی کتاب مبین وقال تعالی وکل شیء فعلوه فی الزبر وقال عز اسمه

وکل صغیر وکبیر مستطیر باجمله چون از نفس کشف مجلی و رفع شواغل حسیه شود و از کدورات و علایق بدنیه پاک و پاکیزه گردد چون آئینه صیقلی که با آئینه دیگر روبارو و برابر شود بدانچه در آنها مرتسم و منطبع است نقش پذیرد خصوصاً از چیزهائیکه بانفس مناسبت و نسخیت داشته باشد از قبیل ولد و والد و عیال وغیره در کتب حکمیه مبرهن شده است که قوه متخیله بالطبع کلیات را کسوت جزئیات پوشاند و معانی را بصور حکایت کند چنانچه هر وقت نور حقیقی شنیده شود و زحمتی در برابر آید و چون سمع و انبساطی بکوشش رسد پنداری عرض پیاری متمثل گردد پس نفس ناطقه مرتسم پذیرد و قوه متخیله از اوفراگرفته در وی مخزون کرده حس مشترک که مثابه آئینه دوروباشد آنچه از داخل بروی فرود آید مانند چیزهای که از خارج بسوی او رود و مشاهده گردد بسبب خیال ثانیاً بپردازد و از نتیجه است که صور منامیه در یاد بماند پس آنچه مشهود حس مشترک شده بواسطه اتصال نفس ناطقه بالواح سماویه هرگاه همان باشد که نفس نقش پذیرفته و متخیله بدون تغییر و تبدیل از اوفراگرفته و بجز کلیه و بجز فیت با یکدیگر تفاوت و اختلاف ندارند از رؤیای صریحه صادقه خواننده محتاج تعبیر نباشد چه همان واقع شود که نقش پذیرفته است و اگر متخیله تغییر و تبدیلی داده ولی با ملائمت و مناسبت بوده است چنانچه از ضدی بضدی برد مثل اینکه در آن عالم دختر نقش گرفته متخیله او را پسر کند یا از شبیهی بشبیه دیگر حکایت کند چنانچه دشمن دیده است لذا بیار حکایت نماید و بر این قیاس او را رؤیای خفیفه صادقه نامند که محتاج بتعبیر و نظر معبر است و اگر در تغییر و تبدیل رعایت مناسبت نشده باشد چنانچه از دریا بمسجد حکایت شود از دعامات متخیله باشد و اضغاث و احلام نامند پس محاکات و تبدلات بچائی منتهی شده است که معبران میتوانند از آخری باول برند و بقانون تحلیل بالعکس بر آنچه نفس انطباع یافته واقف شوند آن رؤیا را نیز قابل تعبیر دانسته اند از اینجه تحقیقیم معلوم شد که رویای صادقه چند گونه است نخست خوابهای صادق صریح که محتاج تعبیر نیست بلکه چنانچه دیده شده واقع شود دوم خوابهای صادق خفی که محتاج تعبیر است و بزودی معبران تعبیر کنند سیم خوابهای صادق خفی که قابل تعبیر است ولی بامعان نظر و عکس تحلیل توانند تعبیر نمود آنرؤیای کاذبه که جز اضغاث احلام نباشد نیز بر چند گونه است و از چندین راه پدید آیند چنانچه پاره اوقات چیزهائیکه در هنگام بیداری در قوه خیالیه مرتسم شده است در حالت خواب از حس مشترک منطبع شده دوباره در خیال مخزون کرده و در یاد بماند همچنین کاهی در بیداری پاره معانی از قوه حافظه رسم شود مثل اینکه امر هولناکی یا چیز محزونی را تخیل داشته در حالت نوم قوه متخیله بر آنها کسوت صور بپوشاند و در قوه خیال منطبع کردیده در حس مشترک منقش شود و دوباره در خیال مخزون آید و بعد از خواب در یاد بماند و کاهی در مزاج روح تغیر و انحراف پدید شود و قوی که مرکوب ارواح باشند بمراکب خویش پیروی کرده از افعال خود تغیر جویند و تغیر مزاج روح کاهی سازج باشد و کاهی مادی مثلاً چون حرارت سازجی در مزاج روح پدید آید لاجرم روح مشتعل و افروخته شود پس متخیله برحسب طبیعت خویش بر آن اشتعال و حرارت سازجه لباس اشیاء حاره در بیداری دیده شده بپوشاند پس بصورت آتش و آفتاب یا صاعقه در آید پس قوه خیال بدانصور نقش پذیرفته و حس مشترک بدان نقوش منطبع کرده پس مشهود حس مشترک شده دوباره در خزانه خیال مخزون آید و پس از خواب در یاد مانده باشد و همچنین بر دوت سازجی

ابو الفرج بن طرار

در مزاج روح ظاهر شود متخیله برحسب طبیعت خود بر آن بر ود ت سازد چه کسوت اشیاء بارده که در پیدا آریده شده بپوشاند لاجرم بصورت برف و باران و یخ و تگرگ در آید پس قوه خیال بداهنها منتقش شده و حس مشترک نیز بداهنها منطبع گردیده و دوباره در قوه خیال مخزون شود و بر این قیاس و اگر سوء مزاج روح مادی باشد مثلاً صفرا غالب شده باشد انچه صفراویه زردگون با روح آمیخته شود و روح مشتعل و افروخته گردد چنانچه گفتیم مناسبت صفرا و حرارت مزاجیه روح خیالات زردگون در خواب دیده شود و پس از خواب در یاد بماند و همچنین در غلبه دم و بلغم و سودا مناسبات آنها در حالت خواب خیالاتی عارض شده تماماً دیده شوند و بعد از خواب در یاد بمانند و تمام این اقسام را رؤیای کاذبه نامند و آنها را اصلاً تعبیری نباشد بلکه طبیب بدان علامات و بدان دلائل بر سوء مزاج مبنیه استدلال کند چون در تحلیل بالعکس سخنی رفت بدان مسئله اشارتی کنیم تحلیل بالعکس در مسائلی تعلق گیرد که پاره اعمال حسابیه در کلمات سائل ذکر شده باشد پس آن اعمال را در مجهول جاری سازند تا عدد معلوم بدست آید پس قاعده چنان است که عدد معلوم را ضبط کنند و بر خلاف ترتیب از آخر مسئله شروع کنند و عکس آن اعمال را در آن عدد معلوم جاری سازند تا در مرتبه آخر عدد مطلوب بدست آید مثلاً اگر سائلی جمع گفته باشد تفریق میکنیم و تفریق را جمع و اگر ضرب گفته باشد قسمت میکنیم و قسمت را ضرب و اگر مثلاً گفته باشد نصف پنج افزائیم ثالث تفریق میکنیم و عکس آن و اگر گفته باشد خمس تفریق کنیم ربع می افزائیم و عکس آن و همچنین تا آخر مثال آن عددی مطلوب است که چون سه برابر کنیم و دو عدد از حاصل موضوع کنیم و بعد چهار برابر نمائیم و سه عدد بر حاصل اضافه کنیم و مجموع را مضاعف نمائیم و ده عدد از حاصل تفریق کنیم یکصد باقی ماند جواب عدد یکصد را میگیریم و ده عدد بر آن اضافه میکنیم یکصد و ده میشود و آنرا نصف میکنیم پنجاه و پنج میشود و سه عدد از آن موضوع میکنیم پنجاه و دو میشود و باقی را قسمت میکنیم بر چهار پس خارج قسمت سیزده میشود و بعد دو عدد بر آن می افزائیم مجموع پانزده میشود و آن را بر سه قسمت میکنیم خارج قسمت پنج میشود و آن عدد مطلوب است

قاضی ابو الفرج بن طرار جریری نهروانی

نامش معافی کنیتش ابو الفرج پدرش ذکریا بن یحیی بن حمید بن حماد بن داود است از ارباب فنون و اساتید صناعات بود در عموم علوم یدی طولی داشت لاسیما در فقه و حدیث و ادبیات و از کبار افاضل ماه را بعه بشمار میرفت چنانکه ابو بکر خطیب مورخ بغداد در حق او گوید کان من اعلم الناس بفنه بالفقه والنحو واللغة واصناف الآداب وشیخ ابو محمد باجی گفته اذا حضر القاضی ابو الفرج فقد حضر العلوم کلها یعنی چون قاضی ابو الفرج در مجلسی حاضر آید تمامت علوم در آن مجلس حضور یافته و هم او گفته لو اوصی رجل بثلث ماله لاعلم الناس لوجب ان یدفع الی ابی الفرج المعافی یعنی اگر کسی وصیت کند که ثلث مال او را بدانا ترین مردمان دهند باستی آنمال با بو الفرج معافی تسلیم کردی پنجم

ابوالفرج بن طرّار

۳۹۰

در طبقات افاضل او بمقام اعلمیت انفراد و اختصاص دارد از احمد بن عمر بن روح که یکی از مشاهیر تلامیذ ابن طرار بشمار رود منقول است که روزی جماعتی از اهل ادب در سرای یکی از رؤسای بغداد مجتمع بودند ابن طرار بدان وارد در اثنای گفتگوی علمی شد گفتند از انواع علوم در کدام فن مجارات کنیم قاضی ابوالفرج روی سوی آن زنیس کرد و گفت

خُذْ أَنَّكَ قَدْ جَمَعْتَ أَنْوَاعَ الْعُلُومِ وَأَصْنَافَ الْآدَابِ فَإِنْ رَأَيْتَ أَنْ تَبْعَثَ غُلَامًا إِلَيْهَا تَأْمُرُهُ أَنْ يَفْتَحَ بَابَهَا وَيَضْرِبَ بِيَدِهِ إِلَى أَيِّ كِتَابٍ مِنْهَا فَتَحْمِلَهُ ثُمَّ يَفْتَحَهُ وَيَنْظُرَ فِي أَيِّ الْعُلُومِ هُوَ فَنُذَاكِرَهُ وَنُجَارِيَهُ فِيهِ یعنی کتابخانه تو از مصنفات هر فن و تألیفات هر علم فراهم دارد اگر خواهی غلام خویش را بفرمای تا در دار الکتب باز کند و سوی هر کتاب که خود خواهد دست برد و سپارد چون آنکتاب در انجمع بگشاید از هر علم که باشد آغاز مذاکرت از آن علم گذاریم و مبنای مجارات در آن صناعت نهیم ابن روح گوید از این دعوی چنین بگشوف کرد که ابن طرار را در جمیع علوم خبرت بوده و از هر صناعت نصیبی آسته

بالجمله در یوم پنجشنبه هفتم رجب از سال سیصد و شصت و پنج هجری ولادت یافت و در علوم ادبیه جمعی از نحاة را که از آنجمله ابو عبد الله ابراهیم بن محمد بن عرفه الشهیر بنفطویه را ملازمت کرد و فن حدیث را از مشایخ اخبار و کبار محدثین فرا گرفت مانند ابو القاسم بغوی و ابو بکر بن داود و یحیی بن صاعد و ابو سعید عدوی و ابو حامد حضرمی و غیرهم و در علم فقه محمد بن جریر طبری را متابعت نموده چه ابن جریر در میان فقهاء تارک تقلید سلف و مبتدع قواعد اجتهاد طریقی مخصوص گرفته و آئینی جدید گذارده قاضی ابوالفرج معروف با بن طرار مانند جمعی بسیار شمار وی پذیرفته و در احکام شریعت و فروع ملت مقلد ابن جریر گردیده و از اینروی او را ابن طرار جریری خوانند و او را قاضی از آن گویند که مدتی از جانب ابن صیرفا قاضی در باب الطاق بغداد بنیابت حکومت کرد و کار قضاوت پرداخت شاگردان وی در فقه و حدیث و غیره بسیارند از آنجمله است ابو القاسم ازهری و قاضی ابو الطیب طبری و احمد بن علی ثوری و احمد بن عمر بن روح جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از ابو حیان توحیدی حکایت آورده که گفت با آن وفور دانش و فرط فضل که قاضی ابو الفرج در جمیع فنون خصوصاً در علم آثار و معرفت اخبار و ایام عرب و غیر ذالک داشت از فقر و پریشانی بمنتهای شدت و کمال محنت مبتلا بود روزی او را در موسم زمستان دیدم که در جامع رصافه پشت بآفتاب خوابیده و چندان آثار ابتذال و علائم افلاس بر جامه و لباس وی نمودار است که بیننده را از مشاهدت آنحال از چنان دانشور بسیار شگفت آید من پیش رفتم و از در تسلیت گفتم مَهْلًا أَيُّهَا الشَّيْخُ وَصَبْرًا فَإِنَّكَ بِعَيْنِ اللهِ تَعَالَى وَمَرْئِيٌّ مِنْهُ وَمَسْمُوعٌ وَمَا جَمَعَ اللهُ تَعَالَى لِأَحَدٍ شَرَفَ الْعِلْمِ وَعِزَّ الْمَالِ یعنی ای شیخ بر محنت درویشی و شدت پریشانی صبور باش و از انیکونه نیرنگ و شعبده سرای پنج روزه که حال او از خدای عزاسمه پوشیده نیست فقر و صبر تو ببیند ذکر و شکر تو بشنود و او سبحانه بر حسب حکمت کامله و مشیت بالغه هیچگاه شرافت علم و عزت مال در یک وجود فراهم نفرموده هر کرا منصب دانش داد از نعمت و بال مال آزادش نمود و هر کرا از توانگری بهره بخشید از کرامت عمش محروم داشت چون ابو الفرج اینکلام از من بشنود از در انکار فرود

ابوالفرج بن طرار

۳۹۱

ما لا بد منه من الدنیا فلیس منه بد یعنی از مال دنیا آنقدر که برای زندگانی واجب و ضرورست هیچ گزیر از آن نباشد آنگاه این اشعار سرودن گرفت

یا محنة الله کفی ان ترکتنی تخفی ... قد آن ان ترحمنا من طول التشفی

طلبت جدا لنفسی فقیل لی قد تو ... فلا علوی تجدی ولا صناعة تکفی

ثوریا المال الثریا وعالم تخفی

یعنی ای بلای روزگار و محنت پروردگار از رنج و آزار من دست بدار و اگر دست برنداری باری سبک شو و خفت جوی که بر استخوان آنست که بر من رحمت آوری و طول زمان رحمت کوتاه داری برای خود بختی طلبیدم گفتند خاموش که بخت برود و از این سرای رخت ببرد پس نه صناعاتی که اندوخته ام سود بخشید و نه صنایعی که آموخته بودم یاد العجب که از گردش گردون دون پرور هر کاوز بستاره ثریا واصل شده و هر مرد دانشور در زاویه خفا خامل مانده همانا ابن طرار در نظم اشعار آبدار طبعی سرشار و خاطری زخار داشته علمای سیر و اصحاب طبقات از نتایج خاطری قلیلی نقل آورده اند چنانکه این سه شعر بروایت قاضی شمس الدین بن خلکان اربلی از شیخ ابواسحق شیرازی از قاضی ابوعلی داودی بدو منسوبست که ابواسحق در کتاب طبقات الفقهاء بعد از ذکر وی این طرار گفته قاضی ابوعلی حکایت کرده که ابوالفرج جریری خود این ابیات را که در حکایت حال روزگار و پاسبس مردم امیدوار بسلک نظم کشیده از بدایع کلمات خویش برای من انشاد نمود

أأقتبس الضیاء من الضباب ... وألتمس الشراب من السراب

أرید من الزمان الند بذلا ... وأرجو من دنی صلع وصاب

أرجی ان ألاقی لاشتیاقی ... خیار الناس فی زمن الکلاب

حاصل مضمون انکه آیا از سوسمار روشنائی خواهم و از سراب آب جویم و از زمانه خسیس آرزوی عطا برم و از شاخه صلع وصاب میوه انگبین چینم و در روزگار سگان مدیدار یکان طمع بندم و نیز این سه شعر شیخ ابوالفرج ابن جوزی از قاضی ابوالطیب طبری از ابن طرار جریری روایت کرده که در طعن او باحسد و دم آنچنین گفته

الا قل لمن کان لی حاسدا ... أمذری علی من أساء الأدب

أسأت علی الله فی فعله ... لانک لم ترض لی ما وهب

فجازاک عنه بان زادنی ... وسد علیک وجوه الطلب

یعنی با آنکس که بمن همی رشک برد بگوی که آیا میدانی که رشته این حسد بکجا کشد و این ترک ادب با که انجامد همانا در اینکار بر کردار پروردگار انکار آورده که آنچه او بمن روا داشته ناپسند انگاشته پس خدایت چنین پاداش دهاد که بر عطایا و مواهبی که نصیب من فرموده همواره بیفزاید و طرق طلب و وجوه تحصیل بر تو پیوسته مسدود دارد و این چند بیت بروایت جامع مرآة الجنان و صاحب وفیات الاعیان از قاضی ابوالفرج است

ابو الفرج ابن طرار

۳۹۲

که در معنی شعر علی بن الجهم سروده

مالک العالمین ضامن رزقی ... فلماذا املک الخلق رقی
قد قضی لی بما علی ومالی ... خالقی جل ذکره قبل خلقی
صاحب البذل والندی یسّر لی ... ورفیقی فی عسرتی حسن رفقی
فکما لا یرد عجزی رزقی ... فکذا لا یجر زیادة جدّی

حاصل مراد انکه چون خدای عالم رزق مرا ضمانت کرده پس مرا نه شایسته است که خود را مملوک مردم دارم و برای امر معیشت بنده مخلوق شوم حضرت آفریدگار که در حق من بکاه بیشتر عطای خویش همی متوالی دارد و در هنگام عسر همی بحسن رفق همراه باشد از آن پیش که مرا طلعت خلقت بخشد از خیر و شر آنچه نصیب من بوده تقدیر فرموده پس نه عجز و زبونی من از آن رزقی که مشیت ازلی بدان تعلق گرفته بکاهد و نه سعی و تلاش من بر آنچه قلم قضا جاری شده بیفزاید علی بن الجهم گفته

لعمرک ما کل التغطل ضائر ... ولا کل شغل فیه للمرء منفعه
اذا کانت الارزاق فی الترک والتوی ... علیک سواء فاغنم راحة الدعه

یعنی نه هر کاهلی تو سو کند که در طلب آمال و توسعه ارزاق نه هر مسامحت زیان رساند و نه هر سعی سود بخشد چون روزی خویش در حضر و سفر یکسان همی باری راحت آسایش غنیمت شمار و زحمت کوشش بر خود مگذار از نوادر اتفاقات که برای وی افتاده حکایتی است که یاقوت حموی در معجم البلدان و مورخ اربلی در وفیات الاعیان و غیرهما نقل غیر هما نقل کرده اند که ابو عبد الله حمیدی صاحب کتاب الجمع بین الصحیحین حکایت کرد که خود از خط قاضی ابو الفرج نهروانی خواندم که نوشته بود سالی بزیارت بیت الحرام مشرف بودم و بایام تشریق در منی حضور داشتم آوازی شنیدم که مذاکره یا ابا الفرج خواستم جواب دهم اندیشه کردم که در میان این انبوه بسی مردمند که ابو الفرج کنیت دارند ممکن که جز کسی دیگر مراد منادی باشد بدین احتمال جواب نگفتم آنگه چون دیدم کسی جواب مناداه مذاکره که یا ابا الفرج المعافی ناچار آهنگ لبیک نمودم که نام و کنیت مرا بدان راند همینکه خواستم او را آواز بلند کنم دیگر باره اندیشه مند شدم که تحمیل از حاج دیگر نیز کنیت ابو الفرج و نام معافی است و این بنای او را طلب کنند پس همچنان خاموش ماندم تا آنکه آن مرد بار دیگر بانگ برداشت که یا ابا الفرج المعافی بن ذکریا النهروانی همینکه منادی او را با این تعیینات مخصوص استماع کردم گفتم دیگر هیچ شک نماند که این منادی مرا جوید چه نام و نسب و کنیت مرا جمیعا مذکور ساخت پس پیش دویدم و گفتم ها انا ذا فما تُرید یعنی این منم که همی مذاکر مرادت چیست گفت منم آنت تو کیستی گفتم ابو الفرج بن المعافا بن زکریا النهروانی گفت لعلک من نهروان الشرق یعنی شاید تو از مردم آن نهروانی که در طرف شرق واقع است باشی گفتم آری گفت فمن ترید نهروان الغرب یعنی یا آن نهروان را خواهیم که در مغرب زمین واقع است ابو الفرج گوید چون این بشنیدم سخت دچار حیرت و شگفت شدم که چه امر عجیب بود و اتفاق غریب

که کس را چون من نام معانی است و پدر زکریا و کنیت ابوالفرج و موطن نهروان دانستم که بجز نهروان عراق موضعی دیگر نیز نهروان نام دارد که در ملک مغرب واقع است وفات قاضی ابوالفرج بن طرار در یوم دوشنبه هیجدهم شهر ذی حجه از سال سیصد و نود در نهروان افتاد و آن فاضل بحر چند کتاب سودمند در ادبیات و غیرها بیادگار نهاد از آنجمله است کتاب المجلس والانیس و کتاب التفسیر صاحب آثار البلاد گوید نهروان ناحیه وسیعی است مابین بغداد و واسط که در جانب شرقی دجله افتاده در حوالی واکناف بغداد زمینی منظرت وحضرت آن نبوده و دخلش بر جمیع نواحی و اعمال عراق زیادتی داشته و پس از خرابی آن ناحیه هریک از ملوک که اراده عمارت آن میکرد چنین اتفاق می افتاد که قبل از انجام در میگذشت و اینمعنی مشابهت و نظیر شد لهذا پادشاهان و خداوندان ملک از احیاء ضیاع و بنیاد بلاد آن ناحیه بیمناک شدند و بعمارتش رغبت نفرمودند و در زمان مقتفی عباسی بهروز خادم اراده حفر نهر و تجدید مزارع آنجا کرد با او گفتند هیچکس بعمارت این زمین شروع ننموده مگر آنکه قبل از اتمام وفات یافت بهروز بدین سخن التفاتی نکرد و از پی عزم خویش برفت تا آنکه قبل از انجام عمل درگذشت و نهروان دیگر باره ویران ماند

ابن خشاب عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشاب

نامش عبدالله است در نژاد وی نام سه احمد متوالی افتاده فهو عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشاب اصل او از دار السلام بغداد است خود از کبار معربین و شیوخ نحویین بوده بحر علوم عربیت در چند فن دیگر نیز از معقول و منقول ید طولی داشت جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید فاضل قفطی در صفت ابن خشاب گفته کان اعلم زمانه بالنحو حتی یقال انه کان فی درجة الفارسی وکان له معرفة الحدیث والتفسیر واللغة والمنطق والفلسفة والحساب والهندسة وما من العلوم الا وکانت له فیه ید حسنة یعنی ابن خشاب اعلم نحاة عصر خود بود حتی آنکه ارباب خبرت او را با ابوعلی فارسی بیکدرجه میدانستند و در این چند فن معرفت و مهارت داشت از صناعات علمیه هیچیک نبود که ابن خشاب را در آن دخالت نباشد عماد اصفهانی که خود یکی از تلامذه ابن خشاب محسوب است در کتاب خریدة القصر وجریدة العصر در ترجمت او چنین گوید شیخنا فی علم الادب اعلم الناس بکلام العرب واعرفهم بعلوم شتی من النحو واللغة والتفسیر والحدیث والسیر والانساب والطود الشامخ والبحر الطامی وکان فضله علی افاضل الزمان کفضل الشمس علی النجوم والبحر علی القدران یعنی او استاد ماهت در صناعت ادب و دانا ترمردم سخن عرب بچند فن دیگر نیز بدیگر علما مزیت داشت او فی المثل کوهی است افراخته و دریائی برآمده و فزونی وی بر دانشمندان عصر بسان فزونی آفتاب است بر ستارها و دریا بر کوه الها آورده اند که ابن خشاب فنون عربیت را بر ابومنصور جوالیقی و ابوالسعادات بن شجری قرائت کرد علم حساب و هندسه از ابوبکر مرزوقی بیاموخت فن حدیث و علم اخبار از ابوالغنائم نرسی

ابن خشاب نحوی

۳۹۴

وابو القاسم بن حصین و ابو العزیز بن کادش گرفت تقطی گوید وَلَمْ یَزَلْ یَقْرَءُ حَتَّی عَلَا عَلَی اَقْرَانِهِ وَاَقْرَءَ العالی والنازل یعنی همی در شاگردی شیوخ بکوشید تا خود بدرجهٔ اساتید رسید و بر اشال خویش بلندی گرفت و عالی و دانی را مدرس شد از معارف محدثین و مشاهیر اخبار یقین جمعی وافر علم حدیث از ابن خشاب استماع نمودند مانند ابو سعید سمعانی و ابو احمد بن سکینه و ابو محمد بن اخضر در کتب طبقات و دفاتر تذکرات مسطور است که ابن خشاب با وصف تجرد و تدین در فنون کمالات داشت و اشتهار و اعتبار که در انواع فضایل یافت در حفظ مراتب مروت و مواظبت شرایط دیانت زیادت کم سبالات و جباک بود و بسی افعال خسیس و اعمال وضیع که در خور اهل علم نیست ارتکاب مینمود در زی نالائق می گشت و جامهٔ غیر مناسب میپوشید و در مأکل و مشرب طریق دنائت میسپرد و با مردم سفله می آمیخت چون بموافقی که عوام الناس بیاری بورزیده یا عمل شعبده یا دیگر ملاهی انبوه بودند میگذشت همچنان با عمامه می ایستاد و تماشا میکرد بلکه نوشته اند او بر سر کوی و برزن با اطفال بازی شطرنج اشتغال میجست ناموس مردمی و رونق علمی را بر باد میداد و عمامهٔ بر سر مینهاد که از چرکینی چندین ساله اطراف آن سیاه شده بود و چون طیور از سر وی عبور مینمود و نصفهٔ بر عمامهٔ او می افکندند پاک نمیکرد و مدتها همچنان باقی میماند و مدة العمر نه منکوحه بحبالهٔ نکاح در آورد و نه کنیزکی برای همسری استیماع نمود گویند چون ببازار کتاب فروشان شدی و ارادهٔ آن نمودی که کتابی را بهای نازل بخرد صاحب دکه را غافل مینمود و بر غفلت او ورقی از کتاب میبرید آنگاه میگفت الحق این نسخه بس نفیس است ولی در بیع که نقصان دارد و ما بین اجزاء آن مقداری مابود شده بایع چون صدق سخن او مشاهدت کردی بقیمتی که وی خریدار میشد رضا میداد و چون کتابی از کس بعاریت میگرفت از دادن در بیع میداشت و همی تسامح و تسویف میکرد تا اینکه و هر وقت صاحب نسخه مطالبت مینمود میگفت نسخهٔ تو داخل کتابخانه شده و در میان نظائر خود مشتبه گردیده و مرا این زمان فرصت فحص و حالت جستجوی نیست و این عذر از او مسموع می افتاد چه کتابخانهٔ او بس وسیع و بکثرت نسخ بدیع بود در مداعبات و مزاحات وی آورده اند که وقتی جماعتی از پیروان احمد بن حنبل در مجلس او بودند کسی گفت آیا کتاب جبال در خدمت حضرت شیخ موجود است او اشارت بجبلیان کرد و گفت یا ابله اما تری هم حولی یعنی ای مرد ابله این حاضران را در دور من نمی بینی کنایت از آنکه این جماعت مانند جبال داخل جمادند و نیز وقتی از او سئوال کردند که قاف ممدود است یا مقصور او از ارباب تجاهل عارف محل سئوال که محفوظ بود بر مدلول قفا حمل کرد که یعنی سپیلی کردنی زدن است و در جواب گفت هم ممدود است و هم مقصور زیرا که نخست دست را میکشند آنگاه کوتاه میزنند و هم نوبتی یکی از معلمین صبیان ارجوزهٔ عجاج بن رؤبه در نزد وی قرائت میکرد که گفته

بکیت والمخنور ان البکی ... والدهر بالانسان دوّاری

اطربا وانت قنسری ... وانما یاتی الصبی الصبی

یعنی گریستم و مرواند و بنالک همی بگرید و اثرات دهر بر انسان همی گردد ایا شادمانی کنی و حال آنکه مرد پیر

وکهن سال باشی وخبر این نیست که کودک نزد بازی ولهو آید آنرد معلم هرد وکلمه را نبابر مشابهت کتبی صبی نورس غیر قرائت کرد ومعنی مصراع برابیقرائت چنین شود که این است وخبر این نیست که کودک نزد کودک آید ابن خشاب گفت اَمّا هٰذا عِنْدَكَ فَفِي الْمَكْتَبِ وَاَمّا عِنْدَنا فَلا کنایت از آنکه این قرائتی است لایق حال تو که خود کودکی باشی ودر مکتب کودک نزد تو آید شیخ عزالدین ابو حامد عبد الحمید بن ابی الحدید بغدادی شارح نهج البلاغه در ذیل کلام عبد الله بن عباس که گفته فَوَاللهِ مَا اَسِفْتُ عَلى كَلامٍ قَطُّ كَاَسَفِي عَلى ذٰلِكَ الْكَلامِ اَلّا يَكُونَ اَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ بَلَغَ مِنْهُ حَيْثُ اَرادَ یعنی بخدا سوگند که گذشته از کلام پیغمبر هیچ کلامی مثل این خطبه تاسف نخوردم که چرا امیر المومنین علی از آن تا بجائیکه می اندیشید نرسید ومطالعت عرضه آنرد کوفی سخن حضرت برید گوید شنیدم شیخ ابو ایخر مصدق باشد شبیب واسطی در سال ششصد وسه برای من حکایت کرد وگفت من این خطبه را نزد شیخ ابو محمد عبد الله بن احمد معروف بابن خشاب قرائت مینودم واو مردی مزاح وبذله گوی بود چون بهنقره رسیدم گفت لَوْ سَمِعَ ابْنُ عَبّاسٍ يَقُولُ هٰذا الْقَوْلَ لَهُ وَهَلْ بَقِيَ فِي نَفْسِ ابْنِ عَمِّكَ اَمْرٌ لَمْ يَبْلُغْهُ فِي هٰذِهِ الْخُطْبَةِ لَتَاَسَّفَ اَنْ لا يَكُونَ بَلَغَ مِنْ كَلامِهِ مَا اَرادَ وَاللهِ مَا رَجَعَ عَنِ الْاَوَّلِينَ وَلا عَنِ الْآخِرِينَ وَلا بَقِيَ فِي نَفْسِهِ اَحَدٌ لِيَذْكُرَهُ اِلّا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ یعنی اگر من بگاه سرودن این سخن حاضر بودم با ابن عباس میگفتم آیا پسر عم ترا چیزی در دل ماند که بگفت تا تو بر ترک آن تاسف خوری که چرا تمام آنچه را میخواست بپایان نبرد سوگند باخدای که از سابقین ولاحقین بجز پیغمبر در این خطبه بر احدی ابقا ننموده ودر باره هریک از تعریض وتصریح هرچه خواسته بزبان آورده پس استاد من مصدق گفت بابن خشاب گفتم آیا مقصود تو آن است که این سخنان بحقیقت از امیر مؤمنان نیست واین خطبه مجعول ومنحول است گفت لا والله من همچنان نمیگویم چه این خطبه را چنان از کلام آن حضرت میشناسم که ترا مصدق بن شبیب گفتم جمعی از مردم این عبارات را بشریف رضی نسبت کنند وگویند این کلام او است گفت اَنّى لِلرَّضِيِّ وَلِغَيْرِ الرَّضِيِّ هٰذَا النَّفَسُ وَهٰذَا الْاُسْلُوبُ قَدْ وَقَفْنا عَلى رَسائِلِ الرَّضِيِّ وَعَرَفْنا طَرِيقَتَهُ وَفَنَّهُ فِي الْكَلامِ الْمَنْثُورِ وَمَا يَقَعُ مَعَ هٰذَا الْكَلامِ فِي خَلَدٍ وَلا خَيْرٍ یعنی کجا است رضی یا غیر رضی را اینگونه کوهر عالی واسلوب بدیع ما مکاتیب ورسائل رضی را دیدیم وروش وسبک اورا در سخن نثر شناخته ایم عبارت او با اینکلام نه در سر که تواند همراه شد ونه در دمام آنگاه گفت والله که من این خطبه را در بسی کتابها دیده ام که دویست سال قبل از آنکه رضی در وجود آید تصنیف شده اند وآنرا بخطوط جماعتی از اهل علم وارباب ادب یافته ام که پیش از آنکه نقیب ابو احمد پدر رضی از مادر زاده شود بوده اند انتهی کتب قدماء ادباء سالفین مشحون از عبارات ابن خشاب مشحون است خاصه کتاب کشف الغمه که مؤلف آن علی بن عیسی رضوان الله علیه در هریک از تراجم ائمه اطهار صلوات الله وسلامه علیهم شطری عریض از ابن خشاب نقل نموده قاضی ابن خلکان مورخ در اخبار ابن خشاب گوید او را اشعاری است اندک از جمله این دو بیت در لغز شمع گفته

ابن خشاب نحوی

۴۵۵

صفراء من غیر سقام بها　　کیف وکانت امها شافیه
عاریه باطنها مکتس　　اعجب بها عاریه کاسیه

یعنی زرد رنگی که هیچ رنجی بر آن نیست چگونه رنجور باشد و حال آنکه مادرش آنچنین شفای هر درد است و علاج هر رنج ظاهرش از هر لباس برهنه باشد ولی باطنش بجامه فیلله پوشیده است ای عجب که چیزی هم برهنه باشد و هم پوشیده

و نیز این دو بیت در لفر کتاب از ابن خشاب است

وذی اوجه لکنها غیر بائح　　بشروذو الوجهین للسر مظهر
تناجیک بالاسرار اسرار وجهه　　فتسمعها بالعین ما دمت تنظر

یعنی با اینکه هر مرد دوری اسرار مردم نزد نامحرمان فاش دارد کتاب با چندین صفحه روی از رازهای درون هیچ نزبان نیارد و پیوسته چیزهای روی خود را بنحوی آشکار دارد و تو سخنانش همی بسامعه چشم استماع کنی و تا کوشش دیده بازداری کلماتش اصغاء نمائی ابن حلکان گوید ابن خشاب این معنی از شعر ابو الطیب متنبی که در ستایش رئیس ابن العمید کاتب گفته فراگرفته گوید

فدعاك حسدك الوئید وامسکو　　ودعاك خالقك الرئیس الاکبر
خلقت صفاتك فی العیون کلامه　　کالخط یملاء مسمعی من ابصرا

خلاصه مراد انکه ترا حاسدان رئیس خواندند و سخن کوتاه کردند ولی خدای آفریدگار بر لقبت بیفزود و ترا رئیس اکبر فرمود و صفت جلال تو از شدت قوت مجسم شده از عالم مسموعات بمشاهدهٔ مبصرات رسیده است و چنانکه خطوط مکتوبات سامعه بینندگان پرکند نعوت صفات تو باصره مردمان پر نموده

ابن خشاب مستضی بامر الله را که خلیفهٔ عهد بود گاهگاه بفرائد قصاید میستود و از آنجمله این قصیده است که در آشعار آن اشعاری تهنیت جلوس استنباط میشود و چنان بنظر میرسد که در آغاز کار مستضی آنرا بنظم کشیده و مستضی را بملکات حمیده و صفات کریمه که از وی مشهور و در تواریخ آل عباس مسطور است مخصه

قل للامام المستضاء بنوره　　والمستضی بامر رب العالمین
یا خیر من نفحت یداه لبائس　　بمواهب فاضت کفیض غمائم
ورد الوری سلسالها ورد الاوی　　ووقفت دون الورد موقف هائم
فلمان ارفق خفقة من رحمة　　والورد لا یزداد غیر تزاحم
هدم الخزائن بعد کفك انها　　مجدا فیا عجبا لبان هادم
فرغتها من عسجد وملاتها　　بمحامد مأثورة ومکارم
انی عطاؤك کل معط قبله　　جزلا والهی طیشا عن حاتم
واعدت فینا سیرة عمریة　　کفت عن المظلوم کف الظالم

ابن خشاب نحوی

۳۹۶

انصفت کالمهدی بعد خلافة	المنصور منتصباً لرد مظالم
فردد تها موفورة و فضضتها	فی اهلها من غیر فض خواتم
فرقت ما جمع الاولی فجمعت ما	لم یجمعوا من حسن ذکر دائم
ان کانت الخلفاء عقد لالی	فلانت واسطة لعقد النائظم
او مثلوا لفظا بلیغا کنت	معناه وما الالفاظ غیر تراجم
فتمد دولتک الشریفة ما شدت	وتجاوبت فی الایک ورق حمائم
الله الطف بالرعیة ان یری	مرعیه بسوی وهو بها رحیم
زهت الخلافة حین قام بحقها	لما اضیع وکان اشرف قائم
مولای لا امساک خلة عاذر	والبذل والاعطاء خلة حازم
زانت سواه وزانها فتهللت	بعد القطوب بثغر سعد باسم
عادت کجنات النعیم وطالما	الفیتها کسعیر نار جاحم
عنف علی بدر النضار کانما	عادت علاه اوانت بحر آئم

عذاوه فی الجد و فکان جوابه

النجل للخلفاء غیر ملائم

یعنی با امام مستضی که عالمیان از فروغ رویش همی استمارت کنند بگوی که ای بهترین کسی که دست همت بر خداوندان حاجت همی مانند ابر ریزش کند عالمی بر کنار سلسال نوال تو انبوه آمده و از زلال عطایت سیراب گردند و من بجانبی ایستاده و عطشانم و انتظار قلت انعام میبرم ولی از انبوه تشنگان هیچ نکاهد بلکه همی بیفزاید دست سخای تو بنیان خزائن ویران کند و بنیاد معالی آباد نماید ای شگفت که دستی در یکحال هم ویران سازد و هم آباد خزائن اندوخته را از نسیم و زر تهی کنی و با محامد و مکارم انباشته داری جود تو نام سلف از خاطرها فراموش ساخت و قبیله طی را از یاد کردن حاتم غافل داشت سیرت عمر بن خطاب در میان ما اعادت داد و بدان سیرت عادله دست ستمکاران مظلومان بر بست خلافت تو پس از مستجدچان است که خلافت مهدی پس از منصور چه تمامت مظالم مانند مهدی بصاحبانش باز گردانیدی و اموال مسلمانان بی آنکه هیچیک شکسته آید با ایشان پراکندی آنچه خلفاء سلف از متاع فانی فراهم کردند تو پریشان ساختی و آنچه ایشان از ثناء باقی پریشان داشتند تو فراهم آوردی اگر سلسله خلفا فی المثل قلاده لآلی باشند تو واسطه آن قلاده و اگر حقایق ایشان از عالم الفاظ تجلی کنند تو معنی آن الفاظی پس مادام که کبوتران بر شاخهای درختان آواز برکشند روزگار دولتت کشیده باد خدای سبحانه مهربان تر از آن است که خلق خود را غیر با پاسبان نخبنده مهربان بگذارد همانا خلافت پس از آنکه نابود گشته بود و این خلیفه بطرزی پسندیده

ابن خشاب نحوی

۳۵۲

بجای آن قیام نمود برخود بیالید و او انچنان است که بخل راخوی مردم عاجز شمارد وجود را صفت خدا و مذان حزم شناسد خلافت پیرایه دیگران بود و او خود پیرایه خلافت آمد و از اینروی روی خلافت از کرمکی کشود، کشت و دندانش بتبسم نمودار کشت و با آنکه عهدی دیر باز بسان زجیم بود اکنون مانند بهشت نعیم شد اینخلیفه بدرهای زرچنان از هم بپاشد که کوئی باستقام خلافت دشمن بوده اند و یا فرمان خلیفه را طغیان آورده اند مردم دون اورا بونور عطاوفرد سخا ملامت کردند درجواب آنقوم گفت کوه خلافت را از رذیله بخل عار است و دنائت نیت را با سرشت سلطنت چکار انتهی در کتب مغازی و سیر مسطور است که در سال پانصد و شصت و هفت هجری نورالدین محمود بن زنکی که از صنادید اتابکان موصل است و بلاد شامات نیز در حیطه تصرف داشت نامه بصلاح الدین یوسف بن ایوب کردی که پس از عم خود اسدالدین شیرکوه وزیر علویان مصر بود واز جانب عاضدلدین الله فاطمی بالاستقلال در مصر حکم میراند نوشت که بنیان دولت عبیدیان سخت شده وظیفه آنکه مقرر داری تا خطیبان نام ایشان از زبان بیندازند و بر منابر مصر بجای اسم عاضدلدین الله نام مستضئ بامرالله مذکور دارند صلاح الدین یعنی صلاح حال خویش ندانست چه بیم آن داشت که اگر دولت علویان برافتد نورالدین بر سلطنت مصر طمع بندد ولی چون از خلفاء بنی فاطمه نامی در میان نبود با آنکه مردم مصر هواخواه آن سلسله اند این اندیشه از وی منشی نگردد درجواب نورالدین نوشت مرا بدین امر جرات اقدام نیست که از شیعه اسمعیلیه اندیشمندم و از موافقت اهل این مملکت همناک نورالدین عذر وی نپذیرفت و در اینباب الحاح آورد تا صلاح الدین و نایب او قراقوش و سائر ارباب حل وعقد بر حذف اسم عاضد از صفحه مصر عهد استوار شدند و امیر عالم عجمی در جمعه اول از محرم آنسال که سال ثانی سلطنت مستضئ بود بنام او خطبه آغاز کرد چون خبر بدارالسلام رسید ارکان خلافت از این بشارت جشنی عظیم گرفتند و بغداد را چند شبانروز آذین بستند ابن خشاب در تهنیت این بشارت قصیدهٔ غرا سرود و در حضرت مستضئ بامرالله انشاد نمود این چند بیت از منتخبات آن قصیده است

يَقُولُونَ مِصْرٌ قَدْ أَبَانَتْ وَأَقْلَعَتْ ... وَقَدْ سَعِدَتْ مِنْ بَعْدِ شَقْوَتِهَا مِصْرُ

وَأَنَّى إِلَى آلِ النَّبِيِّ وَأَنَّتْ ... طَمَانِينَةٌ مِنْهُمْ وَكَانَ بِهَا وَعْرُ

وَهَلْ مِصْرُ إِلَّا أَبُو غَابَ بُرْهَةً ... وَعَادَ إِلَى مَوْلًى لَهُ أَمْرُهُ الْأَمْرُ

فَأَوْسَعَهُ صَفْحًا وَأَوْلَاهُ رَحْمَةً ... وَكَانَ لَهُ مِنْهُ التَّعَمُّدُ وَالْغَفْرُ

وَمَا ذَاكَ إِلَّا أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لَهُ ... لَدَيْهِ إِنْ اسْتَخْفَى وَلَا إِنْ نَأَى قَدْرُ

وَقَدْ كَانَ فِرْعَوْنٌ يَدِلُّ بِمُلْكِهَا ... وَيَقْهَرُهُ كِبْرًا وَإِنْ جَرَّ مُحْتَقَرُ

وَهَلْ هُوَ إِلَّا النِّيلُ مَدَّ لَهُ يَدًا ... عَلَى قَدْرِ مِنْهُ وَيَحْمِلُهَا الْجَزْرُ

فَأَوْبَقَهُ طُغْيَانُهُ وَعُتُوُّهُ ... وَأَوْرَدَهُ فِي الْيَمِّ الْتَجَرُّ وَالْكُفْرُ

وَقَالُوا لِمُوسَى إِذْ أَتَاهُ بِآيَةٍ
هِيَ الْآيَةُ الْكُبْرَى لَأَنْ ذَا سِحْرُ

ابن خشاب نحوی

۳۹۸

یعنی میگوید ملک مصر از آئین سرکشی باز گشته و از طریق طغیان باز ایستاده و پس از شقوت نیک بخت گردیده و بخاطر آن پیغمبر مراجعت جسته و از زشتی که داشت اطمینان یافته همانا مصر فی المثل بنده بود که زمانی از مولای خود بگریخت و دیگر بار از راه اطاعت بدرگاه مولای مطاع خویش باز گشت و مولای وی رحمت و عفو خود را شامل او ساخت و از جرم فرارش درگذشت و این بخشش و آمرزش از آن شد که او را در حضرت مولی قدری لایق نبود و بفرار و تسرارش عنایتی مبذول نمیفرمود چه مصر همان ملک است که فرعون سلطنت آن میتازید و از آنکه نهری از نشیب کوشک وی روان بود میبالید و بلسان تجبر و تجر آلیس لی ملک مصر و هذه الانهار تجری من تحتی میگفت آیا مراد بآن نهر نیل است که بگاه مدار زانی و فراوانی میشود و بگاه جزر قحط و غلا کرده و از اینکه نه مملکتی که ترقی و تنزل تسعیر آن بر وی منوط است فرعون را طغیانی پدید گشت و کفرانش عاقبت در گرداب هلاک انداخت و مردم این کشور حضرت کلیم را که با معجزاتی عظمی و آیاتی کبری که عصا بود بدعوت ایشان برخواست ساحر خواندند و آن حضرت را بجای استاد دانند همانا ابن خشاب در صدر این قصیده تصنعی تازه بکار برده چه شعرا در فتوحات سلوک کشوریرا که گشوده شده مدح نمایند و در وصف آن مبالغت جویند و او بر خلاف عادت ملک مفتوح را فتح نموده و از وظیفه مدح خلیفه بیرون نرفته و این از قدرت خاطر شاعر است که موضوع ستایش را بمذمت یاد توانند کرد و معانی قادحه در آن ابتکار توانند نمود چنانکه ابو القاسم محمد حریری دینار را بعد از توصیف تزئیف کند و امیر المومنین علی سلام الله علیه که خداوند فصاحت و خلاق معانیست دنیا را تارة بذم و تارة مدح فرماید ابن خشاب در مدح مستضئ گوید

اذا هطلت نعماه غیث و دیمة ... و ان ضحکت فتراه فالبحر و النهر

بکل امام عادل فخر عصره ... و بالمستضئ البر یفتخر الدهر

نوی الخیر من قبل الخلافة قلبه ... فصدقه الاحسان و النائل الغمر

به تفخر الاملاک فی افق العلی ... و یزهی به العباس و الحجة الحبر

علیه من اللاهوت نور و هیبة ... لها یذعن العاصی و یستعبد الحر

اذا شاء امرا فالقضاء مؤید ... لما شاء و الاقبال یتبع النصر

له فکر لماحة کل غائب ... اذا دجت الافکار و تعقم الشعر

تبسمت الدنیا بذکر خلیفة ... تهنی به الایام و الخلق و العصر

یخیل لی انی بمدحک صاعد
الی الافق الاعلی و منکب لی البر

و من کانت الشعراء دون محلة ... فبالین شعری کیف یذکر الشعر

و ان حیاة الناس و الملک و الهدی ... امام الوری فی ان لذلک العصر

یعنی چون نبخشش نماید کوفی باران و ابر است و چون آموزش کند کوفی دانشمند و دریاست بهر پیشوایی داد کرد که مانند مستضی نیکو کار افتخار روزگار باشد و هر نباز د از آن پیش که بخلافت نشیند اندیشه خیر در خاطر جای داد و بگاه خلافت بعام عام و همت بی نهایتش تصدیق آن اندیشه نمود خلفا و نبی هاشم بوجود او افتخار میجویند و بنای اعلایش عباس و پسر او عبد الله حیر بوی میبالند براو از عالم لاهوت بیتی است که هر طاغی برای آن طریق اذعان پوید و هر آزادی راه عبودیت گیرد چون اراده ملوکانه اش بانجام امری تعلق جوید بر طبق مشیتش قضاء تایید کند و نصرت از دنبال اقبال آید و او را خاطری است دور اندیش که چون در کاری افکار از رفتار باز ماند رای رزین وی عاقبت هر امر دریابد و خاتمت هر عمل مشهود دارد چنین خلیفه که روزگار و خلق آن بوجودش همی تهنیت گویند و بنا بتسم لب گشاید من در حال ستایش چنان می اندیشم که گوئی بعالم بالا همی صعود کنم و سزای ستایش همی اندوزم کسی که مقام رفعتش فوق ستاره شراست نظام شرف ثنای او چگونه تواند رسید عمرت جاوید باد که بقاء خلق و خلافت و اسلام در بقاء تو است شیخ ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابن خشاب در شعبان پانصد و شصت و سه هجری رنجور شد و مرض وی بیست روز طول کشید و من بعیادت او رفتم دیدم نفس حبس شده چون مرا دید از حال خود شرح داد و در روز جمعه دویم رمضان از آن سال در گذشت و روز شنبه در باب جامع سلطان بر او نماز گذارده در مقبره احمد بن حنبل قرب مزار بشر حافی بخاکش سپردند هم ابن جوزی در منتظم آورده که عبد الله جبائی که یکی از صلحاء و زهاد بود برای من حکایت کرد که پس از وفات ابن خشاب شبی او را در واقعه دیدم بر حالتی که چهره اش بر افروخته و روشن بود گفتم خدای سبحانه با تو از چه روی معاملت فرمود گفت از روی فضل و کرم گفت ترا داخل بهشت کردند گفت آری حضرت آمرزید کار از کنام آغماض نمود و از خودم اعراض فرمود گفتم از تو اعراض کردند گفت آری و اجنبی کثیر نیز از علما که بعلم خود عمل ننموده بودند اعراض کردند عماد اصفهانی مؤلف کتاب خریدة القصر در ذیل ترجمت او پس از تاریخ وفات گوید من بوقت وفات ابن خشاب در شام بودم شبی او را در واقعه دیدم پرسیدم مَا فَعَلَ اللهُ بِكَ یعنی خداوند با تو چه کرد گفت خَيْرًا یعنی خوبی و خوشی گفتم بِمَ رَحِمَكَ اللهُ الْأَدَبَا یعنی خدای تعالی بر ادبا رحم میکند گفت نَعَمْ گفتم وَإِنْ كَانُوا مُقَصِّرِينَ یعنی هرچه در طاعت مقصر باشند گفت يَجْرِي عِتَابًا كَثِيرًا ثُمَّ يَكُونُ النَّعِيمُ یعنی نخست خشم بسیار بیاید و عاقبت نیکو و خوش باشد مصنف روضات الجنات گوید ابن خشاب را کتب بسیار بود و تمامت آنها را در زمان حیات بر طلاب و علما وقف نمود و مصنفات او بدین شرح است

شرح جمل جبر جانی و آنرا کتاب المرتجل فی شرح الجمل نام نهاده و از اواسط کتاب ابواب چند از شرح مهمل گذاشته شرح لامع ابن جنی بانجام نرسیده کتاب الرد علی بن بابشاذ فی شرح الجمل

ابو معشر منجم بلخی

۳۶۰

کتاب الرد علی البرزی فی تهذیب الاصلاح شرح مقدمه وزیر ابن بصیره در نحو گوید ابن بصیره او را بازاء این شرح هزار دینار صله داد الرد علی الحریری فی مقاماته شیخ عبد الله ابن برّی مقدسی که از نحاة مائه سادسه هجری است بر آن کتاب ردی نوشته و حریری در مقاماتش انتصار نموده ولی خود بر درة الغواص حریری ردی جداگانه نگاشته

چنانکه در تفصیل تصانیف او مذکور داریم

ابو معشر جعفر بن محمد بن عمر المنجم البلخی

از مردمان بلخ و از بزرگان منجمین است و در عصر خود پیشوا و استاد اصحاب نجوم بوده و هم در علم تاریخ و اطلاع بر سیر ملوک فرس و حالات دیگر طوایف رتبت بلند داشته و در نزد الموفق بالله عباسی که برادر المعتمد علی الله است منجم بود و در عنفوان عمر و بدایت امر از علمای منقول و اصحاب حدیث آمده و در جانب غربی بغداد در حوالی دروازه خراسان منزل داشت و با فیلسوف منجم یعقوب بن اسحق بن صباح کندی که از افاضل حکمای فلاسفه و انبا و ملوک عرب است پیوسته عداوت مینمود و او را تشنیع کردی که عمر گرانمایه را نبایست در تحصیل علوم فلسفه صرف نمود پس مردمان علیرا بروی میشوراینید تا آنکه کندی از تشنیعات بی دریغ که ازوی میرسید بتنوه آمده شخصی را بر بلخیت تا در نظر او علم حساب و هندسه را جلوه داد و او را بتحصیل آنها تحریض و ترغیب نمود لاجرم ابو معشر بچند بتحصیل آن دو علم پرداخته بتکمیل آنها راه نیافت تا در آن اوان که چهل و هفت سال از سن او گذشته بود در نزد علمای احکام نجوم بتحصیل کمر بست پس کندی با آن تدبیر صواب شر او را از خویش بگردانید بالجمله ابو معشر در علم نجوم و احکام یگانه دهر و سرآمد روزگار خود گردید و با محمد بن سنان نسائی و سند بن علی مأمونی معاصر بوده گویند بشرب خمر مداومتی تمام داشت و چون قمر زاید النور و متملی میشد او را مرض صرع عارض گشتی در خلافت المستعین بالله عباسی امر برا مطابق واقع استخراج کرده قبل از وقوع اخبار نمود خلیفه را این معنی ناپسند افتاد او را تبازیانه چند ادب و آزار داد بدانجهة همواره میگفتی حکم صواب را که پاداش چنان است در حکم خطا چه مکافات خواهم دید و هم از او اصابات غریبه و احکام بدیعه بسیار نقل کرده اند هردانا میداند که آنچه حکایت کرده اند عرجزری نیست و هر خبر محتمل صدق و کذب تواند بود و منجمله آورده اند که ویرا نزد پادشاهی مکانت و منزلتی بود و پیوسته از قضایا و مغیبات استخراج نموده عرضه حضور مینمود وقتی یکنفر از مقصران از بیم جرم خویش و سیاست پادشاه در خانه پنهان شد و چون از اصابات و استخراجات ابو معشر آگاهی داشته احکام غریبه از او دیده بود

برانگونه تدبیری بکار برد در طشتی خون بسیاری ریخت و ماهی از طلا بر روی طشت نهاد و خود بر بالای آن ماهی جای گرفت پادشاه فرمان داد تا جاسوسان در جستجوی آن مقصر جد بلیغ و سعی وافی بکار برند از وی نشانی نیافتند ناامید شدند ناچار ابومعشر را خواسته مقصر را از وی طلب کرد پس ابومعشر برای تحصیل مطلوب نسبت و قواعد استخراج بکار برد چون در جواب نظر کرد زیاده متحیر شد و هر لحظه حیرت بر حیرت می افزود پادشاه گفت تراد استخراج هیچ حکم عاجز و مبهوت نیافته ام و نیک باز کوتا چه باعث شده است که مبهوت مانده و جوابی نمیگوئی گفت سکرف دریائی و شکفت کوهی در جواب خارج شده و من یقین دانم که در روی زمین بدانگونه کوه و بدان سان دریائی نباشد پس بنظر آید دریای خونی بکوه طلائی احاطت دارد و آن مقصر فرازان کوه پنهان کرده باز بفرمان پادشاه تکرار عمل کرد دوم بار نیز چنان یافت که اول بار دیده بود گفت جواب همان است که دیده ام و امر همین است که شنیده اید چون پادشاه از هر راه ناامید شد فرمان داد منادیان در آن بلد ندا در دادند که مقصر و هر آنکس که او را پناه داده در امان پادشاه باشند چون مقصر ندای امان شنید آسوده خاطر بحضور شتافت پادشاه او را از مامن و کمینگاه خویش باز پرسید او تدبیر خویش بعرض رسانید پادشاه را از حیلت او شگفت آمده بر نظر صائب ابومعشر تحسین نمود و این حکایت را باشخاص معتمد نسبت داده اند چنانکه علامه دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم و معادن در برج سوم از فلک السعاده بتفصیل آنرا نوشته است و ما آن عبارات را بعینها نقل میکنیم روایت شده است که چون هلاکوخان دارالخلافه بغداد را مفتوح ساخت ابن حاجب نحوی از خوف سلطان الحکما خواجه نصیر الدین طوسی که سابقه عداوتی مابین آنها بود مختفی شده از خوف اینکه مبادا خواجه بر آنچه سؤال ملکی یا قرعه رمالی از موضع او خبردار شود طشتی را طلبیده و در او خون ریخت و در میان خون ماهی از طلا نهاد خود بر روی ماهی نشست و خواجه از قاعده استخراج خبایا موضع او را استنباط کرد او را در کوهی از طلا دید که آن کوه در میان دریائی خون بود از نهایت حیرت بیکره تا انگه او را بچنگ دیگر دست آورد چون از موضع وی سؤال کرد تفصیل را بیان نمود مایه تحیر هلاکوخان و سایرین شد و چنان انگه میانه زمان خواجه و ابن حاجب مدتی فاصله است و فتح بغداد در سنه ششصد و پنجاه و شش هجری اتفاق افتاده چنانکه شاعر گفته

سال هجرت ششصد و پنجاه و شش روز یکشنبه چهارم از صفر

شد خلیفه پیش هلاکو روان دولت عباسیان آمد بسر و وفات ابن حاجب ملقب بجمال الدین چنانکه در تاریخ ابن خلکان مذکور است بیست و ششم شوال سال ششصد و چهل و شش در اسکندریه واقع شده و همین حیرت سید نعمة الله جزایری در زهر الربیع کرده و نسبت این قصه را بابی جعفر منجم میدهد که یکی از ملوک مجهول الاسم شخصی از اکابر دولت خود را که مقصر شده بود خواست بدست آرد آن مرد همین حیله را ورزید و ابوجعفر این حکم را کرد و بعد از آنکه سلطان از او درگذشت خود حیله را بیان نمود این نیز کذب محض است و از قبیل هذیان واف نخواهد بود در تاریخ ابن خلکان این حکایت را از ابومعشر بلخی روایت کرده و خواجه در شرح شصت و یکم

ابومعشر منجم بلخی

۳۶۲

ازنزهه بطلمیوس گوید گفته اند که ابراهیم مهدی در وقتیکه از مأمون پنهان شده بود در بغداد یکی از منجمان در نزد او تردد کردی روزی مأمون منجمان را سئوال کرد از مکان ابراهیم ایشان در طالع وقت نظر میکردند آن منجم گفته بود تا طشتی بزرگ را آب ریخته بودند و کرسی در میان آب نهاده و ابراهیم را در کرسی نشانده منجمان گفتند او در کشتی است و بجانب هندوستان رفته است و هم آورده اند که انگشتری پادشاه در حرم سرا مفقود شد از آنروی نهایت خشمگین و اندوهناک گردیده ابومعشر را خواسته انگشتری از او طلب کرد و سوگند یاد نمود که اگر یافت نشود چند کس از اهالی حرم را زهر قهر بچشاند پس ابومعشر از تقاعی مکرفت و در طالع وقت نظر انداخت بعد از تأمل عرضه داشت که انگشتری سایه خدا را خدا فرا گرفته عاکفان حضور را از آن سخن تعجب دست داد بعضی از مردمان نادان بر آن جواب بخندیدند چون تفحص نهایت رسید انگشتری در میان مصحف بالایی لفظ جلاله یافتند در بعضی کتب قصه نقل شده است اگرچه خردمندان اینگونه قصص و حکایات را در سلک فسانه و هذیان منحرط میدانند ولی محض اشتغال خاطر در رشته تحریر برآوردیم ابومعشر حکایت کند در هندوستان پادشاه دانشمندی بود که از دقایق و اسرار نجومیه اطلاع کامل داشت و بقوت ریاضت ستاره مریخ را در قبضه تسخیر آورده بود اتفاقا از سلاطین همسایگان وی پادشاهی او بخصومت برخواست و با سپاه بسیار بمملکت او یورش آورد و او را در خاطر نمی گذشت تا لشکر دشمن نزدیک شد پنهانی بستاره مریخ که در قبضه تسخیر داشت شکایت برده هلاک دشمنان را از وی درخواست کرد پس شبی با خاصان خویش در بزم عشرت نشسته که ناگاه ظرفی از نحاس بشکل مثلث از هوا در آن بزم فرود آمد چون در آن ظرف نظر انداختند سری دیدند که هم در آن ساعت از بدن جدا شده بود و خون تازه میریخت حاضران را از مشاهده آن حال هراسی بخاطر رسیده از مجلس فرار کردند پادشاه با کمال وقار در تکیه گاه خویش نشسته بر اضطراب و هراس آن کرده نخندید چون لختی بگذشت فراریان جمع شدند پادشاه گفت همانا دشمن ما را مریخ بکشت و این یک سر او است که زینت بزم عیش شده و این اقبال و فیروزی از نتایج آن روزی است که من تن بریاضت داده و مر ابجنون و بیخردی نسبت میدادید اکنون که بر فوائد آن زحمات آگاه شدید بهر دانید که سخنان شما زیاده بیجا و ناملایم بود محض عفو و اغماض که شعار سلاطین است از سخنان ناهنجار درگذشتیم پس حاضران زمین ادب بشکرانه عفو و اغماض بوسه دادند آنگاه ایشان را گفت هیچ دانید که این ظرف از چه روی بشکل مثلث پذیرفته گفتند پادشاه بهتر داند گفت هنگامیکه ما بدان ریاضت کمر بستیم ستاره مریخ را که منظور بود در تثلیث شمس بود بدینجهت این ظرف مثلث گردیده پادشاه مقتول را پسری بود از سر قتل پدر مستحضر شد بقصد مکافات برخواسته در تسخیر مریخ بنشست و با چهار هزار از براهمه برای دعوت و ریاضت منزل گزیده در درون منزل با آداب مقرره مشغول شدند چون یکماه بگذشت صاعقه از آسمان فرود آمده همه را یکبار بسوخت در تفسیر کبیر در ذیل آیه و لا تذرن آلهتکم الخ از ابومعشر حکایت شده که بدعت بت پرستی از کردهای ناشی پدید آمد که خدا را جسم و صاحب مکان دانند حیران گردیدند

ابومعشر بلخی

۳۶۳

عقیدت آن است که خداوند نوری است بزرگترین نورها و در فراز عرش جای دارد و ملائکه که در اطراف عرش حلقه زده نورهائی باشند که از آن نور اعظم بسی کوچکتر و بحسب این عقیدت بتی بزرگ برطبق نور اعظم و تنهای کوچک برطبق نور کوچک ساخته پرستش کردند بدان نیت که ما خود خدا و ملائکه را عبادت میکنیم بالجمله ابومعشر زیاده از یکصد سال عمر کرد و در سال دویست و هفتاد و دو هجری در شهر واسط از دنیا برفت و در فنون علم خاصه علم نجوم تصنیفات و تالیفات شریفه بدین تفصیل یادگار بگذاشت کتاب الطبایع کتاب الالوف کتاب المدخل الکبیر کتاب القرانات کتاب الدول والملل کتاب الملاحم کتاب الاقالیم کتاب الهیلاج والکدخدا کتاب المقالات کتاب النکت کتاب زیج کبیر که جامع اکثر علوم فلکیه است لیکن در آن کتاب متعرض براهین و استدلال نشده است کتاب زیج صغیر معروف بزیج قرانات کتاب مدخل صغیر کتاب زیج هزارات که شصت و چند باب است کتاب موالید کبیر کتاب موالید صغیر که تمام نکرده است کتاب هیئات فلک کتاب الاختیارات علی منازل القمر کتاب طبایع الکبیر کتاب السهمین و اعمار الدوله کتاب قران النحسین فی برج السرطان کتاب الصور و الحکم علیها کتاب المزاجات کتاب اضواء کتاب المسائل کتاب اشباه علم النجوم کتاب الظل و الاشکال که تمام نکرده کتاب الجمهره در آن کتاب جمیع اقوالیکه در باب موالید گفته جمع کرده است کتاب الاصول کتاب تفسیر المنامات من النجوم کتاب القواطع علی العلامات کتاب زیج القرانات و الاحتراقات کتاب الاوقات علی اثنا عشریه الکواکب کتاب سهام الملوکات و المبوسات کتاب طبایع البلدان کتاب الامطار و الریاح بعضی گفته اند که سندبن علی منجم مامونی کتاب مدخل که از مصنفات شریفه وی بوده بابی معشر بخشیده است وی آن کتاب را انتحال نموده و بخود منسوب داشت زیرا که وی در کبر سن تعلم نجوم نمود و رتبه تصنیف چنان کتابی نداشت و همچنین کتاب هشت مقاله که در موالید است و کتاب دیگر که در قرانات است از تصنیفات سندبن علی منجم بوده اند فائده چون در احوال ابومعشر گفته شد که چون قمر زاید النور و تمثلی شدی بر او حالت صرع روی دادی ناچار از آثار طبیعیه قمر مجملی باز گوئیم باید دانست این گونه اثرها از آثار طبیعیه قمر است و ربطی باحکام نجوم ندارد مثل اینکه مواجهه خسوف و کسوف و رؤیت اهله از قوانین حساب است و خارج از قواعد احکام بدانکه قمر را که کوکب مخصوص ارض است آثار طبیعیه بسیار است چنانچه علامه شیرازی در شرح قانون دوازده اثر طبیعی برای قمر ذکر کرده و اعتضاد السلطنه وزیر علوم در فلک السعاده هشت اثر دیگر نیز از کتب معتبره بر آنها اضافت آورده گوید آثار طبیعیه قمر که در نیمروز ماه پدید آید نخست اثری در دریاها پدید کند که جزر و مد دریا بدانجهت حاصل گردد دوم زیاد شدن مخ حیوانات و مغز قلهای ایشان و پرشدن پیضه مرغان و زیاد شدن شیر در پستانها است سیم زیادتی اخلاط بدن است بدان مشابه که بظاهر جلد آیند و رطوبت بخشند چنانچه نقوست و نرمی بدن بیشتر میشود چهارم سرعت نضج و بدست آمدن میوه جات است پنجم جریان خون حیض است که در بیشتر اوقات

در نیمهٔ اول ماه پدید آید ششم زیادتی موی حیوانات است در طول و عرض و نفوت اهتم آنکه در مهتاب بخواهد رطوباتی در ایشان بهم برسد چنانکه آن رطوبات باعث استرخاء بدن و فتور حرکات شود هشتم اگر گوشت حیوانات را در ماهتاب بیاویزند یا بر زمین بگذارند در طعم و بو تغییر پذیرد نهم آمدن ماهیان دریا و رودخانها از قعر آب بظاهر آب و سمن زیادی است که در آنوقت بهم رسانند دهم چون غرس اشجار کنند و قمر زاید النور باشد درختان قوی شوند و زودتر مثمر و بارور گردند یازدهم معادن و چشمها در نصف اول ماه زیاده شوند دوازدهم حشرات الارض از سوراخها در نصف اول ماه بیشتر در آیند سیزدهم ثمرات بقلیه مانند میوه جات در نیمهٔ اول ماه زودتر بدست آیند چهاردهم دهاقین سیما اهالی اصفهان آزموده اند که چون قمر زاید النور باشد خربزه بیشتر بطرقد پانزدهم صرع مصروعین است که در امتلا و زیادتی قمر بیشتر عارض شود چنانچه گفتیم ابومعشر را هنگام امتلأ قمر در هر ماه دست دادی شانزدهم امراض عامه مانند طاعون و وبا در زیادتی نور قمر اشتداد یابند هفدهم ظهور مرضی است که اهل اروپا ضبط کرده اند و آنرا بزبان لاتین سنتی نه وین خوانند و آن شبیه صرع است گویند از خوابیدن در ماهتاب پیدا شود هیجدهم دهاقین تجربه کرده اند در وقتی که قمر زاید النور است اگر حصاد کنند جانوری خورد و کوچک میان خوشه پدید آید و آفت بزرع رساند نوزدهم اگر درختی را در زیادتی قمر ببرند آفت بریشه او میرسد و در اغلب اوقات دوباره از آن ریشه درخت نروید بیستم در ازدیاد نور قمر شراب در خمها و ظرفها منقلب شود و کدورت پذیرد چه در آن بسیار شود این است خواص آثار طبیعیهٔ قمر که در کتب معتبره ضبط شده است اما سیاهی شدن کتان و قصب از تابش نور قمر زیاده مشهور است بطوریکه شعرا در اشعار خود ضرب المثل نموده اند

جمال الدین عبد الرزاق اصفهانی گوید

کس نه بر آفتاب نور چراغ آورد کس نه بر ماهتاب خلعت کتان برد

و استاد الحکما در آثار الباقیه گوید عجیب ترین آثار قمر شرحی است که ارسطاطالیس معلم اول در حجر القمر بیان فرموده گوید بر حجر القمر نقطهٔ زرد فامی است چون نور قمر روی بزیادتی گذارد آن نقطه منبسط شود بطوریکه قمر چون بکمالت بدریت رسد آن نقطه تمام آن سنگ را فرا میگیرد و اطبا در طی احجار نوشته اند حجر القمر که آنرا بزاق القمر و بهندی چندر کانت گویند سنگی است سفید مایل بغبرت سبک و شفاف که جذب نقره میکند و در حین زیادتی نور قمر غبرت آن مبدل بسفیدی میگردد و در مغرب و بلاد عرب یافت میشود و گویند شبنمی است که بر سنگها هم رسیده متحجر می شود

ابوالعلاء احمد بن عبد الله بن سلیمان التنوخی المعری الادیب الشاعر

خود منفرداً بجلیهٔ فضل آراسته بود بلکه اجداد و پدر و اعمام و برادرش از سابقین و لاحقین در سمط علمای منظم و قضاوت معزه همواره در قبضهٔ اختیار ایشان مسلم بود در روز جمعه بیست و هفتم ربیع الاول

ابوالعلاء معرّی

سنه سیصد و شصت و سه هجری هنگام غروب آفتاب بعرصهٔ ولادت قدم نهاد و در سال سیم یا چهارم بمرض آبله مبتلا شده در سواد دیده بینایش بیاض عارض گشت و هم چشم چپش از نشو رمدی نابینا شد خود گوید که از اضطراب الوان خبر سرخی نشناسم چه در سن صبی که از آن مرض حلیف بستر بودم جامه که در تن داشتم بصبغ عصفر رنگین بود بمقتضای دم که مادهٔ مرض بود همواره بدان جامه نظر میدوخت و نمیدانست در خاطرم جای گرفته چنانکه توانم تصور نمود و چون ده و اند سال از عمر وی بگذشت و در قریحت خاطر و سلامت ذوق رتبت کمال یافته تصنیف در الفاظ کربست شاعری فحل و سخنوری ماهر شد علوم عربیه و ادبیه را در معرّه نزد پدر تحصیل نمود و از آنجا بجانب حلب رخت بربست در محضر محمد بن عبد الله بن سعد آنچه تحصیل کرده بود بر تبه کمال برساند آنگاه صوب دار السلام بقصد عزم نمود وارد بغداد شد در آنجا باقاده و استفاده بگذرانید گویند مدرس ابو الحسین علی بن عیسی ربعی نحوی را اختیار کرده بدان مدرس درآمد و چون نظر ابو الحسین بروی افتاد بانگ برآورد که نابینا جانب بالا گراید و برا آن سخن بدآمد و برنجید و از آن محضر خارج شده سپس در آنجا قدم ننهاد و بمدرس عبد الله بن حسین بصری حاضر شده علم احادیث از او فرا گرفت و ابو القاسم علی بن المحسن التنوخی و خطیب ابو زکریای تبریزی و محمد بن احمد بن فورجهٔ البرقی و جبردی و خلقی دیگر آن علم را از او بپا موختند بالجمله پس از زمانی در علوم عربیت و مراتب ادبیت و انواع معقول و اصناف منقول مجموعه گردید و در آداب شعر و دقایق بدیع بر اقران و اتراب فایق آمد و چون صیت کمالات و فضایل علم الهدی سید مرتضی بمسامع وی رسیده بود روزی بمجلس شریف که سید المجالس بود قدم نهاد و چون نابینا بود کسی را لگد کوب کرد او را از آن صدمت زحمتی رسیده برآشفت و گفت این سگ کیست ابو العلاء گفت این نام را آن کس شایسته باشد که سگ را بنفاد اسم ندانند چون شریف این کلام بشنید او را بخواند و نزد خود بنشاند ابواب عطوفت بروی گشوده طریق استحسان مسلوک داشت از فضایل آن اعجوبهٔ عصر در تعجب شد سپس همواره در مجلس شریف حاضر شده در نزد او مکانتی عظیم یافت چنانکه در عداد شعرای مجلس شریف معدود است گویند ابو العلاء دیوان متنبی را شرحی بسیار جامع و نافع آورد و آنرا معجز احمد نامیدی و دعوی کردی که گویا متنبی از دیدهٔ دور بین مرا دیده و در این شعر مرا منظور داشته گوید

أنا الذي نظر الأعمى إلى أدبي ... وأسمعت كلماتي من به صمم

حاصل آنکه من آنم که جلوهٔ فضل و دانشم کور را بینا کند و صیت علم و ادبم کران را شنوا نماید از آن رویی در علو شان متنبی غلوی تمام داشت اتفاقا روزی در مجلس شریف از متنبی شاعر ذکری رفت شریف در معایب و نقایص او زیاده سخن براند ابو العلاء را ناخوش آمده تعصب و حمایت برخواسته گفت ای سید و مولای من هرگاه متنبی را هیچ شعر نبودی جز قصیدهٔ که مطلعش این است لک یا منازل فی القلوب منازل هر آینه در فضل و شرافت او کفایت کردی شریف از آن حمایت و حمیت در غضب شد غلامان را بفرمود

عصفر
نصر عین گیاهی است تخم آن را بکوبند و پوست سخت را دور افکنند تخم را بکوبند و آن را بخیسانند و رنگ میکنند و آن زعفران سنج مانند زعفران سنج میباشد

ابوالعلاء معرّی

۳۶۶

تا وارد شد پایش گرفته کشان کشانش از مجلس بیرون برد حاضران آنهمه خشم را سبب پرسیدند فرمود متنبی را اشعار قریده و غرا و قصاید نغز بسیار است غرض اکمو را از انتخاب این قصیده تقریض بوده چه در آن قصیده قریده این شعر مندرج است و خود آنرا مقصود دانسته

وَاِذَا اَتَتْكَ مَذَمَّتِی مِنْ نَاقِصٍ فَهِیَ الشَّهَادَةُ لِی بِاَنِّی كَامِلٌ

حاصل معنی آنکه هر ناقص از معایب و مثالب من سخن براند آن نقیصه جوئی بر کمال من خود شاهد عادل و گواه صادق است پس حاضران از آن دکاوت و فطانت زیاده در تعجب شدند و نیز آورده اند که روزی با شریف در حدود شرقیه سارق معارضت کرد و این شعر انشاد نمود

یَدٌ بِخَمْسِ مَآیِنٍ عَبْقَرِیٌّ اَدِیَتْ مَا بَالُهَا قُطِعَتْ فِی رُبْعِ دِینَارِ

تَنَاقُضٌ مَا لَنَا اِلَّا السُّكُوتُ لَهُ وَاَنْ نَلُوذَ بِمَوْلَانَا مِنَ النَّارِ

یعنی دستی را که خدا تعالی دیه او را پانصد دینار مقرر فرموده از فروت و دوراست که چون ربع دینار میبرد حاکم آن را میبرد یک شیئی را که هی پانصد دینار بها خواهند و که هی ربع دینار قیمت نهند این حکم متناقض از فتوای خرد دور است

عِزُّ الْاَمَانَةِ اَغْلَاهَا وَاَرْخَصَهَا ذُلُّ الْخِیَانَةِ فَافْهَمْ حِكْمَةَ الْبَارِی

یعنی چون دست انسانی عزت امانت منظور دارد بهای آن گران بود و چون مذلت خیانت در افتد قیمتش نازل پست گردد

و هم مردی از اهل مجلس شریف این بیت در جواب انشاد کرد

هُنَاكَ مَظْلُومَةٌ غَالَتْ بِقِیمَتِهَا وَهٰهُنَا ظَلَمَتْهَا هَانَتْ عَلَی الْبَانِی

حاصل آنکه چون دست را بناحق بر مذ مظلوم بوجوب حق عز اسمه رعایت مظلوم از دست مذهد از این روی کران بها باشد و چون بال مردم دراز شود ظالم بود و حق جل شانه ظالم را پست فرموده بدانجه قیمتش ربع دینار شود و برسیغی آن معنی را به نثر ادا کرده و گفته اند نثر

اَلْیَدُ لَمَّا كَانَتْ اَمِینَةً كَانَتْ ثَمِینَةً فَلَمَّا خَانَتْ هَانَتْ

یعنی چون دست را امانت باشد عزیز و گران بها بود چون خیانت نمود ذلیل و کم قیمت شود و در نظر ها رتبه او پست و خوار گردد و نیز او را با شریف مرتضی در مراتب توحید و قدم عالم مکالمات و معارضاتی است که از مخافت اطناب از آن در گذشتیم و اطلاع را بمطالعت کتاب احتجاج طبرسی و غیره حوالت کردیم با جمله مدت یک سال و هفت ماه در دار السلام بغداد اقامت نمود و از آنجا بعزه که موطن مالوفش بود عزیمت کرد در عرض راه فضائل شریف را جویا شدند این دو بیت انشاد نمود

یَا سَائِلِی عَنْهُ لَمَّا جِئْتَ تَسْئَلُهُ اَلَا هُوَ الرَّجُلُ الْعَارِی مِنَ الْعَارِ

لَوْ جُنَّهُ لَرَاَیْتَ النَّاسَ فِی رَجُلٍ وَالدَّهْرَ فِی سَاعَةٍ وَالْاَرْضَ فِی دَارِ

ابوالعلاء معرّی

۳۶۷

یعنی ای کسیکه مرا از عالمت شریف پرسیده همان تاشرح دهم وی مردی است که از کسوت ننگ و عار برهنه است هر گاه او را اطلاقات کنی عالمی را در یک شخص و دهریرا در یکساعت و اقطار زمین را در یک خانه دریافته و چون در سنه رحل اقامت انداخت عزلت و انزوا پیشه کرد اوقات شبانه روز بتالیف و تصنیف میگذرانید و طلاب علوم محض اکتساب معالی شده رحال کرده بحضرش فوج فوج می آمدند ابوالحسن شاعر مصیصی گوید در شهر معره مرا با ناپسندی درک صحبت اتفاق افتاد بحری دیدم زخار باطبعی سحار در تمام فنون چندان احاطت داشت که اساتید فن افاداتش غنیمت می شمردند و از افاضاتش بهره ها میبردند در بازی نرد و رندی بود یگانه و در علم شطرنج حریفی فرزانه و همواره از غلت کوری مسرت آغاز مینمود و پیوسته آن غلت را نعمت شمرده بشکرانه دهان باز داشت گفت مرا از ناپسندی همان سپاس که از ریست که مینیازرا از بینائی و در آن شهر لوای اشتهار برافراخت بدانشابه که از صیت فضایل خویش اطراف عالم و اقطار ارض را مملو نمود بزرگان ملت و اعیان دولت ارتباطش را خواستار و مفاوضاتش را مشتاق بودند و همواره از علماء و وزراء دارالخلافه او را رسائل و ذرایع در رسیدی و چون همواره در خانه خود نشستی و دیده اش از ابصار ممنوع بود از اینروی خود را رهین المحبسین نام نهاد چه خود پیوسته اسیر منزل و گرفتار عمی بود زمانیکه در معره اقامت داشت از سرعت انتقال و قدرت ضبط وی نوادر حکایاتی آورده اند چنانکه خطیب ابوزکریای تبریزی که از تلامذه اوست گوید روزی در مسجد معره در مجلس افاداتش حاضر بودم و مدت دو سال بود که از یاران دیار خود دیاری ندیده پیوسته ورود قاصد و نیل مقصود را منتظر بودم ناگاه مردیکه با من همسامان و همسایه بود در رسید زیاده مسرور شدم از مسرت و ابتهاج بپرسید گفتم مرا با این جوان در بلد و سامان مشارکت است و در منازل و بیوت مجاورت گفت هان برخیز تا از یار و دیار خود نشانی یابی و از کار و روزگار خویش بوی بازگوئی گفتم مرا افاداتِ سعادت قرین زیاده از آن حظ دهد که دیدن یکنفر از اهل سامان خود لاجرم تا افاضات بانجام نرسید با وی سخن آغاز نکردم ابوالعلا گفت در این مکان با انتظار نشسته برنخیزم تا باز گردی و هر مسئله که ناتمام مانده باز گویم نزد آن جوان رفتم سؤالها کردم جوابها شنیدم و باز گشتم از من بپرسید که این سخنان از چه زبان بود گفتم این خود لغت سرکان است گفت اگرچه معانیرا نیافتم ولی الفاظ را ضبط کردم و بی کماپیش با لهجتی نیکو ادا کرد از آن قدرت ضبط و سرعت حافظه مرا زیاده حیرت دست داد و نیز آورده اند که وقتی نزد وی شرح دادند که شتر سینه بر زمین نهد و بر آن بار مینهند و بی اعانت از جای برخیزد گفت چنان دانم گردن درازی دارد باید داد و قوت آن قادر بر حرکت باشد گویند او را سریری بود روزی در حال غیاب او در زیر هریک از قوائم آن درهمی نهادند چون بر آن سریر نشست بفکرت فرو رفته گفت مدانم سطح زمین بلند شده یا سقف آسمان پست گردیده و توهم آورده اند که ابوالطیب

طاهر بن عبدالله طبری در باب رطب یا عنب این بیت را پرداخته نزد ابوالعلا فرستاد

وَمَاذَاتُ دَرٍّ لَا يَحِلُّ لِحَالِبٍ ... تَنَاوَلَهُ وَاللَّحْمُ مِنْهَا مُحَلَّلُ

لِمَنْ شَاءَ فِي الْحَالَيْنِ حَيًّا وَمَيِّتًا ... وَمَنْ رَامَ شُرْبَ الدَّرِّ فَهُوَ مُضَلَّلُ

ابوالعلاء معرّی

۳۶۹

اذا طعنت فی السن فالحم ضیب وآکله عند الجمیع مغفل
وخرقانها للآکل فیه کرازة فما الحیف الرای فیهن ماکل
وما یجتنی معناه الا مبرز علیم باسرار العلوم محصل

حاصل معنی آنکه کدام جسم نامی صاحب روحیست که شیرش دوشند کار حرام است در هر حال چه هنگامیکه خود بجلیه حیات آراسته یا آنکه از زیور زندگانی عاطل باشد آنرا مباح شمارند ولی چون از خورد سالی بسال خوردی گراید گوشت او نیکو و پاکیزه شود و هر کس تناول کند از هوش و دانش بی نصیب گردد و چون در ابتداء نشو و نما آنرا در کام گذارند دهانرا درهم کشد اینک فاش گویم در بوستان فضل از نهال این معما کمس تواند میوه مقصود چیند که خود مانند کلستانی با لوان فضایل و از هار کمالات مزین و آراسته باشد

جوابان عن هذا السؤال کلاهما صواب وبعض القائلین مضلل
فمن ظنه کرما فلیس بکاذب ومن ظنه نخلا فلیس بجهل
لحومها الاعناب والرطب الذی هو الحل والتدر الرحیق السلسل
ولکن ثمار النخل وهی غضیضة تمر وعض الکرم یجنی ویؤکل
یکلفنی القاضی الجلیل مسائلا هی النجم قدرا بل اعز واطول
ولو لم اجب عنها لکنت بجهلها جدیرا ولکن من یود ویقبل

حاصل معنی آنکه این نغز معمارا دو جواب صواب است هر کس منظور را بوته انگور پنداشته حدس صائب و در ظن خود صادق است و هر کس نخل انگاشته او نیز نشناخته راه علم نزدیک و از طریق جهل دور است چه گوشت رز و نخل که مباح باشند انگور رطب است و شیرانها که حرام و ممنوع است شراب سیال خوشگوار است لیکن شبرا با این مضامین مناسبت بیشتر است چه غوره را کرازت نباشد و چون در دهان گذارند باعث انقباض شود قاضی جلیل الدین مرا مسائلی در آنچه که در علو منزلت مانند ستارگانند بلکه بر بسیارکان هم برتری و تفوق دارند دهد گاه نتوانم از آن معما پرده برداشم مرا ننگ نباشد ولی دوستی کبیری است که هرنادانرا جوهر علم دهد و هر بیخرد را خردمند کند مرد نامرا در باب اعتقادات اقاویل و عقاید بیست تبعضی آورده اند که الحاد و زندقه داشته برخی نوشته اند اصول مذهبش با شک ریب آمیخته بود قومی گویند در اوایل حال سوء طریقت داشته و در اواخر عمر بشرف توبه و انابه فائز گردیده گروهی گویند که در تمام عمر شیخ شریف و دین حنیف آراسته و از فساد عقیدت پیراسته بود و جمیع کلمات و اشعار که بر فساد مشرب و انحراف مذهب او دلالت کند از نتایج طبع او نیست دیگران محض حسد بهم بافته و انشاء آنهارا بوی نسبت داده اند و هریک را بر اثبات مدعای خود شواهد و دلائلی است کسانیکه ملحدش دانسته اند مانند مذهبی و تفنن زانی گویند اشعار که بالاتفاق از نتایج افکار اوست بر صدق مدعی دلیلی ساطع و برهانی قاطع است چنانکه گوید.

اذا ما ذکرنا آدما وفعاله وتزویجه بنتیه لابنیه فی الحشا

ابوالعلاء معری

۳۷

عَلِمْنا بِأَنَّ النّاسَ مِن نَسْلِ فاجِرٍ وَأَنَّ جَمیعَ الخَلْقِ مِن عُنْصُرِ الزِّنا

یعنی هرگاه از آدم ابوالبشر یاد کنیم که دو دختر خود را در قید ازدواج پسران خویش بیاورد ما را معلوم و محقق شود که تمام مردم حرامزادگان و از نژاد فاجری باشند و اصل ایشان از زنا بوجود آمده قاضی ابو محمد یمنی آن دو شعر ناصواب را بدین دو بیت نغز جواب آورده

لَعَمْرُكَ اَمّا فِیكَ فَالقَوْلُ صادِقٌ وَیَكْذِبُ فِی الباقِینَ مِن شاءَ أَوْ ذَنی

كَذَلِكَ اِقْرارُ الفَتی لازِمٌ لَهُ وَفی غَیْرِهِ لَغْوٌ كَذا جاءَ شَرْعُنا

یعنی سوگند بجان خودت آنچه کوئی در حق خودت عین صواب و در بارهٔ دیگران خطا و دروغست چه در شرع نبوی اقرار مقر در حق خود مقبول و در بارهٔ دیگران مردود است و هم ابوالعلا گوید

هَفَتِ الحَنیفَةُ وَالنَّصارى مِثْلَما وَمَجُوسُ حارَتْ وَاليَهُودُ مُضَلَّلَه

اِثْنانِ اَهْلُ الأَرْضِ ذُو عَقْلٍ بِلا دِینٍ وَآخَرُ دَیِّنٌ لا عَقْلَ لَه

یعنی پیروان شرع انور و تابعان دین حنیف اقدام ایشان از طریق صواب لغزیده و براه خطا منعطف شده اند و طایفه نصاری صراط مستقیم هدایت از دست داده در وادی ضلالت و غوایت قدم نهاده اند و گروه مجوس در غرقاب فکرت و در ورطه حیرت فرو مانده ساحل نجاتی نشناسند و فرقه یهود از طریق قویم و منهاج مستقیم منحرف و در تیه گمراهی سرگشته و حیران مانده اند هر کس که بر ساحت غبراخیمه اقامت افراشت یا نظر تدقیق ازین دو گروه پیرون نباشند شطری آنانند که بحلیهٔ دین متحلی و از زیور عقل عاطل مانده اند و نیمی آنکسانند که بزیور دین آراسته و از حلیهٔ عقل تهی دست باشند و ذوالفضایل خسیکی ازین اشعار او را جواب گفته گوید

اَلدّینُ اَخْذَهُ وَتارِكُه لَمْ یَخِفْ رُشْدًا وَغَیَّهُما

رَجُلانِ اَهْلُ الأَرْضِ قُلْتُ فَقُلْ یا شَیْخُ سَوْءٍ اَنْتَ اَیَّهُما

یا شیخ سوء انت ایهما یعنی هر کس بحبل المتین دین معتصم شود و بعروة الوثقی شریعت از دست ندهد طریق نجات و راه هلاک ایشان بر کسی پوشیده نخواهد بود ای شیخ گمراه بد اندیش تو خود با حصر عقلی مرا مانرا از دو صنف پیرون دانی بمان بگو تا بدانم تو خود در کدام سلک خواهی بود و هم این چند شعر از اشعار اوست

وَما حَجَّ لِلأَحْجارِ بَیْتٌ كَوَشْمِ الخَمْرِ تَشْرَبُ فی ذُراها

اِذا رَجَعَ الحَكیمُ اِلى حِجاهُ تَهاوَنَ بِالشَّرائِعِ وَازْدَراها

یعنی چگونه مناسک حج را اقامت دارم و بجانب سنگهای خانه روی آورم یا آنکه در بام آن خانه بزم عشرت فراهم آورند و علی رؤس الاشهاد جامهای شراب نوشند در وقتی که حکیم دانشمند عقل خود را حاکم کند و داوری خواهد و میان شرایع راست بیند و بهر را از دست بهند هم او گفته

قُلْتُمْ لَنا صانِعٌ قَدیمٌ قُلْنا صَدَقْتُمْ كَذا نَقُولُ

ابو العلاء معرّی

ثُمَّ زَعَمْتُمْ بِلا زَمانٍ وَلا مَكانٍ لا نَقُولُوا
هٰذا كَلامٌ لَهُ خَفاءٌ مَعْناهُ لَيْسَتْ لَنا عُقُولُ

یعنی گویند که ما را صانعی قدیم باشد گوئیم که این سخن عین صواب است و ما را نیز در این عقیدت مشارکت است پس پند آنچه گفته‌اند زمان و مکان نشنوده و معبر است خوشتر آنکه بگویند این سخن در پرده خفا چنان محجوبست که عقل را بکشف آن حجاب دست رس نباشد مؤید این قول آنکه یاقوت گوید که در مذهب اسلام قدمی استوار نداشت و شربش با اعتقادات براهمه آلوده بود گوشت حیوانات تناول نمیکرد بر حشر و بعث رسل معتقد نبود مدت چهل و پنجسال زندگانی نمود حیوانی ذبح ننمود چنانکه این معنی از اشعار علی بن همام که در مرثیتش گفته و در محل خود ذکر میشود مکشوف گردد و کسی بدو گفت چونست گوشت حیوانات نخوری گفت مرا بر احوال ایشان رقت آید گفتند چگونی در سباع زیرا که غذای ایشان جز لحوم حیوانات نباشد اگر کوئی ایشانرا خالقی است و برحسب اشاره و اجازه خالق بعضی ماکول بعضی شوند همانا تو خود بدانها از خالق و صانع مهربان تر نباشی و اگر طبایع را مؤثر دانی و کوئی آن طعمه جوئی برحسب اقتضای طبیعت است پس طبیعی که برحسب عقیدهٔ تو مؤثر مصنوعات است و در صناعت آنها اینهمه حکمت بکار برده البته در این کونه احکام از تو حاذق و دانا تر است و نیز معاضد این دعوی آنکه قاضی ابو یوسف عبد السلام فرویني گفته روزی ابو العلاء بمن گفت ایقاضی هرگز احدیرا بجویناورده کفتم در غیر انبیا چنان است که کوئی ناگاه رکنش متغیر شد و گفت در میان مردمان جز تو از کسی نترسم و نیز آورده اند که روزی قاضی بروی در آمد از سخنان زشت و طعنهای مردم با او در میان آورد ابو العلاء به آشفت و گفت مرا چه ربط با مردمان و مردمانرا بمن چکار است من و اکذار و دام برای ایشان و دنیای ایشانرا قاضی گفت و نیز آخرت ایشانرا ابو العلا گفت ایقاضی و آخرت ایشانرا و اینکلام مکرر بمنمود و شیخ تقی الدین حکایت شده که در حق ابو العلا میگفت در دین حنیف اعتقاد ثابت و جازم و رای قائم و راسخ نداشت صلاح الدین صفدی گوید چون در آراء مختلفه و اقوال متفرقه مردم را در بارهٔ او و نظر دقت بنکری همانا رای صواب و قول حق باکسانی است که او را در دین حنیف باشک و ریب دانسته اند چه تناقض در کلام او بسیار است

چنانکه گفته

خُلِقَ النّاسُ لِلْبَقاءِ فَضَلَّتْ اُمَّةٌ يَحْسَبُونَهُمْ لِلنَّفادِ
اِنَّما يَنْقُلُونَ مِنْ دارِ اَعْمالٍ اِلى دارِ شِقْوَةٍ اَوْ رَشادِ

یعنی مردم برای هستی جاودانی خلق شده اند گروهی که پندارند مردمانرا فنائی خواهد بود هرآینه از طریقه عقل مستقیم دور افتاده اند پیوسته از عالمی بعالمی انتقال جویند چنانکه هرگاه از این عالم رخت بربندند بعالمی کوسرای جاودانی و دار جزا است بار کشایند و با انکه خود آن دو بیت را سروده این دو شعر را که سراپا با آنها منافقت دارد نیز گفته

ضَحِكْنا وَكانَ الضَّحِكُ مِنّا سَفاهَةً وَحَقَّ لِسُكّانِ الْبَسيطَةِ اَنْ يَبْكُوا

ابوالعلاء معرّی

۳۷۲

تحطمنا الایام حتی کأننا زجاج ولکن لا یعاد لنا سبک

یعنی خندیدیم و سنده ما از روی سفاهت بود چه ساکنان خطه غبرا باید بر حال خود گریه کنند زیرا که روزگار اجزاء وجود ما را درهم شکند بدانسان که گویا شیشه باشیم که کوفته شده باشد لیکن شیشه ببرت اولی عود کند و ما را صورت اولی حاصل نخواهد گردید پس بطرابلس رفت و در آنجا خزانی از کتب موقوفه بود بچند مطالعت آنها اشتغال جست و از علوم حظی وافر یافت و از آنجا بلاذقیه گذر کرد در آنجا راهبی بود که با قاویل فلاسفه اطلاع کامل داشت نزد او استفادت کرد از آنرو دیرا در اعتقاد تزلزل و تردد پدید گشت و اشعار بشهت آمیز میسرود چنانکه ذکر کردم سلفی گفته مراکمان آن است که در اوایل حال فساد عقیدت داشته بعد از آن توفیقات الهیه شامل حالش گردید بسعادت توبه و انابه فایز شد امارات و علاماتیکه بر صدق دعوی دلالت کند و گمان را بمقام یقین آورد روایتیست که اصحاب سیر در اینباب آورده اند چنانچه خطیب حامد از قاضی ابوالفتح حکایت کند زمانی که ابوالعلا با قتضای حب وطن در معره اقامت داشت من از پی تحصیل علوم و تکمیل فنون التزام خدمتش را اختیار کردم و همواره محض نیل مقصود با وی مخالطت داشتم وقتی درک خدمتش را غنیمت کردم و در سرای او در آمدم در حالتی که او مرا نمیدید و من میشنیدم که این اشعار را با تضرع و ابتهال بر زبان میراند

کم غودرت غادة کعاب وعمرت امها العجوز

احرزها الوالدان خوفا والقبر حرز لها حریز

یجوز ان تبطئ المنایا والخلد فی الدهر لا یجوز

پس چه بسیار دختر دوشیزه نازپرستان سیمین بدن که عجوزه دنیا او را بخاک سپرد و مادرش چندان زندگانی نمود که پیر و فرتوت شد پدر و مادرش از بیم سکاره ایام همواره او را در حرز حراست خود نگهبان بودند و اینک تنگنای لحد او را حصن حصین شده است قلم تقدیر بر لوح قضا چنین نگاشته است که هر نفس شربت مرگ چشد اگرچند روزی در این سرای فانی دیرتر زیست کند عاقبت از مرگ گریزی ندارد چه هیچکس در این عالم جاودان نماند قاضی گوید بعد از آن از سوز دل چنان آهی برکشید که مرا بر حال وی رقت آمد و این آیه را تلاوت کرد

إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ ۚ ذَٰلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ ۚ وَذَٰلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ ۝ وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلَّا لِأَجَلٍ مَّعْدُودٍ ۝ يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ ۚ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

بدرستی که در این که یاد کردم از نزول عذاب بر امتان گذشته هر آینه عبرتی است مر کسی را که بترسد از عذاب آخرت یعنی که تأمل کند در آن یا عالم شود با نکه انچه بامتان گذشته رسیده نمونه آن چیزی است که حق تعالی برای مجرمان مهیا ساخته در آخرت از آن نیز خبر شوند و در عمل صالح کوشند روز قیامت روزی است که جمع کرده شده از برای آن مردمان یعنی همه خلایق در وی جمع کنند و آن روزی است که حاضر کرده شده

در وی اهل آسمان و زمین و باز پس نمیدارم آنرو زرا که برای گذشتن مدتی شمرده شده و مقرر و معین یعنی تا آن مدت که حکمت مقتضی آن است منتهی نشود قیامت قائم نگردد روزیکه بپاید جزا آنرو زسخن نگوید هیچکس که او را نفع رساند از جواب یا شفاعت مگر بدستوری خدای و این موقفی خاص باشد که در او اجازت سخن کردن نباشد پس من از اهل موقف بدبخت باشد که بمقتضای وعید در دوزخ جای او بود و ایشان اهل کفر و طغیان باشند و بعضی نیک بخت که بموجب وعده بهشت مأوای او بود و آنها مؤمنان باشند و اهل فضل و صلاح آنگاه گریه و ناله آغاز کرد و صیحه برکشید و خود بر زمین افکند از هوش برفت بعد از چند لحه سر از خاک برداشت و غبار از صورت بزدود و گفت سُبْحَانَ مَنْ تَكَلَّمَ بِهٰذَا فَالْقَدِيمُ سُبْحَانَ مَنْ هٰذَا كَلَامُهُ و من مدتی در حالت او سیر مینمودم آنگاه بروی سلام کردم بعد از رد سلام گفت چه وقت باین خانه در آمدهٔ گفتم اینک بخدمت رسیدم ای سید و مولای من از جبینت آثار غیظ و خشم ظاهر است گفت آیاتی چند از سخنان پروردگار تلاوت نمودم بر من زیاده اثر کرد از آنروی حالم دگرگون شده قاضی گوید پس از مشاهده آن حالت بر من روشن گشت که عقیدتی درست و طریقی پسندیده دارد و چنان در اعتقاد و دین خود ثابت و جازم است که اصلاً شک و ریب در او راه نیافته شیخ کمال الدین در باره او غلوی تمام داشته و گفته جوهرة جاءت الی الوجود و ذهبت یعنی همانا در یتیمی بود که از صدف وجود برآمد و در بحر عدم پنهان شد ابن العدیم را کتابی است رفع التجری علی المعری نام نهاده در آنجا آورده است که ابو العلا را اعتقادی صحیح و درست بود و از شوائب شک و ریب منزه و مبرا بود و هر شعر که بر فساد طریقش آورده اند محض تهمت و بهتمت محض است ارباب حسد از راه عناد و لجاج از خود اشعاری بافته بوی نسبت داده اند چنانچه این شعر که بالاتفاق از نتائج طبع اوست بر این معنی شاهد صادق و برهان قاطع است گوید

حاولا اهوائی قوم فما ... واجهتهم الا بأهوائی
و قولونی بما لا یهم ... فغیروا بنتة اخوانی
لو استطاعوا لوشوا بی الی ... المریخ فی الشهب کیوانی

حاصل معنی انکه گروهی در پی ایذاء و اهانت من افتاده پس با ایشان برابر نشدم جز انکه بخواری من کمر بستند از عقاید باطله و مقالات فاسده خود بر من تهمت نهادند و صفای یاران موافق را کدورت نفاق آلوده کردند بالجمله در هر جا دست رس داشتند در اهانت و آزار من پا نهادند و اگر ایشان را بر آسمان راهی بود هر آینه بمریخ و کیوان از من سعایت میکردند و اشعاریکه بر حسن طویت او اشعار دارد بسیار است چنانچه خود گوید

لا اطلب الارزاق و المولی علی ... ان اعط بعض القوت اعلم ان ذا لقوت حقی

ابوالعلاء معرّی

۳۷۴

یعنی مرا چه افتاده که در پی تحصیل رزق باشم با آنکه خواجه روزی عبد را میرساند و من یقین میدانم که خدای مهربان هرچه عطا کند زیاده از استحقاق من بوده و هم در کتب معتبره کلماتی نظر رسیده که بر صفای مشرب او دلالت کند چنانچه مجلسی علیه الرحمه در کتاب بحار الانوار از ابو یوسف قزوینی حکایت کند که روزی با ابوالعلاء بمیان آوردم که شعرای قزوین را در ماتم خامس آل عبا علیه السلام مراثی شورانگیزی است گفت آیا تو هم در مرثیت آنحضرت شعری سروده باشی گفتم بلی این چند شعر که در نظر داشتم خواندم

رَأسُ ابنِ بنتِ مُحَمَّدٍ وَوَصِيِّهِ ... لِلْمُسْلِمِينَ عَلَى قَنَاةٍ يُرْفَعُ

وَالْمُسْلِمُونَ بِمَنْظَرٍ وَبِمَسْمَعٍ ... لَا جَازِعٌ مِنْهُمْ وَلَا مُتَوَجِّعُ

أيَقُضُّ أجْفَانًا وَكُنْتَ لَهَا كَرًى ... وَأمَنُّ عَيْنًا لَمْ تَكُنْ بِكَ تَهْجَعُ

كُحِلَتْ بِمَنْظَرِكَ الْعُيُونُ عَمَايَةً ... وَأصَمَّ نَعْيُكَ كُلَّ أذْنٍ تَسْمَعُ

مَا رَوَّضَتْهُ الْأمْنِيَّاتُ لَهَا ... لَكَ مَضْجَعٌ وَلِخَطِّ قَبْرِكَ مَوْضِعُ

حاصل معنی آنکه سر مقدس حسین شهید کربلا را قبول عذرا و فرزند سید الاوصیا را برنیزه بلند کردند و کسانیکه بر خود نام مسلمانی نهاده اند آن سر مقدس را می بینند و ناله عترتش میشنوند و هیچکس را در ماتم ایشان جزع و فزعی نیست دیدگانی که در پناه حمایت تو همواره در خواب ناز بودند با خواب الفت نمیگیرند و چشمهائیکه از سطوت و حشمت تو با خواب آشنا بودند اینک بخواب استراحت رفته اند هر چشم که بر آن سر مقدس افتاد کوری را کحل البصر کرد و هر گوش که آن افسانه را شنید ناشنوا گردید چون ابوالعلاء آن اشعار را استماع نمود گفت مرا نیز در ماتم آن حضرت اشعاری است این شعر را بروی بخوان

مَسَحَ الرَّسُولُ جَبِينَهُ فَلَهُ بَرِيقٌ فِي الْخَدِّ ... أبَوَاهُ مِنْ عَلْيَا قُرَيْشٍ جَدُّهُ خَيْرُ الْجَدِّ

یعنی انهر تابندگی و درخشندگی که در جبین مبارکش مشاهدت کنی از آن است که دست مبارک نبوی بر آن جبین مبارک مکرر سوده شده پدر و مادرش در قبیله قریش قدم بجائی نهاده اند که بالاتر از آن متصور نشود و جد امجدش از هر جدی برتر و بالاتر است گوید ابوالعلاء با حصول امانی و آمال سر قناعت پیشه کرد و طریق زهد پیش گرفت و از من همت از آن والاتر دید که از خطام دنیوی غباری بر آن نشیند و علو طبع را از آن بالاتر دانسته که با چیزی از خارف پست ناچیز علاقه گیرد از انواع مأکولات بعدس اکتفا نمودی و از ملبوسات و فروش به پشمینه و بذا قتصار جستی و از حلویات و فواکه بانچه قناعت داشتی گویند وقتی مستنصر علوی صاحب مصر آنچه از ذخایر و نفایس و اموال مخصوصهٔ خود در بیت المال داشت با و بذل کرد اصلا قبول ننمود با نجمله زمانیکه در معرّه بود مریض شد و چون سه روز از ابتدای مرض بگذشت شدت تب و حدت مرض تزاید گرفت و پیوسته گروهی از خویشاوندان و نبی اعمام و یاران بر بالینش حاضر بودند در روز سیم با یشان گفت اینک

ابو العلاء معرّی

مداد و قلم حاضر سازید مطالبی چند میگویم رقم کنید ایجاباً بالمسئوله حاضر کردند پس لب بسخن گشود و بعضی خرافات و خرافات بر زبان راند ابو محمد عبد الله متوفی گفت این ترهات بر اختلاط عقل و اختلال حواس دلالت کند چنان دانم که این دم و این ساعت اجل موعود در رسد مرغ روحش دم فرو بندد و بال بگشاید آنگاه بر پای حواسّ کسان و یارانش را تعزیت گفت و تسلیت داده از مجلس برفت فردا که روز چهارم مرض و دوم یا سوم یا سیزدهم ربیع الاوّل سال چهارصد و چهل و نه هجری بود در عهد خلافت القائم بامر الله عباسی وفات یافت و در فضائیکه با منازل خویشاوندانش قرب جوار داشت بخاک رفت و حسب الوصیّه این بیت بر قبرش ثبت نمودند

هذا جناه ابی علیّ وما جنیت علی احد

یعنی وجود من خود جنایتی بود از پدرم بر من و مرا جنایت بر کسی نباشد و این کلام مبنی بر اعتقاد حکماست چه ایشان را عقیدت آن است که ایجاد و ولد و اخراج او باین عالم جنایتی است بر او زیرا که او را در معرض آفات و حوادث درآورده و نیز دلالت کند که او را اولاد و اعقاب نبوده سلفی گوید از ابو المکارم که مردی ثقه بود شنیدم میگفت صد هشتاد شاعر بر مزار ابو العلاء گرد آمدند در یکهفته دو بیت ختم قرآن برای او هدیه فرستادند ابو ذکریا گوید هشتاد و چهار شاعر او را مرثیه گفته اند از جمله ایشان علی بن همام است که او را بقصیدهٔ مرثیه گفته این چند شعر را از آن ایراد کردیم

ان کنت لم ترق الدماء زهادة ... فلقد ارقت الیوم من عینی دما

سیرت ذکرک فی البلاد کانّه ... مسک یضمّخ منه سمعاً او فما

وادی الحجیج اذا اراد لیلة ... ذکراک اخرج فدیة من احرما

یعنی هر چند در حیات خود محض زهد و تقوی باعث ریختن خونی نشدی ولی در ممات خویش مایه خونریزیی گشتی و در عوض اشک از چشمهای من خونها جاری نمودی جمیع اقطار زمین را از نشر محامد و ذکر محاسن خود معطر ساختی گویا ذکر تو تودهای مشک بوده است هر کس گوید دهانش خوشبو گردد و هر کس شنود گوشش عطرآمیز شود از اینروی هرگاه حاجیان و محرمان خواهند از تو نامی برند نخست فدیه حاضر کنند سپس ذکر تو بر زبان رانند چه استعمال عطریات بر محرمان حرام است و چون تقصیر کنند فدیه واجب آید قطفی گوید در سال ششصد و پنج هجری نزد قبر او شدم دری داشت داخل شدم دیدم قبر را خاک و حاشیهٔ او کوفته و منطمس شده ابو العلاء را مصنفات بسیار است گویند کتب مصنفهٔ او را فهرستی است که خود املاء کرده و در آن صورت فهرست نوشته است مرا صدیقی بود که ابو الحسن نام داشت مجانکه از من شنید ند عمری بنوشتن مؤلفات من بگذرانید خدایش جزای خیر دهد

ابن ابی لیلی قاضی

۳۷۶

اسامی کتب ازاین قرار است

کتاب المعروف بالفصول کتاب فی القوافی کتاب الایک والعیون فی المواعظ کتاب تفسیر الغرر والدرر
کتاب سیف الخطبه کتاب نثر شواهد مجمهٔ کتاب دعای حرز الخیل کتاب تفسیر رسالة الغفران
تعالیق فی فنون شتی کتاب تفسیر اشلیسیوی کتاب مجد الانصار کتاب تاج المحرفه مواعظ السامر
کتاب یعرف بلزوم مالایلزم کتاب ذکری حبیب فی غریب شعر ابی تمام کتاب غیث الولید فیما یتصل بشعر الهذلیین
کتاب یعرف بالریاض المصطفی کتاب یعرف بالظل الظاهری کتاب مختصر الفصحی کتاب خطب الخیل یتکلم فیه علی السنتها
کتاب خطبة الفصیح کتاب لزوم اللزوم تفسیر کتاب لزوم مالایلزم کتاب شرح فیه ماجاء فی الذین قبله فی العرب
کتاب حماسة الراح فی ذم الخمر خاصه کتاب مواعظ البیت کتاب ثقة الواعظ سقط الزند ضوء السقط
تفسیر سقط الزند کتاب الصاهل والشاحج یتکلم فیه علی لسان الفرس والبغل کتاب لسان الصاهل والشاحج
تفسیر کتاب سابق کتاب التعاریف علی معنی کلیله ودمنه کتاب منار التعاریف تفسیر کتاب السابق رسالة
علی لسان ملک الموت کتاب علی بعض فضائل علی علیه السلام کتاب شرح سیبویه کتاب المجمل یتصل بکتاب
الزجاجی کتاب فی النحو یتصل باصلاح ابی علی الفارسی کتاب دیوان الرسائل رسائل الملکیه رسالة البنیه
رسالة الغفران رسالة الفرض کتاب خادم الرسائل فیما تضمنه ماخذه الرسائل کتاب فی المنظوم
یعرف بکتاب استغفروا استغفری کتاب اللامع العزیزی فی تفسیر شعر المتنبی که ازبرای عزالدوله نوشته

کتاب معجزة احمد فی شرح دیوان المتنبی

ابن ابی لیلی محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی الانصاری الکوفی

از مردم کوفه واز اجلهٔ فقها ووجوه قضاة عراق است پدرش عبد الرحمن درعداد تابعین صحابه معدود بود از امیر المومنین
علی بن ابیطالب وعثمان بن عفان وابی ایوب انصاری اخذ احادیث در وایات نموده وجدش ابو لیلی
درسلک اصحاب پیغمبر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید که ابو لیلی در وقعه جمل رایت باسعادت علی بن
ابیطالب راحامل بوده درآنجنگ بفیض شهادت فائز گشت مع الجمله ابن ابی لیلی درسال هفتاد وچهار
هجری در کوفه متولد گشت احکام شرعیه وسنن نبویه را ازشعبی بیاموخت ودرعداد اعلام عصر خویش
معدود آمد سفیان ثوری نزد وی تلمذ نموده واخذ روایات ازو کرد ثوری گفت علمنا ابن ابی لیلی وابن شبرمه یا قضی
ازاحمد بن یونس روایت کنند که گفت ابن ابی لیلی افقه مردم روزگار بود ابن ابی لیلی خود گوید وقتی بر عطاء بن
ابی رباح که از فحول علماء سنت وجماعت است درآمدم وی ازمسائل شرعیه هنسی ازمن سوال کردن
گرفت بعضی ازحاضرا ازآن معنی زیاده شگفت آمد عطا چون ازحالت ایشان اطلاع یافت روی
بدیشان داشته گفت عجب مدارید که ویرا رتبت علم ازمن برتر است بهرحال وی درسال یکصد ویازده
که چهل سال ازعمرش گذشته بود بروزگار خلافت بنی امیه درکوفه برمصطبهٔ حکومت وسند قضاوت مستقر گشت

پس در تمام ایام برای انجام مهام و فیصل خصومات خاص و عام مسجد کوفه را برای خود مرکز دهی و مسلما نرا قطع و فصل نمودی و مقدر عمر خویش بدان مصرف شریف بذل داشتی وقتی غبار وحشت و کدورت در میان وی و ابوحنیفه بپا خواست و بر خاطر هر یک از وجود اندیگر زنگ ملالت پدید آمد از آنروی هر دو با هم طریق خلاف می پیمودند چنانکه چنانکه قاضی ابن خلکان حکایت آورده که روزی ابن ابی لیلی از محکمه قضا برخواسته راه خانه خویش گرفت در بین راه شنید که زنی مرد را مخاطب داشته گفت یابن الزانیین یعنی ای پسر دو زناکار قاضی بمحض شنیدن آن کلام در غضب شده بجانب محکمه عود نمود و باحضار آن زن فرمان داد چون آن زن حاضر نمودند حکم کرد تا همچنان ایستاده دو حد قذف بروی زدند ابوحنیفه را چون از آن واقعه خبر افتاد گفت

اخطاء القاضی فی هذه الواقعه فی ستة اشیاء فی رجوعه الی مجلسه بعد قیامه منه ولا ینبغی له ان یرجع بعد ان قام منه فی الحال وفی ضربه الحد فی المسجد وقد نهی رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم عن اقامة الحدود فی المساجد وفی حضور المرءة قائمة وانما تضرب النساء قاعدات کاسیات وفی ضربه ایاها حدین وانما یجب علی القاذف اذا قذف جماعة بکلمة واحدة حد واحد ولو وجب ایضا حدان لا یوالی بینهما بل یضرب اولا ثم یترک حتی یبرء المضروب الاول وفی اقامته الحد علیها بغیر طالب

حاصل ترجمت آنکه در این یک واقعه قاضی را شش خطا حاصل آمده نخست در عود او بسوی محکمه خویش بعد از آنکه از آن محل بپا خواسته بود دویم در اقامه حد در مسجد چه حضرت رسول نهی فرموده از اقامه حدود در مساجد سیوم در اقامه حد زن بر حال قیام با آنکه زنان را باید بنشانند وکیلی بر ایشان بپوشند پس حد و الهی جاری نمایند چهارم آنکه دو حد برای قذفی زیرا که اگر کسی جماعتی را بیک کلمه قذف نماید جز یک حد بر او وارد نکرده پنجم آنکه اگرچه بالفرض مستحق دو حد باشد جائز نیست که یکبار آن دو حد را جاری سازند بلکه باید اول یک حد بر او واقع ساخته او را رها نمایند چندانکه الم ضرب اول بسر شود پس از آن حد دیگر جاری نمایند ششم آنکه بدون طلب قاضی اقامه حد کرده چون تمامت این کلمات بسمع ابن ابی لیلی رسید بسیار در غضب شد و بنزد والی کوفه شتافت گفت جوانی در این شهر معروف بابی حنیفه در اجرای احکام با من طریق معارضت سپرده و بخلاف حکم من فتوی میدهد و بر من تشنیع می آرد و مرا بخطا نسبت میکند از امیر خواهشمندم که ویرا در معرض مؤاخذه درآورد تا از اینگونه حرکات قبیحه و اقوال سخیفه دست بدارد پس والی کس بجانب ابوحنیفه فرستاد او را از ذکر فتاوی و بیان احکام منع نمود ابوحنیفه بعد از آن از فتاوی لب بربست بدانشابه که وقتی وی با زن و پسر و دخترش نشسته بودند دخترش بدی گفت من امروز روزه بوده ام و از میان دندانهایم خونی بیرون آمده پس من بسهی آب دهن بیرون ریختم تا آنکه دیگر اثر خونی بر آن ظاهر نبود و آب دهنم بحالت اول عود نمود حال اگر اب دهن فرد و برم

ابن ابی لیلی قاضی

۳۷۸

ایا مظار نموده باشم یا خیر ابو حنیفه گفت ای دختر ک من امیر مرا از بیان فتاوی منع نموده تو این مسئله از برادرت حماد سؤال نمای
علمای سنت وجماعت این حکایت را از جمله مناقب ابو حنیفه معدود داشته اند الغرض طبرسی در کتاب احتجاج از حمید بن
ابی المخصیب روایت نموده که گفت وقتی باتفاق ابن ابی لیلی وارد مدینه طیبه شده و بایکدیگر بمسجد رسول الله صلی الله علیه وآله
درآمدیم ودر گوشه نشستیم ناگاه خورشید جمال حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در مسجد طالع گشت ما برای تعظیم آنحضرت
بپا خاستیم نخست روی مبارک با من داشت واز حال من وعیالم پرسید پس فرمود انیره وکیست گفتم ابن ابی لیلی
قاضی مسلمین پس آنحضرت روی بادی داشته فرمود آیا تو مال یکی کبیری و بدیگری دهی وزنان را از شوهران
جدا سازی واز کسی اندیشه نداری ابن ابی لیلی گفت آری حضرت فرمود چه چیز درمیان مردم حکم نمائی گفت
بر انچه از پیغمبر رسیده است واز ابی بکر وعمر روایت شده گفت آیا شنیدی که رسول الله فرمود اقضاکم علی بعدی
یعنی بعد از من برعلم قضا ودانش داوری علی از همه کس داناتر است گفت بلی فرمود پس چگونه
حکم نمائی درمیان مردم بغیر حکم علی وحال انکه حدیث رسول شنیده باشی ابو المخصیب گوید از شدت انفعال وفرط
خجلت روی ابن ابی لیلی زرد شد گفت رفیق وردینی دیگر برای خود پیدا نمای که من پس ازین هیچوجه با تو صحبت نکنم
ودرآم بن ابی فراس حلی بسند خود نقل کرده که بحضرت صادق خبر دادند که عماره دهنی در نزد ابن ابی لیلی قاضی کوفه در قضیه
شهادت کرد قاضی شهادت وی قبول نمود وگفت قم یا عمار فقد عرفناک لا نقبل شهادتک لانک رافضی
یعنی برخیز ای عمار که شهادت تو در نزد ما مقبول نیفتد چه تو رافضی باشی وما خود ترا میشناسیم عمار با خاطری افسرده
وکمال اندوه و ناله از جای خویش برخواست برحالتی که از شدت غضب رگهای گردنش پر شده بود ابن ابی لیلی
گفت یا شیخ تو مردی باشی از اهل علم وحدیث هرگاه از شنیدن لفظ رافضی ننگ داری پس از طریقه ومذهب آنجماعت
باز گرد و از ایشان بیزاری جوی ودر سلک برادران دینی ما منظوم وکرم باش عمار گفت یا هذا سوگند که گریه من
نه از آن است که تو گمان کرده بلکه برای تو وبرای خود میگریم اما برای خود از انکه تو مرا بمرتبه شریفه نسبت نمودی که من
قابلیت انتساب آنمرتبه بخویشتن گمان ندارم چه رافضیه جماعتی باشند که از مکروهات ومنهیات کناره کنند واوامر
خداوندی بجای آورند چنانکه صادق آل محمد مرا خبر داد اول مردمیکه بدین نام موسوم گشتند سحره بودند که چون آیت
وبرهان موسی از عصا مشاهدت کردند از پیروی فرعون کناره نموده امر او باز گذاشتند وبرنبوت موسی
اذعان نمودند وتابع وی شدند وآنچه را موسی آورده بود تسلیم وتصدیق کردند فرعون ایشان را از آن روی
رافضه خواند که فرمان وی ترک نمودند وپیرویش از دست بگذاشتند ومن بحمدالله هم آن کنم که از فرمان فرعون عصر
سرتزده باشم ولایق مقام رفض نیایم خدای سبحانه بر ضمیرم واقف وبر عقیدتم عالم است مرا بلاف این درجه
کبری مورد عتاب فرموده گوید یا عمار ان کنت رافضیا للاباطیل عاملا للطاغوت کما
قال لک ومرا جوابی نباشد واما گریه من بر تو برای دروغی است که بمن نسبت نمودی وبمقامی که
لایق آن نیستم اسناد کردی ومن از فرط شفقتی که بنسبت تو داشتم از بیم مؤاخذت این همان عظیم بر تو گریان شدم

ابن ابی لیلی قاضی

۳۷۱

از ابوبصیر کشی روایت کند که گفت وقتی فیض حضور حضرت صادق علیه السلام ادراک نمودم فرمود یا ابا بکیر آیا محمد بن مسلم ثقفی قصیر در محضر ابن ابی لیلی ادای شهادت نمود و او شهادت محمد را نپذیرفته و رد نموده گفتم بلی یابن رسول الله پس فرمود ای ابا بکیر چون بجانب کوفه بازگردی نزد ابن ابی لیلی درآی و با او بگوی که سه مسئله از تو سؤال خواهیم جواب هر یک بازگوی مشروط انکه بقیاس سخن نرانی و با قوال اصحاب خویش تمسک نجوئی پس بگو اول انکه اگر مردی در دور اول از نماز خود شک نماید تکلیفش چیست دیگر انکه اگر جامه یا بدن کسی بنجاست پیالاید چگونه آنرا پاک کند و هر گاه کسی در حین رمی جمره یکعدد از آن هفت سنگ از وی ساقط گشت چه کند چون وی از جواب گفتن عاجز آید آنگاه بگوی که جعفر بن محمد گفت که با تو بگویم آیا چه باعث شد و ترا بر آن چه داشت که رد کنی شهادت کسی را که احکام الهیه را از تو شناساتر و سنن نبویه را از تو داناتر است ابوبکیر گوید چون رخصت انصراف یافتم و در کوفه بازگشودم قبل از آنکه بخانه خویش درآیم راه خانه ابن ابی لیلی گرفتم و نزد وی درآمدم گفتم اینک سه مسئله از تو سؤال نمایم و با تو شرط کنم که در هیچیک از آنها بقیاس سخن نگوئی و هم جواب آنها بیکی از اصحاب خود مستند نداری گفت قبول دارم مسائل خویش بیان کن نخست مسئله اولی از وی سؤال کردم لختی سر بزیر افکند پس سر برآورد گفت در این مسئله چیزی بخاطر ندارم سپس از دو مسئله دیگر سؤال نمودم از جواب عاجز ماند بعد از آن پیغام آنحضرت بگذاردم گفت یا ابا بکیر آیا کیست آنکس که من شهادت او رد نموده ام گفتم محمد بن مسلم ثقفی قصیر گفت ترا بخدا سوگند که آیا جعفر بن محمد با تو چنین گفته گفتم آری بخدا آنحضرت بمن فرمود که با تو چنین بگویم پس کس بجانب محمد بن مسلم فرستاده او را بنزد خویش بخواند و آن شهادت از وی اصغا نموده پذیرفت سپس ایشانرا با یکدگر باب مراوده مفتوح گشت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی بطریق خود از ابن ابی لیلی روایت کرده که مردیکه با وی طریق خصومت میپیمود وقتی بر وی درآمد و گفت شخصی این جاریه را من بفروخت چون عورت وی مکشوف نمودم و بر اطراف فرج وی نگریستم در حوالی زهار او موئی نیافتم و گمانم آن است که هر گز موئی از آن موضع نرسته باشد ابن ابی لیلی گفت مردم حیلها میکنند تا آنموضع از موی پاک سازند زیاده متعجب دارم از اینکه آن مطبوع ترا مکروه آمد آنمرد گفت ایها القاضی اگر آن عیب است با من بگوی ابن ابی لیلی از جای خویش برخواست و گفت تو در اینجا باش تا من برگردم و جواب مسئلت تو بازگویم چه اینک آثار دردی از شکم خود احساس میکنم پس داخل خانه خود شد و از در دیگر بیرون رفته راه خانه محمد بن مسلم پیش گرفت و نزد وی درآمده گفت در مسئله کنیزی که بر زهارش موی نرسته باشد هیچ روایتی از مولای خود جعفر بن محمد داری محمد بن مسلم گفت من در این مسئله مخصوص بنصی و حکمی ندانم ولیکن جعفر بن محمد صادق از آباء کرام خویش و ایشان از پیغمبر روایت نموده اند آنحضرت فرموده اینچه از اصل خلقت زیاده و ناقص باشد آن عیب است ابن ابی لیلی گفت همینقدر مرا کفایت کرد پس منزل خود عود نمود حکم آن مسئله را بآن مرد بیان نمود شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت کند

ابو منصور بخاری

۳۸۰

وقتی ابن ابی لیلی از حضرت صادق علیه السلام پرسید ای شیء اعلی مما خلق الله عز وجل یعنی آیا کدام این یک
از خلق خدا ارجمند شیرین تر است حضرت اولاد الشاب یعنی پسری که بسن جوانی رسیده باشد پس ابن ابی لیلی گفت ای
شیء امر مما خلق الله یعنی کدام یک از خلق خدا از همه اشیا تلخ تر است حضرت فرمود فقده یعنی فقدان
همان پسر پس ابن ابی لیلی گفت شهادت میدهم که شما حجتهای خدائید بر خلق او نوادر اخبار و طرائف آثار وی
بسیار بوده از آنجمله ابن ابی لیلی گوید در یکی از اسفار با مردی شامی همسفر بودم در یکی از منازل دیدم آن شامی
بجز اناری از کسی نگرفت پس از لحظه انار بدرویشی بخشید گفتم امیر دا این چه انصاف است که بعضی از یکی
مال بستانی و بدیگری باکمال میل ببخشی گفت که این آیت از قرآن قرائت نموده که من جاء بالحسنة فله
عشر امثالها و من جاء بالسیئة فلا یجزی الا مثلها یعنی اگر کسی یک حسنه بیاورد ده برابر
جزا یابد و اگر آنچنان گناهی کند جز مثل آن جزا داده نشود اینک بصریح این کریمه گناهی نموده ام مرا در مقابل
گناهی ده حسنه باشد یک حسنه بصاحب انار داده نه جزء دیگر برای خویش ذخیره نمایم محدث نیشابوری
در ذیل ترجمت وی گوید آنچه از فحاوی اخبار و تتبع کتب بوضوح انجامیده آن است که وی از سلسلهٔ
سنت و جماعت و از اهل رای و قیاس بشمار رود ولی سینه اش از محبت اهل البیت خالی نبوده
از ابن ابی عمیر نقل است که میگفت ابن ابی لیلی بجلیه صدق و امانت آراسته بود ولی بشدت کم حافظه بود
الغرض بعد از آنکه سی و سه سال بر مسند قضا برقرار بود دولت عباسیه درک نمود دست حوادث
طومار قضای وی در پیچیده در سال یکصد و چهل و هشت هجری سفر آخرت در پیش گرفت گویند دیرا کتابیست
معروف بفردوس مانند مسند احمد بن حنبل که علمای حدیث از آنکتاب روایت می کنند

ابو منصور حسن بن نوح القمری

از اجله و اعاظم بخارا بوده در اوایل مائهٔ چهارم هجریه که روزگار سلطنت سامانیان بود در همان بلد ولادت یافت
و هم در آنجا نشو و نما جست و چون بمقام رشد و تمیز قدم نهاد بشوق ذاتی از پی تحصیل افتاد در نزد اطبا
و فضلای آن شهر علوم ادبیه را بپاموخت و صنایع طبیه را تحصیل نمود بالجمله وی از افاضل و متمیزین اطبا
و از اعاظم و متبحرین فضلاست در فنون طب علماً و عملاً کامل و در کلیه اعمال آن عامل بود فضلای اهل سیر
که شرح حالات اطبا را ضبط نموده اند در شرح احوال این طبیب هر چنین مرقوم داشته اند کان مستدق فنه
و لحذق زمانه مشهورا بالجودة فی صناعة الطب محمودة الطریقة
فی اعمالها فاضلا فی اصولها و فروعها حسن المعالجة جید المداواة و ممیزا
عند ملوک السامانیة و فی زمانه کثیر الاحترام حاصل اکه وی بزرگ زمان
و یگانه دوران خود بود در صناعت طبیه بجودت ذهن مشهور و در فنون علمیه بحسن اعمال مذکور بر اصول
و فروع طب دانا بود و در عموم معالجات قادر و توانا شد در نزد ملوک سامانیه از اقران خویش ممتاز و زیاده محترم گشت

ابو منصور بخاری

۳۸۱

نقل است که آن طبیب دانا در نزد امیر منصور سامانی رتبه محرمیت و شأن مصاحبت یافت از فرط صداقت و حذاقت و کمال امانت و دیانت بطبابت اهالی حرم اختصاص جست طبعی معتمد و موثق بود که هر وقت پرده گیان حرم را مرضی طاری گشتی خود بسرای سلطانی درآمده بمداوات و معالجات ایشان پرداختی آورده اند که روزی آن طبیب حاذق با ملک در حرم سرای بود سلطان بفرمود که خوان بگسترند و مائده حاضر کنند کنیزکی برسم معتاد خوان از سر خادم برگرفت و برزمین نهاد چون خواست که راست کند نتوانست و همچنان خمیده بماند سلطان بحکم اکید و فرمان بلیغ بفرمود حالی بایدت بمعالجت اقدام کنی ابو منصور در اندیشه فرو شد از استعمال اغذیه و ادویه از تاثیر فوری نومید گشت چاره کار خویش و درمان آن درد را در آن دید که تدابیر نفسانیه بکار برد دست فرا برد مقنعه از سرش کشید سپس پدرنگ بگفت تا شلوار از پایش بیرون کنند کنیزک چون آن حالت دید مقاومت را مبادرت جست در حال کمر راست کرد تا انگس را از خود براند پس بحالت اولیه عود کرده بر صحت اصلیه بماند ملک را از آن معالجه بر البداهه زیاده شگفت آمد اسباب مرض و باعث تاثیر فوری بپرسید گفت چنان یافتم که در حال انحناء ریاح غلیظه در تحت فقرات ظهر کنیزک محتبس مانده است و بایستی بمجلل قوی تحلیل رود ناچار غیرت حرارت غریزیه آتش را بحرکت آورد ملک را خوش آمد تحسین و آفرین لب کشوده بعطیات و صلات گران بهایش بنواخت و برا عزاز و اکرامش بیفزود

از شمس الدین عبد الحمید بن عیسی که او را خسروشاهی کویند نقل شده که شیخ الرئیس ابو علی سینا در مبادی تحصیل و اوان جوانی که زمان شیخوخت ابو منصور بود صناعت طب را از علم و عمل در نزد وی تکمیل کرد چه هنگامی که آن طبیب حاذق و عالم در مدرس تدریس نشستی باستفاضه جزء علمی از وی استفادت کردی و در وقتی که آن اریب عالم در بالین بیماران بمعالجت برخواستی باخذ جزء عملی استفاضت نمودی روزگاری براین وتیره در زمره تلامیذ وی میزیست چنانکه در شرح اساتید شیخ الرئیس یاد شد بالجمله آن طبیب دانشمند با محمد بن زکریای رازی معاصر و معهد بوده و هریک از دیگری مطالب طبیه نقل کرده اند و ابو منصور را کتابی است که غنی و منی نام دارد در آن کتاب امراض و معالجات را مشروحاً ذکر کرده است و اقوال فضلاء اطبا و متمیزین آن طبقه را نقل نموده و بسیاری از اقوال را که در مصنفاتشان متفرق بوده جمع آورده است و چنانچه ویرا از رازی در آن کلماتی است رازی را نیز از علل العلل در حاوی کبیر کلمات است خلاصه غنی و منی در جلالت قدر بپایه ایست که شیخ الرئیس در مؤلفات خویش نام آنرا مصرحاً یاد کرده است الغرض وی تا اواخر عشر هشتم از مائه چهارم در نشأه حیات بوده پس مرض ممتنع العلاج مرگ بروی مستولی گشت و از باقی را بسرای فانی برگزید و هم در آن بلد مدفون گردید و مصنفات وی بعضی ذکر شد و مابقی از قرار ایست که نوشته میشود کتاب غنی و منی در طب کتاب علل العلل مجموعه کبیر در ادویه مفرده معالجات منصوری مقاله در بحران رساله در علاج امراض صدر رساله در حمیات دائره مقاله در مرض استسقا

ابو اسحق اسفرایینی

۳۸۲

ابو اسحق ابراهیم بن محمد اسفرائینی

رکن الدین لقب داشت در چند علم مدرس بود کلام و اصول و فقه شیخ ابو الحسن عبد الغافر مستغفری مورخ نیشابور در ترجمت او گوید کان طراز ناحیة الشرف یعنی ابو اسحق اسفرائنی پیرایه ملک خاور بود و کشور شرق بوجود وی آذین داشت برای تحصیل کمال چندی بعراق رفت و در آنجا نزد شیخ ابو محمد دعلج بن احمد سجزی درس خواند و چندی در خراسان خدمت شیخ ابو بکر اسمعیلی تلمذ کرد آنگاه در نیشابور مقیم گشت و به نشر علوم و تدریس فنون اشتغال گرفت در آن بلد که مجمع فحول و دار کمال بود مدرسه برای او بنیاد کردند طلبهٔ علم بدرسش اجتماع نمودند ابو عبد الله حاکم بن بیع نیشابوری که از ائمهٔ علم حدیث و قضاة دولت سامانیه است در تاریخ علما نیشابور ابو اسحق اسفرائنی را یاد کرده گوید اخذ عنه الکلام والاصول عامة شیوخ نیسابور واقر له بالعلم اهل العراق والخراسانیون یعنی تمام شایخ نیشابور فن کلام و علم اصول از ابو اسحق اسفرائنی فرا گرفته اند علمای عراق و خراسان بفضل و دانش او اقرار آوردند احمد بن خلکان در وفیات الاعیان چند کس از ارکان متقدمین را از شاگردان ابو اسحق شمارد چون شیخ ابو القاسم عبد الکریم بن هوازن قشیری و قاضی ابو الطیب طبری که بعد اقامت ابو اسحق در اسفرائن نخدمت او رسیده و اصول فقه از او آموخته‌اند و حافظ ابو بکر بیهقی که در مصنفات خود کثیرا مسند روایات با ابو اسحق مستند ساخت اصحاب طبقات و ارباب معجمات آورده‌اند که ابو اسحق اسفرائنی در فروع و احکام بر طریقت شافعی میرفت و در اصول و عقاید پیروی اشاعره مینمود از اینجمله با قاضی عبد الجبار معتزلی که از متکلمین عصر او بود صفائی نداشت ملا علی قوشجی و غیر او حکایت کرده‌اند که روزی در مجلس صاحب بن عباد قاضی عبد الجبار معتزلی را با شیخ ابو اسحق اسفرائنی ملاقات افتاد قاضی عبد الجبار از در تعریض گفت سبحان من تنزه عن الفحشاء ابو اسحق بدیهه گفت سبحان من لا یجری فی ملکه الا ما یشاء تنزیه عبد الجبار طرفی است بر مذهب اشاعره که بجبر قائلند و افعال عباد بخالق اسناد کنند چون بر این عقیدت لازم آید که فاعل منکر و فحشا نیز واجب عز اسمه باشد قاضی در مقام طعن گفت خدای سبحانه را پاک خوانم که از فعل قبایح و عمل شنایع منزه است و تسبیح بو اسحق انتصاری است از مذهب اشاعره و قدحی در عقیدت معتزله که بتفویض قائلند و افعال را بالاستقلال بعباد اسناد نمایند و ارادهٔ الهی از جمیع اعمال خلق مسلوب دارند چون بر قول این گروه حقتعالی را در افعال بندگان اختیار و مشیتی نخواهد بود شیخ در صدد اثبات قدرت گفت خدایی تو ما را تسبیح کنم که در مملکتش امری بی مشیت او صورت نگیرد برخی این کلمه را مع المزید از شیخ مفید و ابو بکر باقلانی نقل کرده‌اند چنانکه در ترجمت یکی از ایشان بشرح رود آورده‌اند که شیخ ابو اسحق در حال حیات همی گفتی مرا آرزوی آن است که در شهر نیشابور وفات یابم تمامت مردم نیشابور که سوادی است اعظم مشتمل بر جمهوری لایحصی از محدثین و فقهاء بر من نماز گذارند قضارا مأمول وی بحصول پیوست و در یوم عاشورا از سال چهارصد و سیجده در نیشابور درگذشت پس از تغسیل و صلوة جنازه او را با سفرائن نقل کرده در آنجا بخاک سپردند او را مصنفات جلیله بسیار است منجمله کتاب جامع الجلی فی اصول الدین والرد علی الملحدین ابن خلکان گوید من این کتاب را در پنج مجلد دیده ام

ضبط اسفرائن در ذیل ترجمت ابوجابد اسفرائنی ثبت افتد

ابن منیر احمد بن المفلح الطرابلسی الشامی

در سنه چهارصد و هفتاد و سه در طرابلس که از بلاد شام است تولد یافته و بنام جدش که احمد بن مفلح بوده است نامیده شده و در همان بلد نشو و نما یافته و بتأییدات یزدانی بسعادت تحصیل علوم و تکمیل فنون فایز گشته تمام کلام الله را فروغ حافظه و ضیاء سینه خویش کرد و در اصناف علوم ادبیه و فنون لغت محسود اقران شد باطبعی سرشار و قریحتی نیکو از درج خاطر گوهرهای آبدار برآورد و بسلامت الفاظ و لطافت معانی بر فحول شعرا و عموم بلغا فایق گردید در صناعات شعریه بدان پایه شهره شهر شد که آن هنر بر سایر کمالات علمیه اش برتری جست محض اکتساب معالی و انتشار هنر و تحصیل معاش از طرابلس که مولد و موطنش بود مسافرت جسته در دمشق رحل اقامت انداخت و چون خانه دوزبانش بمناقب اهل البیت و مطاعن خلفا گویا بود لاجرم مردم آن سرزمین که از جان و دل دوستدار خلفا بودند تاب استماع نیاوردند بعد اوتش کرستبند و در نزد حکمران دمشق بوری بن طغتکین از او سعایت و شکایت بردند پس بوری باحضارش حکم داد و چون بمقر حکومت حاضر شد باقتضای مصالح ملکی بحبس و قیدش فرمان داد و بر قطع لسانش عزیمت گماشت پس دوستان ابن منیر و حاضران مجلس بشفاعت قطع لسانش برخواستند محض عفو و اغماض بروی بخشید بفرمود تا در دمشق نماند سر خود گیرد بدیگر جای رود چنان دانم که از دمشق بحبل عامل وارد گشته و در آنجا که مجمع شیعیان و معدن تولا و تبرا بود بچند اقامت گزیده باشد و همانا از آن روی شیخ حر عاملی او را در کتاب امل الآمل در شمار علمای جبل عامل معدود داشته پس برحسب عادت دیرینه در هیچ جا و هیچ وقت از مدیحت سرائی و هجا گوئی خاموش نمی نشست بدانچه اهل سنت و جماعت در کتب تواریخ و سیر در شرح حالات ابن منیر طریقه بغرضی که از سیرت مورخین است از دست داده سخنان زشت و گفتار ناهنجار در ذکر احوالش رقم میکنند چنانچه یاقوت گوید ابن منیر شاعری مشهور و خداوند دیوان است خود را فضلی بوده و اسلوب هجا گوئی داشته است و هم قاضی بن خلکان گوید پدرش منیر در بازار طرابلس بانشاد اشعار و سرود و تغزل و تغنی اقوال روزگار معیشت میکذرانید و خود را فضلی و کثیر الهجا و خبیث اللسان بوده است باجمله ابن منیر را با نقیب الاشراف شریف موسوی طریق دوستی در میان و ابواب مراسلات و معاوضات مفتوح بود چه شریف موسوی بر سلسلهٔ امامیه منصب نقابت و مهتری داشت و ابن منیر در میان شیعیان بسمت خلوص و برتری موصوف بود کاهی شریف را ارمغانی میفرستاد و کاهی شریف ابن منیر را تحفه و هدیه یاد میکرد ابن منیر را غلامی بود سیاه فام و زشت اندام که به الوجه قبیح المنظر پس هدیه نا قابلی بصحابت آن غلام بجانب نقیب الاشراف روانه کرد شریف را از مشاهده آن خلقت منکر و ارمغان مختصر خاطر پژمرده شد مکتوبی باخوترین اسلوب

بدین عبارات مختصر نزد ابن منیر ارسال داشت

امّا بعد فلو عُلِمتَ عدداً أقلّ من الواحد — ولوناً شرّاً من السّواد لبعثتُ به إلينا

ابن منیر شاهجت

۳۸۴

حاصل یعنی اگر نمیدانستی عددی کمتر از واحد و رنگی بدتر از سیاهی بود هر آینه آن را میفرستادی ابن منیر از آن مکتوب زیاده در خجلت شد قضای مافات و حیران ماضی را مهیا گشت با سوگندهای مؤکده بر خود متحتم نمود که نقیب الاشراف را ارمغانی نفرستم خرسند صحابت آنکس که مرا از جان عزیزتر باشد پس هدایای نفیسه و تحفهای کرانبها فراهم کرد و پیراغلامی بود تر نام که ترکان تتاری غلامش معترف و زبان فصاحت از بیان صباحتش عاجز بود گویند ابن منیر را برحسب بشریت و اقتضای طبع موزون با حسن بشره ان غلام میلی بود چنانچه هر وقت سپاه غم و لشکر محنت بروی حمله ور میشد پیک تیر نگاهش همه را منهزم میساخت محبت او چنان در جان و دلش جای گرفته بود که طاقت جدائی نداشت آن تحف و هدایا را بصحابت آن غلام بجانب شریف فرستاد چون چشم نقیب بر آن غلام افتاد بدیدارش خرسند گردید آن جوان صبیح المنظر را نیز از جمله تحف و هدایا پنداشته رخصت انصراف و مراجعت نداد و چون زمان مهاجرت و مفارقت بطول انجامید و دیده انتظار ابن منیر بر درمانده از دیدار تر محروم گردید لاجرم ایام فراق بروی اثر کرد حیلتها یکیخت و رنجها آمیخت و ماههای نوشت تا کرّ شریف را باحوال وی رقت آید از هیچ راه چاره پیچارگی درمان در دخویش فراهم ندید زمانی در آن اندیشه فرو ماند عاقبت الامر صلاح کار و عافیت در آن دید خویشتن را که بسته آن زنجیر بود بدیوانگی و اختلاء عقل نسبت دهد و در حضرت نقیب الاشراف چنان نماید که هرگاه تر با نکرد و من دست از مذهب تشیع برداشته در طریقه اهل تسنن پا منهم پس مقصود و منظور خود را با مضامین بدیعه و الفاظ لطیفه بر ایکونه در سلک نظم منخرط داشته نزد شریف ارسال داشت

عذبت طرفی بالسهر ... واذبت قلبی بالفکر ... ومزجت صفو مودتی ... من بعد بعدک بالکدر

ومنحت جسمانی الضنی ... وکحلت جفنی بالسهر ... وجفوت صبّا ما له ... عن حسن وجهک مصطبر

یا قلب ویحک کم تنخا ... دع بالغرور وکم تغر ... والی م تکلف بالاغن ... من الظبا وبالاغر

ویم یفوق ان رمیاک ... بسهم ناظره النظر ... ترکاک اعین ترکها ... من باسهمن علی خطر

ورمت فاصمت عن ... قنی لا یناط بها وتر ... جرحت جرحا لا یخیط ... بالخیوط ولا الابر

تلهو وتلعب بالعقول ... عیون ابناء الخرد ... فکانهن صوارح ... وکانهن لها اکر

تخفی الهوی وتسره ... وخفی سرک قد ظهر ... افهل لوجدک من مدد ... یفضی الیه فینتظر

نعبی الهداء لشادن ... انا من هواه علی خطر ... عذل العذول وما ... راه وحین عاینه عذر

قمر یزین ضوء صبح ... جبینه لیل الشعر ... وتثیر لواحظ خده ... فیری لهن به اثر

هو کالهلال ملثما ... والبدر وجها ان بدر ... وبلاه ما احلاه بی ... قلب الشجی وما امر

فوق المحرم بعده ... وربیع لذاتی صفر ... بالمشعرین وبالصفا ... والبیت اقسم والحجر

وبمن سعی فیه وطاف ... به ولبی واعتمر ... لئن الشریف الموسوی ... ابن الشریف لابی مقصر

ابن منير شامي

٣٨٥

ابد الجحود ولم يزد ... الى مماليكي نشز
واليت ال امية الطهر ... اميا من الغرر
وحجدت بيعة حيدر ... وعدلت عنه الى عمر
واذا جرى ذكر الصحابة ... بين قوم واشتهر
قلت المقدم شيخ تيم ... ثم صاحبه عمر
ما سل قط قط عليا ... ال النبي ولا شهر
كلا ولا صد البتول ... عن التراث ولا زجر
واصابها الحسنى ولا ... شق الكتاب ولا نقر

وبكيت عثمان الشهيد ... بكاء نسوان الحضر ... وشرحت حسن صلاته ... جنح الظلام المعتكر
وقرات من اوراقه ... مصحفه البراة والزمر ... ورثيت طلحة والزبير ... بكل شعر مبتكر
وازور قبرهما وازجر ... من نهاني او زجر ... واقول ام المؤمنين ... عقوقها احد الكبر
وكبت على جمل التصلح ... من بيتها في زمر ... واتت لتصلح بين جيش ... المسلمين على عمر
فاتى ابو حسن وسل ... حسامه وسطا وكر ... واذاق اخوته الردى ... وبغيرهم عقر
ماضٍ لو كان كف ... وعف عنهم اذ فدر ... واقول ان امامكم ... ويلي بصفين وقر
واقول ان خطأ معو ... يه فما اخطأ القدر ... هذا ولم يعد معويه ... ولا عمر ومكر
بطل يسوئه بقا تل ... لا بصارمه الذكر ... وجنيت من رطب الخوا ... رج ما اثمر واخضر
واقول ذنب الخارجين ... على علي معتفر ... لا تأثموا بقتالهم ... في النهر وان ولا
والاشعري بما يقو ... له اليه امرهما شعر ... قال انصبوا لي منبرا ... فاذا البرئ من الخطر
فعلا وقال خلعتهما ... حكم واوجز واختصر ... واقول ان يزيد ما ... شرب الخمور ولا فجر
ولجيشه بالكفت عن ... انثاء فاطمة امر ... وحلفت في عشر محرم ... ما استطال من الشعر
والثم ما قتل الحسين ... ولابن سعد ما غدر
ونويت صوم نهاره ... وصيام ايام اخر
ولبست فيه اجل ثوب ... للملابس يدخر
وسهرت في طبخ الحبوب ... من العشاء الى السحر
وغدوت مكتحلا اضحى ... من لقيت من البشر
ووقفت في وسط الطرق ... اهنئ شارب من عبر
واكلت جرجر البقول ... بلحم جزري الحفر

ابن منیر شامی

۳۸۰

وجعلتها خیر المآکل والفواکه والحضر — وغسلت بخلی صنلة ومسحت خفی فی السفر
وامین اجهر فی الصلوٰ بها کمن قبلی جهر — واسن تسنیم القبور لکل قبر یحتفر
واذا جری ذکر الغدیر اقول ما صح الخبر
ولبست فیه من الملابس ما اضمحل وما دثر
وسکنت حلق واقتدت مصطلحتی مکسورة — بهم وانکانوا بقر وافیر تی فیها قصر — بقریین بر تینهم طیش الظلیم اذا نفر
وخفیفهم مستثقل وثواب قولهم هدد
وطباعهم کجبالهم جبلت وقدت من حجر
ما یدرك التشبیب تغزل بدا لبلابل فی السحر — واقول فی یوم بحار له البصیرة والبصر
والصحف ینشر طیها والنار ترمی بالشرر — هذا الشریف اضلنی بعد الهدایة والنظر
فیقال خذ بید الشریف فتنتقر کما سقر
لواحه تتطوف ما تبقی علیه ولا تذر
والله یغفر للسیئی اذا تفضل واعتذر — الا لمن جحد الوصی ولاءه ولمن کفر
فاحذر الهك بؤ فعلك واحتذر کل الحذر — والیکها بدویة رقت لرقتها الحضر
شامیة لو شامها قس الفصاحة لافتخر
ودی وایقن انتی بحر الفاظی درر
وبلیغة کخریدة عذراء تزفل فی الحبر — جرتها فدرت کرهر الروض باکره المطر
والی الشریف بعثتها لما قراها وانبهر — علی الجحود ولا اصر
واصابنی وجزیته شکرا وقال لقد صبر

حاصل معنی انکه ای مملوک معشوق من چشم عاشق خود را بعذاب بیداری گرفتار کردی و دل شیفته اش را انفرقت آب نمودی و صافی روزگار بعد از خود بکدورت فراق آلوده ساختی تن ناتوانم را نزاری بخشیدی و چشم انتظار را صرمه بیداری گشتیدی تا کی تا صبح جدائی دیار ترا نداند و بی جا کردی ای خاطر گرفتار من وای بر تو چه قدر جادوی آهو روشان ترا بر باید و فریب دهد و بدام عشق خویش شکارت کند و نشانه ناوکت سازد و خدنگ نگاه ترکان خطائی از پایت در آورد و سینه سوزانت را چنان ریش کند که بهیچ علاج التیام نپذیرد و چشمان ترک بچگان بد انگونه خود ها را بر باید که چوگانها کوی را هر چوگانش عشق را در کانون دل پوشیده دارد زردی رنگ و سرخی اشک پرده از روی کارت بر اندازد ندانم پایان این آتش سوزان بکجا خواهد کشید جان این مستمند فدای پرده آهوئی باد که خاطرم بعشقش گرفتار است مرا مردم ملامت کوی بگرفتاری وی

کوهش کردی تا آنکه خود جمال زیبا و قامت دلارای و براندیدند از ملامت عشاق باز ایستادند و مرا در شیفتگی معذور داشتند همانا ماه مرا چینی است که همواره مانند صبح تابان از ظلمت گیسوش طالع میشود و آن رخسار لطیف از تاثیر نگاهی اثار کلف میپذیرد ترک دلفریب من اگر نقاب لثام بصورت ببندد و چینی بگشاید هلال را ماند و اگر پرده بر اندازد ماه چارده شبه را منفعل کند آه آه از آن لعبت شیرین چه شور عشق در سر و چه ملخی فراق در مذاقم پدید آمده که خواب و خور را بمن حرام کرده و بهار عیش و نوش مرا خزان آورده است بصفا و مشعر بیت الحرام و حجر و اشخاصیکه سعی و طواف و تلبیه کنند و عمره بجای آورند قسم است که اگر شریف موسوی انکاری اظهار نماید و تبرّ غلام مرا رد نکند البته دوستی بنی امیه اظهار کنم و بیعت حیدر را انکار نمایم و از او عدول بعمر آرم و در هر مجمعی که ذکر صحابه شود و از تقدم آن باز پرسند گویم شیخ تیم یعنی ابوبکر و بعد از عمر مقدم بوده اند فاش گویم که عمر هیچوقت شمشیری بروی آل رسول نکشید عاشا و کلا که اگر کسی فاطمه بتول را از میراث منع و زجر نموده باشد بلکه با او خوبی کرده و نوشته فدک را رد نکرده بگویم عثمان شهید راشل زنان شهری که رقیق القلب تر از بدوی هستند و هم نمازهای عثمان را که در شبهای تاریک بجای آورده شرح دهم و از مصحف عثمان این دو سوره مبارکه یعنی برائت و زمر را قرائت کنم مقصودش آیه مبارکه ثانی اثنین اذ هما فی الغار است که در سوره مبارکه برائت است و در شان ابوبکر آمده و نیز مقصودش آیه مبارکه امن هو قانت آناء اللیل است که بعقیده اهل سنت در سوره زمر در حق عثمان نازل شده است و مرثیه گویم طلحه و زبیر را شعرهای آبدار لطیف و زیارت کنم قبر هر دو را و کسی که نهی و زجر نماید مرا من نیز نهی و زجر کنم و بگویم عاق شدن از ام المومنین یعنی عایشه یکی از گناهان کبیره است و بدینگونه اعتذار جویم که در جنگ جمل از هر دو برشتر نشسته بود که همی خواست در میان اولادش اصلاح کند و لشکر مسلمین را با هم صلح دهد پس ابوالحسن یعنی امیر المومنین علیه السلام آمده شمشیر از کمر برکشید و حمله کرده برادران دینی خود تنگ کرفته قتل نموده و شتر ام المومنین را پی کرد چه ضرر داشت اگر از این جنگ خود را باز میداشت و ایشانرا عفو مینمود زیرا که بر عفو قدرت داشت و میگویم امام شما که در صفین بجنگ آمده بود فرار کرد و اگر معاویه خطا کرد تقدیر را خطائی نبوده است و هیچیک از معاویه و عمرو بن العاص در آن جنگ حیلت نکردند معاویه مصاحف را بالای نیزه نکرد و عمرو عاص مرد شجاعی بود و بدفع ضرر موضع را چنان دید شلوار خود را کشوده با عورت خویش جنگ کند و آن عمل خدعه بوده و خدعه در جنگ ممدوح است و هم بجمیع اقوال و افعال خوارج رفتار کنم و متابعت جویم و میگویم گناه خوارج که بر علی بن ابیطالب امیر المومنین خروج کردند آمرزیده است و هم گویم خوارج احدی از مسلمانان نرانکشته بودند و جنگ امیر المومنین با ایشان محض خونخواهی نبوده و در باب قتال نهروان هیچوجه جبری و اثری از پیغمبر نرسیده است و ابوموسی اشعری آل امر علی بن ابیطالب و معاویه را دانا بود که گفت برای من منبری نصب کنید تا بر خانه سخنی گویم هر دو فرقه قبول کردند پس بر منبر برآمده بطرفین نگاه

واختصار گفت که من صاحب شما علی را از امارت مومنین معزول کردم و میگویم یزید سکراتی نخورد و سکراتی مرتجب نشد
و لشکر خود را از جنگ اولاد فاطمه باز داشت و شمر بن ذی الجوشن بقتل حسین بن علی آلوده نگشت و عمر بن سعد هم غدر و مکری
نکرد و در روز عاشورا بطوریکه در اعیاد معمول است موهای بلند خود را کوتاه کنم و هم در آن روز نیت روزه نمایم و در پوشم
بهترین جامهای خود را که ذخیره نموده ام و از شب تا صبح بیدار باشم و طیبهای میگو کنم و چون صبح شود چشمها را سرمه کشیده
با مردم مصافحه کنم چنانچه در اعیاد نمایند و در وسط راه بایستم هر کس که بگذرد شارب او را بچینم و هم بخورم از سبزیها جرجیر
یعنی ترتیزک را با گوشت ماهی جربی که در هر کوه دال گردآیند و آنها را از جمیع ماکولات و میوها و سبزیها بهتر دانم و در
حالت وضو پاهای خویش بشویم و در سفر بالای کفش مسح کنم و در نماز آمین بلند گویم چنانکه پیش از من این کار را کرده اند
و تسبیح قبور را سنت دانم در وقتی که حکایت غدیر خم بیان آید گویم این خبر صحیح نیست در آن روز از جامها لباسی پوشم
که کهنه و چرک آلوده باشد و در خلق که دشمن است ساکن شوم هر کس او را مست کند در نماز با او اقتدا نمایم اگرچه خود
کادی باشد و هم بر منوال ایشان هذیان گویم مردمان شام گروهی باشند که رئیس ایشان را وقر و سکینه نباشد
بلکه مانند شتر مرغی رمیده باشند که در رفتار عجلت جوید سبک ایشان بسیار سکین است و اقوال نکوهیده
و هذیان و طبیعتهای ایشان مانند سگهائی باشد که از کوهستان جدا شده است و اهل شام تغزلات و آواز بلبل را
از بی شعوری فرق نمیدهند اما در روزی که چشمها خیره شود نامهای اعمال گشوده گردد و آتش جهنم زبانه کشد گویم
نقیب الاشراف مرا گمراه کرد با آنکه دین پاک و درستی داشتم چون چنین گویم خطاب شود بگیرد دست شریف را که قرار گاه او
در جهنمی است که صورتها تغییر دهد و مردمان را خلود شود همانا من که خدای غفارم هر کس را که از گناه خود پشیمان شده
و عذر آورده بیامرزم و بهر را محض کرم بخشم بجز کسی را که منکر دوستی و خلافت علی بن ابیطالب امیر المومنین شود و بدان
لعنت کفر آمیز شریف خدا را از گردار زشت خویش بترس اینک قصیده بلیغه فصحای صحرانشین از شام بعراق فرستادم
که برقت الفاظ و دقت معانی دلهای حاضرین را وجد و رقت بخشد و اگر قس بن ساعده ایادی که سخنوران دانشمند
بفصاحتش اعتراف دارند خود این قصیده را میشنود هرگز بفصاحت خویش مباهات نمی نمود و یقین میدانست که من
خواصی باشم که از بحر خاطر چنین درهای آبدار بیرون آورم این نظم بدیع دوشیزه را ماند که در پرده های یاسمنی
بخرامد و به اگونه که تا لهاشکوفهای چمن را بپاراید آنرا آرایش داده ام اکنون که ارمغان حضور شریف شد
یقین دانم که این لعبت نجدی بستاید و آن آهوی تتاری بازدهد و در سزای این بضاعت از من بسی سپاس گوئی
و به یحیت مرا بیسند گوینده چون آن قصیده بشریف رسید زیاده بخندید و گفت همانا معذور است از آنچه
در فراق تر گفته است پس غلام را با هدایای نیکو بسوی وی فرستاد ابن منیر او را بدین
دو شعر مدیحت گفته

إِلَى الْمُرْتَضَى حَتْمًا لِطَيِّ فَإِنَّهُ ... إِمَامٌ عَلَى كُلِّ الْبَرِيَّةِ قَدَّمَا
تَرَاكَ النَّاسُ رَضَّا فِي الْفَضِيلَةِ عَنْهُ ... وَبَجَّلَ الزَّكِيَّ الْهَاشِمِيَّ هُوَ السَّمَا

ابن منیر شامی

۳۸۱

حاصل معنی آنکه سیجانب شریف مرتضی باید تاخت مرکبهای تند را زیرا که اوست پیشوای کسانیکه خداوندان همت عالی هستند و جمیع مردم در ایوان فضلش مانند زمین وزاده آزاده و دودمان هاشمی چون آسمان باشد آورده اند که ابن منیر را با محمد بن نصر بن صغیر که ابن القیسرانی خوانند ابواب مکاتبات و مهاجات مفتوح و طریق مزاح و مداعبه کوئی مسلوک بود ابن منیر بطلاقت بیان و جلافت لسان و عادت شاعرانه ابن القیسرانی را ابیاتی چند هجا گفته بسمع وی رسانید او نیز بمکافات و مهاجات او را بدین دو شعر یاد نمود

ابْنُ الْمُنَیِّرِ هَجَوْتَ مِسْکِیْنًا خَیِّرًا اَفَادَ الْوَرٰی صَوَابَهٗ
وَلَمْ تَضِقْ بِذَا اَتَ صَدْرِیْ فَاِنَّنِیْ اُسْوَةُ الصَّحَابَهْ

از جمله مضامین که ابن منیر در حق وی گفتی و معایبی که در باره او جعل نمودی آن بود که ابن القیسرانی را مقدسیی نحس و صحتی شوم است نکبت و ادبار چنان در نهاد ابن القیسرانی جای دارد که دیدار ش هر دولت و اقبال را زایل کند چون بنای روزگار بر مکافات و عادت چنین بر مجاریات جاری شده هنگامیکه آق سنقر بر سقی از جانب سلطان محمد بن ملکشاه حکمران موصل بود جماعتی از باطنیه در مقصوره مسجد جامع موصل او را بکشتند و پسرش مسعود بفرمان سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه از خراسان مدبیس بن صدقه اسدی که فرمان گذار حلله بود در رسید که تا در جای آق سنقر متمکن شود پس امام مسترشد عباسی و جمعی از ارکان موصل این معنی را انکار داشته و در باب خصوص خلیفه و سلطان را مراسلاتی در میان آمده عاقبة الامر فریقین بحکومت عماد الدین زنکی بن آق سنقر ملقب بملک منصور رضا دادند و چون عماد الدین در آن مملکت مستقل شد سلطان محمود پسران خویش الب ارسلان و فرخ شاه که خفاجی خوانند محض تربیت بوی سپرده لقب اتابکی بوی ارزانی داشت گویند هنگامیکه زنکی در اطراف موصل رایت فتوحات برافراخته قلعه جعبر را در قبضه محاصره آورده بود روزی آراسته بعشرت بیکدرانید یکی از مغنیان در آن بزم بدین اشعار سرودی آغاز نمود

وَیْلِیْ مِنَ الْمُعْرِضِ الْغَضْبَانِ اِذْ نَقَلَ اَنْوَاشَ اَلَیْهِ حَدِیْثًا کُلُّهٗ زُوْرُ
مُرَدَّدُ الصَّدِّ مَسْئُوْلٌ ذَوَائِبُهٗ لِمِثْلِهٖ وَجْدَانُ مَمْدُوْدٌ وَتَقْصِیْرُ
سَلَبْتَ فَازْدَدْ یَزِیْدُ حِلْیَ مَا سَلَبَتْ کَاْسٌ بِخَیْرٍ وَهُوَ مَخْمُوْرُ

حاصل معنی آنکه وای بر من از حرب معشوق روی برتافته بخشم رفته از وقتیکه سخن چینان و رقیبان از من بوی سخنان دروغ میبرند مرا با کیسوان آویخته و موهای حلقه حلقه اش وجدی و اشتیاقی است بد و سلام کردم از من کناره جست و کمان ابروان در هم کشیده چنانکه پنداری من جام شرابم و او مست خمار آلوده است عماد الدین را آن اشعار آبدار و آن معانی دلپذیر زیاده مستحسن افتاده مغنی را از گوینده اشعار پرسید گفت ابن منیر است که اکنون در حلب توقف دارد پس عماد الدین پیرنگ والی حلب را توقیع نمود که ابن منیر را باکمال شتاب روانه دارد پس در شبی که لشکر زنکی متحیر قلعه جعبر نزدیک شده بود ابن منیر از حلب در رسید

ابن منیر شامی

۳۹۰

و در همان شب سعادت طالع علی بن مالک ملقب سیف الدوله که فرمان گذار قلعه جعبر بود بدستیاری نخوست اختر ابن منیر علاء الدین در بستر خویش بدست غلام خود کشته گردید پس ابن منیر در اردوی اسد الدین شیرکوه صاحب حمص بحلب بازگشت ابن القیسرانی که از ناوک سخنان ابن منیر سینه مجروح داشت و پیرا ملاقات نموده زبان طعن و نکوهش بکلمات آن سخنان نامنجار دراز کرده گفت هذه بجمیع ما کنت تنکفی به یعنی این یکی در عوض آنچه در حق من گفتی

ابن منیر را دیوانی است که بداشح اهل البیت مزین و تغزلات عاشقانه مشحون است

و این چند شعر از تغزلات او نگاشته شده

مَن رکب البدر فی صدر الرشا ... ومتوه الشعر فی حد الیمانی

وانزل النیر الاعلی الی فلک ... مداره فی الفتاء الخسر وانی

طرف رنا ام قراب سل صارمه ... واعید ناس ام اعطاف خطی

اذ لی بعد عز والهوی ابدا ... یستعبد اللیث للظبی الکناسی

وله ایضا

اما ذوائب مسک من ذوائبه ... علی اعالی القضیب الخیزرانی

وما لحق عقیق الشقاء من ... الریق الرحیق والثغر الجمانی

لو قیل للبدر من فی الارض یحسدک ... اذا تجلی نقال ابن الفلانی

ارجی علی بشی من محاسنه ... تالفت بین مسموع ومرئی

اما فابین فی لین الشام مع ... الظرف العراقی والنطق الحجازی

وما لملذاذة بالالباب افذ من ... فصاحة البدن فی الفاظ تکی

حاصل معنی آنکه آیا کیست که ماه تمام را با قامت چون نیزه رویین پیوند داده و شمشیر نگاه ویرا آب فسونگری سیراب کرده و خورشید عالمتاب را از فلک چهارم فرود آورده در سپهری جای داده است که قطب وی بر قبای خسروانی دوزند آیا خود اینچشم اوست یا غلامی که شمشیرش بقصد جان عشاق برکشیده شده هما نا سرو نازک اندام است که برفتار آمده و بخود همی بالد یا نیزه خطی است اگر مانند من عزیزی را ذلیل عشق خویش نموده باشد شگفتی نباشد چه عشق پیوسته شیران را بر پنجیر آهوان گرفتار آورد قسم بآن کیسوان درهم آویخته که مشک را با ناز تاب خورشید جمالش آب شده بر قامت چون خیزرانش ریزد و سوگند بدان می ناب و در خوشاب که در حقه عقیقی لبش پنهان است که اگر ماه تمام در عین جلوه گری پرسند که بر روی زمین کدام ماه را رشک بری او را نشان دهد چه آن خط و حال و حسن و جمال که خوبان همه دارند ویرا تنها خدای بخشوده ساعت خونریزان پارسی و نرمی نوخطان شام و دلکشی و سبک روحی دلبران عراق را با لهجه شیرین سخنان حجاز در یکوجود گرد آورده آن نکایت که فرد از سپوی

صوحی یسند صد چندان از ترکان حجازی در باید

ابن منیر شامی

۳۹۱

وَاذَا الکَرِیمُ رَأَی الخُمُولَ نَزِیلَهُ ... فِی مَنزِلٍ فَالحَزمُ أَن یَتَحَلا

کَالبَدرِ لَمَّا أَن تَقَضَّاهُ لَحَدُهُ ... طَلَبَ الکَمَالَ فَحَازَهُ مُستَقِلا

سَفَهًا لِحَلمِکَ أَن رَضِیتَ بِعَیشَةٍ ... سَاهَمتَ عَینَکَ مَرَّ عَیشُکَ قَاعِدًا

رِزقٌ وَرِزقُ اللهِ قَد مَلأَ المَلا ... أَفَلا فَلَیتَ بِهِنَّ نَاصِیَهُ القَلا

فَارقَ تَرُق کَالسَّیفِ سُلَّ فَبَانَ فِی ... مَتنَیهِ مَا أَخفَی الغِرَابُ وَأَخمَلا

لَا تَحسَبَنَّ ذَهَابَ نَفسِکَ مِیتَةً ... مَا المَوتُ إِلَّا أَن تَعِیشَ مُذَلَّلا

لِلفَقرِ لَا لِلفَقرِ هِمَّتُهَا إِمَّا ... مَعنَاکَ مَا أَغنَاکَ أَن تَتَوَسَّلا

وَصَلَ الهَجِیرَ بِهَجرِ قَومٍ کُلَّمَا ... أَمطَرتَهُ شَهدًا أَجَلَّکَ حَنظَلا

مِن غَادِرٍ خَبُثَت مَغَارِسُ وُدِّهِ ... فَإِذَا مَحَضتَ لَهُ الوَفَاءَ تَأَوَّلا

لِلهِ عِلمِی بِالزَّمَانِ وَأَهلِهِ ... ذَنبُ الفَضِیلَةِ عِندَهُم أَن تَکمُلا

تَبِعُوا عَلَی لُؤمِ الطِّبَاعِ نَجَارَهُم ... إِن قُلتَ قَالَ وَإِن سَکَتَّ تَقَوَّلا

أَنَا مَن إِذَا مَا لَذَّ هُم بِحِفظِهِ ... سَامَتهُ هِمَّتُهُ السِّمَاکَ الأَعزَلا

وَاعٍ خِطَابَ الخَطبِ وَهوَ مُجَمجَمٌ ... رَاعٍ أَکَلَّ العِیسَ مِن عِلمِ الکَلَا

زَعمٌ کَنَبلِجِ الصَّبَاحِ وَرَأیُهُ ... عَزمٌ کَحَدِّ السَّیفِ صَادَفَ مَاثِلَا

حاصل معنی آنکه هر وقت شخص کریم خمول و ناشناسی را با خویش هم منزل یابد در آنهنگام رای صواب اقتضا کند که از آن سرزمین بارض دیگر مسافرت جوید چنانچه هلال خود را لاغر و خورده دیده بجدی دور زد و از منزلی بمنزلی انتقال جست تا بمرتبه کمال و مقدار بدریت یافت ای پسر منیر تباه با دربراری تو اگر با شبخور رود آلودی تن در دهی با آنکه الوان نعمتهای خداروی زمین را پر کرده است از تن آسانی در قحفی زندگانی با استران خود شریک شده چرا با آنان قطع مسافت نکنی و پیشانی پا با بیابانها نسائی همانا اگر مانند شمشیر از نیام طبع برون نشوی جوهر خویش را بعالمیان آشکارا توانی داشت گمان مبر که مردن در جدائی روح است بلکه مردن واقعی بخواری زیستن و با ذلت گذرانیدن است نفس خود را در بیابان قفر و اگذاری خوشتر است از آنکه در چنگ فقر اسیر باشی جایگاه نیک آن است که ترا از پناهیدن بردم دون بی نیازی بخشد با سفر مواصلت جوی و از نزد این مردم حق نشناس مسافرت کنی چه اگر بر ایشان انگبین بیاری مدست تلخی از برای تو حنظل بچینند و هر قدر با ایشان رو آوری پشت میکنند آفرینها بر من که چه خوب مردم زمانه را شناخته ام هر گاه کسی مراتب کمال را نهایت رساند همان هنر کامل را ذنب عظیم شمارند بخبث جبلتی در رذالت باطنی مجبول و مفطور ند خوب ایشان آن کسی است که هر چه شنود همان گوید و اگر چیزی نشنود با فترا و بهتان برنخیزد من آنم که هر گاه در کار پستی مرا قصد کند همت بلند مرا بر آن دارد که خود را بسماک اعزل رسانم

ابن منیر شاعر

۳۹۲

واگر روزگار خواهد مرا از مقام ارجمند فرود آرد نتواند بر حوادث ایام صبر و تحمل دارم و مرکب همت را از تاختن عنان نکشم
و تا از مراد خویش کام نگیرم باز نایستم مرا رای صوابی است که چون صبح صادق روشن است و عزمی است که چون دم شمشیر
برنده است شیخ حر عاملی . در کتاب امل الآمل آورده که این ماجری بامین ابن منیر و سید رضی واقع شد و جمهوری
برآنند که با برادرش سید مرتضی وقوع یافته گروهی که در سیر و تواریخ تتبع دارند میدانند که رای شیخ عاملی
از طریق صواب خارج و عقیدت جمهور از حلیه صحت عاطل باشد چه سید رضی در سنه سیصد و پنجاه و نه تولد یافت
و در سنه چهارصد و شش درگذشت سید مرتضی در سنه سیصد و پنجاه و پنج متولد شد و در سنه چهارصد و سی و شش رحلت کرد
ابن منیر در سنه چهارصد و هفتاد و سه در طرابلس بوجود آمد و در سنه پانصد و چهل و پنج وفات نمود سید مرتضی
که خود پنجسال از برادرش سید رضی بزرگتر بود سی سال بعد از رحلت سید رضی بآخرت رخت بست
لاجرم قریب سی و هفت سال از فوت سید مرتضی و شصت و هفت سال از رحلت سید رضی گذشته ابن منیر
ولادت یافته است پس چگونه تصور شود که ابن منیر بصحبت سید رضی یا سید مرتضی رسیده باشد بنابراین
رای صواب و قول صحیح همان است که ابن عراق در تذکره خویش آورده گوید ابن ماجری با ابن منیر
و نقیب الاشراف شریف موسوی ابو الرضا که معاصر ابن منیر و مرجع شیعیان آن عصر بوده است بوقوع
پیوسته بعضی از علمای عامه در کتب خود آورده که ابن منیر از تشیع خارج شده بمذهب اهل تسنن داخل گردیده
هردانا میدانند که تعلیق شرط و جزا فاده وقوع نکند و هم اواخر قصیده از عقیدت ابن منیر صریح خبر میدهد
با آن احوال ابن منیر را به تسنن نسبت دادن از طریقه دانش بیرون است فائدة چنانکه از کتب مستفاد
میشود شریف موسوی نامه ابن منیر را از عبارات عبد الحمید اقتباس کرده است چنانکه ابن خلکان گوید عبد الحمید کاتب
در نزد مروان حمار سمت کتابت و انشا داشت بعضی از عمال وی غلامی سیاه برسم هدیه نزد او بفرستاد
عبد الحمید را گفت نامختصر جوابی که مشتمل بر مذمت او باشد نوشته بدو روانه دار و عبد الحمید بدیگونه مکتوبی نوشت

لَوْ وَجَدْتُ لَوْنًا شَرًّا مِنَ السَّوَادِ وَعَدَدًا أَقَلَّ مِنَ الْوَاحِدِ لَأَهْدَيْتُهُ وَالسَّلَامُ

در کتب معتبره مضبوط است که خوارج نهروان عبد الله بن خباب را که خود تابعی و پدرش صحابی بود بقتل آوردند
و زوجه اش که آبستن بود شکم دریدند و امّ سنان صیدا و یا نیز مقتول ساختند و هم از قبیله طی سه زن
بیگناه را کشتند حضرت امیر المومنین علی بن ابیطالب حارث بن مره عبدی را بجهة تحقیق امر نزد ایشان فرستاد
او را نیز غرضه شمشیر کردند ناچار آن حضرت برحسب ولایت شرعیه و ریاست الهیه بخونخواهی آن کشتگان بخاسته
نامرد قتال مشتعل گشت و اسم بحضرت فرموده امرت بقتال الناکثین والمارقین والقاسطین
و آن حدیث بر کفر و ارتداد خوارج نهروان برهانی قاطع است بدانچه ابن منیر گوید لا تاثر الخ حاصل معنی آنکه
از قتال نهروان نه تاثر و خونخواهی بود و نه اثر و رایتی است مقصودش از اکل جز جبر و جری اخذ شعار بنی امیه
و اهل تسنن است چنانچه در حدیث اهل البیت است اَلْهِنْدِبَانَا وَالْجِرْجِرِ لِبَنِي اُمَيَّه

یعنی کاسنی مخصوص ما اهل البیت است و ترتیزک مخصوص بنی امیه و جرجیر اسم نوعی از ماهی است که آز اطلس نباشد و استخوان بسیاری ندارد و کرد و استخوانی که در زیر فک آن است و شباهتی تمام بمار دارد بفارسی مار ماهی و بیونانی سلوورس گویند و اهل مصر سلوریس نامند بمذهب شیعه حرام است و حضرت امیرالمومنین علیه السلام از اکل آن نهی فرموده و لی اهل سنت و جماعت حلالش دانند فقهای امامیه گویند هرگاه مورد تقیه نباشد در نماز فقط آمین گفتن حرام و موجب بطلان نماز است لیکن اللهم استجب که در معنی آمین است جایز است بعضی آنرا نیز جایز شمارند و لی اهل سنت و جماعت آن لفظ را حرام و مکروه ندانسته مستحب میشمارند و در نماز میگویند و بهیچوجه فساد در عبادت نمیدانند در شرح لمعه مضبوط است بایستی قبر را تسطیح نمایند و در پشت قبر تسنیم قرار دهند یعنی ماهی پشت نکنند چه آن هیئات از شعار ناصبین و از بدعتهای مستحدثه ایشان است مصطبه چنانچه صاحب طراز گوید در لسان اهل دمشق بمعنی چوکان است و فتحی چوگانها را در محاذی و برابر یکدیگر نگاه میداشتند هر یک چوگانش کوتاه بود از بازی خارج شده و میگفت مصطبحتی قصیره و نیز در بازی خطیره هر یک از ایشان که فطیره اش شکسته بود خود در بازی خارج شده میگفت فطیرتی مکسوره حاصل مراد این نیز آن است که داخل عوام دمشق شده باین هذیانات لب گشایم

بلکه بر گفتارهای ایشان نیز زیادت آورم و لفظ قصر را بجای کسر و کلمه کسر را بدل قصر استعمال نمایم

ابن جمیع الشیخ الموفق شمس الرئاسة ابو العشائر هبة الله بن زید بن حسن بن یعقوب بن اسمعیل بن جمیع الاسیر ایلی

در فسطاط تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما یافت و چون بر تبه تحصیل قدم نهاد نخست بحضر شیخ موفق الدین کرازخول فضلا و صنادید اطبای آنزمان بود اقامت گرفت و جمیع اجزای علمیه و عملیه را که در آن صناعت بکار آید از وی بپا موخت بدانگونه که از همسران و همکنان در گذشت و بفنون فضایل آراسته شد چنانکه در سلک حکمای مبرزین و اطبای متمیزین منظوم گشت در حسن تفطن و جودت قریحه بپایه بود که در یکنظر از مآل احوال هر بیمار آگاه شدی در استنباط دلایل تفرسات بدیعه و اصابت طریقه بکار بردی گویند روزی ابن جمیع در بازار مصر در دکه نشسته بود جنازه بگذر آمد و جمعی از بزرگان مصر در تشییع حاضر بودند چون بر آن جنازه نظر افکند بحدس صائب دریافت که محمول در حیاتست ایشانرا گفت این جنازه برزمین گذارند آنکس که در اوست مرده است و اگر فتش نمایند در حقیقت زنده بگورش کرده اید جماعتی که در تشییع جنازه بوده اند از قبول آن امر انکار بلیغ کردند برخی گفتند که آنچنان دعوی خالی از ضرر است پس نزدیکان میت را از این خبر استباطی روی داد در صدق آن دعوی برهان طلبیدند جملگی را بنجابه مراجعت داد و خود نیز همراهی کرد چون جنازه را بمنزل رسانیدند گفت کفنش بیرون کردند بجامش بردند آب گرم بر بدنش ریخته زیاده مالش دهند و هم چنین بدنش مالیدند و اطلیه و اضمده و نطول و سایر چیزها بکار بردند چون بدنش اندک گرم گشت باعطوسی قوی بعطسه اش در آوردند ناگاه اعضای او بحرکت در آمد ابن جمیع گفت

بشارت دهید علامت حیات و آثار نیک ظاهر است پس چند روز مواظبت نمود بکلی برء کامل حاصل آمد پس کسان و نزدیکان او را انبساط دست داده احسان بی اندازه اش نمودند و مالی زیاد به و دادند اهالی مصر و سکنهٔ آن دیار از این معالجه که مانند سحر بود تعجبها کردند و یکچند در هر محفل و هر مجلس خاص و عام را غیر از این صحبتی نبود چون این معالجه از ابن جمیع شهرت کرد اطبا و فضلا بر اینمعنی اتفاق کردند که آن کونه حدس و تشخیص از قوانین طبیه و مراتب علمیه بدست نیاید این نیست مگر از جلتی که خود کرده بود چون این سخنان بسمع ابن جمیع رسید مجلسی بپا راست و جماعتی را که زبان بقدح او گشوده بودند حاضر کرد و گفت ایراد شما را جواب این است که چون جنازه را میبردند دیدم که قدمینش راست ایستاده تشخیص دادم که هنوز روح حیوانی در مبدء باقی است پس اگر از بدن بکلی خارج شده قدمین بر همین نهج افتاده بود اطبا تصدیقش نموده بر حسن تشخیص و حدس صائبش تحسینها کردند و آفرینها گفتند گویند که هم در آن ایام عاضد بالله علوی را عارضه لقوه روی داد و بیرا انچه علاج نخواست چون درک حضور خلیفه نمود مقرر داشت که یکچند کسی نزد خلیفه نیاید در منزلی تاریک خلیفه را جای داد حتی او به و اغذیه که لازم میشد خود مباشر میگردید و هر صباح که درک حضور خلیفه مینمود بصحتش بشارت میداد و طبیعت بیرا بدین بیان قوتی می افزود پس بدان سخنان و قوت انگیز و نویدهای مسرت آمیز روز بروز آثار بهبودی ظاهر میگشت تا یکباره طبیعت قوت گرفت و بر مرض غالب آمد و آن بیماری زایل شد خلیفه علوی مالی زیاد به و بذل نمود و در سلک خواص و محرمانش در آورد و تبشریفات لایقه اش بنواخت در بزم قرب خلافت در شمار خاصان معدود گشت چون زمان دولت عاضد بالله علوی بسر بپایان رسید آن مملکت ملک ناصر صلاح الدین یوسف بن ایوب را مسلم گردید و او پادشاهی بود بر تبیت علما و فضلا راغب نظر بسوابق دوستی که بیرا با ابن جمیع در میان بود آن هنگام که خود با مقام وزارت و ابن جمیع بسمت طبابت در نزد عاضد بالله بودند او را بخواند و در سلک اطبا منسلک گردانید گویند از بابت سوء مزاج سردی که ملک ناصر را بود از او علاج خواست پس تریاق کبیر را برای او ترکیب کرد و کتابی در خواص ادویه آن برشته تالیف آورد چون ملک ناصر بدان مداومت کرد سوء مزاجش زایل شد و از آن ملک نوازشی بی پایان دید روایت کرده است شیخ سدید بن ابی البیان که از تلامیذ ابن جمیع و از فضلای اطبا است که من عمری در محضر ابن جمیع بسر بردم و جمیع مراتب طبیه و مقامات علیه را از وی فرا گرفتم طبیبی چون او خوش بیان و فصیح اللسان ندیدم در کل علوم تصرفات نیکو داشت و در مسائل اجتهادات صحیحه میفرمود جید التالیف و حسن التصنیف بود در علوم ادبیه و عربیه مهارتی کامل داشت و بر صحاح اللغه جوهری ویرا اعتمادی تمام بود و پیوسته در هنگام تدریس در برابر داشت در تصحیح کلمات زیاده بمطالعت آن کتاب می پرداخت احمد بن ابی اصیبعه در کتاب طبقات الاطبا گوید در زمانیکه ممالک مصر و شام در قبضه اختیار نجم الدین ملک صالح بردی مفوض بوده در آن محفل از هر طرف حکایات ظریفه در میان داشتیم و سخن از یکدیگر میرفت پس در میان مرا گفت بدانکونه تالیف که در شرح احوال اطبا نوشته و طبقات الاطبا نام نهاده هیچکس از مولفین را سبقت نجسته

و بدان پایه تصنیف طریف نیاورده آنگاه گفت آیا اطبای مصر را که در این عهد با ما معاصر و مصاحب بوده اند نمی شناسی
هیچ یاد کردهٔ گفتم آری گفت ببینم که در آنجا گفته که طبیبان مصر از متقدمین ابن رضوان بی مانند بوده و از
متاخرین ابن جمیع بی نظیر است گفتم چنان است که فرموده اید و من نیز بر آن عقیدتم و هم بر طبق آن رای صواب
سخن رانده ام نوشته اند که چون شیخ الرئیس ابو علی سینا قانون را پرداخت نسخه از آن کتاب را مصر بردند چون بحکمت
جامع نافع را بر خواندند بطعن و رد آن کتاب زبان گشودند و کتاب تصریح بالممکنون فی تنقیح القانون را عمرها صرف نمودند و تنقیح القانون را در رد الکتاب تالیف کردند
گویند بعد از اتمام آن کتاب نسخه از آنرا ببغداد بردند بنظر عبد اللطیف یوسف بن محمد البغدادی رسید آنرا مکرم داشت
گفت اگر عمر شریف را در فهم آن عبارات صرف کردی از آن بهتر که در پی تحصیل شکوک رو در کاری بیایان آورده
پس ایرادات او را ردی نوشت و با دلائل ساطعه و براهین قاطعه بوضوح رسانید که آن ایرادات وارد نبوده است
و چون ملک ناصر صلاح الدین یوسف در سنه پانصد و هشتاد و نه وفات کرد یکچند با ملک ظاهر پسر صلاح الدین
یوسف بسر میبرد گویند در سنه پانصد و نود و چهار وفات یافت یوسف بن هبة الله بن مسلم که از فضلای آن عصر بود

این اشعار در مرثیه ابن جمیع گفته است

أعين بما تحوي من الدمع فاسجحي ... وان نفدت منك الدموع فبالدم
يحق بان ترثي على فقد سيد ... فقدنا به فضل العلى والتكرم
وافضل اهل العصر علما وسودد ... وافضلهم في مشكل القول منهم
وابداهم بالنهي والامر منهم ... واعلمهم بالغيب علم التقدم
وارجحهم صدرا وكفا ومنزلا ... ووجها كمثل الصبح عند التبسم
وانجدهم ناديته لملمة ... وامجدهم اتيته لتالم
ولو كان يفدى من حمام قريبه ... بنفسي متى على الحيف يعدم
وبطش اسود كالاساود ديرعي ... بهزة هندي وعزة لهدم
ولكن قضاء الله في الخلق نافذ ... فلا واقع الله امر محكم

ای چشم در ماتم آن طبیب یگانه تا اشک داری بریز هرگاه سرشکت تمام شود خون ببار سزاوارتر است
که نوحه و افغان کنی بر فقدان بزرگواری که از وفاتش معالم و مکارم از میان برفت آن فاضل یگانه در برهه
دوران فی سر آمد روزگار بود و در قضایای مشکله و مسائل غامضه بیانش فصل الخطاب گشت و در شناختن
شرایع و دانستن اوامر و نواهی در مردمان تبحر رهبری برتری داشت و در فنون طبیه و علم تقدم با محفظ کامل بود
و سهمی بر دیگران تقدم داشت بشرح صدر و بسط کف و فسحت منزل آراسته بود از فروغ رخسارش خنده صبح
در خاطر میکند شت در حوادث روزگار از همکنان زودتر بفریاد میرسید و در علاج دردمندان از همه حاذقتر بود

و با خونبر طریق معالجت می‌پیمود اگر دوستان را روا بود که بنیروی دلیری حکم تقدیر را بگردانند من خویشتن را فدای او میکردم و بقوت بازوی خویش وصولت شیران ارژدها وشش که بشمشیر بران و نیزه لرزان مصاف دهند بکارزار برمیخواستم ولی افسوس که سهم تقدیر و ناوک قضا نه چنان نافذ است که بتوان از خویش بگردانید همانا تیر تقدیر بهیچ تدبیر از غرض خود باز نگردد چه بقراط که امام صناعت بود بتدبیر طبیبان نتوانست مرگ را رد کند و آن درد

بید رما را علاج آورد

ابن سکیت یعقوب بن اسحق الشیعی

اصحاب سیر آورده‌اند که اسحق مردی صالح و درست کردار بود در فنون ادبیه احاطتی تمام داشت علما را دوستدار و عالمرا گرامی داشتی سالی بسعادت حج فایز گشته و بزیارت بیت الله توفیق یافت بعد از ادای مناسک و افاضه از عرفات و انجام سعی و اتمام طواف از رب البیت اجر خویش درخواست کرده علم نحو را برای فرزند خود مسئلت نمود پس از برکت دعای پدر و یمن آن مکان مقدس و فرالطاف الهیه بسبب فیوضات ادبیه و تعلم علوم ادبیه موفق گشت چنانچه علماء رجال او را در سلک ثقات و معتمدین منظوم داشته و گفته‌اند که در آستان مقدس حضرت رضا صلوات الله علیه بسعادت صحبت و درک حضور مبارک فایز گشته است و در کتاب عیون اخبار الرضا از اخبار و احادیث رضویه که او خود اصغا و روایت کرده نیز نقل شده و هم در سایر کتب معتبره اخبار تقویه و احادیث نقویه را که او خود شنیده و برشته روایت آورده است ذکر کرده‌اند گویند که او در نزد آن دو بزرگوار اختصاص و امتیاز تمام مزیت و افتخار داشته است از جمله ابن سکیت فنون عربیه و علوم ادبیه را در نزد اساتید فن و اساطین قوم مانند فراء و ابی عمرو شیبانی و اثرم و ابن اعرابی بپاموخت و در آن علوم خصوصاً در فن نحو که فنیست رتبتی بلند یافت و در سایر علوم نیز نادره روزگار شد فن لغت را از همکنان بلکه از همگان نیکوتر دانستی بدانگونه که علما لغت از خرمن فضل او خوشه‌ها چیده و توشه‌ها برده‌اند تغلب گوید ابن سکیت در علم لغت پس از ابن اعرابی از همه پیش است خود گوید من فن نحو را از پدرم بهتر دانم و ی علم شعر و لغت را از من نیکوتر شناسد همگامیکه نزد ابن اعرابی تعلم علوم اقامت داشت و در تحصیل فن لغت مشغول بود ابن اعرابی وی را حکایتی آورد ابن سکیت با فکار و سعارفت برخواسته از راوی و حاکی سؤال کرد پس ابن اعرابی غضبناک شده گفت مکافات چنان جسارت و گستاخی در این است که کسی دو گوش ترا گرفته گوشمال دهد و قفاهایی پی در پی زند تا سزای خویش دریابی ابن سکیت خاموش شد چون خشم ابن اعرابی فرو نشست بوی گفت بسی شادمان و خورسندم که من خود عرضه این گفتار شدم چه تشویش داشتم دیگری را در معرض چنان سخنان درآوری و او نتواند تحمل نمود لاجرم بجواب ناصواب لب میگشود و آن گرداورم اشتر رنجه میداشت از این گفتار که خود شنیدم ابو الحسن طوسی گوید من در مجلس ابو الحسن علی لیثانی حاضر بودم ابو الحسن اعرابی تا از نوادر لغویه و بدایع الفاظ و طرایف معانی که خود متفطن شده و شرحی باز گوید گفت عربان گویند مُنْفَلٌ اِسْتَعَانَ بِذَقَنِهِ

ناگاه ابن سکیت که جوانی نورس بود از جای برخواسته گفت آخرین کلمه دقیقه باشد نه دقه وچون عربان خواهند افادت کنند که ضعیفی از ضعیفی اعانت جسته این مثل سایر را بکار برند چون کلمه دقه بالفظ دقیقه در نوشتن یکسان باشد تراجاسس خطی بر آن اشتباه بداشته است پس ابوالحسن شرمنده گشت از مجلس بیرون رفت دیگر روز برای افادات نوادر خود مجلس آراست وحاضر گشت من نیز حاضر بودم لب بسخن گشود و گفت عربان گویند هو جاری مکاشری بار ابن سکیت برخواسته گفت کلمه مکاشری در اینجا ناصواب و بیجا است بجای شین معجمه بایستی سین مهمله آوری چه جانب خانه را کسر گویند وچون خواهند افادت کنند که جانب خانه من جانب خانه اوست یعنی همسایه دیوار بدیوار یم این سخن را بر زبان رانند وچون مکاسرا که بمعنی نامیده دانست باد گیری بمکاسر در نوشتن جز بنقاط تفاوتی نباشد از آنروی بدین اشتباه دراقتادی پس ابوالحسن از آن امر که تصمیم عزم داده بود منصرف شده دیگر برای املاء نوادر خود بدان مجمع قدم ننهاد چون روزگار را عادت بر این است مهر را دارچنین نگذارد بدراجزیی سزاند هد چنانچه ابوالحسن ازوی در خجلت شد ابن سکیت نیز از ابوعثمان مازنی در خجلت آمد چنانکه ابوعثمان گوید من وابن سکیت در محفل وزیر محمد بن عبدالملک زیات بودیم وزیر بمن گفت خواهم ابن سکیت را بمسئله از مسائل ادبیه امتحان کنی تا رتبه فضل و پایه علم او معلوم شود رو مسئلت را از ادب ومردمی خارج دیدم پرسیدن مسئله را باوفاق وصفا خلاف دانستم تامل وتعلل هر لحظه بلحظه دیگری سپردم تا مگر انچه خواسته است از خاطر وی محو شود بعد از لحظه وزیر سخن اول را بر زبان راند ودر سئوال خود الحاح کرد چون ناچار شدم مسئله که حل آنرا آسان وجهل آنرا دشوار میدیدم میان آوردم گفتم خدا یتعالی در سوره یوسف فرموده آرسل معنا اخانا نکتل ایک بازگو که نکتل را چگونه صرفیان میزان آرند گفت بروزن نفعل باشد گفتم تطبیق ماضی ومضارع آن کنتل یکتیل باشد تا نکتل بدان میزان درآید گفت فی فی غلط گفتم میزان نکتل نفعل است گفتم حروف نفعل پنج است او حروف نکتل چهار چگونه تصور شود که پنج حرفی میزان چهار حرفی شود پس ابن سکیت در سکوت شده زیاده خجل وشرمنده گشت وزیر متوسخ وسرزنش برخواسته گفت کجا رواست بپاداشش مراتب علمیه در هر ماه هزار درهم شهریه بستانی و خود میزان نکتل را که نفعل است ندانی ابوعثمان گوید چون مجلس بپایان رسید در صحبت ابن سکیت از نزد وزیر بیرون آمدیم ابن سکیت بس اندوهناک بود کلمه با آغاز کرد ومی گفت یا اباعثمان هیچ دانی در این معامله مرا چه مقدار زیان آوردی بمعذرت لب گشودم وبخدا یتعالی سوگند ها یاد کردم که در این مسئلت معذور بودم چه مراد سئوال وزیر مقدور نبود قاضی احمد بن خلکان در شرح حالت ابن سکیت گوید که واقعه سلیمان بن ربیعه باهلی وعمرو بن معدیکرب را بخط ابن سکیت نقل نموده اند وآن واقعه چنان است که سلیمان بن ربیعه باهلی هنگامیکه در ارمینیه بپادگان وسواران سپاه خویش را سان دیدی هریک از لشکریان که اسبی نجیب در زیر ران داشتند نه پسندیدی چون نوبت عمرو بن معدیکرب رسید با اسپی چگیر ودرشت اندام از سان وی بگذشت

سلیمان بن ربیعه گفت هرگز روا ندارم ترا اسب نجیبی مرکب باشد گفت ایها الامیر اگرچه اسب من لاغر میان نباشد ولی در شمار اسبان نجیب بیاید گفت ما در نظر اول آنرا نجیب یافتم تو نیز چنین بدان که اسب نجیب و نانجیب است عموما عادت چنین گفت زنهار است که امیر شناخته است پس کار کفتار با سنان گرد آمد سلیمان گفت تا عمرو اسب خویش را مدتی از آب ممنوع داشت و هم فرمود تا سایسان چند اسب نجیب را زمانی از آب باز داشتند چون تشنگی ایشان بنهایت رسید طشتی خواست اسبان نجیب از آن آب خورده پیکطرف شدند پس اسب عمرو نزدیک طشت بایستاد و دو دست خود تکرده لب در آن فرو برد و آن دلالت کند بر عدم اصالت اسبان چون سیراب شد سر برداشت پس سلیمان بر سم توسن عمرو گفت اکنون دانستی که مرا شناسائی اسبان تا چه مقدار معرفت است عمرو گفت اینکونه معرفت جامه ایست که ترا بقامت دوخته اند چه با نجیب را نیکو شناسد سلیمان بخود پیچیده هیچ نگفت و آن داستان را بعمر بن خطاب نامه کرد چون نامه بوی رسید زیاده خشمگین شد کتابتی سلیمان بن ربیعه فرستاد که آنهمه حلم و بردباری مدانم از چه رهگذر بوده است بایستی امیر و سرکردگان را مهر و قهر هریک را در جای خود بکار برند و هم عمر و بن معدیکرب نامه نوشت که ما را از آن کردار زشت و گفتار ناهنجار که با مهتر و امیر خویش بکار بردی آگاهی حاصل گشت گویا بشمشیر خویش که مصمامه مینامی ترا هوائی در سر و غروری در خاطر پیدا شده اینک بگوش هوش بشنو و از روی دانش بدان ما را تیغ آبداری است که مصمم نام نهاده ایم قسم بخدای غالب قاهر اگر آن تیغ بفرق تو فرود آید همی بسگالد تا استخوانهای سینه ات دو نیم شود نیمی از چپ و نیمی از راست بفتد هر گاه روز حرب و قوت ضرب را دوست میداری اینک بدان کفتار ناهنجار معاودت کن تا صدق قول مشاهدت کنی گوید چون نامه وی بعمر و رسید گفت ندانم که خلیفه مرا کدام شمشیر تهدید کرده اگر شمشیر خود را گوید هرگز هراس نخنم و اگر ذوالفقار مرتضوی را منظور داشته هر کس از آن بر حذر باشد گوید و بر اطبی آبدار و اشعاری نمکین بوده حسین بن عبد المجیب موصلی گوید در مجلس ابی بکر بن ابی شیبه این دو شعر را من خود از ابن سکیت شنیدم

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُحِبُّكَ حُبًّا ... ظَاهِرَ الْحُبِّ لَيْسَ بِالتَّقْضِيبِ

فَإِذَا مَا سَأَلْتَهُ عَنْ قَلِيلٍ ... أَلْحَقَ الْحُبَّ بِاللَّطِيفِ الْخَبِيبِ

حاصل معنی آنکه پاره از مردمان هستند که با معشوق خود محبت و مودت ورزند تا وقتی که طمعی از زخارف دنیوی نکند همینکه چیزی نخواهد از عشق وی منصرف شوند

و هم از جمله اشعار او این چند شعر است که الحق داد فصاحت داده است

إِذَا اشْتَمَلَتْ عَلَى الْيَأْسِ الْقُلُوبُ ... وَضَاقَ لِمَا بِهِ الصَّدْرُ الرَّحِيبُ

وَأَوْطَنَتِ الْمَكَارِهَ وَاسْتَمَرَّتْ ... وَأَدْمَنَتِ الْمَآكِمُ وَالْحُجُوبُ

وَلَمْ تَرَ لِانْكِشَافِ الضُّرِّ وَجْهًا ... وَلَا أَغْنَى بِحِيلَتِهِ الْأَرِيبُ

أَتَاكَ عَلَى قُنُوطٍ مِنْكَ غَوْثٌ ... يَمُنُّ بِهِ اللَّطِيفُ الْمُسْتَجَابُ

وَكُلُّ الْحَادِثَاتِ إِذَا أَنَاخَتْ ... فَمَوْصُولٌ بِهَا فَرَجٌ قَرِيبُ

حاصل معنی انکه چون دلها را یاس و ناامیدی فرا گیرد و سینهای گشاده از نوائب و شدائدی که در آنها فراهم آمده تنگ شود و ناملائمات در ساحت دلها بار گشاید و دانشمندان چاره جوئی را ماندند و برای کشف مضرت راهی نیابند در آن هنگام خدای دانای مهربان البته فریاد رسی کند و در عین ناامیدی امیدوار فرماید چه حادثات و نگاره چون بنهایت رسند بدایت فرج و گشایش باشد احمد بن محمد بن ابی شداد گوید از ضیق معیشت با ابن السکیت شکایت بردم گفت ترا از شعر و شاعری هیچ بهره و نصیبی نباشد گفتم تا کنون طبع خویش را نیازموده و شعری نگفته ام گفت مرا دو شعر است اینک انشاد کنم تا راه وسعت معاش را بپوئی گفت

نَفْسِي تَرُومُ أُمُورًا لَسْتُ مُدْرِكَهَا ... مَا دَامَتِ احْذَرُ مَا يَأْتِي بِهِ الْقَدَرُ

لَيْسَ ارْتِحَالُكَ فِي كَسْبِ الْغِنَى سَفَرٌ ... لَكِنَّ مَقَامَكَ فِي ضَرٍّ هُوَ السَّفَرُ

حاصل معنی انکه مرا در خزانه خیال آرزوها اندوخته شده و یقین دانم تا از حوادث و مقدرات مرا هراسی باشد هرگز بآنها ظفر نیابم همانا اگر مسافرت را رنج و زحمت بسیاری است نه از وطن بیرون شدن گوید ابن سکیت و اسحق در بغداد همواره دستانها بپا میداشتند و تعلیم و تربیت کودکان بسر میبردند چون ابن سکیت را ذکر فضل و بصیرت دانش گوش زد عام و خاص شد بتعلیم پسران زادگان اختصاص یافت و در آن اوان که در دستانها بتعلیم اطفال مشغول بود او را با هرون ولیعهد که در نزد محمد بن عبد الله بن طاهر بسمت نویسندگی و انشاء داشتند مراوده و امیزش دست داد پس بتعلیم فرزندان ایشان اشتغال جست اتفاقا ابن طاهر را در آن روزگار برای تعلیم و تربیت فرزندان خود بمعلمی دانشمند حاجت افتاد ابن السکیت از تعلیم اولاد بشر و هارون دست کشید نزد ابن طاهر آمده بدان امر اطاعت و اقامت کرد و ابن طاهر در اوایل امر پانصد درهم و در اواخر هزار درهم بروی مقرر داشته میرسانید چون بصیت فضل و حسن تربیت او بسمع متوکل عباسی رسیده او را خواسته برای مصاحبت و منادمت خود برگزید و تعلیم و تادیب فرزندان خود حکم نمود ابن سکیت آن امر را با احمد بن عبید عبد الله ابن عبد العزیز میان او و ابن السکیت مشاورت جست آنها بلطف سیرت و حسن امانت او را نصیحت کرده بتعلیم اولاد متوکل رأی دادند ابن السکیت صلاح دنیا و خیر اندیشی ایشان را بجسته و غرض حمل کرده نزد متوکل شتافت و طوق قبول بر گردن نهاد چون روز اول در مجلس شاگردان خویش که معتز و موفق باشند حاضر گشت معتز را گفت اکنون چه چیز مطلوبست تا بدان ابتدا شود معتز گفت انصراف از هر چیز نیکوتر است ابن سکیت بدان لطیفه متفطن شده گفت اینک برخواسته بخانه خویش باز کردم معتز گفت من در برخواستن چالاکترم پس برخواسته بیرون شتافت ناگاه دامنش در پایه پیچیده بر زمین افتاد شرمنده شد بدان مثابه که رنگ رخساره وی سرخ گون گردید پس ابن السکیت این دو بیت را مرتجلا انشاد نمود

يُصَابُ الْفَتَى مِنْ عِثْرَةٍ بِلِسَانِهِ ... وَلَيْسَ يُصَابُ الْمَرْءُ مِنْ عِثْرَةِ الرِّجْلِ

فَعَثْرَتُهُ فِي الْقَوْلِ تَذْهَبُ رَأْسَهُ ... وَعَثْرَتُهُ بِالرِّجْلِ تَبْرِي عَلَى مَهْلِ

ابن السکیت

حاصل معنی آنکه لغزش زبان سخت مصیبتی است ولی لغزش پا مصیبتی نباشد چه لغزش زبان سر بباد دهد ولغزش پا
در اندک زمانی بهبودی یابد چون دگر روز نزد متوکل برفت متوکل بوی گفت از داستان روز گذشته مطلع شدم
وآن دو بیت که بداهة انشاد کردی شنیدم وزیاد پسندیده آمد پس پنجهزار درهم بوی انعام کرد ابن خلکان گوید
ابن السکیت در حب امیرالمومنین علی بن ابیطالب علیه السلام واولاد آنحضرت غلوی تمام داشت ومتوکل بر خلاف
وی بغض وعداوت آن خاندان را بنهایت رسانیده بود روزی ابن السکیت بر متوکل وارد شد معتز
وموفق نیز نزد وی حاضر بودند از هر جا سخنی رفت واز هر کس ذکری بمیان آمد در آن اثنا متوکل از عقیدت
وسریرت ابن السکیت جویا شده بدو گفت همی خواهم آنچه در دل پنهان داشته امروز آشکار کنی اکنون بی پرده
بازگو تا بدانم آیا این دو فرزند مرا عزیزتر داری ومحبوب تر دانی یا دو فرزندان علی بن ابیطالب حسن
وحسین را ابن السکیت تاب نیاورده سر نهفته خویش را از پرده دل بیرون انداخته گفت سوگند بخدای علی
که رتبه کمترین غلامان آنحضرت که قنبر حبشی است از تو وفرزندان تو خیلی رفیعتر وبس بالاتر است واین عقیدت
فروغ دل وطراز آب وگل من است پس متوکل در غضب شده غلامان ترک را فرمان داد تا زبان او را که مأوای
زیان دانستی از پشت سر او برآورند ودر حال رخت بآخرت کشود بعضی گویند اتراک را گفت تا لگدهای پی در پی
بر شکم او زدند پس او را بخانه بردند روز دیگر از دنیا رحلت کرد برخی سبب خشم متوکل وباعث قتل او را بطوری دیگر
حکایت کرده اند گویند مردی قرشی وابن السکیت در صحبت متوکل بودند سخن بجائی کشید که خلیفه قصد آزار
قرشی کرد ابن السکیت را فرمان داد تا ویرا بدشنام ونا سزا اذیت بر ساند ابن السکیت بفرمان خلیفه
وقعی ننهاده ونیاسزا لب نگشاد خلیفه را آن حرکت ناپسند آمده قرشی را گفت که با ابن السکیت آنمعالت کند
که وی مضایقت کرده بود چون قرشی پیاده کوئی وعیب جوئی لب کشود ابن السکیت از کرده خود پشیمان شده
گفت اینک بفرمان نخستین اطاعت کرده هیچ از سقط ودشنام فرو نگذارم خلیفه گفت آنچه اکنون کوئی عین تلافی
وانتقام است نه محض اطاعت وامتثال پس ملازمان ترک را امر کرده او را الطمها بر رخسار ولگدها بر شکم بزدند
که یکبره از هوش برفت او را بدوش کشیده بخانه بردند از جراحات لسان وصدمات اتراک دو روزی گذشت
که از دنیا درگذشت رحمة الله علیه وحید بهبهانی آقا محمد باقر رضوان الله علیه از جد خود نزدیک باین مضمون نقل نموده
که اگر گویند تقیه از نوامیس شرعیه وتکالیف حتمیه الهیه باشد ابن السکیت با رتبت علم ودرک حضور ائمه اطهار با چنین
در هر جا مطیع اوامر ومنقاد نواهی باشد در جواب گوئیم در آن مجلس حالت طبیعیه که مایه تذکر احکام شرعیه است
از قبضه اختیار وی بیرون شده بود لهذا ترک تقیه او را مایه توبیخ دنیوی وعقوبت اخروی نخواهد شد مولد
وموطن ابن السکیت دورق است که شهری از خوزستان بوده وقتی فراء استاد وی از موطن اصلی او
پرسش نمود در جواب بدو گفت خوزی اصلحک الله من دورق پس فراء از آن سپس از هر کار
چهل روز دست بداشت از خانه خویش بجائی پا ننهاد دوستانش بدو گفتند از چه روی از مردم انقطاع جسته

و در خانه خود غزلت گزید گفت سبحان الله از این السکیت زیاده شرکین و منغلم و حیا میکنم او را بپسم که از نبش بسوالی مبادرت ورزیدم مرا باصدق و راستی پاسخی داد و در آن گرد و گفتار پاره از قبایح بوده است بالجمله ابن سکیت پنجاه و هشت سال زندگانی نمود و در روز دوشنبه پنجم ماه رجب از سال دویست و چهل و سه یا چهار و یا شش هجری از سرای فانی رخت بر گرفت مصنفات نافعه و مؤلفات بدیعه در صفحه روزگار یادگار گذاشت از جمله کتاب اصلاح المنطق است که در وصف آن گفته اند که از خبر بغداد گذشته و علم لغت تا عهد او گذشته است و آن کتاب زیاده نافع و محل اعتبار و اعتماد علماست و هر لغتی که در سایر کتب بدست نمی آمده باصلاح المنطق رجوع میکردند و هر روایت که ابن سکیت آورده از این چند کس فرا گرفته است ابوعمرو اسحق بن مرار الشیبانی محمد بن سهل محمد بن صبیح بن السماک الواعظ اصمعی و ابوعبیده و فراء و چند نفر از علمای اعلام و هر روایت که این چند کس آورده اند از ابن السکیت فرا گرفته باشند احمد بن فرج المقری محمد بن عجلان اخباری ابوعکرمه ضبی ابوسعید سکری سیمون بن هارون کاتب و چند نفر دیگر از رواة

ابوحاتم سهل بن محمد بن عثمان بن یزید الجشمی النحوی اللغوی

ابوحاتم شیخ اهل سنت و جماعت است سیوطی در طبقات النحاة گوید ابوحاتم در علوم قرآن از قرائات و تفاسیر و اسباب نزول وغیره و در فن لغت و صناعت شعری امام عهد بود ابن خلکان گوید وی در استخراج معمیات و حل الغاز ید طولی داشت و در تقطیع اشعار و تمیز بحور از علما عروض معدود میگشت و قامت قابلیتش باز یور صلاح و پیرایه عفت آراسته بود وَكَانَ يَتَصَدَّقُ كُلَّ يَوْمٍ بِدِينَارٍ وَيَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ أُسْبُوعٍ یعنی هر روز یکدینار بر سبیل صدقه باهل استحقاق میرسانید و در هر هفته یکبار کلام الله مجید را ختم می نمود اصلش از مردم سجستان است در آغاز جوانی بعزم تحصیل علوم و اخذ فنون مسافرت اختیار کرد و روزگاری دراز در خدمت اساتید و ملازمت مدارس بسر میبرد فن قرائت از یعقوب حضرمی بیاموخت و صناعت اعراب از اخفش نحوی فرا گرفت الکتاب سیبویه را دو دور بن البدو الی الختم نزد وی قرائت کرد و علم حدیث از ابوعبیده بصری و عبدالملک اصمعی و حسین بن فضل هاشمی و ابوزید انصاری و عمرو بن کرکره و روح بن عباده اخذ نمود چون از تحصیل و استفادت این علوم فراغت یافت خود مرجع محصلین کمالات گردید و باب مدرس تعلیم بگشود شمس الدین در وفیات گوید بسیاری از علما و افاضل مانند ابوحاتم مانند محمد بن دريد لغوی و ابوالعباس مبرد نحوی و غیرهما شاگردی وی کردند مبرد غالباً در ملازمت حلقه و حضور مدرس بر دیگران مبادرت میجست و پیش از سایر تلامیذ بخدمت استاد میرسید و او را در آن وقت هنوز سبزه عذار از صفحه رخسار ندمیده بود عارضی ملیح و لهجتی فصیح و منظری صبیح داشت از این روی خاطر استاد باحظ و خال و رنگ و بوی وی علاقتی محکم گرفت این چند بیت در حسن جمال و طیب گفتار وی نظم آورد و بر گرفتاری دل و آرزوی خاطر خویش اشارت نمود

ابوحاتم سجستانی

۴۰۲

ماذا لقیت الیوم من متمجن خنث الکلام
وقف الجمال بوجهه فتمت له حدق الانام
حرکاته وسکونه تجنی بها تمر الاثام
واذا خلوت بمثله وعزمت فیه علی اغتنام
لم اعد افعال العفا فذاک اوکد للغرام
نفسی فداؤک یا ابا العباس حل بک اعتصام
فارحم اخاک فانه نزر الکری بادی السقام
وائله ما دون الحرام فلیس یرغب فی الحرام

خلاصه مراد انکه آیا امروز چه دیدم و چه کشیدم از آن چپاک شوخ چشم که بکاه کفتار همی ماند زنان سخن کند و فسون افسونکری و کرشمه سازی بکار برد کوئی کاروان حسن و قافله ملاحت در صفحه عارض وی بار اقامت کشوده و از اینروی چشم خلایق در تماشای جمالش همی حیران مانده در حرکات چندان با کرشمه رفتار کند و در سکنات چنان مکار نشیند که دین و ایمان برباید مرا با وی در مجلس انس و بهنگام خلوت جز طریق عفت و پارسائی مسلوک نیست و از این راه پیوسته بر آتش محبت و شعله عشق من افزوده کردد یا ابا العباس جانم فدای تو باد بر حال این عاشق شیدا که بذیل محبت چنگ زده رحمت آور که در هوای تو آرام و راحتش برفته و با در و رنجوری کرفتار آمده و از دولت وصل خویش اینچه در ملت حنیف حرام نیست مضایقت مفرمای که من خود هرکز هوای حرام نکنم و در آئین محبت از عاشقان پاک باشم علی بن عیسی اربلی در کشف الغمه در طی اخبار امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام از ابوحاتم کلامی نقل کند که بر خلوص وی در موالات اهل البیت و مودت ذوی القربی دلالتی صریح دارد کوید ابوالصلت هروی کفت وقتی که علی بن موسی صلوات الله و سلامه علیه وارد شهر نیشابور شد من ملازم رکاب و سعادت اندوز خدمت آن حضرت بودم بمجرد که طبقات علما و محدثین بلد مژده آن خبر مسرت اثر شنیدند برای استقبال و پذیرائی مقدم آنحضرت از هر طرف شتافتند وقتی که موکب همایون رضوی بچهار سوی شهر رسید جماعتی از مشایخ ارباب اخبار و رواة احادیث بر لجام بغله شهبای که حضرت بر آن نشسته بود پاویختند و آغاز التماس و ضراعت نموده عرض کردند ای فرزند رسول تراحق آبائ طاهرین است سوکند دهیم که بر ما جماعت محدثین منت کذار و از احادیث و اخبار یکه از پدر بزرکوارت شنیده حدیثی روایت فرمای تا ما آن حدیث شریف بی توسط اغیار و وسائط روایت از لسان معجزبیان تو روایت کنیم و بدین عزت عظمی بر جمیع مشایخ و جمهور محدثین افتخار آوریم حضرت مسئول انجمن قرین قبول ساخت و فرمود حدثنی ابی العبد الصالح موسی بن جعفر قال حدثنی ابی الصادق جعفر بن محمد قال حدثنی ابی باقر علم الانبیاء محمد بن علی قال حدثنی ابی سید العابدین علی بن الحسین قال حدثنی ابی سید شباب اهل الجنة الحسین بن علی قال سمعت ابی سید العرب علی بن ابی طالب

ابو حاتم سجستانی

۴۰۳

قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله یقول الایمان معرفة بالقلب واقرار باللسان وعمل بالارکان

چون این حدیث مبارک باین اسناد عالیه بسمع ابو حاتم سجستانی رسید گفت لو قرأ هذا الاسناد علی مجنون لبرأ من جنونه یعنی این حدیث مقدس با شرافت سند بمقامی است که اگر بر مجنونی خوانده شود البته از عارضه جنون خلاص یابد. حسن علی بن عیسی گوید عبد الرحمن ابی حاتم سجستانی از پدرش ابو حاتم نقل کرده که من خود این معنی تجربت کردم و این خبر با سند شریف بر مصروعی خواندم در حال بهوش آمد و از حادثه صرع افاقت یافت. مولانا جلال الدین سیوطی حکایت کرده که ابو حاتم وارد بغداد شد روزی در یکی از مساجد بغداد نشسته بود و جماعتی از اهل فضل و دانش بر گرد وی مجتمع بودند از یکی پرسید که در کریمه یا ایها الذین آمنوا قوا انفسکم و اهلیکم نارا وقودها الناس والحجارة کلمه قوا را بمفرد چه باشد گفت ق گفت تثنیه اش چیست گفت قیا گفت جمعش چگونه است گفت قوا گفت اینکلمه را از واحد تا جمع برای من صرف کن گفت ق قیا قوا قضارا در ناحیه مسجد مردی نشسته بود و قماشی در کنار خویش نهاده بر تکلمات و گفتگوی ایشان گوش داد چنانکه آن کلمات بشنید برفیق خود گفت قماش و ثیاب مرا تا زمانی که باز گردم مراقبت نمای این بگفت و در حال برخاست بمنزل صاحب شرطه بشتافت و گفت بر قومی از زنادقه ظفر یافته ام که کلام الله مجید بصوتی مانند صوت خروس قرائت کنند ابو حاتم خود گوید زمانی نگذشت که ناگاه اصحاب و اعوان صاحب شرطه بر ما هجوم آوردند و ما را دستگیر نموده نزد صاحب شرطه حاضر ساختند در حالتی که از عوام از دحام بسیار بجهت استکشاف امر بر ما مجتمع بودند صاحب شرطه از صورت واقعه استفسار کرد من پیش رفتم و ماجری باز گفتم چون از حقیقت حال آگاه شد مرا زیاده توبیخ و تعنیف گفت تا مانند تو کسی را روا است که در محضر عامه با مثال این کلمات لب گشاید آنگاه امر کرد از اصحاب من هر یک را ده تازیانه بگوفتند و از ایشان عهد مؤکد گرفت که پس در مجمع عوام الناس بچنین الفاظ زبان نگشایند. ابو حاتم پس از وقوع این حادثه بیدرنگ از بغداد بیرون شد و راه بصره گرفت و تا آخر عمر در آن بلد مقام گزید. محمد بن حسن ازدی از ابو حاتم حکایت کرده که وقتی از جانب خلیفه عهدی از دانشوران کوفه بر ایالت بصره منصوب گشت چون بر بصره وارد شد من علی الرسم برای تهنیت مجلسش در آمدم پس از مراسم تحیت گفت ای سجستانی از حال علماء بصره مرا واقف ساز و مقام فضل و فن هر یک را نیک بشرح آور گفتم ایها الوالی مازنی در صناعت نحو اشتهار دارد و بلال المزنی در علم فقه فتوی دهد و شاذکونی در فن حدیث مسلم باشد و زیادی در نقل نوادر و روایات اصمعی بی نظیر است و ابن کلبی در کتابت شرعیات و استیفاء شروط و نوشتن سجلات ید طولی دارد و مرا مردم این ملک بعلوم قرآن منسوب دارند پس با کاتب خود روی کرد و گفت تمام اینجماعت را فردا نزد من حاضر ساز ابو حاتم گوید بامداد از روز ما را جمیعاً حسب الامر در مجلس والی حاضر ساختند چون لختی بگذشت بجانب آن جمع توجه کرد و گفت ابو عثمان مازنی از شما کدام است ابو عثمان گفت ها انا ذا ایزحلک الله یعنی مازنی منم

ابو حاتم سجستانی

۴۰۴

هدایت رحمت کند گفت یا ابا عثمان آیا شرعاً در کفاره ظهار آزاد کردن غلام اعور کافی باشد گفت مرا از مسائل فقهیه استحضار و اطلاعی نیست از قواعد عربیت آنچه والی خواهد سؤال نماید پس متوجه زیادی شد و گفت ای زیادی آیا در باب زنیکه ثلث صداق خود بر زوج بذل نماید تا آنکه او را بطلاق طلع مطلقه سازد چگونه فتوی نویسی گفت این مسئله فقهیه بیرون فن من است و جواب آن وظیفه هلال الرأی باشد هلال را خطاب نموده گفت آیا ابن عون چند خبر از حسن روایت آورده گفت از فن حدیث مرا بهره نیست شاذکونی در این علم معروف است بشاذکونی روی آورده گفت از قرائت سبعه کدام است که در آیه اَلَآ اِنَّهُمْ یَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ لِیَثْنُوْا مِنْهُ با یاء مثناة قرائت کرده گفت علم قرائت از دانش من خارج باشد جواب این مسئله بر عهده ابو حاتم محول است ابو حاتم گوید بجانب من التفات کرد و گفت یا ابا حاتم اگر خواهی در شرح پریشانی امور و شکستگی احوال اهل بصره و تفصیل آفت سماوی که بر شمار و زروع ایشان حادث آمده بمقر خلافت مکتوبی معروض داری و ضمناً در اخذ خراج و جمیع مقاسمات بر متنای تأخیر و استدعاء مهلتی اشارت کنی چگونه خواهی نوشت گفتم عاذک الله از این صنعت مرا خطی نیست و مرا علم قرآن و تفسیر کلام الله دانند پس والی لطف و نکوهش برخواست و گفت مَا اَقْبَحَ بِالرَّجُلِ یَتَعَاطَی الْعِلْمَ خَمْسِیْنَ سَنَةً لَا یُعْرَفُ اِلَّا فَتًّا وَاحِدًا حَتّٰی اِذَا سُئِلَ عَنْ غَیْرِهٖ لَمْ یُحْسِنْ فِیْهِ وَلَمْ یُعَدَّ لِکُنْ عَالِمًا بِالْکُوْفَةِ اَلْکِسَائِیُّ لَوْ سُئِلَ عَنْ هٰذَا کُلِّهٖ لَاَجَابَ

یعنی مرد را چه بسیار مستهجن و زشت است که از وقت عزیز و عمر شریف خود پنجاه سال در تحصیل کمال صرف کند و در این مدت وسیع جز یک صناعت چیزی نیاموزد اگر احیاناً از غیر آن فن مطلبی از وی سؤال کنند یکباره در جواب فرو ماند و از سود و زیان هیچ گفتن نتواند و لکن کسائی که از علمای است در کوفه اگر جمیع این مسائل گوناگون از وی پرسیده شود هر یک را از همان صناعت پاسخ گوید و در جواب هیچ سؤال در نگ نیاورد مع الاجمال در زمانیکه سلیمان جعفر بن عیسی بن علی بن عبد الله بن عباس بر ولایت بصره منصوب بود هم ابو حاتم در مجالس ایالت در آمدی و از سلیمان بسی رعایات دیدی و هر وقت او را در محضر سلیمان یا ابو عثمان مازنی اتفاق ملاقات افتادی از خوف آنکه مبادا مازنی از نکات نحو و دقایق اعراب چیزی از او سؤال کند خود را از خوض در مباحثت علمیه بامری مشغول میساخت و یا بلطایف حیل و اظهار معاذیر دستور انصراف گرفته بر خروج مبادرت می جست این حزم و هر اس را جهت آن بود که وی در آن اوان چندان بر تکمیل فن لغت عنایت و اهتمام نمودی که مصنفات نحاة را مراجعت نمودن نتوانستی و از این راه بسیاری از نکات صناعت نحو از خاطرش محو شده بود در مناقشات و اشکالات اعراب از مقاومت خصم و تمهید جواب عاجز آمدی یا فعی در شرح حال ابو حاتم گوید از ابو حاتم حکایت است که گفت مردی برا هبی بگذشت و از او درخواست کرد که مرا موعظتی نمای راهب گفت اَعِظُکُمْ وَفِیْکُمُ الْقُرْاٰنُ وَمِنْکُمْ مُحَمَّدٌ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ یعنی آیا با اینکه قرآن مجید در میان شما است و محمد رسول از شما بوده از من اندرز خواهی گفت آری گفت پس از این یک بیت که هم کسی از همکیشان شما بنظم آورده

ابوحاتم سجستانی

۴۰۹

پند کبیر کفته

تَجَرَّدْ عَنِ الدُّنْیَا فَاِنَّکَ اِنَّمَا خَرَجْتَ اِلَی الدُّنْیَا وَاَنْتَ مُجَرَّدٌ

یعنی چنانکه از زوادی ارحام در این سرای فانی برهنه در آمدی هم بسته از کسوت علایق و آلایش دنیوی برهنه بباش از تجارب ابوحاتم اگر خواهی مطلبی پوشیده بکسی مکتوب کنی که نظر نامحرمان از قرائت آن محروم ماند بکیر مقداری از شیر دوشیده و خامه خود را مانند مداد در آن فرو بر و فی الضمیر بر صفحه بنکار و بدان کس که منظور تست ارسال دار چون وی بهنکام وصول نامه مقداری کاغذ سوخته خاکسترش بر صفحه مکتوب بیفشاند تمام انچه با شیر مرقوم شده نمودار کردد و بسان سواد مداد قرائت شود طریق دیکر انکه بجای شیر دوشیده آب زاج سفید بکار برد و مکتوب خاطر با آن آب شرح دهد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد مکتوب ظاهر شود و مطلوب بدست آید و اکر این عمل برعکس بجا آورند و از آن دو جزء هر یکرا بدل دیکری بکار برند هم مقصود حاصل کردد وفات ابوحاتم در ماه محرم و بقولی در رجب از سال دویست و چهل و هشت یا پنجاه یا پنجاه و چهار هجری در بصره واقع شد والی بصره سلیمان بن جعفر هاشمی بر وی نماز کذارد و در مقبرة المصلی مدفون کشت در جمله متروکات وی آنقدر از کتب موجود بود که معادل چهار ده هزار دینار تقویم یافت چه او بروزکار حیات از طریق تجارت کتاب وجه معاش بدست کردی این سکیت نحوی کس نزد وراث فرستاد تمام آن کتب را بهائی کمتر از قیمت مذکور خریدار کشت اورا اجابت نمودند ثمن بکرفتند و جمیع آن مبیع بدو سپردند اسامی مؤلفات ابی حاتم بدین شرح بنظر رسیده کتاب اعراب القرآن کتاب ما یلحن به العامة کتاب الطیر کتاب الذکر والمؤنث کتاب النبات کتاب المقصور والممدود کتاب الفرق کتاب القرات کتاب المقاطع والمبادی کتاب الفصاحة کتاب النخلة کتاب الاضداد کتاب القسی والنبال والسهام کتاب السیوف والریاح کتاب الدرع والفرس کتاب الوحوش کتاب الحشرات کتاب الهجا کتاب الزرع کتاب خلق الانسان کتاب الادغام کتاب اللیاء واللبن والحلیب کتاب الکرم کتاب الشتاء والصیف کتاب النحل والعسل کتاب الابل کتاب الغیث کتاب الخصب والقحط کتاب اختلاف المصاحف

سجستانی

منسوب است بسجستان که معرب سیستان است و آن از بلاد اقلیم چهارم محسوب میشود بتقسیم قدماء یاقوت حموی از ذهبی حکایت کند که زمین سجستان در تمام بلدان بجاسنی چند اختصاص دارد منجمله انکه مردم انجا در اجابت مستغیث و اعانت ملهوف خود را بهیچ بهانه معاف نشمارند و بهیچ عذر تقاعد نجویند در امر معروف و مواسات فقرا و رعایت مساکین چندان مواظبت نمایند که مورد هیچ

ملامت نیابند

ابوعلی جبائی

۴۰۶

ابوعلی محمد بن عبدالوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن ابان

از اهالی جبا از مشایخ متکلمین و از ائمهٔ معتزله است در سنه دویست و سی و پنج هجری در بلده جبا تولد یافت و چون بمقام رشد قدم نهاد بتحصیل علوم رغبت کرد بعد از استحضار مقدمات و استحکام مبانی باشتیاق عقاید کلامیه بشهر بصره بشتافت در محضر ابو یوسف یعقوب بن عبدالله الشحام البصری که در آن زمان وحید عصر و رئیس معتزله بود حاضر آمده از افادات و افاضات وی کامیاب گردید از فرش تلمذ بمسند استادان مقام گرفت و از حضیض تقلید با وج تحقیق ارتقا جست و در زمره معارف و مشاهیر آن بلده با امتیازات وافیه اختصاص یافت جمعی از افاضل آن شهر در مجلس افادتش مجتمع بودند که از جمله ایشان است شیخ ابوالحسن الاشعری چون شیخ ابوالحسن روزگاری در خدمت او بسر برده حفظ عقاید باید ادجح و رفع شبهات که آن خود تعریف علم کلام است از وی فرا گرفت رفته رفته حلقهٔ مشاجره و حوزهٔ مباحثه وسعت گرفته مذهب اشعریه بمیان آمد مخفی نماند تبیین این مقاله را از بسط و تطویل گزیری نیست بصحت پیوسته است که علم کلام در زمان حضرت رسول ص و صحابه اخیار فن منفرد و علم مخصوصی نبود و از افواه و السنه بر دفاتر و اوراق تدوینی نداشت چه هرگاه در مسائل اعتقادیه بسؤالی محتاج می گشتند از میامن وجود مسعود رسول الله ص و مهابط وحی و معادن رسالت از مسئلت دیگران مستغنی گشته امراض جهل و نادانی را از شربت شفابخش آنحضرت و ائمهٔ طاهرین مداوا مینمودند و چون خداوند وحی و تنزیل و شارع احکام و نهی از این خاکدان فانی بجوار قرب یزدانی رخت کشود در باب عقاید مکالمات بسیار رشد و چندان شیوع یافت که از مکالمات بمکابرات انجامید فرقهٔ امامیه و شیعی در ظل رایت ائمهٔ هدی از تطرق شبهات مصون و محروس ماندند چه احادیث ایشان را حجج قاطعه دانسته عقول ناقصه و افهام قاصره خود را رخصت مداخله ندادند و چون اهل سنت و جماعت هر یک از اصحاب را مقتدی و پیشوا میدانند مجالس و محافل تشکیل داده در باب عقاید مکالمات نموده و مقالاتی بمیان آوردند و بدانجهت آن مقالات را مسمی بعلم کلام نمودند و در تسمیهٔ آن وجوه دیگر نیز یاد کرده اند چنانچه برخی گویند که آنرا بدانجهت کلام نامیده اند که اکثر مکالمات ایشان در باب کلام الله بوده که آیا قدیم است یا حدیث و بعضی گویند بواسطهٔ آن است که سیکفته اند کلام در واقع همین مقالات است و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات است و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات مانند خرافات و ترهات است و بالجمله این مسلک و این منهاج می پیمودند تا آنکه حسن بصری لوای ریاست برافراخت و واصل بن عطا که از افاضل تلامذه او بود در آن محضر با استاد خود که انشاء الله در ترجمهٔ واصل نگاشته خواهد شد مخالفت ورزید پس حسن بدو گفت اعتزل عنا لاجرم واصل اعتزال جسته و برای خود مستقلاً مجلسی تشکیل داده و اتباع او بدینواسطه موسوم بمعتزله گردیدند و کاران علم روز بروز بالا گرفت از گفتن بنوشتن رسیده و هی تصرف عقول در آن بیشتر میشد تا اینکه مباحثه ما بین شیخ ابوالحسن اشعری و استاد وی

ابو علی جبائی

۴۰۷

ابو علی جبائی رئیست و ازوی اعراض نمود نقل است که روزی ابوالحسن از جبائی پرسید چه عقیدت داری درخصوص سه برادر که اولین مؤمن و تقی دومین کافر و شقی سیمین صغیر و غیر ممیز باشند و هر سه برادر بمیرند آیا حال ایشان درنشئه دیگر چگونه خواهد بود جبائی گفت اما آن برادر که خود مؤمن و تقی بوده صاحب درجات رفیعه و مقامات عالیه است و اما آن برادر که خود کافر و شقی بوده است مخلد در نار و معذب بعذاب کرو کار است و اما آن برادر که خود صغیر و غیر ممیز بوده از هر گروه در سلامت است پس اشعری گفت اگر صغیر اراده کند که بمقامات زاهد فائز شود آیا او را دون خواهد شد یا نه جبائی گفت نمی زیرا که زاهد بسبب طاعات کثیره بدان درجات مستعد گشته و صغیر را آن طاعات نبوده است پس اشعری گفت اگر صغیر بگوید از فوت طاعات مرا تقصیری نبوده زیرا که خدای خود در حالت صغر از دنیا برد و چندان مهلت نداد که اکتساب طاعات نمایم آیا خداوند در جواب او چه خواهد گفت جبائی گفت صغیر خواهد گفت من بعلم ازلی میدانستم که هرگاه تو را در دار دنیا میگذاشتم معاصی بسیار را مرتکب گشته مستحق عذاب الیم میشدی پس صلاح تو را در آن دیدم که در حال صغر از دنیا رحلت نمائی پس اشعری گفت اگر برادر کافر بگوید یا الٰه العالمین چنانچه حال او را میدانستی از حال من هم مستحضر بودی پس چرا رعایت مرا منظور نفرمودی و مرا در حال صغر از دنیا نبردی تا خود بنجات گفتار آلوده نیایم و مستحق عذاب الیم نشوم پس جبائی در جواب مبهوت مانده گفت همانا آثار جنون و اطوار دیوانگان در تو مشاهدت میکنم اشعری در جواب گفت نه چنان است که پنداشته قال وقف حمار القاضی فی العقبة یعنی بلکه حمار قاضی در پشته وا مانده است پس شیخ ابوالحسن از جبائی روی بتافت و خود بتشکیل مجلس مخصوصی مبادرت جست بساط جدال را نه بکسر دو بر و ساده تعلیم تکی گشت کرد و هی بروی کرده مدند و اقوال او را متبع و معتقد شدند و از آنروی ایشان را اشعری نامیدند امام فخر رازی در تفسیر کبیر در شرح سوره انعام چنین آورده است که چون شیخ اشعری از مجلس استاد پای کشید و دست مخالفت از آستین برآورد رفته رفته نوائر بغض و خصومت در میان ایشان اشتعال و اشتداد گرفت پس شیخ اشعری خامه اعتراض در بنان آورده بر جمیع مقالات استاد خویش خط اعتراض و ایراد در کشید اتفاقا روزی ابو علی در مجلس موعظت که جمعی از علماء و عوام در آن مجمع حاضر بودند به بیانات کلامیه اشتغال داشته مستمعین را از مواعظ خود مستفیض مینمود اشعری از این معنی خبر یافته بمجلس درآمد و در ناحیه مختفی گردید و عجوز زیرا فریفته همی مسائل مشکله بوی آموختی و او با ابو علی محاورت مینمود و جبائی از آن سؤالات متعجب میشد چون موعظت را بپایان آورده از منبر بزیر آمد چشمش بر اشعری افتاد و دانست که آن مسائل را اشعری بروی القا کرده است با مجمل خصومت ما بین معتزله و اشعری زیاده شدید گشته سلسله معتزله بمحض قوت خویش و ضعف خصم براهین حکمیه را اخذ کرده در اثبات دعاوی و تقریر مدعای خویش از آن براهین استمداد مینمودند و در مقام تحقیق بدانها استدلال میکردند و بدانچه مطالب کلامیه معتزله به دلایل حکمیه و براهین فلسفیه خلط و مزج یافت رفته رفته اتباع فلاسفه و استدلالات حکمیه چندان در نزد ایشان قوت گرفت که عقل خود را بر نقل مقدم میدانستند و هر جا که ظواهر آیات و اخبار با عقول ایشان موافقت نمیکرد توجیه و تاویل مینمودند

وطایفه اشعریه در معادات و مقابله با ایشان مبالغت را چنان از حد بگذرانیدند که از ظواهر آیات و اخبار بهیچوجه تعدی جایز ندانسته و باب تاویل را مسدود کردند و از آنروی در میان ایشان مذاهب مخجله و عقاید مشبهه بسیار گشت و محض عناد که ایشانرا با معتزله بود بر ذم براهین فلسفه کمر بستند و در قدح اعلام فلاسفه لب گشودند و در آن اطوار و اقوال چندان اصرار ورزیدند که هر جا علم حکمت می شنیدند مذموم میشمردند و هر محل اهل حکمت میدیدند طعن میدانستند آن ذم و قدح از افواه ایشان تعدی کرده بالسنه طوائف دیگر نیز جاری شد چنانچه آن اقوال ناپسند و آن کلمات ناهنجار تاکنون با پس عوام کالانعام دایر و شایع است مع القصه ابو علی در مقاصد معتزله مبتدع و مبتکر بوده و در عصر خویش بر یاست آن سلسله اختصاص داشته است و چون او درگذشت فرزندش ابو هاشم بر جای پدر نشست و با پس آن پدر و پسر در مسائل کلامیه طرفه داستانی است با انکه هر دو از یک مشرب آب نوشیده اند و در یک مذهب سالک بوده اند در پاره مسائل با یکدیگر اختلاف شدید داشته اند و از جمله مسائلی که ابو علی بر آنها مستقر بود این است با انکه اسماء الله توقیفی است و خدا اسمائی که از شرع شریف بدعوت آنها رخصت است اسم دیگریرا بر آنها نتوان حمل و وضع کرد با وجود آن احوال ابو علی گوید که چون خداوند در انجام حاجات عباد پذیرای عرایض و مستدعیات ایشان است میتوان اسم مطیع بر حضرت احدیت اطلاق نمود و ابو علی در این قول متفرد و متوحد است و از این گونه کلمات و اعتقادات بوعلی در میان اهل کلام معروف و مشهور است چنانچه نظر این عقیدت را نیز اثبات نموده گوید که خداوند را متحمل الثناء یعنی حامل کننده زنان میتوان گفت چه علت ایجاد نطفه در ارحام امهات اوست از آنروی اطلاق آن نام بر خداوند روا باشد و در تفضیل امیر المومنین بر ابی بکر از جمله متوقفین بوده و گاهی میل بتفضیل داشته است ولی تصریح نموده است و در بسیاری از تصانیفش گوید که اگر خبر طایر صحیح باشد علی افضل است **فائدة** افضل المتکلمین و المحدثین یوسف سبط ابن الجوزی که خود از رؤسای عامه است در کتاب مناقب خویش از انس بن مالک حدیث کرده که روزی در برابر حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله و سلم مرغ بریانی حاضر بود آنحضرت فرمود خداوندا محبوب ترین و دوست ترین خلق خود را در نزد من حاضر کن که با من از این مرغ تناول نماید ناگاه امیر المومنین علی بن ابیطالب علیه السلام در آمد و بسعادت حضور مستسعد گشت با آنحضرت موافقت کرده از آن مرغ بریان تناول فرمود علیهذا فرقه شیعی بدین حدیث شریف بر افضلیت علی بن ابیطالب استدلال کرده اند و گویند احب الناس افضل الناس است و افضل ناس اقدم است پس علی بن ابیطالب از دیگران افضل و اقدم است و بامر خلافت الیق و احق خواهد بود علمای عامه گویند که این حدیث بر افضلیت دلیل نتواند بود چنانچه محقق تفتازانی گوید **وَالْاِنْصَافُ اَنَّهُ اِنْ اُرِيْدَ كَثْرَةُ الثَّوَابِ فَلْيُتَوَقَّفْ فِيْهِ وَاِنْ اُرِيْدَ مَا يَعُدُّهُ ذَوِى الْعُقُوْلِ فَضِيْلَةً فَلَا** مضمون انکه اگر از افضلیت زیادت ثواب را اراده کرده در قبول آن معنی جای توقف و تامل است ولی بر مدعای شیعه دلیل نتواند شد محقق لاهیجی در جواب گوید که فضیلت بمعنی کثرت ثواب اگرچه بالمفهوم و بحسب صدق غیر فضیلت بمعنی اتصاف

ابو علی جبائی

۴۰۱

بفضایل وکمالات است اما بحسب تحقق وجود از او جدا نتوانند بود چه ثواب بغرض نتواند شد پس توقف در هیچ باب اصلا وجهی نتواند داشت ولی ابو علی در او اخر عمر تفضیل علی بن ابیطالب تصریح نمود قاضی القضاة در شرح مقالات ابی القاسم بلخی گوید ابو علی از دنیا نرفت تا انکه قائل شد بتفضیل علی با جمله التفاتی از وی مشهور است ولی در مصنفاتش دیده نشده است ونیز قاضی القضاة گوید ابو علی هنگام وفات پسر خود ابو هاشم را بمذهب تفضیل بخواند بر حالیکه از شدت ضعف قادر بر رفع صوت نبود پس ابو هاشم را نزدیک طلبیده مطالبی بوی القا نمود که منجمله آنها تفضیل علی بود بر ابی بکر الغرض ابو علی در اواخر عمر از بصره ببغداد ارتحال کرد و در سنه سیصد وبیست وشش هجری وفات یافت

ابو هاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی بن عبد الوهاب بن سلم بن خالد بن حمران بن ابان

مانند پدر از علمای علم کلام واز رؤسای صناعت اصول است در علم ادب مهارت کامل وبصیرت وافی داشت جدش ابان از موالی عثمان بن عفان بوده در سنه دویست وچهل وهفت هجریه از نشأه ارحام بعالم ولادت قدم نهاد وچنانکه از مطاوی کتب تواریخ وکلمات ائمه سیر مستفاد میشود تلمذ او در بلده بصره اتفاق افتاد ودر همانجا که مولد او بود نشو ونما یافت وچون بحد رشد ومقام تمیز برآمد در تکمیل مراتب علمیه وتحصیل قواعد کلامیه جد وافی وجهد کافی مرعی داشت در علوم ادبیه از مقام پدر برتری گرفت ودر علم کلام بر امثال واقران مزیت وسروری جست ودر آن عصر که بازار کلام رواجی بود کلمات او را کرا نها میشمردند تحقیقات او شرح انظار علما ومطرح افکار عقلا گردیده دانشمندان آنعهد باعتقادات او اعتماد تمام داشتند الغرض در عداد بزرگان فرقه معتزله وپیشوایان آن طایفه معدود گشت نتایج افکار او در قلوب بدانشابه راسخ شد که گروهی جمیع عقاید او را صواب دانسته قلادهٔ تقلید او بر گردن نهاده وخود را بدو منسوب داشته اند واز آنروی در میان فرقه اسلامیه بفرقه بهشمیه موسوم ولقب شده اند آن پدر واین پسر در اکثر مسائل با اغلب طوائف مخالفت کرده تأسیس اساس جدید وبسط بساط تازه نموده اند با انکه آن دو فاضل یگانه در مخالفت دیگران موافقت کرده اند در میان خود ایشان نیز اختلافی چند اتفاق افتاده وما برحسب رسم دیرین خویش در پایان این عنوان عقیدت وکیش فرقه بهشمیه با مشترکات ومتفردات هریک را از آن بشرح نگارش دهیم کو ئیم چنانکه ابو هاشم اسم پدر خود ابو علی را در صفحه روزگار ثبت نمود فرزندوی که ابو علی کنیت داشت رسم علم ونام کلام را از آن خاندان محو کرد چنانکه عمر عزیز را باطل کرد ووجود شریف را از عمر عاطل گذاشت رنج طلب نبرد وگنج ادب نیافت در علم وکمال از سبب به نسب اختصار کرد ودر فضل وهنر بنام پدر اکتفا نمود روزی بمجلس صاحب بن عباد که مجمع فضائل مجمع افاضل بود در آمد صاحب برای آن نتیجه علم ومقدمات تعظیم فراهم کرد وشرایط تکریم بجایی آورد قبایلش برخواست وبر صدرش بنشاند وچون رسوم پذیرائی بر کنار شد گفتگوی علمی میان آورد

ابو هاشم جبائی

صاحب بگمان انکه وی در هنر و کمال وارث پدر و حد است بجناب او متوجه گردیده مسئله آغاز کرد کشف مغال را
از وی سئوال نمود ابو علی مضطرب شد و خوشتر از لا اعرف و لا ادری پناهی ندید در جواب گفت لا اعرف
نصف العلم یعنی نمیدانم نصف دانش است صاحب دانست که او را از آن نیمه دیگر هیچ بهره و نصیب نیست
گفت صَدَقْتَ یا وَلَدِی اِلّا اِنَّ اَبَاکَ تَقَدَّمَ بِالنِّصْفِ الْاٰخَرِ یعنی ای فرزند راست گفتی ولی
پدرت بجهة آن نیمه دیگر بر مردم مقدم گشت و در محافل بر صدر نشست مع القصه ابو هاشم روزگاری دراز بریاست
علم بسر برد تا عمرش بسر آمد و در روز چهارشنبه هیجدهم ماه شعبان از سنه سیصد و بیست و یک هجریه در بغداد بمرد
و در جانب شرقی مقابر بستان سنجاک رفت و در همان روز ابو بکر محمد بن دُرَید لغوی نیز وفات یافت مردم عراق
گفتند اَلْیَوْمَ مَاتَ اللُّغَةُ وَالْکَلَامُ یعنی علم لغت و فن کلام امروز بمرد از رؤس معتقدات بهشتیه بر چنین
بر این شرح است که گویند روا بود کسی مستحق ذم عقلا و عقاب الهی گردد اگرچه از وی معصیتی بظهور نرسیده باشد
و اگر کافری مسلمانی گیرد و او را بجبر دارد بر حالتیکه ذمه او بر یکدیگر از مظالم مشغول باشد علی الابد در دوزخ خواهد بود و
ایمان ویرا سود نخواهد بخشید و اگر کسی توبه کند از گناهی که بجای آورده و بگناه توبه بر مثل آن گناه قادر نباشد توبه وی
قبول نیفتد اگر کسی دروغ گفت و بعد از آن لال شد یا زنا کرد و بعد از آن عنین گشت توبه اش از کذب
و زنا قبول گردد و طهارت خود واجب نیست بلکه مکلف مامور است بصلوة بر حالیکه متطهر باشد پس طهارت
باب مغصوب بحری و نماز در مکان مغصوب محرم است کلام الله عبارتست از اصوات مقطوعه و حروف
منظومه چون اصوات و حروف حادث باشند و ذات واجب محل حوادث نیست پس معنی اینکه گوئیم
خدای سبحانه متکلم است آن است که در اجسام ایجاد کلام فرماید نه اینکه کلام بذات وی قیام نماید و ارباب
لغات مختلف را مانند زنجیان و هندو و اتراک قدرت آن است که مانند این قسم آن از نزد خود بیاورند
و از غرائب متفردات بهشتیه اثبات معدومات است که برای تصحیح علم واجب معتقد شده اند زیرا که در مسئله
علم قبل الایجاد مابین اهل کلام اختلاف بسیار است در اینکه شیئی معدوم چگونه معلوم گردد اضطرارا علم
قبل الایجاد را انکار کرده اند و بعضی بار بستام صورت قائل شده اند و بعضی ارباب انواع اثبات نموده اند
ابو هاشم و پیروانش بر اثبات معدومات رفته اند و گفته اند که اشیاء قبل از وجود کونی یک نحو ثبوتی
در عالم خود دارند که نه موجود اند و نه معدوم و بدان ثبوت معلوم واجب گردیده اند و هم از متفردات بهشتیه
مسئله اثبات حال است چون دیباره از صفات واجب که خود معاییر ذات است مانند سمیع و بصیر متکلمین را
عقایدی است بعضی معنی آنها را راجع بعلم کرده گویند معنی سمیع و بصیر آن است که عالم مسموعات و دانا مبصرات
است برخی گویند سمیع و بصیر یعنی حی و بلا آفت است ابو هاشم از برای تصحیح اینگونه صفات احوالی قائل شده
تا این صفات را ثابت نماید دارای ایراد است اینکه بر اشاعره وارد کرده و سالم مانده گوید معنی سمیع آنست که واجب
تعالی صاحب حالی است که آن حال در حد ذات خود نه موجود است و نه معدوم نه مجهول است و نه معلوم

نه قدیم است نه حادث از آنحال اثر سمع بظهور میرسد وهمچنین عالمیت و قادریت وغیرانها را جمیعاً از جملهٔ احوال میداند عمید الدین اسعد زمانیکه بحکم اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی در قلعه اشکنوان محبوس بود قصیدهٔ بنظم کشید در این قصیده

بدین بیت مذهب ابوهاشم اشارت نموده واهم مذهب نظام تلمیح آورد گوید

کم طفرة طفرالنظام بحجج جعلت حاله حال ابن جبائی

یعنی چه بسیار طفره زده نظام از حجج وبراهین من ومن حالت او را مثل حال ابن جبا نمودم یعنی حالتش را مبی اثر انگاشتم مثل حالیکه ابن جبائی بدان اعتقاد کرده است بهشمیه وجبائیه متفقاً معتقدند براینکه رویت خدا تعالی در آخرت نیز محال است برخلاف اشاعره که تجویز رویت کنند وگویند مؤمنین خدایرا در بهشت مشاهدت نمایند ولی بروجهیکه از جهت ومکان ومقابله منزه ومبرا باشد وهم برخلاف اشاعره افعال عباد را مخلوق عباد دانند وگویند خیر وشر طاعت ومعصیت مستقلاً بخود عبد مستند وازاو صادر است وگویند استطاعت صفتی است زاید برسلامت بنیه وجوارح وقبل از فعل حاصل گردد برخلاف بشریه از معتزله که استطاعت را عبارت از همان سلامت جوارح وبنیه شناسند وبرخلاف اشاعره که استطاعت را مقارن فعل شمارند ودر مسئله شریعت عقلیه گویند معرفت حق وشکر منعم وتمیز حسن وقبح از واجبات عقلیه است که عقل خود در ادراک آنها استقلال دارد ومحتاج بارشاد شرع نیست وجوب این عقاید ومعارف برعهدهٔ رسول باطن موکول است نه عقل ظاهر وتبلیغ احکامیکه عقلرا بآنها راه نیست بلسان رسول انحصار دارد مثل وجوب محتومات واستحباب مندوبات وتوقیت طاعات موقته وحلیت وحرمت اشیاء مقرره پس عقل که شریعت باطن است بالاستقلال ادراک میکند که ثواب مطیع وعقاب عاصی واجب است ولی خلود عاصی را در نار نمیاید تعبداً از شرع شریف که عقل ظاهر است قبول کرد وگویند اگر کسی مرتکب گناه کبیره شود فی الحال از ایمان بیرون رود در آن حال نه مؤمن است ونه کافر بلکه خود فاسق وبرزخ مابین این دو طبقه باشد واگر بدان حال بدون توبه بمیرد در آتش مخلد خواهد بود جبائیه وبهشمیه در مسئله مقتول نیز در قول متوقف متفقند وباعموم عامه مخالف توضیح آنکه علمای اهل سنت ومتکلمین ایشان در باب مقتول بدو فرقه شده اند گروهی گویند که مقتول را اجل محتوم همان بوده است که بقتل رسیده اگر کشته نمیگشت بنا گزیر بامون طبیعی در میگذشت زیرا که جایز نیست که حضرت حق در لوح محفوظ وعلم ازلی خود اجلی معین کند ومنوز آنوقت نرسیده آنرا مختوم ومنقطع سازد وازبرای اثبات آن مدعا باین آیه کریمه شریفه استدلال کنند لو کانوا عندنا ما ماتوا وما قتلوا قل فادرأوا عن أنفسکم الموت إن کنتم صادقین زیرا که حق سبحانه در این آیه قول منافقین را تشنیع وتوبیخ آورده که میگفتند اگر مقتولین بجهاد نمی رفتند ودر نزد ما میزیستند نمیمردند وکشته نمی گشتند میفرماید اگر ایشان این سخن راست میگویند چه اینستوانند مرگ را از نفس خود دور نمایند پس این آیه دلالت کند براینکه اگر شهدا مقتولین بجهاد هم نمیرفتند از موت حتمی محروس نمیماندند فرقه دیگر گویند ما یقین داریم اگر مقتول کشته نمی شد

زنده میماند چه اگر چنین باشد قصاص را محل و قاتل را کناهی نماند و هم بایستی در ذبح گوسفند یکه مال غیر است ذابح را سلامتی نباشد زیرا که او خدمتی بخداوند گوسفند کرده چنانکه بهشمیه گفته اند واجب است که در این مسئله توقف نمایم و بهیچ طرف متیقن نشویم و احتمال هر دو وجه از دست ندهیم زیرا که چنانچه احتمال حیات در حق مقتول هست

احتمال ممات نیز میرود و هیچکدام از محتملین را بر آن دیگر ترجیحی نیست

ابن دهان مبارک بن سعید بن ابی السعادات

از علمای نحو و اهل واسط است مردی نابینا و بهوده سرا و حریص طبع و کثیر التلاوه بوده است که در سنه پانصد و سی و دو یا سی و چهار هجری در بلده واسط از گذر گاه ارحام بسرای ولادت انتقال کرد و هم در آنجا که مولد و موطنش بود نشو و نما یافته بتحصیل علوم و اکتساب فنون نزاعت العین همت تا شه بصیرت کامله در علم نحو و لغت و تصریف و عروض و معانی و اشعار و تفسیر و اعراب و تعلیل قراءات بهر سانید و هم در علم فقه و طب و نجوم و علوم اوایل از اعلام عصر ممتاز گردید بالجمله در اوائل رشد و مبادی تحصیل قرآن را قرائت کرد و تمام آنرا فرو غ خاطر ساخت و چون از قرائت و حفظ آن پرداخت بمدرس ابو سعید نصر بن محمد بن سالم ادیب و ابو الفرج العلاء ابن علی معروف بابن سوادی شاعر شافته طرق قراءات و وجوه اختلافات آنرا در نزد ایشان تکمیل نمود و بعد از آن اشتیاق تکسب علوم و تحصیل فنون وی را محرک گردیده از موطن مألوف بسیاحت بغداد مسافرت و مهاجرت کرد در مدرسه مظفریه بغداد اقامت گزید بمجالس ابو محمد بن خشاب نحوی که از جمله اساطین علم نحو بود حاضر آمد و از افاضات وی مستفیض گردید و در اندک زمانی از جمله اعیان تلامذه او گشت و نیز با کمال بن البرکات الانباری مجالست و مصاحبت جست و شرط ملازمت بجای آورد تا آنکه کثیری از فنون و جمله از علوم را در خدمت وی استفاضت کرد و هم در محضر ابی زرعة طاهر بن محمد بن طاهر مقدسی روزگاری بسر برد تا آنکه علم حدیث را از او فرا گرفت و در عداد اساطین معدود و در زمره مشایخ محسوب گردید و جمعی از افاضل علما که من جمله ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف بن یوسف بغدادی و ابو البرکات بن زید الکرخی است در نزد او بر بقعه تلمذ در آمدند و در مجالس افاده و افاضه وی بهره ها بردند و از خصایص و مآثر وی آن بود که مطالب علمیه را با بیانات شافیه و ابیات وافیه و نثرهای مستحسن باذهان تلامذه خود القا می نمود آورده اند که از طرف تلامذه خود بسیار کم خطاوی بهره بود که همواره با وی مخاصمت میکردند و انتساب خود را بدو قبیح و مذموم میشمردند و در اثنای تعلیمات او با بذاء خاطرش انواع صدمات بکار میبردند و با اشعار ملیحه هجوش روا میداشتند الغرض این دها نرا نشاط و ابتساطی بود و کمی فرح و بشاشت نمی نشست و حلمی بدیع و تحملی عجیب داشت گویند که خلیفه عصر از اشتهار این حلم عظیم و شیوع این خلق کریم تعجب کرده بسی اندیشید که از ایصال مکاره و القاء شداید خیال او را آشفته سازد هر چند بیکار برد و هر اذیت بیار آورد اصلا بحر حلمش از تموج غضب متلاطم نگشت و لی در باب مذهب زیاده تجدد رای داشت چنانکه مدتی

در مذهب احمد حنبل میزیست و بعد از او مذهب حنفی را شعار خود ساخت و بهنگامی که تدریس مدرسه نظامیه معوض بوی شد نظر بشرط واقف که شافعیت از شرایط تدریس بود مذهب شافعی را اختیار نمود ابو البرکات بن زید النکرتی که از جمله تلامذه اوست در مذمت و ملامت او گوید

وَمَن مبلغ عنّی الوجیه رسالة ... وَإن کاد لا یجدی إلیه الرسائل
تمذهبت للنعمان بعد ابن حنبل ... وذلک لما أعوزتک المآکل
وما الخزف قول الشافعی تدینا ... ولکنما هوی الذی منه حاصل
وعما قلیل أنت لا شک صائر ... إلی مالک فاظن لما أنا قائل

یعنی کیست که از جانب من بوجیه رسالت برد و پیغام گذارد با انکه میدانم این رسایل و توپیخات سودی ندهد و حاصلی ننخشد باو گوید که تو خود قلاده تقلید احمد بن حنبل از گردن برداشتی و بطوق طاعت ابو حنیفه نعمان بن ثابت تن در دادی نه از بابت رشاد و سداد بود بلکه بواسطه آن است که راه معاش بر تو تنگ بوده است انتقال از مذهبی بمذهبی را وسیله معیشت خود دانسته و اینکه قدم در طریقه شافعی نهادی نه از بابت دین داری و حق جوئی بوده است بلکه از جهة آن است که شرط تدریس در سه نظامیه شافعیت بوده است قبول آن مذهب را وسیله انجام مقصود قرار دادی و شکی نیست که عنقریب بمذهب مالک رجوع خواهی کرد پس اقوال مرا مستفظن شده نکتهای سخن را دریاب که آنچه انتقالات از روی بصیرت و تدین نبوده بلکه کاشف است از سوء عقیدت و خبث سریرت تو در هر مذهبی که صلاح دنیای خود دیدی قبول نمائی الغرض مدت دو سال تدریس مدرسه نظامیه پرداخته و عاقبت الامر جماعتی از شاگردان وی کرسی ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف ابن یوسف بغدادی بود طریق مخالفت پیموده بر وی خروج نمودند سیوطی در طبقات النحاة گوید بخشم عزت بنگرید و ببینید محض حب دنیا شاگردان که پرورده نعمت تعلیم استادند با او چگونه رفتار مینمایند بالجمله صاحب روضات در ترجمه ابن دهان گوید که چون ابراهیم ابن مسعود الرصافی البغدادی النحوی را وجیه صغیر میگفتند مبارک بن سعید را که اینک شرح حالش یاد کردیم وجیه کبیر نامیدند تا امتیاز حاصل کرده و او را طبعی دلکش و اشعاری خوش بوده است و این دو فرد که از جمله اشعار تمازه اوست معلوم میشود که در مدح کی انشاء کرده است نگاشته آمد

لست أستبعد اقتضاءک بالعو ... د وإن کنت سید الکرما
فالذی السماء قد ضمن الرز ... ق علیه ویقتضی بالدعا

یعنی با وجود اینکه تو سید بزرگان و بزرگ کریمان امتی وعده و عهد نمائی من تسویف نمیشمارم آنچه را وعده نموده مطالبت و درخواست نمایم پس خداوند آسمان با وجود اینکه برزق عباد ضامن است رزق را از او با دعا و تضرع مطالبه کنند و در شب یکشنبه بیست و ششم شهر شعبان در سنه ششصد و دوازده هجری وفات یافت

ابن بطلان بغدادی

۴۱۴

وصبح آن شب در مقبره وردیه بغداد مدفون گردید و او را در نخوگنابیست که نامش معلوم نیست

ابن بطلان ابو الحسن مختار بن حسن بن عبدون بن سعدون بن بطلان

در کیش نصاری و از اهالی بغداد و ساکن محله کرخ بوده است و مولد و منشای وی نیز در آن شهر بوده در فنون حکمت و اصناف کمال و صناعت طب رتبهٔ عظیم داشت در سلک اطبای مشاهیر فلاسفه و مشایخ اطبا منظوم بوده است در هر هنر حظ وافر و نصیبی کامل داشت او را کلامی مکین و زبانی شیرین و لسانی فصیح و بیانی بلیغ بود و با آن هنرها کار بعیشت را از مزاولت علاج سازگردی تحصیل علوم و تکمیل فنون را در نزد نصارای کرخ که در آن زمان مدرس علوم و مدبر فنون بودند بپایان برد مراتب حکمیه را در نزد استاد ابو الفرج عبد الله بن طیب که از فحول حکما و مسلم آن دوران بود و شرح حالش گذشت کامل نمود و مقامات طبیه و صنایع علم و عملرا در نزد ابو الحسن ثابت بن زهرون طبیب حاصل کرد و لی خود تعلم علوم و اکتساب فضایل خویش را باستاد ابو الفرج نسبت داده و خویشتن را از تلامذه آن حکیم شمرده است چه اهم مقاصد طبیه اصناف معالجات است و ابن بطلان آن هنر بزرگ را از تربیت وی پا موخت زیرا که با ستعانت آن استاد در بیمارستان عضدی باعمال ید و انجام تدبیر و استعمال ادویه و اصلاح مزاجات وغیره اشتغال داشت از حسن مراقبت و فرط اهتمام استاد رتبتی ارتقا جست که در آن محضر محل وثوق گردیده موقع اعتماد یافت و ابو الفرج او را اکبر و اجل اصحاب خویش دانسته زیاده تعظیم و اجلالش مینمود و بر سایر شاگردان خود رتبه تقدمش می بخشید و برایکونه در مقام تجلیل و تفخیم وی در آمده کتاب شمار البرهان شرحی نوشته است شیخ جلیل ابو الحسن مختار بن حسن کتاب شمار البرهان بر من قرات کرد و از مبتدا تا منتها با دقت تمام پا موخت بدان پایه که منظور نظر استاد است فهم مطالب و درک لطایف و حل غوامض را از عهده بر آمد و بعد از آنکه محل وثوق و اعتماد گشت در محله کرخ بامر علاج مباشرت ورزیده علم و عملش بحدی انتشار و اشتهار یافت که در اطراف و اکناف نام خویش بلند کرد چون ابن بطلان با علی بن رضوان مصری معاصر بوده است و هریک را با دیگری مواجهات بدیعه و مکاتیب غریبه در میان بوده و همواره طریق مجاورات و مباحثات مسلوک میداشته اند لاجرم هریک تالیف کتابی مبادرت مینمود آن دیگر برده و نقض مسابقت میجست و هرکدام مبتدع رائی و مبتکر قولی میگشت دیگری با خلاف آن عقیدت موافقت کرده بایراد اعتراض منازعت مینمود پیوسته آن دو حکیم را کار این بود و در روزگار چنین رسایل و مراسلات ایشان مضبوط و کتب قوم از سئوال و جواب ایشان مشحون است پس ابن بطلان را هوای مصر در سر افتاد و میل دیدار ابن رضوان قوت گرفت در سنه چهار صد و بیست و نه از بغداد مهاجرت و مسافرت جسته راه مصر پیش گرفت چون در عرض راه بشهر حلب بازگشود طیب خاک و رقت نسیم و اعتدال هوا و طراوت صحاری و نضارت بساتین بطوری در نظرش جلوه گر شد که آن مسافر را دل از وطن برکنده کرد و خاطر از هوای مصر پرداخته نمود یکچند در آن شهر اقامت گزید از فرمان کدار حلب مشمول نیکی و احسان بسیار گردید و درخواست نمود تا امور متعلقه نصاری را بوی مفوض دارد مسئولش قرین اجابت شد پس ابن بطلان با قامت قواعد دینیه و قوانین مذهبیه ایشان همت بر گماشت

ابن بطلان بغدادی

و آن معنی زیاده بر مضاری سخت بود گویند در آن ایام ابن شراره طبیب که شرح حالش مسطور گشت هر وقت در مجلس ابن بطلان حاضر میگشت بادی مناظرات طبیه در میان آورده از ابن بطلان مغلوب و منکوب میگردید محض بغض و عداوت ابن بطلان را در نزد نصاری که از وی دلتنگ بودند بنسبت عقیدت بنسبت داده آن جماعت را بر وی مشوراینده ناگزیر تاب اقامت نیاورده از حلب بیرون رفت و بجانب مصر رخت بربست در سنه چهارصد و چهل و یک از اوایل جمادی الاخره که عهد خلافت المستنصر بالله علوی بود بشهر فسطاط وارد گشت و چهار سال در مصر مقیم و متوقف بود و در ظرف آن مدت دیرا با ابن رضوان وقایع ظریفه و مناظرات بدیعه اتفاق افتاد و عاقبت الامر بسبب آن مناظرات ما بین ایشان وحشت و منافرت پدید آمده از اقامت مصر دلتنگ شده از آن شهر بیرون رفت و از آن سپس کتابی در وقایع اتفاقیه و شرح مناظرات خود با ابن رضوان تالیف کرده منتشر نمود چون ابن رضوان از کماهی آن کتاب آگاه گشت بعادت مستمره و طریقه مستداوله فیما بین داشتند او نیز کتابی بدان وضع و اسلوب تالیف کرده مقالات ابن بطلان را در معرض اعتراض و مورد ایراد برآورد گویند ابن رضوان مسمی باسم مخالفت داشت و دیرا خلقی منکر و منظری قبیح و رنگی سیاه بود از آنروی ابن بطلان او را بسوء ترکیب میهاکرده طعنها رذه مضمونها ساخته است چنانچه در هر محل از وی نامی میبرد او را بلقب متسامح السجن میخواند بعبارات مصنعتی بر فضایل او خط بطلان کشید و باقتضای طبع موزون اخلاق ناموزون را عرضه هجا کرده است چنانچه گوید

فَلَمَّا تَبَدَّى لِلْقَوَابِلِ وَجْهُهُ ... نَكَصْنَ عَلَى أَعْقَابِهِنَّ مِنَ النَّدَمْ

فَقُلْنَ وَأَخْفَتْنَ الْكَلَامَ تَسَتُّرًا ... أَلَا لَيْتَنَا كُنَّا تَرَكْنَاهُ فِي الرَّحِمْ

یعنی هنگامیکه قابلگان را روی وی نمودار شد از پشیمانی واپس رفتند پس در پرده باهم گفتند که ایکاش متولیه وی معاونت نمیکردیم و میگذاشتیم تا در رحم مقیم باشد پس ابن رضوان برغم ابن بطلان در حق طبیبان نشئت تعصب ورزیده در رد آن مقالات رساله نوشته است و در آنجا دلایل بسیار آورده که طبیب را حسن صوری بکار نیاید فضایل معنوی درکار است بالجمله ابن بطلان بعد از مسافرت از مصر بسیاحت قسطنطنیه رغبت کرد و یکسال در قسطنطنیه بسر برد و در ایام سیاحتش سرگذشت خویش و غرایب اتفاقات و عجایب مشاهدات را بر سبیل بسط و تفصیل ضبط کرده است چنانچه با ابو الحسین هلال بن محسن نامه کرده است که در ذیل این ترجمه مسطور میشود و هم در ایام زندگانی خویش آفات شایعه و امراض عامه را در رسایل خود بشرحی تمام و بیانی وافی آورده است و عقیده بنجمار را که اراده الهیه را فاعل و مواد ممکنات را قابل و اوضاع سماویه را شرط میدانند موافقت کرده برای حدوث هر حادثه از اسباب سماویه اسبابی شرح داده و آن اسباب را منشأ تاثیر دانسته و بر اثبات مدعای خود دلائلی ذکر کرده است گوید در سال چهارصد و چهل و پنج و هم در چهارصد و چهل و شش کواکب آثاری در برج جوزا طالع گشت و در فصل خریف وبائی یعنی طاعون حادث شد که خلق بسیاری ببردند بدان پایه

که جمیع مدافن و مقابر از اجساد مردگان مملو گردید پس از آنکه دیگر جای بجنازه مدفن باقی نماند ناچار گردیده در کنیسه بوقار چهارده هزار میت مدفون نمودند و چون سال چهارصد و چهل و هفت شد در نیمهٔ تابستان که اوان طغیان سیل و زمان مد آن رود بود اصلا بالا نیامده و یکلی فرو نشست و بدان واسطه نیز مردم مصر و اهالی شام هلاکت رسیدند و از غربا که در آن نواحی فرود آمده بودند همگی جان سپردند و هم در آن روزگار طاعون از مصر بعراق منتقل گشت و مردم آن اطراف عرصه هلاک شدند و نیز در آن اوقات اساس عراق بورود عساکر پی در پی و تطاول سپاهیان کیسه جوروی بانهدام نهاده یکلی خراب شد و قحط و غلا در آن اطراف و اکناف بحدی رسید که مردم بگوشت جنبنده معیشت میکردند حتی آنکه انسان بگوشت انسان تغذیه مینمود و هم در اکثر بلاد قسطنطنیه سودا و یه شایع گشت و اوهام طغال بسیار شد و بلاک امور طبیعیه و مدار و قایع بمجرد احتمال یافت چنانکه ترتیب نوبها مختلط گشت و در انتظام حیات دائره اختلاف پدید آمد و علم تقدمة المعرفة که از شعب فن علمی است تخلف ورزید و نظام بحرانها از هم گسیخته شد با بجمله در آن اوان نخوست اقتران بیانات متوالیه و آفات متتالیه از سال چهارصد و چهل و پنج الی چهارصد و چهل و شش در آن اطراف و ممالک مستولی بود چنانچه ابن حجر در اخبار طاعون گوید در حدود چهارصد و پنجاه و پنج طاعونی مصر حادث شده و ده سال آن بلای سخت در آن بلاد مقیم بود و چون ابن بطلان از شرح وقایع اتفاقیه خاطر پرداخت در مقام استدلال و تائید اقوال خویش چنین گوید که بطلیموس بسبیل اندار فرموده است وای وای از زمانیکه کوکب دنب ذوابه حادث شده و در برج جوزا طالع گردد و زحل در برج سرطان باشد در آن زمان بعراق و موصل و جزیره خرابی روی دهد و دیار بکر و ربیعه و مضر اختلال یابد و در فارس و کرمان فتنه و اضطراب پدید شود در بلاد مغرب و یمن و شام آشفتگی حادث گردد احوال پادشاهان روی بتغییر پذیرد جنگهای بسیار اتفاق افتد و قحطی عظیم ظاهر شود و وبای شدید عارض گردد و هم فرموده است که چون زحل و مریخ در برج سرطان مقارنه جویند زلزله عظیم واقع میشود ابن بطلان گوید در بیست سال و اند چندین کس از علمای فخام بمرض طاعون دعوت حق را لبیک گفتند چنانچه از طبقات فقهاء بدین شرح در گذشتند

سید مرتضی شیخ ابو الحسن بصری ابو الحسن القدوری القضاة ماوردی ابو الطیب الطبری علی جمیعهم رضوان الله و از اصحاب علوم قدما این اشخاص جان سپردند

ابو علی مصری ابو علی بن الهیثم ابو سعید السیرافی ابو علی بن مسکویه صاعد الطبیب ابو الفرج عبد الله بن الطیب و از متقدمین علوم ادبیه و مترسلان و منشیان و شعرا بدین تفصیل وفات یافتند

علی بن عیسی ربعی ابو الفتح نیشابوری مهیار شاعر ابو علی موصلی رئیس ابو الحسن صابی ابو العلاء معری و از فوت ایشان چراغهای علوم خاموش گشت و عقول خردمندان در ظلمت ماند ابن بطلان را اشعار لطیفه و نوادر ظریفه است جمله از آنها در رساله دعوة الاطباء مندرج است و در رسایل دیگرش نیز فی الجمله ذکر شده است در ایام زندگانی زنی در حباله نکاح خود نیاورد و چون شجری می ثمر مانده مرگ خویش را پاداورده باین دو شعر

ابن بطلان بغدادی

حالت خود را تشریح کرده است

قلا احد ازمت بنکبة لیشتهی سوا مجلسی فی الطب والکتب کتابا

یعنی هیچکس بمردن من نخواهد گریست مگر مجلس طبی و کتابخانه و تصنیفات من و در سال چهارصد و شصت و یک وفات یافت بعضی از رهبانان از ابوالخیر نقل کرده‌اند معبد ابن بطلان که مدفون وی گردیده است سابقا کنیسه بوده چون آن محل را از وضع اصلی و حالت اولیه تغییر داده‌اند هر وقت در آنجا چراغی آورند بی‌سبب خاموش میگردد مؤلفات وی بسیار است جمله از آنها ذکر میشود کتاب کناش الادیر والرهبان کتاب تقویم الصحة مقاله در خوردن دوای مسهل مقاله در کیفیت هضم و خروج فضلات آن مقاله در بقای ادویه مسهله در بدن و ترکیب آن کتاب دعوة الاطبا که باسم امیر ضیاء الدوله تالیف کرده و دقة الاطبا مقاله در معالجه سنگ ثنا کتاب مدخل مقاله در اعتراض علی بن رضوان در فرخ و فروج و هم او را مقاله ایست در آنجا بیان کند که از چه رو حذاق اطبا در امراض باره در تدبیر متردد و بکار میبرند با آنکه ازاله امراض باضداد است چنانکه مسطورات جمهور اطبای قبل از ابن بطلان و بعد از این مطلب مشحون است پوشیده نماند که اوقات بحرانی که جمهور اطبا در کتب خود ضبط نموده‌اند چیزی است که از انظم و ترتیب در حمیات خارج نشود چون هفتم و چهاردهم و بیست و یکم اگر بحران در حمیات لازمه در همین ایام واقع شود آنرا بحران صحیح جید خوانند و اگر برخلاف این نظم و ترتیب که مسطور آمد آنرا بحران ناقص و ردی خوانند و حمیات هرگاه در بلدی یا مملکتی عام شد علامت ردائت آن است اعم از دائر یا لازم و جمهور اطبا تجربت نموده‌اند که در چنین ایام نظم و ترتیب بحران برهم خورد گاه از اوقات طبیعت از کمی قوت بدفع مرض نتواند قادر گردد و از اوقات مخصوصه بحران بگذرد و بمقام ذبول رسد یا از اشتداد حمی قبل از وقت معین بحران واقع شده و منتقل بامراض مهلکه زیر گردد و حمیات دایره نیز از این قبیل است هرگاه برخلاف نظم و ترتیب آید علامت ردائت آن است این بود حاصل معنی برهم خوردن نظم و ترتیب حمیات و بحارین و از این قبیل است اختلاف حکم طبیب در علامات و تقدمة المعرفة در سکنجبین که حمیات ردیه مرکبه عموم پیدا کند از علامات و تقدمة المعرفة برخلاف آنچه مقصود است حاصل کرده و ابن بطلان چنانکه مرقوم افتاد در فنون نظم و نثر سرآمد اهالی عصر بوده و از مصر نامه هلال بن محسن کرده در ضمن ترجمت اشارت رفت در اینمقام بر ترجمت آنرا بنگاریم و چون خالی از فائدتی هم بنظر نیامد تمامی آنرا مسطور میداریم و هی هذه چون از بغداد بعزم مصر برآمدم ملاقات مشایخ و خاصان هر بلد را در جستجو شدم که مطلع گردم بر عجایب اخبار و غرایب آثار که در نزد ایشان باشد پس فراگرفتم از هر یک چیزهای عجیب و قصه‌های غریب و اشعار نغز دلفریب و چون محال اقامت در هر بلدی تنگ بود بقلیلی از استفادت و استفاضت و صحبتهای اهل دانش و فضل اکتفا نمودم و گذارم بر شهر انبار افتاد و بعد از مرحله از آنجا برقه رسیدم بلده دیدم در نهایت خوشی هوا و انواع میوها متجاوز از حد و این بلد نسبت بانبار و حلب و کربت موصل و جزیره در وسط واقع شده و از آنجا تا قصر رصافه چهار روزه مسافت است و از رصافه تا حلب پنجاه مرحله رفتم و حلب را دیواریست باره با سنگ بنا شده شش دروازه دارد در یکجانب سور قلعه ایست

ابن بطلان بغدادی

۴۱۸

و بر فراز آن مسجدی و دو کنیسه و در یکی از آنها مذبحی است که خلیل الرحمن در آن موضع قربان میکرده و در پائین قلعه غاریست که گوسفندان خود را در آنجا میدوشیده و بعد از دوشیدن بشیر آنها مردم را ضیافت مینمود بنا بر آن عادت مردم از یکدیگر سئوال میکردند حلب اکم لادوشیده است یا نه از اینجهة آن موضع موسوم بحلب گردید و در آن بلد جامعی است بزرگ و فقهای آن شهر اکثر بر مذهب ابی حنیفه فتوی میدهند و پیرامون آن قریه کوچک در آنجاست و شرب اهالی آن بلد از برکهایست که آب آنها از نهر موسوم بقویق پر گردد و آب آن نهر در زمستان زیاد و در تابستان کم است میوه سرد سیر و نیمه در آنجا کم است از خارج بعضی از بلاد روم بدانجا می آرند و در شهر و اطراف حلب جای غیر معمور نیست پس از آنجا بقصد انطاکیه بیرون رفتیم مسافت میان این دو شهر یکشبانه روز است پس از رسیدن بدان شهر شب را فرود آمدیم در منزل موسوم بفم چشمه آبی در آنجا بود و تجدی صاف و گوارا که تحریر در نمی آمد و آسیای زیاد از آن آب در گردش بود و خوراک اهل آن قریه گوشت خوک بود و زنهای زنیه و فسق و فجور و خمور و اسباب ملاهی و ملاهی دیگر باندازه که وصف نتوان کرد و در آن قریه چهار کنیسه بود و جامعی نیز داشت که اهالی مسلمین در آن قریه ساکن بودند در آنجا نماز میگذاردند و ما بین حلب و انطاکیه زمینی نیافتم که مزروع نباشد از گندم و جو در هر مکان درخت انگور و زیتون بسیاری بود که از تعریف و توصیف خارج بود و همچنین باغهای پر گل و شکوفه و آبهای گوارا هر سوی روان و انطاکیه شهریست بزرگ بسور دوران مشتمل بر سیصد و شصت برج است که همواره چهار هزار مرد بجهة آنجا مامور است و از قسطنطنیه فرستاده میشوند و تا یکسال حراست آن شهر در عهده آنها است چون سال بآخر رسد بهمان عدد جماعت دیگری آیند و جماعت سابق میروند شکل بلد چون دایره ایست که از هر دو جانب بکوه پیوسته و باره از هر سوی بکوه مذکور بالا رفته و در قله آن کوه بهم پیوسته و آن کوه در مشرق آن بلد واقع است چنانچه تا دو ساعت از روز نگذرد شعاع آفتاب بر اصل بلد نمی تابد و قلعه را سوای آنچه بکوه بالا رفته مشتمل بر پنج دروازه است و قلعه قینان ملک در وسط شهر است که خانه اش نیز در آن مکان واقعست و قلعه مذکور را طول صد ذرع و عرض آن هشتاد ذرع است و بر فراز آن قلعه کنیسه ایست که ستونهای زیاد در آن قرار داده و گرداگرد هیکل رواقهاست بعضی از آن مجلس قضاة بجهة رفع مشاجرات و خصومات و بعضی از آن مدرس معلمین نحو و لغت است و بر یکی از درهای آن کنیسه فجان ساعات که تمام اوقات در کار است دوازده ساعت را مینماید و از شب باره تا بالای آن پنج طبقه است و در طبقه پنجم نیز حمامها و بوستانهاست و در آن شهر گذرهای بسیار و آبهای جاری است و کنایس چندان است که از بسیاری شمار در نیاید جمله آنها مفضض و مذهب و مزوج بجاهای الوان و در آن شهر بیمارستانی است که بطریق بنفس خود در آنجا مراعیت مرضی را می کنند و در آن شهر حمامات است که در هیچ مملکت بخوبی و پاکیزگی نباشد زیرا که آب همگی آب باران و همه که انهار ابدان گرم کنند از درخت آس میباشد و در پیرون آن نهریست معروف بمقلوب از جنوب بشمال جاریست مانند مهرجانی و هم در پیرون آن دیریست موسوم بدیر سمعان مبتدا از صف سرای خلیفه هر که آنجا وارد شود البته ویرا ضیافت کنند میگویند مخارج آنجا در سال چهار صد هزار دینار است

ابن بطلان بغدادی

واز آنجا بکوه را بهاست که مردم بکام بالا میروند و در انکوه دیرها و صومعه و بتخانهاست و آبهای جاری و زهاد و اصحاب سیاحت و تقوی در آنجا منزل دارند در سحرها اصوات ناقوس و صدای نمازگذاران بقدری تغییر حالت میدهد که بتصویر نمیتوان درآورد و در انطاکیه ادراک خدمت شیخی را دریافتم معروف بابی نصر بن العطا قاضی القضاة آنجا بود و در هر علمی دست داشت بسیار ملیح سخن و خوش تقریر بود سپس از انطاکیه بالاقیه رفتیم در آن شهر از علوم حکمای یونانیین تدریس میشد و میدان وسیعی دارد برای اسب تاختن و بازی کردن و در آنجا مسجدیست که در قدیم الایام هبئت الاصنام بوده بعد کنیسه کردند و در اوایل اسلام آنجا را مسجد کردند و مشرف است بر دریا و قاضی که در آنجا بجهة مشاجرات مسلمین از جانب ملک روم منصوبست و هر وقت بجهة نماز جماعت در آن مسجد اذان میگویند کرده نصاری ناقوس میزنند واز امور عجیبه این بلد آن است که محتسبی دارد و فاحشگان شهر و کسانیرا که راغب آنها باشند در یکجای جمع میکنند و قیمت یک شب فاحشگان را مناوبی میکند ببلغی معین و فساق و کسانیکه ازغز باراغب آنها باشند بر آن قیمت می افزایند تا بهر که قرار گرفت او میبرد و اگر نوشته از محتسب در دست نداشته باشد در هنگام عبور از محلات او را میگیرند و جنایت براو وارد می آرند و در این بلد از گوشه نشینان و زهاد و فضلا آنقدر هستند که وقت وفا نمی کند بذکر احوال همه و بذکر سخنانی که از صفای عقول و اذهان ایشان صادر میشود تا اینجا بود ترجمه نامه ابن بطلان بهلال بن محسن و چون در ضمن ترجمت از مناظرات ابن بطلان و ابن رضوان سخنی رفت از آنروی این رساله شریفه را که از نتایج طبع ابن بطلانست در رشته تحاریر و اختصار تمام آنرا مینگاریم تا مطالعه کنندگان را فائدتی کلی از آن حاصل گردد

بسم الله الرحمن الرحیم

خداوندان یک صناعت چون مردم یک عشیره و فروع یک شجره باشند بسی شایسته است که هریک درباره ابناء صنف خویش همان رفتار جوید که در باب صلهٔ ارحام مقرر شده است منجمله آنکه در حق یکدیگر از جاده اعتساف کناره جسته ازراه انصاف در آیند از آن شیخ گرامی بسی سخنهای ناهنجار و پیغامهای زشت بمن رسیده است هرزمان آن تندخوئی که ترا عادت شده بخاطر میگذرانم نزدیک است باور کنم و هر وقت آن دانش را که خدایت موهبت فرموده تصور کنم کذب آنها را تصدیق میکنم بهر تقدیر از آن سخنان غم فزا و پیغامهای جان گزا اغماض را لازم میدانم و در کیش مودت واجب و متحتم میشمارم چه زمانی میگذرد که شیخ از آن عقیدت ناصواب میگذرد و بر خلاف ماضی بوفاق و الفت رغبت میکند زیرا که همه میدانند و هم آن شیخ گرامی گواه است که من در هرجا بپاس آشنائی در هیچ مسئله چه آسان و چه دشوار بروی مجالی تنگ نکرده ام با آنکه در اکثر مسائل راه خطا پیموده بجوابهای درست طریقه صواب را بدو باز نموده و محض دوستی بدشمنانش آگاهی نداده ام با این احوال در مدح خود و قدح من زبان دراز کرده میگوید فلانی هزار مسئله از من بپرسد و من یک مسئله از او بپرسم تا رتبه هریک معلوم شود اگر خواهم مقدار علم تو را بهمه کس واضح کنم میتوانم

ولی چه فایده که بمصداق قومکم قتلوا امیم اخی فاذا رمیت یصیبنی سهمی چون تو را تیری پرتاب کنم خود را نشانه کرده باشم خدا گواه است که من ترا باهمه اطبا مانند اذهای خود میدانم چون بتو گزندی رسد بدان ماند که عضو من آسیبی یافته است بهیچوقت بآزار بیان وجراحات لسان رغبت نداشته ام ولی جباتی پیش آمده که نمیتوانم خودداری کنم لاجرم اظهار میدارم آن شیخ گرامی را بخدای آسمان و زمین سوگند میدهم که هنرهای مرا کتمان نکند و آنچه در حق من از اعیان فلاسفه اسلام شنیده است پیشنهاد خاطر نماید تا بر این دعوی همگی تصدیق دارند که چون من کمیت عنان علم در میدان مطالب رها کنم و باستدلال و برهان آستین برزم مطلوب را بار فشاری درخشنده بچنگ آرم از آن شیخ گرامی خواهشمندم که چون آن مطالب حکیمانه مرا از سخنان سفیهانه معاف دارد زیرا که بیانات کوینده تأثیری ندهد و شنونده اثری نبخشد و اگر جوابی بجوابی لب گشائی همان بهتر که مقصود مرا در خاطر جای داده از نفس سؤالی با دلی پاکیزه و حقیقت جو جواب بگوئی تا حق از باطل و صواب از خطا شناخته شود تا مطیوس فرموده که دلها هیاکل و عبادتخانه یزدان باشد سزاوار آن است که خانه عبادت پروردگار پاک و منزه باشد فیسا غورث گفته مردم عوام چنان پندارند که خداوند در هیاکل و عبادتخانها حاضر است از آنروی چون بدانجا شوند شرط ادب بجای آرند و سیرت نیکو پیش گیرند اما دانشمندان که خدا را در هر جا حاضر و ناظر دانند بایستی هر وقت هر جا را عبادتخانه و هیاکل دانسته بطریقه قدس و پاکی بگذرند امید از میامن الطاف الهیه آنکه از تو عصبیت برود و بدانچه خواهشمند شده ام مدارد و ما را بحقیقت و صواب راه نما شود ما را با شیخ گرامی از هر مقوله چند مقاله خواهد بود مقاله اولی آنکه تو خود علوم را از منبع کتب فرا گرفته و هر دانا میداند هر کس علوم را از مطالعه و تفکر حاصل کند علوش با مشکلات و شکوکی آمیخته باشد که حل آنرا نتواند چه تقصیر که در تحصیل آنها کرده مایه آن شکوک شده است و هر آنچه کرم از خویش بیارد خود بر چاره وی قدرت ندارد هر کس در حضرت استاد استفاده کند مانند کسی است که در خانه ارباب داخل شود اگر وی را سائغ دست دهد تواند آن بقیه را از خویش بگرداند و آنان که علوم را از مطالعه کتب فرا گیرند چون کسانی باشند که از بام بخانه فرود آیند اگر حادثه روی آورد نتوانند خود را نگهبان شده از آن ابتلاها رهانی دهند با جمله علم شبهت آمیز فاسد بود و چون فسادی در علم پدید آید هر لحظه شک قوت گیرد و چون شک افزون شود علم فاسد و تباه گردد پس از زیاد شک و فساد علم هریک سبب آن دیگر شوند چنانچه سودا باعث رداءت مکر گردد و رداءت مکر مایه احتراق اخلاط و موجب تولد سودا و باعث وفور آن خلط شود پس هریک مانند و معی علت آن دیگر باشند پس هر کس آنچه از کتب استنباط نموده بایستی بر استاد فن عرضه کند تا صوابرا از خطا باز شناسد و اگر عرضه ندارد چنان پندارد که حق همان است که وی یافته است مثلاً هرگاه کسی بگزند سگ دیوانه گرفتار شده باشد از آب حذر کند و مرگ خود را در نوشیدن و دیدن آب داند با آنکه رشته حیات او بشرب آب پیوسته است پس هر ضرر از آب دور شود بهلاکت نزدیک گردد و بر این قیاس هر کس باطل محض را عین حق پندارد از مرض جهل خود بیخبر است و از تقصیر نفس خویش آگاه نیست لاجرم در علاج مرض جهل نکوشد و ابدالدهر در آن درد پدران بماند و هر وقت علما رفع شکوک و حل مشکلات او را اراده کنند

برمقصود خود ظفر نیابند و اگران شیخ گرامی از در انصاف درآید و نیک بنگرد داند که بهر فساد ها بواسطه خودپسندی و خودخواهی ناشی گردد یا بچه راحت جوئی و آسانی پدید آید با نکه چون از مطالعه کتب علوم فاسده و معانی شبه آمیز در خاطر جای دهند خاطر از آنها نقش پذیرد و آن مطالب در آن متمکن گردد و بمنزله امور غریزیه شده با طبیعت انس و الفت بهرساند و از قبل چیزهای معتاده شود و ترک عادت البته سخت و دشوار است پس آن علوم فاسده معتاده و آن وساوس نفسانیه که آنها را علوم نامیده با تمکن و استقرار در خاطر بماند و اندک اندک کار بجائی میرسد که آن نفوس قبایح زکیه میپندارند چنانچه هوا با غفونات آمیخته شود فسادی در جوهر آن پدید آید و از آن فساد و با حادث شود و از وبا نفوس هلاک شوند از این رو ارسطاطالیس فرمود که انسان جاهل میت است و تحصیل علیل است که در وی جهل است و عالم زنده و پاینده است مقاله دوم انکه فضلا را عادت بر این جاری شده که چون در کلمات بزرگان و متقدمین امری غریب یا تباین و تناقض مبین در یابند بر قصور فهم و فتور طلب خود حمل کرده در رد و ابطال آن مطالب عجلت ورزند چنانکه ارسطو را از نخستین قدما فلاسفه نظر رسید که قوس قزح چنانچه از شمس بهرسد از قمر نیز حادث گردد و عمر گرانمایه را در تحصیل آن مطلوب صرف کرده و بر اشاهده دست نداد با آن احوال اصلا بر متقدمین برنخواست و دقیقه از طلب نگذاشت و چون جوینده در عاقبت یابنده باشد پس دو نوبت آن قوس قزح را بدید ملک زاده دانشمند وزیر علوم در بعضی از مجموعات خود آورده است که در سنه هزار و دویست و شصت و نه که قریه آمامه مضرب خیام گردون احتشام همایونی بود و بجهة تحرز و بظل عاطفت ظل الهی خلد الله ملکه پناهیده در آنجا متوقف بودیم در شب مهتابیکه هوا را نداوت و ترشحی بود نیمه شب بحاجتی از خیمه بیرون شدم در همانحا بیکه قمر نزدیک مغرب بود ناگاه در سمت مشرق قوس قزحی دیدم و از مشاهده آن که اصلا بسمع نرسیده بود زیاده حیرت کردم امیرزاده محسن میرزا و ملا علیمحمد اصفهانی و حکیم قاآنی و شمس الشعرا سروش رحمة الله علیهم و جناب نصیر الدوله میرزا عبدالوهاب خان وزیر تجارت با من بودند همرا پیدا کردم ایشان نیز مشاهده کردند و بسیار تعجب نمودند و آنرا برای هریک از ارباب کمال نقل کردم ظاهرا تصدیق و باطنا انکار داشتند و قتی بمطالعه کتاب تاریخ الحکما میکذرانیدم همان مطلب که مطلوب بود دیده شد زیاده از حد مستظهر شدم و از آن پس در اثبات مدعا و صحة مشهود خود بدان قول استشهاد میکردم و چون خاطر مرا کشف آن مسئله تعلقی بود در سیر کتب فزیک روشن گشت که حکمای فرنگستان کرة بعد اخری قوس و قزح قمری را با دقت تمام مشاهده کرده چنانچه صاحب فزیک کانو گوید قمر را نیز مانند شمس قوس قزحی است ولی الوان قمری بسیار ضعیف است و صاحب کتاب فزیک راکن که چهار مجلد است گفته روشنائی شمسی زیاده از قمریست و الوان قمری از یکدیگر امتیاز تام ندارند صاحب علم طبیعی و کتب اری و گران پیره گوید کاهی قوس قزح مهتابی نیز بهرسد چنانچه در ماه شباط در سنه هزار و هفتصد و هفتاد و شیوعی در شهر شوطرکه از بلاد مملکت فرانسه است ملاحظه شد چون ذکر این واقعه برای تتمه و انبعاث خاطر خالی از فایده نبود بر سبیل استطراد آوردیم

فائدة آمامه در معجم البلدان نیابة ضبط کرده اند قوس و قزح را بفارسی کوکم گلکم شیراز گویند انتهی نجله نیخان ابن بطلان که در طعن علی بن رضوان آورده است که جالینوس برای ادراک سکون بعد از انقباض روزکارها

در حرکت نبض بیابان برد تا انکه سکونرا ادراک کرد ابو الخیر بن سوار و ابو علی بن ارغد در حیرت مقاله یحیی بن علی که در بیابان تجربیات مبطلة قیاس نوشته بود عمرها بسر بردند و آخر الامر باذعان حیرت بمردند شیخ ما ابو الفرج عبد الله بن طیب در شرح کتاب ما بعد الطبیعه فکرها کرده بحدیکه قریب بهلاکت شده حال انکه علومیکه ایشانرا بالفعل حاصل بود بسی زیاده از آن علومی بود که مردم را بالقوه حاصل است یعنی اگر در پی تحصیل باشیم شاید بتوانیم بدان علوم فیض یاب شویم پس اگر اشال ما مردم در مطالب امثال ایشان زبان طعن دراز کنیم بنقص ناطقه خود زبان رسانیده باشیم و ما هو الواقع فی نفس الامر بر ما بخندند و حقیقة امر و حق مسئله با ما استهزا کنند پس نباید بسخنان ایشان که در ظاهر متناقض دارند قدحی بیاورند یا سخنی از روی طعن و دق بگویند یا مقصود ایشان کالشمس فی رابعة النهار واضح شود و هرگاه بر توفیق کلمات صلاح آن توانا باشند شاید از پی صلاح برومند مثلاً ارسطو فرماید منشأ اعصاب و عروق و شرایین قلب است و جالینوس فرماید منشأ شرایین قلب است و منشأ اعصاب دماغ است و منشأ عروق کبد است و هریک از آن سه را پس بتدبیر کار خوادم خود پردازند مثلاً دماغ حس و حرکت را برای اعصاب تهیه کند و بر این قیاس پس چون بظاهر نظر کنید در آن دو قول که آن دو حکیم فرموده اند تناقض پدید شود ولی هر گز تناقض و تباین نباشد چه ارسطو اصل طباع قوی را قصد کرده است و هم دانند که روح حیوانی در قلب تولد یابد و از آنجا بدماغ و کبد و روح نفسانی و طبیعی بهرسد و هریک از آن سه روح مرکب از قوای حیوانیه و نفسانیه و طبیعیه شوند نظر جالینوس در افعال محسوسه است که از هر عضو ظاهر میشود پس بدیهی است که حس و حرکت از دماغ باعصاب میرسد و از اعصاب باعضا درآید و چون جهات نظر آن دو دانشمند بزرگ مختلف است لاجرم تناقض قصور نشود و چون چنین ارسطو گوید کواکب را طریقه خاصه است چه کون و فساد نپذیرند و هم گوید طبیعت قمر از اسطقسات اربعه است پس روا نباشد که آن دو قول را استثنا قضیین بشماریم شایسته نیست و چون نظر کنی که در بقایی عقل هیولائی سخن گوید و آن سخنانرا با انچه در ما بعد الطبیعه گفته است بتباین و تناقض باشد شایسته نیست بر قول او بر خیزیم زیرا که میتوانیم بگوئیم در هر جا بنظوری جداگانه داشته است چه شروط تناقض را او بما تعلیم نموده چگونه تواند بود که وی تناقض را نباشناسد و خود نشناسد و چون بینی که ارسطو فرماید ریح حار یابس است و در جای دیگر گوید حار و بارد است و اصحیت کلام او را بر هب ریاح حمل کنیم اگرچه ماده بهر فی حد نفسه حار و یابس باشد و آن مسئله را از آن روی بر آن شیخ گرامی ایراد کرده ایم زیرا که بما رسیده بود که در آن خصوص و براشبهه عارض گردیده بود خواستم آن شبهه را زایل کنم و چون بینی که ارسطو در باب نتیجه قانونی بدشت بدیگونه میدهد که نتیجه در کمیت تابع صغری و در کیفیت تابع کبری است از آن پس بینی که خود شش در قیاس موالف اگر کبری ضروریه و صغری ممکنه نیکوید نتیجه ممکنه است ما را نرسد گمان بد کنیم و گوئیم تفصیل قانونیکه ما را تعلیم داشته خود مرکب شده است چه در این قیاس نتیجه را بحسب کیف نه بحسب کم تابع صغری کرده اند از آن شیخ گرامی خیلی حیرت دارم که در حق مردمان بزرگ مانند حنین بن اسحق که تمام علم جویان از زمانه فضل و کمالات او

زندگانی میکنند خود را نیکبختیهای بدآموده کنند تا بانکار محسوسات و خرق اجماع راضی شود و آنچه از هان صافیه
بدلایل و براهین قطعیه تصدیق کرده اند تکذیب کند و با اعیان و ارکان علما ستیزه نماید و قدح کند همان بقراط
کرامام و صاحب صنعت است فرموده و هم اطبا را وصیت کرده که علما فن را کرامی دارید و سخنان ناهنجار
در حق ایشان نگویید و آن شیخ کرامی نیز کفران نعمت نکند و انکار مکرمت نجوید و از حنین بن اسحق بشنوید چه
اگر وی بود سخنی لفظ آشکار نمیشد پس بر ورکار نیز له پدران روحانی باشند هرگز بعقوق ابا راضی نشوند
چه باخداوندگان مستیز و کردن توفیق از خویش بردن است افلاطون گوید با دولتی که در اقبال است دشمنی مجوئید
چه اقبال ایشان شمارا در ادبار اندازد و آن شیخ کرامی چون بنگرد نظر کند بر نصیحت و خیراندیشی من آگاه شود و این
سخنان بر دگران نباشد زیراکه چون شنیده و معلوم شود تمحی آن کوارا کرده و عربان گویند بخیاتک لا تضحکا
و نیز گویند آخوک من ضحک در بیشتر اوقات مردم از سخنان دشمنان نفعها برده اند اینک از کردار خویش
باز کرد و با اهم صناعت کمان بدبر و از گناهان خویش مغفرت جوی و اطبای نوآموز را که در نفوس ایشان
مشالب و مطاعن قدما ودیعت شده بضلالت و گمراهی میفکن زیراکه از خواندن کتب صناعت تفقر جویند
و بدون علم در پی عمل افتاده مرضای ایشان هلاک شوند چنانچه وقتی با یکفر از شاگردان آن شیخ کرامی حضرت افضل
جلال الدوله عضد الدوله فنا خسرو حاضر بودیم او پادشاه بود مبتلا بود که چهار روز ایام فتره داشت در روز پنجم بود اطراف دست داده
نوبه عارض میشد و بعرق و مداومت مفارقت میجست طبیب حاضر او را مسهلی خورانیده بر عادت اطبای مصر که
قصد را بعد از مسهل معمول میدارند تقصد فصد نشسته بود بوی گفتم همی امیر از کدام صنف مزاجات است گفت
ماده همی امیر دم صفرا بوده که دوره اش چهار روز است امیر را مسهلی خورانیده ام خوزا تحلیل برده صفرا برجا
مانده است اینک بر آن سرم که فصدی کرده که صفرا را نیز تحلیل دهم اکنون ندانم کدام هنر او عبرت بر م
دار کدام حدس صائبش حیرت گیرم چه بسیار شبیه است اینطرفه بنجاتیکه شیخ ابو نصر طبیب انطاکیه برای من قصه کرد
که طبیبی رومی با مریضی که غب خالص داشت مقرر داشتند و پیرا از آن نوبه بگروزنه گروز علاج کنند فلان قدر
بستاند از معالجات اراده مرض غلطت پذیرفته غب خالص شطر الغب اشتمال یافت آن طبیب بمطالبه و جه مقرر
هر روزه آمریض را آزار میداد آن بیچاره هر روز از مقاسات مرض در آزار و از مطالبه طبیب در اذیت بود
پرستاران و دانشمندان هر قدر باو ملامت میکردند سودی نمیداد میگفت نصف فلان قدر یابابن بدهند چه
از حسن معالجه خویش غب او را شطر الغب آوردم تا آخر شطر الغب در معنی نصف الغب است پس باقی نصف
اجرت را بدهند بالجمله دانشمندان چون تناقض در پیاپند نباید باعتراض ورد آن بشتابند چنانکه مفسرین در چنان
مواضع از جانب مصنف بدبگویند اعتذار جویند که در این کلمه معنی حقیقی اراده نکرده یا بمذهب دیگران سخن رانده
یا بر مذاق معاصرین کلامی آورده یا ناسخ غلطی نوشته یا ناقل سهوی در افتاده یا در لغت اولی صواب بوده و در
ترجمه خطا شده است چنانکه در زمان یونانیین پاره اشیا نه مذکر بوده اند و نه مؤنث پس در توابع آنها

رعایت متابعت را بر خود لازم نمیدانستند یا انکه متن توضیحی در نامش نوشته کاتب جزو متن پنداشته و بچیز
اگر کلامی زاید بینند بر تاکید و مبالغه حمل کنند چنانچه ابقراط فقار ظهر فسر مود شراح گویند کلمه ظهر را محض مبالغت آورد
و اگر مکرر باشد گویند تنبیه تاکید ذکر کرده یا انکه بنابر اصطلاح قومی بوده چنانچه کل اورام حاره را فلغمونی مینامند و بهرجا
در دو موضع که در علامت ممتاز باشند در آن دو مرض یک اسم برخورند نباید زبان طعن دراز کنند چه اصطلاح
قوم را متابعت کرده اند و اگر مثالی با مثل مطابق نیابند گویند مسامحه و مسامله شده است و اگر در قضیه تناقضی پدید
باشد محمول را لفظی مشترک قرار دهند یا منع شرطی دیگر از شروط تناقض مینمایند تا رفع تناقض شود و اگر مصنف
احد ضدین را بیان کرد و بمقابل نپرداخت چنانکه ارسطاطالیس کرده اعتذار جویند که چون ضد از ضد
شناخته میشود از آن روی بذکر یک ضد اکتفا کرده است و اگر مصنفی در مقام تقسیمی برآید و استیفاء جمیع
اقسام ننماید میگویند اقتصار میکند بر محل حاجت بوده آورده است و اگر لفظی در غیر معمول وضعی آن استعمال
نماید چنانکه اطباء فم معده را فؤاد مینامند و وجع کبد در هریک از امعاء باشد قولنج خوانند اگرچه امعاء قولون نباشد
گویند قدما را میرسد بحشمت فضل و کمال خود نامی نهند چنانچه در ایساغوجی ذکر شده است و اگر در اول کتاب
کلامی آورده و بهم درین کلام ایضاً گفته باشد گویند چون فاصله بسیار است از آن روی اعادت شود تا پیاپی آن
و در رشته اتصال باقی ماند و اگر در آخر کتاب تکراری باشد گویند برسبیل نتیجه و ثمر آورده است اینها برای آن است
که بداند انچه بخاطر ما رسیده است خاطر مصنف از آن ها غافل نبوده است و مراز مسائل مختلفه چند سؤال است
و از شیخ گرامی جواب آنها را خواهشمندم مسئله اولی سبب چیست که مردم صقالبه و حبشه با اختلاف بلاد و طباع ایشان
عنبر در مزاج همه فرد هر فرد موافقت میکند و نمیرسد شیخ را انکه بگوید صقالبه عنبر را برسبیل دوا و حبشه
برسبیل غذا استعمال مینمایند سبب در اول معلوم است و در ثانی شباهت تا لازم نیاید که همان وجه استعمال آن
در صیف و شتا توان نمود زیرا که نسبت صیف بلاد حبشه مثل نسبت شتا است بلاد صقالبه و ما می بینیم که جبری آن
بر خلاف این است ما در صیف اغذیه بارده استعمال میکنیم و در شتا اغذیه حاره و بحکم آن جواب بنابستی
استعمال ادویه حاره در شتا نمایند زیرا که حرارت در آن وقت کامن است و در صیف اغذیه بارده بکار برند
چه بر و در باطن مستولی است و اینها بر ضد قوانین صناعت است مسئله ثانیه انکه چگونه انسان با احتلام
مشابه از بول بخواب میرود و هم بول در آنجا محبس مانده دفع نمیشود و از چه روست چون در خواب بیند
جماع مینماید قادر بر خودداری نمیباشد و بی اختیار انزال منی شود مسئله ثالثه انکه ارسطاطالیس فرموده مکان
نهایت مقعره جسم حاویست که محاس نهایت محدبه جسم محتوی است و این تحدید ظاهراً مستلزم یکی از سه شناعت است
چه لازم اید که خارج این عالم نیز مکان باشد و این خود بوجود اجسام لانهایی نهایه گشاند یا انکه حرکت لانهایه لانهایی
واقع شود و این خود اجتماع نقیضین است و یا انکه بگوئیم العیاذ بالله ارسطاطالیس در حد مکان غلط کرده باشد
و این نسبت از مروت و ادب دور است بیان ملازمه انکه فلک اطلس با جمیع اجزاء خارجه آن متحرک است

زیرا که هر جزو آن تا غایت شروع میکند و باز بهمان نقطه عود میکند اکنون جزوی از اجزاء خارجه او را فرض کنیم که متحرکست پس گوئیم اگر در آن حال
در خارج فلک اطلس مکانی هست که این حرکت در آنجا واقع میشود و از قبیل حرکت زحل است در سطح داخل فلک ثامن پس در اینصورت
لازم است که خارج عالم جسمی بوده باشد و بود والی غیر النهایه و اگر حرکت جزو مفروض در مکان باشد و جسمی در خارج عالم
نباشد لازم می آید که جزء خارج فلک محیط حرکت مکانی کند نه در مکان پس اجتماع نقیضین شود و یا آن است که
جزء خارج از محیط حرکت میکند باعتبار پیوستگی واتصالیکه او راست با اجزاء داخله خود که حرکت میکند بر محدب فلک
زیرین در اینصورت لازم می آید که متمکن مماس مکان خود نباشد یا لازم می آید که اجزاء خارجه بعین اجزاء داخله باشند با همه دوری
و بعد که میان ایشانست و هم انتقاض خلا لازم می آید چه بالبستی در حد مکان چنین گفته شود که آن نهایت محدبه محویست مماس
نهایت مقعره حاوی است برعکس آنچه حکیم گفته و اگر خواهیم که حد را نقض نکنیم لازم می آید متمکن که خود جوهر است
عین مکان باشد که خود عرض است پس ندانیم کدام شق را اختیار کنیم و خلاصی از آن شبهه نیست مگر گوئیم ارسطاطالیس در تحدید مکان بغلط رفته است مسئله رابعه از کتاب نفس و این مسئله از مسائل بزرگ و حل آن در نهایت
صعوبت است و در کتب الهیه امت روشن و مبرهن شده است که نفس ناطقه بفساد بدن فاسد و فانی نمیگردد
و بعد از خراب بدن ابدالدهر باقیست اکنون میگوئیم نفس بعد از فساد موضوع که بدن است ایا قائم خواهد بود بذات خود
یا قائم خواهد بود بهمان موضوع که داشته است و یا قائم بود بموضعی دیگر پس بنا بر اول لازم می آید که وجودی غیر مادی تعالی
قائم بذات شود و بنا بر ثانی لازم آید که نفس هم مفارق و هم مقارن باشد در یک حال و از نیست همان ظاهر شود و
که در حال حیات ظاهر میگشت و بنا بر ثالث یعنی انکه قایم باشد بموضوعی دیگر خالی از آن نیست که قبل از انتقال با آن موضوع
مناسبتی میان ایشان بوده است یا هیچ مناسبتی نبوده است بر تقدیر اول لازم می آید که انتقال نفس بآن موضوع
حرکت باشد و حرکت لامحاله در مکان باشد و نفس خود جسم نیست و حرکت از صفات اجسام است و بر تقدیر ثانی
لازم می آید که هر صورت در هر مادة که اتفاق افتد حلول تواند کرد و خود در هر هیولی داره تواند شد و هم ابن
بطلان گوید فیلسوفی نزد امینی از قضات ارمینیه جامهٔ بودیعت نهاده و آن جامه مفقود شد فیلسوف ناعی شدید
حاصل کرده مردم و یرا سرزنش کردند که برای رفتن جامه چندین ماتم خصوصاً از چون تو حکیمی شایسته نیست ملامت
کوبا نزا گفت و را امثال آمده است که خطافی در سقف مجلس یکی از قضات آشیان کرده بازی بدانجا راه
یافته بچگان او را بخورد خطاف مسکین بیتابی میکرد مرغان دیگر هر قدر او را تعزیت و تسلیت میدادند سودی
نداشت و فائده نبخشیدی گفتی که گریه و حزن من برای آن نیست که در جمله طیور بدین مصیبت اختصاص یافته ام
بلکه گریه و اندوه من برای آنست که این جور بین و ظلم فاحش برمن در مجلس حکم و محل عدل وارد آمده ابن بطلان
میگوید آن شیخ گرامی در مقاله شریفه مرا مخیر نموده باید با غلاط رسائل و عیوب مسائل او تفطن جسته و شمارد هم
چون معذور بودم لاجرم بعد از جستجوی بسیار رساله از وی بدست آوردم که اغلوطات حنین بن اسحق نام کرده
و مسائلیکه وی از برای فرزندخویش از رسائل جالینوس انتخاب کرده بود بمقام رد و ابطال آورده است

از طرفه اعجب کردم که تا چه حد در عقوبت و انتقام مهلت و مدارا دارد در رساله اغلوطا هر کس خواند داند که شیخ را از افادات اساتید و مطالب طبیه اصلا بهره نبوده کسی را ماند که خواسته است رنگ گل را بداند نقد دریابد منجمله در آنجا بر جنین برابنیکونه اعتراض کرده است که وی گفته صفرای محی از مخالطت بلغم و مرار احمر تولد یابد بدانچه ابرداست و جالینوس فرموده که از غلبه حرارت بر مرة الصفرا پدید آید ناچار هم سخن خواهد بود پس جنین را بقول جالینوس متناقض است آن شیخ گرامیرا جواب گویم اولا این اعتراض را قبل از شیخ گرامی ابن بکس متعرض شده است ثانیا بر هر تقدیر آن ایراد اصلا وارد نباشد چه لفظ محی مشترکست گاهی بصفرا سیئی اطلاق شود که بنفسها نضج یابد و چنان صفرا البته حار است و گاهی بر صفرائی استعمال شود که با بلغم مخالطت کرده و چنین صفرا البته بارد است پس تناقض و تباین نخواهند داشت چنانچه لفظ صورت نظر بهیولی یعنی عرضی بخشد و نظر بجسم مرکب از هیولی و صورت معنی جوهری دهد پس تناقض و تضاد پدید نگردد چه در تضاد اتحاد موضوع معتبر است و چون در آن سوارد دو اطلاق از دو جهة شده است اصلا مجال تصور مضادت نماند مثلا ابو حنیفه نکاح صابئین را جایز نمیداند و ذبیحه ایشان را حرام شمارد و ابو یوسف و محمد هر دو را حلال میدانند اگرچه اختلاف بین کرده اند ولی هر یک را منظوری بوده ابو حنیفه درباره صابئین حرّان که عبادت کواکب کنند چنین فتوی داده است و ایشان گروهی مانند که از عبده اوثان باشند و ابو یوسف و محمد آن صابئین را گویند که در بطیحه سکون دارند چه ایشان فرقه از نصاری باشند که نکاح و ذبیحه اهل کتاب محکوم بحلیتست و هر کسی در امثال این مسائل برد و اعتراض مبادرت نورزیده فضل رغبت و خود داری او ظاهر خواهد بود زیاده تعجب دارم از حالت شیخ گرامی که بر جنین ایراد کرده و از جالینوس گذشته است با انکه سخن جالینوس در سه جا محل ایراد است اولا انکه صفرای مخلوط با بلغم قیئی را از چه روی مرة الصفرا گفته با انکه نضج نیست ثانیا انکه صفرای محی را از اقسام غیر طبیعی شمرده و حمرا را از اصناف طبیعی دانسته با انکه محی بصفرت و زردی نزدیکتر است ثالثا انکه صفرا را بر چهار قسم تقسیم نموده و نخاریرا اسقاط کرده است همان بهتر از آن سخن نیز درگذریم از نقطه طبیعیه و بین بازکنیم اقلیدس در حد نقطه فرموده است که النقطة شیء لا جزء له برین تعریف پنج ایراد وارد دارم اولا چرا بر وجه سلب رسم آورده است و حال انکه بایستی بر وجه ایجاب باشد تا معرف مطابق معرّف باشد و اگر چیز نیز بر وجه سلب رسمی آورند در صورتیست که معرف را با چند چیز محصور معدودی اشتراک باشد مثل الحرکة لیست بسکون والسطح لیس بنقطة ولا خط ولا جسم و ثانیا بر تعریف اقلیدس محدود از ماسوی خود متمیز نشود چه بر وحدت نیز آن تعریف صادق آید ثالثا انکه نقاطیر نقطه هیولی که عبارت لاشیء و صورت که عبارت از لا جزء له باشد هذ شده و در تعریف سطح بصورت اکتفا شده است را بچه فائده از وی یاد و اتصال کلما بشیء چه خواهد بود خامسا انکه سوال کنیم از کیفیت تقطع حد و محدود تا فرقی میانه ایشان باشد و اگر بسبب ظاهر حد نیز قولی جازم خواهد بود که محمولش مرکب باشد زیرا که همان روشش که تو وضع میکنی انسان را پس حکم میکنی با انکه حیوان ناطق است همچنین نقطه را وضع میکنی و حکم میکنی

با انکه چیزیست که اورا جزء نیست از شیخ گرامی ملتمس است که این چند مسئله را از جمله هزار مسئله محسوب داشته بجوابهای آنها تفضل فرماید و هم ابن بطلان در آن رساله گوید شیخ را اعتقاد چنان است که خطوطی از حجر مغناطیس خارج شده حدید را جذب مینماید بنابر آن لازم آید که در ملاقات حدید و مغناطیس حدید افزون شود و مغناطیس ناقص گردد و در این مقام سؤالی بخاطر میرسد چه شود که آنرا نیز شیخ از جمله هزار مسئله حساب فرماید سؤال میکنم آیا حدید بحرکت شوقیه بجانب مغناطیس رود یا مغناطیس بقوهٔ جاذبه آنرا جذب مینماید و بحرکت قسریه آنرا بجانب خود میکشاند و ما بر خویش تسبیح میشماریم که واقع این گونه مسائل محسوسه را ندانیم و اگر در جواب آنها رجوع نکنیم بافادات یکه حنین بن اسحق فرموده اعنی صاحب اغلوطات زیاد حیران و سرگردان خواهیم بود بخدای مهربان پناه میبرم از هوا های نفسانی و وساوس شیطانی و تضییع عقول اعاذنا الله و ایاکم شیخ را یاد نمیم که در بعضی از مقالات باطبعی برآشفته و غضبی افروخته هیچ رعایتی منظور نداشته و پاس هم صنفی از دست داده نسبم را تصریح و نامم را باشاره آورده بغباوت و کودنی نسبت داده گوید که فلان علوم اوائل را نخوانده و ندیده چه اگر دیرا از آنها بصیرتی بود هرآینه میدانست ابن بکس که از مشایخ اطباء است در کتاش خود میگوید بدرستیکه در قلب نقطه ایست که از آن نقطه منبعث میشود حیات بسایر اجزاء بدن لاجرم بعرض جواب باگزیر شده اظهار میدارم که ان شیخ گرامیرا در این سخن نیز چنانکه عادت کرده بی تامل بگفتار دم زده و پند است که ابن بکس ناقل کتب و مدرس طب است و ندانسته که او پسری بود پدری نابینا داشت که خود پدررا عصا کش بود و زیاد و وستدار خمر و دائم مست بود چنانچه ابن انخار در مقاله امتحان اطبا گوید که کار طب در بغداد بدانجا رسید که هرکس دو ماه عصا کش نابینا گردد کافی کشود داخل اطبا گردد و ابن بکس همان است که از بیمارستان بیرونش کردند سبب انکه عقلش بدوام سکر فاسد و چشمش از ملاحظه قارورها عاجز و دستش از جس نبض مرتعش گشته بود و هم اوست که شکوکی که بر کلمات حنین وارد آورده بدست شیخ افتاده و بیاچه بدان نوشته و بخود منسوب ساخته و اغلوطات حنین نام نهاده است اینک رهنمائی کنم شیخ را بجهل ابن بکس تا رتبه وی معلوم شود در مبحث عظام حکم کلی کرده که رجال فاطبه عدد اضلاع ایشان یکی از عدد اضلاع زنان ناقص است و ندانسته بر تقدیر صحت روایت در آدم علیه السلام فقط چنین بوده نه در سایر بشر پس ابن بکس چنان کس نیست که قول اورا در وجود نقطه طبیعیه سند دانند و بدان احتجاج جویند باین قدر منتهی ساختم سخنان اورا که مایه ملالت نشود و متوقع از شیخ انکه این سخنانرا تصفح فرماید چنانچه ذوی الالباب کنند و جواب نویسند و بیقین داند که لذت خائیدن سخن نجملت جواهبای کلوگیر نیرزد بداانکه موقف حسابی و مجمع ثواب و عقابی است که بیماران و مریضان انجا بآفریده کار تظلم کنند و اطباء را که باغلاطی که مایه هلاکت ایشان شده است مواخذه فرماید و آن بیماران آن شیخ گرامی نگذرند چنانچه من گذشت کردم و آن شیخ یقین بشناسد که ایشانرا البته ملاقات خواهد کرد و ایشان از وی راضی نخواهند شد امید انکه خداوند من و تورا توفیق دهد که عمل کنیم بروفق طاعت او و تقرب جوئیم بحضرت او

حسبنا الله ونعم الوکیل

ابوبکر محمد بن هاشم برزعه خالدی

از دودمان عبد القیس بن افصی بوده در شهر یه خالدیه که خود از اعمال موصل است تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما داشته است بدیهه او و برادرش را خالدین نامند علمای ادب گویند که آن دو برادر چنانکه در طی مراحل اصلاب و منازل ارحام از هم گسسته نبودند در مراتب کمال و مقامات فضل نیز پیوندی تمام داشتند در سیاق بدایع الفاظ و ابکار معانی مانند فرقدین هم اتفق بودند همواره در نظم قصاید مدح ملوک و ستایش وزراء موافقت مسلوک میداشتند. ثعالبی گوید ان هذان لسحران یعنی این دو پیکر پیکر روح زنده بودند بجادوی شیرین زبانی خواطر اهل دل میربودند و خرد مندان از سحر طلال فریب میدادند چون در مراتب هنر ترقیات وافی یافتند بحضور سیف الدوله بن حمدان شتافته در شمار شعرای آن آستان منظوم شدند و در خاطر آن امیر هنر دوست رسوخ تمام نمودند و با مقربان حضرت همدوش آمدند و بر خزاین کتب منصوب گشتند همانا آن دو برادر در طریق تشیع و موالات ائمه طاهرین مسلوک میداشتند چنانکه سید الافاضل صدر الدین المدنی در شرح بدیعیه خود گوید که وقتی خالدین ابو الحسن الشریف الجبینی را که محمد بن عمر ازیدی باشد بقصیده غرا مدح کرده بودند جایزه ایشان را تعویقی شده بود شریف را قبل از ادای صله عزیمت سفری پیش آمد خالدین از آن ارادت آگاه شده بحسن طلب تمنای خویش را در ضمن قطعه درج کردند تا رسول وار از مدعای ایشان پیغام گذارد بروی برآمدند و این قطعه انشاد نمودند

قل للشریف المستجار به اذا اعتد المطر ... وابن الائمة من ذری شرف الیمامین الغرر

افتمتع بالریحان والنعم المنعناع والبقل ... لبن الشریف عنی وتمنع لعمه النفل

لتشارکن بنی امیة فی الضلال المشتهر ... وتقول لم یغضب ابو بکر ولم یظلم عمر

وتری معویة اماما عن یخالفه کفر ... وتقول ان یزید ما قتل الحسین ولا امر

ونعد طلحة والزبیر من الیمامین الغرر ... ویکون فی عنق الشریف دخول عبد فی حجر

حاصل معنی آنکه آن سید جلیل و ابن سلیل ائمه کرام را که چون ابر رحمت بارند و سحاب کرمش پناه میبرند بدین پیغام گوش زد باید نمود که با کل و ریاحین و زیر و بم نغمات قسم یاد کرده ام اگر رخت سفر بربندد و در باره دو مرده خود نظر و توجهی مبذول ندارد در طی جاده گمراهی باد و دمان ضلالت بنیان بنی امیه مشارکت کنیم و در رفع مطاعن از خلفاء راشدین همی فاش گوئیم ابو بکر حق علی بن ابیطالب را غاصب بود و بر عمر بن الخطاب تعدیی و ظلمی نفرمود و معاویه را امام بحق دانیم و مخالف ویرا کافر شماریم و گوئیم یزید در شهادت حسین بن علی نه فاعل مباشر بود و نه سبب آمر و طلحه بن عبید الله و زبیر بن العوام را از بنکان دین و هر و بال و گناهی که در این عقاید و مقالات ما را لازم آید در عهده شریف شناسیم و خلود خویش را در عذاب الهی گردن و فی ذمتنا

پس شریف را ان مضمون سخت و آن اسلوب بدیع مطبوع آمده بخندید و عطای موعود بنقد تسلیم کرد احمد بن منیر که مجملی از شرح احوالش باز گفتیم اسلوب قصیده تریه از ایشان اقتباس نموده است با بجمله ابوبکر را در وقایع روز عاشورا و مراثی ابوالائمه سید الشهدا روحنا له الفداء اشعار جان گدازی است که این چند بیت از آن جمله است

اذا تفکرت فی مصابهم	اثقب نار الهموم قادحه
بعضهم قرب مصارعه	وبعضهم بعد مطارحه
اظلم فی کربلاء یومهم	ثم تجلی وهم ذبائحه
لا برح الغیث کل ساریه	تهمی غوادیه اوروائحه
علی ثری حله غریب	رسول الله مجروحه جوارحه
ذل حماه وقل ناصره	ونال اقصی مناه کاشحه
عفرتم بالثری جبین فتی	جبریل بعد النبی ماسحه
یطل ما بینکم دم ابن رسول	الله وابن السفاح سافحه
سبان عند الانام کلهم	خاذله منکم وذابحه

حاصل مراد انکه خاندان رسالت را مصائبی وارد آمد که اگر در آنها تفکر نمائی شراره آن افکار خاطر خویش بسوزانی جمعی از آن دودمان پاک مانند ائمه بقیع و شهداء فخ نزدیک حرم رسول شهید شده اند و گروهی از روضه آنجناب بدور افتاده اند و در خاک عراق و طوس مدفون گشته اند روز عاشورا بر عترت پیغمبر سخت ظلمانی گردید و چون آن هوای تیره روشن گشت از هر طرف جوانهای بنی هاشم در خون خویش غلطیده بودند پیوسته ابر رحمت در هر صبحگاه و چاشتگاه بدان ترتبی ببارد که ستاره آسمان رسالت با اعضای چاکچاک در آن غروب نموده در آنروز که قیامت صغری بود مسلمانان خوار شدند و یاوران آن حضرت باده شهادت نوشیدند عدوی دیرینه اش بآرزوی دل برسیدای دشمنان خدا و رسول جبین مبارکی را بخاک مالیدید که رسول خدا دست مقدس بدو میکشید و بعد از پیغمبر روح الامین بال خویش بوی میسود چنان پنداشتید که خون پسر خدا که زنازاده بر بخت در میان شما هدر رفته است آنانکه از یاری وی نشستند مانند کسی باشند که بجنگش برخاستند فردای قیامت هردو گروهرا در عذاب ابدی اقامت خواهد بود برخی از علما ادب بر خالدیین بسرقت مضامین و انتحال معانی تهمت نهاده گویند از دفاتر مخضرمین و معاصرین نسبی معانی دلپذیر بازگرفته در قالب دیگر درآورده اند از عنصر خویش دست کشیده و با لفاظ دیگر ادا کرده بخود منسوب و از نتایج افکار خویش محسوب داشته اند محمد بن شاکر در حق ایشان چنین گوید

اذا استحسنا شیئا عضباه صاحبه حیا کان او میتا الا عجز انهما عن قوله

یعنی نه است

که ایشان نفایس شعر را موجب خطر ارغصب میکردند و خود بنظم بدایع و ابداع معانی توانا نبودند بلکه طبع ایشان را
با هم سرشاری اقتضا چنان بود که دست سرقت معانی و اسالیب و محاسن نیز دراز کرده باشند سری رفاه را
در اثبات این مدعا سخنهای بسیار است و بر آن دو ادیب هنرمند عرضها آورده بلکه چنان دانم که ابتدای این اسناد
و انتشار این تهمت از وی شده چه اسباب معادات ما بین او و خالدین بسیار بوده است زیرا که ایشان از
مردمان یک سرزمین و خداوندان یک صناعت و هنرمندان یکعهد بودند آورده اند که سری از آن پیش که صیت
فضل و هنر از حدود موصول بگذراند در زمره نویسندگان بکتابت معیشت نمودی مشتری با منتاخ دیوان کتابم
که در آن عهد یگانه ادبا بود در روزگار میگذرانید و پیوسته خالدین را با استاد سرقت هجا میکفت محض صدق
دعوی و اثبات مدعای خویش جمله از قرائد دیوان ایشان در جزوه دفتر کشاجم منظوم میداشت و هم بمعنی را در
ترویج سرمایه معاش خویش و کثرت طالبان آن کتاب دخیل میشمرد و از اینروی سخنهای آن دیوانرا
اختلاف پدید آمد مسمی بر این سؤال بمزدوری روزگاری بپریشانی میگذرانید تا بحکم تقدیر نوبت فراغ
خاطر و رفاه روزگار در رسید از موصل بحلب رخت برکشود و در شمار شعرای سیف الدولة بن حمدان معدود
آمد در آن موکب با خالدین که از همکنان بمزید تقرب ممتاز بود همرکاب شد و این معنی نیز بر دواعی
معادات و دشمنی افزوده کشت و چون دست سپهر بساط زندگانی آن امیر هنرپرور در پیچید سری را
هوای بغداد بسر افتاد بدار الخلافه درآمد و زیر مهتبی و جمعی از بزرگان و رجال را بقصاید بلند مدحت کفت
و از آن دو حریف نیز در محافل ارباب فضل و خداوندان هنر شکایتها آغاز کرد و از داستان سرقت
حکایتها بازنمود منجمله اسکافی میکه نامه خالدین بدین مضمون با بو اسحق صابی در رسید که اینک با کمال سرعت
طریق دار الخلافه میسپاریم اکر طالع میمون مساعد شود و عنقریب سعادت ملاقات حاصل آید سری از استماع این
بر آشفت و قصیده بصابی فرستاد که این چند بیت از آن است

قَدْ اَظْلَمَتْكَ يَا اَبَا اِسْحٰق ... غارَةُ اللَّفْظِ وَالْمَعانِي الدِّقاق
كانَ شَنَّ الْغارَاتِ فِي الْبُلْدانِ ... فَاَضْحَى عَلَى سَرِيِّ الْعِراق
فَاتَّخِذْ مِعْقَلَ الشِّعْرِ كَيْ تَحْمِيَهُ ... مِنْ رَوَقِ الْجَوارِحِ الْمِزْراق
غارَةٌ لَمْ تَكُنْ بِسُمِّ الْعَوالِي ... حِينَ شُنَّتْ وَلا السُّيُوفِ الرِّقاق
يا لَهَا غارَةً يُفَرَّقُ فِي الْحَوْمَلِ ... بَيْنَ الْحَمامِ وَالْاَطْواق

حاصل مراد انکه ای ابا اسحق بهوش باش که یغمای عبارات و معانی ترا نزدیک شد تا کنون آن راه زنان در بیابانها
بی آب و علف دست غارت دراز داشتند اینک قطاع الطریق بپایه سریر عراق رو آورده اند تدبیر کار
چنان دانم که برای حراست کنجینه افکار خویش حصاری بنائی تا کمر از آن دو عیار که از کمین انصاف پیرونند
آنها را نگاهبانی توانی کرد این یغما نه از آنکونه است که نیزه های خطی و شمشیرهای یمانی بچنگ آید بلکه چنان

که بی سیف و سنان قلاده طوق از گردن فاخته باز کند و غنیمت بر باید کوفتند پس از آنکه آن دو تن را در بغداد دیدند از محیط خواطر بجا فل وزراء و اعیان ملک بسی جواهر آبناک نثار کردند شتری هم بر سم سابق از توهین و تخفیف ایشان دقیقه غفلت نداشت و از تشکی و تظلم باز نمی ایستاد و این چند شعر از قصیده ایست که در مدح ابوالبرکات لطف الدین ناصر الدوله گفته و در اوایل آن قصیده از ممدوح خویش دادخواهی نمود

اشکو الیک خلیفتی غارة شنها سیف الشقاق علی دیباج افکاری
ذئبین لو ظفرا بالشعر فی حرم لمزقاه بانیاب و اظفار

یعنی بسوی تو شکوه آرم از دو عیاری که خود با یغما هم قسمند و دیبای افکار مرا بشمشیر غارت از هم گسسته اند همانا گرگی باشند که اگر اهوان شعر را در حرم بیت الله بدست آرند هم در آنمکان بچنگال و دندان خود بدرند صدر الدین مدنی این چند شعر را که هر بیتی از آن به تشبیهی بدیع مشتمل است با بی بکر محمد مذکور

لو اشرقت لک شمس ذاک الهوج منسوب داشته لاریتک سالفی غزال اوعج

ادعی النجوم کانها فی افقها زهر الاقاحی فی ریاض بنفسج
والمشتری وسط السماء کانما وسناه مثل الزیبق المتمزج
مسمار تبر اصفر رکبته فی فص خاتم فضة فیروزج
وتمایل الجوزاء یحکی فی الدجی
میلان شارب قهوة لم تمزج
وتنقبت بخفیف غیم ابیض هی فیه بین تحفر و تبرج
کتنفس الحسناء فی المرآة اذ کلمت محاسنها و لم تتوج

خلاصه مراد آنست که هر آینه از دیدگانت هر دو بناگوش آهوی سیاه چشمی نمایان شود ستارگان آسمان که خود بر آنها چشم دوخته ام مانند گلهای اقحوان است که در بنفشه روزها شکفته باشند و مشتری با آن تابندگی که مانند سیماب لرزان است در وسط السما چنان پنداری که خود مسمار طلای زردی است که در نگین فیروزه فرو شده که حلقه انگشتریش از نقره خالص بوده سیر جوزا در این شب تیره بحرکات مستانه مخموری ماند که باده ناب و شراب خالص در کشیده و باشد از ابر نازک نقابی سفید بر چهره آویخته که گویا کاهی نقاب بر اندازد و رخ نماید و گاهی شرم آرد و روی بپوشاند تو گوئی پریچهره بی شوی طلعت خویش در آینه بیند و با آه حسرت امید روی آینه زنگی دهد باجمله ابوبکر چنانچه ابن شاکر حلبی در ذیل وفیات آورده در حدود سیصد و شانزده

و بنا را وداع کرد رحمة الله علیه

ابوعثمان سعید بن هاشم خالدی

شه از شرح حالش در ضمن عنوان ابوبکر محمد برادر مهتر بوده باز نمودیم اکنون سایر حالاتش شرح کنیم

ابو عثمان خالدی

۴۳۲

در آن روزگار که سیف الدوله حراست کتابخانهای خود بدان دو برادر تفویض کرد از وفاتر فصحا و دواوین شعرا هر آنچه تمنا داشتند در آن کتابخانها میدیدند پس ابو عثمان را آمادگی اسباب برجمع و تالیف برانگیخت و زمانی نگذشت که مولفات چند فراهم کرد از آن جمله کتاب حماسة الشعراست که در آن جمیع تالیف اسلوب ابو تمام طائی را پیروی نموده ولی آن گنجینه را بجواهر اشعار متاخرین اختصاص داده محمد بن اسحق الندیم گوید مرا حافظ ابو عثمان زیاده شگفت آید چه وقتی میگفت که من حافظه خود را بکابانی هزار کتاب بگاشته ام که هر یک در شماره یکصد ورق است در انشاء سخن و انشاء اشعار اسلوبی شیرین و سبکی پسندیده داشت از سلاست عبارات و جزالت الفاظش باین چند بیت از قصیده ای که هنوز او را بتوان معلوم کرد غلام خود را که ریشا نام داشته در این اشعار دلپذیر بمن قدم و حسن خدمت و صباحت منظر وصف کند و گوید

ماهو عبد لکنه ولد — خولینه مهیمن الصمد

وشدا ذی بحسن خدمته — فهو یدی والاذراع والعضد

صغیر سن کبیر منفعة — تمازج الضعف فیه والجلد

نعت تزید الدجی وصورته — فشله یصطفی ویعتقد

وورد خدیه والشقائق والتفاح — والجلنار مغتصد

ریاض حسن زواهر ابدا — فیهن ماء النعیم یطرد

وغصن بان اذا بدا واذا — شدا ففی بانه غرد

ابنی ویهوی وکل ما ربحی — مجتمع فیه ومنفرد

ظریف مزح مسلح نادرة — جوهر حسن شرارة نقد

ومنفق مشفق اذا انفا — اسرف وبددت فهو مقتصد

مبارک الوجه مدحلت به — حالی رجی وعیشتی رغد

مسامری ان دجی الظلام فلا — منه حدیث کانه السهد

خازن مافی یدی وحافظه — فلیس شیئ لدی یفتقد

یصون کتبی وکلها حسن — یطوی ثیابی وکلها جدد

وابصر الناس بالطبخ فکاها — الفلایا والعنبر الشرد

وهو یدیر المدام ان جلیت — عروس دن نقابها زبد

تمسح کاسی بدا ناملها — تخل من لبنها وتنعقد

وصبر فی القریض وزان — دینار المغان الجیاد منتقد

ویعرف الشعر مثل معرفتی — وهو علی ان یزید مجتهد

وکاتب توجد البلاغة فی الفاظه والصواب والرشد
وواجد فی المحبة والرافة اضعاف ما به اجد
اذا تبسمت فهو متبهج وان شمرت فهو مرتعد
ذا بغض او صافر وقد بهت
له صفات لم یجوها احد

حاصل مراد انکه نه چنان است که من این غلام را بنده خود شمارم بلکه فرزندی دانم که خدای مرا روزی کرده و بجسن خدمتش پشت مرا قوت بخشیده مرا مانند دست و ساعد و بازوی بکار آید اگرچه هنوز بسی خرد سال است ولی از وجودش منافع بزرگ یابم با انکه خود ضعیف و نورس است علاوت جوانان با پیکر ناتوان در آمیخته غلامیکه در شمار سال و فروغ رخسار مانند بدر تمام است برای انتخاب و ذخیرت شایسته است بکل عارض و شقایق عذار و گونه گلنار و سیب زنخدان گلستانی آراسته و خود بوستان جمال شده که پیوسته در این آن بستان با طراوت و باب نعمت شاداب است اگر خرامیدن قامت موزونش بینی گوئی همانا آن بوستان را شاخه بان است برفتار آمده و چون بآواز دلپذیر سرود کند گوئی قمری آن گلستان است که خوش میسراید آنچه مرا آرزو و مراد دل است همه را مهتها دارد شوخ ظریفی است که اگر بسخن لب گشاید قصه های نمکین باز گوید در درج حسن و ملاحت را فروزنده گوهری است که چون شراره آتش همواره درخشان است قانون معیشت را بدان خرد سالی نیکوتر از سالخوردگان شناسد اگر من در مخارج و مصارف تدبیر و اصرافی کنم او خود از طریق عقل معاش و میانه روی خارج نشود الحق پیشانی میمون و قدمی مبارک دارد چه از زمانیکه خدایش بمن ارزانی داشت پیوسته با فراغت خاطر و فراخی نعمت قرین بوده ام و چون شب در آید داستانهای شیرین تر از شهد قصه کند چون روز شود اموال مرا که جملگی سپرده اوست مراقبت نماید از اینجهة از مایملک من هیچگاه چیزی مفقود نکرده و کتابها و جامهای من کهنه نشود در طبخ طعامهای گوناگون استاد بی نظیر است اگر قلیه پزد بوی مشک بدهد و اگر ترید ی ترتیب دهد بعنبر میماند اگر خواهم نه نکته غمها از لوح خاطر بزداید در حال بجامه خم دست برده نقاب از عروس می باز گیرد و با کمشتان خود که از باریکی در هم پیچد ویرا جلوه دهد و چهره گلگونش با لب من آشنا کند طبعی چنان موزون دارد که اگر نقدینه اشعار بمحک خاطر آشنا کند مانند صیرفیان سخن خالص از مغشوش باز شناسد اینک خود مانند نقاد شعر است و همی کوشش کند که بر من در این معرفت مزید آورد ویرا از انشاء مکاتیب قدرتی است که گوئی بلاغت را در پیکر الفاظ ایجاد کند بدان پایه که من ویرا دوست دارم او چندین برابر مرا دوستدار است در حسن ترتیب همان مقام است که اگر من تبسم کنم او خورسندی کند و اگر تهدیدش لب گشایم بر خویشتن بلرزد این جمله که بر شمردم پاره از صفات پسندیده اوست و جز آنها اوصاف دیگر دارد

ابوعثمان خالدی

۴۳۳

که هیچکس را یارای شمردن آنها نباشد فخرالدین علی این دو شعر را نیز از نتایج افکار پسندیده او دانسته است

بنفسی حبیب بان صبری لبینه ... وداع للاشجان ساعة ودعا

وانحلنی بالهجر حتی لو انه ... قضی بین جفنی ارمد ما توجعا

جانان گرامی بفدای آن دوستی باد که از دوریش بیخبائی از من دور شد و در هنگامیکه مرا وداع کرد اندوه عالمی در دلم بودیعت سپرد از هجر خویش تنم را چنان نزاری بخشید که اگر بجای خاشاک در چشم رمد دیده افتم بر درد شش بیفزایم آورده اند که وی اشعار خود و برادرش را هم در زندگانی برادر جمع کرده دیوانی ترتیب داد که پاره از ارباب ادب در آن دیوان بعضی اشعار را بدیگران منسوب دارند چنانکه از داستان سری رفا که در شرح حال ابوبکر خالدی اشارت رفت معلوم شود ابومنصور ثعالبی گوید که سری بخالدی اصغر همت سرقت پیشتری نهاد لهذا در این قصیده که نزد سلامة بن فهد انشاد کرده و بیرامزیت عتاب اختصاص داده چنانکه چنانکه ابن فهد را بهنگام نظم از وی داد خواهی کند

یحیف شعر بابن فهد مصاب ... علیه فقد اعدمته وقد اثرا

وفی کل یوم للغبین غارة ... تروع الفاظی المجلة الغرا

اذا عن لی معنی تضاحک لفظه ... کاضحک النوار فی الروضة الغدا

تناوله شر من الجهل معدم ... من الحلم معذور ومتی خلع العذارا

فهلا ابا عثمان مهلا فانما ... یغار علی الاشعار من عشق الشعرا

لاطفا تماثلک النجوم بأسرها ... ودستما تلک المطارف والازرا

فویحکما هلا بشطر قعدتما ... وابقیتما لی من محاسنه شطرا

خلاصه مراد انکه چنان بر جیف وسیل اشعار من حمله ور شدند و یغما و غارت بردند که اینک من خود از آن ثروت تهی دستم و ایشانرا از آن ثروت خط وافراست پیوسته آن دو شاعر نحریر و تاراجی است که الفاظ شیرین من از مشاهده ایشان بهبول ولرزه در آیند چون مرا فکر بدیع و مضمون تازه بخاطر رسد و بروی لفظ خود خندان شود چنانکه شکوفه در بستان نونهال بخنده آید ناگاه طبع آن حریف بی افسار که عذرش خواسته و باجهل آشنا و از علم بیگانه است آن فکر بدیع میربابد ای ابا عثمان آرام گیر و در غارت آن نفایس تندمران که عشاق شعر بحمایت اشعار خیزند و در این تعدی تعصب آورند آن ستارگان که از خاطر من طلوع کرده بودند خاموش گردیدند و آن جامهای زیبا که بافته بودم چرکین نموده اند وای بر شما چگونه بهت تاراج بهر آنها گشودید کاش که پاره نیز برای خودم باقی میگذاشتید

ابو عثمان خالدی

۴۳۵

هم تقابلی کوید که افاضل شام و عراق در تصدیق و تکذیب مدعای سری بدو فرقه بودند که وی بملاحظه آن تقرب که ایشانرا در حضرت ملوک و اکابر بود شرط رعایت درباره ایشان معمول میداشتند و جمهوری برای کشاجم تعصب میکردند اشعاریرا که مورد محاکمت بود از کشاجم دانسته مسلم میداشتند ابن العصب شاعر که او را ملحی کویند باسری در آن عقیدت طریق خلاف می پیمود لهذا سری ویرا پیوسته بنیش زبان میکزید و خاطر آن شیخ فرتوت را باستاد قیادت می آزرد و در حق وی دعوی آن مینمود که همواره اهل ریبه و شاهد بازان بخانه وی ترددها دارند و بدستیاری او بکام دل میرسند چنانکه گفته

شغفت قذال الخالدین بمنطق ... یشق من الاعداء کل قذال

وناضلنی الملحی عنه فصبحت ... جوارحه مجروحة ببنبال

فان شئت ان یعطی بوصل غزالة ... فهفهف الکشحین اوبغزال

فقدم له الجدی الرضیع وثنیه ... بعذراء من ماء الکروم زلال

حاصل مضمون انکه فرق خالدیرا بدان تیغ زبان شکافتم که فرق هر دشمنی از هم بشکافد پس ملحی شاعر بحمایت وی برخواست و با من از در ستیزه جوئی در آمد برخم زبان سزای آن پیر پرخاشجوی بدادم اکر ترا هوای حوران پری پیکر یا ساکنان ماه منظر باشد بایستی که برای آن پیر صاحب خیر در آئی و بره شیر مستی با یک صراحی شراب بهمراه بری تا بدان وسیلت با شاهد مراد هم آغوش کردی کویند یکی از آشنایان ابو عثمان که قامتی کوتاه و جسمی نحیف داشت همخوابه برای خود اختیار کرد که برخلاف خلقت وی بسی بلند بالا و قوی هیکل و سطبر پیکر بود ابو عثمان بر سبیل سطایت وهزل این چند شعر نوشته بدو فرستاد

یا من اجل به الرزیة ... واحاد نعشه بلیه

حظی الردی بلک اذ غدت ... لک بنت عمار حظیه

قل لی وکیف بنیکها ... مع ذل قامتک الفصیه

انت البعوضة قلته ... وکانها جمل صخیه

نبئتها قالت وقد ... بصرت بابرک کالنظیه

من لیس تشبعه الهبرة ... کیف تشبعه الفلیه

فلو اطلعت علیها ... عند ارتکابها بالبلیه

لذکرتنی شخصیها ... افعقا قد خطفت جلیه

آنی که مصیبت دانده بوی نازل شد و نعشش بر بالا سبدل کشت از آنکاه که دختر عمار در نزد تو منزلت یافت کوئی هلاکت نیز دیکت تو منزل کرفت مرا خبر ده که چون خلوت کنی بچه تدبیر با وی مباشرت نمائی ای پشه زبون چکونه از آن شتر قربان کام کیری شنیدم که در شب زفاف چون او را نظر بدان تقصیف خورد خود کفت کسی را که هر سیه تخمه

ابن قریعه

۴۳۶

قلیه‌اش بچکار آید اگران دور اندر حال تردیکی دریابی چنان انکاری که سیرخ طفلکی را منبقار ربوده این دو بیت از خمریات ابوعثمان است که جامی باده را وصف آورده

هتف الصبح بالدجی فاسقنیها　　قهوة تترك الجسیم سفیها
نسبت تدری لرقة وصفاء　　هی فی کاسها ام الکاس منها

یعنی اکنون که صبح صادق تیرگی شب را بانگ زد مرا باده خرد سوزی بنوشان که از کمال لطافت وصفای آن ندانی که مدام در جام است یا جام در مدام همسنگامیکه آن دو برادر از بغداد مراجعت را عازم شدند برای وداع مجلس وزیر مهلبی در آمدند پس ابوعثمان قصیده از نتایج طبع خود در ستایش وزیر انشاد کرد و در تصمیم عزیمت انصراف بدینگونه معذرت آورد

انا الرحل وللاهواء اجمعها　　لدیك مستوطنات لیس ترتحل
لهن فی خلقیك الروض والغدر　　فذاك یغمر فی الاعراض والطلل
لکن کل فقیر یستفد غنی　　دعاه شوقا الی اوطانه عجل
وکل غاز اذا اجلت غنیمته　　فان اشرس شیء عنده القفل

یعنی هرچند خود از این آستان بار ارتحال برستم ولی دل با همه آرزوها در این محضر عالی مقیم است چه آمال و مرا از آن خلق کریم مرغزاری است پهناور که بخاطر خورسند در آن تپش کنند و در آن دریای نعمت غوطه ور شوند اگر مارا دواعی محرومی از فیض مجاورت پیش آمد همانا از مزید عطاهائی است که در این آستان اندوخته ایم چه هر نیازمندی که در سفر خویش ثروتی بدست آرد پیدرنگ بسوی وطن بازگردد و هر مرد جنگی را که غنیمتی گزاف بچنگ آید مراجعت را زیاده مشتاق شود باتجله فخرالدین طبی در ذیل وفیات گوید که ابوعثمان خالدی در حدود سنه چهار صد وفات یافت رحمة الله علیه

ابن قریعة القاضی ابوبکر محمد بن عبدالرحمن البغدادی

در حدت ذهن وجودت فهم او را از عجایب دنیا شمارند و در بدیهه گوئی و سرعت جواب بر تبه بود که هر آنچه از وی سئوال مینمودند پیدرنگ به لفظی فصیح وسجعی ملیح جواب گفتی واز جانب ابوالسائب عتبة بن عبیدالله قاضی در سندیه وغیر آن از اعمال بغداد منصب قضاوت داشته ابن خلکان گوید و برا سئولات و جوابهای لطیفه ایست که تمامت آنرا مردمان جمع وضبط نموده و در کتابی مدون کرده اند که انتخاب ماپین ناس مشهور است رؤسای عصر وفضلاء زمان وی همواره از وی ظرافت و مزاح مسائل ظریفه ومطالب غریبه مکتوب کرده از او پرسش مینمودند واو بداهة مطابق سئوال هریک جوابی نیکو ولطیف ایراد نمودی ارباب سیر وتواریخ آورده اند که ابن قریعه درحضرت ابومحمد مهلبی وزیر معزالدوله دیلمی بعلو مرتبت ومزید رتبت اختصاص تمام داشت یا قاضی گوید وزیر مهلبی حاجتی را مقرر داشته که سئوالات مضحکه

ابن قریعه

وامور هزلیه ترتیب داده ازاو استفسار میکرد و ابن قریعه مطابق سئوالات ایشان جوابهای ظریفانه که طبع هریک
ازاهل فضل وارباب هزل راخوش آمدی مکتوب کرده نزد ایشان انفاذ میداشت منجمله ابوالعباس بن سعید
کاتب بدو مکتوب نمود ما یقول القاضی وفقه الله تعالی فی یهودی زنی بنصرانیة
فولدت ولدا جمع للبشر ووجهه للبقر وقد قبض علیهما فما یری القاضی فیهما
یعنی چه میفرمائید حضرت قاضی وفقه الله در باب مرد یهودی که با زنی نصرانیه زنا کرده واز انها فرزندی متولد شده
که رویش چون روی گاو و بدن او مانند بدن انسان است اینک ایشان را گرفته بفتوای حضرت قاضی
سوکول داشته اند ابن قریعه در جواب این عبارات بنگاشت هذا من اعدل الشهود علی ملاعنة
الیهود بانهم اشربوا حب العجل فی صدورهم حتی خرج من بطونهم وارید
ان یناط براس الیهودی راس العجل ویصلب علی عنق النصرانیة الساق والرجل
یضجا علی الارض وینادی علیهما ظلمات بعضها فوق بعض
یعنی این واقعه در باب ملاعین یهود از اعدل گواهان است بر اینکه ایشان چندان سودت و دوستی
گوساله در سینهای خود مخفی داشته اند که از آلات تناسل ایشان بروز وظهور یافته مراد در این مسئله فتوی آنست
که نخست باید سر گوساله را بر گردن مرد یهودی آویخته وساق وپای آنرا صلیب وار بگردن زن نصرانیه
معلق نمایند آنگاه آن دو را بر زمین کشیده ومقرر دارند تا منادی در کوی وبرزن آواز برداشته این کریمه
بر ایشان همی قرائت کند ظلمات بعضها فوق بعض ونیز آورده اند روزی در محضر وزیر مهلبی پیری بدگو
که در سلک خدام وزیر منظوم بود از در مطایبت با ابن قریعه گفت ایها القاضی پی کردن گاو آنرا عرب
بفارسی چه مانند کجا است ابن قریعه بالبدیهه در جواب گفت ما یشتمل علیه جزمانك وما نعلك فیه اخوانك
وادبك فیه سلطانك وبامطلك فیه غلمانك یعنی قفا انجا است
که گریبان پیراهنت آنرا فرو پوشد وبرادرانت بهنگام مزاح دست در آن کوبند وبوقت تادیب
بسیاست پادشاهی آنرا بکوبد وشاهدانت بگاه ملاعبت لطمه جبارت بدانجا فرود آورند
ابن خلکان گوید وقتی صاحب بن عباد به بغداد آمد روزی ابن قریعه را در مجلس وزیر ملاقات کرد از
بدت حاضر وجودت ذهن وبدیهه گوئی وکلمات ظریفانه وی در حیرت شد واورا زیاده بپسندید
در باب اتصاف ابن قریعه بفضل ودانش وقدرتش بر نوادر جدل وهزل فصلی شیع با بی الفضل بن
سعید بنگاشت مع انجله علمای شیعی در شرح احوال صدیقه کبری جناب فاطمه زهرا سلام الله علیها
این اشعار از ابن قریعه ایراد کنند وبدین ابیات بر حسن عقیدت وصحت تشیع وی
استشهاد آورند

یا من یسائل دائبا عن کل مسئلة سخیفه لا تکشفن مغطی فلربما کشف فجیعة

وَلَرُبَّ مَسْتُورٍ أَبَدَا كَالطَّبْلِ مِنْ تَحْتِ اللَّطِيفَهْ ... إِنَّ الْجَوَابَ لَحَاضِرٌ لَكِنَّنِي أُخْفِيهِ خِيفَهْ
لَوْلَا اعْتِدَاءُ رَعِيَّةٍ أَلْغَى سَاسَتَهَا الْخَلِيفَهْ ... وَسُيُوفُ أَعْدَاءٍ بِهَا هَامَاتُنَا أَبَدَ الْقَفِيفَهْ
لَنَشَرْتُ مِنْ أَسْرَارِ آلِ مُحَمَّدٍ جُمَلًا طَرِيفَهْ ... تُغْنِيكُمُ عَمَّا رَوَاهُ مَالِكٌ وَأَبُو حَنِيفَهْ
وَلَأَرْتُكُمْ أَنَّ الْحُسَيْنَ أُصِيبَ فِي يَوْمِ السَّقِيفَهْ ... وَلَأَيِّ حَالٍ لُحِّدَتْ فِي اللَّيْلِ فَاطِمَةُ الْبَتُولُ
وَلَمَا حَمَتْ شَيْخَيْكُمُ عَنْ وَطْءِ أَخْمِرَتِهَا الْمَنِيفَهْ ... أَوْ لِبِنْتِ مُحَمَّدٍ مَاتَتْ بِغَصَّتِهَا أَسِيفَهْ

ای کسیکه باجد تمام از مسائل سخیفه پرسش کنی از رازهای نهانی پرده برمدار زیرا بسا باشد آنچه را که خواهی کشوف سازی و بر حقیقت آن آگاه شوی جیفه و مردار باشد بسا چیزهای مستور که خود ظاهر شوند مانند طبلی که اورا در زیر پرده نوازند همانا ترا جواب مسائل در نزد من حاضر و آماده است ولی از روی بیم و خوف آنرا مخفی داشته فاش نسازم اگر نبی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان برداشته فاش نسازم اگر نبی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان برداشته شده شمشیرهای اعداکه همواره بگردنهای ما مفارق است بنودی هر آینه از طرائف و بدایع اسرار آل محمد مجموعه بر تو آشکار مینمودم که ترا از روایات مالک و ابوحنیفه بی نیاز سازد از آنروی بر تو ظاهر و کشوف کردد که شهادت جناب حسین بن علی علیهما السلام در روز سقیفه بنی ساعده اتفاق افتاده و ترا معلوم کردد که بچه سبب جناب فاطمه زهرا علیها السلام را در تاریکی شب مدفون نمودند و از چه روی آنجناب شیخین را از دخول در حجره رفیعه خود ممنوع ساخت برای دختر پیغمبر زیاده ملول و اندوهناکم زیرا که از این جهان فانی در گذشت در حالتی که خاطر مبارکش غمگین و اندوهناک بود مع الجمله در روز شنبه پنجم شهر جمادی الآخره از سال سیصد و شصت و هفت هجری چراغ عمرش خاموش گشت و مدت عمر وی شصت و پنجسال بود و قریه بضم قاف و فتح راء و سکون یاء و بعد از آن عین مهمله لقب جد ابن قریه است و سنه بکسر سین مهمله و سکون نون و کسر دال مهمله و تشدید یاء و بعد از یاء ها ساکنه قریه ایست قرب هزعیسی مابین بغداد و انبار در نسبت بآن قریه برخلاف قیاس سندوانی گویند تا مابین این بلاد سند که مجاور هند است در نسبت فرق بوده است

ابن سمّاک ابو الحسین احمد بن الحسین بن احمد الواعظ

در عصر القادر بالله و القائم بامر الله عباسی از جمله وعاظ و محدثین معدود بود و از معاصرین ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن بیضاوی شافعی است ولادتش در سال سیصد و سی اتفاق افتاده فن حدیث از جعفر خالدی و گروهی از مشایخ فرا گرفته مرویات خود بدانجماعت اسناد دهد و پس از تشیید مبانی و تمهید مقدمات حدیث تمامت همت خویش در تحصیل نکات وعظ و دقایق خطابت مصروف ساخته مجالس شیوخ وعاظ را ملازم گشت تا آنکه در فن موعظت خلاصه ایام و مقبول خاص و عام گردیده روزها در جامع منصور و جامع مهدی بر سریر وعظ و ارتفاع مرد مانرا موعظت مینمود جمعی کثیر و جمّی غفیر

از عموم ناس در مجلسش حاضر میشدند و در وعظ طریقهٔ اهل تصوف مسلوک میداشت ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم از ابو محمد یتیمی حکایت کند که گفت با جمعی از اهل دانش و فضل در مجمعی نشسته از هر گونه سخن میراندیم تا آنکه در لفظ ابا پیل سخن در میان آمد که آیا همزه آن همزه قطع یا همزه وصل است هر یک از اهل ادب وارباب دانش که در آنجمع حضور داشتند در آن باب کلامی گفته اند در خلال آن احوال ابن سماک در آنمجلس در آمد از مناظرت و مباحثت ما پرسش نمود صورت حال بروی کشوف داشتیم گفت همزه ابابیل نه همزه وصل و نه همزه قطع است بلکه همزهٔ خشم و غضب است آیا در کتب اخبار و سیر ندیده اید که آن طیر چگونه زندگانی اصحاب فیل را تباه و ایشانرا هلاک نمود و بعضی از اصحاب حدیث در روایات او را بکذب متهم دانند چنانکه از ابو الفتح محمد بن مصری حکایت شده که گفت از متهمین بکذب بیچکاره روایتی ضبط و اخذ ننمودم جز چهار تن که از جمله ایشان ابن سماک است جمع اجمله در ماه ذیحجه از سال چهار صد و بیست و چهار هجری طریق سفر آخرت پیش گرفت و مدت عمر وی نود و پنج سال بود در مقبره باب حرب مدفون گردید

ابو عبید قاسم بن سلام ادیب

نامش قاسم و پدرش سلام بوزن علام بتشدید لام است از نوادر علماء عربیت و اکابر اساتید لغت بوده تمجید کمالات و تقریظ مصنفات او در کتب اهل خبر بسیار بنظر رسیده قاضی احمد بن خلکان در صفت وی گوید

كان ابو عبيد فاضلا في دينه وعلمه ربانيا متفننا في اصناف علوم الاسلام من القراءات والفقه والعربية والاخبار حسن الرواية صحيح النقل لا اعلم احدا من الناس طعن عليه في شيء من امر دينه

یعنی ابو عبید عالمی بود ربانی که در دین و دانش مرتبت یافت و در علوم اسلامیه از معرفت قراءات و فن فقه و صناعت ادب و علم حدیث بهره مند گردید و در نقل اخبار و روایت سنن مکانت قبول گرفت و در دین و آئین وی هیچکس جای طعن بدست نیاورد ابراهیم حربی گوید كان ابو عبيد كانه جبل نفخ فيه الروح يحسن كل شيء یعنی ابو عبید مانند کوهی بود که روح در آن دمیده باشند در هر فن از علم خبری نیکو داشت این را هویه که یکی از ائمهٔ اهل سنت و جماعت است در حق ابو عبید که معاصر وی بود گفته

كان ابو عبيد اوسعنا علما واكثرنا ادبا واجمعنا جميعا انا نحتاج الى ابي عبيد ولا يحتاج الينا یعنی ابو عبید را از هر علم از همه وسیعتر بود و در علوم ادب از همه بیشتر مید انست و چنان جامعیت داشت که جمیع ما را بوی حاجت افتادی و او خود بهیچیک از ما محتاج نگشتی هلال بن علاء رقی گوید

من الله تعالى على هذه الامة باربعة في زمانهم بالشافعي بفقهه في حديث رسول الله وباحمد بن حنبل بثبته في المحنة ولولا ذلك لكفر الناس وبيحيى بن معين بنفي الكذب عن حديث رسول الله وبابي عبيد القاسم بن سلام فتر عرب الحديث

ولولا ذلک لاقتحم الناس الخطاء

یعنی خدای تعالی بوجود چهار کس از بزرگان ملت بر این امت منت نهاده نخست محمد بن ادریس شافعی که احادیث نبویه فهم کرد و لمآهنا تکالیف شرعیه استنباط نمود دویم احمد بن حنبل مروزی که در محنت صبوری کرفت و در ابتلاء نلغزید اکر او نبودی ثبات نورزیدی از مردم کس بر دین حنیف پا نیدی سیم یحیی بن معین بغدادی که احادیث رسول از اختلاط اکاذیب پیراست و تمامت اخبار از مجعولات و موضوعات تمیز داد چهارم ابو عبید قاسم بن سلام که از آثار نبویه هریک که بر لغت غریب و کلمه مشکل مشتمل بود در توضیح و حل آن هیچ فرو نکذاشت و کرنه مردم از جاده صواب انحراف جستندی و در تیه خطا مستلا شدندی عبارت هلال بن علا در باره ابو عبید اشارت است بتصنیف کتاب غریب المصنف چنانکه عنقریب از مطاوی اخبار او روشن کردد و در حق احمد بن حنبل اشارت است بدان امتحان بخلق قرآن که چون عبد الله مامون عباسی را در باب کلام الله عقیدت آن بود که کلام الله مخلوق و حدیث است از اینروی علما و قضاة و فقها را بر آن میداشت که آن عقیدت را اعتراف آورند هرکس انکار آن معنی میکرد و اذعان نمی آورد با اقسام عقوبات و انواع سیاسات مبتلا میشد احمد بن حنبل که از معتقدین قدم کلام الله بود حدوث آن انکار نمود مامون بفرمود تا تازیانه قهر آزارش دادند همچنین در عهد معتصم و خلافت واثق بشکنج عذاب کرفتار شد و اقرار نیاورد تا آنکه سریر خلافت بر متوکل عباسی اختصاص یافت متوکل او را از آن محنت نجات بخشید چنانکه تفصیل آن در اخبار ابن حنبل شرح آید کویند سلام پدر ابو عبید اصلا از بوم روم بود و بملک یمن در خدمت یکی از ابناء ملوک آنجا بود بعضی ابو عبید بقول ابو الفرج بن جوزی در سال یکصد و پنجاه و بقول رشید در سال یکصد و پنجاه و چهار هجریه در شهر هراة از او بوجود آمد در عنفوان شباب بعزمی ثابت و همتی راسخ بتحصیل فنون از فقه و حدیث و ادب اشتغال داشت در نزد جمعی از ارکان متقدمین و اعیان لغویین و محدثین درس خواند مانند شریک قاضی و عبد الله مبارک و ابو عبیده لغوی و ابو زید انصاری و فراء نحوی و علی بن حمزه کسائی و ابو محمد یزیدی و عبد الملک اصمعی و ابن اعرابی لغوی و جماعتی دیکر که همکی از فحول شیوخ و رجال فنون بوده اند الغرض از مبالغت و اجتهاد در تحصیل و تکمیل علوم در مراتب فضائل و فنون علوم تجری تمام یافت و در ترویج هنر و نشر کمال منتهای طاقت مصروف داشت و برحسب فقاهت و دیانت بقضاء طرسوس منصور کشت و روزکاری در فصل خصومات و انجام شرعیات بکذرانید و هم مصنفات نفیس و مجامع شریف فراهم کرد و زیاده بر بیست مجلد در تفسیر آیات قرآن و توضیح مشکلات حدیث و تفصیل ابواب تکلیف تالیف نمود بعضی از علما را عقیدت آن است که ابو عبید نخستین کسی باشد که در حل غریب احادیث و شرح مشکل اخبار کتاب نوشت و این فن بدیع او اختراع نمود غریب المصنف کی از مشهورات مجموعات اوست شمار رود اول کتابیست که در این باب نکاشته آمده ولی آنچه ابن اثیر جزری از دیباچه کتاب نهایه از مصنفین این فن شریف نام میبرد منافی این عقیدت است

کوید

ابو عبید ادیب

گوید اول کسیکه در این باب کتاب نوشت ابو عبیده معمر بن مثنی بود که اوراقی معدود و اجزائی لطیف تصنیف کرد و بعد از وی ابو الحسن نضر بن شمیل مازنی کتابی بزرگتر از کتاب ابی عبیده فراهم ساخت آنگاه معاصر ابی عبیده عبد الملک بن قریب اصمعی در اینوادی قدم نهاد و در شرح مشکلات و بسط مجملات و توضیح الفاظ غریبه و تفسیر کلمات وحشیه داد استادی بداد و حق خبرت ادا نمود و همچنین محمد بن مستنیر معروف بقطرب و غیر وی از کسانیکه جامع جهة لغت و فقاهت بودند در این فن مجلداتی چند مجامیع سودمند پرداختند و حال بدینوال بماند تا محمد ابو عبید قاسم بن سلام در رسید آن متبحر یگانه در مائه ثالثه در انتصاف صحت عالیه کتابی نگاشت که شهره آفاق شد و تا آخر زمان از امکان پیش افتاد و آن تصنیف از جهة کثرت احادیث و توسع آثار و معانی لطیف و فوایدی بسیار ناسخ دیگر نسخ گردید و جامع خود را قدوه سایر مصنفین ساخت براستی ابو عبید عمر عزیز در شغل آمد فرسامی تمامی فانی کرد و نام خود در جریده رجال روزگار مخلد نمود و بعقیدت خود احادیث رسول و اخبار اصحاب و آثار تابعین با وصف تفرق و تشتت آنها جملهٔ در آن نامه مشهور مشروحاً مسطور داشته و در موارد احتیاج از سلسلهٔ رجال و روات اسانید هیچکس مهمل نگذاشته این شعبه از علم فنی است عزیز و صناعتی شریف که بجز پختگان دانشمند ان کس توفیق آن نیابد و تصنیف آن نیارد علی الجمله هر چند کتب ابو عبید جملگی مکانت قبول یافت و طراز امتیاز پذیرفت افاضل آن عصر بگاه تشاجر و اختلاف بدان کتب رجوع میکردند و با فادات و تحقیقات ابو عبید چنانکه در ذیل این عنوان نمونه مذکور میداریم مواد نزاع قطع مینمودند ولی کتاب غریب المصنف چندان سمت اشتهار و انتشار گرفت که نام ابو عبید بطفیل آن مجموع مخلد گردید قاضی بن خلکان گوید که چون ابو عبید از جمع کتاب الغریب المصنف فراغت یافت آنرا نزد عبد الله بن طاهر ذو الیمینین برد و بر نظر آن امیر هنر دوست عرضه داشت عبد الله پس از مطالعت گفت اِنَّ عَقلاً بَعَثَ صاحِبَهُ عَلی عَمَلِ هٰذا الکِتابِ حَقیقٌ اَن لا یَخرُجَ اِلی طَلَبِ المَعایِش

یعنی آن عقل وخرد که خداوند خود را بتصنیف چنین کتابی شریف برانگیزد شایسته چنین است که در تدبیر معایش و طلب رزق مصروف نگردد پس ده هزار درهم شهریه از برای وی مقرر داشت از محمد بن وهب مشعری نقل است که گفت از ابو عبیده شنیدم که در مقام ملامت شاگردان ملالت و تحریض ایشان بتحصیل بکتاب غریب المصنف اشارت نمودی و گفتی که من مدت چهل سال نقد عمر عزیز در تحصیل این جواهر نفیس صرف نمودم و در جمع و ترتیب آن رنجها بردم و زحمتها کشیدم سبا میشد از افواه رجال فائدتی میگرفتم و نکته می اندوختم و آنرا از این کتاب در محلی که اسلوب آن اقتضا داشت میگنجاندم و از شدت شوق و فرط سرور این اضافت جدید تمام آنشب را بیدار میگذرانیدم و خوابیدن نمی توانستم ولی از شما چون یکی برای تعلم من آید همینکه چهار ماه یا پنج ماه اقامت کند خانه ان ویرا افسردگی خاطر و انزجار قلب و ملالت طبع عارض میشود که آمدنت بسیر کثیر الکار دوانچند چندین سال پندارد در بغیة الوعاة سیوطی از طبقات النحاة زبیدی نقل است که ابو عبید را گفتند فلان معاصر تو گوید ابو عبید در دو بیت حرف از غریب مصنف حظا نموده آن دانشور پرهیزکار از در تقوی

ابوعبید ادیب

۴۴۲

بردباری آغاز کرد و قدح آمزد را بطبعی تدارک نمود و برجواب گفت کتاب غریب المصنف برچندین هزار حرف
از مواد کلمات مشتمل است اگر من برغم معاصر در کلمات معدود از آنها را حفظ می سپرده باشم بسیار نباشد
واگر آن فاضل معترض اکنون در محضر من حضور داشتی در این دو بیست حرف با او سخن کردمی و در یکایک
حق توجیح و تخریج ادا نمودی البته راه پرا کشوف میشد که مرا در هیچیک جنبی نیفتاده و موجب اعتراضی بهم نرسیده
زیدی گوید عدد الفاظ و مواد حروف آن کتاب برشردم تمامت آن هفتهزار و هفتصد و هفتاد حرف بود
یکی از تذکره نویسان سلف در کتاب غریب المصنف ابی عبید را عیبی دیگر آورده و گفته فوائد یکه این کتاب
بدانها مشتمل است از نتایج فکرت ابوعبید نیست بلکه بسیاری از آنها ملتقطات کتاب محدثی است هاشمی
که آنرا در شرح رموز اخبار و اظهار کنوز احادیث پرداخته ابوعبید بهنگام تصنیف غریب خود از آن کتاب
بسی تحقیقات انتخاب کرده و مطالبی از کتب اصمعی فراگرفته و بعضی از افادات ابویزید و روایات کوفیین بدانها
منضم نموده مجموع را غریب المصنف نام نهاده و کتاب غریب الحدیث و غریب القرآن که هم از آثار قلم او میباشند
از کتاب ابو عبیده معمر بن مثنی لغوی انتزاع کرده ابوبکر محمد بن قاسم انباری گفته ابوعبید ساعات لیالی
خود را سه قسمت کردی یک ثلث از شب بوظایف طاعات و لوازم عبادات اشتغال جستی و ثلثی از آن
در خواب و استراحت گذراندی و در ثلث دیگر بمطالعت و تالیف پرداختی زبیدی در کتاب تقریظ
آورده که ابوعبید در سال دویست و بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار عزیمت حج نموده
بزیارت بیت الله فایز شد چون از مناسک معهود و وظایف مقرر فراغت یافت برای مراجعت راحلهٔ
بکرایه گرفت در آن شب که بامداد آن حاجیان راعزم رحیل بود حضرت خاتم النبیین در واقعه دید در
حالیکه بر کرسی قرار گرفته و بر فراز سر مبارک آنحضرت جماعتی صف زده بودند که بشرایط خدمت و رسوم
پاسبانی قیام داشتند مردم گروه گروه بسعادت زیارت نبوی فایز میشدند و بشرف و بتوسس
و عز مصافحت آنحضرت افتخار میجستند خود گوید چون دولت حضور بدان ارزانی یافتم پیش شدم تا دست
مبارک آن حضرت ببوسم یکی از آن مردم که بمنصب پاسبانی قیام داشتند با تک دور باش بر داشت
و مرا نهیب زد که مانند تو را دولت دیدار رسول میسر نگردد گفتم مگر از من چه جرمی افتاده گفت آیا نه تو طن
ملک عراق بر جوار حرم خدا ترجیح نهادی نخدا سوگند که با ایخال هرگز بخدمت پیغمبر خدای نتوانید رسید
گفتم آیا با انکه اهلک عراق و ترک حجاز موجب اینگونه حرمان گردد من همچنان بر عزیمت خویش خواهم گذشت
تا والله هرگز اینکار نکنم چون از من پیمانی استوار گرفتند اذن حضور بخشیدند مشرف شدم و سعادت
مصافحت یافتم و بامداد فسخ مکاریات گفتم و در آن ارض مقدس توطن گزیدم گویند در همین سال
که مقارن سنه دویست بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار هجری بود در مکه داعی حق را
لبیک اجابت گفت و در آن تربت شریف مدفون گشت و برخی آورده اند که این رویا در مدینه طیبه

اتفاق افتاد و سه روز پس از رحلت حاج در آن بلده مبارکه رحلت کرد و این مصنفات بیادگار گذاشت
کتاب امثال السائره کتاب معانی الشعر کتاب المقصور والممدود کتاب القراءات کتاب
المذکر والمونث کتاب النسب کتاب الاموال کتاب الاحداث وادب القاضی وعدد
آی القرآن والایمان والنذور والمحیض ابن خلکان در ذیل ترجمه ابی عبید گوید طرسوس
بفتح طاء مهمله وراء وضم سین مهمله وسکون راء شهری است در ساحل شام نزدیک مصیصه مهدی بن
منصور عباسی در سال یکصد وشصت وهشت هجری آنرا بنیاد نهاد درخبراست که رسول خدا
صلی الله علیه وآله وسلم فرمود لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ یعنی از ما نیست کسیکه بقرآن
تغنی ننماید این حدیث شریف درمیان سابقین ولاحقین علما میدان افکار وعنوان گفتار است
ابو عبید در تفسیر این خبر بتوجیهی وجیه اختصاص جسته که خداوندان خبرت بر همتیاز آن تحقیق تصدیق
آورده اند چنانکه از مطاوی تفصیل این تذییل بظهور رسد یکی از متقدمین محدثین چنین گفته مراد
بتغنی در این خبر تحسین صوت وترجیع آواز است فرماید هرکس قرآن مجید بآهنگ خوش وآواز دلکش نخواند
از ما نباشد مؤید این معنی است آنکه عبد الرحمن بن سائب گفت بر سعد صحابی در زمانی که چشمش از بینائی
باز مانده بود وارد شدم وسلام کردم گفت کیستی گفتم عبد الرحمن سائب گفت مرحبا یا بن اخی برای چنین
خبر داده اند که تو قرآن مجید بصوت خوش تلاوت کنی خود از رسول خدای شنیدم که فرمود
إِنَّ هٰذَا الْقُرْآنَ نَزَلَ بِحُزْنٍ فَإِذَا قَرَأْتُمُوهُ فَابْكُوا فَإِنْ لَمْ تَبْكُوا فَتَبَاكَوْا وَمَنْ لَمْ يَتَغَنَّ
بِالْقُرْآنِ فَلَيْسَ مِنَّا یعنی قرآن بحزن نازل شده پس هرگاه که قرآن خوانید گریه آغاز کنید وگرنه تا
گریستن تکلف نمائید که هرکه قرآن بآهنگی دلاویز وآوازی اندوه انگیز نخواند از ما نباشد مؤید دیگر آنکه
در آثار نبویه وارد است که رسول فرمود لَا يَأْذَنُ اللّٰهُ لِشَيْءٍ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ إِلَّا لِلْأَصْوَاتِ الْمُؤَذِّنِينَ
وَلِلصَّوْتِ الْحَسَنِ بِالْقُرْآنِ یعنی خدای عز وجل هیچ صوتی از اهل زمین گوش فرا ندهد
مگر باصوات کسانیکه بانگ اذان برکشند ویا آهنگ قرآن بردارند ابو عبید این معنی استوار نشمارد وگوید
اگر مراد به تغنی ترجیع باشد کار بسی مشکل شود ومحنت زیاده عظیم گردد چه لازم آید که هرکس قرآن را بسرود
نتواند تلاوت نمود از حضرت رسالت مطرود باشد پس سخن صحیح آنست که گوییم کلمه تغنی در این خبر مبارک
از اراده غنای مقصور اشتقاق یافته نه از غناء ممدود واز لفظ تغنی غنا اراده شده نه رفع آواز وحاصل
معنی حدیث چنین باشد که هرکه خود را بکلام سبحانی از حطام فانی مستغنی نداند واین گنج پر نیرنج از زخارف
سرای پرنیرنگ بدل نشمارد از جرگه معدودی نخواهد بود در لسان عرب تغنی وتغانی بمعنی استغنا بسی استعمال
شده شاهد اطلاق تغنی بر استغناء قول اعشی است که در مقام افتخار گفته وَكُنْتُ امْرَءً زَمَنًا بِالْعِرَاقِ
عَفِيفَ الْمَنَاخِ طَوِيلَ التَّغَنِّ یعنی من مرد عراق مردی خداوند بستر پارسا وپنهانی از بودم

و قول شاعر دیگر آن است که گفته

كِلَانَا غَنِيٌّ عَنْ أَخِيهِ حَيَاتَهُ ... وَنَحْنُ إِذَا مِتْنَا أَشَدُّ تَغَانِيًا

یعنی ما دو برادر مادام الحیات بیکدیگر محتاج نباشیم و چون بمیریم از همدیگر بیشتر بی‌نیاز گردیم و شاهد این حمل دقیق و تمییز این بیت دیگر است که فرموده لَا يَنْبَغِي لِحَامِلِ الْقُرْآنِ أَنْ يَظُنَّ أَنَّ أَحَدًا أُعْطِيَ أَفْضَلَ مِمَّا أُعْطِيَ لِأَنَّهُ لَوْ مَلَكَ الدُّنْيَا بِأَسْرِهَا لَكَانَ الْقُرْآنُ أَفْضَلَ مِمَّا مَلَكَ یعنی حامل قرآن را نزاشایسته است که گمان کند که عطای الهی احدی را بیشتر از او مرزوق افتاده چه اگر دنیا را مالک تمام دنیا کرده قرآن از آنچه بدست او است فزونتر باشد و مؤید معنی مذکور کلامی است که از ابن مسعود ماثور افتاده که گوید مَنْ قَرَأَ سُورَةَ آلِ عِمْرَانَ فَهُوَ غَنِيٌّ یعنی هر که بقرائت سوره آل عمران توفیق یابد از هر چیز بی‌نیاز باشد و خبر دیگر که گفته كُنَّا نَعُدُّ سُورَةَ آلِ عِمْرَانَ بِقُومُ بِهَا اللَّيْلَ یعنی سوره آل عمران گنج بی‌نیازمندان است که در ثلث آخر شب بقرائت آن قیام نمایند و مؤید دیگر که از دیگر مؤیدات بیشتر تشیید کند آنکه از عبد الله نمیک نقل است که گفت بر سعد صحابی در آمدم و جمله اثاث بیت و خواسته سرای وی مندرس و کهنه یافتم سعد گفت رسول فرمود لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ هر نکته سنج دقیقه یاب میداند که روایت این حدیث مقارن آن حال در مقام استدلال خود شاهدی است بالاستقلال که با وجود آن بهیچ احتجاج احتیاج نیفتد کلام ابو عبید در این مقام بانجام رسید ابو بکر محمد بن قاسم انباری را در تفسیر این حدیث توجیهی دیگر است گوید همانا از کلمه تغنی بر این استعارت التذاذ اراده نموده و فسحه بود هر که بتلاوت قرآن تلذذ نکرد و قرائت آن شیرین نشمارد از ما نباشد تصحیح و توضیح این معنی آنکه عرب هر چیز را که اثر شیئی دیگر بخشد آن چیز بنام آن شیئی خواند چنانکه دستار سر را بنام افسر نامند و گویند اَلْعَمَائِمُ تِيجَانُ الْعَرَبِ و تاب آفتاب را نام گرمابه نهند و گویند اَلشَّمْسُ حَمَّامَاتُ الْعَرَبِ یکونه معانی مجازی در لغت تازی فراوان است در اینجا نیز چون تلاوت قرآن در مذاق اهل ایمان آن حلاوت و عذوبت بخشد که سماع اغانی در مذاق ارباب طرب از این روی قرآن را غنا خوانده و تلاوت آن تغنی نامیده نقیب علم الهدی گوید تفسیر ابی عبید بهترین تفاسیر و جواب واپسین بهترین جوابات است زیرا که شیرین شمردن و کوارا گرفتن خوبند و قات حیوانیه و شهوات نفسانیه گفتن نشاید قرائت قرآن و فهم معانی آنرا که خود از افعال صعبه و اعمال شاقه است چگونه موافق طبع و ملائم نفس توان گفت اگر کوئی سبا باشد که از آنجا که تالی قرآن طبع را لذتی و نفس را حلاوتی پدید آید در جواب گوئیم این خود جواب آسان سخنیست که از آن اعراض جستی و توجیهی دیگر متعذر شدن خواستی آنگاه نقیب گوید در این حدیث شریف توجیه رابعی است که بخاطر ما گذشته بیان آن چنان باشد که گوئیم تغنی ما خوذ است از غنی بالمکان عربان این کلام در مقامی گویند که اقامت کسب در مکانی بطول انجامیده باشد و آن مکان را مغنی و جمع آنرا مغانی نامیدند خدای سبحانه فرموده كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا يَعْنِي لَمْ يُقِيمُوا بِهَا اسود یعفر اوی گفته وَلَقَدْ

وَلَقَدْ غَنَوْا فِيهَا بِأَنْعَمِ عَيْشَةٍ فِي ظِلِّ مُلْكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ

یعنی بتحقیق آنگروه در آنجا اقامتی بدراز کردند و روزگاری در سایه دولتی جاوید گذرانیدند و در همین بیت که عشی نیز گفته

وَكُنْتُ امْرَأً زَمَنًا بِالْعِرَاقِ عَفِيفَ الْمَنَاخِ طَوِيلَ التَّغَنِّ

کلمه تغنی بامعنی شبیه تر است تا معنی استغنا که ابو عبید فهمیده بر این تقدیر حاصل تفسیر آن باشد که هر که ملازمت قرآن نجوید و دوام اقامت بر آن ننماید و از کتاب الله تجاوز کند و از فرقان حمید تعدی نماید از ما نباشد اگر گفته شود این معنی لازم آید که اگر کسی در احکام الهیه و فروع اسلامیه بسنت رسول و اجماع مسلمین احتجاج و استدلال نماید از جرگه امت مرحومه بیرون باشد در جواب گوئیم بسنت و اجماع تمسک نمودن عین اقامت قرآن است زیرا که وجوب متابعت ادله شرعیه بنص کتاب ثابت شده و حجت مدارک معتبره ملبسان قرآن تقریر یافته استدلال بچنان دلیل را چگونه از قرآن تعدی نمودن و تجاوز کردن توان شمرد انتهی کلام المرتضی از امیر المومنین علی صلوات الله علیه روایت است که فرمود من احبنا اهل البیت فلیعد للفقر جلبابا او تجفافا یعنی هر که ما اهل بیت را دوستدار باشد باید برای درویشی پوششی فراهم آورد ابو عبید در کتاب غریب الحدیث گوید بعضی از محدثین در شرح این خبر گفته اند که مراد از فقر نیازمندی دنیوی است و مقصود آن باشد که بفنوای البلاء للولاء هر که ولای اهل بیت جوید باید بلای فقر سازد و این تفسیر بالبداهه باطل است زیرا که ما دوستان اهل بیت را مشاهده کنیم که ایشانرا با سایر مردمان از جهة فقر و ثروت هیچ امتیازی نباشد و مانند دیگر فرق بعضی نیازمند و برخی تونگرند و سخن صحیح آن باشد که گوئیم در این خبر مراد از نیازمندی تهی دستی روز قیامت است و ساق حدیث شریف مساق وعظ و زجر و تحریض بر طاعات و حث بر عبادات باشد فرماید هر کس ما را دوست دارد باید از اعمالیکه سبب تقرب خدای سبحانه است برای فقر فردای قیامت ذخیره توشه سازد تا آنکه از عذاب و اهوال روز باز پرس ایمن ماند شیخ ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه گوید صواب در توجیه حدیث خلاف قول ابو عبید است چه از فقر جز فقر دنیوی اراده نشده و معنی چنین است که هر که ما را دوست میدارد باید در فقر و فاقه و بلا صبر را شعار خود سازد و در تحمل شدائد درویشی و نیازمندی شکیبائی پیشه کند لفظ جلباب باتجفاف استعاره از صبر است زیرا که صبر آنچنان فقر را پوشاند که جلباب بدن را و دلیل بر صحت این تاویل آن حدیثی است که از آنجناب روایت کنند که روزی جماعتی را در بارگاه سرای خود ملاقات نمود از فقر پرسید ایشان چه کسانند فقر معروض داشت هؤلاء شیعتک یعنی ایشان شیعیان تواند فرمود چرا در ایشان سیمای تشیع و علامت پیروی نبینم فقر عرض کرد و فقر عرض کرد یا امیر المومنین سیمای تشیع گرسنگی است و شیعیان تو چگونه اند فرمود خمص البطون من الطوی یبس الشفاه من الظماء غمش العیون من البکاء یعنی شیعیان من کسانند که شکمهای ایشان از گرسنگی فرو رفته و لبهای ایشان از تشنگی خشکیده و چشمهای ایشان از گریستن بیمار شده انتهی شریف مرتضی گوید ممکن است در حمل این خبر وجه ثانی بیان کنیم که بر صحت آن

ابوعبید ادیب

۴۲۶

لغت عرب و کلام فصحا گواهی دهند کوئیم از معانی فقر یکی آن است که داغ شتر را قطع کنند یعنی که باستخوان یا نزدیک آن رسانند آنگاه ریسمانی از آن مقام گذرانیده شتر را بدان سبب مهار نمایند اینمل را فقر و آن شتر را مفقور خوانند و بدین مقدمه شتران سرکش را آرام کنند و محلهای صعب را منقاد سازند در اینحدیث نیز ممکن است که فقر بدین معنی محمول گردد و مراد حضرت آن باشد که هر که دوستدار ما است باید نفس سرکش خود را زمام کند و مهار ریاضت از ارتکاب معاصی و اقتراف سیئاتش باز دارد و باعمال طاعات و کسر شهواتش رام سازد و با نفس امّاره آن کند که عربان با بختیان صعب نمایند ابوهریره از حضرت مقدس نبوی روایت آورده که لَا یَمُوتُ لِمُؤْمِنٍ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْاَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ اِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی هر مؤمنی که از او سه فرزند بمیرد خود آتش دوزخ نه چند مگر تحلّه سوگند را علما خبر در معنی این اثر اختلاف نموده اند ابوعبید گفته تحلّه قسم ایما است بکریمه وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا یعنی از شما ای مردم هیچکس نیست مگر آنکه وارد دوزخ شود این کار بر پروردگار حتم و واجب است خدای عزّاسمه در این آیه که جواب قسم سابق واقع شده سوگند یاد کرده که تمام مردم را بجهنم وارد نماید چون این سوگند مؤکد و حکم جازم منافی ظاهر صدر حدیث بود لاجرم حضرت نبوی دفع منافی و رفع تنافی را کلام معجز نظام بجمله استثنائیه ختم نمود و گوئی فرمود آن مرد مسلمی که سه فرزند از او مرده باشد وارد آتش نشود مگر برای آنکه سوگند خدای تعالی صادق آید ارباب ادب این استثناء را منقطع نامند و جمله را در قوه آن دانند که گفته شود لَا یَمُوتُ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْاَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ وَلٰكِنْ تَحِلَّةُ الْقَسَمِ لَا بُدَّ مِنْهُ ابن قتیبه گوید اگر کریمه وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا قسم بودی کلام ابوعبید حدیث را تفسیری پسندیده نمودی ولی مراد تاویل اینخبر طریقی دیگر است که بکلام عرب و معانی ایشان از توجیه ابوعبید مانندتر باشد و بیان آن چنان است که گوئیم عربان چون تقلیل مکث و قصور مدت چیزی اراده کنند آنرا بتحلیل قسم تشبیه نمایند و تحلیل قسم آن است که شخص پس از سوگند کلمهٔ انشاء الله بر زبان آورد مثلاً گوید وَحَقِّكَ لَاُكْرِمَنَّ زَيْدًا اَبَدًا اِنْشَاءَ اللّٰهُ وقت اندک و زبان کوتاه را از آنجهت تحلیل الیمین و تحلّه القسم و تحلیل الالیه نامند که خود تحلیل را بطول زمان حاجت نیست بلکه در آنی واقع شود پس گویند مَا اَقَامَ فُلَانٌ عِنْدَنَا اِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی اقامت فلان در نزد ما بسی اندک بود وَمَا يَنَامُ اللَّيْلَ اِلَّا كَتَحْلِيلِ الْاَلِيَّةِ یعنی بیمار را خواب زیاده کم باشد شاعر در صفت باد گفته

اِذَا عَصَفَتْ رِيحٌ مِنَ الْاَرْضِ لَمْ تَدَعْ ... بِهِ وَتَدًا اِلَّا تَحِلَّةَ مُقْسِمِ

یعنی هرگاه آن باد در اثر خیمه وزیدن گیرد در او تا دیگر بزمین کوفته شده هیچیک برجای نماند مگر زمانی قلیل

شاعر دیگر در صفت ثور گفته

يُحْيِي التُّرَابُ بِاَظْلَافٍ ثَمَانِيَةٍ ... فِي اَرْبَعٍ مُسْتَهَنَّ الْاَرْضِ تَحْلِيلِ

یعنی آن ثور با سمهای خود خاک بپاشاند و قوایم آن بر زمین نساید مگر زمانی اندک براین معنی

مفهوم حدیث آن است که چنان کس با تش دوزخ گرفتار نکرد و مگر زمانی قلیل که بقدر تحلة یمین باشد ابوبکر محمد بن قاسم انباری گوید توجیه ابوعبید صحیح است نه تاویل ابن قتیبه چه جمعی کثیر از محدثین در شرح اینخبر موافق قول ابی عبید تفسیر آورده اند و باحتمال دیگر اهتمام نموده اند و هم بر تاویل ابن قتیبه لازم آید که این مرد مصاب نیز گرفتار عذاب باشد نهایت امر آن است که زمان تعذیب وی بطول نینجامد و این معنی منافی مقام تقرب و شمول مغفرتیست که سیاق حدیث بر اثبات اختصاص آن دلالت کند زیرا که زیرا که قلیل از آتش را نیز الم عظیم است و مردم نیکوکار را در آخرت هیچ عذاب نخواهد بود خواه زمانی قلیل و خواه مدتی مدید و بر توجیه ابوعبید این عیب وارد نگردد زیرا که ابوعبید در باب مصاب با ولاد که آتش بر او زمانی اندک بسوزاند بلکه مقتضای تاویل وی آن است که او برای صدق قسم کرده کار نباشد چه دوار و نار شود و ورود نار مستلزم آن نیست که آن کس از ابرار نباشد و بعذاب نار گرفتار گردد ابوبکر گوید مرا در معنی حدیث توجیهی دیگر بخاطر رسید و آن توجیه این است که کلمة الا را برای توکید زائده گیریم و تحلة الیمین بر ظرفیت منصوب خوانیم حاصل معنی چنین باشد که مصاب با اولاد را حتی زمانی اندک نیز آتش برنخورد شریف مرتضی گوید وجوهی که در تفسیر خبر ذکر نموده اند در مفاد با یکدیگر متغایرند ولی آن توجیه که ابن انباری بدان اختصاص جسته از تعسف و استبعاد خالی نیست چه آن مبنی است بر زیادتی الا و زیادتی الا خود مسلم نخاة نیست بلکه جماعتی از علماء اعراب آن قول را تضعیف نموده و قائل از تعسف شمرده اند

ابو اسحق ابراهیم بن اسحق الفقیه المحدث الحربی

اهل سنت و جماعت را فقیهی دانشمند و محدثی بی مانند است پدرش از مردمان مرو و مادرش از قبیله بنی تغلب است صاحب طبقات الحنابله گوید کان اماما فی العلم راسا فی الزهد عارفا بالفقه بصیرا بالاحکام حافظا للحدیث فقیها للادب جماعا للغة یعنی ابراهیم در فهم و دانش قصب السبق از همگان برده و در زهد و ورع یگانه و ممتاز بود و در احکام فقهیه و اصول آن زیاده متبحر آمد و در فنون ادبیه و علوم عربیه تتبع و تفحص کرد یعنی مسعودی گوید کان فصیحا جوادا عفیفا یعنی بفصاحت بیان و سخاوت طبع موصوف بود دارقطنی نیز اضافتی کرده گوید کان اماما یقاس باحمد بن حنبل فی زهده و علمه و ورعه یعنی امامی است که او را در زهد و تقوی و دانش باحمد بن حنبل قیاس کنند ابوعمر و زاهد از ثعلب حکایت کند که مدت پنجاه سال مجلس افاده ابراهیم را همی مراقبت داشتم در آن طول مدت بهر روزه قواعد نحو و لغت بر تلامذه خود املاء می نمود و هیچگاه او را فارغ البال ندیدم و هرگاه بتعلیم متعلمان مواظبت حتی اجرت و مزدی نخواستی با محله قولش در سال یکصد و نود و هشت هجری بوده و چون چندی بر سیصد سن عمرش بگذشت بر اکتساب فضایل و اقتباس علوم نهایت صرف کرد که در اندک زمان بر بسیاری از علوم ماهر و کامل شد و در علوشان و جلالت قدر

ابراهیم حربی

۴۴۸

چندان علم گشت که نزد قاضی وادانی مسلم آمد نقل است از احمد بن حنبل و ابی نعیم فضل بن دکین و عثمان بن ابی شیبه و عبدالله قواریری و عبدالله بن محمد بن عایشه و جماعتی دیگر استماع حدیث نموده است ابن سماک و ابن صاعد و موسی بن هرون حافظ و ابوبکر بن ابی داود و حسین محاملی و ابوبکر بن انباری نحویی و ابوعمر و زاهد صاحب تغلب و دیگران از او استماع نمودند عبدالله بن احمد بن حنبل گوید که پدرم مرا گفت ای فرزند گرامی برای استفاده فرایض ترا باید که ملازم مجلس ابراهیم شوی و افاضات او را غنیمت شماری و علاوه بر خصایل صوریه بفضایل معنویه نیز آراسته بود در خصلت زهد سرآمد زهاد و در صفات تقوی یگانه دوران آمد از زخارف و حطام دنیویه اعراض داشت و در امر معیشت بقلیل اکتفا مینمود چنانکه در شرح احوال خویش آورده است هر کس بقضای سبحانی و تقدیر یزدانی رضا ندهد مرا در آسایش نگذارد روزگار دشوار باشد مرا قمیصی است پاکیزه و نظیف و ازاری است زیاده چرکین و کثیف هرگز یاد ندارم که ازارم چون پیراهنم پاکیزه باشد همواره این دو را برخلاف دیگر دیده ام زیرا که در تمام عمر قدرت نداشته ام که آن دو را یکباره تجدید کنم و در تغییر آن پیراهن و ازار نپوشم و هیچگاه از مرضی که بر من طاری شدی نزد اهل و عیال لب بشکایت نگشودم چه مرد فرزانه آن کس است که چون عارضه و واقعه بردی سانح شود تحمل کند و از اهل و عیال پوشیده دارد تا آنکه ایشان را مانند خود افسرده و اندوهناک نسازد و مدت پنجاه سال است که من باصداع شدید روز بشب میبرم و شب بروز می آرم و هیچکس را از حال خود آگاه نساخته ام و مدت سی سال رزق مقسوم من در هر روز دو گرده نان بود اگر مادر یا خواهرم آن دو گرده را حاضر مینمود مصرف میکردم و گرنه تا روز دیگر باشکم گرسنه بسر میبردم و بعد از آن قریب سی سال بر من بگذشت که نصیب من یک گرده نان بود هرگاه دخترم یا عیالم آنرا بمنزل من حمل میدادند بدان ستر جوع مینمودم و گرنه تا صباح دیگر آنروز بارنج گرسنگی میساختم و حال خود بر کسی اظهار نمیکردم و اکنون وظیفه مقرره من در هر روز نیم گرده نان و چهار دانه خرما است و در خاطر ندارم که در یکروز بدو طعام دست دراز نموده باشم و هم در زهدش از احمد بن سلیمان قطفی حکایت کند که گفت وقتی بضیق معاشش مبتلا شدم در روزگار ناسازگار با من مخالفت آغاز نمود بمنزل ابراهیم شدم صورت حال خود بروی شرح کردم بر حال من بسی رقت آورد ابواب تفقد و ملاطفت بر ویم بگشود گفت انسانرا در شدائد و مهالک از شکیبائی و صبوری گزیری نیست زنهار زنهار از عسرت و تنگ دستی اندوهناک مباش که رزق بنی آدم بعهده کفالت رزاق حقیقی است من از مدت عمر خویش زمانی ندارم که امر معیشت چندان بر من صعب شد که قوت یومیه را قادر نبودم همخوابه ام بر من عتاب آورد و گفت کرفتم من و تو در مکائد و مکاره فقر و فاقه تحمل را پیشه خود سازیم ولی اطفال خرد سالرا در التهاب جوع و گرسنگی نتوان صبر و طاقت ثبات نباشد لاجرم اکنون تو الازم و متحتم افتاد که پاره از کتب خود در معرض بیع آوری تا ثمن آنرا در نفقه اطفال

ابراهیم حربی

۴۴۹

مصروف سازیم من از ابتیاع آن جواهر نفیسه زیاده امتناع نموده باو گفتم برای مؤنه اطفال چیزی بقرض بستان مرا امروز مهلتی ده شاید انکه منعم حقیقی برما فرجی عنایت فرماید آنگاه بحجره که مخزن کتب بود درآمدم و آنروز را تا شام بمطالعت پرداختم در خلال آن احوال صدای کوبیدن در بگوشم رسید باثر آن صوت شتافتم کنیزکی گفت از همسایگانم پس فتح باب نموده اذن دخول دادم گفت سراج فرستادند درون بیایم و با تو بنشینم چراغ بگشتم سبدی دراید چیزی نزد من نهاد و بیرون شد چون چراغ برافروختم دیدم سفره ایست گرانقیمت از الوان ماکولات و اصناف مطعومات مالا مال است و هم در آن میان کاغذی بود برداشته بگشودم دیدم که در آن پانصد درهم نهاده است زیاده مبتهج و مسرور شدم پس رو به خود بخواندم و بنشاندم غذا خوردند و از رنج گرسنگی بیاسودند فردای آنروز وام خود از آن دراهم ادا نمودم اتفاقا در آن روز بازمان ورود حاج خراسان مقارن بود بر در خانه خود نشسته بودم جمالی دیدم که مهار دو شتر بدست گرفته می آید چون نزد من رسید گفت سرای ابراهیم حربی کدام است من خود بوی باز نمودم پس شتران بخوابانید و گفت این بارها که بر این شتران نهاده اند هر دو در هم است که یکی از اهالی خراسان برای تو انفاذ داشته گفتم نام آمرد چیست گفت مرا سوگند داده که نام و نشان از تو پوشیده دارم و هم یاقوت حموی از ابو عثمان رازی حکایت کند که وقتی المعتضد بالله عباسی ده هزار درهم نزد ابراهیم بفرستاد و پیغام داد که آن وجه را بارباب استحقاق انفاق نماید ابراهیم آن دراهم قبول نمود نزد خلیفه رو کرد رسول معاودت نمود و گفت خلیفه گوید این مال را بر همسایگان خود تقسیم نما ابراهیم گفت حاشا و کلا که من دست پاکیزه خود بقذارت این دراهم بیالایم از جانب من خلیفه را پیغام گذار که ما جمیع و کرد آوردن این مال خود را مشغول نساخته چسکونه بتفرقه آن بپردازیم امیرالمومنین ما را از این کونه تکلفات و زحمات معاف دارد و گرنه از این منزل رخت خویش بسرای دیگر کشم و خود را از قرب جوار خلیفه خلاص کنم و هم یاقوت حموی از ابو القاسم صنبی حکایت کند که وقتی ابراهیم را مرض شدیدی عارض گشت بعیادتش رفتم از مرض و احوالش جویا شدم بازگفت که ای ابو القاسم امر عیشت بر من وصیه ام زیاده سخت و دشوار گردیده پس دختر خود را گفت شرح حال خویش بر عم خود کشوف دار پس دختر متوجه من گردیده گفت ای عم از فرط مسکنت و شدت فاقه روزگار بر ما بسیار صعب و تلخ است چه بس هفته و ماه بر ما میگذرد در حالتی که ما خود قادر بر طعامی نیستیم که بدان سد جوع کنیم و پدرم مریض در بستر افتاده از وجودش مشکلی حل نشود و امری صورت نپذیرد دیروز معتضد خلیفه هزار دینار برایش فرستاد آنرا قبول نکرده رد نمود و همواره از فلان و فلان بدو عطایا رسد و از قبول آنها امتناع کند دختر چون شکایت بپایان برد ابراهیم بروی تبسم کرده گفت ای دختر آیا فقر را بر خود محقق و مسلم دانی گفت آری گفت نه چنین است که گمان کرده زیرا که در زاویه فلان خانه دوازده هزار جزء از لغات عربیه و مسائل نحویه بخط خود مرقوم و مرتب داشته ام و در آن محل اندوخته دارم و آنان که در بازار علم خریداری دارند هر جزوه از آنرا بیک درهم ابتیاع کنند اینک ترا وصیت میکنم که پس از وفات من

ابراهیم حربی

۴۵۰

روزی یک جزو از آن اجزا را بیاز ار برده یک درهم بفروش و در امر معاش خود صرف نما ای دختر ک من انکس را که دوازده هزار درهم ذخیره است فقیر و نیازمند نباشد و نیز در خصلت زهدش که صاحب فتوات آورده اسمعیل بن اسحق قاضی ملاقات ابراهیم زیاده مولع و شایق بود و ابراهیم را از مجالست وی همواره اعراض بود و میگفت بسر انیکه او را حاجب و دربان است هرگز قدم تنهم یکی از خصاء این سخن بسمع قاضی برسانید قاضی گفت هرگاه ابراهیم را عذر این است من خود سرایم را مانند مسجد جامع کنم و حاجب از در خانه دور سازم پس از زمانی ابراهیم بعزم ملاقات قاضی برخواسته وارد سرای قاضی شد نعلین از پای برآورد قاضی نعلین ابراهیم را در جامه دقیقی پیچیده در آستین خود مخفی داشت و پس از انقضاء مجلس ابراهیم برخاست که روانه شود نعلین خویش نیافت به تفحص و جستجو برآمد قاضی نعلین از آستین برآورده برزمین نهاد ابراهیم گفت چون جانب علم رعایت نمودی و او را کرامی داشتی خدایت اجر دهد و از فرط رحمت گناهانت ببخشد گویند چون قاضی از دار فانی درگذشت او را در عالم واقعه دیدند از حالش استفسار کردند گفت دعای ابراهیم در حق من باجابت مقرون گردید خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحیفه سیئاتم قلم محو درکشید و از گناهانم درگذشت ابراهیم خود گوید هر وقت شعر انشاد مینمودم کفاره آن سه مرتبه سوره اخلاص تلاوت میکردم مسعودی گوید روزهای جمعه در جامع غربی بغداد برای افاده می نشست و مردمان بروی مجتمع شده از او استفادت مینمودند و هرکس را حاجت صعبی روی میداد که راه چاره بروی مسدود بود مطلب خود در رقعه درج میساخت و بدان حوزه می انداخت ابراهیم آنرا برداشته مفتوح مینمود از مقصود مستحضر میشد آنگاه در آن باب دست بدعا برداشته حاضران را میگفت ابو اسحق ابراهیم بن جابر گوید در روزهای آدینه در حلقه افاده ابراهیم حاضر میشدم و هم در پسر از اینا و تجار کرخ که در لطف زیبائی و حسن صورت شهره آفاق بودند حاضر میشدند آن دو غلام به تشابه ایتلاف و اتحاد داشتند که گوئی یک روح در دو تن و دو مغز در یک پوست بودند در نشستن باهم و در برخواستن مرافقت مینمودند و در خلال آن ایام روز جمعه بمسجد در آمدم دیدم یکی از آن دو حاضر است چون چشم بروی دوختم چهره اش رنگ و چشمش اشک آلود مشاهدت نمودم از حالش تفرس نمودم که همانا غلام غائب را عارضه رخ نموده از آنروی حالت این غلام را تغیر و خاطرش مکدر است و چون جمعه ثانیه بر آمد آن غلام که در جمعه سابقه غائب بود حاضر شده در چهره آن غلام حاضر نیک نظر کردم آثار صفرت و انکساری در او دیدم دانستم که در ایتلاف ایشان اختلافی و در وفاق ایشان نفاقی رسیده است باجمله ایشان را مضافرت بحدی که در هر جمعه هریک در آن حوزه مسابقت میجست آن دیگر که از پی در آمدی چون ویرا دیدی بماندی و بپدرنگ بازگشتی و همی براین منوال میگذرانیدند تا آنکه در یکی از جمعات یکی از آن دو نیز در ما نشست پس از لمحه آن دیگر در رسید غلامی که در نزد ما نشسته بود خبره خبره در او بنگریست یکباره صبر و شکیبش از ره رفته سخت بگریست آنگاه رقعه جات چند برآورد و از میان آنها رقعه برداشت میان جماعت بینداخت و خود را از نشدت حیا مخفی ساخت ابراهیم بن جابر گوید در آن روز ابو عبیدالله حسین بن جوزیه

در طرف یمین من نشسته بود و من همواره بگوشهٔ چشم بر آن غلام نظر داشتم چون رقعه بدست ابراهیم رسید آن را برگشود و در آن تأملی کافی نمود پس گفت بار خدایا کدورت از آئینهٔ قلوب ایشان بزدای حاضران برسم معهود همه لب بگشودند پس رقعه را در نوردیده بجانب من افکند چون باز کردم این دو بیت را در آن بدیدم

عَفَا اللهُ عَنْ عَبْدٍ أَعَانَ بِدَعْوَةٍ ... لِخِلَّيْنِ كَانَا دَائِمَيْنِ عَلَى الْوُدِّ
إِلَى أَنْ وَشَى وَاشٍ الْهَوَى بِنَمِيمَةٍ ... إِلَى ذَاكَ مِنْ هَذَا فَحَالَا عَنِ الْعَهْدِ

حاصل معنی آنکه خدای غفار بر گروهی رحمت آورده که دعا کنند درباره دو دوستی که از نمیمت نمامان مهر دیرین ایشان از میان برفت و صفای خاطر ایشان بکدورت مبدل گشت پس آن رقعه را ضبط نمودم تا جمعه دیگر فرا رسید هر دو باکمال موافقت و مهربانی بمجلس حاضر گشتند با ابن جویریه گفتم همانا برید دعای شیخ در حق این دو غلام بسر منزل مقصود رسیده اتفاقاً در آنسال بزیارت بیت الله مشرف بودم و در جمع مواقیف حج آن دو را موافق و همراه دیدم ابراهیم خود گوید که وقتی ببازار در آمدم و بدکه عباس بقتال رفتم و افتی الاَ ملس بدو دادم تا چیزی از او ابتیاع کنم عباس گفت ای ابو اسحق خواهم از حکایات اجواد و نوا در اینجا که در خاطر داری مرا فقه آوری تا قلب را سروری دهد و صدر را شرح بخشد شاید بدان سبب خیری از من ظاهر شود گفتم در اخبار و آثار آورده اند که حسن بن علی علیهما السلام را وقتی یکی از نخلستانهای مدینه عبور افتاد غلام سیاهی بدید که نشسته است و کرده نانی در نزد خود نهاده است و سگی هم برابر او ایستاده است غلام همی لقمه خود تناول مینمود و لقمه دیگر بسگ میداد تا آنکه کرده نان بآخر رسید حضرت مجتبی نزد غلام رفته فرمود از چه روی این سگ را در اکل رغیف با خود شریک نمودی غلام گفت شرم داشتم که خود غذا خورم و این حیوان که بر دهان من چشم دوخته است از طعام محروم ماند آنگاه حضرت فرمود ای غلام بر گو که سید و مولای تو کیست عرض کرد که خواجه من ابان بن عثمان است فرمود بر گو که مالک و صاحب این حایط کیست معروض داشت که از آن ابان است پس حضرت بفرمود که ای غلام ترا بخدای سوگند دهم که در موضع خود توقف کن تا من مراجعت نمایم آنگاه حضرت نزد ابان آمده باغ و غلام بخریده معاودت نمود غلام را فرمود که من این باغ و هم ترا از سیدت ابتیاع نمودم اینک طلبا لمرضاة الله ترا از ربقه عبودیت آزاد نمودم و این بستانرا نیز بتو مبذول و موهوب داشتم غلام عرض کرد من نیز این بستانرا برای رضای آنکس که مرا در راه او آزاد نمودی محض مصارف خیریه و مبرات عامه بگذاشتم تا هرچه صلاح باشد معمول داری و هر کس مستحق شناسی بهره مند کنی ابراهیم گوید عباس چون این حدیث از من اصغا نمود گفت ای غلام ابراهیم را نزد ما وافتی الاَ ملس است از هرچه خواهد بمقدار وافتی کامل بروی تسلیم دار من ابا نمودم و جزء مبیع آن مبلغ از وی قبول نکردم مسعودی گوید

ابراهیم حربی

۴۵۲

باتصاف بزهد و عبادت طبعی ظریف و خلقی نیکو داشت همواره شباش و متبسم بود از زمیم تکبر و تجبر عاری و بکبوت تواضع و فروتنی آراسته بود پیوسته احوال اصحاب و تلامذه خود را جویا شدی و درباره هرکدام تفقد بسیار و توجه بی شمار اظهار میداشت صاحب فوات الوفیات از ابونعیم حکایت کند که گفت گروهی از جوانان در مدرس ابراهیم باستفادت حاضر میشدند وقتی یکی از ایشان بمحبت شخصی مبتلا گردید از آزردی از فیض محضر استاد محروم ماند ابراهیم از بیماری حالاتش مستفسر شد حاضران حشمت محضر ابراهیم را رعایت نموده از بیان واقع و کشف حقیقت مضایقت کردند گفتند او را شغلی روی داده است که از درک حضور ممنوع مانده است ابراهیم سؤال خود مکرر نموده در استعلام اصرار آورد ایشان بر جواب اول مزیدی نیاوردند ابراهیم گفت ای قوم شرح حال اینجوان باز گویید هرگاه برنج مرضی گرفتار است عیادتش کنیم و هرگاه بزحمت دام و چاراست بمواسات مساعدت نمائیم و اگر محبوس است در خلاصش کوشیم گفتند جناب ترا از آن بالاتر دانیم که این محضر پاکیزه را بشرح احوال او آلوده سازیم گفت از بیان حالات و ذکر وقایع او گریزی نباشد حتماً و لزوماً میباید مرا آگاه سازید گفتند این جوان را با شاهدی سروسری بمیان آمده بشور عشق و سوز محبت آن گرفتار است ابراهیم چون این سخن بشنید زیاده ملول و اندوهگین گردید ساعتی از گفتار لب فروبست آنگاه گفت بعشوه دلش بملاحت رفتار و صباحت رخسار موصوف یا بقباحت کردار و کراهت منظر معروف گفتند کجا روا است که مانند تو شخص دانشمند بدین گونه عبارات لب گشاید گفت بما رسیده است هرکس بدوستی قبیح المنظری مبتلا شود همانا بلائی است که بایستی سلب آنرا از خداوند مسئلت کند و با من الطاف الهیه پناه برد و هرگاه بمحبت ملیح الوجهی گرفتار گردد استدعای است که بباید زوال آنرا درخواست نماید و صبر و شکیبائی پیشه سازد ابونعیم گوید از سخنان ابراهیم مارا زیاده حیرت و تعجب دست داد با تحیر گویند و پیر اطبعی موزون بود ولی چندان استیلاء قدرت نداشت اما در فهم نکات معانی و معرفت دقایق شعر و تمیز جید و ردی صرافی بی نظیر و سخن سنجی بی عدیل بود محمد بن عبدالله کاتب گوید روزی در محضر مبرد بودم از هر جا کلام رفت تا آنکه در باب شعر سخن در پیوست مبرد این دو شعر انشاد نمود

جسمی معی غیر أن الروح عندکم ... فالجسم فی غربته والروح فی وطنی

فلیعجب الناس منی أننی بدن ... لا روح فیه ولی روح بلا بدن

یعنی قالب و جسم من با من است ولی قلب و روح من نزد تو است از اینروی پیکر من بکربت غربت گرفتار و روحم بلذت و نعمت وطن کامکار است بسی سزاوار است که مردمان از کار من شگفتی گیرند و حیرت آورند زیرا که از برای من بدنیست که روح در آن نیست و هم روحی است که بدن با آن نیست محمد گوید پس از انشاد این شعر گفت مرا گمان آن است که هیچیک از شعرا مانند این دو شعر نسروده است گفتم در این دو شعر

که را جز گفت است چه گوئی

فارقتکم وحییت بعدکم ما هکذا کان الذی یجب
فالآن أبقی الناس معتذرا من أن أعیش وأنتم غیب

حاصل معنی انکه حیرت دارم که مرا از مانند تو معشوق چه پرور جدائی و مفارقت دست داد و با وجود آن رشته حیات دیرپوند عمرم گسسته نگشت و مرا هرگز چنین زندگانی در گمان نبود اینک بایستی از سخت جانی و دست مهری خود مردمان را معذرت گویم چه شما که مانند روح من بودید از من غائب و دور شدید و من بعد از شما زنده میروم گفت این دو شعر هرگز مانند آن دو بیت که خواندم نباشد گفتم در باب دو شعر که خوانده است چگونه

روحان بی روح تضمنها بلد وأخری حازها بلد
وأظن غائبتی کشاهدتی بمکانها یجد الذی أجد

یعنی شگفتا از این معنی که مرا دو روان است یکی انکه در تن دارم و در این شهر اقامت دارد و دیگر روحی است که در بلد دیگر مقیم و ممکن است و چنان این دو روح طریق ائتلاف و اتحاد در میان نهاده و از رسم خلاف و اختلاف کناره کرفته اند که تو کوئی روحی که در بلد دیگر جای کرفته همان روحی است که در تنم جای دارد و هر الم که آن یار سفر کرده را روی دهد تو کوئی که بر این روان ما توان وارد آید مبرد گفت هرگز چنین نباشد که من بر خواندم محمد بن عبد الله گفت این اشعار که من بر زبان رانده ام بهتر است از آن دو شعر که تو خواندی ولی چون ترا بچیزی رغبت باشد همواره دلرا پسندیده دانی و از آن کذشت و عدول را جایز نشماری مبرد گفت قول صواب آن است که گفتم و حق مقام آن بود که شنیدی محمد کوید پس مجلس تغلب شدم و صورت ماجری با و گفتم گفت چرا این اشعار را از برای مبرد نگفتی

ماتوا فصار الجسم من بعدهم لا تنظر العین له فیثا
بأی وجه ألقاهم إذا رأونی بعدهم حیا
یا خجلتی منهم ومن قولهم ما ضرک الفقد لنا شیئا

یعنی یار بجانی بردند و از فراق ایشان چنان مهزول شدم که هیچ دیده سایه آزار دیدن نتواند کدام روی و کدام آبروی ایشان را ملاقات کنم هرکاه مرا بعد از خود در این دار فانی زنده بینند چه بسیار خجلت خواهم برد هنکامیکه با من عتاب نمایند که آیا فراق و حال ما نزد تو یکسان است و از مفارقت ترا آسیبی دست نداده پس برخواستم از مجلس تغلب منزل ابراهیم شدم ماجرای کذشته بروی شرح دادم گفت اکنون برخیز و نزد او شو و این دو شعر انشاد کن

یا حیاتی ممن أحب إذا ما قلت بعدا للفراق إنی حنیت
لو صدقت الهوی حیا علی الفرقة لما نای لکنت أموت

یعنی بسی سزاوار است که از دوستان خجلت برم در آن هنکام که بعد از فراق یاران رخت حیات مدزدیدم

ابراهیم حربی

۴۵۴

و پیوسته عمر نخستم چه هرگاه در دعوی محبت صادق بودم بایستی از دوری او شربت مرگ در کشیده باشم محمد گوید نزد مبرد معاودت نمودم اشعار ابراهیم بروی بخواندم زیاده تحسین نموده گفت همانا از روی تحقیق و انصاف اشعار ابراهیم بر آن ابیات که خواندم مرثیت و زیادت است و ما بین ایشان بسی امتیاز است طوماری گوید در مرض موت ابراهیم نزد او رفتم دیدم که بر وسادهٔ تکیه نموده کسی را فرستاده تا طبیب را حاضر سازد لحظه گذشت که خبر رسید که طبیب شربت ناگوار مرگ را نوشید از دار فانی در گذشت ابراهیم شروع بگریه نمود و گفت

إذا مات المعالج عن سقام ... فيوشك للمعالج أن يموتا

یعنی چون طبیب خود در دام اجل در افتد رنجور ناتوان چگونه از مرگ خلاصی یابد و هم قومی بعیادتش رفته از حالش جویا شدند گفت خود چنان می بینم که حال من چنان است که این شاعر گفته

ربّ ذي السقام سفلاً وعلوا ... وأراني أذوب عضواً فعضوا

بليت جدّتي بطاعة نفسي ... وتذكرت طاعة الله نفوا

یعنی اسقام و امراض تمام اندامم را فرا گرفته و هر عضوم گداخته و ناتوان گردیده عمد شباب در مطاوعت نفس اماره مصروف داشتم و همی از یاد خدای غافل بودم وقتی در پی چاره کار افتادم که کار از دست رفته و هر زال و لاغری کالبد را فرا گرفته است مع القصه روز دوشنبه بیست و هفتم ذی الحجه در سال دویست و شصت و پنج هجری در بغداد از این دار فانی بسرای باقی رخت بربست و در قرب باب انبار او را بخاک سپردند مؤلفات و مصنفات وی از قراری است که شرح میشود

کتاب غریب الحدیث کتاب سجود القرآن مناسک الحج الهدایا والسنة فیها احکام داود علیه السلام مسند زبیر مسند طلحه مسند سعد بن ابی وقاص مسند عبد الرحمن بن عوف مسند العباس مسند شیبة بن عثمان مسند عبد الله بن جعفر مسند سمور بن المخرمه مسند مطلب بن ربیعه مسند السائب مسند خالد بن الولید مسند ابی عبیدة بن الجراح مسند مارودی عن عاصم بن عمر مسند صفوان بن یعلی مسند عمرو بن العاص مسند عمران بن الحصین مسند حکیم بن حزام مسند عبد الله بن ربیعه مسند عبد الرحمن شمره مسند عبد الله بن عمرو مسند ابن عمر مسند عمر مسند ابی بکر مسند عثمان مسند جعدة بن هبیره مسند مارودی عن معاویه

و حربی منسوب است بحربیه و حربیه محلی است در خارج شهر بغداد که آنرا حرب بن عبد الله که یکی از سران سپاه ابی جعفر منصور بوده بنیاد کرده است و بنام وی مسمی گردیده در فتنه مغول و غیر آن خرابی در آنجا راه یافته از تواتر غارات و تطرق حوادث بسیاری از اطراف و اکناف آن منهدم و ویران گشت مردم آنجا برگرد ما بقی باره کشیدند و آن در محاذی باب الحرب بغداد واقع است هم از بناهای حرب بن عبد الله میباشد انتهی

ابن شنبوذ محمد بن احمد بن ایوب بن الصلت بن شنبوذ

در خلافت الراضی باللہ عباسی از اشہر ادب و در سلک مشاہیر قراء انتظام داشت گویند وی بدینداری و سادہ لوحی معروف بود مورخین آوردہ اند ابن شنبوذ را بعلوم عربیت معرفتی کامل نبودہ از آنروی در محاورات لحن و اصوات تکلم مینمود قاضی احمد بن حلکان گوید وی از وجوہ قراءات قرائت شاذہ را اختیار کردہ روزہا در محراب جامع می نشست و کلام اللہ مجید را بقراءات غیر متعارفہ قرائت مینمود عوام الناس بر قراءاتش زیادہ انکار آوردہ اورا تشنیع و توبیخ مینمودند رفتہ رفتہ این سخن در دار السلام بغداد انتشار یافت تا آنکہ عمار ان بسمع محمد بن علی بن مقلہ کہ منصب وزارت راضی بدو مفوض بود رسانیدند کہ ابن شنبوذ مقرئ حروف کتاب اللہ را تحریف کردہ برخلاف آنوجہ کہ نازل شدہ قرائت کند پس در غرہ شہر ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سہ ہجری وزیر اورا احضار ساخت در سرای خود چندی اورا محبوس داشت تا آنکہ روز یکشنبہ ہفتم شہر مذکور مقرر داشت کہ قاضی ابو الحسین عمر بن محمد و ابا بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاہد مقری و جماعتی از قراء در حضرت وزیر حاضر شوند و در باب قراءات ابن شنبوذ پس از احضار انجماعت وزیر امر نمود ابن شنبوذ را در محضر ایشان آوردہ انگروہ بادی آغاز مناظرت و مباحثت نمودند ابن شنبوذ در مخاطبت نسبت بوزیر و انجماعت طریق ادب از دست دادہ راہ غلظت و خشونت مسلوک داشت و ایشان را بعدم معرفت و قلت دانش نسبت داد و بر آنہا تشنیع و انکار آوردہ گفت تمامت شما راحت و آسایش وطن را اختیار کردہ ہیچگاہ برای تحصیل علم و تکمیل نفس رنج مسافرت نکشیدہ اید پس بجانب قاضی ابو الحسین عتاب آوردہ گفت تو ہنوز در زمرہ اطفال معدودی تر از سد کہ با مردان سخن سنج دادہ با فرہنگ روی مخاصمت و مناظرت آوری وزیر از خسارت و سوء ادب او زیادہ در غضب شدہ بخشت امر نمود تا او را بتازیانہ رنجہ سازند موکلین ابن شنبوذ را از مجلس بیرون بردہ و در محضر وزیرش بپا داشتند و ہفت تازیانہ بر او زدند آن ہنگام کہ در شکنجہ عذاب گرفتار بود دست بدعا برداشتہ گفت خدایا دست وزیر مقطوع و جمعیتش پراکندہ و متفرق ساز تیر دعایش ہدف اجابت مقرون آمد پس از چندی بحکم خلیفہ دست ابن مقلہ مقطوع گردید چنانکہ در پایان این شرح حال بروجہ اختصار بدو اشارت کنیم پس از آن قراءات شاذہ کہ از وی منقول بود استفسار کردند از آن قرائات آنچہ ناکرد یادہ مستہجن و مشنع بود انکار آورد و گفت بدین قرائات قرائت ننمودہ ام و در غیر آنہا اعتراف کردہ و گفت من بدا نطرق قرائت کنم و نیز گروہی از مشایخ قرا چنین قرائت کردہ اند و پیرامون ایشان ہستند کہ از قراءات غیر متعارفہ تا بحد کثرت بقراءات مشہورہ متعارفہ قرائت کند پس از توبہ گفت دیگر بر مصحف عثمان بن عفان قرائت نکنم و از قراءات شاذہ ما بین الناس تخلی نجوید آنگاہ وزیر محضری در آنباب نوشتہ آنچہ را کہ ابن شنبوذ بدان اعتراف کردہ بود در آن محضر ثبت نمود و ابن شنبوذ را مقرر داشت کہ در آن ورقہ بخط خویش صورت حال را مکتوب دارد و او در آن محضر عبارات چندی کہ بر توبہ اش اشارت داشت ایراد کرد و نسخہ محضر این است

ابن شنبوذ مقرئ

۳۵۶

سُئِلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ الْمَعْرُوفِ بِابْنِ شَنَبُوذَ عَمَّا حُكِيَ أَنَّهُ يَقْرَؤُهُ (وَهُوَ إِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللهِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَقَدْ تَبَّ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ غَصْبًا فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) الْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) فَلَمَّا خَرَّ بَيَّنَتِ الْإِنْسُ أَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا حَوْلًا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ فِئَةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيَسْتَعِينُونَ اللهَ عَلَى مَا أَصَابَهُمْ أُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ عَرِيضٌ فَاعْتَرَفَ بِهِ وَتَابَ عَنْ ذٰلِكَ

ملخص ترجمه محضر آن است که از محمد بن احمد که ابن شنبوذ معروف است استفسار شد از آن قراءات غیر متعارفه که از او حکایت کنند و بدو نسبت دهند بر آن قراءات اعتراف کرده و از آنها تائب گشت پس از اتمام محضر جماعتی که حضور داشتند هر یک گواهی خود بدان نهج که از او استماع کرده بودند در آن ورقه ثبت نمودند و خود بخط خویش در آن محضر عباراتی ایراد کرد که صورت آن این است يَقُولُ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ أَيُّوبَ الْمَعْرُوفُ بِابْنِ شَنَبُوذَ مَا فِي هٰذِهِ الرُّقْعَةِ صَحِيحٌ وَهُوَ قَوْلِي وَاعْتِقَادِي وَأُشْهِدُ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ وَسَائِرَ مَنْ حَضَرَ عَلَى نَفْسِي بِذٰلِكَ فَمَتَى خَالَفْتُ ذٰلِكَ أَوْ بَانَ مِنِّي غَيْرُهُ فَأَمْرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي حِلٍّ مِنْ دَمِي وَسَعَتِهِ وَذٰلِكَ يَوْمُ الْأَحَدِ لِسَبْعٍ خَلَوْنَ مِنْ شَهْرِ رَبِيعٍ الْأَوَّلِ سَنَةَ ثَلَاثٍ وَعِشْرِينَ وَثَلَاثِ مِائَةٍ فِي مَجْلِسِ الْوَزِيرِ أَبِي عَلِيٍّ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُقْلَةَ أَدَامَ اللهُ تَوْفِيقَهُ یعنی محمد بن احمد بن ایوب که ابن شنبوذ معروف است گوید آنچه در این رقعه ثبت کرده شده صحیح و آن قول معتقد من است و بدین قول خداوند عزوجل و حضار را گواه گیرم و هر گاه آنچه را که در این محضر نگارش یافته مخالفت نمایم یا آنکه از من چیزی غیر از آن ظاهر شود خونم بر امیر المؤمنین مباح و در اراقه دم من در وسعت است و این تجلل روز یکشنبه هفتم ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه هجری در محضر وزیر محمد بن علی بن مقله ادام الله توفیقه نگارش یافت مع الجمله حضار مجلس متفرق شدند ابو ایوب سمسار در باب ابن شنبوذ بحضرت وزیر لب شفاعت بر گشود و رهائی او را خواستار گردید و برای وزیر کشوف ساخت که هر گاه در اثناء روز ابن شنبوذ منزل خود رود پس آن باشد که عوام الناس بر وی ازدحام آورده او را مقتول سازند متمنی از حضرت وزیر آنکه

او را در تاریکی شب بدان فرستاده روزی چند در آنجا بسر برده آنگاه مخفی ببغداد آمده در منزل خود قرار گیرد بحضر مردمان ظاهر نشود شاید فتنه و غوغای عامه بسکون یابد وزیر مأمول او را قرین انجاح ساخته ابن شنبوذ را بدان فرستاد پس از چندی از مدائن ببغداد معاودت کرده در سرای خود مخفی بماند هزار باب بصیرت و کسانیرا که بر وجوه قرارات مختلفه معرفت است پوشیده نیست که غالب قرائات ابن شنبوذ با قرارات ائمه اهل البیت سلام الله علیهم مطابق و بر وفق آن قرارات شاذی است که از مشاهیر علما و اعیان قرا رواة شیعه و ما بر هریک از آن قرارات بوجه اختصار اشارت کنیم در کریمه سوره جمعه مشهور إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِن يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ قرائت نمودند ابن شنبوذ مکان فَاسْعَوْا فَامْضُوا را بگوید قرائت از علی بن ابیطالب و ابو جعفر باقر و ابو عبد الله صادق و ابن عباس و عمر بن الخطاب و ابی بن کعب و عبد الله بن مسعود منقول است و در آیه شریفه سوره واقعه مشهور وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ قرائت کرده اند ابن شنبوذ بدل رزقکم شکرکم خوانده و این قرائت از جناب علی بن ابیطالب و ابی عبد الله صادق مروی است علی بن ابراهیم قمی روایت کرده که حضرت امیر المومنین سوره واقعه تلاوت فرمودند و در کریمه وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ قرائت فرمود پس از اتمام سوره فرمودند همانا خود دانم زود است مردمان در باره من گویند از چه سبب علی بن ابیطالب از قرائت متعارفه عدول کرد من خود چنین قرائت نمودم زیرا که از حضرت رسول استماع کردم که بدین طریق تلاوت میفرمودند و در سوره تبت یدا ابی لهب و تب قرائت مشهور است ابن شنبوذ تبت یدا ابی لهب و قد تب قرائت کرده و این طریق از ابن مسعود و ابی بن کعب نقل شده و کریمه سوره کهف را مشهور وَكَانَ وَرَاءَهُم مَّلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا قرائت نموده اند و ابن شنبوذ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ تلاوت کرده و این نحو قرائت از علی بن ابیطالب و جناب باقر و صادق روایت شده و در سوره قارعه مشهور وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنفُوشِ قرائت نموده اند ابن شنبوذ کالصوف المنفوش خوانده و این قرائت از ابن مسعود منقول است و در کریمه سوره یونس فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ قرائت شایع است نجیک به تخفیف و ننجیک بجای مهمله قرائت شده و ممکن بید نک با دال قرائت شده ولی بر طریق قرائت ابن شنبوذ که بدانک خوانده از تفاسیر بنظر نرسیده و در کریمه سوره سبا مشهور چنین قرائت نمود فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ أَن لَّوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ ابن شنبوذ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْإِنسُ أَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا حَوْلًا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ قرائت کرده و اینکونه قرائت بدون اضافه کلمه حولا از علی بن الحسین زین العابدین و ابو عبد الله صادق و ابن عباس و ضحاک روایت شده در کتاب تفسیر صافی علی بن ابراهیم قمی از امام روایت کند که فرموده چون حضرت رب العزة بطریق وحی سلیمان را آگاه ساخت که زنده گانی تو در این سرای فانی

بآخر رسیده عنقریب اجل محتوم ترا فرا گیرد سلیمان شیاطین را مامور ساخت که برای او خانه از شیشه بنا کرده و او را در قعر دریا گذارند روزی حضرت سلیمان داخل آن بنا گردید و بر عصای خود تکیه داده بقرائت زبور اشتغال جست و طوائف جن در اطراف او ایستاده همی بدو نظر میکردند هیچیک را جرات و جسارت آن نبود که از مکان خود زائل شود در آن اثنا قابض ارواح بصورت مردی مهیب بر وی در آمد سلیمان را چون نظر بر او افتاد از دیدار او زیاده مضطرب و خائف گردید پرسش نمود که تو کیستی گفت من آن کسی باشم که هرگز رشوت قبول نکنم و از ملوک و سلاطین روی زمین مراسم و هراسی نباشد آنگاه همان حالت که سلیمان عصا تکی بود او را قبض روح نمود و شیاطین را گمان آن بود که سلیمان زنده است از آنروی تا مدت یکسال باعمال مقرره خود اشتغال میجستند تا آنکه خدا تعالی ارضه را امر فرمود که عصای او را خورده سلیمان بر زمین افتاد امام فرمودند

فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْاِنْسُ اَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ

این کریمه چنین نازل شده زیرا که آدمیان را عقیدت آن بود که شیاطین بمغیبات دانا باشند چون سلیمان بر زمین افتاد ایشان را ظاهر و کشوف گردید که هرگاه شیاطین بامورات مخفیه و مغیبات دانا بودند وفات سلیمان بر ایشان معلوم گشته و مدت یکسال برای او عمل نمی نمودند و در کریمه سوره والیل مشهور وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثَى قرائت کرده اند ابن شنبوذ للذکر و للانثی قرائت کرده قرائتی مطابق بقرائت ابن شنبوذ بنظر رسیده و از حضرت علی بن ابیطالب و جناب صادق و ابن عباس و ابن مسعود و ابی الدرداء وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثَى بدون ضمیمت کلمه ما روایت شده و در کریمه سوره فرقان معروف لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا قرائت کرده اند ابن شنبوذ لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا تلاوت نموده و این قرائت از عبد الله بن زبیر و ابن عباس منقول است ولی در باب قرائت کریمه وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُونَ وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَاْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ قَائِلُونَ آنچه از کتب تفاسیر ملاحظه شده بر طبق قرائت ابن شنبوذ قرائتی نیافتیم مع القصه در منتصف شوال از سنه سیصد و بیست و شش هجریه نتیجه دعای ابن شنبوذ ظاهر گردیده دست راست و زبان ابن مقله وزیر را قطع نمودند و تفصیل این اجمال بر وجه اختصار آن است که چون وزیر ابو الفتح بن جعفر بن فرات از وزارت خلیفه الراضی بالله استعفا نمود و بجانب شام نهضت کرد خلیفه مرتبه سیم ابو علی بن مقله را بوزارت نصب فرمود آنمدار مهمات مملکت و رتق و فتق امور خلافت بر عهده ابو بکر محمد بن رائق که امیر الامراء بود استقرار داشت و ابن مقله را جز نامی از وزارت بیش نبود بعلاوه ابن رائق دست تعدی بر املاک و ضیاع ابن مقله دراز نموده تمام آنها را ماخوذ داشت ابن مقله در باب رد املاک خویش هر قدر با ابن رائق تذلل نمود مفید نیفتاد لابد در سد دفع ابن رائق برآمده مکتوبی بیتکین ترک که یکی از غلامان مرد آویج پادشاه دیالمه بود نوشت و او را تطمیع آن کرد که اگر ببغداد آید خلیفه او را بجای ابن رائق امیر الامرا بسازد و هم مکتوبی بر این مضمون بوشمگیر که در ری اقامت داشت نوشت و بر خلیفه اشارت کرد که بحکم ترک را ببغداد خواست منصب ابن رائق بوی تسلیم دارد و گفت

هرگاه خلیفه ابن رائق را بمن حوالت فرمایند سه هزار هزار دینار از وی تحصیل نمایم راضی بظاهر ابن مقله را رخصت داده و در باطن از آن امر زیاده کراهت داشت ابن مقله تحویل نموده مکتوبی بدین مضمون نوشت ضمناً اشارت نمود که خلیفه آنچه دلخواه من بود اجابت فرمود اینک ترا لازم است بر سبیل استعجال حرکت کرده در آمدن بغداد بهیچوجه مسامحت و تعلل نورزی آنگاه از خلیفه درخواست کرد که از کاشانه خود بسرای خلافت انتقال نموده در دار الخلافه اقامت کند تا آنکه آنچه را که در باب ابن رائق اتفاق نموده اند ظهور یابد خلیفه او را اذن داد پس برای تنقل بسرای خلافت شب آخر از رمضان را که بنا بر عقیدت اهل تنجیم تحت الشعاع و امور مستوره در آن مناسب است معین کرد و چون در امر خود بر غیر خدا اتکال جست از این رو سر خویش فاش گردیده بعقوبت گرفتار آمد چون بسرای خلافت رسید راضی او را رخصت حضور نداده بحبسش فرمان داد او را در حجره محبوس داشتند صباح آنروز خلیفه ابن رائق را احضار نموده صورت حال بروی شرح داد و آن مکاتیب که ابن مقله در باب ابن رائق سعایت نموده بود ظاهر ساخت ابن رائق شکر خلیفه بجای آورده پس همواره در باب ابن مقله ما بین خلیفه و ابن رائق ابواب مکاتبات و مراسلات مفتوح بود تا آنکه در شهر شوال از سنه سیصد و بیست و شش هجری او را از محبس بیرون آورده دست راستش مقطوع ساختند و پس از چندی بسعایت مردم بد اندیش بقطع لسانش فرمان رسید زبان او را نیز قطع کردند و شرح حال ابن مقله در ترجمه خویش بعون الله تعالی مفصلاً مذکورش خواهد یافت مع الجمله ابن شنبوذ روز دوشنبه شهر صفر از سال سیصد و بیست و شش هجری در سرای خود از عالم خاک بجهان پاک انتقال نمود و برخی آورده اند که وفاتش در مجلس سلطان اتفاق افتاد و

شنبوذ

بفتح شین معجمه و نون و ضم باء موحده و سکون واو و بعد از او ذال معجمه است

ابو البختری وهب بن وهب بن کثیر بن عبد الله بن زمعة بن الاسود بن المطلب بن عبد العزی ابن القرشی المدنی

وابن قبیه در ذکر نسب او بجای کثیر وهب آورده است بهر تقدیر از سلسله فقها و محدثین است و نامش در عداد رجال طاهرات جعفر بن محمد الصادق معدود بوده و خود بحضرت او رفته است روزگاری در مدینه طیبه باستفادت و افادت بگذرانید و علم احادیث را در عتبه علیه آن حضرت استفاضت کرده است و هم از عبد الله بن عمر العمری و هشام بن عروه اخذ نموده هست و از جابر بن سهل و ابو القاسم سعید بن سیب و ابراهیم بن هاشم و احمد برقی و محمد بن عیسی اشعری و دیگران از او استماع حدیث نموده اند ولی روایاتش نزد علماء خاصه و عامه از درجه اعتماد و قبول ساقط است چنانکه بعد ازین شرح آید با جمله زمانی نگذشت که در علم فقه و فن حدیث و معرفت انساب از همگنان در گذشت در عهد خلافت هارون الرشید وارد بغداد شد رشید قضاوت محله کرخ عسکر مهدی نامیده و مفوض داشت پس از زمانی از آن قضاوت معزول و بقضاوت مدینه طیبه منصوب گردید

ابو البختری محدث

۱۶۰

وچون بچند در آن منصب بپایند خلعت آن شغل منهل از او خلع شده بجانب بغداد رفت در آنجا مقیم شد با نکه وجودش بفضائل کتیبه آراسته بود از فواضل دانیه هم بهره تمام داشت بخل را ذموم شمردی و بذل را ممدوح دانستی این خلتان کوید هرگاه سبائلی احسان نمودی چه اندک چه بسیار از وی اعتذار جستی وچون حاجتمندی از او درخواست کردی چندان بهجت بروی دست دادی که کوئی خود نیازمند بوده و بر مقصود ظفر یافته است و همواره چشم امیدش بجانب سائلان بازو دست عطایش بسمت ایشان دراز بود و شاعران و ثناگستران را دوست داشتی هر مدیحت را انعام جزیل مبذول نمودی خطیب در تاریخ بغداد آورده

وقتی شاعری بمجلسش درآمد واین اشعار را در مدح وی انشاد نمود

إذا فتر وهب خلته برق عارض ... يبعون في الأرض أسعد السكب

وماضر وهبا قول من خالف الملا ... كما لا يضر البدر نبح الكلب

لكل اناس من أبيهم ذخيرة ... وذخر بني فهر عفيد الندى وهب

یعنی هنگامیکه وهب از پی جود و کرم لب کشاید و از فرط بشاشت دندانش درخشان شود ابری برقی است و از دنبال ابری دارد که از بارانهای پی در پی روی زمین شاداب کند و بهمی از قفا بدان ابر مدد دهد بدان مشابه که اصلا منقطع نشود کرده اند کرده وهب را مدیحت کو و ثناگستر مذاکر کیفر بر خلاف ایشان او را مذمت کوید از جلالت شان او نکاهد چنانکه ماه چارده شبه عالمی نورانی کند در آن هنگام اگر سگ بجانب آن عوعو نماید هرگز بدر تمام را زیانی نرسد هریک از مردمان از مواریث پدر ذخیره دارند ولی اندوخته قبیله بنی فهر مواهب وعطایای وهب است که کوئی خود باکرم عهد اخوت بسته است ابو البختری از شنیدن آن اشعار متبسم وخندان کشت غلام خود را طلب کرده بنجوی سخنی کفت غلام برفت و در ساعت پانصد دینار زر سرخ حاضر ساخت بر آن شاعر مبذول داشت و بنا بر عادات دیرینه معذرت خواست و هم ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی در ترجمه ابی دلف آورده که احمد بن عبد الله بن عمار کفت روزی در محضر ابو العباس مبرد بودم و در نزد او دو جوان خوش سیما از اولاد ابو دلف و ابو البختری حاضر بودند مبرد آغاز سخن کرده نوادره ابو البختری را کفت از جدت فتوتی در خاطر دارم که خود بدان منفرد بوده کفت کدام است مبرد کفت کروهی بزم طرب آراسته ادیبی را بضیافت دعوت نمودند و در آن بساط عشرت که صلوات و مواسات از اهم امور بهت از راه وفاق کناره کرده رسم نفاق میان آوردند صفای مجلس را بکدورت مشوب ساخته راح ریحانی کشیدند و دردی باو دادند و چون صراف ذائقه طعم آن باده را اختیار نمود شرابی منقوشش دید از آن رهکذر اندوهکین شده بداهتاً باین چند بیت حالت خویش شرح داد

بنيذان في مجلس واحد ... لإثار مثر على مقتر

ابو البختری محدث

۴۰۱

فلو کان فعلک فی الطعا م لزمت قیاسک فی المشرب
و لو کنت تطلب شاؤ الکرا م صنعت صنیع ابی البختری
تتبع اخوانه فی البلا دفاغنی المقل عن المکثر

یعنی ای کسیکه در یک مجلس دو شراب فراهم آورده با انکه خداوندان غنی را بر اهل سکنت ترجیح دهی هر کاه رسم و شیوه تو در طعام نیز چنین است همانا در جمیع امور اینگونه امتیاز را بر خود لازم شمرده و متحتم دانسته اگر خواهی که طریقه جوانمردان پیشه سازی بایستی که اقتدا و پیروی با ابو البختری نمائی چه همواره در بلاد بعیده تفحص از ضعفا و تکدستان نماید و بعطای خود ایشان را از ذل سئوال رهانیده بغنا رساند و تو در مجلس خود اهل ثروت را بر فقیر ناچیز برتری دهی و مقدم داری چون این ابیات بسمع ابو البختری رسید سیصد دینار نزد آن ادیب بفرستاد ابن عمار گوید چون نقمه ببیابان رسید بوی گفتم که من خود از جد این جوان ابو دلف در اینباب حکایتی دارم که از این قضیه شگفت تر است گفت باز گو گفتم مردی زیاد فقیر و پریشان بود و معاش خود بعسرت و تکدستی میگذرانید زوجه اش بدو گفت کرمانی که سراج رواج ادب منطفی گردیده و تو در انشتین در خانه سودی نبخشند بهتر انکه سلاح جنگ برداشته خود را در عداد شرطه سلطان منظوم داری و بهر طرف که برای رزم روند ایشان را مصاحبت نمائی شاید خدا یتعالی ترا غنیمتی دهد که بدان امر معاش خود بگذرانیم آن مرد بر شفقت

و بدین ابیات او را پاسخ داد

الیک عنی فقد کلفتنی شططا حمل السلاح و قول الکلیجین
امرنی دجال المنا یا خلتنی رجلا امسی و اصبح مشتاقا الی التلف
تمشی المنا یا الی غیری فاکرهها فکیف امشی الیها بارز الکتف
حسبت ان نزال الفرز من خلقی او ان قلبی فی جنبی ابی دلف

یعنی از این سخنان در گذر و از من کناره گیر بنا بر او امرا تکلیف کنی حمل سلاح نمایم و بقول اهل رزم لب گشایم آیا چنان پنداشته که من در عداد مردانی معدودم که مهیای مرگ شده هر روز بشام و شام بر روز میبرند در حالتی که مشتاق هلاکت میباشند وای بر تو هر گاه مرگها بجانب دیگران شتابند من هراسناک و گریزان باشم پس چگونه باختیار خود روی بدیشان آورم آیا چنین گمان کرده که در هنگام جنگ مبارزت با قرآن طبیعی و ذاتی من است یا انکه مرا قلبی است که در دو پهلوی ابو دلف نهاده اند چون این اشعار بسمع ابو دلف رسید آنمرد را احاضر کرده بدو گفت بخدا به تو از دیوان وظایف سلطانی چه قدر تنها دارد گفت صد دینار گفت تقریبا چند سال از عمر او باقی است گفت بیست سال گفت ما از اموال خاصه خود صد بیست ساله او را معین و مبذول داشتیم انگاه بفرمود تا آنمال بوی عطا کردند بالجمله علماء خاصه ابو البختری را توهین و تشنیع نموده اند و روایات او را موثق ندانند چنانکه ابو سعید علی در رجال خود گوید

ابو البختری محدث

۴۶۲

وهب بن وهب ابو البختری روی عن ابی عبد الله الصادق وکان کذابا وله احادیث مع الرشید فی الکذب یعنی ابو البختری از حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق روایت کردی ولی در دروغگوئی راشا خود ساخته بود او را با رشید روایاتی است که تمامی آنها از جاده صدق و صواب منحرف است و سمکاشی گفته کان فاضیا عامیا الا ان له احادیث عن جعفر بن محمد کلها لا یوثق بها یعنی ابو البختری در عداد قضات عامه معدود است ولی او را احادیثی از جناب جعفر بن محمد است که هیچیک از آنها نزد اصحاب معتمد و مقبول نیست و هم کشی در رجال خود از فضل بن شاذان حکایت کند کان ابو البختری من اکذب البریة در زمره دروغگویان از همه کس پیش است و هم کشی از عباس بن هلال روایت کند که گفت خدمت جناب ابو الحسن رضا معروض داشتم که ابو البختری مردمان را حدیث کرده که چون حکم عذاب درباره قریشی باتش رسد آتش آن جسم را فسانه نپذیرد و در آن باب سماحت و مسامحت ننماید تا هفت مرتبه حضرت رضا فرمودند که خدا تعالی فرماید علیها ملائکة غلاظ شداد لا یعصون الله ما امرهم ویفعلون ما یؤمرون یعنی بر آتش دوزخ ملائکه غلاظ شداد موکل باشند که بدانچه مامور شوند نافرمانی نکنند و بر آنچه خدای فرمان دهد قیام نمایند و هم روایاتی نزد علماء اهل سنت غیر موثق و نامعتبر است چنانکه ابن حلکان گوید ابو البختری بکذب و وضع احادیث متهم بود از اینرو روایاتش متروک و نزد علما معمول نباشد و هم او گوید هنگامیکه در مدینه اقامت داشت سالی رشید غربت حج نمود وارد مدینه شد چون بمسجد رسول خدای درآمد خواست که بر منبر رسول ارتقا جوید قبای سیاهی در بر و منطقه در کمر داشت از اینروی کراهت داشت که بر منبر صعود نماید ابو البختری چون کراهت رشید مشاهدت نمود بسمع خلیفه رسانید که جعفر بن محمد صادق از پدران خود مرا خبر داده که جبرئیل بر پیغمبر نازل شد در حالتی که موزه در پا و قبائی در بر و منطقه در میان و خنجری در کمر داشت معافی تیمی چون این حدیث معمول استماع نمود این ابیات انشاد نمود

ویل وعول لابی البختری ... اذا توافی الناس للمحشر

من قوله الزور واعلانه ... بالکذب فی الناس علی جعفر

والله ما جالسه ساعة ... للفقه فی بدو ولا تحضر

ولا راه الناس فی دهره ... یمیز بین الفجر والمنبر

یا قاتل الله ابن وهب لقد ... اعلن بالزور وبالمنکر

یزعم ان المصطفی احمدا ... اتاه جبریل النقی البری

علیه خف وقبا اسود ... فخر فی الحفو بالخنجر

یعنی وای بر ابو البختری هنگامیکه مردمان در محشر گرد آیند از آن روی که آشکارا بقول باطل لب گشاید

ابوالبختری محدث

۴۶۳

وحدیث دروغ بصادق آل محمد اسناد کند سوگند بخدای که درحضرت ابوعبدالله صادق ساعتی درحضر وسفر از برای استفادت مجالست ننموده و در تمام عمر او را ماپین قبر پیغمبر و منبر عبور نیفتاده خدایش هلاک کند همانا آشکارا بدروغ و منکر لب گشاید و گوید که جبرئیل برحضرت مصطفی فرود آمد در حالتی که قبای سیاهی در بر و موزه در پا و خنجری درکمر داشت جعفر طیالسی گوید وقتی درحوزه درسش حاضر شدم شنیدم که این حدیث مجعول را تقریر مینمود بروی بانگ زدم که ای دشمن خدای آیا برپیغمبر دروغ میبندی چون این کلام از من بشنید باعوان سلطان اشارت نموده فی الحال مرا دستگیر کرده بخفت پیرون کشیدند در اثناء راه از غیظ وخشم من سبب پرسیدند بدیشان حال او و بیان خود مکشوف داشتم زیاده برحال من رقت آوردند با یکدیگر گفتند که سوگند باخدائی که این قاضی مردی کذاب است واین مرد را جرم وتقصیری نیست انگاه مرا رها کردند وهم خطیب مورخ بغداد حکایت کند که مردی از احمد بن حنبل سؤال کرد که از محدثین کسی را شناسی که این حدیث آورده باشد که لا سَبَقَ إلّا فی خُفٍّ أو حافِرٍ او جناح ابن حنبل گفت چنان دانم که این حدیث از مجعولات واکاذیب ابوالبختری است پوشیده نماند که مقصود از جناح کبوتر بازی است واین از مجعولات غیاث الدین است چنانکه در احوال غیاث الدین بن ابراهیم مفصلاً ذکر خواهد شد واز جمله وقایع دی که برجنث ذات ورزالت کوهر وفساد نهادش دلیلی قاطع وبرهانی قویم است واز تمامت شنایع افعال وقبایح اعمال او افزون است معاملت دسوء سلوک او ست با یحیی بن عبدالله محض ابن حسن مثنی ابن حسن مجتبی ابن علی بن ابیطالب که امام ششم زیدیه بود چنانکه ابن ابی الحدید گوید که ابوالبختری از حزب امیرالمؤمنین علیه السلام انحراف بوده و وثیقه که رشید در باب امان یحیی بن عبدالله بن حسن نوشته بود بدرید وسجلی برفساد و بطلان آن بنوشت وشرح این مختصر انکه اصحاب سیر آورده اند که در سال یکصد وهفتاد وشش یحیی در دیلم و دارالمرز بر هارون رایت مخالفت برافراشت وخلقی انبوه در ظل رایتش مجتمع شدند وهم ملک دیلم کرا طاعت وانقیاد او را بر میان بسته درحفظ وحراست یحیی زیاده از حد مبالغت نمود چون این خبر بسمع رشید رسید بدانسان مضطرب وترسان گردید که از شرب خمر وهم از پوشیدن البسه نفیسه والتذاذ سائر ملذات دست کشیده تمامی همت خود بر اطفاء نائره آن فتنه مصروف داشت فضل بن یحیی بن خالد برمکی را بهفتاد هزار نفر بدفع یحیی نامزد نمود وهم استمالت نامه بصاحب دیلم بنوشت وسران سپاه و وزرا او را باحسان وانعام خود امیدوار گردانید آن نامه را فضل سپرده محض اعزاز واکرام خود نیز تا خارج شهر بغداد او را مشایعت نمود وی از پی مقصود برفت وخلیفه بجانب دارالسلام معاودت کرد پس فضل نامه رشید را بصاحب دیلم برسانید چون مهر برگرفت وبرخواند زیاده برآشفت وگفت هرگاه رشید تمامی مملکت خود برمن مبذول دارد دست از خواست یحیی باز ندارم واو را تسلیم نکنم رشید انچه صلاح وقت دانست معمول داشت پس یحیی نامه خشونت آمیز نوشته نزد رشید بفرستاد رشید را از آن نامه حیرت برحیرت افزوده گشت وساوس خیالیه بروی هجوم آورد که مبادا دست قضا برمنشور خلافت بنی عباس خط انقراض کشیده

ابوالبختری محدث

۴۶۳

درحال وزراء وامراء وقضات وفقهارا بخواند ودرآن داهیه با ایشان مشاورت نمود ابوالبختری سخن درآمد وگفت خدایتعالی وجود خلیفه را ازهمه موهوم ومحروس دارد مرا طرفه حیله بخاطر رسیده است که بدان حیلت صاحب دیلم را بضرب تابی رحمت مجادلت یحیی را تسلیم نماید گفت فاش گوتا بدانم ابوالبختری گفت فقهاواعیان واشراف اهل قزوین وابهر وهمدان وری وزنجان را برداشته نزد صاحب دیلم میروم وایشانرا گواه گیرم که ازمند خلافت منصب قاضی القضاتی برعهدهٔ من مفوض است پس خود نزد او گواهی دهم که یحیی بنده ازبندگان امیرالمومنین است که طوق عبودیت امیرالمومنین ازگردن برداشته از دار الخلافه گریخته وترا ملجا وپناه خود ساخته است اکنون بایستی امیرالمومنین امرکند که آنجماعت از قول من تخلف جایز ندارند وهرکس ازادای شهادت سرزند سرش بردارند واموالش مباح دانند ومن یقین دانم که صاحب دیلم چون صورت ماجری بدینسان بیند پدرنگ یحیی راتسلیم کند رشید راکلام ابوالبختری پسندیده آمد درحال سیصد هزار درهم بروی مبذول داشته واورا بجانب فضل روانه نمود وهم نامه بفضل بدین مضمون نبوشت که ای فضل باید درهرحال ابوالبختریرا مراقب شوی وبدانچه دستوری دهد درعهده شناسی بالجمله بعدازتمهید امور وتاکید عهود ابوالبختری روانه شد درمیانه ازبلاد جبل اقامت نمود اعیان واشراف آن نواحی راطلب کرد چون حاضرشدند گفت هان ایقوم بدانید که یحیی سرازاطاعت امیرالمومنین برتافته وصاحب دیلم راپناه خود ساخته وعزیمت آن دارد که ازاهل شرک اعوان وانصار فراهم آورد وبامسلمانان طریق جدال وخصومت سپارد درچنین موارد ازجانب شرع مبین بدروغ وخدعه رخصت رسیده است بدانید که ما درباب یحیی مشورت نمودیم ومبنای امر براین نهادیم که تمام شما نزد صاحب دیلم گواهی دهید که یحیی بندهٔ ازبندگان امیرالمومنین است تاکه یحیی رابا تفویض کند همه دانسته باشید که امیرالمومنین درازاء این شهادت شمارا بجوائز وعطایای جزیله اختصاص خواهد داد آنجماعت قبول کردند آنگاه ابوالبختری ازآنجماعت گروهی ازایشان نزد صاحب دیلم موثق ومعتمد بودند انتخاب نمود ازآنجمله بهصد نفر ازاهل قزوین وابهر وزنجان وری وهمدان وچهارصد تن ازمردمان طبرستان بودند ایشان رابرداشته بمکی نزد صاحب دیلم روانه شدند وچنانچه برایشان مقرر داشته بود گواهی دادند پس صاحب دیلم متوجه یحیی گردید وگفت ای یحیی گویا جزمن کسی رانیافتی که اورا بفریبی یحیی گفت اینجماعت بزور وناروا گواهی دادند صاحب دیلم گفت چگونه تواند بود که تمامی اینجماعت بالاتفاق بدروغ وباطل لب گشایند یحیی گفت تمنا دارم که ایشانرا حاضرسازی تادرحضورمن گواهی دهند ویحیی راگمان آن بود که هرگاه برایشان کلماتی چند القاکند سبب اختلاف کلمه ایشان خواهد شد صاحب دیلم ابوالبختری واصحاب اورا بخواند تادرحضوریحیی شهادت دهند آنگاه سریری برای یحیی منصب نموده برفراز آن قرارگرفت کلماتی که مشتمل برمواعظ ونصایح بود گوشزد اکروه نمود وچون آن کلمات بپرداخت صدای مردمان بگریه بلند شد نحوی که نزدیک بود جانهای ایشان ازتن دورشود بیکبار برخاستند دسته دسته بگرد یکدیگر مجتمع شدند

وگفتند که یحیی برای ما عذری بر جای نهاد پس با یکدیگر از در اتفاق درآمدند و گفتند اگر ابدان ما را بشمشیرها چاک چاک کنند
و اولاد و زنان ما را بفتراک جور و ستم اسیر کنند و اموال ما را بتاراج برند هرآینه بر ما خوشتر آید از آنکه در چنین مورد
در حق زاده پیغمبر خود بدی روا داریم و بنا روا شهادت دهیم ابوالبختری چون امتناع ایشان بدید و آن حالت
مشاهدت کرد بر آشفت و عتاب آورد که ایقوم تعقل و تامل تا چند و درنگ و توقف تا کی سوگند با خدایی
اگر در ادای شهادت مماطلت رود هرآینه حکم دهم که شما را مقتول و اولاد شما مغلول و اموال شما را منهوب
سازند چون این سخنان بشنیدند و آن تهدیدات مشاهدت کردند خوف و بیم بر ایشان مستولی شده از روی
اکراه بدان شهادت زور لب گشادند پس صاحب دیلم با یحیی گفت که اینک ترا هیچ عذری نباشد یحیی گفت
مگر نه منی که اینجماعت از روی اکراه شهادت دادند اینک که عذرم نه پذیری مرا مهلتی ده برای خود و اصحاب
امانی از ایشان بگیرم پس یحیی صورت امان نامه بر صاحب دیلم املا داشت که وی بدان مضمون ارشید
درخواست کند پس صاحب دیلم صورت ماجری را بفضل نگاشته وثیقه بخط رشید و گواهی فقها و شهادت
بنی هاشم طلب نمود فضل انگشت قبول بر دیده نهاده ملتمس یحیی و صاحب دیلم را از پیشگاه خلافت ملتمس و مستدعی
در ساعت بدیدی خواسته بجانب رشید روانه داشت بعد از وصول نامه فضل هارون زیاده متبهج و مسرور
گردید وثیقه بخط خود و خطوط اکابر بنی هاشم و علما و مشایخ با اضعاف هدایا و انواع تحف نزد فضل بفرستاد
فضل همه را نزد یحیی انفاذ داشت و یحیی با اعتماد تمام و اطمینان کامل بلشکرگاه فضل درآمد در صحبت یکدیگر
متوجه بغداد شدند رشید مقدم یحیی را کرامی داشت آن نعمت غیر مترقبه را سبب غنیمت شمرده او را با نعامات
و جوائز گرامنده اختصاص داد و هم بر فضل منصبی ارجمند ارزانی داشت کوچیدند پس از چندی یحیی
بمدینه رفت و در آن بلده طیبه اقامت گزید و در خلال آن احوال دشمنان سعایت کرده خلیفه یحیی را
ببغداد خواست بعد از ورود نخست او را در حبس بداشتند و همی در آن محابس بپایند تا آنکه روزی هارون
فقها و قضاة و اکابر بنی هاشم را بمجلس خود بخواند آنگاه بفرمود تا یحیی را از محبس بمجلس آوردند رشید در حضور
آنجماعت به یحیی درشتی کرده بجراحات لسان آزرده اش ساخت یحیی بالضروره وثیقه که بخط رشید بود در آن
محضر آشکار کرد محمد بن حسن فقیه گوید که رشید در باب یحیی مرا بخواند تا از امان نامه با من سخن گوید من چون
صورت ماجری دانستم با خود متعهد شدم که در تصحیح آن وثیقه چندان که توانم کوشش کنم تا مگر خون یحیی محفوظ بماند
چون داخل مجلس شدم رشید از صحت و بطلان امان نامه با من سخن کرد و همانا مقصود رشید آن بود که من
در فساد آن وثیقه با وی همراهی کنم تا مگر بدان واسطه آن وثیقه بدرد و خون آن مظلوم را بریزد مع الفقصه
وثیقه را نزد من بینداخت و گفت ای محمد در این نامه فاسد نیک نظر کن چون بدیدم وثیقه صحیح و محکمی
یافتم که اصلا خلل و نقصی در آن نبود و چندان صحت و استحکام داشت که تحریر مثل آن از من صورت
نخرفتی پس برخواستم و گفتم با وجود این وثیقه خون این بیگناه ریختن بر خلیفه مباح نباشد رشید در غضب شد

ابوالبختری محدث

دوائی که هرون برابر داشت چنان بر سرم زد که مجروح شد آنگاه آن وثیقه از من بگرفت و تمامی فقهاء محابس مسبوق ایشان هم جوابی مانند جواب من گفتند آنگاه ابوالبختری که خود یکی از مصدقین و مصححین امان نامه بود برخاست و بارشید در میان آورد که هرگاه فضل اعتراف نماید که هرگاه بذل امان بر یحیی انچه بر زبان راندم باکنون ضمیرم مخالفت داشت چه قصد وفای آن نداشتم چنانا این امان نامه باطل و او را وقعی نباشد هارون گفت هرگاه بدین اعتراف امان نامه فاسد میشود فضل را از این تقریر مضایقت نباشد آنگاه فضل را در مجمعی که یحیی بن خالد و پسرش نیز حاضر بودند بخواندند پس متوجه فضل گردید و گفت ای فضل آیا نه تو در زمان بذل امان نقض عهد را در ضمیر داشتی فضل گفت فی فی بلکه قلب و لسانم موافق بود هارون درخشم شد گفت وای بر تو آیا نقض عهد و شکستن پیمان را قصد نمودی فضل گفت فی فی بلکه اجرای آن وثیقه را بر خود ملتزم و متحتم نموده بودم نائره غضب رشید اشتداد یافته ثالثاً کلام خود اعادت کرد فضل همچنان بر قول خود ثابت بماند جز همان سخنان در جواب بگفت در آن اثنا چشم ابوالبختری بر یحیی و جعفر افتاد دید که با چهره برافروخته دیدگان بر دهان فضل دوخته مبهوت و متحیر مانده اند گفت یا امیرالمومنین باین سخنان چه حاجت است بفرما تا کاردی حاضر کنند پس بفرمود که در ساعت آورده بوی سپردند آنگاه وثیقه را گرفته در حالتی که هر دو دستش مرتعد و مرتعش بود با آن سکین عهدنامه را پاره پاره کرده بعد از آن گفت یا امیرالمومنین در قتل یحیی بهیچوجه دغدغه نخاطر راه مده و اصلا از کشتن او میندیش من خود خون او بر ذمه میگیرم و چون یحیی این اعمال شنیعه و اقوال قبیحه مشاهدت کرد روی بجانب ابوالبختری کرده گفت ای زنازاده همانا قبیله قریش میدانند که تو را از سر راه برداشته اند و همگان دانند که تو را با آن کس که پدر مینامی اصلا نسبتی نباشد بلکه آنکس بنده از بندگان طائفه نبی رئمه بود پس تو خود از اولاد زنائی و هم پدرت زنازاده است و در اخبار نبوی چنین رسیده است که هر کس خود را بغیر پدرش منسوب دارد خدایتعالی او را در آتش دوزخ جای دهد پس حال خود چگونه مشاهده میکنی بعد از آن که اینخبر از صادق مصدق ببار رسیده است و تو خود بر حال خویش آگاه باشی و با این احوال خود را بغیر پدرت منتسب میداری و در آن نسبت بی حقیقت مبالغت می آوری و هم بر معاصی خدایتعالی قوی دل باشی و محرمات شرع را سهل انگاری و وثیقه را که کردهی از اکابر مسلمین سخت و محکم نموده اند سست پنداری و او را امیدواری پاره میکنی منقول است که هارون را آن کردار ناهنجار زیاده مسرور کرد پس فرمان داد که یحیی را بمحبس ببرند و محمد بن حسن را از فتوی منع نمود و منصب قاضی القضاتی با بوالبختری مبذول داشت ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبین این داستان بطور دیگر آورده است که چون رشید محمد بن حسن و حسن بن زیاد لؤلؤی و ابوالبختری و سایر فقها را بخواند و ایشان در مجمعی که خود حاضر بود محضری مرتب داشت بعد از آن مسرور خادم را با عهدنامه بدان محفل بفرستاد تا در صحت و بطلان آن وثیقه سخن کنند مسرور برحسب فرموده حاضر و عهدنامه بر ایشان بخواند

ابوالبختری محدث

حکی جزا ابوالبختری برصحت آن همه استیان شدند ناگاه ابوالبختری آن وثیقه را از دست حسن بعیف ربوده آغاز کرد که آن امان نامه از اوج اعتبار ها بط است چه یحیی و ماه سلمانان هدر ساخت و جماعت را بتفرقه در انداخت با این احوال چگونه سزاوار امان و شایسته خیانت است خلیفه از خون یحیی باک نیارد او را بدست قصاص از پای در آرد من آن مظلمه بگردن گیرم و در قیامت جواب گویم مسرور بازگشت و صورت ماجری شرح داد خلیفه از پیغام مسرور زیاده مشعوف گشت دیگر باره بدان جمع روانه اش کرد تا ابوالبختری را پیغام گذارد که هر گاه عقیدت آن است که گفتی بایستی بدست خود آن وثیقه را پاره پاره کنی مسرور آن رسالت نهاد ابوالبختری را ای ابوهاشم تو خود وثیقه را پاره ساز مسرور گفت چون بر بغض آلفوی گفتی خود پاره ساز ناگاه ابوالبختری کاردی بر دست گرفته آن وثیقه را پاره پاره نمود در حالتی که دستهای او مرتعش و مضطرب بود پس مسرور پاره های آن وثیقه برداشته بمجلس خلیفه شتافت و گرد او ابوالبختری بوی باز گفت رشید از شدت فرح و نشاط از جای برجست پاره های آن وثیقه از وی بر گرفت و گفت ای مسرور بایستی تو را بنام مبارک خوانند پس بفرمود تا هزار هزار و ششصد هزار درهم حاضر کردند با بوالبختری مبذول داشت و هم منصب قضاوت را بعهده وی مفوض داشته دیگر از او باز فتوی منع نمود مع القصه پس از این واقعه مکانت و مرتبتش نزد رشید بدانمایه بلند شد که در بزم خلافت او را بر همگان رتبت تقدم و برتری بود چنانکه ابن خلکان از ابوالبختری حکایت کند که گفت هنگامیکه در بغداد بودم مرا نزد رشید تقرب و منزلتی تمام بود و پیوسته بشرف مداومت اختصاص داشتم روزی بمجلس رشید در آمدم دیدم قاسم پسر رشید که مؤتمن لقب داشت در نزد خلیفه نشسته است بعد از لمحه دیده من بر رخساره وی افتاد نظر باز نگرفتم و بدو چشم دوخته بودم یکی از ندماء مجلس متفطن گردید برشید گفت ما اری ابوالبختری الا یحب دوس الجملان یعنی همانا ابوالبختری را با چشم و ابروی ساده کان و نباگوش و موی نرسیده کان سری است رشید ملتفت شده هیچ نگفت چون بار دیگر بمجالس در آمدم بر من عتاب آورد و گفت می بینم که همواره بر رخساره مؤتمن نظر میدوزی هیچ خواهی تو را بانجام امور و انجاح مقاصد وی اختصاص دهم گفتم یا امیرالمومنین پناه میبرم بخدای از اینکه خصلتی که در من نباشد من بنسبت دهی اگر بر طلعت مؤتمن چشم بیفکنم نه از بابت ریب است که موجب عیب شود بلکه بعلت آن است که جعفر بن محمد صادق از آباء خود و ایشان از رسول الله روایت نموده اند که سه چیز در قوت نظر بیفزاید آب جاری و صورت حسن و طراوت سبزه بالجمله در بغداد بر مسند قضاوت همی منصوب بود تا در سال دویست هجری وفات یافت و او را این مصنفات بماند

کتاب المروایات کتاب تم وحدس کتاب صفت النبی کتاب فضایل الکبیر کتاب فضائل الانصار کتاب نسب ولد اسمعیل و ابوالبختری بفتح باء موحده و سکون خاء معجمه ماخوذ است از بخترة بمعنی تجمر و یا فی به باء مضمومه و باء مهمله ضبط کرده است

ابن دهان سعید بن مبارک بن علی بن عبدالله بن سعید بن محمد

از علمای نحو و مردم بغداد است ابن خلکان گوید در شب پنجشنبه یا جمعه شانزدهم رجب از سال چهارصد و دو و چهار هجری در شهر بغداد در محلهٔ طاق که یکی از محلات آن شهر است بساحت ولادت قدم نهاد سیوطی در کتاب طبقات النحاة ولادت ویرا در یازدهم آماه آورده باتحله ابن دهان در همان بلد که موطن و مولد او بود نشو و نما یافت و در تحصیل علوم همی سعی بلیغ بکار برد تا در فن نحو کوی مزیت از همکنان در ربود چنانکه عماد کاتب در کتاب خریدة القصر وی را بدین الفاظ آبدار ستوده «بحر لا یغضغض وخبر لا یغض سیبویه عصره وخلید دهره» یعنی ابن دهان دریائی است که رخنه نقص بدان راه نیابد و دانشمندی است که از شرح محاسن وکمالاتش چشم پوشیدن بمقبول نیفتد سیبویه عصر خود و یگانهٔ عهد خویش بوده است وهم آن فاضل فرزانه در کتاب گوید چون ببغداد در آمدم اتفاقا مرا با وی قرب جوار بهم رسید بملاقاتش فائز شدم و در آن زمان علم نحو بوجود چهار نفر که بمنزلهٔ ارکان اربعه بودند قوام داشت و ایشان اینانند ابن جوالیقی و ابن الشجری و ابن الخشاب و ابن الدهان با آنکه هریک از ایشان امام عصر خویش بودند برخی از اعیان فضلا مقدار فضل هریک از این چهار نفر را بمیزان معرفت سنجیده اند قدر فضل ابن دهان را از دیگران بیش دیده اند و او را بر آنان مزیت و برتری داده اند وی علم حدیث را از مدرس افادات و محضر افاضات ابوالقاسم هبة الله بن الحصین و غالب بن احمد بن الحسن البستانی و غیر آنها فراگرفت وهمی بایشان اسناد کرده روایت مینمود مع الجمله چون مقدار فضلش انتشار یافت از اطراف واکناف برای تحصیل نحو بجانب وی قصد مینمودند و از مدرس افاداتش نصیبی فوائد میبردند روزگاری بدان منوال نگذرانیدند تا در سال پانصد و چهل و چهار هجری کتب خویش در بغداد بگذاشت خود بجانب موصل رخت بربست در ظل عاطفت جمال الدین معروف بجواد اصفهانی که وزیر سیف الدین غازی بن اتابک زنکی بود در آمده بشرف مجالست و ترفع فائز شد کردار حمیده و اطوار پسندیده اش بمقبول افتاد و سحاب فضل و انعامش خاطر ابن دهان را نوازیده خرم و شاداب داشت در تاریخ ابن خلکان مسطور است در آن سال که ابن دهان از بغداد بموصل رفت آب دجله چندان طغیان کرد که بجانب شهر فرو ریخت و در خانها سیلان جست بطوریکه قباب خانها مانند حباب بر روی آب در حرکت بود و در آن سال اموال و نفوس زیاده تلف شدند منجمله در باغخانهٔ در پشت سرای ابن دهان بود آب در آنجا رخنه کرده آن بنیاد را خراب نمود و بکتابخانه وی رسید تمامت آن کتب را فراگرفت و چون آب از طغیان بایستاد و مردمان بجمع آوری اموال مشغول شدند کتابدار ابن دهان نیز آن کتب را از میان آب بیرون آورده بار طوبت و لجت در پارچه پیچیده بجانب موصل حمل داد تا هر کدام کم سیاه نشده و قابل انتفاع است اصلاح شود پس در موصل بار کشود بعضی که سیاه و محو نشده بود از کیفیت آب و باغخانه چندان رائحه گریهه داشت که مطالعت آنها بس دشوار بود ابن دهان را خاطر بفیره بوی گفتند که بخور لادن عفونت آنها ببرد عطریت و خوشبوئی آورد وی لادن بسیاری فراهم آورد و همی در آنکار اوقات میگذرانید گویند زیاده از سی رطل لادن که بحساب ایران

ابن دهان بخوی

۴۶۹

سه من و بیست و چهار مثقال است بکار برد چون پیوسته آن دود و بخار بجانب سر و چشش صعود مینمود بچشم وی از ادراک مبصرات مهجور ماند و ناپینا گردید با آنحال مردم از وی روی نتافته و از مجالس افادتش منتفع میشدند ابن خلکان آورده است که سمعانی از ابن عساکر حکایت کرده که روزی در محضر ابن دهان بودم گفت طرفه داستانی دارم دوش در عالم واقعه دیدم شخصی را که دوستی از دوستان خود را مخاطب نموده این بیت را همی بر زبان میراند

أیها الماطل دینی أملی وتماطل ... علل القلب فإنی قانع منك بباطل

یعنی ای کسیکه در ادای دین من مماطلت و مسامحت مینمائی آیا روا باشد که تو خود خداوند ثروت باشی و مماطلت داری قلب مرا بچیزی مشغول و آرام کن بدرستی که من از تو بقول باطل و وعده دروغ قناعت دارم ابن دهان گوید که آن دو بیت چنان در لوح خیالم نقش بست که چون بیدار شدم در خاطرم مانده بود ابن عساکر گوید چون ابن دهان آن داستان بپرداخت آن قصه طریفه را ضبط کرده بسمع سمعانی برسانیدم چون روزگاری بگذشت سمعانی را با ابن دهان مصاحبت دست داد این داستان که ابن عساکر بوی اسناد کرده بود برای خودش شرح دادم ابن دهان بحیرت فرو شد هرچند خنک خیال را در میدان محفوظات جولان داد از آن واقعه نشانی نیافت گفت اصلا چنان قضیه و چنین قصه در خاطر ندارم و هم او گوید ابن عساکر که راوی این حکایت است در وثاقت روایات و ضبط حکایات مثابه ایست که اسناد و کذب بوی نتوان داد و من بالقطع والیقین ابن دهان آن واقعه دیده و ابن عساکر از وی شنیده بود ولی از نظر ابن دهان محو شده و در خاطر ابن عساکر مانده است و نیز گفته است از غرائب حکایات و طرائف روایات آنکه ابن دهان پس آن قصه را بدو واسطه از خود بدین مضمون روایت کردی روی السمعانی عن ابن عساکر وهو عنی یعنی ابن دهان از سمعانی روایت کند و او از ابن عساکر که او از من شنیده بالاخره در سال پانصد و شصت و نه هجری از دنیا درگذشت و در مقبره معافی بن عمران که در باب الدیدان واقع است مدفون گشت و نیز گوید وقتی که بموصل در آمدم مردم ان بلد را زیاده بر تحصیل کتب و تحقیق کلمات ابن دهان مولع دیدم و یرا در نظم اشعار طبعی سرشار بود از نتایج افکارش چند شعر در اینجا بیاوریم از آن جمله این دو شعر است

لا تجعل الهزل دبا وهو مغضبه ... والجد بغلوا به بین الورى الفهم

ولا یغرنك من ملك تبسمه ... ما اقرب التجب الا حین ینبسم

یعنی مزاح و سطایت را شعار خویش مکن چه آمزه مایه نقصان آورد بلکه شیوه جدیت کن که بدان و اسطت شخص را در میان مردم قیمت بفزاید همانا متبسم و لب خنده سلطان تو را فریب ندهد زیرا که ابر چون نخندد و رعد بر دارد و نیز این دو شعر از اوست

بادر الی العیش والایام رقدة ... ولا تکن لصروف الدهر تنتظر

فَالعُمرُ کَالکَأسِ یَبدُو فی اوائِلِهِ صَفوًا وَاٰخِرُهُ فی قَعرِهِ الکَدَرُ

یعنی تا دیده روزگار بخواب است زنهار از عیش و نوش کام خود بگیر و انتظار دیگر وقت مبر چه پیمانه زندگانی باده لب ریز را ماند که اول صافی و آخرش درد آلود است و نیز دریاست

اَفنَی الحُمولَ لِکَی اَظَلَّ مَکانَها ثُمَّ اَیقَنتُ اَنَّهُ بِنَوالِ النَّجاحِ اِذا نَوالی عَضَّها ، تَوَلَّی الاَذِیَّةَ غالِی الاَغضَا

یعنی زاویه خمول و کنج انزوا همسی و دست میدارم تا از رنج و زحمتی که تاجداران جهان برند آسوده مانم همانا میکه باد های پیاپی وزیدن گیرد جز بشاخهای سرافراخته گزندی نرساند و اعضای فروتن را زیانی نیارد این دانا در علم نحو مصنفات شریفه است

شرح ایضاح و تکمله چهل و سه مجلد فصول کبری فصول صغری شرح کتاب لمع ابن جنی موسوم بعیدیه چند مجلد کتابی در علم عروض کتاب دروس در نحو کتاب رساله السعیدیه فی الالفاظ الکندیه مشتمل بر شرح کتاب کتاب زهر الریاض هفت مجلد کتاب الغیبه فی الضاد و الظاء کتاب العقود فی المقصور و الممدود و الراء و العین و الاضداد کتاب نکت و اشارات در السنه حیوانات رساله در تفسیر فاتحة الکتاب رساله در تفسیر سوره اخلاص شرح بیتی از ابیات ابن رزیک در بیست اجزاء

ابن قولویه ابو القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه

دیوانی در نثر و نظم خویش

هنگام غیبت صغری در دار الایمان قم از ظلمات رحم عرصه آن بلد را روشن فرموده از اجله رواة و علماء و از افاضل ثقاة و فقهاء است بجلالت قدر و رفعت شأن و اصالت رای در اعلام متقدمین ممتاز و بکثرت علم و غزارت فضل و شهامت طبع در اساطین متاخرین متشخص بوده پدرش محمد که سلم لقب داشت در زمره اصحاب سعد بن عبد الله اشعری منظوم بوده و ابن قولویه احادیث فقه را از پدر و برادر خود روایت کرده و آن دو از سعد بن عبد الله روایت می کنند و خود نیز بلا واسطه چهار حدیث از سعد بن عبد الله روایت نموده است جمعی از فقهاء در سلک اصحابش منظوم آیند و گروهی از علماء در شمار تلامیذوی معدود باشند از جمله ابو عبد الله شیخ مفید است که از موثقین علماء است علم فقه را از آنجناب آموخت و فواید بسیار از وی حاصل کرد و جمعی از محدثین و فقهاء احادیث و فقه را از ابن قولویه روایت کرده اند منجمله هرون بن موسی تلعکبری و حسین بن عبد الله و احمد بن محمد بن عبدون است نوشته اند چون ابو طاهر قرمطی بر که بتاخت و سی هزار نفر از مردم که را بر خاک هلاک انداخت حجر الاسود را برکند و ببصره برد و مدتی آن سنگ را نگاه داشت بعد از قتل ابو طاهر ابن شنبر قرمطی که از خواص ابو طاهر بود حجر را بکوفه آورده بر ستون مسجد آویخت و این واقعه در اوایل خلافت الطائع بالله بود پس در ذیحجه سنه سیصد و سی و نه هجری مقرر شد که حجر را بجای خود نصب نمایند همانا این قصه در اوایل غیبت کبری بود و چون ابن قولویه از این خبر مستحضر گشت بتقبیل خاکپای امام عصر سفر حج را تصمیم عزم نمود

و بدان صوب روانه گشت چه بروی از اخبار صحیحه روشن بود که حجر را جزا امام زمان نتواند منصب نمود چنانکه قبل از بعثت که حجر از صدمت سیل بیفتاد رسول خدای آنرا بر جای نهاد و در فتنه عبدالله زبیر که حجاج خانه را منهدم ساخت سید سجاد حجر الاسود را بر جای خود منصب فرمود باتجمله چون ابن قولویه ببغداد رسید او را مرضی صعب روی داد چنانچه امید بُرء نداشت و از درمان آن فیض بزرگ زیاده اندوهگین بود پس ابن هشام که مردی از اهل علم و صلاح بود و هم بادی زیاده تآخُّد و دستی داشت بخواند و نیابت خویش بوی تسلیم کرد و مراتب مخفیه را بروی مکشوف داشت ایام عمر خویش را در عریضه استعلام کرده بخاتم خود مختوم داشته بابن هشام سپرد تا هر کس حجر را منصب کند آن عریضه را از خاکپای مقدسش بگذراند وی باشوق تمام روی بمکه نهاد خود گوید چون مناسک حج افاضت شد گروهی انبوه جمع شدند تا حجر را منصب نمایند اجتماع وازدحام بجائی رسید که راه آمد و شد بر خلائق مسدود گشت و من بجمعی از خدام مبلغی زر دادم تا مرا در قرب موضع حجر جای دادند بدان محل چشم دوخته بودم و میدیدم هر کس حجر را منصب مینمود از محل خود ساقط می گشت ناگاه جوان خوش روئی پیدا شد و حجر را بگرفت و بجای خود نهاد و چنان در جای خود مستقر گردید که گویا او را با چندین مسمار بر دیوار دوخته اند در آنوقت از مردم بمهر برآمد و صداها بهلهله بلند شد و چون آن جوان خواست از مسجد بیرون رود من بر اثرش روانه شدم و صفوف مردم را همی شکافتم و از دو طرف دور میکردم و میدویدم و میدیدم چنانچه مردم گمان کردند که من دیوانه شده ام و هر چند میدیدم باو نمیرسیدم چون بجائی رسید که بغیر از من و او کسی نبود ایستاد بجانب من توجه و التفات کرد فرمود ودیعه ما را ایک برسان عریضه را از حضور ساطع النور مقدسش بگذرانیدم گشوده فرمود از این مرض صحت یابد و اجل محتومش بعد از سی سال مقرر شده چون این حالت را مشاهده نمودم چندان خوف بر من مستولی شد که بر سؤال دیگر قادر نگشتم در این اثنا از نظرم غایب گردید مرا گریه بسیاری دست داد روی بمنزل نهادم ساز سفر کرده ببغداد آمدم بدون درنگ نزد ابن قولویه رفتم و آنچه دیده بودم باز گفتم و مژده زندگانی سی سال و صحتش رسانیدم بعد از شنیدن آن سخنان گریه بروی مستولی شد و چون دو روز بگذشت مرض از وی زایل گردید بوطن مراجعت کرد و سی سال بعد از آن زندگانی نمود چون ایام موعود بسر رسید آثار تبی پدید گشت در همانروز وصیت کرد کفن و حنوط و ملزومات سفر آخرت را فراهم کردند اصحابش بدو گفتند ترا رنجوری بجدی نیست که مایه تشویش و اضطراب گردد گفت این همان سال و همان روز است که مولای من مرا خبر داده البته آخر ایام زندگانی من خواهد بود پس در همان ایام از آن رنجوری از سرای فانی رخت بدار جاودانی کشید و اینواقعه در سنه سیصد و شصت و نه هجری اتفاق افتاد و در ارض قم مدفون گردید مرقدش اکنون در آنجا مزار مسلمانان است و آنجناب را کتب بسیار و مؤلفات بشمار است

و تصانیف مشهوره وی از اینقرار است

کتاب تاریخ شهور و حوادث کتاب نوادر کتاب قضا و آداب احکام کتاب شهادات کتاب عقیقه
کتاب یوم و لیله کتاب حج کتاب زیارات کتاب رد بر ابن داود کتاب در تمیز اعضای مخلّه از محرم
کتاب مداواه حسد کتاب صلوٰة کتاب جمعه و جماعت کتاب قیام اللیل کتاب رضاع کتاب صداق
کتاب در تقسیم زکوٰة کتاب عدد در شهر رمضان کتاب در صرف کتاب الوطی بملک الیمین
کتاب اضاحی کتاب بیناء

الحاج میرزا ابوالقاسم بن محمد علی طهرانی

از جمله فقها و از اجلّه علمای دار الخلافه است حاج هادی جدّ وی در زمره تجّار از زمره ابرار بوده در اواسط
عهد خاقان مغفور از بلده نور روی بدار الخلافه نهاده هم در آنجا سکنی گزید حاج محمد علی که یکی از پسران
وی بوده بر جلیه امانت آراسته بود بصرافت طبع و میل خاطر در دایره اهل علم قدم نهاد و بپاکدامنی
بر همگنان مرتبت یافته بنکاح زنی از خاندان قدس و دودمان اصحاب تقوی مبادرت جست خدایش
ابنفرزند سعادتمند را موهبت فرمود در سیم ربیع الثانی هزار و دویست و سی و شش در دار الخلافه طهران
تولد یافت و چون رتبه رشد دریافت بتحصیل علوم رغبت کرد یوماً فیوماً آیات قدس و آثار فضل از وظاهر شد
چنانکه در ده سالگی مقدمات را بنحوی فهم کردی و عبارات مشکله را آسان دانستی بدانجه در صحبت یکی از اعمام خود
که در سلک طلاب منظوم بود باصفهان رفت قریب سه سال در آن مکان بتحصیل مقدمات نمود پس معاودت کرده
دو سال در دار الخلافه بماند بعتبات عالیات مشرف شد و قریب دو سال نیز در آنجا بماند چون اسبابی
فراهم نداشت و توقفش ممکن نگشت لاجرم بطهران آمد و در این هنگام از علوم ادبیه فارغ بود پس در مدرسه
خان مروی در محضر آخوند ملا عبدالله زنوزی بتحصیل معقول و در نزد علمای دیگر بخواندن فقه و اصول مشغول شد
تا سنین عمرش بیست رسید و ترقیات کامله از وی مشهود شد بترغیب علما و فقهای آنزمان اعتکاف
عتاب عالیات را وجهه همت ساخته در آن مقام شریف رحل اقامت انداخته بشرف مجلس جناب آقا سید ابراهیم
قزوینی رسید و بچند در آن مدرس عالی از کلمات آن سید جلیل علوم شرعیه استفادت نموده در اواسط
دولت شاهنشاه مبرور که در کربلای معلا فتنه قتل و غارت واقع گردید زیست آن مکان مقدس را
نتوانست ناچار باصفهان رفت بعد از چندی که آشوب و فتنه آن سرزمین مرتفع گشت باز روی
بدامنگان شریف نهاد در مدرس مرحوم شیخ مرتضی بتحصیل علوم شرعیه مشغول گشت در اندک زمان
معتمد استاد شده قریب بیست سال در نزد شیخ رفع امد درجه باستفادت بگذرانید و کرة بعد اخری
بر مراتب اجتهادش تصدیقات بلیغه فرمود مقام فضل و رتبه اجتهادش بر احدی پوشیده نبود
احدی را مجال انکار نماند در سنه هزار و دویست و هفتاد و هفت هجری از نجف اشرف عزیمت
دار الخلافه طهران نموده و توقف را مصمم گردید مرجع خاص و عام شده هر روزه فقها و علما

بمجلس تدریسش حاضر میشد و از افادات و بیاناتش بهره‌ها میبرد و چون جناب عمدة المجتهدین حاج ملا علی تولیت مدرسه حاج محمد حسین خان صدر الدوله یافت تدریس مدرسه‌اش برگزید و هفت سال در آن مدرسه تدریس علم فقه و اصول مشغول گردید در اواخر عمر رمدی شدید او را طاری گردید چندی بصرش از خلیه دیدن عاری ماند و هم در آن ایام اجل موعود در رسید در روز نهم شهر ربیع الثانی هزار و دویست و نود و دو که مطابق با روز میلادش بود داعی حق را لبیک گفت در حضرت عبد العظیم در پشت بقعه متبرکه حمزة بن موسی مدفون گردید در ایام توقف در بغداد اکثری از مسائل فقه و اصول را در دو کتاب که چندین رساله است و همانا بشرح میکشد و با تحقیقی وافی و اسلوبی نغز برشته تالیف و تصنیف آورده است

رساله در صحیح و اعم رساله در اجتماع امر و نهی رساله در اجزا رساله در مقدمه واجب و امر بشیء
رساله در مسائل تخصیص و مجمل و مبین مطلق و مقید رساله در مفهوم و منطوق رساله در استصحاب رساله در اصل برائت
رساله در حجیة ظن رساله در حسن و قبح و ملازمه رساله در شتق رساله در اجتهاد و تقلید رساله در تعادل
و تراجیح طهارت ظل صلوة صلوة مسافر غصب وقف لقطه قضا و شهادات رهن
احیاء موات رساله در تقلید زکوة اجاره

و میرزا ابو الفضل فرزند کهتر وی که در عداد فضلاء واد با محسوب است در ماتم پدر قصیده سروده و ما خود چند شعر از آن قصیده را که بمرثیت اختصاص دارد انتخاب نموده و در این تذکره همایونی ثبت کردیم

دَعِ العَیشَ وَالآمالَ وَاطوِ المَآمِلا ... فَما أَنتَ طولَ الدَهرِ وَاللهِ باقِیا
وَمَی الدَهرُ مِن سَهمِ النَوائِبِ مُقتِلا ... لَغَیرَ کَرِیماً طاهِرَ الأَصلِ زاکِیا
وَعَلامَةُ الدُنیا وَآوَحَدُ أَهلِها ... وَمَن کانَ عَن مَیزِ العُلومِ مُحامِیا
وَلَیلٌ وَضّاحُ المَفاخِرِ مُشرِقاً ... بِهِ لِلهُدی یَبدو یُجَلّی الدَیاجِیا
فَلَیتَ یَمینَ الدَهرِ حینَ أَصابَها ... مَدی السَهمِ شَلّت ثُمَّ لَم یَکُ رامِیا
جَلیلُ بَلاءٍ قَد أُصیبَ بِهِ العُلا ... فَمَن یَبلُغُ عَنّی العَلاءَ التَعازِیا
أَبی کَم أَتانی مِن فِراقِکَ حادِثٌ ... مُبیرٌ لَقَد بَلّی شَبابی شَبابِیا
وَلَکِنَّنی قَد اِسلَی عَن مَکارِبی ... بِأَن صِرتَ لِلعَیشِ الرَغیدِ مُدانِیا
وَقَد نِلتَ مِن عَبدِ العَظیمِ جِوارَهُ ... جِوارٌ لَهُ طولَ المَدی کُنتَ راجِیا
لَجارَکَ قَومٌ مِن أَناخٍ بِبابِهِم ... غَداً عَن صُروفِ یَشتَکیهِنَّ ناجِیا
خَدَمتَهُم ما دُمتَ حَیّاً فَاحسُنوا ... جِوارَکَ إِذ أَصبَحتَ لِلمَوتِ ثانِیا
أَبا القاسِمِ اللاجی إِلَیکَ مُرَوِّعاً ... أَبا القاسِمِ القَرمَ الخِضارِمَ وَالنَدی
فَأَحسِن لَهُ حَقَّ الجِوارِ وَکُن لَهُ ... بِخَدمَتِهِ طولَ الحَیوةِ مُجازِیا

میرزا ابوالقاسم فندرسکی

۴۷۴

فیا لیت امی لم تلدنی و لم اکن — انا دیک مهموما و ادعوک یا ثبورا — سابکیک ما ابقی بمکة عامر — و ما طاف حول البیت من خلق عریا
و اشجن من شکوی الزمان بحافل — و املاء من صبح الی الصبح ضوضا — علیک صراخ الطیر فی الغصن عریانا
و ارثیک من بیض القضایا بدرة — تهز العلی حتی تمل القوافیا
ابا الفضل اقصر من نیاحة بلبل — یغرد حتی یفضح الشواد یا
و یبکی قریضا طیب الشعر باکیا — فاضیات السبق یوما و معبدا — اذا انت من نظم اخذت الاثاثیا

حاصل مضمون انکه دست زمانه بزرگوار پاکیزه گوهر برا آماج تیر بلا کرد که خود علامه و هر و یکانه عالمیان بود و از فنون علوم حمایت میکرد همان روشن ضمیر یکه انواع هنر و کمال انگار را داشت و در سپهر هدایت ماه تمامیرا که تیرکی ضلالت هیزد و نور میبخشید ایکاش دست روزگار رسل شدی همکامیکه ویرا تیر هلاک پرتاب کردی و دیگر بدان کردار توانا نمی گشت عجب مصیبت بزرگی بجد و علا بر خود و کیست که از جانب من آرا تعزیتها گوید ای مهربان پدر در فراق تو چه بلاهای مهلک مرا در رسید که جامه نوجوانیم کهنه کرد و لی خاطر خود را بدان خورسند کنم که تو خود عیش گوارا در یاقتی و مجاورت و مجاورت حضرت عبد العظیم را که همواره خواستار بودی رسیدی همانا خاندانی ترا در پناه خود جای دادند که هرکس بدیشان پناهید از هر شکایت خلاصی یافت تا زنده بودی چاکری آن دودمان کردی و چون بمردی بپاداش خدمت جوار خود بر تو ارزانی داشتند الا ای ابوالقاسم حسنی ای سید بردبار رشته توجهت را با ابوالقاسمیکه بآستان تو ملتجی شده پیوند فرمای در رعایت جار در حق وی نیک سعی کن و بدان چاکری در ازای زندگانی داشت اورا پاداش ده هیچ چیز جز دوستی دوستان شما و دشمنی دشمنان شما ذخیره نکرد ای پدر ای انکه بزرگان از مکروه بوی پناه جستی و در سختیها او را ملتجی میشدم خوشا بدان عمر کوتاه را که در سایه مهربانیت بگذرانیدم و جذا آن روزگار را آراسته که در کاخ بزرگواریت بسر بردم آیا ممکن است که آن روزگار بر گردد حاشا و کلا کی تواند که مانند آن زندگانی خوش دوباره مرا فراهم آورد ازروی تو زمانه مرا بیتیر مکروهات نشانه کرد و چون تو در گذشتی مرا حوادثی پیش آمد که روز سفیدم مانند شب تار نمود ایکاش که مادر مرا نزاییده بود و بادل اندوهگین ترا نمیخواندم و نوحه سرایی نمیکردم هر زمان که مناسک برپا است و حاجیان لبیک گویند و گرد خانه خدا طواف نمایند من بر تو بگریم و از جور روزگار شکوها آورم و محفلها از شرح اشتیاق برپا کنم و پیوسته از بامداد تا بامداد شیون نمایم و بدان سان که بلبل شوریده در شاخسار نالد ترا فریاد زنم و از قصاید غرا آنقدر بر تو مرثیت گویم تا قافیه ها بسته آیند ای ابوالفضل خوشتر انکه از این نوحه سرایی عندلیبانه که حور و شان سرود گوی را شرمنده کند خاموش نشینی و از انشاد این اشعار طرب انگیز لب برنبندی و از این ارمغان غالیه آمیز

که دماغ خرد بدان معطر شود دست بداری ای حق اگر تو ساز شعر سرائی
ساز کنی کوی سرود گوئی از معبد مغنی بربائی

ابوسهل ارجانی طبیب

مولد وی ارجان فارس است طبیبی فاضل فصیح و ادیبی یکو قریحت و خوش محضر و معالجی ماهر بوده فنون طبابت را باشئون ادبیت و قوانین معالجت را با صنایع اعمال ید باهم جمع داشته بروزگار پادشاهی دیالمه و اوایل ایام شباب بشهر شیراز وطن نمود و در آن شهر باکتساب صناعات طبیه پرداخت و همتی فوق العاده مصروف کرد چنانکه در تمام اجزاء آن فن شریف سرآمد اقران آمد و از امثال و اشباه خویش در گذشت تا آنگاه که مباشرت عملرا شایسته گشت پس روزگاری دراز بمعالجات عموم مرضای آن ملک اشتغال ورزید و مدتها بحسن عمل در علاج امراض مزمنه وغیره ازوی بعرصه بروز و ظهور رسید بدان وسیلت وزراء و امرای سلاطین دیالمه را بادی مراودت و معاشرتی پدید گشت رفته رفته کار وی بالا گرفت و بطبابت مخصوص آن سلاطین منصوب گردید و همواره در سفر و حضر ملوازم خدمت و شغل خود عمل مینمود و بصفت محرمیت اتصاف داشت و در مجالس انس در محفل آن ملوک او را باریابی بود در عمل معالجت و ثوق و اعتمادی کامل بدو داشتند تا روزگار سلطنت و حکمرانی آل بویه بابو کالنجار حسام الدوله مرزبان ابن سلطان الدوله رسید بدانسان که بنا گاهش آن طبیب حاذق را بجهة حفظ صحت و علاج برگزیده بودند آن پادشاه نیز چنان کرد که ایشان کرده بودند پس بچند در حضرت پادشاه معالجت را مباشرت نمود از فرط مهارتی که در مواقع علاج ازوی ظاهر میگشت هر لحظه سلطان را بر وی مهر و محبت افزون میگردید تا آنکه بر بهر اطبایش رتبه برتری داد و شان و مقام او را بجائی رسانید که هیچیک از همکنانش را مجال اینکه با وی لاف برابری زنند نبود نقل است که قبل از آنکه حسام الدوله ابو کالنجار ویرا متصدی حفظ صحت خود کند مزاج پادشاه همواره از سوء تدابیر اطبای بی تدبیر علیل بود و معده اش را ضعفی پدید گشته پس از آنکه او را بجهة طبابت خود اختیار کرد و حفظ صحت خویش را منوط برای و تدابیر وی باز گذاشت آن طبیب حاذق مقرر داشت که پادشاه دیگر استفراغ دم نکند و حجی که عمو آن سودنجان و صبر بود بوزن مخصوص معین نمود که هر چند شب یکمرتبه بگاه خفتن میل نماید و نیز شربتی از گل کاوزبان و مویز و عرقی از پوست اترج و شکوفه خرما ترتیب داد و بعضی تدابیر دیگر در شئه ضروریه سلطان بکار برد چون یکچند پادشاه بدان ادویه و تدابیر مداومت و عمل نمود انحراف مزاجش باستقامت بدل یافت و دیگر اثری از بعضی علتها و ضعف مزاج پادشاه برجای نماند چون اینگونه تدابیر و تصرف در مزاج سلطان ازوی ظاهر گشت زیاده بموقع و مستحسن اتفاق افتاد هر لحظه لطفی تازه و شفقتی بی اندازه از سلطان نسبت بوی ظاهر میگردید ولی از آنکه هیچکس را زمان عزت و روزگار منصب بر قانون دلخواه بپایان نرسد آخر الامر ثالثی بدو دست داد که ذلتش را سبب شد بدانجهة تمام اموالش بگرفتند و املاکش ضبط کردند تفصیل این اجمال آنکه یکی از پرده گیان حرم که با سلطان نیز دختر عم و از سایر پرده گیان مقدم بود برادری داشت که بعضی جهات با وی طریق عداوت و حسد می پیمود از آنکه سلطان را بدان طبیب چنانکه معلوم افتاد اعتمادی تمام بود

ابوسهل ارجانی

۴۷۶

در هیچگاه با هیچ اسباب نمی توانست بچه وی مایه سعایتی فراهم کند بدان سبب همواره آتش حسد در کانون سینه اش مشتعل بود چاره بچه آنکه آن طبیب را از دربار سلطان براند پیش از آنکه شکایت نزد خواهر خود برد و آن زن متقبل گردید که قلب سلطان را از وی منحرف سازد پس هر گاه وقت و موقعی میافت بهانه صحبتی از طبیب بخیانت و بعضی عیوب منسوب میساخت سلطان بدانمقالات توجهی نمیکرد و گوش فرا نمیداشت چون اعتماد سلطان را نسبت بدو به اندازه دید که آن سعایات و بدگوئی در ضمیر سلطان تاثیری نخواهد کرد راه چاره را بامری دیگر انصراف داد از آنکه معالجات حرم سرای سلطان با وی بود وقتی بتوسط یکی از خواجه سرایان بهانه مرضی آن طبیب را نزد خواند و زیاده بتشریفات و انعامات او را خورسند کرد و بدو گفت یکی از جواری خاصه سلطان را دیر گاهی است که با من عداوتیست و بدینجهه مرا راحتی میسر نیست اگر توانی دارو ئی ترتیب کن که چاره او را بآسانی کنم از زر و سیم هر قدر تمنا باشد مضایقت نخهم طبیب در بدایت امر انکار آورده بالاخره بدان حرفهای واهی فریفته گشت و نیز باغوای چند نفر از خدمه چند حب که از سموم قتاله بود بدو داده که در وقت حاجت بکار برد غافل از آنکه چون طبیب دیانت بکیوهند و از طریق خیانت خواهد جلب منفعتی کند بسوء عاقبت و وخامت خاتمت دچار گردد چندی بر این ماجری برگذشت وقتی دیگر که زمانی بچنگ آورد بدگوئی و مذمت طبیب را دیگر باره آغاز کرد و پادشاه بر رسم سابق انکار آورد زن گفت اگر برای این مطلب دلیلی باشد چه جای انکار است سلطان فرمود بر اینمطلب چه دلیل داری زن بتفصیل خواستن سر ابعرض سلطان رسانید و آن حبوب در نزد سلطان بر زمین گذاشت و نیز معروض داشت که طبیبی را بامکنت و استطاعت بدینسان بزرگ توان فریفت و چنین امر قبیحی را مرتکب شود شک نیست اگر از راه خیانت نباشد لااقل در نقصان عقل وی جای تامل نخواهد بود پس در موارد علاج نشاید بدو اطمینان حاصل کرد سلطان چون اینواقعه بشنید زیاده در تعجب شد و هم خواست بعفو و اغماض گذراند معاذین وی مجالی یافته از خیانت و عیوب وی انچه توانستند بعرض رسانیدند و سلطان را بر این داشتند که در آن امر تحقیق نماید پس از آنکه آن امر واضح گردید گروهی سلطان را بر قتل وی تحریض نمودند سلطان بحقوق خدمات دیرین قتل وی را مکروه داشت ناچار حکم فرمود بزندانش بردند و از منقود و غیره هرچه او را بود بحیطه ضبط در آوردند پس از آنکه ان طبیب را بحبس بردند چندی نگذشت که از صدمت آن قضیه که او را روی داد در حبس بمرض اسهال مبتلا گردیده بدانعلت درگذشت و اینواقعه در سنه چهارصد و شانزده هجری اتفاق افتاد چون خبر وفات وی را بسلطان دادند با آنکه چنان امر قبیح از وی مشاهده کرده بود اندوه زیاد بر خاطرش مستولی شده . مقرر داشت اموال و املاک وی را با ولادش رد کردند و دست تعرض از بستگان او کوتاه داشتند ارجان بفتح اول و تشدید ثانی و جیم و الف و نون از شهرهای بزرگ و معروف فارس است و شهریست پر نعمت و از انواع فواکه و نخل و زیتون در آنجا یافت میشود و عجمان آنرا ارغان خوانده اند و از آن شهر تا دریا اندکی مسافت است

ومتنبی لفظ ارجانرا در این شعر که نظم کرده تخفیف راء آورده

ارجان اتتها الجیاد فانه عرمی الله بدع الوشیج مکسر

ابوحاتم محمد بن حبان بن احمد بن حبان البستی

از قبیلهٔ بنی تمیم و مردم شهر بست است از اعیان علمای عامه و ارکان محدثین اهل سنت بوده در تحصیل علوم و تکمیل فنون و تصحیح اسانید و تسدید روایات و احاطه بر متون اخبار نزد اساتید فن و اساتید عصر عمری صرف کرد و در اغلب بلاد مسلمین محض تعلم و تلمذ و اخذ روایات بمحضر علما و مدارس محدثین حاضر گشت و با فاضات و افادات هریک فائز گردید گویند تحصیل علوم را بجدی مایل و شایق بود که از حوالی ترکستان تا نواحی اسکندریه و مصر در هر شهر و هر بلد مصری نشان صحبت یا فقیهی سراغ میکرد یا محدثی میشنید بجدی تمام در خدمتش باستفاده و تعلم اقامت میکرد بتفنن مدارس و تعدد اساتید در میان جمیع علما امتیازی تمام دارد چنانچه یاقوت حموی زیاده بر هفتاد نفر از مشایخ و اساتید وی بشمار آورده است با وجود آنهمه اساتید او را با ابوبکر بن محمد بن اسحق بن خزیمه انتساب و اختصاص است چه در اکتساب معارف اکثر اوقات را در محضر آن استاد کامل بپایان برده است و علم فقه را در ملازمت وی فراگرفت و هم در آنجا بر تبه کمال رسانید مشکلات احادیث و معضلات اخبار را در آن محضر کشف نمود و در هر حال صحبتش را غنیمت می شمرد و کلماتش را ثبت میکرد و چنان در ضبط مقالات وی مولع بود که از هیچ سخنش نمیگذاشت و در هیچ مجلس آسوده نمیگذاشت چنانکه ابو حامد نیشابوری گوید وقتی ابوبکر بن خزیمه از نیشابور در طلب مقصودی بمحل منظور روانه بودم من نیز باگروهی از اصحابش در صحبت وی بودیم ابو حاتم نیز همراه بود و پیوسته در راه از مسائل غامضه و مطالب عالیه افادت میجست و آنچه در جواب می شنید همی در صفحه که برحسب عادت معموله آن عهد در دست داشت مینگاشت پس چون در سئوال الحاح کرد و پرسش مسائل از حد گذشت استاد درخشم شده با نگ زد که یا بارد تنح عنی ولا تؤذنی یعنی ای خنک از من دور شو و مرا آزار مرسان ابو حاتم آن عبارات را نیز مانند سایر سخنان استاد ثبت و ضبط نمود همراهان از کرد اروی بخندیدند و بدو گفتند آیا اینگونه سخنان را نیز مینگاری گفت برخود متحتم داشته ام که هرچه فرماید زینهار کتاب وزیور خاطر کنم ناگزیر از هیچ فرموده نگذرم و هیچ پیامش ننوشته نگذارم باالجمله چون در فنون نظریه سعی بلیغ و جهد وافی مبذول داشت برتبت تالیف و تصنیف ارتقا جست پس روزگاری دراز عمر خود را در جمع و تالیف صرف کرد بنحویکه در هر فنی از فنون کتب زیاد و رسایل بیشمار در رشتهٔ تصنیف پیاورد و هیچ علم را از فوائد تالیف و جمع نکات بی بهره نگذاشت ابو عبدالله حافظ که او را حاکم و از مشاهیر علمای عامه وار شد شاگردان اوست چنین گوید ابو حاتم بستی مانند ظرفی بود که از علم لغت و فقه و فن حدیث و موعظت آگنده

ومملو باشد وخود ازخردمندان وفرزانگان روزگار بوده است بتحقیق علم طب و دقایق نجوم احاطت
جست واحادیث بسیار درحفظ داشته است اما نامش برلوح کتب چندان مطالب عالیه دراحادیث
ثبت کرده که هیچیک ازعلمارا پیش ازوی میسر نخرده است درسمرقند وسایر بلاد بمنصب قضاوت
وحکومت شرعیه منصوب گردید ودرسال سیصدوسی وچهار هجری صیت فضل او دراقطار وامصار
گوشزد خاص وعام گردیده بشهر نیشابور وارد شد حاکم گوید طلاب علوم ومحصلین فضایل بعد ازنماز جمعه
همگی نزدوی گرد آمدند من نیز درآن جمع بودم پس پیک قول وگزبان ازوی خواهشمند شدیم تا از
مراتب علمیه وذکر احادیث برما افاضت نماید وبجانب من که ازدیگران خوردتر بودم تفقدوتوجه کرده
گفت تونیز باتمنای ایشان موافقت داری گفتم بلی پس مسئول مارا قرین اجابت داشته بتعلیم وتدریس
مشغول گشت وهم برمسند تدریس تمکن واستقرار داشت تازمانیکه اورا بقضاوت چند ولایت نامزد
گردند لاجرم ازنیشابور بمقتضای حب وطن ازراه خراسان بجانب دیارخویش عزیمت نمود یاقوت
حموی گوید جمعی ازعلما که ازعلم حدیث استقراء کامل واستقصاء وافی دارند درحق ابوحاتم بطعن وقدح
سخن میرانند ویرادرشمار ثقاة معدود نمیدانند وچنان پنداشته اند که پاره ازمصنفات دیگران را
بدست آورده وآنهارا بخلاف مروت ازمولفات خودشمرده وبخویش نسبت داده است بدان جهت
درقبول روایات وی تامل وتعلل ورزند وپیروان خودرا ازنقل وقبول روایاتش منع کنند سهل بن
السری الحافظ گوید که ابوحاتم کتابی درشرح حال قرامطه نبوشت ودرنزد حکمران سمرقند بهدیت برد
وازآن کتاب اورا تالیف قلب نمود تامنصب قضاوت سمرقند که منتهی آمال ابوحاتم بود بروی مفوض داشت
چون اهالی آن بلد راکشوف شد که او درتحصیل مسند حکومت بدان حیلت توسل نموده بروی بشوریدند وبر
کشتنش عزیمت کماشتند لاجرم ازآن سرزمین بجانب بخارا گریخت ودرآنجا دلالی بگماشت تادر سوق
بزازان معادل پنجهزار درهم قماش بموعد دوماه برای وی خریداری کرد پس شبانه اموال مردم برداشته
بیرون رفت احمد بن علی بن عمرو السلیمانی الحافظ میگفته زنهار بروایت ابوحاتم اعتماد نکنید چه نزدمن
بزیست ومصنفات مرانبوشت ودرروایت ازمن اجازت گرفت ومن روی اورا ماننده روی دروغگویان
یافتم وبکارش باایشان یکسان دیدم انگاه ازمن مفارقت جسته باکتابی که دراحوال قرامطه تصنیف کرده بود
بطرف سیستان رفت هرفرمان گذار آن بلد باعمال آن سرزمین قیام نمود ازآن اعمال دست نکشید تازمانیکه
بآخر تخت گشید ولی تلمیذ وی ابوعبدالله الحاکم آن سخنان باورنکند وآنهارا باطل شمارد وبررشک وغرض که
خداوندان یک صنعت را درهرعصر بوده حمل نماید وگوید ابوحاتم کَبِیرٌ فِی الْعُلُومِ وَکَانَ یُجَادِلُ فِی الْفَضْلَةِ وَیُقَاتِلُ
یعنی ابوحاتم درعصرخویش درهرفن رتبت بلندی داشت ازآنروی همکنان برروی رشک برده بدنبی
ودرحق اوزبان بناسزا وناصواب درازمیکردند اکنون پاره ازمصنفات وی بشماریم کتاب الصحابة

پنج جزو کتاب التابعین دوازده جزو کتاب اتباع التابعین پانزده جزو کتاب تبع الاتباع هفده جزو
کتاب اتباع التبع بیست جزو کتاب الفضل بن الفضله ده جزو کتاب علل اوهام اصحاب التواریخ ده جزو کتاب
علل حدیث الزهری بیست جزو کتاب علل حدیث مالک ده جزو کتاب علل مناقب ابی حنیفه وشاب ده جزو
کتاب علل ما اسند الیه ابو حنیفه کتاب الفضل والوصل ده جزو کتاب الفضل بن مکحول الشامی ومکحول الازدی یک جزو کتاب
مناقب الشافعی دو جزو کتاب مناقب مالک ابن انس دو جزو کتاب المعجم علی المدن ده جزو کتاب الجمع
بین الاخبار المتضاده دو جزو کتاب وصف للعدل والمعدل دو جزو کتاب الفضل بن حدثنا واخبرنا یکجزو
کتاب وصف العلوم وانواعها سی جزو کتاب الهدایة الی علم السنن خود در آن کتاب صناعت حدیث و فقه را
بروجه احسن بیان کرده و براین منوال مقالاتی آورده است اولا حدیثی عنوان کند وآنرا تمام آرد پس نسب و مولد
وموطن واسم وکنیه وقبیله ومشایخ واساتید وفضایل راوی را شرح دهد آنگاه بر سفاوات آن حدیث از مسایل
فقهیه ومراتب حکمیه بروجه لایق سخن گوید کتاب التقاسیم والانواع پنج مجلد کتاب روضة العقلا که از جمله مصنفات او
مشهور تر است کتاب الثقات کتاب الجرح والتعدیل کتاب شعب الایمان کتاب صفة الصلوة آن فاضل
چنانند در کتاب تقاسیم گوید در چهار رکعت نماز که انسان بادا کردنش مکلف است ششصد حدیث نبوی وارد است
ومن بعد بتفصیل در کتاب صفة الصلوة آورده ام وابن اثیر جزری ضبط نموده است که ابو حاتم در سنه سیصد
پنجاه وچهار سرای فانی را بدرود کرد یاقوت حموی از محمد بن عبد الله الفسوی روایت کرده است در بیست و
دویم شوال از همان سال در شهر بست دعوت حق را اجابت نمود وبعد از نماز جمعه در صفه که نزدیک خانه خود ساخته
مدفون گردید ولی ابو عبد الله الصفار در تاریخ بخارا گوید که وی در سیستان مرد لاجرم طریق جمع آنست که خود در
سیستان وفات یافته وجسدش بجانب بست نقل شده باشد ویا آنکه ابو عبد الله را از کسوت اعتبار عاری
دانیم زیرا که مزار ابو حاتم در بلد بست معروفست گویند که از جمیع کتب ابو حاتم جز قلیلی باقی نیست زیرا که خود
در روزگار زندگانی تمام مؤلفات خویش را بر طبقات علما واصناف فضلا باشره وطی چند مجلس موید نمود
وهم در ایام حیات خانه خود را مدرس کرده خزانه برای ضبط کتب بنا نهاد ودر وصایای خویش مقرر داشت
که هر کس خواهد کتابی استنساخ کند بروی رواندارم که خود از آن مکان نسخه را خارج کرده بنویسد یا بفروشد لیکن
بر فور حوادث وتطاول ایام واختلال املاک در آن بلد دست تعدی دراز شده تمامی بغارت ویغما از میان برفت
از کتب معتبره مستفاد میشود که ابو حاتم در عهد خلافت المطیع بالله عباسی که زمان سلطنت فناخسرو عضد الدوله دیلمی بود

وفات یافته است والعلم عند الله

ابن راهویه اسحق بن ابراهیم

کنیت او ابو یعقوب واسمش اسحق پسر ابی الحسن ابراهیم بن محلد بن ابراهیم است از معارف محدثین وقدماء متفقهین
اهل سنت وجماعت بشمار میرود نژاد وی بآل حنظله که بطنی از بنی تمیم پیوسته گردد در بدایت حال بشهر مرو

که از اقامات بلاد خراسان بوده می نشست با محمد بن ادریس شافعی بمصر بکاهمعان بود فاضل طیبی در حاشیه
تفسیر کشاف از جامع الاصول چنین نقل کرده اَبُو یَعْقُوب اِسْحٰق بْن اِبْرَاهِیم التَّمِیمِی المَعْرُوف
بِابْنِ رَاهَوَیْه اَحَد اَرْکَان المُسْلِمِین وَعَلَم مِن اَعْلَام الدِّین وَمِمَّن جَمَع بَیْن الحَدِیث
وَالفِقْه وَالاِتْقَان وَالحِفْظ وَالوَرَع احمد بن حنبل که یکی از ائمه مذهب اربعه است در ستایش فقاهت وفضل او میگفت
اِسْحٰق عِنْدنَا اِمَام مِن اَئِمَّة المُسْلِمِین وَمَا عَبَرَ الجِسْر اَفْقَه مِن اِسْحٰق یعنی ابن راهویه بعقیدت ما یکی
از پیشوایان مسلمانان است از خبر دار اسلام فقیهی از او برتر عبور نکرده قاضی بن خلکان مورخ گوید ابن
راهویه در سال یکصد وشصت وسه یا شصت وشش هجری بوجود آمد وبرای تحصیل کمال مدتی مدید در رحل
وارتحال شد واز مشایخ بلاد چند مانند ملک حجاز وکشور عراق وصقع یمن وقطر شام اخذ حدیث نمود ودر نزد
سفیان بن عُیَیْنه وکسانیکه در طبقه او بودند روزگاری نیکو بسر برد وهم بتصریح دارقطنی وبیهقی از امام شافعی
کسب علم واجازه روایت یافت تا خود بمقام املاء وافادت رسید پس در شهر نیشابور سکن گزید ودر آنجا
بر منبر تدریس ارتقا جست محدثین عامه مثل بخاری ومسلم وترمذی از نسان او استماع حدیث نمودند اما سایر
مرویات وی طاوی کتب اخبار ثبت کردند خود در سعه احاطت وقوت حفظ خویش گفتی اَحْفَظ سَبْعِین اَلْف
حَدِیث وَاذَاکِر بِمِائَة اَلْف حَدِیث وَمَا سَمِعْت شَیْئًا قَطّ اِلَّا حَفِظْته وَلَا حَفِظْت
شَیْئًا قَطّ فَنَسِیْته یعنی هفتاد هزار حدیث بحافظه سپرده ام ودر یکصد هزار حدیث مباحثه میکنم هیچگاه چیزی
نشنیدم مگر آنکه حفظ نمودم وهرگز نشد که چیزی را حفظ کنم وپس از حفظ از خاطر یرم زمانیکه ابن راهویه در شهر نیشابور
اقامت داشت واز وجوه مشایخ فن حدیث محسوب میشد حضرت امام همام علی بن موسی الرضا صلوات الله
وسلامه علیه در سفر یکه برحسب احضار مأمون عباسی عازم مرو بود بدان بلد نزول اجلال فرمود ابن راهویه
از کسانی بود که در جمع جمهور رواة ومحدثین آن شهر حدیث سلسلة الذهب از لسان همایون آن جناب اصغا نمود
چنانکه شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه در کتاب عیون اخبار الرضا بوسائطی چند از ابوالصلت
عبد السلام بن صالح هروی روایت کرده که گفت زمانیکه علی بن موسی الرضا از نیشابور عزیمت مرو نمودند
من بسعادت ملازمت رکاب آنجناب شرفیاب بودم چون استر شهبای آن حضرت که در آنحال بر فراز
آن جلوس داشت بچار سوی نیشابور قدم نهاد ناگاه محمد بن رافع واحمد بن حارث ویحیی بن یحیی
واسحق بن راهویه وجماعتی از ارباب علم بلجام بغله وی پیوستند واز در التماس عرضه داشتند بِحَقِّ
آبَائِك الطَّاهِرِین حَدِّثْنَا بِحَدِیث سَمِعْته مِن اَبِیك یعنی بحرمت نیاکان پاک خود که ما را خبر ده
بحدیثی که از پدر خویش شنیده باشی ابوالصلت گوید فَاَخْرَج رَاْسه مِن العِمَارِیَّة وَعَلَیْه
مِطْرَف خَزّ ذُو وَجْهَیْن یعنی چون این بشنید سر مبارک از عماری بیرون کرد در حالتی که کساء

حدثنی ابی العبد الصالح موسی بن جعفر قال حدثنی ابی الصادق جعفر
ابن محمد قال حدثنی ابی ابو جعفر محمد بن علی باقر علم الانبیاء قال حدثنی
ابی علی بن الحسین سید العابدین قال حدثنی سید شباب اهل الجنة الحسین
قال حدثنی علی بن ابی طالب علیهم السلام قال سمعت رسول الله صلی الله علیه واله وسلم
یقول سمعت جبرئیل یقول قال الله جل جلاله انی انا الله لا اله الا انا فاعبدونی من
جاء منکم بشهادة ان لا اله الا الله بالاخلاص دخل حصنی ومن دخل حصنی امن من عذابی

حاصل ترجمت آنکه از اسلاف اشراف من تا امیر المومنین علی صلوات الله علیه هر لاحقی از سابق خویش
روایت آورده اند که آنحضرت فرمود از خواجه عالمیان رسول خدای شنیدم که فرمود از پیک پروردگار
جبرئیل شنیدم که گفتی خدای جل جلاله فرمود منم خداوندیکانه که جز من پروردگاری نیست پس مرا
بپرستید از شما مردم هر آنکس که از روی اخلاص وصمیم قلب بیکانگی من گواهی دهد وکلمه توحید بر زبان آورد
در حصن حراست من داخل گردد وهر که در حصن من در آید از رنج شکنج من آسوده ماند هم شیخ صدوق
علیه الرحمه در کتاب عیون اینحدیث را بعبارت وروایت دیگر از ابن راهویه نقل آورده گوید محمد بن موسی
سمندخویش از یوسف بن عقیل مرا حکایت کرد که اسحق بن راهویه خود گفت چون امام ابو الحسن رضا
صلوات الله علیه بشهر نیشابور رسید وخواست بعزیمت لقاء مامون بجانب مرو برون رود اصحاب حدیث
درحضرت او گرد آمدند وعرض کردند یابن رسول الله ترحل عنا ولا تحدثنا بحدیث
فنستفید منک یعنی ای فرزند رسول از شهر ما کوچ میکنی بر حالتی که ما را بروایت حدیثی از خود مستفید
نفرموده آن حضرت بگاه این سخن در عماری نشسته بود چون این بشنید جمال همایون از عماری طالع
ساخت وفرمود سمعت ابی موسی بن جعفر یقول سمعت ابی جعفر
ابن محمد یقول سمعت ابی محمد بن علی یقول سمعت ابی علی بن الحسین بن
علی یقول سمعت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله وسلامه علیهم
یقول سمعت رسول الله صلی الله علیه واله یقول لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی
ابن راهویه گوید چون راحله حضرت در گذشت ما را نداموده فرمود بشروطها وانا من شروطها
صدوق گوید مراد آن است که شرط ایمنی عذاب آن است که مرد موحد بشروط توحید اقرار آورد
که از آنجمله است اعتراف بامامت علی بن موسی صلوات الله علیه وانکه آن حضرت حجة پروردگار باشد
بر تمامت بندگان وطاعت او بر جمیع مکلفین مفروض است میرمعاصر در کتاب روضات گوید از روایت
اینخبر شریف قرب اسحق بن راهویه براه نجات استنباط شود شیخ نحریر علی بن عیسی الوزیر در کشف الغمة
از ابو القاسم نیشابوری حکایت کرده که گفت چون اینحدیث به بعضی از امراء سامانیه رسید بفرمود تا آن را

بسلسله سند باطلا نوشتند و آن مکتوب رزین همی حراست کرد تا هنگام وفاتش در رسید پس وصیت نمود
که آنرا با جثه وی در قبر دفن کنند پس از موت او را دیدند از او حالش پرسیدند گفت غفر لی
بتلفظی بلا إله إلا الله و بتصدیقی محمد رسول الله مخلصا و انی کتبت
هذا الحدیث بالذهب تعظیما و اجلالا یعنی گناهان من آمرزیده گشت از بهر آنکه بگانگی خدایی
اقرار آوردم و بر رسالت پیغمبر گواهی دادم و این حدیث مبارک از روی احترام بازر نویسانیدم ارباب
سیر و اصحاب تفاسیر آورده اند که ما بین ابن راهویه و محمد بن ادریس شافعی زمانیکه آن دو فقیه
اسلام مجاور بیت الله الحرام بودند در اینمسئله اختلاف افتاد که آیا خانهای مکه را فروختن و کرایه دادن
و سائر تصرفات مالکانه نمودن جائز است یا نی شافعی مانند برخی از علماء خاصه بملکیت قائل بود و ازینرو
بیع و شراء و اجاره آنها جائز میدانست و ابن راهویه بر عقیدت ابو حنیفه و بعضی از شیعه میرفت و باقتضای
عدم ملکیت جمیع مسلمانرا در تصرفات آنها مساوی میگرفت چون باهم مناظره کردند شافعی ابن راهویه را
الزام داد و از عقیدت خویش باز گردانید و ما اکنون باده نزاع و منشاء خلاف اشارت میکنیم و ادله شافعی را
و ابطال آنها بر ابن راهویه غالب گشت در طی احتجاجات مذکور میداریم بدانکه علماء را در تفسیر این کریمه اختلاف است
إن الذین کفروا و صدوا عن سبیل الله و المسجد الحرام الذی جعلناه
للناس سواء العاکف فیه و البادو من یرد فیه بإلحاد بظلم نذقه من عذاب ألیم ترجمت ظاهر کلام
مبارک انکه بحقیقت کسانی که کافر شده اند و باز میگردند از راه خدا و از مسجد الحرام که اهل مکه را با سوای ایشان
در آن مساوی فرموده ایم و کسانیکه در آنجا آئین الحاد ان میکالند جمله را از شکنج دردناک خواهیم چشانید
اختلاف در این است که آیا مراد از تساوی ما بین مکی و آفاقی که از این آیه مستفاد شود در چه چیز است قتاده
و سعید بن جبیر و عبد الله بن عباس گفته اند مراد از تساوی در سکنی است و کسانیکه در مکه اقامت دارند
و آنانکه طاری و بدوی باشند هر دو در نزول و سکون خانهای آن ارض مبارک یکسانند احدی از این
دو طایفه بر منزلی که در آن ساکن گشته اولی و احق از دیگری نیست عبد الله بن عمر و عمر بن عبد العزیز
و اسحق بن راهویه و امام ابو حنیفه و جمعی از امامیه براین قول رفته اند و از نجهته بیع و اجاره دیار آن ارض
حرام دانسته اند و گفته اند مراد از مسجد الحرام که محل تساوی است تمام مکه باشد بدلیل انکه از مقیم که
مقابل بادی است بلفظ عاکف تعبیر شده چه اعتکاف عبادت مخصوص است که در مساجد بجایی
آورده شود پس مقیم منازل مکه میان معتکف مساجد اسلام خواهد بود و مصحح این اطلاق انکه در آیه
دیگر نیز در تمام اراضی مکه استعمال شده قال الله تعالی سبحان الذی أسری بعبده لیلا من المسجد
الحرام إلی المسجد الأقصی چه مراد از مسجد الحرام در این آیه خصوص مسجد الحرام نیست بدلیل انکه حضرت رسول
در لیلة معراج از سرای ام هانی بملکوت آسمانی رفت نه از مسجد الحرام و نقولی از خانه خدیجه رضی الله عنها

و بقولی از شعب ابی طالب رضوان الله علیه و بر هر تقدیر لفظ مسجد الحرام عروج نفرمود پس مراد از مسجد الحرام در این آیه نیز ارض مکه خواهد بود فعلی هذا حکم زمین مکه حکم مساجد است و تصرفات ملکیت در آنجا جایز نیست و مردم آفاق با مجاورین حرم در جمیع دیار ان ارض مبارک از جهة سکنی مساوی باشند چنانکه رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرمود مکة مباحة لمن سبق الیها یعنی زمین مکه هر کس را که بدان سبقت گرفت مباح باشد آنا حسن و مجاهد و جبائی و امام شافعی و جمعی از ائمه گفته اند مراد از مساوات حاضر و باوی تساوی در عبادتست و خدا تعالی مسجد الحرام را برای مقیم و غیره در عبادت یکسان گردانیده نه مجاور مکه بدوی را در مسجد الحرام بالخصوص از موضعی منع تواند نمود و نه بدوی مقیم را تمام پیروان دین اسلام در عبادت مسجد الحرام باهم مشارک و مساوی باشند نه مقیم را حق مجاورت او لویتی دهد و نه باوی را رنج مسافرت رجحانی نهد مؤید اینمعنی آن است که رسول فرمود یا بنی عبد مناف من ولی منکم من امور الناس شیئا فلا یمنعن احدا طاف بهذا البیت او صلی ایه ساعة شاء من لیل او نهار یعنی ای پسران عبد مناف از شما هر کس متولی منصبی از امور مسلمانان گردد بایستی احدی را از طواف اینخانه و نماز آن منع ننماید تا در هر ساعت از ساعات شبانروز که خواهد عبادت کند و این فرقه گویند استعمال مسجد الحرام در مطلق ارض مکه از در مجازیست و بدون قرینه صریحه از معنی موضوع له صرف نظر نتوان کرد و اطلاق عاکف بر مقیم قرینه نباشد چه خود از عاکف مجازا مجاور مسجد اراده شده امام فخر الدین رازی در تفسیر کبیر گوید امام شافعی در انتصار اینمذهب با ابن راهویه گفت کریمه الذین اخرجوا من دیارهم که در شان اهل مکه نازل شده و حدیث نبوی که حضرت در روز فتح مکه فرمود من اغلق بابه فهو امن یعنی کسیکه در خانه خود ببندد از شمشیر مسلمانان در امان است برهان قوی و حجتی محکم باشند بر انکه دیار مکه ملک ساکنان آنها بوده چه در آیه و حدیث دیار و باب بانکره اضافه شده و در فن عربیت مقرر است که اضافه افاده ملکیت کند و هم در خبر است که چون رسول اکرم از جوار حرم بیرون آمد و بمدینه طیبه هجرت فرمود پسر عم او عقیل بن ابیطالب خانه مسکون وی بفروخت و زمانیکه آنحضرت بر مشرکین فیروز گشت و ملک مکه بتصاحب نزول اجلال را اصحاب عظام عرضه داشتند که مناسب است تا خورشید رسالت در بیت الشرف قدم که مهبط وحی و منزل آیات بود انتقال نماید حضرت چون این سخن شنید فرمود هل ترک لنا عقیل من ربع یعنی آیا عقیل برای ما منزلی بر جای گذاشت که امروز در آن نزول نمائیم و در بعضی از روایات بجای من ربع من رباع آمده و کیفکان از اینحدیث چنان استفاده کرده که رسول را در حرم الهی مسکنی مملوک بوده و عقیل آنرا در معرض بیع برآورده و هم در کتب سیر ثبت است که خلیفه ثانی در مکه خانه معروف بدار السجن ابتیاع کرده یا بن راهویه آیا تر اگمان آن است که عمر دار السجن را از مالکین او بخرید از غیر مالکین آن ابتیاع نموده لازم آید کسانی غیر مستحق آن داده باشد و اگر کوئی از مالکین آن باخریده فهو المطلوب ابن راهویه گوید چون در برابر شافعی موقع قدح نیافتم لاجرم از در انصاف بعقیدت او بگردیدم چنین بجواز بیع و شراء و اجاره دور مکه فتوی دادم

ابراهیم موصلی

۴۸۴

مخالفین اینمذهب کوشند اضافه دیار و باب در آیه وجهی از برای ملکیت دلیلی استوار نتواند بود چراکه اضافه گاه بعهد ملکیت است و گاه بعهد اختصاص چنانکه عرب گوید الجمل للفرس و در این مورد قرینه از برای تعیین احد المعنیین نیست و از اینجهه شکی در دلالت پدید آید و اینچنین حجت استدلال را نشاید و هم در کتب سیر و تواریخ و مجامیع خطب و مکاتیب مضبوط است که امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب برعهده قثم بن عباس که بعهد خلافت آن جناب عامل مکه بود فرمانی مشتمل بر تکالیف ایالت و وظائف حکومت داشت و اینکلام در جمله عبارات آن منشور مسطور فرمود ومر اهل مکة الا یاخذوا من ساکن اجرا فان الله تعالی یقول سواء العاکف فیه والباد العاکف المقیم به والبادی الذی یجی الیه من غیر اهله یعنی مردان مکه را فرمان ده که از ساکنین آن دیار اجرت سکنی نگیرند چراکه خدا تعالی فرماید عاکف و بادی در زمین مکه یکسان باشند و عاکف آن کس است که در مکه اقامت دارد و بادی آن است که از غیر اهل مکه باشد و برای گذاردن حج مکه وارد آید انتهی وفات ابن راهویه در شب شنبه یا یکشنبه یا پنجشنبه پانزدهم شهر شعبان از سال دویست وسی وهفت وبقولی سی وهشت بشهر نیشابور اتفاق افتاد ابن خلکان گوید راهویه بفتح راء بعد از الف و هاء ساکنه پس واو مفتوحه و بعد از آن یاء ساکنه و بعد از آن هاء و مخاطب ابراهیم پدر ابن راهویه وجه تلقب وی بدین نام آن است که در طریق مکه متولد گشته و طریق بفارسی بمعنی راه و ویه بمعنی جستن است گویا او را از راه یافته اند و بعضی راهویه بضم هاء و سکون واو و فتح یاء خوانند از اسحق بن راهویه روایت است که خود گفت عمید الدین طاهر امیر خراسان باسن فرمود ترا از چه راهویه گویند و معنی این لفظ چه چیز است و آیا ترا کراهت است که بدین نام خوانده آئی گفتم ایها الامیر پدرم در طریق مکه متولد گردیده مردمان مرا و را راهویه گفتند یعنی کسیکه در راه متولد شده پدرم کراهت داشت که او را بدین نام خوانند و لی مرا کراهتی از این نام نیست

ظهیر الدین ابو اسحق ابراهیم بن نصر بن عسکر موصلی

قاضی ابن خلکان گوید وی از اهل عراق و از مردم قریه سندیه است برخی گویند اصلش از موصل بوده از فقه شافعی نصیبی وافر گرفت و در آن فن خطی تمام یافت ابن دبیثی در تاریخ خود آورده که علم فقه و حدیث را در موصل از قاضی ابو عبد الله حسین بن نصر الخمیس موصلی فرا گرفته پس از تحصیل این دو علم شریف برای تکمیل آنها بسبت بغداد رخت بربست در آنجا توطن جسته و در مدرسه نظامیه اقامت گزید مدتی تعلیم و تعلم بکرد هر روزه گروهی از محضر درس وی استفادت مینمودند و خود نیز در نزد گروهی استفاض میکردید از آن اشتغال و مواظبت در مراتب فقه و مقامات حدیث رتبتی ارجمند یافت بعضی مصنفات ابو البرکات عبد الرحمن بن محمد انباری نحویرا که در اربل استماع کرده بود بحکم غفیری افادت کرد و آمزوم افاضات ویرا در کجنیه خاطر مخزون نموده روایت آنرا بوی منسوب داشته پس از چندی بموصل که موطن اصلی او بود معاودت نمود

ابراهیم موصلی

۴۸۹

بامر قضاوت سلامیه که یکی از بلدان آن سرزمین است قیام کرد و روزگاری دراز اوقات خویش بقضاوت انجا گذرانید با انکه در علم فقه احاطتی تمام و در فن حدیث تبحّری وافی داشت شعر و شاعری بروی غالب و اشعاری دلپذیر داشت و ما چند قطعه از وی در این کتاب آوردیم تا سلامت طبع و قدرت پیاش مشهود شود

لا تنسبوني يا ثقاتي الى غدرٍ فليس الغدر من شيمي
اقتمتُ بالذاهب من عيشنا وبالمسرات التي ولّت
اني على عهدي ناالراحل وعقدة الميثاق ما حلت

حاصل معنی انکه ای دوستان یکرنگ مرا بخدعه و تزویر نسبت مدهید زیرا که غدر و مکر از عادت و خوی من نیست سوگند بروزگانی رفته و خوشیهای گذشته که من بعهد شما باقی ام و عقده محبت گشوده نگشته و نیز

از اشعار اوست

جود الكريم اذا ما كان من عدةٍ وقد تأخّر لم يسلم من الكدرِ
إنّ السحائب لا تجدي بوادرها اذا اتربها ولم تمطر على الاثرِ
و ماطل الوعد مذموم وان سمحت يداه من بعد طول المطل بالبدرِ
يا روحة الجود لا عتب على رجلٍ يهزّها وهو محتاج الى الثمرِ

یعنی بخشش مرد کریم اگر از روی وعده باشد و در آن وعده تأخیری افتد از کدورت آفات سالم نباشد زیرا که برقهائی که از ابرها بجهند و بر دنبال آنها باران نبارد سودی نبخشد و کسیکه در وعده تأخیر و تعلّل را جائز شمارد از مذمت بدگویان محفوظ نماند اگرچه بعد از مسامحه و مماطله دستهای او بدرهای زر بخشید ای شاخه بذل و بخشش چه جای عتاب و خطاب است بر طالب و محتاج میوه که تو را در حرکت آورد گویند مرشدی که کمی نام داشت با گروهی از مریدان و درویشان در تکیه بوزنج اقامت داشتند هر شب برقص و سماع برمیخواستند از هیاهوی خود زحمتی میرسانیدند قاضی این چند بیت را انشاد کرده نزد مرشد

روانه داشت

الا قل لمكي قول النصوح فحق النصيحة ان تستمع
متى سمع الناس في دينهم بان الغناء سنة تتبع
وان ياكل المرء اكل البعير ويرقص في الجمع حتى يقع
ولو كان طاوي الحشا جائعا لما دار من طرب او سمع
وقالوا سكرنا بحب الاله وما انكر القوم الا القعع
كذلك الخمر اذا اخضبت ينفرها ريحها والشبع

حاصل معنی انکه کمی را بنصایح مشفقانه پیغام کنید و بسی شایسته است که اندرز و نصیحت بسمع طاعت و قبول

اصغا شود در کدام دین و آئین شنیده که غنا و آوازست که پیری و متابعت شود آیا در کدام دین دیده شده که مردم بقدر شتری بخورند و در میان جمع بجدی برقصد که از خستگی بر زمین افتد و هرگاه درون ایشان از طعام خالی و بانبج گرسنگی میبود مذهر آینه ایشان را در طرب حالت دور زدن و ذوق استماع کردن نماندی گویند که ما از ساغر محبت مست و بیخود شده و از نشئهٔ الهی سرخوشیم خدای داند دروغ گویند مستی ایشان از کاسهای طعام است نه از جام محبت خدائی براین گونه است حالت خرها که چون از آب وعلف سیر شوند سرکشی و رمیدگی آغاز کنند و نیز این اشعار ازوست

اقول لَهُ صِلنی فَیَضرِبُ وَجهَهُ ... کَاَنّی اَدعُوهُ لِفِعلٍ مُحَرَّمِ
وَاِن کانَ خَوفُ الاِثمِ یُکرِهُ وَصلَنی ... فَمِن اَعظَمِ الاَشیاءِ قَتلُ مُسلِمِ

یعنی چون بگویم مرا از وصل خود محظوظ فرما روی خود را کبر داند چنانکه گویا من او را برای فعل حرامی میخوانم اگر اجتناب او محض گناهی است که در مواصلت پیدا شده است از هر گناه بزرگتر آن است که مسلمانی بیگناه بتیغ مفارقت کشته شود در روز پنجشنبه سیم شهر ربیع الآخر سنه سبعمائه و ده هجری قضای الهی در رسید و دنیا را وداع کرد

قاضی ابوذر عمر بن ذر بن عبد الله الهمدانی

بعلو مرتبت و شرافت منزلت معروف و در زمره صلحاء و زهاد زمان خود معدود بود در اکثر از افادات از محضر مجاهد شرط مجاهدت بجای آورد و چنانکه باید و شاید بذل جهد مرعی داشت نقد احادیثی که در خزانه حافظه اندوخته بودی بدان استاد استناد کرده رواج دادی و هم بکچند مدرس عطا چشم استفادت دوخته از آن استاد در نقل اخبار و نشر آثار عطاها دید و وصول آن عطیات و حصول آن مواهب را از دی دانسته بدو منسوب مینمود و او را پسری بود که ذر نامیدی و خود بنام وی کنی بود آن خلقان گویند که در جوانی بود که در حق پدر به کثرت بر و فور احسان امتیاز داشت و دقیقهٔ از دقایق تکریم اجلال نگذاشتی و نکتهٔ از نکات تعظیم فرو نگذاشتی و هم آن خلقان گویند هنوز پدرش در بساط حیات بود که او را پیک اجل در رسید ابوذر در حال احتضار بر بالینش حاضر گشت اشک تحسر و تاسف از دیدگان جاری داشت در آن وداع باز پسین دیده بر رخسار ذر دوخته باین سخنان لب گشوده میگفت ای فرزند گرامی رشته توکل من بحبل المتین الطاف الهی پیوسته است در هیچ حال پناهی و ملجائی جز پروردگار عالم نداشته و ندانم مدبر و مسببی جز خدای عدل حکیم نداشته و ندانم با اینهمه از وفات تو در مبانی امور من خللی صورت نبندد و در اصلاح مفاسد و انجاح مقاصد من اختلالی راه نیابد امیدگاه فضل خدائیرا بدرقه راه تو کرده پس خاموش بنشست و چون ذر داعی حق را لبیک گفت ابوذر بروی نماز کرده نعشش سپرد آنگاه بمرقدش ایستاده و گفت ای ذر اگرچه دلم از مفارقت تو چون آتش سوزان است ولی سوگند باخدا

اندوه وحزن من برآن خطوب وشدائدی است که در عقبات موت ترا رسیده وآن اهوال واشجان را از اندوه وفات تو بازداشته است زیرا که ندانم در آن نشأه با تو چه معاملت نمودند آیا موازین اعمالت از مرضیات الهیه راجح وکران با راست یا تهی وسبک سنگ است بار الها حقوقی که از برای من براین فرزند واجب شمرده بودی واو رعایت نکرد من اورا در گذشتم وتو هم وظائف عبودیت را که براو مقرر فرموده بودی واو در ادای آنها تقصیر نموده است محض عفو وکرم اغماض فرما واجر شکیبائی وپاداشش صبر کیه مرا در این واقعه دلگداز مقرر داشته بروی موهبت نمای واز فضل وکرم خود بر آن بفزای مدتیکه من بحضرت تو مایل ورا غبم همو کوید وقتی ابوذر را پرسیدند که ذر را با تو نیکوئی واحسان تا چه حد بود گفت هیچ روز با من همراه نبود مگر آنکه بشرط ادب از قفای من راه می پیمود وهرگز در شب با من راه نمیرفت جز آنکه بوظیفه مراقبت در پیش روی من طی طریق میکرد وهیچگاه بسطحی که ذر زیر آن مقیم بودم ارتقا نمیجست بالجمله کویند ابوذر مذهب طائفه مرجیه مشی داشت ودر عداد ایشان معدود بود ودر سنه پنجاه وپنج یا شصت هجریه وفات نمود

فائدة خلاصه اقوالی که در تعریف مرجیه آورده اند این است که ایشان کروهی باشند که در اثبات وعد ورجا ونفی خوف ووعید غلو نموده کویند که بنده را ارتکاب معاصی با وجود صفت ایمان زیانی ندهد چنانچه با صفت کفر عمل وطاعت نفعی نرساند برخلاف وعیدیه وحروریه که وعید را در اثبات وعید وخوف ونفی وعد ورجا غلو نموده مرتکب معاصی را کافر ومخلد در نار دانند وما بالاجمال ایشان در طی بیان مذهب هریک معلوم شود ومرجئه بچهار صنف منشعب شوند اول مرجئه قدریه دوم مرجئه جبریه سیم مرجئه خوارج چهارم مرجئه خالصه وهر صنف از اصناف چهارکانه بفرق عدیده منشعب شوند منجمله یونسیه باشند که اتباع واصحاب یونس بن عمرو بوده اند ویونس را عقیدت آن است که ایمان عبارت است از شناختن خدا یتعالی وخضوع داشتن وترک استکبار نمودن بدرکاه حضرت کبریائی وهم از روی یقین واخلاص دوستی او در قلب جای دادن وهر آنکس که جامع این صفات باشد متحلی بحلیه ایمان است وتحقق بسمت ایمان بطاعت وعمل موقوف نباشد وبا وجود خلوص ایمان وتحقق اذعان ترک طاعات خسرانی نیاورد وبنده را بترک آنها معذب نسازند ومؤمن بسبب اخلاص یقینی ومحبت قلبی مستحق جنت شود نه بواسطه طاعت وعمل وابلیس را معرفة الله حاصل بود ولی چون طریق استکبار پیمود در زمره کفار معدود کردید وازفرق مرجئه یکی عبیدیه است که اصحاب عبید بن عقیدت ایشان در ایمان همان طریقه یونسیه است ولی انچه بر یونسیه مزید آورده اند آنست که علم خدا یتعالی وهمچنین سایر صفات را مغایر ذات واجب دانند وهم آورا کمان آن است که خدا یتعالی متصور بصورت انسان است وحدیث ان الله خلق آدم علی صورة الرحمن را بر مدعای خود دلیل آورده واز جمله فرق عثمانیه است اتباع عثمان بن ابان کوینی

که منکر نبوت عیسی بوده و تلمیذ محمد بن حسن شیبانی است و عنانیه گویند که ایمان معرفت و شناسائی خدا و رسول او است و هم تصدیق نمودن احکام رسول اجمالاً نه تفصیلاً و گوید ایمان قابل زیاده و نقصان نیست و توضیح این اجمال اگر که هرگاه کسی معتقد شود که خدا تعالی اکل لحم خنزیر را حرام نموده و لی مصداق خنزیر که محرم است نداند و خنزیر را نگوید سفند نشناسد مومن باشد و همچنین اگر قایل باشد که خدای حج کعبه را فریضه ساخته و لی نداند که کعبه بنائی است در تهامه یا بنائی است که در هند واقع است هر آینه مومن باشد و مقصود ایشان آن است که این تفصیلات امری است سوای ایمان و از حقیقت ایمان خارج است و گرنه هیچ عاقل در قبله کعبه شک نبارد و هر کس ما بین گوسفند و خنزیر تمیز دهد محمد شهرستانی گوید که زیاده شگفت است که عنان مذهب خود را از ابوحنیفه حکایت کند و او را در عداد مرجئه معدود داند و از جمله فرق مرجئه مریسیه است که اتباع بشر بن غیاث مریسی باشند و بشر در فقه عراقی المذهب و از تلامذه قاضی ابو یوسف است و ایراد عقیدت آن که ایمان عبارت از تصدیق قلبی و اعتراف به لسان است و صفات الله را منحصر بعلم و قدرت داند و سایر صفات را منکر است و چون منکر صفات الله و هم معتقد بخلق قرآن است از این روی صفاتیه او را کافر دانند و چون افعال عباد را مخلوق خدا تعالی داند و گوید بنده را بهیچوجه استطاعت و تمکین فعلی از افعال نیست بدین واسطه معتزله نیز او را در زمره کفار دانند گویند وقتی ویرا با شافعی در مسئله نفی صفات و خلق قرآن مناظره در پیوست شافعی به و گفت که نیمی از تو کافر است زیرا که نفی صفات و خلق قرآن را معتقدی و نیمی دیگر مومن است چه قائل بقدری یعنی افعال عباد را مخلوق خدا تعالی دانی شهرستانی و دیگران حکایت کرده اند که بشر را عقیدت آن بوده که سجود شمس و قمر و صنم فی نفسه کفر نیست و لی علامت کفر است و هم از آن فرق یکی تومنیه است اتباع ابی معاذ تومنی و ویرا گمان آن است که ایمان چیزی است که بنده را از کفر نگاهدارد و گوید ایمان عبارت است از مجموع خصالی که هر کس فاقد تمام آن یا بعض آن باشد کافر است و خصلت واحده از این خصال را نه ایمان داند و نه بعض از ایمان و گوید هر معصیتی که کفر بودنش ما بین مسلمین مجمع علیه نباشد مرتکب آن را فاسق نتوانخواند و لی عاصی میتوان گفت و هر کس صلوات را ترک کند و آن ترک را مباح و حلال داند کافر است و لی هر گاه قصد قضای آن داشته باشد کافر نیست و هر کس پیغمبر را لطمه زند یا بقتل آورد از جهه قتل آن کافر نشود و لی چون فعلش به تکذیب و عداوت نبی دلالت کند از اینجهه کافر است و از فرق مرجئه یکی ثوبانیه اند اصحاب ابی ثوبان مرجی وی گوید ایمان آن است که خدا و رسول و انچه را که فعلش عقلاً جایز است بشناسی و هم اقرار او را پس قبل از بعثت رسول و ورود شرع ایمان بعقل را واجب داند و از اینجهه او را با عنانیه و یونسیه هیاز ابو ثوبان جامع طریقه ارجا و اعتزال و خارج است از این روی او را جامع النقایض و ما جمیع النقایض گویند صاحب ملل و نحل گوید جماعتی از خداوندان فتاوی نیز طریقه ارجا را مسلوک داشته

مانند سعید بن جبیر و طلق بن حبیب و عمرو بن مرة و محارب بن دثار و ابوذر عمرو بن ذر و حماد بن سلیمان و ابوحنیفه و ابویوسف

ابوالقاسم بن محمد محسن بن مرتضی بن مهدی بن محمد صالح الحسینی الاصفهانی

در دارالخلافه طهران در مسجد سلطانی بجای جمعه و جماعت اقامت داشته است خود از سادات فخام و از فقهای جلیل است بزهد و تقوای و تقدس و تنهی سرآمد علمای عصر و اسوه فقهای دهر بوده و در حسن اخلاق و فضائل صوری و معنوی رتبتی بلند داشت چون در سنه هزار و دویست و سی و هفت هجری که جزو فات شاهزاده مهرور محمد علی میرزا بجاقان مغفور فتحعلی شاه مبرور انار الله برهانه رسید و از آن رهگذر اندوه زیاد در خاطر همایونش راه یافت علمای هر بلد عازم دارالخلافه شدند تا در آن تعزیت تسلیتی گفته باشد از آنجمله علمای اصفهان بودند که درک حضور مبارک را غنیمت نمودند میر محمد مهدی امام جمعه طهران که عم او بود و شرح حالش در این کتاب خواهد آمد باو نامه نوشت که در خدمت علمای اصفهان بدارالخلافه بیاید وی باتفاق حاج میر محمد حسین سلطان العلما که امام جمعه اصفهان بود بدارالخلافه آمده پس از ورود با عم خود میر محمد مهدی و علمای دیگر بحضور شاهنشاه مبرور شرف شدند مقتضای اینکه اول همیون پادشاهان در یک نظر از ناصیه اشخاص آثار ها استنباط کنند که علمای زمان در سالهای دراز عشری از اعشار آنرا نتوانند ادراک نمود خاقان مغفور با توجهات شاهانه در میان علما آن جناب را تفقد فرموده و از حالات ایشان جویا شدند سلطان العلما از نام و حسب و مقامات فضل و مراتب زهد و انتساب آن جناب فصلی مشبع شرح گذرانید خاقان خلد آشیان فرمود چون امام جمعه را پسری نیست و نائبی بجهة نماز جمعه و جماعت و جماعت در کار است اراده علیه همایونی آن است که او را بفرزندی قبول کرده نیابت خویش برگزیند محض امتثال امر اعلی باسمت فرزندی و نیابت عم خویش در دارالخلافه توطن فرمود و در نزد ملا عبدالله بتحصیل فنون حکمت و کلام اشتغال جست و در نزد ملا محمد تقی استرابادی باکتساب علم فقه و اصول مشغول گشت در آن ایام آقا میر محمد مهدی امام جمعه راسفر اصفهان پیش آمد نیابت نماز جمعه بدو مفوض داشت در غیاب عم خویش باخلاق حسنه و اطوار پسندیده جذب قلوب نمود و هر قدر از طبیب خلق و حسن سیرتش در حضرت خاقان مغفور عرضه میداشتند بر اعزاز و اکرام آن جناب زیادت میفرمود و هم براین منوال روزگار میگذرانید تا عید نوروز سلطانی در رسید خاقان خلد آشیان بنا بر سیرت ملوکانه و رسم معمول ملاقات علمای دارالخلافه را غنیمت فرمود چون حاج میرزا صبیح از بزرگان علما بود در هر سال دیدن او را ملاقات دیگران مقدم میداشت بعزم دیدنش تشریف فرما شد و چون معبر کوکبه سلطانی از در خانه امام جمعه بود در عرض راه از اراده نخستین منصرف شده ملاقات حاج میرزا صبیح را پس از دیدار امام جمعه مقرر فرمود و از مکنون خاطر ملوکانه اعلان داشتند فوراً آن جناب را بدان عاطفت بی نهایت مژده دادند با کمال مسرت و تشکر باستقبال بیرون شتافت بعد از اظهار مراحم خسروانه فرمود روا ندیدم که مکان دیگران را بر اینخانه ترجیح دهم و لقای ایشان را بر این ملاقات مقدم دارم بعد از تفقدات شاهانه

میرزا ابوالقاسم امام جمعه

۴۹۰

از آنجا بمحل منظور و منازل سایر علما تشریف نزول ارزانی داشت و در هر مکان فضایل و معالی آن جناب را
بر زبان الهام نشان جاری میفرمود که دمادم زمان بر رتبت قبول عامه ارتفاعیت در آن اوان میرمحمد مهدی
از اصفهان بدار السلطنه معاودت کرد از آن حسن رفتار و توجه نفوس زیاده خوشوقت شده مصلحت را
چنان دید که وی یکچند در عتبات عرش درجات باکتساب معارف و تکمیل فقه و اصول اشتغال جوید پس
اقامت نجف اشرف را وجهه همت ساخت در آن منبع فیوضات نزد شیخ حسن بن شیخ جعفر نجفی باستفادت
بگذرانید و بر استنباط احکام فرعیه از مدارک شرعیه قادر و توانا گردید پس برحسب تمنای عمش میر محمد مهدی از جانب
خاقان مغفور توقیع اتابکیون باحضارش صادر و از آن مکان مقدس با اجازات عدیده بدار الخلافه تبریز بست
هنگام ورودش از طرف قرین الشرف و از جانب عموم مردم اعزاز تمام مبذول و معمول آمد پس از چند روز
بر مسند افادات و قضاوت شرعیه بنشست و در زمانی قلیل مرجع خاص و عام شد و هم بر این منوال روزگار
میگذرانید چون خاقان فردوس مکان درگذشت و نوبت سلطنت بشاهنشاه مبرور محمد شاه غازیه
نور الله مضجعه برسید آن پادشاه نیک سیرت هم بسیرت جد خویش بر طریقت توقیر و اجلالش سالک بود
و هر زمانش بعاطفتی مخصوص مینواخت چون سال دوازدهم از آن سلطنت بر آمد میرمحمد مهدی سرای فانیرا
بدرود کرد چون هفته از آن واقعه بگذشت برحسب اشاره علیه اعلا ابوالملوک کیومرث میرزا فرمان آن منصب جلیل را
با تشریف نفیس و عصای مرصع حامل شده بدان جناب ارزانی داشت غریب و بومی از آن عطای ملوکانه
آگاه گردید بمسجد سلطانی شتافتند امام جمعه بدان تشریف شریف تن پاراست و خطیبی بشرح فرمان همایون
کوشش زد عام و خاص نمود و با آن کرده نماز جمعه بپا داشت و آن منصب اورا مسلم گشت سالهای دراز
با آن مقام منیع بنشر احکام سید المرسلین بپایان برد همواره بشیوه مرضیه اجداد امجاد دیگران را بر خود ترجیح داده
در طریق ایثار سعی کامل داشت وقتی در مجالس میرزا تقی خان امیر نظام از آن جناب بمناسبتی صحبت در میان
با آنکه فیما بین ایشان دادی نبود بر حسن سیرت وی گواهی داده گفت امام جمعه را در میان علما خصلتی است که خود
بر آن اختصاص دارد چه هریک از علما بمن نامه نوشت یا خواهشی کرد و طلب نفع یا دفع ضرر را برای خود تمنا
داشت ولی هرگز از نوشتجات وی جز اغاثه ملهوف و اعانت مظلوم نیافتم باد فور شواغل و کثرت مشاغل
از تعلیم و تدریس کناره نمی جست و در تصنیف و تالیف جهد کافی داشت و این چند کتاب از تصانیف
آن جناب است و در سنه هزار و دویست و هفتاد و یک هجری از عمر شریفش پنجاه و شش سال گذشته بود
اجل موعود در رسید علما و اعیان در تشییع جنازه اش همگی حاضر شده با احترام تمام در خارج
دروازه قدیم حضره تعظیم که اکنون داخل شهر ناصریست بر زمین نهاده جناب صدر العلما میرزا مرتضی بر آن گروه
پیشوا شده بر وی نماز بگذاردند در آن محل که اکنون بقعه او و مزار سلیمان و معروف بقبر آقاست بخاکش سپردند
کتاب در شرح بدان مفتوح العنوه کتاب در ذکر فتاوی و احوال خود پنج رساله کتاب در تحقیق مطالب اصولیه منتخب الفقه

ابن خالویه حسین بن احمد بن خالویه بن حمدان ابو عبد الله همذانی النحوی

در زمره فقهاء امامیه بغزارت فضل و کثرت علم علم و در حوزه علماء ادبیه بجلالت قدر و علو شان مسلم بود خود از مردم همدان بلکه از مفاخر آن دودمان است در حدود سنه سیصد و چهارده هجری برای تحصیل علوم عربیه و تکمیل فنون ادبیه ببغداد که محط رحال علما و محل رجال فضلا بود در آمده و در نزد جمعی از اعاظم استفادت نمود و فنون ادبیه را از ابن دريد و نفطویه و ابو بکر انباری و ابو عمر و زاهد فرا گرفته و علم احادیث را از محمد بن مخلد عطار و دیگران استماع نموده و علم قرائت و دقایق ترتیل و حقایق تجوید در نزد ابن مجاهد مقری و ابو سعید سیرافی تحصیل کرد آنگاه بجانب شام رخت بربست و در حلب اقامت نمود در کل فنون چندان اشتهار گرفت که نامش در تمامت بلدان انتشار یافت و فضلای آفاق از هر طرف برای استفاده علوم و اتخاذ فنون بروی وارد میشدند جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة آورده که در مدینه رحل اقامت انداخت و در مسجد جامع اقامت برافراخت و رونقی در از بذکر آثار و نشر احادیث میکذرانید گروهی انبوه بروی گرد آمده از مصابیح افاداتش اقتباس مینمودند شرذمه از آنگروه اینانند که اسامی ایشان بشرح میگذرد معافی بن ذکریا و عبد المنعم بن عبد الله و حسن بن سلیمان و دیگران و ایشان انسموعات را بوی منسوب داشته همی روایت کنند گویند بواسطه اتحاد مذهب و علو قدر و انشراح صدر همواره صدر نشین بزم آل حمدان و مسند گزین محفل آن دودمان بود خصوصا در نزد سیف الدوله بن حمدان و اولاد او اختصاصی تمام یافت چنانچه خود گوید روزیکه بحضور سیف الدوله مرا دست داد بپاس ادب چند لحظه بپای ایستادم تفقدات مخصوصه بر من ارزانی داشته فرمود اقعد چون از کلمه اجلس بلفظ اقعد عدول فرمود از آن تغیر و تقریر دانستم که همانا خود را بشاخهای نفل آویخته و از آن اغصان ثمراتی چیده است براسرار کلمات عرب واقف است و بر نکات عبارات و الفاظ ایشان عارف زیرا که قعود و جلوس اگرچه معنی نشستن دارند ولی در موارد استعمال از یکدیگر جدا شوند چه قعود انحطاط از بلندی است بپستی و جلوس انتقال از پستی است بر بلندی لهذا چون خواهند بایستادگی نشینن کلمه اقعد استعمال کنند و چون بافتقه و بیهودی خطاب بنشستن میان آورند گویند اجلس گوید بعد از ادای شرایط تعظیم نشستم آن امیر هنر پرور را بواسب عاطفت بر من بگشود و انواع تلطف در حقم مبذول فرمود رفته رفته با وی همدم و در هر حال محرم شدم چنانچه در هر مجلس جانبم فرو نگذاشت و در هیچ حال از حمایتم مضایقت ننمود آورده اند که شبی سیف الدوله را از وجود علما و فضلا محفلی آراسته بود و از ضیاء افادات علمیه شبی روشن تر از روز و وقتی خوشتر از نوروز داشت با من ابن خالویه و منتبی در باب مسئله سخن در پیوست کار بحث و کلام بسقط و دشنام کشید و امر صحبت بفضیحت انجامید هیچیک در باره دیگری از شناعت فرو گذار نکرد ابن خالویه را حالت دگرگون شده زیاده بر آشفت مفتاحی که با خود داشت آلت ضرب کرده چنان بر سر و رویش بنواخت که خون از عرقش بریخت و جامهایش بخون ملوث شد

ابوحنیفهٔ کوفی

ومقامات حدیث ومراتب معالم دین را بهراهی ایشان طی نموده ومبانی علم فقه را در نزد حماد بن ابی سلیمان مشید کرد
ازطریق عامه وخاصه بنظر رسیده است که ابوحنیفه از تلامذه حضرت امام همام جعفر بن محمد الصادق ع بوده چنانکه
ابن حجر درصواعق گوید جعفر صادق افضل واکمل فرزندان امام محمد باقر است وهم ازآن راه بوصایت وخلافت
آنحضرت اختصاص یافته است وعموم مردم درکل فنون وتمام علوم ازآن حضرت مستفید ومستفیض بوده اند
وخواص علماء روایات خود را بآن حضرت اسناد دهند مانند یحیی بن سعید وابن جریج وسفیان وابوحنیفه عبد الحمید بن
ابی الحدید گوید هر فقیهی که در اسلام بوده است در مراتب تفقه عیال علی بن ابیطالب امیر المومنین بوده وخواهد بود
اما اصحاب ابوحنیفه مانند ابو یوسف ومحمد ودیگر آن فقه را از ابوحنیفه فرا گرفته اند واو در خدمت صادق آل محمد
سلام الله علیهم آن علم را قرائت نموده وانتساب علوم آن جناب بامیر المومنین علیه السلام از فرط وضوح
محتاج بذکر وبیان نیست ومؤید این مقال ازطرق خاصه آنکه مجلسی در بحار گوید ابوحنیفه ربیب آنجناب وهم
ازتلامذه آنحضرت بوده است وپیروانش دعوی کنند چنانکه درک صحبت تابعین نموده ازخدمت اصحاب نیز
کامیاب شده است ولی رای صواب وقول صحیح آن است که با ایشان معاصر وهم عهد بوده لیکن بسعادت
استفادت وتوفیق ملاقات ایشان موفق نگشت بالجمله در مراتب علمیه بدرجه اجتهاد است که شافعی با آنکه
خود رئیسی ازرؤسای مذاهب چهارگانه است درحق وی چنین گوید قبائل علماء وشعوب فضلاء در پنج شعبه
ازفنون کمالات بایستی خویش را عیال پنجکس شمارند وفوائد وفضائل خود را ازفواضل وموائد ایشان
شناسند درعلم فقه ریزه خوار فضل ابوحنیفه اند ودر صناعت شعریه پرورده انعام زهیر بن ابی سلمی باشند
ودر معرفت مغازی نعمت اندوز محمد بن اسحق بوده اند ودر فن نحو بهره مند عطای کسائی باشند ودر شأن
تفسیر جیره خوار مقاتل بن سلیمان بوده اند مالک بن انس را که خود ازائمه اربعه عامه است پرسیدند زمانیکه
ترا با ابوحنیفه درک صحبت اتفاق افتاد مراتب فضل ومقامات علمش چگونه یافتی گفت رتبت قیاس واستدلالش
بدان پایه دیدم که هرگاز وی خواستار آن میشدم که بدلائل وبراهین ستونی را ازخنبس طلا شمارد وباآنکه حس بصر
برخلاف مدعا حکم مینمود هرآینه قادر بودی یحیی بن معین گفت که چند علم نزد چندکس بدان مثابه رتبه کمال یافت
که توانم آنها را در ایشان انحصار وانحصار دهم اسحق قرائت قرائت حمزه است وفقه فقه ابوحنیفه وجملگی در این
رای صواب با من طریق همراهی پیموده اند جعفر بن ربیع گفت پنجسال درجوار ابوحنیفه بسر بردم چندان خاموش بود
که هیچکس را در آن خصلت با وی برابر ندیدم ولی در نشر فضایل چون دهان میگشود چندان علوم میریخت
که سیل کمالات جاری مینمود عبد الله بن مبارک در مدح وی گفته

لَقَدْ زَانَ الْبِلَادَ وَمَنْ عَلَيْهَا ... إِمَامُ الْمُسْلِمِينَ أَبُو حَنِيفَهْ
بِآثَارٍ وَفِقْهٍ فِي حَدِيثٍ ... كَآيَاتِ الزَّبُورِ عَلَى الصَّحِيفَهْ
فَمَا إِنْ بِالْعِرَاقِ لَهُ نَظِيرٌ ... وَلَا بِالْمَشْرِقَيْنِ وَلَا بِكُوفَهْ

ابوحنیفهٔ کوفی

۲۹۵

یعنی ابوحنیفه که پیشوای مسلمانان است بزیور آثار و حلیه احادیث صفحات بلاد را چنان زینت داده است که آیات آسمانی اوراق قرآنیز اگویا ما در روزگار در کوفه و شرقین از همال و نظیرش عقیم شده است ابن خلکان و یافعی آورده اند که ابوحنیفه بجمیع کمالات آراسته بود جز آنکه در علوم عربیه رتبت بلند نداشته است کاهی سخنانش ملحن و غلط آمیخته شد چنانکه روایت شده است که آبا عمرو بن العلاء المقری النحوی از ابوحنیفه استفتا کرد که هرگاه مردی شخصی را شبه قتل عمد در معرض هلاکت آورد و برآمد قصاص واجب خواهد شد گفت اینکونه قتلها سبب قصاص نشود ابوعمرو گفت و لو قتله بالقبض و کلمه ابا را که بالسین امی خواند ملحن و غلط ادا کرد و کروهی از جانب او اعتذار جسته اند که چون ابوحنیفه از مردم کوفه است بدان جهة در آنکلام لغت کوفیین تکلم کرده است چه ایشان اسماء ستة را در همه حالت بالف خوانند چنانچه بر این منوال گفته اند

اِنَّ اَبَاهَا وَاَبَا اَبَاهَا قَدْ بَلَغَا فِی الْمَجْدِ غَایَتَاهَا

ابوحنیفه در اصول عقاید سلسلهٔ زیدیه را پیروی داشته محمد شهرستانی در ذیل مقالات جارودیه که از فرق زیدیه میباشند گوید که ابوحنیفه بآن فرقه هم عقیدت بوده و با محمد بن عبدالله محض که معروف بنفس زکیه و امام ششم زیدیه است عقد بیعت داشت و هم با برادرش ابراهیم بن عبدالله محض که نیز از ائمهٔ آن گروه است و معروف بامیرالمؤمنین و شهید باخمری است و امام هفتم زیدیه است باقدمی استوار دست بیعت داده و هنگامیکه بر منصور خروج کرده بود در پنهان مردم را باعانت وی ترغیب مینمود و لی خود در آن جنبش همراه نشد و بیرا از تخلف آن جنبش پرسیدند گفت مردم را نزد من امانتی است از آن ترسم که چون بعرصه محاربت قدم نهم ودایع مردم عرضهٔ تلف گردد در کتب معتبره مضبوط است که ابوحنیفه مکتوبی بدینمضمون بابراهیم نبوشت اما بعد فانی قد جهزت الیک اربعة آلاف درهم و کنت بکر غنیدی غیرها و لولا اماناة الناس عندی للحقت بک فاذا لقیت القوم و ظفرت بهم فافعل کما فعل ابوک فی اهل صفین امدد برهم و اجهز علی جریحهم و لا تفعل کما فعل ابوک فی اهل الجمل فان القوم لهم فئة حاصل آنکه چهار هزار درهم تقدیم داشتم و از قلت آن معذرت میجویم زیرا که زیاده از آن میسر نبود و هم از تخلف خویش عذر میکویم که از فتور عقیدت و خوف هلاکت نیست بلکه از ترس تضییع امانت بوده محض بنصیحت و خیرخواهی عرضه میدارم هرگاه در آن محاربت برایشان ظفر یافتی طریقه پدرت علی بن ابیطالب که با اهل صفین سلوک داشت با ایشان برمجرد دحان و هزیمتیان اقتفا مکن و از شیوه آن حضرت که در جنگ جمل مرعی فرمود کنایه گیر زیرا که سپاه منصور را اعوان و انصار از پی است که بمدد قصار آن مکتوب وقتی بدست منصور افتاد از مطالعه آن در خشم فرو رفت و کینه او را در سینه جای داد و همواره منتهز فرصت بود تا زمانیکه بروی دست یافت چنانچه خواست بعرایش رساند جارالله زمخشری در ذیل گوید لا ینال عهدی الظالمین کونه کان ابوحنیفة یفتی سرا بوجوب نصرة زید بن علی و حمل المال الیه و الخروج معه علی اللص المتغلب المسمی بالامام و الخلیفة کما کان ابوه یفتی به

یعنی ابوحنیفه در پنهانی مردم را فتوی دادی که زید بن علی بن الحسین امامی است مفترض الطاعه باستی نصرت

دیاری او واجب شمارند و وجوه اموال خود بدو سپارند و در قتال او با دزدان متعلب چون منصور دوانیقی
و امثال وی خود را بکذب و بهتان خلیفه و امام دانند همراه شوند و هم او کوید که زنی نزد ابوحنیفه شکایت آغاز کرد
که از چه رو فرزندم را متابعت محمد و ابراهیم دعوت کرده عرضه هلاکش ساختی کفت ایکاش من بجای
فرزندت در رکاب ائمه زیدیه حاضر بوده جان خویش میباختم سوکند بخدا هرکاه منصور بنیاد مسجدی کند
و مرا بخواند تا شماره اجرهای آن مسجد را مباشر شوم هرآینه قبول نخواهم کرد بالجمله در اصول عقاید اقوال زیدیه
متبع میدانست و در احکام فقهیه قیاس و رای خود را معتمد میشمرد و نیز شافعی از ابن شبرمه حکایت کند
که در صحبت ابوحنیفه بعتبه جعفر بن محمد الصادق مشرف شدیم بعرض حضور مبارک رسانیدم که رفیق من از
فضلای عصر و از فقهای عراقست فرموده چنان دانم اینمرد همان است که در احکام خدا برای خویش
اعتماد کند و در نوامیس الهیه قیاس بکار برد کرنه اینمرد نعمان بن ثابت است ابن شبرمه کوید تا آن زمان
ندانستم که نام او نعمان است پس ابوحنیفه بتصدیق آن حضرت مبادرت جسته عرض کرد اصلحک الله
یا بن رسول الله من همانم که شناخته اید فرمود ای نعمان زنهار از سخط الهی بپرهیز و در شرایع بر عقل
ناتمام خود تکیه میاور و در دین خدا قیاس را مستند مدان چه اول کسی که طریق قیاسات پیش کرفت
ابلیس بود هنکامیکه پروردکار عزاسمه ویرا بسجود آدم علی نبینا و علیه السلام امر فرمود کفت انا خیر منه
من خود را از آدم بهترم زیرا که ماده مرا از آتش که عنصری لطیف و جوهری درخشنده است پیافریدی
و خمیره آدم را از کل که خود اصلی تاریک و تیره است ایجاد فرمودی ای ابوحنیفه ابلیس رجیم در حکم سجود
بدانش و رای خود قیاس کرده نافرمانی حبت و در ورطه ضلالت بماند و در عذاب ابدی کرفتار خواهد بود
پس فرمود آیا بنکو دانی سر خود را با سایر اندامهای خویش در احکام قیاس کنی کفت ندانم فرمودند
هیچ دانی از چه رو حقتعالی شوری در چشم و تلخی در کوش و مخاط در بینی و شیرینی در بین دو لب بیافرید کفت
نمیدانم فرمود حقتعالی دو چشم را بمقتضای حکمت بالغه از بیه خلق فرمود در آنها آب شوری قرار داد
تا نعمتهای خود را بر مخلوقش مرتبتی آورد چه آن رطوبات تالحه دیدکان را از انحلال و ذوبان باز دارد و تلخی
در کوش آفرید تا نعمتی دیکر نیز بر مخلوق خود افزوده باشد زیرا که اکر چنین نبود جانوران کوچک و خرد
بکوش راه یافته و مخ را غذای خود قرار داده در اندک زمان نابودش میمودند و آب را در منخرین
آفرید تا قابل تمدد باشد و نفس بسیار در آن مجری حرکت کند و صعود و نزول نماید و هم از رطوبت آن آب
مزاج بینی برصحت باقی بوده بوی بنکو از ناخوش تمیز دهد و در بین شفتین آب کوارا آفرید تا مخلوقش
لذت اکل و شرب را دریابند آنکاه فرمود خبرده مرا از کلمه که اولش کفر و آخرش ایمان است کفت
نمیدانم فرمودند کلمه لا اله الا الله است چه اکر متکلمی لا اله کوید و ساکت شود وجود واجب را انکار نموده باشد
و این خود کفر صریحست و اکر کلمه الا الله را منضم ننماید معبود بحق را اثبات کند و آن خود ایمان محض است

پس فرمود وای بر تو ای ابوحنیفه حقتعالی قتل نفس و زنا را حرام فرموده اینک باز کوکه گناه قتل نفس در نزد خدای اعظم است یا زنا گفت قتل نفس فرمود بمقتضای قیاس باید بیشتر طریق اثبات آن نیز عظیم تر باشد و حال آنکه چنین است حقتعالی شهادت دو شاهد عادل اثبات قتل نفس را مقرر فرموده و در زنا شهادت چهار شاهد اعتبار کرده است پس چگونه حکم الهی با قیاس درست آید فرمود نماز و روزه کدام یک در نزد حقتعالی بزرگتر است گفت نماز فرمود پس چرا بر حائض قضای صوم واجب و قضای صلوة واجب نشده ای ابوحنیفه میباید از خدا بتعالی پرهیزی و در تکالیف مقرره قیاس فاسد بکار نبری و غیر ما انزل الله را حکم آسمانی در فردای قیامت من با جمیع شیعیانم در حضور عدل حکیم ایستاده گوئیم خدای و رسول چنین فرمود تو نیز با پیروانت در آن عرصه هولناک ایستاده گوئی رای ما چنین حکم کرد و قیاس ما اینگونه اقتضا نمود پس حقتعالی در باره ما و شما بدانگونه که عدل خدائی مقتضی باشد حکم خواهد فرمود و از طرق شیعه در باب معارضات آن جناب با ابوحنیفه روایات بسیار است در احتجاج طبرسی و مجلسی و علل الشرایع و غیرهم از آن مقوله اخبار بسیار بی ضبط شده است هر که خواهد اطلاع یابد بآن کتب رجوع نماید از کتب صحیحهٔ معتبره بنظر رسیده است که ابوحنیفه در مدینه طیبه بصحبت جعفر بن محمد الصادق ع مشرف شد و چون حضرت انصراف یافت حضرت موسی بن جعفر را بدید که از بستان معاودت فرموده خواست تا آن حضرت را امتحان کند عرض کرد معصیتی که از عبد صادر شود فاعل آن کیست فرمود لمحه بنشین تا جواب سخنانت بیان کنم معصیت صادره بحسب تقسیم عقلی از این اقسام خارج نباشد زیرا که یا عبد در آن فعل مستقل است یا خدا بتعالی و یا هر دو شریک باشند هرگاه پروردگار عزاسمه فاعل معصیت باشد عذاب عبد عاصی از طریق عدل و انصاف بیرون است و اگر بمشارکت فاعل معصیت شده اند شریک اقوی مؤاخذت و انتقام اولی و احق است و عقاب عبد خلاف عدالت و مروت است و چون سزای عاصیان را عذاب و عقابی مقرر شده است واضح گردد که عبد عاصی خود فاعل عصیان بوده است پس ابوحنیفه گفت ذریة بعضها من بعض والله سمیع علیم بعضی از شعرای آل البیت سلام الله علیهم این معنی را با لفاظی خوش برشتهٔ نظم در آورده

لو تحمل افعالنا اللاتی نذمها ... احدی ثلث خصال حین نأتیها
اما تفرد بارینا بصنعتها ... فیسقط اللوم عنا حین ننشیها
او کان یشرکنا فیه فیلحقه ... ما سوف یلحقنا من لائم فیها
او لم یکن لاهی فی جنایتها ... ذنب فما الذنب الا ذنب جانیها
سیعلمون اذا المیزان مال بهم ... اهم جنوها ام الرحمن جانیها

وچون ابوحنیفه در اقتباس احکام طریق رای و قیاس زیاده مسلوک میداشت از اجتماع فتاوی شیعه

والیتام را متفرقه او در عبادات ترا کیب غریبه اتفاق افتد چنانکه قاضی القضاه احمد بن خلکان در ترجمهٔ محمود بن سبکتکین گوید امام الحرمین در کتاب غیث الخلق چنین آورده که سلطان محمود در بدایت حال مذهب ابوحنیفه داشت و چون علم حدیث را زیاده دوست داشتی و همواره نزد آن سلطان احادیث میخواندند و خود بتفسیر آنها اشتغال مینمود پس اکثر آنها را بمذهب شافعی موافق یافت فقهای طرفین را بخواند تا هر یک حقیقت مذهب خویش بیان کند و حقیقت هر کدام معلوم شود بدان سوی گراید پس اصحاب فریقین بر این معنی اتفاق کرده اند که مردی بقانون مذهب حنفی و هم بطریق مذهب شافعی دو رکعت نماز گذارد طریقه هر یک پسند خاطر سلطان آید آنرا مسلوک دارد پس قفال مروزی برخواسته باطهارت کامل و رعایت ستر و استقبال قبله و ملاحظه سایر ارکان و سنن و آداب مقرره دو رکعت نماز بجای آورد و گفت که این نماز نیست که از طریقه امام شافعی بما رسیده است آنگاه پوست سگی دباغی شده بپوشید و تن خود بنجاست آلوده کرده و بدون نیت باشراب وضو ساخت و در شستن دو دست از بند گاه شروع کرد بمرفق منتهی کرد و چون تا بستان بود در آن صحرا مگسان بسیار بر آن پوست سگ که در تن داشت جمع شدند پس روی بقبله نموده بایستاد و بجای تکبیرة الاحرام گفت خدای بزرگ تر است پس سوره حمد بخواند و بعد از آن ترجمه آیه ها تستان بزبان آورد و گفت دو برگ سبز آنگاه برای سجده تن مانند خر و سیکه دو پنجه دو دفعه پیشانی بر زمین بگوفت و رکوع و تشهد را التفاتی نکرد و بجای سلام ضرطه بداد آنگاه گفت ایها السلطان این است صورت نمازیکه ابوحنیفه فتوی داده است سلطان گفت هرگز چنین نمازی از ابوحنیفه نرسیده است چه در هیچ کیش اینگونه نیایش نیز دان نخسند پس تو خود اینصورت ساخته و این تهمت بر او نهاده اگر صدق دعوی خویش باثبات نرسانی هر آینه عرضه شمشیر شوی علمای مذهب حنفی تائید قول سلطان برخواسته بر قفال انکار کردند پس قفال درخواست نمود تا از کتب فتاوی ابوحنیفه حاضر کردند سلطان بروی نصرانی مقرر داشت که طریق حنفی و شافعی را از کتب ایشان معلوم کند و چون نصرانی در آن کتب تتبع نمود از تالیف فتاوی متفرقه نمازی مرکب گشت بدانگونه که قفال ادا کرده بود پس سلطان مذهب حنفی از دست بداد و طریق شافعی پیش گرفت پوشیده نماند چنانچه از کتب فقهیه مستفاد میشود ابوحنیفه را فتوی آن است که مصلی بهر چه که ماحی صورت صلوة باشد تواند خویشتن را از نماز خارج کند چنانچه علامه در کتاب احقاق الحق گوید ذهب الامامیة الی ان الخروج من الصلوة یحصل اما باکمال علی النبی والتسلیم لا عرفا کما ذهب الیه ابوحنیفه النعمان او بالتسلیم او الکلام او بالتسلیم او بالکلام او بالتسلیم او بالخروج پیروان ابوحنیفه آورده اند که او در مدت چهل سال نماز بامداد را با وضوی عشا بجای آورد و هر شب در دو رکعت جمیع کلام الله قرائت میکرد در تاریکی شب صدای گریه و زاری او بلند بود بطوریکه همسایگان بر او ترحم میکردند گویند همواره از ذخارف دنیوی اعراض داشتی چنانکه محمد بن شجاع گوید ابوحنیفه را کشند که منصور عباسی امر کرده تا ده هزار درهم برای تو فلان روز بیاورند ابوحنیفه از قبول آنکار نمود چون روز موعود شد و بعد از ادای فریضه بخانه در آمده خود را بجامه پوشانیده با هیچکس متکلم نشد پس فرستاده

حسن بن قحطبه در رسید و آنچه منصور فرستاده بود نزد او بگذارد و ابوحنیفه با او متکلم نگشت اصحاب وی برسول کفتند که خوی و عادت امام بدینگونه است پس اشارت کرد تا مال را در انبانی کرده در زاویه خانه گذارده برفت آن مال بهمان حال. و رکاری در موضع خود بماند و اصلا براو التفاتی نکرد در کتب معتبره مضبوط است که ابوحنیفه را با برادران دینی معاشرتی نیکو و سیرتی پسندیده بود همواره در ابنجاح مطالب و شفاعت بیچارکان مساعی جمیله مبذول میداشت چنانکه ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی آورده که یکی از مغنیان کوفه در جوار ابوحنیفه منزل داشت هر شب بغزفه داشت در آمده همواره بشرب اشتغال مینمود سرخوش و سرمست آواز خود بتغنی بلند میکرد و بیشتر بدین شعر که از عرجی شاعر است سرود میسرود

اَضاعُونی وَاَیَّ فَتیً اَضاعُوا لِیَومِ کَریهَةٍ وَسِدادِ ثَغرِ

یعنی مرا کجای کارزار و بستن سرحد مملکت شایسته ام از نظر انداختند و تنها کذاشتند و ابوحنیفه هر شب صوت او می شنید شبی عسسان او را کرفته بزندانش بردند چون ابوحنیفه آواز وی در آن شب نشنید بامداد از حالش باز پرسید کفتند دوش کرفتار میرشب شده اکنون محبوس است پس ابوحنیفه جامه در پوشید و سوار شده بخانه والی که عیسی بن موسی بود در آمد کفت مرا همسایه ایست که عسسان او را کرفته در محبس امیر داشتند و من او را جز بخوبی نشناسم پس عیسی امر کرد تا آنمرد را با هر که در آن شب کرفته بودند رها کردند چون ابوحنیفه همسایه خود را دید او را نزد خود بخواند و بنهانی کفت ایجوان آیا حق ترا ضایع نمودیم و ترا تنها کذاشتیم کفت نی بخدای سوکند ضایع نکردی بلکه حفظ نمودی و حق جار خود را مراعات فرمودی خداوند ترا جزای خیر دهد آنکاه کفت طریقه سرودی که داشتی از دست منه چه مرا آواز تو پسندیده است و در آن باکی نمی بینم و ابن خلکان تقلید و تغنی همسایه و شفاعت ابوحنیفه و خلاص محبوسین را با اندک تفاوت روایت کرده است و ما از مخافت تطویل و تکرار بقول ابوالفرج اقتصار کردیم و در وفیات الاعیان و حیات الحیوان مضبوط است حماد بن اسمعیل بن ابوحنیفه کوید که در جوار ابوحنیفه مردی بود رافضی که خود در شغل آسیابانی میکذرانید و یراد و استر بود یکی را ابوبکر نام نهاده و دیکری را عمر میخواند ناکاه یکی از آن دو استر بروی لکدی بکوفت و او را از آن ضربت بکشت چون ابوحنیفه از آن واقعه مطلع کشت حاضرانرا کفت شما امیر را عمر نام داشته است صاحب خود را کشته و چون تحقیق کردند اخبار وی با جری مطابق یافتند کویند ما بین ربیع حاجب منصور و ابوحنیفه عقده معاداة زیاده مستحکم بود همواره ربیع انتهاز فرصت مینمود تا او را در مجلس منصور توهین و خفتی آرد و خاطر منصور را از وی متغیر سازد و همیشه در آن اندیشه بود تا انکه روزی ابوحنیفه در مجلس منصور حاضر کشت ربیع منصور کفت یا امیرالمومنین ابوحنیفه عبدالله بن عباس جدت را در مسائل مخالفت میکند چه ابن عباس را طریقه آن است که استثناء منفصل بعد از قسم جایز باشد چنانچه اکر کسی امروز سوکندی یاد کند و روز دیکر استثناء نماید روا باشد ولی ابوحنیفه کوید که بایستی استثناء بکلام سابق که مشتمل بر مستثنی منه است متصل باشد ابوحنیفه کفت یا امیرالمومنین ربیع را کمان آنست

ابوحنیفهٔ کوفی

۵۰۰

که ترا بر ذمهٔ سپاه پستی نباشد منصور گفت بچه دلیل گفت از آنرا که در حضورت بیعت کنند و چون بمنزل خود بازگردند استثناء نمایند و بیعت خود باطل سازند منصور در خنده شد گفت ای ربیع ابوحنیفه را متعرض نشو که معارضت با علما از طریق حزم بیرون است چون هر دو از مجلس بیرون شدند ربیع گفت خواستی خون مرا هدر کنی ابوحنیفه گفت بلکه تو خواستی مرا عرضهٔ هلاک کنی و لی من خود ترا از آن خطر رهانیدم و نظیر این واقعه مابین ابوالعباس طوسی و ابوحنیفه اتفاق افتاد چنانچه ابن خلکان آورده است که روزی ابوحنیفه بر منصور وارد شد و در آن مجلس از هر گروه حاضر بودند طوسی بر آن شد سخنانی بمیان آورد که ابوحنیفه از آن راه مستحق قتل شود پس متوجه شده گفت مسئله دارم اگر بازگوید هرگاه امیرالمومنین مرد را طلب کند و او را بقتل شخص فرمان دهد و آن مرد کیفیت واقعه را نداند کشتن آن شخص مر آن مرد را مباح تواند بود ابوحنیفه گفت امیرالمومنین بحق امر میکند یا بباطل گفت بحق ابوحنیفه گفت در هر مکان بایستی حکم حق را جاری نمود و از کیفیت آن سئوال نباید کرد و چون از نزد منصور بیرون شدند گفت همانا طوسی خواست که مرا در ورطهٔ هلاکت افکند من هر دو دست ویرا بستم ابوالفرج در اغانی آورده که ابوحنیفه را در بدایت حال با حماد عجرد که خود از شعرای مشهور است پیوندی یگانگی در رشتهٔ مصادقت محکم بوده پس ابوحنیفه طریق زهد پیش گرفت در اکتساب فقه و سایر علوم شرایط کوشش ادا کرد تا بدان مرتبه که خواستی ارتفاعیت و چون در این مقام عالی جای گرفت از دوستی حماد کناره گزید طعن و نکوهش وی بمیان آورد پس حماد تالیف خاطر ابوحنیفه بر خواسته بسی لطایف اسجیل بکار برد تا کرار از جراحات لسانش محفوظ ماند آن مدا پر سود نشد

حماد بناچار این اشعار در تعریض و کنایت گونی بنظم آورده برای وی فرستاد

إن كان نسلك لا يتم بغير شيخ واحد فعليه
أولم تكن إلا به نرجو النجاة من القصاص

فاقعد وقم بي كيف شئت مع الأداني والأعالي
فلطالما ركبتني وأنا المقيم على اللعاص

أيام تأخذها وتعطي من أبا ويتوالرصاص

خلاصهٔ مضمون آنکه اگر تکمیل مراتب بتقوای خویش در آن دانی که مراد شنام گونی و از رتبت من بنقصان کنی پس هر آنچه توانی کردن فرو گذاشت مکن و در دور و نزدیک با من بدلخواه خویش نشست و برخاستی چه روزگاری دراز بگذشت که مرا پاکیزگی و عدالت یاد میکردی و من در جرگ فاسقان داخل بودم هیچ دانی کدام اوقات را قصد کرده ام همان روزگار را که تو خود در باده نوشی از ابریقهای ارزیر جامهای لبریز همی با حریفان دور میدادی گویند چون ابوحنیفه بدان اشعار مطلع گشت از هم زبان حماد از آن سخنان بایستاد گویند همواره از منصب قضاوت احتراز مینمود و خلفا هر قدر او را بدان شغل منیع تکلیف میکردند امتناع میکرد چنانکه در زمان مروان بن محمد که آخرین خلفای امیه است عمر بن هبیره فزاری که در عراق والی بود ابوحنیفه را احضار نمود تا بقضاوت کوفه منصوب دارد

ابوحنیفهٔ کوفی

ابوحنیفه قبول نکرد هرقدر یزید بن عمر و بر مبالغت بیفزود ابوحنیفه در استماع زیادت آورد در ظرف ده روز زدنی
ده تازیانه بروی بزدند ابوحنیفه بر انکار خود اصرار آورد لاجرم یزید بن عمر از وی دست بداشت ربیع بن حاجب
گفت منصور را دیدم که با ابوحنیفه در باب قضاوت همی منازعت مینمود منصور هرچند جد و اصرار داشت
ابوحنیفه در رد و انکار بود و میشنودم که ابوحنیفه با منصور همیگفت زنهار زنهار از خدای بپرهیز چنان شغل
منع و امر خطیر را که خدایت بر آنها سلطنت بخشیده بقبضه اختیار من مسپار من از دیگران خود را نیکوتر
شناسم در آنهنگام که با حالت طبیعیه میکنم نتوانم خود را از خشم و غضب باز دارم زمانیکه در مصطبهٔ قضاوت
متکی شوم هر لحظه امور ناپسند و ناشایست بینم و سخنان کذب و ناملایم بشنوم چگونه توانم خویشتن را
از غیظ نگاهدارم تو خود بدیده انصاف نظر انداز با این همه خدم و حشم که تراست و هریک را رعایت
مخصوصی و تفقد ممتازی توقع است چگونه اجراء حق و اظهار عدل توانم نمود هرگاه خلیفه مقرر دارد
که مرا در دجله فرات غرق کنند یا در سند قضاوت بنشانند هر آینه بغرق راضی شوم و خود را قاضی نکنم
منصور گفت دروغ گوئی بلکه قضاوت را شایسته ابوحنیفه گفت من خلیفه را حاکم قرار میدهم دارای
انصاف میطلبم در صورتیکه سخنانم دروغ باشد چنین دروغگوئی چگونه لایق چنان امانت باشد در کتب سیر آمده است
که چون منصور از تکمیل قضاوتش اغماض کرد سوگند یاد نمود که از تو دست ندارم تا بکاری از کارهای من مباشرت
کنی ابوحنیفه بقبول شغلی خلیفه را خوشنود ساخت پس از زمانی از جهة شورش طایفه راوندیه که در هاشمیه
بر منصور خروج کرده بودند و اسباب دیگر خواست تا بنای شهری نماید که لشکرش در کوفه منزل نداشته باشند
پس در اختیار محل و انتخاب منا مشاورت جست زمین بغداد را اختیار نمودند پس احضار معماران و بنایان
و اصحاب آن صناعت را فرمان داد جملگی با عجلت و شتاب از شام و موصل و جزیره و واسط و کوفه آمده
در بغداد جمع شدند و امر نمود تا قومی از اهل فضل و امانت را نیز حاضر نمایند از جمله ایشان حجاج بن ارطاة
منجم و ابوحنیفه بودند پس منصور هر یک را امری مفوض داشت و نظر بسوگندیکه یاد کرده بود ابوحنیفه را
بفرمود تا آجرها و خشتها را شمارد هد پس بوحنیفه مقیاسی از نی بگرفت و باندازه آن کمیت آجر و خشتی که حاضر میساخته
معلوم میداشت و اینگونه تعداد اختراع اوست که قبل از وی کس بدینمعنی تفطن نجسته بود ابن خلکان گوید چون
منصور از بنای بغداد فارغ گشت بدانجا وارد شد پسرش مهدی که ولیعهد بود بجانب شرقی بغداد فرود آمد
پس منصور بوی اشارت کرد تا در همان محل اردوی خود قرار دهد و برای خود خانه چند عمارت کند مردم هم با دیه
متابعت و همراهی نموده در آنجا عمارتها بپا داشتند بناها بنیاد کردند دیری نگذشت که آن محل باندازه شهری شد
که پدرش ساخته بود و مسجدی بزرگتر از مسجد یکه منصور بنا نهاده بود بپاشت و آنرا مسجد رصافه نامیدند پس
مهدی فرمان داد تا ابوحنیفه را حاضر کردند قضاوت جانب رصافه را بدو عرضه داشته اما نمود مهدی
گفت اگر قبول نکنی تا زیانه قوت تادیب کنم ابوحنیفه بیقین دانست هرگاه قبول نکند بدان آزار گرفتار خواهد

بنا چار قبول کرد و دو روز در مجلس قضا نشست در آن دو روز کسی نزد او نیامد چون روز سیم شد صفاری بر شیخی ادعائی کرده نزد وی برافه حاضر شدند صفار گفت ایها القاضی از بابت قیمة گاو یکه از من خریده است مرا بر ذمه این مرد دو درهم و چهار دانگ است ابوحنیفه با مدعی گفت آنچه صفار گوید شاید تو خود فراموش کرده باشی و چون امعان نظر کنی شاید در خاطرت گذرد گفت هیچ بر ذمه خود را بحق او مشغول ندانم پس ابوحنیفه بصفار گفت چه میگوئی گفت هر گاه سوگند یاد کند خاموش شوم پس ابوحنیفه بمدعی گفت بگو والله الذی لا اله الا هو چون او قسم را آماده گشت و بخواندن صیغه قسم شروع کرد ابوحنیفه کیسه برآورده دو درهم بصفار داد و گفت این در عوض حق تست صفار دو درهم برداشت و از مجلس قضا بیرون شد بعد از دو روز ابوحنیفه مریض شد و در بستر بیماری پهلو نهاد پس فرزند خود حماد را خواسته در طی وصایای خویش بدو مقرر داشت که پس از وفات من این بدره را الحسن بن قحطبه بسپار و بگو که این ودیعتی است از تو که نزد ابوحنیفه بود و چون شش روز بگذشت ابوحنیفه دنیا را وداع کرد گوید بعد از وفات پدر آن وصیت بجای آوردم و آن مال بدو سپردم حسن بن قحطبه گفت خداوند رحمت کند ابوحنیفه را در دین خود زیاده بخیل بود مورخین را در ماه و سال ولیفیت وفاتش اختلاف است بعضی در رجب و برخی در شعبان سال یکصد و پنجاه هجری ذکر کرده اند قومی گویند در روز یکه شافعی از مادر زاد ابوحنیفه بسرای دیگر قدم نهاد خاصه را عقیدت آن است که در محبس فوت شد و عامه بر خلاف ایشان اعتقاد کرده اند مسعودی در مروج الذهب گوید ابوحنیفه در سجده نماز بود که بدرود ایجهان نمود و هفتاد سال زندگانی یافت باتفاق مورخین اورا در مقبره خیزران بخاک سپردند و در سنه چهار صد و پنجاه و نه شرف الملک ابوسعد محمد بن منصور الخوارزمی که مملکت سلطان ملک شاه سلجوقی را مستوفی بود مرقد ابوحنیفه را بنا نهاد و روضه بنیاد نمود در جنب مشهدش مدرسه عمارت کرد تا فرقه حنفیه در آن مسکن گیرند و چون آن بنا بپرداخت محض مشاهده آن مشهد و آن مدرس با جماعتی از اعیان بدانجا فرود آمدند در آن اثنا

شریف ابوجعفر مسعود که معروف به پیانی شاعر است در همین اوان این دو شعر انشاد نمود

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْعِلْمَ كَانَ مُبَدَّدًا ... فَجَمَّعَهُ هٰذَا الْمُغَيَّبُ فِي اللَّحْدِ

كَذٰلِكَ كَانَتْ هٰذِهِ الْأَرْضُ مَيْتَةً ... فَأَنْشَرَهَا فِعْلُ الْعَمِيدِ أَبِي سَعْدِ

یعنی هیچ میدانی که شیرازه علوم از هم پاشیده و انواع فضایل از هم پراکنده بود و این مستور در زیر خاک تمامت آثارها را بشته جمع و نظم در آورد همچنین زمین از اراضی سوات بشمار میرفت و بوجود ابوسعید معمور گشت ابوسعید را آن دو شعر زیاده پسند آمد و برا نجواسته با نعام وافر نواخت در کتب تواریخ بنظر رسیده است که بانی مشهد ابوحنیفه سلطان الب ارسلان پدر سلطان ملکشاه سلجوقی بوده است و آن اقوالرا با یکدیگر منافاتی نیست چه ممکن است که سلطان خود بانی و ابوسعید مباشر بوده هر دو اند که در عصر کار گذاران سلطنت مباشر امور باشند و بنام سلطان مشهور شود

ابن الصائغ ابوبکر محمد بن الصائغ الباجی التجیبی

از اهل سرقسطه و مردم اندلس بمزید علم و وفور دانش موسوم است حکیمی دانشمند و طبیبی سعادتمند و شاعری چیره دست بوده در جودت طبع و رزانت خاطر و حدت ذهن و اصابت رای و شدت ذکا و نفاست حفظ شهره آفاق است بسر انگشت رای رزین و فکر متین معضلات حکمت و مشکلات هیئت را از هم گشوده و بر ابر علمای عصر و ابنای روزگار خود بسی برتری بود و در فن تنجیم و جغرافی و علم ادب و موسیقی احاطتی زیاد داشت امام غرناطه علی بن عبد العزیز در صدر مجموعه کلمات حکیمانه ابن صائغ گوید کان یقایه الذهن و لطف الغوص علی تلک المعانی الجلیلة الشریفة الدقیقة اعجوبة دهره و نادرة الفلک فی زمانه و ثبت انه لم یکن بعد ابی نصر الفارابی مثله فی الفنون التی تکلم علیها حاصل معنی آنکه ابن صائغ ذهنی سلیم و سلیقه مستقیم داشت و در غوامض دقایق حکمت الهیه و فهم حقایق معانی اشیاء از عجایب روزگار و نوادر فلک دوار شمرده آمدی همانا بر استی که بثبوت پیوسته بعد از معلم ثانی ابی نصر فارابی در فنونیکه وی در آنها توسن سخن جولان داده کسی برابر و مانند وی نبوده لسان الدین بن خطیب در کتاب احاطه در ترجمت وی گوید که انه اخر فلاسفة الاسلام بجزیرة الاندلس یعنی وی در جزیره اندلس واپسین فلاسفه اهل اسلام است قطب الدین الاهجی دیرا بدین عبارت ستوده کان علامة وقته فی العلوم الحکمیة متمیزا فی العربیة و الادب حافظا للقرآن متقنا فی صناعة الطب و الموسیقی یعنی وی در علوم حکمت علامه وقت و در فنون ادبیت و شئون عربیت ممتاز عصر خویش بود و در زمره حفاظ قرآن مجید بشمار میرفت بنیاد صنعت طب و حرف موسیقی را محکم نموده احمد بن ابی اصیبعه گوید وی در صنعت طب از ارای برجسته جامع مقامین علم و عمل بود و هم او گوید که فلسفه اولی و حکمت الهی در بلاد اندلس منابع فضل و عیون حکمت همی از آن بلد جریان داشت سالها کیفیت اندراس و انطماس یافته بود و کسی از آن علم شریف نام نمیبرد و نشان نمیجست پرچم توالی ایام و تعاقب اعوام بدامنوال بگذشت تا آنکه شمع وجود ابن صائغ از دهلیز عدم طالع گشت و قامت قابلیت برافراخته باستعانت حسن قریحت و شدت فکر و کثرت طلب ربوع آن علم معمور کرد و جداول تحقیق بر آن بگشود و آنچه را که تند باد حوادث درهم زده و بدست مرور و دهور ایام تبدیل یافته بود بنظام اشتهار و حضرت شیوع مبدل ساخت جوهر مبانی و گوهر معانی این صنعت شریف را از خزاین کتب متقدمین از حکمای متالهین نقل نموده خدایش پاداش این عمل عبار گناه و زنگ عصیان از مرات وجود آب غفران بشوید و گل رویش بآب رحمت طراوت و شفارتی تازه بخشد همچنین در حکمت طبیعی و معالجات طبی مهارتی نهایت داشت کلماتی چند و تعلیقاتی دلپسند در آن و صنعت شریف آیتی از مراتب دانش و اندازه تبحر خویش بنگاشت و هم وی را در علم هندسه و فن هیئات رسائلی چند است که هر یک بر استیلا و احاطت آن فیلسوف بزرگ نمونه ایست و هر کس بر رساله اتصال الانسان بالعقل الفعال و غیر آن از مصنفات وی واقف شود بر مطالب مستنبطه و دقایر مستخرجه وی آگاهی یابد در فهم کلمات معلم اول ارسطاطالیس بی مثل بوده

ابن صائغ اندلسی

۵۰۴

هرگاه بیانات ابن حکیم با عبارات رئیس المتالهین شیخ الرئیس و غزالی که بعد از ابو نصر فارابی خنگ خیال در میدان علوم حکمیه جولان داده اند بمیزان معرفت سنجیده آید هر آینه مزیت وی بوضوح رسد قاضی محمد بن رشید و ابو الحسن علی بن عبد العزیز امام غرناطه در سلک تلامیذ وی منظوم آیند صاحب طبقات و ارباب تراجم و یراز یاده ستوده اند از آنجمله امیر رکن الدین در کتاب زبدة الفکر نگاشته که ابن صائغ مردی عالم و فاضل بوده است واورا در علوم ریاضی و منطق مصنفات بسیار است ابو نصر فتح بن خاقان که از آیات بلاغت و دانشمندان کتاب است در یکی از مجامیع خود ویرا مدحی سزاوستایشی بجا آورده علامه مقری در کتاب نفح الطیب فی غصن الاندلس الرطیب بعضی از آن عبارات برشته نقل آورده ما نیز آن عبارات در این نامه مبارک می نگاریم نوذ فهمه ساطع وبرهان علم لکل حجة قاطع تتوجت بعصره الاعصار وتارجت من طیب ذکره الامصار وقام وزن المعارف واعتدل ومال للافهام فنا وتهدل وعطل بالبرهان التقلید وحقق بعد عدمه الاختراع والتولید اذا قدح زند فهمه اوری بشرر للجهل محرق وان طما بحر خاطره فهو لکل شئ مغرق مع نزاهة النفس وصونها وبعد الفساد من کونها والتحقیق الذی هو الایمان شفیق والجد الذی یخلق العمر وهو مستجد وله ادب یود عطارد ان یلتحفه ومذهب یتمنی المشتری ان یعرفه ونظم تعشقه اللبات والنحور وتدعیه مع نفاسته جوهرها البحور قد اثبت منه ما هو الاعین النجیل ان تکون اثمدها ویزیل من النفوس حزنها وکمدها حاصل معنی انکه نوری درخشان از جوهر علم و دانش است و برهان یقین هر دلیل قاطع و بکر زمانه و اعصار خواهند که زمان بیرا بجای تاج و اکلیل بر سر نهند تمامت امکنه و امصار از نکهت ذکر وی پر داخته و خوشبو باشند اوزان معارف بمیزان وجودش اعتدال و استقامت یافت و بنیان فنون علم را برای سهولت فهم ست و مایل کرد و با براهین محکمه خط تعطیل بر رخساره تقلید بکشید بعد از انکه دست نیستی بنای هستی علوم ویران نمود وی از شیم فکرت خویش خلعت وجودش بداد چون آتش زند فهم و قادتش بجائی فرسد آتشی از آن افروخته کرد که خرمن نادانی بسوزد واگر بحر خاطرش پر و متلاطم شود تمامت اشیا غرق کند با انکه نفس شریف از مخالطت ارجاس دور و ذیل عفاف از قذارت فساد مصون داشت تحقیقات وی مزایا زانیکو شفیق و رفیق است چندان در تحصیل علوم و تحصیل فنون جد و مواظبت و جهد و مداومت نمود که عمر رو بکار کهنه کرد و خود با طراوت طلب و تازکی میل باقی ماند عطارد اختر دبیران است همی خواهد که کبر دوی در پیچد مشتری که ستاره علماست تمنای آن کند که از مذهبش اطلاع یابد سینه و کلوی محبوبان بعقد نظم و رشته شعرش عشق ورزند دریاها باجواهر نفیسه خود کوهر نفس ویرا میخواهند بر صفحه روزگار مطالبی ثبت نمود که چشمهای بخیلان آنرا بجای سرمه خواهند برد یدکان کشند تا حزن نفوس را خوشی آنها زایل کنند انتهی پس از مدتی بواسطه غبار عداوتی که ما بین ابن خاقان و ابن الصائغ پدید آمد

ابن صائغ اندلسی

۸۰۱

ابن خاقان زمام ادب از دست بداد و از طریق انصاف منحرف گشت در کتاب قلائد العقیان عنوان وی در ذیل تراجم ذکر نموده و عبارتی چند در هجو وی بیاورد که بعض آنها این است هو مدعین الدین و کمنفوس المهند من اشتهر سخفا و جنونا و هجر مفروضا و مسنونا فما یتشرع و لا یاخذ فی غیر الاضاليل و لا یشرع نافیلة من رجل ما تطهر من جنابه و لا اظهر مخیلة ایابه و لا استنجی من حدث و لا اشجی فواده بتوارین جدث و لا اقر بباریه و مصوین و لا قر بتباریه فی میدان تهوره الاساءة الیه احدی من الاحسان و البهیمة عنده اهدی من الانسان نظر فی تلك التعالیم و فکر فی اجرام الافلاك و حدود الاقالیم و رفض کتاب الله الحکیم العلیم و بذ وراء ظهره ثانی عطفه و اراد ابطال ما لا یاتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه و اقصر علی المشیئة و انکر ان تکون منه الی الله تعالی فیئة و حکم للکواکب بالتدبیر و اجرم علی الله اللطیف الخبیر و اجتری عند سماع النهی و الایعاد و استهزء بقوله تعالی ان الذی فرض علیك القرآن لرادك الی معاد فهو یعتقد ان الزمان دو و ان الانسان نبات او نور حمامه تمامه و اختطافه قطافه قد محی الایمان من قلبه فما له فیه رسم و نسی الرحمن لسانه فما یتلو علیه اسم و انامت نفسه الی الضلال و انشبت و نفث یوم تجزی کل نفس ما کسبت فقصر عمره علی طرب و لهو و استشعر کل کبر و زهو و اقام سوق الموسیقی و هام بحادی العطار و سقی فهو یعکف علی سماع التلاحین و یقف علیه کل حین و یعلن بذلك الاعتقاد و لا یومن بشیء قادنا الی الله تعالی فی اسلس مقاد مع منشاء وخیم و لوم اصیل دخیم و صون شوه هما استعالی و قبحها و طلعته اذا ابصرها الکلب نبحها و قذارة یؤذی البلاد نفسها و وصارة یحکی الحساد دنسها و فند لا یعتمر الا کفنه و لدد لا یقیم الا السعاد جنفه

حاصل ترجمت آنکه ابن صائغ دیده و دین را رمدی و نفوس مهتدین را مرضی است ضعف عقل و جنون را اشتهار داد واجبات الهیه و مندوبات مصطفویه را متروک و مهجور نمود هیچ شریعتی تشریع نکند و جز در طرق اباطیل و اضالیل راه ملاهی و مناهی قدم ننهاده کفایت کند ترا مردی که از خبایث طهارت نکند و دست تخیل و توهم بدان نیالاید و باز نگشت فرا نبرد و بدنرا از لوث نجاسات مشتشو و پاک نساخت هیچگاه از مردگان عبرت نگرفتی حزن و اندوه بقلبش راه نیافتی تمامت بهایم و چهارپایان در نزد وی از انسان کامل هدایت یافته و ره سپار تر باشند همی در احجام سماوی و فلکی و حدود اراضی و اقالیم و اجسام تعلیمی نظر دوخته و ترك قرآن مجید کبعت و آنرا پشت سر افکنده خواستی که شریعت رسول باطل سازد و بر علم هیئت اقتصار کرده در مقام انکار قرآن و اضلال قرآن

پس بازگشت بسوی خدایرا از محالات شمرده ستارگان را مؤثر ذاتی دانست و مدبّر تودهٔ خاک انگاشت هر وقت استماع نواهی و اوامر و شنیدن مواعید و انذار زبان حیرت و لسان حیرت در از داشته گوید اِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیْکَ الْقُرْآنَ لَرَادُّکَ اِلَی مَعَادٍ سخریه و استهزا مینمود و براعقیدت آن بود که دنیا جزء دوری و انسان جزء شکوفه و گیاهی نیست بر چیدن بساط وجود را با چیدن گیاه هم آغوش و زمان وفات را با اوان نشئهٔ مقارن داند نور ایمان بر دلش ظلمت و سواد قلبش به بیاض اسلام تبدیل نیافت قفل خاموشی و مهر فراموشی بر زبان خود نهاد پس اسم خدا بر زبانش جاری نگشت پیوسته ضلالت در نفس وی زیادت شد روز خزار امسگر آمد در ازای عمر بصرف لهو و لعب و کبر و نافرمانی در باخت و در سر بازار موسیقی اقامت نمود از عشق سارمانان هدی سرا و نوا کویان قطار بجد جنون رسیده بود پیوسته در محافل نغمات و مجامع انجمان مانند زاهد معتکف کشتی و آن عقیدت آشکار داشتی با انکه شاخهٔ قامتش از زمینی رسته که گیاهش گوارا نباشد و در محلی غیر موافق نشو نموده صورتش از قهر خدا بریان و طلعتش قبیح بود بقسمی که اگر سکان بر منظر زیبای او نظر اندازند بیکبارگی صدا بتباهی بردارند از قذارت نفسش مردم بلاد در اذیت باشند و کثافت صورتش از رخسار آهنگران حکایت کند چنان کاوکشاورزی است که جز نهلوی خود آباد نسازد و جز با قامه طرف باطل سیل ننماید انتهی قاضی شمس الدین ابن خلکان در ترجمت ابن صائغ عین عبارت هورمد عین الدین تاج را بکتاب مطمح الانفس ابن خاقان نسبت نموده و هم میر معاصر صاحب روضات عبارت قاضی را بعینها نقل نموده است و حال این عبارات در آخر کتاب قلائد موجود است علامه مقری نیز همین عبارات در کتاب نفح الطیب از قلائد العقیان نقل نموده بالجمله علامه مقری آورده است که باعث عناد و موجب نفاق ابن خاقان با ابن صائغ از این جهة بود که ابن خاقان پیوسته در مجالس زبان بخود ستائی باز میداشت روزی وی در حوزه اقتراء ابن صائغ بود و از مراتب بزرگی و شئونات خود هم سخن میکرد و از اقسام جواهرات و انواع زیورها وصف مینمود که از فلان امیر اندلس مرا چنان رسید و فلان امیر من چنین داد بیکدفعه فضله سبزی از بینی وی جسته بر شاربش نشست ابن صائغ در دم گفت همانکی از این جواهر آزمردیست که اینک بر شارب تو است وی از عجلت بپای خواست و از آن سپس تخم عداوت وی در زمین دل بکاشت صاحب تاریخ الحکما گوید فتح بن خاقان وقتی نزد ابن صائغ بفرستاد و از نتایج طبعش بخواست که تا زیور جمال کتاب خویش سازد ابن صائغ در آن باب با وی طریق مغالطت مسلوک داشت ابن خاقان از آن معاطلت رنجیده بدان سبب بنحوی که نموده شد در قلائد العقیان وی را بر وجهی قبیح ذکر کرد کیف کان وی در بدایت حال بکتابت و پریشانی روزگار میگذرانید و مدائحی چند در حق امیر ابوبکر صحراوی صاحب سرقسطه بسرود و از وی صلات جوائز فیاز دید امیر را در عقل و کیاست و رای و سیاست ابن صائغ زیاده عقیدت بود چنانکه

ابن صائغ اندلسی

۵۰۷

شرق اندلس بقبضهٔ اقتدار درآورد ابن صائغ را بخواند و شغل جلیل وزارت بوی تفویض نموده ویرا از این جهة مکنتی پدید آمد چندی بدامنوال بگذشت که دست حوادث بنیاد عمر امیر برکند و روزگار زندگانیش بآخر رسید این دار فانی را وداع کرد و ابن صائغ ویرا مرثیت نمود که این یک بیت از انجمله است

وَسَالَنَا مَتَى اللِّقَاءُ فَقُلْنَا حَشْرُ فَلَنَا صَبْرٌ لِلّٰهِ وَشُكْرًا

یعنی چون وی رخت بربست از زمان ملاقات سؤال نمودم گفته شد که در حشر پس زبان بشکر باز داشته بصبری پیشه نمودم امتی در سال پانصد و دوازده چون آملک از دست اسلام بیرون شد و مردم فرنج بر آنسر زمین استیلا یافتند وی بسوی غرب اندلس متواری گشت در پایه سریر و ظل حمایت یحیی بن یوسف بن تاشفین در آمده بمسند وزارت وی مفتخر و مقتدر بود امیر رکن الدین کوید بواسطه حسن سیرت و لطف محاورت وی امور مردم بصلاح پیوست و از دست وی مأمول ایشان بانجام رسید ویرا در نظم اشعار طبعی قادر و غزه باهر بود و از انواع اشعار بسی نظمها سروده اینچند بیت که در مقام تشبیب سروده میکاریم

اسكان نعمان الاراك تيقنوا	بانكم في مربع قلبي سكان
ودوموا على حفظ الوداد فانني	بليتنا باقوام اذا استحفظوا خانوا
سألوا الليل عني اذ ثناني تمامكم	هل اكتحلت لي فيه بالنوم اجفان
وهل خردن السيف برق ثناياكم	فكانت لها الا جفوني اجفان

یعنی ای ساکنین وادی نعمان الاراک یقین باشید که شما در سر نگاه دل من جای کزیده اید البته پیوسته در حفظ دوستی بکوشید چه دیری است که با قوامی مبتلا شده ام که در حفظ دوستی راه خیانت پیمودند حالت من از شب بپرسید از آن هنگام که در دیار شما اقامت کردم آیا مژگانم بسر مه خواب مکحول شده و یا شمشیر آخته برق آسمان شما را جز پلک چشمهای من غلافی هست یا نه قاضی شمس الدین خلکان کوید وقتی یکی از فضلاء مغرب در محروسه حلب این اشعار بر من انشاد کرد و بابن صائغ نسبت نمود پس از زمانی دیر باز این ابیات بعینها در دیوان ابو الغنیان محمد بن حیوس یافتم بسیار در حیرت و شک بماندم و با خود چنان اندیشیدم که شاید شیخ در این اسناد خطا نموده باشد پس از چندی در کتاب مطمح الانفس ظفر یافتم که این اشعار نیز در آنکتاب بابن صائغ منسوب داشته بود کویند وقتی ابن صائغ بر غلامی حبشی دل در باخت و سلطان حسنش را اسیر کشت کاهی آتش محبت را بنکاهی و مائده عشق را بدیداری فرو نمیشاند ناکه وقتی آن غلام بدام اسیری کرفتار و بدست اشرار دچار آمد او را از آن بلد بدیکر جای نقل دادند چون ابن صائغ از ماجری اطلاع یافت و از مقام و سکون و مکان و مأمن وی نشان نخست از روی حزن این چند شعر انشاد کرد

يا شائقي حيث لا استطيع ادكره	ولا اقول غدا اغدو فالقاه

ابن صائغ اندلسی

۵۰۸

امّا النّهار فلیلی ضمّ شملته　　علی الصّباح فاولیه کاخره
اعزّ نفسی یا مال من خرفته　　منها لقائک والایّام تابانه

یعنی ای کسی که مرا در بوته اشتیاق بگداختی نه مرا قدرت است که از چنگ دشمنت بازستانم و نه توان آنکه از قید اسیریت برهانم میگویم فردا دارم تا آنکه بانتظار آن وقت بگذرانم چه شب هجرانت چادر خود بر اطراف صبح درپیچید پس اول روزم بسان آخر آن گشت ونفس را با روزهای دراز و آمالی که ظاهر خود آراسته اند مغرور میسازند که یکی از آن آمال وصل روی تو است با آنکه روزگار امتناع میکند پس از چندی خرفوت آن جوان بوی پیوست وی مانند مردم سوگدار این اشعار بسرود

الا یا رزق والاقدار بحری　　بما شاءت تشاء او لا تشاء
هل انت مطارحی شکوی فقدی　　وادری کیف یحتمل القضاء
یقولون الامور تکون وزرا　　فهذا فقده فمتی اللقاء

حاصل معنی آنکه احکام روزگار بدانگونه که خواهند جاری شوند و امورات بر وفق میل خود واقع گردند چون من بدانچه وضع راضی باشم یا نباشم آیا تو ای تقدیر من مرا بفلاخن تدبیر شکوی دراندازی وحال آنکه من و تو هردو میدانیم که چگونه خود متحمل تبدل وتغییری خود را بدینقول تسلیت کنم که میگویند امورات دنیاوی بر انسان دور زند و انچه گذشته باشد معاودت کند پس اینک زمان فراق و اوان فقد معشوق است آیا در کجا بدیدارش فائز آیم جماعتی روایت کنند که وی امجوبی بود که ابن صائغ بغره بیضا وطلعت زیبا وطره سیاهش دل بسته شور عشق و شراره مجتبش در خاطر جای داده بود و روزگار بی مهر با مقراض آفات رشته عمر آنجوان ببریده از اینعالم رخت ارتحال بربست ابن صائغ بصنعت تعدیل وقت اکناف قمر تعیین نموده و شعر در مخاطبت قمر نظم کرد وصورت آن بر صفحه خاطر بنگاشت و از اسحان موسیقار لحنی بدانوزن انتخاب کرده در شب معهود برای اظهار مقصود بهراهی جماعتی از خلان صفا و اصحاب وفا بر سر تربت آن جوان برفت لحنی قبل از کسوف بنوایی دلسوز و آوائی خاطر دوز این دو شعر سرودن گرفت

شقیقك غیبت فی لحد　　وتشرق یا بدر من بعده
فهلا کسفت فکان الکسوف　　حدادا لبنت علی فقده

یعنی ایماه آسمانی نمی ازروی که در زمین جای داشت بزیر خاک پنهان گشت ایماه چهارده وای بدر تمام آیا چرا پس از سرای وی ضیاء و پرتو افکنی مسکدر و منخسف نشوی چه شایسته است که بر فقد وی بصورتی منکر و نقابی قبیح جلوه کنی پس در ساعت قمر منخسف شد و این مطلب از نوادر غریبه وی آمد و مورخین در ضمن اخبارات عجیبه بنگاشتند و قتی عماد الدوله بن رزهو بر قتل وی تصمیم عزم داده بلکه جازم شد چون آن خبر با ابن صائغ گفتند وخود را در گرداب یاس وغرقاب فنا دید از روی نا امیدی

این دو بیت انشاد نمود

اقول لنفسی حین فاجأها الردی ... فرغت فرارا منه فیری الی یمنی
فری بعضدی بعض الذی تکرهه ... فقد طالما اعددت الفرار الی الاعنی

یعنی چون داهیه موت و عارضه فوت با نفس من مقابل شد با وی گفتم که از رنج سفر و صدمت فرار از تو پیمودم فارغ گشتی پس اینک بجای خود بنشین و بر بعضی از مکاره حمدنمای چه زمانی دیر باز که خود را آماده و مهیا نموده بودی بمکانی امن و مقامی بخطر منزل کزینی الغرض در زمان وزارت یحیی کتاب و اطبا بر فضل و قرب او حسد بردند و بر جلالت و نبالت وی رشک و رزیدند و بکیدت همت کاشته عاقبت در شهر رمضان از سال پانصد و بیست و سه یا بیست و پنج هجری زهری در بادنجان بکار برده بروی بخورانیدند در شهر فاس از دنیا درگذشت و در همان مکان مدفون شد صاحب تاریخ الحکما از قاضی ابومروان حکایت کند من ترتب وی دیدم که نزد ابوبکر بن العربی بود و یکی از شعرا این اشعار در مرثیت وی بسرود

هم رحلوا یوم الخمیس عشیه ... فودعتهم لما استقلوا فودعوا
فلما تولوا ولج النفس معهم ... فقلت ارجعی قالت الی این ارجع
الی جسد ما فیه لحم ولا دم ... وما هو الا اعظم تتقعقع
وعینین قد اعماهما کثرة البکا ... واذن عصت عذالها لیس تسمع

یعنی در عشای روز پنجشنبه ایشان بار سفر ببستند و نفس من ایشان را وداع گفت و ایشان نیز شرط وداع بجای آوردند چون همرهان بابشت کرد و عزیمت رفتن نمودند روح من نیز با ایشان از من روی بگردانید گفتم تا ان ای نفس تو بکجا میروی برگردد گفت آیا بکجا باز گردم بسوی جثه که گوشت و خون او رفته جز استخوانی چند باقی نمانده که در وقت حرکت از یکدیگر جدا شوند یا بجانب آن دو چشم که از بسیاری گریه کور شده اند و یا بسمت گوشی که از زبان نکوهش و سرزنندگان دیگر چیزی نشنوند انتهی و از کلمات حکیمانه آن فیلسوف است که می گفت الاشیاء التی ینتفع بعلمها بعد زمان طویل لا یضیع بذکرها یعنی چیزهائیکه پس از زمان دراز بعلم آنها نفع حاصل آید آنها را بذکر نباید ضایع نمود و هم او گفته است حسن عملک بخیر من الله سبحانه یعنی نیکوئی عمل ترا از خدای سبحانه پنهانی است کتب مصنفه وی بدین تفصیل است شرح کتاب السماع الطبیعی لارسطوطالیس قول علی بعض کتاب الاثار العلویه لارسطوطالیس قول علی بعض کتاب الکون والفساد لارسطوطالیس قول علی بعض المقامات الاخیره من کتاب الحیوان لارسطوطالیس کلام علی بعض کتاب الالفاظ لارسطوطالیس قول فی کرفیه الشرف الطبیعی وماهیته وابتدائه رساله الوداع قول علی رساله الوداع کتاب اتصال العقل بالانسان قول علی القوة الرذعیه فصول یتضمن فی اتصال العقل بالانسان قول علی قوة تدبیر المرضی تعالیق علی کتاب ابی نصر الفارابی فی اضافة الله

ابوالعلاء طبیب

۸۱۰

فصول قلیلة فی سیاسة البدنیة وکیفیة المدن رسالة کتبها الی صدیقه ابی جعفر بن یوسف بعد قدومه الی مصر
تعالیق حکیمیة فی مدة متفرقة جواب لما سئل عن هندسة سید المهندسین وطرفة کلام علی شیئ من کتاب الادویة
المفردة لجالینوس کتاب علی ادویة ابن واقد کتاب اخبار الوالی للراضی کلام فی غایة الانسانیة کلام
فی الامور التی بها یمکن الوقوف علی العقل الفعال کلام فی الاسم والمسمی کلام فی البرهان کلام فی
الاسطقسات کلام فی البحث عن النفس کلام فی المزاج باجة بباء موحده وبعد از الف جیم شده وه
بلغت فرنگ قصبه را گویند بنابر قول شهاب الدین یاقوت حموی در پنج موضع است سرقسطه بفتح سین
وراء وضم قاف وسکون سین ثانی شهریست در ولایت اندلس

ابوالعلاء فارسی طبیب

طبیبی متمیز ومعالجی ماهر بوده بروزگار آل بویه واستقلال آن طبقه علم علم برافراشت ورتبه معالجت پیدا نمود
ودر نزد جمهور خلایق بدان فن شریف مشهور وبصناعت طبیه معروف گشته وهم مرجع بیماران آن ملک آید
چنانکه از ترجمت وی مستفاد میشود آن طبیب کامل علم وعمل طب را دارا وبرهر دو جزء آن دانا بوده بمعالجات
وی عموم ناس را از رجال ونساء اعتماد واعتقادی بی نهایت بود هرچند ازوی در طب تحقیق مطلبی کاشفی
وکتابی وافی مشهور نیست اما نامش در بعضی کتب طبیه مسطور است واقوال او را مصنفین از اطبا بر بیانات
وتحقیقات خود شان شاهد آورده اند وباستاد اجل ابوماهر وعلی بن عیسی مجوسی وابن مندویه اصفهانی
معاصر بوده ودر نزد ملوک آل بویه وامراء ان سلاطین زیاده محترم وبرهمگنان خویش مقدم میزیست
ودر مورد حفظ صحت ومقام معالجت همواره بدو رجوع مینمودند واز تشریفات جمیله وصلات جزیله
او را بهره وریساختند نقل است که آن معالج یگانه در بدایت امر که بمعالجت عموم مرضی اشتغال میورزید بچند
طبابت عسکر در ایام عضد الدوله بوی مرجوع بود واز معالجات بدیعه ومداپر طریفه آثاری عجیب ظاهر مینمود
چنانکه خود گوید وقتی از اوقات بجهة مهمی عضد الدوله لشکری گران از فارس بسمت بغداد حرکت داد
در آن ایام برحسب ریاست اطبا که مرا بود متابعت را ناگزیر بودم ومعالجت را مباشرت داشتم از اسباب اریضی
وسماوی بدانشابه امراض ردیه وحمیات مختلفه دائره وغیرها در آن معسکر زیاد بود که مجال تدبیر وامکان معالجت نبود وهر روزه
جمعی کثیر راه عدم میسپردند از قضایای اتفاقیه یکی از امراء عضد الدوله که حمی لازم ودائری با هم مرکب داشت وهر گاه
حمی دائر با حمی لازم ترکیب میشد صداعی شدید اورا عارض میگشت بدانسان که از شدت وجع آن تاب وتوان
ازوی میرفت باندازه که غشی عارض او میگردید بالاخره معالجت از من خواست ویکچند مشغول علاج گشتم تهر قسمی از اقسام
معالجت وهر گونه از تدابیر صائبه که بکار میبردم هر روزه مرض روی در اشتداد وقوت روی بضعف مینهاد
بحدیکه من از معالجت مایوس ومریض از حیات خویش نومید گشته قوه حرکت از او برفت وسقوط اشتها در وی
پدید آمد روزی از امتداد زمان مرض وشدت وجع آن مریض دلتنگ گشته بر خویش متحتم نمود که مقداری

از شکنج خورده و خود را از آن رنج والم آسوده نماید و همچنین کرد که در خیالش گذشته بود و دیرا از پرستاران تنی چند که مواظب احوال او بودند بدان سرگشوم پی بردند مرا در همان بدان امر اطلاع دادند از خوف آنکه مبادا از موت وی بدنامی دوچارم گردد و مورد مواخذت گردم پدرنگ نبوی آمزیض شتافتم شربتی از دوای معتنی به و بخوراندم حالت قی به دست داد بسیاری از اخلاط فاسده رویه قی کرد و مرا همچنان از صحت وی یاس کلی حاصل بود و گمان داشتم که با چنان ضعف مزاج بعلاوه سستی بدان قوت استعمال کند بجهه وی برئی نخواهد بود از آنروی بهانه امری از جای برخواسته قصد منزل نمودم و یقین داشتم که آنروز را شب نخواهد رسانید چون روز دیگر شد علی الصباح یکی از غلامان دیرا دیدم بحالت انبساط و فرح میآید چون نزدیک رسید سکر من بجای آورد و از صحت خواجه خویش اظهار خرمی و خورسندی نمود مرا تعجب زیادت گشت برخواسته مصاحبت آنغلام منزل مریض رفتم چون نبض بگرفتم و در سر و وی نگریستم هیچ اثری از آثار حمی در وی ندیدم و از صداع شدید که عرضی حمی دائر بود اثری باقی نبود و زیاده از گرسنگی و الم جوع مینالید خرمی بسیاری در علامات صحت وی روی داد گفتم غذائی مقوی از لحوم طیور بجهه وی ترتیب دادند و نیز بعضی از نشسته به مقویه مقرر داشتم که در اوقات مختلفه بنوشد چون یکدو روز بدینمنوال بگذرانید از آن مرض صعب العلاج هیچ اثری بر تن باقی نماند پس مرا معلوم گشت که آن تاثیر و قطع نبود الا از شکنج و هم ابوالعلا گوید از آن بعد در آن لشکرگاه هرکس را که مبتلا بنوبهای رویه مرکبه بود مقدار ذره از آن دوا با بعضی از ادویه تریاقیه ترکیب میکردم پس از نقیه و مداپر بر آنجماعت میخوراندم در بیشتری از امراض آنان که مبتلا بنوبه بودند در شربت اول احتیاج بتکرار پیدا نمی کرد و بدان سبب کروهی کثیر معالجت یافتند و از موت خلاص گشتند جمعی از خاصان عضد الدوله حسن صداقت و معالجاتیکه در آن معسکر از من ظاهر گشته بود در پیشگاه سلطان معرض ظهور و بروز آوردند بحضور خویش احضارم کرد و زیاده از اندازه بنواخت و تشریفی لایق بمن ارزانی داشت و در سلک خواص اطبای خویش منظومم فرمود سپس در امور حفظ صحت و علاج بسوداء بحر تیه پیرو معالجات اطمینان داشت و این قسم معالجت در میان اطبای اروپا در نوبهای مختلفه معمول است و آن جماعت از اطبای ایران که بر سبک و طریقه اطبای اروپا تدریس میکنند در نوبهای مرکبه استعمال مینمایند و فایده زیاد هم دیده اند در تاریخ الحکماء بعضی از کتب سیر آورده اند که آن طبیب حاذق بعد از انقضاء زمان عضد الدوله در حضرت شرف الدوله بن عضد الدوله نیز رتبتی بی نهایت و محرمیتی بسزا داشت ولی از آنروی که شرف الدوله بر خلاف حفظ صحت عمل مینمود و اکثر عمر خویش را در ملاهی و مناهی مصروف میداشت از حضور او دوری میکرد تا آنکه از اوان واکثار شراب شرف الدوله در دکلوئی شبیه بخناق عارض شد اطبای وی معالجت را بترک شراب و فصد دیدند نشنید و همچنان بخوردن شراب اصرار کرد تا یکدفعه راه بلع ضیق پیدا کرد و صوتش ضعیف گردید ابو احمد که از وزرای شرف الدوله بود خلقی مخصوص بجهه ابوالعلاء فرستاده برای معالجت سلطان بخواست و چون طبیب بیالین شرف الدوله حاضر گردید و معلوم کرد که زمان مرض را معالجت گذشته و تدابیر طبیه را فائدتی متصور نیست بهانه اتمسک بان کرده

ابوالعلاء طبیب

که باید جمعی از معارف و مهره اطبا شرف حضور پیدا کنند انگاه باطلاع همدانها فصد شود ملازمان سلطنت تا بخیال آن افتاده که جماعت اطبا را در یک مجلس حاضر نمایند قبل از اجتماع آنها شرف الدوله از صدمت آن مرض صعب العلاج دینار را وداع کرده سفر آخرت پیش گرفت بعضی از معاندین ابوالعلاء او را در آن معالجت متهم ساختند که در علاج تکاسل و عدم تعقل نموده از آنروی از اقامت شیراز دلتنگ گشته بعزم بصره از آنشهر مسافرت اختیار کرده در عرض راه بمرض ریشته که عرق مدنی گویند مبتلا گردیده و هم بدان علت رشته حیات وی منقطع گردیده درگذشت و اینواقعه بعد از وفات شرف الدوله در حدود سنه سیصد و هشتاد هجری اتفاق افتاد مخفی نماند که مرض ریشته از علتهای معروفه است و در کتب اطبای متاخرین بعرق مدنی موسوم است در مبحث اورام در مقام خویش خود مشروحاً ذکر شده است و چون در بعضی از ازمنه سالفه در مدینه طیبه اینمرض شیوع داشته متاخرین از اطبا بدامکان شریف نسبت داده اند و این علت اکثر در اینزمان در لارستان فارس و بصره و خوزستان و نواحی آن بلاد وقوع یابد جماعتی از متقدمین اطبا آنرا حیوانی دانند که در تحت جلد تولید شود فرقه از اطباء شیعه از لیف عصب دانند که فاسد و غلیظ گردد و طبیعت از بابت دفع موذی آنرا شبیه برشته کرده بتدریج دفع نماید و جالینوس معتقدات اطبا را در ماهیت امرض سخیف شمرده و گوید در ماهیت آنمرض امریکه بدان اعتماد توان کرد نیافتم و بیشتر عروض اینمرض در میان سقین و بدین وجهین واقع شود و اسباب تولید آنمرض و معالجات آن در کتب اطبا مشروحاً مضبوط است چون ایراد اسباب و علامات و علاج آن در اینمقام خارج از سیاق ترجمت بنوشتن تمام آن مبادرت نمود و بدینقدر که خالی از فائدتی نبود اکتفا نمود چون شطری از مذاهب اطبای متقدمین را در ماهیت آنمرض مشروحاً در آوردیم برخی از معتقدات اطبای اروپا را نیز در اینمقام مسطور میداریم بدانکه امرض را بزبان فرانسه فیلر دمدین و عرق کینه و سکنال مندوا مرض را تقریباً دو هزار سال است که اطبای اروپا در کتب خود ماهیت و علاجش را ضبط نموده اند و گویند این کرم اندامی دارد مدور و طول او را تا چند مطر و سی قدم بلکه بیشتر دیده اند وضع هیئت آن که خارج از بدن میکرده و چون ابریشمی است که بجهة خیاطت تابیده باشند و چون بطبیعت خود گذارند بعضی از آن بشکل دائره بر خود می پیچد و بعضی دیگر پیچ و خم پیدا مینماید و دو طرف آن از وسط باریکتر است و قریب بانکه خواهد بانمام رسد چون اصول بعضی از نباتات متشعب و پراکنده است باعتقاد بعضی از اطبای اروپا ذنب و بمذهب جماعتی قضیب حیوان است که بدین هیئت طبیعت از بدن دفع کند و اکثر بروز آن در ساقین و رانها و بعضی مواضع دیگر از پاست و نیز در جلد پیشتین و یدین پیدا کرده و در تمام مملکت اروپا تاکنون اینمرض دیده نشده و بیشتر در بعضی از بلاد گرم سیر و بعضی از قطعات آسیا و امریکا وقوع یابد و قومی گفته اند ظن غالب آن است که آن حیوان از خارج داخل بدن میشود و براین مطلب میتوان انکار آورد که چگونه میشود حیوانیکه او را دهان و استخوان سختی که در آن واقع نشود جلد بدن را تواند سوراخ کرده داخل شود و کمن تاذن صاحب که از مشاهیر اطبای اروپا است گفته است که ماهیت آنمرض را چنانکه باید

از روی تحقیق نیافتیم وعقیدت این طبیب در انیاب با جالینوس چنانکه مرقوم افتاد نزدیک است و اختلافی باهم ندارند و نیز از فقرا یکه مسطور داشته اند و شاهدت کرده اند زمان آن از یکماه الی یکسال بلکه بیشتر باشد او پیدا میکند و از عوارض آن اختلالی در بدن پدید نخشته و بتی ظاهر میگردد و دیده شده کای ثمره در جلد ظاهر گشته تجزع فارشی در زیر جلد حرکتی نکند و نمایان شود و وقتی دیگر بر قانون بر روز دل جلد را ورم پدید کرده و چون آنرا آلات و ادوات جراحی بگشایند در وسط موضع دل آنرا متحرک کرده و انیقسم را بدور چوبی باریک یا سیمی از حدید بمنده بتدریج بر دور آن میل پیچیده کشند بیرون آید چون تمام رشته بیرون آید موضع الیتام یابد و موسیو مرن تو در پاریس شخصی را دیده که در سواحل مصر و سایر گرمسیرات رفته بود و این مرض را پیدا کرده معالجت نمود پس از علاج و شاهدات و تجربیات خود را در آن مرض چنین مسطور داشته که آنچه دیدم از جراحت آن رطوبتی شبیه بر کف شیر بیرون می آید و گوید آن رطوبت از آن حیوان که در تحت جلد است خارج میگردد و چون آن رطوبت را در دهن ملاحظه نمایند بسیاری از کرمها بر شکل همان که از جلد خارج میگردد پدید میشود و گفته است تا آن هنگام که آن حیوان تغذیه مینماید و نمو میکند ماده از عضو بیرون می آید سپس که نمو آن باتمام رسید و قطع گردید ماده نیز قطع میگردد و بعضی را ماده در زیر جلد پراکنده است و برآمدگی پیدا نمیکند الا در وقتی که خواهد از وی تولید شود و تخم گذارد در آنوقت یا بصره عارض گردد یا دمل برآورده منفجر شود و نیز آن موضع را چون با دهن دیده ایم بیش از اندازه از جنس خود بیرون آمده گوید زیاده جای تعجب است که طبیعت بچه گونه این کرمها را از بدن بیرون مینماید و الا مزاج انسان را خطری بس عظیم داشت و در این مرض کاهی ورم باندازه زیاد میشود که باعث سقوط اشتها و مورث هزال میگردد انتهی

ابو علی فارسی حسن بن احمد عبد الغفار بن محمد بن سلیمان

از مردم شیراز در طبقه نحاة و زمره محدثین مضبوط است شیخ ابو علی طبرسی در کتاب مجمع البیان در تفسیر کریمه یا ایها الذین امنوا شهادة بینکم اذا حضر احدکم الموت (کوید) هذا کله مأخوذ من کلام ابی علی الفارسی و نا فیک به فارسا فی هذا المیدان نقابا یخبر عن مکنون هذا العلم بواضح البیان

یعنی تمامت این بیانات از مستفرغات کلام ابی علی فارسی است و آن بیانات ترا کافی است چه وی در میدان نحو سواری بی نظیر و عالمی بحر بر است که با سرانگشتان فکرت پرده خفا و نقاب حجاب از روی مستورات آن علم برگیرد قاضی ارجانی خلکان گوید در سال دویست و شصت و شش هجری در شهر فسا که از توابع شیراز است مادر تنگنای رحم بفضای عالم قدم نهاده و همی در آنجا نقیش یافت تا آنکه سنین عمرش باسیصد و هفت هجریه مطابق گشت که هر نهاد و جوهر بنیاد شادی و ابدان داشت که از رنج غربت برگنج علم واقف شود و از رفع علایق برفتح آن باب قادر آید پس شهر بغداد را نصب العین همت ساخت و عنان عزیمت بدانصوب معطوف نموده همی طریق آسمان در نوردید تا آنکه از خجند

ابو علی فارسی

۸۱۴

براحت سکون رسیده بساط تحصیل بگسترانید فنون اعراب وشئون تصریف را از مدرس افادت ومحضر افاضت آبن سراج و
زبرآن وزجاج تکمیل نمود آورده اند که وی در تحقیق نکات ودقایق آن وعلم شریف چندان نقد عمر مصروف داشت که
جمعی از اعیان تلامذه واماثل شاگردان وی چون پایه علم ومایه فضلش میزان معرفت سنجیده مذبی از ابوالعباس مبرد برتر
وفرونتر یافتند واز مدرس افاداتش برخی چون ابن جنی وعلی بن عیسی الربعی بمدارج علمیه ارتقاجسته رتبتی ارجمند یافتند
ابن جوزی در کتاب منتظم گوید که جوهری وتنوخی ازوی استماع حدیث نموده روایت کنند ابن جنی گوید شنیدم از ابو علی
که میگفت من درصد مسئله لغویه راه خطا پیمایم وهیچگاه در یک مسئله قیاسیه بحر فکرم را موج خطا راه نیابد جلال الدین
سیوطی در کتاب طبقات النحاة آورده است که قبل از آنکه ابو علی را در علم عروض نظری واز مصطلحات آن فن خبرتی
باشد ویرا از تخرم متفاعلن سئوال افتاد لختی بفکرت فروشد ودر بحر محفوظات غوص نموده جوابی از قواعد نحویه
انتزاع کرده گفت لا یجوز الابتداء بالساکن چون شرح این سئوال وتبیین این جواب منوط است
بذکر بعضی از مسائل علم عروض لهذا در اینمقام شرحی از مصطلحات آن فن مقدمة پیاوریم سپس بسوی انجام مقصود
گرایم برارباب شعور ودانش مستور نماند که شعر در لغت ادراک معانیست بحدث صائب ودانستن آن بفهم ثاقب
ودر معنی اصطلاحی آن اندک اختلافی است چه بعضی از علماء عروض در مقام تعریف گفته اند که شعر عبارت است
از کلام موزون مقفی وجمعی دیگر قیدی بر آن زیادت نموده گفته اند شعر کلامی است موزون ومقفی که متکلم در نظم آن
کلام قصد شعریت داشته باشد پس تعریف اول بر بعضی از آیات کریمه واحادیث شریفه بنویه که مطابق است
با وزنی از اوزان وبحری از بحور صادق است واز تعریف ثانی موزاناتی که از کلام حق ولسان صدق صادر
شده خارج باشند چنانچه فکرآده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه ادام الله اقباله در رساله که در فن عروض
وقافیه تالیف نموده فرماید که اگر کلمات چندیافت شود که موزون باشد نباید از قبیل شعر شمرد مثل اینکه
در سوره مبارکه بقره است ثم اقررتم وانتم تشهدون ثم انتم هؤلاء تقتلون فریقا منکم من دیارهم تظاهرون علیهم بالاثم والعدوان
بسم الله الرحمن الرحیم موزونست چنانکه نظامی گنجه در اول مخزن الاسرار گوید بسم الله الرحمن الرحیم
است کلید در گنج حکیم وآیه مبارکه ربنا انزل علینا مائدة نیز موزون است چنانکه مولوی رومی علیه الرحمه
در مثنوی گوید

ربنا انزل علینا مائده ماند از آسمان شد عائده

اگرچه این شعر در نسخ مثنوی مختلف است وایکونه کلمات موزون گاهی در محاورات وخطب جاری میشود مثل آنکه
وقتی حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه وآله برای تمثیلی فرمودند کفی بالاسلام والشیب ناهیا
ابوبکر عرض کرد شاعری گفته کفی الشیب والاسلام للمرء ناهیا اشهد انک رسول الله وایکه وقتی دیگر فرمود
انا النبی لا کذب انا ابن عبد المطلب بدون قصد وروید شعری بوده است انتهی بالجمله شعر مرکب است
از اجزاء وارکان آن اجزا عبارت است از حروف متحرک وساکن که باهم ترکیب شوند وآن منقسم بر دو نوع است

ابو علی فارسی

اول سبب دویم وتد چه اجزاء یا مرکب از دو حرف باشند و یا سه حرف زیرا که مکبر از دو حرف ترکیب متحرک تخرد و زاید از سه حرف ترکیب دو دو یا سه سه متحرک شود پس مؤلف دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد گویند و هریک از اینها نیز بر دو قسمند چه حرف اول از هر ترکیبی ساکن نتواند بود و حرف دویم از سبب اگر متحرک باشد آنرکب را سبب ثقیل و اگر ساکن باشد سبب خفیف گویند و اگر حرف دویم از وتد متحرک باشد و پیش ساکن آن مرکب را وتد مجموع و عکس آنرا وتد مفروق گویند و دو حرف ساکن اجتماع نیابد و هم سه حرف متوالی متحرک نتواند بود زیرا که در صورت اتصال آن سبب دیا وتدی دیگر توالی و تتابع حرکاتی که موجب ثقل است شود اما ارکان مرکب شوند از سبب و وتد و کاه خماسی است یعنی مرکب از سبب و دو وتدی مانند فعولن و فاعلن و کاه سباعی یعنی مرکب از دو سبب و وتدی چون مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن و مفاعیلن و متفاعلن و مفعولات و این هشت رکن را اصول و مغیرات از اینها را فروع گویند پس اگر این ارکان چند بار باعتدال تکرار یابند وزن مصراعی حاصل شود و از دو یا چند مصراع وزن بیتی و از ابیات قصیده و یا غزلی و یا مستطرد و یا قطعه و یا رباعی منظوم آید و در کمیت هر یک از این کارزار و بار یا سه بار یا چهار بار تکرار تواند شد که بهر ترکیب از چهار رکن تا شش رکن و یا هشت رکن باشد علمای این فن رکن اول از مصراع اول را صدر و رکن آخر از همان مصراع عروض و رکن اول از مصراع دوم را ابتداء و رکن آخر از آن مصراع را ضرب و باقی ارکان را حشو خوانند و هر گونه تغییر که در اصول شعر در آید آنرا زحاف نامند و زحاف بر دو گونه است یکی مفرد و دیگری مرکب مفرد آن است که در یک رکن جز یکنوع تغییر نباشد و مرکب آن است که در رکنی زیادت از یکنوع تغییر حاصل شود و تغییر مفرد یا نقص باشد و یا زیاده اما تغییر مفرد یا بنقص حرکت و یا باسقاط حرف است و آن بر دو نوع است یا عام است یعنی آن رکن در هر موضع چه در ابتداء و عروض و چه در غیر آنها واقع شود آن تغییر در آن رکن ممکن باشد و یا خاص است یعنی تغییر در آن رکن موقوف است بوقوع همان رکن در اول و یا آخر مصراع بهر حال زحاف از چهار قسم بیرون نیست چه آن یا در سبب خفیف واقع است و یا در سبب ثقیل و یا در وتد مجموع و یا در وتد مفروق اول زحافاتی که در سبب خفیف صورت وقوع یابد یا عام است یا خاص اما تغییر عام اسقاط حرف ساکن است از سبب خفیف پس اگر در حرف دویم واقع شود آنرا خبن در رکن را مخبون خوانند چنانکه الف فاعلاتن و سین مستفعلن را بیفکنند فعلاتن و متفعلن شود و اگر در حرف چهارم باشد آن رکن را مطوی گویند چنانکه مستفعلن فاء را بیفکنند مستعلن شود و چون آن لفظ خود مستعمل نیست مفتعلن بجای او نهند و واو مفعولات را بیفکنند مفعلات شده فعالاتش نقل کنند و اگر در حرف پنجم از رکن باشد آنرا مقبوض خوانند چون فعولن و مفاعیلن که نون و یا بیفتد فعول بضم لام و مفاعلن شوند و اگر در حرف هفتم واقع شود آن رکن مکفوف باشد چون فاعلاتن که نونش ساقط نموده فاعلات بضم التا خوانند اما تغییری که منحصر بر کن آخر مصراع است بر دو گونه باشد اول اکه ساکن سبب خفیف ساقط و متحرکش را ساکن کنند و رکن را مقصور خوانند چنانکه نون از مفاعیلن و فعولن بیفکنند و لام را ساکن کنند مفاعیل و فعول شوند دویم اکه سبب خفیف را

ابوعلی فارسی

از آخر رکن بیندازند پس رکن را محذوف گویند مثل فاعلاتن وفعولن که بعد از اسقاط سبب از آخرانها فاعلا و فعو شوند فاعلن وفعل برجای آنها نهند دویم زحافات واقعه در سبب ثقیل و آن از یکنوع زیادت نباشد و در عداد زحافات عامه معدود است گاه باشد که متحرک دویم از سبب ثقیل را ساکن نمایند پس هرگاه آن متحرک حرف دویم از رکن آخر باشد آنرا مضمر گویند چنانکه تای متفاعلن را ساکن نموده متفاعلن بسکون تا شده بنحوی مستفعلن نقلش یابند و اگر حرف پنجم باشد آن رکن را مقصوب خوانند مثل انکه لام مفاعلتن را ساکن کرده مفاعیلن بجای آن بگذارند سیم زحافاتی که در وتد مجموع حاصل شود بر دو نوع است اول مخصوص صدر و ابتدا دویم مخصوص عروض وضرب اما انکه خاص باوایل مصراع است عبارت از ساقط کردن حرف متحرک اول از وتد مجموع است پس اسقاط را خرم بجاء معجمه وراء مهمله در رکن را مخروم گویند و آنرا برحسب عروض اعتبارات اسامی دیگر نهاده اند مثلاً هرگاه خرم در رکن خماسی سالم باشد آنرا اثلم گویند چنانکه تای فعولن را ساقط کرده عولن شود و فعلن بسکون عین بجای او نهند و اگر در سباعی سالم مجرد از فاصله باشد آنرا اخرم خوانند چنانکه میم مفاعیلن را بیفکنند فاعیلن شود و مفعولن برجای او بگذارند و هرگاه در سباعی مشتمل بر فاصله باشد رکن را اعضب گویند مثل مفاعلتن که بعد از اسقاط میم فاعلتن گردد و مفتعلن برجای او بگذارند سید عطاء الله مشهدی در بدایع الصنایع و رضی الدین محمد در کتاب مطلع و دیگران بر اقسام خرم مزیدی آورده اند و تمامت آنها را از زحافات مفرده شمرده اند سلطان المحققین خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه در کتاب معیار الاشعار اقسام خرم را در این سه قسم منحصر داند و باقی آنها را از زحافات مرکبه معدود دارد و ما نیز در اینمقام متابعت وی از دست ندهیم و بدانچه فرموده مزیدی نیاوریم اما انچه خاص باواخر ارکان است دو نوع باشد اول انکه ساکن وتد مجموع را افکنده متحرکش را ساکن کنند و آنرا مقطوع خوانند چنانکه در مستفعلن ومتفاعلن نون ساقط کنند مستفعل ومتفاعل بسکون لام شوند پس فعولن وفعلاتن بجای آنها نهند دویم بحرف متحرک وتد مجموع را حذف کنند آنرا مشعث خوانند چنانکه در فاعلاتن لام را بیندازند فاعاتن شود و یا عین را ساقط ساخته فالاتن کردد و مفعولن بجای او بگذارند چهارم در زحافات وتد مفروق و آن یکنوع پیش نیست و خاص باشد بوقوع وتد در آخر رکن پس اگر متحرک دویم از وتد مفروق را بیفکنند تا دو ساکن ملاقات کنند آنرا موقوف خوانند چنانکه در مفعولات نضم التاء تا را ساکن کنند مفعولات بسکون شود و مفعولان بر محل آن نهند و هرگاه متحرک دویم از وتد ساقط کنند رکن را مکسوف خوانند چنانکه تاء مفعولات ساقط و مفعولن بجای او ثابت دارند و گاه تمامت وتد مفروق از آخر رکن بردارند و آنرا اصلم خوانند چنانکه در مفعولات که بعد از اسقاط وتد معفو شود و فعلن بجای آن نهند اما تغییر بزیادت بر دو قسم است اول خاص باول مصراع دویم مخصوص بآخر مصراع است پس آن زیادت که در اول مصراع باشد آنرا خرم بخا و راء معجمتین خوانند و آن عبارتست از زیادت چیزی در اول بیت که در معنی معتبر و در لفظ غیر معتبر باشد چون وجود آن و ترا افزون کند در تقطیع بیت آنرا اعتبار نکنند تا وزن درست آید و زاید اغلب یک حرف

و یا دو حرف باشد مانند واو عاطفه و لام استفهامیه محقق طوسی در معیار الاشعار فرموده که مناقیش کلمه مرکبه از چهار حرف است مثل این شعر که منسوب بحضرت علی بن ابیطالب علیه السلام است

اشدد حیازیمک للموت فان الموت لاقیکا ولا تجزع من الموت اذا حل بواديکا

که کلمه اشد در این بیت زیادتست و هم او فرماید که این تغییر را با رکان و اجزاء هیچ تعلق نباشد پس اولی انکه این تغییر را از احوال ابیات شمرند نه از احوال ارکان آملی در کتاب نفایس الفنون آورده است که علمای عروض تا هفت حرف زیادت روا داشته اند کیف کان اما انکه خاص باواخر مصراع است دو نوع باشد اول انکه بحرف ساکن در آخر رکن زیادت کنند پس اگر در آخر آن رکن سببی خفیف بود رکن را متبع خوانند چنانکه در فاعلاتن الف زیادت کنند فاعلاتان شود در اینصورت بعضی تا و الف بدو یا تبدیل نموده فاعلیتان تشدید و ادغام خوانند و اگر وتدی مجموع باشد مذال گویند چنانکه مستفعلن را مستفعلان خوانند دویم انکه سببی خفیف زیادت کنند و رکن را مرفل خوانند چنانکه در آخر مستفعل الف و تا زیاد نموده مستفعلن شود گویند هر رکن که در آخر آن زیادت ممکن بود و این خالی آنرا معری خوانند و رکنی که حرم در آن ممکن و از آن سالم باشد آنرا موفور گویند برصرافان الفاظ و نقادان معانی پوشیده نماند که ابو علی فارسی در باب سؤال از حرم داده است بجهاتی چند از ساحت قبول مردود و از طریق اعتدال خارج است اما اولا انکه برحسب بیان سابق حرم اسقاط حرف اول از وتد مجموع است که در اول رکن واقع شده باشد و این خود واضح است که متفاعلن مشتمل است بر دو سبب که اول از آنها ثقیل و ثانی خفیف و وتدی که در آخر آن رکن واقع است اما ثانیا انکه بر فرض تسلیم اسقاط حرف اول ابتداء بساکن نشود چه ما بعد حرف اول که تاء است مفتوح است و هم حمل کلام ابو علی بر خلاف مرکب نتوان نمود چه سؤال از حرم است و آن از زحافات مفرده میباشد و زحافات مرکبه هر یک بلقبی دیگر معروفند که ذکر هر یک از مقصود بیرون است گویند پس در تحصیل آن فن بکوشید و حظی وافر حاصل داشت چنانکه از ابو القاسم بن احمد اندلسی روایت شده که گفت در مجلس ابو علی حاضر بودم که شعرا را گفتگو بمیان آمد وی گفت با انکه مرا در تحقیق علومی که هیئت شعری را منزله ماده اند زیاده بصیرت و خبرت است هیچگاه خاطرم در نظم کلمات و کشف اشعار با من موافقت ننماید و از آن روی شعار را رشک و غبطه برم مردی از آن جماعت پرسید آیا هرگز شعری پرداخته باشی ابو علی گفت بیاد ندارم تاکنون نظم اشعار اقتدار یافته باشم جز این سه شعر که در صفت پیری و سپیدی موی گفته ام

خضبت الشیب لما کان عیبا وخضبت الشیب فی ازریابا
ولم اخضب مخافة فضیحة ولا عیبا خشیت ولا عقابا
ولکن الشیب بدا ذمیما فصیرت الخضاب له عقابا

حاصل معنی انکه چون سپیدی موی عیبی ظاهر بود بحجاب رنگش مستور داشتم اگرچه خضاب خود عیبی دیگر است

ولی بمیزان دانش اولویت آنراست وخطاب سوی نه ازجهة ترس هجران دوستان وعیب جوئی وسرزنش
مردمان بوده بلکه چون سپیدی سوی باهیاتی نامیده آشکار گشت بعقوبت رنجش گرفتار نمودم گویند ابو علی
از بغداد عزیمت بلاد شام نموده چندی در اقطار المملکت و نقاط آن ولایت گردید تا آنکه در سال سیصد وچهل و
یک هجری بشهر حلب که در آنزمان از فر سلطنت سیف الدولة بن حمدان فروغی تمام داشت درآمد وچندگاه
در ظل عاطفت آن سلطان برنیست واورا ابو الطیب متنبی مباحثاتی بمیان آمد که تمامت آنهارا در شرح
حال متنبی نگارش دهیم پس قصد فارس نموده درحلت بدانجا گشید ودر ک فیض حضور عضد الدولة دیلمی
فایز گشت گویند وی چندان بمزید مکانت و عاطفت مخصوص آمد که وقتی عضد الدولة در حق وی
بدین عبارت لب گشود اَنَا عَبْدٌ مِنْ عَبِيدِ اَبُوعَلِيّ الْفَسَوِيِّ النَّحْوِيِّ آورده اند که ابو علی کتاب ایضاح را
در علم نحو باسم عضد الدولة تالیف کرد و در آن بارگاهش جلوه ظهور نبخشید چون عضد الدولة آن کتاب
مطالعت نمود باکمال استخفاف وحقارت روی بابو علی داشت وگفت یا شیخ ازاین کتاب چیزیی
بر معلوم تم زیادت نساختی همانا اطفال دبستان را درخور است ابو علی بعرق انفعال مستغرق شده
وراه منزل پیش گرفت پس همت در تالیف کتاب تکملة که در علم تصریف است صرف کرد بعد از انجام تقدیم
حضور عضد الدولة داشت چون عضد الدولة لختی از آن کتاب برخواند گفت گوئی شیخ از کلمات با درخشم
شده و بتالیف کتابی پرداخت که نه خود برفهم آن قادر و نه مارا ادراک آن ممکن است آورده اند
روزی ابو علی با عضد الدولة بعزم تفرج درمیدان شیراز سیاحت میکردند عضد الدولة گفت ای شیخ
در مثل قَامَ الْقَوْمُ اِلَّا زَيْدًا ناصب مستثنی چیست وازچه روی بنصبش خوانی گفت اَسْتَثْنِی تقدیر کنم
و زیداً را مفعول آن محذوف دانم عضد الدولة گفت چه باعث است که نمیتوانی تقدیر کنی و زید را مرفوع
و فاعل آن فعل ندانی ابو علی سخت در فکرت شد گفت هٰذَا الْجَوَابُ مِنْ بَدِيهَةٍ چون بمنزل باز گردم
جواب شایان بموقف عرض برسانم قاضی احمد بن خلکان گوید چون بمنزل خود عود نمود براثبات وجهی
خویش کلامی پرداخت عضد الدولة را زیاده پسند افتاد ولی شیخ ابو علی را در کتاب ایضاح عقیدتی
دیگر است گوید که در اینصورت نصب مستثنی بفعل مقدم است بتقویت الا پوشیده نماند که علما را در ناصب
این مستثنی هشت قول است که شرح تمامت آنها در مظان خود مضبوط است و آنچه را که ابو علی
گفته است یکی از اقوال آن مسئله است جلال الدین سیوطی آورده است چون عضد الدولة بر ابی دلف
بنی عم خویش عز الدولة بختیار بن معز الدولة بسمت بغداد تصمیم عزم نمود ابو علی بروی درآمد عضد الدولة گفت
آیا ترا در ملازمت ومصاحبت چه رای باشد ابو علی گفت اَنَا مِنْ رِجَالِ الدُّعَاءِ لَا مِنْ رِجَالِ
اللِّقَاءِ فَحَازَ اللّٰهُ لِلْمَلِكِ فِي عَزِيمَتِهِ وَاَنْجَحَ قَصْدَهُ فِي نَهْضَتِهِ وَجَعَلَ الْعَافِيَةَ زَادَهُ وَالظَّفَرَ
مَحْبَاهُ وَالْمَلَائِكَةَ اَنْصَارَهُ یعنی من از مردان دعایم نه از مردان دیدار خداوند

ملکرا اسباب عزم جمع دارد و بر مقصود حرکت و قیامش بر ساند و عافیت را توشه و پرورنی را روبا رو و ملائکه را یاور و معین وی کناد پس این دو شعر انشاد نمود

وَدَّعْتُهُ حَيْثُ لَا تُودِعُهُ نَفْسٌ وَلٰكِنْ بِسِرِّ مَعَهُ
ثُمَّ تَوَلَّيْتُ وَفِي الْفُؤَادِ لَهُ ضِيقُ مَحِلٍّ وَفِي الدُّمُوعِ سَعَهُ

یعنی وداع کردم او را در آن مقام که هیچ نفسی دست از وی ندارد ولی نفس با وی بسفر میرود و پس بازگشت کند در حالتی که در دل جایش تنگ و در سر شک چشم مکانش وسیع است عضد الدوله گفت خدا برکت و زیادت کند ترا چه مرا بحسن طاعت تو اعتماد و بصافی ضمیرت یقین است القصه ابو علی را در مسائل نحویه و قوانین صرفیه اقوالی خاص و عقائدی مخصوص است از آنجمله در مسائل مرین که از غصون اشتقاق است رائی منفرد داشت پس ناچار لختی از آن باب سخن کنیم پوشیده نماند که مرین در لغت عود و الفت دادن کسی است بر چیزی و علمای تصریف این باب را وضع نموده اند برای انکه متعلمین و مشتغلین آن فن را بر قواعد ممهده و قوانین مقرره آن علم رجوع دهند تا مئونت آنها را در خزانه خاطر متمکن و برقرار سازند علما را در جزئیات مسائل آن علم اختلافات که منشا و منبای تمامت آنها از اختلافی است که در بیان معنی این عبارت نموده اند ابن من کذا مثل کذا ایک ما بعون الله نخست باصل و منشا اختلاف پرداخته پس بموارد اختلافات اشارت کنیم بباید دانست که آن کلام بدان ماند که با صائغی گوئی از این شوشه طلا مانند این انگشتری بساز پس جمهور علمای اشتقاق بر آنند اصول کلمات که بمنزله فلزند بر جای خود باید گذارد و صور حالیه آنها را تغییر داد و انچه را که قیاس صرفی و قواعد زرگری اقتضا کند چنان باید نمود از حذف و اثبات و قلب و هرگاه از اصل چیزی حذف شده باشد چه بر قانون قیاس و چه بر خلاف آن در فرع اعتبار نکنند ابو علی فارسی را عقیدت بر آن است که اگر از اصل چیزی بقیاس صرفی حذف شده باشد در فرع نیز باید حذف نمود و اگر بدون موجب از اصل حذف شده بود در فرع حذف نبایست کردن برخی دیگر از علمای تصریف گویند آنچه از اصل حذف شده بود چه بر وفق قیاس صرفی و چه خارج از قیاس باید در فرع نیز حذف نمود مثلاً هرگاه از کلمه دعا صیغتی بر وزن اسم اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور که محذوف از اصل را در فرع اعتبار نکنند چه بر وفق قیاس و چه خارج از قیاس و بنا بر مذهب ابو علی که محذوف بر خلاف قیاس را در فرع اعتبار نمایند دُعو میشود چه اسم در اصل سمو بوده است حذف لام الفعل و اسکان عین و ازدیاد همزه جمله بر خلاف قیاس صرفیست اما بنا بر مذهب دیگران که تغییر اصل را مطلقا در فرع روا دارند گویند اُدْعُو و هرگاه از ضرب بر وزن مقول اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور مضروب باشد و بنا بر مذهب ابو علی و دیگران مَضْوُوب است چه عین الفعل از اصل بقیاس حذف شده است و در فرع نیز حذف نمایند و هم علما را در اینباب اختلافی دیگر است چه برخی را عقیدت بر آن است که جائز نباشد لفظی را بر هیئتی بنا کنند که آن ماده را در کلام بآن هیئت معنی نباشد

مثلاً از ضرب بروزن شریف صیغتی نتوان بنا کرد چه ضریب در کلام عرب موضوع از برای معنی نیست سیبویه گوید از لفظ عربی بزنیتی که در کلام عرب ثابت باشد توان بنا کردن پس از ضرب مثلاً صیغتی بروزن جعفر و شرنبث بنا کنند و گویند ضرب و ضریب اگرچه آن دو صیغت را در کلام عرب معنی نباشد و لی مقصود که ریاضت نفس و امتحان فهم طالب است حاصل باشد اما از ضرب بروزن جالینوس و فیثاغورس که غیر اوزان عرب اند نتوان نمود ابوالحسن اخفش را گمان آن است که از مواد کلمات عرب بر اوزان غیر عربی نیز صیغتی توان بنا کردن مثلاً از ماده ضرب بروزن جالینوس بنا کرده گوئیم ضاد یُوب یا ضاد یُوب و علماء را اتفاق است بر آنکه دو صیغه اصل و فرع ناچار باید از هم در هیئات متخالف باشند پس از ضرب بروزن جالینوس توان صیغتی بنا نمودن بالجمله وقتی از ابوعلی سئوال افتاد که از اَوَلَق چگونه صیغتی بروزن ماشاء الله بنا کنی ابوعلی بدیهه گفت ما اَوَلَق الا لاق مستور ماند که این جواب مبنی است بر آنکه اولق بروزن فوعل و واو زاید باشد نه بروزن افعل پس الق بروزن شاء باشد و اینکه الله مشتق از اَلَهَ و اصل آن الاله باشد نقل حرکت همزه بسوی لام تعریف و حذف همزه و ادغام لام در لام بنا بر مذهب ابوعلی تمامت آنها از قیاس صرفی خارج است پس بملاحظت این اصل گفته الا لاق بروزن الله است گویند روزی ابوعلی با ابن خالویه گفت از آءة که اسم درختی است صیغتی بروزن مسمار بنا نمای ابن خالویه سر بجیب فکرت فرو برده در حیرت بماند چه ویرا گمان آن بود که مسطار بروزن مفعال و مشتق از سطر است و ندانست که آن اسم معمول از استطار یستطیر است ابوعلی گفت مستآءة چه آءة در اصل اَوْءَة بوده است برای آنکه سیبویه گوید هرگاه در عین الفعل کلمه الف واقع شود و ندانیم که اصل آن واو بوده است یا یاء چون اجوف واوی در کلمات عرب اکثر است بواو حمل نمائیم پس از آءة صیغتی بوزن مستفعل بنا کنند گویند مستآوَءة واو متحرک ماقبل مفتوح منقلب بالف شود و تا بدان قیاس که در مسطار حذف شده بود حذف کردند مستآءة شد و مسطار لغت روم اسم شراب است گویند بجهة خفتی که در آن است بدین نامش بخواندند آوردهاند که ویرا باعتزال متهم ساختند و نود و اند سال عمر یافت عاقبت در سنه سیصد و هفتاد و هفت هجریه در شهر بغداد از دنیا کناره گرفت و روی بآخرت نمود در مقبره شونیزیه بزیر خاک مستور آمد قاضی احمد بن خلکان گوید که در سال ششصد و چهل و هشت هجری در شهر قاهره مسکن داشتم شبی در عالم رویا دیدم که گویا بمسجد قلیوب که قصبه ایست نزدیک بقاهره بیرون رفتم که ناگاه در روضهٔ در آمدم که از حسن بنا و محکمی بنیاد آن زیاده در شگفت شدم و آن عمارتی بس قدیم بود پس سه نفر دیدم که در آن روضه بهیه مجاور و مقیم بودند روی با ایشان داشته گفتم که این بنای عالی از آن کیست جوابی نگفتند پس مردی از ایشان گفت ابوعلی فارسی چندین سال مجاور این مشهد شریف بود و ما در حدیث وی شریک بودیم پس گفت ویرا با تمامت آن کمالات و فضائل اشعاری است که بجزالت لفظ و طراوت معنی موصوف گفتم پاره دارم که ویرا بدین صفت که توگفتی

شعری باشد گفت اینک گوش فراده تا از اشعار وی انشاد کنم پس آواز برداشته و سه بیت چنان بسرود که گویا
هنوز لذت آن آواز در سمع من جای دارد و چون از خواب بیدار شدم جز این یک شعر از آخر آن ابیات در خزانه
خاطرم جای نداشت و آن شعر این است

النّاس فی الخیر الایرضون من احد فکیف ظنّک بیموا الشّر او سامُوا

حاصل معنی انکه مردمان در وقت رسیدن خیر از کسی رضا و خوشنود نباشند پس چگونه گمان کنی در زمانیکه شر تکلیف شوند

و این مصنفات بسیار است و از آن جمله است

کتاب تذکره و کتاب مقصور ممدود کتاب ایضاح در نحو کتاب تکمله در صرف کتاب حجه در قرائات
کتاب اغفال در معانی که زجاج از آنها غفلت کرده کتاب عوامل کتاب مسائل المجلسیات کتاب
مسائل البغدادیات کتاب مسائل الشیرازیات کتاب مسائل المجلیات کتاب المقصورات
کتاب مسائل العسکریه کتاب البصریه کتاب مسائل العسکریات کتاب مسائل الکرمانیات

کتاب در ابیات عرب و تعلیقه بر کتاب سیبویه

ابوالحسن بن محمد الطباطبائی

سیدی است جلیل الشان عالی عظیم المکان فاضلی فصیح البیان و از حکمای بیمانند زمان و صاحب زهد و تقوی است
اسوه اصحاب قدس و نهی کمالات صوری و معنویش بیش از اندازه تحریر فضایل ظاهری و باطنیش زیاده از حد
تقریر مرجع طلاب و مدققین و ملجا محققین است بطیبت خلق و رتبت خلق که او راست هر کس روزی خدمتش را درک کرد
دیگر اراده دنیش را ترک نکوید و غیر از زاده و سعیش را نپوید او راست همتی عالی و طبعی متعالی چنانچه همیشه در خیالش تحصیل
مالی نگذشته و آمانی و آمالی نداشته بمضمون القنوع مانع و الحریص آئیس للحرمان پای مناعت در دامن قناعت
کشیده و تمنا از آستانها و پیکانه نکرده با انکه بیشتری از ارکان ملت و رجال دولتش الفت است بقدر ذره از وجودش
کلفت بر کسی وارد و نیاید و طبعی دارد شخصش از تجاری پدید نگردد و مجلسش مرجع خاص و عام و مدرسش مجمع فضلای
ایام است اکنون که سال هزار و دویست و نود و چهار هجری است در دار الخلافه طهران بتدریس علوم حکمیه مشغول
هر روزه در حوزه ایشان بجهة تلمذ گروهی از طلاب و فضلا گرد آیند و استفاده خدمتش را مغتنم شمارند تلامیذ
انتخاب که بیشتر اهل فضل و تقوی هستند در حضرت ایشان همواره مواظب تحصیل علوم الهی و طبیعی و ریاضی را اهتمام
تکمیلند زیاده از حد طلاب را در خدمتش از علوم بهره و فایده پیدا کرده و اشعاریکه در بدایت حال گفته اند بقدریست
فصیح و ملیح است که طبعا را آن رویه و فضلا را آن بجه کمتر دست دهد تخلص ایشان در شعر حلوه و در بعضی
تذکره ها هم اشعار ایشان ضبط است چون مولد و منشا و کلیه شرح حال خود را بتفصیل نوشته و خدمت فکر اده
دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه فرستاده اند همان بعینه نقل میشود و بیننده حالات ایشان معلوم میکردد

و آن این است

میرزا ابوالحسن حکیم

۵۲۲

شرح حالات این اهل السادات ابوالحسن بن سید محمد الطباطبائی براین طریق است مرحوم والدم که در علم طب ماهر بود و در فنون شاعری قادر چنانچه مرحوم فاضل خان گروسی در انجمن خاقان که احوال شعرای متاخرین از معاصرین خود را مینویسد شرح حال او را که متخلص بمظهر است بطریق اختصار نوشته است در اول جوانی از راه قندهار و کابل بجیدرآباد دکن رفت میرزا ابراهیم شاه که وزیر میر غلامعلی خان بود او را بمصاهرت اختیار کرده دختر خود را که خواهر میرزا اسمعیل شاه بود باز دواج او درآورد و رفته رفته در حضرت میر غلامعلیخان منزلتی پیدا کرد وقتی بضرورت خواستند سفیری بهندوستان بفرستند او را برگزیدند و بکلکته نزد فرمانفرمای هندوستان بسفارت فرستادند سرجان مالکم انگلیس در تاریخ سیاحت ایران کیفیت ملاقات او را در هندوستان و استعلام کردن احوال سلاطین صفویه را از او و نوشتن وی رساله در اینباب نوشته است پس از بازگشتن از مأموریت چون مساعی جمیله از او مذکور بود بعضی در حق او چنانچه رسم است حسد بردند و بعضی چیزهای خلاف واقع امیر را در حق او بی میل کردند بحدی که میل امیر را دانست ترک آن مملکت کرده عیال و خانه که داشت بهمان حالت گذاشته متوجه احمدآباد گجرات شد و در احمدآباد بشغول تجارت از این وضع و حالت نیز قوامی گرفت چندی گذشت که بر امیر سند صداقت و راستی او انکشاف پذیرفت و غدر بدخواهان آشکار شد کاغذها نوشتند و معذرتها خواستند و اصرار کردند در معاودت قبول نکرد و جوابهای خشن نوشت من در احمدآباد گجرات در ذیقعده سنه هزار و دویست و شصت متولد شدم مدتی بهمین حالت در احمدآباد زندگانی کرد بعد اسبابی فراهم آمد که از احمدآباد بمبئی آمد چندیکه در آنجا ماند اقارب اصفهان و زواره خاصه مرحوم عمو که مردی فاضل و دانا بود و معایب درنگ هندوستان و محاسن توقف ایران را نوشتند و آدم مخصوصی را از اقارب بجهة اینکار فرستادند والده قبول کرده متوجه اصفهان شد زمان توقفش در سند و هندوستان سی و شش سال بود چون اکثر اقارب در اهوستان و زواره که از مضافات اصفهانست متوطن بودند هم در زواره خانه و علاقه مهیا کرد و هم در اصفهان گاهی در زواره متوقف بود و گاهی در اصفهان من در ابتدای ورود باصفهان هفت ساله بودم شش و هفت سال پس از آمدن از هند پدر حیات داشت پس او بناخوشی و با در زواره در گذشت من چون بمرتبه بلوغ رسیدم که توانم خود را حفظ و حراست کنم و غمخوار و پرستار درستی نیز نداشتم از مسافرت هندوستان انچه پدر انداخته بود و از او مختلف شد بتلف رفت و کار من بپریشانی کشید چون این سلسله از قدیم الایام اکثر از اهل علم و فضل بوده اند چنانچه صاحب وسایل شیخ حرعاملی رحمه الله در وسایل جد اعلای مرا که میرزا رفیع الدین محمد معروف بنائینی است و صاحب تصانیف بسیار است که از آنجمله حواشی بر اصول کافی است و الان بقعه او در تخت فولاد اصفهان مزار عام و خاص است در عداد مشایخ اجازه خود میشمارد و من احوال این گذشتگان از اقارب میشنیدم با این پریشانی شوق تحصیل در من پیدا شد بامدم اسباب باصفهان رفتم و در مدرسه معروف بکاسه گران حجره گرفته مشغول شدم تا آنکه از مقدمات باعتقاد خودم فراغتی حاصل شد چون فطرتها در میل علوم مختلف است خاطر من میل بعلوم عقلیه کرد

میرزا ابوالحسن حکیم

در تحصیل فنون علم معقول از الهی و طبیعی و ریاضی اوقاتی صرف کردم خاصه الهی و طبیعی که در ایران متداول است سیما الهی با آنکه اول جوانی رفیق دوست بودم و دوست کبیر و صحبت ادبا و شعرا و ظرفا را خوش داشتم و با همگان معاشرتی تمام و کاهکاه محب و راشت و مجالست با شعرا شعری میگفتم تا وقتی که مرا از طرز سخن آگهی حاصل شد و خوب و بد شعر میزدادم و دانستم که شعر خوب گفتن با آنکه چندان فائده ندارد و مشکل است تشریح متوسط و پست هیچ از این خیال منصرف نشدم بس طور عجب لازم ایام شباب است و همه دانند که اینکونه معاشرتها مانع همه چیز است خاصه تحصیل من از تحصیل خود را باز نداشتم و همواره اخلاص وقت بجهة اینکار میکردم تا آنکه دیدم از استادان حاضر مرا چندان منفعتی نیست ترک درس خواندن کرده بمشغول مطالعه و مباحثه شدم و آنی نیاسودم و اتفاق چنین افتاد که اکثر طلاب دقیق بافهم من در اینکار مرا وده میکردند و با ایشان اهمال مطالب و مداهنه ممکن نبود اینمعنی مرا بر آن داشت که در اینکار که باعتقاد بعضی باطل است بعقیده خود بحثی بپیچا صل کوشش منع کردم و حظی وافر بردم مدتی در اصفهان بهمین شغل اشتغال داشتم تا از دارالمؤمنین اصفهان بجهة شیوع تهی دستی و امراء در غربت جوئی و متعرض شدن مردمان بدون جهة بیکدیگر و واجب الاطاعه دانستن بعضی خود را دلتنگ شدم بطهران آمدم بر حسب انس و عادت و عدم قدرت بر منزل علیحده بمدرسه دارالشفا فرود آمدم و الآن که سنه هزار و دویست و نود و چهار است بیست و یکسال است که در طهرانم و در ایمدت بجز این امر بپیغاید که مطالعه و مباحثه علوم مذکوره باشد شغلی و خیالی دیگر پیرداختم و چون دانستم تصنیف تازه صعب بلکه غیر ممکن چیز مستقلی ننوشتم ولی حواشی بسیار بر حکمت متعالیه که معروف باسفار است و غیره نوشته ام و اکنون در دست بعضی از طلاب است و محل انتفاع و آیندت یا از روی فطرت یا اضطرار قناعت را پیش نهاد خود کردم و از من تقاضای تحریر او تقریر آبظهور نرسید و بی دعوت اگرچه دوستان مشتاق بود نرفتم بالفعل اکثر طلاب از نقطه های مختلف که میل معقول دارند گرد من جمعند هر جمعی بخیالی بر خی محض آموختن اصطلاح و طایفه بجهة آراستن مجالس و شرذمه بجهة صداقت و ساده لوحی و اعتقاد بعالم تجرد و شرح این طایفه است ثم من الاولین و قلیل من الاخرین باری

هر کسی از ظن خود شد یار من وز درون من نجست اسرار من

این بود شرح حال میرزا ابوالحسن حکیم متخلص بجلوه که خودش برشته تحریر آورده بود و ما بعینها در این تذکره نقل کردیم اگرچه شعر و شاعری در جنب کمالات و علومش نمونه و از خرمن فضل و هنرش خوشه ایست چون از مراتب توحید و مقامات عالیه و مناقب آل بیت سلام الله علیهم اجمعین باین اشعار آبدار لب گشوده بود از اینروی که در این کتاب جاویدان بماند برحسب خواهش ایشان این اشعار آبدار نیز در این تذکره ثبت شد

خویش نشناس ای فرو شده در تن تن بهل این غفلت دیرا کن

چند نمائی که تو منی نه این ریو ای تن خاکی که نیستی تو همه من

گر تو منی چون برق و قاعده کاهی از چه منم اندر آن زمان خویش و دشمن

وقتی اگر جان فسرده گردد نالان از قبل رنج تن خلاف مبر ظن

شیخ ابراهیم قطیفی

۸۲۴

زانکه کهی افتد اگر پژمان کرد — مرد و ویرانی سرای نیشمن
چرخ بدست قضا فلاخن گردان — خلق بدو در میان سنگ فلاخن
دلت در این عجکده نکرد و شادان — خواه بکلشن خرام و خواه بکلخن
مهبط احجار این فلاخن نیلی — کس به نداند بغیر ایزد ذوالمن
گرد و چون ها ون است و کوبه حوادث — نرم شدم اندر این بطبق ها ون
ذره از مهر اینجهان سر را است — رمزی ازین دان حدیث عیسی و سوزن
باطنست ار تیره ظاهری علیت هیچ — کنده بقل را چه سود عنبر و لاون
دامن تو قدسیان بلا بگیرند — گر تو برین خاکیان کشائی دامن

ولله ایضاً

چو دیو شرق بر تخت حمل بگرفت چون سکن — چمن شد جنت لاله دمن شد مربع سوسن
ز برافکند شخص بوستانی مر لباس ز — بجای آن همی پوشند برتن سبز پیراهن
بسرو اندر قماری نالد ز چون نا له بر قمط — بشاخ اندر عنادل نغمه کش چون نغمه از مغن
طلوع اختر از کردون همی بینی بسی پیدا — خیل لاله در نرگس طلوع اختر از گلشن
همی بینی عروس باغ را گر سوری و بنگری — بگوش اندر نشش آویزه بت اندر بنا گوش
ستاک و باغ از برگ زمین راغ از بنفشه — یکی بومی است با فرش و یکی با می است پیراهن
مکلل مفرق نسترون بسان تارک خسرو — پریشان طره سنبل چو زلف شاهد ارمن
همی گوئی که دایه ابر اینک مرسله لولو — نثار دختران باغ انگسته از گردن
که از اطراف باغ و بوستان نیسم برانگیزد — دهان لاله و زلف بنفشه چهر نسترون
پی خونریزی بهمن شتابان ابر رومین تن — ز برقش بر کف صارم زده دوش مغ جوشن
یکی مرغی است آبستن یکی پیلی است پرنده — ندیدم غیر ازین پیل پرنده مرغ آبستن
خروش آور چو پیل مست و غرا چون شیر نر — خم اندر خم چو زلف یار و گریان همچو چشم من
همی آگنده بر لولو لوش دامن کونیارش — بدریوزی بدربار ولی حضرت ذوالمن

امیر مؤمنان حیدر که جبرائیل و میکالش
می خدمت همی ایستاده اندر ایسر و یمن

شیخ ابراهیم بن سلیمان القطیفی

در سلسله علماء امامیه از اعاظم مجتهدین و فحول شیوخ است در فن فقه و مبادی آن مقامی عالی و رتبتی رفیع داشت

با سلطان

شیخ ابراهیم قطیفی

با سلطان خلد آشیان شاه طهماسب اول از ملوک صفویه معاصر بوده و با مجدد مذهب در میں ملت شیخ منصور آل علی بن عبد العال الشهیر بالمحقق الثانی دعوی همسری مینموده اصلش از قطیف بحرین است ولی زمانی در ارض غربت وطن گرفت و مدتی در شهر حله از اینجهة ویرا در کتب رجال وصور اجازات گاه قطیفی یا بحرانی نویسند و گاه بخفی یا حلی میرزا محمد در تذکره روضات در صفت شیخ گوید کان عالما فاضلا ورعا صالحا من کبار المجتهدین واعلام الفقهاء والمحدثین در کتاب انیس المسافر وجلیس الحاضر تالیف شیخ یوسف بحرانی مسطور است که برخی از علما ابراهیم قطیفی را از تلامیذ علی بن هلال جزائری دانسته اند وگفته اند ابراهیم قطیفی با غرالدین آملی وشیخعلی کرکی در خدمت علی بن هلال درس او لا شراک داشتند ولی از آن صورت اجازتی که شیخ ابراهیم برای مولانا شمس الدین محمد بن حسن استرابادی نگارش داده چنین مکشوف گردد که شیخ خود از محضر علی بن هلال استفاضت ننموده بلکه بواسطه ابراهیم بن حسن المعروف بابن الوراق مرویات ومصنفات علی بن هلال را رخصت نقل واجازت روایت یافته در کتاب لولوة البحرین که هم از مؤلفات محدث بحرینی است حکایت شده که یکی از ارباب فضل گفت بخط عالمی خواندم که نوشته بود از مردم بحرین کسی چنین گوید که روزی شیخ ابراهیم قطیفی در وثاقی نشسته بود ناگاه مردی بشمایل یکی از آشنایان شیخ بوثاق در آمد وگفت یا شیخ ایّ الآیات من القرآن فی المواعظ اعظم یعنی از آیات قرآن کدام یک در وعظ وزجر عظیم تر است گفت کریمه إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَن يُلْقَىٰ فِي النَّارِ خَيْرٌ أَم مَّن يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ یعنی براستی کسانی که در آیات ما آنین ملحدان گیرند واز منهج صواب انحراف جویند بر ما پوشیده نباشند پس آیا کسی که در آتش انداخته شود بهتر است یا کسیکه بروز رستخیز از عذاب دوزخ ایمن باشد بکنید هر چه را که میخواهید بدرستیکه خدا تعالی بر اعمال وافعال شما بیناست آنشخص چون این جواب شنید گفت صدقت یا شیخ این بگفت واز نظر ناپدید شد شیخ از وثاق بیرون تاخت واز مردم خانه پرسید که آیا فلان شخص بیرون رفت گفتند ما کسی ندیدیم نه کاه در رون آمدن ونه حال بیرون شدن شیخ تفطن یافت که همانا حضرت حجت عجل الله فرجه بوده که او را سعادت توجه نظر مبارک اختصاص بخشیده محدث نیشابوری ودیگران از مصنفین رجال یکی از مشایخ شیخ ابراهیم قطیفی محقق ثانی را نوشته اند وروایات ویرا بآن فقیه جلیل مستند داشته اند شیخ یوسف گوید با آنکه فقیه قطیفی از اجازت یافتگان محقق کرکی بوده چندان با او از در تعارض وتنازع در آمده ودر مشاهد ومحافل بادی در انداخته که جای شگفتی است زیرا که از قدر وبحث واندازه نقض ابرام قدم بالاتر گذاشته وشمل محققی زبان تخطئه وتشنیع دراز کرده من خود کلام او را در بعضی از مصنفاتش مشاهدت کردم که بر قدح ورفاهیت محقق دلالت داشت والعیاذ بالله بر تجهیل آعالم جلیل مشتمل بود باتجمله شیخ در معارضه محقق چندین رسائل در چندین مسائل پرداخته ودر هم بنیان قواعد احتجاجات وتخریب اساس مبانی استدلالات وی تمام جهد مبذول نموده ونهایت تعب معمول داشته ولی تصدیق ارباب خبرت وخداوندان بصیرت از عهدهٔ رد دلائل محقق واثبات فتاوی خویش بیرون شدن نتوانسته بلکه خود در فتاوی زلات ومهالک عثرات در افتاده یکی از آن دو در رساله سراج وهاج است که در مسئله

شیخ ابراهیم قطیفی

۸۲۰

علیت وحرمت خراج رقم کرده محقق در اشتیج بحلیت فتوی نوشته و در اینباب رساله مسماة بقاطعة اللجاج فی حل الخراج نگاشته شیخ بحرمت خراج رفته و در مقابل رساله قاطعه رساله نوشته وانرا سراج وهاج لدفع لجاج قاطعة اللجاج نام نهاده در این مسئله شارح ارشاد محقق اردبیلی نیز موافقت شیخ ابراهیم نموده و دیگر در مسئله صلوة جمعه محقق را عقیدت آن بود که نماز جمعه در زمان غیبت امام علیه السلام باوجود فقیه جامع الشرائط واجب است شیخ برخلاف رفته وصلوة جمعه را در حال غیبت امام مطلقا حرام دانسته خواه فقیه جامع الشرائط موجود باشد وخواه مفقود و در این مسئله نیز رساله قلمی کرده و روی سخن بان فقیه عظیم القدر داشته برحسب فتوی خویش از ادله واصول احتجاجات نموده و در تضعیف و توهین رای محقق لجاجات ورزیده و دیگر در مسئله کثیر السفر رساله فراهم کرده و در آن رساله اینمسئله را عنوان نموده که ایا در عشره قاطعه کثرت سفر توالی شرط است یا باعدم توالی نیز مقیم عشر را از عنوان کثرت سفر خارج خواهد کرد قول اولرا مختار خود کرده و ثانی را مختار محقق آن رساله را رساله حائریه فی تحقیق المسئله السفریه نام گذارده و هم در مسئله قول بعموم منزلت رساله پرداخته و در ابطال عموم منزلت که مختار محقق است رایت تحقیق افراخته در چند تذکره از مصنفات معاصرین و غیرهم بنظر رسید که زمان مجاورت شیخ در مشاهد ائمه عراق سلطان مبرور شاه طهماسب صفوی شیخ را بجائزتی شایان یاد کرد و شیخ عطای شاه نپذیرفت و گفت من از اخذ این نیازی نیازم و بقبول آن حاجت ندارم وسایط اینحال بنا چار آمال بازپس بردند این بود تا وقتی محقق ثانی علی بن عبدالعال بنیت زیارت بعراق وارد شد و با شیخ در رواق روضه مقدسه ملاقات نمود و در اثناء مکالمات باوی فرمود تو در رد جایزه سلطان راه خطا پیموده چه در اینباب ارتکاب حرام و کرنه نموده زیرا که امام ابوعبدالله حسین بن علی علیه السلام جوایز معاویه و اتباع اورا قبول میفرمود و در علم اصول مبرهن و ثابت شده که تاسی بامام واجب است و یا مستحب و ترک تاسی بامام حرام است یا مکروه نه درجه این سلطان از پسر ابوسفیان فرودتر است و نه مقام تو از پسر پیغمبر فرازتر شیخ بعاذیر چند متمسک شد و بجواب اقناعی اکتفا نمود همانا این مباحثت یا دو کرت مابین ایشان اتفاق افتاده و یا راوی حکایت سهوا از مشهد مولانا علی بن موسی بمشاهد ائمه عراق تغییر کرده زیرا که شیخ خود در رساله حائریه صورت مناظراتیرا که در سفر خراسان با محقق ثانی نموده برسبیل اجمال شرح داده و آنچه در مسئله اخذ جوائز سلطان جائز از عبارات آن رساله مستفاد میشود با حکایت سابق منطبق نگردد و توفیق بین العبارتین جز باحد الوجهین میسر نباشد و گمانکان شیخ خود در آن رساله گوید از جمله مناظرات ما در سفر مشهد رضوی در این مسئله بود که اگر مکلف بوقت نماز ساتری جز جلد کلب ندارد و نزع آن منافی حکم تقیه است آیا فرض صلوة از او ساقط گردد یا باید با همان لباس تکلیف پردازد و نماز بجای آورد و محقق بسقوط صلوة میرفت و من این فتوی تخطئه کردم چه در کتب فقها باجماع علما تصریح شده بانکه صلوة بفقد ساتر عورت و اعدام صفت واجبه در حال اختیار ساقط گردد من هرچند در اینباب مبالغت کردم او بعقیدت خویش اصرار جست نه باجماع مصرح متقاعد گشت و نه بعبارات منصوص عاقبت این ابرام اورا منفعلت و بعد عهد حمل کردم و از مجادلت روی تافتم و دیگر

در مسئله

شیخ ابراهیم قطیفی

در مسئله وضوء مجدد او میگفت از کسی که غسل جنابت بجای آورد هم وضوء تجدیدی صحیح است و استحباب آن دیر اباقی باشد
و من در مقام انکار برآمدم و گفتم وضوء مجدد مستحب نیست که با قطع بانحصار طهارت مطلق گفت غسل جنابت متضمن
وضوء میباشد گفتم غسل جنابت بچه معنی متضمن وضوء است اگر مراد این است که از وضوء کفایت میکند و در صحت
صلوة با وجود آن بوضوء حاجت نیست این را بالبداهه متضمن وضوء نتوان گفت چه اجزاء غیر متضمن است و اگر غیر این
بیان معنی دیگری اراده نموده تقریر کن تا فهم کنم وی بغتوی خود اصرار کرد و من از مباحثت او اعراض جستم و دیگر
روزی داخل حرم حضرت رضا شدم دیدم او نیز مشرف است رقم نزد وی نشستم اتفاقا در آنحال مولانا
جمال الدین در آمد محقق در حضور او با من از در اعتراض در آمد محقق در حضور او با من از در اعتراض در آمد و گفت
تو جائزه حکام از چه قبول نکنی گفتم تا از ارتکاب کرده مامون ما نم گفت جوائز حکام پذیرفتن نکرده است بلکه خود واجب و گر نه مندوب است گفتم بچه دلیل گفت
بدلیل قول معصوم چه حسن بن علی علیهما السلام جوائز معاویه قبول میفرمود تا نبی معصوم واجب و یا مستحب باشد
علی اختلاف المذهبین در جواب گفتم شهید اول در کتاب دروس فرموده ترک اخذ ذلک من الظالم
افضل ولا یعارض ذلک اخذ الحسن جوائز معاویه فان ذلک من خصوصهم علیهم السلام
یعنی ترک قبول جوایز از ظالم افضل است و قول حسن بن علی این فتوی را معارض نباشد زیرا جوایز معاویه خود
بالاصالة حقوق ائمه علیهم السلام بوده و معاویه بر سبیل غصب و عدوان در آنها تصرف مینمود گفت در دروس
چنین عبارتی نیست من عبارت شهید بروی مکشوف داشتم و عاقبت بمرجعیت جوائزش الزام نمودم پس
در آمکان شریف با خدا یتعالی عهد نمود که پس بهنگام مباحثت در حال سؤال جز خیال استفادت ننماید و بگاه جواب
جز قصد افادت نجوید و بهیچوقت در مقام صحبت علمی از این دو نیت صحیح تعدی نفرماید اگر کراهت تطویل کلام نبود
هر آینه بسیاری از آن مباحثات که مابین من و او اتفاق افتاده بود شرح دادمی انگاه من از او مفارقت
کردم و بارض نجف معاودت نمودم و آن زمان که در آن بلده مبارکه اقامت داشتم از وی امور یکه لایق ذکر نیست
بر سبیل تواتر از ثقاة و غیر ایشان بمن فرا رسید و من از تمامت آنها مخالفت وی حتم و در مقابل فتاویش
رسالها نوشتم تا آنکه مسموع شد که کار و عاوی وی بمقامی پیوسته که مقام فقاهت و دانش بخود اختصاص داده
و از دیگر معاصرین نفی علم فرماید من بعد از شنیدن این دعوی مستدعی مباحثت و مجاراة شدم و در ایام
مساعی مبذول داشتم او رضا نداد و از مناظرت من ابا نمود و چون این رساله جائزیه انجام یافت بنقض
رساله خراجیه وی پرداختم و از مباحث اقناعیه که در آن مندرج ساخته پرده التباس برگیرم اکنون
محدث بحرینی گوید این سخنان شیخ قطیفی سخت عجیب است چه او را نص عبارتی که از علامه مجلسی نقل شده
آنچنان مقفل و مهر نموده که با مانند محقق سر همسری بردارد و اینگونه کلمات نامرا آغاز د چنانکه یکی از متمیزین تلامیذ
مجلسی گفت مشافهة از استاد خود شنیدم که در علم و فضیلت بلکه تدین و عدالت شیخ قدح نمودی و فرمودی

شیخ ابراهیم قطیفی

۹۲۸

خود مجموعه بخط شیخ ابراهیم قطیفی مطالعت کردم که در آن بسی افتراها و بهتانها بر شیخ علی کرکی بسته بود و حال آنکه فضل شیخ کجا است
از تبحر محقق و او را چگونه سزاست که با چنان فحلی عظیم برابری جوید و در مقابل تحقیقات او ترهات گوید محدث بحرینی پس از
نقل اینکلام گفته هرکه رساله خراجیه بگشاید و اینکلمات که من آوردم و باقی عبارات آن بنگرد بآنچه از علامه نقل افتاده
اذعان نماید ولی این خود راهی است که ما بین معاصرین هر عهد مسلوک بوده و از ابناء یک صناعت کمتر کسی است که
این طریق نپیموده و کثیرا کار بسخنان ناهنجار کشیده و از قدح در علم بطعن در عدالت انجامیده چنانکه این معنی از ملاحظه تراجم احوال
جمعی از رؤساء کبار بظهور رسد مانند شیخ علی محشی لمعتین خلف الصدق شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی که رساله
در رد مولینا محمد باقر سبزواری مؤلف کتاب کفایه و ذخیره نگاشته و در آن رساله از مطاعن و مقادحات عبائر
و کلماتی درج نموده که ذکر آنها مستهجن و مستقبح است شیخ مفید و سید مرتضی در مسئله جواز سهو از معصوم بر صدوق
اعتراضاتی که مشعر بر جهل او است ایراد نموده اند علامه حلی و محقق اول بر محمد بن ادریس مصنف کتاب سرائر چندان
رد و تعریضات نوشته اند که در بسیاری از موارد یکباره تشریف فقاهت از او خلع نموده کسوت جهل بقامتش
راست کرده اند هم محدث بحرینی در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر گوید هرچند مرا لیاقت و شایستگی آن نیست که
فیما بین این دو دانشمند بزرگ محاکمت کنم ولی تحقیق مقام بر وجه اجمال آن است که در مسئله اخذ جوائز سلطان جائر
بر کلام محقق آثار مغالطت ظاهر است بچند دلیل نخست آنکه حسن بن علی جوائز معاویه از آن اخذ میفرمود که جمله جوائز
معاویه از آن اخذ میفرمود که جمله جوائز از حقوق ایشان بوده چه دنیا و جمیع ما فیها از آن ائمه معصومین است تا چه رسد
بدان زخارف قلیل که در قبضه تصرف معاویه طاغی یاغی بود پس در قبول جوائز بفعل حسن بن علی تمسک نتوان جست
و حکم تأسی در اینمقام جاری نتوان ساخت چه وجوب یا استحباب تأسی در فعلی است که جهت اختصاص آن بامام معلوم نباشد
و دیگر آنکه در قبول جوائز معاویه مسترد میداشت در حق آنجناب مفتوح بود چه آنحضرت با معاویه کار مصالحت راست فرمود
تا شیعیان و دوستاران خویش را از بی اعتدالی و ستمکاری وی مأمون دارد و خون ایشان از شمشیر سفیانیان شریر
محقون نماید پس اگر آن حضرت جوائز معاویه مسترد میداشت معاویه چنان می سگالید که او از صلح و عهد خویش روی تافته
و هوای خلافت و آهنگ خروج نموده لاجرم بقتل شیعیان و استیصال ایشان میپرداخت پس بر این احتمال بفعل
آنحضرت استدلال نتوان نمود که از قانون مناظرت بیرون است و دیگر آنکه خدای سبحانه فرماید وَلَا
تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ یعنی بسوی ستمکاران میل نکنید که شما را آتش دوزخ بسوزاند قبول
جوائز قطعاً مستلزم رکون است چه بر فحوای الانسان عبید الاحسان از نیکی پذیرفتن بنده شدن پدید آید
تا چه رسد بآرمیدن و اخذ جوائز مقدمهٔ رکون محرم باشد و مقدمهٔ حرام در صورت استلزام حرام حرام است
از عموم کریمه موارد وی مخصوص از قبیل عمل معصوم بدلیل خارج شده و سایر افراد در تحت نهی عام باقی خواهد بود زیرا که دلیل
تخصیص در محل نزاع قائم نیست چه بالضروره احتمال ضرورت در حق شیخ مرتفع بوده پس تجویز اخذ جوائز چنانکه محقق رای زده
وجهی ندارد و دلیل وی اثبات مدعا نتواند انتهی شیخ ابراهیم قطیفی بچند کس از شاگردان و معاصرین خود اجازت داده

از جمله سید معزالدین محمد بن تقی الدین محمد حسینی اصفهانی است که در ظهر کتاب شرایع از سید مستجیز رقم نموده و آن اجازه را در شهد خود به سال هفصد و بیست و هشت نوشته است که میداز این اجازه چنین معلوم شود که شیخ علی بن هلال جزائری عم شیخ ابراهیم است و دیگر سید شریف الدین حسینی مرعشی شوشتری است و آله قاضی نورالله مولف کتاب مجالس المومنین چنانکه قاضی خود در حواشی کتاب مذکور اجازه را تصحیح نموده تاریخ آن یازدهم شهر جمادی الاولی از سال هفصد و چهل و چهار است و قاضی گوید شیخ در این اجازه تحقیقاتی شریف و فوایدی سودمند در علم درایه و رجال و غیر آن بگنجانیده و در تجوید و تحمیل و الدعا راتی آورده حتی انکه نوشته در ایذت که سید در نرفا بفنون علمیه اشتغال داشت استفادت ما از او زیادتر از افادت ما بود با او و دیگر شمس الدین محمد بن ترکی است اجازه که بر ای شیخ نوشته تقریبا دو جزو باشد و بر فواید و تحقیقات مهم اشتمال دارد و این اجازه را بعد از دو سال از ورود وی بعراق عرب نگاشته تاریخش سال هفصد و پانزده هجری است و دیگر شمس الدین محمد بن حسن استرابادی است و تاریخ آن سال هفصد و بیست هجری است در این اجازه گوید جماعتی از فضلا مرا اجازت روایات داده اند اوثق ایشان شیخ ابراهیم بن حسن است کبابن وراق اشتهار دارد و او از علی بن هلال جزائری روایت کند و از مشاهیر تلامیذ وی سید نعمة الله حلی است و در حق او اجازتی از شیخ بنظر رسید شیخ را مولفات مفیده و تصانیف نافعه بسیار است انچه از تصانیف وی ضبط شده علاوه بر آن رسائلی که در اثنا شرح حال اشارت رفت بدین شرح است

کتاب الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد کتاب الاربعین مجلسی در کتاب بحار الانوار از احادیث این کتاب روایت کند مجموعة فی تواریخ الاخبار الطریفة رسالة فی ادعیة سعة الرزق وقضاء الدین رساله در شرح عدد محرمات و نیچه رساله صومیه که فاضل اردبیلی در کتاب صوم از شرح ارشاد آن رساله را بوی نسبت داده و بعضی از فتاوی آن نقل نموده شرح الفیه شهید اول تعلیقات بر شرایع حاشیه بر ارشاد که قاضی نورالله شوشتری در کتاب مجالس المومنین در شرح احوال خواجه نصیرالدین از شیخ ابراهیم نسبت داده کتاب فرقة ناجیه رساله در شکیات کتاب نفحات الفوائد و مفردات الفوائد که بصورت جواب و سوال است شرح اسماء الله الحسنی که در سال هفصد و سی و چهار از تالیف آن فراغت یافته

ابن شهرآشوب ابو جعفر محمد بن علی بن شهرآشوب

نام نامیش برافواه رجال ساری و جاری است خود از مردم طبرستان و از اهالی مازندران است از صنادید طایفه امامیه و از مشایخ آن سلسله جلیله است در بازار حدیث دانی و رجال شناسی صرافی پیمانند خالص را از مغشوش بیک امتیاز دادی صحیح را از مخدوش افتراق خوش بخشیدی ذهنی وقاد و طبعی نقاد داشت و بعلو قدر و شرح صدر و خضوع قلب ممتاز و مستثنی بود در علوم ادبیه در سوم ترسیل و آداب شعر در شمار فحول علما و ارکان ادبا معدود و کشت بدستیاری ریاضات شرعیه سراپای وجود را از خاشاک رزایل بپیراست و از رعایت احکام دین مبین و شرایع سید المرسلین سراپای خود را مجمذا و صاف و مکارم اخلاق پیراست بازنده افاضل و اعلام ابن ادریس معاصر بوده و از شیخ طوسی علیه الرحمه کاهی بدو واسطه و کاهی بیک واسطه روایت کرده و اسناد مرویات خود را بجمعی از مشایخ میرساند از انجمله پدرش و جدش و سید ابوالفضل

ابراهیم امام زیدیه

۹۳۰

داعی حسنی و سید فضل الله بن علی حسینی و شیخ ابوالفتوح احمد بن علی الرازی و شیخ ابوعبدالله محمد و برادرش علی و شیخ ابومنصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی است که انشاءالله حالات هریک در محل خود بشرح خواهد گذشت و نوشته استفاده و استجازه جمهوری از علما باجازات وی پیوسته شود که از جمله آن گروه شیخ جمال الدین ابی الحسن علی بن شعره الحلبی الجامعانی و غیر اوست و چون از فرزندان آل احمد آن رواج فضل و هنر و شیوع تشیع در حلب بود به الفضوب متوجه گشت و در آن بازار رونق آمد کالای تولا و تشیع بنمود و دوستان اهل البیت بروی گرد آمدند و روزگاری بترویج مذاهب جعفری قیام داشت در سال پانصد و هشتاد و شش هجری قضای الهی در رسیده طومار عمرش درهم پیچید و گویند در دامنه کوهی که معروف به خویش است مدفون گشت رحمة الله علیه مؤلفات و مصنفاتش از نیز است که ثبت می شود

کتاب مناقب آل ابیطالب کتاب معالم العلماء در رجال که بر نهج فهرست شیخ طوسی نوشته است الا انکه بعضی از شعرا را در آخر کتاب آورده کتاب مثالب النواصب کتاب المخزون و المکنون فی عیون الفنون کتاب اعلام الطرایق فی الحدود و الحقایق کتاب بغیة الفائده کتاب الممثال فی الامثال کتاب الاسباب و النزول علی مذهب آل الرسول کتاب الکادی کتاب الاوصاف کتاب المنهاج کتاب الرجال کتاب انساب آل ابیطالب کتاب متشابه القرآن

ابراهیم بن عبدالله بن محض بن الحسن المثنی بن الحسن المجتبی

از علماء شیعه طالبیه و ائمه شیعه زیدیه است و بر عقیدت آن قوم در مقام هفتم امامت افتاده چه ایشان را امیرالمؤمنین تا نجمه رابع حضرت امام ابومحمد سجاد با جمله فرق شیعه خز کیسانیان همعنان آیند پس روی عقیدت بازید شهید مانند و پس از قتل جورجان یحیی بن زید آنگاه بر وصیتی که در طی اسناد صحیفه حضرت سجاد ایراد شده امامت زیدیه با نفس زکیه محمد بن عبدالله انتقال یافته و از وی به برادرش قتیل باخمری که صاحب این ترجمت است اختصاص کرفته چه او تمامت مزایا و خصایص را که زیدیه شرط امامت کنند فراهم داشت از نژاد فاطمه و شرف علم و صفت زهد و فضل شجاعت و ملکه سخا و خروج بسیف و این فرد کوید

کُلُّ فَاطِمِیٍّ عَالِمٍ زَاهِدٍ شُجَاعٍ سَخِیٍّ خَرَجَ بِالسَّیْفِ لِلْخِلَافَةِ فَهُوَ اِمَامٌ وَاجِبُ الطَّاعَةِ سَوَاءٌ کَانَ مِنْ وُلْدِ الْحَسَنِ اَوِ الْحُسَیْنِ فضل نحریر عبدالحمید بن هبة الله در مفاخرات بنی هاشم و آل امیه چنین آورده که اما محمد و ابراهیم فَاَمْرُهُمَا مَشْهُورٌ وَفَضْلُهُمَا غَیْرُ مَحْدُودٍ فِی الْفِقْهِ وَالْاَدَبِ وَالنَّسَبِ وَالشَّجَاعَةِ وَالسُّؤْدُدِ شیخ ابوالفرج اصفهانی جامع مقاتل الطالبیین گفته کَانَ اِبْرَاهِیْمُ مِنْ کِبَارِ الْعُلَمَاءِ فِی فُنُوْنٍ کَثِیْرَةٍ وَکَانَ جَادِیًا عَلَی شَاکِلَةِ اَخِیْهِ مُحَمَّدٍ فِی الدِّیْنِ وَالْعِلْمِ وَالشَّجَاعَةِ وَالسَّخَاءِ شریف یحیی بن حسین بن هرون در کتاب افاده کوید وَکَانَ نَظِیْرَ اَخِیْهِ مُحَمَّدِ النَّفْسِ الزَّکِیَّةِ فِی الْعِلْمِ وَالدِّیْنِ وَالشَّجَاعَةِ وَکَانَ خَطِیْبًا فَصِیْحًا جَیِّدَ النَّقْدِ فِی الشِّعْرِ الْحَسَنِ الْبَدِیْهَةِ یعنی ابراهیم در علم و دیانت و فضل و شجاعت تالی برادرش محمد شریف و خطیبی زبان آور بود و ادیبی هنرگستر فاطری سخن شناس داشت و طبعی بدیهه کوی سید صدرالدین علی بن احمد

در صفت او گوید کان متفننا فی کثیر من العلوم قیل کان یری مذهب الاعتزال و لقب بامیر المؤمنین
یعنی در بسیاری از علوم متفنن بود و گویند در اصول عقاید بر آئین معتزله میرفت و در امامت زیدیه امیر المؤمنین لقب یافت کتاب
مفضلیات انتخاب نظر اوست چنانکه در ضمن اقاصیص آمیته مشروح آید کنیت وی ابو الحسن است در مسبوطات انساب
آورده اند که از متقدمین آل ابو طالب هر که را نام ابراهیم بوده ابو الحسن کنیت داشته و از مورخین هر که ابراهیم بن
عبد الله را با ابو اسحق کنی دانسته بر خطاست و این سخن را از روی قیاس گفته نه روایت چه در غیر طالبیین غالبا آنرا بر
کنیت ابو اسحق باشد و این از نام حضرت خلیل و پسرش اسحق اقتباس شده سدیف شاعر نیز در قصیده که ابراهیم را
هنگام خروج مدح نموده از روی مقایست و ضرورت ابا اسحقش خوانده و همانا شعر او منشأ خطائی
دیگران آمده گوید

ابق أبا اسحق هنتها ... فی نعم تثری و عیش طویل
اذکرهدالله و تراثه ... مین بهم فی مضمنات الکبول

یعنی ای ابا اسحق ترا منصب خلافت گوارا باد در نعمتی بی پایان و عمری رو افزون بزی و کینه آن اسیران که با غل و قیدشان
بر دند بجوی در قوت اعضا و نیروی بدن ابراهیم حکایت کرده اند که روزی با محمد در حضرت پدر بزرگوارشان عبد الله
بودند در آنحال شتر انی چند از محمد در رسید و در میان آنها شتری بود صعب و شرود که هیچ پهلوانی قوی نگاه داشتن
آن نمیتوانست همینکه چرک شتران از محاذی ایشان گذشت ابراهیم نظری تند بآن ناقه انداخت گمانم نور و حشی
صید تواند نمود محمد گفت ای برادر چه میفکری آیا چنان پنداری که آنرا توانی گرفت گفت آری گفت گر این هنر
با زمانی خود آن شتر از آن تو باشد ابراهیم در آنحال جامه بر خود پیچیده و نشسته بود همینکه این بشنید از جای بجست
و با آن پیل مست در آویخت و زمانی در ستیزه و گریز بود هر گاه که شتر بر او حمله میکرد خود را در میان شتران در
می انداخت و چون باز میگشت از دنبالش تعاقب مینمود تا آنکه فرصتی بدست کرد و دم شتر بقوت بگرفت
و شتر روی فرار بجانب صحرا نهاد و ابراهیم همچنان از دنبال آن بتاخت تا از نظر غایب شد عبد الله با محمد گفت
برادر خود را بکشتی چون سالخی بگذشت ابراهیم تنها باز گشت محمد گفت چگونه دیدی ابراهیم دست از جامه که بر خود
پیچیده داشت پیرون آورد و دم آن شتر بزمین انداخت که از بیخ بر کنده بود و گفت أما أحد من جاء بهذا
یعنی آیا کسیکه این نشانه همراه آورد معذور نیست حاضران از و فور قوت و فرط شدت او عظیم در تعجب شدند بجمله
فضل ابراهیم بسیار بود و بکمالات و خصایص چند از دیگر فتیان بنی الحسن امتیاز داشت و او با نفس زکیه
برادر اعیانی است هر دو را پدر عبد الله محض پسر حسن المثنی بود و مادر هند دختر ابو عبیدة بن عبد الله بن
زمعة بن اسود بن مطلب بن عبد العزی بن قصی بن کلاب پدر ایشان را از آنرو محض گفتند که از بنی الحسن
نخستین کسی است جامع نژاد سبطین چنانکه حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر از بنی الحسین چرا که مادر عبد الله بن
حسن بن الحسن فاطمه بنت الحسین بود و مادر محمد بن علی بن الحسین فاطمه بنت الحسن صلوات الله علیهم اجمعین

پس عبدالله از شرف طرفین و نسب آبین محض اصالت بود و خالص نجابت و از اینروی در مقام مفاخرت می گفت
أَنَا أَقْرَبُ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَلَدَتْنِي بِنْتُ رَسُولِ اللهِ مَرَّتَيْنِ عبدالله را شیخ بنی هاشم
میگفتند و او بوفور فضل و کثرت کرم و علو همت چنین صورت در عصر خود ممتاز بود سید شهاب الدین احمد شناب در صفت او گوید
كَانَ يُقَالُ فِيهِ عَبْدُ اللهِ أَجْمَلُ النَّاسِ وَأَكْرَمُ النَّاسِ وَأَفْضَلُ النَّاسِ وَأَسْخَى النَّاسِ
ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید مصعب زبیری در صفت عبدالله گفتی انتهی کل حسن الی عبدالله بن حسن
یعنی سرانجام هر خوبی و بازگشت هر نیکوئی عبدالله محض است در کتاب اخبار المتنبئین و آثار المصنفین تالیف نگارنده و اشتهار
وزیر علوم خَرَقَ اللهُ الْعَادَةَ بِطُولِ سطور است که سعید بن ابان قرشی گفت روزی در نزد عمر عبدالعزیز بودم عبدالله بن
الحسن که در سن شباب میزیست وارد مجلس شد عمر او را مرحبا گفت و نزدیک خویش خوانده در کنارش نشانید
وارخزمی و خوشی هیچ دقیقه مهمل نگذاشت و عبدالله در آنحال لباسی در بر نداشت کرازاری و ردائی پس عمر از شکم
عبدالله چیزی بدست گرفته و در فشرد و بدانوقت از بنی امیه هر کنیفر حاضر بارگاه بود چون عبدالله برفت من با عمر گفتم
اینکار برای چه کردی گفت برای شفاعت چه امید میبرم که رسول خدا بروز باز پسین بر کتف این پسر کوار در حق
این دست گناهکار شفیع گردد عبدالله را طبعی موزون بود و احیانا بنظم سخن رغبت مینمود این دو شعر لطیف از ابیات
لسان او است که در صفت لعبتان پارسا گفته

بِيضٌ حَرَائِرُ مَا هَمَمْنَ بِرِيبَةٍ ... كَضَبَاءِ مَكَّةَ صِيدُهُنَّ حَرَامُ
يَحْسِبْنَ مِنْ لِينِ الْكَلَامِ زِنَاءً ... وَيَصِدْنَ عَنِ الْخَنَا الْإِسْلَامُ

یعنی آنجماعت سیمبران آزاده اند که کس با ندیشه ریبه آهنگ ایشان نتواند کرد مانند آهوان حرم که صید شان
شوان نمود بگاه محاورت آنچنان نرم سخن رانند که در حقشان پندارزناکاری رود و هیچگاه بر خلاف اسلام بگفتار
نالایق لب نگشایند مادر محمد و ابراهیم هند نخست در خانه عبدالله بن عبدالملک اموی بود و پس از وی بحبالهٔ عبدالله
درآمد چنانکه ابوالفرج اصفهانی در مقاتل و اغانی از علی بن صالح نقل کرده که عبدالملک مروان هند دختر ابوعبیدة بن
عبدالله و رئطه دختر عبدالله بن عبدالمدان را با پسر خویش عبدالله تزویج نمود چرا که شنیده بود حکمران این امت
از اولاد ایشان خواهد بود پس عبدالله برد و رئطه را چنانکه مبرد در کامل گوید محمد کامل با ذن عمر عبدالعزیز بخواست
و ابوالعباس سفاح از او بزاد و هند را عبدالله محض خواستار شد و از مادر خود فاطمه بنت الحسین خطبه هند تمنی کرد
فاطمه فرمود ای فرزند هند را بمیراث شوی خود ثروتی بگزاف رسیده و تو تزویج نرا ضی نگردد که مردی فقیر
ولی بضاعتی عبدالله را سخن باور نیامد و خود بخانه ابوعبیده رفت و هند را خطبه نمود و ابوعبیده دادی او
از جان بپذیرفت و گفت بجای خویش باش تا من بازگردم در دم برخواست و نزد هند شد و گفت ای دختر
این فرزند رسول خدا عبدالله بن حسن است ترا از من خطبه کرد گفت چه جواب دادی گفت اجابت نمودم
گفت احسنت من نیز اجازت کردم آنگاه هند به عبدالله پیغام داد که از جای خود حرکت مفرمای تا با جلال خویش

هم آغوش کردی پس خود را از بیت کرد و نزد عبد الله رفت و عبد الله تا هفت شب در خانه هند بخفت بود و مادرش فاطمه از حال او خبر نداشت پس بروز هفتم علی الصباح بخدمت مادر رفت بر حالتی که جامه فاخر پوشیده و عطر خوش مالیده بود فاطمه چون او را با این صفت دید فرمود یا بنی من این لک هذا یعنی ای فرزند این جاهها ترا از کجا است گفت من عند التی ذعبت انها ترضینی یعنی از نزد همانکه می پنداشتی مرا بهبری خویش نپسندد عبد الله را با هند الفتی مفرط و علقتی وافر بهم رسید چنانچه در محبت او غزل میسرود و اشعار عاشقانه می فرمود و این دو بیت که در کتب اغانی و ایقاعات آورند از آنجمله است

یا هند انک لو علمت بعاذلین تبعا — قالا فلم اسمع لما قالا و قلت بلی اسمعا
هند احب الی من مالی و دوری جمعا — و عصیت فیه عواذلی و اطعت قلبا مولعا

یعنی ای هند کاش دانستی که دو ملامتگر از در نکوهش در آمدند و مرا در هوای تو سرزنش کردند و من سخن ایشان نشنیدم و گفتم این بشنوید و باز گردید که هند نزد من از مال و جان عزیزتر است پس در هوای تو مردم بدگوی را عصیان آوردم و دل رنجور را فرمان بردم اکنون بر سر خبر ابراهیم باز گردیم و حدیث او را از بدایت هوس خلافت و آغاز داعیه امامت الی نهایت امر و انجام عمرش بپای بریم انچه از تتبع کتب مغازی و وقایع مقاتل و مبوطات انساب و سیر زیدیه مستفاد شد آن است که چون این بشارت از لسان مبارک رسول صلی الله علیه و آله مسموع جهانیان بود که لو بقی من الدنیا یوم لطول الله تعالی ذلک الیوم حتی یظهر فیها رجلا منا او من اهل بیتی یملأ الارض عدلا کما ملئت جورا یعنی اگر از عمر دنیا بر جای مانده باشد مگر یک روز هر آینه خداوند تعالی آن روز را دراز گرداند تا مهدی ما ظهور نماید و زمین را از پس آنکه از جور و ستم پر شده باشد از عدل و داد پر کند همینکه محمد پسر عبد الله محض در بجوحه تغلب و استیلای بنی امیه در وجود آمد مردم ویرا مهدی موعود پنداشتند بفحوای خبر پیغمبر که فرمود المهدی من ولدی اسمه اسمی و اسم ابیه اسم ابی یعنی مهدی این امت از فرزندان من نام او نام من است و نام پدرش نام پدر من و از بنی هاشم نیز جمعی کثیر خاصه بنی حسن این حدیث را بولادت وی اشارت میگرفتند و بر این تاویل او را بلقب مهدی میخواندند و از مخائل وجود و شمائل حال وی چنان فال میزدند که او ملک بنی امیه برانداز د و روی زمین از عدل آباد سازد مؤید این خیال آنکه در میان دودمان محمد خالی بود سیاه و برزک همچنان خاتم نبوت بر دوش پیغمبر گشت این مهر امامت است و خاتم خلافت چنانکه محمد بزرگ میشد و آثار علائق و شهامت از شرف عنصر و اصالت گوهر او بظهور میرسید بر عقیدت بنی هاشم افزوده میگشت و بر عزت و تجمل او از عمیر بن فضل خثعمی روایت است که گفت روزی محمد در خانه پدرش عبد الله بود و غلامی سیاه مرکب او را در پروین در نگاه میداشت و ابو جعفر منصور دوانیقی انتظار محمد میکشید همینکه پرون آمد ابو جعفر برجست و رکاب وی بگرفت تا بر نشست آنگاه جاههای او را بر پشت مرکب هموار نمود و من تا آنروز محمد بن عبد الله را نمی شناختم چون از ابو جعفر پرسیدم این که بود که بدین پایه تعظیمش کردی گفت و یکاین مهدی آل بیت است انتهی و همانا یحیی بن زید بن پدر از محمد

و برادر او ابراهیم را بخلیفتی برگماشت و وصیت خود را از خراسان نزد ایشان من روانه داشت چنانکه در تفصیل سند ذیل بوضوح آل محمد صحیفه حضرت امام علی بن الحسین صلوات الله علیه منقول است که متوکل بن هارون الفنی گفت یحیی بن زید را هنگامیکه بخراسان میرفت دیدم و بر او سلام کردم گفت از کجا آئی گفتم از حج پس حال خویشاوندان خویش پرسید و در استفسار خبر حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد مبالغتی بکمال نمود من حال هریک میگفتم و اندوه ایشان از شهادت پدر او زید بن علی باز نمودم گفت عم من ابوجعفر محمد بن علی باقر پدر مرا از آنهنگ خروج نهی فرمود و از آنچه بروی گذشت خبر داد آیا ای متوکل تو خود پسر عم جعفر بن محمد را دیدی گفتم آری گفت درباره من از او چیزی شنیدی گفتم آری گفت چه فرمود گفتم جعلت فداک خوش ندارم که آنچه شنیده ام روبروی تو بازگویم گفت آیا مرا برگ میتر سانی هرچه شنیدی بگوی گفتم میفرمود تو نیز مقتول و مصلوب شوی چنانچه پدرت مقتول و مصلوب شد متوکل گوید پس گونه یحیی دیگرگون شد و گفت یَمْحُوا اللهُ مَا یَشَآءُ وَیُثْبِتُ وَعِنْدَهُ اُمُّ الْکِتَابُ ای متوکل خدای عزوجل این شریعت بنیروی ما استوار داشت علم و شمشیر در ما فراهم فرمود و نبی عم ما را بعلم اختصاص بخشید گفتم جعلت فداک من رغبت مردم را به پسر عم تو جعفر صادق بیشتر دیدم تا با تو و پدرت زید گفت این از آنست که عم من باقر و پسرش صادق مردم را بحیات خواندند و مابمات گفتم یا بن رسول الله آیا ایشان بعلم فرزندتر بودند یا شما پس لختی سر بزیر افکند آنگاه سر برداشت و گفت ما و ایشان هریک را دانشی است ولیکن هرچه ما دانیم ایشان نیز بدانند و هرچه ایشان دانند ما ندانیم آنگاه گفت آیا از املاء پسر عم جعفر چیزی نوشته گفتم آری گفت بمن بنمای پس من وجوهی از علم بیرون آوردم با نسخه دعائی که حضرت ابوعبدالله بر من املاء فرموده و خبر داده بود که پدرش ابوجعفر او را روایت کرده که آن دعا از او را پدرش سجاد است آن دعای صحیفه کامله یحیی آنرا تا آخر بنگریست و گفت آیا دستور میدهی تا از این دعا نسخی برگیرم گفتم ای فرزند رسول آیا در چیزیکه خود از شماست دستور طلبی پس گفت سخنی ای سوگند که این یک برای تو صحیفه از دعای کامل بیرون آورم از اسرار او نگارکه پدرم از پدرش زین العابدین فراگرفته بود و مرا وصیت فرمود که آنرا از تلف صیانت کنم و از غیر اهلش باز دارم را وی گوید متوکل گفت پس برخواستم و سر یحیی را بوسه دادم و گفتم والله یا بن رسول الله که من با دوستی و طاعت شما نخدا نکردم و هیچ بولای شما امید میبرم که در حیات و ممات یک بخت آیم پس یحیی نسخه مرا بجانب غلامی که با او بود بینداخت و گفت این را بخطی آشکارا و خوش بنویس و بر من بنمای باشد آنرا در خاطر کنم که من از جعفر بن محمد حفظ الله نسخه آن بخواستم و از من دریغ داشت متوکل گوید چون این سخن شنیدم از حضت استکتاب نادم شدم و حضرت ابوعبدالله با من نفرموده بود که آنرا بدهم پس یحیی رنجیلی از ادیم بخواست و صحیفه مقفل و مختوم از آن بیرون آورد و نخست در خاتم آن نگریست و ببوسید و گریست پس مهرش بگشت و قفلش بگشود و صحیفه را باز نمود و بر دو چشمش بنهاد و بر دیش بر کشید و گفت وا شقا ای متوکل اگر نه آن بود که از پسر عم حکایت کردی که من مقتول

و مصلوب

ومصلوب کردم هرآمینه این صحیفه با تو مذاد می و برآن بخل نمودمی ولی میدانم که خبر او حق است که از پدران خویش
گرفته و براستی سخن او درست خواهد گشت پس رسیدم که ایچنین علم با بنی امیه رسد و آنرا پوشیده دارند و برای خویش
در کنجینه ها اندوخته نمایند پس این صحیفه بگیر و این اندیشه از من کفایت کن و همی منتظر باش تا گاهی که خدای در میان
من و این قوم حکم راند و بدانوقت این صحیفه از من نزد تو امانت است تا آنگه آنرا بدو پسر عم من محمد و ابراهیم پسران
عبد الله بن حسن بن حسن بن علی علیهما السلام فرارسانی که بعد از من ایشانند ولی خلافت و قائم امامت متوکل گوید
آن صحیفه بگرفتم و چون یحیی بن زید کشته شد بمدینه رفتم و حضرت ابو عبد الله علیه السلام را دیدم و باوی باز گفتم پس
او گریست و اندوهش بر یحیی سخت شد و فرمود خدای پسر عم را رحمت کند و با پدران دنیا کارش بازرساند
والله ای متوکل من آن دعا از وی دریغ نداشتم مگر برای اندیشه که او را بر صحیفه زید بود آیا آن صحیفه کجا است
متوکل گوید صحیفه را دادم و گفتم این است پس حضرت ابو عبد الله آنرا بگشود و فرمود سوگند باخدای که این خط
عم زید است و دعای جدم علی بن الحسین علیه السلام آنگاه با پسرش گفت برخیز ای اسمعیل و دعائی که تو را
بمحفوظ و مصون داشتن آن امر فرمودم بیاور اسمعیل برخواست و صحیفه برون آورد که گوئی بعینها صحیفه ایست که
یحیی بن زید بمن داد پس حضرت ابو عبد الله آنرا ببوسید و بر دیده اش نهاد و گفت این خط پدرمن است و املاء
جدم که در مسمع من املاء شده و در مرای من نگاشته آمده گفتم یا بن رسول الله اگر خواهی این صحیفه را با صحیفه یحیی
مقابله دهم گفت رخصت است که ترا اهل این معنی می بینم پس من نظر کردم و آن در ایکی دیدم حتی ما بین
دو حرف از آنها مخالفت نیافتم آنگاه از حضرت ابو عبد الله دستوری خواستم تا صحیفه یحیی را بمحمد و ابراهیم دهم
گفت اِنَّ اللهَ یَأمُرُکُم اَن تُؤَدُّوا الاَمانَاتِ اِلی اَهلِها آری الصحیفه با ایشان ده چون ملاقات محمد و ابراهیم
از محضر امام برخواستم فرمود بجای خود باش و آنگاه از پی محمد و ابراهیم کس فرستاد تا هر دو حاضر شدند پس
حضرت ابو عبد الله با ایشان گفت این میراث پسر عم شما یحیی است از پدرش زید و شما را با وجود برادرانش بان مخصوص
و ما را در باره آن بر شما شرطی است گفتند رحمک الله بفرمای که قول تو مقبول است فرمود لا تخرجا هذه
الصحیفه من المدینه یعنی این صحیفه از مدینه برون نبرید گفتند چرا گفت پسر عم شما یحیی بر این صحیفه آن پیم داشت
که من بر شما دارم گفتند که یحیی وقتی که قتل خویش بدانست بر این صحیفه بیمناک شد فرمود شما نیز این نباشید
که سوگند باخدای من میدانم که شما خروج خواهید نمود چنانکه یحیی خروج کرد و کشته خواهید شد چنانکه یحیی
کشته آمد متوکل گوید پس محمد و ابراهیم از مجلس او برخاستند و میگفتند لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم مع القصه عبد الله محض بر انجله حسنی در حق
فرزندان بر طمع خلافت بود تا آنگاه که عمر و دولت او بپایان رسید و از زمان پیری درآمد و در ملک آن طبقه اختلالی خطیر پدید گشت
و ولید بن یزید بقتل رسید پس گروهی از بنی هاشم طالبیاً و عباسیاً در قریه آنواء از توابع ناحیه فرع نزدیک ربذه
که تربت آمنه مادر پیغمبر در آن است فراهم آمدند از آنجمله بود ابراهیم امام و ابو العباس سفاح و ابو جعفر منصور و
صالح بن علی و محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان و عبد الله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم و سخن ایشان در صفت

ابراهیم امام زید

جور بنی امیه و اضطراب ملک ایشان در پیوست صالح بن علی از آن میانه آغاز کلام کرد و گفت ای جماعت همانا این معنی مکشوف است که خود شما آن کسانید که چشمهای این امت بجانب شما نگران است و مردم عالم آرزوی پاس اسلام از شما برند و امید حراست ملت از شما دارند و این بسالحت خدا یتعالی بزرگان شما را در این محفل فراهم فرموده پس از میان خود کسی برگزینید و بمکان دست بیعت در کف او گذارید و رشته پیمان وی بیک استوار دارید و داعیان باطراف فرستید و مردم را به بیعت خویش بخوانید تا خدای سبحانه ملک خلافت بدست شما بگشاید و مسلمانان را از مضیق ظلم خلاص بخشد و هو خیر الفاتحین پس عبد الله محض بسخن در آمد و بخست بلسان خطابت حمد خدای بجای آورد آنگاه روی بآن جمع داشت و گفت ای اهل بیت رسول همانا خدای تعالی شما را بشرف رسالت مخصوص ساخت و پیغمبر خاتم از قبیله شما مبعوث فرمود و برکات خود را در شما افزون داشت شما ای عترت محمد در مجاهدت راه حقتعالی از دیگران سزاوارترید آیا نمی بینید کتاب خدای مهمل مانده و سنت رسول متروک آمده نور حق مخفی گردیده و ظلمت باطل عالمگیر شده از آن پیش که نام شما از میانه بر افتد و عزت این سلسله دیگرگون گردد در طلب حق بکوشید تا مردم این نیل بسان بنی اسرائیل زبون و ذلیل نگردند که پس از آنکه محبوبترین آفرینش بودند نزد حقتعالی ذلیلترین قبائل شدند نزد خلق و ما همی شنیده ایم که چون اینقوم دست بکشتار یکدیگر دراز کنند ملک از تصرف ایشان بیرون شدن خواهد اکنون ولید بن یزید را کشته اند و این فحوای اخبار یکه ما رسیده آیت زوال ملک ایشان است و بشارت انقراض عهد طغیان ای جماعت حالی که بر عزم خروج باید بود بپایند با پسر من محمد بیعت کنید و سر بر خلافت باو گذارید چه بهر میدانید که او است قائم منتظر و مهدی موعود ابو جعفر منصور نیز بر آئین عبد الله سخن راند و گفت ای گروه از چه راه خود را ابهی فریب دهید بهر میدانید که مردم در اجابت هیچیک از شما چنان شتابان نباشند که در اجابت اینخوان حاضران نیز او را تصدیق کردند و بر سخن عبد الله همداستان شدند پس دست بگشودند و یکایک با محمد بیعت نمودند آنگاه گفتند ابو عبد الله جعفر بن محمد در میان ما نیست وظیفه آنکه کس فرستاده او را حاضر سازیم تا کار بیعت بوجود وی استوار نموده باشیم عبد الله گفت از جعفر بن محمد بگذرید و داستان بیعت با او در میان نیارید که مراسم آن است که او جمع شما پریشان کند و انگار بپایان بردن نگذارد و گفتند جعفر بن محمد بزرگ بنی الحسین است و سید اشراف ما را از حضور او گزیر نیست پس ناچار کس بطلب آنحضرت روانه داشتند از عیسی پسر عبد الله بن محمد بن عمر اطرف منقول است که هم رسولی از عبد الله نزد پدر من آمد و او را بالجمع بخواند پدرم با من گفت ای پسر نزد عبد الله رو ببین مرا برای چکار احضار داشته عیسی گوید من بمجلس ایشان رفتم دیدم محمد بن عبد الله مبرقعی کلیمی مشغول نماز است گشتم مرا پدرم فرستاده تا بپرسم که اجتماع شما برای چیست عبد الله گفت برای آنکه با محمد مهدی بیعت کنیم عیسی گوید پس حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد در رسید عبد الله او را در پهلوی خویش جا داد و بجوابی ابو عبد الله علیه السلام بخست از حضور آنمجلس امتناع جست تا عبد الله خود رفته او را همراه آورد و ماجرای در میان نهاد و گفت آنچه با بنی هاشم از بنو امیه گشیده ایم بر کس پوشیده نیست و اینک بر آنیم که یکدل و یکجهة با این جوان

بیعت کنیم حضرت فرمود زینهار اینکار نکنید که هنوز عهد دولت ما نرسیده و پسر نوای عبدالله مهدی منتظر و قائم موعود نیست واگر این بیعت برای آن است که کار امر بمعروف و نهی منکر انجام دهید بخدا سوگند که ما از بیعت تو تجاوز نخیم که خود شیخ بنی هاشمی و بزرگ اشراف عبدالله چون این بشنید درخشم شد و گفت تو خود خلاف آنچه میگوئی معلوم داری و خدا تعالی ترا علم غیب نیاموخته ولی این سخن از روی حسد که ترا بر محمد است بر زبان آوری حضرت چون سخن عبدالله شنود بلسان اعجاز فرمود إِنَّ هٰذَا الْأَمْرَ لِلّٰهِ لَيْسَ لَكَ وَلَا إِلَىٰ ابْنِكَ وَإِنَّمَا هُوَ لِهٰذَا ثُمَّ لِهٰذَا ثُمَّ لِوُلْدِهِ بَعْدُ فِيهِمْ وَلَا يَزَالُ فِيهِمْ حَتَّىٰ يُؤْتَوُا الصِّبْيَانُ وَيَشَاوَرُوا النِّسَاءَ یعنی بخدای سوگند که خلافت نه ترا و نه پسران تو را بلکه سفاح را باشد آنگاه منصور را پس در اعقاب او تا زمانی که کودکان را امیر کنند و زنان را مشیر و پسران تو محمد و ابراهیم البته کشته گردند این بگفت و از مجلس برخواست و بدست عبدالعزیز بن عمران زهری و بروایتی بدست عبدالله بن جعفر بن مسور تکیه نموده بیرون رفت راوی خبر عبدالعزیز یا عبدالله گوید ابوجعفر منصور در آنروز قبای زرد پوشیده بود وقتی که با حضرت ابوعبدالله از مجلس بیرون آمدیم با من فرمود آیا خداوند قبای زرد را دیدی گفتم آری گفت سوگند بخدای که ما او را قاتل وی میباشیم گفتم آیا او محمد را میکشد گفت آری پس من با خود گفتم قسم بپروردگار کعبه که ابوعبدالله بر محمد حسد برد و پس از دنیا رفته بود م که منصور محمد و ابراهیم بکشت چون حاضران این خبر از امام جعفر بن محمد شنیدند همگی برخواستند و پراکنده شدند و دیگر فراهم نیامدند و عبدالصمد بن علی و ابوجعفر منصور از دنبال حضرت فرا رسیدند و گفتند اتدری هذا یا ابا عبدالله یعنی آیا اینکه فرمودی میدانی گفت ای والله ادری وانه لکائن یعنی آری بخدای سوگند که میدانم و البته خواهد شد در تجارب السلف آورده که منصور گفت چون این سخن بشنیدم در دل خویش عمال در اطراف مرتب کردم الغرض عباسیان از این بشارت عقده آن بیعت در دل بگشودند چه ایشان خود از عهدی دیرباز بود که سودای سلطنت بسر داشتند و هوس خلافت در خاطر که شنیده بودند عباس پسر خود عبدالله را که هنوز طفل بود بحضرت رسول آورد و بروایتی عبدالله پسر خود علی را بخدمت امیرالمومنین و حضرت دیرانجا رخویش گرفت و در گوش او بانگ نماز گفت و قدری آب دهان مبارک در دهان آن کودک انداخت و در حق او دعا کرد آنگاه با پدرش داد و فرمود خذ ليك ابا الاملاك یعنی بگیر پدر پادشاهان را و هم آن جماعت دعوی خلافت ابن الحنفیه و امامت کیسانیه میداشتند و از وقتی که سلیمان بن عبدالملک ابوهاشم عبدالله بن محمد را شربت مسموم نوشانیدند و او بحمیمه شام رفته علیقی خویش بمحمد کامل پدر ابراهیم امام و عبدالله سفاح و ابوجعفر منصور داد و صحیفه محمد بن الحنفیه را که از علامات امامت بود و امارات امارت و بر حوادث عالم تا روز قیامت اشتمال داشته با و سپرد این سلسله آثار اقبال در حال خویش دیدند و از همان اوان که عهد سلیمان بود دعوت کیسانیه اساس نهادند و اعیان بخراسان و غیرها در حرکت آوردند و شرح این مختصر بر کتب سیر حوالت است که در اینجا از این تفصیل مقصودی اصلی نیست کما اشارتی بمقدمات خروج ابراهیم

باجمله دعاة محمد بن عبد الله پس از قتل ولید و اضطراب امر یزید ناقص و من بعده در اطراف میکشتند و بعهد مروان حمار خبر او با مروان بگفتند گفت مجد و امثال وی التفاتی نمیت چه آل ابو طالب را از خلافت نصیبی نباشد و در سال یکصد و سی که شیبان بن عبد العزیز یشکری بمروان خروج کرد و عبد الملک بن علیه سعدی با مروان باوی مصاف داد و منصور گشت بهنگام مراجعت وارد مدینه شد مردم مدینه کلهم نزد او رفتند مگر عبد الله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم عبد الملک شرح این بعنایتی بمروان نوشت مروان جواب داد که عبد الله و پسران او را تعرض مکن که ایشان نه آن کسانند که بر ما خروج خواهند کرد پس کار مهدی موعود همچنان بین الظهور و الخفا میبود تا آنکه در سال یکصد و سی و دو که تاریخ آغاز خلافت عباسیان است. و انجام دولت امویان چون دعوی خلافت کیسانیه رواج گرفت و مذهب خشویه بانقراض بنی امیه برافتاد امام زیدیه محمد بن عبد الله با برادرش ابراهیم مختفی شدند تا چند از بیم تعرض عباسیان ایمن ماندند و در خلال آنحال مقدمات خروج مهیا کردند سفاح و منصور را از تواری ایشان عیش دولت منغص بود و صفای ملک مکدر و غمی نداشتند جز آنکه محمد و ابراهیم را بدست آورند و بکشند چرا که بیعت محمد بر گردن ایشان بود و خود رعیت آل علی محسوب میشدند سفاح در بدایت استقلال در طلب محمد و ابراهیم جدی بکمال داشت ولیکن عاقبت از آن اهتمام بایستاد چنانکه از کلمات آیته بظهور رسد سبط ابن جوزی قزاغلی در تذکرة الخواص گوید در زمانیکه ابو العباس بر سریر خلافت نشسته بود عبد الله محض با جمعی از طالبیین ملاقات سفاح را از مدینه بیرون آمدند چون بانبار رسیدند سفاح ایشانرا اکرامی داشت و هریک را بعطائی که در خور او بود خورسند نمود و حرمت عبد الله را از تمامت آل علی زیادت کرد و بیشتر شبها را در صحبت او میگذرانید و بسی ناملایمات از وی تحمل میکرد و کلمات ناکوارش بر خود هموار میساخت چنانکه از کتاب اوراق تالیف ابو بکر صولی منقول است که وقتی عبد الله بسفاح گفت من اسم هزار هزار درهم بسیار شنیده ام ولی رسم آن تاکنون ندیده ام سفاح بگفت تا هزار هزار درهم بیاورند و در پیش روی عبد الله برهم نهادند عبد الله چون آنحال بدید گفت یا امیر المومنین این در اهم من بخش گفت بخشیدم پس مردم نزد عبد الله آمدند و او را بدان موهبت تهنیت گفتند عبد الله در جواب گفت شَكَرْتُمْ رَجُلًا أَعْطَانَا بَعْضَ حَقِّنَا وَفَازَ بِالْبَاقِي یعنی مردم را سپاس گفتید که از حق ما برخی بداد و خود بباقی آن رستگار شد این سخن بسفاح رسید و بهیچ نگفت و هم شبی سفاح چغلی خواست انباشته از جواهر آنرا بگشود و جواهری ثمین از آن بیرون آورد و روی با عبد الله داشت و گفت یا ابا محمد اینها از نفایس اموال و اعلاق منال بنی امیه است که بار سیده پس آن گوهرها قسمت کرد بهری با عبد الله داد و بهری برای خود نهاد چون اندکی بر این گذشت سفاح را خواب گرفت

و عبد الله این دو شعر انشاد کرد

أَلَمْ تَرَ حَوْشَبًا أَمْسَى وَبَنِي ... فُصُولًا أَنْفَعُهَا لِبَنِي نُفَيْلَهْ

يُؤَمِّلُ أَنْ يَعِيشَ عُمُرَ نُوحٍ ... وَأَمْرُ اللهِ يَأْتِي كُلَّ لَيْلَهْ

یعنی آیا حوشب را ندیدی که بی اساس مینهاد که سود آنها پسران نفیله را باشد و خود آرزو میدارد

لعمر نوح در یابه ولی قضای کرد کار در هر شبانگاه نازل آید سفاح چون این دو بیت بشنید از خواب بجست و بانگ
بر عبد الله زد که این چه تمثل بود ایا سزای آن جرمت است که ترا نهادم و یا جزای این جائزت که بتو بخشیدم از غایت
توهم دقیقه مهمل نگذاشتم و از اسرار خویش امری بر تو مخفی نداشتم عبد الله گفت یا امیر المومنین بخدا سوگند از انشاد
این دو بیت چیزی که گذرد خاطر تو باشد در ضمیر گرفتم بل شعری بود مرا بخاطر گذشت و بر زبان جاری گشت
اگر خواهی این سخن از من تحمل فرمای سفاح گفت تحمل کردم و از تو در گذشتم آورده اند که روزی سفاح با عبد الله
بگفت اینکونه خفاوت و تلطف که با تو میگذارم از آن است که ترا بمنزله پدر و عم خویش میدانم اینک از تو سوالی دارم
و خواهم تا جواب آن بامکان صدق باز گوئی گفت از هر چه خواهی سوال کن گفت اینکه پسران تو محمد و ابراهیم
نزد من نیایند برای چیست گفت یا امیر المومنین بتحقیقت از ضمیر ایشان خبر ندارم ولی آنقدر میدانم که دوری
ایشان نه از راه مخالفت است سفاح ساکت شد شبی دیگر نیز آن سوال اعادت داد و اصرار نمود و از عبد الله
همان پاسخ شنود پس گفت یا ابا محمد ایا چنین پنداری که پسران ترا این پنهان شدن سودی بخشد بخدا قسم که هر دو
مقتول شوند محمد در سنه ۱۴۵ و ابراهیم در سنه ۱۴۶ عبد الله از این سخن رنجیده شد و با اندوهی تمام بیرون آمد در تجارب السلف
مسطور است که عبد الله روزی با برادر خویش حسن مثلث بن حسن بن حسن بن علی بن ابیطالب این حکایت کرد او گفت
اگر نوبتی دیگر را از تو باز پرسد تو بمن حوالت کن سفاح نوبتی دیگر پرسید عبد الله گفت عمش حسن مثلث احوال او میداند
سفاح حسن را طلب کرد و از او حال محمد و ابراهیم باز پرسید او گفت یا امیر المومنین با تو چنان سخن گویم که با پسر عم خویش
گویند گفت یا امیر المومنین ترا بخدای سوگند میدهم که اگر اهل شرق و مغرب جمع آیند و خواهند که محمد را خلافت
دهند و خدای نخواهد تو ایشان را گفت نه گفت اگر خدای خواهد که او خلیفه باشد و تو با همه خلق روی زمین منع کنند آن
منع را هیچ فائدتی باشد گفت نه گفت پس چرا این پیر را معذب میداری و نعمت او را که بدو بخشیده منغض میکنی
سفاح از این سخن خجل شد و تازنده بود دیگر سخن محمد بن عبد الله را نگفت شریف شهاب الدین نسابه در عمدة الطالب
این واقعه از ابراهیم عمر حکایت کرده نه از حسن مثلث و سبط ابن جوزی در تذکره خواص الامة قصه تمثل را که اشارت رفت
بروجه دیگر نقل نموده که استوارتر مینماید گوید چون عبد الله بسفاح در آمد سفاح دست او را در دست گرفت و تمامی
ابنیه و قصوری که در هاشمیه بنیاد کرده بود ببرد عبد الله از آن قصور شامخ و مبانی راسخ در شگفت شد و بدان
دو بیت تمثل کرد سفاح در غضب شد دست خود از دست عبد الله بکشید و گفت هان ای عبد الله این چه انشاد
بی هنگام بود عبد الله گفت ای امیر مرا از قرائت این شعر مآل نیک در نظر بود نه فال بد که خواستم ترا آئین تقوی
و زهد در خاطر اندازم و از غفلت غرور و امل بیدار سازم پس ابو العباس بدین بیت از قصیده عمرو بن معدیکرب
که در باره او گفته تمثل جست

ازید جبائه ویرید قتلی عذیرک من خلیلک من مراد

یعنی من عطای او خواهم و او کشتن من سگالد ای عمرو خود کسی را بیاور تا عذری که تراست در آزردن و دست مرادی خویش فاش نماید

در بعضی نسخ بدل کلمه حیاته وارد است مع القصه عبدالله گفت از گناه من بگذر سفاح گفت خدای از من نگذرد اگر از تو بگذرم گویند پس منصور درباره عبدالله شفاعت نمود سفاح نخندید و لب نگشود و گفت اینک در حق عبدالله توسط کنند و عاقبت هم خود او را بکشند عبدالله پس از چندی که در هاشمیه مانده بود بمدینه طیبه بازگشت و سفاح در اشعار باحصار محمد بیت معدیکرب زبیدی بعبدالله نوشت که

اردید حیاته ویرید قتلی عذیرک من خلیلک من مرادی

و عبدالله در جواب باشعار یکه این بیت از آنهاست بسفاح بفرستاد

وکیف یرید ذاک وانت منه بمنزلة الشیاط من الفؤادی

یعنی محمد قتل تو چگونه اندیشد با آنکه تو بنزدیکی آنچنانی که قلب او تو او نخته باشد شیخ عزالدین علی بن اثیر جزری در کامل آورده که ابوجعفر منصور در سال یکصد و سی و شش هجری که اما رت حج یافت و با ابومسلم بموسم رفت در مکه از عامل مدینه زیاد بن عبدالله الحارثی حال محمد و ابراهیم باز پرسید زیاد گفت ترا از غیبت ایشان خاطر پریشان نباشد من محمد را از پرده اختفا بیرون آورم منصور زیاد را با مارت اعادت داد و چون در آنسال سفاح بمرد و منصور بخلافت نشست نخست بنی هاشم را یکان یکان احضار داشت و در نهان موجب توارد محمد و ابراهیم سئوال نمود و از آنجمله کس آنها نک خروج بدیشان نسبت نکرد الا الحسن بن زید بن الحسن که از بنی اعمام خویش منحرف بود و در شعار منعوده میزیست گفت نخست سوگند که من از مناقضت ایشان بر تو این نیستم سخن او در خاطر منصور موقعی عظیم گرفت پس در اظهار آن دو برادر جدی تمام بظهور آورد و در طلب ایشان جواسیس باطراف فرستاد و خود در کشف ضمیر عبدالله حیلتی انگیخته چنانکه در سیر معوده مسطور است که منصور چون عقبة بن سلم ازدی را بدید و او را بخردمندی و فرزانگی بپسندید در نهان احضار داشت و گفت مرا در کاری خطیر همواره خاطر پریشان است و کفایت آن مهم را مردی فرزانه همی جویم چنان بینم که تو آمرد توانی بود عقبه گفت ارجوکه حدس ملوکانه بصواب رفته باشد گفت پس خود را پوشیده دار و در فلان وقت نزد من آی عقبه برفت و در میعاد باز آمد منصور گفت بهمانا بنی اعمام ما در کید ملک باشند و ایشانرا در فلان قریه از ملک خراسان شیعیانی است که زکوات اموال و تحف بلاد خود بدیشان فرستند پس بروایت عبدالرحمن بن خلدون مغربی مکتوبی مجعول و تحفی منحول از جانب مردم آنقریه بعقبه داد و گفت ترا باید که جانب مدینه گیری و بر عبدالله حسن در آئی بدین دعوی که از مردم خراسانم و پیک شیعیان پس اگر نامه تو نخواند و هدیات نپذیرد باید زبان التماس دراز داری و چندان خضوع و ضراعت کنی که اگر اعراض او از در احتیاط باشد از تو مگر بیرون رود و مکنون ضمیر آشکارا کند عقبه برفت و عبدالله را بدید و مکتوب بازنمود عبدالله نخست از راه انکار درآمد و گفت من اینقوم که تو گوئی نشناسم و عاقبت با فسونهای آنطرار راز پوشیده آشکار داشت عقبه جواب مکتوب خواسته عبدالله گفت جواب نامه بملک نیارم که مرا رسم دیرین نه اینچنین است ولی خود سلام و پیغام برسان که فرزند من مهدی در فلان میقات ظهور خواهد کرد عقبه در ساعت بیرون آمد و راه عراق گرفت همینکه ماجری با منصور گفت و خود از خیره احرام بست

چون بمدینه رسید صلات کرا نسده در آل ابیطالب تفتیش کرد که شاید محمد و ابراهیم مفتون کردند و پسر و ن اینند وقتی که
عبد الله را دید عتاب کرد که در کجائید پسران تو گفت نمیدانم پس کلام بخشونت و غلظت کشید و در میانه ناسزائی
بما در عبد الله گفته آمد عبد الله گفت یا ابا جعفر این سخن زشت بکدام مادر من راندی با بتول دختر رسول یا فاطمه بنت اسحق
یا ام اسحق زاده طلحه یا خدیجه ام المومنین گفت حاشا که بدیشان بدگفته باشم بلکه مرا دجر با بود و مادر ام اسحق دختر قسامه بن
زهیر که زنی از قبیله طی پیش منست صهیب بن زهیر چون عبد الله را بر منصور آنچنان جسور دید پیش دوید و گفت
یا امیر المومنین بفرمای تا او را کردن زنم زیاد بن رعبید الله عامل مدینه برخواست و روای خویش بر روی
عبد الله انداخت و گفت یا امیر او را با من بخش که من پسران او ظاهر سازم و بروایت تاریخ کامل و کتاب العبر
چون منصور بمنزل آوطاس رسید عقبة بن سلم را در خفا بخواند و گفت چون بنی حسن مرا پذیره شوند و در نزد من فراهم آیند
ایشانرا زیاد حرمت کن آرم و طعام طلب کنم تو در گوشه پنهان باش تا آنگاه که خوان بر گیرند پس تو پیش ای و روبروی
عبد الله بایست چون دیده او در تو افتد روی بگرداند تو هم دو زن تا از دنبال سر عبد الله بایستی پس با ابهام
پای خود پشت او را فشارده که در تو نظر کند و دیده اش از تو پر شود که همینقدر از تو کافی است زینهار که در سر خوان
خود را بعبد الله باز نمائی و لذت طعام بروی ناگوار نسازی راوی گوید چون بنی حسن بر منصور در آمدند عبد الله را
پهلوی خود جای داد و طعام طلبید و با ایشان مشغول غذا شد و در اثنا با عبد الله خطاب کرد که یا ابا محمد محمد و ابراهیم را نمی بینم
و چنان دانم که ایشانرا از جانب من وحشتی است با آنکه من هم دوست دارم که پسران تو با من انس گیرند و من با ایشان
وصلت کنم و صلات بخشم عبد الله سر بزیر افکند و پس از مدتی سر بر داشت و گفت قسم بحق تو یا امیر المومنین که مرا از
مکان ایشان خبری نباشد و این امر از اختیار من بیرون رفته منصور گفت یا ابا محمد چنین نیست که گوئی بنویس و هر دو را
بطلب عبد الله جواب سابق اعادت داد و چندین بار گفتار با صرار و انکار گذشت چون خوان بر داشتند منصور گفت
یا ابا محمد آیا آن مواثیق محکم و عهود مؤکد که بر التزام وفاق و ترک نفاق من سپرده ترا در خاطر است گفت آری
یا امیر المومنین آن پیمانرا نگشی نیاده و آن ایمان را خللی نرسیده منصور بگوشه چشم جانب عقبه نگریست و عقبه از قرار
معهود در حرکت آمد تا آنگاه که پشت عبد الله با ابهام پا بگاوید همینکه چشم عبد الله در او افتاد و حیلتی را که انگیخته بودند
تفطن جست از جای برجست و پیش روی منصور بنشست و از مراسم آغاز التماس کرد و گفت یا امیر المومنین مرا بر
نقض عهد یکبار و گناهم اقالت فرمای حدایت اقالت کند منصور گفت هیهات که از تو در گذرم ای ربیع او را بگیر و در
زنجیر کن و بروایت ابو الفرج اصفهانی در مقاتل حدیث آنمجلس که بحبس کشید بر طریق دیگر است گوید عباس بن محمد
برادر ابو جعفر گفت عبد الله محض و حسن مثلث نزد منصور بودند و او در کتابی نظر میکرد و پسرش مهدی سخنی گفت
بغلط عبد الله از در تعرض گفت یا امیر المومنین سخن مهدی بگلام کنیزان ماند چرا آموزگاری بر او نمی گماری
تا او را قوانین اعراب تعلیم کند و لسانش از اعوجاج لحن تقویم نماید منصور ملتفت نشد و من با عبد الله اشارت کردم
که ساکت شود فتنه نخوابد و دیگر بار آغاز این سخن کرد منصور در غضب شد و گفت ایتن ایناک کجا بیند محمد و ابراهیم

عبدالله گفت نمیدانم گفت باید برد و را حاضر کن گفت اگر فی المثل در زیر قدمهای من باشند که نخواهم با تو سپرد منصور بجانب ربیع نظر کرد و گفت برخیز و او را حبس کن ربیع دست عبدالله بگرفت و بیرون برد و در دار مروان که سرای خلافتی بود و حکام در آن می نشستند او را محبوس داشت و این واقعه در یکصد و چهل و یک هجری اتفاق افتاد بعضی در یکصد و چهل و یک نوشته اند و درست نیست چه حبس عبدالله بالاتفاق در سال حج منصور بود او در سال صد و چهل و یک بحج نرفت و امارت موسم در آن سال با عم خویش صالح بن علی گذاشت شیخ ابو علی بن سکویه مصنف تجارب الامم گوید از ابو جعفر روایت است که گفت چون عبدالله را بگرفتند روزی بمجلس او رفتم همینکه مرا دید گفت یا ابا جعفر این امروز چه حادثه افتاده گفتم ابو جعفر فرمان داده تا اموال و اثاث و عبید و اماء ترا عرضه بیع و شراء دارند ولی من گمان نبرم که کس از آنها چیز بخرید ارشود گفت ای ابو جعفر بخدای سوگند اگر خود مرا با دختران من در قطار بردگان کشند و عرضه فروش کنند هر آینه شما خواهید خرید در مقاتل مسطور است که پس از حبس عبدالله محمد در خفا نزد مادرش هند آمد و گفت یا امتاه تخدمت ابو محمد شو و او را از من پیغام رسان که اگر از اولاد رسول بگیفر تقبل آید بهتر است تا چندین کس دستورده تا من نزد ابو جعفر روم هند گوید بمجلس رفتم همینکه پایهای عبدالله را دیدم صدا بجزع برآوردم و او مرا تسلی نمود و بصبر فرمود پس پیغام محمد بگذاردم راست نشست و گفت خدای محمد را محفوظ دارد اگر امروز اینکار کند فردا در نزد خدای چه حجت آورد لا والله این اندیشه بسی ناصواب است زنهار خود را در اطراف ارض متواری سازد که لایزال دعوی حق و طلب خلافت در سلسله ما خواهد بود آنحاصل منصور از مدینه بیرون رفت و زمانی در مکه بود محمد و ابراهیم و جمعی از بنی حسن در آنجا فراهم آمدند و عبدالله اشتر پسر محمد خواست که ناگهانی بر منصور در آید و او را گردن زند محمد رخصت نبخشید و گفت کشتن او نپسندم تا آنگاه که نقض بیعت خود بروی احتجاج آورم چون منصور از حجاز بعراق رفت در جستجوی پسران عبدالله جدی تمام نمود و محمد را از زیاد بن عبیدالله که اظهار او برعهده گرفته بود طلب داشت پس نوبتی که محمد بمدینه آمد و زیاد را از قدوم او خبر شد کس نزد وی فرستاد و از در تلطف امانش داد تا لحظه روی بمردم مدینه نماید و او از عهده شر طلیکه با منصور نموده بیرون آورد و محمد بپذیرفت و بجایگاه میعاد برنشست و بیرون آمد مردم چون او را بدیدند غوغا برداشتند که هذا محمد بن عبدالله المحسن یا اهل المدینه المهدی المهدی پس زیاد مردم را گواه گرفت که ایها الناس هذا محمد بن عبدالله المحسن آنگاه علی العهد با محمد گفت بهر جای که خواهی باز گرد محمد ناپدید شد چون باجوی منصور رسید زیاد بن عبیدالله اسحاقی را در ماه جمادی از سال یکصد و چهل و یک هجری معزول داشت و محمد بن خالد بن عبدالله القسری را در ماه رجب بجای وی برگماشت پسران عبدالله را از او طلب نمود و گفت در اینصرف هر مقدار که از بیت المال ضرور افتد در یمن دار او فزون از شش سال در مدینه نباید و مبلغی بگزاف در قصد محمد و ابراهیم مصروف داشت و ظفر نیافت حتی بفرمان منصور بیوت مدینه یکایک تفحص کرد و سودی نبرد چون منصور تفاوت بیت المال بخزینت او را در باب محمد و ابراهیم متهم داشت و با ابو العلاء که مردی بود بجز از قبیله قیس غیلان بشوری نشست ابو العلاء گفت امثال صلاح وقت چنان بینم که محمد بن خالد را از مدینه معزول دارد از اعقاب طلحة بن عبیدالله یا زبیر العوام مردی را بجای او بگماری تا بچه نقض موروث و عداوت مجهول اقتضا کند در طلب محمد و ابراهیم بکوشد و منصور از در شگفتی گفت قاتلک الله چه رائی زنین آوردی و فکری متین این تدبیر بس پوشیده نبود

ولی مرا با خدا یتعالی عهد دیرینه چنین است که از بنی اعمام و اهل بیت خویش به شمشان کین انتقام نخشم و از دودمان احدا کس
بر ایشان مسلط نسازم اما امروز عیاری از صعالیک عرب بر بنی حسن بگمارم که آنچه را تو رای زدی خود برحسب سرشت
خسیس بظهور آورد و پس با شارت یزید بن یزید سلمی ریاح بن عثمان مری را امیر یثرب ساخت و برخی گوید ریاح بن عثمان
خود خواستار ایالت مدینه شد بشرط که محمد و ابراهیم را بدست آورد و کیفیکان او در رمضان یکصد و چهل و چهار وارد مدینه شد
چون بدارالاماره رسید با حاجب خویش ابوالبختری گفت وا مروان این است گفت آری گفت اما انها
محلال اطغان یعنی سرائی است که حل و ارتحال آن بسیار باشد چون از مجلس تهنیت فراغت یافت گفت یا ابالبختری
دست من بگیر تا بمجلس این شیخ یعنی عبدالله بن حسن رویم همینکه نزد عبدالله شد عتاب کرد و گفت ایها الشیخ سوگند
باخدای که امیرالمومنین امارت یثرب نه برای آن با من سپرده که حق نسبتی قریب گذارده باشد و یا شکر نعمتی سابق
چه مرا با او نه عنوان خویشاوندی درمیان است و نه داستان شناسائی بخدا قسم که من بازیچه تو گردم مانند زیاد بن
عبیدالله حارثی و محمد بن خالد قسری سوگند بخدای که جان تو بستانم مگر آنکه پیرانت با من سپاری عبدالله چون این بشنید
سر برآورده گفت نعم اما والله انک لاذیرق قیس المذبوح فیها کما تذبح الشاة یعنی آری اینچنین است
بخدا که خود همان ازرق ناچیز خواهی بود که سرت چون گوسفند بریده گردد ابوالبختری گوید ریاح چون این خبر
از عبدالله استماع کرد روی بگردانید از مجلس بیرون آمد بر حالتی که دستش از غلبه خوف و فرط دهشت چنان
سرد شده بود که دست من بر دست آن احساس نمیود و پایهایش از فتور و سستی بر زمین میکشید گفتم ای امیر از
کلام عبدالله ترا بیم نگیرد چه او را از علم غیبیات نصیبی نیست گفت و یلک خاموش که اینجا نگفت مگر از لسان
مخبری صادق ابوالبختری گوید عاقبت صدق خبر عبدالله مشهود افتاد و محمد بن عبدالله در عهد خسروج پس از آنکه
دیوان اهل بیت خود بسوخت بزندان آمد و ریاح بن عثمان را با برادرش عباس بکشت در مقاتل ابوالفرج مسطور است
که حسن بن زید علوی گفت ریاح بن عثمان مرا با چند کس بمجلس فرستاد تا از عبدالله در باب محمد و ابراهیم
خبری باز پرسیم و از سکان ایشان سخنی استماع کنیم چون بمجلس درآمدیم دیدیم عبدالله برخورجین انباشته از کاه نشسته
کسانی که همراه من بودند سخن آغاز کردند و آنچه در خاطر داشتند ابراز نمودند همینکه کلام ایشان بپایان رسید
عبدالله جانب من کرد و گفت ای پسرک برادر من بلای من از بلای ابراهیم عظیمتر است چه او را فرمان رسید
تا پسر خود اسمعیل را در طاعت پروردگار ذبح نماید و شما مرا محکوم دارید تا فرزندان خویش در معصیت کردگار
تقتل رسانم مهمات کجا است استخوان خلیل با استخوان من حاشا من اینکار ناصواب کنم والله یا بن اخی هیچگاه
بر فراش خود اینچنین آسوده نمی خفتم که اینگاه بر این بستر گاه در اخبار بنی الحسن آورده اند که روزی عبدالعزیز بن
سعد از خواص منصور گفت یا امیرالمومنین تو انتظار خسروج محمد و ابراهیم میبری بر حالتی که برادران و عمزادگان
ایشان مطلق العنان باشند و ترا هیچ اندیشه نیست بخدا قسم که مهابت کمی از ایشان در قلوب مردم فرو نریزد
از سطوت شیر ژیان منصور از این سخن سخت اندیشناک شد و در حال ریاح بن عثمان را فرمان فرستاد تا حمله آن

شیران شرزه را در سلسله کند چون مثال منصور بوی رسید نوبتی که نبی علی بر در ب حکومت فراهم بودند غلامی رفت تا مذاکره که از نبی الحسین هر کس حاضر است داخل شود ایشان از دری در آمدند و از دیگری بیرون شدند آنگاه مذا در داد که از نبی الحسن هر کس در اینجا در آید همینکه ایشان داخل شدند غلامان و شرطه خویش را بگفت تا جمله را بگرفتند و حدادان قید و زنجیر بر ایشان استوار نمودند و آنقدری کوبید آنجماعت بیست نفر بودند و آنچه ما خود از اسامی ایشان یافتیم برایکونه است حسن الثلث ابراهیم الغمر جعفر حسن بن حسن داود بن حسن بن حسن موسی الجون بن عبدالله داود و اسمعیل و یحیی و ابراهیم الغمر عباس و عبدالله و سلیمان ابناء داود بن حسن بن حسن حسن بن جعفر بن حسن علی بن محمد بن عبدالله و علی الخیر پدر حسین صاحب فخ و برادر دوم عباس بن حسن الثلث ابوالفرج کوید عباس برادر علی خیر در عتبه سرای خود نشسته بود ناگاه ملازمان ریاح در رسیدند و او را بگرفتند چون مادرش عایشه بنت طلحه آنحال بدید از وراء باب صیحه کشید و گفت دعونی اشمّ شمّة و اضمّ ضمّة یعنی بگذارید تا فرزندرا یکبار ببویم و در آغوش گیرم گفتند لا والله ما کنت فی الدنیا حتة یعنی دیگر او را نه بینی مگر آنگاه که بمیری علی الخیر را که در طالبیین بلقب عابد اشتهار داشت و بورع و تقوی ممتاز بود تعرض ننمودند و او خود همینکه آن حادثه شنید بدار مروان آمد و جامه بر خود پیچیده داشت چون ریاح بن عثمان او را بدید گفت مرحبا یک برای چه حاجت آمده گفت برای انکه مرا با قوم خود در زندان فکنی ریاح بگفت تا او را با برادران و بنی اعمامش ملحق ساختند محمد بن عبدالله العرجی نواده عثمان بن عفان را با انکه با بنی حسن برادرانی بود تعرض ننمودند چه منصور نسبت بوی عقیدتی نیک داشت و در خیال خروج با برادران همداستان نمیدانست تا انکه منصور در همان سال که یکصد و چهل و چهار هجری بود عزیمت حج نمود چون بمدینه رسید محمد بن عمران طلحه را با مالک بن انس نزد بنی حسن فرستاد تا مکان محمد و ابراهیم بنمایند چون بمجلس در آمدند عبدالله بن حسن نماز ایستاده بود ایشان وظیفه رسالت بگذاردند عبدالله از نماز فارغ شد دیگر بار سخن تکرار نمودند عبدالله گفت لا والله این سئوال را پاسخی نگویم مگر در حضرت منصور پس اگر خواهد دستور دهد که خود او را دیدار کنم و جواب گویم محمد و مالک باز گشتند و ماجری باز نمودند منصور ملتمس او نپذیرفت و گفت آیا عبدالله مرا سخریه کند و با من از در استهزا سخن گوید قسم بخدا که هرگز او را مواجهت نکنم مگر انگاه که با دو پسر خویش نزدیک من آید و منصور اینسخن از آن گفت که ترسید عبدالله او را بجدال مکالمت بفریبد چه در لسان وی اثری بود که با احدی محاورت نمیکرد مگر انکه او را در سخن خویش همداستان میساخت ورای او را با خود موافق میداشت پس منصور طریق مکه گرفت و در مراجعت راه کبرا بیند و خیام خویش در ربذه برپا داشت ریاح بن عثمان بدرود خلیفه را بربذه رفت و باو گفت یا امیرالمومنین اهل خراسان هواخواهان تو باشند و خلق عراق دوستان علویان و کفار شام شیعیان عثمان بخدا سوگند که اگر از محمد بن عبدالله عثمانی یک داعی نشانات رود احدی از اجابت او تخلف نجوید این سخن در نظر منصور درست افتاد و از محمد بن عثمانی منحرف شد پس فرمان کرد تا ریاح بمدینه رود و محمد را بچنگ آورد و با تمامت محبوسان بنی حسن بربذه برد ریاح برحسب امر بمقر ایالت شتافت

و محمد بن عبد الله عثمانی را گرفت برا غلال و قیود بنی حسن بفرزند و حمله را جانب اردوی منصور حمل داد ثقة
الاسلام کلینی محمد بن یعقوب رضوان الله در اصول کافی از عبد الله بن ابراهیم جعفری روایت کرده
که موسی بن عبد الله گفت چون فرستادگان ابو الدوانیق در رسیدند و پدرم عبد الله را با تمامت
اعمام سن در قید آهن کشیدند و حمله را در محامل بی فرش و روی پوش نشانیدند و براندند تا بمصلی رسیدند
پس بایستادند که مردم ایشان را بدانخواری و گرفتاری شماتت کنند اما اهل مدینه چون فرزندان پیغمبر بر آن صفت
دیدند بر ایشان رحمت آوردند و رقت نمودند آنگاه موکلان منصور از راه مسجد رسول در حرکت آمدند
در بحار الانوار مسطور است که حسین ذی الدمعه ابن زید الشهید پسر خوانده حضرت امام ابو عبد الله صادق
گفت من با پدر بقبر و منبر رسول ایستاده بودم حسین ذی الدمعه پسر زید شهید گوید من با پدر بقبر رسول
ایستاده بودم و نظر میبودم که اولاد حسن بن علی علیه السلام را از دار مروان بیرون می آوردند در آنحال
حضرت ابو عبد الله صلوة الله علیه مرا احضار داشت و فرمود چه خبر داری گفتم بنی حسن را بر محامل مینشانند
تا جانب ربذه ببرند فرمود بنشین من نشستم پس حضرت زمانی بسیار روی بدرگاه پروردگار داشت آنگاه با غلامی فرمود
نظر کن تا هر وقت حمله را در محامل نمودند مرا خبر دهی غلام برفت و بازگشت و گفت آوردند حضرت برخواست و پرده
پرده از سوی سفید که بر در آویخته بود بایستاد همینکه عبد الله محض و ابراهیم غمر و دیگر بنی حسن را که با هریک پایبانی از آهن بوده
بر محمل نشانیده بودند نگریست بگریست و قطرات اشک بر ریش مبارکش سرازیر گشت آنگاه ملتفت من شد
و گفت یا ابا عبد الله والله که پس از این حادثه خدا ایرا هیچ حرمتی رعایت نخواهد شد سوگند باخدای که نه انصار بیعت
عقبه را وفا نمودند و نه اولاد انصار مرا پدرم ابو جعفر از آباء کرام خود حدیث آورد که رسول با علی بن ابیطالب در عقبه
فرمود از مردم بیعت بگیر گفت بچه شرط فرمود با آنکه پیغمبر و ذریت ویرا آنچنان حمایت کنند که خود و ذریت خود را
اینک احدی نیست که از فرزندان رسول دست ستم باز دارد یا الهی بر انصار سخت بگیر کلینی در کافی آورده که خدیجه
دختر عمر اشرف گفت چون اسراء بنی حسن را بباب جبریل از درهای مسجد رسول واقف داشتند حضرت ابو عبد الله
نخست از خانه خویش بر ایشان نظر فرمود و از خشم ردای مبارکش بر زمین میکشید آنگاه بر اهل مسجد نگریست
و سه بار فرمود لَعَنَكُمُ اللهُ يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ شما را با رسول نه شرط عهد بر اینصفت بود و نه میثاق بیعت اما والله
من خود بسی در تفریق مبادی این مردمان حرص و آز بازنمودم و زبان موعظت و نصح دراز داشتم تا کرامت
بیت رسالت دست فرمود و ایشان بخرده و حشمت ذراری اطهار پایمال قومی ناکار نیایند ولی بصیحت و تحذیر
دفع مشیت و تقدیر نتوانست نمود و عترت پاک رسول مانند عبید مقید و مغلول شدند از موسی الجون روایت است
که حضرت ابو عبد الله از مسجد بیرون آمد و با محمل پدرم عبد الله بن حسن نزدیک شد خواست تا با او سخنی گوید یکی از حلاوزه
با غلظتی سخت مانع وی گشت ابو عبد الله فرمود وای بر شما که خدای عنقریب ترا و دیگرانرا کفایت کند خدیجه بنت عمر
اشرف گفت پس حضرت ابو عبد الله بخانه بازگشت و از شدت آن محنت تا بیست شب آتش بتب گرفتار بود

ابراهیم امام زید

ولایزال میگریست نه شب آرام داشت و نه روز بدانشابه که ما بروی متهلاک بودیم موسی بن عبد الله گفت
هنوز ما را به بقیع نرسانیده بودند که آن پاسبان دیوسرشت که ابو عبد الله را از مکالمه پدرم مانع گشت ببلائی شدید
مبتلا شد یکی از شتران چنان لگدی بروی بکوفت که استخوان سرینش بشکست و بدان ضربت در گذشت جمیعی
از قدماء اصحاب و ثقاة محدثین روایت کرده اند که چون اولاد احفاد حسن بن علی علیه السلام را بارض ربذه
حمل دادند حضرت امام ابو عبد الله صلوات الله علیه توقیعی همایون از راه تسلیت بعبد الله فرستاد که علمای امامیه از اسلوب آن
مکتوب بر صحت عقیدت و حسن حال او و دیگر همقطارانش از بنی حسن استدلال کنند و آنجماعت را از مخالفت حجت عصر
بدعوی تقیه و غیر آن معذور دارند و نیز دلائل دیگر از اخبار آل محمد بر سعادت عاقبت ایشان بل عموم بنی فاطمه رضوان الله
علیهم ضمیمت نمایند و ما نسخه آن کتاب شریف که گرفتاران قید مصائب و بستگان زنجیر حوادث را بصبوری دستور است
شگفت بیک واسطه از اصلی صحیح بخط محمد بن علی بن مهجاب مرسوم و بسال چهارصد و چهل و شش هجری مورخ بوده روایت
و بطراز آن نامه مبارک برآذین نامه دانشوران میزد آوریم

بسم الله الرحمن الرحیم الی الخلف الصالح والذریة الطیبة من ولد اخیه وابن عمه اما بعد
فلان کنت قد نفردت انت واهل بیتک من حمل معک بما اصابکم ما انفرد به الحر والغیظ الکآبة
والالم وجمع القلب دونی ولقد نالنی من ذلک من الجزع والغلق وحر المصیبة مثل ما نالک ولکن
رجعت الی ما امر الله جل وعز به المتقین من الصبر وحسن العزاء حین یقول لنبیه صلی الله علیه وسلم
وعلی اله الطیبین فاصبر لحکم ربک فانک باعیننا وحین یقول فاصبر لحکم ربک ولا تکن کصاحب الحوت
حین یقول لنبیه حین مثل بحزنه وان عاقبتم فعاقبوا بمثل ما عوقبتم به ولئن صبرتم لهو خیر للصابرین فصبر
رسول الله ولم یعاقب وحین یقول وامر اهلک بالصلوة واصطبر علیها لا نسالک رزقا نحن نرزقک والعاقبة
للتقوی وحین یقول الذین اذا اصابتهم مصیبة قالوا انا لله وانا الیه راجعون اولئک علیهم صلوة
من ربهم ورحمة واولئک هم المهتدون وحین یقول انما یوفی الصابرون اجرهم بغیر حساب وحین یقول
لابنه واصبر علی ما اصابک ان ذلک من عزم الامور وحین یقول عن موسی وقال موسی لقومه استعینوا بالله و
اصبروا ان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین وحین یقول الذین امنوا وعملوا الصالحات و
بالحق وتواصوا بالصبر وحین یقول ثم کان من الذین امنوا وتواصوا بالصبر وتواصوا بالمرحمة وحین یقول لنبلونکم من
والجوع ونقص من الاموال والانفس والثمرات وبشر الصابرین وحین یقول وکاین من نبی قاتل معه ربیون کثیر فما وهنوا
لما اصابهم فی سبیل الله وما ضعفوا وما استکانوا والله یحب الصابرین وحین یقول والصابرین فی
یقول واصبر حتی یحکم الله وهو خیر الحاکمین وامثال ذلک من القرآن کثیر واعلم ای عم وابن عم ان الله جل وعز له
ینال بصبر الدنیا لولیه ساعة قط ولا شیئا احب الیه من الصبر و
الجهد والبلاء والاذاء مع الصبر وانه تبارک وتعالی لم ینال

بغنیم الدنیا لعدوه ساعة فط ولولا ذلک ما کان اعدائه یقتلون اولیائه
ویخوفونهم ویمنعونهم وأعداؤه امنون مطمئنون عالمون ظاهرون
ولولا ذلک لما قتل زکریا ویحیی بن زکریا ظلما وعدوانا فی بغی
من البغایا ولولا ذلک ما قتل جدک علی بن ابی طالب علیه السلام لما
قام بامر الله جل وعز ظلما وعمک حسین بن فاطمة صلی الله علیهم اضطهادا
وعدوانا ولولا ذلک ما قال الله جل وعز فی کتابه ولولا ان یکون الناس امة
واحدة لجعلنا لمن یکفر بالرحمن لبیوتهم سقفا من فضة ومعارج علیها یظهرون
ولولا ذلک لما قال فی کتابه ایحسبون انما نمدهم به من مال وبنین نسارع
لهم فی الخیرات بل لا یشعرون ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث لولا ان حزن المؤمن
لجعلته للکافرین عصابة من حدید فلا یصدع راسه ابدا ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث
ان الدنیا لا تساوی عند الله جل وعز جناح بعوضة ولولا ذلک ما
سقی کافرا منها شربة من ماء ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث لو ان مؤمنا
علی قلة جبل لابعث الله له کافرا او منافقا یؤذیه ولولا ذلک لما جاء فی
الحدیث انه اذا احب الله قوما او احب عبدا صب علیه البلاء صبا فلا
یخرج من غم الا وقع فی فهم ولولا ذلک لما جاء فی الحدیث ما من جرعتین
احب الی الله عز وجل ان یجرعهما عبده المؤمن من جرعة غیظ
کظم علیها وجرعة حزن عند مصیبة صبر علیها بحسن عزاء واحتساب و
لولا ذلک لما کان اصحاب رسول الله یدعون علی من ظلمهم بطول
العمر وصحة البدن وکثرة المال والولد ولولا ذلک ما بلغنا ان رسول الله
کان اذا خص رجلا بالرحم علیه والاستغفار استشهد فعلیکم یا عم وابن عم
وبنی عمومتی واخوتی بالصبر والرضا والتسلیم والتفویض الی الله عز وجل والرضا
بالصبر والصبر علی قضائه والتمسک بطاعته والنزول عند
امره افرغ الله علینا وعلیکم الصبر وختم لنا ولکم بالاجر والسعادة
وانقذنا وایاکم من کل هلکة بحوله وقوته انه سمیع قریب وصلی الله علی صفوته من خلقه محمد النبی واهل بیته

خلاصه معنی عبارات عالیات بپارسی انکه

این نامه ایست بسوی بازمانده نیک وزاده پاک از فرزندان برادرش وپسر عمش پس با ابا محمد هرچند تو وامثال تو بدین مصیبت
سوگوار تنها کرفتار شده اید اما در اندوه خاطر خشمکین ورنج دل دردناک تنها نیستند وبراستی در این ستم وجوریکه بر شما رفت

از نالہ و اضطراب و سوز مصیبت مرا آن رسید کہ ترا ولی من براہ شکیب و صبر باز گشتم چہ پروردگار عز و جل خداوندان تقوی را در چنین حال پرون آن طریق فرموده چنانکہ بارسول صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در خطابی فرماید حکم پروردگار را شکیبا باش کہ همواره در تو نگرانیم و در خطاب دیگر فرماید در طاعت کبر یا صبوری گیر و بسان یونس نبی مباش و در خطاب دیگر همکامیکہ حمزه را مثله نموده بودند فرماید اگر بر آهنگ کیفر باشید بمثل این مثله مکافات کشید و اگر بشکیبید همانا خوشتر خواهد بود رسول صبوری گرفت و عقوبت نفرمود و در خطاب دیگر فرماید کسان خود را بنماز امر کن و در امتثال حکم حق صبر نمای ترا از روزی باز نپرسیم و خود ترا روزی رسانیم و عاقبت نیک پرهیزکار را نراست و در آیت دیگر فرماید آنجماعت چون مصیبتی بر ایشان فراسد گویند ما خدا را باشیم و بوی باز گردیم درود و رحمت پروردگار بر ایشان باد و ایشانند راه رفتگان و در آیت دیگر فرماید جزای صابران بیحساب پرداخته کرده و در حکایت خطاب لقمان با پسرش فرماید ای فرزند شکیبا باش کہ شکیبائی امری است فرض و در حکایت خطاب موسی با بنی اسرائیل فرماید القوم از خدا یاری جوئید و صبوری گیرید کہ زمین ملک و هست از بندگان خویش هر کہ را خواهد بسپارد و عاقبت ستوده پرهیزکاران راست و در صفت بندگان خاص خود فرماید کسانی کہ ایمان آوردند و کردار نیک پرداختند و همدیگر را ملازمت صواب و صبر سپردند و در آیت دیگر فرماید انگاه بظهور رسید از کسانی کہ بگرویدند و یکدیگر را بشکیبائی و مهربانی وصیت نمودند و در آیت دیگر فرماید هر آینه شمارا باندکی از بیم و گرسنگی و کاستن اموال و اشخاص و اثمار بیازمائیم صبور انرا بشارت ده و در آیت دیگر فرماید بسا پیغمبران کہ با بسیاری از خاصان خویش کارزارها پرداختند و از آنچه در راه خدا بایشان رسید فتور بنگرفتند و ضعف نپذیرفتند و خواری نپسندیدند و خدای صابرانرا دوست دارد و هم در کلام مجید مردان صبور و زنان شکیبا را یاد فرموده و در آیت دیگر فرماید شکیبائی را شعار خود گیر تا آنگاه کہ حق سبحانه حکم راند و او بهترین خداوندان حکم است یا ابا محمد امثال این آیات مبارکات در ستایش صبر و مدح بشارت بسیار باشد ای عم و پسر عم بدانکہ خدای جل و عز برای دلی خویش هرگز گزند دنیا باک نیاورده و چیزی از انکل بلیت و تجلد مصیبت فروتر نخواسته و همیشگاه در باره اعداء خود بر آسایش دنیا مبالات ننموده اگر زاین بودی شمار اولیای برگزیده فروتر نیاسیدندی بحالیکه خود جمله این و آسوده شما و هم بلند و قوی و اگر نه خود ذکریا کشتی و فرزندش یحیی و اگر نه این بودی دنیای پاک تو علی بن ابیطالب دستم شهید نیامدی و عم بزرگوار تو حسین بن فاطمه از عدوان ظلم بقتل نرسیدی و اگر نه این بودی خدای جل و عز در کلام خود نفرمودی کہ اگر اراده آن نبود تا طوائف امم در نیازمندی و درویشی بر یک آیین باشند هر آینه سقف بیوت کفار و نردبان با مهای ایشان را از زر خالص گردانیدمی و اگر نه این بودی وحی آسمانی نرسیدی کہ آیا خداوندان نعمت چنان پندارند کہ این اموال و اولاد کہ نصیب ایشان فرموده ایم خیری است عاجل بلکہ خود از حکمت آن غافل اند و جاهل اگر نه این بودی در حدیث قدسی نرسیدی کہ اگر کراهت آن نبود کہ مومن اندوه گین شود هر آینه پیشانی بندگان مومن بر کافر بستمی تا بیگاه بصداع مبتلا نگردد و اگر نه این بودی

در حدیث نیامدی که دنیا در نزد خدای جل وعز با بال پشه برابر نباشد و اگر این نبودی از دنیا دم آبی بکافر ننوشانیدی و اگر نه این بودی در خبر نرسیدی که اگر مؤمن بر قله کوهی عزلت گزیند هر آینه خدای کافری یا منافقی را برانگیزد تا او را برفراز کوه آزار رساند و اگر نه این بودی در آثار وارد نشدی که چون خدای قومی یا بنده را دوست دارد ابر بلا بر وی ببارانند پس از غمی بیرون نرود مگر آنکه در غمی دیگر درآید و اگر نه این بودی در سنت روایت نیفتادی که هیچ دو جرعه نزد خدا محبوبتر نیست که بنده خود را در دنیا بنوشاند از جرعه خشمی که مؤمن فرو برد و کظم غیظ کند و جرعه اندوهی که در حال مصیبت بنوشد و بحسن صبر ثواب مخلصت بشمارد و اگر نه این بودی اصحاب رسول در حق ستمکاران خویش بدرازی عمر و تندرستی و فزونی مال و فرزند دعا نمودند و اگر نه این بودی خبر بما نرسیدی که چون رسول الله کسی را بدعای رحمت و طلب مغفرت اختصاص بخشیدی بسعادت شهادت رسیدی پس بر شما باد ای عم و پسر عم من و ای فرزندان عم و برادران من بشکیبائی و خورسندی و تسلیم فرمان قضا و تفویض امر خدا و ملازمت طاعت حق و متابعت حکم وی خدای بر قلب با و شما نیروی شکیبائی فرو ریزاد و عاقبت امر ما و شما را بپاداش نیک نجتی باز رساند شیخ غزالدین علی در تاریخ کامل گوید روزیکه عبدالله با دیگر همراهان بجانب ربذه روانه بودند محمد و ابراهیم در زی اعراب نزد یک پدر می آمدند و بنجوی سخن میگفتند و اذن خروج میطلبیدند عبدالله دستور نداد و گفت زنهار آشکار نشوید تا آنگاه که شرط فیروزی نیک مهیا ساخته باشید همانا اگر ابوجعفر شما را از اینکه بعزت بماند مانع گردد باری از آنکه بعزت بمیرید مانع نتواند بود و اقدمی گوید با ابوجعفر دوانیقی گفته بودند که عبدالرحمن ابی الموالی از موالیان محمد و ابراهیم است پیش از داعیان ایشان پس ایامی که در ربذه توقف داشت موکلان بر گماشت تا او را بدست آوردند و نزد وی بردند عبدالرحمن گفت چون مرا وارد ربذه نمودند دیدم بنی حسن را جمله با اغلال و سلاسل در آفتاب نشانیده اند ابوجعفر مرا احضار داشت چون درآمدم بجانب عمش عیسی بن علی که در جرگ حاضران بود نگریست و گفت همان است عیسی گفت آری یا امیرالمؤمنین اگر بروی سخت بگیری البته مکان محمد و ابراهیم باز خواهد نمود پس من نزدیک رفتم و سلام کردم گفت لا سلام علیک **این الفاسقان ابن الفاسق این الکذابان ابن الکاذب** گفتم یا امیرالمؤمنین اگر بلسان صدق نخی آیا سودی خواهد داشت گفت کدام است گفتم نگوئی من بطلاق دهاست اگر از مکان ایشان آگاه باشم منصور نیذیرفت و بگفت مرا در عقابین کشیدند و چهار صد تازیانه بر من بکوفتند و من چنان از هوش شدم که از ضرب احساس نمیکردم آنگاه حکم کرد تا مرا باز کردند و یاران خود فرا رسانیدند ابن اثیر گوید چون بنی حسن را بربذه رسانیدند منصور از آنجمله محمد بن عبدالله بن عمرو بن عثمان را احضار داشت محمد وارد مجلس او شد بر حالی که ویرا جامه در بر نبود الا لمیصی و ازاری پس در مقابل منصور بایستاد و منصور با بی عتاب بنگریست و گفت **انت یا دیوث** محمد گفت سبحان الله تو خود مرا از عهد مهد و زمان کودکی بغیر این صفت شناخته گفت پس دختر تو رقیه در غیاب شوی خود ابراهیم از که بار برداشته گفت نه تو با من

سوگند آوردی که راه خیانت من نسپاری و امداد عهدی من روا نداری اینک اثر حمل بر تو هویداست پس حال تو از دو گونه بیرون نخواهد بود که یا نقض میثاق من نموده باشی و یا قیادت دختر خویش سوگند با خدای که مرا غرضیت آن است که دختر ترا بسیاست زنار سانم و بحکم شرع رسول مستکبارش نمایم گفت یا امیرالمومنین اما نقض پیمان و هتک ایمان اگر صدق باشد وبال عصیان آن بر من خواهد بود و اما حمل اینجاریه پس خدای سبحانه ویرا باصالت نژاد رسول کرامی داشته والبته با انتساب خاندان عصمت دامن عفاف او بلوث تهمتی چنان آلوده نمیتوان داشت همانا وقتی که اثر حمل بروی نخریستم و انستم که ابراهیم در غفلتی از ما براو درآمده منصور در غضب شد و بگفت تا پیراهن او بدریدند و یکصد و پنجاه تازیانه اش بکوفتند و منصور خود در آنحال ویرا دشنامهای صریح میگفت و در اثناء تازیانه بر رویش فرود آمد صیحه زد که وَیْحَکَ اکْفُفْ عَنْ وَجْهِی فَاِنَّهُ حُرْمَةٌ بِرَسُوْلِ اللّٰهِ ۳ یعنی وای بر تو از روی من تازیانه بردار و حرمتی که آنرا از رسول خداست نگاهدار منصور برغم او بانگ بر جلاد زد که اقرأس اقرأس پس قرب نهصد ضربت بر سر و روی وی فرود آورد و تازیانه بر چشمش وارد کشت که طبقات باصره اش فرو ریخت آنگاه از مجلس منصور شش بیرون بردند بجائی که اندامش بر گونه زنگیان سیاه گشته بود گونه ازاری که در برداشت زیاده رقیق بود چون قمیص او بدریدند عورتش نمودار گشت و قتیکه بیرون آمد غلامش پیش دوید و گفت ایمولا اگر خواهی پوشش خود بر تو افکنم گفت نه بگذار که از این مرتبه بر من آنچه شک که از کشف عورت از محمد بر ما شم بن زید حکایت کند گفت وقتی که او لاد حسن بن علی را وارد زندان نمودند من در لشکرگاه دوانیقی حاضر بودم و محمد عثمانی را در سلسله اسیران دیدم که گشتی بصفای بشره و سپیدی اندام شوشی بود از نقره خام ناگاه از بارگاه مردی مستوفی برآمد و گفت محمد عثمانی کدام است محمد برخواست و با او نبرد و او بنقبی رفت و در ساعت صدای تازیانه بلند شد آنگاه ویرا بیرون آوردند با جسمی سوخته و چشمی فرو ریخته پس در کنار برادرش عبدالله بر زمین نشست و آب خواست عبدالله گفت مَنْ یَسْقِیْنِیْ اِبْنَ رَسُوْلِ اللّٰهِ ۳ مَاءً کیست که فرزند رسول خدای را آبی نوشاند کس یارای جواب نداشت تا آنکه مردی خراسانی مقداری آب با محمد داد و پس زمانی نگذشت که دوانیقی از محملی بیرون آمد و ربیع حاجب معاول او نشسته بود عبدالله آواز داد که یَا اَبَا جَعْفَرٍ هٰکَذَا فَعَلْنَا بِاَسْرَاکُمْ یَوْمَ الْبَدْرِ یعنی آیا در غزوه بدر با اسیران شما اینچنین کردیم منصور التفاتی نکرد و راه خود گرفت و کلام عبدالله اشارتی بود بر آنکه در کتب مغازی آورده اند که چون در غزای بدر کبری عباس بن عبدالمطلب اسیر مسلمانان شد و در قطار کفار گرفتار گردید تمام شب را از رنج قید همی نالید و حنین نالهٔ او بسمع همایون رسول میرسید حضرت بامداد فرمود لَقَدْ مَنَعَنِیْ اَنِیْنُ الْعَبَّاسِ اللَّیْلَةَ اَنْ اَنَامَ یعنی براستی نالهٔ عباس مرا دوش از خوابیدن بداشت پس بروی رحمت آورد و بگفت تا قید از وی بگرفتند آنگاه اصل بنی حسن را از زبده کوچ دادند و در هاشمیه که شهری جدید بود قرب کوفه از بناهای سفاح محبوس داشتند سبط ابن جوزی در تذکره خویش آورده که پس از حبس بنی حسن خوف بر محمد و ابراهیم مستولی گشت و از حوالی حجاز بیرون رفتند و راه دشت و هامون در نوشتن گرفتند چندی در یمن بسر بردند و زمانی

درهند و سند و جاسوسان دوانیقی تا هر ملک از دنبال آن دو برادر در حرکت بودند و ایشان دیگر بار از طریق
جزیره بازگشتند و همچنان پوشیده بعراق در آمدند و با لباسی دیگر گون با جمعی از لشکر منصور که با ایشان بیعت نهانی
داشتند بپیوستند گویند منصور را آئینه بود که چون بآن نظاره مینمود از کران تا کران جهان میدید وقتی بآن مرآت
سیر لشکر خویش میکرد ناگاه مداد که اینک محمد و ابراهیم است که در معسکر من ایستاده اند جلاوزه و شرطه از هر
سوی در جستجوی شدند ولی ایشان را نتوانستند یافت این افسانه چرا مذکره قزاغلی ابن جوزی در مجامیع برخی
از مورخین نیز بنظر رسیده و صدق آن بر عهده رواة حوالت است و همانا از اساطیر خرافات و عداوت ها
بیرون نرود الا بر احتمال اینکه آن مرآت آلتی بوده مصنوع از خنس آبگینهای طلسکوب و سنخ دوربینهای رؤیت
و فیه ما فیه ابن اثیر گوید ابراهیم از بیم در یکجا نمی توانست مقیم شد لاجرم هرچندی در کشوری میگذرانید
از بلاد جبل و دیار یمن در اراضی شام و اصقاع فارس و نواحی کرمان و حوالی حجاز و غیرها و کماشتگان منصور
در هر اقلیم از پی وی میگشتند بدانسان که شهرهای وسیع و سوادهای عظیم بر او تنگ میداشتند چنانکه خود گفته
نوبتی که موکب ابوجعفر منصور در موصل توقف داشت بدان بلد بودم از شدت طلب و فرط تفحص چندان
مضطرب شدم که حیلتی نیافتم الا آنکه خود جوار دوانیقی را من خویش سازم پس با لباس مبدل که در بر داشتم
داخل بارگاه شدم و بر سفره طعام که گسترده بود بنشستم تا آنگاه که اندکی اطمینان یافتم و منزل خویش باز گشتم گویند
از لشکریان منصور جمهوری بر کیش زیدیه بودند و با ابراهیم بیعت داشته زمانیکه منصور شهر دار السلام ابیاس
مینهاد و خود در حوالی آن بلد میزیست هواخواهان ابراهیم یکی از پی دیگری دو ایندند و او را بعراق طلب داشتند
کر معاقصة برد دوانیقی بتازند ابراهیم بیدرنگ راه بغداد گرفت و با شیعیان خویش در پیوست اتفاق را
روزی منصور با مرآتی مخصوص که بذکر آن اشارتی رفت در لشکرگاه مینگریست ابراهیم را در انبوه مردم دید
گفت ای مسیب دشمن ترین خلق جهان را نسبت بخود همیگاه در میان سپاه می بینم جویا شوید و پیدا کنید
و نیز ایامی که قنطره صراط را بامر منصور عمارت میکردند روزی ابراهیم از منزل خویش بیرون آمده بود و در
جرگ مردم تماشائی بقنطره نظر مینمود منصور نیز حضور داشت ناگاه چشم او بر ابراهیم افتاد ابراهیم ملتفت شد
بر زمین نشست و خود را در انبوه آنگروه مستور ساخت و از کوشه بیرون رفته در سرای سفیان بن حیان
قمی که از شیعه زیدیه بود پنهان شد منصور چون بر حسب معاینت یقین کرد که ابراهیم در آنحلت است
در هر نقطه از حدود عراق جاسوسی گماشت و ابراهیم حلیف بیت و ملازم منزل گشت چه بر تمامت شوارع
و معابر عیون منصور ایستاده بودند و انتظار آن می بردند سفیان بن حیان که شرط میزبانی بجای
میگذارد در نزد منصور بتهمت تشیع معروف بود و همی بیم داشت که مبادا از مردم عوان کسی بگمان
ابراهیم پی برد و از گرفتن وی ننگی جاوید بر وده او پدید آید پس خلاص ابراهیم را حیلتی شگفت اندیشید
بامدادی نزد ربیع حاجب رفت و گفت مرا بحضرت خلیفه عهد رسان که نصیحتی لائق دارم ربیع برای وی

دستور حضور گرفت همینکه وارد بارگاه شد منصور آغاز دشنام کرد سفیان گفت یا امیرالمومنین از سخنان ناملایم
انچه در حق من بزبان آوری بجاست ولی امیک از درامانت آمده ام واز ماضی توبه کرده ام و بالفعل خود از
خواص معتقدان آل عباس هاشم چه ابراهیم بن عبدالله ومتابعین ویرا میزان خدمت بسنجیده ام وجمله را
در شرائط خلافت مبارز مودم وخیری در ایشان نیافتم اگر رای امیرالمومنین اقتضا کند برای من وغلامی که
همراه دارم تذکره خروج برعهده موکلان حدود بنگارد وجمعی از فرسان عسکر در فرمان من کند عنقریب
ابراهیم را بچنگ آورم ودر آستان معلی حاضر سازم منصور دعوی مغرور شد ونام او وغلامش بجواسیس معابر و
عیون قناطر اذن عبور نوشت وجماعتی از سپاهیان همراه داشت وبگفت تا هزار دینار برای تهیه کار نزد او آوردند
سفیان از آنمال سیصد دینار بگرفت وگفت مرا پیش ازین نفقه حاجت نخواهد افتاد پس با آن لشکر بیرون آمد
وابراهیم را قبل الوقت جبه پشمین وقبائی ناچیز که در خور غلامان است پوشانیده بود چون بسرای خود رسید
با همراهان بدرون خانه آمد برابراهیم بانگ زد که بگریز وراه شو ابراهیم برآئین ممالیک از جای بجست ودر رکاب
سفیان شد پس همگان از آنمکان بیرون رفته راه مدائن گرفتند چون بقنطره رسیدند گماشته منصور پیش آمد واز
عبور مانع شد سفیان مکتوب خلیفه باوی نمود او در مکتوب نگریست وگفت غلام تو کدام است سفیان بجانب ابراهیم
اشارت کرد آنمرد بابراهیم نظر نمود گفت سوگند بخدای که این غلام نیست همانا ابراهیم بن عبدالله است ویلی
در امان خدای راه خویش بگیرید که از جانب من در امان اید پس سفیان وهمراهان در سفینه نشستند واز راه آب
وارد بصره شدند آنگاه سفیان تفرقه خرسان را تدبیری پیش گرفت آنجماعت را چندین جوق نمود پس هر جوقی را
همراه خویش میبرد ودر شوارع شهر میگرداند تا بخانه که آنرا دوکندر کاه بود میرسید وبایشان میگفت شما بر در کاه
بایستید تا من وظیفه مخصص یک بگذارم وبیرون آیم که اینداراز مطان استتار مطلوب ماست این میگفت واز
اندربدرون میشد واز دیگر بیرون میرفت ونزد جوق دیگر میرفت وایشانرا نیز بهمین وتیره بردوسرائی بدینصفت
مترصد میگذاشت تا تمامت آنجماعت را گرد کرده از هم بپاشید وخود با ابراهیم تنها ماند پس در کنجی مهیا از بکیسان
خویش مستور گشت چون والی بصره سفیان بن معاویه را از ماجری خبر شد موکلان فرستاد آن سپاه پریشانرا
که جمله در انتظار خروج بودند فراهم آورد ودر طلب سفیان قمی جدی وافی ظاهر ساخت ولی از یافتن وی
عاجز آمد گویند ابراهیم قبل از ورود بصره چندی در اهواز بخانه حسن بن جنیب مختفی بود وعامل آنکشور محمد بن حصین در
جستجوی وی همی تکاپوی مینمود روزی در مجلس خود گفت امیرالمومنین مرا مرقوم فرموده که ارباب احکام
واصحاب تنجیم خبر داده اند که ابراهیم باهواز در جزیره پنهان است ما پس دو بهزد من اورا در تمام جزیره بجستیم ونیافتم
حالی برآن عزیمتم که بداد شهر شمارا تفحص کنم مگر مراد از آنمذهر کی رود دجیل باشد ودیگری وادی میسرقان
حسن بن جنیب گوید من حاضر درگاه بودم همینکه سخن ابن حصین بشنودم در ساعت نزد ابراهیم آمدم وماجری
شرح دادم چون آنروز بسر رفت شبانگاه اورا بظاهر بلد حمل نمودم ودر موضعی امن جای دادم وخود مراجعت کردم

و علی الصباح نزد وی باز گشتم آنروز را من الغداة الی العشا در خارج بلد بکار خویش بودیم و ابن حصین بدرون شهر مشغول تفتیش چون آفتاب بغروب رفت هریک بدر از گوشی نشستیم و بشهر در آمدیم قضارا در اثناء راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال پیاده شده قضارا در اثناء راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال از راه کناره گرفت و بهانه بول را پشت بر مردم نشست اوایل سپاه ابن حصین برسید چون حصین خود مرا دید گفت یا ابا محمد در اینوقت شب بکجا بودی گفتم منزل یکی از خویشاوندان گفت اگر خواهی کسی با تو همراه کنم تا ترا بخانه فرا رساند گفتم ضرورتیست که مقصد نزدیک است پس ابن حصین براه خود رفت و من جانب سرای خویش گرفتم و چون تمام لشکر گذشتند بسوی ابراهیم باز گشتم و دراز گوش ویرا که نایاب شده بود پیدا نمودم پس برنشست و روانه راه شدیم و قتی که بشهر رسیدیم ابراهیم گفت بخدای سوگند که همانا از من بجای پیشاب خون ناب فرو ریخت حسن گوید بامداد بدانموضع رفتم دیدم حال چنان بود که ابراهیم فرمود ارباب تواریخ آورده اند که ابراهیم پس از چندی که در اهواز مختفی ماند عزیمت بصره کرد و در سال یکصد و چهل و پنج هجری وارد آن بلد گشت و بدانوقت برادرش محمد بن عبد الله در دار الملک اسلام مدینة الرسول زادها الله شرفاً باشیشری آخته بیرون آمده بود و مردم یثرب را ببیعت خویش دعوت مینمود و بقبولی ورود ابراهیم بشهر بصره در یکصد و چهل و سه هجری است قبل از خروج نفس زکیه و بین التاریخین براین حمل التیام توان داد که سال صد و چهل و سه تاریخ ورود نخستین باشد که باسفیان افتاد و چهل و پنج تاریخ ورود واپسین که بخروج پیوست و کیفکان میزبان ابراهیم در آن بلد یحیی بن زیاد بطی بود و بروایتی ابو فروه بصری پس ابراهیم در خفا اظهار دعوت کرد و بنام برادر آغاز بیعت نمود مردم بصره یکایک در طاعت او در آمدند و دعاة ویرا اجابت گفتند اسامی کسانیکه بیشتر در بدایت دعوت ببیعت او مبادرت جستند بدین شرح است که از تواریخ زیدیه نقل افتاده نبیله بن مره عیسی عمرو بن سلمه بهیمی عبد الله بن یحیی الرقاشی معاویة بن هیثم بن بشیر اسحق بن یوسف ازرق عیسی بن یونس معاذ بن معاذ عنبری عباد بن عوام مغیرة بن فرع عبد الله بن سفیان عبد الواحد بن زیاد گویند طمانیت مردم از اینجماعت پدید آمد که رؤسای طوائف بودند و زعماء قبایل و از پس کردیدن ایشان گروه گروه دلاوران شیر شکار و فرسان روز پیکار بپای مطاوعت پیش رفتند و دست مبایعت در کف ابراهیم نهادند حتی سفیان بن معاویه مهلبی که والی بصره بود با او طریق موافقت می سپرد و با صاحب خویش حق نصیحت نمی گذارد از اشیاخ بصره جماعتی روایت نموده اند که وقیف بن اسد از موالی یزید بن حاتم قبل از خروج ابراهیم به یکشب نزدیک سفیان آمد و گفت از فرسان منصور فوجی همراه من کن تا خود ابراهیم را نزد تو آورم و یا سر او را سفیان براه مسامحت رفت و گفت گر ترا بجز این عملی هست سر خود گیر و براه خود رو وقیف چون این بشنید شب از بصره بیرون شد و ادراک یزید بن حاتم را راه مصر گرفت و نیز از قبیله ازد گروهی نقل گفته اند جابر بن حماد که برشرطه سفیان بود قبل از خروج ابراهیم یکروز

ابراهیم امام زید

نزد سفیان آمد و گفت بمقبره بنی شکر عبور دادم در آنجا گروهی را دیدم چون مرا دیدند بانگ زدند و سنگ انداختند سفیان طریق سلامت گرفت و گفت آیا ترا معبری جز مقبره بنی شکر نبود اگر براه دیگر میگذشتی نه سنگ میدیدی و نه بانگ می شنیدی و از فقهای زمان و زهاد عهد نیز جمعی با ابراهیم همداستان بودند که عامه مسلمین را می ایشان را سزاست قبض و بسط بیعت میدانستند و مدار حل و عقد امر دعوت بل بروایت یحیی بن هرون مولف کتاب الافاده ائمه اسلام و مشایخ ارشاد و سالکان طریقت من الباب الی المحراب من الرؤس الی الاذناب جمیعاً صلای دعوت ابراهیم را لبیک اجابت گفتند بلی فرقه معتزله و شیعه زیدیه را باوی نفرتی اختصاص اند کی امتیاز بود همواره در حضرت او فراهم میشدند و خدمات مخصوص بظهور میرسانیدند و مرجع کلیات امور می آمدند و مصدر مهمات مشاغل یکی از صنادید تابعین و جهابذه و کبراء مبایعین وی امام اعظم ابوحنیفه کوفی بود که مقلدین خود را از مردم عراق وغیرهم بوجوب متابعت محمد و ابراهیم برمی انگیخت و بقول و مال خویش آن دو برادر را مدد میرسانید چه او در اصول عقاید شیعه زیدی بود و آن دو برادر را پس از یحیی بن زید امام عهد میدانست و حجت عصر میگفت و میگفت با ایشان خروج واجب است و از ایشان تخلف حرام از ابو اسحق فزاری روایت است که گفت نزد ابوحنیفه رفتم و او را عتاب آوردم که ایها الشیخ از خدای سبحانه نترسیدی و برخون برادر من فتوی دادی که بحکم تو با ابراهیم خروج کرد ابوحنیفه در جواب من گفت قتل اخیک حیث قتل یعادل قتله لو قتل یوم بدر وشهدها مع ابراهیم خیر له من الحیوة یعنی بقتل آمدن برادرت در رکاب ابراهیم آنچنان است که بروز بدر در رکاب رسول بشهادت رسیده باشد والبته اینکونه شهادت برای او ارزندگانی نیکوتر خواهد بود گفتم پس تو خود چرا سعادتی اینچنین عظیم از دست دادی و از میدان خروج قدم واپس نهادی گفت یا هذا اگر نه رعایت ودایع و امانات مسلمین فرض بودی البته خود را از فیض مجاهدت و فوز شهادت محروم نگذاشتمی جار الله زمخشری در تفسیر کشاف آورده که زنی نزد ابوحنیفه آمد و از در شکایت گفتای مفتی مسلمانان بچه سبب فرزند مرا متابعت محمد و ابراهیم اجازت دادی و او را عرضه هلاک ساختی ابوحنیفه گفت ایکاش من بجای فرزند تو در رکاب ائمه زیدیه حاضر بودم و جان خویش فدای ایشان می نمودم از ابراهیم سوید حنفی روایت است که گفت ابوحنیفه مرا کرامی میداشت و بسی حرمت مینهاد نوبتی در ایام ابراهیم از وی استفتاء کردم که پس از قضاء حجة الاسلام آیا کدامیک از این دو امر را بر دیگری رجحان است بیعت ابراهیم و یا عزیمت بیت الله گفت غزوة بعد حجة الاسلام افضل من حجتین یعنی پس از ادای حج واجب کنونت جهاد کردن افضل است از پنجاه نوبت حج گذاردن و از محمد بن خالد برقی روایت است که ابوحنیفه بعهد خروج ابراهیم این نکته همی برملا میگفت تا باشد بسمع ابراهیم رسد و بدان دستور رفتار کند که انما امر علی علیه السلام ان لا یجهز جریح ولا یتبع مدبر بنی قومه لم یکن لهم فئة یوم الجمل ولم یفعل ذلک بصفین لان القوم کانت لهم فئة یعنی اینکه امیر المومنین علی لشکر خود را در غزوه جمل فرمان داد تا خستگان را بقتل نیارند و گریختگان را از دنبال نروند

از آن است که ناکثین بصره را کروهی پشتیبان نبود که در صورت هزیمت بدیشان استظهار نمایند و در غزوه صفین
بر خلاف این فرمود چه قاسطین شام را مردم دمشق و نواحی آن در خونخواهی عثمان انتصار مینمودند و این سخن
اشارتیست باین ارشاد بر آنکه اگر نسیم ظفر بر شیعه زید یه فروزید ابراهیم از عسکر دوانیقی بر احدی ابقاء
نفرماید حتی مجروحان و فراریان را نیز با تیغ بگذاند چنانکه خود در ضمن مکتوبی که از طریق هوا خواهی بوی فرستاده بدین
تلویح تصریح نموده نسخه آن مکتوب بر دو روایت مختلف بنظر رسیده و ما از اندکی را در طی ترجمت ابوحنیفه
بیاوردیم و اینک بروایت دیگر نگارش دهیم تا از وصمت تکرار بر کنار باشیم عمر بن شبه از عبدالله بن محمد بن حکیم
حدیث کرده که چون ابراهیم با لشکر خویش باستقبال سردار ابوجعفر عیسی بن موسی بیرون آمد ابوحنیفه بوی نوشت که

اِذا اظفرک الله بعدوی و اصحابه فلا تسر فیهم سیرة ابیک فی اهل الجمل فانه لم یقتل
المنهزم و لم یاخذ الاموال و لم یتبع مدبرا و لم یذف علی جریح لان القوم لم یکن لهم فئة و لکن
سر فیهم سیرته یوم صفین فانه سبی الذریة و ذفف علی الجریح و قسم الغنیمة لان اهل الشام
کانت لهم فئة و کانوا فی بلادهم یعنی چون ایزد تعالی ترا بر عدی
و یارانش فیروز فرماید با ایشان سیرتی نما که پدرت با اهل جمل مسلوک داشت نپسند که او هزیمتیان را نکشت و اموال دشمن
تاراج ننمود و فراریان را دنبال نکرد و مجروحان را بقتل نیاورد چرا که آنگروه را گروهی دیگر در پی نبود ولی تو
آنسیرت در پیش گیر که آنحضرت با مردم صفین مسلوک داشت که اولا ایشان اسیر گرفت و بقتل مجروحان
سبادرت جست و اموال اعدا قسمت کرد چرا که مردم شام را حامیان بدنبال بودند و هم در موطن خویش
حرب مینمودند از کتب سیر و دفاتر خبر بسیار جا خوانده ایم که این مکتوب موجب هلاک بوحنیفه شد زیرا که نسخه آن بدست
منصور افتاد و بعیسی بن موسی که ایالت کوفه داشت نوشت تا ابوحنیفه را ببغداد فرستد عیسی مثال منصور
امتثال نمود چون ابوحنیفه ببغداد در رسید منصور شربتی زهرآلود بوی نوشانید که بدان درگذشت و دیگر از
مشاهیر علما که راه متابعت ابراهیم پیمود سلیمان بن مهران بود و او از ارکان شیوخ عامه است و ثقات
محدثین ایشان در میان آنجماعت بلقب اعمش اشتهار دارد چه در چشم او علتی بود که همواره اشک فرو ریختی
اعمش مردم عراق را بنصرت ابراهیم تحریض میکرد و سخنان غرابت انگیز بسمع خداوندان شجاعت میرسانید راوی
گوید خود شنیدم که سلیمان بن مهران میگفت ایها الناس زینهار از متابعت ابراهیم قعاقد نورزید که
شما را در خذلان وی هیچ عذری ستوده نخواهد بود اگر من خود چشمی بنا داشتمی خویشتن را از سعادت
ملازمت او محروم نگذاشتمی از عمرو بن نظر نقل است که گفت چون ابراهیم بن عبدالله بقتل آمد و خبر شهادت او
بکوفه رسید نزد اعمش رفتم و او را از واقعه باخبری واقف ساختم گفت آیا در این مجلس منی لفی هست گفتم نی
گفت اگر باشد بیرون نمایند آنگاه گفت اگر مردم کوفه با من همراه میشدند و مرا نزد ابوجعفر می بردند
و او از من میپرسید که برای چه آمده میگفتم برای آنکه با من قصر خضرای ترا ویران کنم و یا توسرای مرا خراب کنی

که پس از جرمی اینچنین شنیع نتواند بود که هم بسیان ایوان تو برجای ماند و هم عنوان ایمان با و دیگر عباد بن عوام بود از ائمه اسلام
که از خاصگان اصحاب ابراهیم بشمار میرفت و هنگام خروج ملتزم رکاب او کردید چون غبار فتنه از میانه برخواست و نائره
قتال فرو نشست که ابراهیم شهید شد و منصور مظفر گشت عباد در سرای خویش منزوی گردید بدانسان که با احدی
یارای مخالطت و پروای مراوودت نداشت چراکه ابوجعفر نخست خواست تا او را بقتل آورد و پسرش مهدی میانجی شد
و از هلاکش خلاص داد ولی بشرط که از خانه بیرون نیاید و آمیزش نکند و حدیث نگوید و فتوی ننویسد پس عباد
همی در پس زانوی انتظار بنشست و در سرای خود مستور بود تا دولتی در گذشت و دور خلافت مهدی رسید و مهدی
ویرا دستور ظهور بخشید و او از منزل انفراد بیرون آمد و بر منبر ارشاد قرار گرفت و بنشر احکام و املاء اخبار مشغول
شود و دیگر از علمای شیعه ابراهیم مفضل بن محمد ضبی راویه بود که خود از معاریف رجال زیدیه معدود است زمانی که
نعاب عباب در بصره بر چهره آویخته میداشت بیشتر روزگار خویش در سرای مفضل بسر میبرد و از اخبار و اشعار ابراهیم بطرق عدیده بروایت مفضل سید بن ابی الخیر
مدائنی و ابوالفرج اصفهانی و غیرهما آنحکایت را مسندیکه با مفضل بن محمد پیوسته دارند نقل آورده اند و ما آنروایت را
بطولها ذکر نمائیم ولی بر سبیل توزیع تا هر جزء آن در مقامی تألیف یابد که مقتضای ترتیب باشد مفضل گوید زمانی که
ابراهیم در خانه من میبود روزی فرمود یا مفضل چون تو بیرون میروی مرا تنهائی سخت دلتنگ میدارد از دفاتر
ادب و دواوین عرب آنچه داری نزد من گذار تا بگاه وحدت خاطر مطالعت مشغول سازم من چند دفتر
از اشعار فحول بحضرت او بردم پس هرگاه که تنها میماند از آن دواوین میخواند و هر قصیده که می پسندید علامتی
بر آن میکشید و من منتخبات خاطر شریف و منتقدات نظر مبارک او را برچیدم و صدر کتاب مفضلیات خویش را
بدان اشعار گزیده و ابیات پسندیده که جملة معتقد قصیده بود نه پنجاه و دیگر از رؤساء ملت شعبة بن
الحجاج شیعه خاص ابراهیم بود و او چنانکه عبدالرحیم پوری مترجم قاموس بر عقیدت اهل سنت در صفت علم و جلالتش
گفته برهانی است مبین از ائمه مسلمین و حجتی متین از ارکان دین گوید هرگاه در متابعت ابراهیم از او فتوی
طلبیدندی پاسخ گفتی ما یقعدکم هی البدر الصغری یعنی شما را چه اندیشه از این جهاد متقاعد سازد
که خود بعینها غزوه بدر صغری است مع العجز ابراهیم در بصره تهیه کار و تمهید پیکار اشتغال داشت وقتی
در دیوان هواخواهانش نظر کردند نام چهار هزار دلاور بشمار آمد اصحابش گفتند اگر مکان خویش از کرد بصره
تغییری دهی و در بحبوحه شهر قرار گیری البته مردم منزل تو بیشتر در آیند و در میدان مطاوعت فزونتر گردند
ابراهیم آن نصیحت بپذیرفت و از منزل خود کوچ داده در مقبره بنی یشکر سرای ابی مروان از موالی بنی سلیم
مقیم شد و اسامی متابعانش یک برده مزید گشت بلکه در چند سند معتبر دیده شد که یکصد هزار مرد شمشیرزن
در طاعت ابراهیم بودند و معهذا هنوز تجهیز اسباب خروج چنانچه سزاوار بود فراهم نداشت که پای جلادت
برون گذاشت و باعث تعجیل وی خبر ظهور محمد شد که او نیز قبل از تکمیل استعداد قدم بسالت بیرون نهاد و آن
دو برادر را عهد بر آن بود که در یوم واحد طلوع نمایند یکی از سمت حجاز و دیگری از سوی عراق و عبدالله نیز

با ایشان وصیت نموده بود که تا از سال خروج و بیعت ظهور چنانچه شایسته است فراغت نیابند بیرون نیایند ولی ایشان را
نه عهد انتظار و زمان مطابق افتاد و نه شرط استعداد و سامان که وبال اختر بنی حسن و اقبال طالع آل عباس بتقدیر حاکم
قضا بود و بتحریر قلم اعلی و مقدمه عجلت محمد آن شد که بگاه توقف بنی حسن در رُبَذَه منصور با عبد الله پیغام داد
که از همراهان خویش یکی را نزد من فرست عبد الله روی با جماعت داشت و گفت ابو جعفر از شما یکی را احضار نموده
گفتند هر کرا بگوئی اطاعت کند که جمله منقاد امریم و مطیع فرمان عبد الله ایشانرا دعا کرد و گفت مرا یقین است
که این طلب از در قهر باشد نه از روی لطف و از شما ایمن زید یخ بر هیچیک روا ندارم مگر بر فرزند خویش موسی بن عبد الله
پس موسی الجون را که خورد ترین اولاد او بود از مادر محمد و ابراهیم همراه رسول کرد موسی گوید همینکه چشم منصور
بر من افتاد نخست دشنام داد آنگاه امر کرد که چندان تازیانه بر من زدند که از هوش شدم چون بخود باز آمدم
مرا نزدیک طلبید و گفت آیا میدانی این چیست این عجل حکمی است که بدست داوری چون من نگاشته آید نخست
تا بازیانه سیاط فرمان رود آنگاه بتیغ جلاد تو را عقوبت سوط اینچنین گذشت ولی سیاست سیف برجای باشد
هان ای پسر بر جان خویش بترس و از نافرمانی من بر حذر باش گفتم یا امیر المومنین سوگند باخدائی که من
هیچ گناه ندارم و از آن سو داکه محمد و ابراهیم بسر گرفته اند بیزارم گفت برو و برادران خود را حاضر کن گفتم یا
امیر المومنین چون من از پی امتثال بمدینه روم البته ریاح بن عثمان بر من جاسوسان بر گمارد پس در هر طریق
که قدم گذارم موکلی از وی ملازم من خواهد بود محمد و ابراهیم چون اینحال بنگرند نیاچار از من همی در فرار
باشند منصور بنحن من الصواب نزدیک یافت لاجرم بریاح نوشت که ترا بر موسی بن عبد الله سلطانی نیست و موکلان
چند با من همراه داشت تا اخبار من روزنامه کنند و بوی باز فرستند من بمدینه برگشتم و چندماه در بلاط که موضعی
ما بین معبر رسول و سوق مدینه بسرای ابن هشام توقف داشتم تا ریاح منصور نوشت موسی بن عبد الله مدتیست
در مدینه انتظار حوادث بر تو همی برد و سود یکه از اطلاق وی طمع میداری بدست نیاید منصور جواب داد
که موسی را بدست جمعی بسپار که بغداد بر سانند ریاح جماعتی را همراه موسی کرد و مقرر داشت که هر گاه
از سمت مدینه گردی بتعاقب ایشان بر اسپ بی تامل موسی را گردن زنند که بی شبهه فرستادگان محمد
خواهند بود و برای استخلاص موسی چون موکلان راه عراق گرفتند هواخواهان زید بخبر محمد بردند
که منصور موسی را دیگر بار احضار کرد و ریاح او را ببغداد فرستاد محمد پس مجال درنگ نیافت و در اوقات
که بیست و هشتم جمادی الآخره بود یا غره رجب از سال یکصد و چهل و پنج بمدینه خروج نمود چون ریاح را
بدید نخستین سخنی که با وراند سئوال از برادرش موسی بود ریاح گفت او را بعراق فرستادم و با گماشتگان
خویش چنان قرار داده ام محمد روی باصحاب کرد و گفت آیا کیست که موسی را بسلامت باز آورد
این چنین بپای خواست و آنخدمت خطیر بر عهده گرفت با سواری چند از دلیران از لشکر محمد بیرون آمد
و چون نزدیک آنجماعت شد راه بگردانید و از راه عراق موکلان موسی را استقبال کرد و با ایشان در آویخت

موسی را سالماً پیرون آورده وبحضرت برادرش رسانید شیخ کلینی در کتاب کافی آورده که موسی بن عبد
درخروج محمد همراه او بود پس ازوی در بصره با ابراهیم در پیوست وچون ابراهیم بقتل رسید با برادرزاده
عبدالله اشتر پسر محمد بن عبدالله همراه شد وقتی که او در سندکشته کشت خائفاً یتلک عرب بازگردید خود
بعد از شهادت برادران وبرادرزاده که فرزندان جهان بر من تنگ شده بود از هراس بنی عباس
حضرت امام ابوعبدالله صادق مرا بیاد افتاد که فرمود چون برادران موسی قتیل گردند وخود از آنا
التماس امکنه در پیش خواهد داشت وبدانوقت منصور درگذشته بود ومهدی خلیفه بمکه وقوف داشت
لقاء ویرا احرام حج بستم قضارا وقتی بمقصد رسیدم که مهدی بر فراز منبر بود وحاج را خطبه می کرد من خ
بپای منبر رسانیدم گفتم یا امیرالمؤمنین آیا مرا امان است اگر ترا بفصیحتی دلالت کنم گفت آری چه نصیحت
گفتم موسی بن عبدالله بتو بنامیم پس عهود ومواثیق مغلظه در اتقان امان بگرفتم انگاه گفتم یا امیر
انا موسی بن عبدالله گفت زهی کرامت که پس آسوده مانی وخوشدل که زانی چه ترا از جانب من بمنه
امان مهیا است وجایزت احسان مهنا گشتم پس بتکمیل اکرام را مرا پکی از تبار خویش بسپارد گفت از اقا
وعشیرت من هر کرا شایسته کفالت خود شناسی برگزین من در میان ارحام واعمام وی عباس بن محم
ستوده دانستم گفتم یا امیرالمؤمنین کفالت من با عم خویش عباس بگذار عباس گفت مرا با تو حاجت نیست
گفتم ولی مرا با تو حاجتست ترا با امیرالمؤمنین سوگند دهم که از قبول مأمول من سرنزنی عباس خواهی نخواهی
ملتمس من بپذیرفت پس مهدی بگفت از اینمردم که ترا میشناسد گفتم از حاضرین بنی هاشم حسن بن زی
وحسن بن عبدالله وموسی بن جعفر صلوات الله علیه ایشان بلسان تصدیق گشتند آری یا امیرالمؤمنین
خود موسی بن عبدالله است وکوئی هیچ از نظر ما غایب نبوده موسی گوید پس خبر حضرت ابوعبدالله
جعفر بن محمد سلام الله علیهما را در آنجمع روایت نمودم ولی مزیدی بدروغ بر کلام امام نیفزودم وگفتم
پدر موسی حضرت جعفر بن محمد مرا از اینمقام خبرداد وفرمود چون مهدی را دیدار کنی سلام من با و
برسان که او است امام عدل وسخا مهدی چون این بشنود امر نمود تا پنجهزار دینار موسی بن جعفر جائزت
دادند موسی از آنمال دو هزار دینار بمن کرم کرد وباقی را بر اصحاب خویش قسمت نمود مع الجمله چون محمد
از اصحاب غیبت پیرون تاخت اعلام ابراهیم را نامه بیصره فرستاد ابراهیم از خبر خروج برادر عظیم دلتنگ شد
که خود بمرض آبله رنجور بود وعلی العهد در زمان نمی توانست خروج نمود از عفو الله بن عمران منقول است
که گفت روزی وارد مجلس ابراهیم شدم دیدم سخت اندیشناک است سبب پرسیدم گفت مهدی بمدینه
ظهور نموده ومرا نیز بخروج مأمور فرموده این بگفت واز اشتعال خشم واستیلاء غضب خاموش گشت
وسخن کردن نتوانست من از راه تسلیت برآمدم وستورت خاطر او را تسکین نمودن گرفتم وگفتم یابن
رسول الله هما نا خروج تو بدینوقت نه کاری است مشکل که اسباب ظفر بتمام انجام گرفته وقلوب مردم رام شده

دلاوری مانند ابوالمضاء بپاکاری تو رضا داده و بهادری چون ظهوی ترا فدوی گردیده من وسفیره از پس آنکه با غیر
بودیم ایک از جان نثاران معدودیم چون شب در آید بجماعت شیعیان شمشیرهای هندی حمایل کنیم ونیزهای
خطی در دست گیریم نعال نیک وطاتر میمون بپرون تازیم ومانند سعادت واقبال در یمین ویسار تو ایم نخست با
سخن بگشایم ومنتظر یان از خبس برهانیم علی الصباح عالمی در رکاب تو احتشاد کنند وباطمانینی بکمال فرمانت انقیاد نمایند
ابراهیم همینکه سخنان من بشنفت از آن گرمگی بسنگفت وخاطر مبارکش آرام گرفت فتح الاجمال منصور حراست بصره را
در امداد سفیان هرگونه اهتمام بظهور میرسانید وبانفاذ ارباب نجدت بر عدت وعدت وی می افزود از جمله
سه سرهنگ از ابطال رجالرا با افواجی چند از متجندهٔ خویش روانه بصره داشت سفیان بن معاویه آن سه سرهنگ را
درجوار خود منزل داد تا ابراهیم بگاه خروج ایشانرا باسهل وجوه بچنگ آورد ابراهیم از توالی امداد وتراکم استعداد
بیم آن کرد که پس فرصت خروج نیابد لاجرم در پنهان کس نزد سفیان فرستاد واورا از قصد خویش آگاه ساخت
ودر شب دوشنبه غره رمضان سال یکصد وچهل وپنج در بصره رایت ظهور برافراخت وآتشی سخت که برسم آن عهد
آیت خروج بود بفروخت وفریضه صبح در جامع بلد بگذارد واز پس نماز باحشم خویش راه دارالاماره گرفت سفیان
آن سه سرهنگ را مقدمه نزد خود دعوت کرده بود چون خبر ابراهیم شنیدند منخنث شدند وامان طلبیدند ابراهیم
ایشانرا امان داد تا در دارالاماره بکشودند چون وارد شد حصیری بگسترند که بر آن جلوس کند قضارا بادی بوزید
وآن حصیر را واژگونه کرد حاضران را بمعنی تطیر نمودند او گفت من فال بد نزنم پس همچنان بر حصیر منقلب بنشست وبفرمود
تا سفیان وهمراهان اورا احاطت نموده جمله را بگرفتند وسفیانرا برندان فرستاد ولی باشارت وی
قیدی سبک بر پای وی بگذارند چراکه حبس او بر آیین ظاهر بود تا نزد یک منصور ودیگر مردم بر نفاق متهم نباشد
علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب گوید آنگاه که از خروج محمد خبر منصور بردند اسحق بن مسلم عقیلی را
که از عقلا عهد ومجربان دهر بود برای مشورت طلب داشت وگفت ای پیر خردمند چگونی در باب مردیکه
بر من خروج کرده گفت یا امیرالمومنین صفت او چیست گفت جوانیست از احفاد فاطمه بنت رسول الله صاحب
علم وزهد وورع گفت کدام طائفه در طاعت وی شده اند گفت گروهی از آل علی بن ابیطالب واولاد
جعفر طیار واعقاب عمر بن الخطاب ونبائر زبیر بن عوام وسایر قریش وطبقات انصار گفت از چه سمت بر آمده
گفت از بلدیکه نه زراعت دارد نه تجارت عقیلی لختی در تفکر شد آنگاه سر برآورد وگفت یا امیرالمومنین
اشغل البصرة بالرجال یعنی بصره را از مردان جنگی آکنده ساز منصور با خود گفت این پیر را زمان خرف
برسیده من چرا کسی که در مدینه خروج نموده سوال کنم واو از بصره جواب گوید پس آنگاه از خروج ابراهیم
ببصره خبر رسید منصور گفت پیر عقیلی را حاضر کنید چون پیاوردند نزدیک طلبید وگفت من در باب مردیکه بمدینه
خروج نموده بود از تو استشارت کردم وتو بحراست بصره اشارت آوردی همانا ترا از بصره خبر بوده گفت
لا والله خبر نداشتم ولی چون امیرالمومنین صفت آن خارجی بیان کرد دانستم که از اعیان مسلمین ووجوه قبایل

یاری، کوشش نمودن

هیچکس از مثل او تخلف ننماید و چون حال بلد بفرمود یقین کردم که او را در بلدی بدان صفت آهنگ و درنگ نباشد و از راه ضرورت بلکی دیگر خیال انتقال دارد پس در تعیین مقصد وی اندیشه کردم شغور مصر و عراق شام در کمال رزانت و استحکام یافتم چه از عسکر امیرالمؤمنین جنودی نامعدود نگاهبان ایشند و دو باشند پس در ملک بصره تاختم آن کشور را از لشکر خالی دیدم چنان اندیشیدم که آن فاطمی بخت بصره سپاه کشد آنگاه کشودن سایر دیگر ممالک غزیمت کند منصور از خصافت عقل و رزانت رای عقیلی بشگفت شد و او را تحسین گفت قاضی احمد بن خلکان گوید یکی از علویان کوفه این سه شعر در معنی ابیات ابو مریم که نصر بن سیار در تقریض خروج بومسلم و وطن زوال ملک امویان در نامه خود از خراسان نوشته بود بسرود و مسامحت منصور را در دفع محمد و ابراهیم بغفلت مروان ابن محمد تمثیل نمود

اَرَی نَاراً تَشَبَّتَ عَلَی الْبِقَاعِ ... لَهَا فِی کُلِّ نَاحِیَةٍ شُعَاعُ

وَقَدْ رَقَدَتْ بَنُو الْعَبَّاسِ عَنْهَا ... وَبَاتَتْ وَهِیَ آمِنَةٌ رِتَاعُ

کَمَا رَقَدَتْ اُمَیَّةُ ثُمَّ هَبَّتْ ... یُدَافِعُ جَمْعُهَا لَا یُغْنِی الدِّفَاعُ

یعنی آتشی همی بینم که بر اماکن چند بفروزد و پرتو آن در اکناف عالم فرو تابد و بنی عباس از آن شعله جانگیر همی در خواب غفلت بسر میبرند آسوده میخسپند مدانسان که آل امیه همی بخفتند و زمانی بیدار شده مدافعت آغاز کردند سودی نداشت

الغرض بگاه خروج ابراهیم محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی بن عبدالله عباس در بصره بودند چون واقعه ابراهیم بشنیدند با شصد دلاور از متابعان خویش بر دفع وی برخاستند خبر با براهیم بردند او در مسجد خطبه می کرد در حال ابوالمضاء وطهوی را که سرداران وی بودند بخواند و گفت پسران سلیمان را با جرباهای آتشبار استقبال کنید و درنخست ایشان را از جانب ما پیغام گذارید که پسر فال شما گوید اگر خوشدارید که در جوار ما باشید پس شما با قامت زنهاریان خویش درا مانید و اگر صحبت ما کره و شمارید پس راه خود گیرید و بهر جای که خواهید بسلامت روید تا در میان ما خونی نبارد و اریکه نیاید ابوالمضاء و طهوی با پنجاه کس از مردان جنگی سر راه بر محمد و جعفر گرفتند و در میانه بسی سخنان رفت تا کار به پیکار کشید سرداران ابراهیم دست بشمشیر بردند و با آن پنجاه دلاور بر آن ششصد کس حمله آوردند و جمله را در ساعت برهم شکستند و فیروزمند بخدمت ابراهیم بازگشتند پس لشکر زیدیه بر هر جانب بتاختند و شهر بصره بهم برآمد ابراهیم خود پای از مسجد بیرون نهاد و بفرمود تا در افواج و عساکر خویش بر خلاف دستور بوحنیفه ندا دند که لا یتبع مدبرهم ولا یذفف علی الجریح یعنی از پی شکستگان نروید و بقتل خستگان پیشی نجویید آنگاه ابراهیم خود در حرکت آمد تا در سرای زینب بنت سلیمان رسید که زینبیون از بنی عباس بوی منسوبند پس گفت تا مردم آنجا را باختصاص امان همی بدهند در حدیث مفضل بن محمد حسنی است که ابراهیم بسرای سلیمان بن علی رسید اب طلبید و بپاشامید آنگاه چند کودک از آنجا بیرون فرستادند ابراهیم ایشان را از در مهربانی در آغوش کشید

وگفت هؤلاء والله منا ونحن منهم وهم اهلنا ولحمنا ودمنا ولكن ابا آبائهم انتزوا على امرنا وانتزوا حقوقنا وسفكوا دماءنا بخدا سوگند که ایشان از ما باشند و ما از ایشان نصب وغصب ما بهم پیوسته است وگوشت وخون ما با یکدیگر آمیخته پدران ایشان بمقام ما برجستند ومنصب ما ربودند وریختن خون ما روا شمردند

آنگاه بدین اشعار تمثل جست

مهلا بني عمنا ظلامتنا ... ان بيننا سورة من الغلق

لئلكم يحمل السيوف ولا ... نغمز احسابنا من الرقق

اني لأعني اذا انتميت الى ... غر غرين لمعشر صدق

بيض سباط كان اعينهم ... تكحل يوم الهياج بالعلق

یعنی ای عمزادگان ما درستم کردن ما آهسته روید که آتش خشم ما سخت انگیخته است ما برای اقرانی مثل شما شمشیر برداریم چه جمله خداوندان نژادی باشیم پیراسته از ننگ طرز ومن چون پیان نسب کنم نژاد خویش ما بشرفی نامبردار پیوندد هم وگروهی راست گفتار که گوئی خود تیغهای برانند وتازیانهای سوزان وپنداری که بهنگامه قتال دیده بخون اکتحال

نمایند

مفضل گوید عرض کردم چه اشعاری مخجل باشند والفاظی حنظل آیا اینها نظم کدام شاعرند ونسج کدام خاطر گفت از فرار بن خطاب فهری که در غزوه احزاب سروده بگاهی که از خندق بحیت واز خاندان ما جمعی در مواقف چند بدین ابیات تمثل فرموده علی بن ابیطالب در یوم صفین وحسین بن علی در یوم طف وزید بن علی در یوم کناسه ویحیی بن زید در یوم جوزجان مفضل گوید چون این بشنیدم قطیر زدم وباخود گفتم ایدریغ که ابراهیم بچه اشعار شوم تمثل فرمود که احدی بدانها تمثل نکرده الا آنکه یا مقتول شده ویا مغلوب مع القصه بفرمان ابراهیم در بیت المال بصره بگشودند هزار هزار درهم در آن آماده یافتند بفرمود تا جمله را بر لشکریان پراکنده کردند بهر کدام پنجاه درم رسید لشکری چون آنمال میگرفتند بایکدیگر میگفتند خمسون والجنة یعنی پنجاه درم بگیریم باجنت در مقاتل ابوالفرج مکتوب است که از معاریف اتباع زید بن علی کیسانی چند لباس خویش تبدیل نمودند ودر زی حجالان داخل حاشیه با ابراهیم پیوستند مانند سلام بن ابی اصل وعیسی بن یونس بن ابی اسحق سبیعی وابو خالد احمر وخلیفة بن حسان کیال سلام بن ابی اصل روایت کرده که چون وارد بصره شدم ابراهیم در سرای محمد بن سلیمان بود بدانجا رفتم وباحاجب گفتم ابراهیم را سلام برسان وبگوی که سلام بن ابی اصل بر درگاه ایستاده بار حضوری طلبد حاجب برفت وبازگشت وگفت داخل شو که رخصت است چون درآمدم ابراهیم با من خطاب فرمود چرا دیر نبرد آمدی گفتم در ادراک حضور اهمال کردم که با جمعیت اشتغال داشتم فرمود آری راست گفتی پس مرا در همسرای بوثاقی جای داد روزی در منزل خود

ابراهیم امام زید

۵۶۱

نشسته بودم پیغام ابراهیم بن رسید که در امر بیت المال اختلالی پدید گشته مارا در اینباب با نت خود امداد نمایی
من از حاضران مکان بیت المال سئوال کردم و بدانجا رفتم مردی کهن سال که گنجور بیت المال بود پیش آمد
و گفت آیا بامری مامور شده گفتم آری گفت همانا خود سلام بن ابو اصل خواهی بود گفتم آری پس برحسب
فرمان از آنروز پاسبانی بیت المال برعهده گرفتم و برضبط و حراست آن قیام نمودم علی الجمله ابراهیم پس از
استیلاء بصره قضای آنمملکت باعباد بن منصور گذاشت آنگاه برفتح دیگر بلاد عزیمت گماشت عمرو بن شداد
بمهرفارس فرستاد مغیرة بن فرخ را روانه اهواز نمود هرون سعید را گشودن واسط فرمود پس مغیره
دویست مرد شمشیرزن از میان دلیران لشکر برگزید و راه اهواز گرفت چون بمجد بن حصین که از جانب منصور
والی آن کشور بود خبر رسید با چهار هزار کس از سوده بدفع مغیره بیرون آمد مغیره با آن فئه قلیله بر آنسپاه
تاخت ابن حصین را پای ثبات بلغزید و با سپاه خود بهزیمت رفت مغیره وارد اهواز شد و دست
تصرف دراز داشت و برروایتی انفاذ مغیره باهواز پس از ورود ابراهیم بود بباخمری و عمرو بن شداد
پسازعتی ملک فارس بگشود اسمعیل و عبد الصمد پسران علی بن عبد الله بن عباس که بامر منصور پاسبان
آن کشور بودند و بدانگاه در شهر اصطخر بسر میبردند چون از ورود عمرو آگاهی یافتند بدارابجرد گریختند
و بدان بلد متحصن گشتند و عمرو بدون مناجزت بر آنمملکت استیلا یافت گویند هرون بن سعید عجلی
که خود از وجوه محدثین و اجلاء فقهاء سعدود می گشت قبل از آنکه فتح واسط برعهده وی حوالت رود
از درگاه ابراهیم مطرود بود و ابراهیم بر سابقه رنجشی که از او در خاطر داشت بجانبش التفات نمی نمود
هرون در آغاز داستان خروج نزد یکی از اصحاب ابراهیم آمده گفت آیا صاحب ترا در وقتی این چنین
بن جا حبت نیست گفت چرا پس در ساعت نزد ابراهیم آمد و او را از حضور هرون خبرداد ابراهیم گفت
را بوجود او نیازی نباشد گفت یا امیر المومنین با مردی بزرگ چون هرون اینچنین استغفار و امنیت پس
چندان التماس کرد تا ابراهیم مسئول وی بپذیرفت و هرون را رخصت دخول بخشید چون هرون در آمد
گفت یا امیر المومنین از امور خود مهمی لایق برمن تفویض کن ابراهیم فتح واسط با وی حوالت فرمود
و او با هفده هزار کس از لشکر زیدیه روانه واسط شد و هرون بن حمید ایادی که از جانب منصور والی آن بلد بود
چون از آن خبر ناگاه آگاه گشت انبوهی عظیم فراهم ساخته بر سر دار زیدیان سراه بگرفت هرو و هرون در مقابل
یکدیگر صفوف لشکر بیاراستند از هرو سوی دلیران جنگی در جولان آمدند هر مرد بنرد با همآورد خویش در آویخت
و عاقبت پرچم علم زیدیان بنسیم نصرت در اهتزاز شد هرون عجلی برهرون ایادی فیروز گشت شهر واسط و مردم
آنملک در جامع بلد فراهم نمود و خود برفراز منبر شده خطبه آغاز کرد مناقب آل علی و مثالب بنی عباس شمردن
گرفت و از اضال شنیع و اعمال فظیع و معایب صریح و مطاعن قبیح ایشان شطری عریض شرح داد و از عدوان
و ستمی که منصور باولاد حسن و اسباط رسول معمول داشته بود چندان بگفت که مردم صدا بناله بگشودند دهای

بگرفتند پس دست بیعت بگشود و بنام ابراهیم دعوت نمود گروهی از اهل علم و ارباب فقاهت برخواستند
و شرط بیعت بپرداختند از آنجمله بود عباد بن عوام و یزید بن هرون و هشیم بن بشر و علاء بن راشد
و اصبغ بن زید و مسلم بن سعد و اسحق بن یوسف ارزق که اسامی برخی در ضمن بیعت متابعین از مشایخ
محدثین و کبراء فقهاء اشارت رفت گویند از علمائیکه در شهر واسط می نشستند احدی از بیعت ابراهیم تخلف نکرد
الا عاصم بن علی که هرون کس فرستاده او را برای بیعت طلب داشت و او بخوری و ناتوانی متعذر گشت
و گفت من مردم اینملک را فتوی دهم که با تو در خروج همراه شوند آنگاه مخفیاً از واسط فرار کرد گویند چون
دیوان اسامی بیعتیان در بصره تعداد کردند نام یکصد هزار کس بیکامپش در شمار آمد که جملگی سر طاعت
در پای ابراهیم سوده داشتند و یا دست بیعت در کف عمال وی نهاده بودند و ابراهیم بر سیرتی نیک
و آئینی ستوده با مردم رفتار مینمود گفتارش بلسان صدق و کردارش بر قانون حق بود و از متابعت
احکام شرع شریف و مشایعت وظائف دین حنیف هیچ دقیقه مهمل نمیگذاشت سیرت او را در تاریخ
زیدیه بالی نهاده اند وقتی از عمال منصور یکی را نزد وی آوردند کسی برخواست و گفت یا امیرالمومنین اختیاراً
اینمرد با من گذار گفت تا چکنی گفت تا او را شکنجه نمایم گر برا موالی که از ابوجعفر نزد اوست اقرار آورد
ابراهیم گفت حاشا من چنین کاری نمایم و مالیکه بعذاب مسلمی بدست آید غنیمت شمارم و چون لشکر
زیدیه بر فارس در آمدند محمد بن عطیه را از موالی بابله که از جانب منصور گماشته برخی از اعمال فارس بود
بگرفتند و نزد ابراهیم آوردند ابراهیم او را خطاب کرد که یا هذا آیا از ابوجعفر نزد تو مالی است گفت نی
گفت پس برحسب انکار خویش سوگند یاد کن ابن عطیه اطاعت نمود و حلیفه حلف بر قانون شرع بر زبان
آورد ابراهیم گفت او را رها کنید ابن عطیه بیرون آمد و میگفت کجاست سیرت اینمرد از سیرت ابوجعفر
هم عبدالحمید بن لاحق را که یکی از کارگذاران منصور بود اسیر نموده نزد ابراهیم آوردند ابراهیم باوی گفت
لسمع ما چنین رسانیده اند که از این پیشکاران نزد تو اموالی است اندوخته عبدالحمید انکار کرد ابراهیم گفت
سوگند یاد کن عبدالحمید شرط یمین بپرداخت ابراهیم گفت اگر معلوم شود که از اینجماعت نزد تو مالی بوده
و بدروغ قسم خورده همانا از این پس ترا در عداد دروغگویان معدود دارم ابوالفرج گوید گروهی از زیدیه
بمنزل شبیه کاتب موریانی شده گفتند از منال و دانیقی مبلغی که در دست تو است با ما تسلیم ساز شبیه
انکار نمود مدعیان دیرا برداشته نزد ابراهیم بردند شبیه خود گوید چون مرا در خدمت ابراهیم حاضر ساختند
و ما جری بگفتند از مخائل شمائل وی تفرس کردم که از کردار اینجماعت انقباضی در طبع دارد و اشتراز
در خاطر پس بجانب من توجه نموده فرمود سوگند یاد نمای که از اموال ظلم چیزی نزد تو نیست من اطاعت
کردم پس گفت تا دست از من بداشتند پرخمتی و سیاستی از آن پس همواره از حال ابراهیم سؤال
میکردم و او را دعا مینمودم تا آنکه مخدوم من مسعود موریانی مرا از استفسار حال و ذکر خیر وی منع نمود

تا مبادا بسمع منصور رسد و مرا زیانی رساند و نیز آورده اند که یکی از اصحاب ابراهیم محمد بن یزید را که از دولتخواهان
دوانیقی بود بچنگ آورد و بخدمت ابراهیم برد و او را سیلی بود سخت عظیم الجثه طویل القامه چندانکه هر گاه
محمد بروی می نشست فرق راکب و مرکوب محاذی همدیگر می گشت محمد خود گوید ابراهیم مرا در حبس بداشت
و پس از ایامی چند پیغام داد که اگر خواهی اسب خویش بمن بفروش من پاسخ فرستادم که آن مرکب را تقدیم کردم
بحضرت خداوند هدیه است محقر ابراهیم پرسید بهای این مرکب تا چند است گفتند دو هزار درهم پس دو هزار و
پانصد درهم نزد من فرستاد و آنگاه که بجانب باخمری میرفت مرا از بند برهانید و قتی جماعتی از اهل مزارع
و ارباب ضیاع نزد ابراهیم آمده گفتند یابن رسول الله ما گروهی هاشم از غیر عرب و هیچکس را بر ذمت ما
فت زنهار نیست اموالی از خالص مال خویش بدرگاه تو ارمغان آورده ایم و همی آرزو میبریم که این تحفه
ناقابل پذیرفته داری و در مصرف قتال دشمنان بکار بری ابراهیم سخن آنجماعت نشنود که خود نه مسلم بود
و نه ذمی و فرمود هَلْ هِيَ إِلَّا سِيرَةُ عَلِيٍّ أَوْ النَّارُ کنایت از آنکه یا بباید سیرت امیرالمومنین علی
مسلوک داشت و یا در آتش دوزخ معذب گشت از موفق که شیعه ابراهیم بوده روایت است که ابراهیم
مکاتیب چند به پیغامیان که در کوفه میبودند بنوشت و مرا فرمود باید این نامها کوفه برده با دوستان من
برسانی من نامها را در میان انبانی پنهان کردم و جانب کوفه گرفتم و مکتوب هر کس را برسانیدم و جواب
بستانیدم بگاه مراجعت ده کس از مشایخ سوده بر من در آویختند و گفتند همانا تو از یاران ابراهیم باشی
نامه و خبر که داری فاش کن من انکار کردم ایشان باور نداشتند تا آنکه سوگند یاد کردم که زوجه من بطلاق
رهاست و ممالیکم جمله آزاد و اموالم خرج صدقات اگر فرستاده ابراهیم باشم یا هوای او جویم چون آنجماعت
این حلف مغلظ استماع نمودند دست از من بداشتند همینکه بحضور ابراهیم رسیدم پیاد آثار آن سوگند گرانمین
آغاز کردم ابراهیم ملتفت من شد از جای بجست و بشمشیر طرف من آمد و گفت هان ای پیک شیعیان ترا که آزرده
که اینچنین گرمانی من ماجری بگفتم فرمود باک مدار نه زوجه تو از حبالهٔ نکاحت رهاست و نه اموالت از ید تصرف بیرون
البته مال و عیال خود در تصرف کن که این سوگند را هیچ اثر نباشد و بروز قیامت من خود از عهده جواب
بیرون آیم انجامید کار ابراهیم بالا گرفت اهواز و فارس و بصره و واسط بل مداین و بسواد بروی مسلم گشت
حکام و عمال بهر سمت روانه داشت مناصب و مشاغل بر اصحاب برقرار فرمود چون حادثهٔ خروج
و استیلاء وی بسمع منصور رسید بسیار بترسید و از فرط فزع و شدت خوف یکباره آرامش برفت چرا که از
سپاه سوده جز اندکی حاضر رکاب وی نبودند و عمدهٔ لشکرش در حدود دینور توقف داشتند خود با محارم
خاصان خویش میگفت سوگند باخدای که در امر خود متفکر و حیرانم و تدبیر دفع دشمنی اینچنین تو را با اینحال ندانم
که از سپاه خود بجز هزار کس همراه ندارم و تمامت لشکر من در اطراف و اکناف پراکنده است قریب هزار کس
با مهدیست در ری و چهار هزار نفر با محمد بن اشعث در افریقیه و باقی با عیسی بن موسی در مدینه قسم بخدا اگر

اگر از ورطه ابراهیم خلاص یابم هیچگاه معسکر خویش از سی هزار دلیر خالی نگذارم پس عیسی بن موسی مکتوب کرد که بسرعت تمام بجانب مدینة السلام معاودت نماید عیسی پس از قتل محمد نیت عمره متوجه مکه شده بود بیک منصور وقتی بعیسی رسید که احرام بسته بود همینکه از مضمون مکتوب واقف شد جامه احرام برکند و از راه عراق بازگشت و نیز منصور بسلم بن قتیبه که در ملک ری میبود نوشت که با سپاه خود بجانب بغداد کوچ دهد و بمهدی فرمان داد که خزیمة بن خازم را با هوا ز فرستد ابو علی در تجارب الامم گوید بگاه خروج ابراهیم در لشکرگاه منصور کسی حاضر نبود که جماعتی معدود از زنجیان منصور از در حیلت بگوشت ایشان بیزم فراوان مست کرده هر شبانگاه در جوانب لشکرگاه آتش بیفروزند تا بینند کان از کثرت آتش بکثرت لشکر استدلال کنند و لی در معسکرش بجز آتش و معدودی قلیل چیزی نبود و چون اخبار موحشه و مکاتیب مفزعه از تسلط ابراهیم و فتح امصار بروی متوالی گشت این بیت انشاد کرد

وجعلت نفسی للرماح دریئة ان الوئیس لمثل ذلک نفوله

یعنی خویشتن را نشانه نیزه های حوادث نمودم همانا مرد رئیس از اینگونه کار بسیار کند در کتب سیر ثبت است که منصور پس از استماع ماجرای ابراهیم از تمامت لذائذ و شهوات کناره کرد و مدت پنجاه روز ملازم مصلی خود گشت بدانسان که بگاه ضرورت خواب بر مصلی میگفت و در تمام آن ایام از لباس پاک جبه بسر میبرد و آن را اصلاً تبدیل نمی نمود مگر گاهی که برای ملاقات خواص خود بیرون می آمد در آنحال بر شعار سود جامه سیاه می پوشید و همینکه بمصلی باز میگشت بر هنه میگردید و آن جبه چرکین بر دوش می افکند از حجاج بن قتیبه نقل است که سلام منصور روزی نزد وی شدم و در آنوقت خبر بصره و فارس و اهواز بدو رسیده بود و کار ابراهیم و زیدیه قوتی بنهایت داشت و بگوفه یکصد هزار شمشیر مقابل سپاه او آماده انتظار صیحه میبودند تا در ساعت او را با تمام لشکرش در هم پیچند با آنهمه تواتر حوادث و توالی نوائب ثبات و قوتی در قلب منصور مشاهدت کردم که جای شگفتی بود کعبی شاعر در صفت وی گفته

نفس عصام سودت عصاما وعلمته الکر والاقدامـا

وبیرنه مطلکا فاطیلا

یعنی خود کوهر عصام او را بزرگوار ساخته و در مورد حرکت و جلادت آموخته و او را پادشاهی بزرگ همت نموده در تاریخ ابن اثیر مسطور است که در آن ایام دو زن از مدینه برای منصور آورده بودند یکی فاطمه دختر محمد بن عیسی بن طلحة بن عبید الله و دیگری ام الکریم بنت عبد الله از نژاد خالد بن اسید منصور بدیشان التفاتی نکرد با او گفتند این دو مکرمه را که از خاندان اصیلند و دودمان جلیل تاب استغناء و ترک التفات نیست و اینک از تو بدکمانند که چرا با ایشان صحبتی نمیداری گفت اینوقت نه زمان زنان است و صحبت ایشان مرا با ایجاست سر مهمتری هست کرآنگاه که سر ابراهیم را برای خود نهم و یا سر خود را برای ابراهیم وقتی که عیسی بن موسی از راه حجاز در رسید منصور پانزده هزار کس در فرمان او کرد و گفت پدرک آهنگ بصره نمای و حمید بن قحطبه را

باسه هزار کس در مقدمه عیسی بفرستاد و هنگام وداع عیسی او را از حکمی که معین نموده بود خبر داد و گفت این طیدان گفته اند که چون تو با ابراهیم روبرو گردی و آغاز جدال کنی لشکر تو بخشت جولانی بطریق هزیمت نمایند و قدمی چند واپس گریزند ولی دیگر بار بگرد تو مجتمع آیند و عاقبت فتح و ظفر ترا مرزوق گردد بروایت مشهور ماءمون در آن ایام که ابراهیم مقیم بصره بود از واقعه برادرش نفس زکیه آگاه گشت و استماع آنخبر سه روز قبل از یوم فطر افتاد ابراهیم بروز عید برای نماز فطر بمسجد آمد بر حالیکه آثار حزن و آیات انکسار از وجنات حالش آشکار بود چون وظیفه صلوة ادا نمود بر منبر صعود فرمود و خبر شهادت نفس زکیه فاش ساخت مردم بصره و سایر زیدیه از اصغاء آنواقعه بر تباعت و نصرت ابراهیم عزیمتی نافذ گماشتند و بر قتال ابوجعفر منصور زیاده حریص گشتند پس در باب مقاتلت سود با اصحاب خویش از زیدیه بمشورت نشست بصریون گفتند صلاح آن است که تو خود در بصره اقامت کنی و سپاهی آراسته بحرب ابوجعفر روانه نمائی که اگر سپاه را هزیمت افتد ایشانرا بسپاهی دگر امداد نمائی و خراج ممالک متصرفی خود را گردآورده در تهیه لوازم جنگ مصروف داری و هم جایگاه اقامت تو گردالملک بست و اندیشه خصم مهابت و خوف موصوف آید کوفیون گفتند اصلحک الله در شهر کوفه بچهل هزار مرد شمشیر گذار باشد که جملگی سودای نصرت و اعانت تو در سر گرفته اند پس اگر ترا برای العین مشاهدت کنند جان خویش از تو دریغ ندارند و اگر ترا نبینند دواعی و موانع موجب تقاعد ایشان خواهد گشت پس رای آنست که بجانب کوفه نهضت نمائی و بنفسه مباشرت حرب فرمائی مردی از اهل کوفه بر اعتضاد این تدبیر گفت یا امیرالمومنین تا ملک کوفه در تصرف تو نباشد بر منصور منصور نخواهی بود مرا اجازت ده تا بکوفه روم و بخفیه نشر دعوت کنم آنگاه با یاران و همکیشان یکباره بیرون آیم چون ابوجعفر غریو خروج ما بشنود روی فرار در هامون گذارد و تا خلوان بهیچ مقام جای توقف نیابد ابراهیم بشیر الرجال را که از معاریف اصحاب او بود گفت یا اباحمد در رد و قبول این سخن چگوئی گفت یا امیرالمومنین اگر ما را بر اصابت رای این کوفی وثوقی بود البته از سخن او تخلف روا نمیدانستیم ولی از کجا دانیم که اگر او را در کوفه فرستیم و او پس از دعوت بر ابوجعفر خروج کند البته ابوجعفر فرار خواهد نمود لعل ابوجعفر غوغای خارجیان بشنود و از جای خود حرکت نکند و با قلیل جماعتی که همراه دارد با آنگروه در اندازد و بازماندگان ایشانرا عرضه سیاست سازد و از اینروی جمعی بیگناه از کودکان و زنان و پیران و ناتوانان بقتل آیند پس هم بارتکاب معصیتی رضا دهیم و هم از نیل مامول محروم آئیم کوفی گفت آیا شما را عزیمت آنست که با منصور ستیز کنید و از قتل صغیر و ضعیف پرهیز نمائید آیا حضرت مقدس نبوی نه آنبود که سرایای مسلمانان باطراف میفرستاد و در جهاد ایشان آنچه بوقوع می پیوست اک نمیداشت بشیر الرجال گفت آنان که اصحاب رسول با ایشان مقاتلت میکردند کفار و مشرکین بودند و اینقوم در عداد اهل قبله و مسلمین معدودند عاقبة الامر رای مرد کوفی بپسندید و عزیمت کوفه را مصمم گشت گویند محمد بن عبدالله هنگام وجوه مدینه و اشراف قوم را فراهم ساخت و برآئین وصیت فرمود ایمردم گواه باشید که اکنون در این ا

ابراهیم امام زیدیه

مرا آنست روی دهد امامت زیدیه بر برادرم ابراهیم مسلم است واگر ابراهیم نیز بقتل آید امامت منصب ارجمند بر عیسی بن زید بن علی بن الحسین مفوض است چون محمد بدرجه شهادت فایز گشت عیسی بن زید ببصره آمد و ولایت عهد محمد دعوی کرد زیدیه را بتبعیت خویش دعوت نمود کروهی اورا اجابت کفتند بصریین از پذیرفتن داعیه او استماع جستند وبا ابراهیم کفتند اکر اجازت فرمائی عیسی را از ملک خویش بیرون نمائیم که ما پس از نفس زکیه جز به پیشوائی تو رضا ندهیم ابراهیم رخصت داد ماین آمد و فرقه میانجیان باب مراودت کشودند و با طرفین کفتند اکر در میان ما اختلاف افتد البته ابوجعفر بر ما غالب آید و طیفه آنکه اکنون امر با براهیم تفویض کرده در دفع دشمن همکی همداستان باشیم چون خدا تعالی ما را بر منصور ظفر بخشد در تعیین امام خویش نیک تامل نمائیم پس تمامت آنقوم بر امامت ابراهیم اتفاق نمودند و بروایت برخی اصطلاح بر آن شد که ابراهیم بن عبد الله امام باشد و عیسی بن زید ولیعهد و بنقلی ضعیف عیسی از ابراهیم مخالفت نمود و از بصره کناره کرفت جهة آنکه وقتی ابراهیم بکاه توقف بصره بر جنازه نماز کذارد و بر آئین اهل سنت و جماعت چهار تکبیر آورد عیسی حاضر بود بروی اعتراض کرد که چرا تکبیر پنجم ترک کردی و از طریقت اهل بیت خود مخالفت جستی ابراهیم در جواب کفت نخواستم در میان عامه همراهان خویش شبهه خلاف اندازم و انبوهی ما که بر من فراهم آمده اند پراکنده سازم از ترک تکبیری که قلوب اهل مملکتی مجذوب از و برمن چه باک خواهد بود عیسی عذروی نپذیرفت و از متابعتش کناره کرفت محققین مورخین اعتزال است عیسی از ابراهیم استوار ندانند چه او از آغاز خروج تا انجام امر همه جا با ابراهیم همراه بود و در غزوه باخمری میمنه سپاه زید بروی اختصاص داشت و پس از قتل ابراهیم متواری شد و تا آخر عمر فرصت خروج نیافت ابن اثیر در کامل آورده که ابراهیم در آنوقت که بجانب کوفه در نهضت بود شبی به پنهانی در معسکر خویش بکردش رفت از اطراف لشکر آواز طنبور بسمع وی رسید بمقام خود برکشت و دیکر بار هوای سیر لشکر کرد و بدیدن شغل لعب و ضرب طنبور سرکرمند کفت ما اَطْمَعَ فی نَصْرِ عَسْکَرٍ فیهِ مِثْلُ هٰذا یعنی از سپاهی که در آن صوت طنبور باشد طمع فیروزی نیست

پس در اثناء راه این ابیات از نظم قطامی شاعر انشاد میفرمود

أُمُورٌ لَوْ بَدَوْنَ لَهُمْ حَصَيْنٌ ... إِذَنْ لَهَبَطْنَ مَا اسْتَطَاعَا

وَمَعْصِيَةُ الشَّفِيقِ عَلَيْكَ مِمَّا ... يَزِيدُكَ مَرَّةً مِنْهُ اسْتِمَاعَا

وَخَيْرُ الْأَمْرِ مَا اسْتَقْبَلْتَ مِنْهُ ... وَلَيْسَ بِأَنْ تَتَبَّعَهُ اتِّبَاعَا

وَلٰكِنَّ الْأَدِيمَ إِذَا تَفَرَّى ... بَلِيَّ وَتَعْيَا غَالِبُ الصُّنَّاعَا

خلاصه مراد آنکه اکر زمام این امور کسی در کف تدبیر حکیمی مینهاد البته او بقدر استطاعت از اقدام آن چم میداد و چون رای ناصح مشفق را عصیان آوردی نتیجه مخالفت وی باعث آن کردد که بار دیکر پندش پذیرد و کلامش بسمع قبول بشنوی رای ستوده و کار نیک آن باشد که چون هوی آن بکرائی در طلبش مواظبت نمائی ولی پوست چون از کهنکی و عیبناکی شکافته کردد هیچ استادی ماهر اصلاح آن نتواند نمود اصحاب ابراهیم

چون امان او این اشعار شنیدند دانستند که او از مفارقت بصره و عزیمت کوفه پشیمان است چون نزدیک باخمری رسید بروایت ابن ابی الحدید واقعه شهادت محمد شنید مفضل بن محمد گفته از استماع آن خبر رنگ سیمای ابراهیم دیگرگون گشت و سر شک مبارکش آماده ریختن شد و از شدت غم و فرط غصه چنان گلوگیر دید که آب و هاش فرو بردن نمی توان است در آنحال دست بدعا برداشته گفت اللهم ان کنت تعلم ان محمدا خرج یطلب مرضاتک وینبغی طاعتک ویؤثر ان تکون کلمتک العلیا وامرک المتبع المطاع فاغفر له وارحمه وارض عنه واجعل ما انقلبته الیه من الاخرة خیرا له مما انقلبته عنه من الدنیا یعنی بارالها اگر محمد آنچنان دانستی که از خروج رضای تو محبت و طاعت تو میطلبید و اعلاء کلمهٔ و ترویج امر تو میخواست پس ویرا رحمت کن و در غفران و رضوانت در آور و سرائی را که بروی ارزانی داشتی بهتر از جهانی فنای که از او دریغ فرمودی آنگاه گریستن آغاز کرد و بدین اشعار تمثل جست

ایا المنازل یا خیر الفوارس من ... یفیع مثلک فی الدنیا فقد فجعا

الله یعلم انی لو خشیتهم ... او انس القلب من خوف لهم فزعا

لم یقتلوک ولم اسلم اخی لهم ... حتی نعیش جمیعا او نموت معا

یعنی ای دلیر جنگجوی وای سرآمد دلاوران هر کرا مصیبت مانند تو افتد بحقیقت مصیبت زده باشد خدای تعالی داناست که اگر مرا از اینقوم بیم قتل برادر میبود و در ایشان یارای کشتن وی می اندیشیدم هرآینه برادر را تنها باز نمیگذاشتم و از او جدا نمیگشتم تا آنکه یا هر دو برادر زنده مانیم و یا هر دو با هم بمیریم مفضل گوید او را تسلیت دادم و برای اظهار جزع عتاب آوردم فرمود ای مفضل سوگند بخدای من در این حال چنانم که درید بن الصمه گفته

تقول الا تبکی اخاک وقد اری ... مکان البکاء لکن بنیت علی الصبر

لقتل عبد الله والها لک الذی ... علی الشرف الاعلی قتیل ابی بکر

وعبد یغوث ثم نهمی خالد ... وجل مصابا یا خویفر علی فتر

فما ترینا الا تزال دماءنا ... لدی واتر تبقی بها الخرد الدهر

فانا للحم السیف غیر بکیئة ... وبالجهد طورا ولیس بذی نکر

یعاود علینا واترین فیشتفی ... بنا ان اصبنا او نغیر علی وتر

بذاک قسمنا الدهر شطرین بیننا ... فما ینقضی الا ونحن علی شطر

یعنی آن زن مرا گوید آیا بر برادر خویش نگوئی که جای گریستن است ولی تو مرا بصبوری نهاده گریه تو بر ادرت عبد الله قتیل غطفان باید و برادرت قیس قتیل آل ابی بکر بن کلاب و برادرت عبد یغوث قتیل منبره و برادرت خالد قتیل بنی حارث بن کعب مصیبت بزرگ آن است که کوری آرزومند کور دیگر باشد اینکه می بینی همواره خونهای ما بر ذمه خونخواهی است بدبخت عجب نیست چه حال با قضای شرف عنصر و مناعت گوهر همی برد و کوه نهبت

گاهی با طعم شمشیر اعدا باشیم و گاهی ایشان طعمه شمشیر ما و از اینده و کار هیچیک را انکار ننمائیم روزی دشمنان بر ما غارت آورند و سینه خود از کینه شفا دهند و روزی ما بر ایشان یغما زنیم و کینه دیرینه باز جوئیم ما و روزگار بر این دو کار قسمت نموده ایم پس آنگاه

بر ما نگذرد که ناچار بر یکی از این دو حال باشیم پس این ابیات در مرثیت محمد بسرود

سابکیک بالبیض الرقاق ونسا ... فان بها ما یدرک الطالب الوترا

ولست کمن یبکی اخاه بعبرة ... یعصرها من جفن مقلته عصرا

واما انا من لا تفیض دموعنا ... علی هالک منا ولو قسم الظهرا

ولکننی اشفی فؤادی بغارة ... الهب فی قطری کتائبها جمرا

یعنی ای برادر بر تو با شمشیر و نیزه بگریم که مرد خونخواه با تیغ جانسوز و نیزه دلدوز کینه خویش بجوید و من نه بسان آنکسم باشم که در عزای برادر خویش سر بسنگ ریزد و پلک دیده برای اشک درهم فشارد همانا مردی باشیم که دیده ما بر کشته خویش ریزش نکند هرچند از مرگ وی پشت ما بشکند بلکه من سوز دل خود بغارتی شفا دهم که از دو سوی سپاه نیرانی شعله تاراج بپفروزد الغرض چون در طی طریق بیاخمری رسید فرمان داد که آنجا را مضرب خیام و موقف احشام قرار دهند لشکر زیدیه فرود آمدند و در آن سرزمین مقام کردند در تجارب الامم مسطور است که مضاء بن قاسم جزری گفت چون در رکاب ابراهیم بیاخمری رسیدیم نزد ابراهیم شدم و گفتم علی الصباح سپاه ابو جعفر با عیسی بن موسی در رسند و با تو آغاز مقاتلت کنند و خود میدانی که با ایشان آلات حرب و اسلحه جنگ چند است که در حیز شمار نیاید و اصحاب تو مردمی باشند از ادوات قتال برهنه و از برگ و ساز جدال عریان پس مرا دستوری ده که در شبانگاه معاضدةً بر این سپاه لشکر بریم و در زمان جمله را پراکنده سازم ابراهیم گفت من از قتل اینجماعت کراهت دارم ابو المضاء گفت سبحان الله تو اراده آن است که ملکی وسیع بگشائی و خصمی منیع براندازی و با این اندیشه خطیر از قتل نفوس و ازهاق ارواح اجتناب فرمائی ابو الفرج اصفهانی گوید عبد الواحد بن یزداد از اصحاب ابراهیم بود گفت حضرت او با لشکر عیسی شبیخون بریم یا بیکدیگر نهیم چنین گمانکنیم که اینکار عمل درست است عبد الواحد گفت پس خود بصره و دواوین را بگذار تا با لشکر عیسی جنگ کنیم اگر بر سپاه منصور مظفر شدیم منتهای آرزو رسیده ایم و اگر منهزم گشتیم باداد تو تستظهر کردیم زیدیه گفتند یا امیر المومنین اما پس از ملاقات دشمن مرا حجت میکنی زنهار اینکار مکن که بزرگان چنین نکنند عبد الواحد گفت پس بر گرد لشکر خود خندقی حفر نمای زیدیه گفتند اتجعل بینک وبین الله جنة آیا مابین خود و خدای حایلی قرار دهی سالم بن قتیبه حکیم بن عبد الکریم ماذر و رودباخمری نزد ابراهیم فرستاد و پیغام داد که تو در بیابان منزل گزیده و مانند تو کسی باید در حراست وجود و پاس جنود بسی عنایت بکار بندد و از مغافصت دشمن امین نباشد باری راه از گذرگاه عیسی بگردان و از طریق ماءمون قصد کوفه نمای و با بر گرد لشکر خویش خندقی حفر کن و روی حرکاه از یکسمت گشوده دار که اگر سخن پذیرفته ندارای سپاه ستوده گاهیکه روبروی تو بکارزار چیره آیند یک ناگاه گروهی از آنشان از دنبال تو بتازند و در ساعت تا رو پود سپاه تو از هم بشکافند

ابراهیم امام زید

ابراهیم خواص اصحاب خود بخواند و پیغام سالم برایشان کشوف ساخت گفتند اگر ما را بنای تحصن بود هیچ حذتی از باره بصره استوارتر بدست نمی افتاد اکنون که لشکر دشمن را استقبال کرده ایم و بسر ابوجعفر تاختن میبریم از چه راه بخندق تحرز جوئیم لا والله چنین کار نخواهیم کرد بر حالتی که ابوجعفر در دست ماست اگر خواهیم او را بچنگال خویش بر بائیم ابراهیم حکیم را گفت جواب سالم آن است که خود شنیدی حکیم گوید معاودت کردم بجائیکه بر ضعف و سستی امر ابراهیم یقین نمودم چه امور خویش بالکلیه برای اصحابش منوط میدانست ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه آورده که مفضل ضبی گفت در باخمری حاضر خدمت ابراهیم بودم که ناگاه سپاه منصور مانند انبوه ملخ نمودار شد ابراهیم از مشاهدت آن لشکر جرار باین اشعار تمثل فرمود

بلغت ان بنی جذیمة اجمعت ... امرا تدبره لتقتل خالدا

ان یقتلونی لا تضب لهم ثاری ... و یسعی القوم شعبا واحدا

ارمی الطریق و ان تضیقت بضیقه ... و انازل البطل الکمی الحاردا

یعنی خبر آوردند که پسران جذیمه عزم داده همی تدبیر کار اندیشند تا خالد را بکشند اگر اینجماعت مرا بقتل آورند سپس برای کشتن انباز مرا جویند البته نتوانند یافت هر چند سعی بلیغ و فحص شدید کنند من چنانم که طریق بهم در هم نوردم و از مترصدان هلاکت خویش نیندیشم و با دلیران یکانه در اندازم مفضل گوید عرض کردم یا بن رسول الله قائل این ابیات کیست فرمود خالد بن جعفر بن کلاب در یوم شعب جبله که قبیله قیس با طایفه تمیم مقابل شدند ابن اثیر گوید چون سپاه عیسی در مقابل سپاه ابراهیم صف کشیدند سالم با وی گفت لشکر خود را چندین صف قرار ده که اگر از ایشان گروهی منهزم شوند گروهی دیگر پای ثبات استوار دارند و هزیمتیان را امداد کنند و اگر تمامت لشکر بیکصف بایستند از شکست یکجانب جانب دیگر نیز بهم برآید که جمله خود را بیکدل و واحد پندارند زیدیه گفتند ما لشکر خود را حزب بر یک صف قرار نخواهیم داد چنانکه خدا تعالی فرموده اَلَّذِینَ یُقَاتِلُونَ فِی سَبِیلِهِ کَأَنَّهُمْ بُنْیَانٌ مَرْصُوصٌ یعنی لشکر اسلام که در راه حق جهاد می کنند کوئی بنیادی باشند بهم پیوسته پس ابراهیم سپاه خود را بیک صف بپاراست و میمنه خویش با مؤتم الاشبال عیسی بن زید بن علی علیه السلام گذاشت انگاه بروایت مسعود الرجال فرمود کجاست حمزه پیری کوتاه قامت سواره پیش دوید چون نزدیک رسید در وی نظر کردم او را شناختم که مردی بود در کوفه بدروازه بنی مسعود می نشست و بجرفه کلاه دوزی تکسب می نمود ابراهیم بر علمی زرین که محاذی خیمه وی کوفته بودند اشارت کرد و فرمود یا احمزه این رایت برگیر و بر میسره سپاه بایست و از جای خویش حرکت مکن آن پیر دلیر پیرق بستد و بجای خود از میسره بایستاد ابراهیم بن محمد جعفری روایت کرده که در یوم باخمری چون هر دو لشکر برابر یکدیگر صف زدند مردی بلند قامت ازرق چشم از لشکر عیسی خارج شده بانگ برداشت که ای اصحاب ابراهیم والله که محمد بن عبد الله را من کشتم یاران ابراهیم چون این بشنیدند در حال چاره کرده از ایشان مانند بازهای شکاری که بر صعوه هجوم آورند

برسر او ریختند و با شمشیرش پاره پاره نمودند و سرش بریدند و نزد ابراهیم بردند قسم بخدای که از ضعوف لشکر یکی احدی بحمایت او پیرون نیامد مفضل گوید لشکر ابوجعفر حمله آوردند و با سپاه ابراهیم درآویختند ابراهیم دست در نیزه کرده و پیش تاخت و با مردی هم نبرد شده نیزه در اندامش فرو کوفت آنگاه بدیگری حمله برد او را نیز بطعن نیزه بخست من پیش دویدم و عرض کردم باین رسول الله ابتاشر الحر بنفسك والعسكر منوط بك یعنی آیا خود بجنگ مباشرت میفرمائی و حال آنکه وجود این لشکر بوجود تو منوط است کهنا الیك یعنی بالخابی ضبه بدور باش که همانا حال من در اینوقت چنان است که عویف القوافی در باره آمرد فزاری نظم کشیده و کوئی خود در این روز مرا مشاهدت نموده و این اشعار سروده

المت سعاد والمامها ... احادیث نفس واحلامها

نجبته من بنی مالك ... تطاول فی المجد اعلامها

وان لنا اصل جرثومه ... ترد الحوادث ایامها

ترد الکتیبة مغلولة ... بها افنها وبها دامها

یعنی خیال محبوبه من سعاد در خاطر افتاد و در خواب نزول نمود و آن محبوبه محجوبه قبیله بنی مالک باشد که او را در نژاد عالی رایاتیست افراخته و بر استی ما را در اصالت کوهریخی است تناور که ایام وقایع آن نوازل روزگار و حوادث دهر باز گرداند و لشکر دشمن بشکند و با کاستی و عیبناکی باز پس نشاند مفضل گوید دلیران از هر دو سوی روی آوردند و درهم ریختند و نائره حرب زبانه کشید و کار سخت شد ابراهیم فرمود ای مفضل مرا با شعار جلادت انگیز قوی دل کن و شعله عزیمتم افروخته ساز من اشعار چند از نظم عویف القوافی خواندن گرفتم که او نیز از اشعار وی انشاد فرموده بود گفتم

الا ایها الناهی فزاره بعدما ... اجدت لسیر انما انت ظالم

ابی کل حر ابیت بوتیر ... ویمنع منه النوم اذ انت نائم

اقول لفتیان کرام تروحوا ... علی الجرد فی افواههن الشکائم

فقوموا فضه من نجی لا یخر بعدها ... ومن یحترم لا تتبعه اللوائم

وهل انسان باعد نفسك عنهم ... لتسلم فیما بعدك یسالم

یعنی الا ای آنکه قبیله فزاره پس از آنکه در سیر همی کوشد از عزیمت خویش باز داری همانا تو مردی ستمکار باشی آزاد مردان کیفر ستم نخواسته نخسبند و بوقتی که تو خفته باشی طایر خواب باندیشهٔ کینه جوئی بر انند با جوانانی کراکی نژاد که بر تگاوران آهنین لگام شبانگام همی راه سپارند کویم لحظه قدم استوار دارید و نامی نیک گذارید که پس از این لحظه یاد نده مانید بی نگ خذلان و یا بمیرید بی ملامت بسوان آیا پنداری که تو خود را از مردان میدان بزرد بدور داری که بسلامت گذرانی تا ابد زنده مانی چون این بشنیدند فرمود دیگر بار این اشعار بخوان من از انشاد آنها

پشیمان شدم که مبادا از انگیختن سورت شجاعت وی باعث هلاکش شده باشم گفتم شعر دیگر بخوانم گفت نی بلکه همین ابیات اعادت نمای من بنا چار تکرار نمودم پس پای در رکاب استوار ساخت و مرکب بجولان آورده خود را در سپاه مخالف انداخت و از نظر من نایاب شد و این آخر عهد من بود با آنحضرت و دیگر او را دیدار نکردم علی بن ابی الکرم حکایت کند که در آنروز پهلوانان آزموده سپاهیان شیران درنده و پیلان دمنده بر یکدیگر حمله کردند نیران حرب برافروخت بهادران بصره حملهای گران انداختند و جنگهای سخت پرداختند لشکر عیسی را توان ثبات نماند و ناگزیر روی بگریز نهاده پشت حمید بن قحطبه با اصحاب خود بشکست آنگاه سایه سپاه از دنبال وی منهزم گشت و لیکن سردار مسوده عیسی بن موسی همچنان بر جای خود استوار ایستاده بود و پیوسته بانگ همی زد که ایمردم بکجا گریزید و عار فراری پسندید چون از قهر عقاب سودی نمیدید بلطف خطاب سوگند میداد که ایجماعت خدارا و خود را عرضه ننگ و هلاک مسازید و از اطاعت امیرالمومنین تخلف نورزید مردم بسخن وی التفات نکرده فرار می نمودند پس حمید بن قحطبه را ندا داد و بگفت ترا بخدای سوگند و هم طاعت امیرالمومنین از دست مده حمید گفت این چه سوگند بی هنگام است و تکلیف بمقام منصور را در حال انهزام بر من چه طاعت است الغرض تمام سپاه منصور پشت بجنگ داده بگریختند الا قلیلی که با عیسی دور زده بر جای ماندند بعضی از اصحاب عیسی چون دیدند که او از خبر یکه منجنین بمنصور داده اند از آن کسر قبیح و هزیمت فاحش اصلا بدل نشده و همی قوی قلب بایستاده انتظار فتح میبرد گفتند حالیکه از پیرامن یاران خویش تازی باری یکچند گام از اینمقام بازپس رو گر سپاه شکسته مجتمع آنها تا دیگر بار بر خصم حمله کنیم گفت حاشا که من از این مکان قدمی دور شوم مگر آنگاه که یا کشته گردم و یا منصور آیم سوگند با خدای اگر از دشمن دودمان خویش شکست یابم دیگر بار روی من دیدار نخواهند کرد راوی گوید در آنحال چون کسی از نزدوی میگذشت میگفت مردم خاندان مراسلام رسان و پیغام من گذار که عیسی گفت هیچ چیزی عزیزتر از جان خویش نیافتم پس خود را فدای شما نمودم ابوالفرج روایت کند که چون خبر انهزام سپاه عیسی بسمع منصور رسید زیاده مضطرب گشت و گفت ویلك یا ربیع کیف ولغ تلها ابناؤنا واینا ما الصبیان یعنی لشکر ما چگونه شکسته شد و حال انکه هنوز پسران ما بخلافت نرسیده اند و کودکان ما امارت نیافته اند منصور این حیرت از روی خبر حضرت ابوعبدالله امام جعفر بن محمد علیهما السلام میداشت که بر خلاف نوید خلافت که در مجتمع ارض انوار داده بود لشکر مسوده مغلوب شده باشد شرحی که اشارت رفت ابوعلی بن مسکویه حکایت کرده که چون اوائل منهزمین اصحاب عیسی داخل کوفه شدند منصور در پرده بحاجب مقرر داشت که بهر دروازه از دربهای کوفه چهار پایان بادپیما از شتر و اسب آماده دارد که چون اصحاب ابراهیم از بابی بکوفه درآیند او از باب دیگر فرار نماید مع الجمله چون فرمان کارگذاران قضا بر نصرت منصور و شهادت ابراهیم رفته بود لاجرم سپاه مسوده پس از انهزام هزیمت دادند گروهی از آنجماعت را در حال فرار بنهری گذار افتاد که عبره آن نتوانستند نمود و ناچار از بیم تیغ مخالف باز گشتند از مراجعت ایشان

عسکر زیدیه چنان پنداشتند که مسوده همگروه برعزیمت حمله آیند ازاین اندیشه ضعفی قوی برایشان مستولی شد یکباره روی ازمعرکه برتافتند محمد وجعفر پسران سلیمان بن علی باموالی خویش آنجماعت راتعاقب نمودند دیگر هزیمتیان نیز چون اقبال یاران واد بار دشمنان نگریستند بدیشان درپیوستند وازدنبال زیدیان بتاختند شریف شهاب الدین درعمدة الطالب وشیخ عزالدین درکامل التواریخ مقدمه هزیمت زیدیه بروجهی دیگر آورده اند وگفته اند چون درلشکر عیسی شکست افتاد مردی بفرمان ابراهیم مذادر داد که ایجماعت زیدیه پنداشتند که ایشان درکارفرارند پس دلیران عنان بگردانید مذ زیدیه ازمعاینت معاودت دل بباختند وهزیمت یافتند حمید بن قحطبه برسپاه خصم چیره شد وازایشان هرکه درسیغلیط سرش برمیگرفت ونزد عیسی میفرستاد انصار ابراهیم چنان پراکنده شدند که ازآن لشکرجرار وعسکر بیشمار بادی جزشصت وبرواییتی چهارصد کس پیش نماند واوخود براقتضای نجدت مورث وجلادت مجبول وعلوتهاد وشرف نژاد دردفع هوان وابای ضیم باقلبی ثابت وقدمی راسخ همی کوشید تاخدنگی برمقتلش درنرسید وحلق مبارکش بشکافت ورامی آن معلوم نگشت پس خودرا بگردون اسب انداخته ازمیان معرکه کناری شد اورا ازمرکب بزیرآوردند برسینه بشیرالرجال تکیه نموده فرمود وکان امرالله قدرًا مقدورًا اردنا امرًا واراد الله غیره یعنی امرایزد تعالی مقدر بوده ما امری خواستیم وخدای امری خواست سوای آن حواریان وخاصگانش اززیدیه برگردش دور زدند که دشمنان مصرع وی نبینند پس برگرد او با اعدا مقاتلت میکردند حمید بن قحطبه بایاران گفت برایجماعت حمله کنید وایشانرا ازمجمع خود دور سازید تاسبب گردآمدن ایشان درایمکان مکشوف گردد پس حمید بادیگر جبابره عنید برآنقوم حمله منکر آوردند وایشانرا ازهم پراکندند ابراهیم رادیدند برزمین افتاده وبر بشیرالرجال تکیه داده پس سرمبارک اورا بابرشیعه وی بشیر بریدند درخبر مسعودالرجال وارد است که درآنحال مرا برموقف میره زیدیان عبور افتاد دیدم آن شیخ که ابراهیم رابت مذهب بادی داد مانند جبل راسی برجای خویش ثابت است وهمچنان پرق زرین درچنگ بگرفته وآماده جنگ ایستاده گفتند ای پیر سرخود گیر که امامت بتیر تقدیر ازپای درآمد گفت حاشا معاذالله که تاسر بپیکر دارم ازمقام خویش قدمی برداارم چراکه امام ابراهیم مرافرمود بجای خود بباش وفرمان اورا عصیان نتوانم آورد پس همچنان آغاز حرب نمود تامرکبش رابی زدند ازاسب بیفتاد وپیاده برآنقوم حمله برده همی قتال کرد تاقتیل گشت حمید بن قحطبه سرابراهیم را نزد عیسی فرستاد عیسی قتل وی بادر نپنداشت ازاینروی آنسر مطهر را بابن ابی الکرام جعفری نمود ابن ابی الکرام گفت آری خود راس ابراهیم است عیسی درحال برزمین افتاده سجده شکر بجای آورد وسر اورا بجانب کوفه روانه داشت وایتواقعه عظیم وحادثه جلیل روز دوشنبه بیست وپنجم ذیقعده ازسال یکصد وچهل وپنج هجری افتاد وازعمر شریف او چهل وهشت سال برآمده بود ازآغاز خروج تازمان قتلش سه ماه گذشت الاپنج روز برواییت مسعودی چهارصد وبقولی پانصد نفر ازشیعه وی درر کابش کشته آمدند در برخی ازکتب سیر آورده اند وا لعهدة علی الراوی

در خلال آنحال که خبر هزیمت سپاه مسوده با منصور گفتند او از راضطرار عازم فرار گشت اتفاق را نوبخت منجم حاضر بود گفت یا امیرالمومنین از اینخبر هیچ اندیشه مدار وچشمت وقار از دست مگذار که مرا از آثار علوی و علائم ملکی گشت ابراهیم و فیروزی عیسی یقین است منصور نوید نوبخت باور نداشت نوبخت گفت بفرمای مرا محبوس دارند پس اگر اصابت استخراج و صدق استنباط من بر تو مشهود نگردید سرم برگیر و گرنه پس هر چه حکم رانم رایم بپذیر راوی گوید منصور و نوبخت در این سخن بودند که پیک عیسی در رسید و خبر قتل ابراهیم برسانید منصور بلبان تفال بدین بیت تمثل جست

فَالْقَتْ عَصَاهَا وَاسْتَقَرَّ بِهَا النَّوَى كَمَا قَرَّ عَيْنًا بِالْاِيَابِ الْمُسَافِرِ

یعنی بر قصد اقامت عصای مسافرت بفکند و بیارمید چنانکه دیده مسافر بمراجعت خنک شود پس منصور ساعت دو هزار جریب از نهر حویزه با نوبخت باز گذاشت که حاصل آنجا برسم اقطاع خاصه وی باشد گویند پس از قتل ابراهیم از حاجب منصور پرسیدند که منصور در اندیشه فرار آهنگ کدام بلد داشت گفت عازم آن بود که بملک ری گریزد و با پسرش مهدی در پیوندد مع الاجمال چون سر ابراهیم نزد منصور آوردند در میان سپری نهاده بود و هنگامیکه منصور آنسر بخرسیت زار زار بگریست چنانکه اشک چشم وی بر صفحه روی ابراهیم فرو ریخت آنگاه با آن سر خطاب کرد و گفت سوگند باخدای که من قتال تو بسی مکروه میداشتم ولی دریغ که تو بر من مبتلا شدی و من بر تو در آنحال حسن بن زید بن حسن السبط حاضر بود و بر منصور قیام داشت خود او گفته از مشاهدت سر ابراهیم بر من حالتی رفت که نزدیک هلاک شدم ولی جلادت کردم و خود را بر صبر بداشتم تا منصور بر انقلاب و اضطراب من پی نبرد پس منصور روسوی من کرد و گفت یا ابا محمد آیا خود همان است که گفتم آری یا امیرالمومنین چه خوش بود که او طریق وفاق تو می سپرد و من سر و را بدینحالت نمیدیدم گفت آری ای بو محمد من خود آرزوی این امر شیرتر از تو میبردم والله مادر موسی مطلقه است اگر ابراهیم از در مطاوعت میگرایید از من بر خویشتن آسیبی میدید ولی افسوس که او در باره من سودائی بسر داشت که خود بدان گرفتار گشت والبته جان هر کس نزد خود عزیزتر از جان دیگرانست پس منصور بر مجلس عام نشست و جمهور مردم را بار داد خلق کوفه گروه گروه بقصد تهنیت وارد میشدند و خوشدلی او را در حق ابراهیم سخنان زشت می گفتند و او را از هنگ احترام و هبط مقام نبی اعمام همی خاطری آزرد و در خشم میشد و ریش دیگرگون می گشت و از غضب هیچ نمیگفت و مردم بشمار گرفت سبب انقباضش پی نمی بردند تا آنکه جعفر بن حنظله دارمی داخل شد و بایستاد و گفت اعظم الله اجرك یا امیرالمؤمنین فی ابن عمك وعفر له ما فرط فیه من حقك یعنی ای امیر خدای اجر تو در عزای پسر عمت ابراهیم عظیم دارد و از تقصیر او در رعایت حق تو درگذرد منصور را از این سخن تیرگی روی روی در انجلا نهاد و نزدیک خویش مقامی برای جعفر معلوم کرد و گفت یا ابا خالد مرحبا و اهلا هنا مردم از معاینت آنحال تفرس نمودند که منصور را در آن مجلس این تعزیت منظور است نه رسم تهنیت پس هر که وارد میشد بر طراز سخن ابن حنظله آغاز میکرد و میگفتند در آن اثنا مردیی حرسی داخل شد و لختی خیره بر روی ابراهیم بگریست منصور بر آن سفله جسور خشم گرفت و بفرمود تا غلامان او را بکشیدند

وچندان بر دماغ درویش عمود کران بکوفتند تا استخوانهای سرش جمله درهم شکست و بعذاب جاوید واصل گشت
انگاه بروایت علی بن حسین مسعودی منصور آن سر بربیع حاجب داد وگفت مجالس بنی حسن رو واین سر با عبدالله
محض ده وقتی که ربیع بزندان رفت عبدالله مشغول نماز بود ربیع سر را نزدیک دیگر بنی حسن بر زمین گذاشت
یکی از برادران عبدالله گفت یا اخا در نماز خویش تعجیل کن عبدالله بسرعت نماز را بانجام برد دید سر ابراهیم است
که ربیع آورده دست فراز برده و سر فرزند برگرفت و در کنار خویش نهاد وگفت اَهلاً وسَهلاً یا
اَبَا القاسم وَالله لقد کنت ما انی علمتك من الذین قال الله جل ثناؤه یُوفُونَ
بعهدالله ولا ینقضون المیثاق یعنی خوش آمدی ای فرزند بخدا سوگند که تو بر عقیدت پدرت از آن جماعتی که خدای
سبحانه خبر داده که بر عهد یزدان وفا کنند وپیمان نشکنند ربیع گفت یا ابا محمد پسرت ابراهیم چگونه بود گفت
بدانگونه که شاعر گفته

فتی کان یحمیه من الذل سیفه ویکفیه سوءات الذنوب اجتنابها

یعنی جوانی بود که او را تیغ پدر ننگش از عار خواری نگاهداری مینمود وکرامت عنصرش از ارتکاب ذنوب واقتراف
آثام کفایت میکرد وبروایتی این بیت را به تغییری اندک حسن بن زید قرائت نمود بگاهی که منصور بر آمین تجامل باو
گفت این سرکیست مقابل من نهاده است گفت

فتی کان یحمیه من الضیم بغیه ویحمیه من دار الهوان اجتنابها

وکیفکان عبدالله روی با ربیع داشت وگفت قل لصاحبك قد مضی من بؤسنا ایام ومن نعمتك ایام والملتقی
الفیصل یعنی با ابوجعفر بگوی از روز کار شدت ما ایامی گذشت وازعهد آسایش تو زمانی گذشت میقات ملاقات ما فردای رستخیز است
ربیع گوید پیغام عبدالله بمنصور رسانیدم چندان متاثر وکرفته خاطر شد که من او را هیچگاه بدانحال ندیده بودم
شیعه زیدیه بدن ابراهیم در باخمری بخاک سپردند مسعودی گوید شعرا بطفیل آن کالبد شریف ارض باخمری
در مراثی خویش مذکور داشته از لسان وعبل بن علی خزاعی که در قصیده تائیه گفته

مدارس آیات خلت من تلاوة ومنزل وحی مقفر العرصات
قبور بکوفان واخری بطیبة واخری بفخ نالها صلواتی
واخری بارض الجوزجان محلها وقبر بباخمری لدی الغربات

وغالب بن عثمان همدانی مرثیتی مطبوع در آن واقعه سروده که این ابیات انموذج آن است

وقتیل باخمری الذی نادی فاسمع کل شاهد
نادی الجنود الی الجنود نزاحف الاسد الحوارد
بالمرهفات وبالقنا والمرقلات بالرواعد
مدعی لدین محمد ودعوا الی دین ابن ضائد

ابراهیم امام رضا علیه السلام

۵۷۱

فرمانهم بطل شجاع　　سابق للخیل وشاذ
بالسیف یفری مصلتا　　هاماتهم باشد ساعد
فایتم سهم قاصدا　　لفؤاده بیمین جاحد
فهوی صریعا للجبین　　ولیس مخلوق بخالد
وشبدت انصاره　　وثوی باکرم دار واحه
نفسی فداءک من صریع　　غیر ممهود الوساد
وفداک نفسی من غریب　　الدار فی القوم الاباعد
ای امرؤ ظفرت به　　انباء انباء الولائد
فاولئک الشهداء　　والصبر الکرام کذا الشداد
اقوت منازل ذی طوی　　فیطاح مکة فی المشاهد
والخیف منهم والجمار　　فوقف الظعن الرواشد
فحیاض زمزم والمقام　　فما در عنهما وواد
فسویقتان فینبع فبقیع　　یثرب ذی الحلائد
امست بلاقع من بنیه　　حسن بن فاطمة الاراشد

یعنی قتیل باخمری که مردم حاضر را بر آیین حق بخواند و صلای دعوت خویش بشنوانید و لشکرها بسوی لشکرها کشید و شیران خشم آلوده را نزدیک شد با شمشیرهای بران و نیزهای لرزان و حربهای درخشان و تکاورهای عنان پس وی آن قوم را بدین رسول خواند و ایشان او را بدین دجال پس آن بها در دلاور و دشمن کش لشکرکش تیغ برآخته و برانده و بیارزوی قوی بسی فرقها بشکست تا تیری از نشست حق ناشناسی بجست و بر قصد روانش مقتل شریفش نشست از مرکب بروی در افتاد چه هیچ آفریده پاینده نماند پس یارانش بپراکندند و خود بسرای جاوید پیوست جانم فدای چون تو قتیلی که فرصت تمهید بساط نیافت جانم فدای چون تو غریبی که در میان بیگانگان تنها ماند افسوس که این کنیززادگان بر چه آزادمردی چیره گشتند حقا که او و یارانش در عداد شهیدان و در شمار صبوران منازل و بیوت بنی حسن از جایگاه ذی طوی و بطاح مکه و مسجد خیف و مرمای جمره و موقف حاج و چاه زمزم و مقام خلیل و سویقه مکه و مدینه و سکن ینبع و بقیع و مواطن سرزمین یثرب جملة از بنی حسن خالی ماند و آن بیوت شریف و منازل کریم بی انیس گشت در کتب اخبار بر سبیل اسناد و ارسال مروی است از حضرت امام ابو عبد الله جعفر بن محمد بن علی صلوات الله علیهم که فرمود پس از قتل ابراهیم در باخمری بفرمان ابو جعفر منصور ما معاشر بنی هاشم را که در مدینه می نشستیم از جوار مقدس رسول کوچ دادند و در عراق ساکن داشتند مدت یکماه در کوفه مقیم بودیم و انتظار قتل میبردیم تا آنکه روزی ربیع حاجب بیرون آمد و گفت کجایند این سلسله علویه دو مرد

اذ عقلای خویش برگزینند تا بحضرت خلیفه فرستند امام فرمود پس من و حسن بن زید برخواستیم و نزد ابو جعفر شدم همینکه قرار گرفتیم منصور روی بمن داشت و گفت اَنْتَ الَّذِی تَعْلَمُ الْغَیْبَ یعنی تو آنی که بر غیبیات آگاهی گفتم لَا یَعْلَمُ الْغَیْبَ اِلَّا اللّٰهُ یعنی جز خدا تعالی کس بر غیب آگاهی ندارد و گفت اَنْتَ الَّذِی تَجْبِی اِلَیْکَ الْخَرَاجُ یعنی تو آنی که خراج مملکت نزد تو فراهم آورند گفتم بَلْ یَجْبِی الْخَرَاجَ اِلٰی اَمِیْرِ الْمُؤْمِنِیْنَ یعنی خراج ملک از جانب تو جبایت کنند گفت آیا میدانید شما را برای چه خوانده ام گفتم ندانم گفت برای آنکه قصد کرده ام خانهای شما را خراب کنم و دلهای شما را در هراس افکنم و نخلهای شما را قطع نمایم و شما را بر حالتی خسیس نگاه دارم که احدی از عراقیان و حجازیان با شما رغبت ننماید که آمیزش ایشان دم مورث فساد شما شده گفتم یا امیر المؤمنین اِنَّ سُلَیْمَانَ اُعْطِیَ فَشَکَرَ وَاِنَّ اَیُّوْبَ اُبْتُلِیَ فَصَبَرَ وَاِنَّ یُوْسُفَ ظُلِمَ فَغَفَرَ وَاَنْتَ مِنْ ذٰلِکَ الثَّلٰثِ یعنی سلیمان نبی سلطنت عالم یافت و شکر نمود و حضرت ایوب بمحنت مبتلا شد و صبر فرمود و یوسف صدیق از برادران ستم دید و از ایشان در گذشت و ترا سرشت از این نژاد است و نهاد از این اجداد منصور از این کلمات شگفته شد و تبسم نمود و گفت یا ابا عبد الله اعد یعنی این سخن اعادت ده اعادت دادم گفت مِثْلُکَ فَلْیَکُنْ زَعِیْمَ الْقَوْمِ یعنی مانند تو کس باید سید قبیله و زعیم قوم باشد از شما طالبیین در گذشتم و گناه اهل بصره بخشیدم یا ابا عبد الله حدیثی را که در زمان گذشته وقتی برای من از پدرت از پدرانش از رسول خدای صلی الله علیه وسلم روایت نمودی دیگر بار حکایت کن گفتم حَدَّثَنِی اَبِیْ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ قَالَ صِلَةُ الرَّحِمِ تَعْمُرُ الدِّیَارَ وَتُطِیْلُ الْاَعْمَارَ یعنی پدرم از برادرانش روایت فرمود و ایشان از علی علیه السلام و او از رسول صلی الله علیه و آله وسلم که حق رعایت ارحام گذارد دون خانها آباد کند و عمرها بیفزاید هرچند کافر باشند منصور گفت مرا حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنِی اَبِیْ عَنْ اَبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهِ قَالَ الْاَرْحَامُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تُنَادِیْ صِلْ مَنْ وَصَلَنِیْ وَاقْطَعْ مَنْ قَطَعَنِیْ یعنی رحم بر عرش الله آویخته است و همی خدا را بخواند و بگوید الها هر که مرا پیوند کند تو او را با خود پیوسته ساز و هر که مرا ببرد تو او را از خود گسسته دار گفت منظور حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنِی اَبِیْ عَنْ اَبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ یَقُوْلُ اَنَا الرَّحْمٰنُ خَلَقْتُ الرَّحِمَ وَشَقَقْتُ لَهَا اسْمًا مِنْ اِسْمِیْ فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ وَمَنْ قَطَعَهَا بَتَتُّهُ یعنی خدای عزوجل فرمود رحم را آفریدم و از نام خاص خود رحمن برای آن نامی برگزیدم هر که صله رحم کند من با او صله کنم و هر که قطع رحم نماید من او را قطع نمایم منصور گفت مقصود حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حَدَّثَنِی اَبِیْ عَنْ اَبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ اَنَّ مَلِکًا مِنَ الْمُلُوْکِ فِی الْاَرْضِ کَانَ ثَلٰثَ سِنِیْنَ فَتَبَارَکَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِیْنَ فَجَعَلَهَا اللّٰهُ یعنی تنگی را از پادشاهان روی زمین سه سال، روزگار حیات باقی بود صله رحم نمود خدای سبحانه آن سه سال سی سال فرمود زندگانیش کیک برده بیفزود منصور چون این خبر شنود گفت از نخست این حدیث میخواستم سوگند دهم آن قرابت و خویشاوندی که مرا با شما است وصل خواهم داد و اینک توقف کدام بدر را خواهید گفتم جوار رسول از بهر ما برای خوشبختی پس منصور ادارهٔ ... را وضاع اقطاع شراد مذکور فرمود

۵۷۷

ابن درستویه عبدالله بن جعفر النحوی

از مشاهیر معربین و علمای عربیت بود ولادت وی در سال دویست و پنجاه افتاده اصلا از مردم ناحیه فسا از مملکت فارس است و از نجمه اورا ابن درستویه فسوی خوانند قاضی احمد بن خلکان در ترجمت وی گوید کان عالما فاضلا اخذ فن الادب عن ابن قتیبه وعن المبرد وغیرهما ببغداد واخذ عنه جماعة من الافاضل کالدارقطنی وغیره یعنی علم نحو وعربیت از ابن قتیبه ومبرد وغیرهما آموخت وجماعتی از افاضل اعلام مانند دارقطنی از او فراگرفته ملا جلال الدین سیوطی در کتاب بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین والنحاة آورده که ابن درستویه در مسائل فن اعراب وعلم لغت بر طریق نحاة بصره میرفت واز مذاهب بصریین انتصار میکرد واز آراء کوفیین هم بسی اعراض میجست ابن ندیم اورا بوثاقت خبر وصدق روایت ستوده ومرویات ویرا بصحت استناد وحسن قبول وصف نموده ولی شیخ بهجة الله آلوسی گفته روایت ابن درستویه درست نیست واخبار او ضعیف واز حلیه اطمینان عاطل است چه من شنیده ام که اورا گفتند از عباس دوری حدیثی حکایت نمای وی در از او این کذب یکدرم بستان او روایتی که از عباس نشنیده بود بگفت و درمی بگرفت اخبار اینچنین راوی متهم اعتماد را نشاید چه اینگونه جعل در سائر کلمات او نیز احتمال وضع پدید آورد جلال الدین گوید اما از خطیب بغدادی نقل است که او خود بهجة الله آلوسی را بباب طعن میآورده واورا در قدح ابن درستویه قدح مینموده ومیگفته مرا این حکایت باور نیاید چه مقام علم ورتبت فضل ابن درستویه ارفع از آنست که جعل خبر کند ووضع حدیث نماید وفات ابن درستویه روز دوشنبه بیست ویکم یا بیست وچهارم صفر از سال سیصد وچهل وهفت هجری در بغداد اتفاق افتاد واین مصنفات بضبط مصنف رضوان یادگار نهاد تفسیر کتاب ابجرمی کتاب الارشاد فی النحو کتاب البیان شرح الفصیح الرد علی المفضل الضبی فی الرد علی الخلیل کتاب الهدایة کتاب المقصور والممدود کتاب غریب الحدیث کتاب معانی الشعر کتاب الحجی والمیت کتاب التوسط بین الاخفش وثعلب فی تفسیر القرآن کتاب خبر قس بن ساعده کتاب الاضداد کتاب اخبار النحویین کتاب الرد علی الفراء فی المعانی واورا مولفاتی چند است که بدانها شروع نموده وتمام نکرده کلمه درستویه را ابن سمعانی بضم دال وراء وسکون سین مهمله وضم تا وسکون واو وفتح یاء وهاء ساکنه ضبط نموده وابن ماکولا در کتاب اکمال بفتح دال وراء وتا وواو وبیان کرده

ابو الفرج
علی بن الحسین بن الحسن بن هندو

از اساتید اطبای متمیزین واز اساطین حکمای طبیعیین است در روزگار خود بفنون علوم حکمیه وصنایع طبیه در زمره اقران واشباه خود عدیل وشبیهی نداشت ودر انشاء طرائف نثر وانشاء بدایع نظم اورا بدیل ونظیری نبود مولد ومنشاء وی بغداد است واز تلامیذ خاص ابو الخیر بن الخمار است که شرح حالش مرقوم افتاد اطبای بزرگ

ابوالفرج بن هندو

در مصنفات خود زیاده او را ستوده اند و بیانات و براد مطالب طبیه شاهد کلمات خویش اورده اند چنانچه ابن رضوان که از فحول اطبا و از فضلای حکماست و بر بیشتری از اطبا رد و اعتراض دارد و بیرا در طب بسیار میستاید و در کتاب منافع که از کتب مبسوطه معروفه اوست اقوال و بیرا زیاد نقل میکند و به انها استشهاد مینماید و همچنین امین الدوله ابن تلمیذ و سایر اطبای بزرگ نیز او را توصیف نموده اند و کلمات و بیانات را در مؤلفات خویش ذکر کرده اند و این طبیب دانشمند در روزگار القائم بامرالله عباسی در بغداد لوای شهرت برافراشت و در نزد فضلاء او با قدر و مکانتی پیدا کرد و بجهة تلمذ و استفادت علوم حکمیه و طبیه کرده اند در کرده همواره بدرسش حاضر میگشتند و از بیانات و بیه بهره کافی حاصل مینمودند آورده اند که ابوالفرج زیاده خوشخو و خلیق و عام و خاص در حفظ صحت و ازاله مرض باو رجوع مینمودند و پیوسته از حسن تدبیر و کمال حذاقت او جمعی از امراض مزمنه مهلکه بعافیت و صحت میرسیدند و این طبیب ادیب در کتاب مفتاح الطب که از کتب مبسوطه اوست آورده است که یکی از فضلای متکلمین بغداد بر رد طب و بطلان معالجات اطبا کتابی تصنیف کرده بود و همواره بقدح اطبا زبان طعن گشودی و افعال و اعمال ایشان را در مورد رد آوردی در آن ایام آن متکلم را صداعی از حبس بیضه و خود عارض گشت پس از چندی که طاقتش از دست برفت و از شدت مرض صبر و شکیبش نماند استعلاج را ناچار باطبا رجوع نمود و چون آن کتاب با صوات از وی مشهود بود هیچیک بر علاج وی اقدام نکرد ابوالفرج گوید روزی هنگام صباح در نزد استاد ابوالخیر بن حمار معالجت مرضی مشغول بودم آن متکلم قاروره خود را با شرح حال نوشته نزد استاد فرستاد و از او درخواست نمود تا معالجت نماید ابوالخیر چند روز را مسامحه بگذرانید آن شخص الحاح را از حد بیرون برد استاد بوی پیغام بفرستاد کسی که بحکم بر قدح اطبا زبان گشاید و از رد و اعتراض در حق ایشان چیزی فرو گذاشت ننماید بر معالجت چنین کس اقدام نمودن از عادات و آداب اطبا دور است اکنون میباید الکتاب را که سراپا بمعنی و یاوه است نابود کنی و بر بطلان کلام خویش اعتراف نمائی پس اطبا که در علاج امراض دوست و دشمن را بیک نظر بینند و تقدیم و تاخیری در بیسج علاج قرار ندهند ترا معالجت خواهند نمود شدت درد آن متکلم فاضل را بر آن داشت که از سواد و بیاض آن کتاب را نزد استاد ابوالخیر فرستاد و بر بطلان کلام خویش در حضور اطبا اعتراف نمود پس آن طبیب دانشمند چند روزی بعلاج آن صداع پرداخت بکلی و بیرا بهبودی حاصل گردید بقیه عمر را آن متکلم بر خلاف سابق بمدح اطبا تکلم مینمود ابوالفرج گوید روزی با آن متکلم کلامی در میان آوردم و او را از غفلت خود آگاه ساختم بوی گفتم تو خود از اعلام علما و از اعیان دانشمندانی نه آخر خدا تعالی طاعت خویش را بر بندگان فرض نموده ایشان عبادت و تحمل طاعت بی صحت بدن و اعتدال مزاج میسر نگردد و هم معرفت الهی بی استقامت قوای دماغیه صورت پذیرد و آنها بر اعمال طبیه موکول و منوط است کرمذا اینکه رسول خدای در حفظ صحت و علاج امراض امتان را دستور العملی تازه داده و در باب احادیث نبویه مانند لآلی منثوره در کتب اخبار متفرق بود یکی از اطبای دانشمند بجمع و ضبط آنها کمر همت بسته در رساله مضبوطه مدون کرده و آن رساله را طب النبی نام نهاده

بیضه و خوده قسمی از صداع است و نامیدن این قسم از صداع باین اسم از قبیل تسمیه حال باسم محل است چه بیضه که بمعنی کلاه خود است در اینجا از کاسه سر است که محل صداع آن شده

ابوالفرج بن هندو

وچون آن متکلم بر شنایع اعمال و فضایح اقوال خویش مستحضر گشت از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شد و از خدای تعالی آمرزش گناهان خویش مسئلت نمود با قضای الکلام یجر الکلام از حنین بن اسحق نقل کرده که در جوار من شخصی از افاضل فقها بود و بر خلاف سیرت اطبا در علاج مرض و حفظ صحت عمل مینمود قضا را بمرض خناق مبتلا گردید محض قرب جوار و رعایت جار او را عیادت نمودم چون مرا بدید پرسید بقانون طب در این مرض کدام خلط غالب و چه دوا نافع است گفتم سبب کلی در این مرض دم است و علاج وی خوردن ماء الشعیر و آب انارین و رب التوت و سرکه و آب کاسنی و خیار شنبر و فصد قیفال است چون این معالجه از من بشنید روی با من کرد و گفت چگونه می بینی از برای من خوردن عسل و شیره خرما را گفتم نعوذ بالله از چنین سخنان در گذر و هلاک خود را بدست خود مخواه پس روی بتلامیذ خود کرده و گفت من همواره بواسطه مخالفت رای اطبا بصحت کامل قرین بوده ام و اکنون نیز عقیدت من بر آن است که از خوردن آن دو چیز روی نتابم پس چنان کرد که خود میخواست چنین گویند چون چنان دیدم بپای خاستم و راه خانه خویش پیش گرفتم هنوز بخانه نرسیده بودم که آن فقیه وفات یافت آورده اند که ابوالفرج عمری زیاد کرد و چنانچه باید و شاید آن حکیم دانشمند را وسعتی در رزق کافی نبود و بجهة حسن خط و انشائی که داشت در بدایت حال یکچند دیوان مکاتبات را متقلد شد و چنانکه مرقوم افتاد در اواخر حال بطبابت خاص و عام ایام خویش را میگذرانید و در سنه چهار صد و پنجاه و پنج هجری بمرض ممتنع العلاج مرگ مبتلا شده در زیر خاک را منزل گزید ابو منصور ثعالبی در کتاب یتیمة الدهر که از مؤلفات اوست و شرح حال فصحا و بلغا را مسطور نموده است منظوماتش را زیاده میستاید که در فن شعر فرید عصر و وحید دهر میداند و در مراتب فضل نظری دقیق و در معانات بلاغت فکری عمیق داشت اینز چند شعر از اشعار وی در این مورد می نگاریم

قلبی وجد مشتعل علی هموم تشتمل ... قد کسبتنی فی الهوا ملا بین الضلع الغزل

انسانة فتانة بدر الدجی منها خجل ... اذا رنت عینی بها فبالدموع تغتسل

یعنی تو گوئی قلب من از فرط وجد و حزن خود حزنی است افروخته و بر اصناف هموم فراگرفته همانا کسوت عاشق شیدای غزلخوانی بر قامت من پوشیده است آن دلبر جانانه فتانه که ماه تمام در شب تاریک از روشنی طلعتش شرمنده است هرگاه زنا میکند چشمهای من با او پس با شک خود غسل کند

یقولون لی ما بال عینک اذ دنت ... محاسن هذا الترک ادمعها هطل

فقلت رنت عینی بطلعة وجهها ... فکان لها من صوبها دمعها عسل

یعنی مرا گفتند از چیست که چون چشم تو خط و خال این آهوی سیمین بدن را بیند سرشک بارد گفتم دیده من با طلعت عارضش فجور کند پس با شک ریزان مانند زناکاران غسل مینماید

اخرج خیالک من ارض تضمنها ... فجانب الذل ان الظل مجتنب

وادخل اذا کانت الاوطان منصهة ... فضل الهند فی اوطانه حلب

یعنی چون ترا از مردم سر زمینی ستم رسد خرگاه اقامت از آنجا برکن و بجانب دیگر بلاد حمل ده زنهار بخواری و مذلت تن مسپار در وقتی که وطن نقصان بخشد طریق مسافرت پیش گیر و بشهر دیگر ارتحال جو زیرا که هیچکس در موطن خود قدر و قربی ندارد و نه مپنی که عود و صندل تا در پیشه هندوستان تو طن جبه جز هیزمی ناچیز نباشد ولی چون از بیت خویش

بدیار دیگر حمل شود شیم بخورش دماغ جانها معطر دارد

اطالت بین البلاد مجوالی　　قصور مالی وطول امالی

ان رحت عن بلدة غدوت الی　　اخری فما تستقر احوالی

کانی فکرة الموسوس لا　　ابغی مدی لحظة علی حال

یعنی مرا دست کوتاه و آرزوی دراز پیوسته بگرد جهان جولان دهد هرگاه از مسافرت شهری آسوده پیشوم برنج سفر دیگر گرفتار میگردم هیچگاه راحت ایام آسایش ندارد گویا فکرت مردم وسواس شده ام که بیک مقام

قرار نمیگیرد و همی از مطلوبی بمطلوبی انتقال میجوید

وحقک ما اخرت کتبی عنکم　　ولکن دمعی اذ کتبت مشوش

لاقوال واش او کلام مخدش　　کتابی وما نفع الکتاب المشوش

یعنی سوگند بحق تو که تاخیر مکاتبات نه از ترس سخن رقیبان و نه از بیم نکته جوئی مردمان بوده بلکه برای آن است که چون خامه برگیرم تا نامه بر نگارم خاطر مشتاق چنان جوشش گیرد که از مجرای دیدگان سیلابی بر صفحه مکتوب فرو ریزد

نامه ام سیاه و مقصودم تباه سازد آن مکتوب مشوش چه سود دارد

ما للعیل وللمعالی انما　　کسب المکارم للوحید الفادر

فالشمس بحجاب السماء فرید　　وابو بنات النعش فیها راکد

یعنی آنرا که بکلفت عیال گرفتار است با معالی چکار زیرا که اکتساب کمالات و اقتناء فضایل مخصوص مردیکانه ایست که جز خود نشناسد و با دیگران نپردازد آیا نگری خورشید که خود کلی منحصر بفرد است محض تفرد و تنهائی همواره در جات بروج را طی کند و در هر گردش کمالی یابد ولی کوکب جدی که دختران نعش را پدر است محض کلفت

عیال هیچگاه از قطب شمالی انتقالی نتواند نمود

فصبرا اذا الهم اسری الیک　　فلا الهم یبقی ولا صاحبه

یعنی هرگاه لشکر حوادث بر تو شبیخون آورد صبر پیشه کن و شکیبائی پیش گیر زیرا که مدبر امور از کرم قادری

حوادث هیچیک را باقی نگذارد

قالوا اشتغل غما بوما یغمهم　　وخادع النفس فیهم وهی تنخدع

قد صنع قلبی علی مقدار جهلهم　　فالجد همهم فیه والمشع

یعنی نصیحت گویان مرا نصیحت کنند که یکچند خاطر پریشان از ایشان برگیر و با دیگری مشغول کن و هوای

ابوالفرج بن هندو

۵۸۱

خویش را بدان تدبیر فریب ده کویم قالب قلب مرا بنداز ذریخته اند که جز ایشان در آن نگنجند

عارضش ورد ابورد عارضه　　فاتفقا فی الخال واختلفا

یزداد بالقطف تردد بهجته　　وینقص الورد کلما قطفا

یعنی همانا محبوب از کل عارض با کلی معارضت برخواست کل با کلاب از کل رخسارت ازراهی موافق و از جهتی مخالف شده اند زیرا که در آب ورنگ اتفاق دارند و در ازدیاد و نقصان اختلاف چه هرگاه از بوستان آن عارض بدستیاری لب گلچینی نمائی چنان گلگون شود که گوئی کلی از پی کلی دمیده شده ولی هرگاه در گلزار کلی بگلچینی ازگلهای آن گلبن کم می شود

عابوه لما التجا فقلنا　　عبتم وغبتم عن الجمال

هذا غزال ولا عجبنا　　تولد المسک فی الغزال

یعنی چون سبزه عذار معشوق در دمید مردم بی بصر بدانخال عیش گفتند گفتم ای بیخبران چگونه بعیب گشاید با انکه وی خود آهوی تتار است وگفت نباشد که از غزالان تتاری مشک پدید آید

یا من محیاه کاسمه حسن　　ان غاب عینی فلیس ینسانی

قد کنت قبل العذار فی محن　　حتی بدا فزادت المحن

ما عیروا من عذاره سفه　　قد کان عضا فاورد الغصن

یعنی الا ایدوستی که رخسار و چینش مانند نام نامیش حسن هرگاه از حضورت دور شوم خوابم از دیده کان غائب شود اگرچه پیوسته با محنت عشقت گرفتار بودم ولی از اندم که سبزه خطت دمید محنتم افزوده گشته مردم بی بصر بحکم سفاهت شکوفه عارض ترا سرزنش آورده اند غافل از انکه قامت دلارایت از بوستان جمال شاخه بودی که هم چیدی و شاخه را از رستن گل گزیری نباشد

اری الخمر نارا والنفوس جواهر　　فان شربت اندر طباع الجواهر

فلا تفصحن النفس یوما بشربها　　اذا لم ترق منها الحسن الشرائر

یعنی همانا باده آتشین چون شراره نار است وچون جرعه پیموده شود طبع گوهر وجود را فاسد سازد زنهار تا انجمن بزم خویش مطمئن نشوی و پخته نکردی کردان سودای خام نکرده دامان خویش آلوده مساز

عجبت لقولنج هذا الامیر　　وانی ومن این قد جاءته

وفی کل یوم له حقنة　　تفرغ بالرغم امعاءته

یعنی این امیر را عروض قولنج بس شگفت است و مدانم که آن مرض از کجا بروی عارض شد زیرا که او را انجمنه عادت چون هر روزه محقنه قضیب بوی می سپوزند و امعا را استفراغ کامل حاصل و با آنحال برای قولنج موجبی نباشد

ابان بن تغلب

اوصی الفقیه العسکری بان الکف عن الشراب عمارة البیت الخراب فعصیان الشراب عمارة البیت الخراب

یعنی شیخ شهید نصیحت کرد که وای تقوی را بشراب آلوده مساز از فرمانش سر زدم چه شراب باب خانه ویران را عمارت کند و خاطر پریشان و افسرده را نشاط بخشد کتب آن حکیم یگانه و دانشمند فرزانه از این قرار است کتاب مفتاح الطب که از برای متعلمین علم طب تصنیف نموده در ده مقاله ایضاً مقاله موسومه در طب کتاب مدخل در علم طب کتاب الحکم الروحانیه من الحکمه الیونانیه کتاب دیوان اشعار رساله هزلیه موسومه بالوساطه من الزنا والواطه پوشیده نماند که ابوالفرج طبیب که شرح حالش از کتب معتبره نقل شده غیر از ابوالفرج کاتب رازی است که در دیوان عضدالدوله دیلمی کاتب بوده بعضی از متقدمین اهل سیر مثل محمد بن شاکر و هم از معاصرین مثل صاحب روضات طریق خطا پیموده اند که اشعار ابوالفرج بن هندوی طبیب را در شرح حال ابوالفرج کاتب رازی نوشته اند چه از زمان ابوالفرج کاتب رازی تا زمان ابوالفرج بن هندو تقریبا یکصد سال متجاوز است و توضیح این مقال در شرح حال ابوالفرج رازی مسطور خواهد افتاد

ابان بن تغلب بن رباح ابوسعید البکری الجریری مولاهم الکوفی بن صنیعه بن جریر بن عباد

که نسب شریفش به بکر بن وائل میرسد از اجله فقها و محدثین و از اعزه قراء و مفسرین بوده و در عداد وجوه ثقاة معدود و در سلک معتمدین امامیه منظوم است در فن لغت و علم نحو امام عصر خویش گشت سیوطی در کتاب طبقات النحاة گوید که وی علم قرائت را از عاصم بن ابی النجود و طلحة بن مصرف و سلیمان اعمش فرا گرفته است و هم گوید که عاصم و طلحه و اعمش که از اعیان قراء و از اساطین فن قرائت اند هر سه نفر قرآن را ختم کرده اند و تمام آنرا بر ایشان بخوانده اند ابان بن تغلب از آن سه کس باشد که بدان مزیت اختصاص داشته و چنانچه آن فن شریف را از آن سه کس اخذ کرده است علم حدیث را از حکم بن عیینه و ابواسحق همدانی و فضیل بن عمرو و عطیه عوفی استماع نموده و جمعی دیگر چون شعبه و ابن عیینه و حماد بن زید و هارون بن موسی از وی استفادت کرده اند گویند وی را در وجوه قرائات و دلائل آن زیاده خبرت بود شیخ ابوجعفر طوسی در کتاب فهرست بطریق خویش از محمد بن موسی بن ابی مریم حدیث کند که ابان از تمامت مردم در کار خود قاری تر بود وجوه قرائت و تمامت قرآن از فاتحه تا خاتمه بر من بخواند و میگفت که ادای همزه از مخرج و وفای حق آن و تجوید قرائش زیاده مشقت است و ابان را قرائت مخصوصه ایست که خود بدان طریقه انفراد داشته و قراء را بر آن اطلاع تمام است و چنانچه در تجوید حروف و تحسین کلمات رتبتی بلند یافت در تفسیر آیات و تحقیق محکمات و توضیح متشابهات نیز مقامی ارجمند داشت در اجاده لفظ و افاده معنی چنانچه باید و شاید بصیر و خبیر بود در فن تفسیر کتابی نوشت و غریب القرآنش موسوم داشت و در آن کتاب شریف در هر مقام که خود باستدلال و استشهاد محتاج بوده از اشعار عرب شاهد آورده است شیخ طوسی علیه الرحمه فرماید که عبدالرحمن بن محمد ازدی کتاب غریب القرآن که مولف ابان است و کتاب محمد بن سائب کلبی

ابان بن تغلب

وکتاب ابی رزق عطیه بن الحرث را در نزد خود فراهم آورد و مطاوی آن سه کتاب را بعد از حذف مکررات در یک کتاب مدون داشت و در هر مقام و هر مورد که ایشان را با یکدیگر مخالفت بود اشارتی آورده شیخ نجاشی گوید که جامع این سه کتاب محمد بن عبد الرحمن بن قبیتی بوده است باجمله ابان بن تغلب از بخت مساعد بفیض حضور حضرت علی بن الحسین و امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام مستعد شده و از شرف مصاحبت و ملازمت ایشان گنجینه خاطر را از لآلی احکام شرعیه و جواهر نوامیس الهیه مملو و مشحون ساخته شیخ ابو عمرو کشی و شیخ ابو العباس نجاشی و شیخ ابو جعفر طوسی و دیگران بطرق خویش روایت کرده اند که حضرت باقر علیه السلام با ابان بفرمود که یا ابان اجلس فی مسجد المدینه و افت الناس فانی احب ان یری فی شیعتی مثلک یعنی ای ابان مسجد مدینه را مجلس کن و مردمان را فتوی گو چه من دوست دارم که در میان شیعیانم کسی چون تو دیده شود محمد بن ابان گوید وقتی با پدر خود بمجلس حضرت صادق علیه السلام درآمدم چون آن جناب را بر پدرم نظر افتاد بفرمود تا وساده آوردند و برای پدرم نهادند سپس با پدرم ملاقات و مبالغت فرمود و زیاده ملاطفت کرد ابان خود گوید بحضرت صادق عرض نمودم هر گاه بمسجد درآیم مردمان بر من گرد آیند همی مسائل حلال و حرام می پرسند اگر از جواب آنها زبان بربندم معاف نمیدارند و اگر بدانچه از شما بمن رسیده لب گشایم خود از آن معنی کراهت دارم حضرت فرمود تو سن خیال در میدان محفوظات جولان ده و در بحر معلومات خود غوص کن آنچه را که از قول ایشان دانی آنها را بدان اقوال جواب گوی و آن جناب فرمود ناظر اهل المدینه فانی احب ان تکون من رواتی و رجالی یعنی ای ابان مناظرت و مباحثت مردم مدینه را چه من دوست دارم که تو از رواة و رجال من باشی پس آن بزرگوار بنشر احادیث و ذکر اخبار فضائل بر افراشت و همی از زلال مواعظ و نصایح لکشتگان وادی ضلالت را سیراب کرده بسر چشمه هدایت دلالت میفرمود صاحب منهج المقال آورده هر زمان که وی در مدینه منوره میامن قدوم ارزانی میداشت مجالس و محافل پراکنده حوزهای افادت و حلقه های تدریس از هم گسیخته میشد و مردمان برای استفادت احکام و فهم حلال و حرام در مسجد رسول چندان بگرد وی اجتماع مینمودند که در مسجد جز ستونی که تکیه گاه او بود خالی نمیماند و هم در آن کتاب از عبد الرحمن بن حجاج روایت شده که روزی در محضر افادات ابو سعید ابان بن تغلب حاضر بودم ناگاه جوانی درآمد و گفت ای ابو سعید خبرده که مرا بعد از وفات پیغمبر چند نفر از اصحاب آن جناب دست متابعت و چنگ توالا بدامان علی بن ابیطالب فرا برده و در متابعت و پیروی آنجناب با قدم راسخ و نیت صادق بمانده ابان گفت چنین پندارم که منظور و مقصود تو آن است متابعت اصحاب را برای علی بن ابیطالب فضل و مزیت قرار دهی و فضل آنجناب را از متابعت ایشان بشناسی گفت بلی چنان است که دانسته ابان گفت قسم بخدا ما فضل اصحاب را جز بمتابعت علی نشناسیم ابو البلاد که از جمله حاضران بود گفت عض بظر ام رجل من الشیعة فی اقصی الارض و ادناها یموت ابان و لا تدخل علیه مصیبة یعنی ذلت و خواری باد

ابان بن تغلب

فرج مادر شیعه که در اقصی و ادنی بلاد موت ابان بشنود و از آن مصیبت محزون و مغموم نشود آنچنین
ابان گفت ای ابا البلاد آیا دانی شیعه چه کسان باشند شیعه آنانند که چون اختلافی از اقوال نبوی در خاطر
ایشان خطور کند کلام علی را مقدم دانند و هرگاه در بیانات علی اختلافی گمان کنند قول جعفر صادق را
اخذ نمایند باتجلدی کثیر الروایه وثقه است ابان بن عثمان از حضرت صادق حدیث کند که آن جناب
بمن فرمود ابان بن تغلب سی هزار حدیث از من اخذ نموده در آن سی هزار حدیث مجال تأمل نیست و او
چندان بجلیه صدق و صحت آراسته است که هر قدر از آن احادیث از وی استماع کنی تو خود گوئی که از زبان
من استماع کرده تشریف این رخصت بر تو ارزانی میدارم باحکم صریح واذن صحیح که در هنگام نقل بجای
نام ابان نام مرا یاد کنی و بگوئی صادق آل محمد چنین و چنان گفته است چه آنچه از زبان او شنیده
چنان است که از زبان من شنیده باشی و هم سلیم بن حنظله گوید که من در آستان شرایع ارکان حضرت
صادق ملازم و معتکف بودم و از حضور ساطع النور آنحضرت مستفیض و مستعد میشدم چون خواستم از عتبه
آن امام انام مرخص شده مفارقت جویم مذروه عرض رسانیدم که اینک از تقبیل آستان محروم گشته
طریق مسافرت پیش دارم استدعا آنکه از کلمات شافیات و فرمایشات معجز آیات توشه زندگانی و زاد راهی
کرمت شود فرمود نزد ابان بن تغلب شو و مقصود خویش از زبان او بشنو زیرا که او مجمع آثار و مخزن
اخبار ما اهل البیت است هر آن حدیث که از دهان او اصغا کنی با اعتماد کامل و اعتقاد راسخ آنرا اقوال ما
بدان و چون خواهی آن مسموع را روایت کنی شخص با اسناد نموده نقل کن آبان گوید وقتی بر قومی میگذشتم
که مرا در روایت از حضرت صادق عیب میگفتند و ملامت میکردند گفتم آیا ملامت میکنید مرا از روایت
کسی که هیچگاه از مسئله سئوال نکردم مگر آنکه در جواب من آنرا برسول الله اسناد نموده و هم ابان گوید وقتی
بر اطفالی گذشتم که این عبارت بر زبان می آوردند العجب کل العجب بین جمدی و رجب معنی آن کلام
از آن جناب پرسیدم فرمودند لقاء الاحیاء بالاموات یعنی ملاقات زندگان و مردگان
که عبارت از رجبت است تفصیل این تمثیل در انجام این شرح حال بیاوریم و هم گوید وقتی در محضر شریف
آن سرور بودم که ناگاه مردی از اهل یمن وارد شد سلام داد و جواب شنید حضرت فرمود مرحبا یا سعد
یمانی گفت همانا مادرم مرا بدین نام خوانده و دیگر مردمان کمتر بدین اسم مرا بشناسند حضرت فرمودند راست
یا سعد المولی یمانی عرض نمود فدایت شوم بدین لقب مرا در میان مردم اشتهار است آن جناب
فرمودند در القاب خیری نباشد چه حضرت رب العزة در قرآن حمید فرموده ولا تنابزوا
بالالقاب بئس الاسم الفسوق بعد الایمان یعنی یکدیگر را بالقاب زشت و ناپسند مخوانید
چه بد اسمی است پس از درک فیض ایمان نامیکه متضمن معنی فسق باشد انتهی پس فرمود یا سعد اینک بگو
چه صنعت و حرفت داری یمانی گفت ما را زرد و دامنی هستیم که ما را در علم نجوم نظر باشد و در تمامت بلاد من

در آن علم علّم و در آن فن افضل باشیم پس حضرت فرمود آیا چند درجه شتر تیر اضیاء از قمر و عطارد زیادت باشد
ی یمانی آیا کدام اختر است که چون طالع شود شتران مست شوند و با یکدیگر میل کنند آیا چه نام دارد آن ستاره
که چون طالع گردد گاوان نر بر ماده گاوان جنس خود برجهند و آیا کدام گیاه رستارگان است که هرگاه طالع شود
سکان بهیجان و حرکت آیند یمانی همی لب بالا دری میکشود و آن جناب نیز تصدیق میفرمود پس فرمود ایا شمارا در میان
سیارات در زحل چه عقیدت باشد یمانی عرض نمود آنرا نحس دانیم فرمود این گونه مقالات بزبان میار
چه آن ستاره تابنده مخصوصاً علی بن ابیطالب است و آنرا با اوصیا تعلقی خاص است و نجم ثاقبی که خدا تعالی
در قرآن یاد فرموده زحل است یمانی عرض کرد ثاقب را معنی چیست و آن معنی را با زحل چه مناسبت است
چه مطلع آن کوکب آسمان هفتست و نورش از جمیع حجب گذشته و از آنها ثاقب و نافذ شده بآسمان دنیا رسید
و از سماء دنیا ظاهر گردد و روشنی بخشد از آنروی خداوند جل و علا آنرا ثاقب خوانده است پس آنحضرت
فرمود یا اخا العرب آیا در میان شما کسی باشد که بزیور علم و حلیه فضل آراسته و از ذمیمه جهل پیراسته باشد
یمانی عرض کرد جعلت فداک گروهی از اهل علم در میان باشند که هیچکس را پایه فضل بدان مقدار نباشد
چه ایشانرا چندان مهارت و حذاقت است که اگر ساعتی در حوادث ارضیه چون طیران مرغان و صیاح
آنها تامل کنند و یا آنکه در آثار اقدام و یا در اطوار و اوضاع فلکیه تفکر نمایند در آن یکساعت بر وقایع و حوادث
نقاط مواضعی واقف شوند که سوار تیز رو در یکماه قطع آن مسافت کند و از آنروی بدان وقایع جزم کرده
خبر دهند حضرت فرمود ای یمانی رتبه عالم مدینه از آن مقام که یاد کردی بسی برتر است چه عالم مدینه را
می استعانت زخبر و عیانه بیک لحظه علم و احاطت است بر حوادث و اوضاع سیر شمس که در دوازده برج
و دوازده بیابان و دوازده دریا و دوازده عالم باشد یمانی سر بگریبان فکرت و حیرت فرو برده
پس عرض کرد گمان ندارم که دیگر کس را چنین علم و احاطت باشد بالجمله ویرا از اینکونه روایات
بسیار است و از مخافت تطویل بدانچه یاد کردیم اکتفا رفت الغرض علماء سنت و جماعت را در روایات
ابان بن تغلب زیاده اختلاف است گروهی از آن طایفه روایات ویرا ضعیف و بعضی دیگر چون احمد بن
حنبل و ابن معین و ابو حاتم احادیث وی موثق دانند و جمعی دیگر چون ابن عدی ویرا شیعی و غالی خوانند
ذهبی گوید اگر کسی ایراد کند چگونه توثیق توان نمود انکس را که غالی و مبتدع باشد و حال انکه توثیق
فرع تعدیل است و مبتدع هرگز عادل نباشد پس ذهبی خود از آن ایراد جواب آورده گوید که غالیی
در تشیع و شیعی بلا غلو که جمیع ایشان مدین داری و ورع و صدق آراسته و موصوف بودند در میان تابعین
بسیار باشند اگر عیار روایات اینگونه مردم را از میزان اعتبار ناقص دانیم بسیاری از احادیث
نبویه مهمل و ضایع بماند و آن اخبار تماماً از میان برود و این خود مفسده بزرگ است ابان بن تغلب
در سال یکصد و چهل و یا چهل و یک هجری از دنیا درگذشت رحمة الله علیه چون موت ابان بحضور سابع النور

صادق آل محمد معروض داشتند آثار حزن واندوه از آن حضرت ظاهر گشت پس فرمود
وَاللهِ لَقَدْ أَوْجَعَ قَلْبِي مَوْتُ أَبَانٍ یعنی قسم بخدا که مرگ ابان دل مرا بدرد آورد و ابان را تصانیف بسیار بود
از آنجمله است تفسیر غریب القرآن و کتاب فضایل و کتاب احوال صفین
برحسب وعده که سابقاً در بیان تمثیل رفته بود اینک شرحی بپاوریم صاحب کتاب مجمع الامثال آورده
که اُسَیدة بن سعد شعر ضبی که از مردمان فخام و اعیان عظام بود بزوجه خُنَیفس بن حِشرم شیبانی که مردی
شجاع و خونریز بود عاشق و فریفته گشته و ابواب مراوده در میان ایشان مفتوح بر خنیفس مکشوف شد
که اُسَیده در خیمه وی قدم نهاده تا بزوجه وی بوس و کناری بمیان آرد از فرط غیرت و شدت غضب
سوی برتمش علم کشت پدرکت نیزه برگرفت و بر اسب برنشست عنان بجانب خیمه خود منعطف کرد اتفاقا
وقتی اُسَیده را دریافت که کام دل یافته و بعضی اشعار در ذم خُنَیفس بر زبان همی راند و بجانب منزل
همی تاخت خنیفس چون شیر غضبناک بروی حمله آورد اسیده را چاره نبود دید ناچار او را بحرمت
پدرش حِشرم سوگند داد آن سوگند عظیم بروی اثری نبخشید و بروی تاختن آورد بخویش در اُغشت
چون این واقعه بسمع برادرش عاصم رسید جامه ژنده در پوشید تیغ برگرفت بعزم کیفر و انتقام آهنگ خیمه
خنیفس نمود و همی سخت میشتافت چه آن روز آخر جمادی الآخره بود و از آن روی در بیم که مبادا ماه
رجب که از اشهر حرم است درآید و بنا گزیر کار خنیفس معطل بماند پس با کمال عجلت خود را بخیمه خنیفس برساند
از روی مکر و خدعه ندا در داد که مرا دریاب گفت هان مگر چه واقع شده است گفت مردی از بنی ضبه
برادرم بکشت و زنش را ربوده به برد و مرا تاب مکافات و قوت کیفر نیست خنیفس بی تامل نیزه را برداشته
بیرون تاخت چون لختی از قوم و قبیله دور شدند عاصم شمشیر برکشید سر خنیفس انداخته و بنزد قوم خویش
بازشتافت همی این کلام بر زبان می آورد العجب کل العجب بین جمادی و رجب سپس در میان ایشان افتاد کشت

ابوالعینا محمد بن قاسم بن خلاد بن یاسر اهوازی

اصلش از مردم میاه است و در سال یکصد و نود و یک هجری در بلده اهواز از ظلمات رحم بفضای عالم قدم نهاد و در بصره
نشو و نما یافت و هم در آن بلد باکتساب علوم ادبیه و اقتناء احادیث نبویه روزگاری بپایان برد و در مدرس
اصمعی و عتبی و ابوزید انصاری و غیر ایشان بسی اخذ فوائد نمود و در فنون ادبیه
و شجون شعریه و ضبط احادیث رتبتی بلند یافت از احفظ ناس و افصح مردم روزگار خود بود و در عداد
ظرفای روزگار و از نکیای عالم بمقدار بشمار میرفت در نطاقی و حاضرجوابی از اماثل خویش مقدم بود و بر او
نوادر طریفه و اخبار ظریفه و وقایع ملیحه بسیار است از آنجمله قاضی ابن خلکان گوید روزی بمنزل یکی از وزراء
در آمد حاضرین از براکه گفتگو بمیان آوردند و همی از جود و بخشش ایشان سخن میکردند از آنجمع ابوالعینا زیاده
از تمامت حاضرین در وصافی و مداحی ایشان بکوشید و زیر گفت یا ابا العینا چه قدر در وصف این طایفه

مبالغت تمامی مداحت آنچه را که در مدایح ایشان سخن کنی جز وصف و راقین و کذب مولفین نیست ابوالعینا پدرش
باکمال جرات گفت ایها الوزیر چرا و راقین در حق تو بکذب سخن نگفتند و در مدحت تو بدروغ و گزاف سخن نرانند
وزیر لب بربست و حاضرین از جرات و دلیری وی زیاده در شگفت آمدند گویند یکی از دوستان وی او را در وقتی
لطافت خود و از سحر خیزی وی زیاده در شگفت آمد ابوالعینا فراست دریافت روی باوی داشته گفت اراک
فی الفعل و تفرونی فی العجب یعنی همانا ترا در فعل باخود شریک می بینم و در عجب تنها وقتی بوی خبر دادند
که متوکل گفته اگر ابوالعینا بفقدان چشم و عدم بصیرت مبتلا نبود هر آینه او را بمدامت خود اختیار مینمودم و در
سلک ندمان خود او را منخرط میکردم گفت اگر خلیفه مرا از رویت بازداشته و خواندن نقوشش نخنها معذور دارد البته
من خود مسامحت و مصاحبت ویرا شایسته ام وقتی از وی پرسیدند که تا کی مردم را از زخم زبان برنجر آوری
و تا چند از پیکان شیرین مذاق جانشکار محفوظ داری گفت مادام المحسن یحسن و المسیئ یسیئ
بل اعوذ بالله ان اکون کالعقرب التی تلسب النبی و الذبابة یعنی مادامیکه
مردم محسن با احسان مفتوح دارند و بدان بطریق نیکی سلوک کنند بلکه پناه میبرم بخدا از اینکه مانند عقربی باشم که نبی و ذبابی را
بضرب نیش در آزار آورد و نیز ابن کرم پیوسته مداعبات و مطایبات بمیان بود گویند ابن کرم شنید که
مردی سیکفت که اگر کسی را نور چشم زایل شود البته حیله اش کم گردد ابن کرم گفت شگفت دارم از تو که غافلی
از مراتب فضل ابوالعینا چه با صره وی از علیه بینش باز ماند و حیله اش نزک شده روزی ابوالعینا در بعضی از فقرات دعای خود
همی گفت یا رب مسائلک یعنی ای پروردگار من سائل خود را اجابت کن چون ابن کرم این کلمات شنید گفت
یا ابن الفاعله و من لیس مسائله یعنی ای حرامزاده آیا کیست که سائل او نیست روزی ابن کرم
باوی از در تعریض گفت ازهر دم و روغنی ملک بصره چند کس است ابوالعینا در دم گفت مثل عدد الطعانین
ببغداد یعنی مانند عدد زناکنندگان بغداد گویند وقتی یکی از عوام الناس بربالای سروی ایستاده بود
چون ابوالعینا متفطن گشت گفت آیا کیستی گفت مردی از اولاد آدم ابوالعینا گفت مرحبا بک
اطال الله بقائک ما کنت اظن هذا النسل الا قد انقطع یعنی مرحبا بتو خدا ترا طول بقا موهبت کند
چه مرا گمان بود که این نسل از روی زمین منقطع گشته وقتی از ابوالعینا پرسیدند که از عارضه کوری چه زیان دیدی
گفت یکی سبقت سلام مردم بمن چه مرا پیوسته هوای آن است که بر مردمان در سلام سبقت گیرم و لی بواسطه
عدم بینش میترسم نشود دیگری انکه در مقام مباحثت و محادثت گاه باشد که مخاطب من روی ترشی نموده
از من اعراض نماید و از صحبتم اظهار کراهت کند من بواسطه عدم بصارت بدان حرکت و وقوف نیابم تا قطع
کلام نمایم گویند روزی با یکی از اطفال گفت آیا در نحو بکدام باب رسیده گفت بباب فاعل و مفعول ابوالعینا
گفت هنوز بباب پدر و مادر خود باشی یکی باوی گفت بشمری خود بمن ده تا هر وقت آنرا مشاهدت نمایم ترا
یاد آورم گفت بهتر انکه بواسطه نبودن آن مرا یاد آوری گویند در سال دویست و چهل و شش هجری روزی بر متوکل در

ابوالعینا

در قصر معروف بجعفری متوکل گفت یا ابا العینا چه کوئی در وصف این عمارت و مدح این بنا ابو العینا گفت
انّ النّاس بنوا الدّور فی الدّنیا وانت بنیت الدّنیا فی دارک
یعنی بر استی که مردم بنا کنند خانهای خود را در دنیا و تو دنیا را در خانه خویش عمارت نموده متوکل را آن کلام
زیاده مطبوع افتاد سید نعمة الله جزائری در کتاب زهر الربیع از ابو العینا حکایتی آورده که گفت من خود
کنیزکی را دیدم که با مسگری سخن میکرد و قسم یاد مینمود که دیگر بجانب مولای خود برنمیگردم پس من از آن
کنیزک سبب این انکار پرسیدم گفت یا سیدی انّه یوقظنی من قیامٍ ویصلّی قاعدًا
ویثنّی باعراب ویلحن فی القرآءة ویصوم الخمیس
والاثنین ویفطر فی رمضان ویصلّی فی الضحی ویترک الصبح
یعنی بر استی که مولایم ایستاده با من جماع کند و نشسته نماز گذارد و با عراب درست دشنام دهد و قرآن را
بغلط قرائت مینماید و روزهای پنجشنبه و دوشنبه روزه دارد و در رمضان افطار کند نماز ظهر را ادا
بجای آورد ولی نماز صبح را ترک نماید پس من گفتم خدا امثال او را در میان مردمان بسیار نکند و قتی ابو
اسمعیل بن بلبل وزیر معتمد داخل شد وزیر گفت یا ابا العینا سبب خیر چیست که دیر نیت ما را ملاقات تو میسر نمیشود گفت مرا سرقت حمار از درک
این نور عظیم مانع آمده وزیر گفت آیا چگونه حمارت بدزدیدند گفت ایها الوزیر من با درد همراه نبودم تا کیفیت سرقت حمار را خبر دهم گفت پس چگونه
تو نشینی و زیارت ما ترک نمائی گفت قعدنی عن الشرآء قلّة یساری وکرهت ذلّ المکاری ومنّة العواری
یعنی پیچیزی و دست تنگی مرا از قیام و اقدام خریداری الاغ نشاند و ذلت مکاری و منت عاریت را مکروه
داشتم آورده اند که ابو العینا وقتی با مردی علوی مخاصمت کرد علوی گفت آیا با من مخاصمه میکنی و حال آنکه در هر روز میگوئی
اللّهمّ صلّ علی محمّد وآل محمّد و من خود از آل محمد باشم گفت راست گفتی ولی من در ذیل آنکلمه طیبه
این عبارت نیز بر زبان میرانم الطّیّبین الطّاهرین و تو خود از آن گروه نیستی آورده اند ابن ثوابه را با
ابو الصقر وزیر معتمد سخنی بمیان آمد ابن ثوابه در میدان مناظره و سخنوری گوی مسابقت از وی ربود
ابو العینا پس از چند روز بر ابن ثوابه در آمده باوی گفت تمامت آنچه را که در میانه تو و ابو الصقر روی داد
شنیدم البته هیچ چیز او را از استقصای جواب و استیفای بیان مانع نیامد جز آنکه نه غرور رفعتی از تو یافت
که آنرا بر زمین افکند و نه مجد و بزرگی یافت تا آنرا ناقص نماید و از تمامت این مراتب گذشته وی از حق تو
گوشت تو عفو و اغماض نموده و در سخن خوشت مسامحت کرده ابن ثوابه گفت امیر دکدا پیشه ترا چکار که خود را
در میان من و انجماعت میدی ابو العینا گفت لا انکر علی ابن ثمانین قد ذهب بصره
وجفاه سلطانه ان یعول علی اخوانه فیاخذ من اموالهم ولکن اشدّ من هذا
من ینتزل الماء من اصلاب الرّجال فیستفرغه فی جوفه فیقطع
انسابهم ویعظم اوزارهم یعنی انکار میا در بر مردی هشتاد ساله

که روشنی از چشم وی زایل شده و سلطان عصر ستم بروی روا داشته باشد تا آنکه برادران خود برای امر معاش خویش تنبیه نماید و از اموال ایشان اخذ نماید ولی از این کس بدتر آن کسی است که آبرا از پشت مردان فسرده و آورد شکم حرم پس انساب ایشان قطع نماید و گناه ایشان بزرگ کند پس ابن ثوابه گفت به کوی دسب نمایند دو نفر جز آنکه لئیم ترین ایشان غالب آید ابوالعینا گفت همانا دیر و زود بنجبه بر ابوالقمقر غلبه کرد پس ابن ثوابه از سخن لب بربست و ساکت بنشست گویند صاعد بن مخلد پیش از منصب وزارت از دین اسلام عاری بود و بکیش نصاری میزیست چون بشغل جلیل وزارت سرافراز شد بقبول دین حنیف اسلام نیز متفخر آمده بود روزی ابوالعینا قصد ملاقات وی نموده روان شد و همی آمد تا آنکه بدرب سرای وزیر رسیده اذن دخول طلبید یکی از ملازمان گفت همانا وزیر بوظیفه نماز قیام نموده ابوالعینا از در تعریض گفت لِکُلِّ جَدِیدٍ لَذَّةٌ یعنی اما هر چیز تازه را لذتی دیگر است گویند روزی از در خانه عبدالله بن منصور میگذشت و در آنوقت عبدالله از عارضه که دهشت ببهودی حاصل کرده بود ابوالعینا از غلام وی پرسید چگونه است حالت عبدالله آن غلام گفت چنان است که تو دوست میداری ابوالعینا گفت اگر چنان است که من دوست دارم پس چه باعث شده که آوازگریه و نوحه از خانه وی نمیشنوم گویند ابوالعینا روزی از پریشانی حال نزد عبیدالله بن سلیمان وزیر رفت که از وزراء و کتاب معتمد بن متوکل بود و شکایت برده وزیر گفت آیا برای اصلاح امر تو با براهیم بن مدبر چیزی نوشتم ابوالعینا گفت نعم قد کتبتَ اِلیٰ رَجُلٍ قَدْ قَصَّرَ مِنْ هِمَّتِهِ طُولُ الْفَقْرِ وَذُلُّ الْاَمْرِ وَمُعَانَاةُ الدَّهْرِ فَاخْفَقَ سَعْیِی وَخَابَ طَلَبِی یعنی آری نوشتی مردیکه طول فقر و ذلت اسر و رنجانیدن روزگار همت او را کوتاه نموده پس سعی من بیفایده شد و مرادم مداد وزیر گفت تو خود او را اختیار کردی گفت وَمَا عَلَیَّ اَیُّهَا الْوَزِیرُ فِی ذٰلِکَ وَقَدْ اخْتَارَ مُوسٰی قَوْمَهُ سَبْعِینَ رَجُلًا فَمَا کَانَ فِیهِمْ بِرَشِیدٍ وَاخْتَارَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهِ وَسَلَّمَ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ سَعْدِ بْنِ اَبِی سَرْحٍ کَاتِبًا فَرَجَعَ اِلَی الْمُشْرِکِینَ مُرْتَدًّا وَاخْتَارَ عَلِیُّ بْنُ اَبِیطَالِبٍ عَلَیْهِ السَّلَامُ اَبَا مُوسَی الْاَشْعَرِیَّ حَاکِمًا فَحَکَّمَ عَلَیْهِ یعنی ایها الوزیر مرا در این اختیار تقصیر و بائسی نیست چه موسی علیه السلام هفتاد مرد از میان قوم خود انتخاب نمود و در میان جمیع ایشان مردی راشد نبود پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم عبدالله بن سعد بن ابی سرح را برای امر کتابت برگزید پس او مرتد شد و بجانب مشرکین بازگشت و علی بن ابیطالب علیه السلام برای امر حکومت ابوموسی اشعری را اختیار کرد پس او بر ضرر آن حضرت حکم نمود قاضی ابن خلکان گوید ابوالعینا به نسب ابراهیم را بذلت اسیری نسبت داده که علی بن محمد صاحب زنج چون دا عیه بثوت نمود و غلامان زنجی را گرد خویش جمع آورده بر بصره استیلا یافت بعضی از مردم آن بلد را عرضه شمشیر و برخی را اسیر نمود ابراهیم نیز در آنواقعه در حرک اسر او محبوسین منظوم آمد پس چندی در محبس

صاحب زنج بماند عاقبت نقبی از زندان به بیرون حفر داد و فرار نموده خود را بظل حمایت وزیر ابوالصقر اسمعیل بن بلبل رسانید و نجات یافت سید مرتضی علم الهدی در کتاب غرر و درر از ابوالعیناء حکایت کند که گفت زمانی که بر متوکل درآمدم ثنای وی لب کشودم و او را دعا گفتم وی مخاطبهٔ مرا نیکو شمرد و پس گفت یا محمد شنیده ام که از وجود تو شری ظاهر است گفتم یا امیرالمومنین اگر شر عبارت از بیان احسان محسنین و ذکر بدی مسیئین است پس چگونی در حق خدا تعالی که در مقام تزکیت فرماید نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهُ اَوَّابٌ یعنی حضرت ایوب از بندگان خوب ما است و در مورد ذمیت فرموده هَنَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِیمٍ مَنَّاعٍ لِلْخَیْرِ مُعْتَدٍ اَثِیمٍ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِکَ زَنِیمٍ یعنی مردمان را عیب کند و بر حالت سخن چینی و نمیمت در میان مردم مشی نماید و عشیره خود را از دین اسلام که اعظم خیرات است منع کند مردی ظالم و معصیتکار و علاوه مردی بدخلق و حرامزاده و نسب وی مستور است و همچنین شاعر گوید

اِذَا اَنَا بِالْمَعْرُوفِ لَمْ اَتَشَبَّثْ ... وَلَمْ اَضْمُمِ الْجَیْشَ اللَّئِیمَ الْمُذَمَّمَا

فَمِنْ عَرَفَ الْخَیْرَ وَالشَّرَّ بِاسْمِهِ ... وَشَقَّ لِیَ اللّٰهُ الْمَسَامِعَ وَالْفَمَا

یعنی هرگاه عطای منعمین را از روی صدق ثنا نیاورم و مردمان پست فطرت بد را دشنام و فحش نگویم پس بچه چیز خیر و شر بر تو ظاهر گردد و حال آنکه خداوند عالم دهان و گوش برای من شق فرموده تا آنچه از گوش بشنوم بزبان بگویم متوکل روزی با وی گفت آیا تا چند مردمان را مدح و ذم کوئی گفت مَا اَحْسَنُوا وَاَسَاؤُا یعنی ما دامیکه خوبی و بدی کنند روزی بر متوکل درآمد خلیفه گفت بخدا سوگند که بسیار مشتاق ملاقات تو را داشتم ابوالعیناء گفت یا سیدی اشتیاق جز بر بندگان روا نباشد چه عبد را راه وصول بسوی مولای خود تنگ است ولی مولی هرگاه اراده دیدار عبد نماید او را نزد خویشش بخواند وقتی متوکل با وی گفت هر وقت ذکر تو در مجلس من بمیان آید جزء من همگان عیب و بدگوئی تو کنند وی این شعر بخواند

اِذَا رَضِیَتْ عَنِّی کِرَامُ عَشِیرَتِی ... فَلَا زَالَ غَضْبَانًا عَلَیَّ لِدَانُهَا

یعنی هرگاه بزرگان عشیره از من راضی باشند باک ندارم از اینکه لئیمان قوم پیوسته بر من غضبناک باشند آورده اند که چون نجاح بن سلمه را موسی بن عبدالله اصفهانی سپردند آنچه اموال گرفته از بیت المال تلف نموده استرداد و اخذ نماید موسی ویرا در مقام سیاست آورده نجاح از ترس راه فرار در پیش گرفته برفت و آنواقعه در روز دوشنبه بیست و دویم شهر ذی قعدهٔ احرام سال دویست و چهل و پنج هجری اتفاق افتاد و در همان شب معتز بن متوکل از آن اطلاع یافت جمعی از معتمدان دولت گرد ابوالعیناء مجتمع شدند و در آن باب سخن میکفتند معتز گفت یا ابوالعیناء از نجاح بن سلمه چه خبر داری گفت فَوَکَزَهُ مُوسٰی فَقَضٰی عَلَیْهِ یعنی موسی چنان سیلی بر وی نواخت که وی از دنیا رخت بآخرت کشید پس آنکلام بموسی رسید گویند روزی از برای میگذشت اتفاقا ابوالعیناء را ملاقات نمود زبان تهدید و تخویف بر وی باز داشت ابوالعیناء گفت

أتريدان تقتلني كما قتلت نفسا بالأمس یعنی آیا اراده نموده که مرا بکشی چنانکه در روز گذشته قتل نفس نمودی ویرا با احمد بن ابی دواد زیاده مودت بود چنانکه محمد بن یحیی صولی گوید از ابوالعیناشنیدم که می گفت سبب اتصال من با احمد بن ابی دواد آن بود که وقتی مردم بصره با من بدشمنی خاستند واز طریق عناد وعداوی بسیار میکردند یکی از آنها این بود که می گفتند تو مردی رافضی میباشی پس کار بر من سخت شد مدتی خود را از انظار مستور داشتم تا آنکه فرصتی یافته از بصره بجانب شهر من رای روانه شدم ناچار خود را به پناه ابن ابی دواد برده و در خانه وی نازل شدم هر روزه با وی در محکمه می نشستم پس از چندی خبر من فاش گشت معاندین بصره چون مکان من دانستند جمعی بسراغ من بسوی شهر من رای رخت بر بستند با قاضی گفتم قوم از بصره آمده اند مطلب من کردن من دست وتسلط یابند احمد گفت يَدُ اللهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ گفتم ایشان در اینباب مکرها کنند وحیلها انگیزند گفت وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللهُ وَاللهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ گفتم ایشان را جمعیت بسیاست گفت كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللهِ گفتم خدا خیر دهد قاضی را این حکایت بقول صموت کلابی ماند که گفته

لِلّٰهِ دَرُّكَ أَيَّ جَنَّةِ خَائِفٍ ... وَمَتَاعِ دُنْيَا أَنْتَ لِلْحَدَثَانِ

مُتَخَطِّيًا لِلرِّجَالِ غَلَبَتَهُ ... وَطَاءَ الْفَيْفَاءِ وَارِجَ الْقُرْدَانِ

وَبَكَيْتُهُمْ حَتَّى كَأَنَّ وَدَاعَهُمْ ... مَأْمُونَةٌ يُخَطُّ لِلْغُرْبَانِ

وَيُفَرِّجُ الْبَابَ الشَّدِيدَ زِحَامُهَا ... حَتَّى يَصِيرَ كَأَنَّهُ بَابَانِ

حاصل معنی اگه خدایت خیر دهد که چه سپر محکمی مر خائفین را و چه سود مند متاعی حوادث روزگار را تو آن مرد متکبر غالبی که مردان دهر را چنان بزیر پا سپری که اشتر ز بجنیب آثار اقدام اسبان را و چنان ایشان را برو در افکنی که گویا سرهای ایشان تا مقدم دماغ شکافته گشته وسرهای خود را چندان بزیر آورند که گویا سرین خود را بوسه میخواهند بدهند و باب تنگی وسختی در کوچک خود چنان مفتوح سازد که گویا بجای یکدر دو در باز شده است پس ابن ابی دواد با پسر خویش ابوالولید گفت این ابیات را استماع نویس ابوالولید بفرموده پدر اینها را در حضور وی بنوشت صولی گوید همانا چنان خاطر دارم که ابوالصموت کلابی مردی شاعر بوده ولیکن از وکیع چنان استماع کردم که گفت آن شاعر در حفظ من صموت کلابیه است نه بر آنکه زنی باشد باشد بالجمله وقتی ابوالعیناء بر حسن سهل در آمده وثنای وی بجای آورد حسن بفرمود تا ده هزار درهم بوی عطا کردند ابوالعیناء گفت ایها الامیر لا استکثر کثیرك ولا استقل قلیلك یعنی ای امیر نه عطایی بسیار تو را زیاد باشد ونه بخشش کم تو قلیل است حسن گفت آیا چگونه است این گفت عطای زیاد تو بسیار نیست چه تو خود در جود وبخشش از آن برتری وعطای کم بر اکثر توان شمرد چه قلیل جود تو از بخششهای زیاد مردم بیشتر است روزی عبید الله بن خاقان با وی گفت مرا معذور دار از ملاقات خود چه مرا شغل بسیار است

ابو العینا گفت چون ترا فراغت حاصل آید مرا احتیاجی بسوی تو نیست عبید الله روزبهی گفت یا عبد الله
شنیدم که نسبت بمن اظهار غضب فرموده ابو العینا گفت ایها الوزیر مرتبه و شأن شما برتر از آن است
که من اظهار غضب نمایم هر شخص بزیر دست خود غضب نماید و اما بر بالادست خود غضب نتواند آورد
ولی گوئی تو در حق من مرا محزون داشت و من حزن را غضب نام نهادم گویند روزی ابو الصقر دی را
بپهلوی خویش بخواند و زمانی او را از خود دور ساخت ابو العینا باوی گفت گاهی مرا چندان نزدیک خویش
میخوانی که گویا من عضوی از تو باشم و لحظه مرا چندان از خود دور نمائی که گویا من با تو ضدم روزی
عبید الله بن سلیمان از حالت وی بپرسید و اظهار مهربانی نمود ابو العینا گفت بودن من با تو جست ظاهر
سبب غبطه مردمان شده و در باطن موجب حرمان گشته سید مرتضی اعلی الله مقامه گوید و یرا با ابو علی نصیر
پیوسته ظرایف و نوادر در میان بوده از آن روی ابو علی روزی باوی گفت آیا در چه وقت از ما در متولد
گشتی گفت پیش از بر آمدن آفتاب ابو علی گفت همانا بدانجهت است که بیرون آمدی بر حالتی که بخیل و ساقلی
چه آنوقتی است که سئوال در آنوقت انتشار یابد هنگامی متوکل باوی گفت که آیا چه چیز شدیدتر است
تر ابرای زوال و زخشم گفت فقدان رؤیت تو با انکه تمامت مردم از افطار برای دیدن جمال تو کرد
آیند گفت مجالست ترا میلم و مصاحبت ترا طالب ابو العینا گفت مرا طاقت اطاعت این امر نیست
اما خلیفه چنان گمان نکند که اینکلام بدانجهت گفتم که شرافت انمجلس معلی و مجالس مبارک مرا پوشیده است
بلکه برای آن است که من مردی کور و نابینایم و این خود واضح است که اشارت شخص کور مختلف گردد و ایماء
مردم او را پوشیده ماند و همچنین ممکن است که من بکلامی تکلم کنم بر حالت غضب و آثار خوشنودی آن از روی تو
ظاهر باشد و یا خطائی از روی رضا آورم و علامات غضب از روی تو پیدا شود پس من چون این دو حالت
تمیز نتوانم کرد و حال بدینسوال بگذرد البته در ورطه هلاک افتم متوکل ویرا تصدیق نموده گفت راست گفتی و اغب
در محاضرات گوید وقتی ابو العینا بمجلس متوکل حاضر بود که رسول سلطان روم در آمد و بساط شراب بگستردند و یکی
باو ابو العینا گفت آیا چه باعث شده که خداوند شراب و گوشت خنزیر بر شما حرام فرموده و شما
جام شراب در کشید و از گوشت خوک اجتناب کنید ابو العینا گفت چون خداوند گوشت خوک حرام نموده
بهتر آن را میشود که از آن کناره کنیم مانند گوشت بزه ولی خمر را بدلی که بر جای آن بنشیند و خلیفتی که ما را از آن بی نیاز کند در خارج موجود نیست
تا از آن نیز اجتناب کنیم متوکل روزی از وی پرسید که ترا در حق ابن کرم و جلس بن ستیم چه عقیدت است گفت تا امروز امیر المؤمنین ما را بهتر از
بجای شراب و دیگری بمنزله خمار است گناه وجود آن دو از نفع ایشان بزرگتر است متوکل گفت
شنیده ام که تو ایشانرا دوست داری گفت لقد ابتغتنا الضلالی بالهدی و العذاب بالمغفرة
یعنی بر استی که فروختم گمراهی را بهدایت و عذاب را بآمرزش روزی متوکل باوی گفت سعید بن عبد الملک
همی بر تو بخندد ابو العینا گفت ان الذین اجرموا کانوا من الذین امنوا یضحکون

یعنی برستی انکه بتیغ کناه مرتکبند برکسانی که ایمان آورده اند هی خنده آورند شخصی گفت یا ابالعینا ابراهیم بن نوح نصرانی
در حق تو عتاب آورده وی این کریمه بر زبان آورد وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ
تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ یعنی هرگز نیهود و نصاری از تو راضی نشوند تا انکه ملت ایشانرا پیروی کنی رزقان وقتی دیرا
با مردی نصرانی بدید کبهطایبت میبود مذرزقان این آیه تلاوت نمود یَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا
الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ یعنی ای کروهی که بشرف ایمان فائز آمدید یهود و نصاری را دوست خود کیرید
ابوالعینا در دم این آیت حمید بخواند لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ
لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ یعنی خدا نهی نمیکند از ایشان عدل باکسانیکه در امر دین با شما
جدال و قتال ننمایند و از دیار خود تان شمارا بیرون نمی کنند ابوالعینا خود کوید وقتی متوکل مرا از سخی ترین مردم
و بخیل ترین ناس سئوال نمود کفتم یا امیر المومنین احمد بن ابی دواد اسخی و اجود کسانی است که من ایشانرا ملاقات نموده ام
وی عین البخل اهل روزکار است متوکل کفت برنجل وی چسکونه واقف کشتی کفتم رَأَيْتُهُ يَحْرِمُ الْقَرِيبَ
كَمَا يَحْرِمُ الْبَعِيدَ وَيَعْتَذِرُ مِنَ الْإِحْسَانِ كَمَا يَعْتَذِرُ مِنَ الْإِسَاءَةِ
یعنی وی نزدیکان خود را مانند بیکانکان محروم سازد و از نیکوئی فقد آن چنان اعتذار جوید که از بدی عذر خواهد
پس متوکل در خشم شده کفت آیا کسی که من او را بخبار انداخته ام سخا نسبت کنی و کسی که من او را برای امر کتابت کاه انتخاب نمودم
او را بخل نسبت دهی کفتم یا امیر المومنین صدق در هیچ موضع در خور و نافع تر نیست چنانکه در حضرت تو است مردم
در نسبت نمودن احمد را بسخا راه غلط پیموده اند چه مردمان در وقتیکه برا کمه را بسخا نسبت نمایند پس در حقیقت مدح
سخای امیر المومنین رشید را نموده باشند و چون حسن بن سهل و فضل بن سهل را بجود نسبت کنند از روی واقع
ذکر سخای امیر المومنین مامون را کرده اند و هرکاه احمد بن ابی دواد را ببخشش نسبت دهند بیقین وصف جود امیر المومنین
معتصم را نموده اند و هروقت فتح بن خاقان و عبید الله بن یحیی را بسخاوت تعریف نمایند البته از مکارم و بخشش تو
بیان نموده باشند و اکر چنان است که بموقف عرض رسانیدم پس چه باعث شده بود که این مردم قبل از انکه
درک صحبت ملفا نمایند بسخا نسبت داده نشدند پس متوکل کفت راست کفتی و مرا از این کلمات مسرور ساختی
مردی از ابوالعینا پرسید که خداوند چون از کسی چیزی بکیرد البته در عوض آن موهبتی نماید حال کو تا بدانم که خدا
قوه باصره از تو بستد در عوض چه عطا فرموده ابوالعینا کفت همانا ندیدن روی تو یکی از بزرکان دیر انجیزی
وعده داده بود و در وفای آن مماطلت میکرد ابوالعینا بوی نوشت ثَقِّفْنِي بِكَ تَمَتُّعِي مِنْ اسْتِبْطَائِكَ
وَعَلِّلْنِي بِشُغْلِكَ يَدْعُونِي إِلَىٰ إِذْكَارِكَ وَلَسْتُ آمَنُ مَعَ اسْتِحْكَامِ
ثِقَتِي بِطَوْلِكَ وَالْمَعْرِفَةِ بِعُلُوِّ هِمَّتِكَ اخْتِرَامَ الْآجَالِ فَإِنَّ الْآمَالَ
أَفَاتُ الْآمَالِ فَتَحَ اللَّهُ فِي أَجَلِكَ وَبَلَّغَكَ مُنْتَهَىٰ أَمَلِكَ وَالسَّلَامُ یعنی اعتماد و کیسه من
مرا از اظهار مانع میشود اکرچه مماطلت کنی ولی علمی بوفور مشاغل تو دارم میخواند مرا بخاطر آوردن تو با انکه بر

ابو منصور جوالیقی

۵۱۴

تو اگری تو معتمد و برلبندی همت معتقدم از رسیدن اجل این نیستم چه آجال آفت آرزوهاست خداوند عالم در رسیدن
اجل تو وسعت دهاد و بنهای آرزویت برساند گوید روزی در نزد ابوالهیثم نشسته بودم که ناگاه مردی بروی درآمد
و باوی گفت مرا وعده دادی بآمدن و وفای آنرا خواهم مشاهدت کرد ابوالهیثم گفت وعده در خاطر ندارم گفت راست گوئی برای آنکه تو خود را از قبیل امثال بین بسیار داده ای
و بخاطر داشتن من برای آنست که مرا امثال تو کمتر سؤال فتاده ابوالهیثم گفت احسنت خدا پدرت را بیامرزاد پس حاجت وی آورد گویند وی در چهل سالگی
بمرض کوری مبتلا گشت قاضی بن خلکان از ابوسعید طلحی روایت کند که گفت یکی از اجداد ابوالعینا شرف ملاقات حضرت علی بن ابیطالب فایز شد و از طول مخاطبت آنحضرت
خسته نمود پس حضرت دعا کرد تا خود و اولادش کور شوند بدینجهت هریک از احفاد وی که بینا شوند صحیح النسب باشند
و ابوالعینا در زمانی که در بصره مسکن داشت بصیر بود چون بجانب سرمن رای رخت بربست نور بصر از وی
زایل شد و چندی در بغداد ساکن بود پس از آنجا ببصره عود نموده در جمادی الآخره از سال دویست و شصت و شش
سه یاد و راه سفر آخرت در پیش گرفت پسری جعفر نام از وی بماند و او روایت کرده که پدرم در میتم جمادی الاولی
از سنه مذکور در گذشت گویند وقتی وی با ابویزید انصاری گفت آیا چگونه عین را تصغیر نمایند گفت عیینا یا اباالهنا

پس از آن وی بدین لقب مشهور گشت

ابو منصور موهوب بن ابی طاهر احمد بن محمد بن خضر الجوالیقی البغدادی

در ربقه علمای سنت و جماعت بواسطه حدیث و غزارت فضل و ملاحت خط و وفور عقل و کثرت ضبط مشهور و از فحول
ارباب لغت و ائمه ادب محسوب است در سال چهارصد و شصت و پنج و یا شش هجری در باب المراتب که یکی از ابواب
دارالسلام بغداد و بزرگ ترین آنهاست متولد گشت و هم در آنجا نشو و نما یافت بعد از بلوغ رشد و او ان تمیز عنان
عزیمت و زمام خاطر بجانب تحصیل کمالات بگشید نخست دقایق و نکات خط تحصیل نمود و میان آن به بنان خویش
چندان محکم و شیوه داشت که مردمان را بدان رغبتی تمام و میلی وافر بود جهدی در تحصیل آن بسبق طلب ایستاده
خویشتن را در ورطه تعب افکند پس مدت هفت سال حلقه افادات و مدرس افاضات خطیب ابوزکریای تبریزی را
از فرایض دانسته از بحر ملازمت و مطالعت قوانین ادب محکم کرد و گوی مزیت از همسران در ربود و در آن
فنون از امام عصر معدود آمد و علم حدیث را از ابوالقاسم شهری و ابوطاهر بن ابی الصقر و ابوالحسین استماع و ضبط
نموده بساط تعلیم و تدریس بگستراند و به نشر علوم بپرداخت ابوالفرج بن جوزی که در عداد تلامذه وی بشمار رود
گوید احادیث غریبه و روایات مشهوره زیاده از وی استماع نمودم کتاب مغرب و غیر آن از مؤلفات او
و پاره از لغت را بر وی قرائت کردم زمانیکه خطیب ابوزکریای تبریزی رخت از ایجهان بربست علی بن محمد
فضیحی در مدرسه نظامیه مدرس گردیده پس از چندی ویرا بتشیع نسبت دادند و حقیقت حال از وی پرسیدند
گفت مذهب خود انکار نمودن نتوانم پس وی معزول گشت مغرب جلیل و شغل نبیل تدریس عربیت مدرسه نظامیه
بر عهده ابو منصور جوالیقی مفوض شد چندی روزگار بدان گونه بسر برده در آنوقت که المقتفی بامر الله برادر خلافت

ابو منصور جوالیقی

مستقر گشت گشتزار امانی وی شاداب نموده در ظل عاطفت خویش بخواند و با مانش مخصوص داشت پیوسته در اوقات خمسه بوی اقتدا مینمود و نماز بجماعت میگذارد و خلیفه بعضی از کتب بروی قرائت کرد و جوالیقی کتابی در فن عروض برای وی تالیف نموده قاضی احمد بن خلکان در کتاب وفیات الاعیان آورده است اول بار که جوالیقی در مجالس خلافت قدم نهاد در مقام تحیت و درود بدین عبارت لب کشود اَلسَّلامُ عَلَی اَمیرِ المُؤمِنینَ قدس الله روحه ابن تلمیذ صاعد بن هبة الله که از خاصان اطباء و ملازمان آن درگاه و ایستادگان خدمت خلافت بود بسی در سکفت آمده بجوالیقی گفت یا شیخ همانا با خلفا چنین طریقت مسلوک نمیدارند و چنان عبارات بر زبان نیارند جوالیقی بوی عنایت نیاورده روی با مقتفی داشت و گفت سنت نبویه و طریقه مصطفویه بدین گونه سلام و تحیت که من بجای آوردم ناطق است و حدیثی که در صورت سلام وارد بود روایت نمود پس گفت یا امیر المومنین هرگاه کسی سوگند یاد کند که نوریچ علمی بر آن نهج که باید بر قلب مسیح نصرانی و یهودی تافته هر آینه کفاره خشت قسم و فسخ یمین بروی نباشد چه خداوند تعالی خود بر قلوب اینجماعت مهر بر نهاده و هر گز مهر خدا بر نتوان گرفت جز بدست ایمان مقتفی و یرا بر آن گفتار و کردار تصدیق و تحسین فرمود هم او گوید که گویا ابن تلمیذ را با آن مراتب علمیه سنگی بر دهان نهاده بود که قدرت تکلم نداشت ابن جوزی در کتاب منتظم گوید ابو منصور جوالیقی با وجود ریاست و قرب خلافت هیچگاه در معاشرت و ملبوس جانب تواضع فرو نگذاشت در مباحثات علمیه اغلب زبان بلاادری میکشود قلیل الکلام و کثیر الفکر بوده و از روی تحقیق سخن میگفت گویند ویرا در علم لغت خبرت و بصیرت از دیگر فنون زیادت بود و در مسائل نحویه مذاهبی غریب داشت از اسمعیل که انجب اولاد وی بود حکایت شده که گفت من در روز جمعه با پدرم بعبادت همیشه در جامع قصر نماز میگذاردم مردمان بگردش اجتماع نموده همی بروی قرائت میکردند ناگاه جوانی از آن میان مقابل پدرم ایستاده گفت یا سیدی دو شعر شنیده ام که از فهم آنها عاجزم مستدعی ام اینک آن دو شعر از من استماع نموده جواب خفا از وجوه معانی آنها بر گیری پدرم گفت انشاد نمای جوان گفت

وَصْلُ الحَبیبِ جَنانُ الخُلدِ اَسکَنُها ... وَهَجرُهُ النّارُ یُصلینیها النّارا

وَالشَّمسُ بِالقَوسِ اَمسَت وَهیَ نازِلَةٌ ... اِن کُنتَ تَعرِفُنی وَبِالجَوزاءِ اِن زارا

اسمعیل گوید چون پدرم این دو شعر بشنید لختی در بحر فکرت شد پس روی بادی داشت و گفت ای پسرک من همانا فهم معنی و حل این منظوم جز بمعرفت نجوم و سیر کواکب نتوان کردن بیقین که فهم آنها از صنعت ادب و حرفت لغت بیرون است جوان با کمال یاس و نومیدی سر خویش گرفته برفت پدرم از کثرت شرم و حیا که چیزی از وی پرسند و در فهم آن عاجز آید از حلقه برخواسته با خود شرط نمود که تا در علم نجوم نظر ننماید و از تسییر درجات شمس خبرتی حاصل نکند بحلقه افادت ننشیند پس چندی در زاویه خمول بخزید و رنج فهم زیجات و معرفت تسییر درجات بر خود بخرید تا از آن فن خبرتی و از آن بحر معرفتی حاصل کرد پس جانب حلقه خویش گرایید و در مصطبه افادت مستقر گشت حاصل معنی آن دو شعر آنکه وصل دوستان مانند بوستان بهشت

ابو منصور جوالیقی

٥١٦

جاوید است که مرا بوای مسکن گزیدن آن است و هجران ایشان آتشی است که من بدان کباب شوم پس اگران دوست زیارتم ترک ننماید شبها در کمال بلندی باشند و هرگاه بزیارتم آیند بسیار کوتاهند چه بودن شمس در برج قوس که آخر فصل خریف است کنایت است از طول شب و بودن آن در برج جوزا که آخر فصل ربیع است استعارت است از قصر شبها یاقوت حموی گوید در سال پانصد و بیست هجری آدم بن احمد هروی که یکی از افاضل علمای ادب است قصد بیت الله و حج خانه خدا نموده چون بغداد رسید و بار کشود اهل علم و ادب بوی گرد آمد مسائل نحویه و معضلات لغویه بسی بروی قرائت نمودند اتفاقا روزی ویرا با ابو منصور جوالیقی مناظرت و مباحثت دینی در پیوست رفته رفته آن مناظرت بمنافرت کشیده هروی گفت هرگاه تو نفس خویش نسبت کنی نیکو و پسندیده نباشی چه جوالیق جمع است و چون خواهند جمع را نسبت کنند بایستی هیئت جمعیت شکسته کرده و بصورت مفرد خود عود کند پس آن مفرد نسبت داده شود و هم یاقوت گفته که در عبارت هروی یکنوع مغالطت است زیرا که اگر کلمه هیئت جمعیت علم کرده جایز است آن کلمه را با صورت جمعی نسبت کنند مانند مدائن که در صورت نسبت مدائنی گویند انتهی پوشیده نیست که جوالیق جمع جوالق است بضم و یا بکسر جیم بهر تقدیر آن لفظ عجمی و معرب است چنانکه صاحب قاموس و صحاح و دیگران از اهل لغت تصریح کرده اند که جیم و قاف هرد و با هم در کلمه واحده در لغت تازی اجتماع نیابند هرگاه لفظی بدین صفت در کلام عرب یافت شود بیقین از مواد لغت ایشان خارج است و از الفاظ معربه بشمار آید و جوالق بضم جیم را بر جوالیق پا جمع بستن از شواذ و از اصول قوانین عرب بر آن است چه مفرد آن بی یاء است و قیاس جمع آن کلمه بتصحیح تاء است چنانکه خلاخل و عُلاعل و اُداول و عُلالک بضم فا را بر خلاخل و علاعل و اَداول و علالک بفتح فا جمع بندند بالجمله یاقوت خود نیز در اینمقام راه خطا پیموده چه وی جوالیق را مانند مدائن علم پنداشته و حال انکه هر کس عامل و بایع و منزاول آن جنس بوده باشد او را جوالیقی گویند و معروفین بدین لفظ بسیار اند از آنجمله است هشام بن سالم جوالیقی که انشاء الله شرح حالش در باب الهاء ذکر می شود که خود بایع و یا عامل آن بوده لهذا ویرا بدان ملقب موسوم نمودند چنانکه شیخ ابو عمر و کشی در شرح حال وی گوید و یقال هشام بن سالم الجوالیقی ثم صار علّافا و همچنین گویند عمر بن علی بن ابیطالب در وقعه طف شب عاشورا راه فرار در پیش گرفت خود را در جوالی پنهان ساخت و از آنروی اولاد وی با ولاد جوالیق ملقب شدند اگرچه ابو الفرج اصبهانی در کتاب عمدة الطالب گوید نجاریرا عقیدت بر آن است که بجهتی دیگر اولاد وی با ولاد جوالیق ملقب گشتند بهر حال هریک از آنها بر ثبوت مدعای دلیلی واضح است قاضی ابن خلکان گوید یکی از شعرای معاصر ابو منصور جوالیقی وی و مغربی معبر را بدین اشعار هجا گفته و کان آن است

که آن شاعر حیص بیص بوده

كُلُّ الذُّنُوبِ بِكُلِّ شَيْءٍ مَغْفُورَةٌ ... إِلَّا الَّذِينَ تَعَاظَمَا أَنْ يُغْفَرَا

كَوْنُ الْجَوَالِيقِيِّ فِيهَا مُلْصِقًا ... أَدَبًا وَكَوْنُ الْمَغْرِبِيِّ مُعَبِّرَا

فابیر لکنه تمثل فصاحه وغفول ظنه تعبر عن کرا

یعنی هر معصیت که در بغداد کرده آید عاقبت آمرزیده شود جز دو گناه عظیم که پایه شناعتشان از اندازه مغفرت بالاتر باشد یکی تدریس ادبیات که بلسان جوالیقی پرداخته آید و دیگری تعبیر منامات که بفطانت معربی نموده گردد پس کرفار لکنت این یک خود از فصاحت ملول و بیزار شود و خاموشی فطانت آن دیگر از حالت خفتگی حکایت کند بالجمله در روز یکشنبه نیمه شهر محرم از سال ششصد و سی و نه هجری در بغداد دست حوادث بنیاد عمرش خراب نموده قاضی القضاة زینبی در جامع قصر بروی نماز گذارد و در باب المحول مدفون ساختند مصنفات مشهوره و مفیده وی از این قرار است

کتاب شرح ادب الکاتب کتاب المغرب تتمه درة الغواص رساله در علم عروض

ابوبکر بن عیاش بن سالم الخیاط

در نام وی اختلاف است بعضی سالم گفته اند و برخی شعبه و بقولی اسم وکنیت او یکی است هم مادرش بوبکر نام نهاده نژاد او بقبیله بنی اسد رسد مورخ اربلی وفیات کوید کَانَ مِنْ اَدْبَابِ الْحَدِیْثِ وَالْعُلَمَاءِ الْمَشَاهِیْرِ ابوبکر یکی از دو راوی عاصم بن ابی النجود بود که از قرّاء سبعه معدود شود و راوی دیگر ابوعمر بزاز است این دو راوی موثق فن قرائت از عاصم اخذ نموده برای مردم روایت کرده اند محمد بن سعد یمنی در ترجمت ابوبکر آورده که قَالَ بَعْضُهُمْ کَانَ لَا یُفْطِرُ مِنَ الثَّلَاثَةِ قَرَأَ اثْنَا عَشَرَ اَلْفَ خَتْمَةٍ وَقِیْلَ اَرْبَعَةٌ وَعِشْرِیْنَ اَلْفَ خَتْمَةٍ یعنی گفته اند که ابوبکر هرگز از تلاوت کلام مجید فتور و کسالت نمیافت مدة العمر دوازده هزار بار کلام پروردگار ختم کرد و بقولی بیست و چهار هزار بار از نوادر وقایع وسیر حکایتی است که بر علو منزلت وحسن عقیدتش دلیلی محکم باشد و شاهدی عادل غواص بحار اخبار مجلسی در کتاب بحار الانوار وغیر آن از مصنفات خود از یحیی بن عبد الحمید حمانی روایت کرده که گفت در زمانیکه موسی بن عیسی الهاشمی حاکم کوفه بود نوبتی از منزل خویش بیرون آمدم و شیخ ابوبکر بن عیاش را دیدم که بر دراز کوشی نشسته همینکه چشمش بر من افتاد گفت یا یحیی بیا تا با هم نزدیک امیر برویم و من ندانستم که مراد او کیست ولی تعظیم ابوبکر را همراه شدم پس در رکاب او روانه کشتم چون بخانه که بدار عبد الله بن جارم معروف است رسیدیم روی سوی من کرد و گفت ای پسر حمانی تو را از آنچه بر جمت مصاحبت اندا ختم که برانچه با این مرد طاغی کویم گواه کردی و ابلاغ حجت را بکوش خویش اصغا نمائی گفتم ایها الشیخ کرا میکوئی گفت این کافر فاجر موسی بن عیسی را که والی اینملکت است پس همی برفتیم تا بدر خانه موسی رسیدیم و ابوبکر بچنان سواره داخل شد بالکه رسم آن بود که مردم چون بدرگاه سرای موسی میرسیدند پیاده میشدند حاجب موسی ابوبکر را بشناخت و از دخولش مانع نتوانست شد ولی مرا نگذاشت که وارد شوم ابوبکر ملتفت شد که مرا باز میدارد بانگ زد کای ملعون او را مانع میشوی با انکه بسراه من آمده پس دربان بخاری شد و من از دنبال شیخ درآمدم و او جامه در بر داشت که تکمهای آن کشوده بود و همی دراز کوش براند تا داخل ایوان شد

موسی در صدر ایوان بر تخت خود نشسته بود و علی العاده از مین و یسارش کروهی سلح قیام داشتند چون دید او را ابوبکر افتاد مرحبا گفت و او را نزدیک خواند و در کنار خویش بر تختش نشانید و مرا نگذاشتند که داخل ایوان شوم ابوبکر ملتفت من شد که در بیرون ایستاده ام عتاب کرد که و یحک نزدیک من آی من درون ایوان شدم و با پای افزار و پیراهن و ازار که در پای و بر داشتم پیش وی برفتم مرا و بروی خود نیاشانید موسی با ابوبکر گفت این همان است که نزد من شفاعت او میبودی گفت نی بلکه آوردن او برای شهادتست نه شفاعت گفت چه شهادت گفت چون انچه تو با این قبر کرده اکنون میتوانی آمدم تا سخنی بر تو املاغ کنم و او بر اتمام حجت من گواه باشد گفت کدام قبر گفت قبر فرزند بتول سبط رسول حسین بن علی و موسی آنزمان زارعی چند فرستاده بود تا تربت شریف حضرت امام ابوعبد الله علیه السلام را شیار نموده تمامت ارض حائر را بگاشته بودند همینکه ایکلام از ابن عیاش شنیدند چنان در خشم شدند که نزدیک بود اندامش از هم بشگافند و گفت ترا با عمل من چکار است گفت مبان تا بگویم زمانی چند از این پیش در واقعه دیدم که گویا من بغربیت قبیله خویش در بنی غاضره از کوفه بیرون شدم همینکه بقعطره رسیدم ده خنزیر از پیشروی من بیرون آمدند و آهنگ من نمودند و خدای تعالی مرا بحمایت مردی از نبی اسد که خود او را همیشه ختم از صدمه تعرض آنجانوران نجات داد چون از آنها گذشتم و بقریه شاهی رسیدم از جاده غافل ماندم پیاده راه بیابان گرفتم در اثناء بیغوله با پیرزالی برخوردم از من پرسید غریبی گجا داری گفتم غاضریه گفت اینوادی در پیش گیر که در انجام آن باراه در پیوندی من به نشانی که آن عجوز گفت همی راه سپردم تا به نینوا رسیدم ناگاه پیری کهن سال دیدم که در آنجا نشسته گفتم از کجائی ای شیخ گفت از مردم این قریه گفتم از عمر تو تا چند سال برآمده گفت نه دانم ولی آنزمان مرا در خاطر است که حسین بن علی و سرا پان او را از این فرات ممنوع داشتند بر حالتی که طیور هوا و وحوش صحرا از آن مینوشیدند ابوبکر گوید از این سخن عظیم در حیرت شدم و از در تحقیق گفتم و یحک تو خود آن ماجری بدیدی گفت آری سوگند با آفرید کاری که آسمان برافراخت من در آنزمان بودم و آن داستان دیدم چنانچه اینزمان هستم و با چشمی نگران می بینم گفتم تو مردم عهد تو اعانت میکنند بر کنای عظیم که اگر مسلمانی بر روی زمین باشد از گریستن آن چندان بگرید که دیده اش مجروح گردد گفتم واعی بر تو آن چه امر است گفت انکه سلطان این ملک را باز ندارید از فعلی شنیع و شغلی فظیع که بجای آورد آیا مزار فرزند رسول شنیع و زراعت میشود گفتم مزار او کدام است گفت نزدیک همین جایگاه که تو ایستاده ولی خود مدفن آنحضرت نمودار نیست و کس آنرا نتواند یافت ابوبکر گوید مرا آنوقت هیچگاه بدان مرتبت عبور نیفتاده بود گفتم ای شیخ حالیکه آن قبر مطهر مستور است پس که مرا تواند بدان دلالت نمود شیخ چون این بشنید بر خواست و روانه شد و من از دنبالش برفتم تا بر لب کودالی بایستاد و بر آن کودال دری استوار و حاجبی ایستاده و کروهی انبوه دیدم راه باحاجب نزدیک نمودم و بار خواستم تا بحضرت ابوعبد الله در آیم گفت رخصتی نیست گفتم چرا گفت از آنکه ابراهیم خلیل و سلیل او خواجه عالم و پیغمبر خاتم نیز در آنحضرت اند و جبرئیل و میکائیل با جمعی فراوان از فرشتگان همراه ایشانند ابوبکر گفت پس بجستم و پیدا شدم بر حالتی که خوفی شدید

ابوبکر عیاش

۵۹۹

واندوهی عظیم بر خاطر من جای گرفته بود و از این واقعه روزگاری مدید بگذشت چندانکه نزدیک آمد که من این داستان فراموش کنم پس اتفاقا مرا آهنگ قبیله بنی غاضره پیش آمد چه برزنه مردی از آن طایفه وامی داشتم اقتضا دین را جانب آن قبیله کردم و مرا داستان خوابیچ بخاطر نبود تا هنگامیکه بقبطره کوفه رسیدم ناگاه ده کس از عیاران راه زن بیرون آمدند و مرا از دیدن ایشان ماجرای واقعه بخاطر آمد ایشان بر من در آویختند و گفتند آنچه با تو است بنهاد و خود بسلامت بیرون رو و با من جز نفقه اندک هیچ همراه نبود گفتم وای بر شما من ابوبکر عیاشم و از پی طلب خویش میروم خدا را از من درگذرید و از راه خود بازندارید که من مهمان هستی دوست دارم و از این جهت تهیه شرط ضیافت هم خواهم یکی از آنجماعت بیاران بانگ زد که این مولای من ابوبکر است کس متعرض او نشود آنگاه جوانی را گفت همراه وی باش تا براهش رسانی و من از تذکر واقعه و تعبیر خاطر خویش در شگفت بودم همینکه بهنوا رسیدم وَاللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ که پیری کهن سال بهمان شمایل که در خواب دیده بودم در بیداری یافتم و با خود گفتم لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ این خود وحی بوده نه خواب آنگاه بهمان تفصیل که در واقعه سؤال و جواب شده بود بی کم و بیش در میان ما بگذشت تا آنجا که مرا همراه خود بموضع مزار مقدس برد دیدم شیار کرده اند و زراعت نموده اند از جزئی و کلی خواب خویش چیزی مختلف نیافتم بجز آنکه در دو دربان را در بیداری ندیدم پس ای پسر هر چه از من میشنوی بگوش هوش بشنو و نگاه دار تا حکایت این ماجری را بر زبان نبندم و نه از زیارت آن مرقد پاک کسم مکانی که ابراهیم کرم و پیغمبر خاتم بزیارت آن رفتند و جبرئیل و میکائیل با قنادیل ملائک در آن فرود آیند البته شایسته است که هر مسلمان بغیرت زیارتش هم رغبت و مراقبت کند چه ابوحصین مرا روایت کرده که رسول فرمود مَنْ رَآنِي فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَآنِي فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَشَبَّهُ بِي یعنی هر که مرا بخواب بیند خود مرا دیده چه شیطان بصورت من مانند نکرده و یحیی گوید همینکه ابوبکر سخن ختم کرد موسی برآشفت و گفت ای پسر عیاش اینهمه گفتار دراز آوردی و من بپاسخ هم خاموشی گرفتم تا این خرافت و حماقت که از تو ظهور یافته بپای بری سوگند باخدای اگر از این پس بشنوم که این خبر بکالی گفته باشی هر دو را گردن زنم هم تو و هم آنکه بر من گواه آورده ابوبکر گفت سبحان وقت خدا من او را از تو منع خواهد کرد که من بنقل اینخبر خود رغبتی هیچ نداشتم گفت اُتْرُجِّنِي يَا نَاصِرَ فَرْجِ أُمِّهِ یعنی ای که عورت نام خویش بکی آیا مرا جواب باز پس دهی ابوبکر گفت أَسْكَتَ أَخْزَاكَ اللهُ وَقَطَعَ لِسَانَكَ یعنی ساکت شو خدای خوارت کند و زبانت ببرد پس موسی در غضب شد و بوبکر را از خویش بدور داشت و با غلامان گفت بگیرید او را ابوبکر را از تخت بجستند و مرا نیز بگرفتند و کشان کشان از ایوان بیرون بردند قسم بخدا که از کشیدن و زدن بر ما حالتی رفت که من هرگز باور نداشتم که ما زنده مانیم و بوجود خویش بر شمار مردم بیفزائیم از تمام آن ستم چیزی بر من سخت گران افتاد در اثناء حالتی که مرا از پای میکشیدند و سرم بسنگها کوفته میشد غلامی می آمد و از ریش من لختی میگرفت و میکند موسی همی نهیب میزد که بکشید و نکشید و ما را می پرده بزنا منسوب میداشت و ابوبکر همی گفت أَمْسِكْ قَطَعَ اللهُ لِسَانَكَ وَأَنْتَنَ مِنْكَ یعنی باز ایست خدا زبانت ببرد و کیفر ما از تو بگیرد

ابوبکر عیاش

۶۰۰

انگاه باری عزاسمه را بخواند و گفت اَللّٰهُمَّ اِیَّاکَ اَرَدْنا وَلِوَلَدِ نَبِیِّکَ غَضِبْنا وَعَلَیْکَ تَوَکَّلْنا
یعنی بارالها در اینباب رضای تو خواستیم و برای فرزند پیغمبرت خشم کردیم و بجز است تو اطمینان جستیم پس ما را بر ایشان بر دند
و ابوبکر در من گریست که جامهایم تر تر شده و خون از اندامم فرو ریزد گفت یَا حَبَّانِی قَدْ قَضَیْنا لِلّٰهِ حَقًّا وَ
اَکْتَسَبْنا فِی یَوْمِنا هٰذا اَجْرًا وَلَنْ یُضَیِّعَ ذٰلِکَ عِنْدَ اللّٰهِ وَلَا عِنْدَ رَسُوْلِهٖ
یعنی حقی را که از خدا بر ما بود بگذاردیم و امروز بسزا پاداشش اندوختیم و اینعمل نزد خدا و رسول ضایع نخواهد یحیی گوید
پس زمانی اندک بقدر غذا خوردن و خواب کردن موسی در محبس بودیم که پیک آن ملعون بطلب ما آمد درازگوش
ابوبکر را خواستند پیدا نشد لاجرم همچنان پیاده روانه شدیم چون از رنج فراوان و زحمت بی پایان که بر ما گذشت
بس خسته بودیم تا آنکه بسرای موسی رسیدیم در نقب افتادیم ابوبکر از هرچند گامی که میسپرد بر زمین می نشست و لحه آرام
میگرفت انگاه روانه میشد مع القصه بسرای وسیع که در پنهاور بزرگی باندازه حیاطی بود در آمدیم موسی را دیدیم
که بر تخت قرار گرفته بود و همینکه چشمش بر ما افتاد متوجه ابوبکر شد بغلظت و خشونت سخن گفتن گرفت و زبان تهدید دراز نمود و گفت
لَاَحْیَاکَ اللّٰهُ وَلَا قَرَّبَ مِنْ جَاهِلٍ اَحْمَقَ یعنی خدایت زنده ندارد و نزدیک نسازد ای نادان بیخبر
و ملک ای بی پدر ترا چه افتاده که در میان بنی هاشم داخل کردی ابوبکر گفت کلام تو شنیده ام و خدای ترا کفایت کند
گفت برون رو خدایت زشت دارد و الله اگر شنوم که این داستان شایع ساخته کردنت بر گیرم یحیی گوید آنگاه بجانب من
چشم انداخت و لب بدشنام گشود و گفت ای کلب زنهار بر حذر باش از اینکه اینخبر فاش کنی که اندیشه این دیو سار
شیطانیرا که در خواب پاوی بازی کند بر چشمش مجسم ساخته برون شوید لعنت و غضب خدا بر شما باد یحیی گوید پس من
و ابن عیاش از نهیب سطوت موسی جانی بسلامت بردیم با آنکه از حیات خویش نومید شده بودیم چون بمنزل
شیخ ابوبکر رسیدیم خواست که در رون خانه خود رود و ملتفت من شد و گفت اِحْفَظْ هٰذَا الْحَدِیْثَ وَاَثْبِتْهُ
عِنْدَکَ وَلَا تُحَدِّثْ هٰؤُلَاءِ الرُّعَاعَ وَلٰکِنْ حَدِّثْ بِهٖ اَهْلَ الْعُقُوْلِ وَالدِّیْنِ
یعنی این واقعه نخاطر بسپار و با این مردم زبون درمیان نیار مگر با خداوندان دین و دانش امتی خداوندان دین
و دانش میدانند که از این ماجری ابوبکر عیاش را رجاء نفیم موثق است و موسی بن عیسی را خلود جحیم محقق و چون از کینه
آن فرعون ها شمیان با فرزند رسول صلوات الله علیه خبری نگاشته آمد لازم افتاد که وخامت عاقبت و سوء خاتمت او
نیز از راه استطراد ایراد کرده چه این با آنین موالات موافق نیاید که نتایج ایگونه معادات در پرده اهمال و
و آثار اینچنین عقاید در بوته اجمال گذرد هم علامه محدث الامالی شیخ ابوجعفر محمد بن علی صدوق روایت آورده
که موسی بن عبدالعزیز گفت یوحنا بن سرافیون که طبیبی در نهایت حذاقت بود و بر کیش نصاری میزیست
مرا در شارع بواحمد بدید و گفت با تست که مرا از توسوالی است چون بایستادم گفت ترا بپیغمبر و ایمنیت
سوگند که این قبر نزدیک قصر ابن هبیره که قومی از شما بزیارت آن همی روند از آن کیست آیا مدفن یکی از یاران
پیغمبر شماست گفتم آن مرقد شریف از اصحاب نیست بلکه از پسر دختر پیغمبر است آیا تو را داعی بر سوال چه بود

ابوبکر عیاش

۱۰۱ ع

گفت مرا از این قبر دستانی است طرفه گفتم برای من نقل کن گفت نوبتی سابور بزرگ خادم هرون الرشید بشامگاهی از پی من فرستاد من حاضر شدم چون مرا دید گفت با من بیا با هم رفتیم تا بسرای موسی بن عیسی الهاشمی در آمدیم موسی را دیدیم که عقل یکباره از و زائل شد و لبسان مردم مصروع بر بالشی افتاده و در پیش روی او طشتی است که تمام احشاء و امعاء وی در آن ریخته و ابو را آنزمان هارون از کوفه احضار داشته بود چون سابور آنحال بدید بیکی از غلامان خاص او گفت و یک برابر چه گذشته گفت همین ساعت نشسته بود بر حالتی که در استقامت مزاج و خورسندی حال بر تمامت مردم فزونی داشت و ندیمانش بر در او نشسته بودند در اثناء صحبت از حسین بن علی گفتگوئی رفت مردی از بنی هاشم گفت بر من مرضی سخت بود بهر تدبیر معالجت خواستم مفید نشد تا آنکه نویسنده من گفت از تربت قبر حسین بن علی بگیر و بدان استشفا جوی من چنان کردم و خلاص یافتم موسی چون این بشنید گفت آیا از آنخاک چیزی نزد تو مانده است گفت آری پس کس فرستاده قطعه از آن حاضر داشت موسی آنرا بگرفت و خواست تا با آن هاشمی استهزا کند و بر حسین بن علی توهین آورد آن تربت در رودبر خویش داخل کرد پس بیدرنگ صیحه کشید که النار النار الطست الطست همینکه طشت نهادند تمام آنچه می بینی در طشت ریخت و ندیمان پراکنده شدند و مجلس انس محفل ماتم گشت یوحنا گفت سابور پس از استماع این ماجرا روی با من داشت و گفت ببین تدبیری توانی کرد من شمعی خواستم و در طشت تامل کردم دیدم جگر و دل و شش و سپرز او مانا بیرون آمده گفتم موسی را دیگر هیچکس نتواند علاج کرد مگر عیسی که مرده را زنده میساخت سابور گفت راست گوئی ولی در همین جای بباش تا انجام امر مشهود تو گردد من تمام آنشب را در آنجا بیتوته کردم و موسی همچنانکه افتاده بود برنخواست تا سحرگاه در گذشت راوی گوید سپس یوحنا بزیارت مشهد ابوعبدالله میرفت و عاقبت مسلمانی گرفت و باحسن عقیدت نقل است که ابوبکر بن عیاش گفت چون در سن شباب بر من مصیبتی وارد میگشت راه جلادت میگرفتم و خود را بالم صبوری رنج مینهادم و از این راه بر من سخت میگذشت چه کاری بود بر خلاف عادت و اقتضای طبیعت تا آنکه وقتی مردی اعرابی در کناسه کوفه دیدم که بر شتری نجیب سوار است و این دو بیت انشاد کند

خَلِیلَیَّ عُوجَا مِنْ صُدُورِ الرَّوَاحِلِ ... بِنَا نَجْلُ دَمْعِ وَابْکِیَا فِی الْمَنَازِلِ

لَعَلَّ انْحِدَارَ الدَّمْعِ یُعْقِبُ رَاحَةً ... مِنَ الْوَجْدِ اَوْ یَشْفِی نَجِیَّ الْبَلَابِلِ

یعنی ای دوستان بخاطر این عاشق مهجور زمام راحلها بگردانید و بر این دیار گریستن آغاز کنید که باشد جریان سرشک از دو بال اندوه راحتی آورد و انحدار سرشک از غم عشق آسایشی بخشد ابوبکر گوید پرسیدم این اعرابی کیست گفتند این ذوالرمه شاعر است از پس آنزمان هر وقت که مراغی و مصیبتی می افتاد بر آنین ذوالرمه رفتمی و گریستمی و از اندوه و حزن گریه استم آسوده شدمی چون این اثر در بکار عند الشده دیدم با خود گفتم قاتل الله الاعرابی ما کان انصبه یعنی خدای آن اعرابی را لعنت کناد که بر علاج اندوه تا چه حد بینا بود و وفات ابوبکر بن عیاش بهجده روز بعد از فوت هارون الرشید در سال یکصد و نود و سه بکوفه اتفاق افتاد و عمر او نود و هشت سال بود. عیاش بفتح عین مهمله و تشدید یا و شین معجمه است

ابن الاعرابی

۲۰۰

ابن الاعرابی محمد بن زیاد الکوفی

از موالی عباس بن محمد بن علی بن عبد الله بن عباس بوده و برخی او را از موالی بنی شیبان دانند و ربیب مفضل بن محمد ضبی است آورده اند که وی از مشاهیر لغویین و علمای عربیت معدود است جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید کان نحویا عالما باللغة و الشعر کثیر السماع من المفضل محمد الضبی راویة للاشعار حسن الخط طها از تغلب حکایت شده که گفت خود از ابن الاعرابی استماع نمودم که میگفت در آن شب بدین دار فانی قدم نهادم که ابو حنیفه بسرای باقی رخت برکشید و وفات ابو حنیفه چنانکه در شرح احوال وی نگارش یافت در شهر رجب از سال صد و پنجاه هجری اتفاق افتاد مع الجمله در عنفوان زندگانی و ریعان شباب هوای اکتساب مراتب دانش و اقتباس مراسم بینش او را بر سر افتاده از مدرس آبی معاویه ضریر و مفضل ضبی صاحب مفضلیات و قاسم بن معن بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود و علی بن حمزه کسائی توانین ادبیت و رسوم عربیت پاموخت در ارتقا مدارج علمیه و مقامات ادبیت روزگاری دراز بسر برد و تکمیل علوم و تحصیل فنون را پای طلب در راه تعب نهاد و محضر هر یک از مشایخ و اکابر قوم را مغتنم دانسته مقدمات عربیت را با سایر علوم ادبیت در اندک زمانی بسر حد کمال رسانید پس از آن بفهم مسائل لغویه و ضبط دلائل آن پرداخت در معانی الفاظ و مبانی لغات عرب مهارتی تمام یافت و نزد تمامت اهل علم مسلم آمد و از کثرت علم و وفور دانش بر اشال و اقران خود فائق گردید روزها برای تدریس و افادت نشسته افاضل و اعیان از اهل علم گردش مجتمع میشدند و از افادات آن ادیب دانشمند استفادت مینمودند ابن خلکان آورده ابراهیم حربی و ابن بکیت و ابو العباس تغلب از تلامذه او معدود و نزد ذهنی و قیق و خاطری نقاد داشت و از آنروی بر علما و مصنفین مناقشات و اعتراضات چند وارد نموده و گروهی از ائمه لغت را در مسائلی چند بخطا نسبت همی داد و همواره در مدرس افاضت خویش مکشوف همی داشت که ابو عبیده و اصمعی را معرفتی کامل و بصیرتی وافی بعلم لغت نبوده و دیرا عقیدت آن بود که در کلام عرب ابدال ضاد معجمه بظاء معجمه روا باشد و هر آنکس که یکی از این دو حرف در موضع دیگری نهد راه خطا نه پیمود و بدین بیت بر مدعای خود استشهاد می نمود

إلى الله أشكو من خليل أودّه ثلاث خلال كلها إلى غائض

چه این شاعر در کلمه غائض ظاء معجمه بضاد معجمه ابدال کرده و میگفت این بیت را بدین روایت از فصحاء عرب استماع نموده ام سیوطی از ابو العباس تغلب حکایت کند که گفت شاهدت مجلس ابن الاعرابی و کان یجیء ذها مائة انسان و کان یسأل و یقرء علیه فیجیب من غیر کتاب و لزمته بضع عشرة سنة ما رایت بیده کتابا قط و لقد رایته املی علی الناس ما یحمل علی اجمال و لم ار احدا فی علم الشعر اغزر منه

یعنی مدرس افادت ابن الاعرابی را مشاهدت کردم و عدد تلامذه او احصا نمودم صد تن از اهل علم و دانش

ابن الاعرابی

۶۰۳

در مجلسش حضور داشتند بر مسائل ادبیت و لغات عربیت چندان استحضار داشت که هر مسئله از غوامض مسائل و یا حدیثی بر وی قرائت مینمودند از جودت فهم و حدت ذهن سائل را بدون رجوع کتب همی جواب گفتی ده سال و اندی ملازم حضرتش بودم در تمام آمدت از محفوظات و مسموعات خویش به تلامذه املاء مینمود و هیچگاه نزدش کتابی ندیدم که از آن بر اصحاب درس قرائت کند و بر اشاهدت کردم که از نوادر اخبار و اصول و قواعد لغت بمقدار آنکه بر شتران حمل کنند بر مردمان املا نمود و در علم شعر و قواعد عروضیه او را نظیر و مانند نبود آورده اند روزی در مدرس خویش دو تن از تلامذه خود را بدید که با یکدیگر همی بنجوی سخن کویند از نشاء و موطن اصلی ایشان پرسش نمود یکی در جواب گفت از مردمان بسیجام دیگری گفت از اهل اذنه لسم ابن الاعرابی از روی تعجب این بیت انشاد کرد

رفیقان شتی آلف الدهر بینا ... وقد یلتقی الشتی فیأتلفان

حضار مجلس بقیه ابیات از وی خواستار شدند گفت

نزلنا علی قیسیة یمنیة ... لها نسب فی الصالحین هجان

فقالت وارخت جانب الستر بیننا ... لایة ارض امنا الرجلان

فقلت لها اما رفیقی فقومه ... بتیم واما اسرتی فیمانی

رفیقان شتی آلف الدهر بینا ... وقد یلتقی الشتی فیأتلفان

حاصل معنی آنکه بر زنی نجیب از قبیله قیس بن وارد شدیم که او را اصلا نسب به نیکوکاران متصل بود پس از زمان استتر از ما استفسار کرد که از کدام سرزمین ما را قصد نموده و بکدام قبیله از عرب انتساب دارید در جواب گفتم اما رفیق و صاحب مرا بقبیله تیم نسبت دهند و من خود به یمن انتساب دارم ما را از جهة مولد و موطن اصلی کمال اختلاف و مباینت بود و روزگار ما را با یکدیگر جمع نموده و ما بین ما بطرح دوستی و اتحاد انداخته چه گاهی باشد که دو مختلف یکدیگر را ملاقی گشته و ما بین ایشان اتفاق و ائتلاف حاصل گردد از اشعار اوست که ابو العباس ثعلب از کتاب امالی او نقل کرده

سقی الله حیا دون بطنان دارهم ... وبورک فی فرد هناک وشیب

وانی وایاهم علی بعد دارهم ... لکالخمر بالماء فی الزجاج مشوب

یعنی خداوند رحیم از سحاب رحمت خویش سیراب نماید قبیله را که در زمین بطنان منزل گزیده اند و بر جوانان و پیران آن کرده افزونی و زیادتی بخشد هرچند ما با آن بعد مسافت که ما بین ماست دلم بهوای ایشان گرفتار و در اختلاط و آمیزش چون شرابی هستم که با آب ممزوج شده باشد مخفی نماند که ابن خلکان را در معنی بطنان لغزشی روی داده زیرا که در ترجمه ابن اعرابی این ابیات ایراد کرده و در آخر ترجمه در مقام ضبط لغات گوید بطنان جمع بطن است و بطن زمین پست و مغاک را گویند و در این باب بخطا رفته چه از بطنان در بیت معنی علمی آن مقصود است

ابن الاعرابی

۶۰۴

زیرا بصیغه جمع است مواضعی را یعنیها چنانکه یاقوت حموی کتاب معجم البلدان برتمامت آن مواضع تصریح کرده و پس از تعداد آن مواضع این دو بیت از ابن اعرابی سقی الله حیاه آیراد کرده جلال الدین سیوطی از صولی حکایت کند که گفت وقتی الواثق بالله عباسی با ندماء و خواص خود در مجلس انس نشسته مغنیان بسرودن اشعار طرب انگیز خاطرش مسرور و مبتهج داشتند یکی از مغنیان در غناء خود این بیت که از اشعار اخطل است انشاد نمود

وَشَادِنٍ مُرِيحٍ بِالْكَأْسِ نَادَمَنِي ... لَا بِالْحَضُورِ وَلَا فِيهَا بِسَوَّارِ

در کلمه اخیره از مصراع ثانی مابین حضار نزاع و تشاجر در پیوست بعضی بسوار خواندند و برخی بسآر گفتند واثق بفرمود این اختلاف را حکمی از اهل خبرت و بصیرت باید تا هرآنچه در اینباب گوید قولش متبع و کلامش برهانی قاطع باشد و جز ابن الاعرابی احدیرا در محاکمت این مسئله شایسته ندانم اتفاقا در آن ایام ابن الاعرابی در سر من رأی اقامت داشت کس نزد او فرستاده از صحت هریک از آن دو قول استفسار کردند گفت هردو وجه روایت شده و صحیح است زیرا که اگر بسوار خوانده شود مراد آن است که آن شارب عربده نکند و بر ندماء خود حمله نیاورد و هرگاه بسآر قرائت شود معنی چنین است که در قدح شراب بقیتی فرو نگذارد و صورت جواب واثق عرضه داشتند ده هزار درهم بر ابن الاعرابی مبذول داشت و توضیح عبارت ابن الاعرابی آن است که هرگاه بسوار خوانده شود ماخوذ است از سار الرجل الیک یعنی برجهید و حمله آورد و وصف آن سوار بر وزن شداد آید و سوار آنکس را گویند که از اثر شراب عربده فاید و بر حضار و ندماء خود حمله آورد بنابراین معنی بیت چنین است شاربی که از باده ناب همی مرا سود مند داشت مسامحت نمود مرا در حالتی که در بذل شراب بخل نمودی و پس از شرب او را عربده نبود و اگر بسآر قرائت شود ماخوذ است از قول اهل لغت که گویند اِذَا شَرِبْتَ فَآسِئْ یعنی گاه شرب مقداری از شراب در ظرف باقی گذار و وصف او را آسار گویند بغیر قیاس چه قیاس آن مُسْئِر است و بر این تقدیر معنی چنین باشد که آن شارب از ذمیمت مخجل پیراسته بود و از قدح شراب جرعه باقی نگذاشت و نیز سیوطی از احمد بن ابی عمران حکایت کند که گفت در مجلس ابو ایوب احمد بن محمد بن شجاع بودم که یکی از غلامان خود را خواست بمنزل ابن الاعرابی فرستاد و او را طلب نمود پس از لحظه غلام مراجعت کرد و گفت ابن الاعرابی گوید گروهی از اعراب در نزد من حاضرند چون از ایشان فراغت حاصل آید از آمدن مضایقت ننمایم غلام گفت من خود در مجلس ابن الاعرابی کسی را مشاهدت ننمودم جز آنکه در پیشروی خود کتب چندی نهاده مطالعت مینمود احمد بن عمران گوید زمانی نرفت که ابن الاعرابی داخل شد ابو ایوب مراسم تعظیم و تبجیل او بجای آورده پس از لوازم تشریفات گفت در جواب فرستاده ما مکشوف نموده بودی که جماعتی از اعراب در منزل من باشند و غلام مرا اعلام داد که ابن الاعرابی در مجلس خود نشسته در حالتی که مغرور بود و هیچکس نزد او مشاهدت ننمودم از پیغام تو و اخبار غلام زیاده در حیرت و شگفت باشم ابن الاعرابی با نشاد این ابیات لب گشود

لَنَا جُلَسَاءُ مَا نَمَلُّ حَدِيثَهُمْ ... أَلِبَّاءُ مَأْمُونُونَ غِيَّاً وَمَشْهَدَا

ابن الاعرابی

۶۰۵

يُفِيدُ وَنَنَا مِنْ عِلْمِهِمْ عِلْمَ مَا مَضَى ... وَعَقْلًا وَتَأْدِيبًا وَرَأْيًا مُسَدَّدًا

فَلَا فِتْنَةٌ تُخْشَى وَلَا سُوءُ عِشْرَةٍ ... وَلَا نَتَقَيْ مِنْهُمْ لِسَانًا وَلَا يَدًا

فَإِنْ قُلْتَ أَمْوَاتٌ فَمَا أَنْتَ كَاذِبٌ ... وَإِنْ قُلْتَ أَحْيَاءٌ فَلَسْتَ مُفَنِّدًا

حاصل معنی آنکه ما را جلساء و ندمایان چندیست که حدیث ایشان ما را از ضلالت و کلال بیاورد و کرد و بی باشند که بحلیهٔ عقل و زیور دانش آراسته و در غیاب و حضور ما را بر ایشان وثوق و اعتماد است از مصاحبت آنان بر اخبار گذشتگان آگه شویم و مساوی منشان ما را از ما نی سدید و خردی استوار نتیجه بخشد در مرافقت و معاشرت ایشان بر چار بالش امن و راحت غنوده ایم زیرا که از دست و زبانشان در امان و از فتنه و سوء معاشرت مصون و مأمون باشیم اگر کوئی در عداد مردگان معدودند در این قول طریق صدق و صواب پیموده و هرگاه ایشان را از زمره احیا شمایی ما را راه خطا و غلط نپیموده بر استی سخن گفته گویند ابن الاعرابی را اخلاق جمیله و خصال پسندیده بود در هر ماه از اجرت تعلیم هزار درهم بدو عاید شدی و تمامت آن در نفقه عیال و اقارب خویش مصروف داشتی ابو العباس ثعلب گوید روزی در مجلس وی شخصی در باره یکی از علما آغاز بد گوئی نمود ابن الاعرابی بدو گفت لَوْ لَمْ تَقُلْ فِينَا مَا قُلْتَ عِنْدَنَا لَا تَجْلِسْ إِلَيْنَا یعنی هرگاه از ما در مجلس دیگران نکوهش و بد گوئی نکنی عیب دیگران در محضر ما فاش نسازی مع الجمله در شهر شعبان از سال دویست و سی و یک و بقولی سی و سه من رای از ایجهان فانی انتقال نمود و قاضی احمد بن ابی دواد ایادی بر وی نماز گذارد و او را

مصنفات بدین شرح است

کتاب النوادر الانواء کتاب صفة البخل کتاب صفة الزرع کتاب النبات کتاب الخیل کتاب تاریخ القبائل کتاب معانی الشعر کتاب تفسیر الامثال کتاب الالفاظ کتاب نسب الخیل کتاب نوادر الزبیریین کتاب نوادر بنی نقیس کتاب الذباب و اعرابی بفتح همزه و سکون عین مهمله و فتح راء و بعد از الف باء موحده منسوب باعراب است ابو بکر محمد بن عزیز سجستانی در کتاب خود که غراب قرآن در آن تفسیر کرده گوید اعجم و اعجمی آنکس را گویند که در لسان او لکنت است اگرچه از عرب باشد و عجمی بر آنکس اطلاق کنند که بعجم منسوب است اگرچه فصیح باشد و لفظ اعرابی بر بدوی گفته شود اگرچه از عرب نباشد و عرب منسوب بعرب را گویند اگرچه بدوی نباشد از کلمات اوست مَا رَأَيْتُ قَوْمًا أَكْذَبَ بِاللُّغَةِ مِنْ قَوْمٍ يَزْعُمُونَ أَنَّ الْقُرْآنَ مَخْلُوقٌ یعنی قومی را دیدار نکرده ام که افتراء ایشان بلغت افزون باشد از آنجماعت که قرآن را مخلوق و محدث دانند در این عبارت چنین مکشوف افتد که ابن الاعرابی در کلام الله طریقهٔ اشاعره مسلوک داشته و آنرا قدیم و قائم بذات واجب تعالی داند از آنروی بر معتزله که کلام را مخلوق دانند تشنیع آورده که ایشان بلغت افترا زنند و چون تبیین و توضیح مقصود ابن الاعرابی بشناختن معنی کلام الله و تحقیق آنکه قدیم یا حادث است موقوف بود و لاجرم بر وجه ایجاز به تحقیق این دو امر بپردازیم بدانکه تمامت ارباب حل و اصحاب مذاهب متفقند بر اینکه باری تعالی و تقدس متکلم است

ولی در معنی کلام الله و حدوث و قدم آن اختلاف کرده اند و منشاء اختلاف دو قیاس متعارض است که هر یک را نتیجه
برخلاف دیگری از آن دو و این است کلامه تعالی صفته له وکل ما هو صفته له فهو قدیم فکلامه تعالی قدیم
قیاس دویم کلام مؤلف من اجزاء مترتبه متعاقبه فی الوجود فکل ما هو کذلک فهو حادث
فکلامه تعالی حادث و چون حقیقت نقیضین از روی بداهت و حکم عقل ممتنع است ناچار هر منکس یکی از این دو قیاس
احتجاج جوید باستی بر بعضی از مقدمات قیاس دیگری قدح آورد پس حنابله قیاس اول را صحیح دانسته کبری قیاس ثانی را منع نموده و گویند
اصوات حروف با توالی ایشان و تقدیم بعضی بر بعضی با آنکه حرف ثانی از هر کلمه مسبوق است بحرفی قائم اند بذات باریتعالی و قدیمند و کلام الله را عبارت از اصوات
و حروف دانند و در جهالت و نادانی ایشان همین کفایت بود که فرق از آنقوم جلد و غلاف مصحف و برخی از جسم که حروف قرآن بآنها مکتوب گردیده قدیم دانند و گرنه چون خانه مگر
کلام را عبارت از اصوات و حروف نیست و لی با آنکه حادث است آنرا قائم بذات و اجب دانند زیرا قیام حوادث را بذات باریتعالی
تجویز کنند و ایشان قیاس ثانی صحیح دانسته در کبری قیاس اول قدح آورند و معتزله چون کرامیه قیاس ثانی صحیح دانسته و
بر صغرای قیاس اول قدح آورده اند گویند کلام الله تعالی عبارتست از اصوات و حروف چنانکه حنابله و کرامیه گویند لیکن آنرا قائم بذات واجب تعالی نه سته مخلوق الله
گویند که گوئه تعالی متکلما عبارتست از آنکه ایجاد حروف و اصوات نماید در اجسام چنانکه بقدرت کامله ایجاد کلام در درخت کرد و حضرت موسی شنید و در آسمان ایجاد کلام که
استماع نمود و حق را کلیم گردانید و این لامحاله حادث است اگرچه قدرت بر ایجاد آن عین ذات و قدیم است و اشاعره گویند کلام
بر دو قسم است لفظی که عبارتست از حروف و اصوات مسموعه و نفسی که معنی است قائم بنفس متکلم که مدلول کلام لفظی است
چنانکه اخطل گوید ان الکلام لفی الفواد وانما جعل اللسان علی الفواد دلیلا گوینده متکلم آن کسی است که کلام الله
بدو قائم است نه آنکه موجد و خالق کلام است چه اهل لغت تصریح کرده اند که المتکلم من قام به الکلام لا من
اوجد الکلام پس کلامی که قائم بذات باریتعالی است جایز نیست عبارت از حروف و اصوات مسموعه باشد
زیرا که حروف و اصوات مسموعه حادثند و قیام حوادث بذات باریتعالی ممتنع است پس گوئه تعالی متکلما عبارتست
از اتصاف او بمعنی ازلی قائم بذات که آن معنی مدلول حروف و اصوات مسموعه است و این معنی را کلام نفسی خوانند
باعتبار آنکه آن معنی بذات باریتعالی قائم است و اصلا متغیر نگردد با تجدد از آن دو قیاس مذکور قیاس اول صحیح و صغری ثانی را منع کنند معتزله و سایر فرق مسلمین بر اشاعره در این قول بی انکار آورده گویند هر عاقل از لفظ
کلام جز حروف و اصوات مسموعه نفهمد و آنچه را که اشاعره کلام نفسی دانند غیر معقول است زیرا که کلام یا
خبر است یا انشاء هرگاه از متکلم خبری صادر شود در آن سه چیز است یکی عبارات صادره از متکلم دویم علم متکلم بثبوت
نسبت خبریه و انتفاء آن سوم ثبوت آن نسبت در واقع و نفس الامر و انتفاء آن قسم دویم و سیم بالاتفاق از حیز کلام
خارجند پس مکشوف گردد که کلام خبری عبارات صادره از متکلم و اگر از متکلم کلام انشائی مانند امر و نهی صادر شود در آن دو چیز است نخست عبارات صادره از متکلم
دویم اراده و کراهت نفس متکلم و متعلقند بمامور به و منهی عنه اراده و کراهت بالاتفاق کلام نگویند پس کلام انشائی نیز همان عبارات صادره از متکلم است
مع آنچه گوینده اینگونه از کلام که اشاعره ادعا کنند نه خود تعقل آنرا کرده و نه دیگران فهم آن نموده اند با وصف آن
چگونه آنرا برای واجب تعالی اثبات توان کرد و نیز علامه حلی که از ائمه علماء امامیه است در کتاب نهج الحق

پس از اقامت برهان سمعی و عقلی بر حدوث کلام الله گوید در این مسئله اشاعره با عقلا طریق مخالفت پیموده کلام الله را قدیم دانند و گویند کلام الله صفتی است قائم بذات واجب و از ازل با واجب تعالی بوده و اثبات اینگونه کلام برای واجب تعالی ناشی از جهل و سفاهت است چه هرگاه یکی از ما در سرائی منفرد نشسته تکلم آغاز کند و گوید ایها الم برخیزای غانم بزن ای سعید الکل کن هر آینه او را عقلا از زمره جهال دانسته و در عداد سفها در شمار آند آیا چگونه امثال این افعال که بر سفاهت و جهالت دلالت کند بباری تعالی نسبت توان داد و چگونه صحیح است در ازل خداوند عزاسمه یا ایها الناس اعبدوا ربکم و یا ایها الذین آمنوا اقیموا الصلوة و لا تاکلوا اموالکم و لا تقتلوا اولادکم و اعفوا و اصفحوا بفرماید در حالتیکه در حال تکلم باین خطابات مخاطبی موجود و مواجه نباشد و نیز بنا بر قول ایشان در اخبار خدا تعالی کذب لازم آید زیرا در مقام اخبار خبر داده انا ارسلنا نوحا و انا اوحینا الی ابراهیم و اهلکنا القرون و ضربنا لکم الامثال با انکه تمامت این آیات اخبار از گذشته است و اخبار از نوع انچه در ماضی واقع نشده محض کذب و خلاف واقع است بهر تقدیر هریک از معتزله و اشاعره بر مدعای خود احتجاجات و براهین اقامت نموده و بر یکدیگر رد و ردو تشنیعات آورده اند و ما از خوف اطناب از ذکر آنها اعراض کرده

اطلاع آنها را بمطالعت کتب کلامیه حواله دهیم

ابوالحسین بن غسان طبیب

در زمره فضلای اطبا معدود و در مرتبه دانشمندان این طبقه محسوب است صاحب تاریخ الحکما که در ضبط احوال افاضل و اعلام مورخی معتمد و عالمی موثق است در ذکر حالات او عبارتی آورده که مفادش بر این شرح است گوید که ابوالحسین در علوم اوایل و فنون فلسفه و مطالب یونانیین عموماً احاطت یافت و لی خصوصاً در علم طب چنان ممتاز و متفرد گردید که عدیل و نظیر نداشت و در خدمت سلاطین آل بویه رتبتی خاص و مرتبتی مخصوص یافت خاصه در نزد عضد الدوله فناخسرو که از بدایت عمر با وی ملازمت داشت معززاً و مکرماً بسر برد از وفور خلوص و حسن عقیدت باشان طبابت مدرجه مناسبت و مقام امانت اعتلا جست و بدانجه در نزد امرای وی احترام و عزتی فوق العاده و قدر و شانی بیش از اندازه داشت و آن پادشاه را در محل حفظ صحت و مورد معالجت معتمد و موثق بود نقل است در هنگامی که عضد الدوله بجهة رزم پسر عم خود عزالدوله بختیار از فارس بعراق عرب لشکر کشید و عزالدوله را مقتول ساخت ابوالحسین طبیب در آن سفر نیز بنا بر رسم دیرین و عادت مستمره بسعادت التزام فایز بود و چون رایات عزالدوله را سرنگون و آیات عضد الدوله را باظفر مقرون دید این دو شعر که شعر بر هلاکت عزالدوله است انشا کرد

یومن المالک ادای الملک ویحفظها السید المحنک

فلضد الدولة الفضل لها فقد ضیعت بین تشش ویک

یعنی رای صواب نمای پادشاه همین ممالک روی زمین سیاست کند و آن بزرگوار خردمند آنها را از فتنه

ابوالحسین بن غشام

۸۰۰

و آشوب نخهبان شود پس ای خسرو نیکبخت عنان عزیمت بجانب فتح بلاد منعطف کن که مملکتها در میان شش و پنج تباه شدند و چون عزالدوله در بازی نرد زیاد مولع بوده است بدان مضمون بروی تعریض کرده است حاصل آنکه اصرار در قمار خرابی کار دهد و تباهی روزگار آورد و این دو شعر و نیز از اشعار ابن طبیب است که در همان وقعه گفته است

أقام على الأهواز سبعين ليلة ... يدبر أمر الملك حتى تذمرا

يدبر أمرا كان أول رأيه ... وأوسطه البلوى وآخره مرا

یعنی بهوای استقلال و سلطنت در ساحت اهواز هفتاد شب اقامت داشت و بهمی در امر کشتی ستانی و جهانبانی تدبیر میکرد و در آن اندیشه بسر برد تا مدت عمرش بسر آمد غافل از اینکه انجام امر را کرانه که اولش کوری و وسطش بلوی و آخرش خجالت و آلودگی است پوشیده نماند که محض توضیح معانی آن اشعار از ذکر و بیان اینچند کلمه گریزی نباشد آورده آمد که عضدالدوله همواره منتظر فرصت بود که عزالدوله را از میان بردارد و بملاحظه اینکه پدرش رکن الدوله طرف برادر را منظور میداشت و لحظ از حمایت و اعانت وی فروگذاشت نمی نمود ناچار تهاون میکرد تا رکن الدوله وفات نمود و چون امر سلطنت مستقلا بعضدالدوله مستقر گشت عزالدوله از اطاعت وی سر باز زد و لشکر باهواز کشید و قریب هفتاد شب در آنجا بروز آورد و گمانش عضدالدوله را گرفته مقید نمود عضدالدوله را از نشیدن اینخبر آتش خشم شعله ور گردید و با لشکری زیاد روی بعراق عرب نهاد عزالدوله تاب مقاومت نیاورده و در هزیمت شد و از راه واسط ببغداد رفت و از آنجا با لشکر خویش بسمت موصل منهزمت کرد عضدالدوله او را تعاقب نموده بعضی از لشکریان وی را دستگیر کرده مقتول نمود و آن طبیب در آنشهر تا آنزمان که عضدالدوله شربت هلاک در کشید محققا در بساط حیات متمکن بوده و مرا او اخر مائه چهارم از هجرت وفات یافته است

ابوسعید فضل الله بن ابی الخیر

در عصر خویش بفنون فضایل و انواع علوم ممتاز و آراسته و در زمره ارباب حال بزهد و تقوی مستثنی بود گرامی پدرش ابوالخیر در علم صیدنه که معرفت نباتات احاطتی تمام داشت و در شهر غزنین که موطن مالوفش بود بآن حرفه معیشت میکرد و همواره با رکان دولت محمودی انیس و گاهی در بزم قرب سلطان جلیس گشتی در آن اوان سعادت اقتران از اقبال بوجود آن فرزند ارجمند مستبشر و مفتخر گشت و آن فرزند را در دامان و کنارش پرورید تا عقله رشد بپوشید پس شور علم در سر و سودای عشق در دلش افتاده بتحصیل فنون کمالات و اقسام علوم کمر بست و در طریق فضایل صوری و معنوی قدم نهاد و در علم تفسیر و احادیث رتبتی یافت که ویرا بدیل و عدیلی نبود و در فن فقاهت منزلتی گرفت که نظیر و شبیهی نداشت در جمیع فنون چنان علامه دهر شد که خداوندان هر فن ویرا از اساتید آن فن دانسته و در اقسام علوم چنان نادره عصر گردید که دانایان هر علم ویرا از اساطین آن علم شمرده و چون بفنون فضایل آراسته گشت و از کل علوم بهره کرد از طریق شریعت بشاهراه طریقت قدم نهاد و از آن صراط مستقیم بسر منزل حقیقه رخت بربست بذوق محبت طعم هر لذت فراموش کرد و از شوق آشنا رمیده از خویش بیگانه گردید از هر راه جویای دولت وصل بود و از هر جاده مشهود حقیقت واصل خواست گوینده

ابوسعید ابوالخیر

۹ ۶

ابوالخیر را سرائی منیع و کاخی عالی بود در صحن و حجره و سقف و دیوار آن کاخ صورت سلطان محمود و اعیان و ارکانش نقش کرده بود و همی خواست تا بدان وسیله قلوب ایشان بمحبت وی نقش پذیرد و هیبت و دبدبتش در دل ایشان جای گیرد روزی ابوسعید پدر را گفت که مرا خانه در کار است ابوالخیر فرا خور گفت برای وی خانه بخرید و هم از سرای خود بدانجا منزل کرد بعد از چندی با شتیاق دیدن پسر بدان سرای در آمد ناگاه چشمش بنقوشی افتاد که یکسره از هوش برفت چو هر سمت نظر کرد کلمهٔ لا اله الا الله دید و بهر سو التفات کرد یا هو یا من لیس الا هو بنظر در آمد پس از روی حیرت و تعجب بدو گفت مگر آرایش دیگر مذاقی که این سرای را از نگارش این کلمات نگاره داده گفت کدام زیب و زیور در مقابل و نظر خوشتر از نام دوست باشد تو در خانهٔ خویش صورت سلطان محمود و چاکرانش نقش کرده که وقتی بدان وسیله شرط دوستی بجای آرند من نیز در این سرای محقر این کلمات عظیم نوشتم تا نام خدای معبود در دلم نقش گیرد و هم روزی بحالت من التفاتی کنند و پدر از کرده دار آن پسر در عرق و از کرده پشیمان شد در آن روز همه نقشها که در سرای خود کرده بود محو کرد و دل بر تربیت و کار شیخ نهاد پس برحسب اقتضای جبلت و اصرار پدر محض کسب معالی و اکتساب معارف مسافرت اختیار کرده بمرو رفت و پنجسال در نزد عبدالله حصیری و قفال فقیه باستفادت بلذ زایید و چون از مطالعت و مباحثت فارغ گشتی بعبادت مشغول میشد و چون در آن مقام نخل امیدش چنانچه خواستی ثمر نرسید کمالات صوری در صفای وجود اثری ندید لاجرم بسرخس بازگشت و در نزد ابوعلی فقیه بتحصیل تفسیر و فقه رغبت کرده لیلاً و نهاراً مشغول بود روزی بر تل خاکستری بگذشت که لقمان مجذوب بر آن تل نشسته چون ازو دیرا بدید نزدیک خود خواند گوید دیدم که پوستین خود بسط کرده و همی پاره پاره میدوخت اندکی در نزدوی ایستادم پس بمن نگاهی کرد و گفت یا ابا سعید ترا خرمن خود چنی سوختم و با این رقعه بر پوستین دوختم آنگاه برپای خواسته دستم گرفت باو همراه شدم تا بکانی رسیدیم که خانقاه پیر دلیل ابوالفضل در آنجا بود لقمان بدان پیر بانگ زد که هان از خانقاه قدمی پرون گذار چون برآمد گفت این جوانرا نگاهدار که از شماست این بگفت و مرا بدو سپرد و برفت پیر ابوالفضل دستم گرفت و بخانقاه برد و مرا نزدیک خود بنشاند و کتابی بدست گرفت و نظر همی کرد چنانکه عادت اهل فضل است برآن شدم که دانم در آن کتاب چیست بصفای باطن دریافت و گفت پیغمبران که مبعوث برسالت گشتند بجز این کلمهٔ الله لا سواه تا مرد را تجردی حاصل نگردد از کتب بهره نبرد و بحق واصل نشود شیخ گوید چون این مقال از پیر شنیدم مرا حالتی دست داد شب را تخفیم علی الصباح برسم معهود و عادت مستمره بدرس ابوعلی فقیه حاضر گشتم چون بنشستم و تلامیذ ابوعلی نیز حاضر شدند ابتدا این آیه برخواند قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ چون این آیه را شنیدم حالم دگرگون شد ابوعلی در من نگاهی کرد حالتم نوعی دیگر دید بعد از فراغ درس تلامیذ کار و روزگارم پرسید گفتم دوش بخانقاه پیر ابوالفضل بودم گفت برخیز و بدانجا شو که ترا در اینجا چیزی نیست در آن مقام که ترا مقامات حاصل آید برخواسته ببرد پیر رفتم چون مرا بدید این شعر برخواند حیران شده ام مذاقی پس و پیش ان کم نکنی تو این سر رشته خویش گفتم اکنون پیر را منتظر فرمانم گفت بخانقاه در آ و بنشین و این آیه را که شنیدی

ابوسعید ابی الخیر

فراموش کن و یکچند در خانقاه متفکر باش شیخ گوید مدتی در خانقاه پیر ابوالفضل بودم و هرچه میسر بودی اطاعت مینمودم
تا روزی بزد من آمد گفت اکنون مقام یقین بر تو حاصل کردید و گفت باید بمیهنه روی و خلوتی طلب کنی پس برحسب فرمود
بمیهنه باز آمدم و در کنجی هفت سال نشستم پنبه در گوش نهاده بعبادت مشغول گشتم هرگاه خوابی یا غفلتی بر من طاری گشت
کالبد سیاهی باحربه آتش از پیش محراب پدید آمده بانگ بر من زدی و گفتی قل الله گویند در مدت این زوایه
غیر از پیراهن پشمی نداشت در ایام جذبه هر وقت بدریدی پاره بر پاره بدوختی و همواره روزه داشتی و شب
بیک کرده چون روزه گشادی شب و روز نخفتی الا قلیل و پیوسته باطهارت بودی ابو الخیر گوید که من او را در سرای
مقید کردمی و منتظر مینبودم تا آنکه بخوابد چون سر خویش بر زمین نهاد گمان میکردم که او را خواب در ربوده
آنگاه بخفتم وقتی در نیمه شب بیدار گشتم ابوسعید را در مکان خویش ندیدم برخواستم و طلب کردم در خانه نبود
چون صبح شد او را برسم معهود بر جای خود دیدم شب دیگر بیدار نشستم و گوش فرا داشتم نیمه شب زنجیر از خود برداشت
بیرون آمد و از خانه بیرون شد من بر اثرش رفتم بر باطی کهن برسید در آنجا مسجدی بود در فسحه از گرد بدرون
مسجد رفت چوبی در پس در نهاد من از روزن نگاه میکردم در گوشه آن مسجد تا صبح بعبادت مشغول بود چون
چنین دیدم بخانه مراجعت کردم بخفتم صبح بر عادت سابق در منزل بود چون چند شب مواظبت کردم چنان میگذرد
که هر شب کردی چون دیدم که از قید او مفری متعذر است قید را از وی برداشتم و بحالت خویش گذاشتم گویند
در آن ایام اکراد را مشکلی روی داد شهر سرخس را وجه بهمت ساخته زمین در تحت اقدامش لرزیده شد بسی
بحضور پیر شتافتی یکی از مریدان شیخ آن معنی را دریافته از آن راز پرده برداشت آن سر مکتوم را علانیه بشیخ
باز گفت و پیرا ناخوش آمده از مرید بر نجید دید کانش را بیتر تفرین ناچار کرد و هم در آن ایام پیر ابوالفضل ابوسعید را
از میهنه بخواست و نزد ابو عبدالرحمن سلمی فرستاد و یکچند در نزد او بماند مراتب تسلیم و مقامات رضا را بجای رسانید
که مورد الطاف پیر شد خرقه خود را بوی ارزانی داشت بر تن بپوشید بحضور شیخ مستعد گشت پس او را رخصت انصراف
بخشید نزد پیر ابوالفضل آمده برحسب فرموده بمیهنه معاودت نمود باز جذبه شوق حالت او را دگرگون کرده رویه
بصحراها نهاد و هفت سال در بیابانها جز گیاه صحرا نخورد و همنشینی غیر از سباع و حیوانات نداشت و چنان محو جلال و جمال
دار خود بیخود بود که سرما و گرما در او اثری نکرد روزی بادی سرد وزیدن گرفت و از شدت سرما بدن شیخ در
لرزه و ارتعاد افتاد بجدی که توانست تاب بیاورد لاجرم روی بپای نهاده بقریه دار دشد در آنجا مرد پیری
دید که آتشی افروخته و طعامی ترتیب داده است شیخ بروی سلام گفت بعد از ادای سلام شیخ بایشان گفت
ناخوانده مهمانی بدین سرای در آمده چه شود او را باطعام و اکرام نوازش کنید پس در نزد ایشان بماند و با ایشان
طعام بخورد و بپاسود و بخواب رفت در عالم واقعه پیری را دید بادی در میان او و دار خلق کناره کردن
کافی شده اینک در طریق مخالطت قدم نه و مایه استراحت طلب کن میان مردم رو تا از تو آسایشی بدیگران رسد
پس بیدار شده برحسب اشارت مرشد بمیهنه باز آمد ابواب معاودت و مخالطت بر مردم بگشود خلقی زیاد در و آمده

ابوسعید ابی الخیر

ارادت و طاعتش را کمر بستند و از میان انفاس قدسیه او گروهی از اهل ملاهی و مناهی از معاصی دست کشیده و در دایره طاعت پاینهاده در اندک زمان بمقامات عالیه ارتقا جستند و تدریس علوم ظاهر را بساط بگسترده و قومی در خدمتش استفاده مینمودند تا آنکه ثانیاً باشارت پیر ابوالفضل بساط علم ظاهر در نوردید بهوای شیخ ابوالعباس بآمل رفت و مدت یکسال در خانقاه شیخ مقیم گشت و هر روزش بلطفی مخصوص و محبتی بی نهایت مینواخت و هیچگاه در حقش امر و نهی نمیفرمود گویند شیخ ابوالعباس وقتی فصد کرده ناگاه عرق مفصود گشوده شد و ساعدش بلوث خون آلوده گشت محض تطهیر از صومعه بیرون شد ابوسعید را طلب کرد بفرمود تا ابریقی حاضر نموده شیخ را در غسل و طهارت معاونت کرد و چون جامه شیخ نیز آلوده بود از تن بیرون کرده جامه ابوسعید بپوشید پس ابوسعید آهسته برزده جامهای شیخ از قذارت خون پاک کرده و خشک نموده در نوردیده نزد شیخ نهاد شیخ فرمود آنچه در تن من است من لایق ترم و آنچه ترا زیب بدن گردیده تو شایسته تراست پس ابوسعید با جامه شیخ که در تن داشت بزاویه خود رفت بامداد که مریدان برخواستند جامه دیرا در تن ابوسعید و جامه او را در بر شیخ دیدند زیاده در تعجب شدند شیخ بصفای باطن از طویت ایشان مطلع شده حاضرانرا گفت دولت وقت نصیب این جوان مهنه کی بود مبارکش باد ابوسعید گوید چون بچگال در نزد ابوالعباس بماندم روزی بمن گفت اکنون بمهنه رو که از پس میاید نوبت ارشاد بر درب سرای تو زنند پس برحسب اشارت بدانجا شده و آنچه فرموده بود بیاد داشت و هم از آنجا به نیشابور بشاگرد شغال وقتی در آن شهر میگذشت بکانی رسید پرسید این مکان را نام چیست گفتند درب دوست گفت از درب دوست نتوان گذشت در همان مکان فرود آمد و جایگاه ساخت تا آخر عمر در آنجا بماند نقل شده است از مشایخ ماوراء النهر پیری در مرو بود نام وی محمد حبیبی و هیچگاه ابوسعید را ندیده وقتی خواجه ابوبکر خطیب که از ائمه مرو بود در مدرس قفال شیخ را دیده بود بجهت شغلی قصد نیشابور کرد محمد حبیبی نزد وی آمد و گفت مرا سئوالی است خواهم از شیخ بپرسی ولی بداند که آن مسئله از جانب من بوی رسیده است چون بوی رسی ازاو بپرس که آیا آثار را محوی بود یعنی آثار طبیعت بالکلیه زائل گردد گفت پیم دارم از خاطرم محو شود و بنوشت و بوی داد خواجه ابوبکر خطیب گفت چون به نیشابور رسیدم در رباطی فرود آمدم در آن اثنا دو کس بدانجا در آمدند و فریاد کردند امام ابوبکر خطیبی که در کاروان مرو بوده کدام است من خود آواز داده ایشانرا بجانب خود خواندم گفتند شیخ ابوسعید سلامت میرساند و میگوید در نزد ما منزل کن نمی از آن سلام و پیام حالتی عظیم بر من رخ نمود و یقین کردم از احوال من کسی او را خبر داده حالی در کرایه شدم و چون بیرون آمدم آن دو تن را دیدم عود و کلاب در دست گرفته بپای ایستاده اند گفتند دیده شیخ بانتظار بر در است در صحبت ایشان بحضور شیخ شتافتم و چون مرا دید گفت

اَهلاً لِسَعدیٰ وَالرَّسُولُ وَجَدنا وَجهُ الرَّسُولِ یُجِبُّ وَجهَ المُرسَلِ

آنگاه گفت تو خود هرگاه رسالت آن پیر را خوار میداری نبرد یک بار زیاده عزیز است از آن زمان که بیرون آمده همی منزل میبرویم اینک بازگو آن پیر چه گفته است از هیبت شیخ سئوال از خاطرم رفته کاغذ را بیرون آوردم

ابوسعید ابوالخیر

۱۲

بدو دادم گفت اگر جوابرا اکنون بگویم بر تو لازم است که بازگردی انجام کار را بده در وقت رفتن جواب بستان گوید همه شب در نزد شیخ بضیافت بودم چون خیال رفتن پدید گشت جواب آن سؤال طلبیدم گفت آن پیرا گوی لا تبقی ولا تذر عین نیماند اثر از کجا میماند سر در پیش افکندم و گفتم مفهوم نشد گفت به بیان دانشمندان مطلب در نیاید این دو بیت یاد گیر و باو بگوی

جسم همه اشک گشت چشم بگریست — در عشق تو بی جسم همی باید زیست
از من اثری نماند این عشق از چیست — چون من همه معشوق شدم عاشق کیست

گفتم شیخ نظر باید تا در جائی ثبت کنند حسن مؤدب را فرمود آن دو بیت بنوشت چون بر و آمدم همان لحظه پیر مجد چیستی یاد قصه را اجمالا بوی گفتم و آن بیتها بر خواندم چون بشنید نعره بزد و بیفتاد و از مجلس بیرونش بردند و هفتم روز در خاک رفت شیخ را پرسیدند از معنی این خبر که تفکر ساعة خیر من عبادة سنة شیخ گفت اندیشه یکساعت در نیستی خود بهتر است از عبادت یکساله در اندیشه هستی خود بعد از آن گفت

تا روی ترا بدیدم ای شمع طراز — نه کار کنم نه روزه گیرم نه نماز
چون با تو بوم مجاز من جمله نماز — چون بی تو بوم نماز من جمله مجاز

روزی یکی از تلامیذ شیخ گفت فلان بر روی آب رود گفت سهل است و زغ نیز رود گفتند فلان صوفی در هوا پرد گفت مگس نیز پرد گفتند فلان عارف در یکلحظه از شهری بشهری رود گفت کمالی نباشد شیطان در یکدم از مشرق تا مغرب سیر کند اینچنین مردان حق کروهی باشند که با خلق مخالطت کنند و معاملت نمایند و زن خواهند و فرزند آورند و یک لحظه از خدا یتعالی غافل نباشند شیخ را پرسیدند که تصوف چیست گفت هوای نفسانی که در سر داری نهی و حقوق الهی که بر ذمه داری بدهی و هر کروه که بر تو آید از او بخهی و هم شیخ گفته ما بین خالق و مخلوق عرش و کرسی نتواند حجاب شد بلکه بپندار و خود بینی که حاجب و حایل میشود از میان برگیر تا با خدای نزدیک شوی و هم شیخ قدس سره در تفسیر کریمه و لذکر الله اکبر فرموده بایستی خدایرا چنان یاد کنند که خداوند کارزا هر آینه ذکر خداوند بزرگتر است فرموده است که جوانی نزد پیری شد گفت مرا سخنی گوی گفت هر چه غیر حق است شایسته انکار نیست و هر چه حق است بسخن در نیاید ان الله تعالی اجل من ان یوصف بوصف او بذکر بلکه مردی مدت دراز نزد شیخ ابوسعید بود خواست تا جانب بغداد روانه شود گفت چون بغداد روی و ترا پرسند در خراسان چه دیدی و چه فایده بردی سؤال ایشانرا چگونه جواب دهی گفت هر چه فرمائی همان کنم گفت هرگاه جویا شوند این ابیات تازیرا انشاد کن

قالوا اخراسان اخرجت شیئا — لیس له فی جمالها ثان
فقلت لا تنکروا محاسنه — فمطلع الشمس من خراسانا

و هر کس زبان عربی نداند این رباعی پارسی بر خواند

ابوسعید ابوالخیر

۱۳ ه

سبزی دمبشت و نوبهار از تو برند　　آنی که بجلد یاد کار از تو برند
هم جنیان نقش و نگار از تو برند　　ایران همه فال روزگار از تو زند

نوشته اند که شیخ را ریاضت تا چهل سالگی بوده بعد از آن زن گرفت و فرزندان پیدا کرد و در روزگار خویش مرجعیتی بی نهایت داشت و جمیع طوایف را باوی مراوده و اتحاد بود و از سلاطین عصر تحف و هدایا نزدش می آمد و فضلا و حکمای زمانرا بروی وثوقی تام بود مصنفات و مولفات خود را نزد وی میفرستادند و هرگونه تصرفی که میخواست و مطبوع خاطر فضلا میگردید گویند خواجه ابوسعید را با شیخ الرئیس مباحثی اتفاق افتاد و خواجه نظر باینکه در زمره اصحاب کشف و اشراقیین بر شیخ که از زمره اهل استدلال و مشائیین است انکار آورده گفت مدار براهین شما در رد و قبول مطالب بر شکل اول از اشکال اربعه است و آن شکل خود مستلزم دور باشد زیرا که علم بنتیجه موقوف است بکلیه کبری بدون علم بنتیجه تمام نخواهد شد مثلا اگر کسی خواهد از راه استدلال عالم شود باینکه انسان جسم است برهانی بدینصورت تالیف کند که انسان حیوان است و هر حیوان جسم است پس هر انسان جسم است در این استدلال علم بنتیجه بالضروره موقوف بکلیه کبری است و تا بر جسمانیت انسان که خود نوعی از حیوان است مطلع نباشیم نتوانیم حکم نمود باینکه هر حیوان جسم است و این خود دور مصرح است شیخ در جواب گفت آری چنین است که گفتی تا کسی از جسمانیت انسان نخبره باشد نتواند بر سبیل کلیت بگوید که هر حیوان جسم است و لکن فرق است میان علم اجمالی و تفصیلی علمیکه در نتیجه مطلوب است و موقوف بر علم بکلیه کبری است علم تفصیلی است و علمی که در کلیه کبری بکار است و موقوف بدخول اصغر در تحت اکبر توقف دارد علم اجمالی است و این دو غیر یکدیگرند پس در برهانی که تو خود تالیف نموده ضد وسط مکرر نشده پس خواجه ابوسعید کاسه برداشت بهوا انداخت و ماهین هوا معلق بایستاد آنگاه روی بشیخ کرده گفت شما در علم طبیعی گوئید اجسام بالطبع مایل مرکزند چگونه است این کاسه که خود از ثقال میباشد فرود نیاید و بمرکز میل نجوید گفت ما این مقدمه را در صورتی گوئیم که مانعی از میل نباشد اینک توجه حضرت مانع از میل اوست و چون شیخ الرئیس از نزد او بیرون شد مریدان حال شیخ را از وی پرسیدند گفت هرجا که من بادیه کمان و چراغ فروزان رفتم آن کور عصا کوبان خویشتن بر اثر ما همی آمده اند که ابوسعید را چون زمان لقای دوست نزدیک شد و دانست وقت آن است که رخت از دار فانی بسرای باقی کشد مریدان و خاصان خود گفت اینک آثار مرگ در من ظاهر است چهار چیز را بودیعه در نزد شما میگذارم رفت و رو ششوی کفنگوئی و جستجوی پس از آن صاعتی سر در پیش انداخت و بگریست آن جمع نیز گریستند و بر استری نشست در خانقاه میهنه رفت و وداع میکرد این دو شعر را میخواند

خوشتر از زندگانی از این چه بود کار　　دوست برد و دست رفته یار بریاد
آن همه اندوه بود و این همه شادی　　این همه گفتار بود و نیمه کردار

ابن برهان نحوی

۱۵ ع

وهم در آن ایام رنجور گشته در شب جمعه چهارم شهر شعبان چهارصد و چهل هجری وفات کرد در آنوقت از عمرش هزار ماه گذشته بود و در نیشابور مدفون گردید در بعضی کتب نوشته اند که در ایام وفات در مهینه بوده وهم در آنجا وفات نمود و بعضی از اشعار وی که دلیلی باهر بر فضایل و مقامات اوست در این کتاب ثبت میکردد

وله فی الرباعیات

برداارم دل گر از جهان فرمانی | برهم زنم ار سود و زیان فرمانی | بنشینم اگر بر سر آتش گوئی | برخیزم اگر از سر جان فرمانی

وله

نازاولی را که تو جانش باشی | معشوقه پسند او نهانش باشی
زان میترسم که از دل آزاری تو | دل خون شود و تو در میانش باشی

وله

آنی تو که حال دل نالان دانی | احوال شکسته بالان دانی | گر خوانمت از سینه سوزان شرحی | ور دم نزنم زبان لالان دانی

وله ایضاً

راه تو بهر قدم که پویند خوش است | وصل تو بهر سبب که جویند خوش است
روی تو بهر دیده که بینند نکوست | نام تو بهر زبان که گویند خوش است

وله

غازی بره شهادت اندر پی دوست | غافل که شهید عشق فاضل تر ازاوست | در روز قیامت این بدان کی ماند | کاین کشته دشمن است و آن کشته دوست

وله

فردا که زوال شمس جنبش خواهد بود | قدر تو بقدر معرفت خواهد بود
در حسن صفت کوش که در روز جزا | حشر تو بصورت صفت خواهد بود

وله ایضاً

دل جز ره عشق تو نپوید هرگز | جز محنت و درد تو نجوید هرگز | صحرای دلم عشق تو سوستان کرد | تا مهر کسی در آن نروید هرگز

وله

سیمابی شد هوا و انگاری داشت | ای دوست بیا و کبر از سر بگذاشت
گر میل وفاداری اینک دل و جان | ور عزم جفا داری اینک سر و پشت

ابن برهان عبدالواحد بن علی

نامش عبدالواحد است و کنیتش ابوالقاسم پسر علی بن عمر بن اسحق بن ابراهیم بن برهان نژاد وی بقبیله بنی اسد در قریه عکبرا وطن داشت از فنون علم در صناعت نحو استاد بود در عداد کبراء متکلمین و عظماء امورخین نیز بشمار میرفت در احاطت دقائق فن اعراب و معرفت براهین اصول عقاید و روایت ملاحم ایام عرب

ابن برهان نحوی

۶۱۸

از شیخه عهد محسوب میشد روزگار تلمذ در مدرس عبد السلام بصری و ابو المحسن یحیی سپری برد و هم از محضر ابن بطه و دیگر مشاهیر محدثین و اکابر اخباریین استفید کشت در بدایت حال بصناعت ستاره شماری و اختر شناسی اشتغال داشت و در وظایف تکلیف تابع طریقت احمد حنبل بود ولی پس از زمانی شغل تنجیم بعلم اعراب تبدیل کرد و از تقلید ابن حنبل بمذهب ابو حنیفه تحویل جست جلال الدین سیوطی در بغیه کوید کان اوّل امره منجّما فصار نحویا و کان حنبلیّا فصار حنفیا عز الدین بن اثیر در کامل کوید ابن برهان در اصول عقاید بر آیین معتزله میرفت و کفار در نار مخلد میدانست در صفت محاورت و معاشرت وی کفته اند که در مجالس افادت خلقی خشن داشت و زبانی بدی شاکرد را در اثناء مباحثت همی میرنجانید و بشراشت خوی و وقاحت وجه خاطر جمله همی میخست و در محافل معاشرت با اولاد غنیا و ادی صناعت و کبریا میپرد و با غربیان و زیردستان شیوه تواضع و خضوع میکرفت و طریقت ارباب فقر و اصحاب سلوک دوست میداشت و از انیرو بر شرایط صفت مروت و مراسم رعایت حشمت و آداب حراست شان و عادات حفظ مقام اصلا عنایت نمیفرمود بل بر اسلوب قلندران بیباک و ژنده پوشان بی مبالات با سر برهنه می کشت و از آن نمی پوشید جلال الدین سیوطی کوید اکر نه مردم رعایت تقوی و زهد ابن برهان مینمودند هر آینه او را بسبب آن هیئات ناملائم و زی غیر مناسب سنکسار میکردند کویند رسم وی چندان بود که همه روزه اولاد رؤسا و اعیان کبرا از منازل پوتات و خداوندان انساب بر در سرای او احتشاد میکردند چون بیرون برمی آمد جمله از دنبال او روانه میشدند و او همچنان در طی راه با هر یک مسئله در میان آورده شرط تعلیم میکذارد در سئوال مشکلات بمکالمت وی افتخار میجستند آورده اند که چون عمید الملک وزیر طغرل بیک سلجوقی وارد دار الخلافه شد ابن برهان در محضر وزیر چنان کفتار آورد که حاضران از بیانات بدیع و کلمات شیرینش در اعجاب شدند و از خاطر وزیر مکانت قرب و موقع قبول یافت پس بفرمود تا رعایت حال آن دانشور هنرمند را نقدی لایق بیاوردند و بر حضرتش تقدیم کردند او نپذیرفت و استنکاف جست که بناء سلوکش با ارباب مناصب و مسنین دنیا بر قاعده عزت بود و اساس صناعت لاجرم وزیر هنر پرور مصحفی بکتابت ابن بواب خطاط با عصائی بصنعت استادان روم که برای وی ارمغان آورده بودند بر ابن برهان ایثار نمود و تعظیم جانب او را بدان تشریف کرامی منظور فرمود ابن برهان مصحف و عصا برداشت و منزل خود بازکشت پس ابو علی بن ولید متکلم را با ابن برهان اتفاق ملاقات افتاد و ابن برهان ماجرای مجلس وزیر با ابو علی در میان نهاد ابو علی از در توبیخ درآمد و کفت یا ابا القاسم آیا چون تو دانشمند پیرازاده دنیا و تارک ما فیها لایق است که هدیه و زراه و عطیه صدور پذیرد و صلات ظلام و جوائز جائرین قبول نیاید لا و الله در آیین عفاف نه رواست و در کیش انصاف نه جائز چه ذل امتنان ناموس زهد ببرد و شبهه جوائز غرض تقوی بباد دهد ترا قرآن و عصای وزیر چه ضرور است که برای تلاوت قرآن مجید

در نحو

ابن برهان نحوی

۶۱۷

درحفظ دارای و برای استناد عصائی مباح درکف ابن برهان از آنسخنان متاثر شد و در حال برخواست و بر قاضی القضاة ابوعبدالله دامغانی در آمد و گفت اکر ابوعلی که بسبال ازمن خورد تر است مراتپه نمی نمود هرآینه بیم آن بود که در ورطه هلاک افتاده باشم پس باجری شرح داد و التماس نمود که او مصحف وعصارا بوزیر بازرساند قاضی القضاة مسئول وی قبول کرد مصحف وعصا بازپس برد واز وزیر عذرخواست محمد بن شاکر در فوات الوفیات کوید ابن برهان با آنهمه تقوی وزهد خواستار روی خوش بود و دوستداری وی و لکش از نظر کردن ساه کان بل بوسیدن ایشان هیچ پرهیز نداشت پسران اتراک و اولاد امرارا درحضور پدران تقبیل میکرد ولی آنجماعت برعقیدتی که بپارسائی او داشتند آنعمل براظهار زهد بانی حمل مینمودند وهیچ نمی کفتند درحلقه شاکردانش جوانی بود ملیح الوجه وصبیح المنظر که خود استادازوی رموز محبت می آموخت وکنوز عشق می اندوخت چنان افتاد که روزی چند از انجمع غایب کشت ابن برهان تفقد کرد وسبب غیبتش پرسید یاران کفتند عبدالملک وزیر بجرمی پدرش را محبوس داشت و او تبلاش وتکاپوی آنحادثه مشغول است ابن برهان درزمان بپای خواست و روانه درب وزارت شد وزیر بدانوقت درباب المراتب بود همینکه ابن برهان را از دور بدید با تمام حاضران او را پذیره کرد و بروی سلام کفت ابن برهان وزیر را بدین مصراع خطاب کرد که فَلَكَ الخِصَامُ وَأَنْتَ الخَصْمُ وَالحَكَمُ یعنی دعوی برسرتست که خود هم خصو ستکری و هم داور وزیر خاموش شد و تفتیش را از حاضران خبر محبوسان پرسید کفتند فلان مجرم که در زندان است پسرش از شاکردان شیخ ابوالقاسم بن برهان باشد وزیر آمرزد برعایت پسرش برهاند وهجده هزار دینار که برذمه وی بود براین برهان ببخشید و العهدة علی الراوی از کلمات ابن برهان است که

لَوْ كَانَ عِلْمُ الكِيمِيَا حَقًّا لَمَا اخْتَجْنَا إِلَى الخَرَاجِ وَلَوْ كَانَ عِلْمُ الطَّلَاسِمِ حَقًّا لَمَا احْتَجْنَا إِلَى الجُنْدِ وَلَوْ كَانَ عِلْمُ التَّنْجِيمِ حَقًّا لَمَا احْتَجْنَا إِلَى البَرِيدِ

یعنی اکر صنعت کیمیا ثابت بودی هیچکاه ما را در مصارف ملک بخراج نیاز نیفتادی و اکر فن طلسمات صحیح بودی ما را در دفع دشمن هیچکاه لشکر ضرورتبخشی و اکر علم تنجیم راست بودی ما را در اطلاع اخبار هیچکاه بر پیک حاجت نشدی ابن برهان بادنجانرا برغالب خضراوات و فواکه رجحان مینهاد و از درشکفتی در صفت آن نعمت عظیم ورزق عمیم می کفت إِنَّ النَّاسَ يَأْكُلُونَهُ وَثَمَانِيَةٌ أَشْهُرٍ فِي العَالَمِ وَهُمْ أَصِحَّاءُ وَلَوْ أَكَلُوا الرُّمَّانَ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ فَلَجُوا یعنی مردم هیکسال هشتماه تمام ادام طعام از بادنجان سازند وسالم واکر چهارماه متوالی انار بکاربرند هرآینه بلغامج کرفتار آیند اورا با چندین کمال طبعی موزون بوده این سه بیت در فن غزل از اشعار او است

اجِبْنَا يَا بَنِي أَنْتُمْ وَسُقْيَا لَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ

ابو احمد جلودی

۱۸ ء

آظلمتم عذابی بابعادکم وقلتم نزورو وماذرتموا
فان لم تجودوا علی عبدکم فان المعزی به آشتموا

یعنی ای دوستاران پدرم خدای شما باد بهر دیار که باشید از ابر رحمت سیراب گردید و از دوری خود زمان عذاب من دراز نمودید بهبد وصال و فانعزمودید اگر بنده خویش از مضایقت دولت دیدار هلاک سازید پس خود آماده ماتم باشید که تسببت مرگ و تعزیت هلاک او باشما گویند این برهان در جمادی اولی و بقولی اخری از سال چهار صد و پنجاه و شش

بغداد وفات یافت

ابو احمد عبد العزیز بن یحیی الجلودی

نامش عبد العزیز است پسر یحیی بن احمد بن عیسی از مشایخ علماء بصره بود و بر عقیدت امامیه میزیست ترجمت وی در چندین مصنف از رجال اثنی عشر بنظر رسید بر وثاقت روایات و صحت عقاید او احدی قدح نیاورده بعصر خویش در فن تاریخ و علم اخبار میان شیعه قلیل المثل بل عدیم المثل بوده چنانکه از فهرست تصانیف و تفصیل تالیفش روشن گردد جد اعلای وی عیسی جلودی از اصحاب حضرت امام ابو جعفر محمد بن علی الباقر شمار میرود استاد الفقهاء علامه حلی در کتاب خلاصه گوید ابو احمد جلودی منسوب است بجلود با جیم مفتوحه و لام ساکنه و دال مهمله بعد از واو و مفتوحه که نام قریه ایست در بحر و قوم گویند اسم بطنی است از ازد و این درست نباشد چرا که از علماء انساب و ضباط قبائل احدی در بطون ازد از این اسم خبر نداده و سید جمال الدین بن طاوس نیز این نسبت بر وفق علامه از رجال ابن داود حلی نقل کرده اند که گفته این کلمه را بسکون لام خواندن غلط است صحیح آنکه بضم لام قرائت شود صاحب ایضاح مطابق ابن داود ضبط نموده اگر واقع باسخن ایشان راست آید نه علامه و ابن طاوس پس نسبت ابو احمد بملک اسپانی خواهد بود و بنص محمد بن یعقوب فیروزآبادی که گفته جلود بوزن قبول قریه ایست در اندلس و کیفیات وفات وی در اوایل غیبت کبری افتاد چنانکه در کتاب ایضاح مسطور است که بخط سعید صفی الدین محمد بن معد موسوی دیدم که نوشته بود بر نسخه از کتاب مقتل حسین که از مصنفات ابو احمد جلودی است دیدم که نوشته شده بود ابو احمد عبد العزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی بروز دوشنبه هفدهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و سی و دو وفات یافت ابو الحسن بن عسال بغسل او غسل داد و ابو جعفر علوی بر جنازه اش نماز گذارد و در روز هیجدهم که یوم الغدیر است بخاک رفت از مجامیع و مولفات وی در حدیث و فقه و تاریخ آنچه در کتب رجال خاصه منهج محدث استرابادی دیده شد ثبت افتاد و بدین شرح کتاب مسند امیر المومنین کتاب جمل کتاب صفین کتاب الحکمین کتاب الخوارج کتاب بنی ناجیه کتاب حروب علی علیه السلام کتاب ما نزل فی الخمسه علیهم السلام کتاب الفضائل کتاب نسب النبی کتاب تزویج فاطمه علیها السلام کتاب ذکر حروب علی فی حروب النبی کتاب محب علی و من ذکره بخیر کتاب من احب علیا و ابغضه کتاب صفاین فی صدور قوم کتاب من سبه من الخلفا کتاب الکنایه عن سب علی علیه السلام کتاب التفسیر عنه کتاب القرائت کتاب ما نزل فیه من القرآن کتاب خطبه علی

کتاب شو

ابو احمد جلودی

۱۱ء

کتاب شعره کتاب خلافته کتاب عماله وولاته کتاب قوله فی الشوری کتاب ما کان بین علی وعثمان من الکلام کتاب المرء مع من احب کتاب ما الشیعه بعد علی کتاب ذکر الشیعه ومن ذکرهم هوا ومن احب من الصحابه کتاب قضاء علی کتاب رسائل علی کتاب من روی عنه من الصحابه کتاب مواعظه کتاب ذکر کلامه فی الملاحم کتاب ما قیل فیه من شعر او مدح کتاب متفرقه کتاب علله کتاب قسمه کتاب الدعا عنه کتاب اللباس عنه کتاب الشراب وصفته وذکر شرابه کتاب الذنب عنه کتاب النکاح عنه کتاب الطلاق عنه کتاب التجارات عنه کتاب الجنایز والدیات عنه کتاب الضحایا والذبایح والصید والایمان والخراج کتاب الفرایض والعتق والتدبیر والمکاتبه عنه کتاب الحدود عنه کتاب الطهاره عنه کتاب الصلوة عنه کتاب الصیام عنه کتاب الزکوة عنه کتاب ذکر خدیجه وفضل اهل البیت کتاب ذکر فاطمه وابابکر کتاب ذکر الحسن والحسین کتاب فی نصر الحسن کتاب ذکر الحسین کتاب مقتل الحسین الکتب المتعلقه بعبد الله بن العباس رضی الله عنه مسنده رضی الله کتاب التنزیل عنه کتاب التفسیر عنه کتاب المناسک عنه کتاب النکاح والطلاق کتاب الفرایض عنه کتاب تفسیره عن الصحابه کتاب القرآات عنه کتاب البیوع والتجارات عنه کتاب الناسخ والمنسوخ عنه کتاب نسبته کتاب ما اسنده عن الصحابه کتاب من رواه من راى الصحابه کتاب بقیه قوله فی الطهارة کتاب الصلوة والزکوة کتاب الذبایح والاطعمه واللباس کتاب الفتیا والشهادات والاقضیه والجهاد والعدة وشرایع الاسلام کتاب قوله فی قتال اهل القبله والکفار الرجعه والامر بالمعروف کتاب فی الآداب وذکر الانبیا واول کلامه فی العرب کتاب بقیه کلامه فی العرب وقریش والصحابه والتابعین ومن ذمه کتاب قوله من شیعه علی کتاب بقیه رسائله وخطبه واول مناظرته کتاب بقیه مناظره وذکر نسائه وولده آخر کتاب ابن عباس اخبار التوابین وعین الورده اخبار مختار بن ابی عبیده الثقفی اخبار علی بن الحسین کتاب اخبار ابی جعفر بن محمد بن علی کتاب اخبار المهدی کتاب اخبار زید بن علی کتاب اخبار عمر بن عبد العزیز کتاب اخبار محمد بن الحنفیه کتاب اخبار العباس کتاب اخبار جعفر بن ابیطالب کتاب اخبار امهانی کتاب اخبار عبد الله بن جعفر کتاب اخبار الحسن بن ابی الحسن کتاب اخبار ابی عبد الله بن الحسن کتاب اخبار محمد بن عبد الله کتاب اخبار ابراهیم بن عبد الله بن الحسن کتاب اخبار من عشق من الشعراء کتاب اخبار لقمن بن عاد کتاب اخبار لقمن الحکیم کتاب مزح الفقها کتاب من خطب علی منبر بشعر کتاب اخبار تابط شرا کتاب اخبار الاعراب کتاب اخبار قریش والاصنام کتاب فی انجوابات کتاب قبایل نزار وحرب ثقیف کتاب الطب کتاب طبقات العرب والشعراء کتاب النحو کتاب السحر کتاب الطیره کتاب زجر الطیر کتاب ما رثی به النبی کتاب الرؤیا کتاب اخبار السودان کتاب العوذ کتاب الرقی

ابو احمد جلودی

۳۲۰ ه

کتاب المطر کتاب السحاب والرعد والبرق کتاب اخبار عمرو بن معدی کرب کتاب اخبار امیة بن ابی الصلت
کتاب اخبار ابی الاسود الدئلی کتاب اخبار اکثم بن صیفی کتاب اخبار عبد الرحمن حسان کتاب اخبار خالد بن
صفوان کتاب ابی نواس کتاب اخبار المذنبین کتاب الاطعمة کتاب الاشربة کتاب اللباس
کتاب اخبار العجاج کتاب النکاح کتاب صلوة فی الحمام کتاب اخبار رؤبة ابن العجاج کتاب ما روی
فی الشطرنج کتاب شعر عباد بن بشار کتاب اخبار ابی بکر وعمر کتاب اوصی بشعر جمعه کتاب من قال شعرا
فی وصیته کتاب خطب النبی کتاب خطب ابی بکر کتاب خطب عثمان بن عفان کتاب النبی کتاب
رسائل ابی بکر کتاب رسائل عمر کتاب رسائل عثمان کتاب حدیث یعقوب بن جعفر بن سلیمان کتاب
الطیب کتاب الریاحین کتاب التمثل بالشعر کتاب قطایع النبی کتاب قطایع ابی بکر وعمر وعثمان
کتاب الحیات کتاب الدنانیر والدراهم کتاب اخبار الاحنف کتاب اخبار زیاد کتاب الوفود
علی النبی وابی بکر وعمر وعثمان کتاب اخبار العرش کتاب اخبار ابی داود کتاب مقتل محمد بن ابی بکر کتاب
السخاء والکرم کتاب الاقتضاء کتاب البخل والشح کتاب اخبار قنبرة کتاب الالویة والرایات کتاب
رایات الازد کتاب اخبار حسان کتاب اخبار عقل النساء کتاب اخبار سلیمان کتاب اخبار حمزة بن
عبد المطلب کتاب اخبار الحسن کتاب اخبار صعصعة بن صوحان کتاب اخبار الحجاج کتاب اخبار الفرزدق
کتاب الزهد کتاب الدعاء کتاب القصاص کتاب الذکر کتاب المواعظ کتاب اخبار جعفر بن محمد
کتاب اخبار موسی بن جعفر کتاب مناظرات علی بن موسی الرضا کتاب اخبار عقیل بن ابیطالب کتاب
السید بن محمد کتاب اخبار بنی مروان کتاب اخبار العرب والفرس کتاب اخبار التراجم کتاب
اخبار المحدثین کتاب اخبار سدیف کتاب مقتل عثمان کتاب اخبار ایاس بن معویه کتاب
اخبار ابی المطفل کتاب الغزل کتاب القرود

ابن معتز ابو العباس عبد الله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم العباسی

از خاندان خلافت و دودمان سلطنت بشرافت نسب و نبالت قدر و جلالت حسب و رزانت فکر موسوم است چهرهٔ
اصالت ذاتی را با کتساب کمالات صوری و اقتناء فوائد معنوی زیب و زینت داد و قامت قابلیت را بطراز علم
پیراست و در فنون عدیده مانند لغت و صرف و اشتقاق و نحو و معانی و بیان و عروض و قافیه و ترسیم
خطوط و ترسیل رسایل و قرض اشعار و فهم تواریخ و علم موسیقی سرآمد اقران روزگار خویش آمده ابو الفرج اصفهانی
در ضمن اخبار وی گوید از جمله کسانی که در میدان هنرمندی گوی مزیت از قامت مردم روزگار خود در ربوده و از
جهت فضل و ادب و شعر و حسب و ظرافت و شرافت و دیگر ادبیات از ابنای عصر تقدم جسته عبد الله بن
معتز بوده است چنانچه فضایل و کمالات وی با قرب عهدش بزمان کوشش زد خاص و عام است قاضی ابن
خلکان در ترجمت وی گوید کان ادیبا بلیغا شاعرا مطبوعا مفتدرا علی الشعر وفنون المآخذ

ابن معتز عباسی

۶۲۱

سَهْلُ اللَّفْظِ جَيِّدُ الْقَرِيحَةِ حَسَنُ الِابْتِدَاعِ لِلْمَعَانِي مُخَالِطًا لِلْعُلَمَاءِ وَالْأُدَبَاءِ مَعْدُودًا مِنْ جُمْلَتِهِمْ
یعنی ابن معتز مردی ادیب و سخن سنج و شاعری مطبوع و با قدرت و نتایج طبعش با سهولت الفاظ و قرابت معانی آراسته است
و او مردی خوش طبع و موجد معانی نغز بوده و همی با اهل علم و ادب آمیزش نمودی و از زمره ایشان معدود گشتی
سید صدر الدین شیرازی المعروف بسید علی خان در عنوان کتاب انوار الربیع آورده اول کسیکه علم بدیع اختراع
نمود عبد الله بن معتز عباسی است که از بدایع افکار نبیاد آنعلم نهاد و از هار آنفن بسر انگشت رای صائب
بصحائف اوراق نگاشت و بنام بدیعش موسوم داشت چنانکه ابن معتز این عبارات در صدر کتاب خود نوشت
وَمَا جَمَعَ قَبْلِي فُنُونَ الْبَدِيعِ أَحَدٌ وَلَا سَبَقَنِي إِلَى تَأْلِيفِهِ مُؤَلِّفٌ وَأَلَّفْتُهُ فِي سَنَةِ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ
وَمِائَتَيْنِ فَمَنْ أَحَبَّ أَنْ يَقْتَدِيَ بِنَا وَيَقْتَصِرَ عَلَى هَذَا فَلْيَفْعَلْ وَمَنْ أَضَافَ فِي هَذِهِ
الْمَحَاسِنِ أَوْ غَيَّرَهَا شَيْئًا إِلَى الْبَدِيعِ وَارْتَادَ غَيْرَ زَائِلٍ فَلَهُ اخْتِيَارُهُ
یعنی کسی فنون بدیع قبل از من جمع ننموده و در هیچ مولفی در تالیف آنعلم شریف مرا پیشی نگرفته من خود در سال دویست
چهار و هجری تالیف آنعلم بدیع نمودم پس اگر کسی خواهد که ما را پیروی نماید و بر آنچه نگاشتیم اقتصار کند باد نوش کردیم
که بجای آورد و اگر کسی خواهد بر این محاسن و یا غیر آن مزیدی بیاورد و آنرا بر بدایع طبع ما اضافت سازد و در اینجا
جزای ما طلب کند پس وی در افعل مختار است صلاح الدین کتبی در کتاب فوات الوفیات گوید وی در شعبان
سال دویست و چهل و نه هجری ولادت یافت علم ادبیه و قواعد عربیه را از معلم و مؤدب خویش احمد بن سعید دمشقی و ابو العباس
مبرد و ابو العباس ثعلب بپاموخت و در تقریض شعر و ترسیل نثر نادره روزگار خود شد و چندان از بحر فکرت لآلی
تابناک برآورده و جواهر آبدار از خزانه خاطر برشته نظم کشیده که اشعارش در هر محفل مذکور آید و بواسطه لطایف و مزایا
و خصوصیات چندی که از حیثیت لفظ و معنی بکار برده خنک خیالش از میدان نظم سابقین قاصر نیاید و از طرز و اسلوب
ایشان خارج ننماید بلکه بعضی از ادبا وی را از فصحای جاهلیین و مخضرمین و اسلامیین برتر دانند چه خاطر ایشان
جز بذکر دیار مخروبه و بوادی بی آب و علف انس نگرفته و جز در وصف ناقه و جمل و آهو و حمل و مانند آنها سخن ننموده و از
و بغیر از الفاظ وحشیه و معانی در هم شعری نسروده اند و هیچگاه بزمی بوجود ندا و شمع روی شاهان رعنا تکمیل ننموده و
محفلی بفروش و بساطهای فاخره و آلات و ادوات مختاره نیاراسته اند و از انواع ریاحین مشام جان معطر نساخته
و با قسام از هار دیدهٔ خویش روشن ننموده و از اجناس الحان گوش هوشمندان اللذاذ نیافته با نجمله وی را در صنعت
موسیقی مهارت تام بود وقتی در افعل رساله نگاشت و بجانب عبید الله بن عبد الله بن طاهر انفاذ داشت
عبید الله در جواب آن رساله ابن معتز که در صنعت موسیقی و حرفت الحان نگاشته بود پس از ستایش بسیار گوید
لَقَدْ خَيَّلَ إِلَيَّ أَنَّ لِسَانَ جَدِّكَ الْعَبَّاسِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَنْفُثُهُ عَلَى أَجْزَاءِ قَلْبِكَ أَعَزَّكَ اللَّهُ
بِضِعْفِهَا وَالنِّصْفِ الْآخَرِ مَقْسُومٌ بَيْنَ أَبِي جَعْفَرٍ الْمَنْصُورِ وَالْمَأْمُونِ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَلَوْ أَنَّ
هَذِهِ الرِّسَالَةَ جَهَنَّمُ لَأَبَرَّاهِينَ كَانَ إِبْرَاهِيمُ الْمَهْدِيُّ وَإِبْرَاهِيمُ الْمَوْصِلِيُّ وَابْنُهُ إِسْحَقُ

وهم مجتمعون لبهت منهم الناظر وأخرس الناطق ولا قروا لك بالفضل في السبق وظهور حجته الصدق ثم كان قولك لهم فرقا بين الحق والباطل والخطإ والصواب ودا لله ما تأخذ في فن من الفنون إلا برزت فيه برز الجواد الرابع المبرز في وجه كل حصان عضد الله الشرف ببقائك واحيا الادب بحياتك وجمل الدنيا وأهلها بطول عمرك

حاصل معنی آنکه رساله تو چنان مرا بخاطر آورد که طلاقت لسان وفصاحت زبان جد بزرگوارت عباس بن عبد المطلب بجدین خویش منعکس گشته بنصفی از تمامت آن اجزاء بشخص تو اختصاص یافته خدایت عزیز دارد ونصف دیگر میان ابو جعفر منصور وعبد الله مأمون تقسیم شده اگر این رساله با براهیم بن مهدی عباسی وابراهیم موصلی پسر وی اسحق موصلی مقابل ومواجه گشتی در حالتی که ایشان در مجلسی بگرد دیگر مجتمع میبودند سخت ناظرین مبهوت ومتحیر وناطقین گنگ ولال میماندند وبرمزیت سبق وبرهان صدق تو اقرار مینمودند پس کلمات آبدارت ایشانرا فارق حق از باطل ومیز صواب از خطا باشد بخدا سوگند که در هیچ فنی از فنون اقدام ننمودی جز آنکه میدان فضل را از تمامت امثال واقران خویش مانند اسب خوب نجیب تقدم کرفتی وبرروی ایشان غبار پاشیدی مانند اسبان عزیز خداوند شرافت را ببقاء تو باقی دارد وبزندکانیت ادب زنده ماند وبطول عمر تو خدا جمال دنیا واهل آنرا جمیل سازد ابو الفرج اصبهانی در کتاب اغانی از یحیی صولی روایت کند که کفت زمانیکه مونس خادم محمد بن عبید الله بن عبد الله بن طاهر را بریاست شرطه بغداد بجای خویش نیابت داد عبد الله بن معتز این ابیات را در تهنیت بعبید الله نکاشت وبجانب وی روان داشت

فرحت بما اضعافه دون قدركم ... وقلت عسى قد هبت من نومة الدهر

فترجع فينا دولة طاهرية ... كما بدأت والامر من بعده الامر

عسى الله ان الله ليس بغافل ... ولا بد من يسر اذا انتهى العسر

یعنی خورسند وخرم شدم بچیزی که چندین برابر آن از شأن ومرتبت شما پست تر است پس با خود گفتم امید است که چشم روزگار از خواب غفلت باز ماند ودولت طاهر بن حسین باعود کند چنانکه در اول نسیم اقبال وزیدن کرفت وکار بدانجا رسید که رسید چون خداوند از شائبه غفلات ونسیان مبراست امید است که رحمت آورد چون دست حوادث ونهایت تنکی فرا رسد لاجرم باران رحمت الهی از پی درآید وکشت زار آمال ما را سیراب کند

عبید الله از دیدن اشعار بسی مسرور شد قصیده در جواب بر نوشت که این دو بیت از آن است

ونحن اذا اماة النا من جفوة ... فنثنا على لأوائها الصبر والعذر

وان رجعت من نعمة الله دولة ... الينا فنا عند هالحمد والشكر

یعنی چون ما را ظلم وستمی رسد بر ماست که بر شدائد آن صبر نمائیم وبر محن آن عذر خواهیم واکر از الطاف الهیه

ابن معتز عباسی

۲۲۳

دولتی بابرکرد و البته در مقام تشکر برآییم و اظهار رحمتمایم پس از چند روزی محمد بن عبیدالله برای ادای حق آن تهنیت
نزد ابن معتز برفت قاضی بن خلکان گوید که پیوسته ابن معتز گفتی که چهار نفر از شعرا مضمون یقولون بالسنتهم مالیس
فی قلوبهم بحد اعمال و افعال ایشان برخلاف اقوال و اشعارشان بود بخست ابو العتاهیه که در زهدیات شعر سرود و بے
خود بر جادهٔ الحاد قدم گذاشتی دوم ابو نواس که پیوسته از طرائف حرکات جوانان مهوش و لواطهٔ
ایشان سخن راندی و خود از میمون زانی تر بود سیم ابو حکیمهٔ کاتب همی از فقد و عجز از جماع سخن میکرد و لی
هیجان و حرص وی در جماع از بز نر زیادتر بوده است چهارم محمد بن حازم همیشه در قناعت شعر گفتی و بیلے
از سگ حریص تر بودی قاضی ابن خلکان حکایتی از ابن حازم آورده که دلیل است بر توافق احوال و اشعار وی
و آن خود با کلام ابن معتز مخالف است چه ابن حازم که با سعید بن حمید کاتب طوسی قرب جوار داشت
سعید را بواسطه امر کیه در میانه ایشان روی داده بود هجا گفت سعید آن هجا بشنید با انکه بر مواخذت
قادر بود از آن حسارت اغماض کرد چون چندی بگذشت پریشانی حال ابن حازم را دریافته از جوار سعید
انتقال جست و سعید از کیفیت آن واقعه باخبر گشته ده هزار درهم با چند جامه وان از لباس و اسبی با ساخته
و غلام و کنیزی برای محمد بن حازم روانه داشت و بوی نوشت ذو الادب یحمله ظرفه علی نعت الشیء بغیر
هیئته و نبعته قد دنه علی وصفه بخلاف حلیته و لم یکن ما شاع من هجائک فی جاریا
الا هذا المجری و قد بلغنی من سوء حالک و شدة خلتک ما الاعضاضة به علیک مع کبر همتک
و عظم نفسک و نحن شرکاء فیما ملکنا و متساوون فیما تحت ایدینا و قد بعثت الیک بما جعلته و ان قل
استغناما لما بعده یعنی صاحبان ادب را دانش ایشان بر آن دارد که اشیا را بغیر صورت و هیئت آن وصف
نمایند و قدرتشان بر آن دارد که چیزها را برخلاف اوصاف ستایش آورند همانا انچه را که از هجو من گفته بودی
و شایع گشت بعقین از این قبیل و از این مجری است که گفته آمد از پریشانی حال و شدت احتیاج و درویشی تو
مرا آگاهی حاصل آمد و آن چیزی نیست که با آن بزرگی همت و عظمت نفس ترا ذلت و منقصت باشد و آنچه را
که مالکیم من و تو شریک و سهیم باشیم و آنچه در تحت تصرف ماست مساوی میباشیم و برای فتح باب
چیزکی انفاذ داشتم که نمونه و انموزجی است برای بعد ابن حازم چیزی از آن جوائز قبول نموده تا مدت آنها
بوی برگردانید یکی از ادبا در مدح وی گفته

لا یبعد الله عبد الله من ملک ... سام الی المجد و العلیا منذ خلقا
قد کان زین بنی العباس کلهم ... بل کان زین بنی الدنیا حجی و نفی
اشعاره زینت الشعر اجمعه ... فکل شعر سواها یهرج و لقا

حاصل معنی انکه خدا عبد الله بن معتز را از بزرگواری و عظمت دور نماید چه وی از ابتدای خلقت بسوی مجد و بلندی همی گرایید
براستی که پیوسته وی از حیثیت عقل و پرهیزکاری زینت چه بنی عباس بلکه پیرایه رخسار دنیاست جواهر اشعار وی

ابن معتز عباسی

۶۲۴

قدره دیگر اشعار را کاسته و تمامت آنها را ناسره و بی قدر نموده پس جمیع اشعار جز شعر وی باطل و اندا ختنی است طرائف و نوادر اخبار وی بسیار است منجمله جعفر بن قدامه گوید روزی نزد ابن معتز بودم و نیزری نیز در انجمل حضور داشت چون زمان ادای فریضه در رسید نیزری بپای خواست نماز ی از روی عمد با کمال عجلت و سرعت بجای آورد و پاره از اوراد و ادعیه بخواند پس سر بسجده گذاشت از روی عمد چندان طول داد که تا جمیع حاضرین ساکن و کسل شدند ابن معتز از روی تعجب و حیرت بروی مینگریست تا آنکه سر از سجده برداشت این دو شعر ابن معتز در حق وی بسرود

صَلّوتُكَ بَيْنَ الوَدْيِ نَقْرٌ ۝ كَما اخْتَلَسَ الخَرْعَةَ الوالِغُ
وَتَسْجُدُ مِن بَعْدِها سَجْدَةً ۝ كَما خَتَمَ الزِّرَدَ الفارِغُ

یعنی نماز تو در میان جمعیت چنان است که سگی از اطراف زبان بسرعت جرعه از آب برگیرد پس از اتمام صلوة سجده کنی مثل شخص بیکاری که توشه دانرا مهر بندد و از اشعار رایقه وی این چند بیت است

مَقَى الطَيْرَةَ ذاتَ الظِلِّ وَالشَجَرِ ۝ وَدَيْرَ عَبْدُونَ هَطّالٌ مِنَ المَطَرِ
فَطالَ ما بَتَّهَجَّنِي لِلصُبوحِ بِها ۝ فِي غِرَّةِ الفَجْرِ وَالعُصْفورُ لَمْ يَطِرِ
أَصْواتُ رُهْبانِ دَيْرٍ فِي صَلَواتِهِمُ ۝ سُودُ المَدارِعِ نَعّارِينَ فِي السَحَرِ
مُزَنَّرِينَ عَلَى الأَوْساطِ قَدْ عَلَوا ۝ عَلَى الرُؤُسِ كَالِيلاً مِنَ الشَعَرِ
كَمْ فِيهِمُ مِنْ مَلِيحِ الوَجْهِ مُكْتَحِلٍ ۝ بِالسِحْرِ يَطْوِي جَنْبَيْهِ عَلَى حَوَرِ
لاحَظْتُهُ بِالهَوَى حَتّى اسْتَقادَ لَنا ۝ طَوْعاً وَاسْلَفَنِي المِيعادَ بِالنَظَرِ
وَجاءَنِي فِي قَمِيصِ اللَيْلِ مُسْتَتِراً ۝ يَسْتَعْجِلُ الخَطْوَ مِنْ خَوْفٍ وَمِنْ حَذَرِ
فَصِرْتُ أَفْرِشُ خَدّي فِي الطَرِيقِ لَهُ ۝ ذُلّاً وَيَسْحَبُ أَذْيالِي عَلَى الأَثَرِ
وَلاحَ ضَوْءُ هِلالٍ كادَ يَفْضَحُنا ۝ مِثْلُ القُلامَةِ قَدْ قُدَّتْ مِنَ الظُفُرِ
وَكانَ ما كانَ مِمّا لَسْتُ أَذْكُرُهُ ۝ فَظُنَّ خَيْراً وَلا تَسْئَلْ عَنِ الخَبَرِ

حاصل معنی آنکه خدایتعالی ارض مطهر و مبارک را از قطرات مطر سیراب کند که قامت اشجارش بساط آن ملک را سایه افکن است چه روزگار آنگاه عمر عزیز در آنمکان بسر بردم و از آواز رهبانان آن دیر که برای ادای فریضه فجر در صبحی که پرده های ظلمت شب برچیده نشده بود و گنجشکان بال بریدن نگشاده بودند مرا برای شرب صبوحی از خواب بیدار نموده چه راهبانی که جامهای سیاه پشمینه در پوشیده و زنار ها بر میان دارند و بر تارک خویش از موتاج و اکلیلها قرار داده اند و وقت سحر آواز و نعرها همی بمناجات بردارند و چه جوانان خوشگل ملیحی در میان ایشان بودند که چشمهای خود بسرمه سحر مکحول نموده و بچشمهای فتان و مژگان سیاهرا از روی غمزه بر روی هم نهاده و چندان بر نظر بجانب وی روان داشتم که عاقبت بدام خویش در آورد و از گوشه چشم مراد عده داد و بگمان انقیاد و اطاعتش بکشیدم پس چون پرده های شب فرو گشیده میشد به پنهانی بوثاقم میشتافت و از خوف رقیبان و بیم حافظان همی بسرعت

ابن معتز عباسی

۴۲۵

کامهای نرم برمیداشت و من خود برای تشریف مقدمش صورت بخاک میسودم و دامان خویش براشروی میکشیدم و بیاض غره اش مانند تکمل هلال چنان بزم مرا مشهور میساخت که نزدیک بود کار بفضیحت کشد و آن عمل برسوائی انجامد بهمین شد انچه شد که مرا قدرت و توان ذکر آن نیست ولی تو حسن ظن از دست مده و گمان بد ببر و از کیفیت آن واقعه

سؤال منمای و هم از اشعار اوست

وَمُفَرْطُوبٍ سَعَى إِلَى النَّدْمَا	بِعَقِيقَةٍ فِي دُرَّةٍ بَيْضَا
وَالْبَدْرُ فِي أُفُقِ السَّمَاءِ كَدِرْهَمٍ	مُلْقًى عَلَى دِيبَاجَةٍ زَرْقَا
كَمْ لَيْلَةٍ قَدْ سَرَّنِي بِمَبِيتِهِ	عِنْدِي بِلَا خَوْفٍ مِنَ الرُّقَبَا
لَمْ أَنْسَ إِذْ عَقَدَ الشَّرَابُ لِسَانَهُ	فَحَدِيثُهُ بِالرَّمْزِ وَالْإِيمَا
نَبَّهْتُهُ بِيَدِي فَقُلْتُ لَهُ انْتَبِهْ	يَا فَرْحَةَ الْجُلَسَاءِ وَالنُّدَمَا
فَأَجَابَنِي فَالسُّكْرُ يَخْفِضُ صَوْتَهُ	بِتَلَجْلُجٍ كَتَلَجْلُجِ الْفَأْفَاءِ
أَنِّي لَأَفْهَمُ مَا تَقُولُ وَإِنَّمَا	غَلَبَتْ عَلَى سَلَامَةِ الصَّهْبَا
دَعْنِي أُفِيقُ مِنَ الْخُمَارِ إِلَى غَدٍ	وَاحْكُمْ بِمَا تَرْضَاهُ يَا مَوْلَايَا

حاصل ترجمت انکه بسا سرو قد قبا پوشی که جامی از در سفید لبریز از شراب عتیق کون همی بجانب مذما محفل دور میداد در حالتی که ماه چهارده در آسمان لبان در همی میماند که بر نیلگون پرندی افکنده شده باشد چه نیکوشبی که از مقدم خویش بزمم را رشک روزنموده و مرا مسرور داشت و از بیم رقیب در آسایش بودیم هرگز از خاطر ندهم وقتی را که زبان وی از شدت باده قبسه شده بود و از آنروی با رمز و اشارت سخن کردی و او را با دست خویش بیدار ساخته گفتم ای پیروزی مذما و شادی جلسا بیدار شو پس وی در جواب لب شکرین باز داشته ولی مستی شراب و سکر باده ناب آوازوی پست نموده از آن روی سخن در دهان همی گردانید مانند کسی که از تکلم فاعاجز باشد و آن حرف را بالکنت در دهان بگرداند که آنچه را با من گفتی فهم نمودم لکن کسالت شراب چندان حیرانم کرده که از جواب عاجزم اینک مرا بحال خود بگذار تا وقت صبح که خمار از سرنهم و از مستی بهوش آیم وای مولای من بدانچه خواهی حکم نمای ابوالفرج از ابراهیم هاشمی حکایت کند که گفت روزی برابی عیسی بن متوکل درآمدم عبدالله بن معتز را بسرای وی دیدم که از در صلح درآمده بود و در آنوقت سن وی بهجده سال نرسیده پس در آن اثنا علی بن محمد بن ابی الشوارب قاضی وارد شد ابوعیسی بر شرایط اکرام و اعزاز وی قیام نموده پس از لحظه قاضی با ابوعیسی گفت در امری گرفتار گشته ام که مرا چاره جز بسر بخشت اعانت تو در انجاح آنهم نیست ابوعیسی گفت آن واقعه کدام است گفت یکی از دختران طائفه خود را بمردی از کسان خود نکاح نموده ام و او از طریقه ما بیرون شده و بسوء معاشرت روزگاری میگذراند و بیشتر از ماوی و مکان خویش را در منزل عیسی بن هرون قرار داده و پیوسته مارا از رشد عیسی تهدید و تخویف مینماید آخر عیسی زبان در از داشته نسبت ما بسی کلمات ناشایست و عبارات ناصواب

ابن معتز عباسی

۶۲۶

دبیار رعایت وی منظور داشت و مارا زیاده توهین کرد اگر قرابتی بمیان نبود که فخر او برای ما نفعی است و عار او ما ضرری هرآینه با نصاف وحق با وی سلوک مینمودم لاجرم در حل این عقده و رفع این مهم به پناه تو در آمدم ابو عیسی گفت چون تو از نزد من باز گردی کس بجانب وی نفرستم و خود کفالت کنم که آمرد و دیگر بجانب عشیره بیدی باز نگردد و ضامن باشم که این داماد جز بطریق رضای خاطر تو قدم ننهد و موافقت تو از دست ندهد پس قاضی لوازم شکر یکای آورد و طریق خانه خود گرفت ابو عیسی روی با حاضران داشته گفت آیا در سخن نمی آیید از اینکه مردی با چنین فضل و بزرگواری و شرافت که در ایکونه ورطها انداخته میشود خوشا بحال کسی که دختر داشته باشد ابن معتز گفت انها الامیر سپرت را در اینمعنی شعری است جماعتی که از جودت طبع و شاعری وی آگاهی داشتند زبان بتحسین گشودند پس گفت عمت بفدایت که ام است آن شعر گفت

وَبِكْرٍ قُلْتُ مُوتِي قَبْلَ بَعْلٍ ... وَإِنْ أَثْرَى وَعُدَّ مِنَ الْعَقِيمِ

آأَمْزِجُ بِاللِّئَامِ دَمِي وَلَحْمِي ... فَمَا عُذْرِي إِلَى النَّسَبِ الْكَرِيمِ

یعنی دختر دیگر خود را گفتم که پیش از رسیدن بوصال شوهری که بسیار با ثروت باشد و از عداد و صاحبان نسب و اصالت محسوب شود جانرا بدرود کن هرگز خون و گوشت خود را با مردمان لئیم مخلوط نسازم و گرنه مرا از فقدان نسب کریم عذری نخواهد بود ابو عیسی چون این شعر بشنید طریق ملاطفت بپیمود و کلمات مطبوع زیاده بگفت گویند عبد الله بن معتز را غلامی نشوان نام بود که در ملاحت صورت و حلاوت سیرت و سرود و ن غانیه روزگار بود و پیوسته ابن معتز بهوای نشاه وصال نشوان سرمست بودی وقتی آنغلام بمرض آبله مبتلا گشت و جابهای آبله بر آب رویش ظاهر شد چون عبد الله را خبر افتاد از پرده دل ناله جگر سوز بر کشید و همی محزون بود تا پس از چندی نشوان صحت یافت و اصلا اثری تسبیح از آنعارضه بر عارضش ظاهر نگشت جعفر کوید روزی بر ابن معتز در آمدم گفت یا اباالقاسم نشوان از آنعارضه شفا یافت و بر حسن وی افزوده گشت و این ابیات انشاد کرد

لِي قَمَرٌ جِدْ لَمَّا اسْتَوَى ... فَزَادَهُ حُسْنًا فَزَادَ نِي هُمُومِي

أَظُنُّهُ غَنِيَ لِشَمْسِ الضُّحَى ... فَقَطَّعَهُ طَرَبًا بِالنُّجُومِ

یعنی ماه من بمرض آبله گرفتار شد و چون صولت مرض و شدت آن فرو نشست حسن وی افزوده گشت و هموم من زیادت کرد مرا گمان آنست که وی آفتاب عالمتاب را تغنی کرد پس خورشید از روی طرب خالهای نجوم بر روی او نثار کرد چون این اشعار بشنیدم زبان بتحسین بگشودم گویا یکی از شعراء همدان این شعر را از نظم ابن معتز اقتباس نموده است که

ماه من آبله روی است ولی شمس منست ... روی پر آبله نیکو است که جوهر دارد

جعفر کوید پس از چندی نشوان غلام از عبد الله بن معتز اظهار کراهت وی میلی نموده و چاره در اینباب نمیتوانست کرد روزی بر وی در آمدم این ابیات را انشاد نمود

ابن معتز عباسی

۲۷ء

بِأَبِي أَنْتَ قَدْ تَمَادَيْتَ فِي الْهَجْرِ وَالْغَضَبْ ... وَاصْطَبَارِي عَلَى صَدِّكَ يَوْمًا مِنَ الْعَجَبْ
لَيْسَ لِي أَنْ فَقَدْتُ وَجْهَكَ فِي الْعَيْشِ مِنْ أَرَبْ ... رَحِمَ اللهُ مَنْ أَعَانَ عَلَى الصُّلْحِ وَاحْتَسَبْ

یعنی پدرم فدای تو باد براستی که در هجر و غضب طول دادی و حال آنکه فراق یکروزه تو مرا عجب است اگر روی خود از من بپوشی مرا آرزوئی بعیش و دنیا نیست خدا رحمت کند کسی را که بر اصلاح اعانت کند پس من بجانب غلام رفت واز در مرافقت بروی درآمدم تا آنکه ویرا راضی نمودم و نزد عبد الله آوردم صلاح الدین کتبی و قاضی ابن خلکان در ترجمت وی گویند که ابن معتز در طریق سنت و جماعت قدمی راسخ و عقیدتی ثابت داشت و بوحنیفه را پیروی کردی

واین ابیات که خود از نتایج افکار اوست در عقیدت وی شاهدی عادلند که گفته

خَلِيلَيَّ قَدْ طَابَ الشَّرَابُ الْمُوَرَّدُ ... وَقَدْ عُدْتُ بَعْدَ النُّسْكِ وَالْعَوْدُ أَحْمَدُ
فَهَاتَا عُقَارًا فِي قَمِيصِ زُجَاجَةٍ ... كَيَاقُوتَةٍ فِي دُرَّةٍ تَتَوَقَّدُ
وَقَنِّي مِنْ نَارِ الْجَحِيمِ بِنَفْيِهَا ... وَذَلِكَ مِنْ إِحْسَانِهَا لَيْسَ يَجْحَدُ

یعنی ای دوست شراب گلگون چه پاکیزه است من خود پس از پارسائی بشرب عود نمودم و ایک از آن آب آتش صفت مرا دردهد که در جام بلورین و جامه زجاجین چون یاقوتی ماند که در میان دری بدرخشد چه آن باده مرا بنفس خود از آتش جحیم نگاهداشته و انکار چنین احسانی از آن نتوانم کرد راغب در محاضرات گوید وسیی خر شب باده ننوشیدی و همی گفتی که شرب شب نافع است چه در شب خبر که قاطع هستی و سبی که مانع مستی باشد نیاید که لذت باده برد ولی در روز زیان آن بسیار و موانع آن بیشمار است چنانکه در اشعار پارسی

لسان الغیب حافظ شیرازی سروده

روز در کسب هنر کوش که می خوردن روز ... دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

گویند وی از ذریه مصطفوی و سلسله علیه علوی منحرف بوده و همی تخم عداوت ایشان در دل میکاشت و پیوسته در مفاخره خویش و مطاعن اعقاب اطیاب رسول مبالغت مینمود از آن جمله در قصیده بائیه خود گوید

وَنَحْنُ وَرِثْنَا يَا بَنَ الْبَنَتِ ... فَلَمْ تَخْذُبُونَ بِأَهْدَابِهَا
لَكُمْ رَحِمٌ يَا بَنِي بِنْتِهِ ... وَلَكِنْ أَرَى الْعَمَّ أَوْلَى بِهَا
بِهِ نَصَرَ اللهُ أَهْلَ الْحِجَازِ ... وَأَبْرَأَهَا بَعْدَ أَوْصَابِهَا
وَيَوْمَ حُنَيْنٍ قَدَاعَيْتُكُمْ ... وَقَدْ أَبْدَتِ الْحَرْبُ عَنْ نَابِهَا
فَهَلَّا بَنِي عَمِّنَا أَنَّهَا ... عَطِيَّةُ رَبٍّ حَبَانَا بِهَا
وَاقْسِمُ أَنَّكُمْ تَعْلَمُونَ ... إِنَّا لَهَا خَيْرُ أَرْبَابِهَا

یعنی ما سلسله بنی عباس سیاب سلسله پیغمبر را وارثیم و شما گروه بنی فاطمه جز بریشه ها و اطراف آن دست فرا نبرده اید ای پسران دختران رسول شما را قرابت رحم است ولی عباس که عم پیغمبر باشد بدانجهت ویا بلبوس پیغمبر از ترتب

ابن معتز عباسی

۲۸ء

چه بوی خدا اهل حجاز را یاری نمود پس از توارد امراض بسیار ایشان را برء صحت حاصل آمد وقعه حنین حرب از شدت فرو نشاند شما و سین خویش آسته راسید ای پسران عم من که این کرامت عطیه از عطایای خداست و ما را بملکیت طبوس آنجناب اولویت است و همچنین مروان بن ابی حفصه اشعاری بدین مضامین بنظم آورده و حضرت رضا علیه السلام ویرا جواب داده که بعون الله در شرح احوال مروان نگاشته می آید صفی الدین حلی را قصیده ایست بدین وزن وروی که ابن معتز را جواب گفته و بعضی از آنها را اینک ذکر نمائیم و این هذا

اَلا قُل لِشِرعِبادَ الإِلٰه ... وَطاغِی قُرَیشٍ وَکَذّابِها
وَباغِی العِبادِ وَباغِی المِنا ... وَهاجِ الکِرامِ وَمُغتابِها
اَاَنتَ تُفاخِرُ آلَ النَّبِیّ ... وَتَجحَدُ مافَضلَ اَحسابِها
بِکُم یا هَلَ المُصطَفیٰ اَم بِهِم ... فَرَدَّ العُداةَ بِاَوصابِها
اَعَنکُم نَفَی الرِّجسَ اَم عَنهُم ... کَطُهرِ النُّفوسِ وَاَربابِها
وَقُلتُم وَرِثنا ثِیابَ النَّبِیّ ... فَلَم تَجذِبُونَ بِاَهدابِها
وَعِندَکَ لا یُورَثُ الاَنبِیا ... فَکَیفَ خَصَمتُم بِاَثوابِها
فَکَذَّبتَ نَفسَکَ فِی الحالَتَینِ ... وَلَم تَعلَمِ السَّهمَ مَن صابَها
اَجَدَّکَ یَرضیٰ بِما قُلتَهُ ... وَما کانَ یَوماً مُبَرِّئَ بِها
وَقَولُکَ اَنتُم بَنُو بِنتِهِ ... وَلٰکِن بَنُو العَمِّ اَولیٰ بِها
بَنُو البِنتِ اَیضاً بَنُو عَمَّهِ ... وَذٰلِکَ اَدنیٰ لِاَسبابِها
فَدَع فِی الخَلائِفِ فَضلَ الخِلافِ ... فَلَیسَ لَنا لا لِرِکّابِها
وَما اَنتَ وَالفَحصَ عَن شَأنِها ... وَما تَقتَضُوکَ بِاَثوابِها
وَما شاوَرَتکَ سَوکاعَةٍ ... فَما کُنتَ اَهلاً لِاَسبابِها
وَکَیفَ یَخُوضُ یَوماً مَآبِها ... وَلَم تَنکَئِب بِاَذنابِها

وَدَع ذِکرَ قَومٍ نَصُوبا لِکَفّا
وَجاذُ الخَلائِفِ مِن بابِها

یعنی شریر ترین بندگان خدا و ستمکار قریش و کذاب آن سلسله و سرکش و نافرمان عباد و طالب عناد و آن هجو کننده بزرگان و عیب نمای ایشان را بگوی که آیا تو با آل پیغمبر اظهار مفاخرت نمائی و انکار فضل و مناقب ایشان کنی یا شما بنی العباس حضرت رسالت عزم مباهلت بیرون آمد و یا اهل البیت خود و ایشان جهت معاندین کفار را سعادت داد آیا شما بنی عباس را از آلایش پاک فرمود و یا نفوس مطهره ایشان را از قذارت رجس مصون داشت و اینکه دعوی نمودی که عباس رسول را بوراثت مالک گشتیم و شما بنی فاطم

ابن معتز عباسی

۲۹ء

جز اطراف آنها چیک در نزد یدن خود کویم در نزد تو که از اهل سنت وجماعتی و مذهب ایشان عقیدت داری
انبیاء بوراثت چیزی برجای نگذارند پس چگونه کوئی که ما بخط میراث آنجناب فایز شدیم و اثواب آنحضرت را
بالارث مالک شدیم از عدم علم و فقدانش شیر مني را از تلخی تمیز ندهی و ناچار هریک از این دو قول کذب
اندیکر کند و هرکدام منافق و کیری باشد یقین جد تو عباس بدینکونه مقالات رضا نه هد و نه نک شکوک
از این بیان من زدوده است و اما انکه کفتی که شما علویین از اولاد دختر رسول هستید ولی پسران عم آنجناب را
تقدم است کویم که ایشانرا قرابت نسب بیشتر است چه پسران دختران آنجناب ایضا بنی اعمام اویند
ترا زسد که از شان خلافت سخن کنی چه آن اسب حرون است که ترا رام نکردد و لباس خلافت
بقامت تو راست نیاید پس هوای خلافت از سر بنه و از آن وادی فخر کمن چرا که خرساعتی در حق تو
کشاش نشده و تو خود از لیاقت آن برکنار بودی پس قومی که باندازه خود رضا دادند و خلافت را
از طریق آن درآمدند بکلمات ناشایست یاد کمن امتی ابن اثیر جزری کوید چون در سال دویست و نود و
پنج هجری مکتفی بالله را عارضه موت در رسید و مرض وی اشتداد یافت عباس بن حسن که بمنصب
وزارت اختصاص داشت و مردی فاضل و ادیب بود در امر خلافت همی تفکر میکرد که آیا بعد از وی
چه کس را صلاحیت آن مسند منیع و شایسته آن منصب رفیع است چون هر روز که طریق سرای خلافت
پیمودی یکی از این چهار نفر که بمنزله ارکان اربعه خلافت بودند اول ابو عبد الله محمد بن جراح دوم ابو الحسن
محمد بن عبدان سیم ابو الحسن علی بن محمد بن فرات چهارم علی بن عیسی در رکاب وی میبودند روزی
با محمد بن داود بن جراح در آنباب مشاورت کرده وی با ابن معتز اشارت نمود و از عقل و ادب ورای
رزین وی زیاده وصف کرد و پس وقت دیکر ان شور با ابو الحسن بن فرات بمیان نهاد ابن فرات کفت
ایها الوزیر تاکنون هرکز عادت بر آن جاری نشده بود که در اینکونه کارهای بزرک و امورات خطیر و یقین خلفا
من طرف مشاورت باشم بلی در امورات عزل و نصب عمال مشاورت را شایسته ام و از بیان صواب
مضایقت نکنم وزیر در غضب شده کفت همانا این قطعی بارد و طعمه خشک است چه من ترا بدین شور مخصوص داشته ام
ورای صحیح ترا پسندیده ام انچه را که صواب دانی بیان کن ابن فرات کفت اکر وزیر در حق کسی رای زده و او را
شایسته و لایق مسند خلافت دانسته البته بر قرار سازد و او را بکیکاه سلطنت مستقر دارد و وزیر چنان دانست
که مقصود وی از آن کلام ابن معتز است چه خبردی در میان مردم اشتهار داشت وزیر کفت بدین کفتار تو قناعت نکنم
مزیدی آور که از یقین مرادت آکاه شوم پس ابن فرات کفت فَلْيَتَّقِ اللهَ الْوَزِيرُ وَلَا يَنْصِبُ إِلَّا مَنْ
عَرَفَهُ وَاطَّلَعَ عَلَى جَمِيعِ أَحْوَالِهِ وَلَا يَنْصِبُ بَخِيلًا فَيَضِيقُ عَلَى النَّاسِ وَيَقْطَعُ أَرْزَاقَهُمْ
وَلَا طَمَّاعًا فَيُثِيرُ فِي أَمْوَالِهِمْ فَيُصَادِرُهُمْ وَيَأْخُذُ أَمْوَالَهُمْ وَأَمْلَاكَهُمْ
وَلَا قَلِيلَ الدِّينِ فَلَا يَخَافُ الْعُقُوبَةَ وَالْآثَامَ وَيَرْجُو الثَّوَابَ فِيمَا يَفْعَلُهُ وَلَا يَوَلِّي مَنْ عَرَفَ بِهِ هَذِهِ

ابن معتز عباسی

۳۰ء

وضیعة هذا وفرّ من هذا ومن قد لقی الناس وقوّة وعاملهم وعاملوه ویحسب انعم الناس قد عرف وجوه دخلهم وخرجهم
حاصل معنی انکه ایها الوزیر از خدا بترس کسی که ترا باحوال او شغلی نیست بر سریر خلافت نصب کن مگر وقتی که بر مهمات حالات
مطلع باشی وکسی را که بر ذلیل بخل متصف است بر اریکه خلافت مستقر مساز چه این کس فراخای عیش را بر مردمان تنگ
سازد ومعیشت ایشان قطع نماید وشخصی که سرشت وجودش بآب طمع تخمیر یافته اعتبار مکن چرا که چنین کس برای اضافه
اموال مسلمانان حریص باشد پس ایشان را بر کراند واموال مردم بستاند واملاک ایشان ضبط کند وکسی که از دین
چندان بهره نداشته باشد بر چار بالش امارت متکی مساز چه از عقوبت وگناه نترسد ودست تعدی باز دارد
واز خدا اندیشه ننماید واز افعال وکردار خود امید ثواب دارد ونام امتیاز مردم بدست کسی مده که لعنت وکفاف
هر کسی بداند واز ضیاع وعقار وستبان وباغ واسب هر کسی نشناسد وچنین کسی که با مردم مخالط ومعاشر باشد
ومردم او را دیده باشند واو با مردم معاملت ومردم با وی داد وستد کرده باشند وهمی محاسب وهمش نعم مردم
بشمارد وطرق دخل ووجوه خرج ایشان بداند بدان مقام بلندش مستقر کن وزیر گفت راست گفتی آیا کرا
شایسته این مقام ودارای این صفات دانی ابن فرات گفت جعفر بن معتضد وزیر گفت وای بر تو او طفلی خورد
سال است ابن فرات گفت راست گفتی ولی وی فرزند ارجمند معتضد است وهیچ مرد کاملی در مسند خلافت مستقر
که برای اصلاح امور مملکتی بسوی ما احتیاج نداشته باشد پس روز دیگر از علی بن عیسی مشاورت کرد وی تصریح باسم
کسی ننمود گفت برای این مسند کسی را قبول کن که از خدا بترسد ودین ودنیای مردمان اصلاح کند وزیر از آنان
رای ابن فرات بپسندید ووصیت گنفی را بدان انتخاب واختیار ضمیمت واضافت کرد وپس از گنفی جعفر را
بر اریکه خلافت بنشاند ومردم با جعفر بیعت نمودند وبمقتدر ملقب شد چون در آن زمان سنش سیزده سال پیش نبود
همی مردم در آنباب سخن میکردند ووزیر بر آن شد که ویرا خلع نماید ومحمد بن معتضد را بر جای او ثابت دارد ودر جمع
اسباب میکوشید ومترصد وقت بود که محمد بواسطهٔ مرض فالج از دنیا درگذشت ووزیر عزیمت گماشت که با حسین بن
متوکل را بر خلافت مستولی گند پس از پنجروز وی نیز از دنیا درگذشت پس در سال دویست ونود وشش هجری
طبقات مردم از وزراء وسرکردگان وقضاة ومستوفیان وقاطبه بزرگان واعیان وعباس بن حسن وزیر
بر خلع مقتدر وبیعت ابن معتز همت گماشتند وتمامت ایشان همعهد وهمعقیدت شدند نخست کس بجانب ابن معتز
فرستادند که ما را هوای خلافت تو بر سراست وهمی خواهیم که عقد بیعت وقلاده اطاعت بر گردن نهیم ابن معتز
در جواب گفت بدین بیعت رضا دهم شرطی که آتش جدال شعله نکشد وغبار فتنه بر نشود وخون مسلمانان
بر زمین نریزد پس با وی گفتند که خاطر آسوده دار چه منازع ومحاربی در میان نیست وتمامت آنمردمی را
که در اینباب اتفاق است مقدم در رؤسای ایشان پنداشتند عباس بن حسن وزیر ومحمد بن داود بن جراح
واحمد بن یعقوب قاضی وازسرکردگان لشکر حسین بن حمدان وبدر الحمی ووصیف بن صوارتکین وزیر
باخود اندیشید که مقتدر را بمن نهایت محبت والفت است وهیچ موجبی بدین کار نباید اقدام کردن

پس بدینجا از کرده پشیمان شد و در فکر علاج برآمد حاضرین از اراده او آگاه شدند وقتی که وی با فاتک معتضدی بجانب
شتان خود میرفت حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف از پشت سر بروی رسیدند نخست وزیر را عرضه شمشیر کرده
سپس فاتک را بکوشش آغشتند پس حسین بن حمدان اسب خود بجانب حلبه که محله بزرگی است واقع در طرف
شرقی بغداد تاختن نمود چه ویرا گمان آن بود که مقتدر در آنمکان چوگان بازی میکند تا او را بقتل آورد و مقتدر
قبل از وصول وی بر حقیقت حال و قتل وزیر و فاتک واقف شده بود بعمار یکه در آنجا بود متحصن گشت حسین
بروی دست نیافت عود نموده فردای آنروز که پنجم شهر ربیع الاول بود مقتدر را خلع نمودند و تمامت
سرکردگان و مستوفیان و اعیان ملک سوای ابن فرات و بعضی از خواص مقتدر بر ابن معتز گرد آمده محمد بن سعید
ازرق متولی اخذ بیعت شده تمامی مردم با وی بخلافت بیعت نمودند و او را المرتضی بالله و یا الراضی بالله
و یا الغالب بالله و یا المنصف بالله لقب نهادند کیفیکان وی محمد بن داود جراح را بشغل جلیل وزارت
مقرر داشت و دیوان رسائل و استیفاء را بعهده علی بن عیسی باز گذاشت احکام و فرامین باطراف بلاد و اکناف
امصار بدین عنوان رقم داد که من امیر المومنین المرتضی بالله ابی العباس عبد الله بن معتز بالله گذاوگذا
و کس بسوی مقتدر روان داشت که باید همین لحظه از دار خلافت بخانه ابن طاهر انتقال کنی که ایشک امیر المومنین
بدار الخلافه متوجه است مقتدر از در تدبیر گفت لبر و چشم مرا تا شام مهلت دهید تا رخت بیرون کشم فرستاده
ابن معتز باز گشته علی الصباح حسین بن حمدان بر اسب خویش نشست و بسوی دار الخلافه براند غلامان مقتدر
بمقاتلت برخاستند و از پشت استار و جدران بیشتر آنروز را قتال نمودند تا آخر روز حسین را بر گردانیدند
چون غراب شب بال گشود مقتدر دید که کار بهجوم عام کشیده سوار شد با جمعی از خواص و خدم و اموال عزیمت
موصل نموده و هسی از آنعمل در تحریر سبب و علاج بروی پوشیده بود دوازده سرکردگان جز مونس خادم و مونس
خازن باوی متابعت نکردند و بغیر از خواشی دار خلافت کس با وی نبود پس در آنحال مردم دو فرقه شدند
بعضی با بعضی گفتند که ما بدون عذر موجه خلافت بکسی تسلیم نکنیم جماعتی از آنکسان که با ابن معتز بیعت کرده بودند
بمقتدر پیوستند و با هم همرای شدند که از طرف آب بر حرمسرای ابن معتز در آیند و او را بقتل آورند
مقتدر رفته بود تا صلاح حنگ و اسباب حرب آماده داشتند پس جمعی در کشتیهای کوچک برنشستند و بجانب
سرای ابن معتز براندند خواشی وی از دور چون آن کثرت مشاهدت کردند همگی از ترس روی بگریز نهاده
بعضی که بر روی یکدیگر می افتادند ابن معتز چون آنحال مشاهدت کرد بر هب برنشست و با وزیر خود روی
بفرار نهاده یکی از غلامان وی از پیش روی او با آواز بلند همی گفت یا معشر العامه ادعوا الخلیفتیکم
البتی البربهاری یعنی ایگروه سنت و جماعت خلیفه خود را که مردی سنی و بربهاریست دعا کنید ابن آبی
جزری گوید آنغلام ویرا برای آن بدین نسبت میخواند که مردم بوی رغبت کنند چه حسین بن قاسم بن عبد الله
بربهاری مردی از پیروان احمد بن حنبل و آنجماعت را مقدم بود و مردم عامه در حق وی عقیدتی عظیم داشتند

ابن معتز عباسی

۶۳۲

پس از آن نزدی مردم را استمالت میکرد ابن معتز با همان حالت و قلیل جمعیت راه صحرا پیش گرفت بگمان انکه سپاهیانیکه او را بیعت نموده اند متابعتش کنند از آنجا بسر من رای نقل نموده تا سلطنت وی قوت گیرد احدی بوی ملحق نشد محمد بن داود از ترس و هراس بخانه خود مختفی شد و ابن معتز از اسب خویش بزیر آمده با غلام خود یمن نام بسرای ابی عبد الله بن جصاص پناه گزید و بیشتر متابعین ابن معتز نهان شدند در آن اثنا مقتدر را اقتداری از نو پدید آمد و غبار فتنه در بغداد بالا گرفت نهب اموال و قطع اعمار دست باز داشتند مردمان سفله و مردان غیار فرصت غنیمت شمرده خانها را آشکارا غارت میکردند ابن عمرویه صاحب شرطه که از متابعین و صابعین ابن معتز بود پس از فرار و اختفای ابن معتز از در مکر و غدر و تدلیس در آمده و شیعا مقتدر مردم را میخواند مردم آواز برداشتند که امیر دکذاب ریاکار آیا چه قدر کرمانی با وی مقاتلی سخت نمودند ابن عمرویه راه فرار پیش گرفته خود را بجائی پنهان ساخت و اصحابش نیز متفرق شدند یحیی بن علی ویرا بدین اشعار هجا گفت

بایعوه فلم یکن عند الانوك الا التغیر والتخبیط ... وافیضون بایعوا انضب الامة هذا المعی التخلیط

ثم ولی من زعفه ومحاموق ... ومن خلفهم لهم تضریط

یعنی بیعت نمودند ابن معتز را و آمد احمق را این جز تغیر و خبط نبوده بجان خودم که بسیار شگفتی است که مردم را فضی با ناصبی ترین امت بیعت کردند پس از شدت ترس برگشت و مردم قصد وی نموده از عقب وی ضربها همی روان داشتند انتهی در همان ساعت مقتدر ریاست شرطه را بمونس خازن مفوض داشت و خود با سپاه خارج شده بر وصیف بن سوارکین وغیره دست یافته تمامت ایشان را عرضه شمشیر نمود پس علی بن عیسی و قاضی محمد بن خلف و قاضی ابو عمر را گرفته رها نمود و قاضی المثنی احمد بن یعقوب را حاضر نمودند اول بیعت مقتدر قوی تکلیف کردند احمد گفت من با طفلی بیعت نکنم خلیفه بقتلش فرمان داد پس مقتدر کس بجانب ابو الحسن بن فرات فرستاده او را از زاویه اختفا بخواند خلعت وزارت بر قامتش در پوشانید رتق و فتق امور ملکی بر عهدهٔ وی مقرر داشت در آن اثنا یکی از غلامان ابن جصاص که سوسن نام داشت بصافی حریمی جبر داد که الساعه ابن معتز با جمعی از خواص خود در سرای مولای من مختفی است بمجض انتشار این خبر غلامان مقتدر بیکباره بخانه ابن جصاص در آمدند و ابن معتز را گرفته بمجلس بردند تا شبانگاه در آنجا بسر میبرد چون شب در آمد و خصیه ویرا چندان بفشردند که رو بکار عمرش بپایان رسیده جهانرا بدرود کرد بنا بر روایتی کاوی وی چندان بفشردند که تا رخت بعالم بقا کشید بهر حال جسد ویرا بزیلوئی در پیچیده بسوی اهلش روانه داشتند و مالی وافر از ابن جصاص بگرفتند و محمد بن داود را که وزیر ابن معتز بود بقتل آوردند و علی بن عیسی بجانب واسط نفی شد پس از آنجا کس نزد ابن فرات فرستاده اذن عزیمت و اجازه هجرت که معظم خواست وزیر اذنش داده وی از راه بصره بمکه پناه گزید و از قاضی ابو عمر صد هزار تومان بگرفتند پس عساکر منصوره در طلب حسین بن حمدان

ابن معتز عباسی

۳۳۴ ه

از بغداد تا موصل بتاختند و بردی ظفر یافته ببغداد مراجعت کردند وزیر با امیر موصل ابوالهیجا برادر حسین بن حمدان نگاشت که ویرا گرفته بجانب ما بفرست حسین راه فرار در پیش گرفته ابوالهیجا بر اثر وی براند عاقبت بردی ظفر یافته بعضی اصحاب او را اسیر نموده ده هزار تومان از وی بگرفت و بجانب موصل برگشت و از موصل بسوی بغداد تاخت برادرش حسین کس بسوی ابن فرات روان داشت که از من درگذر و در پیشگاه خلافت از من شفاعت کن که خلیفه از من و ابراهیم بن کنغلغ و ابن عمرویه و جمعی دیگر عفو و اغماض نماید شفاعت ابن فرات مقبول خلافت افتاده مقتدر از ایشان درگذشت پس حسین داخل بغداد شده برادرش ابوالهیجا تمامت آنمال که از او ماخوذ نموده بود رد نمود تا بکلی آتش آن فتنه منطفی شد و ابن فرات بساط عدل و سفره احسان بگسترد و بنیاد ظلم و طغیان برچیده و کار مسلمانان از نو بنظام آمد قاضی بن خلکان گوید که ابن معتز مردی سیاه چرده و گندم گون بود و صورتی درخشان داشت و ریش خود را سواد خضاب میکرد و از کلمات او است که میگفته البلاغة بلوغ المرام

و مصنفات و مؤلفات وی بدین تفصیل است

کتاب الزهر و ریاض کتاب البدیع کتاب مکاتبات الاخوان بالشعر کتاب الجوارح و القنیه کتاب السرقات کتاب اشعار الملوک کتاب الآداب کتاب علل الاخبار کتاب طبقات الشعرا کتاب اجماع فی الغنا کتاب فیه ارجوزة فی ذم الصبوح علی بن محمد بن بسام شاعر این دو بیت در مرثیت وی سرود

لله درك من میت بمضیعه ناهیك فی العلم و الادب الجم
ما فیه لو و لا لو لا فتنقصه و انما ادرکته حرفة الادب

یعنی خیر دهد خدا آمرزده را که در مراتب علمیه و آداب و حسب ترا از دیگر مردم کافی باشد لو و لولا که از کلمات ناقصه در او نبود که کوئی اگر چنان بودی چنین میشد و اگر چنان نمیکرد چنین نمیشد بلکه بخبث حرفت ادب وی

ابوسلیمان منطقی محمد بن طاهر سجستانی

در فلسفه اولی و حکمت الهی و فن منطق و معرفت میزان ربتی ارجمند و مقامی بلند داشت و در سلک حکمای نامی چهار منظوم است تمامت آنعلوم و جمیع آنفنون بر متی بن یونس و امثال وی از معاصرین قرائت کرد و بعهد عضد الدوله دیلمی اشتهار یافته در بارگاه آسمانطان مکانتی رفیع و منزلتی منیع حاصل نمود عضد الدوله زیاده ویرا گرامی میداشت ابوسلیمان بپاس نعمت و ادای حقوق وی شرحی باسم عضد الدوله بر کتب ارسطو نگاشت و نیز ابوسلیمان توحیدیکه در عداد اصحاب وی بشمار میرفت در عصبیت وی زیاده میکوشید و اسرار مجالس بزرگان بوی افشا مینمود و بهر گونه خبر که اطلاع یافتی با ابوسلیمان بمیان می آورد و از آنروی کتاب الامتاع و المؤانسة برای وی تصنیف کرده و در آنکتاب بسیاری از اخبار مجالس عبد الله بن فارض شیرازی را که در آوقت

ابوسلیمان منطقی

۳۴۰ء

تشغل جلیل وزارت صمصام الدوله بن عضد الدوله سرافراز آمد درج نمود قطب الدین تا بسیجی کوید اگر کسی بچشم تحقیق و دیده انصاف بدانکتاب بنگرد داند که تصنیف آنکتاب جز بسر انگشت فکرت فاضلی محیط و عالمی ذیفنون صورت نبسته با نجمله وی را نوادر متوال و طرائف جواب و لطائف اخبار بسیار است آورده اند که وی مردی اعور بود جز بچشم ادراک اشیاء نمودی بدانجهت پیوسته از خلق کناره کرفتی و در کوشه انقطاع نشستی و ابواب مراودات با مردم مسدود داشتی جز طالبان علم و اهل استفادت بسرای وی باز نیافتند و منزلش خاصه اهل علم را محل آسایش و راحت بود یکی از نوادر آنست که بدیهی شاعر باشد بدین اشعار ویرا هجا کفته

أَبُو سُلَيْمَانَ عَالِمٌ فَطِنٌ ... مَا فُوهُ فِي عِلْمِهِ بِمُنْتَقِصِ
لَكِنْ بَصَارَتُهُ عَدَتْ وَبِهِ ... مِنْ عَوَرٍ مُوحِشٍ وَمِنْ بَرَصِ
وَبِابْنِهِ مِثْلُ مَا بِوَالِدِهِ ... وَهَذِهِ قِصَّةٌ مِنَ الْقَصَصِ

یعنی ابوسلیمان مردی بزرک و دانشمند و بیکاه مراتب فضلش را نقصانی راه نیافته لیکن چون ویرا بدیدم که مردی یکچشم موحش و ببرص برص مبتلاست در حیرت شدم و این از قضیهای عجیب است که پسروی از بعلل پدر کرفتار است یکی از ابوسلیمان پرسید که چکونی در حق نحو یونان و نحو عرب آیا اصول و قواعد آن وکدام یک محکم و مضبوط تر است وی در جواب کفت نَحْوُ الْعَرَبِ قَطْرَةٌ وَنَحْوُنَا قَطْعَةٌ یعنی نحو ما یونانیین بمنزله قطعه ایست و نحو عرب بمثابه قطره و این خود دلیل است بر آنچیزیکه در ترجمت ابوالاسود دئلی در قصه یحیی نحوی نکاشته آمد از اینکه مردم یونان را برای تصحیح کلمات و حفظ اعراب اصولی منضبط و قواعدی محکم بوده و آنرا نحو میکفتند چون تاریخ ولادت و زمان فوت وی از محل معتبر دست نیامد لهذا بایراد آن مبادرت

ابناء اثیر الدین

باید دانست که عنوان این ترجمت نیز مانند عنوان نبی بابویه و ابناء طاوس از نشر کاشت چه فرزندان ایثر الدین ابوالکرم محمد بن محمد بن عبدالکریم بن عبدالواحد شیبانی هر سه با پین العلماء بابن اثیر اشتهار دارند و در السنه ارباب ادب جزء بین عنوان مذکور نیایند و لعل بسیاری از مبتدیین و متوسطین محصلین آن سه دانشمند چه مانند را یکی پنداشته و نهایه ابن اثیر و کامل ابن اثیر و مثل السائر ابن اثیر هر سه را تصنیف یکعالم انکارند با انکه هریک از آنها تصنیف یکی از ایشان است پس تعیین مراد و رفع اشتباه را کوئیم نبی اثیر سه محقق بی نظیرند که در ادب و حسب مانند نسب و عصب برابرند در فنون فضل و شئون کمال سرآمد دانشوران عهد خویش بودند از معاصرین آن سه دانشور یکانه ستایشها در حق ایشان بنظر رسید شیخ شهاب الدین ابوالثنا یاقوت حموی در ذیل جزیره ابن عمر کوید بنو الاثیر العلماء الفضلاء الادباء کلهم امام قاضی شمس الدین احمد بن خلکان در ذیل ترجمت ابوالفتح

ابن اثیر مجدالدین

نصرالله کہ یکان الاخوۃ الثلثۃ فضلاء نجباء رؤسآء لکل واحد منہم تصانیف نافعۃ
مہتر ایشان ابوالسعادات مجدالدین مبارک است کہ در غریب حدیث کتاب نہایہ تصنیف کردہ و کہتر ازوی ابوالحسن
عزالدین علی است کہ در علم تاریخ کتاب کامل تالیف نمود و کہتر از ایشان ابوالفتح ضیاءالدین نصرالله است
کہ در صناعت انشاء کتاب مثل السایر نوشت و ولادت ہر سہ برادر در جزیرہ ابن عمر اتفاق افتاد چہ ابوالکرم
پدر ایشان در آنجا توطن و حکومت داشتہ و ازینروی ہر سہ را ابن اثیر جزری گویند و جزیرہ ابن عمر شہری است
در سہ منزلی موصل بر کنار دجلہ از آنکہ آب بشکل ہلال از سہ جانب بر آن محیط شدہ علی الاستعارہ بنام حسن بن عمر
اشتہار یافتہ اکنون بشرح اخبار آن سہ عالم لبیب علی الترتیب اشتغال جوئیم و گوییم مبارک بن محمد از ارکان
اساتید و اعیان مشایخ است در بسیاری از فنون معقول و منقول در عداد مشاہیر فحول شمار آمد ما بین
علما و امراء ریاست یافت و حشمت علم با شوکت منصب فراہم نمود ابوالبرکات بن مستوفی مؤلف تاریخ
اربل در حق او گوید اَشْهَرُ الْعُلَمَآءِ ذِكْرًا وَاَكْبَرُ النُّبَلَآءِ قَدْرًا وَاَحَدُ الْاَفَاضِلِ الْمُشَارُ اِلَيْهِمْ
فَرْدُ الْاَمَاثِلِ الْمُعْتَمَدُ عَلَيْهِمْ یعنی نام مجدالدین مبارک در سلسلہ علما از جملگی مشہورتر بود و قدرش در طبقہ
رجال از ہمگان برزگتر ما بین افاضل عصر وحید بود و در ہر حرکت معارف عہد فرید برادر وی عزالدین علی بن محمد در کتاب
کامل التواریخ در صفت او چنین گوید کَانَ عَالِمًا فِي عِدَّةِ عُلُومٍ مِنْهَا الْفِقْهُ وَالْاُصُولَانِ وَالنَّحْوُ وَالْحَدِيثُ
وَاللُّغَةُ وَلَهُ تَصَانِيفُ مَشْهُورَةٌ فِي التَّفْسِيرِ وَالْحَدِيثِ وَالنَّحْوِ وَالْحِسَابِ وَغَرِيبِ الْحَدِيثِ
وَلَهُ رَسَائِلُ مُدَوَّنَةٌ وَكَانَ كَاتِبًا مُفْلِقًا يُضْرَبُ بِهِ الْمَثَلُ ذَا دِينٍ مَتِينٍ وَلُزُومٍ
طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ رَحِمَهُ اللهُ وَرَضِيَ عَنْهُ فَلَقَدْ كَانَ مِنْ مَحَاسِنِ الزَّمَانِ وَلَعَلَّ
مَنْ يَقِفُ عَلَى مَا ذَكَرْتُهُ يَتَهَيَّبُنِي فِي قَوْلِي وَمَنْ عَرَفَهُ مِنْ اَهْلِ
عَصْرِنَا يَعْلَمُ اَنِّي مُقَصِّرٌ یعنی وی بر فنون چند دانا بود مانند فقہ و اصول فقہ و اصول عقاید و اعراب
و اخبار و لغت و در علم تفسیر و فن حدیث و صناعت نحو و معرفت حساب و غریب حدیث تصانیف پر داخت
او را مکاتبی است کہ در یک دیوان فراہم شدہ منشی بدایع نگار بود کہ در آن صناعت بوی مثل زند نیے
بحسن عقیدت و استقامت طریقت اتصاف داشت رحمت و رضوان خدایش نصیب باد کہ بہ آستی جمال
روزگار بود و لعل کسانیکہ باین سخن من واقف آیند مرا در صفت وی مبالغت و اغراق تہمت نہند ولی از مردم
عصر ما آنان کہ بر مراتب فضل ہر یک از آن دانشور نام دار حق معرفت دارند دانند کہ من در مدح و ستایش وی تقصیر نمودم
و حق ثنا و تمجیدش کما ینبغی بجای نیاوردہ ام الحاصل ولادت ابن اثیر در احد الربیعین از سال پانصد و چہل و چہار
در جزیرہ ابن عمر چنانکہ اشارت رفت اتفاق افتاد و در آن بلد نشو و نما یافت آنگاہ از جزیرہ عزیمت شہر موصل کردہ در آنجا
مقیم گشت و بکسب کمال و تعلم علوم اشتغال جست و از ین فن اعراب و اصول صناعت اشتقاق از ابی محمد سعید بن
مبارک بن دہان موصلی کہ شرح اخبارش نگارش یافت و یحیی بن سعدون قرطبی کہ تفصیل احوالش نگاشتہ خواہد شد

ابن اثیر مجدالدین

۶۳۶

حافظ جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة در ذیل ترجمت وی گوید ابن اثیر در مبادی اشتغال بفن حدیث هیچ نپرداخت ولی در اواخر حال در تحصیل آن تحمل سعی بلیغ نمود و در آنباب عبدالوهاب بن سکینه و گروهی دیگر از محدثین را تلمذ کرد و برای تحصیل سایر فنون نیز مدتها از موطن مألوف دور ماند و در هر بلد زمانی لائق اقامت نمود و در فن انشا نیز مهارت تمام و اجتهاد وافی بجای آورد تا آنکه در آن فن و در بسیاری از فنون چهارگانه کامل و متبحری وسیع دریافت و در زمان خود شهره بلاد و یگانه امصار گردید در کتب سیر مسطور است که چون دودمان اتابکان موصل که از جانب سلاطین آل سلجوق در دیار بکر و حلب و حمص و غیرها حکم میراندند بسیف الدین غازی بن قطب الدین مودود بن عماد الدین زنکی رسید ارکان دولت مودود بر خلاف وصیت وی از فرزند بزرگترش عماد الدین زنکی که سمی جد و ولیعهد پدر بود روی تافته با برادر کهتر او سیف الدین غازی بیعت نمودند و عم وی نور الدین محمود که بر بلاد شامات استیلا یافته بود بموصل رفته ایالت برادرزاده خویش استوار داشت سیف الدین در تاریخ پانصد و هفتاد و یک هجری که بر قصد مجادله سلطان مصر صلاح الدین یوسف بن نجم الدین ایوب کردی عزیمت ملک شام کرد نیابت فرمانروائی موصل و سایر قلمرو خود را با امیر مجاهد الدین قایماز که مدبری بصیر و مدبری بی انباز بود باز گذاشت و بدانعهد ابن اثیر که از تحصیل کمالات فراغت یافته بود با نامی مشهور و وصیتی مذکور بملک موصل بازگشت امیر مجاهد الدین وجود وی را مغتنم شمرده انواع لطف و عطوفت در حقش مبذول داشت و او را بحسب لیاقت بوزارت دیوان رسایل که منصبی ارجمند بود برگماشت و او از وفور فضل و فرط هنر بدان شغل خطیر چنان قیام کرد که نامش در حضرت سلاطین و ملوک مسموع و معروف گردید و چون ده سال و اندی از فرمانروائی سیف الدین غازی برآمد و در سنهٔ پانصد و هفتاد و شش هجری ملک عاریت بدرود کرد و حکمرانی موصل و دیار بکر و حوالی آن ببرادر وی عزالدین مسعود که بعهد سیف الدین غازی مقدم جیوش بود انتقال یافت امیر مجاهد الدین در نیابت سلطنت و مبارک بن اثیر در وزارت دیوان رسائل بحال کان مستولی و مستقل بودند تا آنکه مردم عوان در حق امیر مجاهد الدین سعایت برخواستند و ابواب فساد و فتنه مفتوح داشتند بحدیکه عزالدین را خاطر بر مجاهد الدین برآشفت و در سال پانصد و هشتاد و نه باخذ وی فرمان داد ابن اثیر همینکه مخدوم خویش در چنگ عزالدین گرفتار دید صلاح وقت را بدرگاه آن اتابک محتشم التجا جست و در قطار حاضران خدمت وی انتظام گرفت و بشغل انشاء رسائل و فرامین و عمل وزارت دیوان مکاتیب منصوب گردید و بچنان مراسم آنخدمت جلیل برعهدهٔ کفایت و درایت او موکول بود تا آنکه در بیست و هفتم شعبان سال اخذ مجاهد الدین که پانصد و هشتاد و نه بود عزالدین مسعود ابن قطب الدین مودود سرای پنج روزه بدرود نمود و سریر فرمانفرمائی آنکشور بفرزندی نور الدین ارسلانشاه که ملک عادل لقب داشت انتقال یافته و در همان سال بجای پدر جلوس کرد و او حکمرانی باشهامت و ابهت بود ارباب هنر و خداوندان کمال را دوست میداشت و از اینجهت ابن اثیر را زیاده از حد نواخت و پایه منزلتش پیش از پیش بر افراخت قاضی شمس الدین احمد کوفی فَحَظِیَ عِنْدَهُ وَتَوَفَّرَ حُرْمَتُهُ لَدَیْهِ یعنی ابن اثیر در حضرت آن اتابک هنردوست مکانتی عظیم و حرمتی موفور یافت

ابن اثیر مجدالدین

۶۳۷

در کامل التواریخ در سیرت نورالدین ارسلانشاه مسطور است که مجدالدین ابن اثیر گفتی ما قُلتُ لَهُ یَوماً فی شَیءٍ خَیرٌ فَامتَنَعَ مِنهُ بَل بادَرَ اِلَیهِ بِفَرَحٍ وَاستِبشارٍ یعنی هیچگاه ارسلانشاه را بفعل خیری دلالت نکردم که از پذیرائی آن امتناع نموده باشد بل هرچه من رای زده ام او بیدرنگ مبادرت جست بر حالتی که خوشحال و خورسند بود روزی مرا احضار داشت من برنشستم و سوی درگاه راندم چون بدرب دارالاماره رسیدم زنی دیدم که تظلم و تشکی همی کند همینکه چشمش بن اثاد نزدیک آمد ورقعه که در دست داشت بمن سپرد و التماس نمود که بر نظر اتابک عرضه دارم چون بحضور درآمدم اتابک در باب مهمی آغاز سخن فرمود من گفتم مضمون این مکتوب بشرف لحاظ رسانیدن بر انجام هر مهم مقدم باشد که از آن زنی است متظلم که اکنون بدرب بارگاه ایستاده و انتظار رفع شکایت و دفع تظلم همی برد گفت لا حاجَةَ اِلَی الوُقوفِ عَلَیها عَرَفنا اَنینَ فیها یعنی بمطالعه رقعه حاجت نیست چه فحوای آن بفراست ملوکانه دریافتم و در آنوقت یکدو نفر از وزراء حاضر بودند ارسلانشاه غضبناک بلهجت ایشان شد و با من گفت ببین این دو کس با این متظلمه چه رفتار کرده اند و پیرایه بود که در موصل ببازرگانی اکتساب مینموده و درگذشته و مقداری قماش و دونیده بازگذاشته چون مردی غریب بود و کس وارث وی نمیشناخته کماشتگان بیت المال از در احتیاط ترکه او را حیازت کردند و از تلف و ضیاع حراست نمودند و آن دو مملوک را نزد ما آورده مراتب را بعرض رسانیدند ما همی منتظر بودیم تا مستحق آنها پیدا شود و مال خویش بستاند یکدو ماه واندی از این پیش این زن پیدا شد و دعوی کرد که آن بازرگان پسر من بود و بمال من تکسب مینمود آنچه از وی بازمانده از آن من است و بتصدیق مدعا اسجلی از حکومت شرع ابراز داشت بفرمودیم تا مال بدو سپارند و آن دو مملوک را این دو مرد بهائی موافق انصاف برای ما بخرند اینها رفتند و بازگشتند و گفتند کاری نشد چه او قیمتی بگزاف خواست و ما دریغ داشتیم گفتیم پس بندگان وی بخود او تسلیم دارید و تاکنون فزون از دو ماه است که ما را ازین داستان خبر نبود و چنان پنداشتیم که این دو مرد حسب الامر بندگان آن زن مسترد داشته اند حالی که تو عرضه وی آوردی معلوم افتاد که هنوز مال آن متظلمه را نداده اند و هرکه از شکایت و استغاثت او آگاه شود چنان پندارد که من مال وی از او باز داشته ام و بندگانش بستم و جور بگرفته ام و ندانند که اینکار کو هیده از این دو مرد خائن سرزده که بر زوال ناموس عدل و داد باک نپارند و انقراض دولت انصاف و مروت عظیم نشمارند ابن اثیر هم در ساعت بخیزد و هر دو مملوک بآن زن بسپارد و در رفع ظلم از وی تاخیر روا ندارد ابن اثیر گوید پس من از محضر بیرون شدم و فرمان اتابک بگذاشتم و آن زن را باد دعا و شکر روانه داشتم الغرض ابن اثیر در خدمت ارسلانشاه همی بعزت و جاه بود و در سوانح مهمات عقده امور بسر انگشت تدبیر میگشود و در انشاء احکام و فرامین و ثبت معارضات و مکاتیب حق امضاء را میمود تا آنکه مقدمات مرض فالج در اندامش پدید گشت و رفته رفته اعضاء و جوارحش استرخاء کلی گرفت و دست و پایش از کار در فتار بماند و از حضور اتابک

ابن اثیر مجدالدین

۶۳۸

و انجام خدمات عاجز آمد و ناچار ملازم بیت و حلیف سرای خویش گردید ولی هرگاه که در دستگاه اتابکی مهمی مشکل و کاری صعب افتادی از رای رزین و قول متین وی استعانت میشد و اعیان ملک و ارکان دولت بصواب دید وی رفتار مینمودند او خود عروض آن مرض را غنمتی بزرگ گرفت و غنیمتی عظیم شمرد و زمان خود را بکار تالیف و تصنیف انحصار داد و جمیع مجامیع سودمند که در پایان ترجمت یاد کنیم بتصریح ابن خلکان در آن زمان بپرداخت و برای فقراء مهمان سرائی که رباط نامند بنیاد کرد و جمیع املاک و مزارع و ضیعات خویش بدانجا وقف نمود عبد الله اسعد یمنی در مرآة الجنان و قاضی ابن خلکان در وفیات الاعیان و جلال الدین عبد الرحمن در بغیة الوعاة و محدث بحرینی در طبیس و انیس بعبارات متقارب از برادر وی ابو السعادات مجدالدین علی نقل آورده اند که گفت زمانیکه مجدالدین بمرض فالج گرفتار و باضطرار مقیم دار بوطیبی از مردم مغرب زمین بعیادت وی آمد و از مبادی انحراف مزاج او جویا شد و گفت این مرض در مدتی اندک علاج کنم و تعهد نمایم که تا آثار علت یکباره از وی نرود و برء کلی حاصل نیاید از اجرت عمل دم نزنم و مطالبه حق زحمت نکنم ما در دعوی وی امارات صدق دیدیم و رخصت معالجت بخشیدیم او برحسب التزام خویش چالاکی گرفت و باروغنی که از اجزاء چند ترکیب داده بود معالجت برخواست زمانی نگذشت که آثار حسن تدبیر او ظاهر شد و پایهای مجدالدین را زمی و لینتی پدید آمد و بر تمدد اعضا و قبض و بسط جوارح قادر گشت هینکه مجدالدین علامت برء و توان حرکت در پیکر خویش یافت مرا بخواند و گفت ای برادر اجرت اینمرد مغربی بپرداز و او را خوشحال و خورسند روانه دیار خود ساز من گفتم عافاک الله این چه فرمان است که میدهی این طبیب ماهر چگونه از تو دور دارم و حال آنکه هنوز برء کلی حاصل نشده و چنان دانم که عنقریب چشم و دستان تو روشن کند و ترا از ملازمت کنج سرای خلاص نماید اگر اینمرد از دست گذارم چنان است که صحت وجود تو دیده و دانسته از دست نهم گفت آری ای برادر حقیقت امر اینچنین است که تو گوئی و مرا در صدق دعوی و حسن مداوای این طبیب حاذق و معالج ماهر هیچ سخن نیست ولی داستان بهبودی با کسی گوی که خود طالب رنجوری نباشد همانا مرا از این آفت که بپای رسیده چندین غنیمت بدست افتاده چه اندام که بدینگونه رنجورم نخست از ترک دیدار ستمکاران معذورم و از درک حضور ظالمان دور و دیگر آنکه باب خزانه کتب توانم گشود و در فنون فضائل تصنیفات توانم نمود تا بدان تالیفات مدارک مافات بجای آرم و آثار ستوده و نام نیک بیادگار گذارم و دیگر آنکه بدین علت عزت نفس و کرامت طبع از خواری خدمت و ذلت طاعت صیانت کنم و عمر نفیس و وقت عزیز که سرمایه سودای آخرت و تحصیل خوشنودی خداوند است پس از حیات حطام دنیوی و اطاعت فرمان خلق حراست نمایم و دیگر آنکه مادام مرا پای رفتار در رباب اتابکی بسته و رشته آمیزش و اختلاط ارکان ایالت گسسته است بهنگام حل و عقد امور و مشورت مهمات جمهور که بالضروره برای رویت من حاجت افتد و جال ملک و صنادید قوم چنانکه پیش از من در آیند و از تدابیر و تجارب من استعانت جویند ولی اگر پای حرکت دراز و باب رفتار باز باشد مبنا چار بایستی در مشاورات و انجام مهمات بخاطر خود راه

سرای لالت سپارم و در قطار دیگر روزرا، وظیفه کفاشش پردازم و تو خود میدانیکه ما بین این دو حال تا چه مقدار فرق است و تا چه حد امتیاز پس ای برادر مرا چه افتاده که در این چند روز که از عهد حیات باقی مانده محض بیهودی غصوصی تمام وجود نابود سازم و عاقبتی نامحمود یابم از کیمیای قناعت و اکسیر آسایش روی تابم و مصالح چند و منافع ارجمند از دست بنهم زنهار ایمرد مغربی از این دیار بیرون کن و مرا از واهمهٔ برد مرض و صحت مزاج آسوده دار عزالدین بن اثیر گوید چون تقریر برادر بزرگوار شنیدم دیدم حقیقت حکمتی است بدیع و سری لطیف پس اجابت طبیب پرداختم و او را خوشنود روانه ساختم بالجمله ابن اثیر همچنان بمرض فالج مبتلا بود تا در پنجشنبه سلخ شهر ذی الحجه از سال ششصد و شش در موصل وفات یافت و در رباطی که خود در خارج بلد بنا نهاده بود مدفون گشت یاقوت گوید اورا شعر لست اندک گویند وقتی اشتریکی از اتابکان موصل بغزید او نظیر مصمونیکه امیر معزی در لغزش توسن سلطان سنجر سلجوقی انشاد کرد بنظم کشیده گفت

إِنْ زَلَّتِ الْبَغْلَةُ مِنْ تَحْتِهِ ... فَإِنَّنِي فِي زَلَّتِهَا عُذْرًا
حَمَلَهَا مِنْ عِلْمِهِ شَاهِقًا ... وَمِنْ نَدَى رَاحَتِهِ بَحْرًا

یعنی اگر استر اتابک را لغزشی افتاد امری شگفت نباشد که در اینباب عذری مسموع در کار است زیرا که آن فرمانروای فاضل با ذل از دانش خویش کوهی شامخ و از بخشش خود دریائی مواج بر آن مرکب حمل فرموده پس اگر از تحمل آن اوبار عظیم عاجز آمده سکندری خورده باشد معذور خواهد بود تصانیف نافعه و تالیف بدیعه وی بسیار است کتاب جامع الاصول فی حدیث الرسول و آن کتاب جامع احادیث صحاح ستهٔ اهل سنت است کتاب المصطفی و المختار فی الادعیة و الاذکار کتاب النهایه فی غریب الحدیث که پنج مجلد است کتاب الانصاف فی الجمع بین الکشف و الکشاف از تفسیر ثعلبی و تفسیر زمخشری فراهم آورده کتاب البدیع فی شرح الفصول فی النحو لابن الدهان دیوان الرسائل و المکاتیب کتاب الشافی فی شرح مسند الامام الشافعی و او را رساله ایست سودمند در صنعت کتابت گوید زمانیکه بجمع آوردن این کتب اشتغال داشت جمعی از افاضل عهد و یاران در کار تصنیف معاونت نمودند و در اختیار مطالب و کتابت آنها یاری دادند و اقدی گوید حزیره ابن عمر را مردی از اهل برقید کرد او را عبدالعزیز بن عمر کشتی عمارت کرد یاقوت حموی گوید گمان من آنست که اول کسیکه آن بلد را بنیاد نهاده

أَبُو الْحَسَنِ عِزُّ الدِّينِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي الْكَرَمِ مُحَمَّدُ الْجَزَرِيُّ الْمَعْرُوفُ بِابْنِ الْأَثِيرِ

حسن بن عمر بن خطاب تغلبی است انتهی

در سلک اعاظم علماء عربیت و اکابر ارباب سیر منظوم است فاضل ابن خلکان گوید كَانَ إِمَامًا فِي حِفْظِ الْحَدِيثِ وَمَعْرِفَةِ مَا يَتَعَلَّقُ بِهِ حَافِظًا لِلتَّوَارِيخِ الْمُتَقَدِّمَةِ وَالْمُتَأَخِّرَةِ وَخَبِيرًا بِأَنْسَابِ الْعَرَبِ وَأَخْبَارِهِمْ وَأَيَّامِهِمْ وَوَقَائِعِهِمْ یعنی در حفظ احادیث رسول و معرفت مبادی و متعلقات اخبار پیشوای محدثین بود بر سیر و تواریخ سلف و خلف احاطت داشت و بر انساب عرب و اخبار طوائف و ایام مشهور و حروب قبایل آنان

ابن اثیر عزالدین

۶۴۰

خبر بود ولادت او در چهارم ماه جمادی الاولی از سال پانصد و پنجاه و پنج در جزیره ابن عمر که اشارت رفت اتفاقا افتاد پس از چند سال که از عمر وی برآمد همراه پدر و دو برادر مهتر و کهتر ابوالسعادات مجدالدین مبارک ابوالفتح وضیاء الدین نصرالله بشهر موصل درآمد و در آن بلد از مشایخ و اساتید هر فن اقتباس علوم و تحصیل فضائل نمود و از محدثین موصل مانند ابوالفضل عبدالله بن احمد خطیب و سایر شیوخ اهل خبر که در آن طبقه بودند فن حدیث اخذ نمود و در آن علم و چند رشته دیگر از فضائل مانند لغت و نحو و اشتقاق و فقه و حساب مهارت وافی یافت و شهرتی کامل گرفت و لسان برادر در حضرت اتابکان موصل مقرب شد بدانسان که چند نوبت از جانب ملوک آن طبقه بسفارت مأمور و از امتحان فکر دید و در حضرت خلفا شرط رسالت بگذارد و چند بار دیگر برای عزیمت بیت الله از بغداد عبور کرد و در این ورود و صدور از معارف محدثین دارالسلام همچون ابوالقاسم یعیش بن صدقه فقیه شافعیه و ضیاء الدین ابواحمد عبدالوهاب بن علی صوفی و جمعی دیگر فن خبر فرا گرفت و پس از طی انتقالات در شهر موصل بسرای خویش که محط رحال افاضل و مرجع ارباب کمال بود برای کار تصنیف خلوت گزید و از دخالت مشاغل ملک و مراودت عامه خلق عزلت گرفت و تمام وقت خویش بمطالعات کتب و جمع تالیف انحصار داد و چند تصنیف بی نظیر در فنون مختلف پرداخت منجمله کتاب انساب شیخ ابوسعید عبدالکریم بن سمعانی را که مجموعی مجمل و ضخیم بود و بر اشتباهات فاحش و اغالیط شنیع اشتمال داشت تحریر و تهذیب کرد و اطناب و تطویل آن بپیراست و در هر جای که مصنف را اهمالی و غفلتی افتاده بود بیفزود و هر خطا و خط که در طی انساب و اثناء ابواب دید تنبیه نمود و آن هشت مجلد مطول را در سه جلد مختصر پیراسته آورد و در فن تاریخ کتابی نوشت که بحسن ترتیب و نظم وجودت تالیف و سبک و اتقان روایات و اخبار و ضبط قصص و آثار و استیفاء حوادث و عبر و استقصاء وقایع و سیر در میان جمیع کتب مغاربی از پارسی و تازی نهایت ممتاز بل بی انباز است نام آن کتاب کامل فی التواریخ نهاد و از اول آفرینش شروع در نگارش نموده و از خلقت قلم و لوح و شب و روز و فرشتگان و پریان و آدمیان سخنان بدیع و کلمات نغز سروده آنگاه بتفصیل هبوط آدم نبی و عمارت ارض و احداث بعد ابی البشر از عهد نبوت شیث تا دولت یزدگرد شرح داد و در سلک نبوت از انبیاء و مرسلین و در سلسله سلطنت از ملوک و سلاطین هیچکس را فرو نگذاشته و در ذیل این وقایع بتفصیل ایام عرب و حروب جاهلیت که در علم تاریخ شطری است شریف و در صناعت ادب فنی نفیس باز نموده پس کلیات اخبار و معظمات آثار عهد اسلام نوشتن گرفته و حوادث را بترتیب سنین هجرت رسول تلفیق داده علی الجمله آن تصنیف منیف مقام هنر و خد کمال و استقامت سلیقه و جودت قریحه عزالدین را برهانی است عظیم و این هنگام که بنگارش نامه دانشوران اشتغال میرود آنمجموع محیط بمجلدها است در خزانه وزیر علوم مکرر آورده و انشمند موجود است و در ضبط سنین وفیات و شرح مستطردات حکایات از زبدة التصفح بسیاری از کتب تواریخ کفایت و بدان اثیر خود در فاتحه کامل کوید از مدعیان معرفت و درایت جماعتی را که در حق خویش تعلیم روایت ظن تجویز میبردند دیدم که صناعت تاریخ تحقیر مینمودند و بتعلیم و تعلم آن اشتغال روا نمیداشتند بگمان آنکه

ابن اثیر عزالدین

۶۴۱

منتهای ثمره آن فن آموختن قصص و حکایات و شناختن احادیث و مسامرات است همانا این پندارست زعم کسی باشد که بفتور خاطر از صورت معنی پی نتواند برد و بقصور نظر از قشر لباب نتواند رسید ولی آنکس که خدایش طبعی سلیم داد و ذوقی مستقیم بخشید و نیک داند که فوائد این فن شریف بسیار است و منافع هر دو جهانی آن بیشمار یکی از خواص دنیوی آن که من یافته ام وسعت دائره عمر و فسحت زمان حیاتست نه باین معنی که هر که دارای معرفت سیر و دانای صناعت خبر باشد از دیگر مردم پیشتر زندگانی یابد بل مقصود آنست که چون کس بر اخبار امم ماضیه و آثار قرون خالیه و بدایع دول سالفه و وقایع قبائل قدیمه احاطت یابد در قوه آنست که ویرا حیاتی ازلی نصیب افتاده باشد زیرا که از جهت تعلق دانش هیچ فرقی نیست مابین آنکس متعلق علم خویش دیروز خود بالعیان و السمع مشاهدت یا اصغا نموده باشد و یا آنکه وقایع و احداث چندین هزار سال از عصر خویش را از متون اطباق و بطون اوراقی که بر اخبار ماضین و آثار متقدمین مشتمل است فرو خواند و چون فرقی مابین آن دو معلوم نیست پس اگر کس قصص گذشتگان بخواند و اخبار عهد ایشان بداند چنان است که خود با آنجمع معاصر بوده و آنچه را مطالعت کرده خود مشاهدت نموده پس دانستن حدیث عالم و خواندن اخبار امم تالی بقاء قدیم است و ثانی حیات ازل و این بالبدیهه معلوم است که عمر جنس انس باحسب عمر سرشته شده و کوهر معشر بشر باختیار بقاء امنیه آمده و دیگر از ثمرات دانستن تاریخ و سیرت آنست که چون ارباب ملک و خداوندان امر از ملوک و سلاطین و ولاة و حکام و غیرهم بر سیرت متقدمان گذشته واقف باشند و مفاسد که بر قبح معاملت و سوء سلوک ایشان مترتب آمده اطلاع جویند چون ویرانی مملکت و هلاکت رعیت و تلف اموال و سرعت آجال و قباحت ذکر و شناعت خبر که خلفاً عن سلف همی منقول افتد واز اساطیر سابقین در دفاتر لاحقین همی مخلد گردد البته از جور و ظلم اجتناب جویند و از عاقبت ذمیم و خاتمت وخیم آن بر حذر باشند و چون اینجماعت از سیرت ملوک عادل آگاه شوند و نتائجی را که از حسن معدلت و یمن انصاف ایشان ناشی گشته فرو خوانند چون عمارت املاک و نماء اموال و ذکر جمیل و حسن حدیث که در صفحات کتب اخبار که فهرست رجال روزگار است جاوید ماند البته راه عدل گیرند و جاده انصاف جویند و هم در ضمن سیر کتب سر بسی آراء رزین و تدابیر کزین بشناسند که در دفع خیل و مکائد اعداء و حراست ثغور و مسالح بلاد کرند های عظیم بر دارد و سوء های خطیر کبذارد اگر فن سیر و تواریخ را خود همین تعلم آرا و معرفت تدابیر هیچ عائده دیگر نبودی در شرافت و امتیاز آن از بسیاری از علوم کفایت نمودی و دیگر از فوائد تاریخ آن است که شخص را از ممارست اخبار سالفین و مطالعت آثار سابقین بسی تجربت امور و معرفت عواقب حاصل آید و از قرائت حوادث در روایت و وقایع اشعه نور عقل را فروغی مستانف و پرتوی جدید پدید کرد این شاعر چه نیکو گفته

رَأَیتُ العَقلَ عَقلَینِ ... فَمَطبُوعٌ وَمَسمُوعُ
فَلا یَنفَعُ مَسمُوعٌ ... إِذا لَم یَکُ مَطبُوعُ
کَما لا تَنفَعُ الشَمسُ ... وَضَوءُ العَینِ ممنوع

وله
خطبة من كلام امير
المؤمنين صلوات الله عليه
كتابه الى ابنه ابي محمد الحسن
حيث قول اما بعد اني و
ان لم اكن عمرت عمر من كان
قبلي فقد نظرت في اعمالهم
وفكرت في اخبارهم وسرت
في آثارهم حتى عدت كاحدهم
بل كاني بما انتهى الي من امورهم
قد عمرت مع اولهم الى آخرهم
فعرفت صفو ذلك من كدره
ونفعه من ضرره فاستخلصت
لك من كل امر جليله وتوخيت
لك جميله

یعنی عقلرا دو قسمت یا قسم کی عقل مطبوع که در سرشت نهاده و دیگری عقل مسموع که از شنفت روی داده اگر عقل مطبوع موجود نباشد عقل مسموع سود نبخشد چنانکه تاب آفتاب بچشم نابینا نمود نیابد مراد این شاعر از عقل مطبوع عقل غریزیست که حضرت آفریدگار در گوهر انسانی قرار داده و از عقل مسموع همان اقتباس فروع ستانف واکتساب پر توجه یست که عقل غریزی را از تجارب امور حاصل کرده و آنرا عقل گفتن از در مجاز و توسع است وگرنه خود خردی دیگر و نوری جدا گانه نباشد و دیگر از مزایا و محسنات تاریخ آن است که دارای آنعلم نفیس را از نقل نوادر و روایت طرائف در مجالس و محافل زینت و تجلی باشد که در میان تمامت مردم بدانچه امتیاز و تعین یابد چنانکه بنی جمله اجتماع گوشها بسخنان او دارند و رویها بسوی وی کنند و دلها بضبط کلماتش کمارند این چند ثمر که گفته آمد از خواص و مزایای علم تاریخ بود و از جمله ثمرات اخروی آن است که چون مرد خردمند با خاطری بیدار سیر کتب اخبار کند و کیفیت سلوک ماضی دهر با فرزندان خویش بنگرد از توالی محن و تواتر فتن و تاراج نفوس و ذخایر و املاک اکابر و اصاغر لابد قلب او بزهد در دنیا مایل گردد و برغبت در آخرت عازم شود که داری است نمزه از این آثار و حضایص و سالم از این آفات و نقایص و لعل کسی را در این مقام بر من اعتراضی در خاطر صیقل که اگر این سخن بحقیقت استوار باشد پس مرا از اینهمه مردم که مواظب علم تاریخند و ممارس فن سیر هیچیک راه زهد نگیرند و در آخرت روی نیارند در جواب اینچنین کس گویم آیا از کسانیکه آناء اللیل و اطراف النهار قرآن عزیز همی قرائت کنند و وحی منزل همی تلاوت نمایند چند کس دیده باشی که از جمیع حطام فانی روی تافته و از طلب متاع دنیوی قناعت یافته باشند اگر جبلت خلق و فطرت قلوب باحب عاجل سرشته باشد و بارشاد سخن خالق که سید مواعظ و افصح کلماتست مخالفت کوهر محبول و عنصر مفطور خویش نمایند از نقل حوادث مخلوق چه آرزو باید داشت و دیگر اگر این علم مردرا در شدائد و سوانح صبور و شکیبا سازد و بر متابعت سلف و پیروی گذشتگان نگیزد و خود صبر و تأسی از محاسن ملکاتست و مکارم اخلاق و بیان این ثمر چنان باشد که چون مرد بخرد در اثناء تفحص ماضین بنگرد که از محنت و مصیبت دنیا احدی سالم نماند و حتی انبیاء و کرام و ملوک معظم جمله بهموم حوادث ممتحن شده اند و بسموم نوائب مبتلا ناچار بداند که او را نیز از گرفتاری دام حادثه گزیر نباشد که یکی از مردم عالم است و فرزندی از نژاد آدم

وَهَلْ اَنَا اِلَّا مِنْ غَزِیَّةَ اِنْ غَوَتْ غَوَیْتُ وَاِنْ تُرْشُدْ غَزِیَّةُ اَرْشُدْ

یعنی من نه مردی از قبیله غزیه باشم پس اگر ان قبیله راه ضلال گیرند من نیز در ضلالت باشم و اگر طریق صواب سپارند من نیز در صواب افتم و آنچه در کلام مجید از قصص امم و اخبار اولین عبر و رود بخشیده حکمت نزول آنها نیز همین صبر باشد و تأسی که از نتایج ممارست علم تاریخ و منافع مزاولت فن سیر بشمار رفت اکنون باز نوادر حوادث که خود مشاهدت کرده و در طی اخبار آنکتاب ثبت نموده یکی آن است که در نزول حوادث سال پانصد و هفتاد و یک کبیسه در رمضان این سال که من در سن صباوت بودم کسوف کلی بر آفتاب پدید آمد و قرص

ابن اثیر عزالدین

۶۳۰ء

خورشید چنان فرو گرفت که روز روشن بسان شب تاریره شد و ستارها نمودار گردید و این حادثه در نیم چاشت
از روز افتاد و من در آنوقت با استاد خویش که علم حساب در نزد او میخواندم در خارج شهر جزیره ابن عمر بودم
همینکه آن امر عجیب مشاهدت کردم باقتضای حالت کودکی عظیم سهمگین و بیمناک شدم و از شدت فزع و فرط
دهشت باستاد خویش پناه بردم و بروی در آویختم و او در علم تنجیم نیز مهارتی داشت گفت هیچ بیم مکن و قوی
دل باش که هم اکنون جمیع اینحادثه برطرف گردد و از این انقلاب اثری بجای نماند پس لختی نگذشت که قرص
شمس جلی شد و عالم قرار گرفت و در ذیل حوادث سال پانصد و هفتاد و چهار گوید در این سال از مرز شام
و جزیره عرب و سواد عراق و دیار بکر و ارض موصل و بلاد جبل و سایر بلدان باران بالکلیه منقطع گشت
عذاب قحط و بلای غلا عامه خلق را فرا گرفت هرچند مردم اقطار در طلب امطار بصحرا شدند و تضرع کردند
و استسقا نمودند هیچ مفید نیفتاد و دعای احدی مجاب نگشت و آتش قحط بالا گرفت و کار بکلی بیه گشید
و حال بدان منوال بود تا آخر سنه پانصد و هفتاد و پنج پس بلائی جدید مزید آن عذاب شدید شد
و در میان مردم وبائی عام در افتاد و چندان از هاق ارواح و اتلاف نفوس کرد که مردم از دفن
و موارات تقصیر داده شود عاجز آمدند امری عجیب و کاری شگفت که در آنوقت مشهود من شد آن بود
که در رمضان آنسال در خانه یکی از علماء جزیره با جمعی از اصحاب برای اخذ حدیث حضور داشتم و انتظار
شیخ میبردم و در آنزمان جمیع مردم از نزول رحمت و آمدن باران یاس کلی داشتند چه فصل بهار بهیچ
گذشته بود بدون انکه قطره باران فرو آمده باشد در آنحال مردی ترکمانی وارد مجلس شد بر حالتی که
از شدت جوع و خوف هلاک گویا از قبر بیرون آمده بود لدی الورود آغاز گریستن کرد و از ما قوتی طلب نمود
من کسی را روانه داشتم که برای او نان بخرد و بیاورد از آنکه اتیان نان کاری مشکل و امری صعب بود در
آمدن آنکس لختی تاخیر شد آنمرد ترکمانی در آنمیانه همی مینالید و بر زمین میغلطید از مشاهدت حال او جمیع اهل
مجلس بگریه درآمدند ناگاه در خلال آنحال ابری بر آسمان ظاهر شد و چند قطره باران بیارید مردم عویل
استغاثت بکشیدند و ضجه تضرع برداشتند پس آنکس که برای تحصیل نان رفته بود بازگشت و مقداری نان
نزد آن ترکمانی بر زمین نهاد لختی بخورد و باقی را ببرد آنگاه باران شدت گرفت و رحمتی عام ببارید و از
آن شب همی باز نهانی منقطع در پیوست و رشته نزول رحمت نگسست تا آنکه اسعار تنزل گرفت و فضل الهی
عموم یافت و هم در آنسال که پانصد و هفتاد و پنج بود در دیار جزیره عرب و بلاد سواد عراق و اکثر سائر
اراضی طوفان بادی سیاه پدیدار شد و عالم را تیره و تار نمود و فضای جهان چنان مظلم گشت که کس
همراه خویش نمیدید و من در آنوقت در شهر موصل میبودم پس چون هوا از هنگام نماز پیشین همی تار و ظلمانی
بماند و ما نماز عصر و مغرب و عشا را بحسب ظن و تخمین بگذاردیم و مردم چنان دانستند که علامات
قیامت است و آیات ساعت از این روی عظیم در قلق و اضطراب افتادند و با کمال تضرع و استغفار برداشتند

ابن اثیر عزالدین

۶۴۴ء

تا آنکه ان ظلمت حادث روی در انجلا نهاد و تیرگی آن طوفان برکنار شد ولی عالم سواد شب تاریک بود چون کواکب نیک نمودار گردید از آثار علوی و علائم نجومی معلوم شد که از شب ثلثی در گذشته و از آن پس هر کس از سر طرف بوصل رسید از حدوث آن سانحه چنانکه دیده بودیم خبر داد و کشوف افتاد که تلاطم آن طوفان بر عموم اصقاع و اکناف محیط بوده ابن اثیر را پس از تالیف کامل مسافرت شام افتاد و برای زیارت بیت المقدس وارد آن مملکت شد و برحسب التماس جمعی از علماء آن دیار کتاب اسد الغابه در اخبار و آثار صحابه تصنیف کرد و آنمجموع حافل در معنی خود تا الی تاریخ کامل است در مآثر و تراجم اصحاب رسول هیچیک از سابقین و لاحقین فحول و فقری چنان مبسوط و سودمند بنیاد نهاده اصول نوادر و واجبات احوال و کیفیت اسلام و کمیت صحبت و حضور مغازی و ضبط انساب هفتاد و پانصد کس از اصحاب در طی ابواب انتخاب درج نموده خود گوید علم شریعت و حکم اسلام بر قاعده دوام عظیم نهاده شده کتاب خدا و سنت رسول او طریق روایت کتاب از فرط کثرت ناقلین چندان وضوح و ظهور پذیرفته که هیچکس را حاجت بمعرفت رواة نیست زیرا که در نظریات از تواتر و اجماع که کتاب عزیز بدان ثابت شده برهانی استوارتر نباشد و اما طریق اثبات سنت از معرفت احوال رواة و درایت اخبار ناقلین ناگزیر است در اینطریق نخست اصحاب رسول باید شناختن که ایشان اول طبقات رواة باشند و بر هیچ خداوند مذهب پوشیده نیست که شناسائی اسامی و احوال جمعی که در حفظ دین از موطن و یرین مهاجرت گزیدند و کسانیکه پیغمبر خدای در میان خود جا دادند و در اعلاء کلمه اسلام نصرت خویش مبذول داشتند و در جمله سفر و حضر با خواجه عالمیان همراه شدند کلمات آنحضرت اصغا نمودند و حالات وی مشاهدت کردند و برای دیگر طبقات مسلمین از تابعین باحسان و تبع تابعین نقل و حکایت کردند هم معارف و الزم فنون است پس باید این طبقه را با سامیهم و انسابهم معلوم داشت چه از راوی مجهول حدیث نتوان اخذ کرد و خبر ناقل منکر نتوان قبول نمود اگرچه اصحاب رسول در جمله جرح و تعدیل از دیگر طبقات رواة ممتازند زیرا که ما جمله را بشهادت الهی عادل شناسیم و تزکیه رسول از کذب مأمون شماریم ولی از حیثیت علم و جهل با سایر نقله اخبار و روات آثار شریک خوانیم در قبول قول هر یک شناختن صحبت او واجب دانیم شئون تراجم این گروه در صدر اول که عهد رسول بود بتعویق گذشت و از مهاجر و انصار کس بحفظ و ضبط اسامی و احوال ایشان عنایت ننمود و این اهمال موجب داشت یکی اینکه آغاز طلوع اسلام بود و اول مطمح حق کار غزا و جهاد کفار و نشر دعوت و قتال مشرکین از تقدیم هر مهم امتناع داشت لاجرم تهیه کتائب از تمهید کتب بانع آمد و تدبیر عساکر از جمیع دفاتر عائق گشت و دیگر اینکه در آنعهد میان مسلمانان امر خط و شغل کتابت رواجی نداشت زیرا که جز مردمی معدود و جماعتی قلیل کس را از نگارندگی بهره نبود و از اینجهت بسیاری از اخبار آنزمان و آثار آنعهد از میان برفت اگر اسماء یاران رسول مجموع و مضبوط می افتاد اضعاف آنچه علما نوشته اند دیگر دیده و یکهزار طبقه تابعین و دو برابر تبع تابعین و باقی قرون نیز در اینباب اهتمامی نشد مگر اینکه چند کس از علمای متاخر اسامی جمعی کثیر را از کتب مغازی و مجامیع انساب و غیر ذلک بیرون آورده فراهم نموده اند ابو عمر بن عبد البر و ابو عبد الله ابن منده و ابو نعیم اصفهانی ولی هر یک از ایشان بر خلاف دیگری مشی کرده

واسامی بسیاری از اصحاب باهمال وغفلت فروگذاشته ومراعزم همی برآن بود که این اختلاف از میان برگیرم ودر اینباب کتابی جامع ومفید بنویسم ولی عوائق دهر وشواغل روزگار پیوسته از نفاذ این عزم مانع بود تا اینکه بدانوقت در بلد خویش توقف داشتم کتب واصول اینعمل فراهم بود تا اینکه سفر بیت المقدس پیش آمد ودر بلاد شام باجماعی از فضلاء اسلام ویدار افتاد از جمله سخنان علمی که در میان من وایشان گذشت صحبت صحابه بود گفتند جمعی از علما که در ترجمت یاران رسول نامها پرداخته اند بس کلمات متناقض واخبار متدافع رانده اند در اسامی وانساب ومغازی ومشاهد کثیراً طریق خلاف پیموده اند حقیقت حال مجهول مانده وواقع امر مخفی گذاشته پس عزم مرا انگیختن گرفتند ودر اینباب کتابی مبسوط نگاشتن خواستند هرچند از در اعتذار گفتم من بملک شام از اسباب اینکار دورم واز کتابخانه خود ناگزیرم ایشان برطلب خود همی اصرار آوردند اتفاقاً جمعی از تلامیذ من که در موصل شاگردی من میفرمودند ودر جمع اصحاب من بودند بشام حضور داشتند پس از انجماعت برخی تقریرات خویش بگردشم وضمیمه سایر اسباب تألیف کردم وبرجمع این تصنیف همت گماشتم آنگاه پس از فصولی چند گوید علماء را در معنی صحابی اختلاف است سعید بن مسیب گفته اصحابه لا نعدهم الا من اقام مع رسول الله سنة او سنتین وغزا معه غزوة او غزوتین یعنی ما انکس را از یاران رسول نشماریم که لامحاله یکسال یا دو سال در صحبت پیغمبر گذرانیده و یک غزوه یا دو غزوه در رکاب آنحضرت پرداخته باشد احمد بن حنبل گفته اصحاب رسول الله کل من صحبه شهرا او یوما او ساعة او رآه یعنی هرکس که در خدمت رسول ماهی یا روزی یا ساعتی بسر برده یا دیداری دریافته باشد از اصحاب او بشمار رود قاضی ابوبکر محمد بن الطیب گوید علما لغت متفقند بر اینکه لفظ صحابی از ماده صحبت مشتق است ودر صدق این لفظ وسایر کلمات مشتقه قدری مخصوص از معنی مصدر ومفهوم مصدر شرط نیست بلکه همان تحقق مسمای مصدری خواه قلیل وخواه کثیر در صدق لفظ کافی باشد چنانکه گویند صحبت فلانا حولا او شهرا او یوما او ساعة یعنی مرا با فلان سالی یا ماهی یا روزی یا ساعتی صحبت افتاد پس برحسب وضع وقانون لغوی وقت مصاحبت را در مصادیق صحابه بمقداری معین وزمانی مشخص نیست اما علمای ملت را در اینکلمه اصطلاحی طارف وعرفی جدید پدید گشته صحابی آن مسلم را خوانند که زمانی لایق ومدتی کثیر بسعادت ملازمت رسول فائز آمده باشد واطلاق این اسم بر کسی که ساعتی همراه پیغمبر شده ویا قدمی با آنجناب برداشته جایز ندارند ولی اگر وثاقت وصدق اینچنین کس معلوم باشد روایتش مقبول وحدیثش معمول خواهد بود ومجرد عدم صدق صحبت قادح روایت وموجب رد آن نگردد بالجمله باانکه در معنی صحبت اصطلاحاً قیدی افزوده اند ودائره مصادیق اصحاب را مضیق نموده اند هم صحابه پیغمبر از حیز شمار بیرون نباشند چه همانکسانیکه موکب همایون آنحضرت بغزا چنین عزیمت کاشتند جز اتباع وشیوان از غازیان اسلام دوازده هزار در رکاب منصور سعادت التزام داشتند وقبیله هوازن جمیعاً باشرف اسلام ادراک حضور مبارک نمودند واسیران خویش باز پس گرفتند ودر آنحال که دیده نیزهرده از مسلمین مملو بود وتمامت قبائل واحشائیکه برگذرگاه رسول خیام وبیوتات افراشته داشتند

ابن اثیر ضیاء الدین

ء ۴۴ ء

داعی دین حنیف و حامی آئین شریف را لبیک اجابت گفته بودند و در غزوه تبوک و حجة الوداع از مسلمانان چندان در حضرت اقدس نبوی انبوه بودند که هیچ دیوانی جمیع گنجایش ثبت اسامی ایشان ندارد و جمله این قبایل نامحصور و اهم غیر معدود و مصادیق اسم صحابه بودند پس آنچه از معارف و مشاهیر ایشان در کتب مغازی و مقاتل و دفاتر احادیث و انساب نگاشته آمده از بسیار اندکی و از صد یکی پیش نخواهد بود انتهی ابن اثیر این کتاب را اسد الغابه فی معرفة الصحابه نام نهاده و اکنون که بجمع و تالیف این معجم مبارک اشتغال میرود نسخه از این کتاب در دست است در اخبار فقهاء اصحاب بدان نسخه شریف مراجعت میشود در فاتحه این تصنیف مجملی جامع و مختصری نافع در شرح احوال همایون حضرت رسالت پناه تقدیم نموده گوید محض آنکه در مقام تصور معرفت صاحب بمعرفت مصحوب صورت بندد و بضبط جملی چند از تفاصیل حالات آنحضرت مبادرت رفت و گرنه آثار و مآثر آن خلاصه قرون و نتیجه ادوار کالشمس فی رابعة النهار هویدا و آشکار است

لقد ظهرت فما تخفی علی احد ... الا علی احد لم یعرف القمرا

یعنی بر استی اشعه انوار جمال و پرتو حسن رؤیت آنچنان تجلی کرده که بر هیچ دیده پوشیده نیست مگر بر دیده آنکس که خود از تماشای روی ماه محروم است و از شناسائی قرص قمر بی نصیب قاضی شمس الدین احمد بن خلکان ارلی گوید من در پایان سال ششصد و بیست و شش که بشهر حلب در آمدم عز الدین بن اثیر بر صورت مهمان در منزل شهاب الدین اتابک طواشی میبود و طواشی بروی اقبالی شایان و عقیدتی نیکو داشت زیارت ابن اثیر را بخانه طواشی رفتم چون با وی ملاقات کردم او را مردی بعلم و هنر آراسته و بفضل و خلق پیراسته یافتم پس ماه و ام که در حلب بودم از راه مراودت و مجالست او پا نکشیدم او نیز از آنکه با پدر من اسنی سابق و الفتی لایق داشت در تعظیم و اکرام من بسی مبالغت مینمود تا آنکه در اثناء سال پیست و هفت بعزم دمشق از حلب بیرون آمد و در اثناء سال بیست و هشت دیگر بار بحلب مراجعت کرد و کالسابق باب مراودت و ملازمت مفتوح داشتم زمانی اندک در حلب بود و از آنجا بموصل عزیمت نمود و در شعبان سال ششصد و سی رحلت کرد رحمة الله علیه

ابن اثیر ضیاء الدین نضر الله

ابن اثیر نام و نسب و کنیت و لقب او کذشت پنجشنبه هیجدهم شعبان سال پانصد و پنجاه و هشت بجزیره ابن عمر متولد کشت و در آن بلد مانشاء یافت و بتعلیم صبی حافظ کلام الله کردید از برادران این سال کهتر است ولی از ایشان بکمال کلاته در فنون چند لاسیما ادبیات بمراتب بیش مشار الیه بود بصنعت انشاء پس از معارضش قاضی فاضل وزیر سلطان صلاح الدین یوسف بن ایوب کردی نظیر نداشت رسائل و مکاتیب وی ما بین ترسلات عرب امتیازی تمام دارد در ابتکار معانی و اختراع مضامین خداوند ملکه راسخ بوی داده خاطر فاطر او را از مداومت و اوین مصحف و ممارست افکار شعرا پدید کشته و از نیروی بشر منشات وی بر صنعت سنطوا مشتمل است و در این باب کتابی پرداخته موسوم بالوشی المرقوم فی حل المنظوم خود در فاتحه آن کتاب

ابن اثیر ضیاء الدین

کرد کنت حفظت من الاشعار القدیم والحدیثه ما لا احصیه کثره ثم انصرفت بعد ذلک علی شعر الطائیین حبیب بن اوس یعنی ابا تمام وابی عباده الولید البحتری الطیب المتنبی فحفظت هذه الدواوین الثلاثه وکنت اکرر علیها بالدرس مده سنین حتی تمکنت من غرضها والمعاد منها الامالی لفظا

یعنی من از منظومات شعراء قدیم وجدید چندان از بر داشتم شمار انیست وعاقبت ازتمام اشعار عرب اکتفا نمودم بدواوین سه کس که سرآمد فصحا عالمند ابو تمام وابو الطیب وابو عباده پس چندین سال این سه دیوان از حفظ درس گفتم تا آنکه از مداومت بحث آنها بر سیاق معانی انشاء وسبک اسالیب کلام اقتداری یافتم واین صنعت برای من طبیعت ثانوی گردید الغرض پس از آنکه در هنر وکمال رسید بمقامی که رسید در اول ربیعین از سال پانصد وهشتاد و هفت نزد قاضی عبد الرحیم که رب النوع منشیان عصر بود رفت وتوسط او بملازمت پادشاه مصر وشام سلطان صلاح الدین ایوبی رسید وتا شهر شوال از آن سال در خدمت سلطان بسر برد آنگاه ملک افضل نور الدین علی ولیعهد صلاح الدین او را از پدر خواستار شد سلطان ویرا بپاس اتصال چشم نور الدین علی واقامت آستان خویش مخیر ساخت وگفت اگر صحبت نور الدین اختیار کند مرسومی که از دیوان مبارک برای وی مقرر شده همچنان مستدام باشد ابن اثیر صلاح خویش در التزام ملک افضل دانست وباوی در پیوست ملک افضل وجود فاضلی آنچنان عظیم غنیمت شمرد وبا آنکه هنوز در سن شباب بود بمنصب وزارت برعهده وی تفویض نمود پس او با کفایتی نهایت بر حمل اعباء وزارت اشتغال داشت تا آنکه صلاح الدین در صفر سنه پانصد وهشتاد ونه بشهر دمشق در گذشت وملک افضل که اکبر اولاد وی بود وبگاه وفات پدر بدار الملک شام مقام داشت بحکم ولایت عهد بر جای صلاح الدین جلوس کرد دمشق وساحل بیت المقدس وبعلبک وحران وحلب وبصری ومنبج وسمیساط وتبنین وغیرها بالتمام در حیطه تصرف آورد ومقالید حل وعقد امور این بلاد در کف کفایت ابن اثیر نهاد واورا وزیر مستقل ومشیر مختار خویش گردانید وهمچنان اعتبار واشتهار وی باقی بود تا مملکت شامات از تصرف ملک افضل بیرون رفت واز آن پس امر ابن اثیر در اضطراب افتاد توضیح این مجمل آنکه بعد از انتقال صلاح الدین بدار مجازات واستقلال ملک افضل بملک شامات ما بین آل ایوب اختلافی عظیم شد هر یک بخیال استقلال خویش واختلال حال دیگران افتاد چنانکه وزیر آن دودمان قاضی فاضل در حکایت آن اختلاف قائل گفته وَاَمَّا هٰذَا الْبَیْتُ فَاِنَّ الْاٰبَاءَ مِنْهُ اِتَّفَقُوْا فَهَلَکُوْا وَالْاَبْنَاءَ اِخْتَلَفُوْا فَهَلَکُوْا یعنی اما این خاندان پس پدران با یکدیگر اتفاق کردند وملک گشودند وپسران از هم اختلاف جستند وخویشتن هلاک نمودند برادر ملک افضل ملک عزیز عثمان که بگاه وفات پدر والی مصر بود با ملک مستولی گشت وبرادر دیگرش ملک ظاهر غازی صاحب حلب در آن سرزمین مستقل گردید وعم ایشان ملک عادل ابو بکر صاحب دیار جزیره در کرک استبداد داشت وهکذا للاخرون چون ملک افضل علی انحراف برادر کهتر ملک عزیز عثمان دید واز غمش ملک عادل ابو بکر آثار نفاق اندیشید رسولی بکرک فرستاد وبا ملک عادل پیغام داد که اگر بدرگاه حاضر نشوی کس بمصر فرستم وبا عزیز همداستان کردم واستیصال دولت تو

ابن اثیر ضیاء الدین

برعهده وی مفوض دارم همینکه ملک عادل این پیام شنید سخت بیندیشید چه ما بین او و ملک عزیز عداوتی بود شدید
پس ناچار راه دمشق گرفت و ملک افضل او را حراست لایق نهاد و بعد از روزی چند از لشکر خویش گروهی
همراه او ساخت و برعهده هواخواهان خود ملک ظاهر و صاحب حمص و صاحب حماة احکام نگاشت که ملک عادل را
در حراست بلاد جزیره که عزالدین صاحب موصل قصد آنرا زمین داشت حمایت کنند و او را طالع قوی امداد نمود
و خصمش قبل از ملاقی مرد و دیگر سال ملک عزیز با سپاه بسیار بر سر دمشق آمد و برادر مهترش ملک افضل را محاصره کرد
ملک افضل را محاصره کرد ملک افضل از ملوک اطراف استمداد نمود ملک عادل از بلاد جزیره و ملک ظاهر از حلب
و ناصرالدین محمد از حماة و اسدالدین شیرکوه از حمص با کثرت و استعداد بدمشق آمدند که جمله از صاحب مصر
ملک عزیز اندیشناک بودند همینکه ملک عزیز آنجماعت را متفق الکلمه دید از در صلح درآمد بدین قرار که
بیت المقدس و نواحی آن از اعمال غلطین با ملک عزیز باشد و دمشق و طبریه و اعمال غور با ملک افضل و
اقطاعی که ملک عادل را در ملک مصر بود همچنان برقرار ماند و بسال دیگر که پانصد و نود و یک هجری بود ملک عزیز
نقض عهد نموده و برخلاف صلح از مصر عزیمت تسخیر دمشق کرد خبر بملک افضل رسید خود بقلعه جعبر نهضت جست
و در آنجا ملک عادل را همراه خویش ساخت و از آنجا بحلب رفت ملک ظاهر را بدو برداشت و بدمشق بازگشت
در این اثنا ملک عزیز با سپاه مصر برسید و شهر را در حصار گرفت ولی چون هنوز طالع ملک افضل قوی بود
و مدبر ابن اثیر صاحب جمعی از سرهنگان لشکر ملک عزیز که تبقچی از وی رنجیده بودند ملک افضل و ملک عادل
پیغام دادند که اگر از قلعه برون آیید ما ملک عزیز را گرفته بدست شما سپاریم ملک افضل جمله را نوید ملوکانه دلخوش
ساخت و بروز سوعود بر معسکر ملک عزیز تاخت اتفاقا مقارن آنحال خبر انحراف سرکان ملک عزیز رسید
سراسیمه بر مرکب نشست و بغزه نجات یافت ولی تمام اموال و مراکب و اسلحه لشکر وی بدست سپاه افضل تاراج
گردید و اکثر مصریان بموکب ملک افضل در پیوستند عمال عزیز بفرمان افضل از بیت المقدس و اعمال آن
مطرود گشتند همینکه ملک عادل شوکت و اهبت افضل را دراز دیاد دید سخت بترسید که مبادا در فرض استقلال
باستیصال وی عنایت کند از اینجا براه نفاق رفت و بعزیز پیغام فرستاد که خود در ملک مصر مقیم باش
و هیچ دغدغه بخاطر راه مده و سرداری بر سر حد بعطام فرست که من در وصول موکب افضل تدبیری بصواب
خواهم کرد که امر تراوهنی نرسد ملک عزیز از این پیام دلخوش گشت و سردار خویش فخرالدین ارکش را
بحافظت شهر بلبیس مامور داشت چون شام بدانمقام رسیدند و ملک افضل بستیجر آن شهر عزیمت کرد
ملک عادل در عرض منع شد و گفت این لشکر که بدست تو و عزیز است همان مردم کارآزموده اند که برادرم
صلاح الدین با استعداد ایشان با ملوک فرنگستان جهاد میکرد و منصور میگشت اگر شما برادران با یکدیگر
در افتید و سپاهی اینچنین مجرب را متلاشی سازید فردا با سلطان فرنگ چگونه جنگ خواهید کرد لشکر
اسلام برای دفع کفار بگذارید و از هم بگذرید القصه ملک افضل فسخ عزیمت نمود و دیگرباره بتوسط قاضی فاضل بیت المقدس

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۴۱ھ

ولیعهد عزیز تفویض یافت و تدبیر منافقان قرار برآن شد که ملک عادل با عزیز در مصر باشند تا پس از ان دو برادر اختلافی نیفتد قاضی زاده احمد بن نصر الله تتوی در تاریخ الفی چنین گوید در بیست و هفتم رجب پانصد و نود و دو هجری دیگر ملک عزیز با تفاق ملک عادل و وزیر ملک افضل را با خود باحد استان ساخته متوجه دمشق گردید و آن وزیر کافر نعمت که ملک افضل تمام اعتماد بر وی داشت در مقام نفاق شده آنچنان سپاهرا از مخدوم خویش رنجانید که چون ملک عزیز و ملک عادل بحوالی دمشق رسیدند ملک افضل چون اینحال بدید دانست که کار از دست برفت بالضروره دمشق را بگذاشت و بیرون رفت و آن وزیر خائن چون کارش بظهور انجامیده بود در خفا بگریخت و بجزیره که مولد او بود در آمد و از آنجا بحمیم رفت انتهی همانا از لفظ وزیر و میلاد جزیره و دیگر قرائن چنین بپندار رسد که باعث استیصال ملک افضل ابن اثیر باشد و این خطی است فاحش چه آن منافق که منشاء تغلب خصم بر ملک دمشق گردید وزیر خنبک بود بنام عزیز بن اسفالب حمصی علی ما نقل بابن الاثیر صاحب الکامل الغرض چون ملک از دست ملک افضل برفت حال ابن اثیر سخت پریشان شد و عظیم در اندیشه افتاد چه او با مردم دمشق سلوکی ناستوده کرده بود و عامهٔ شهر خیال آن داشتند که او را در خلال آشوریش تقتل آورند محاسن بن عجم که صاحب بار بوده استخلاص وی مدبر بکار برد او را در صندوقی جای داد و برآن قفل نهاد و بدان حالت او را از شهر دمشق بیرون آورد چون از بیم هلاک نجات یافت راه صرخد گرفت چه ملک عادل و ملک عزیز پس از تصاحب دمشق آنقلعه را برای توقف ملک افضل باز گذارده بودند پس ابن اثیر در آنجا با مخدوم خویش در پیوست و تا سه سال با ملک افضل در آنقلعه مقیم گشت اشعار مشهوره ملک افضل باستغاثت خلیفه عصر الناصر لدین الله در این واقعه منظوم شده که

مَولایَ اِنَّ اَبا بَکرٍ وَصاحِبَهُ ... قَد غَصَبا بِالسَّیفِ حَقَّ عَلِی

وَهُوَ الَّذی کانَ قَد وَلّیهُ والِدُهُ ... عَلَیهِما فَاستَقامَ الاَمرُ وَالوَلی

فَخالَفاهُ وَحَلّا عَقدَ بَیعَتِهِ ... وَالاَمرُ بَینَهُما وَالنَصُّ فی جَلَلِ

فَانظُر اِلی حَظِّ هٰذا الاِنسِ کَیفَ جَفی ... مِنَ الاَواخِرِ مِنّا لا بَقی مِنَ الاَوَلِ

یعنی ای خلیفه عهد ملک عادل ابوبکر و مصاحبش ملک عزیز عثمان حق ملک افضل علی را به تیغ عدوان گرفتند با انکه او را پدرش صلاح الدین بر ایشان برگماشت و چون بحکم ولایت عهد بسلطنت نشست امور جمهور مستقیم گشت پس برادر و عمش نقض پیمان نمودند و عقد بیعتش بگشودند بر حالیکه نصب و نص وی آشکارا بود ای خلیفه تسمت نام علی ببین که چگونه از ابوبکر و عثمان واپسین همان دید که از ابوبکر و عثمان نخستین گوید چون این اشعار بدار الخلافه رسید ناصر لدین الله در جواب نوشت

دانی کِتابَکَ یا اَبنَ یوسُفَ صُغتَنا ... بِاَلوَدِ یُخبِرُ اَنَّ اَصلَکَ طاهِرُ

غَصَبا عَلِیّاً حَقَّهُ اِذ لَم یَکُن ... بَعدَ النَبِیِّ لَهُ بِبَیتٍ ناصِرُ

ابن اثیر ضیاء الدین

۵۰ ء

فَابْشِرْ فَإِنَّ عَدُوَّكَ عَلَيْهِ حِسَابُهُ وَاصْبِرْ فَإِنَّ نَاصِرَكَ الْإِمَامُ النَّاصِرُ

یعنی ای پسر یوسف نامه تو بر سید شعر بر اینکه موالات تو فاش و ظاهر است و گوهر ت پاک و طاهر آری ابوبکر و عثمان حق علی را غصب کردند ولی بکاری که علی در شرب ناصر نداشت دل خوش دار که فردای باز پرس حق و حساب ایشان با علی است و صبور باش که امروز ناصر تو امام ناصر است مع الاجمال چون بسال پانصد و نود و پنج رسید ملک عزیز مصر وفات یافت برخی از امراء آمر زکس در طلب ملک افضل بصر خد فرستادند و او وزیر خود ابن اثیر را همراه برداشت و طریق مصر گرفت و ملک منصور پسر ملک عزیز که از قبل پدر والی منبج بود قبل از ملک افضل بدار الملک مصر آمد و ملک افضل با ابن اثیر در هفتم ربیع الاول بشهر قاهره وارد گشت و قاعده بر آن قرار گرفت که ملک منصور پادشاه باشد و ملک افضل اتابک پس دو ماه واندی ملک افضل و ابن اثیر در مصر بودند و در اصلاح امور و تقریر قواعد آن ملک اشتغال داشتند در غره جمادی الاولی ملک افضل بقصد تسخیر دمشق همت گماشت و تاسوم رجب ظاهر قاهره مضرب خیام بود آنگاه که در نهضت آمد خبر بملک عادل رسید او بمحاصره قلعه ماردین اشتغال داشت پسر خود ملک عادل را در جای خویش بگماشت و بعزم دمشق بشتافت دو روز قبل از وصول موکب ملک افضل دامنه وارد دمشق شد و تحصن جست ملک افضل قریب یک ماه در اطراف شهر ماند و عاقبت مایوسانه راه مصر گرفت چون بثغر بلبیس در آمد خبر رسید که ملک عادل بقصد مصر در شتاب است و بدانوقت سپاه ملک افضل ببلاد خویش متفرق بودند هرچند سعی بلیغ کرد که عدتی فراهم سازد بدست نیامد و ملک عادل با سپاهی آراسته در رسید و در هفتم ربیع الآخره با نصد و نود و شش با وی مصاف داد و او را بشکست و او بشبانه وارد قاهره گشت و آن شبی بود که قاضی فاضل در آن شب در گذشت ملک عادل قاهره در حصار گرفت اکابر دولت میانجی شدند و صلح بر آن دادند که از مملکت ممالک آل ایوب میافارقین و حانی و جبل جور از ملک افضل باشد و باقی بلاد متصرفی با ملک عادل از طرفین بر این عهد سوگند یاد کردند ملک افضل در بیجده هم ربیع الاخر شبانه از مصر بیرون شد ابن اثیر از وی تخلف جست و همراه او نتوانست رفت چرا که جمعی از ذبال وی میکشتند و خیال قتل داشتند پس بضرورت مختفی شد و در پرده از آنکشور فرار کرد و او را در دیوان رسائلش در ایناب انشائی است بدیع که کیفیت خروج و احتیال فرار خویش از مصر در آن شرح داده مع القصه ابن اثیر از اینجا مدتی اندک از حضور افضل باز ماند چون ملک افضل در سمیساط قرار گرفت ابن اثیر نزد وی مراجعت کرد پس همی در خدمت مخدوم خویش بود تا سنین هجری ششصد و هفت رسید در ذیقعده این سال از ملک افضل بگسست و با برادرش ملک ظاهر در پیوست و زمانی قلیل در حلب بخدمت او مشغولی کرد ولی مکانتی نیافت پس خشمناک از حلب بر آمد و بموطن مألوف خویش که موصل بود باز گشت و در آنجا نیز منزلتی ندید بشهر اربل رفت همچنان مقامی نگرفت ناچار بسنجار شد و از آنجا بموصل معاودت جست و در تاریخ ششصد و هیجده بدان بلد بار رحلت بگشود و عصای اقامت بفکند صاحب موصل ناصر الدین محمود بن عز الدین مسعود دیوان انشا بر عهده وی موکول داشت قاضی شمس الدین

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۵۱

احمد بن خلکان اربلی در ترجمت او از وفیات گوید زمانیکه ابن اثیر مقیم موصل بود من فرزندان او را دیدم و بسی خواستم که با وی در مجلسی فراهم آیم و از او فوائدی ببینم و زمی چه پدر او و والد سودتی اکید و محبتی شدید بود اتفاق نیفتاد پس از بلاد شرقی مفارقت کردم و بشام منتقل شدم و مدت ده سال در شام اقامت حتم آنگاه از شام بمصر رفتم و هنوز ابن اثیر در قید حیات بود تا آنکه در سال ششصد و سی و هفت هجری که در قاهره بودم خبر وفات وی بمن رسید که در جمادی الاولی یا ثانیه از آن سال در گذشته و بدان وقت از جانب صاحب موصل ببغداد آمده بود بسفارت بامداد همنگام وفاتش در جامع قصر بروی نماز گذاردم و بمقابر قریش در جوار مشهد حضرت موسی بن جعفر سلام الله علیهما بخاک سپردند ابو عبد الله محمد بن نجار بغدادی نوشته که او در یوم دوشنبه بیست و نهم شهر ربیع الآخر از آن سال در گذشت و او از من در انتساب بجزت فروتر نشد چه وی خداوند تاریخ بغداد است که ابن اثیر در آن وفات یافته بالجمله از وی پسری بر جای ماند فاضل و شاعر و منشی نامش محمد و لقبش شرف الدین تصانیف چند سودمند پرداخته من خود یکی از مجامیع وی را که ملک اشرف پسر ملک عادل کردی فراهم ساخته بود دیدم و بس پسندیدم بر برخی از نظم و نثر خود و رسایل پدرش اشتمال داشت میلاد این پسر شهر رمضان از سال پانصد و هشتاد و پنج است و فوتش در دویم جمادی الاولی و فوتش دویم جمیدی الاولی در ششصد و بیست و دو انتهی کلام الفاضل

ابن اثیر با آنهمه قدرت خاطر و سماحت طبع که در ترسل نثر داشت شعر خوب نمی توانست نظم کرد و اشعارش هیچ ستوده نیست این دو بیت استشهاد را بس است

ثَلٰثَةٌ تُعْطِی الْفَرَحْ کَأْسٌ وَکُوبٌ وَقَدَحْ مَا ذُبِحَ الْحَقُّ لَهَا اِلَّا وَلِلْهَمِّ ذَبَحْ

یعنی سه چیز فرح بخشد جام و سبو و قدح برای پرساختن آنها هیچگاه حلقوم خیک خمر مذبوح نشد مگر آنکه نخست خود حلقوم همموم ذبح کرد گویند ابن اثیر این دو بیت از اشعار فقیه عماره یمنی بیاد میخواند

قَلْبٌ کَفَاهُ مِنَ الصَّبَابَةِ اَنَّهُ لِلْوَجْدِ غَایَةُ الظَّاعِنِیْنَ وَمَادِعِی

وَمِنَ الظُّنُوْنِ الْفَائِدَاتُ تَوَهُّمِی بَعْدَ الْیَقِیْنِ بَقَاءَهُ فِی اَضْلُعِی

حاصل مراد آنکه مراد لی است که در شیفتگی آن همین کفایت دهد که ندای یار سفر کرده را لبیک اجابت گفت و از وی نال قافله بشتافت بر حالیکه دوست بحقیقت وی را نخواند و خود پندارد نمود گمان سست آن است که من پس مدنیقین درست بر پهلوی خویش توهم کنم که هنوز دل بجای خود باقی است و ماهین دو پهلوی من مقام دارد و از ابن اثیر چند تصنیف بی نظیر بماند از جمله کتابی باشد مترجم بالمثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر که بر قدرت طبع و حسن تصرف و لطف قریحت و مزید تدرب وی در علم بیان و صناعت انشا برهانی است باهر و حجتی ظاهر بگاه ترتیب این ترجمت نسخی از آن بطبع بولاق مصر بدست افتاد و مدتی لائق در مطالعت آن بسر رفت حقا عبارات بدیع و معانی دقیق انیق و مقاصد لطیف نوب است و سحر عقول هر بار که برای مطالعت سطری معدود گشوده شد از حلاوت مضامین و ملاحت الفاظ

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۲۷ ه

زبولی دست داد که بی تکلف اوراق چند پیموده آمد اگر ظن انتشار این نسخه در این اقلیم نمی بود البته از آن اضافات لطیف شطری در این تذکره شریف درج میشد ولی اثبات وقت فکرت مرا از نقل یکدو سه نکته مختصر گزیر نیست در طی فصل انچه دیگری گوید بعضی از الغاز بر حکم مسائل فقهیه دارد و آید مانند الغاز یکه شیخ ابو القاسم حریری در مقامات آورده وقتی از این ابیات چند از من بکتابت سوال کردند و من در ساعت بکشودم بدون انکه اضطرابی در فکر پدید آید و یا اعوجاجی در نظر سوال این بود

وَلِي خَالَةٌ وَأَنَا خَالُهَا ... وَلِي عَمَّةٌ وَأَنَا عَمُّهَا ... فَمَا الَّتِي أَنَا عَمٌّ لَهَا ... فَإِنَّ أَبَا أُمِّهَا أُمُّهَا

أَبُوهَا أَخِي وَأَخُو أُمِّهَا ... وَلِي خَالَةٌ هَكَذَا حُكْمُهَا

فَبَيِّنْ لَنَا نَسَبًا خَالِصًا ... فَنُونُ الدِّرَايَةِ وَعِلْمُهَا ... وَيَكْشِفُ لِلنَّفْسِ مَا هَمَّهَا

فَلَسْنَا مَجُوسًا وَلَا مُشْرِكِينَ ... شَرِيعَةُ أَحْمَدَ نَأْتَمُّهَا

خلاصه مراد انکه مرا خاله ایست که من خال اویم وعمه که من عم او و آن عم چنان باشد که جده پسر من مادر اوست و پدر برادر من و برادر او پدر من و مرا خاله ایست که مادر وی خواهر من باشد و خواهرش مادر من آیا بکجا است فقیهی که فنون دانش نزد او باشد و این چنین نژاد خالص بیان کند و غم خاطر من برگیرد چه ما خویشاوندان نه مجوسیم و نه مشرک بل پیرو احمدیم صلی الله علیه وآله همانا سائل در این لغز از تصویر سه انتساب خواسته ابن اثیر در تصویر نخستین گفته اِنَّ رَجُلًا تَزَوَّجَ اِمْرَأَتَيْنِ اسْمِ احْدٰهُمَا عَائِشَه وَاسْمِ الْاُخْرٰى فَاطِمَه فَوَلَدَ عَائِشَةَ بِنْتًا وَاَوْلَدَ فَاطِمَةَ ابْنًا ثُمَّ تَزَوَّجَ بِنْتَه مِنْ اَبِي اِمْرَأَتِه فَاطِمَةَ فَجَائَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْكَ الْبِنْتُ هِيَ خَالَةُ ابْنِهِ وَهُوَ خَالُهَا لِاَنَّهُ اَخُو اُمِّهَا توضیح انکه مردی دو زن بخواست نام یکی عائشه و دیگری فاطمه از عائشه دختری پدید آورد و از فاطمه پسری انگاه آن دختر را در حباله پدر فاطمه کشید و از آن دو دختری در وجود آمد پس این دختر خاله آن پسر است که از عائشه زاد و آن پسر خال این دختر و در تصویر دوم گفته وَاَمَّا الْعَمَّةُ الَّتِي هُوَ عَمُّهَا فَصُورَتُهَا اَنَّ رَجُلًا لَهُ وَلَدٌ وَلِوَلَدِهِ اَخٌ مِنْ اُمِّهِ فَزَوَّجَ اَخَاهُ عَنْ اُمِّهِ اُمَّ اَبِيهِ فَجَائَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْكَ الْبِنْتُ هِيَ عَمَّتُهُ لِاَنَّهَا اُخْتُ اَبِيهِ وَهُوَ عَمُّهَا لِاَنَّهُ اَخُو اَبِيهَا توضیح انکه مرد پسری با آورد و پسر او را از مادری برادری انگاه آن پسر مادر پدر خود را در نکاح آن برادر او لی در آورد و از آن دو دختری پدید آمد پس آن دختر عمه آن پسر گردد چه او خواهر پدر اوست و خود عم آن دختر شود چه برادر پدر او است بطنا و در تصویر اخیر انکه واما قوله ولی خالة هکذا حکمها فهو ان تکون امها اخته واختها امه کما قال ابوها اخی واخو امها وصورتها ان رجلا له ولد ولولده اخت من ابیه فزوجها من ابی امه فجائت ببنت فاختها امه وامها اخته توضیح انکه مرا خاله ایست که مادر آن خواهر من است و خواهر آن خاله مادر من وجه فرض آن است که مرد پسر فرزندی باشد و آن فرزند را خواهری صلبی پس آن فرزند خواهر خود را بنکاح مادری خویش دهد و از ایشان دختری آید مادر آن دختر خواهر آن فرزند خود و خواهرش مادری و در اوایل

ابن اثیر ضیاء الدین

مقالهٔ اولی که برای ذکر صناعت لفظیه است گوید از صفات کلمه فصیح یکی آنکه باید وحشی نباشد معنی کلمهٔ وحشیه برجاعتی
از منتسبان صناعت نظم و نثر پوشیده مانده و پنداشته اند که مراد بوحشی هر لفظ مستقبح باشد و چنین نیست بل وحشی بر دو گونه
قسمت شود یکی غریب حسن و دیگری غریب قبیح چرا که این لفظ نسبت است با سم حیوان وحشی که در هامون سر برد و با مردم
انس نگیرد خواه در طباع انسانی بصورت نیکو باشد یا زشت همچنین الفاظ وحشیه آنکلمات را گویند که بندرت استماع
و قلت استعمال الفتی نیابد خواه بیگانه بگانه باشد یا زشت پس الفاظ برمتنابر سه بخش گردد مانوس و غریب حسن
و غریب قبیح انچه در کلام الهی و حدیث نبوی از کلمات وحشیه واقع شده که آنها را غریب القرآن و غریب الحدیث خوانند
و در شرح و ترجمت آنها مصنفات پردازند از قبیل غریب حسن است نه قبیح روزی از متفلسفه عصر یکی نزد من حاضر شد
ذکر قران مجید در میان آمد من آغاز ستایش کردم و در صفت فصاحت الفاظ و بلاغت معانی ان شرحی دادم
آنمرد گفت قران را چه فصاحت است با انکه بر کلمات وحشی اشتمال دارد چون قِسْمَةٌ ضِیزَی آیا انچه گوئی
از حلاوت لفظ و فصاحت کلمه در ضیزی موجود است گفتم ای متفلسف بدان و آگاه باش که در زبان تازی
استعمال الفاظ را اسراری باشد که نه تو خود انها فهم کرده و نه بوعلی و فارابی که پیشوایان تواند و نه ارسطاطالیس
و نه افلاطون که پیشوایان ایشانند همین لفظ ضیزی که تو استعمال آن مخل فصاحت پنداری آنچنان در موقع خویش افتاده
که هیچ مرادف آن بجایش نتوانست نشست آیا نه بینی که سوره نجم را که لفظ ضیزی در نظام فواصل آن بسلک آمده از آغاز
تا انجام بر حرف یا مسجوع است وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ الی اخر السوره چون حضرت یزدان
سخن آفرین داستان اصنام و تمت فرزندان بر عم کفار بیان نمود در معرض انکار فرمود أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ
تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ پس آن قسمت ناستوده را بلفظی موصوف آورد که بسیج با تمام فواصل آیات موافق آید
و از دیگر کلمات که در مقام با ضیزی رد یفند هیچکدام در آنمقام تواند واقع شد چنانکه اگر بر تقدیر تنزل با تو همرای شویم
و لفظ دیگر از اخوات ضیزی را بهتر انگاریم سابق و لاحق کلام بر هم ضمیمت کنیم و گوییم أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ
تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ جَائِرَةٌ یا قِسْمَةٌ ظَالِمَةٌ هیچ مسلم نیست که نظم سخن بر اسلوب نخستین نباشد و سیاق کلام ناتمام نماید
گوئی هنوز لفظی در خاتمه کریمه خواهد پیوست که با الف مقصور مختوم باشد هر چند لفظ جائره یا ظالمه فی نفسها از کلمه ضیزی
فصیح تر اند و از وحشت غرابت و بشت وحش عاری و لی اقتضاء مقام مرجح استعمال غریب بر مانوس گردیده
این نکته که گفتم بر خداوندان ذوق و سخن شناسان عالم پوشیده نباشد خود گوید همینکه فلسفی این سر نفیس شنید
از جواب عاجز گشت و بخر عناد که ستمندان تقلید نهاد و است چیزی اظهار نمیوانست نمود چون ابن اثیر از تالیف
کتاب مثل السائر فراغت یافت علماء اطراف و اد با آفاق از روی آن نسخها برگرفتند مجلدی از آن بدار السلام
بغداد رسید فقیه ادیب عز الدین ابو حامد عبد الحمید بن هبة الله بن محمد بن حسین بن ابی الحدید مدائنی که خود
از خرده فن سخن بود و بفرمان خلیفه عهد در دیوان انشا می نشست و رسائل و احکام خلافت مینوشت بعرض
رسانید کتاب بر آمد و با قضای اشتراک عنوانی بس مواخذت و اعتراضات بر ابن اثیر وارد آورد و انطریقت

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۴۸ ء

کاتب با صاحب وصابی وعبدالحمید وابن العمید و قاضی فاضل و دیگر سخنوران کامل پیموده بود ابن ابی الحدید بادی مسلک داشت و ردود و خود را کتاب الفلک الدائر علی المثل السائر نام نهاده و چون تمامت آنکتاب بپرداخت برادرش موفق الدین ابوالمعالی احمد این ابیات در تقریظ آن مصنف و تمجید مصنف آن نظم کشیده بفرستاده

المثل السائر یا سیدی صنفت فیه الفلک الدائرا
لکن هذا فلک دائر تصیر فیه المثل السائرا

یعنی ای سید من اگرچه در مثل سائر فلک دائر پرداختی ولی بفلک دائر خود را مثل سایر ساختی ورکن الدین ابوالقاسم محمود بن حسین بن امام رشید الدین اصبهانی اصلا سنجاری مولدا که از شاگردان ابن اثیر است بر دو ابن ابی الحدید مجموعی نوشته مسمی بنثر الفلک الدائر وطی فلک الدائر واز جمله مصنفات ابن اثیر کتاب الوشی المرقوم فی حل المنظوم است که در صدر ترجمت اشارت رفت بکمال اختصار و وجازت در نهایت حسن وافادست و دیگر کتاب المعانی المخترعه فی صناعت الانشا که او نیز در معنی خود تمام است و دیگر مجموعی است در نقل شعر ابی تمام وابو عباده و دیگ الجن و تنبی ابو البرکات بن مستوفی در تاریخ اربل گوید که این دو بیت از خط ابن اثیر نقل شده که در اخر آن مجموع نوشته بود

تمتع به علقا نفیسا فانه اختیار بصیر بالامور حکیم
اطاعته انواع البلاغة فانثنی الی الشعر من نهج الیه قویم

یعنی از مطالعت جمال این تالیف نفیس تمتع برگیر که خود مختار نظر دانشوری است چنانکه اقسام بلاغت ویرا اطاعت کرده وبانتخاب نظم طریقی قویم یافته ودیگر دیوان ترسل مکاتیب و منشات اوست که در چند مجلد تدوین شده و منتخبات آن در یکجلد است قاضی احمد بن خلکان اربلی متفرقات چند از آن دیوان در وفیات الاعیان نقل کرده وبر معانی مسترقه برخی از فقرات تنبیه نموده از جمله رساله ایست که بحضرت مخدوم خویش فرستاده بگاهیکه در فصل زمستانی شدید

وینهی انه سار عن الخدمة وقد ضرب الدجن فیه مضاربه و
اسبل علیه ذوائبه وجعل کل فراش حفیرا وکل ربوة غدیرا وحط کل ارض حطا وغادر کل جانب
شطا کانه یوازی بدموعا فی مشیمه کرمها والنشاء ثوب دیمها والملوک یستغفر الله من هذا التمثیل
العاری عن فائدة التحصیل وفرق بین ما یملأ الوادی بمائه ومن یملأ النادی بنعمائه ولیس ما ینبت فی مرابعه
اثمرایا کله الخریف کمن ینبت ثروة نفوت الاعطاء یاکل المرتع والمصطاف استمر علی مسیر یقاسی الارض وحلها والسماء وبلها
جاحیا اکره واصل احضر واسر حتی اتصل بره بالعفو وملخا الملوک لتلع البوادی کالجائع الزرد والبرد ینهض اطراف حد ومشدة برد بکر

یعنی پیام میدهد که چون از خدمت همایون برفت و بعرصه هامون در آمد ابر تارخیمها بفراخت و کیهها پا و بخت و هر زمین هموار نهی ساخت و هر پشته بلند چاهی کرد از هر سوی خطی راند و از هر جانب شطی کند گوئی ابر مادیه با آن کف بخشنده برابری میخواست و با حضرت مالک رقاب برزیش و پاشش همسری میجست این بنده از این تمثیل

ابن اثیر ضیاء الدین

۵۵۸

عاری از فائدت تفصیل آمرزش میطلبد چه باین آنچه رود در ابر بزرش مطلوب بازد و آنکه محل را بخشش مشحون دارد چه آن کلی بر و یابد که تا بستانش ببرد و یا میوه گرانش بخورد و او شروتی نجشد که بسی دوشش و بر بیارا ید و همی بربیع وصیف بکار آید پس بنده روی براه آورد و همی بازمین کاشن و آسمان بارانش بسر برد ابر تا رچندان جود نمود تا اکثار کرد و چندان وصال داد تا انضجار آورد و چندان عنایت از حد بگذ ا نید تا کار بنا فرمانی کشید بنده از ریق تنها آسان بیم نخورد و کار درخشم قهار و چوستاد تنزل ایزد جنبد بود ارشدت مرد را نده موئف مر آنجان و عجبه الیفطان ابن اثیر را ملامت کرده در اینفقره که فوق بین ما یکاد الوادی باسن یملاء الوادی بغمارة و گفته اگر ابن اثیر از این کلمه باران اراده نموده و رجحان بذل مخدوش بر فیض خدای سبحانه خواسته هانا تر جیحی است و فیح چه تحقیر فضل و رحمت پروردگار بحکم شرع و عقل سزاوار نیست چنانکه آنشاعر این تجری نا ستوده ارتکاب نموده گوید

مانوال الغمام وقت ربیع ... کنوال الامیر یوم سخاء

فنوال الامیر بدرة عین ... ونوال الغمام قطرة ماء

یعنی عطای امیر گاه سخا با عطای ابر فصل بهار نسبت نیست که عطای امیر بدره است و عطای ابر قطره و نیز بدیع الزمان همدانی در شعر خود این طریقه نا محمود مسلوک داشته گوید

وکاد یحکیک صوب الغیث منسکبا ... لو کان طلق المحیا یمطر الذهبا

والدهر لو لم یخن والشمس لو نطقت ... والبیداء لم تصد والبحر لو عذبا

یعنی نزدیک بود که ابر بکاوریزش مانند تو شود اگر شکفته روی میبود و روزگار می نمود و یکداد هر اگر خیانت نمیداشت و خورشید اگر سخن میگفت و بیشه اگر بکار می شد و دریا اگر شور نمیشد آنگاه گوید بخدا یتعالی پناه میبرم از اینکه طریق خلاف رضای وی بپیمائیم تا اینجا کلام یافعی بود اگرچه طرز و تعرض او در نظر خلیل بی دلیل نیست و لی اهل سخن میدانند که کلام خطابت از مقام حقیقت سو است و زبان شعر از عنوان شرع جدا یافعی از اینگونه تحقیقات بار و بسیار دارد و از جمله مکاتیب ابن اثیر رساله ایست که از جانب مخدوم خویش بدیوان خلافت نوشته در آن رساله در صفت دولت عباسیان و رنگ کسوت ایشان گوید ودولته هی الضاحکة وان کان نسبها الی العباس فهی خرقة الخرج للزمن کما ان دعایاه خیر امته اخرجت للناس ولم یجعل شعارها لون الشباب الا تفاؤلا بانها لا تهرم وانها لا تزال محبوة من ابکار السعادة بالحجب الذی لا یبلی والوصل الذی لا یصرم هذا معنی اخرجه الخادم للدولة وشعارها وهو ما تحمله الاقلام فی صحفها ولا اجال له الخواطر فی افکارها یعنی دولت وی همی خندانست اگرچه بنسبت آن از عباس اشتقاق یافته پس آن بنگیزه دولتی است که برای زمانه اظهار شده چنانکه رعایای آن نیکیرا تی است که برای مردم اخراج کرده شده قرار شعار آن دولت از رنگ عهد شباب نداده اند مگر برای فال جوانی و اینکه آن دولت را از دوشیزگان سعادت حب ابدی نصیب افتده و وصل جاودانی و این مضمونیست که چاکر آستان برای دولت و لباس آن اختراع نموده و خود از آن معانی کم بشمار نمیرود که نه خامه در مسلک ذکر کشیده و نه خاطری بچنین فکر رسیده ابن خلکان گوید و لعمری

ابن اثیر ضیاء الدین

ع ۵۱۹ ع

که ابن اثیر در دعوی ابتکار این مضمون از جاده انصاف انحراف جسته چه ابن تعاویذی را در این معنی بر وی فضل تقدم است چنانکه در جمله ابیات قصیده‌ئ تهنیت جلوس خلیفه عهد الناصر لدین الله عباسی که در مستهل ذی القعده سال پانصد و هشتاد و پنج بوده گفته

وَرَأَى الغَوَانِي بَيَاضَ شَيْبِي فَأَعْرَضْنَ وَقُلْنَ السَّوَادُ خَيْرُ لِبَاسِ
كَيْفَ لَا يَفْضُلُ السَّوَادُ وَقَدْ أَضْحَى شِعَارًا عَلَى بَنِي العَبَّاسِ

یعنی زنان بی نیاز از پیرایه پیری من بدیدند پس روی بتافتند و گفتند سیاهی جوانی بهتر از سفیدی پیری است چگونه رنگ سیاهی را بر دیگر الوان فزونی نباشد و حالی که خود شعار آل عباس گردیده هرچند ابن اثیر این معنی را فال عدم زوال گرفته و دلیل دوام دولت آورده و از اینجهت تفوق بر ابن تعاویذی مزیت است که اختیار آن شعار سبب رجحان سواد بر سائر الوان قرار داده فقط ولی فتح الباب وراثت این طریق از ابن تعاویذی است انتهی ملخصاً و از جمله مفردات وی عبارتست در باب عصائی که پیران خمیده بر آن استناد کنند گوید

وَهَذَا المُبْدِي ضَعْفِي خَبَرٌ وَلِفَوْسِ ظَهْرِي وَتَرٌ
وَإِنْ كَانَ القَائِهَا إِقَامَةً فَإِنَّ حَمْلَهَا دَلِيلٌ عَلَى السَّفَرِ

یعنی این عصا مقدمات ناتوانی مرا بجای نتیجه است و گمان قامت خمیده ام را نیز که حمل العاقل عصا دلیل اقامت باشد چنانکه حمل آن علامت رحلت و دیگر نامه که سمامه بشارت نوشته و بر هزیمت لشکر کفر اشارت کرده در صفت پرهنگان متقین انگرده گفته است

فَسَلَبُوا وَغَاضَنْهُمُ الدِّمَاءُ عَنِ اللِّبَاسِ فَهُمْ فِي صُورَةِ عُرَاةٍ وَزِيُّهُمْ زِيُّ كَاسٍ وَمَا نَزَعَ مَا خَيَّطَ لَهُمْ لِبَاسُهَا الْمُحْتَمِرُ غَيْرَانَهُ لَمْ يَجِبْ عَلَيْهِمْ وَلَمْ يَزِرْ وَمَا لَبِسُوهُ حَتَّى التُّبَّسِ الْإِسْلَامُ لِبَاسَ النَّصْرِ الْبَاقِي عَلَى الدَّهْرِ وَهُوَ شِعَارُ نَجْلِهِ النُّعْمَانِ الْخَارِقِ لَا الصَّنْعِ الْحَاذِقِ وَلَمْ يَغِبْ عَنْ لَابِسِهِ الْأَرْبَعَةُ غَابَ الْبَيْضُ فِي الطُّلَى وَالْهَامِ وَأَلِفَ الطَّعْنُ بَيْنَ الْأَلِفِ الْخُطَّافِ وَاللَّامِ

یعنی لباس کفار برآوردند و در عوض کسوت خون پوشیدند پس ایشان برهنگانی باشند در زی پوشیده کان ای عجب که آنجامه سرخ با جبه شباب بر قامت آنقوم دوخته کردید ولی گریبان و کمر گذارده نشد ابدان ایشان وقتی با نجامه پوشیده گشت که اندام اسلام بتشریف نصرت آراسته گردید و آن جامه ایست که با سر نیزه هایی شکافنده منسوج آمده نه بدست استادان بافنده و از پیکر خداوند خویش نامقدار نایاب ماند که تنها در گردنها و فرقها نایاب بود و حملها باین نیزه ها و جوشنها آشتی نمود خود در ذیل این فصول از کتاب مثل السائر گوید این معانی جمله نیکو و خوش آیند است و از آنها نکوتر را از شعر ابو عباده بحتری گرفته ام که گفته

سَلَبُوا وَأَشْرَفُ الدِّمَاءِ عَلَيْهِمْ مُحْمَرَّةٌ فَكَأَنَّهُمْ لَمْ يَسْلُبُوا

یعنی

یعنی آنقوم برهنه شدند و براندامشان آنچنان خون درخشان کردید که گوئی برهنه نگشته بودند تو دیگر در ضمن رساله مبسوط که در مدحت ملک مصر نگاشته در صفت رود نیل گفته

وَعَذْبٍ رَسَبْنا بِهِ فَضَاهُ جَنَى النَّحْلِ وَاحْمَرَّ صَفْحَتُهُ فَعَلِمْنَا أَنَّهُ قَدْ قُتِلَ الْمَحْلُ

یعنی شربت دهانش بسی شیرین آمد گوئی خود انگبین بوده و رنگ چهره اش سرخ و شکر دیده پنداری قحط را کشته ابن خلکان گوید اینکه سرخی گل آلود کی نیل را دلیل قحط قرار داده در نهایت حسن است ولی امغنی را بلطف احتیال از اشعار بعضی عرب اخذ نموده که گفته است

لِلّٰهِ قَلْبٌ مَا يَزَالُ يَرُوعُهُ بَرْقُ الْغَمَامَةِ مُنْجِدًا أَوْ مُغْوِرَا

مَا أَحْمَرَ فِي اللَّيْلِ الْبَهِيمِ صَفِيحَةً مُسْتَبْحِرًا إِلَّا وَقَدْ قَتَلَ الْكَرَى

یعنی شگفت دلی که همواره از برق همناک است خواه راه فراز نجد پوید یا نشیب غور همانا آن برق در شب سیاه شمشیری باشد پهناور و سرخ که خواب را کشته و حلق آسایش بریده از این معنی است شعر عبدالله بن المعتز در غزل امردی ارمد

قَالُوا اشْتَكَتْ عَيْنُهُ فَقُلْتُ لَهُمْ

مِنْ كَثْرَةِ الْقَتْلِ مَسَّهَا الْوَصَبُ

حُمْرَتُهَا مِنْ دِمَاءِ مَنْ قَتَلَتْ

وَالدَّمُ فِي النَّصْلِ شَاهِدٌ عَجَبُ

یعنی گفتند چشم یار بیمار شده گفتم بسکه اهل نظر کشت سرخی چشمش از خون عاشق است و خون مژه کا نشعر کواه صادق

ابن رضوان ابو الحسن علی بن رضوان بن علی بن علی بن جعفر

از معارف و مشاهیر اطبای مصر است در عصر خود بی بدیل و در فنون طب و فلسفه بی عدیل بوده خود گوید در شش سالگی توسن طبع را برای کسب علوم رام کردم و بجانب تحصیل عطف عنان نمودم چون سنین عمم باعشره کامله رسید و شوق تعلم و اشتغال را وجه همت ساخته از پی مقصود بمدینه عظمی مصر تاختم در طلب و تحصیل جد وافی و جهد کافی داشتم و چون سنین عمر از حدود عشره چهار مرحله تجاوز کرد در این اندیشه فرو شدم که بر ذمت همت انسانی لازم و متحتم است که صنعتی شایسته و حرفتی پسندیده کسب نماید تا بآن واسطه امر معاشش و معادخویش اصلاح کند لاجرم اجناس علوم و انواع فنون را در معرض فحص و بحث در آورده صناعت طب را برگزیدم چه دانای [illegible]

ابن رضوان

۴۸۰ ه

شریف که خود تالی فلسفه است خبر دنیا وجهتی را در یافته است علاوه بر دلالت عقلیه دلایل نجومیه هم که در طالع من بود چنانچه از این زایچه ملحوظ افتد گواهی داد که پیشه من صناعت طب خواهد بود از تائیدات آسمانی شوری در

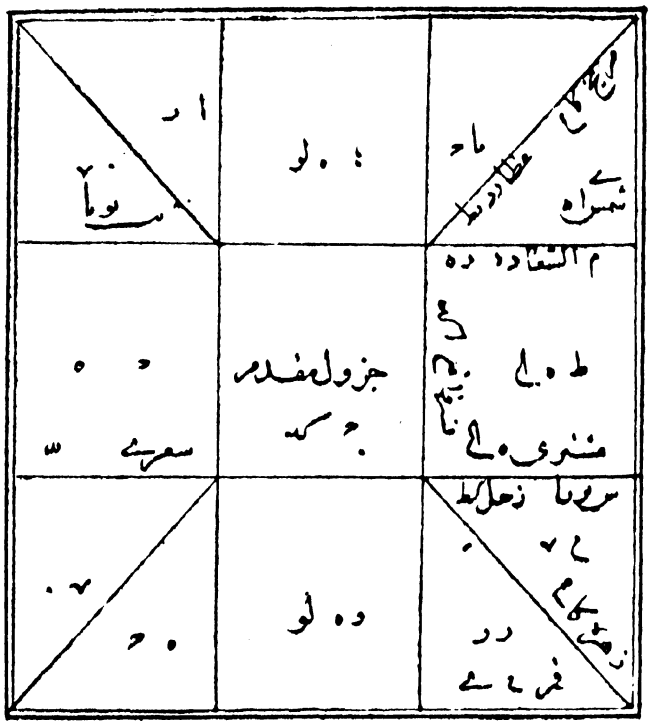

وشوقی در خاطرم پدید آمد که دقیقه از خیال تحصیل فارغ ننودم ولذت زندگانی در آن ندیدم که عمر گرانمایه را بآن صناعت شریفه صرف کنم لاجرم نیل مقصود را آستین برزدم اوقات شبانروز را در آنهم خطیر مصروف داشتم نخوابیدم در سعی وکوشش کوی سبقت از همگنان ربودم تا آنکه پرکار واریکپای در تحصیل آن دو علم استوار وارزپای دیگر کرد سایر علوم سیر نمودم چندان نکات ودقایق طبیعیه آموختم واندوختم که مقصود اعیان ومحسود اقران شدم وهم براین منوال در اجتهاد وتعلیم آن علم روزگاری دراز بپایان بردم تا سنین عمرم بسی و سه رسید در فسطاط که مقام ومسکنم بود صیت اشتهار ولوای اشتهار برافراختم واز کدیمین مبلغی خطیر بدست آورده بودم در آن زمان از منافع ومحصول وضیاع وعقارم آنقدر حاصل آمدی که نیز املاک خریده ضمیمه اصل مینمودم وتاکنون که آخر سال پنجاه ونه است در این شهر مرا چندان املاکی پربها ومنفعت خیز فراهم است که هرگاه از الطاف الهی وفیض فضل نامتناهی نعمت سلامت برقرار ماند توانم زمان شیخوخیت را بآسودگی بگذرانم ووسعتی ولیشین معاش کنم واز سال سی ودوم تا حال تحریر برای خویش دستورالعملی مقرر داشته که بر آن منوال میگذرانم ودر هر سال تغییری در آن کردار سید هم تا تاثیرات برجا باشد تفصیل آن اجمال این است که در هر روز ساعاتی چند از ارتکاب صناعت کناره گیرم وریاضت بمیان آورم وچندان در ریاضت مواظبت جویم که حفظ صحت برجای ماند وچون از ریاضت فارغ شوم واستراحت کنم غذائیکه باحفظ صحت مناسب بود بکار برم ودر هر روز در آن اوان که خود مزاد علاج دارد ودر کار مرضی مشغول است همواره رضای خدایرا در نظر داشته طریق تواضع وفروتنی از دست ندهم ودر اعانت مظلوم واغاثت ملهوف جهد وافی مرعی دارم ودر دفع کروب وستمدیدگان ورفع اندوه

ابن رضوان

۵۱۰

مطلوبان سعی بلیغ منظور دارم و در جمیع افعال و اعمال از خداوند مسئلت کنم که مرا بر تعقلات جمیله ظفر بخشد و مطالب عالیه را بفهم من نزدیک کند و همواره آرامگاه خود را در ان مکان اختیار میکردم که از اوای طیور و تردد استران آسوده میبودم و در اسباب معیشت اهتمامی تمام داشتم هرچه بصلاح و مرمت لازم داشت مینمودم و انچه محتاج تبدیل و تبدیل آن میکوشیدم و در منزل خود از اصناف ماکول و مشروب هرچه لازم بود فراهم مینمودم مانند اطعمه و اشربه و عسل و زیتون و حطب و جاهائیکه لازم بود برای خود خریداری میکردم و آنچه از مصارف لازمه فاضل ماندی در راههای خوب و کارهای پرمنفعت بمصرف میرسانیدم مانند اعطای اهل و اخوان و همسایگان و عمارت منزل و امثال آنها و هرقدر از غله املاکم جمع شدی آنرا ذخیره مینمودم تا هر وقت لازم شود بکار برم وچون در علاج مرضی دوائی از تجربت بیرون آمدی و قطعی التاثیر شدی از کشف و اشتهار آن مضایقت و دریغ نمینمودم و هرطور میتوانستم بمسامع اهل علم میرسانیدم و هم او گوید همیشه جاهای خود را بشعار نیکردان نزدیک میکردم و در نظافت و خوشبوئی مراقبت مینمودم زبانرا از عیوب مردمان و سخنان ناصواب باز میداشتم و همواره جد و جهد میکردم تا ایمان خویش را حفظ کنم و از لهو و لعب بپرهیزم و هم او گوید هیچگاه در مباحثات و مناظرات نخواستم بقدحی بر خصم غالب شوم و پیوسته از حرص و طمع اجتناب مینمودم وچون امر سختی روی دادی که مال آنرا نمیدانستم بخدا یتعالی استغاثه میکردم تا هر نوع خیر و صلاح منت پیش آورد و در هر حال صفات ذمیمه را از خود دور میکردم حیلتها و نیرنگها از دست میدادم و در کارها طریق اعتدال مسلوک میداشتم از جبن و تهور احتراز مینمودم و هم او گوید اگر کسی از من چیزی بقرض انخواستی میدادم و هیچ وقت به بیع سلف راضی نمیشدم چه آن بیع و شری را خلاف مروت میدانستم و اگر کسی در اینباب اصرار آوردی آنچه خواستی مبذول میداشتم و عوض نمیخواستم و مقاله ارسطاطالیس را که در امر معاش و معاد نوشته است مطالعت مینمودم و آنچه در باب معارف الله آورده است از یاد نمی بردم و در هر صبح و شام وصایای اورا در برابر خود متمثل میکردم در هر روز ایام گذشته در خاطر میگذرانیدم هرگاه امر جمیلی یا عمل خیری یا کار نافعی از من صادر میشد مسرور میگشتم و هرگاه شری یا قبیحی از من ناشی میشد مهموم و مغموم میگردیدم و با نفس خود در جنگ و جدال میشدم و پیمان سخت میکرفتم که دیگر بآن خصایل رذیله عود نکند و از چیزهائیکه همواره بر خود لازم میشمردم ذکر پروردگار و تقدیس و تمجید خدایتعالی بود و از کتب و مولفات که علما و قدما جمع و تالیف کرده بودند از هر علم چند کتاب انتخاب کرده با خود داشتم و پیوسته بمطالعت آنها مشغول بودم مورخ خزرجی گوید تولد ابن رضوان در دیار مصر در حرة الفتاق افتاد و خود در فسطاط نشو و نما کرد و پدرش از بزرگان آن سرزمین و پیوسته علم و علما را دوستدار بود چندان در علم اعتلا جست که ذکر محامد و محاسن او اطراف مصر را فرو گرفت و در نزد الحاکم بامرالله علوی مکانتی عظیم یافت بر جمیع اطبای مصر ش منصب ریاست بخشید و هم او گوید که خانه ابن رضوان در شهر مصر در قصر سبع بوده و تا کنون

ابن رضوان

۶۰ ۶

کہ سنہ ششصد و پنجاہ است بہمان نام مشہور است و بدو منسوب ولی ارکان آن عمارت منہدم شدہ اند لک آثاری برجا ماندہ است و ایضاً آوردہ است کہ ابن رضوان را مالی فراوان از کدیمین بدست افتاد چنانچہ زیادہ از کفاف مخارج او بودہ وہمی در کار ضیاع وعقار صرف کردی واز آنہا محصول بسیار عاید شدی چنانچہ خود کوید زاید را مصارف حسنہ وخیرات جاریہ میدول میداشتم ودر رعایت ارامل وایتام سعی بلیغ مینمودم بالجملہ در سنہ چہارصد و چہل وچہار ہجری قحطی شدید در مصر واطراف پدید کشت چنانکہ کروہی انبوہ را ہر روزہ شیرازہ عمر از ہم کسیختہ می شد جمعی از آن بی نوایان را در سفرہ اطعام خویش پرورید واز آن میانہ دختری انتخاب کرد و پیوستہ در کنف تربیت خویش میداشت واز ہر جہت او را محرم راز واین اسرار کردہ از محل ذخایر و دفاین او مستحضر شدہ ہموارہ متہز فرصت بود وقتی سرایرا خالی ویجل دیدہ جمیع اموال ویرا از منقود ومنقول برداشتہ برفت و ہر چند جستند نشانی از او نیافتند سپس ابن رضوان را اختلاط عقل حادث واز آن حادثہ اختلال بدن عارض شد ودہم بد انعارضہ در سنہ چہارصد وپنجاہ وسہ ہجری در گذشت واین واقعہ در ایام خلافت المستنصر باللہ علوی بود نوشتہ اند کہ ابن رضوان ہموارہ با معاصرین خود از اطبا وسایر علماء در اعتراض داشت وبر اقوال سابقین مثل رازی وابن بختیشوع وحنین وابن طیب پیوستہ شکوک وایرادات مینوشت چنانچہ در شرح حال ابن بطلان باز نمودیم کوئید کہ ویرا در صناعات طبیہ استادی نبود بزرکان خورده کرفتند محض رفع آن نقیصہ رسالہ تالیف کردہ است ودر آنجا استدلال کند کہ استنباط مطالب عالیہ از کتب قوم زودتر وخوشتر بدست آید وابن بطلان بر فساد این عقیدت مقالہ پرداختہ وبچندین دلیل ثابت نمودہ کہ علم را از افواہ رجال اخذ کردن افضل بہت وترجمہ مقالہ باختصار اینست دلیل اول انکہ الفاظ سبب شناسائی برای وصول معانی بسوی قوہ مدرکہ حصول معانی در نزد آن قوہ سبب باشد از برای انکشاف معانی و مفاہیم وشکی نیست سبب کہ عبارت از معانیست از سببش کہ الفاظ باشد زودتر وخوشتر حاصل آید وچون متعلم ذی نطق است ہر کاہ معلم نیز ناطق باشد بواسطہ قریحہ ناطق را با ناطقیت فہم معانیرا از سببی مناسب وطریقی نزدیک فراہم آورده واکر کتاب کہ خود جمادی بیش نیست انسانیرا معلم شود بواسطہ فرط بعدی کہ میان جماد وناطق است سبب فہم معانی را از طریقی بعید وسببی نامناسب اخذ نموده پس محقق شد کہ اخذ از معلم اقرب وانسب است دلیل دوم انکہ معلم بالطبع وبالذات وبالفعل دارای رتبہ تعلیم است کتاب بالعرض وبالقوہ دارای این رتبت شدہ وشکی نیست آنچیز کہ بالذات افادہ تواند نمود در حصول مقصود اخص است از آنچیز کہ بالعرض وبالقوہ باشد دلیل سیم انکہ ہر کاہ متعلم درک معانی از الفاظ وعبارتی مخصوصہ نتواند نمود معلم چندان ایراد الفاظ وتجدید بیان نماید کہ متعلم را معانی مقصودہ حاصل کردد دلیل چہارم انکہ مقصود از تعلیم وتعلم درک مفاہیم است ودرک مفاہیم بالفاظ موضوعہ لایقہ میسر کردد ونقوش کتب مثال الفاظ باشند والفاظ مثال معانی پس الفاظ کہ مثال معانی باشند اقربند از کتب کہ مثال مثال معانی باشند دلیل پنجم انکہ لفظ خود از منقولات اصواتست واصوات را با قوہ سامعہ مناسبتی تمام است پس ہر دانا میداند الفاظی کہ بواسطہ

ابن رضوان

حس بصر بقوه حافظه رسند از طریقی بعید و نامناسب واصل شده و چون از طریق تسمع بروی درآید از راه قریب مناسب تر بود فعلی هذا فهم معانی از شنیدن الفاظ زودتر حاصل شود تا بدیدن الفاظ دلیل ششم آنکه اشیائی که در کتب یافت شود که خود موجب عسر فهم و بعد تعلم باشد مانند تصحیف و اغلاط اعرابیه و غیر اینها همچنین در ک پاره الفاظ یونانیه که ناقل بعینها نقل کرده است زیاده دشوار است پس معلوم شد متعلم چون علم را از معلم فرا گیرد از جمیع این تکلفات آسوده باشد و اجماع مفسرین کلمات یونانیه بر آنست که هرگاه ارسطاطالیس امتیاز موجبه معدوله را از سالبه بسیطه شفاها بشاگردانش مثل ثاوفرسطس و اودیموس نیاموخته بود هرگز این مطلب فهمیده نمیشد پس بر هر طالب علمی واجب و لازم است که طریق علم را بظن و گمان نپیماید چه بسیار باشد که از طریق ثواب منحرف گردد و حق بروی پوشیده ماند والله ولی التوفیق و بسیدیه ازمة الامور علی بن رضوان گوید زمانیکه اسکندریه مجمع افاضل و افاخم و معدن فضل و کمالات بود تمام مؤلفات جالینوس را متتبع و تصفح نمودند هریک را در جای خود دری یتیم یافتند و چون استقصاء جمیع مسائل از حیز امکان و ورود در ک جملگی غیر مقدور بود لاجرم بر آن شدند از جمیع مکتب چند کتاب انتخاب نمایند و بوضعی ترتیب دهند که معلمان و متعلمان را بکار آید و هفت نفر از اساطین فلاسفه و اساتید اطبا مانند هفت رأس تصانیف قطب الطب خاتم الاطبا جالینوس را در میان گرفته اند از جمیع آن مؤلفات شانزده کتاب را اختیار کرده بوضعی نیکو و ترتیبی پسندیده در هفت مرتبه مرتب داشتند از آن پس تفسیر و حل مشکلات آنها کم بستند و در آن روزگار در مدرس طب آن سرزمین هنگام تعلیم صناعت طب و آموختن آن علم بدان ترتیب که خود مقرر داشته بودند آن کتب را قرائت میکردند و کتب شانزده گانه که نخبهٔ مؤلفات جالینوس بود بدین نحو در هفت مرتبه مرتب شده مبانی مرتبه اولی چهار کتاب بوده است که میتوانیم ارکان اربعه طب بشماریم و هم در آن مرتبه نیز رعایت تقدم و تأخر از دست ننهاده اند اول کتاب فرق بوده که تمام مقصود خویش را در یکمقاله آورده است فرماید از اله امراض بدون علاج انجام نگیرد و علاج بی تدبیر سته ضروریه و یا استعمال ادویه یا اعمال ید فصیل نپذیرد و هریک از آن سه را قوانین و آن قانون یا از قیاس بدست آید یا از تجربه معلوم شود کرویهی معالجات را بقوانین قیاس مزاولت کنند و قومی با قواعد تجربه مباشرت جویند خود در آنکتاب قوانین معالجات را بر آرای اصحاب تجربه بیان کرده و بر عقیدت ارباب قیاس شرح داده اطبائیکه در معالجات هم قیاس و هم تجربه را بکار میبرند بر جمیع قوانین قیاس و تجربت احاطت بهرسانند پس در هر جا قیاس و تجربه موافق باشد هر دو طایفه حق محض و عین صواب دانند و هر جا در آن دو قانون مخالفت بینند هر طایفه برحسب عقیدت خویش هریک مقدم و بهتر میدانند بدان قوانین راه علاج پیش گیرند و اگر طریقه قیاس قیاسی داشته قوانین قیاسی را اخذ کرده بکار برد و اگر تجربه رفتار نموده قوانین تجربه فرا گرفته استعمال کند پس هیچ طایفه از آن کتاب بی بهره نمیمانند دویم کتاب صناعت صغیر است که نیز مطالب خود را در یکمقاله جای داده تمام اصول جزو نظری و جزو عملی را بر سبیل اجمال ذکر فرموده سیم کتاب نبض صغیر که ایضاً یکمقاله است هرچه معلمانرا در استدلال نبض حاجت باشد

ابن رضوان

و در تشخیص امراض بدان استدلال منتفع شوند در آن یک مقاله آورده است چهارم کتاب اغلوقن است که از برای فیلسوفی ارزق فرستاده دو مقاله است و در آنجا بیان کند که شفاء امراض را چگونه نائی کنند و از چه راه درآیند و چون مرتبه اولی که بمنزله مدخل صناعت طبیه است متعلمان را معلوم شود آن طبیب نوآموز بسبب دانستن آن چهار کتاب تواند اعمال جزئیه را از کتب طبیه کرفته مجری دارد پس وارای آن مرتبه مضطر و ناچار است بمعرفت قوای اغذیه و ادویه بشناسد از آن کتاب ادویه مفرده که یازده مقاله است و کتاب ترکیب ادویه که هفده مقاله است از مطالب و مسائل آنها مستحضر شود و کتاب قوی ادویه مسهله که یک مقاله است کتاب قوی اغذیه که سه مقاله است بنا کزیر تحصیل کرده و نیز مضطر و ناچار است که از اعمال بی بهره نباشد پس در اعمال از مطالعه بعضی کتب تشریح و مشاهده اعمال اساتید ناکزیر خواهد بود پس مرتبه اولی انتفاع طالبان و متعلمان نماید و موجب تذکره کاملان و معلمان شود و اما مرتبه دویم و آن چهار کتاب است اول کتاب اسطقسات است از آنکتاب استفاده میشود که بدن انسان و چیزهائیکه قوام بدن انسانی بدانها منوط است سریع التغییر و قابل استحاله میباشند و از جمله آنها اسطقساتست که ماپین آنها و بدن انسانی قرب تمام است مانند اعضاء مفرده که عظام و اعصاب و شرائین و عروق و احشیه و کوشت و پیه و غیر آنها باشد و اسطقسات آنها اطلاق بر چهار است آب و هوا و آتش و خاک پس مبدء تکون بدن انسانی از آن چهار عنصر است و مرجع و بازکشت و انحلال بدن نیز بانهاست و چون اسطقسات اربعه مستعد تغییر و قابل استحاله هستند لاجرم هر چیزکه از آنها بوجود آید نیز سریع التغییر و قابل استحاله باشد و این اول کتابیست که استکمال صناعت طب بدان کتاب مربوط و منوطست دویم کتاب مزاج است و آن سه مقاله است شناخته میشود از آن اصناف مزاج و آن چیزهائیکه مایه قوام هریک از آن اصناف خواهد بود و آن چیزها که مایه استدلال و معرفت امر حادثه میشود سیم کتاب قوی طبیعیه است و آن نیز سه مقاله است شناخته میشود از آن قوانیکه طبیعت بآلیت آنها در بدن مینماید و مستفاد میشود و اسباب آن قوی و علاماتیکه بواسطه آن علامات بر وجود آن قوی استدلال میکنند چهارم کتاب تشریح صغیر است در پنج مقاله و آن پنج مقاله را جالینوس در مواضع متفرقه آورده بود اطبای اسکندرانیون متفرقات را جمع کرده در یکتاب آورده اند و از آنکتاب شناخته میشود اعضای مفرده و عدد آنها و آن چیزها که اعضای مفرده را در وجود و قوام بدان احتیاج است و از آن چهار کتاب که مرتبه ثانیه از آنها مؤلف و مرکب شده شناخته میشود جمیع امور طبیعیه که قوام بدن و صلاح بدن بوجود آنها منوط است و طلاب علم طب بعد از اطلاع بر آن چهار کتاب باشوق تمام بسیار کتب که با نها تعلق دارد رجوع خواهند کرد مثلاً چون کتاب مزاج را فرا کیرد رغبت کند مقاله که در خصب بدنست و مقاله در سوء مزاج مختلف است و کتابی که در ادویه مفرده است بدست آورده متعلم مطالعت آنها مشغول شود و مطالب آنها را درک کرده عمل کند مثلاً چون کتاب قوی طبیعیه را استفادت کند بصرافت طبع با میل تمام هی خواهد تا کتاب منی را ادراک کند و کتابیکه در آراء بقراط و افلاطون مطالعت نماید و مطالبیکه در کتاب منافع الاعضاست استنباط نماید و سایر کتبی که در باب قوی و ارواح

واعفال تالیف کرده قرائت کند و مثلاً چون کتاب تشریح صغیر را بخواند مایل و مشتاق شود بعمل تشریح و اعمال آن
نوشته است تعلم نماید اما مرتبه سیم کتاب علل و اعراض است که مشتمل بر شش مقاله است و جالینوس آن مقالات
در مؤلفات خود مانند لآلی منثوره متفرق قرار داده بود اطبای اسکندریه این آن مقالات متفرقه را در یک کتاب
جمع کرده آنرا باسم علل و اعراض موسوم داشتند و شناخته میشود از آن کتاب امراض و اسباب آن
و اعراضی که از امراض حادث میگردد و این باب است بزرگ که بنا بر آراء اصحاب قیاس تالیف شده
و هر کس این کتاب را فهم کند مشکله از مسائل طبیه بروی مخفی نماند اما مرتبه چهارم دو کتاب است نخستین معرفت
علل اعضای باطنه است که در شش مقاله آورده است شناخته میشود از آن کتاب تعریف هر علت از علتهائیکه
حادث میشود در اعضای باطنه چه امراض آن اعضا بیان و مشهود ادراک نشود زیرا که بر حواس ظاهره پوشیده باشد
لاجرم طبیب محتاج است بعلاماتیکه تشخیص آن امراض کند و از رهگذر آن علامات بحدوث آن امراض
استدلال نماید و این معنی روشن است که چون علامات مشخصه بدست آید طبیب را بر مرض عضو باطن قطع و یقین
حاصل شود مثلاً ذات الجنب و رمی است که حادث میشود در غشاء مستبطن اضلاع و علامتی که مقوم و مشخص آن مرض است
ضیق النفس و وجع ناخس و حمی دق است و چون طبیب معالج بر آن علامات واقف شود جزم کند که در غشاء مستبطن
اضلاع درم حاری حادث شده است و اما در شناختن علل اعضاء ظاهره تا بسیس اساس و وضع کتاب حاجت
نباشد چه منظور عیان در آید و چون استاد ان امراض را بمتعلمین نماید ایشان را کفایت کند و بعد از آن در
هر جا چنان مرض بینند بشناسند پس بدانچه جالینوس در آن باب کتابی تالیف نکرده است دو یم کتاب
نبض کبیر است و آن منقسم بر چهار جزء و هر جزء مشتمل است بر چهار مقاله جزء اول در شناختن اصناف نبض
و معرفت جزئیات هر صنف از آن اصناف است جزء دویم در طریق در طریق ادراک هر یک از اصناف
نبض است جزء سیم در تعریف اسباب نبض است جزء چهارم در تعریف منافع اصناف نبض است در
آن جزء بیان کند که بر فلان صنف از اصناف نبض چه منفعت مترتب خواهد بود پس طبیب بواسطه دانستن
آن منافع بر امراض و درجات قوت آنها بصیرت شود و درجات شدت آنها با درجات قوت طبیعت
مقایسه کند و در معالجه باندازه قوت و ضعف هر یک باعمال طبیه مشغول شود اما مرتبه پنجم و آن سه کتاب است
اول از آن کتابیست در حمیات مشتمل بر دو مقاله و از آن کتاب طبایع اصناف حمیات شناخته شود و سیم
چیزهائیکه بر هر صنفی از آن اصناف دلالت کند معلوم شود دویم کتاب بحران است که محتوی بر سه مقاله است
از آن کتاب اوقات امراض و مآل امر هر یک در هر یک از امراض شناخته شود تا آنکه در هر وقت هر چه موافق
داند و لایق شمارد بکار برد سیم کتاب ایام بحران است که محتوی بر سه مقاله است و از آن کتاب
اوقات بحران معلوم شود و ایام بحران و اسباب و علامات آن شناخته گردد اما مرتبه ششم و آن یک کتاب
که آنرا جلة البرء نامند مشتمل بر چهار ده مقاله از آن کتاب قوانین علاج که بنا بر رای اصحاب قیاس در هر یک

ابن رضوان

از امراض بکار است استنباط شود و آن کتاب طالبان علم را بر آن دارد که در کتاب ادویه مفرده و در کتاب ادویه مرکبه و در کتاب معجونات و امثال آن نظر کنند و متتبع نماید و بر مطویات آنها مطلع شود اما مرتبه هفتم و آن یک کتابست که تدبیر اصحاء مسند و آن مشتمل بر شش مقاله است از آن کتاب مستفاد میشود چیزهائیکه در حفظ صحت هریک از ابدان بکار آید و این کتاب متعلمین را بر آن دارد که در کتاب اغذیه و دیگر کتابیکه در جودت کیموس و روائت آن تالیف شده و کتابیکه در تدبیر ملطف فراهم آمده و در کتابیکه در شرایط ریاضت آورده اند متتبع کنند و از مطالب آنها مستحضر گردد و پوشیده نماند که اطبای اسکندرانیون از جمیع مؤلفات جالینوس شانزده کتاب را انتخاب کرده بودند و در تعلیم و تعلم صناعت طب تمام آنها را قرائت مینمودند و آن رفتار بچندین جهت از طریق صواب دور بود چه هرگاه یک کتاب از آن کتب را بدون ترتیب بطالبان طب بیاموزند هرگز طبیب معالج نتوانند شد پس بر آن شدند که آن شانزده کتاب را ترتیبی قرار دهند و هریک را در رتبهٔ خود بدارند تا قرائت مقدم بتاخیر نیفتد و تعلیم مؤخر مقدم نشود پس آن کتب شانزده گانه را بصورت جمل و جوامع در آوردند تا هر جمله در نیل مقصود فائده دهد و هر مجموعه برای متعلمان نفعی بخشد و هر جامعه مشتمل و محصل را ثری آرد و هر مرتبه را چنان ترکیب کردند که متعلمان را نفع عاجل و خیر اجل دهد چه متعلم وقتیکه در آن کتب نظر کند بر مطویات آنها احاطت یابد بر استی آن اطبای دانشمند نیکو جیلی انگیختند و الحق طرفه رنجی ریختند که مشتغل و متعلم بی مدد تشویق بصرافت طبع و میل خاطر و شوق اصیلی در صناعت طب متجر گردد و اخذ نکته از نکات طبیه را فروگذار نخواهد مختار بن حسن بن بطلان گوید گروهیرا از فلاسفه و اطبا که ست عشر را ترکیب و ترتیب نمودند و در حل مشکلات و دفع معضلات آنها تحقیق و تدقیق بکار بردند هفت نفر بودند که هریک نادره عصر خود بوده اند و اسامی ایشان بدین شرح است اصطفن جاسیوس مارینوس اکلیلاوس انقیلاوس فولادیوس اوسونیوس که بنام یحیی نحوی خوانند و جمیع ایشان آئین مسیح و کیش نصاری داشتند برخی را عقیدت آن است که انقیلاوس را در مراتب حکمت و مقامات طبیه بر ایشان رتبه تقدم بود و در ترتیب ست عشر الحکیم دانشمند اختصاص داشت و آن لآلی منثوره را او در عقد ترتیب در آورد و آن متفرقات را در یک رشته جمع نمود و آنکتاب شانزده گانه را جمل و جوامع گردانید تا آنکه ضبط آنها آسان باشد و چون آن مهم بپرداختند هریک بتفسیر و ایضاح آن مقالات کمر بستند و از کل تفسیرات و شروح شرحی را که جاسیوس آورده اجمع و انفع است برخی گویند که حکما و اطبا آن ترکیب و ترتیب را از آن رو انتخاب کردند که ذهن متعلم از حشو وزوائد سایر کتب جالینوس محفوظ و مصون باشد و بعضی را عقیدت آن است که آنچه با تشریح و قوی و افعال و اسطقسات مدخلیت تمام دارد طبیب بی از معرفت آن گزیری نباشد و تمام آن مسائل در کتب ست عشر مضبوط است ابو الفرج بن هندو که شرح حالش گذشت گوید که

ابن رضوان

اسکندر اینون آن ترتیب را بدانجهت قرار دادند که معلم و متعلم را مستغنی گرداند از سایر کتب جالینوس و در مدارس طبیه آنها را تدریس و تعلیم نماید و ایضاً علی بن رضوان گوید بقراط را عقیدت آنست که طبیب را از هفت خصلت گزیری نیست اول آنکه خلقتی رسا و اندامی درست و هوشی نغز و اندیشه نیکو داشته باشد و یا آنکه فرزانه و مراعات باطبعی خیر اندیش و نیکخواه با ابرار و درویش بود دوم آنکه پاکیزه لباس و پاک دامن و خالیه بو و نظیف بدن گردد سیم آنکه محرم بیمار و امین اسرار آید هرگاه مرضی مشاهده کند که مریض را از اشتهار و انتشار مضایقت است فاش نکند و با کسی در میان نیارد چهارم آنکه علاج بیمار را خوشتر داند از حصول درهم و دینار و پرستاری فقرا را از معالجات انمیا بهتر شمارد پنجم آنکه تعلیم علوم و آموختن مجربات را بر متعلمان دریغ ندارد و در منافع بیارمندان مبالغه و امحاح کند ششم آنکه سلامت نفس و عفت نظر و صدق قول پیشه کند و چون در منزل بیماران از خلط و علل و تجلات دنیویه بپیند اصلا رغبت ننماید چه جای آنکه طمع کند هفتم آنکه خود را بزیور تقوی و امانت آراسته دارد و نفوس و ارواح را محترم شمارد و دوای قتال احدی را ندهد و نیندوزد و مسقط جنین نگردد و نیاموزد و دشمنان را همان معالجت آورد که دوستان را آورده است و هم او گوید بایستی در صناعت طب کسی را بمعلمی برگزینند که با وجود استکمال صناعت شریفه بخصال هفت گانه آراسته باشد و هم در تعلم کسی را لایق دانند که از طریق حدس و فراست دیدارش شهادت دهد که ویرا نفس زکیه و طبع خیرخواه است و براندوختن علم حریص و مولع است و هم افادات و افاضات استاد را در خاطر جاداده و پیوسته بیاد آرد و هم او گوید چون خواهند انسانی را بپازمایند که ویرا بدنی سلیم است یا سقیم هر عضو از اعضای او را با فعال خاصه و اعمال مخصوصه آن اختیار کنند و هر یک با فعال لایقه و اطوار متوقعه چنانچه باید و شاید قیام و اقدام دارد و کمال سلامت و مبرا از آفت است پس بدن سالم آن است که هیات و سحنه و مزاج و طبس بشره بحالت فاضله باشد مثلاً امتحان قوه سمع بدان است که او را از مکان دور ندا دهند و نیکو شنود و اختیار بصر بآنست که مرئیات و مبصرات را از دور و نزدیک در برابرش دارند درست بیند و آزمایش لسان بآنست که در تکلم و گفتار بطرزی نیکو و لهجتی خوش سخن راند و آزمودن قوه حرکیه بدن بآنست که چیزهای سنگین را حرکت دهد و ضبط نماید و بر وضعی مخصوص نگاهدارد و از جائی بجائی حمل کند و هم او را گویند تا چند قدمی مشی کند مقبلاً و مدبراً رفتار او را مشاهده نماید و هم بفرمایند تا بر پشت بخوابد و دست خویش کشیده بجنبین گذارد و رجلین را با عتدال و انتصاب دراز کند و چنانچه پرندگان بالهای خویش را بالکید گیرند نزدیک و از هم دور کنند دستها و پاها را بدان مشابه حرکت دهد و هم در آنحال احشای او را نظر تا معلوم شود که هر عضو در محل خویش واقع شده مثلاً هرگاه جنبا و نی بر فم معده یا در جنب ایمن یا جنب ایسر باشد بحس و جس معلوم سازند و هم در عانه و خاصره و سره و اعالی بدن تامل کنند هرگاه بر خلاف هیئات فاضله شکلی ببینند بر افت آن بدن استدلال کنند و هم مزاج قلب او را پاره اخلاق مثل سرعت نبض

ابن رضوان

واستعداد فزع و امثال آن آزمایش نمایند و هم مزاج کبد او را بدین بول و ملاحظه اخلاط بیازمایند و هم عقل و خرد او را بسئوالیکه خردمندان آنرا ترهات و خرافات دانند امتحان کنند و هم اطاعت و انقیادش از راه اوامر و نواهی معلوم دارند و هم اخلاقش در معرض اختبار آورده واضح نمایند که از کدام شیئی در حرکت آید و از چه امر آرام گیرد و هرچه محسوس ظاهره ادراک شود بامتی مشاهدت شود و آنچه اعضای باطنه است بعلامات خاصه و افعال مختصه آن در معرض امتحان آید و هر امر بسئوال و پرسش معلوم کردد مسلمت بکار برند تا مرض از صحت و آفت از سلامت جدا شود و هم از کلمات علی بن رضوانست گوید چون بر بستر بیمار قدم نهی و مرض را چنانچه باید و شاید نشناسی وظیفه آنکه چیزهائیکه اجازت دهی که ضرر ندهد و معالجات قویه را مغوق داری تا حقیقت مرض معلوم شود و هم او گوید معرفت مرض آنست که معلوم دارند از چه خلط حاصل شده و در کدام عضو بهم رسیده و چون آن دوام معلوم کردد مرض شناخته شود انگاه اعمال طبیه بکار برند و هم او راست چون انسان را صناعتی باشد که از کد یمین در نصف روز کمتر کت یا مشترک کفاف معیشت خود فراهم کند و هم رفع استقام بندکان خدا نماید بهتر آن است که باقی روز را بطاعت و عبادت پروردکار بکذرانند و در عالم ملکوت تفکر و تامل نمایند و آفریننده را حمد و سپاس کویند پس فرخنده حال و خجسته مآل کسی است که بدین کردار خیر دنیا و عقبی بدست آرد و کتب مصنفات و مؤلفات و شروح آن حکیم دانشمند و فیلسوف پیمانند از این قرار است

انچه از کتب جالینوس و غیره شرح کرده بدین تفصیل است

شرح کتاب نبض شرح کتاب اغلوقن شرح کتاب اسطقسات شرح بعضی از کتاب مزاج و شرح دیکر بر شرح جالینوس که بر فصول بقراط نوشته شرح مقاله فیثاغورس در هزار فصل شرح کتاب استبصار ارسطاطالیس در سی و نه مقاله شرح ناموس الطب بقراط شرح وصایای بقراط معروف بترتیب الطب

تعلیقاتیکه بر کتب جالینوس نوشته از اینقرار است

کتاب حیلة البرء کتاب تدبیر الفتحه کتاب در شه ایطفصد کتاب ادویه مفرده کتاب مسایر کتاب اخلاط سایر کتب وی از مقالات در رسایل و غیره کتاب اصول در طب در چهار مقاله کتاب رد هفت مسائل حنین بن اسحق کتاب منافع در کیفیت صنایع طب در شه مقاله رساله در علاج جذام مقاله در اینکه جالینوس غلط کرده در افادات خود که در شیرالاغ کرده چنانچه اطبا را کمان بر غلط وی رفته مقاله در دفع اشیاء ضاره مناسبت امزجه و ابدان اهالی مصر مقاله در سهر مقاله در شعیر و طریقه استعمال آن رساله در جواب مسائلیکه در باب شیرالاغ نوشته تعالیقی که نقل آنرا از کتب صیدله کرده مقاله در مذهب بقراط در تعلیم و تعلم طب کتاب در طعن ابوالفرج عبدالله بن طیب در پنج مقاله کتاب در نوع انسان بر مذهب فلسفه مقاله در رد اقوال ابراهیم بن رقان و ابن زرعه کتاب در ادویه مسهله کتاب در طریقه استعمال اشربه و معاجین تعلیق بر کتاب یحیی در اغذیه و ادویه تعلیق بر کتاب فوسید و هوس در اشربه لذیذه

ابراهیم بن عبده

۶۶۷

موافق ابدان اصحاء فواید یکه تعلیق بر کتاب فیلغوریوس کرده در اشربه لذیذه موافق ابدان مرضی در ادویه مفرده
مقاله در ادویه مبتیه مقاله در اینکه هریک از اعضا را تغذیه از خلط صالح شبیه بآن اعضا است مقاله
در انواع حمیات کلام در قوی طبیعیه جواب مسائلی که در نبض نوشته رساله در جواب مسائل اورام که اطبا
از وی سئوال نموده اند رساله در علاج صبیان رساله در مرض داء الفیل وداء الاسد رساله در جواب
ابوالعسکر حسین بن معدان کتاب در حل شکوک رازی بر کتب جالینوس در هفت مقاله مقاله در حفظ صحت
مقاله در انواع حمیات واسامی آنها مقاله در ضیق النفس رساله که بجهة ابن زکریا نوشته مقاله
در فسخ و فروخ نوشته وابن بطلان او را رد کرده رساله در رد ایرادات بر ابن بطلان مقاله
در جهل ابن بطلان و اغلاط وی مقاله در اینکه ابن بطلان کلام خود را نفهمید چه رسد بکلام غیر رساله
بجهة اطبای مصر و قاهره نوشته کتاب در مسائلیکه میان او و ابن هبیم گذشته در محرومکان حواشی
بر کامل الصناعه رساله در زمانهای امراض مقاله در ادویه حمیات ایضاً مقاله در اورام
کتاب در ادویه مفرده در دوازده مقاله مقاله در شرافت طب رساله در کون و فساد مقاله
مسمی بتسهیل العلاج مقاله در فضیلت فلسفه مقاله در تقاء نفس برای افلاطون و ارسطو
جوابهای مسائل منطقیه از کتاب قیاس مقاله در حل شکوک یحیی بن عدی مقاله در اثبات نبوت
حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه وآله از تورات و قواعد فلسفیه مقاله در اینکه در وجود لفظ وخطوط
طبیعی است مقاله در حدوث عالم مقاله در علم نجوم و موضوع آن مقاله در خط ضروری و وجودی
مقاله در اکتساب حلال از مال مقاله در فرق بین فاضل از ناس و غیر آن مقاله در سیاست
رساله در سعادت کتاب در معاذیر و منافقاتی که با اطبای نوآموز داشته مقاله در رد رازی
در علم الهی و طبیعی کتاب در منطق سته مقاله کتاب در هیولی مسمی بکمال الکامل فواید و تعالیق بر کتب
افلاطون تعالیق و فواید بر مدخل فرفوریوس تهذیب کتاب کناش تعلیقات در بیان خطا استوا
کتاب بجهة جالوت طبیب فرستاده در چهار مقاله مقاله در هوای مصر مقاله در مزاج سکنجه
مقاله در کلمات ابن بطلان و نسبت هذیان بوی رساله در دفع مضار اغذیه و اشربه جاره

ابراهیم بن عبده نیشابوری محدث

از اجله رواة شیعه است و افاضل شیوخ امامیه علماء رجال بعلو شان و عظم منزلت وی متفقند چه ائمه اثنی عشر او را
ممدوح گردیده و حضرت امام ابو محمد عسکری صلوات الله علیه توثیق و تجلیل وی تصریح فرموده از وجوه شیعه که معاصر
ائمه اثنی عشر او را جعلنا الفداه بوده اند کمتر کس بجلالت قدر و کرامت محل او رسیده توقیعی که از موقف
خلافت و مقر امامت بنام اسحق بن اسمعیل صدور یافته سند وکالت اوست در میان شیعه نیشابور چون نسخه

ابراهیم بن عبده

۸۰۰

آن توقیع مبارک بر فنون چند معانی عالی مشتمل بود و برامانت و وثاقت صاحب ترجمت دلالت داشت ثبت تمامت عبارات آن منه همایون بر شرف انجمع میمون مزید آوردیم شیخ جلیل ابوعمرو کشی گوید یکی از ثقات در نیشابور مرا خبر داد که بنام اسحق بن اسمعیل توقیعی از ناحیت مقدسه حضرت ابو محمد حسن بن علی العسکری سلام الله علیهما

بیرون آمد بدین عبارت

بسم الله الرحمن الرحیم یا اسحق بن ابراهیم سترنا الله و ایاک بستره و تولاک فی جمیع امورک بصنعه قد فهمت کتابک رحمک الله و نحن بحمد الله و نعمته اهل بیت نرق علی موالینا و نسر بتتابع احسان الله الینا و فضله لدینا و نعتد بکل نعمه ینعمها الله عز و جل علینا فاتم الله علیهم بالحق و من کان مثلک ممن قد رحمه و بصره بصرنا و نوع عن الباطل لهم یقم فی طغیانه بعمه فان تمام النعمه دخولک الجنه و لیس من نعمه و ان جل امرها و عظم خطرها الا بحمد الله تقدست اسماؤه علیها یؤدی شکرها و انا اقول الحمد لله مثل ما حمد الله به حامد الی ابد الابد بما منّ به الینا من نعمته و محا عن الهلکه و سهل سبیلک علی العقبه و ایم الله انها لعقبه کؤود شدید امرها صعب مسلکها عظیم بلاؤها طویل عذابها قد یئس فی الزبر الاولی ذکرها و لقد کانت منکم امور فی ایام الماضی الی ان مضی بسبیله صلی الله علی روحه و فی ایامی هذه کنتم فیها غیر محمودی الرای و لا مسددی التوفیق و اعلم ایضا یا اسحق ان من خرج من هذه الدنیا اعمی فهو فی الاخره اعمی و اضل سبیلا انها یا بن اسمعیل لا تعمی الابصار و لکن تعمی القلوب التی فی الصدور و ذلک قول الله عز و جل فی محکم کتابه للظالم ربّ لم حشرتنی اعمی و قد کنت بصیرا قال الله عز و جل کذلک اتتک ایاتنا فنسیتها و کذلک الیوم تنسی و ای آیه یا اسحق اعظم من حجج الله علی خلقه و امنائه فی بلاده و شاهده علی عباده من بعد من سلف من آبائه الاولین من النبیین و ابائه الاخرین من الوصیین علیهم اجمعین رحمه الله و برکاته فاین یتاه بکم و این تذهبون کالانعام علی وجوهکم عن الحق تصدفون و بالباطل تؤمنون و بنعمه الله تکفرون او تکذبون فمن یؤمن ببعض الکتاب و یکفر ببعض فما جزاء من یفعل ذلک منکم و من غیرکم الا خزی فی الحیوه الدنیا الفانیه و طول عذاب فی الاخره الباقیه و ذلک و الله الخزی العظیم ان الله بفضله و منه لما فرض علیکم الفرائض لم یفرض ذلک علیکم لحاجه منه الیکم بل برحمه منه لا اله الا هو علیکم لیمیز الخبیث من الطیب و لیبتلی ما فی صدورکم و لیمحص ما فی

ابراهيم بن عبده

قلوبكم وتسابقوا الى رحمته وتتفاضل منازلكم في جنته فرض عليكم الحج والعمرة واقام الصلوة وايتاء الزكوة والصوم والولاية وكفاهم لكم بالتفضل ابواب الفرائض ومفتاحا الى سبيله ولولا محمد صلى الله عليه واله وسلم والاوصياء من بعده لكنتم حيارى كالبهائم لا تعرفون فرضا من الفرائض وهل يدخل قريه الا من بابها فلما من عليكم باقامة الاولياء بعد نبيه صلى الله عليه واله وسلم قال الله عز وجل لنبيه اليوم اكملت لكم دينكم واتممت عليكم نعمتي ورضيت لكم الاسلام دينا وفرض عليكم لاوليائه حقوقا امركم باداتها اليهم ليحل لكم ما وراء ظهوركم من ازواجكم واموالكم وماكلكم ومشاربكم ويعرفكم بذلك النماء والبركة والثروة وليعلم من يطيعه منكم بالغيب قال الله عز وجل لا اسئلكم عليه اجرا الا المودة في القربى واعلموا ان من يبخل فانما يبخل على نفسه والله هو الغني وانتم الفقراء اليه لا اله الا هو ولقد طالت المخاطبة بيننا وبينكم فيما هو لكم وعليكم ولولا ما يجب من تمام النعمة من الله عز وجل عليكم لما ادينكم لي حظا ولا سمعتم مني حرفا من بعد الماضي اليه وانتم في غفلة عما اليه معادكم ومن بعد الثاني رسولي وما نالة منكم حين اكرمه الله بمصيره اليكم ومن بعد اقامتي لكم ابراهيم بن عبده وفقه الله لمرضاته واعانه على طاعته وخص كتابي الذي حمله محمد بن موسى النيسابوري والله المستعان على كل حال واني اريكم مفرطين في جنب الله فتكونوا من الخاسرين فبعدا وسحقا لمن رغب عن طاعة الله ولم يقبل مواعظ اوليائه وقد امركم الله عز وجل بطاعته لا اله الا هو وطاعة رسوله صلى الله عليه واله وبطاعة اولي الامر عليهم السلام فرحم الله ضعفكم وقلة صبركم عما امامكم فما اغر الانسان بربه الكريم واستجاب الله دعاي فيكم واصلح اموركم على يدي فقد قال الله عز وجل جلاله يوم ندعو كل اناس بامامهم وقال جل جلاله وكذلك جعلناكم امة وسطا لتكونوا شهداء على الناس ويكون الرسول عليكم شهيدا وقال الله جل جلاله كنتم خير امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنهون عن المنكر فما احبان يدعوا الله جل جلاله بي ولا بمن هو مني آبائي الا حسب من انطوى لكم عليه من حب بلوغ الامل في الدارين جميعا والكينونة معنا في الدنيا والاخرة فقديما يا اسحق رحمك الله ورحم من هو منك رأيتك بينت لك بيانا وفسرت لك تفسيرا وضلت بكم ضل من لم يفهم هذا الامر فط ولم يدخل فيه طرفة عين ولو فهمت الصم الصلاب بعض ما في هذا الكتاب لتصدعت فلقا خوفا من خشية الله

ابراهیم بن عبده

رجوعا الی طاعة الله عز وجل فاعملوا من بعد ما شئتم فیریکم الله عملکم ورسوله والمؤمنون ثم ترجعون الی عالم الغیب والشهادة فینبئکم بما کنتم تعملون والعاقبة للمتقین والحمد لله کثیرا رب العالمین وانت یا مولای یا اسحق الی ابراهیم بن عبده وفقه الله ان یعمل بما ورد علیه فی کتابی مع محمد بن موسی النیسابوری ان شاء الله تعالی ورسولی الی نفسک والی کل من خلفت سألک ان تعلموا بما ورد علیکم فی کتابی مع محمد بن موسی ان شاء الله ویقرء ابراهیم بن عبده کتابی هذا ومن خلفه ببلده حتی لا یسئلون وبطاعة الله یعصمون والشیطان بالله عن انفسهم یجتنبون ولا یطیعون وعلی ابراهیم بن عبده سلام الله ورحمته وعلیک یا اسحق وعلی جمیع موالی السلم کثیرا سدد کم الله جمیعا بتوفیقه وکل من قرء کتابنا هذا من موالی من اهل بلدک ومن حوجتنا کم وننزع عما هو علیه من الانحراف عن الحق فلیؤد حقوقنا الی ابراهیم ولیحمل ذلک ابراهیم ابن عبده الی الرازی رضی الله عنه او الی من یسمی له الرازی فان ذلک عن امری ورای ان شاء الله ویا اسحق اقرء کتابی علی البلالی رضی الله عنه فانه الثقة المامون العارف بما یجب علیه واقراه علی المحمودی عافاه الله فما احمدنا لطاعته فاذا وردت بغداد فاقرءه علی الدهقان وکیلنا وثقتنا والذی یقبض من موالینا وکل من امکنک من موالینا فاقرءهم هذا الکتاب وینسخه من اراد منهم نسخته ان شاء الله ولا تکتم امرهذا عمن شاهده عن موالینا الا من شیطان مخالف لکم فلا تنثرن الدر بین اظلاف الخنازیر ولا کرامة لهم وقد وقعنا فی کتابک بالوصول الی ما سئلت عنه ولمن سئلت وفداجبنا شیعتنا عن مسئلة والحمد لله فما بعد الحق الا الضلال فلا تخرجن من البلد حتی تلقی العمری رضی الله عنه وترضاه عنه وتسلم علیه وتعرفه بعرفتک فانه الطاهر الامین العفیف القرم وکل ما یحمل الینا شیئا من النواحی فالیه یصیر ان شاء الله ویوصل ذلک الینا والحمد لله کثیرا سرنا ویا اسحق بشرک الله بالخیر مرة اخری فانک من الذاکرین ولا تزال فی جمیع احوالک بتوفیق الله وکلاءته ورعایته ونعمته ورحمته ورضوانه وصلی الله علی سیدنا محمد النبی وآله وسلم تسلیما کثیرا

مختصر ترجمت توقیع رفیع آنکه ای اسحق بن اسمعیل خدای سبحانه ما و ترا بپرده خویش بپوشد و ترا بصنع خود برتکالیف شاقه موفق گرداند مکتوبت فهم کردم ما اهل بیتیم باشیم که بر حال دوستان رقت آوریم و باحسان و فضل خدای بر ایشان خوشنود گردیم و در حق ایشان بشمول عواطف الهی عنایت آوریم پس حضرت باری نعمت حق بر تو و انبازان تو که برحمت یزدانی موهبت بصیرت یافته اند و از طریق باطل انحراف جسته اند تمام فرماید و تمام نعمت یزدانی آنست که ترا در نعیم جاودانی درآورد و هیچ نعمتی نیست که آنکه حمد خدای تقدست اسمائه شکر آن او اسازد هرچند جلیل الامر و عظیم الخطر باشد و من حضرت ایزد سبحانه را باندازه شکر تمام شاکرین الی الابد سپاس میکنم از ورطه ضلالت ترا نجات داد و طی عقبه شهوت بر تو سهل فرمود سوگند باخدای که این عقبه بس مهیب و مخوف است و سپردن آن سخت شدید و صعب رنج و وقوف آن عقبه در کتب اولین نگاشته شده

ابراهیم بن عبده

۲۷۱

از شما شیعیان نیشابور عهد حضرت ابوالحسن علی بن محمد و عصر من امور ما هنجار بظهور رسید که بفضل آنها سوده نبود
بدان ای اسحق که هر که از امیسرای نا بینا بیرون رود بسرای دیگر نیز کور و نابینا خواهد بود بل گمراه تر ای پسر اسمعیل
دیده ها کور نگردد بل دلها کور شود چنانکه خدای عزوجل در وحی منزل بحکایت فرموده که مرد ستمکار بروز رستخیز گوید پروردگارا
چرا مرا نابینا محشور کردی و حالیکه چشم داشتم خطاب رسد زیرا که تو آیات مرا بدنیا از یاد بردی و امروز خود از یاد
برده شدی ای اسحق کدام آیت حق از حجت وی بر عباد و ایمش در بلاد بزرگتر است که پس از اجداد شرا از انبیاء
و پدرانش از اوصیا منصب موروث قیام دارد و پس کجا شما را سرگردان گذارند و بکجا مانند ستوران سر خود رها شده
آیا از حق روی متابید و بباطل روی آورید و نعمت خدا را نا سپاسی میکنید آیا ما بین احکام الهی تفکیک نمایید
بر برخی بگروید و دون برخی سزای چنین کس خواری دنیای فانی است و شکنج آخرت باقی بخدا سوگند خواری بزرگ
همین باشد خدای سبحانه بفضل و منت خود بر شما بندگان فرائضی مقرر فرموده نه از آنکه بعبادات شما نیازی
داشت بل محض رحمت و خالص منت تا بمجاهدت محنت پلید از پاک تمیز نخشد و ما فی الضمیر هر کس بر وزد و شما جماعت بکلفیر
در طلب رحمت یکدیگر سبقت جویید و باندازه طاعت در قصور حجت رجحان یابید پس واجب ساخت بر شما حج و عمره و زکوة و صیام و ولایت را که عباد حق
بگذارید و آل رسول دوست دارید خاندان رسالت برای فتح ابواب فرائض و علم وجوه تکالیف شما را کافی باشند اگر خواجه عالم دال کرم
نمیبودند هر آینه شما چون چارپایان حیران میماندید و هیچ فرعی از فروض حق نمیشناختید آیا نمی اشتل بر دیهی از غیر باب آن در آیند تا بشهرستان شرع
از غیر طریق اوصیا داخل شوند حضرت پروردگار برور که ولی خود را بخلیفتی رسول برگماشت این بشارت فرستاد ایجاعت مسلمانان که امروز
دین شما را کامل نمودم و نعمت خویش را بر شما تمام فرمودم و دین اسلام را برای شما بپسندیدم خدای عزوجل از برای اولیای خود بر شما حقوقی
فرض نموده که ادا کنید و شما را باداء آن حقوق مامور فرموده تا از ادا و فروض حق و قضاء حقوق اولیا زن کردن مال مدخن
و خوردن و نوشیدنهای شما را حلال سازد و نمایش اموال و فزایش منافع را بر شما شناسا ساند و از شما آنرا که در نهانی فرمان وی
بردارند بداند خدای سبحانه با رسول خود خطاب فرموده که با امت خویش بگوی پیغمبری خود از شما پاداشی نخواهم خرد پاداشی اینست
و بدان ای اسحق که نجل هر کس برخود او خواهد بود و خدا بی نیاز است و شما نیازمند همانا در میان من و شما شیعه نیشابور سخن بدرازا کشید
و در تمیز طریق صواب و خطا مکاتیب من متواتر گشت و بر اینجمله توقیعات هم بمتابعت نمودم تا حق تمام نعمت و اقامت حجت که از جانب خدای سبحانه
بر ولی عصر واجب است گذارده باشم و گرنه پس از عهد امام ابوالحسن علیه السلام که روزگار غفلت شما بود و پس از فرمان رسول ثانی
و آن رحمتی فرستاده آمد نه جای آن بود که این خطی پیدا و نه عرفی شنیده و بر استی شما را می نگرم در ذات باری تقصیر میکنید و از مردم زینکار خواهید
کرد و پس از رحمت حق دوری دگسی را که از طاعت کردگار روی تافته و پند اولیای وی نپذیرفته حضرت ایزد تعالی شما را با طاعت خود و رسول
و ائمه مامور فرموده پس خدای رحم کند ناتوانی و ناشکیبی شما را از عقباتی که در پیش دارید آیا پیغمبر راست انسان پروردگار کریم خدا و عای مرا در حق شما
مستجاب دارد و امور شما را بدست من اصلاح نماید در قرآن مجید بروز قیامت تصفت و فیامت فرموده که آنروز هر قبیله را با پیشوای خود میخوانیم و در صفتائمه فرموده شما را
گروهی عادل گردانیم که شما بر مردم گواه باشید و رسول بر شما و در آیت دیگر فرموده شما بهترامتی بودید که برای مردم بر آوردم بر معروف فرمان میدهید و از منکر باز دارید پس و بمنده

ابراهیم بن عبده

۲۷۲

که شما خدای تعالی را بحق من و یکی از پدران بخوانید که بدانکونه که من میخواهم آرزوهای هر دو جهانی دریابید و بهر دو سرای با اهل بیت باشید همانا ای اسحق برای تو پیانی آشکار کردم و تقصیری روشن نخودم و بشمار مردم نیشابور انگونه رفتار آوردم که گویا آن کردار انجا نکرده و در آن قبل نموده ام اکر پاره از آنچه را که در این نامه بهت سنکهای سخت بشنوی از خوف خدای باز نگشت طاعت از هم نشکافد پس منعید هر چه خواهید که خدا و رسول و ائمه کرام شما بینند انکاه بسوی ابراهیم بن عبده فتاشکار و اهانت آباز کرد و او شما را احمال کشته خبر و عاقبت نیک بهتر کار است ای اسحق بن ابراهیم تو از جانب من رسولی بسوی ابراهیم بن عبده و فقه الله که بدانچه در نامه که با محمد بن موسی نیشابوری است و نکاشته ام عمل نماید و هم از جانب من رسولی بسوی خود و مردم نیشابور که جمله بآن نامه کردار آورید ابراهیم بن عبده این مکتوب قرائت کند و دیکر مردم آن نامه نیز بخوانند تا پس بسوال من نیازمند نباشند و بطاعت خدای سبحانه اعتصام جویند و از شیطان و نفوس خویش بخدا اجتناب نمایند و فرمان آنرا عصیان آورند بر ابراهیم بن عبده و تو و تمامت شیعیان من سلام و رحمت ایزد باد هر که از مردم شهر نیشابور و نواحی آن که طریق موالات من میسپارد این نامه قرائت کند و از پنوله باطل بصراط حق بکراید باید حقوق ما اهل بیت را با ابراهیم بن عبده بپردازد و ابراهیم آن حقوق را بدست رازی و یا کسیکه او نامه ببرد بسپارد که این بفرمان و رای من است ای اسحق نامه من بر بلالی رضی الله عنه بخوان چه وی معتمد و امین است و امام خود را میشناسد و نیز این نامه بر محمودی عافاه الله قرائت نمای که او بطاعت فرمان ما بس ستوده است و چون بغداد وارد شوی این مکتوب بر وکیل و این ما دهقان که مباشر اخذ حقوق ما است از شیعیان بخوان و هر کرا ممکن باشد از موالیان این توقیع بر وی قرائت کن و هر که خواهد از روی آن نسخه برکیرد و این مکتوب از کس پوشیده مدار کر شیاطین مخالفین و کرنه کوهرهای تابان زیر سمهای خوکان فرو پاشند تحقیق در جواب مکتوب تو بوصول توقیع فرمودیم و برای تو و هر که خواهی و عاندیم و بحمد الله شیعیان را از انسله که پرسیده بودند جواب نبشتیم و باین حق و ضلال نزدیک و دور از حق بین کرکه در کمند و جکمرای نرسند پنهان از آنملک پروین صیاکر پس از انکه شیعه ما عمر برادیدار نموده باشی خدای ارزوی خویش رسند بر انکیه من از ارزوی خویش رسندم بر او سلام کن و تو او را و نشانش او را که او شیعه ما و پارسا است و با اهل بیت نزدیک میباشد و هر چه از نواحی برای ما حمل داده میشود بدست او میرسد که او بما برساند ای اسحق خدای ما و شما را بپرده خویش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف مباشرت بخشد بر تو و تمام شیعیان ما سلام باد انتهی اسماعیل بن علی از خواص شیعه آنحضرت که در این توقیع مندرج شده بدین شرح از اصول معتبره بدست افتاد

رازی محمد بن جعفر اسدی است شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی کوید محمد بن جعفر اسدی را کنیت ابو الحسین را زی کفتندی و او یکی از ابواب معدود بود و محمد بن علی بن بلال است که از معاریف ابواب و مشاهیر سفرا محسوب میشد کویند عقیدت وی عاقبت دیکرکون شد و مردود کردید محمودی محمد بن احمد بن حماد است از مردم مرو شیخ ابو عمرو کشی از ابن مسعود روایت کرده که کفت محمودی مرا خبر داد که حضرت امام ابو جعفر جواد علیه السلام بعد از وفات پدر من بمن نوشت فَقَدْ مَضَى أَبُوكَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ وَعَنْكَ وَهُوَ عِنْدَنَا عَلَى حَالٍ مَحْمُودَةٍ وَإِنْ بَعْدَ مِنْ تِلْكَ الْحَالِ و هم در رجال کشی مسطور است که بخط ابو عبد الله شاذانی دیدم که نوشته بود از فضل بن شاذان شنیدم که می کفت چون شنیده بودم محمودی بسیار

حج گذارده ازوی پرسیدم عدد حج تو تا چند بار رسیده از اظهار آن درنغ نمود وهمینقدر گفت دُزف خیرًا کثیرًا الحمد لله گفتم آیا تمام این زیارات از جانب خود گذارده گفت بعد از تحفهٔ اسلام هرچه حج کرده ام از حضرت رسول صلی الله علیه وآله بوده وثواب آن بائمه اطهبت علیهم السلام هدیه نموده ام وثواب آن هدیه بمؤمنین ومؤمنات بخشیده ام دهقان محمد بن صالح بن محمد است از مردم همدان علامه حلی فرماید دهقان وکیل حضرت عسکری علیه السلام بود در ارشاد مفید مسطور است که علی بن محمد پسر دهقان گفت چون پدرم در گذشت وشغل وکالت برعهدهٔ من قرار گرفت برخی سفتجها بنام پدرم بر ذمهٔ مردم بود از مال حضرت قائم علیه السلام در اینباب عرضه بناحیت مقدسه فرستادم جواب رسید که مطالبه کن پس در مقام اقتضاء برآمدم جملهٔ مدیونین وام خود پرداختند مگر یکنفر که چهار صد دینار بر ذمهٔ او بود پس خود آغاز مطالبه کرد وپیرش بر من استخفاف نمود ومرا بسفاهت اسناد داد وشکایت پسر پیدر بردم از در توهین گفت گرچه شده همینکه این بشنیدم ریشش بگرفتم ودست بپایش برده تا میان سرای بکشیدم پسرش چون این بدید بیرون دوید وآواز داد که ایمردم بغداد مردی از رافضیان قم پدرم بکشت جمعی کثیر باستعانت وی انبوه شدند من بر اسب خود سوار شدم وگفتم آفرین بر شما ای اهل بغداد داد غریب مظلوم نستانید وبر ظالم یاری ندهید من مردی هستم از اهل شهر همدانم واین ستمکار مرا بقم منسوب دارد وبتهمت رفض بردن حق وخوردن مال من خواهد چون مردم این بشنیدند برآمدند حمله بردند وخواستند داخل دکه او شوند همینکه اینحال نکریست بر من درآویخت وبطلاق سوگند آورد که در ساعت وام من بگذارد پس من بتسکین فتنه نمودم وحق خویش بستانیدم سفتجه بالفعل داد ومال خود را شخصی در جائی وگرفتن آمال را از آنشخص در شهر خود واین از بابت خوف طریق است

عمری عثمان بن سعید سمان است که بسن یازده سال خدمت امام ابوالحسن هادی علیه السلام میکرد وبعد از آنحضرت بوکالت امام ابو محمد عسکری علیه السلام منصوب شد وبعد بسفارت حضرت قائم عجل الله فرجه ومحمل است که مراد از عمری حفص بن عمر باشد چه او را نیز بلقب عمری خوانند وبرخی هر دو را یکی پندارند وشرح آن از مطان خود باید جست وهم در کتب رجال ثبت است که این توقیع مبارک از جانب حضرت ابو محمد عسکری صلوات الله علیه بنام ابراهیم بن عبده عرضه داشته

وکتابی الذی وقد علی ابراهیم بن عبده بتوکیلی ایاه بقبض حقوقی من موالینا هناك نعم هو کتابی بخطی افتنه اعنی ابراهیم بن عبده لهم ببلدهم حقًا غیر باطل فلیتقوا الله حق تقاته ولیخرجوا حقوقی ولیدفعوها الیه فقد جعلت له ما یعمل به فیها رفقه الله ومن علیه بالسلامة من التقصیر فی خدمته

یعنی نامه که من بابراهیم بن عبده نگاشته ام واورا در باره اخذ حقوق من از شیعیان نیشابور نگاشته ام ازمن نامه من است که بدست خود نگارده ام ابراهیم بن عبده را بر موالی آنملک وکالت بخشیده ام حق نه بباطل باید آنجماعت چنانکه باید از خدا بپرهیزند وحقوق من از مال خود خارج کنند وبوی تسلیم دارند که من مرا آنرا بجویم

ابن میثم بحرانی

۶۷۴

تصرفاتی که در آنها بحاج آورد خدایش توفیق دهد و از تقصیر نگاهدارد و نیز حضرت امام حسن عسکری علیه السلام باین توقیع شریف وکالت او بعبدالله بن حمدونه بیهقی و دیگر شیعیان نیشابور و نواحی آن قوم فرمود

بسم الله الرحمن الرحیم

و بعد فقد نصبت لکم ابراهیم بن عبده لیدفع النواحی و اهل ناحیتک حقوقی الواجبه علیکم الیه و جعلته ثقتی و امینی عند موالی هناک فلیتقوا الله جل جلاله و لیرفئوا و لیؤدوا الحقوق فلیس لهم عذر فی ترک ذلک و لا تاخیره لا اشقاهم الله بعصیان اولیائه رحمهم الله و ایاک معهم برحمتهم انه واسع کریم

یعنی من ابراهیم بن عبده را برای شما نصب نمودم تا مردم ملک نیشابور و اهل ناحیت بیهق بمکی حقوق واجب مرا باو سپارند که او را امور و اعتماد و محل امانت خود کرده ام بر شیعیان خویش که در آن کشور ند پس از خدای عز و جل بپرهیزند و مراقب امر حق باشند و حقوق امام خویش ادا کنند که سپس در ترک و تاخیر این تکلیف هیچ عذر ندارند خدای سبحانه آنجماعت را بعصیان اولیاء خویش بدبخت نسازد ایشان و تو را از بهر رحمت خود برایشان رحمت کناد

العالم الربانی ابن میثم البحرانی

نامش میثم است و لقبش کمال الدین بانتساب جد بزرگوار اشتهار یافته فرزند میثم بن علی بن میثم المعلی فیلسوف فقیهان بود و فقیه فلاسفه در میان علماء بحرین کمتر هم کس مانند او جامع معقول و منقول نیامد در فنون شتی از حکمت و عرفان و کلام و اصول و فقه و بیان بل عموم ادبیات و غیرها بدرجه اساتید رسید سلطان الحکماء نصیر الدین خواجه طوسی از مجلس تحقیق وی فیوضات گرفته و کفی بذلک فضلا میر محقق شریف استرابادی در اوائل شرح فن بیان از مفتاح سکاکی خود را در سلک شاگردان او منظوم داشته بالجمله صنادید ارباب فنون و جهابذه اساتید علوم تبحر وی در اصول عقلی و نقلی اذعان آورده اند شیخ علامه سلیمان بن عبدالله بحرانی در شرح احوال و اخبار ابن میثم رساله پرداخته مسماة بالسلافة البهیه فی الترجمة المیثمیه و در مدح کمالات و فضایل او عبارتی آورده که بعینها مثبت افتاد فرماید

هو الفیلسوف المحقق و الحکیم المدقق قدوة المتکلمین و زبدة الفقهاء و المحدثین العالم الربانی کمال الدین میثم البحرانی غواص بحر المعارف و مفتش شوارد الحقایق و اللطائف ضم الی الاحاطة بالعلوم الشرعیة و احراز قصبات السبق فی العلوم الحکمیة و الفنون العقلیة ذوقا جیدا فی العلوم الشرعیة و الامر ایالعرفانیة کان ذا کرامات باهرة و مآثر زاهرة و یکفیک دلیلا علی جلالة شانه و سطوع برهانه اتفاق ائمة الاعصار و اساطین الفضلاء فی جمیع الامصار علی تسمیته بالعالم الربانی و شهادتهم له بانه لم یوجد مثله فی تحقیق الحقایق و تنقیح المبانی و الحکیم الفیلسوف سلطان المحققین و استاد الحکماء و المتکلمین نصیر الملة و الدین محمد الطوسی شهد له بالتبحر فی الحکمة و الکلام

ابن میثم بحرانی

۶۷۹ ه

وَنظم غرر مدائحه فی ابلغ نظام واستاذ البشر والعقل الحادی عشر سید المحققین الشریف الجرجانی علی جلالة قدره فی اوائل فن البیان من شرح المفتاح قد نقل بعض تحقیقاته الانیقه وقد قیفاته الرشیقه وعبر عنه ببعض مشایخنا ظما نفسه فی سلک تلامذته مفتخرا بالانخراط فی سلک المستفیدین من حضرته والسید السند الفیلسوف الاوحد

الامیر صدر الدین محمد الشیرازی

اکثر النقل عنه فی حاشیة شرح التجرید

سیما فی مباحث الجواهر والاعراض

از ابن میثم حکایتی طرفه مشهور است در لؤلؤه وقصص ومجالس ودر وضات مسطور که او در بدایت امر وعنفوان حال همی در کنج انزوا وگوشه اعتزال سر میبرد وخود را مخالطت انباء جنس ومراودت مردم سلسله طالع میساخت علماء عراق که از مقام دانشوری ومراتب هنراندوزی او خبر داشتند بوی نامه نگاشتند که یا ذا العجب چگونه است حضرت شیخ اجل وفیلسوف اعظم را با انهمه تدرب وتوسع ومهارت وغزارت که در فنون فضل وشئون کمال بدست فرموده صیتی کامل وشهرتی شامل نیست وبساشیخه اساطین که نه چون شیخ بر تحقیق معضلات معقول ومنقول قادرند ونه در حل مشکلات فروع واصول ماهر معذلک الحال در اقالیم ارض ذکری مذکور دارند

ودر آفاق عالم اثری ماثور چون نامه عراقیان به ابن میثم رسید این ابیات در جواب نوشت

طلبت فنون العلم ابغی بها العلی ... فقصر بی عنها سمو به القل

تبین لی ان المحاسن کلها ... فروع وان المال منها هو الاصل

یعنی انواع علوم بیمودم وختم تا مقامی ارجمند کردم ونامی بلند یافتم ولی درویشی از نیل مامول مانع آمد پس دانستم که هنر بیمال سود نبخشد که تمامت محاسن فرعند ومال اصل افاضل عراق این نکته نه پسندیدند وتحاشی کردند ودیگر بار نوشتند که ایها الشیخ ترا در اینمعنی زلتی افتاده کمال را با مال چه حاجت است وآموخته را با ندوخته چه ضرورت چون مکتوب ایشان بنظر شیخ رسید استشهاد را این چند شعر حکیمانه از نتایج خاطر برخی از ارباب تجربت رقم کرد وبعراق فرستاد

قد قال قوم بغیر فهم ... ما المرء الا باصغریه

فقلت قول امرئ حکیم ... ما المرء الا بدرهمیه

من لم یکن درهم لدیه ... لم یلتفت غرسه الیه

یعنی قومی نادانسته گفته اند که مردی بزبان ودل است ومن بخرد دانه گفتم که مردی بمال ومنال است آنرا که دو درهم همراه نیست بخواب بیشش را با والتفات نیست شیخ این مکتوب بفرستاد وخود از دنبال نیت

ابن میثم بحرانی

۶۷۶

زیارت انه عراق راه آنملک گرفت تا پس از وظیفه زیارت صدق سخن خویش معانیت معلوم دارد چون وارد شد
تبدیل جامه کرد و ثیاب کهن پوشید باهمان هیئت موهون ولباس رثوث یکی از مجالس تدریس که بارباب
فضل ومشیخه فنون مشحون بود درآمد وسلام کرده در ذیل محفل بنشست حاضران جواب سلامی بتکلف باز دادند
در اثناء مباحثت علمی مشکلی سخت پیش آمد صدر نشینان مدرس از گشودن آن عقده فرو ماندند ابن میثم آصف
مثال بزبان آمد وتازه جواب لطیف بالبدیهه بنطقی فصیح فرمود مستمعان عنایتی بنا ورده واورا شایسته
تخاطب ندانستند ویکی ملبسان سخریت وتحکم گفت یاخلیل طالب علم بالجمله وقت طعام رسید خوان بگستردند
وباکید یکدیگر مشغول تناول شدند وبرای شیخ قسمتی جداگانه درسفالی کردند وفرستادند چون مجلس بانجام رفت
شیخ نیز از مدرس بیرون آمد دیگر روز جامه دیگرگون ساخت وخودرا بثیاب فاخر والبسه نفیس بیاراست عمامه عظیم
برسر نهاد وعصائی طویل درکف گرفت وباچندین تکلف بدان محفل عزیمت فرمود همینکه حاضران هیئت وشکوه
دیدند قبل الوقت بپای برخواستند وهرگونه پذیرائی بجای آوردند وشیخ رادردست اعلی مصدر ساختند
چون گفتگوی علمی افتاد شیخ علی العمد سخنان فاسد واقوال کاسد تفوه نمود مستمعان ازهرسوی بر آن
افادات بارد وکلمات شارد آفرینها گفتند وتحسینها کردند همینکه هنگام طعام شد وسماط گسترده گشت
شیخ آستین خویش درمیان ظرف طعام افکند وفرمود کلی یا کمیت یعنی بخور ای آستین یاران ازاین سخن
درحیرت شدند ویکدیگر اشارت کردند که مگر دانشوری بدین حشمت را العیاذ بالله علتی در دماغ است
ویا خفتی درعقل شیخ چون استبعاد دیرا که ازآنقوم مترصد بود بدیدروی سوی ایشان داشت وگفت هان ایگمانیت
شمارا ازاین کردار چه انکار است همانا این اکرام واطعام حق این آستین وجامهای قیمتین میباشد نه خود
وجود من چه دیروز درکسوت فقر وهیئات زهد برشما وارد شدم واز درخضوع درپایان مجلس نشستم وتحقیقات
عرشی آوردم وجز استهزا وتوهین چیزی ندیدم وامروز بازینت متکبران وزی دنیاپرستان آمدم ودستخوان
بست گفتم همرادرست انگاشتید غنا وجهل رابرفقر وعلم برجحان گذاشتید منم ابن میثم بحرانی که رتبت آثار
علم بمال منوط دانستم ودر اینمعنی بشما اشعاری نگاشتم که ستوده نداشتید ومرا تخطئه فرمودید چون انگمانیت
بامقام شهود ومجال انکار نیافتند اقرار آوردند واعتذار جستند وفات ابن میثم چنانکه شیخ بهاء الدین محمد
در مجلد ثالث کشکول نوشته در سال ششصد وهفتاد ونه افتاده ودر قریه بلها از قراء ماخوز بحرین مدفون
گردید مزار جدودی شیخ میثم بن المعلی نیز در قریه دیگر از قراء ماخوز است مساحه بدونج کبیر از ابن میثم مصنفاتی
ماند که همی متین ونفیسند منجمله شرح کبیر نهج البلاغه است که در دار السلام بنام دستور معظم خواجه علاء الدین
عطا ملک بن بهاء الدین محمد جوینی پرداخته واسم آن وزیر هنردوست را بمصنف این شرح شریف
در جریده ایام مخلد ومستدام ساخته نسخ آن در دین دولت جاوید آیت مصنفت وفوری تمام دارد
برا ستی هیچ هیطری از عهده مدح آن بیرون نتواند آمد همانا در جنب دیگر شروح نهج آنچنانست که کشاف

ابن ابی عمیر

مابین تفاسیر اکروجوه استعارات لطیف ونکات عبارات شریف حضرت امام علی بن ابیطالب صلوات الله وسلامه علیه
که خلاق کلام واسیر فصاحت است بفکرت عمیق ونظر دقیق شیخ جلوه ظهور وبروز نیافتی زینهار کس بغور آن نرسیدی
شیخ اواه سلیمان بن عبدالله درصفت آن شرح فرموده وهو حقیق بان یکتب بالنور علی الاحداق
لا بالحبر علی الاوراق ودیگر شرح وسیط نهج که بنظر رسیده بس جامع ونافع است ودیگر شرح صغیر نهج
صاحب سلافه بهیه گفته من این شرح را در حدود سنه هزار وهشتاد ویک هجری دیدم بسی مختصر ومفید است ودیگر
شرح اشارات که متن آن از استاد وی شیخ جلیل قدوة الحکما علی بن سلیمان بحرانیست واین شرح
بر مشرب حکماء متالهین نگاشته شده ودیگر کتاب معراج سماوی که میر صدرالدین شیرازی از فوائد آن
بسیاری التقاط نموده در تصانیف خویش گنجانیده است ودیگر شرح صد کلمه شیخ محدث یوسف بن احمد
کویدمن از این تصنیف نسخه داشتم در بعضی از فتنهای بحرین بتاراج رفت وکتاب درمنثور چنانکه شیخ سعید
علی بن محمد بن حسن بن زین الدین الشهید تصریح نموده وکتاب بحر الهموم وکتاب النجاة فی القیمة فی تحقیق
امر الامامة وکتاب استقصاء النظر فی ائمة الائمة الاثنی عشر ورساله در وحی والهام صاحب لؤلؤ گوید
شیخ سلیمان بن عبدالله در رساله سلافه کتاب الاستغاثة فی مدح الثلاثة را نیز از مصنفات ابن هشام
شمرده ولی بخطا رفته خود تفطن حسبه از این نسبت رجوع کرده والکتاب از مصنفات ابوالقاسم علی
احمد کوفی است از قدماء شیعه ونام آن کتاب البدع المحدثة است چنانکه کشی در رجال خویش فرموده

ولی در السنه بدان نام مشهور است

ابن ابی عمر محدث ازدی

نامش محمد است وکنیتش احمد از موالی مهلب بن ابی صفره معدود وشدی وازاینروی اورا ازدی گفتند سپس
دگرنه نسبا از آن قبیله بود برخی انتساب ویرا بالولاء بانبی امیه گفتند وخود در عداد آل قحطان بشمار میرود وجاحظ
در مفاخرات قحطان وعدنان نام وی مذکور داشته ودر دارالسلام بغداد می نشست وبحرفت بزازان
تکسب میکرد وجامه سابری میفروخت وآن نوعی است از ثیاب رقیق که از ناحیت سابور فارس درست میشود
مجملا ابن ابی عمیر حضور امام ابوابراهیم موسی بن جعفر وحضرت ابوالحسن علی بن موسی وحضرت ابوجعفر جواد را درک نمود
در نقل اخبار اهلبیت وروایت احادیث خاصه در جرگ قدماء فقهای اثنا عشریه وروات اخبار اهل بیت مقامی منیع ومنزلتی
عالی دارد علم وعبادت او در میان عامه وخاصه مشهور است از رجال شیخ نجاشی نقل افتاده که در ترجمت حال

وصفت کمال وی گفته

محمد بن ابی عمیر زیاد بن عیسی ابو احمد الازدی من موالی المهلب بن ابی صفرة وقیل مولی
بنی امیة والاول اصح بغدادی الاصل والمقام لقی ابا الحسن موسی علیه السلام وسمع منه
احادیث وکاتبه فی بعضها فقال یا ابا احمد وروی عن الرضا جلیل القدر عظیم المنزلة

ابن ابی عمیر

۸۰ھ

کتاب متعه کتاب استطاعه کتاب لاحم کتاب یوم ولیله کتاب صلوة کتاب صیام کتاب
اختلاف الحدیث کتاب معارف کتاب توحید کتاب نکاح کتاب طلاق کتاب رضاع
گوید ابن ابی عمیر با آنکه در صحبت مشایخ عامه روزگاری بسر برده از محدثین آنجماعت هیچ روایت نیاورده
از فضل بن شاذان روایت است که گفت پدرم با ابن ابی عمیر گفت که تو با بسیاری از مشایخ اهل سنت
صحبت داشته چگونه است که از ایشان هیچ استماع خبر نفرموده گفت قد سمعت منهم غیر انی رأیت کثیرا
من اصحابنا قد سمعوا علم الخاصة وعلم العامة فاختلط علیهم حتی کانوا یروون
حدیث العامة عن الخاصة وحدیث الخاصة عن العامة فکرهت ان یختلط
ذلک علی فرکنت ذلک وامنا یعنی استماع حدیث از ایشان کرده ام ولی چون بسیاری از شیعه را دیده ام که علم
روایات عامه و خاصه فراهم داشته اند از در شبهت اخبار فریقین با یکدیگر آمیخته اند حدیث عامه را از خاصه
روایت کرده اند و حدیث خاصه را از عامه پس احتیاط را ترک روایت عامه گفتم تا مرویات خویش از
وصمت اختلاط صیانت نموده باشم اسامی اساتید و مشیخه روایات وی بدین شرح است که از کتب
رجال التقاط و استخراج شد جمیل بن دراج هشام بن سالم ابان بن عثمان هشام بن الحکم
حفص اخی ورام علی بن یقطین ابی ایوب حفص بن البختری عبد الاعلی مولی آل سام عبد المؤمن
الانصاری زید الشحام حسین بن عثمان بن شریک زید النرسی حماد السندی سعدی البزاز
الکوفی عمر بن اذینه ابراهیم بن ابی زیاد ابراهیم بن هلال اسباط بن سالم اسمعیل بن سارة
اسمعیل بن عبد الله الاعشی اسمعیل بن محمد اسحق بن عمار الساباطی اسحق بن جریر عبد الحمید بن ابی
العلاء بن عبد الملک الازدی صفوان بن یحیی ابو عبد الله زکریا بن محمد حسین بن عثمان الاحمسی عقبة بن
خزر حماد بن عثمان محمد بن ابی حمزة الثمالی علی بن ابی حمزة البطائنی معاویة بن وهب معویة بن عمار
رفاعة بن موسی حفص بن سوقه حسن بن مصعب الهمدانی هرون بن خارجه شعیب بن یعقوب شعیب بن
اعین علی بن اسمعیل بن عمار سفیان بن صالح محمد بن طیر بن عبد العزیز محمد بن حمران یحیی بن عمران الحلبی
حسین بن احمد المنقری علی بن ریاب مهران بن محمد مثنی بن راشد عبید بن زراره عبد الله بن بکیر
عبد الله بن فضل منصور بن یونس عیسی بن عبد الله القمی سیف بن عمیره قاسم بن عروه وهمی
گروهی از رواة و محدثین که از ابن ابی عمیر اخذ خبر نموده اند بدین شرح است ابراهیم بن هاشم کوفی ابو العباس
عبد الله بن احمد بن نهیک ابو عبد الله جعفر بن عبد الله المحمدی یحیی بن زکریا بن شیبان یعقوب بن یزید
محمد بن الخالد البرقی فضل بن شاذان معویة بن حکیم ایوب بن نوح احمد بن هلال محمد بن
حسین بن ابی الخطاب موسی بن القاسم البجلی عباس بن موسی الوراق حسن بن محمد بن سماعه
موسی بن عمر علی بن اسمعیل المیثمی عبد العظیم بن عمر بن یزید الحسنی رضی الله عنه سلیمان بن مقبل

قاسم

ابو الصباح کنانی

۱۸۶

قاسم بن عروه عبد الله بن مکان حماد بن عثمان احمد بن محمد بن عیسی وفات ابن ابی عمیر بعهد مامون اتفاق در سنه دویست وهفده فائدهٔ صاحب این ترجمت را در کتب اخبار ومصنفات قوم جز ابن ابی عمیر که اشهر اعلام اوست چندین عنوان باشد بر این تفصیل محمد بن ابی عمیر ومحمد بن زیاد وزیاد بن عیسی ومحمد البزار ومحمد بن عیسی یاع السابری وابو احمد ومحمد الازدی ومحمد بن زیاد الازدی نقل بذلک المحدث النیسابوری انتهی

ابو الصباح الکنانی العبدی

نامش ابراهیم است پسر نعیم از متقدمین روات امامیه وموثقین اصحاب ائمه معصومین وشرف حضور همایون امام ابو جعفر محمد بن علی وامام ابو عبد الله جعفر بن محمد بن امام ابو ابراهیم موسی بن جعفر صلوات الله وسلامه علیهم را ادراک نموده محدث نیشابوری گوید عده المفید فی رسالته التی رد فیها علی الصدوق من مشایخ اصحاب الصادقین والاعلام الرؤساء الماخوذ عنهم الحلال والحرام والفتیا والاحکام الذین لا یطعن علیهم ولا طریق الی ذم واحد منهم وهم اصحاب الاصول المدونة والمصنفات المشهورة یعنی شیخ محمد بن محمد مفید ابو الصباح را در کتابیکه بر رد شیخ محمد بن علی صدوق نگاشته از کسانی معدود داشته که در میان اصحاب حضرت امام محمد بن علی الباقر وامام جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام بفصاحت وریاست ممتاز بودند ومردم از ایشان اخذ احکام وفتوی حلال وحرام مینمودند وکس در وثاقت آنجماعت جای قدح وذم نیافته وایشان در تکالیف الهیه واخبار ائمه اصول صحیح تدوین کرده اند ومصنفات معروف پرداخته اند عماد الاسلاطین علامه علی رضوان الله علیه در کتاب خلاصة الرجال عبارتیست ضابط کنیت ونسبت ابو الصباح وجامع وجوه مدح وعدالت وی گوید ابن نعیم بضم النون وفتح العین غیر المعجمة واسکان الیاء المنقطة تحتها نقطتین العبدی الکنانی ثقة اعمل علی قوله سماه الصادق علیه السلام المیزان قال له انت میزان لا عین فیه یکنی ابا الصباح بفتح الصاد غیر المعجمة وتشدید الباء المنقطة تحتها نقطة کان کوفیا ومنزله فی کنانة عرف به وکان عبدیا روی ابا جعفر الجواد علیه السلام وروی عن ابراهیم موسی علیه السلام ترجمت عبارات باسقاط ضبط کلمات اگر روایت ابو الصباح موثق وقولش مقبول است من خود تعدیل وی عمل نکنم حضرت صادق ویرا از اعتدال واستقامت میزان نامید وفرمود آن میزانیکه در کفه اش انحراف واختلاف نیست وی در کوفه می نشست محله بنی کنانه واز اینروی او را کنانی گفتند والا خود از آل کنانه نبود بلکه بقبیله بنی عبد القیس منسوب است خدمت امام ابو جعفر جواد رسیده واز حضرت ابو ابراهیم موسی بن جعفر حدیث آورده انتهی ظن قوی بل علم قطعی چنان است که لفظ الجواد بشارت آنجواد قدیکبو از حضرت علامه بر غلط افتاده وگرنه از قلم نساخ ناشی آمده چه از علماء رجال وحفاظ روات کس ابو الصباح کنانی را از اصحاب امام محمد جواد ننشرده واین اشتباه از اشتراک کنیت حضرت باقر وحضرت جواد پدید شده که هر دو را ابو جعفر خوانند شیخ نجاشی در رجال خویش گفته ذکر ابا جعفر وروی عن ابراهیم له کتاب یرویه عنه جماعة مراد آن است

ابو الصباح کنانی

۸۲ ه

که ابو الصباح سعادت حضور امام محمد بن علی الباقر دریافته و از حضرت امام موسی بن جعفر کاظم اخذ حدیث نموده یاد را در مرویات خود کتابی است که جماعتی از محدثین آنرا بسند از وی نقل کنند و شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی در باب کنی از فهرست بر اسامی جماعتی را که مجموع ابو الصباح را روایت کرده اند تصریح آورده گوید ابو الصباح له کتاب اخبرنا به ابن ابی جید عن ابن الولید عن الصفار عن احمد بن محمد عن محمد بن اسمعیل بن بزیع والحسن بن علی بن فضال عن محمد بن الفضیل عن ابی الصباح وروایه صفوان یحیی عن ابی الصباح اسماء معاریف رجالی که از ابو الصباح اخذ روایت کرده اند بدین شرح است عثمان بن عیسی و علی بن حسن بن رباط و محمد بن اسحق خزاز و طریف بن ناصح ابو الصباح بواسطه یکس از رواة از جناب ابو عبد الله صادق روایت نماید صابر و منصور بن حازم و ابن ابی یعفور شیخ ابو عمرو کشی از محمد بن مسعود نقل کرده که احمد بن محمد از وشا و او از بعضی اصحاب ما روایت نمود که امام ابو عبد الله صادق با ابو الصباح فرمود انت میزان ابو الصباح عرض کرد و جعلت فداک این المیزان و بما کان فیه عین یعنی بسیار تراز و است که بخفت کفه و ثقل کفه دیگر معیب باشد حضرت فرمود ما انت میزان لیس فیه عین یعنی تو آن میزان مستقیمی که از عیب ترجیح بری باشد محدث استرابادی در منهج المقال و قاضی نور الله شوشتری در مجالس المومنین و غیرهما قضایای غیر هما آورده اند ابو الصباح کنانی گفت روزی سدیر نزد من آمد و گفت زید بن علی بن الحسین از تو تبری میکند من از استماع این سخن در خشم شدم و لباس خود پوشیده راه سرای زید گرفتم چون در آمدم و سلام کردم گفتم یا ابا الحسین شنیده ام که تو بر عم خویش میگوئی اشهر چهار بندگه نفر از ایشان در گذشته و چهارمین کسی است که با شمشیر کشیده خروج نماید گفت آری چنین گفته ام گفتم آیا پاداری که بعهد حیات حضرت امام ابو جعفر باقر علیه السلام در مدینه با من گفتی ان الله تعالی قضی فی کتابه انه من قتل مظلوما فقد جعلنا لولیه سلطانا وانما الائمة ولاة الدم واهل الباب وهذا ابو جعفر الامام فان حدث به حدث فان فینا خلفا یعنی خدای سبحانه در کتاب خود حکم رانده که هر که بظلم مقتول شود ولی دم او را سلطنتی بر قرار فرموده ایم تا حق کیفر گذارد و ائمه امامان اولیاء دماء مسلمانان اند و کامشتگان باب حق این ابو جعفر امام وقت است و حجة عصر اگر او را حادثه در افتد در میان ما کسی باشد که در جای وی نشیند پس امام احتجاج و انجام اعتراض از مجلس زید بیرون آمدم و ساز سفر مهیا نمودم بمدینه رفته بر حضرت ابو عبد الله جعفر صادق علیه السلام وارد شدم و ماجرا باز گفتم فرمود ارایت لو ان زیدا ابتلی فخرج متناسیفان اخوان بای شئ تعرف ای السیوف سیف الحق والله ما هو کما قال ولئن خرج لیقتلن یعنی مرا خبر ده اگر خدا تعالی زید را بخروج مبتلا سازد و از خاندان او دو شمشیر دیگر بیرون آید آیا بچه برهان و حجت تمیز توان داد که شمشیر حق کدام است و شمشیر باطل کدام بخدا سوگند که حقیقت امر نه آنچنان است که زید پنداشت چون خروج کند البته بقتل آید ابو الصباح گوید چون از خدمت آنحضرت مراجعت کردم و بقادسیه رسیدم خبر قتل زید شنیدم از برید عجلان روایت شده که گفت

ابن دُرَید لغوی

۸۳ ء

من و ابی الصباح کنانی در خدمت ابو عبد الله صادق شرفیاب بودیم فرمودند کان اصحاب ابی والله خیرا منکم کان اصحاب ابی ورعا لا شوک فیه وانتم الیوم شوک لا ورع فیه یعنی سوگند بخدا که اصحاب پدر من بهتر بودند تا شما ایشان همه پرهیزگار بودند و شما خاری بی پرهیزی ابی الصباح معروض داشت جعلت فداک ونحن اصحاب ابیک یعنی ما از اصحاب آن بزرگوار هستیم فرمودند کنتم یومئذ خیرا منکم الیوم یعنی آنروز بهتر از این بودید که امروز هستید

ابن دُرَید محمد بن الحسن دُرَید

ابن درید استاد فن لغت است بر نظم و نثر قدرتی غریب داشته از چندین صناعت خط وافر یافته چنانکه در طی ترجمه بظهور رسد نسب وی الی یعرب بن قحطان پدر عرب در طبقات ثبت است بدین سیاق ابو بکر محمد بن الحسن درید بن عتاهیه بن حتم بن حسن بن حمامن بن جرو بن واسع بن وهب بن سلمه بن حاضر بن اسد بن عدی بن عمرو بن مالک بن فهم بن غانم بن دوس بن عدنان بن عبد الله بن زهران بن کعب بن الحوث بن کعب بن عبد الله بن مالک بن نصر بن الازد بن الغوث بن ثبت بن مالک بن زید کهلان بن سبا بن یشجب بن یعرب بن قحطان جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از خطیب ابو بکر مورخ بغداد در مدح ابن درید چنین نقل کرده که کان واسع الحفظ جدا یقرا علیه دواوین الادب کلها او اکثرها وهو یملیها من اصولها الی اتمامها یعنی ابن درید بسی وسیع الحفظ بود جمیع دواوین ادب یا اکثر آنها بر وی قرائت میشد و او در همه از حفظ بر شاگردان املاء میکرد ابو الطیب لغوی در کتاب مراتب النحویین گوید هو الذی انتهت الیه لغة البصریین وکان احفظ الناس واوسعهم علما واقدرهم علی الشعر ما ازدحم العلم والشعر فی صدر احد ازدحامهما فی صدر خلف الاحمر وابن درید ونصدر یعنی ابن درید آن دانشوری است که در علمای بصره فن لغت باو منتهی گشت در حفظ اشیاء و نظم اشعار و فنون ادب از جمیع مردم فرزانه تر بود علم و شعر در سینه هیچکس آنچنان ازدحام نداشت که در سینه خلف احمر و محمد بن درید ابن درید مدت شصت سال بر مسند علم مصدر نشست علی بن حسین مسعودی که با او سمت معاصرت داشت در مروج الذهب آورده که کان ابن درید ببغداد ممن برع فی زماننا هذا فی الشعر وانتهی فی اللغة وقام مقام الخلیل بن احمد فیها واورد اشیاء فی اللغة لم توجد فی کتب المتقدمین یعنی آنمعاصر بارع ببغداد در شعر از اقران پیش افتاد و استاد جمله لغویین گردید و در احاطت لغت بجای خلیل بن احمد نشست در آن فن مواد یی اثبات کرد که در مصنفات قدما از آنها چیزی یافت نشود باجمله ولادت ابن درید در سنه صانح از شهر بصره شد بسال دویست و سی و سه و در آن بلد نشو کرد و از مدرس ابو حاتم سجستانی و عبد الرحمن بن عبد الله برادر زاده اصمعی و ابی عثمان سعید بن هرون آسیابانی صاحب کتاب معانی و کروی دیگر اخذ علم و تحصیل کمال نموده پیشتر از حضرت شیخ ریاشی مستفید گشت چون فتنه زنج در بصره روی داد و ریاشی مقتول گردید با تفاق عم خود حسین

ابن درید لغوی

۸۴ ع

از بصره مسافرت حبیت و در عمان مقام گرفت و تا دوازده سال در عمان توقف کرد پدر انگاه بموطن مالوف بازگشت و زمانی در بصره بسر برد پس دیگر بار از آنجا ارتحال نمود و در نواحی فارس بازگشود و با شاه محمد بن یکال و پسرش عبد الله بن محمد و سبطش اسمعیل بن عبد الله در پیوست و ایشان بدانوقت از جانب مقتدر عباسی در ملک فارس حکم میراندند پس کتاب جمهره برای ایشان تصنیف نمود و مقصوره خویش که از مشهورات قصاید است در مدح ایشان نظم کشید و ایشانرا بحصافت عقل و براعت کمال او خوش آمد لاجرم دیوان قلمرو نویش باو سپرده بازگذاردند پس مکتوبات فارس از رای او صدور و بسیج امری بدون توقیع وی نفاذ نمی پذیرفت و در آن زمان اموال فراوان در دست او می آمد [redacted] می نمود چه ملک سخا بر بلبش غالب بود در زبانی ازابن درید حکایت کرده که گفت در زمان اقامت فارس وقتی از منزلی که داشتم اقدام و استخوان ترقوه ام شکسته شد و از الم کسر بسیار متالم گردیدم چنانکه تمام شب نتوانستم خوابید مگر در پایان شب که لختی چشمم بهنادم و بخفتم در واقعه مرد دیرا دیدم که با قامتی دراز و ریشی کوسج و رنگی زرد داخل منزل من شد و دست برد و سوی درگذارده گفت از خمریات خویش نیکوترشعریکه در صفت مدام گفته کدام است انشاد کن گفتم بو نواس در این معنی برای کسی چیزی برجای نگذارده گفت من از ابو نواس اشعرم گفتم تو کیستی گفت ابو ناجیه از مردم شام

پس این دو بیت برخواند

وحمراء قبل المزج صفراء بعده — اتت بین ثوبی نرجس و شقایق

حکت وجنة المعشوق صرفا فاسلطو — علیها مزاجا فاکتست لون عاشق

خلاصه مراد انکه مادام که اندامی ناب بود رنگ شقایق داشت و چون بمزاج آمیخته گشت رنگ نرجس گرفت نخست بسرخی از گونه معشوق حکایت کرده ولی عاقبت بزردی از چهره عاشق خبر داد آنگاه ابن درید گوید یا ابا ناجیه همانا تو را در بیت نخستین قدحی میرسد که مابین دو مصراع ترک ترتیب نموده چرا که در مصراع اول حمرت را بر صفرت مقدم داشته و در مصراع ثانی نرجس را بر شقایق با انکه مراد از ثوب شقایق لون حمرت است و مقصود از کسوت نرجس رنگ صفرت کمال حسن شعر در آن باشد گرازاینگونه ترک اولی پیرایه آید چون این بشنید گفتای بغیض با امثال این چه انتقادی هنگام مصرافی بی گاه این قصه بروجهی دیگر نیز قریب بدین سیاق از شیخ ابو علی نحوی فارسی فسوی حکایت شده که گفت ابن درید این دو بیت از اشعار خویش بر من انشاد کرد و گفت ابلیس در واقعه نزدیک من آمد و گفت اخرج علی ابی نواس یعنی در مضمون این دو شعر دست غارت بر خمریات ابی نواس دراز کرده گفتم آری گفت خوش گفته ولی در اختلاف ترتیب لونین در مصراعین بد کرده که برعایت ترتیب بر حسن استعاره می افزود و کیفکان

چون پسران یکال از ولایت فارس معزول شده بخراسان رفتند ابن درید نیز از آنملک بیرون آمده راه عراق گرفت و در تاریخ سیصد و هشت هجری ببغداد رسید علی بن محمد خواری او را در جوار خود منزل داد و با وی بسی احسان و نیکوئی کرد و در حضرت خلیفه عهد المقتدر بالله مقام او بازنمود و در صفت علم و کمال و شعر و هنرش فصلی مشبع بیاید

المقتدر

ابن درید لغوی

۸۰۶

مقدر نبود تا در دیوان خلافت پنجاه دینار بصیغه شهریه برای وی برقرار دارند و این عطا تا حین وفات ابن درید استمرار داشت در متون تذکرات ثبت است که علماء حدیث مرویات ابن درید را اعتبار نگذارند چه او باستعمال خمور و استماع طنبور مشهور بود ابن شاهین گوید

کان مدخل علیه ونحن نسمع مما نری من الغلمان المعلفة والشراب المصفی

یعنی بر ابن درید وارد می شدیم و از آنسازهای آویخته و شراب صافی که در منزلش میدیدیم شرم میکردیم ابو منصور ازهری لغوی گفته دخلت علیه فرایته سکران فلم اعد الیه یعنی بر ابن درید داخل شدم دیدم مست است پس دیگر نزد او باز نگشتم یاقوتی گوید ارقطنی را از حال ابن درید پرسیدند که آیا موثق است یا غیر موثق گفت ذکلموا فیه یعنی نقادان اسناد در وثاقت وی گفتگو کرده اند بعضی از محدثین در قدح روایات او گفته انه یتسامح فی الروایة فیسند الی کل احد ما یخطر له یعنی ابن درید اسانید احادیث تسامح مینمود و هر خبر بهر سند که بخاطرش میرسید نقل میکرد ازهری میگفته از جمله کسانیکه در زمان ما تصنیف کرد و بجعل الفاظ و افتعال عربیت متهم بود ابو بکر بن درید است من خود از ابراهیم بن عرفه را از حال وی سئوال نمودم عنایتی نشان او نفرمود و توثیقش ننمود و من خود او را بعهد پیری و کبر سن دیدم بر حالیکه سکران بود همیچگاه در شرب خمر تساهل نمیورزید جلال الدین سیوطی از خطیب بغدادی حکایت کرده که وقتی ساعلی نزد ابن درید آمد و چیزی از وی سئوال کرد و او بدانوقت مالک شیئی نبود بخرمنی از شراب گفت این خم از آن تو باشد سائل برداشت و ببرد یکی از غلامانش اینکار ناهنجار بروی انکار کرد و گفت آیا نمیدانی تصدق کنی گفت چون بخر نمیدانی چیزی در دست نباشد چه تدبیر باید کرد انگاه این کریمه قرائت کرد لَن تَنَالُوا البِرَّ حَتَّىٰ تُنفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ یعنی به نیکی نرسید تا آنکه از آنچه دوست میدارید انفاق کنید اتفاقا بعد از این واقعه کسی ده خم نبیذ برای وی بهدیه فرستاد پس انعام را بخواند و گفت اخرجادنا فاخذنا عشرة یعنی یک خم بدادیم و بجزاده خم بگرفتیم ابن خلکان گوید ابن درید را از اینگونه حکایات بسیار است در بغیة الوعاة از یکی از شاگردان ابن درید نقل است که گفت ابن درید را از خط قراءات و غلط عبارات فضلاری عجیب دست میداد هر که در حضرتش عبارتی بخطا میخواند سخت بروی آشفته میشد وقتی در جمع شاگردانش جوانی صبیح و ملیح مشغول قرائت بود و وهمی در طی کلام خطا مینمود و استادی نمیشنود و هیچ نمیفرمود حاضران از اینمعنی در تعجب شدند یکی از اهل مجلس آهسته اشارت کرد کلا تعجبوا فان ذنوبه فی وجهه غفران ذنوبه یعنی عجب مدارید که در حسن حالش آمرزش گناهش باشد چون نوبت قرائت بصاحب اینعذرت رسید استاد گفت هات یا من تلین فی وجهه غفران ذنوبه ای انکه آمرزش گناهش در جمالش هویدا حالی تو بخوان حضار از صحت سمع ابن درید با کبر سن و ی عظیم در عجب شدند

بعضی در اینباب باین وجه انشاد کرد

من یکن للظباء صاحب صید فغزاله بمجلس ابن درید

ابن درید لغوی

۸۲۶

ان فیه لاوجها قیدتنی عن طلاب العلی باوثق قید

هر کرا هوای صید آهوان است زینهار مدرس ابن درید را ملازم شود چه در آنجا بسی روبهای سیکوهست که مرا در تحصیل معالی بپای طلب قید نهاده اند و از کسب هنر باز داشته اند سیوطی گوید ابن درید در پایان عمر خویش از اعمال ناشایست پشیمان شد و از معاصی توبه کرد و یک سطری سعدودی از صنعت نظم وی بکنار یم مسعودی در مروج الذهب گوید وکان یذهب بالشعر کل مذهب فطورا یجزل قطورا یبرق وشعرا کثیرا من مخصه یعنی ابن درید در شعر هر گونه طریق بقدم خاطر قادر می نوردید گاه در مستکلخ میرفت و اشعار صعب می آورد و گاه طریق هموار میسپرد و ابیات سهل میگفت محدث نیشابوری در رجال خود آورده که محمد بن وراق اشعری می گفته ان ابابکر بن درید اعلم الشعراء واشعر العلماء یعنی او در سلک ارباب طبع دانش برتر است و در سلک اصحاب دانش شعر از جمله فزونتر و او را دیوان شعری است مشحون از اشعار بدیع و منظومات بدیع منجمله مقصورهٔ مشهوره است که آنرا در مدح اولاد رئیس نیشابور گفته که اینچند بیت از قصیده است

اما تری راسی حاکی لونه طرة صبح تحت ذیل الدجی

واشتعل المبیض فی مسودة مثل اشتعال النار فی جزل الغضا

یعنی عجب مدار اگر پسی که رنگ موی سر من از رنگ پیشانی صبح خبر دهد که از زیر دامنه تاریکی نمودار باشد سپیدی موی در سیاه آن افروخته شده بسان شعله آتش در سطر هیزم طاق ارباب ادب گفته اند که ابن درید در این قصیده اکثر کلمات مقصوره را استقصا کرده و از آنها چیزی بر جای نگذاشته الا اندکی پسران میکال در جزای این بدیع پیمال ده هزار درهم بوی صله دادند از خداوندان طبع موزون بسیار کس در مقام معارضت این قصیده برآمده منجمله ابو القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم انطاکی تنوخی است و ابو المقاتل نصیر بن نصر حلوانی که در مدح محمد بن زید داعی حسنی صاحب طبرستان مقصوره بسلک نظم کشیده و از علماء ادب جمعی من المتقدمین و المتاخرین مقصوره ابن درید را شرح نوشته اند از همه مبسوط تر شرحی است که فقیه ابی عبد الله محمد بن احمد بن هشام بن ابراهیم لخمی بستی ترتیب داده و شرحی که امام ابو عبد الله محمد بن جعفر المعروف بقزاز صاحب کتاب جامع اللغه پرداخته این اشعار بدیع نیز از نتایج خاطر ابن درید است

غراء لو حلبت الخدود دشاطها للشمس عند طلوعها لم تشرق

غصن علی دعص تاود فوقه قمر تالق تحت لیل مطبق

لو قیل للحسن احکم لم یعدها او قیل خاطب عنهما لم ینطق

وکاننا من فرعها فی مغرب وکاننا من وجهها فی مشرق

یعنی ماه رویی که کمر پر تو جمالش بکاه مانش بر آفتاب فرو تابد آفتاب جلوه طلوع نیابد و در تحت شعاع پوشیده ماند همانا آن قامت چنان و سرین گران و روی تابان و موی پریشان چنان است که شاخی تر بر فراز تلی ریگ بچیده

ابن درید لغوی

۸۷ ع

و برفراز آن ماهی از نشیب شب تار بدرخشد اگر خود حسن را کوبند از خوبان جهان یکی را بانتخاب نام ببرازوی نکند و اگر کوبند با دیگری خطاب غمای سخن نکند چون بویش نبکریم بیداری در شب تاریم و چون رویش نبینیم انکاری در روز روشنیم

سیوطی در طبقات گوید این چند بیت در وصف نرجس از ابن درید است

عیون ما یلم بها الرقاد ... ولا بمحاسنها التهاد

اذا ما اللیل صافحها اسنهلت ... ویضحک حین یعبس السواد

لها حدق من الذهب المصفی ... صیاغة من یزل له العباد

واجفان من الدر استفادت ... ضیاء مثله لا یستفاد

علی قضب الزبرجد فی ذراها ... لاعین من یلاحظها مراد

یعنی دیدگانی است که هرگز خواب در آنها در نیاید و دوام بیداری خوبی آنها نبرد همواره بشب درخشان باشد و بروز خندان حدقه آنها بصنع آفریدگار از زر بی بار صیاغت شده و پلکشان از لولو شاهوار استعارت نموده و خود بر قامتی از زمرد ایستاده تماشای آنها هوای سرو دیده است و مراد هر نظر عالم ربانی این شهر آشوب مازندرانی که از اجلاء علما امامیه است رضوان الله علیهم ابن درید را در جمله شعرای آل بیت سلام الله علیهم معدود نموده و در ضمن این چند بیت بوی منسوب داشته

اهوی النبی محمدا ووصیه ... وابنیه وابنته البتول الطاهرة

اهل الولاء وانتمی بولائهم ... ارجو السلامة والنجی فی الاخرة

ارجو بذاک رضا الهیمن وحده ... یوم الوقوف علی ظهور الساهرة

یعنی پیغمبر و وصی او و دو فرزند و دخترش بتول پاک را که اولیاء حقند همی دوستدارم و از موالات ایشان بنجات آخرت امیدوارم محدث عاملی در امل الآمل ابن درید را از علما شیعه انگاشته باین دلیل که ابن شهر آشوب در از شعراء اهل البیت نگاشته میر معاصر در این استنباط قدح نموده که دلیل عام است و مدعی خاص و گفته مجرد مدح اهل بیت دلیل تشیع نتواند بود چه بسیار کس از شعراء و علمائیکه علی التحقیق از اهل سنت و جماعت بوده اند آل رسول را بشعر مدح نموده اند علاوه انکه محاجات و مناقضه ابن درید با محمد بن احمد بن عبد الله البصری نحوی المعروف بمفجع که از متقدمین امامیه است بر تسنن وی دلالت کند چرا که عقیدت تشیع معارضت امامی استوار نیابد اگرچه این سخن از میر معاصر پسندیده است ولی محاجات ابن درید را نیز با مفجع آیت تسنن پنداشتن اشکالی اشکال دارد الا انکه دعوی خود را برهانی جدا گانه دیده باشد که در کتاب روضات ثبت نیفتاده بهر حال چون روزگار ابن درید بنود سال رسید او را مرض فالج پدید گردید نخست آن بیمار نیرا تریاقی نافع معالجت کرد و گاهگاهان بتدریس و تصنیف اشتغال جست و چون یکسال بر این نگذشت دیگر بار آن علت عود نمود از نیمه اندامش الی القدمین بی حرکت ماند و هر دو دستش را نیز فتوری بهرسید گویند در آنحال چون کسی نزد وی آمد

ابن درید لغوی

۶۸۸

هنوز ببالین او نرسیده سخت متالم میشد و چنان فریاد میکرد که گویا بر تمام اندامش سوزن فرو میبردند و از آن مرض در مشاعر و خواطر وی اصلا تصوری پدید نیامده بود شاگردان کماکان او را از روی ادب سئوال می نمودند و جواب صواب میشنودند ابو اسمعیل بن قاسم قالی بغدادی که از معاریف تلامیذ ابن درید است گفته چون استاد را بدانشدت گرفتار دیدم با خود گفتم همانا این بلیت عظمی عقوبت شعری است که از مقصورهٔ خویش در خطاب دهر نظم نموده و خویشتن را دلیرانه بجلادت و صبوری ستوده گوید

ما درست من لوعوت الا قلال من جوانب الجو علیه ما شکی

یعنی ای روزگار با کسی در انداخته که اگر افلاک از هر سوی بروی فرو ریزند نیروی شکیبش از دست نرود و شکایت نیارد استاد با این مرض مدت دو سال زندگانی نمود و من در آمدت هر مشکلی که در فن لغت داشتم از وی سئوال میکردم و پدرنگ پاسخ میشنیدم وقتی از معنی بیتی پرسیدم رفع شبهت و حل اشکال نمود و فرمود

لئن طفئت شمس عینی لم تجد من یشبهک من العلم یعنی اگر نور این دو دیده من خاموش گردد و اجل مقدر در رسد کسی را نیابی که ترا در مسائل جواب شافی دهد آنگاه گفت یا بنی کذلک قال لی ابو حاتم وقد سئلته عن شی ثم قال لی ابو حاتم وکذلک قال لی الاصمعی وقد سئلته یعنی ای فرزند وقتی از استاد خود ابو حاتم سئوالی کردم او نیز با من اینچنین گفت و هم ابو حاتم از استاد خویش اینچنین سخن نقل نمود ابو علی گوید پس تا حال ارتحال همی بسئوال اشتغال داشتم و در آنوقت او را از معنی شعری پرسیدم گفت یا بنی حال الجواب دون الفریض یعنی ای فرزند این گاه اندوه است نه وقت شعر و این واپسین کلامی بود که از وی استماع نمودم ازین پیش همی بدین شعر تمثل میجست فواحزنی ان لاحیوة لذیذة ولا عمل یرضی به الله صالحا یعنی افسوس که مرا پس نه روزگاری عزیز باقی است که لذت آن یابم و نه کرداری ستوده که بدان رضای خدا جویم

حال ابی بکر بن رضی از امثال عرب است

انتهی کلام ابی علی القالی

ابن خلکان گوید ابن درید یوم چهارشنبه یازدهم شعبان سال سیصد و بیست و یک هجری ببغداد وفات کرد و در مقبرهٔ عباسیه از جانب شرقی پشت سوق السلاح نزدیک شارع اعظم بخاک سپرده شد و در آنروز ابو هاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی نیز که شرح حال وی گذشت درگذشت مردم گفتند الیوم مات اللغة والکلام یعنی امروز نبوت ابن درید علم لغت برد و نبوت بو علی فن کلام احمد بن جعفر برکی المعروف بحلقه در مرثیت ابن درید اشعاری بنظم آورد از آنجمله است

فقدت بابن درید کل فائدة لما عدی ثالث الاحجار والترب

وکنت ابکی لفقد الجود منفردا فصرت ابکی بفقد الجود والادب

یعنی چون ابن درید ثالث خاک و سنگ لحد گشت هر گونه فواید علمی نایاب شد از این پیش با بتیصال نیاکان خویش همی بر فقدان جود میگریستم اینک هم بر صفت جود کریم و هم بر صنعت ادب ابن درید را چند تصنیف سودمند است منجمله کتاب جمهره در لغت صاحب طبقات النحاة گوید مصنف کتاب جمهره را از خط نوتی در فارس بر مردم املا کرد

و نوبت دیگر در بصره و بغداد چون تمام املاءات عن ظهر القلب اتفاق افتاد در میان نسخ پاره اختلافات پدید کرد و پس از وی تمامت آنها یکی عبد الله بن احمد تصحیح کرد و آنرا بر ابن درید قرائت نمود و از انجمله آن نسخه از مجامیع سایرین باعتبار فزونتر آمد هم جلال الدین از بعضی مورخین نقل کرده که ابن درید در سال دویست و نود و هفت کتاب جمهره را از حفظ املاء کرد و بر حالیکه در تمام آن هیچ کتابی از لغت رجوع نکرد مگر در باب همزه و لفیف آنگاه آن مورخ گفت ای عجب که عالمی اینچنین محیط و متدرب از طعن لسان مردم بسلامت نگذشت و در حق وی گفته شده

ابن درید بقره وفیه عی وشره ویدعی من حفره وضع کتاب الجمهره وهو کتاب العین الا انه قلب

یعنی همانا ابن درید گاوی است کنگ و آزمند از حفت خر و لاف آن زند که کتاب جمهره را او نهاده بر حالیکه جمهره همان کتاب عین است جز آنکه ترتیب آن دیگر کون ساخته و دیگر کتاب الاشتقاق کتاب السرج واللجام کتاب الخیل الکبیر کتاب الخیل الصغیر کتاب الانواء کتاب المقصور کتاب الملاحن کتاب رواة العرب کتاب اللغات کتاب السلاح کتاب غریب القرآن بانجام نبرده کتاب المجتبی کتاب الوشاح کتاب المقصور والممدود کتاب فعلت وافعلت کتاب تقویم اللسان کتاب ادب الکاتب کتاب المطر کتاب دوار العرب درید مصغر اذ درد است و او درد کسی را گویند که او را دندان نباشد از لفظ او درد بر قانون تصغیر ترخیم حرف زائد را که همزه است حذف نموده بناء تصغیر کردند چنانکه در تصغیر اسود سوید گویند و بدان اشاره رفت

ابو عمار ابراهیم بن یزید الاسود بن عمرو بن ربیعة بن ذهل بن ربیعة بن الحارث بن ذهل بن سعد بن مالک بن خالد النخعی

از مشاهیر فقهاء تابعین است مادری علیکه دختر یزید بن قیس است در سال چهل و شش یا چهل و هفت هجری در شبیکه حکم بن عیینه فقیه تابعی تولد یافت ابراهیم نیز از علیکه متولد شد چون زمان رشد و او ان شباب رسید هوای تحصیل علوم و شوق کسب معارف در وی قوت گرفت پس در نزد دو خال خود عبد الرحمن و اسود پسران یزید بن قیس تلمذ کرد و هم از محضر علقمة بن قیس النخعی که عم آن دو فقیه و معاصر فقهای سبعه بود استفادت نمود در تحصیل احادیث و اخبار و اکتساب منقول و منصوص رنجها برد تا حظ کافی و بهرهٔ کامل یافت و در شمار معارف فقهاء کوفه معدود گردید ابو زرعه گوید ابراهیم النخعی من اعلام الاسلام یعنی ابراهیم نخعی که از علمای دین حنیف است اگرچه خود عایشه را ملاقات نموده است ولی او را روایتی از وی دیده و شنیده نشده است در شرح حالات نخعی آورده اند هر سخن که غیر از نوامیس الهیه و شرایع مقرره بود بیهوده و لغو دانستی و بدانها التفات نکردی و اگر از آن قبیل سئوالی میشد بجواب آنها متعرض نشده بلکه متعریفات لب میکشود چنانکه شخصی از اصحابش بدو گفت تو را حالت شبانه روزی چون است در جواب گفت اگر رای آن داری که پریشانیم بجمعیت آوری یا قرضم ادا کنی یا عریانم بپوشانی اینک احوال خود باز گو وگرنه حالت من عجبتر از حال تو نباشد که خود حال مرا خوشتر شده و از خویشتن خبری نگوئی و همه او را گفتند

ابن رومیه اشبیلی

چه وقت تولد یافتی وکی قدم بابنعالم نهادی گفت آنگاه که وجودم محل حاجت شد قدم باین عرصه گذاشتم وهیچ کسی بدو گفت ترا نسب بکدام شخص میرسد گفت ترا شناسائی نسب من بچه کار آید جد اعلای من خود بنام خویش آگاه است جلالت قدر ورفعت شانش درمیان اهل سنت وجماعت بحدیست که نعمان بن ثابت امام مذهب ابوحنیفه بدرک حضورش مفاخرت کرده است وچهل ونه سال زندگانی داشته ودر سال نود و پنج یا شش هجری دار فانیرا بدرود نموده آورده اند که چون آفتاب عمر را در معرض غروب دید وآثار سکرات در خود مشاهدت نمود اضطرابی سخت وجزعی شدید بروی طاری شد بوی گفتند مگر ترا چه روی داده است که چنین آشفته وپریشان گردیده گفت کدام حالت از اینحال که من دارم سخت تر باشد چه یک از جانب رب العزة انتظار یکی دارم که مرا بنجات نعیم بشارت آورد یا بدرکات جحیم خبرده هنوز نسوخته که آرزو کنم تا روز رستخیز جان عزیز در خزانه ام گردش کند وازکالبد بیرون نرود تا اعقاب هولناک که هرکس خواهد دید نبیند فائدهٔ فقهاء سبعه که درکتب رجال مضبوط شده اند فرقه از تابعین بوده اند که در مدینه طیبه علم شرایع واحکام واحادیث نبویه را از اصحاب رسول خدا فرا گرفته مسلمانرا تلقین وتعلیم مینمودند واسماء ایشان چنانکه درکتب معتبره مستفاد شده اینست سعد بن مسیب بن حزن عروة بن زبیر العوام قاسم بن محمد بن ابی بکر عبد الرحمن بن الحارث ابن هشام عبید الله بن عبد الله بن عتبه خارجة بن یزید وسلیمان بن یسار ثقة الاسلام کلینی رضوان الله علیه درکافی از اسحق بن جریر حکایت کند که ابو عبد الله امام جعفر صادق صلوات الله وسلامه علیه فرموده اند سعد بن مسیب وقاسم بن محمد بن ابی بکر وابو خالد کابلی وزرحضرت علی بن الحسین زین العابدین محل وثوق واعتماد بوده اینحدیث شریف برتشیع ایشان دلیلی واضح باشد

ابن رومیه ابو العباس نباتی احمد بن محمد بن مفرج بن ابی الخلیل الاموی الاندلسی

در شهر محرم الحرام سنه پانصد وشصت ویک وبقولی شصت وهفت هجری در شهر اشبیلیه تولد یافت واز اعیان فقهاء ومحدثین واز ارکان اطباء ومعالجین است در فنون علوم فقه وحدیثش مقامی بکمال بود ودر صنایع علمیه واعمال عملیه طبیه درجه اعلی داشت واین دو فن شریفرا که اشرف علوم دانند بمنزله دو ذی فن کامل دارا بود وکمتر کسی را چون آن عالم بی نظیر در دوره اسلامیه چنین رتبت ومقامی بوده علم فقاهت وفن طبابت را بدرجه کمال باهم جمع داشته باشد ومرجع ومعتمد هردو طایفه از فقهاء واطباء گردد وآن دانشمند پیمانند در زمان سلطنت واقتدار بنی هود که خود حالات آنها درکتب سیر مضبوط است ودر عداد ملوک الطوائف اندلس معدود ند رایت فقاهت وعلم طبابت برافراشت علامه مقری آورده است که وی در بدایت روزگار تحصیل در شهر اشبیلیه وسایر بلاد اندلس باخذ مقدمات وعلوم ادبیت اشتغال ورزید ودر زمره تلامیذ ابو ذر حبشی وابن الجد وابن غفیر گرازفضلاء وادبای آنمملکت بوده اند درآمد پس از تحصیل مقدمات وتکمیل علوم ادبیت علم فقه را بر طریقه مالک که خود نیز آن طریقه را داشت

ابن رُومیه اشبیلی

۹۱۰

ابتدا از ابن رزقون ابی الحسین اندلسی اخذ نمود و سالها او را مصاحب و در زمره تلامیذ خاصش مخصوص بود سپس موافق بذل جهد و استفراغ وسعی که در طریق تحصیل و تکمیل فقه می نمود طریقه ظاهری اختیار کرد و در میان فقهائی که مذهب ابن حزم ظاهری فقیه را برگزیده و سالها بقدم ارادت در زمرهٔ تلامیذ وی بتحصیل فقه اشتغال می ورزند و چون در ترویج مذهب ظاهری جدی وافی و جهدی کافی داشت جماعتی او را حزمی خواندند و برهمین طریقه روزگارش تا انقضای زندگانی میگذشت و ما در ترجمت ابن حزم در این کتاب طریقه ظاهریرا خواهیم نگاشت و در بعضی از کتب سیر مسطور است که آنفاضل پس از پیمانند پس از پیچند تحصیل بجهه فراگرفتن و تکمیل علم حدیث و پیدا کردن حشایش از اندلس بمملکت دیگر رحلت نمود چنانکه علامه مقری در تاریخ خویش ترجمتا و را در باب مرتحلین از اندلس آورده است و در ایام سیاحت و مسافرت بچند در دمشق در نزد علمای فن حدیث مثل ابن خرستانی و ابن ملاعب و ابن عطار وغیره باستماع و اخذ احادیث مشغول گشت و از آنجا ببغداد مسافرت کرد و بدانقدر که شاید از معتبرین علمای آن شهر نیز استماع احادیث نمود تا خود مقامی منیع و درجه رفیع یافت و صیت فقاهتش کوشزد علماء و فقهاء گردید از آنروی در هر شهر که بچند رحل اقامت می افکند جماعتی بمجرد وی حاضر گشتند از وی علم فقه و حدیث استفادت مینمودند منجمله زمانی دراز در مصر بساط تدریس بگسترده و در آن شهر گروهی از وی استماع احادیث مینمودند و نیز علم فقه استفاضت میکردند چنانکه جماعتی کثیر در مدرس تدریس وی بدرجهٔ کمال رسیدند و احمد بن ابی اصیبعه که خود با وی معاصر بوده و ملتزم است که جز آنان که در فن طب مهارت داشته باشند در تاریخ خویش ننویسند در ترجمت وی آورده که او در فنون صناعات طبیه از علم و عمل بصیرتی کامل و خبرتی وافی داشت خاصه در علم صیدله و انتخاذ و التقاط ادویه که خود یکی از متقنین آن فن است و بیشتر از آن کسان که در فن شناسائی ادویه مشهور و معروفند بشاگردی وی موصوفند منجمله ابن بیطار است با آنهمه شهرت و شأن که در نزد اطبای اروپا و ایران دارد همواره باستعانت وی بیشتر از ادویه را پیدا کرده و تجربت نمود و ابن بیطار در مؤلفات خویش زیاده او را میستاید و بر اقوال وی استشهاد مینماید و کتبی را که در مفردات ادویه پرداخته است بیشتر از تصنیفات او نوشته خاصه در جامع صغیر و کبیر که نقل اقوال متقدمین و متاخرین را نموده نام وی زیاده مذکور است و اطبای اروپا که در تکمیل علم ادویه بالقصی الغایه کوشیده اند در آن فن او را استوده اند و ادویه را که بتجربت رسانیده بدان اعتماد تام دارند چنانکه توضیح آنرا در ذیل این ترجمت انچه در شرح حال وی در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است مرقوم خواهیم داشت برزالی که یکی از اساتید و اساطین اطباست و در کلیه علم ادویه مفرده او را مهارتی بکمال است و از تاریخ اندلس چنان مستفاد میشود که در ترجمت اطبا کتابی پرداخته است در حق وی زیاده بتوصیف و تعریف لب گشوده بهر حال وی مدتی متمادی بعد از تکمیل طب و تحصیل فقه بجهة انتخاذ و تجربت ادویه با کثری از بلدان رفته و در هر شهر جماعتی گذاشته که محل روئیدن حشایش وغیره اطلاع داشتند با خود یار کرده با خذ اقسام ادویه از خشب

ابن رومیه اشبیلی

۶۱۲ء

وازهار و اصول و بذور و تجربت آنها مشغول گردید و درهمان ایام که بسیر بلدان و سیاحت ممالک میرفت کتابی مبسوط در ادویهٔ مفرده برنگاشت که بدانگونه تالیف حسن ترتیب وجودت بیان وتحقیق عبارات وسلاست معانی از منوالفات متقدمین دیده نگشت واسامی آنرا بترتیب حروف تهجی نهاد وبسیاری ازادویه را که خود پیدا کرده وتجربت رسانیده بود در آنکتاب مندرج ساخت وهم ماهیت وخواص آنرا مذکور داشت وآنرا کتاب جامع نام نهاد نقل است درآن ایام که وی بجهت اتخاذ حشایش وغیره بسیر بود وسیاحت ممالک مشغول بود باسکندریه مصر گذار کرد یکچند درآنملک رحل اقامت افکند وآن اوان زمان سلطنت وحکمرانی ابوبکر بن ایوب ملک عادل بود ودرمصر که مقر سلاطین آنطبقه بود بلوازم پادشاهی قیام مینمود وچون صیت حذاقت وفضائل آن عالم بی نظیر درنزد آن پادشاه بعرصهٔ ظهور وبروز رسید اورا ازاسکندریه بشهر قاهره طلب کرد وزیاده ازاندازه اش بنواخت واکرام بسیارش نمود ومکانی نیکو از برایش مقرر فرمود ونیز سایر حوائج اورا درخور شان ورتبه اش مرتب داشت وشهریه کافی ازجهت وی معین کرد ازانکه پادشاه هرچند میکوشید که استقامت مزاجش بانحراف تبدیل یافته بود ازوی رفع آنعلت را بخواست تا بصحت واعتدالش معاودت دهد وآنسلطان اصلاح مزاج خود را منوط بتدابیر طبیه وی نمود بزمانی قلیل وبکیر علتی درخود ندید وافعال بدنیه اش چنانکه اصحارا باید بر وفق سلامت گردید وآنفاضل یگانه چنانکه نگارش یافت درفن ادویه مفرده سرآمد اطبای عصر بود بفرمود تا چند وزن ادویه تریاق فاروق را فراهم کرده ترکیب آن پردازد وی اطاعت آن امر را همت برگماشت واصل ادویه را ازهر قسم ازاقسام پیدا کرده وبررسم معمول ترکیب کرد چون ملک عادل بدان دوای بزرگ مداومت نمود برمزاجش سابق کامگاه آمد زمانی برنیامد که انحراف مزاجش باستقامت یافت ملک را درحق وی حسن اعتماد واعتقادی تازه پیدا گشت هرلحظه براحترامات وتشریفاتش می افزود پس ازیکچند که درحضرت پادشاه بسر میبرد وزمان سیاحت وی بطول انجامیده بود ازاقامت املاک وتشکر دیده رخصت انصراف بشهر خود حاصل نمود وملک اورا رخصت داد وچون زمان حج نزدیک بود حج گذارده آنگاه بوطن اصلی معاودت کرد وآنهنگام که دیگرباره بشهر اشبیلیه رفت زمان عمرش بهفتاد سال رسیده وچهل سال زمان سیاحت وی امتداد یافت درتاریخ اندلس نگاشته یافته پس ازانکه ابن رومیه سیاحت را تکمیل کرده وشهرهٔ بسیار پیدا کرده وبشهر اشبیلیه رفت بتدریس وافادت بگسترد واز هرسوی بجهت اخذ علوم فقهیه وصنایع طبیه تلامذه روی بحضرتش مینهادند ودرمجلس تدریس وی استفادت مینمودند امراء وارکان سلطنت هرچند خواستند که باوی مراودت واتحاد پیدا نمایند راضی نگشت وهمواره ازمجالست آنطبقه احتراز داشت وتامعاش خویش فراهم کند دکانی بجهت فروختن حشایش درمعرعام باز کرد وبعد ازفراغ از مباحثت وتدریس درهمان دکان به بیع حشایش وقت میگذرانید وهمه کاه بجال یافتی در دکه که درجنب دکان بود نشسته وبانتساخ کتب وتالیف خود را مشغول میداشت وباآنحال درنزد عموم خلایق وجمهور امراء سلطان مکرم ومحترم میزیست واورا در انظار زیاده وقعی ومهابتی بود چنانکه علامه مقری آورده است که امیر عبدالله بن هود پادشاه اندلس را میل زیاد بمجالست وی بود واو ممکن براودت ورفتن نزد سلطان نمی نمود وقتی امیر باتجمل تمام واسباب سلطنت بر دکه وی میگذشت وآن عالم چنان

ابن رومیه اشبیلی

مطالعت کتب و انتساخ و جمع و تالیف اشتغال داشت چون امیر به کرسی رسید و او را بشناخت اسب خویش نگاه داشت
بروی سلام کرد او رد سلام کرد از اشتغالی که داشت خاطر منصرف ننمود و همچنان که سر بزیر داشت و مطالعت
کتب را مینمود سر بالا نکرد و توجه بسلطان و اصحابش نشد سلطان رنانی طویل اسب خویش نگاه داشت بلکه احترام
سلطنت را منظور کرده و پادشاهرا بمکان خویش دعوت کند و آن امر سبب از برای مراودت و دوستی گردد
امیر چون از توجه وی مایوس گشت اسب خویش براند و از کنار او بر گذشت پس از چند روز در یکی از مجالس
انس ذکری از وی رفت امیر زیاده او را بستود خاصان امیر بر آن بمطلب انکار آوردند و بعرض رسانیدند
کسی که در نزد سلطان بدانسان طریقه ادب مرعی ندارد توصیف سلطانرا چگونه سزاوار باشد امیر گفت
مردان خدا را حالت این و طرز و رفتار چنین است که بر تجمل ظاهری و دنیا ایشانرا توجه و میلی نباشد گویند هم در آنزمان
امیر عبدالله بن هود صلتی زر بر سم هدیه نزد وی فرستاده آنعالم کامل از قبول آن سر پیچیده و گفت کسی را که منت
از طریق کسب و رنج باز و فراهم کرده و نیز قناعت را شعار خود نموده و آفتاب عمرش قریب الافول باشد از او
دور است که خود را آلوده بزخارف دنیوی نماید فرستاده سلطان وجه را باز پس آورده و از نظر سلطان بگذرانید
و انچه را که وی گفته بود بعرض رسانید امیر گفت او را بحالت خود گذاشتن بهتر است که بعضی از تکلیفات رنجه داشتن بجمله
وی در اینمرتبه که بشهر اشبیلیه معاودت نمود دیگر مسافرت اختیار ننمود و در روزگارش بر همان وتیره که مسطور افتاد میگذشت
تا در سلخ ربیع الثانی سنه ششصد و سی و هفت هجری داعی حق را لبیک اجابت در داد موافق این تاریخ از عمر وی
هفتاد و شش سال گذشته بود صاحب نفح الطیب نوشته در آنهنگام که وی را اجل موعود در رسید از هر طبقه تلامیذ بسیار
داشته و در وفاتش مرثیها گفتند و نیز در تعریف وی رسائل و کتب زیاد پرداختند و از موت وی ساکنین اندلس اندوه
فراوان دست داد و در تشییع جنازه اش جمعی کثیر حاضر گشتند و در خارج شهر اشبیلیه مدفونش ساختند در تاریخ الحکمای
فرانسوی که تالیف وکتر لوسین لرک است در ترجمت آنفاضل بی نظیر شرحی از مقاماتش میگذارد و چون آن ترجمت
بر شئون فضائل و فنون طبیه او دلیلی محکم است حاصل بعضی از آن ترجمت را می نگاریم تا قدر و رتبه او در فنون علوم
بر پندگان مشهود و معلوم گردد چنین گوید که ابو العباس بن رومیه از اطبای ماهر یهود هم مسیحی است و به بنا تیی
از آنزوی معروف و مشهور گشت که در علم معرفت نباتات سرآمد امثال خویش گردانرا عصر بود و بعضی از مورخین
که او را منسوب به نبانا کرده اند اشتباه لفظی نموده اند وی در شهر سویل در سنه پانصد و شصت و یک هجری مطابق با سنه
هزار و صد و شصت و یک مسیحی تولد یافت و در جمیع فنون مختلفه علم طب از جزء نظری و عملی آگاه خاصه در فن شناسائی
ادویه که او را کمتر عدیل و نظیری بوده قواعد و قانون اطبای متقدمین را یکسو نهاده و از طریقه دیسقوریدوس
و جالینوس و غیره انحراف جسته و در تجربت ادویه طرزی دیگر و روشی تازه گذاشت و او ویه را که پیشینیان تجربه
رسانیده بودند بر اقوال آنها اعتماد ننموده خود چنانچه باید از اختلاف ماهیت و تجربت دقیقه فرو گذاشت نکرد و از
اسپانیا مخصوصا بمقصد پیدا کردن ادویه مسافرت نمود و بسیاری از مکانها و شهرها را میدانیم که در آنجا بسیاری از نباتات را

ابن رومیه شبیلی

۹۴ ء

بدست آورده تجربت نمود و نیز گوید ابو العباس بن رومیه نباتی زیاده با فضل بوده و در فن شناسائی ادویه تلامیذ بسیار داشته منجمله ابن بیطار است که یکی از اعاظم گیاه شناسان است و این فن بزرگ را از وی اخذ نموده و همواره با وی بتفتیش نباتات وقت میگذرانیده و جمیع طرق متعلقه بادویه را در نزد وی تکمیل کرده و در کتب خویش در همه مقام ابو العباس را باستادی میستاید و چون بقدریکه باید در اسپانیا تفتیش و تفحص در پیدا کردن نباتات کرده آرزوی ملاقات در انفعل فراغت پیدا نموده بسمت مشرق زمین رحلت کرده و بسیاری از ادویه که الآن معمول و متداول بین اطبا است پیدا نموده از جمله سورنجان که از دواهای بزرگ است در آنزمان یافت و در بسیاری از اوجاع مفاصل تجربت کرده مفید افتاد و نیز دوائی دیگر که در خواص و ماهیت با بونه را میمانست در بعضی از شهرهای مصر پیدا نموده و هم در تونس نوعی از صدف پیدا کرد که زیاده در امراض عین مثل حرب و بیاض و دمعه مفید گشت و از آنجا باسکندریه رفت و ملک عادل او را بقاهره طلب کرد و زیاده احسان نمود و بجهة وی چند وزن از تریاق فاروق بساخت و هم طرز صنعت و ترکیب آنرا ملک عادل بیاموخت در آن هنگام که وی بخیال مصر و شام و عراق بجهة پیدا کردن ادویه سیری کرد ابن بیطار نیز با وی بود و در هیچ مقام از وی منفک نمی گشت تا ترقیات کامل حاصل نموده و هم او سطور داشته که ابن رومیه باکمال تقوی و قدس بود و علم احادیث را در نزد اساتید مختلفه فرا گرفت سپس بخیال تکمیل علم طب افتاد و ابو العباس بن رومیه بمثابه در علم گیاه شناسی استاد قابل بود که هیچیک از گیاه شناسان را چنان رتبه و مقام حاصل نگردید و قبل از وی جماعت اعراب ادویه را بدانسان که در کتب قدما مثل جالینوس وغیره ماهیت و خواص آن ضبط بود عمل مینمودند و اول کسی است که در اعراب متقن قانون فن ادویه گردید و بسیاری از ادویه را که اکنون معمول و متداولست پیدا کرده و بتجربت رسانید و اسامی آن دواها در تاریخ الحکماء فرانسوی مضبوط است و در اطبای متاخرین که در میان اعراب ظهور و بروز نمودند مثل سلیمان بن جلجل وغیره که در ادویه مفرده کتب پرداخته و در اسماء ادویه و مواضع آنها و اصل و بدل از ادویه تحقیقات نموده اند ولی غرض از آنجماعت نقل از اقوال متقدمین بوده نه آنکه فی حد نفسه خود تجربتی نموده باشند یا آنکه در صدد پیدا کردن دوائی و قوت خود را مصروف نمایند و نیز گوید ابن رومیه علاوه بر آنکه اول شخص دانشمند و محققی بود در اعراب بسیاری از مطالب در علم گیاه شناسی و هم بسیاری از اختلاف امزجه ادویه بواسطه وی مکشوف گشت و بعد از مراجعت از سیاحت در فرنسبویل که پای تخت قدیم اندلس و شهر معمور و آباد بوده آنقدر از ادویه که در ایام سیاحت پیدا کرده و بتجربت رسانیده بود بنگاشت و آنرا کتاب الرحله نام نهاده و نیز در مفردات تالیفی دیگر نموده آنرا مسمی بکتاب المسافره فی المشرق نموده و آن کتاب را بدست نیاوردیم ولی در شرح و موء لفات ابن بیطار انچه از آن کتاب نقل کرده و دیده ایم بعلاوه انکه از طب گفتگو مینماید نباتات مفیده دیگر نیز آورده است و بسیاری از نباتات را که بطور تحقیق اطلاع از آنها نبوده وی ماهیت و خواص آنرا از روی تحقیق نگاشته و گیاهی را که اکنون پاپروس از وی میسازند در یکی از نبادر ایطالیا پیدا نموده و نیز از این قبیل نباتات در بسیاری

ابن رومیه شبلی

۹۵ ع

از ممالک پیدا کرده که مشروحاً در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است و در اینمقام از بیم اطناب بنوشتن آن مبادرت نرفت
و آن فاضل و طبیب همانند را در مطالب کلیه طبیه و معالجات امراض پیانات سفیده بسیار است در اینمقاله چند فقره از آنرا
که خالی از فائدتی نیست برشته تحریر درمی آوریم گوید هرگاه طبیب در مرض یرقان و علاج آن خواهد مریضش بحسن حالت
وصحت منتهی گردد در ابتدای مرض احتراز از مشروبات وحقن مبرده نماید چه اکثر حدوث این مرض را سبب سده در مجاریست
وگاهی از اعتقال طبع و تراکم رسوبهای در امعا پدید کرده و بساهست که التهاب وعطش مریض طبیب را بر آن میدارد
که استعمال مبردات نماید در اینصورت صاحب یرقان دوچار نخواهد شد الا بسوء عاقبت و وخامت خاتمت
پس بر طبیب لازم است که در بدایت امر ادویه ملطفه مفتحه بکار برد وعطش مریض را آب کرم و عرق کاسنی و کاوزبان
بنشاند و نیز گفته در ابتدای هر جنس از اجناس حمی طبیب از استعمال ادویه از مشروب وغیره اجتناب کند و تا سه روز
غیر از اغذیه لطیفه و آب کرم و بعضی از اشربه بعرقه استعمال نکند چه دفع منافی را طبیعت که خود مدبر بدنست مینماید و در اوایل
مرض که طبیب مبادرت در استعمال ادویه نمود طبیعت انسان را تحیر دست دهد و اگر مغلوب مرض گردد لااقل اخلاط را
زمان نضج امتداد پیدا نماید و در اکثر این است که حمی تشتد بعضو شود یا انکه ثقل بعضی از اوجاع و دمامیل و بعضی از امراض
مهلکه گردد و نیز گفته است هرگاه در بدن آثار ورم ظاهر گردد اگرچه ورم دموی باشد طبیب در معالجت مبادرت نفصد نکند
چه خون گرفتن در اینمقام سبب از برای آن گردد که ماده در تحت جلد نضج نکرده و مایه فساد عضو و بعضی مفاسد دیگر میشود
و نیز گفته طبیب را تا ممکن است در امراض بسیاران بحبوب مسهله و بعضی از ادویه قلیل المقدار معالجت نکند و تا تواند مطبوخات
استعمال کند از انکه غالبه مطبوخات کمتر از حبوبست و بسیار در بدن نمیماند بلکه بزودی اخلاط را قطع و غسل داده و با خود
دفع مینماید و باعث کرب و غشی و معاودت اسهال بعد از اتمام عمل نمیگردد و آنرا نوادر حکایاتی که در کتب مؤلفات
خود آن دانشمند همانند آورده آن است که وقتی در هنگام سیاحت بخیال دیدن بعضی از حشایش یکی از بلاد افرنقیا
گذار کردم از انکه مراد در آن روزگار خیالی بجز تجربت و پیدا کردن حشایش نبود و هم بجهة انکه معینی در کارهای خود داشته باشم
در خانه مردی صید لافی که در فن شناسائی ادویه رتبتی بکمال داشت منزل نمودم از اتفاقات انکه در آن ایام نوبهای
بلغمی و هم نوب مرکبه رد به شیوعی داشت و در اکثر آنان که مبتلا میشدند از علامات ظاهره که مشاهده میکردم گمانم این بود
که اگر آن قسم از حمی منتهی بموت نگردد لااقل زمان مرض امتداد پیدا کند ولی یکروز که میگذشت بسیاری
از آنجماعت را که بار دائت حال و سوء احوال دیده بودم باصحت قرین و باسلامت تمام میدیدم مرا از آن حال
تعجب دست داده چه این برخلاف رسم و قانون و قواعد طبیه بود روزی از روزها که دوره نوبه بلغمی و هم نوبه مرکبه را
زمان بسیار است پس در صدد تفحص و تفتیش آن برآمدم که رجوع اینجماعت بکیست و چگونه بدین قسم علاج می شوند
بالاخره پس از تجسس و تفحص معلوم گشت که رجوع آن جماعت در اینمرض بمردی خیاط است و بدستور و علاج وی
رفتار مینمایند آنگاه ویرا طلب کردم و منزل و ماوایش پی بردم پس از ملاقات و مقالات دیدم که از علم طب
بهره ندارد و بسی عام و بی ادراک است بعد از یکچند مرافقت و اتحاد وقتی را از وی سؤال نمودم از معالجتی که آنجماعت

ابن رومیه اشبیلی

۶۱۶

اندرضی را میفرمود چند روزی از گفتن انکار آورد و آخر الامر دانست که چون مرا در آن شهر خیال توقف نیست و در فراگرفتن آن معالجت جزفائده علمی غرضی ندارم گفت در معالجت اینگونه از نوب چنانکه مشاهده مینمودید بیکونه است که در حوالی این شهر چشمه آبی است و جماعتی از بعد اد من که در صناعات طبیه مهارتی کامل داشتند و تجربه رسانیدند که آب آن چشمه در نوبهای مرکبه همچنین درجه دایر بلغمی تاثیر کلی دارد و اکنون مرا از علم بهره نیست و لی انچنانکه سابق تجربت رسانیدند من نیز در همان مورد آن آبرا در مزاج این قبیل از مرضی تجویز مینمایم و از تربد و کل منقشه سادی با عسل ترکیب کرده غالبا بدانها میخورانیم چنانکه دیدید اثری از آن مرض در مزاج آنخسان که بدین قسم از آن نوب مبتلا بودند نمیماند گوید چون این تقریر از آن مرد خیاط شنیدم از او درخواست کردم تا مرا بدانجا برد که آنچشمه را مشاهده نمایم وی قبول کرد همرافقت او بدانمکان شتافتیم دیدم آب آن چشمه زیاده از اندازه گرم و طعم آن در نهایت شوریست و نیز نمکی از آن احساس میشود و در اطراف آنموضع شقایق بسیار روئیده دانستم که آن تاثیر بواسطه ملح و گوگرد و اجزائیست مخدره است که در آب آن چشمه است پس از آن شخص معذرت خواسته و اظهار امتنان نمودم و بمنزل معهود مراجعت نمودیم و چون آن تاثیر را از آن آب دیدم دانستم که منفعت آن در نوبه از چه راه است معلوم گشت که اگر ترکیبی بدین ترتیب از خارج شود همین تاثیر را خواهد داشت پس ترکیبی از گوگرد و نمک و جوزاقل مرتب نموده بدین میزان نمک ده مثقال گوگرده مثقال جوزاقل چهار مثقال و هرسه دوا را مدبر کرده چند روز و بمقدار معین بهمان اشخاص که بنوبهای مرکبه و بلغمی مبتلا میشدند میخورانیدم و تفقیه خلط بلغم مینمودیم یکه و روز نمی گذشت اثری از آن مرض در مزاج اشخاصی که بنوبه مبتلا بودند باقی نمیماند و روزگاری دراز هرگاه اینگونه از نوب را که میدیدیم بهمین حب معالجت مینمودم و فوائد کلی از این تجربت حاصل کردم هو الله الموفق و المعین و از کلمات آن فاضل دانشمند است که گفته چون سه چیز در طبیب یابی بگاه عوض مرض از رجوع بوی در حذر باش اول انکه حریصش بینی بجمع و زیادتی مال دویم انکه مبتلا باشد بسوء افعال و اقوال سیم انکه مقصدی بودنش مناصب و اشغال کتب مولفات و مصنفات آن فقیه و طبیب دانشمند در فقه و طب از اینقرار است کتبی را که در فقه و حدیث پرداخته اختصار کتاب موسوم بکامل که آن کتاب از احمد بن عدی بوده است در علم حدیث در رجال کتاب موسوم بمعلم که در آن کتاب بعضی اضافات آورده از کتاب مسلم بخاری اختصار کتاب دارقطنی که آنکتاب در غرائب و مشکلات احادیث مالک بوده کتاب بحر الاثار در علم حدیث کتاب عیون الاخبار کتاب اسکافل فی تکملة الکامل که بتبع ابن عدی تالیف کرده و آن کتابیست مبسوط در علم حدیث چنانکه ابن آبار که از فحول فقهاء بوده حکایت کرده است از شیخ و استاد خود ابو الخطاب بن واجب گوید همواره میشنیدم از وی تعریف و توصیف آنکتاب را و زیاده بحسن ترتیب و جودت تحقیق آن اعتماد و اعتقاد داشت و پیوسته بمطالعت آن کتاب میپرداخت ایضا اختصار کتاب کامل که بتبع احمد بن عدی نوشته در دو مجلد کتاب کنز الاخبار در حدیث کتاب الاستا

ابن ابی العوجاء

۱۷۰

کتاب معیار الفقهاء کتاب البر در فقه کتاب الحج کتاب الصدقه وکتبی را که در علم طب ومفردات ادویه پرداخته
بدین شرح است
کتاب در جزوه نظری وعملی طب کتاب در علاج امراض صدر کتاب در خواص ادویه مثلثها کتاب در ادویه مرکبه
کتاب جامع در ادویه مفرده بترتیب حروف معجم واینکتاب از اجل تصانیف آن دانشمند فاضل است وبیشتر از
ادویه مفرده را که بعد از وی اطبا در کتب خود مسطور داشته اند نقل آن از این کتاب شده واطبای اروپا را
نیز بر این کتاب اعتماد واعتقادی تام بوده وهست وعلامه مقری در تاریخ اندلس زیاده از این کتاب
ستایش نموده وابن بیطار در جامع کبیر خود که در ادویه مفرده پرداخته بسیاری از ادویه را از این کتاب نقل نموده
کتاب الرحله در ادویه مفرده کتاب المسافره فی الشرق در ادویه مفرده کتاب در ادویه که خود پسند نموده
کتاب در علم صیدله کتاب در ادویه که خود در بعضی از امراض تجربه کرده رساله در ادویه که در اطفال ضیق
استعمال آنها جایز است رساله در منافع زیتون

ابن ابی العوجاء

نامش عبدالکریم است شیطانی بود بزرگ از انسانی وزندیقی در کسوت اسلام وساوس وتسویلات او در عقاید مسلمین
ومجاعیل وموضوعاتش در شرایع دین از کفر ابلیس مشهورتر است شاگرد حسن بصری متکلم ملک عراق بود ومعاصر
عبدالله بن مقفع مترجم کتب ارسطو در صناعت جدل چندان غرور داشت که چندین بار با حجت زمان وولی عصر
حضرت ابوعبدالله صادق صلوات الله علیه بمباحثت نشست ودر هر کرت شبه حجج دامغش بشهب براهین
ساطع مرجوم گشت که بالبدیهه ظلمت را دراز او نور قوام نیست وباطل را در مقابل حق ثبات از این سنخ مردم
ملحد در قرون اول از دولت اسلام بسیار بهم رسید که بانواع حیل والوان تزاویر توسلات کردند وبر سر
جاده شرع براهزنی گذرانیدند وبیشتر باعث این فتنه در صدر اسلام نبض شایخ اهل حدیث واتقن فن تاریخ
آن بود که چون لطف عمیم حضرت واجب جلت عظمته مقتضی تکمیل شرایع شد فخر کائنات خواجه عالم
محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم را از میان عرب برانگیخت بالقب خاتم وشریعت ناسخ بعثت
آنحضرت بر طباع ارباب ملل سخت گران افتاد واهل کتاب بر تبهم از مردم روم وفرس وغیرها بعداوت وی
برخاستند چرا که او صلی الله علیه وآله در استیصال مقالت ونسخ شعار ایشان همی میکوشید وعقول حکماء ملل
وعلماء ادیان تسفیه میفرمود همینکه خورشید جمال نبوت بغروب رفت قبائل عرب یکباره راه ارتداد گرفتند
واعداء دین حنیف از هر جانب سر برآوردند بدان تمنی که پس محمد بن عبدالله مقاله او را رواجی نخواهد ماند
ودیانت اسلام باطل خواهد گشت ولی عنایت الهی اصحاب رسول وبقایای مسلمین را چنان شامل شد
که با اختلاف اهواء وتشتت آراء در غزاء مرتدین ومجادلت کفار یکدل شدند شمشیر بدانگره وکشیده نه ونیم
نصرت از هر سوی بر رایات اسلام وزیدن گرفت وفتوحات متوالیه پدیدگشت نبی ودولتهای قدیم بر افتاد

ابن ابی العوجاء

۱۸ ء

وملتهای قدیم منسوخ آمد از روساء ملت کلیم و مسیح و عبدهٔ اصنام و کواکب و اصحاب هیاکل و بیوت نیران و پیروان سایر
مذاهب آبادیان بسیار کس بکره و عنف کلمهٔ توحید بر زبان راندند و بظاهر بپذیرفتار مسلمانی شدند اما چون حب کیش نخستین
و آئین آباء اولین مجامع قلوب و مجاری عروق ایشان را بجمله فرو گرفته بود و در خلع ربقهٔ اسلام و نزع قلادهٔ شریعت
نیز هم جان صید انگشتند لاجرم در کیفر آنهمه ارغامات که از نسخ آئین و قتل و اسار همکیشان دیرین دیده بودند بشعاع
ابلیس بنای تدلیس نهادند برخی در زی شیوخ محدثین اکاذیب اخبار رواج دادند و بعضی در کسوت مرتاضین
در احکام شرع احداث تأویلات نمودند مجملا بهر حیلت که توانستند در خراب احکام حق بکوشیدند و بهر وسیلت
که دست آوردند ضعفهٔ عامه را بفریفتند تا کرة بالقاء این شبهات و ترویج این تشکیکات مزاج دین حنیف فاسد سازند
و بازار شرع شریف کاسد نمایند وَاَبَی اللهُ اِلّا اَنْ یُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْکَرِهَ الْمُشْرِکُونَ از اینجاعت است ابوالخطاب
محمد بن ابی زینب مولی بنی اسد و ابوشاکر میمون بن دیصان صاحب کتاب میزان و مغیرة بن سعید مولی بجیله
و صالح بن عبد القدوس ازدی و علی بن حلیل شیبانی و یحیی بن زیاد حارثی و حمادون ثلث حماد راویه و حماد مجرد
و حماد بن زبرقان و منقذ بن زیاد هلالی و جمیل بن محفوظ مهلبی و عبد الله مقفع فارسی و بشار بن برد طخاری و اصحاب
عبد الله بن معویه بن جعفری مثل عمارة بن حمزه و مطیع بن ایاس و نقلی ندیم و قیس شرطی الی غیرهؤلاء
من القدماء و من یتولاهم ابن ابی العوجا قال معن بن زائده شیبانی از کبار رؤس
این گروه است از ارباب طبقات و علماء رجال هیچیک برای او عقد ترجمتی نکرده و اقاصیص وی در کتب اخبار
و فقه و سیر و غیرها پراکنده بود با ترجمتی فرد او ان از آنها شطری لایق از کتب متقدمین و متاخرین بیاوردیم مانند کافی
تصنیف ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی و توحید فقیه الشیعه شیخ ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین قمی و غرر و درر
مجموع شریف علم الهدی علی بن حسین موسوی و احتجاج تالیف شیخ اجل ابومنصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی
و آثار الباقیه مجموع استاذ الحکما ابوریحان محمد بن احمد بیرونی و کشف الغمه مصنف محقق مفضال علی بن عیسی الاربلی
و کامل التواریخ تالیف عزالدین علی بن محمد جزری و شرح اصول کافی تصنیف استاد فلاسفة الاسلام صدرالدین
محمد بن ابراهیم فارسی و وافی تالیف محدث عارف محسن بن مرتضی القاسانی و شرح کافی ترجمت فاضل نحریر
مولانا خلیل بن غازی قزوینی و شرح حدیث مفضل بن عمر غواص بحار اخبار علامه مجلسی و شرح آثار الباقیه و غیره
از تصانیف ملکزاده دانشمند وزیر علوم شکر الله مساعیهم اجمعین آنگاه جمله آن بعینها نقل کردیم برشته کوتاه ترتیب
دادیم نخست در نقل مناظرات و اخبار زندقه که از وی صدور یافته دیم در ذکر حدیثی که در تمام ایام شهر صیام
ساخته و استطراداتی انجر سیم در حبس و قتل وی که در پایان امر و انجام عمرش روی داده شیخ اجل عدل
ابومنصور طبرسی از عیسی بن یونس حکایت کرده که گفت کان ابن ابی العوجاء من تلامذة الحسن
البصری فانحرف عن التوحید فقیل له ترکت مذهب صاحبک ودخلت فیما
لا اصل له ولا حقیقة قال ان صاحبی کان مخلطا کان یقول طورا بالقدر

ابن ابی العوجاء

وطورا بالجبر فيما اعلمه اعتقد مذهبا دام عليه فقدم مكة مرارا وانكر على من يحج وكان يكره العلماء مجالسته ومسالحتهم اياه وصنف
يعنى ابن ابى العوجا در بدايت حال از شاگردان حسن بصرى بود عاقبت از اقرار بتوحيد منحرف گشت اورا گفتند از چه مذهب
استاد خويش نگذاشتى وعقيدتى بى اصل وحقيقت بگرفتى گفت استاد من سخنانى ميآورد سخت درهم وپريشان گاه
برآنين قدريه ميرفت وگاه برطريق جبريه نمى پندارم كه او هم بر يكمذهب پاينده بود پس ابن ابى العوجا از راه مدينه بمكه آمد
تا برحاج مسلمين انكار كند واشانرا بكيش خويش ارشاد نمايد علما مجالست اورا مكروه ميداشتند وبا وى بمباحثت
نمى نشستند از آنكه زبانش بليد بود وعقيدتش تباه در اصول كافى از ابو منصور مطيب منقول است كه گفت از يارانمن
يكى حكايت كرد كه وقتى در موسم حج بمكه بودم وبا عبد الكريم بن ابى العوجا وعبد الله بن مقفع در مسجد الحرام صحبت
ميداشتيم ابن مقفع اشاره بطواف كاه مردم كرد وگفت انظروا من هذا الخلق ما منهم احد اوجب له اسم الانسانية
الا ذلك الشيخ الجالس فاما الباقون فرعاديد يعنى اين مردم را مى بينيد از تمامت ايشان هيچيك شايسته نام انسانى
نيست مگر آن بزرگوارى كه نشسته است وباقى جمله سفلگان وستوران اند مراد وى از شيخ جالس حضرت امام ابو عبد الله
جعفر بن محمد الصادق صلوات الله عليه بود ابن ابى العوجا گفت كيف اوجبت هذا الاسم لهذا الشيخ دون
هؤلاء يعنى چگونه اين نام را بدين شيخ اختصاص دادى دون سائرين گفت لانى رايت عنده ما لم ار
عندهم يعنى از آنكه من در او چيزى ديده ام از علوم كه در ديگران نيست گفت لا بد من اخبارنا ما قلت فيه
يعنى ناچار بايد او را در آنچه گفتى بيازمود گفت لا تفعل فانى اخاف ان يفسد علينا ما فى يدك
يعنى كرد اختبار او مكن كه ميترسم دلائل وحجج ترا يكباره تباه سازد گفت ليس ذا رايك ولكن تخاف
ان يضعف رايك عندى فى اخلالك اياه المحل الذى وصفت يعنى راى تو اين نيست كه من مغلوب او ميشوم
بلكه باعث منع تو آن است كه ميترسى چون براو چيره كردم عقيدت تو نزد من سست شود در آنيكه او را در جايگاهى
كه وصف كردى فرود آورد گفت اما اذا توهمت على هذا فهم اليه وتحفظ ما استطعت من الزلل
ولا تثنى عنانك الى استرسال فيسلمك اعتقادى فيك وعليك يعنى حالكه بر من اينچنين گمان ميبرى پس با همه
مجادلت او بخير وتا بتوانى خويشتن را از لغزش نگاهدار بر حالكه با وى در سخن ارخاء عنان نمائى كه او بر اين تقدير
زانوى تو خواهد بست وبر تو نشانى خواهد زد كه ترا سود دهد بلكه زيان بخشد راوى گويد پس ابن ابى العوجا بر خواست
من وابن مقفع بنشستيم چون ابن ابى العوجا برگشت گفت ويلك يا ابن المقفع ما هذا ببشر وان كان فى الدنيا
روحانى يتجسد اذا شاء ظاهرا ويتروح اذا شاء باطنا فهو هذا يعنى واى بر تو اى پسر مقفع اين
نه از جنس انس است ومعاشر بشر بلكه اگر در اينجهان وجودى باشد روحانى كه هر گاه خواهد همچنان آشكار مجسم شود
وهر گاه خواهد از انظار بسان مجردات از انظار مستور گردد همين خواهد بود ابن مقفع گفت وكيف ذلك
يعنى حقيقت اين سخن كه گفتى چگونه است گفت جلست اليه فلم ار يسبق عنده غيرى ابتدأنى فقال ان يكن الامر
على ما يقول هؤلاء وهو على ما يقولون فقد سلموا وعطبتم وان يكن الامر على

ابن ابی العوجاء

ما تقولون ولیس کما تقولون فقد استویتم وهم یعنی نزدیک او نشستم همینکه مردم از گردش بپاشیدند و در حضرت او
کسی نماند بجز من بمکالمت من آغاز کرد و گفت اگر حقیقت امر آنچنین است که اجتماعت میکوئید و در واقع برآنکونه است
که ایشان میکوئید پس مسلمانان باحراز نفس الامر سلامت گذشته اند و شما گروه زنادقه هلاک شده اید و اگر حقیقت
امر آنچنانست که شما میکوئید و در واقع چنان نیست که شما میکوئید عاقبت حال طرفین یکسان خواهد بود هیچیک بهشت
نمیروید و نه بدوزخ پس چرا ایشان بهایم باشند و شما انسان گفتم یرحمک الله وای شئ نقول وای شئ
یقولون ما قولی وقولهم الا واحدا یعنی خدایت رحمت کناد چه میگوئیم و ایشان چه میکوئید عقیدت من
و ایشان یکی پیش نیست گفت وکیف یکون قولک وقولهم واحدا وهم یقولون ان لهم معادا
وثوابا وعقابا ویدینون بان فی السماء الها وانها عمران وانتم تزعمون ان السماء خراب لیس فیها احد
یعنی چگونه معتقد شما و ایشان یکسان باشد و حال آنکه ایشان میکوئید برای ما پس از مردن بازگشتی است که در آن
بجزای عمل نیک و سزای گرداریم فرا رسیم و معتقدند بر آنکه در آسمان خدائیست شایسته پرستش و خود آسمان بوجود
فرشتگان آباد باشد و شما پندارید که آسمان ویران است و اجرام علوی از ارواح و نفوس و ملایک هیچ ندارند
آنها را با پیابانهای خالی اصلا فرق نیست گفتم در اینکه افلاک بالطبع متحرکند و صحاری بالطبع ساکن ابن ابی العوجا
گوید فاغتنمتها منه فقلت له ما منعه ان کان الامر کما یقولون ان یظهر لخلقه ویدعوهم الی
عبادته حتی لا یختلف منهم اثنان ولم احتج عنهم وارسل الیهم الرسل ولواتاهم بنفسه
کان اقرب الی الایمان به یعنی همینکه جعفر بن محمد زیاده بر وجود مدبر عالم دعوی تکلیف عبادت نیز نمود فرصت
غنیمت شمردم و گفتم اگر حقیقت امر آنچنین است که اهل طواف میکوئید پس چرا آنمعبود خود بحجت بر بندگان نمودار نگشت
و ایشان را الی توسط اغیار بپرستش خویش نخواند تا مکلفین یکبارگی یقین شود و از شکوک غیب نجات یابند و هیچگاه از ایشان
دو کس باهم اختلاف ننمایند چرا از ابصار پوشیده ماند و بر مردم پیغمبران فرستاد با انکه اگر خود مباشر دعوت و ارشاد میشد
راه گریزی مردم البته نزدیکتر میبود گفت ویلک وکیف احتجب عنک من اراک قدرته فی نفسک
تنشؤک ولم تکن وکبرک بعد صغرک وقوتک بعد ضعفک وضعفک بعد قوتک و
سقمک بعد صحتک ورضاک بعد غضبک وغضبک بعد رضاک وحزنک بعد فرحک و
فرحک بعد حزنک وحبک بعد بغضک وبغضک بعد حبک وعزمک بعد اناتک واناتک بعد
عزمک وشهوتک بعد کراهتک وکراهتک بعد شهوتک ورغبتک بعد رهبتک ورهبتک بعد رغبتک ورجاءک بعد یاسک ویاسک بعد
رجاءک وتخلجک من الشئ بعد ما قد عزمت علیه یعنی وای ترا چگونه از تو پوشیده ماند کسی که آثار توانائی خویش در ذات تو باز نموده چون
نبودی تو پس از نابودی و نمایش تو پس از کودکی و نیروی تو پس از ناتوانی و ناتوانی تو پس از نیروی و بیماری تو
پس از تن درستی و تن درستی تو پس از بیماری و خورسندی تو پس از خشم و خشم تو پس از خورسندی و اندوه تو پس از
خوشنودی و خوشنودی تو پس از اندوه و دوستی تو پس از دشمنی و دشمنی تو پس از دوستی و نشاط تو پس از سستی

ابن ابی العوجاء

۷۰۱

وسستی توپس از نشاط و هوس توپس از ناپسندی و ناخوش داشتن توپس از هوس و شوق توپس از پسندی و پسندی توپس از شوق و امیدواری توپس از نومیدی و نا امیدی توپس از امیدواری و اندیشه چیزیکه یاد نداشتی و فراموشی امریست که از بر بودی حاصل استدلال حضرت ابوعبدالله صلوات الله علیه بر نفی احتجاب واجب تعالی انکه نمایش هر شیی بر مشاعر خداوندان حواس بر دو گونه است یکی ظهور بالذات و دیگر ظهور بالاثر قسم اول خاص اجسام است که در ادراک کیفیات محسوسه اند و ذات اقدس باریتعالی از وصمت جسم و تبعات آن منزه است پس ایکونه ظهور در حق او صورت امکان نبندد و قسم ثانی در بارهٔ واجب جلت عظمته صحیح است و او بدانظهور بر مشاعر بندگان تجلی فرموده چه ویرا بشهود و توانائی و کردارش معاینت کنند و بابصار آثار ذات مقدسش احساس نمایند پس چگونه توان گفت که او از انظار محجوب است و از عیون مستور بلکه بر اعلی درجات ظهور یکه در عهد تعلق ایشان بقوای بشری و ابدان عنصری امکان دارد ظهور نموده و تجلی فرموده و اظهر تجلیاتش در وجود بندگان تعاقب احوال متقابله است و توالی هیئات متضاده مانند وجود بعد العدم و کبر بعد الصغر و قوت بعد از ضعف و عکس آن و صحت بعد السقم و عکس آن و رضا بعد الغضب و عکس آن و غیر اینها از حالات نفسانیه و انفعالات قلبیه که در متن حدیث مبارک بشرح رفت از امور یکه از تحت قدرت عباد بیرون است و خود بهیچیک از آنها اختیار ندارند چه بالبداهه بنده اشتهای شیئی مینماید و بقهر ممنوع میشود و در امری رغبت میکند و بعنف محروم میگردد و در چیزی امید مند میشود و بجبر مایوس میشود و صحت میطلبد و باضطرار مریض میگردد و زندگانی میجوید و بکره میمیرد نه خود مالک سود است و نه زیان بلکه کثیرا اراده دانش مینماید و بناچار جاهل میماند و عزیمت تذکر میکند و بناگزیر غافل میگردد و بسا کاره امری است که خیالش در آن باشد و مشتهی چیزیست که هلاکش از آن آید الغرض همی بر نفس او که اقرب اشیاء است بسوی عوارضی از عالم غیب وارد آید که او را در جلب و دفع آنها هیچ قدرت نیست چرا که جمله از نسخ احوال اضطراریه اند از جنس افعال اختیاریه چون اکل و شرب و قیام و قعود و غیرها پس بالضروره تمامت آن آثار از تجلیات واجب تعالی معده و است و ظهورات باری سبحانه و انسان با انکه خود مورد این جمله هیئات متوالی و احوال متواتر است چگونه حضرت حق جل و علا را از حواس خویش محجب و از مشاعرش مستور تواند گفت ابن ابی العوجا گوید فما زال یعدد علی قدرته التی هی فی نفسی التی لا ادفعها حتی ظننت انه سیظهر فیما بینی و بینه یعنی جعفر بن محمد در اثبات ظهور مدبر عالم از حالات قهریه و صفات قسریه که عارض نفس و طاری ذات من میگردند چندان بشمرد که پنداشتم اینک خداوند این ظهورات مابین من و او آشکارا خواهد گشت محمد بن زکریا گوید که بصدد آن اشارت رفت آورده اند که چون ابن ابی العوجا بمکه رفت با جمعی از ملحدین بحضرت جعفر بن محمد علیهما السلام در آمد و گفت یا ابا عبدالله ان المجالس بالامانات و لا بد لمن کان به سعال ان یسعل افاذن فی الکلام یعنی مکالمات مجالس بمنزله امانات است که همی از مسامع نامحرمان پوشیده باید داشت چنانکه هر که را در سینه سرفه ایست ناچار باید سر فه دهد پس اگر دستوری سخنی که دارم بگویم حضرت ابو عبدالله

ابن ابی العوجاء

ازو رخصت فرمود تکلم بما شئت کفت الی کم تدوسون هذا البیت وتلوذون بهذا
الحجر وتعبدون هذا البیت المرفوع بالطوب والمدر وتهرولون حوله هرولة البعیر اذا نفر
من ذکر فی هذا علم ان هذا فعل اسسه غیر حکیم ولا ذی نظر فصل فانک ان هذا الامر وابوا السنة
یعنی تا چند دور این خشت من بقدم در نوردید
وبحجر اسود که سنگیست بیش نیست بپناهید واینخانه را که آجر وکلوخ افراخته شده پرستید وبسان شتر رسیده در گرد آن
هروله نمائید براستی که در این مناسک اندیشه کند بیقین داند که مدبر این اعمال مردی بوده نا بخرد ومی نظر
پس ای ابا عبد الله هرچه پاسخ داری بیار که تو خود سرو کوهان این امری وپدرت اساس ونظام آن بود
فرمود ان من اضله الله واعمی قلبه استوخم الحق فلم یستعذبه وصار الشیطان ولیه وربه یوردة
مناهل الهلکة ثم لا یصدره وهذا بیت استعبد الله به خلقه لیختبر طاعتهم فی اتیانه فحثهم
علی تعظیمه وزیارته وجعل محل انبیائه وقبلة للمصلین له فهو شعبة من رضوانه وطریق
یودی الی غفرانه منصوب الی استواء الکمال ومجتمع العظمة والجلال خلقه الله قبل دحو الارض
بالفی عام واحق من اطیع فیما امر وانتهی عما نهی عنه وزجر الله المنشئ الارواح والصور
یعنی بحقیقت هر کرا خدای کراه کند ودیده دلش ناشناسا زد حق را نا ملائم پندارد وکوار انشمارد ودر ام اختیارش
در کف شیطان افتد پس شیطانش در آبخور هلاک آورد وباز نگرداند این بنای مقدس خانه ایست که خدای سبحانه
بندکان خود را بدان پرستش خویش خوانده تا ایشانرا در امتثال مثال واطاعت فرمانش بیازماید واز اینرو بی
معذر عباد را بر تعظیم این بیت وزیارت آن تحریض فرموده واینخانه مبارکرا جایگاه پیغمبران وقبله نمازکذارندکان
کردانیده پس این بنیاد مقدس شعبه از رضوان پروردکار است وطریقی بغفران کردکار بر استواری کمال منصوب شده
وهرکونه عظمت وجلال در آن فراهم آمده معمار ازل بدو هزار سال قبل از آفرینش زمین بنای آن بکذارده پس خداوندیکه
انشاء ارواح وصور فرموده واز هرکسی که امرونهیش پذیرفته شده باتمثال امر واجتناب نهی سزاوارتر است ابن ابی العوجاء
چون اینکلام معجز نظام بشنید بلسان مکابرت کفت ذکرت الله یا اباعبد الله فاحلت علی غائب
یعنی نام خدای بردی وکار برعهدهٔ موجود غائب از انظار حوالت کردی فرمود ویلک کیف یکون غائبا
من هو مع خلقه شاهد والیهم اقرب من حبل الورید یسمع کلامهم ویری اشخاصهم ویعلم اسرارهم
یعنی وای بر تو چکونه غائب تواند بود کسی که با تمامت خلق خویش حاضر وبایشان از رکک کردن نزدیکتر است سخن جمله
میشنود وکالبدشان می بیند وراز هاشان میداند کفت فهو فی کل مکان الیس اذا کان فی السماء
کیف یکون فی الارض واذا کان فی الارض کیف یکون فی السماء یعنی از اینکه در نفی غیبت وبت بیت کفتی
او با تمامت آفرینش خویش لازم آید که در هر جائی حاضر باشد واین ممکن نیست چه بکاهیکه در آسمان است در زمین نتواند
حاضر بود وبکاهیکه در زمین است در آسمان شهود نتواند یافت فرمود انما وصفت المخلوق الذی اذا انتقل
عن مکان اشتغل به مکان وخلا منه مکان فلا بد وی فی المکان الذی صار الیه ما

ابن ابی العوجاء

ما حدث في المكان الذي كان فيه فاما الله العظيم الشان الملك الديان فلا يخلو منه مكان ولا
يشغل به مكان ولا يكون الى مكان اقرب منه الى مكان یعنی اینکه گفتی صفت مخلوق است که چون از مکانی منتقل شود دیگر مکان را
مشتغل سازد و مکان نخستین از وجودش خالی ماند و خود بر حالتیکه در مکان ثانی است از غیر مکان اول آگاه نباشد
ولی ذات اقدس واجب سبحانه و تعالی آنچنان باشد که هیچ مکان از وی خالی نیست و هیچ مکان او را فرا نگیرد
و هیچ مکان بوی از مکان دیگر نزدیکتر نباشد آنگاه بر وی صاحب کشف الغمه فرمود تشهد له بذلك آثاره وتدل عليه
افعاله والذي بعثه بالايات المحكمة والبراهين الواضحة محمد صلى الله عليه واله وسلم جاءنا بهذه العبارة
فان شككت في شيء من امره فاسأل عنه اوضحه لك یعنی آثار باری بر این خصوص گواهی دهد و افعال الهی
بر این شهود دلالت کند و این عبادات مقرره و مناسک مفروضه را برای ما محمد بن عبد الله صلی الله علیه وآله وسلم آورده که خدایش
با معجزات استوار و حجج آشکار بر رسالت برانگیخته اگر تو را در امری از ثبوت رسول خاتم شکی است بپرس تا روشن کنم راوی
گوید ابن ابی العوجا حیران ماند و ندانست که چه گوید پس برخواست و بازگشت و با یاران خویش گفت سألتكم ان تلتمسوا
لي حيرة فالتمسوني على جمرة یعنی از شما خواستم برای من باده آماده بجوئید در قطعه آتشم در انداختید گفتند
اسكت فوالله لقد فضحتنا بحيرتك وانقطاعك وما رأينا احقر منك اليوم في مجلسه
یعنی ساکت باش نخدا سوگند که بحیرانی و فرو ماندگی خود ما را رسوا کردی هیچگاه ترا اینچنین زبون ندیده بودیم
که امروز در محضر ابو عبد الله جعفر بن محمد گفت ألي تقولون هذا انه ابن من حلق رؤس من ترون
یعنی آیا این سر تراش من نماید آیا جعفر بن محمد نه فرزند آن دانشور فرزانه است که سرهای اینهمه حاجیان بسترده
در مجلد یازدهم از بحار الانوار بنظر رسید که صاحب کتاب خرائج روایت کرده که ابن ابی العوجاء و سه کس از دهریه
در مکه با یکدیگر همداستان شدند بر اینکه هر کدام باربعی از کلام مجید معارضت کنند و در موسم دیگر خود را بمکه حاضر سازند
این قرار نهادند و برفتند چون سال بگردید و موسم دیگر رسید در مقام ابراهیم فراهم آمدند یکی گفت من چون
باین آیه رسیدم که وقيل يا ارض ابلعي ماءك ويا سماء اقلعي وغيض الماء آیه تحدی معارضت باز ایستادم
دیگری گفت همچنین من وقتی که این آیه را دریافتم که فلما استيأسوا منه خلصوا نجيا از توان مبارات
نومید شدم در پرده این سخن باهم می گفتند که ناگاه حضرت ابو عبد الله بر ایشان بگذشت و روی سوی ایشان داشت
و بسان اعجاز این کریمه تلاوت فرمود قل لئن اجتمعت الانس والجن على ان يأتوا بمثل هذا القرآن لا
يأتون بمثله بگوی ای پیغمبر که سوگند بخدای اگر تمامت مردمان و پریان باهم شوند برانکه مثل این قرآن
بیاورند نتوانند آورد ایشان از شنیدن این آیت عظیم در حیرت شدند و مبهوت بماندند در مجلد دویم
از بحار الانوار و رساله ترجمت توحید از کتب علامه مجلسی رضوان الله علیه مسطور است که محمد بن سنان
حکایت کرده که مفضل بن عمر گفت كنت ذات يوم بعد العصر جالسا في الروضة بين القبر والمنبر
وانا متفكر فيما خص الله به سيدنا محمدا من الشرف والفضائل وما منحه واعطاه وشرفه به وحبا

ابن ابی العوجاء

۷۰۴

تما لا یعرفه الجمهور من الامة وما جهلوه من فضله وعظم منزلته وخطر مرتبته فالی الکتاب
اذا قبل ابن ابی العوجا فجلس بحیث اسمع کلامه فلما استقر به المجلس اذا رجل من اصحابه
قد جاء فجلس الیه فتکلم ابن ابی العوجا فقال لقد بلغ صاحب
هذا القبر بکماله وحاز الشرف بجمیع خصاله وناله فی کل احواله

یعنی روزی پس از نماز عصر در روضه مبارک پامبر قبر و منبر نشسته بودم بر حالیکه اندیشه می نمودم در خصایصی که حقتعالی پیغمبر ما محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله را بدانها از تمامت آفرینش ممتاز فرموده مانند شرافت عنصر مقدس و مزایای ذات اقدس و دیگر عطایا و فضائل وی که عموم امت از شناسائی آنها غافل و بر کم و کیف جمله آنها جاهل میباشند پس من در این دریای بی ساحل غوطه میخوردم که ناگاه ابن ابی العوجا بیامد و نزدیک من بجائی بنشست که من سخن او میشنیدم همینکه در محل خویش قرار گرفت از یارانش یکی پیدا شد و نزدیک او بنشست پس ابن ابی العوجا بضریح مقدس رسول اشارت کرد و گفت همانا خداوند این گور را بکمال عزت فرا رسید و هر گونه کرامت فراهم نمود و در هر حال خویش منزلتی لایق یافت مفضل گوید آنمرد در جواب ابن ابی العوجا گفت انه کان فیلسوفا ادعی المرتبه العظمی والمنزله الکبری وانی علی ذلک بمعجزات تبهر العقول وضلت فیه الاحلام وغاصت الالباب علی طلب علمها فی بحار الفکر فرجعت خاسئة وهی حسیر فلما استجاب لدعوته العقلاء والفصحاء والخطباء دخل الناس فی دینه افواجا فقرن اسمه باسم ماموسی صلی الله علیه وسلم وهتف به علی رؤس الصوامع فی جمیع البلدان والمواضع التی انتهت الیها دعوته وعملت کلمته وظهرت فیها حجته بر و بحر او سهلا وجبلا اکلا فی کل یوم مرات فی الاذان والاقامة یشهد کل سامع وشاهد انه رسول الله یعنی صاحب این قبر حکیمی بود فیلسوف که دعوی مرتبتی بلند و مقامی برزگ نمود و بر طبق دعوی خویش معجزاتی چند آورد که عقولرا مغلوب ساخت و قلوب را در ضلال انداخت و بسی مردم بجز از پی جستجوی دانش او در دریای فکر غرق شدند و عاقبت باز مانده برگشتند و همینکه ارباب عقول و خداوندان سخن دعوی وی بپذیرفتند دیگر طبقات مردم فوج فوج از در تسلیم درآمدند و گروه گروه راه اسلام گرفتند آنگاه نامش با نام خدای خویش ضمیمت کرد و پس در تمامت بلاد و مدنی که در آنها دعوی او پذیرفته آمده و برهانش ظهور یافته از بیابان و دریا و کوه و صحرا در هر روز و شب پنج نوبت برفراز صوامع و درون مساجد بنامش بانگ برمیدارند و همی در اذان و اقامت مکرر میسازند تا در هر ساعت یاد وی تازه شود و امرش خامل نگردد ابن ابی العوجا گفت دع ذکر محمد فقد تحیر فیه عقلی وضل فی امره فکری وحدثنی فی ذکر الاصل الذی تشعب به یعنی داستان محمد بگذار که عقل من در امر او حیران است و در اصلی سخن گوی که محمد کار خویش بطفیل وی رواج داد مفضل گوید پس آن دو زندیق در وجود مدبر عالم با هم گفتگوی کردند و رشته سخن بنفی صنع کشیدند که این جهانرا صانعی نیست بل این افلاک و اقالیم و ما فیها بذات خود پدید آمده و باقتضاء طبیعت متکون شده نه اشیاء را موجد یست مدبر و نه صانعی حکیم مرا از شنیدن آنکلمات مزخرف بیمار و شبات از کف برفت

ابن ابی العوجاء

واز فرط غضب خویشتن داری نتوانستم نمود لاجرم بانگ زدم که یا عدو الله الحدت فی دین الله وانکرت باری جل قدسه الذی خلقك فی احسن تقویم وصورك فی اتم صورة ونقلك فی احوالك حتی بلغ بك الی حیث انتهیت فلو تفکرت فی نفسك وصدقت الی الطف حسك لوجدت دلائل الربوبیة وآثار صنعه فیك قائمة وشواهد حدوثه فیك واضحة وبرآیضه لك لائحة

یعنی ای دشمن خدا در دین حق الحاد نمودی و وجود صانعی انکار نمودی که ترا بهترین هیکلی پدید و در تمام پیکری نمود راست ودیگر ترا در اطوار مختلف واحوال متفاوت سیر داد تا بدین حد کامل و پایه استوارت منتهی ساخت پس اگر در دل خود اندیشه نمائی و بعقل خویش باز کردی هر آینه دلائل ربوبیت و آثار صنع در وجود خویش برپای بینی و شواهد حدوث در تو هویدا در ترکیب بشری آشکار یابی ابن ابی العوجا گفت یا هذا ان کنت من اهل الکلام کلمناك فان ثبتت لك حجتنا بیناك وان لم تکن منهم فلا کلام لك وان کنت من اصحاب جعفر بن محمد الصادق فما هکذا یخاطبنا ولا بمثل مذا یجادل فینا لقد سمع من کلامنا اکثر مما سمعت فما افحش فی خطابنا ولا تعدی فی جوابنا وانه الحلیم الرزین العاقل الرصین لا یعتریه خرق ولا طیش ویقطع العذر ولا نستطیع لجوابه رد فان کنت من اصحابه فخاطبنا مثله

یعنی ایمرد اگر خود از متکلمان عصری با تو در فن کلام سخن گوئیم پس اگر حجتی بر ما قائم ساختی پیروی تو اختیار نمائیم و اگر از اهل علم نیستی بحث و جدال ترا سودی نباشد و اگر از اصحاب جعفر بن محمد هستی خود جعفر با ما اینچنین خطاب نمیکند و در میان ما بدین وتیره احتجاج مجادلت ننماید همانا از سخنان ما بیشتر از آنکه تو شنیدی شنیده و در خطاب بدشنام لب نگشودی و در جواب از اندازه بدر نشدی براستی صاحب بردباری و رزانت است وخداوند خرد و متانت هیچگاه طیش وغضب عارض نگردد و همی سخن با کوش کند وحجت با یک بشناسد تا آنگاه که ما از تقریر دلیل خویش فارغ شویم و خود را بروی چیره پنداریم برهان ما بپایانی اندک و کلامی کوتاه باطل سازد و ما را بدلیل الزام دهد و عذر ما چنان بگسلد که رد جواب او نتوانیم پس اگر از اصحاب وی باشی بعذر از وی سخن کن و بر آئین او خطاب نمای مفضل گوید چون ما بین من و آملد این معارضت در افتاد و بهمین از مسجد بیرون آمدم بر حالیکه اندیشناک بودم در ابتلاء اسلام و اهل آن بکفر زنادقه و نفاق ملاحده پس بر بصیرت بمولای خویش حضرت ابو عبد الله سلام الله علیه در آمدم همینکه مرا بر حال انکسار بگریست فرمود مالك یعنی ترا چیست من ماجری عرضه نمودم فرمود یا مفضل لا لیقین لیلك من حکمة الباری جل وعلا وتقدس اسمه فی خلق العالم والسباع والبهائم والطیر والهوام وکل ذی روح من الانعام والناس والشجر المثمر وغیر ذات الثمر والحبوب والبقول الماکول ذلك وغیر الماکول مایعتبر منه المعتبرون الی معرفة المؤمنون ویتحیر فیه الملحدون

یعنی زنهار برای تو پیدا کنم از حکمت و اسرار یکه حضرت آفریدگار در موضع خویش بکار برده از جهان و درندگان و چارپایان و پرندگان و حشرات و جانوران و نباتات و درختان میوه دار و غیر آن و حبوبات و سبزهای خوراکی و جز آن که مایه عبرت معتبران و طمانینت مومنان و حیرت ملحدان گردد الغرض صدر و ذیل اینخبر مفضل که در لسان علما توحید مفضل بمشهور است از بروز الحاد و ظهور زندقه ابن ابی العوجا

ابن ابی العوجاء

۷۰۶

دکفر او بر استحکام اصول اسلام بفزود چرا که این حدیث مبارک یکی از آیات باهره است و معجزات ظاهره شبهتی نیست که اگر فی المثل
جمیع حکما سلف و خلف همداستان کردند تا از دقایق اسرار و لطایف حکمی در صنع باری سبحانه مدتها بشرح آنچه را
که صادق آل محمد سلام الله علیه بدون تدقیق فکرت و تشحیذ نظر در طی این خبر کشوف داشته بشرح آورند البته نتوانند
و از اندیشه بازمانند در باب سی و هفتم از کتاب نکاح کافی مسطور است که نوح بن شعیب و محمد بن یحیی هر دو روایت
کردند که ابن ابی العوجاء از هشام بن الحکم سوال کرد الیس الله حکیما هشام جواب داد بلی هو احکم الحاکمین
گفت فاخبرنی عن قوله عز وجل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع فان خفتم ان لا تعدلوا
فواحدة الیس هذا فرض یعنی پس مرا خبر ده از این گوید که خدای فرمود آنانکه برای شما حلال شده اند از زنان
بنکاح در آورید دو دو و سه سه و چهار چهار پس اگر بیم آن داشته باشید که در میان ایشان آنین عدل نگهدارید فرزون
از یکی اختیار نکنید ای هشام آیا اینکلام بیان دو حکم جدا گرویده یکی صورت امکان عدل و دیگر صورت
خوف ظلم گفت بلی فاخبرنی عن قوله عز وجل ولن تستطیعوا ان تعدلوا بین النساء و لو حرصتم فلا تمیلوا کل
المیل فتذروها کالمعلقة ای حکیم یتکلم بهذا یعنی خبر ده مرا از آیه دیگر که خدای فرموده هرگز زنان
زنان عدالت نتوانید هرچند بسی بعدل آرزمند باشید پس تمام هوس زن نکنید تا منکوحه خویش بر اقتضای
ترک عدالت چون آویخته باز گذارید که نه با شوی همخوابه باشد و نه بطلاق رها شده ای هشام ایا کدام حکیم
بدینکلام متناقض نطق نماید که یکباره بر اثبات قدرت حکم راند و یکباره نفی استطاعت کند راوی گوید هشام بن حکم
از جواب فرو ماند از کوفه بیرون آمد و جانب مدینه گرفت و بر امام ابو عبد الله جعفر علیه السلام وارد شد
حضرت فرمود یا هشام فی غیر وقت حج و لا عمرة یعنی رحلتی بی هنگام کرده که نه در موسم حج گفت
نعم جعلت فداک لامر اهمنی ان ابن ابی العوجا سئلنی عن مسئلة لم یکن عندی
یعنی آری فدایت گردم برای امری احرام کعبه حضور بسته ام که مرا سخت اندوهناک داشته تحقیق ابن ابی العوجا
مرا از مسئله پرسیده که در نزد من چیزی در جواب آن نبود فرمود و ما هی یعنی آنمسئله چیست راوی گوید هشام
تناقض کریمتین بیان بر داد امام فرمود اما قوله عز وجل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی
و ثلاث و رباع فان خفتم الا تعدلوا فواحدة یعنی فی النفقة و اما قوله لن تستطیعوا
ان تعدلوا بین النساء و لو حرصتم فلا تمیلوا کل المیل فتذروها کالمعلقة یعنی فی المودة خلاصه تاویل انکه
تناقض کلامین بوحدت قید منوط است در یکجائی جمله مشروط و در آیتین بینچنین نیست چه در کریمه نخستین مراد
آنست که اگر شوی در نفقات مابین زوجات عدل تواند نمود تا چهار دایه تواند گرفت و گرنه فرزون از یکی
روا نباشد و اما آیت دیگر ارشاد بدان است که چون مابین ازواج هرچند بکوشید در محبت نتوانید
عدالت نمود پس زن کردن بسیار هوس نکنید و همخوابگان خویش را سرگردان باز نگذارید چون در باب
انفاق عدالت نمودن باختیار زوج است و خود البته در آن قسمیت تواند نمود لاجرم حکم بر دو گونه نازل شده

صورت امکان عدم الصورت ترک آن که هر دو مقدور مکلف باشد ولی در دوستاری عدالت نمودن نه باختیار زوج است چه بالضروره از زوجات هر یکرا که فزونتر خواست دیگرانرا باو نتواند برابر داشت فلهذا در ارشاد این مصلحت تردید نشد چه بر یکصورت مزید نباشد انتهی حاصل همینکه هشام این الهام دریافت بعراق برگشت وجواب ابن ابی العوجا باز داد ابن ابی العوجا گفت واللّٰه ما هذا من عندك یعنی بخدای که این جواب نه از نزد تو است شیخ بهاء الدین علی بن فخر الدین عیسی بن ابی الفتح اربلی این خبر مرسلا از ابو هاشم جعفری روایت کرده که با امام ابو محمد حسن بن علی العسکری علیه السلام گفتند ما بال المرءة المسكينة الضعيفة تاخذ سهما واحدا وياخذ الرجل سهمين یعنی از چه در میراث زنرا که بیچاره و ناتوان است یکسهم دهند و مردان را دو سهم فرمود انّ المرءة ليست عليها جهاد ولا نفقة ولا عليها معقلة انما ذلك على الرجل یعنی برای انکه از زن برخی تکالیف چون حضور غزوات و اداء نفقات و قضاء دیات در شرع ساقط است بخلاف مرد که از کلفت این احکام گریز ندارد راوی گوید از شنیدن اینجواب در دل خود گفتم همانا شنیده بودم که ابن ابی العوجا حضرت امام جعفر بن محمد را از سر این حکم پرسید و همین جواب بشنید همینکه اینخاطر از قلب من بگذشت حضرت ابو محمد صلوات الله علیه با من توجه نمود و فرمود نعم هذه مسئلة ابن ابی العوجاء والجواب منّا واحد اذا كان معنى المسئلة واحدا جرى لآخرنا ما جرى لاوّلنا واولنا وآخرنا في العلم سواء ولرسول الله عليه واله السّلم ولامير المؤمنين فضلهما یعنی آری این مسئله ابن ابی العوجا است وجواب ما امامان یکی پیش نباشد هر عصر که از ما اهلبیت مسئله باز پرسند جواب پسین امام از ما گفته همان خواهد بود که امام نخستین فرمود بشرط که مراد هر دو سائل یکی باشد ما مردم خاندان نبوت حمله علم یکسانیم جز انکه رسول الله و امیر المؤمنین را بر دیگران رجحان است شیخ بزرگوار محمد بن علی الصدوق گوید پدرم علی بن حسین بن موسی بن بابویه و استادم محمد بن حسن بن احمد بن ولید رحمهما الله گفتند که احمد بن ادریس و محمد بن یحیی ما را خبر دادند از محمد بن احمد از سهل بن زیاد از محمد بن حسن از علی بن یعقوب از مروان بن مسلم که گفت ابن ابی العوجا بحضرت ابو عبد الله جعفر علیه السلام در آمد و گفت الیس تزعم ان الله خالق كل شئ یعنی آیا نه تو پنداری که آفریننده هر چیز خداست فرمود بلی گفت انا اخلق یعنی من نیز توانم آفرید فرمود كيف تخلق یعنی چگونه پاسخ میدهی گفت احدث في الموضع ثم ابث عنه فيصير دابّا فاكون انا الذي خلقها یعنی در جائی پلیدی آورم و یکچند در کمین نایم تا کرمهای جنبنده از آن پدید گردد پس من آنهارا آفریده خواهم بود فرمود الیس خالق الشئ يعرف كيف خلقه یعنی آیا نه آن است که آفریدکار میداند که چند مخلوق آورده گفت بلی فرمود یعنی پس آیا تو نمیدانی آن کرمهارا از ما دینه آنها شناسی و مقدار زندگانی هر کدام بدانی ابن ابی العوجا از گفتار باز ماند و خاموش نشست هم آنجا بابویه گوید دیگر آورده که ابن ابی العوجا در مجلس امام ابو عبد الله بازگشت و ساکت بنشست حضرت باو فرمود كانك جئت لتعيد بعض ما كنا فيه یعنی گویا برای اعادت برخی از سخنان

ابن ابی العوجاء

دیر وز آمده گفت اردت ذلک یابن رسول الله یعنی آری قصد اینچنین بود ای پسر پیغمبر خدای فرمود
ما اعجب هذا انکر الله وتشهد انی ابن رسول الله یعنی چه شگفت است اینکه خود خدایرا انکار نمایی
ومرا پسر پیغمبر وی شناسی گفت العادة تحملنی علی ذلک یعنی اینکه ترا فرزند رسول الله خوانم برحسب رسم
وعادت نه اقرار وشهادت فرمود فما یمنعک من الکلام یعنی پس ترا از سخن چه باز داشته وبیمی
خاموشی گفت اجلالا لک ومهابة ما ینطق لسانی بین یدیک فانی شاهدت العلماء وناظرت المتکلمین
فما ارتاعنی هیبة قط مثل ما ارتاعنی من هیبتک یعنی سطوت وجلال تو زبان مرا از گفتار فروبسته براستی من بسی
دانشمندان دیده ام وبا بسی متکلمان بجدل نشسته ام واز هیچیک در ضمیر خود ان مهابت نیافته ام که از تو فرمود
یکون ذلک ولکن اقتح علیک بسؤال یعنی چنین است ولی اکنون من در سؤال بر تو میگشایم راوی گوید
پس روی بسوی وی نمود فرمود مصنوع انت او غیر مصنوع یعنی تو خود ساخته آفریده کاریی
یا بطبع خویش پدیداری گفت غیر مصنوع فرمود فصف لی لو کنت مصنوعا کیف کنت تکون
یعنی اینکه گفتی من غیر مصنوعم پس بیان کن که اگر مصنوع بودی بر چه صفت میبودی ابن ابی العوجاء زمانی خاموش ماند
وپاسخی نزاند وبچوپیکه در پیش روی او بود اشتغال جسته همی گفتی طویل عریض قصیر متحرک ساکن
کذلک صفة خلقة یعنی اگر مخلوق بودم دراز وپهناو کوتاهی وجنبیدن وآرامی میداشتم که ازجمله
صفت صنع است امام فرمود فان کنت لم تعلم صفة الصنعة غیرها فاجعل نفسک مصنوعا لما تجد فی نفسک
مما یحدث من هذه الامور یعنی حالیکه برای صنع وخلقت نشانی جز این صفات ندانی از چه
خود را مصنوع نخوانی چه تمامت این اعراض را که علامات خلقند واماره ات صنع در ذات خویش پیاپی
ابن ابی العوجا گفت سالتنی عن مسئلة ما سالنی عنها احد قبلک ولا یسئلنی احد بعدک عن مثلها
یعنی مرا از مسئله پرسیدی که مثل آنرا نه پیش از تو کسی از من سؤال کرده بود ونه پس از تو کسی سؤال خواهد نمود
فرمود هلمسائلک لم تسئل فیما مضی فما علمک انک لا تسئل فیما بعد علی انک
یا عبد الکریم نقضت قولک لانک تزعم ان الاشیاء من الاول سواء فکیف قدمت واخرت یعنی پند آشتم ترا که دانستی
این مسئله را در زمان پیش از تو نپرسیده اند آنا اینکه پس نیز از تو نخواهند پرسید از کجا گفتی علاوه انکه این کلام
منافی مقاله تو است چرا که بر زعم تو اشیا از ازل بهم یکسانند ودر پدیداری ترتیبی ندارند پس در نفی سؤال
تقدیم وتاخیر چگونه آوردی آنگاه فرمود یا عبد الکریم اذیدک وضوحا ارایتک لو کان معک کیس
لیس فیه جواهر فقال لک قائل هل فی الکیس دینار فنفیت کون الدینار فی الکیس فقال
لک قائل صف لی الدینار وکنت غیر عالم بصفته هل کان لک ان تنفی کون الدینار عن
الکیس وانت لا تعلم یعنی در رد جواز نفی صنع سخن بر تو روشنتر کنم خبرده که اگر با تو کیسه که در آن گوهرهای
چند است باشد وکسی از تو پرسد که آیا در این کیسه دینار هست تو در جواب گوئی نیست پس دیگری با تو گوید

ابن ابی العوجاء

آیا صفت دینار چیست و تو دینار را شناسی و از علامات آن مسیح ندانی آیا با این فرض که بر صفت دینار دانا باشی
ترا رواست که از کیسه آنرا نفی نمائی و با جهل بدینار کوئی در این کیسه دینار نیست ابن ابی العوجا گفت لا یعنی عقلا
روا نیست که با جهالت موضوع از هر جهة حکمی نفیاً یا اثباتاً بر آن حمل شود فرمود فالعالم اکبر و اطول و اعرض
من الکیس فلعلی فی العالم صنعته من حیث لا تعلم صنعة الصنعة یعنی فضای جهان بیزرگی و درازی و پهنا از کیسه فزونتر
پس شاید در اینجهان وسیع و عریض خلقتی باشد که تو بر صفت آن جاهل و با فرض اگه خود صفت صنع را می دانی
و چنانکه در آغاز سخن بظهور رسید آیا چگونه آنرا از اینعالم و ما فیه یکباره نفی نمائی بر حالیکه در پایان کلام بر عدم جواز
اینچنین نفی اقرار کردی را وی گوید از تقریر این برهان بدیع ابن ابی العوجا خود را از جواب عاجز گشت و پیرو ملحد
بر و گرد و شد مذبرقی مسلمانی گرفتند و برخی از دنبال او برفتند چون روز سوم رسید ابن ابی العوجا از در
چیرگی بر حضرت جعفر بن محمد علیهما صلوات الله در آمد و گفت ما الدلیل علی حدوث العالم یعنی
چه برهان است بر اینکه عالم حادث باشد نه قدیم فرمود انی ما وجدت شیئا صغیرا و لا کبیرا الا و
اذا ضم الیه مثله صار اکبر فذلک زوال و انتقال عن الحالة الاولی و لو کان قدیما
ما زال و لا حال لان الذی یزول و یحول یجوز ان یوجد و یبطل فیکون بوجوده بعد
عدمه دخول فی الحدث و فی کونه فی الازل دخوله فی القدم و لم یجتمع صفة الازل و العدم فی شیء واحد
یعنی برهان حدوث آن است که من در عالم هیچ چیز بزرگ و کوچک نیافتم مگر اینکه چون مثل آنرا بدان ضمیمت کنند
البته از اندازه پیشین کلانتر گردد و در اینکار هم زوال است و هم انتقال زیرا که از آن شیئی خوردی حال نخست
زائل شود و خود بکلانی حال دیگر منتقل گردد و اگر قدیم بودی اصلاً زائل نگشتی و دیگرگون نشدی چه اگر تغییر
بپذیرد می شبهه بر اقتضاء این صفت هم قابل پدیداری باشد و هم نابودی پس همینکه نابود شد و آنگاه
پدید آمد بالضروره حادث خواهد بود و اگر برحسب دعوی تو صفت ازل میداشت البته داخل قدیم می گردید
و این باطل است چه بالبدیهه هیچگاه ازل و عدم در یک چیز فراهم نیاید ابن ابی العوجا گفت هکذا
علمت فی جری الحالین و الزمانین علی ما ذکرت و استدللت علی حدوثها فلو ثبت الاشیاء علی صغرها
من این کان لک ان تستدل علی حدثها یعنی پنداشتم که این دلیل در فرضی که نمودی از حال صغر ساتین و حال کبر لاحق
محبت حدوث تواند شد پس اگر در شیئی اینده و حال در دو زمان بهم نرسد آیا بر حدوثش از کجا تو انی
استدلال کرد فرمود انما نتکلم علی هذا العالم الموضع فلو رفعناه و وضعنا عالما اخر کان
ادل علی الحدث من رفعنا ایاه و وضعنا غیره و لکن لجیبک من حیث قدرت ان تلزمنا
و نقول ان الاشیاء لو دامت علی صغرها لکان فی الوهم انه شیء ما ضم شیء منه الی مثله کان
اکبر و فی جواز التغییر علیه خروجه من القدم کما بان فی تغییر دخوله فی الحدث لیس لک ورائه شیء
یعنی در اینجهان مشهود که موضع کلام ما است این احتجاج بدون استشعار واجب وارد و اگر اینجهان را که بدست قدرت

ابن ابی العوجاء

۷۱۰

نهاده شده ازجای برگیرم وجای دیگر بالفرض مجرای این دلیل نتواند شد وضع نمایم پس در حدوث جهان مرفوع وجهان موضوع هیچ احتیاج محتاج نباشیم چراکه خود رفع جهان سابق و وضع جهان لاحق براثبات حدوث از هر حجت در دلالت فزونتر است و هرچند با این برهان تراد یگر مجال طلب دلیل نیست که مدعا بالعیان ثابت شده ولی هم ازطریقی که درطی آن فرض الزام ما و غلبه خویش همی نمودی تراجواب دهم وگویم اگر اشیاء علی الفرض در طرف خارج همی بخودی خود جاوید باشند و با نضمام شکل مزید نیابند لامحاله در مجال احتمال از پذیرفتن ایکونه تغییر ناگزیر خواهند بود و بجواز ترکیب وقبول تضاعف البته تحمل توانند نمود وخود این تغییر بسیط منافی قدم و مناسب حدوث راوی گوید رشته مجادله ابن ابی العوجا از این برهان باهر کینه گشت و بخواری برفت چون موسم دیگر رسید هم درحرم از مقابل امام جعفر بن محمد علیه السلام برآمد یکی از شیعیان عرض نمود که هما پسر ابی العوجا از الحاد بازگشته ومسلمانی گرفته حضرت فرمود او ناچیزتر از آنست که قبول اسلام کند پس ابن ابی العوجا امام ابو عبدالله را بدید و پرسید که باستیدی ومولای حضرت ملتفت او شد و فرمود فاجاءبك الی هذا الموضع یعنی چه ترا بدینجا یگاه آورده گفت عادة الجسد وسنة البلد ولنبصر ما التامر فیه من الجنون و الخلق وردی الجادة یعنی عادت بدن ورسم وطن وهم برای تماشای حالاتی که اینمردم در آنند از دیوسازی وسپهوده کاری سبان سرستردن وسنگ پراندن امام فرمود انت بعد علی عتوك وضلالك یاعبدالکریم یعنی تو هنوز بر گردن کشی وگمراهی خویش باشی ابن ابی العوجا رفت تا سخن گوید حضرت فرمود لاجدال فی الحج یعنی در حال احرام جدال حرام است این بفرمود و دامن از کف آن ملحد بپشاند وگفت ان یکن الامر کما تقول ولیس کما تقول نجونا ونجوت وان یکن الامر کما نقول وهو علی تقول نجونا وهلکت یعنی یا ما وشما یکسانیم ویا ما ناجی وشما هالکید راوی گوید ابن ابی العوجا را حال دیگرگون شد وروی باهمراهان خود کرد وگفت وجدت فی قلبی حزازة ابرة فرد ونی یعنی در دل خویش سوزخدسوزن همی یابم مرا بازگردانید شیخ صدوق در انجام این روایت که آنرا بیک واسطه از کلینی نقل کرده چنان آورده که فردوه ومات لا رحمه الله یعنی پس اورا بازگردانیدند واز آنحال درگذشت واین فقره بظاهر با منافی کلمات مورخین ودیگران است که کیفیت موت ویرا بر وجه دیگر آورده اند توضیح اینجمله تلفیق کلام ابوریحان بیرونی وابن اثیر جزری وغیرهما آن است که چون قصه الحاد ابن ابی العوجا فاش گردید وخبر زندقه وی بسمع عامل کوفه محمد بن سلیمان رسید کس فرستاد او را بگرفت و در حبس بداشت دوستان وهواخواهان وی در حرکت آمدند و مردم را در حضرت منصور شفاعت برانگیختند تا او صاحب اطلاق ودوسائل استخلاص او ستوار گشت منصور ناگزیر باعامل کوفه مکتوب کرد که دست از سر ابی العوجا بدارد ودر تعرض او مترصد فرمان باشد ابن ابی العوجا از کثرت شفعا خبر داشت وهمی انتظار مکتوب منصور میبرد چون تقدیر بر قتل وی رفته بود وقتی با ابو ایجار که از آشنایان خاص او بود گفت ان لخرجنی الامیر

ابن ابی العوجاء

ثلثة ایام فله مائة الف درهم یعنی اگر امیر قتل من تا سه روز تأخیر اندازد یکصد هزار درهم از برای او خواهد بود ابو الاسبجار این خبر با محمد گفت محمد گفت ذکرتنیه وقد کنت نسیته فاذا انصرف من الجمعة فذکرنیه یعنی ابن ابی العوجاء را پیاده من آوردی و من سخت او را فراموش کرده بودم وقتی که از نماز جمعه باز گردم ویرا پیاده من در انداز ابو الاسبجار پس از مراجعت محمد بن سلیمان علی العهد نام او ببرد محمد در حال او را بخواند و بقتلش حکم راند ابن ابی العوجا چون بقتل خویش یقین کرد بروایت ابن اثیر و ابو ریحان و علم الهدی و غیرهم زبان بگشود و بالحاد اقرار نمود و گفت والله لئن قتلتمونی لقد وضعت اربعة الاف حدیث احرم فیها الحلال واحل فیها الحرام والله لقد فطرتکم یوم صومکم وصومتکم یوم فطرکم یعنی حالی که مرا بکشتید فاش بدانید که بخدا چهار هزار حدیث جعل کردم که در تمامت آنها حلالی را حرام نمودم و یا حرامی را حلال سوگند بخدای که هم روزه شما را در یوم صوم بخوردانیدم و هم جمله را در روز عید فطر روزه دار ساختم چون این بگفت سیاف تیغ برانداخت و گردنش بپراند مکتوب منصور وقتی رسید که کار گذشته بود منصور از استماع این واقعه عظیم در خشم شد و گفت لقد همت والله ان افید به یعنی بخدا اگر بر گیفر این عمل حازم قصاصم آنگاه عمش عیسی بن علی را احضار کرد و باو گفت همانا اینکار که بی رضای من از محمد صدور یافته از سوء عمل تست که مرا بولیت این جوان ناآزموده اشارت کردی و رقتی مشتمل بر تهدید و عزل وی مکتوب کرده ام اینک بر آن عزیمتم که آنرا بکوفه فرستم گفت یا امیر المومنین محمد پسر ابی العوجاء را برای الحاد و ارتداد تقبل آورده پس اگر در این عمل طریق صواب پیموده ثمر آن ترا عاید شود و اگر راه خطا رفته وبال آن خود او را فراگیرد اکنون چون او را از جهة قتل ابن ابی العوجا بیم دهی و از ایالتش معزول داری عامه مردم درباره تو سخن نزا کویند بدرست و قدح و در حق محمد لب بکشایند مگر مثنا و مدح منصور از استماع این کلمات آنمکتوب را با آب دهان محو نمود و لی در عزل محمد یکدل شده او را از کوفه بخواند و عمل وی با عمرو بن زهیر ضبی باز گذارد چون خبر قتل ابن ابی العوجا بعبد الله بن مقفع رسید او را بدین اشعار مرثیت گفت

رزینا اباعمرو لا حی مثله ... فلله در الحادثات متی وقع

فان تک قد فارقتنا وترکتنا ... ذوی خلة ما فی مداراتها طمع

فقد جر نفعا فقدنا لک اننا ... امنا علی کل الرزایا من الجزع

یعنی بمصیبت ابو عمرو عبد الکریم گرفتار شدیم و او در میان رندکان مانند نداشت ای عجب که حادثات چه دانشوریرا رسید یا ابا عمرو اگر ازما جدا شدی در وجود ما رخنه انداختی که در فراهمی آن طمع نیست باک نداریم که فوت تو سود ما نکبید چرا که پس از تو ما را عزیزی نیست که پیوسته بر کف او پیمانک باشیم و از نزول حادثات همی ترسیم همانا کلام ابن ابی العوجا در هنگام قتل که گفته صومتکم فی یوم فطرکم و فطرتکم فی یوم صومکم اشاره است باینکه اخبار دوام نقص شعبان و تمام رمضان را

وی ونظرای وی وضع کرده اند ودست در احادیث نموده اند پس مدارک قائلین عدد مجعول واولة ایشان معلول خواهد بود تحقیق این سخن آنست که علماء امامیه رضوان الله علیهم اختلاف کرده اند که آیا مراد از اول رمضان یوم فطر در لسان شرع روزی ام از غره شعبان وسی ویکم از اول رمضان است یا آنکه اول رمضان روزی باشد که در لیله آن هلال رمضان مرئی گردد وعید فطر یومی که در لیله آن هلال شوال مصبا شود بعبارة اخری آیا مناط در آغاز وانجام فرض صیام عدد ایام است بروجه مخصوص یا رؤیت هلال بر عادت معهود پس اگر در لیله یوم سی ام از غره شعبان هلال مرئی گردد فریقان صوم آن یوم واجب دانند بالاتفاق چه در اینفرض اخبار عدد واحادیث رؤیت تطابق نموده خواهند بود واگر هلال در آنشب مستور ماند نزاع در ابتداء صیام واختتام آن بظهور رسد چه بامداد آن لیله را قائلین عدد بحکم اخبار شمار غره شهر قرار دهند وقائلین رؤیت باقتضای صم للرؤیة سلخ شعبان ویوم شک انگارند وهمچنین است حال در هلال شوال که اگر مصبا شود هر دو قبیل افطار کنند الا آنکه اهل عدد دیگر روز از ایام سنه روزه دارند بنیة قضا تا نقص ثلثین واگر هلال شوه ناما اهل عدد روز سی ویکم از آغاز امساک غره فطر قرار دهند واهل رؤیت روز سی ودویم از اول روزه داشتن ایشان را این تقریر بدان تقدیر است که قائلین عدد رویت هلال را معتبر نشناسند چون شیخ صدوق علی المشهور که بر اخبار عدد وقتی استناد کند که هلال در استتار ماند واگر نمودار شود از آن اخبار هیچیک را مناط اعتبار نشناسد اما بقول کسانیکه در تعلق وجوب صوم رمضان وحرمت صوم فطر چیزی جز حساب معتبر ندانند وهمی باخبار عدد تمسک جویند اگرچه هلال مرئی شود چنانکه در غنیه وناصریه وخلاف بر اینعقیدت تصریح شده نزاع بروجه اظهر معلوم گردد از تقریر فائده خلاف بوضوح رسید که قائلین عدد نیز بر دو گروهند در عبائر فقهاء بر ذکر فریقین تصریح شده وهم در کتب حدیث وفقه در عدد اخباری بمعنی دیگر روایت شده که شرح آن بمفصلات کتب استدلال وغیرها حوالت است الغرض قومی بعدد قائلند وجمهوری بر رؤیت قائلین عدد معدودی از متقدمینند مانند ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه وابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه وابو محمد هرون بن موسی تلعکبری وجمعی از متاخرینند که خود را بشیخ محدث عارف احمد بن زین الدین احسائی منسوب سازند واز دیگر علما بلقب شیخیت ممتاز گردند ودلیل اینجماعت چند خبر میباشد یکی روایت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب بسند خود از محمد بن اسمعیل واو از بعضی اصحابه خویش که گفت حضرت امام ابوعبدالله علیه السلام فرمود ان الله جل وعز خلق الدنیا فی ستة ایام ثم اختزلها من ایام السنة فالسنة ثلثمائة واربعة وخمسون یوما شعبان لا یتم ابدا وشهر رمضان لا ینقص والله ابدا ولا تکون فریضة ناقصة ان الله تبارک وتعالی یقول ولتکملوا العدة وشوال تسعة وعشرون یوما وذو القعدة ثلثون یوما یقول الله عز وجل واعدنا موسی ثلثین لیلة واتممناها بعشر فتم میقات ربه اربعین لیلة وذو الحجة ثمانیة وعشرون یوما ثم الشهور بعد ذلک شهر تام وشهر ناقص یعنی حضرت کردگار اینجهانرا در شش روز بیافرید

و آن شش روز از تمام ایام سال ببرید پس بحساب سیصد و پنجاه و چهار روز است ماه شعبان هرگز تمام نشود و ماه رمضان بخدا هرگز ناقص نگردد و هیچ فریضه کاستی نپذیرد خدای سبحانه در تمام ایام صیام فرماید زینهار عدد را کامل کنید که شهر شوال بیست و نه روز است و ذوالقعده سی روز و خدای عزوجل در شمار وعده کلیم که در ذوالقعده فرماید موسی را سی شب وعده دادیم و آمدنت را با ده شب دیگر تمام نمودیم پس زمان دیدار پروردگار وی چهل شب کامل گردید و ذوالحجه بیست و نه روز است آنگاه از دیگر شهور یکی تمام باشد و یکی ناقص و دیگر روایت ابن بزیع است از محمد بن یعقوب از پدرش یعقوب بن شعیب که گفت بحضرت ابو عبد الله صلوات الله علیه گفتم ان الناس یروون ان رسول الله صام من شهر رمضان تسعة و عشرین و اکثر مما صام ثلثین یعنی عامه روایت میکنند که عهد رسول نقصان رمضان بیش از تمام آن اتفاق افتاد و آن حضرت ماه بیست و نه روز فزونتر روزه داشت تا سی روزه فرمود کذبوا ما صام رسول الله الا تاما و لا یکون الفرائض ناقصه ان الله تبارک و تعالی خلق السنه ثلثمائه و ستین یوما و خلق السموات و الارض فی ستة ایام فجزءها من ثلثمائه و ستین یوما فالسنه ثلثمائه و اربعة و خمسون یوما و شهر رمضان ثلثون یوما یعنی دروغ گفته اند پیغمبر هیچگاه روزه نکرفت که تمام و فریضه هرگز ناقص نمیشود بدرستیکه حضرت آفریدگار سالرا سیصد و شصت روز تقدیر نمود و جمله آسمانها و زمین را در شش روز ایجاد فرمود آنگاه زمان آفرینش از ایام سال بکاست پس سیصد و شصت سیصد و پنجاه و چهار گشت ماه رمضان در میان شهور همی سی روز باشد و دیگر حدیث معاذ بن کثیر است که گفت بامام صادق آل محمد سلام الله علیهم گفتم ان الناس یروون عندنا ان رسول الله صام هکذا و هکذا و هکذا اکثر مما صام هکذا و هکذا و هکذا یعنی از عامه مردی که در نزد ما میباشند میگویند رسول خدا اینچنین بیشتر روزه گرفت تا اینچنین را وی گوید معاذ در اشارت نخست دو بار انگشتان هر دو دست بپفراشت و یکبار یکی را خوابیده داشت و در اشارت دیگر سه بار بپیاپی تمام اصابع را بپفراخت کنایت از آنکه گویند پیغمبر رمضان بیست و نه روزه بیشتر روزه گرفت تا رمضان سی روزه فرمود ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوما و ما نقص شهر رمضان من ثلثین یوما منذ خلق الله السموات یعنی هیچ سال پیغمبر از سی روز کمتر روزه نداشت و از آنگاه که خداوند آسمانها را آفریده هرگز ماه رمضان کسر و نقصان نیافته و دیگر روایت ابن رباح است از حذیفة بن منصور از معاذ بن کثیر بروجه آخر که گفت بامام ابو عبد الله جعفر گفتم ان الناس یقولون ان رسول الله صام تسعة و عشرین یوما اکثر مما صام ثلثین فرمود کذبوا ما صام رسول الله منذ بعثه الله الی ان قبضه اقل من ثلثین یوما و لا نقص شهر رمضان منذ خلق الله السموات و الارض من ثلثین یوما و لیلة یعنی بدروغ سخن کرده اند پیغمبر از وقتی که خدایش برسالت برانگیخت تا کاهیکه روح مبارکش بگرفت هیچ سال کمتر از سی روز روزه نداشت و شهر رمضان از کاهیکه خدایتعالی آسمانها را بپافرید

ابن ابی العوجاء

۷ ۱۴

ازسی روز دوسی شب هرگز کم نخرد و نیز ابن رباح از ابی عمران النشد از حذیفه بن منصور روایت کرده که گفت
حضرت جعفر بن محمد سلام الله علیهما فرمود لا والله لا والله ما نقص شهر رمضان ولا ینقص ابدا
عن ثلثین یوما وثلثین لیلة ابو عمران گوید بحذیفه گفتم لعل حضرت ابو عبد الله ثلثین لیلة
وثلاثین یوما فرموده بتقدیم لیل بر یوم چنانکه مردم میگویند که لیل قبل از نهار است گفت انچه از ابو عبد الله
شنیدم همان است که برای تو روایت کردم و دیگر خبر محمد بن سنان است از حذیفه بن منصور از امام ابو عبد الله
جعفر که فرمود شهر رمضان ثلثون یوما لا ینقص ابدا و روایت ابو بصیر است که گوید از ابو عبد الله صادق
سؤال نمودم از تقدیر ولتکملوا العدة فرمود ثلثون یوما و دیگر روایت یاسر خادم است گوید با امام
ابو الحسن علی بن موسی گفتم آیا شهر رمضان بیست و نه یوم میشود فرمود ان شهر رمضان لا ینقص
من ثلثین یوما ابدا از انجا که اخبار در کتب حدیث بسیار بنظر رسید که با اسناد مختلف و متون متقارب
روایت شده شیخ اجل علی بن بابویه الصدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه پس از نقل احادیث
عدد چنین گوید قال مصنف هذا الکتاب من خالف هذا الاخبار و ذهب الی الاخبار الموافقة للعامة
انما هی ضدها انتهی کما یبقی العامة ولا یکلم الا بالتقیة کما یبقی من کان الان یکون مسترشدا ویبتغی الرشد فان البعید
تمام و بطلان تبرا ذکرها فیه حاصل این کلام آنکه هر که مخالف این اخبار رویه و جانب اخبار دیگر که بر خلاف اینها و موافق مذهب عامه است
گیرد از او باید چنان پرهیز کرد که از عامه و نباید با وی سخن گفت جز بتقیه هر که باشد مگر آنکه راه حق جوید
و طریق رشد پوید که بر این تقدیر باید او را ارشاد کرد و واقع را بیان نمود و خاموشی در سوای
اینصورت برای آن است که در سخن البته از اخبار دیگر که موافق بدعت رویت روایت شده ذکری خواهد کرد و این
روا نیست چه بدعت را هم باید پرهیز کرد و ترک ذکرش ناچیز نمود هم صدوق در مثل اینمقام از کتاب
خصال گوید قال مصنف هذا الکتاب خواص الشیعة واهل الاستبصار منهم فی شهر رمضان علی
انه لا ینقص عن ثلثین یوما ابدا والاخبار فی ذلک موافقة للکتاب ومخالفة للعامة فمن ذهب من ضعفة
الشیعة الی الاخبار التی وردت للتقیة فی انه ینقص ویصیبه ما یصیب الشهور من النقصان والتمام کما یتفق
یعنی صاحبان فرق شیعه وخداوندان بصیرت از ایشان بر آنند که ماه رمضان هرگز از سی روز ناقص نگردد
واحادیثی که در این معنی رسیده تمام موافق قرآن است و مخالف عنیان پس از ضعفان شیعه
کسانیکه باخبار رویت عمل کرده اند و رمضانرا بسان دیگر شهور گاه تمام دانسته اند و گاه ناقص با انکه
صدور آن اخبار از راه تقیه بوده باید از ایشان تقیه نمود مثل عامه انتهی اما قائلین رویت از ضعفه
شمار نروند چه جمهور علمای اسلام سلفا و خلفا بر اینمذهب رفته اند و بر طبق احادیث رویت فتوی نوشته اند
و صنادید روات امامیه و جهابذه اصحاب ائمه مثل فقهای اصحاب امام ابو جعفر محمد بن علی و امام ابو عبد الله
جعفر بن محمد و امام ابو الحسن علی بن محمد و امام ابو محمد حسن بن علی بن محمد و سایر روسای شیعه و

... ونه واصحاب مصنفات مشهوره که هریک در ترویج احکام و تعلیم حلال
وحرام مرجع طالبان رشد و ملجأ پیروان حق بوده اند جمیعاً بر سبیل نقل و عمل اتفاق نموده اند بر آنکه شهر رمضان
مانند سائر شهور گاه تمام باشد و گاهی ناقص و عید فطر گاه روز سی و یکم از آغاز ایام صیام افتد و گاهی
سی ام مستند این کرده از اخبار بسیار است و جمله بصحاح اسانید و عدول محدثین روایت شده و در
اصول موثق و کتب معتمد ثبت افتاده یکی خبر محمد بن مسلم است از حضرت ابوجعفر محمد بن علی که فرمود
شهر رمضان شهر من الشهور یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان یعنی ماه رمضان یکی از شهور است آنرا
از نقصان همان برخورد که دیگر شهور را هم محمد بن مسلم مثل اینخبر از حضرت ابوعبد الله علیه السلام روایت
کرده و در ذیل آن وارد است که فاذا صمت تسعة وعشرین یوماً ثم تغیمت السماء فاتم العدة ثلثین
یعنی هرگاه بیست و نه روز روزه داشتی و در شب سی آسمان ابر پوشیده گشت واز رؤیت هلال
مانع شد سی روز تمام روزه بدار و دیگر روایت مصدق بن صدقه است از عمار بن موسی الساباطی از صادق
آل البیت که فرمود یصیب شهر رمضان ما یصیب الشهور من النقصان یکون ثلثین یوماً ویکون
تسعة وعشرین یوماً یعنی رمضان نیز چون سایر شهور گاه تمام باشد و گاه ناقص و دیگر حدیث
ابی احمد بن عمر بن ربیع است که گوید از امام جعفر بن محمد سؤال کردم از آنکه فرمود هی اهلة الشهور فاذا
عاینت الهلال فصم واذا رایته فافطر یعنی حکم بر رؤیت هلال منوط است چون هلال رمضان را
رؤیت کردی روزه بدار و چون هلال شوال را مشاهده نمودی افطار کن راوی گوید عرض کردم
ارایت ان کان الشهر تسعة وعشرین یوماً افنضی ذلک الیوم یعنی بفرمای که اگر هلال رمضان دیده نشد و چون
بیست و نه روز روزه داشتم هلال شوال مرئی گشت آیا باید قضای غره رمضان بجای آورم گفت لا
الا ان یشهد ذلک عدول انهم راوه فان شهدوا فاقض ذلک الیوم یعنی قضاء اول سی روز واجب نیست
مگر آنکه عدول مومنین رؤیت نموده باشند که چون بابصار خویش گواهی دهند باید قضای صوم آن یوم
بجای آری و در همین مضمون است خبر ابو الصباح کنانی از ابوعبد الله علیه السلام که فرمود
اذا رایت الهلال فصم واذا رایته فافطر ابو الصباح گوید عرض کردم ارایت ان کان الشهر تسعة وعشرین
یوماً افنضی ذلک الیوم قال لا الا ان یشهد بینة عدول فان شهدوا انهم راوا الهلال
قبل ذلک فاقض ذلک الیوم ودیگر حدیث عبد الاعلی بن اعین است که گفته از حضرت ابوعبد الله جعفر بن محمد الصادق
صلوات الله وسلامه علیهما شنیدم که فرمود اذا صمت لرویة الهلال وافطرت لرؤیته فقد اکملت الشهر
وان لم تصم الا تسعة وعشرین یوماً الشهر هکذا وهکذا وهکذا وهکذا یعنی چون هلال رمضان را
رؤیت نمودی و روزه گرفتی و هلال شوال را دیدی و فطر قرار دادی شهر رمضان را کاملاً روزه داشته
اگرچه بیست و نه روز روزه گرفته باشی راوی گوید امام در نخست بسه لفظ همانا اشاره بانگشتان مبارک را بر دو

دیسی روز اشارت فرمود آنگاه در دو هکذا تمام اصابع ملبد نمود و در سیم یک انگشت فرو خوابانید و از نیست و نه روز کنایت آورد و دیگر خبری است که محدث کاشانی رضوان الله علیه در وافی از تهذیب آورده بدین عبارت

وعنه عن احمد عن الحسین عن حماد بن عیسی عن عبد الله بن سنان عن رجل ذکره عن احدهما علیهما السلام قال صام علی علیه السلام بالکوفة ثمانیة وعشرین یوما شهر رمضان فرأی الهلال فامر منادیا ینادی افطروا یوما فان الشهر تسعة وعشرون حاصل ترجمت متن آنکه امیر المؤمنین علی علیه السلام سالی در کوفه بیست و هشت روز از شهر رمضان روزه بداشت و در لیله روز بیست و نهم از ایام صیام عید قرار داد و بفرمود تا در کوفه ندا دادند که رمضان این سال بیست و نه روز بوده قضای غره شهر را که بعذر عدم رؤیت سلخ شعبان افکنده شد بجای آورید و یکروز بدین مقیت روزه بدارید و دیگر روایت ابن ابی عمیر است از حماد بن عثمان از یعقوب که گفت از جعفر بن محمد علیه السلام پرسیدم که شهر رمضان تام ابدا فرمود لا شهر من الشهور و جمعی کثیر از مشاهیر بدین عبارت بعینها و نظیر آن اخبار بسیار روایت کرده اند که در ضمن ترجمت باسامی ایشان اشارت آید الغرض اولة رؤیت از خیز عدد پیرون است و در اینمقام بدینقدار اکتفا کنیم جمهور مجتهدین و کبراء محدثین اخبار عدد را عموما و خصوصا بوجوه چند جواب داده اند منجمله در رد روایت محمد بن اسمعیل عن بعض اصحابه که شیخ کلینی آنرا در باب نوادر از کتاب کافی آورده گفته اند که اینخبر از شواذ روایات است و راوی آن معلوم نیست چنانکه حضرت ثقة الاسلام نیز آنرا در عداد نوادر ثبت کرده و حدیثی بدینصفت اگر در اثبات عملی بلا سند وارد آید باید در فحوی آن توقف کرد و در فتوی احتیاط نمود چه جای انکه بر خلاف کتاب و سنت و اجماع علماء ملت ورود یافته باشد و بر شماری دلالت کند که نه با حساب هیچ ملی راست شود و نه ذمی و نه با عقیدت مسلمی درست آید و نه منجمی علاوه انکه در متن آن تعلیلی است علیل که گفته لا تکون فریضة ناقصة چرا در صورت نقصان شهر سم فریضه تمام خواهد بود بدینجهة که فریضه آنفعل را خوانیم که مکلف بأتیان آن بر وجه وجوب مأمور باشد پس اگر شهر رمضان تام افتاد فریضه روزه سی روزه است و اگر ناقص شد بیست و نه روزه و هر دو عدد فریضه را نقصانی نرسیده و حضرت شارع در رمضان ناقص زیاده بر بیست و نه روز واجب نفرموده بلی اگر ماه کامل شد فریضه را ثقیله کونیم و اگر ناقص گشت خفیفه خوانیم و علی التقدیرین خود فریضه را ناقصه گفتن روا نیست چنانکه صلوة در سفر با انکه بنسبت بصلوة حضر نصف است کس آنرا صلوة ناقصه ننامد و در کتب استدلالیه مبرهن شده که چون کس در کفاره ظهار دو ماه متوالی روزه گرفت و آن دو ماه پنجاه و هشت روز افتاد تکلیف بر وجه تکمیل پرداخته است و پس بر ذمت وی از حکم صیام شهرین چیزی نباشد و هم احتجاجی که برای اتمام شهر بکریست ولتکملوا العدة شده قادح دیگریست در صحت روایت چرا که این آیه در قضاء صوم رمضان نزول یافته و مفاد آن بالصراحه چنان است که مریض یا مسافر باید بشمار ایامی که بعذر افطار نموده روزه بدارد و قضاء فایت را کامل نماید و از آنعدد که میداند هیچ نکاهد چنانکه فرماید فمن شهد منکم الشهر فلیصمه و من کان مریضا

او علی سفر فعدة من ایام اخر یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر ولتکملوا العدة ولتکبروا الله علی ما هداکم ولعلکم تشکرون پس صریح آیه در بیان تکمیل قضا است بعد دمافات من الصوم که چون مسافر مقیم گردد و مریض شفا یابد بقدر یکه در زمان سفر یا حال مرض از ایام رمضان افطار کرده روزه بدارد و اینحکم را بطی تمام ایام شهر صیام نیست بلکه بفحوی آیه اگر در جمله رمضان مسافر بوده یا مریض تکمیل عده نیز بیست نه روز خواهد بود بشرط که خود شهر رمضان نقصان پذیرفته باشد محمد بن یعقوب کلینی اینحدیث را با برخی از اخبار عدد ذکر نموده بعضی از فقها بتقریبی توهم کرده اند که او نیز در این مسئله از قائلین رویت بکاری شده غافل از آنکه خود درج این اخبار در عنوان باب نوادر علامت رد است و امارت اعراض چه نادره در عرف اهل حدیث روایتی است که موقع قبول نیابد و مضمون آن معمول نیفتد چنانکه شریف علم الهدی در ضمن امالی بدین اصطلاح تصریح نموده علاوه انکه در کتب مبسوطه فن فقه که مبنای آنها بر نقل اقوال مختلفه و حکایت آراء متشتت است هیچ یک از اساتید این عقیدت کلینی نسبت نکرده اند و در جواب حدیث محمد بن یعقوب بن شعیب گفته اند که این روایت از حلیه صحت عاطل است و در عداد نوادر اخبار و شواذ آثار بشمار رود بعضی از قرائن ضعف و دلالت که در متن حدیث سابق گذشت در اینجا نیز بازیادت دو وجه استحسانی که بر ضعف سند آن نیز قرینه تواند شد یکی انکه محمد بن یعقوب از پدرش بجز این حدیث هیچ روایت نیاورده اگر او را سند بیعقوب متصل میبود هر آینه عادة بایستی خبر دیگر از او روایت نموده باشد تا بر این یکحدیث که غیر او را در روایت آن شرکت نیست اقتصار نفتد و دیگر انکه محمد بن یعقوب را اصلی است که تمامت مرویات خود را از حضرت ابو عبد الله در آن فراهم ساخته و این حدیث در ان اصل ثبت نیفتاده است پس اگر بر استی این از مرویات وی بود بحکم عادت میبایست در آن اصل موجود باشد و در جواب خبر محمد بن سنان گفته اند که اینحدیث زیاده بر وصمت شذوذ و ضعف ندور بطعن سند مردود است چه در سلسله روات آن نام محمد بن سنان افتاده و او با تفاق جمهور محدثین و نقادین رجال بکذب متهم است در احکام الهی و فروع ملت بروایت مثل وی استناد نشاید محدث کاشانی از استبصار و تهذیب و تصنیف شریف رئیس الطایفه ابو جعفر طوسی نور الله تربته القدسی حکایت کرده که شیخ فرموده مضمون این اخبار که در عدد وارد شده عمل نمودن روا نیست بچند دلیل از جمله انکه عموما از مطاوی معتبرات اصول و موثقات مجامیع پرونند و از ارباب حدیث هر که از آنها خبری روایت کرده بعنوان ندرت و شذوذ آورده و دیگر انکه خصوصا حذیفه بن منصور را که یکی از رواة این اخبار است اصلی مشهور بدست نباشد در صحاح مرویات خود را تا ما در آن درج کرده و از این قبیل احادیث هیچ در آن اصل نیست و دیگر انکه روایت ابن رباح از حذیفه بن منصور سخت مختلف اللفظ و مضطرب المعنی است زیرا که حذیفه گاه روایت را بحضرت ابو عبد الله سته ساخته بلا واسطه و گاه بواسطه و گاه راوی آنرا از جانب خود فتوی داده و این تلون البته آیت وضع است و امارت جعل و دیگر انکه بر تسلیم سلامت این روایات از وجوه قدح و آثار طعن لا محاله در جمله اخبار آحاد معدود باشد

که نه موجب علم خواهند بود و نه عمل و مقرر است که با آحاد سنت بر ظواهر قرآن و متواترات احادیث اعتراض
جایز نیست و هم تعلیلا تیرا که در طی این روایات مندرج شده و دلالت دیگر است بر اینکه اینگونه احادیث
از ائمه ی صدور نیافته مانند تعلیل بوحدموسی برای تمام ذوالقعده چه این علت بر کمال ذوالقعده در جمیع
ازمنه سابق و لاحق دلیل نتواند باشد بل منتهای اشارت آن بر آنست که خود ذوالقعده مخصوص که زمان
وحدموسی بود نقصان نیافت والبته اتفاق دلیل اطراد نکرد و با انکه روایت ابن وهب صریح است که نقصان
در ذوالقعده بیشتر افتاده تا دیگر شهور و تعلیل بانکه فرائض هیچگاه ناقص نکردند و نقصان شهر از ثلثین
موجب نقصان فریضه است درست نیست چه علماء اسلام بلسان واحد فرموده اند که اگر زن در اول تا
مطلقه کرده و تا سه ماه که بعضی از آنها ناقص باشد عده بدارد البته فرض الهی را کاملا ادا نموده خواهد بود
و همچنین است حال کسی که صوم شهر بر اینبنده بر خود واجب نماید و از رؤیت هلال روزه بدارد فریضهٔ خود
بپرداخته و بنده رو فانوده هرچند آنماه بیست و نه روز شده باشد و همکذا تعلیل باخزال ستة ایام
من تمام السنه چه منتهای اقتضای این علت آن است که پس از نگاشتن ستة ایام خلقت عالم حول کامل بر سیصد و پنجاه و
چار روز برقرار شد و اینموجب آن نیست که از شهور یکی تمام و یکی ناقص گردد علی الترتیب بل اگر دو یا سه ماه متوالی
سی روز شود و دو یا سه ماه بیست و نه روز و در مجموع شش ماه کامل و شش ماه ناقص گردد هم اخزال ستة ایام
صادق خواهد بود و همچنین تعلیل بقول سبحانه ولتکملوا العدة برای اکمال عدد بتقریبی که اشارت شد تحقق اول
در کتاب معتبر قول او را بعضی از حشویه اسناد داده کنجور فقاهت شیخ محمد حسن در سلک این سلسله از کتاب جواهر الکلام
که براستی کنجینه احکام است فرموده شاید مراد محقق از بعض حشویه شیخ صدوق باشد ولی از وی اینگونه تعبیر سزاوار نیست
که خود از اجلاء فرقه امامیه است و خزان آل محمد و خود میداند که از آنچه نوشته چه اراده نموده اگرچه از او قولی عظیمتر از این صادر شده از جواز
سهو نبی و ائمه صلوات الله علیهم و وقوع آن با انکه خلاف بعقل ضروری مذهب شیعه است تا اینجا خلاصه مرام شیخ بود شیخ مهذب الدین
در ذیل عبارت صدوق که گفته من خالف هذه الاخبار وذهب الی الاخبار الموافقة بالعامة فی ضد ها افتی
کما یفتی العامة گوید یکی از معتمدین از خط یکی از موثقین حکایت کرد که علی بن بابویه والد صدوق در رساله مشهور خویش
چنین آورده که شهر رمضان ثلثین یوما و تسعة وعشرون یوما یصنه ما یصیب الشهور من التمام و
النقصان والفرض فیه تام ابدا آنگاه گوید مقتضای عبارت سابق و لاحق آنست که صدوق از پدر خویش تقیه واجب شمرده
و باوی آنمعاملت نماید که با آحاد عامه انتهاء کلام المهذب همانا متفقه محدثین و محققین اصحاب در اخبار عدد و روایات
حساب تاویلات چند آورده اند که هیچیک خالی از بعد نیست و بعضی از آنها جز در بعضی از اخبار جاری نتواند شد مثل آنکه
شیخ طوسی رضی الله عنه در خبر ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوما فرموده این در رد زعم عامه است که گفته اند
در رمضانات عهد رسول ناقص پیش از تمام اتفاق افتاد و پس سیاق حدیث برای افادت آن خواهد بود که
در زمان نبی نقص در شهر رمضان هیچ پدیدنگشت و آنحضرت برحسب اتفاق همی سی روزه روزه بداشت نه آنکه

ابن ابی العوجاء

در مستقبل نیز رمضان همواره ۳۰ باشد و اصلا نقصان نپذیرد صاحب وافی گوید این تاویل با تاویل کلام منافات تمام دارد
که فرموده و لا نقص شهر رمضان منذ خلق السموات من ثلثین یوما و ثلثین و هم شیخ در خبر لم یتم صومه
اقل من ثلثین یوما گفته این در بیان غالب افراد رسیده و افادت آن میکند که صوم شهر رمضان در ازمان
غالبا کمتر از نسی روز نبوده چنانکه مخالفون ادعا نموده اند شیخ حر عاملی در کتاب وسائل از شیخ طوسی تاویلی دیگر نقل
کرده در آیه و لتکملوا العدة و گفته حکم اکمال عدت در وقتی است که هلال شوال بغمام پوشیده ماند و مرئی نگردد آنروز را
باید از رمضان معدود نمود و عدد ایام صیام را کامل ساخت و صاحب وسائل خود گوید روایاتی که بر نفی نقصان
شهر رمضان دلالت میکند ممکن است بر این حمل شود که اگر فی الواقع شهر رمضان سی روز باشد مکلف باید
در صوم و فطر بر رؤیت عمل نماید و در صورت نقص خود را بقضاء یکروز مامور میداند که دلیلی استوار ندارد و روایتی
در آن نرسیده و هم ممکن است که بر نفی جواز اسناد نقصان شهر رمضان محمول شود بدین اراده که رمضان خود
اشرف شهور است و ایام آن افضل ایام پس هر ماه بنسبت بآن در کمال ناقص خواهد بود و اسناد نقصان
که موهم ذم است و شعر عیب بشهر الله المبارک روا نیست و هم احتمال دارد که ورود این اخبار در ترغیب مسلمین
و حث مکلفین باشد بر صوم یوم شک تا باسلخ شعبان معاملت غره رمضان کنند و در روزه آنروز راه احتیاط
سپارند جمال الدین علامه اعلی الله مقامه در حدیث شهر رمضان لا ینقص ابدا بر سبیل تاویل گفته نفی بنقصان
ابدی وارد آمده و مراد آن است که شهر رمضان همیشه ناقص نیست بلکه زمانی تمام است و زمانی ناقص و افضل
مدقق خلیفة السلطان حسین الحسینی اعلی الله مقامه گفته تحمل مرا دارد این اخبار آن باشد که ثواب شهر رمضان
هرگز بصمت نقص نپذیرد که اگر مردم میت و نه روز صائم باشند هم اجر سی روزه در خواهند یافت و لا یخفی
که این کلمات جمله توجیهات بعیده و تقدیرات غریبه و فحول مشایخ اینهمه تاویل علیل ارتکاب نفرموده اند
مگر محض اولویت جمع از ترک سخنی که عقل سلیم بپسندد و ذهن مستقیم بپذیرد همان است که شارح آثار الباقیه
ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه گفته که آنچه مرا بنظر میرسد آن است که این احادیث را از مجعولات
ابن ابی العوجا میدانم و گذشته از ارشاد استاد ابو ریحان و اعراض کبرا و شیوخ دلیل استحسانی مؤید این دعوی
دارم اگر احادیث رؤیت از اغلب ائمه اطهار روایت گردیده و اخبار عدد بحرکیک رضوی جمیعا بحضرت
ابو عبد الله صادق علیه السلام اسناد داده شده و ابن ابی العوجا از زنادقه عصر حضرت جعفر بن محمد علیه السلام بود
بلکه آنحضرت بعلم امامت از آغاز ظهور او خبر داد چنانکه علامه مجلسی در مجلد یازدهم از بحار الانوار آورده که حماد بن
عثمان گفت سمعت اباعبد الله یقول تظهر الزنادقة فی سنة ثمانیة و عشرین و مائة و ذلک انظر فی
مصحف فاطمة یعنی از لسان مبارک حضرت صادق آل محمد شنیدم که میفرمود زنادقه در سال یکصد و بیست و
هشت هجری ظهور خواهند کرد و اینخبر در مصحف فاطمه سلام الله علیها دیدم مجلسی در بیان این حدیث گوید
لعل المراد ابن ابی العوجاء و اضرابه الذین ظهروا فی اواسط زمانه یعنی یمکن که اینکلام اخبار از بروز ابن ابی العوجا

ابن ابی العوجاء

۷۲۰

وامثال وی باشد که در اواسط عهد حضرت صادق آشکار شدند الغرض همینکه موضوعات را ابن ابی العوجا و پیروانش محض عداوت اسلام در لسان روات انداختند تا بدین وسیله در میان شرع رسول رخنه پدید آورند و در اعیاد و ایام و مواسم و اعمال اختلال اندازند انتهی چون رشته سخن بدینجا کشید لازم افتاد که برای اشباع کلام و اسباغ مرام بخلاصه آنچه که استاد الحکما ابوریحان در این سند آورده و ملکزاده و دانشمند در شرح آن گفته اشارت کنیم قال الاستاذ ابوریحان محمد بن احمد البیرونی والعرب مبتدؤن بالشهر من عند رویة الهلال وکل شرع فی الاسلام کما قال الله تعالی یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس والحج ثم متدینین بثبت ناتبته وبحث ناجمه وتبعت فرق جاعلیه فنظر الی اخذهم بالتاویل وولوعهم بسبب الاخذین بالظاهر بزعمهم ومالوا الی الیهود و النصاری فاذا لهم جداول وحسابات یستخرجون بها شهورهم ویعرفون منها صیامهم و المسلمون مضطرون الی رویة الهلال وتفقد ما اکتساء القمر من النور واشتراک بین نصفه المرئی ونصفه المستور ووجدوهم شاکین فی ذلک مختلفین فیه ومقلدین بعضهم بعضا بعد استفراغهم اقصی الوسع فی تامل مواضعه وتفحص مغاربه ومواقعه ثم رجعوا الی اضحا علم الهیئة فالفوا بحسابهم کونهم مقبلة نحو اول الشهر من شهور العرب تصبو الحسابات وانواع الجدول التی الفوها معمولة لاوائل الاهلة وخلفا وبعضها بینوها علی جعفر الصادق وزعموا انه من سر اسرار النبو یعنی عرب اوائل شهور را از رویت هلال گرفتندی چنانچه در آئین اسلام نیز اینچنین مشروع گشت خدای سبحانه فرمود ای محمد ترا از هلال پرسند بگو آنها مردم و موسم را اوقاتی است محمد و بنای شرع در آغاز همی بر رویت بود تا آنکه از بدایت سالی چند از این پیش که بدعتی حادث بظهور رسیده و گروهی جاهل پدید آمده که در احکام اسلام بهمه تاویل جویند و در حق کسانی که بزعم ایشان بظاهر متمسک نیستند طعن گویند اینگروه بر آئین جهودان و ترسایان مایل شدند پس دیدند که ایشانرا جدولها و حسابهای چندی است که شهور خویش از آنها استخراج کنند و ایام صیام شریعت کلیم و مسیح از آنها تعیین نمایند و مسلمانرا یافتند که در اینباب برؤیت هلال و جستجوی نورانی جرم قمر از مظلم آن مضطرند و بدینجهة همواره بشکوک و اختلافات گرفتارند و با اینکه در طلب رؤیت هلال و تفحص مغارب قمر استفراغ نهایت طاقت نمایند هم عاقبت بتقلید یکدیگر گذرانند پس اینقوم چون از اختلافات پیروان اسلام و حسابات دیگر اهل کتاب آگاه شدند علاج واقعه را بخداوندان علم هیئات رجوع کردند و دیدند که ایشان در مبادی زیجها و کتبها معرفت اوائل شهور را جدولها و حسابها آورده اند پنداشتند که این جداول و حسابات برای رؤیت هلال برقرار شده پس برخی از آنها را بگرفتند و بحضرت جعفر صادق منسوب داشتند و سری از اسرار پیغمبری انگاشتند ملکزاده دانشمند در سطاوی شرح اینعبارت گفته این عم بزرگوار حاج محمد کریمخان قاجار در اینمسئله بحساب قائل است چه در این ایام که جمادی الاولی از سال یکهزار و دویست و هفتاد و پنج هجریست برای شرفیابی حضور علیحضرت قدر قدرت شاهنشاهی ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه بدار الخلافه باهره آمده محرر اوراق را با ایشان ملاقات واقع شده

و از قضایای اتفاقیه در شرح همین موضع از کتاب آثار الباقیه بود از آنجناب استفسار نموده که عقیدهٔ شما در صوم شهر رمضان
برؤیت است یا بحساب چنانکه از تصانیف شما برمی آید فرمودند رای من همان است که در تصانیف من مذکور است
باعتقاد و اجتهاد من عمل برؤیت غلط است و باید رمضان را سی روز دانست و احادیثی که در رؤیت وارد شده بحمول
بر تقیه است ثانیاً سؤال کردم که اگر در غروب روز بیست و نهم هلال رؤیت نشود شما یوم فطر را صائم خواهید بود
فرمودند چون اخبار بسیار در حرمت صوم آن روز وارد است افطار میکنم و لیکن روز در مدت یازده ماه نیست رمضان
روزه میدارم و بر این اعتقاد قائم هستم کمانم این است که احکام ائمه اطهار بر حساب باشد که یکماه را سی روز گیرند و یکماه را
بیست و نه روز ابتدا از محرم الحرام و مقصود از این کلام نه این است که رؤیت هلال در رمضان بعد از سی روز
میشود بلکه صوم رمضان سی روز است و بعد از ظهور امام عصر صاحب الزمان عجل الله فرجه این حکم آشکار شود ثالثاً
سؤال کردم که گذشته از خبر و عقل و نقل که رؤیت را دلالت دارد امام علیه السلام آنقدر تاکید در لازم بودن روزهٔ
سی روز فرمودند که شیخ حسن بن الحر العاملی در وسایل چندین حدیث نقل کرده و فرمودند تمام اینها محمول است
بر تقیه و مجتهد را از وجه اجتهاد سؤال نمیشود چون بخن بدینجا کشید با خود گفتم انصیت انتهت عبارت الشرح
ملا محمد علی صاحب فتنهٔ زنجان که وقایع طغیان وی در تواریخ و روزنامجات دولت جاوید آیت بتفصیل ثبت است
از آن پیش که از ملت حنیف ارتداد جوید و بشاهنشاه اسلام عصیان آورد و بر آئین شیخیه میرفت و با علمای عهد معتصبانه میکرد
و مانند فاضل معاصر حاج محمد کریمخان بعد و قائل بوده و در این مسئله بنام سلطان صبور محمد شاه غازی اعلی الله درجته
رساله پرداخته مسماة بریحانة الصدور از آن رساله نسخه در خزائن کتب ملکزاده دانشمند وزیر علوم موجود است
این روزها که این مسئله را میشنیدم از آن نسخه اجزائی چند مطالعت شد و پایهٔ فضیلت مصنف معلوم گردید از جمله ردود که
بر اخبار رؤیت آورده همان است که شارح آثار الباقیه از ابن عم بزرگوار نقل نموده ملخص عبارت وی این است
احادیث رؤیت وارد شده بر تقیه از مخالفین زیرا که مذهب ایشان اعتبار رؤیت است و آنرا هیچ ضابطه
ضبط نمی کند گاهی در زمان کمال متحقق میشود و گاهی در حین نقصان و دلیل بر آن اولاً اعراض مثل ثقة الاسلام
از آنها با کثرت آنها بلکه تواتر آنها و آن اعرف است بحقیقت اخبار و مذاهب ائمه اطهار و شیعیان حیدر کرار زیرا که
او بیست رئیس امامیه بعد از عترت طاهره و ملاذ فقهای اثنا عشریه بعد از غیبت کامله و بروایات او استفاده نموده
شیعه و بکتب او اذعان نموده است فرقه محقه با قرب عهدش بزمان حجج بالغه و وجودش در اوان سفرای هادیه
و هر یک از قریب و حاضر مطلع میشود بچیزیکه مطلع نمیشود بآن بعید و غائب و ثانیاً اعراض رئیس المحدثین صدوق
رضی الله عنه و حملش آنها بر تقیه و آن نیز اعرف است از شیخ و اتباعش بحقایق روایات ائمه اطهار و کثرت رواتش تا حدیکه
که معلوم نموده است خافقین را قوی شاهد است بر زیادتی احاطه اش و غایت بصیرتش و ثالثاً مضمون بعض آنها صافی نص است بنابر مذهب شیعه
که عصمت امام معتبر است و مضمون بعض دیگر صریح است در رد بر تقیه و مضمون بعض ثالث تنبیه میکند بر رد و آن در مقام شبهه ضعفای شیعه
از قول مخالفین و لازم است تقیه بر امام در مثل مقام انتهی
بر او ریحان در طعن فائقین حساب کفته فلما قصدوا استخراج اول الصوم و اول الفطر بما خرجت فعل

انواجب بهوم نے اغلب الاحوال فارتکبوا حینئذ واولوا طرفا من قول النبی صلی الله
علیه واله صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة فقالوا ان معنی قوله صوموا للرؤیة صوموا
الیوم الذی یهل الهلال فیه عشیة کما یقال لقیته لاستقبال فیتقدم التهیؤ للاستقبال قالوا وان شهر رمضان لا ینقص عن ثلثین
حاصل مراد انکه چون ارباب امثال این جداول خواهند که آغاز صوم و یوم فطر بعمل خویش پیرون آورند غالب آن است
که پیکر و رزیش از رویت افتند پس بهمینکه مخالفت جدول با صریح خبر نبوی بنگرند که فرموده صوموا للرؤیه وافطروا للرؤیه
برسبیل تاویل گویند مراد رسول آنست که روزه بدارید در روزیکه در شبانگاه آن هلال نمودار کردد و بهمدا در افطار
چنانکه عرب گوید تهیئا والاستقبالها یعنی برای پذیرائی فلان آماده شوید پس مدخول لام وزمان آتی خواهد بود
وماه رمضان هیچگاه از سی روز نکاهد ملکزاده دانشمند در ضمن شرح اینمقام پس از نقل اخبار عدد وجوابات قوم
وتاویلات علماء قدح اسانید کفته وبالفرض که رواة اینحدیث تمام از ثقاة باشند اعراض اغلب اصحاب
مایه وهن در خبر است چنانکه وقتی با این عم بزرکوار بسخن اتمام رمضان رفت این بر هانرا بیان نمودم فرمودند
باعتبار و تعدیل رواة و تاکید بقسم کجا جای این احتمال است عرض کردم اعراض اصحاب اکر در حدیث ضعیف
باشد میکوئیم سبب اعراض ضعف رواة است اما چون این احتمال نرفت اعراض ایشان بر وهن می افزاید
خاصه دیده باشند که مؤکد بقسم است باز اعراض کرده مزید وهن وی است واکر شخص دانا بادق نظر در این روایات
بنکرد و باذوق سلیم داند این روایات جز مجعولات ابن ابی العوجا نخواهد بود زیراکه معایب چند از عدم فصاحت
وعدم استحضار از سنین واختلاف ازمنه عبادات واجبه ومسنونه در این روایات مندرج است والعیاذ
بالله که چنین نسبتی بکلام ائمه اطهار داده شود که عالم بعلم ماکان ویکونند وکلام ایشان در فصاحت فوق کلام
مخلوق ودون کلام خالق است واز اخبار ایشان طرق ضلالت و جهالت مرتفع است وآن معایب که ذکر شد
این است که در این روایات همه جا یوم بر لیل در ذکر مقدم است واین منافی بشیر آیات واحادیث است که ذکر
یوم ولیل شده و در هر مقام لیل بر یوم مقدم است برسبک کلام وعقیدهٔ عرب وشرع که لیل را مقدم بر یوم میدانند
ازاین بود که ابو عمران در حدیث مذکور بر حذیفه بن منصور بحث کرد که شاید حضرت بعکس فرموده باشند واکر یوم
مقدم باشد در حالت اتمام یا بیست ونه شب میشود یا انکه شب فطر داخل رمضان است واین خلاف مقصود واز جمله
روایات ذکر سنه است که در اصل سیصد وشصت روز بوده وشش روز بجهة خلقت آسمان وزمین موضوع شده
باقی سیصد وپنجاه وچهار روز را بشهور تقسیم کرده نمیدانم سیصد وشصت روز کدام سال از سنین قصد شده
اکر شمسی است ازاین زیاده است واکر قمریست ازاین کمتر واحدی سالرا جز باین دو نیز چیزی نسبت نداده
وآنچه خلل در عبادات وارد می آورد این است که بیشتر این روایات شامل این مطلب بود که باید مانند شهر وسطی
اهل تجنیم یکماه بیست ونه روز فرض کرده ویکماه سی وقطع نظر از شهر رمضان اکر بانیقاعده عمل کنیم اغلب
ازمنه متبرکه مثل نیمه رجب ونیمه شعبان ویوم ترویه وعرفه وامثالی وسایر عمل بعد میشود ولازم بود که ائمه اطهار

بیکحدیث

بحدیث وارد شده که رؤیت هلال ذیحجه را در اعمال حج معتبر ندانید ذیقعده را سی روز فرض کرده روز بعد غره ذیحجه است
ومقصود این است که چنین حدیث در سئوال از اعمال حج وارد شده باشد یا عبادات سائر از سنه واوعیه ثوره
در آن ایام وحال انکه اثری از چنین اخبار نیست مثلاً از ائمه اطهار روایت شده چون هلال محرم را دیدند محرم میشود
وبماتم خامس آل عبا پرداختند وبسیار میشود در ماه ناقص نبودی هلال رؤیت نمیشود واین میتواند دلیل باشد
که آنسال ذیحجه تمام بوده پس بکربرا از مصیبت ات غفلت فرمودند وعاشورا در یازدهم شد وحال انکه این نسبت
خلاف محض است وعیب دیگر وارد می آید وآن این است که اگر عمل بعد دشوار یکماه را تمام ویکماه را ناقص
فرض کند البته هیچ ضبط کبیسه نخواهد شد بعلت اینکه معمول روایت امام است وذکری از ضبط کبیسه نشده
گذشته از عدم فهم وعلم عرب بانیقاعده وشهور مرنیه باشهور عددیه در سی سال یازده روز تفاوت
واقع میشود وباندک زمان یکماه تفاوت واقع شده مثلاً در ذیقعده حج نموده واورا ذیحجه مینامیم
میدانم عمل نسئی که از رسوم جاهلیت بود سوای این بود که در غیر ذیحجه مینامیدند ودر آن حج میکردند
ومنسوخ شد بآیه مبارکه انما النسئی زیادة فی الکفر وبرخلاف سوالاتی که خارج از تمامیت شهر رمضان است
مثلاً شوال از یوم الشک شده وجواب فرمودند واورا موقوف بر شهادت عدلین داشتند با انکه شهود
رؤیت هلال را سئوال کرده اند حدی مقرر داشته اند وبکلی اینجواب وسئوال لغو خواهد بود علی ای حال

ذکر حق پایان ندارد همچو حق این زبان ببرند وبرگردان ورق

هم ابوریحان در رد تاویلی که قائلین عدد وعاملین جدول در حدیث نبوی ارتکاب نموده اند گفته
فاما قولهم ان مقتضی الخبر الماثور تقدیم الصوم والفطر علی الرؤیة فباطل وذلک ان حرف اللام یقع
علی المستانف کما ذکروه ویقع علی الماضی کما یقال کتب لکذا مضی من الازمنة ای من عند کذا فلا تقدیم
الکینة الماضی من الشهر وهذا هو مقتضی الخبر دون الاول الا تری الی ما روی عنه انه قال نحن قوم امیون
لا نکتب ولا نحسب الشهر هکذا وهکذا وهکذا وکان یشیر فی کل واحدة منها باصابعه العشر یعنی تاما
ثلثین یوما ثم اعاد فقال هکذا وهکذا وهکذا وخنس ابهامه فی الثالثة یعنی ناقصة تسعة وعشرین
یوما فنص علیه السلام نصا لا یخفی علی احد ان الشهر یکون تاما تارة ویکون ناقصا اخری
وان الحکم جار علیه بالرؤیة دون الحساب بقوله لا نکتب ولا نحسب فان قالوا عنی ان کل شهر تام
فان تالیه ناقص کما یحسبه منجموا التواریخ کذبهم العیان الم بکر ۲ ۵ ۲

یعنی تاویلی که اینقوم در خبر مروی نموده اند صحیح نیست چه لام در لغت عرب هرچند گاه بر مستقبل آید چنانکه اینجا عت
در معنی اینحدیث پنداشته اند وگاه بر سر ماضی چنانکه گویند کتب لکذا مضی من الازمن
یعنی نوشته شد بوقتی که فلانمقدار از زمان در گذشته بود ولی مقرر است که در اینخبر بر استعمال ثانی است
چه دیگر اخبار که در اینمعنی از آن حضرت رسیده قرینه تعیین است مثل انکه فرموده ما مردمی امی شیم نمی دانیم که نه چیزی

انکار تو انیم داد و نه چیزی شمار تو انیم نمود ماه کاه سی روز است و کاهی بیست و نه روز پس آنحضرت باشارت صادق
که ملکس پوشیده نماند تصریح نمود که شهر تارة تمام باشد و تارة ناقص و بکلمه لا تکتب و لا نحسب تنصیص فرمود که مناط
حکم شرع بر رؤیت است نه عدد اگر این قوم گویند اینکه رسول صلی الله علیه و آله گفته ماه تارة سی روز است و تارة
بیست و نه روز مؤید مذهب ما میباشد که گوییم گیاه تمام است و یکماه ناقص چه مراد آنحضرت نیز بحسب تو ایی
و ترتیب باشد در جواب گوییم پس لازم آید که پیغمبر حکمی بر خلاف عیان بیان فرموده باشد زیرا که رویت کاه جا
بل بیشتر ناقص گردد و کاه دو ماه و بیشتر تمام گردد که اینکه خود عیانا نیز انکار کنند و هم ابوریحان در بیان این عنوان گفته لو کان شهر رمضان
تاما ابدا ثم عرف اوله لاستغنی به عن الرؤیة لشوال و جری قوله فی افطروا للرؤیة مجری
حتو المفسد غیران العصبیة تعمی الاعین البواصر و تصم الاذان السوامع و تدعو الی ارتکاب ما لا
یساغ باعتقاد العقول و لولا ذلک لما مجس فی قلوبهم هذا الهاجس مع ما کثب الشیعة الرتبة حتی ان جماعتهم فی الاثار التی صححها اصحابهم
یعنی اگر ماه رمضان چنانچه مقتضای اخبار شما است همی تمام بودی اول آن معلوم شدی پس در ماه شوال برای استهلال فائدتی نماندی و کلام رسول که فرمود
افطروا للرؤیة در عداد حشو مفسد بشمار آمدی که البته محل معنی مراد خواهد بود الا آنکه عصبیت دیده های بینا را کور کند و گوشهای شنوا را کر نماید و بارتکاب امری
بخواند که عقل باعتقاد آن مساحت نورزد و اگر تعصب اینگونه اعتقاد ناشتی در خاطر این قوم نمیچسبید و بیاس نکردی با وجود آن اخبار که در کتابهای شیعه بدین مضمون
و مضمون آنها جلد آن روایات را از جهت سند و غیره تصحیح نموده اند و گفته و قد جری بینی و بین اهل الفرقة کلام فی الخبر المسند فالزمنی ما تبین
هذا اللزوم المذکور فاظهر فی آخر الامر ان ذلک من موجبات اللغة و بینهما و بین الشریعة بون بعید فرق عظیم لا یعافا الله و هل خالفنا الله و رسوله
الا باللغة فالمخالفة بیننا بین العرب و انما بیننک بین لغة العرب بونا بعیدا بل انت من علماء الشریعة بمعزل یعنی وقتی میان من و یکی از قائلین عدد در خبری
سخن رفت من او را بدان لوازم فاسده که بر تقدیر ایشان را روا است لزم ساختم عاقبة الامر گفت انها که تو بیان کردی بر قوانین لغت درست آید
نه قواعد شریعت و بس فرق است میان وضع لغوی و حکم شرعی گفتم عافاک الله مگر صاحب شرع باحکامی جز لغت عرب
گفته باشد همانا تو از فهم لغت بدوری بلکه از علم شریعت بکناری هم ابوریحان گوید والعجب من سادات
عترة الرسول علیه و علیهم السلام انهم صادوا یصغون الی ذلک و یقبلونه تالیفا لقلوب المتشیعین
متشیعهم و لا یقتفون اثر جدهم امیر المؤمنین فی اعراضه عن استمالة الضالین المعاندین بقوله ما کنت متخذ المضلین عضدا
یعنی از سادات ما که عترت رسولند عجب ست که چگونه محض تالیف قلوب مردمی که دعوی تشیع ایشان کنند باین
سخنان گوش فرا دهند و گفتار ایشان بپذیرند و بر آیین بنیای بزرگوار شان امیر المؤمنین صلوات الله علیه نروند
که از استمالت خاطر ستمکاران اعراض نمود و در جواب کسانیکه بر عدم عزل معاویه رای میزدند ما کنت متخذ
المضلین عضدا فرمود ملکزاده دانشمند در اثنای شرح اینعبارت گفته که شبی در منزل برادر اجل اکرم
نواب اشرف والا الیخانی سیل جلیل قاجار ابو الملوک ملک آرا دکیر با ابن عم بزرگوار سخن از قائم شهر صیام
در میان آمد گفتم از شیخ مفید روایت در رویت بسیار دیده ام شما در اچگونه از قائلین عدد محسوب داشته
گفتند که از شیخ مفید رساله داریم که در آن رساله نوشته اینک علمای عصر بدانقیم قائل بتمام شهر صیام هستند

و سنگری را بیاب نیست و پس از زندگی مصنف الله و له فرهاد میرزا در رجال ابو علی اصفهانی دیده بود که نوشته شیخ مفید را رساله ایست در رد صدوق و آنجا تصریح کرده که شهر رمضان مثل سایر شهور است و بر حدیث حذیفة بن منصور اعتبار نیست چه پیشتر از احادیث اتمام صیام را حذیفة بن منصور روایت کرده پس آنکتاب را نزد مولف فرستادند دیدم بر خلاف فرمایش این عم بزرگوار است و در همانکتاب باحوال حذیفة بن منصور رجوع کردم دیدم ابو علی در حال او تامل کرده که بعضی او را از موثقین روایة نمی دانند و بالفرض اگر از ثقات بوده احادیثی که در صیام روایت کرده در کتاب او یافت نمیشود تا اینجا خلاصه کلام ملکزاده دانشمند بود و من العجب که بعضی از اعاظم فقها و جلة علمای مفید را از ارباب قول عدد نگاشته اند و این خطی است فاحش چرا که او در طعن اصحاب این عقیدت داشته [illegible] و تصنیف مستقل پرداخته و با شیخ صدوق در آنها سبی نقض و ابرام فرموده اگرچه از آن دو مجموع ما بین متاخرین اصطلاحی نیست ولی اسم کتاب مصابیح النور فی علامات اوائل الشهور در فهرستات تصانیف امامیه مسطور است و رساله رد صدوق در مجامیع رجال و اسئله فحول مشهور و هر دو را بالاتفاق از مفید میدانند و چون بنای تحریر اینفقیر محیط بر استقصا و فوائد است و استقراء شوارد لاجرم بکاوش این ترجمت در تحصیل احدی الرسالتین بسی تکاپوی رفت و از خزان کتب اوائل چندین جستجوی شد تا اتفاقا در کتابخانه نفیسه متجر مجتهد العصر جمال الدین محمد بروجردی متع الله الاسلام بعمیره مجموعی شکفت بدست افتاد مترجم تحفه ذخائر کنوز الاخیار فی بیان ما لعله یحتاج الی التوضیح من الاخبار تصنیف شیخ مهذب الدین احمد بن عبد الرضا البصری الشیعی الامامی از آندو رساله یکی در ضمن جزء دوم انکتاب بارشاد آنجر تحریره الله ایام افاضاته پیدا شد مشتمل بر اصول اخبار عدده و اتهامات ردود آنها در کمال جودت تحریر و نهایت حسن تحبیر دانشته که خواستیم بشیخ بزرگوار مهذب الدین احمد تاسی نمائیم و آن نسخه نادره در رساله نایاب در اثناء کتاب بیاوریم ولی چون مظنه اطناب بود و مثنه اسهاب از اثبات آن بکلیها اعراض شد و نمونه را بدرج بکفصیل اکتفا رفت تا پس کس مانند آن فاضل معاصر مفید را از اهل عدد نخواند و تصنیف او را یکباره در خلاف آنچه پرداخته ندانند قال رضوان الله علیه بعد سطور شتی بعنوان المسئلة فصل اعلم ایدك الله تعالی ان العمل فی هذا الباب علی استقصائه یطول و قد علقت فیه کتابا سمیته مصابیح النور یکون فی اربع المصورین بخط متوسط فی نحو خمسین و مائة ورقة فان ظفرت به اغناك عما سواه فی معناه ان شاء الله تعالی غیر انی اثبت لك بکراسة تعتمد علیها ما یحتاج الیه الی ان یسهل الله تعالی ظفرك بالکتاب المذکور انشاء الله تعالی فاقول القرآن نزل بلسان العرب و لغتهم قال الله عز اسمه بلسان عربی مبین و قال تعالی قرآنا عربیا غیر ذی عوج و قال و لو جعلناه قرآنا اعجمیا لقالوا لولا فصلت آیاته اعجمی و عربی فاذا ثبت ان القرآن نزل بلغة العرب و خوطب المکلفین فی معانیه علی اللسان وجب العمل بما تضمنه علی مفهوم کلام العرب دون غیرهم و الاشهر عند العرب انما سمیت بذلك لاشتهارها بالهلال قال الله عز اسمه ان عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا کتاب الله یوم خلق السموات

والارض وقال شهر رمضان الذی انزل فیه القرآن هدی للناس وبینات من الهدی والفرقان فسمی الله الاشهر بها لما افرده التنزیه قد بینا انها وضعها للشهر من حیث انه اشتهر بالهلال وکان الهلال علامته ولیلة الهلال انما سمی الهلال لارتفاع الاصوات عند رؤیته بالتکبیر والاشارة الیه ومن ذلك سمی استهلال الصبی اذا بکی وصاح استهلال الصبی یعنون ظهور صوته بالبکاء ونحوه فاذا کان الشهر هو ما اشتهر بالهلال ثبت انه دلیله دون ما سواه وقد ابطلنا قول اصحاب العدد فی علامات الشهور وانها تخرج بالحساب ودفعهم بذلك الحاجة الی الاهلة ویؤید ما ذکرناه قول الله تعالی یسئلونك عن الاهلة قل هی مواقیت للناس والحج یرید بها علامات الشهور واوقات الدیون وایام الحج وشهوره وهذا بالضد مما ذکره اصحاب العدد فی علامات الشهور وخالفوا نص القرآن ولغة العرب وقد ذمهم علماء الاسلام وبانوا اصحاب علم النجوم فلم یصیروا الی قول المسلمین فی ذلك ولا الی قول المنجمین الذین اعتمدوا الرصد والحساب وادعوا علم الهیئة وصاروا مذبذبین لا الی هؤلاء ولا الی هؤلاء واحدثوا مذهبا غیر معقول ولا له اصل یستقر علی الحجاج وعملوا جدولا باطلا اضافوه الی الصادق علیه السلام لم اجد احدا من علماء الشیعة وفقهائها وافاضل اصحاب الحدیث منها علی اختلاف مذاهبهم فی العدد والرؤیة الا وهو طاعن فیه ومکذب لروایته

والظاهر انکه مراد استاد ابوریحان از ساداتنا عترة الرسول ائمه اسمعیلیه باشند زیرا که او بجای دیگر از آثار الباقیه در نظیر اینمقام از اینقوم بالفرقة المدعیة للبواطن تعبیر آورده ودر کتب مقالات وملل ثبت است که شیعه اسمعیلیه در احکام شرع تاویلات میکردند وبرای هریک از ظواهر تکالیف باطنی ابتداع مینمودند واز اینجهت بلقب باطنیه اشتهار یافتند آنعبارت چنین است که در تقریر حساب قائلین عدد کفته وعلی ما ذکرنا عملت الفرقة المدعیة للبواطن المنتحلة لتشیع الآل فاوردت حسابا زعمت انه من اسرار النبوة وهو هذا اذا اردت ان تعلم اول رمضان فخذ سنی الهجرة التامة واضربها فی اربعة وزد علی ما اجتمع من الضرب خمس سنین الهجرة وسدسها فان بقی من کلا القسمین کسر فاجبره بالایام یوما ان کان احدهما او مجموعهما اکثر من نصف مخرج احد الکسرین ثم زد علی ما اجتمع اربعة واطرح ما بقی اسابیع فما بقی دون سبعة فهو علی شهر رمضان وهو مبنی علی ما ذکرناه فان ایام کل سنة من سنی القمر وهو ثلثمائة واربعة وخمسون یوما اذا القیت اسابیع بقی اربعة اذا ضربت سنی الهجرة فی اربعة صار کانه طرح ایام کل سنة اسابیع وجمع بواقی ذلك واذا اخذ خمس سنی العرب وسدسها صار کانه اخذ لکل واحد من السنین خمس یوم وسدسه فاذا اخذ خمس السنین وسدسها عرضت بها فی خمس یوم وسدسه وضمتهما علی مخرجهما فاذا القی للجمیع اسابیع وعد ما بقی من یوم الجمعة الذی هو اول الهجرة انتهی الی علامة المحرم واذا زدنا علیه سنة وعد المجتمع من یوم الاحد آل الی معنی واحد وانما زاد هؤلاء اربعة لانه اذا اخذ لشهر یومین ولشهر یوما کان الذی یجتمع الی اول شهر رمضان خمسة واذا زادها علی علامة المحرم انتهی الی علامة شهر

رمضان وقد کان زاد للمحرم سنته
فجمع الیه للخمسته اللا زمته الی شهر رمضان
فصار الجمیع احد عشر والقی منها سبعه فبقی اربعه
وهو ما یبقی عن مجموع الزیادتین

حاصل مراد وخلاصه مقصود از سابق ولاحق ترجمت بنوتن دوران وکپلر ایران ابوریحان ثانی نجم الملک عبد الغفار اصبهانی انکه اکر خواهیم در تاریخ هجری اسامی روزهای اول سالها وماهها را موافق تاریخ مدست آوریم قاعده آنست که عدد سالهای تاریخ هجری را بگیریم ودر سه موضع بنویسیم واولی را ضرب کنیم در عدد ۳ چهار روز ودومی را ضرب در ۲ دقیقه وسیمی را در یکثمانیه وبر عدد دقایق همیشه سی وچهار دقیقه بیفزائیم واسم کدام را رفع نمائیم مرتبه بالاتر خویش پس دقایق اکر از ۵ امتیاز باشد رفع کنیم آنرا بیک واحد از مرتبه بالاتر واکر کمتر باشد اسقاط میکنیم پس انچه حاصل شد ایامی است که از اول هجرت کذشته تا روز اول آنسال پس پنج بر آن بیفزائیم وهفت هفت از آن طرح کنیم انچه کمتر از هفت باقی ماند علامت روز اول محرم است پس اکر روز اول ماهی دیکر غیر از محرم را خواسته باشیم از ماههای تاریخ قبل از آنماه برای یکماه دو روز میکیریم وبرای یکماه یکروز ومجموع انچه شد بر علامت محرم می افزائیم وار حاصل هفت هفت طرح میکنیم انچه باقی ماند علامت آنماه مطلوب است بحساب تواریخی که بنایش بر سیر وسطی قمر باشد ودر استخراج علامت اوایل سنین وشهور هجری فرقه از مدققان عالم باطن بر وفق قاعده مذکوره عمل نموده اند وحسابی آورده اند که بعقیده ایشان از اسرار نبوت است وآن آنست که هرکاه بخواهید روز اول رمضان را معلوم کنید سالهای هجری تمه را بکیرید ودر چهار ضرب کنید وبر حاصل بیفزائید خمس سنین هجری وسدس آنرا که عبارتست از ۲۲ جزو از شصت جزو سنین هجری پس اکر از هرکدام از آن دو قسم کسری باقی ماند آنکسر را بکیروز اعتبار میکنیم بنابر انکه یکی از آن دو کسر یا مجموعشان بزرکتر باشد از نصف مخرجشان وبعد بر مجموع هم بیفزائیم وهفت هفت طرح کنیم انچه باقی ماند کمتر از هفت علامت ماه رمضان است واین قاعده مبنی است بر انچه ذکر نمودیم زیرا که ایام هر سالی از سالهای قمری ۳۵۴ شبانروز است وچون هفت هفت طرح کنیم باقی میماند چهار وچون سنین هجری را در چهار ضرب کنیم این عمل در حکم آنست که از ایام هر سال هفت هفت طرح کنیم وباقی مانده ها را جمع نمائیم وچون خمس سنین هجری وسدس آنرا بکیریم این عمل در حکم آنست که برای هر سال خمس شبانروزی وسدس شبانروز بکیریم پس کرفتن خمس سنین وسدس آن در عوض ضرب آن سنین است در خمس شبانروز ودر سدس آن که هشت ساعت وچهل وهشت دقیقه کسر سال قمری باشد وبعد قسمت نمودن آنها بر مخرجشان پس چون از حاصل هفت هفت طرح کنیم وباقی را از روز جمعه که اول سال هجرتست بشماریم میرسیم بعلامت محرم وهرکاه شش بر آن عدد باقی بیفزائیم وحاصل را ابتدا از یکشنبه بشماریم باز بهمان نتیجه میرسیم وانچه در قاعده مذکوره فوق همیشه بر آن حاصل چهار میفزایند زیرا که هرکاه بعد از طرح هفت هفت برای یکماه ابتدا از محرم

دور و بگیریم و برای یکماه یکروز تا اول رمضان انچه جمع شود پنج است وچون آنرا بر علامت محرم بیفزاییم علامت رمضان بدست میاید و ما برای محرم ۶ افزودیم وچون ۵ برآن افزوده شود حاصل میشود ۱۱ وبعد از طرح هفت باقی میماند ۴ و آن چیزیست که از مجموع دو افزایش باقی ماند و علامت رمضان است هم آنحکیم متشرع که روانش شاد باد پس از ورقی گذشته از عبارت گذشته گفته وقد وجدت عند احمد بن محمد بن شهاب وکان احد المعدودین من اهل الجزائر وکبار الدعاة جدولا زعم ان العمل به ان یؤخذ سنو الهجرة التامه ویزاد علیها اربعة ویطرح ما اجتمع ثمانیة فما بقی اقل بدخل به فی سطر العدد ویاخذ ما یجیا له من ای شهر اراد هو وله من الاسبوع وهو لعمری مستخرج من هذا الجدول لو اخذا وتامل البینین فیها راجعه الی یومها من الاسبوع وینقص کسورها اربعة فاوق فلا یخفا هذا الجدول المجرد جدول المصحح الا اذا اراد دور الثمانیة مرارا عند تطاول المدة فحینئذ یضطرب یضطربا فاحشا

حاصل مراد انکه در نزد احمد بن محمد بن شهاب جزائری که از بزرگان دعات بود جدولی یافتم که از استقرار استعمال صنیو سالهای تامه هجریه استخراج کرده بود و چهار بر آن می افزود و هشت هشت طرح میکرد و انچه باقی میماند بآن راضی میشد در سطر عدد و ما بازاء آنرا در برابر ماه مطلوب میگرفت اسم روز اول آن ماه بود بحسب ایام هفته و هر آینه باید دانست که این جدول خلاصه است که استخراج شده از جدول مجرد مصحح ما و هر گاه شخص تامل نماید در دوره هشتگانه که بنای جدول را بر آن قرار داده ملتفت میشود که بعد از هر دوره اول سال عود میکند بهمان روز هفته که اول دوره هشت چهارده قیقه شبانه روزی از تمام دوره ناقص است پس انچه در جدول خلاصه را اختلافی با جدول مجرد نیست جز انکه دوره هشتگانه چون بطور زمان تکرار شود اضطراب فاحش در آن راه یابد و آنوقت لابد باید از قام دوره هشتگانه زائل نمود ارقام ایام دیگر

						جدول الشهور						
ا	ح	ه	و	ا	ب	ه	ه	ا	ز	ه	ح	د
ب	د	ب	ح	ه	و	ا	ب	ه	ه	ز	ا	ح
ح	ه	د	ا	ح	ه	و	ز	و	ح	ه	و	ا
ه	ب	و	ه	د	ا	ح	و	ح	د	ب	ح	ه
ه	و	ا	ب	ه	د	ا	ه	ح	د	د	ه	ب
و	ه	د	د	و	ب	ه	ا	و	ب	ا	ب	د
د	ا	ح	ه	و	ز	ب	ه	د	ه	ا	د	ب
ح	و	ا	ب	د	ه	ا	ح	ه	و	و	د	ب

انگاه گوید و ذکر هذا الداعی الموه ان الجدول من علم جعفر بن محمد الصادق حین علم رضی الله عنه ما کان الناس فیه من الخلاف والشک فی شهر رمضان فقال رضی الله عنه والذی بعث محمدا بالحق نبیا ما فارق امته حتی اقضی الینا علم ما کان وعلم ما یکون الی آخر الدنیا واقل ذلک علم الصوم فی کل سنة وفی کل یوم منها وانه کان یقول ماتم شعبان قط ولا نقص رمضان من ثلثین یوما ولقد افتری هذا الظالم علی ذلک السید العالم افضل الاشراف واعلم الائمة صلوات الله علیهم حین اضاف الیه شیئا غیر جائز فی دین جده وقد قام البرهان علی صحة ضده وکان ذلک الامام الورع ابعد من ان یتلوث بافاویل امثال هولاء وبند نس بانتمائهم بنیا الیه صلوات الله علیه

یعنی احمد بن شهاب گفت اینجدول از مخترعات حضرت امام جعفر صادق علیه السلام است در آنوقت که میان مردم در خصوص ماه رمضان اختلاف وشک دید پس فرمود که سوگند بنام کسی که حضرت محمد را براستی مبعوث بنبوت نمود آنحضرت دست از امت خود نکشید جز آنوقت که باو سپرد علم ماکان ومایکون را تا آخر دنیا واقل از همه علم صوم است در هر سال و در هر روز سال و آنحضرت میفرمود که ماه شعبان هرگز تمام نیست و رمضان هرگز ناقص نمیشود از سی روز و تعیین است که این شخص ظالم افتری زده است بر آن سید عالم که افضل اشراف است و اعلم ائمه صلوات الله علیهم در آنچه نسبت داده است بآنحضرت چیزیرا که در دین جدش جائز نیست بیاید دانست که بنای آنجدول مختصر بر قاعده ایست که سنجیمن از روی سیر وسطی قمر در ایام ماه وضع نموده اند که یکماه را سی روز نگیرند و یکماه را بیست و نه روز و از قرار بهمن بجوح ادوط ذیحجه را کبیسه میکنند چون روز اول سال هجرت موافق احادیث جمعه بوده و ماه وسطی ۲۹ شبانروز است ۱۲ ساعت و ۴۴ دقیقه پس ابتدا از جمعه ماه محرم سی و یکروز میشود و غره صفر یکشنبه و از اینرو ۲۹ روز نمیگیرند غره ربیع الاول دوشنبه میشود و همچنین تا آخر سال غره ذیحجه دوشنبه میشود و عدد ایامش ۳۵۴ روز پس اول سال دوم که یکسال تامه گذشته باشد سه شنبه میشود و بطریق مذکور غره محرم سه شنبه میشود و غره صفر پنجشنبه و همچنین تا ذیحجه غره اش جمعه میشود و غره محرم سال سیم که دو سال تامه گذشته شنبه و غره ذیحجه سه شنبه و چون این سال کبیسه می شود یکروز ذیحجه چهارشنبه است و غره محرم سال چهارم که سه سال تامه گذشته پنجشنبه و همچنین تا آخر سال هشتم تامه که غره ذیحجه اوشنبه میشود و چون یکروز مذارد غره محرم سال نهم ناقصه بازشنبه میشود و قس علیهذا و بنابراین قاعده شعبان همیشه ناقص است و رمضان تام اما شرح جدول مجرد صحیح نیست که چون سال قمری وسطی سیصد و پنجاه و چهار شبانروز است و هشت ساعت و چهل و هشت دقیقه و یا عوض کسور ساعات بکسور شبانروز یعنی ۱/۳ شبانروز است و دو دقیقه اضافه بر ۳۵۴ شبانروز است پس بعد از طرح هفت هفت باقی میماند ۷ تا آخر این باقی را باول سال اول نوشته در سال دوم بعد از تضعیف کسر و طرح هفت باقی میماند ۷ و در سال سیم بعد از تثلیث کسر و طرح هفت باقی میماند ۷ و همچنین تا سال هشتم باقی ماند ۷ و آن چهار دقیقه

ابن ابی العوجاء

باقی دارد تا هفت شود وبکلی طرح رود پس اگر این چهار دقیقه باقی نبود عدد ایام هشت سال قمری وسیطی باضافه کسوری که دارد بعد از طرح هفت هفت که ایام اسبوع است هیچ باقی نداشت ومیتوانستیم دوره را هشت بگیریم چنانچه در جدول مختصر همین طور نموده ولی بملاحظه چهار دقیقه کسر باقی اختلاف بعد از مدتی شدید خواهد شد واگر بخواهیم در این عمل هیچ تقریبی نباشد واختلافی پیدا نکند باید دوره را دویست و ده سال تمام بگیریم چنانچه از روی جدول مصحح معلوم میشود که در اواخر هیچ چیز باقی نمانده ودرست هفت هفت طرح شده

واز آنچه ذکر شده معلوم میشود که دوره را کمتر از هشت نمیتوان گرفت تا اینجا ترجمت استاد نجم الملک بود که بعضها از روی خطوسیے نقل افاد فلعهده علیه لاعلینا اذ نحن بینه امندنیا هما ناشرح واستان اینده دانی پهما یافت واجزاء ترجمت ابن ابی العوجا نسبی مجیم شده واین خ از روی عمد افتاد بل تناسب اخبار واتلاف آثار من حیث لاشعر موجب این اکثار گردید

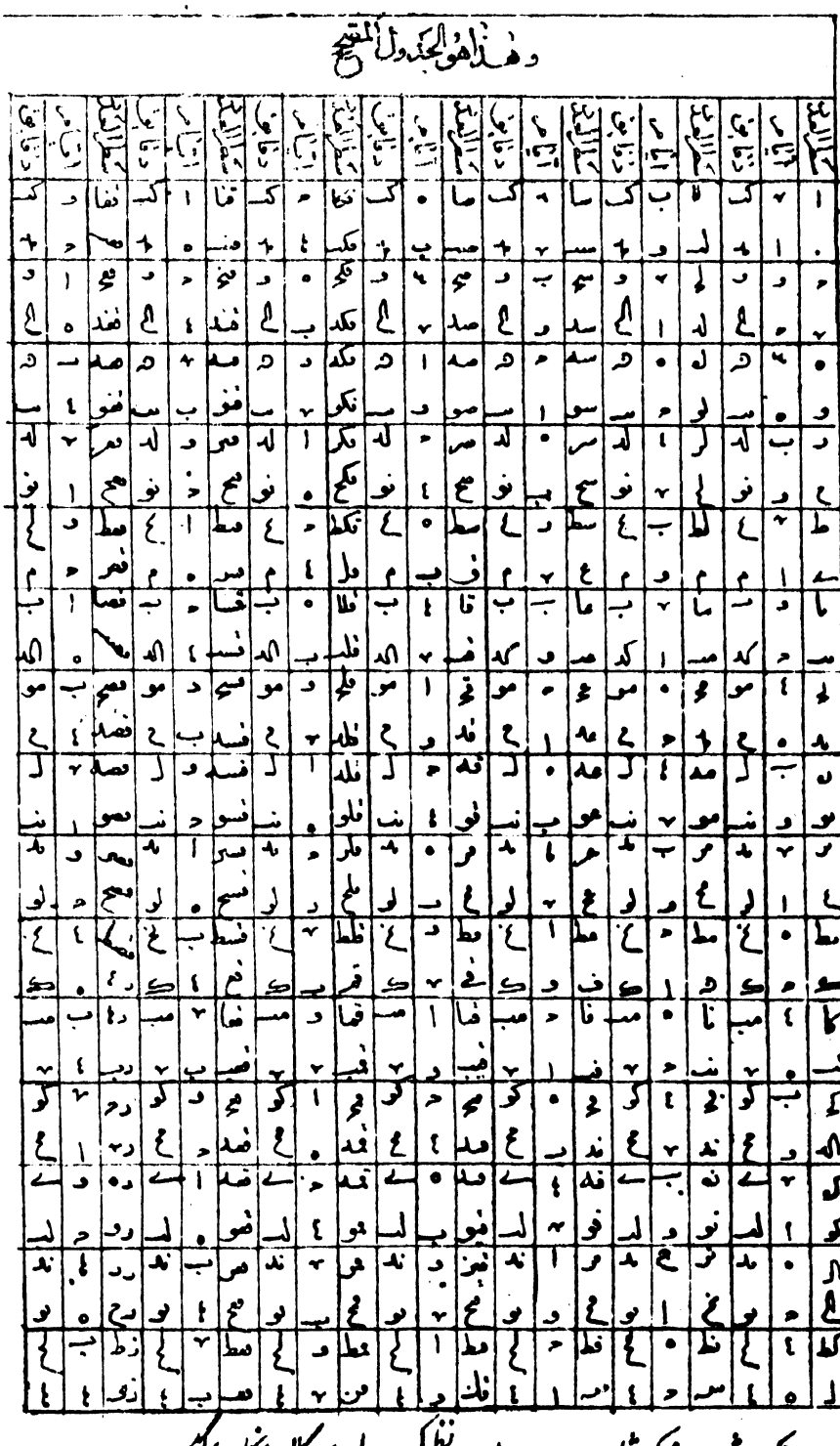

وهذا هو الجدول المتقح

اینک شعری چند که بشارین برد در هجای وی نظم کرده پیاوریم وکلام بانجام بریم گوید

قل لعبد الکریم یابن ابی العوجا بعت الاسلام بالکفر فوا لا تصلی ولا تصوم ولکن ضمت بعض النهار صوما وقیقا

ابوالحسن میثمی

۷۳۱

لیت شعری غداة حلیت نهبی الجند موفق خیفا حلیت اوزنیقا
لا تبالی اذا اصبت من الجند مقدم عیشنا ان لا تکون عیشقا

یعنی پسر ابی العوجا را بگوی که همانا از روی سفاهت و بیخردی کالای اسلام بهای کفر فروختی از آنکه نه نماز گذاری و نه روزه بداری و چنانچه علی الرسم بر نیت صوم باشی مبرخی از روز و اسماکی اندک اکتفا نمائی و هر گاه بامی در بغوری همچو گاکانه چاشامی و بامیگه از آتش دوزخ آزاد نباشی هیچ مبالات نیاری کاش دانستی که چون مشرف سپاه بامداد عرض لشکر دهد ترا در شمار مسلمانان آورد یا در قطار زندقان کشد

ابوالحسن میثمی علی بن اسمعیل

از احفاد میثم تمار است که در جمله تابعین صحابه رسول صلی الله علیه وآله و خواص اصحاب امیر المومنین علی صلوة الله و سلامه علیه بشمار میرود و بواسطه میثم میرسد فهو علی بن اسمعیل بن شعیب بن میثم بن یحیی الاسدی اصلا کوفی است و سکنا بصری در میان قدماء و شیعه امامیه مسلم و اختصاصی معروف دارد زیرا که او از متکلمین اثنی عشریه نخستین عالمی است که باب علم کلام مفتوح داشت و با مخالفین احتجاج فرمود و در مسئله امامت تصنیف پرداخت چنانکه جمال الدین حلی در صفت او گوید اول من تکلم علی مذهب الامامیه وصنف کتابا فی الامامة کان کوفیا وسکن البصرة وکان من وجوه المتکلمین من اصحابنا کلم ابا الهذیل العلاف والنظام علماء رجال او را در عداد اصحاب حضرت امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا شمارند و روایتش مقبول و حدیثش معمول دانند و انچه از وی اخذ جبر نموده آند علی بن مهزیار محمد بن علی بن محبوب سلیمان بن سماعه حسن بن باشد صفوان بن یحیی سکونی عبد الله بن جامع صم داود بن مهزیار با بجمله در وکاء حافظه و حدت فواد و فن جدل و آداب مناظرت طرفه بصره بود و انچه خاص علی بوراثت داشت چرا که سلسله وی بیت علم بود و از بزرگان اهل بصیرت محسوب میشد نسعانی در کتاب انساب گفته بنی میثم جماعتی باشند از مشایخ شیعه مناظرات و محاجات ابوالحسن میثمی در کتب رجال و تراجم متکلمین ثبت است از انجمله انچند مکالمت بر وجه اختصار حکایت افتاد روزی در اثبات کمال که از شروط امامت است با ابو الهذیل گفت آیا میدانی که ابلیس از هر خیری نهی کند و بهر شر امر نماید گفت آری گفت پس ابلیس تمامت وجوه خیر و طرق شر عالم خواهد بود ابو الهذیل گفت چنین است گفت آیا امامی که بعد از حضرت رسالت بوی اقتدا نمائی بر تمامت وجوه خیر و طرق شر محیط است گفت نی گفت پس باقرار خویش ابلیس را از امام خویش اعلم شناسی پس ابو الهذیل مبهوت شد و نیز نوبتی با ابو الهذیل گفت آیا چگونی در شهادت کسی بکذب خویش اعتراف نموده باشد گفت مردود است و بر شهادتش ترتیب اثر نخواهد شد گفت انصاف دعوی امارت برای خود کردند و گفتند منا امیر و منکم امیر انگاه تکذیب خویش نموده در حضور جمهور باستحقاق ابوبکر شهادت دادند پس شهادت ایشان بر سزاواری و سیاست ابی بکر مسموع نخواهد بود که بکذب خود در دعوی امارت و طلب خلافت اعتراف آورده گویند وقتی در مجلس علی بن یحیی ابو الهذیل با ابوالحسن گفت ترا چه حجت است بر اینکه علی بن ابیطالب در خلافت رسول اولی از دیگران باشد گفت اجماع اهل قبله بر انکه امیر المومنین مؤمن کامل و عالم مسائل بود و همچنین اجماع در باره ابوبکر محقق نیست ابو الهذیل گفت در باره ابی بکر نیز این اجماع منعقد است گفت که مخالفت حبه باشد گفت من با تمامت اسلاف و جمهور اصحاب خویش سابقا و لاحقا گفت پس تو با تمامت اسلاف و جمهور صحابت گمراه باشید ابوالحسن گفت پس اینجا مجلس و شنام است نه بحث کلام از کتاب منتقی نقل است که یحیی با ابوالحسن میثمی گفت امام تو علی بن ابیطالب

ابوالحسن هیثمی

۷۳۲

از چه روی بر ابی الحسن ابی قحافه اقتدا میکرد و در دنبال آن خلیفه باطل فریضه حق میگذارد ابوالحسن بجدی باهزل آمیخته گفت حضرت اقامت دراز در محراب نماز بشایستون مسجد می انگاشت و در پیرامن آن شرط عبادت میگذاشت گفتند اگر علی دیگر خلفاء را مفترض الطاعه میدانست چرا ولید بن عقبه را حد شرب خمر زد گفت از آنکه اقامت حد وظیفه او بود اگر امام خود بسیاست عصاه مباشرت فرماید از نهایت عنایت است و تمام اهتمام گفتند پس حراست حوزهٔ خلفا از چه میکرد و ایشان را در مشاورت لشکرکشی و کشورگشائی و سایر مصالح جمهور و حل و عقد امور ارشاد مینمود گفت چون حفظ بیضهٔ اسلام و پاس ناموس شرع حق خود میشناخت از مباشرت صوری دیگران روا نبود که ثغور مسلمین و حدود و ممالک برای رزین مسدود و نفرماید امام را لازم است که وظایف منصب خویش بهر تدبیر مهمل نگذارد و هرچند مباشرین انها اخیار باشند و تهم مصالح عامه و منافع کلیه بهر وسیله جاری سازد هرچند در ضمن مشاورات خاصیان و ارشادات پیکانکان شاه چنانکه حضرت یوسف علی نبینا و علیه السلام خود نیابت ملک مصر طلب کرد و زیر اصلاح عموم عباد و تعدیل احوال بلاد در فخامت وزارت او بر پای بود دیگر پرسیدند چرا علی بن ابیطالب در طلب حق خویش خلفا را جبار خواند گفت چه حال وی آنوقت حال حضرت هارون بود که با سامری قتال نفرمود و با موسی گفت یابن ام اِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي پیرزی پسر مادر من بنی اسرائیل مرا مقهور ساختند و کشتن من خواستند و حال حضرت نوح که با قوم خویش جدال نتوانست و عرض کرد رَبِّ إِنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ یعنی پروردگارا امت من بر من چیره شده اند و از ایشان بستان و حال حضرت لوط که با امت خود فرمود لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ یعنی کاش مرا با تو از جدال و نیروی قتال بودی و یا بر کنف استوار پناه بدین توانستی و حال حضرت کلیم که عرض نمود رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي یعنی الها در جهاد و انجماعت خر خود و برادرم هرون مالک کس نیستیم و نیز پرسیدند که چرا امیرالمومنین علی با مردم نشایست در مجلس شوری داخل گشت گفت تا حجت خود بر ایشان باتمام و ابلاغ رساند چه یقین میدانست که اگر حاضران شوری در براهین خلافت و حج امامت وی بدیده انصاف نظر کنند البته و یکران را بر وی مقدم نسازند و اگر بعرض سیف مقهور شود و ابلاغ حجت نمی نمود لازم می افتاد که در عقیدت اهل بصیرت القا شبهه متساوی کرده باشد از اینجاست که آنحضرت در یوم شوری فرمود الْيَوْمَ دَخَلْتُ فِي بَابٍ إِنْ انْتَصَفْتُ فِيهِ وَصَلْتُ إِلَى حَقِّي یعنی امروز از دری درآمدم که اگر در آن انصاف دیدمی بحق خویش رسیدمی دیگر بادی گفتند چرا امیرالمومنین دختر خود بعمر بن خطاب داده گفت عمر بن الخطاب بظاهر موحد و مسلم بود و بر شهادتین بلسان اعتراف میکشود و حضرت لوط تکلیف تزویج بنات خود با قومی مینمود که در قطار کفار و ائمه شرکین بودند گفت هؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ یعنی ایشان دختران منند و برای شما از این عمل پلید پاکیزه ترند و مرا در پیش همان من رسوا مسازید آیا از شما مردی نیست که راه رشد جوید و سبیل صواب پوید ارباب طبقات و اصحاب تذکرات آورده اند که روزی ابوالحسن هیثمی وارد مجالس حسن بن سهل و زیر مامون شد حسن یکی از ملاحده را از تعظیم بکنار خود جای داده بود و دیگر حاضران یک برجای جلوس داشتند ابوالحسن از مشاهدت آن حالت برآشفت و در طعن عقیدت اصحاب ملحد بخت در پیرون سرای تو شگفت امری دیدم گفت چه بود یا ابوالحسن گفت سفیهی دیدم که مردم را از جائی بجای دیگر حمل بعقل میکرد و بملاح و لنگر ملح چون سخن ابوالحسن بشنید از استبعاد بقرار کرده و روی بزیر داشت و گفت تا امروز دوا در عقل خفی است ابوالحسن گوید گفتم یا مرا این سخن را بر خفت عقل من دلالتست گفت یا ذا العجب چیا و چیا تر اکه تیر رفتار ندانی چگونه پسند تری بصیر شغل دهاب و ایاب ممکن باشد گفتم عجبتر آنکه سیاه بکاوانهار و سحاب و امطار پصانعی حکیم بر وجه ارض جریان و نزول کند و نباتات بکارنگ بروید و آدمی کویدوی مهبوت نماند چه دانست سخن ابوالحسن تمهید طریقی بود بر عقیدت ملاحده که وجود عالم و وقوع حوادث با قتضای طبیعت انها دانند پیوسته قدیم و صانعی حکیم از تصنیف وی انچند مجموع منظر رسید کتاب الامامت کتاب مجالس الشام کتاب تجلی کتاب طلاق کتاب متعه کتاب کمال کتاب استحقاق

ابن ابی جمهور محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور احسائی

در سلک دانشمندان فرقه امامیه و در عداد متکلمین فقها و محدثین عرفا و متبحرین علما بشمار است در شهر احساء متولد گشت و در همان بلد نشو و نما یافت علوم رسمیه و فنون ادبیه را در نزد علمای بلد خویش فرا گرفت و در اندک زمانی قصب السبق از همسران در ربود پس گران عزیمت را جانب عراق عرب تاختن آورده شهر نجف را محل اقامت قرار داد و بساط تحصیل در مجلس تدریس و مدرس افادات شیخ شرف الدین حسن بن عبد الکریم فتال مجاور مشهد مقدس حضرت امیر المومنین علیه السلام بود و بگستراند چندی اوقات بکسب فضائل در خدمت وی بگذراند پس در سال هشتصد و هفتاد و هفت هجری عزم زیارت بیت الله نموده در اثنای راه مدت یکماه در خدمت شیخ الاسلام علی بن هلال جزائری در کرک نوح اقامت کرد و در طول آمدت خدمت آن شیخ را غنیمت شمرده باستفادت مشغول بود گویند پس از زیارت بیت الله و اداء مراسم حج بدیار خود عود نموده چندگاه در آنجا بسر برد باز زیارت مشاهد شریفه ائمه عراق را تصمیم عزم کرد پس از فوز سعادت تقبیل آن مشاهد متبرکه بسکران همت برنشست و راه خراسان در پیش گرفت در عرض راه تالیف رساله زاد المسافرین در اصول دین پرداخت و در مشهد مقدس رضوی سید میر محسن رضوی را ملاقات نموده در سال هشتصد و هفتاد و هشت هجری بالتماس میر محسن آن رساله را شرحی ترتیب داد و بکشف البراهین موسومش نمود جمعی از اهل علم بروی گرد آمدند و همی طریق استفادت می پیمودند میر محسن را که از رشته روایات بوی منسوب باشد آورده اند در آنزمان مردم شیعی از شدت خوف روزگار خویش تقیه میکردند چون خبر قدوم شیخ بعلمای سنت و جماعت هرات رسید یکی از ایشان که در تمامت فنون علم و دانش سرآمد همگنان بود بمشهد مقدس در آمد و ایشانرا در باب حقیقت و حقیقت مذهب شیعه مناظرت و مباحثت در پیوست سه مجلس با یکدیگر مناظرت نمودند در هریک از آن مجالس ابن ابی جمهور بر فاضل هروی غالب آمد و دعوی خویش براهین قاطعه ثابت نمود و ابن ابی جمهور صورت آن مناظرات و مجالس را رساله ترتیب داده اینک ما حاصل هریک از آن مباحثات را مشروحاً در این نامه مبارک نگارش دهیم مجلس نخست آنکه ابن ابی جمهور گوید روزی سید محسن جمعی از سادات و برخی از طلاب را بضیافت بخواند فاضل هروی نیز از زمره ایشان بود چون تمامت ایشان حاضر آمدند و هریک بر محل خود قرار گرفتند فاضل روی با من داشت نخست از اسم من پرسید گفتم مرا مادر محمد نام نهاده گفت موطن تو کدام یک از بلاد عرب است گفتم بلاد هجر که باحساء مشهور است پیوسته از شمع وجود اهل علم و دین آن بلد را فروغی تمام بوده است گفت از مذهب خود کشف حجاب کن گفتم از اصول یا فروع گفت از هر دو بر کوی گفتم آنرا در اصول عقاید من آن چیزی است که ادله و براهین بر آن قائم شده باشد و آنرا در فروع مرا فقهی است که باهل البیت علیهم السلام منسوب است گفت همانا کمانم آن است که مذهب امامیه داری گفتم آری گفت آن طایفه میگویند که علی بن ابیطالب بعد از حضرت ختمی مرتبت بلا فاصله جانشین و امام است گفتم آری چنین است من نیز بر آن عقیدت میباشم گفت بر صحت

دعوی خویش دلیلی اقامت نمای گفتم مرا بذکر دلیل و بیان حجت احتیاج نباشد چه من با تو در باب امامت و خلافت علی بن ابیطالب اتفاق داریم که آنجناب بعد از حضرت رسول امام است لیکن من نفی و سایط میکنم و تو آنرا مثبتی و این خود در میزان سخنوری و قواعد مناظرت مقرر است که نافی را نفی کافی است و مثبت از اقامت دلیل ناگزیر باشد پس تو ایک باید یکی از دو شق اختیار کنی یا خرق اجماع نموده امامت آنجناب را بالکلیه منکر شوی تا من ناچار دلیل اقامت کنم و یا دعوی خویش ثابت داری فاضل گفت پناه میبرم بخدا از اینکه من منکر امامت آنحضرت باشم ولی میگویم که او رابع خلفا است گفتم پس لابد شق ثانی اختیار کن و در اثبات و سایط که مرا با تو موافقت مینیست دلیل ذکر نمای حاضران مرا تصدیق نمودند و باوی گفتند که در این دعوی تو مدعی و او منکر است و هر مدعی در اثبات ادعای خود محتاج گواه است چون خود را در این باب ملزم دید گفت مرا بر این دعوی دلایل و حجج بسیار است گفتم از تمامت آنها یک دلیل مرا کافی است گفت اجماع امت واقع شده بر اینکه ابوبکر بعد از حضرت پیغمبر بی فاصله و واسطه خلیفه و جانشین او است و اجماع در شرع مطهر حجت است گفتم اگر تو مراد از این اجماع آن است که اکثر و اغلب مسلمانان در آنوقت قائل خلافت ابوبکر بوده اند و مخالفان امامت ابوبکر نیز موجود بوده اند ولی نظر بکثرت ایشان قلیل مینموده اند اینچنین کثرت و اجماع حجت نباشد چه خداوند تبارک و تعالی فرموده وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ یعنی کمتر از بندگان من بزیور شکرگذاری آراسته اند بلکه کثرت در بسیاری از امور مذموم است چنانکه در این کریمه فرموده لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ یعنی نیکی نیست در بسیاری از رازها و نجوای ایشان و هم فرموده كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ یعنی چه گروه اند کی که غالب و فایق آمدند گروه بسیار را باذن خداوند و خدا با جماعت صبر کنندگان است و اگر مراد تو از آن اجماع اجماعی است که در روز وفات پیغمبر صلی الله علیه وآله از اتفاق اهل حل و عقد حاصل آمد مرا در ابطال آن دو طریق است یکی طریقی است که استقامت آن در مذهب من بیقین پیوسته ولی بآن ترا الزام نتوانم کردن و آن این است که اجماع در نزد ما حجت نباشد الا بدخول معصوم و هر اجماعی که خالی از آن باشد بر ما حجت نیست چه بر هریک از آحاد اهل اجماع خطا جائز است پس بر کل آنها نیز خطا جایز باشد چه کل مرکب از همان آحاد است دوم ابطال آن بطریقیکه نزد شما مستقیم است و آن این است که اجماع چنانکه گذشت اتفاق اهل حل و عقد است از امت پیغمبر برامری از امور دینیه و ایمنی در خلافت ابوبکر در روز سقیفه حاصل نیامد بلکه فضلاء و زهاد اصحاب و علماء اشراف سادات غائب بودند و در سقیفه بنی ساعده حاضر بودند بالجمله اتفاق است که علی و عباس و عبدالله بن عباس و زبیر و مقداد و عمار و ابوذر و سلمان و جماعتی از بنی هاشم و غیر ایشان از صحابه بصحبت حضرت رسول و تجهیز او اشتغال داشتند اما چون تشاغل حضرت امیر بامر صحبت پیغمبر و عدم التفات او را بخلافت دیده پس برای اهم امور خود در سقیفه بنی ساعده اجماع نمودند و در تعیین امیری نظر افکندند ابوبکر و عمر و ابوعبیده جراح و جمعی از طلقا که با ایشان پیوسته بودند چون خبر اجماع انصار را در سقیفه شنیدند بدانصوب دویده بخدمت با ایشان شروع مجادلت و مخاصمت ورزیدند تا آنکه انصار ناچار زبان بصلح کشودند گفتند منا امیر و منکم امیر

ابوبکر و اصحابش بدان رضا ندادند و متمسک شدند که حضرت پیغمبر فرموده الائمة من قریش سعد را که یکی از رؤساء انصار و بمرض حسد سعد بن عباده که قرعه اختیار بامارت انصار بر آن افتاده بود گرفتار بود فریب داده باخود یار ساختند لاجرم ابوعبیده و عمر باستظهار شبر بیعت ابوبکر مبادرت نموده دست بر دست او زدند و گفتند اَلسَّلامُ عَلَیْکَ یا خَلیفَةَ رَسُولِ اللهِ پس ازاینجا معلوم میشود که بیعت ابوبکر در روز سقیفه از روی مکر وحیله وعجله وغلبه وقهر بود فلهذا عمر گفته بیعة ابی بکر فلتة وقی الله المسلمین شرها فمن عاد الی مثلها فاقتلوه یعنی بیعت ابوبکر ناگهانی و برخطا بود خداوند مسلمانان را از شر وی نگاه دارد پس اگر کسی بچنان امری معاودت کند او را عرضه هلاک دارید هرگاه فضلای صحابه و زهاد و ذوی الاقدار مهاجرین و انصار در آنجا حاضر بودند و به ابوبکر بیعت نکردند پس چگونه اجماعی که مدعای شماست بهرسد فاضل هروی چون آن مقدمات شنید گفت تمامست آنچه را که ذکر نمودی مسلم است لیکن آنجماعت که در سقیفه حاضر بودند بعد از آن در بیعت ابوبکر موافقت نمودند و بخلافت او راضی شدند نهایت امکه اتفاق ایشان یکبار واقع نشده باشد و آن در اجماع شرط نیست گفتم حصول موافقت و رضای ایشان بعد از آن چنانکه تو گمان برده حجت نمی شود زیراکه احتمال اجبار و اکراه و تقیه را در آن مجال است چون اشراف علما و زهاد دیدند که متصدیان امر خلافت عوام را از روی عدم بصیرت باخود یار ساخته اند و بزرگان را باستمالت تقلید امور و وعده تفویض ایالت بلاد و ثغور داده اند ناچار از مخالفت ایشان بر جان خود ترسیدند و از روی تقیه و اکراه تابع ایشان گردیدند تو خود میدانی متابعت و انقیاد یکه از روی اکراه باشد بالاجماع مبطل اجماع است فاضل گفت از کجا دانسته که ایشان از روی تقیه و اکراه تابع شدند تا مدعای تو درست آید گفتم کمر میدانی که در علم میزان مقرر است که اذا قام الاحتمال بطل الاستدلال یعنی چون پای احتمال میان آمد استدلال باطل شود با انکه امارات اکراه در ضمن بسیاری از روایات ظاهر میشود از آنجمله ابن ابی الحدید معتزلی که امام اهل سنت و جماعت است در باب فضائل عمر گفته کان عمر هو الذی وطأ الامر لابی بکر وقام فیه حتی انه وقع فی صدر المقداد وکسر سیفه الی ان قال وکان قد شهره علیه یعنی بنسبان خلافت ابوبکر بتمهید عمر استوار گشت تا انکه از کثرت مجادلت و ابرام بر سینه مقداد افتاد و شمشیر زیر را کرفته بشکست و این خود کمال اکراه است و هم از براء بن غارب روایت آورده که گفت چون حضرت رسول وفات یافت حزن واندوه زیاد بمن روی داد پس از خانه بیرون شدم که به بینم مردمان در چه کارند ناگاه دیدم ابوبکر و عمر و ابوعبیده از کوچه میروند جماعتی از طلقاء دریمین و یسار ایشان بودند عمر شمشیر خویش برهنه داشت و بر هریک از مسلمانان که میرسیدند میگفتند که با ابوبکر بیعت نمائید مانند انکه دیگران بیعت نموده اند ناچار بدین طریق از مردم بیعت میگرفتند چون آن حالت مشاهدت نمودم حالتم دیگرگون شد نزد علی بن ابیطالب شدم و ماجری بوی باز گفتم در حالتی که قبر منور حضرت پیغمبر صلی الله علیه و اله رهنت میکرد پس سلبی که در دست داشت بر زمین نهاده گفت

ابن ابی جمهور

۷۳۶

بسم الله الرحمن الرحیم الم احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا امنا وهم لا یفتنون
یعنی آیا گمان میکنند مردمان اینکه بگویند ایمان آوردیم واگذاشته شوند در حالتی که ایشان امتحان نشده باشند قیاس نیز
در آنجا حاضر بود گفت ایجماعت بنی هاشم دست شما بازیر دست شد تا انقضای روزگار و قیام قیامت این ذلت
نیز دال است بر اکراه و حال انکه عباس و علی برای خود متوقع خلافت بودند دیگر انکه مشهور است که سعد بن عباده
بواسطه مرض و بیماری در روز سقیفه از بیعت ابابکر امتناع نمود ابوبکر با اهل خود گفت لگدمال کنید سعد را
و روایتی دیگر آن است که گفت اقتلوا سعدا قتل الله سعدا وهم این روایت معروف است که چون
ابوبکر در روز جمعه اول ایام خلافت خود بر بالای منبر رفت دوازده نفر از مهاجرین و شش مرد از انصار برپای خواستند
چندان باوی عتاب آوردند که بر بالای منبر مبهوت بماند و جواب گفتن نتوانست پس عمر از جای برخواست
و با ابوبکر آغاز درشتی کرد و گفت یا لکع اذا کنت لا تقوم بحجة فلما قمت نفسك هذا المقام
یعنی ای لئیم هرگاه حجتی بر اثبات مدعای خود نتوانی آوردن چرا در اینمقام جای گزیده انگاه دست ابوبکر را گرفته
از منبر بزیر آورد و بخانه برد چون جمعه دیگر رسید با جمعی کثیر مانند سعد بن وقاص و خالد بن ولید که هریک
از ایشان با صد نفر همراه بودند همگی با شمشیرهای کشیده بمسجد در آمدند چون عمر را نظر بحضرت علی و جماعتی از صحابه
مانند سلمان و دیگران افتاد با ایشان خطاب آورده گفت قسم بخدا ای اصحاب علی اگر یکی از شما امروز
تکلم کند بدانچه در جمعه سابق متکلم شده بود چشمهای او را از سرش بیرون خواهم کرد سلمان برپای خواست
و گفت صدق رسول الله انه قال بینما اخی وابن عمی جالس فی مسجدی اذ وثب
علیه طائفة من کلاب النار یریدون قتله ولا شك انتم منهم
یعنی راست گفت پیغمبر در اینکه فرمود وقتی باشد در اثنای اینکه برادر و پسر عم من در مسجد من نشسته باشد ناگاه
طایفه از سگان جهنم بر او قصد و حمله کنند و شما بی شك از آن طایفه باشید پس عمر شمشیر کشید علی با عمر در آویخت
و او را بر زمین کشاند گفت یا ابن الضهاك الحبشیه ابا سیافکم تهددونا وبجمعکم
تکاثرونا والله لولا کتاب من الله سبق وعهد من رسول الله تقدم لرایتکم ایتنا اقل
عددا واضعف ناصرا یعنی ای پسر ضحاك حبشیه آیا بشمشیرهای خود ما را میترسانید وبجمعیت خود با کثرت ما بر آمیزید
قسم بخدا اگر نه آن بودی که از جانب خدا تعالی حکمی گذشته بود و از جانب رسالت مآب عهدی بسته شده بود
هر آینه ظاهر و معلوم میساختم شما را که کدام یک از ما و شما بحسب عدد کم و از حیثیت یاور ضعیفتر و بعد از آن
با اصحاب خود گفت اینک از مسجد بیرون روید پس از تمامت این روایات ظاهر میشود که این جماعت
در روز سقیفه از بیعت ابوبکر تخلف نمودند و آن اجماعی که مدعای تو بود دلیل بر وجود آن قائم نشد پس
تو خود از اثبات واسطه در میانه حضرت پیغمبر و علی بن ابیطالب عاجز ماندی فاضل هروی گفت مرا بر اثبات
مدعای خود دلیلی دیگر است گفتم آن کدام است گفت حضرت رسول ص در مرض موت مردم را امر فرمود

که تا در دنبال ابی بکر نماز گذارند و این خود دلیلی واضح است بر تقدیم او بر سایر صحابه چه تقدیم در نماز اولی است بر غیر آن
از امور و قائلی بفرق نیست گفتم آثار وهن و ضعف بچند وجه بر وجنابت این دلیل ظاهر است اول انکه بنا بر عقیدت تو
اگر تقدیم ابوبکر در نماز صحیح بودی و آن نیز بر امامت او دلالت داشتی پس بایستی در روز سقیفه با این دلیل ضعیف
که الائمة من قریش متمسک نشوند بلکه باید همان نص را حجت آرند و طریق الزام انصار بان سپرده خلافت
با چندین خلاف و کشیدن شمشیر موقوف ندارند پس عدول ایشان از چنان نصی که موجب سهولت بود بچنین امری دشوار
معلوم میشود که ایشان را در آن باب حجتی نبوده دیگر انکه تقدیم در نماز دلالت ندارد بر خلافت و امامت عامه که عبارت
از ریاست در امور دین و دنیا است بنیابت پیغمبر چه خاص را دلالتی بر عام نیست خصوص بنا بر طریقه و مذهب شما
که امامت فاسق را در نماز جایز شمارید و در خلافت عدالت را ما و شما شرط میدانیم و شما میگوئید اگر فسقی از خلیفه
صادر شود عزل او واجب است پس چگونه چیزی را که محتاج بعدالت نیست حجت قرار دهید در چیزیکه مشروط بعدالت است
دیگر انکه روایت تقدیم حضرت حتمی مرتب ابوبکر را در نماز متفق علیه نیست چه آنچه نزد ما بصحت پیوسته این است
که چون بلال آمد و از رسیدن وقت نماز خبر داد و عایشه حضرت را از شدت مرض بخود یافت بابلال گفت که با
ابوبکر بگوی تا امامت نماز مردم کند بلال ابوبکر را بهمان وجه خبر داد ابوبکر پیش ایستاده و تکبیر نماز بگفت در آن اثنا
حضرت بهوش آمد و آن آواز بشنید فرمود این کیست که با مردم نماز میکند گفتند ابوبکر است پس امر فرمود او را
بمسجد برند که در اسلام سخت فتنه حادث شد آنگاه بر علی و عباس و فضل بن عباس تکیه نموده جانب مسجد خرامید
چون بمحراب رسید ابوبکر را دور نمود و خود بنفس نفیس با امامت مردم پرداخت اما دعوی اهل سنت که امامت
ابوبکر را بامر حضرت میدانند از چند جهة باطل است نخست انکه اتفاق است در اینکه آن امر که بلال شد
بمشافهه حضرت نبوده بلکه آن امر بواسطه میانجی بود و بالاتفاق آن واسطه معصوم نبوده است پس در صورتیکه
در میان واسطه غیر معصوم باشد احتمال کذب در آن قائم است چه محتمل است که آن واسطه از نزد خود بکلام گفته باشد
چنانکه سرعت خروج حضرت و عزل ابوبکر و بنفس نفیس امامت مردم کردن بر آن دلالتی تمام دارد پس چون
چنین احتمال در دلیلی راه یابد البته آنرا اعتباری باقی نماند دویم انکه اگر امامت ابوبکر بامر حضرت باشد
هر آینه آنرا با خروج آنجناب باشدت مرض و دور نمودن ابوبکر و متولی شدن خود نماز را کمال تناقض است
که لایق شان نبوت نیست اگر بگوئیم در اول بار بدان امر فرموده بود پس خروج حضرت و عزل نمودن ابوبکر را
امارت وی باطل کند بعلاوه میگوئیم که عزل نبی او را نیز بر عقیدتشما بعد از تقدیم وی برای آن بوده که نقص و عدم
صلاحیت او را در امری از امور بر تمامت امت ظاهر سازد که این شخص صلاحیت امامت نماز ندارد شما آنرا
از برای فاسقی تجویز مینمائید پس چگونه صلاحیت داشت که امام انام و رئیس کل باشد و همچنین است داستان سوره برائت
و عزل او و سپردن لوای اسلام بدو در روز خیبر چه بسیار عجب است که شما از پیش نماز ابابکر که باتفاق امت حضرت رسول
او را عزل نمود بر خلافت وی استدلال کنید اما خلافت علی را در مدینه که دار هجرت است که پیغمبر او را بجای خود نشانید

ابن ابی جمهور

۷۳۸

وعزل آن ثابت نشد برخلافت وی دلیل بگیرید ابن ابی جمهور گوید چون رشتهٔ کلام بدینجا پیوست سفره طعام سید محسن حاضر کردید مباحثت ومناظرت قطع شد همگان بخوردن طعام مشغول شدند در بین تفقدی مرا سخنی در خاطر رسید برآن صبر ننمودم از فاضل هروی استجازت سخن کرده گفتم آیا چگوئی در این حدیث شریف مَنْ مَاتَ وَلَمْ یَعْرِفْ اِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مِیْتَةً جَاهِلِیَّةً ایا صحیح است یا نه گفت بلی گفتم پس بگو که امام تو کیست گفت حدیث برظاهر خود محمول نیست بلکه مراد از امام قرآن است وتاویل آنچنان است که هرگاه کسی ببیند ونشناسد امام زمان خود را که قرآن است مثل مردگان اهل جاهلیت باشد گفتم بنابراین لازم آید که تعلم قرآن بر هریک از مردمان واجب عینی باشد با آنکه احدی قائل آن نیست گفت مراد جمیع قرآن نیست بلکه فاتحة الکتاب وسوره است که قرائت آنها شرط صحت نماز ودانستن آن بر هر مکلفی واجب عینی است باجماع گفتم حضرت در این حدیث امام را بزمان خود اضافه وتخصیص داده وتخصیص امام باهل زمان دلیل است برآنکه هر زمانی باید بامامی مخصوص باشد که معرفت او بر مردمان واجب است واگر مراد فاتحه بودی این تخصیص را فائده نمی بود گفت بنا بر مقتضای این حدیث در این زمان حال من وتو مساویست گفتم حاشا که چنین باشد چه مرا در این زمان امامی است که بدلیل او را شناخته واعتقاد دارم وتو چنین نیستی گفت آن امامی که تو برامامت او اعتقاد داری هرگز او را نمی بینی جا ومقام او ومیدانی وفتوی مسائل از او نمیشنوی ودر دین از او بهره نمی بری پس در این حکم من وتو باهم شریکیم گفتم هرگز آنحدیث دلالت ندارد که باید جا ومقام امام را دانست وفتوی مسائل از او شنید بلکه اینقدر دلالت میکند که باید او را شناخت الحمدلله من او را میشناسم ودلائل واضحه بر وجوب وجود وامامت ولزوم متابعت او وتجویز ملاقات وظهور او در هر وقت بر خود وسایر امت مینمایم وتو را عقیدت برآن است که امام نداری وزمان تو خالی از امام است گفت من نیز در طلب معرفت امامم شنیده ام که در ولایت یمن مردی دعوی امامت میکند میخواهم خود را باو برسانم هرگاه صحت دعوی او برمن واضح شد او را تابع شوم گفتم پس اینزمان ترا امامی نیست ودر این وقت تو را از مردمان جاهلیتی واگر بمیری در زمره مردگان زمان جاهلیت محشور باشی با آنکه طلب ملاقات امام خلاف مذهب تو واصحاب تو است چه ایشان بوجود امام قائل نیستند وبوجود او هرزمان حکم نمی کنند پس فاضل ساکت بماند واز سخن لب ببست حاضرین از طعام خوردن دست کشیده هریک راه منزل خود پیش گرفتند فاضل نیز با ایشان برفت اما شرح مباحثت مجلس دویم چنین آورده که در روز عید اضحی همراهی سید محسن بعزم تقبیل آستان حضرت رضا علیه آلاف التحیة والثناء ملاقات برادران دینی از منزل برآمده پس از فوز آسعادت عظمی برسم دیدن طلاب بمدرسه شاهرخ که درجنب همان مرقد شریف است درآمدیم مجلسی بوجود فاضل هروی وملا غائم مدرس وبرخی از اعیان مشهد آراسته یافتیم من وسید نیز درانجمع درآمدیم ملا غائم را با برخی از طلاب صحبت علمی میان بود چون وی را بنظر افتاد دست از مناظرت بداشت وخاموش نشست فاضل هروی روی با من کرد وگفت شما فرقه امامیه را در باب ولادة الزمان چه عقیدت باشد آیا او را بپدر ومادرش منسبت کنید یا نه گفتم علمای امامیه

ولد الزنا را ولد شرعی ندانند و پدر و مادرش منسوب نسازند چه ایشان را عقیدت بر آن است که سبب جز نکاح صحیح
و یا بوطی شبهه حاصل نکرد و گفت پس از این بیان تو لازم آید که ولد الزنا با مادر و خواهر خود محرم نباشد و ایشان را
مانند اجنبیان نکاح تواند کرد و هم جایز باشد پدری دختر خود را که از زنا بوجود آمده وطی نماید و حال آنکه هیچیک از فرق
اسلام این معنی تجویز نکنند گفتم اگرچه بحکم شرع ولد الزنا از عداد اولاد بیرون است لیکن بمقتضای لغت از زمره
اولاد محسوب آید و ما از اینجهة بحرمت وطی حکم کنیم و در سایر احکام بحکم شرع عمل نمائیم گفت تمامت آنچه را که در اینمقام
گفتی خلط و خبط بود چرا که یکدفعه ویرا ملحق بپدر نموده احکام فرزندی بر او جاری سازی و دیگر بار نفی نسب از وی نموده
احکام اجنبی بر او مترتب نمائی و هریک از این دو حکم مناقض دیگریست گفتم این مناقضه نیست چه من از حیثیتی حکمی
اثبات داشته و از جهة دیگر نفی آن نموده ام و این خود محال نیست که شیئی واحد بر حسب حیثیات متعدده
موضوع احکام مختلفه گردد گفت شما را چه بر آن داشته که در تمامت احکام ولد الزنا را تابع لغت ندانید
شرع و لغت را در خصوص این ماده از یکدیگر جدا سازید و حال آنکه پیوسته شرع تابع لغت گشته شرع تابع لغت شده اگرچه الفاظ
علی الدوام در لسان شرع بدان صورت مستعملند که در لغت ولی شرع و لغت را در بسیاری از الفاظ
مخالفت و مغایرت معنوی ظاهر است چنانکه صلوة لغة بمعنی دعا و زکوة بمعنی نماست و این الفاظ را
در شرع چنان استعمال کنند که در لغت مستعمل بوده اند اما شرعاً صلوة عبارت از ارکان مخصوصه و زکوة
از اخراج معینی اعلاوه انکه مذهب ما در اینمقام مبنی بر احتیاط است زیرا که اگر بر حسب نفی نسب بجواز
نکاح فتوی دهیم از شبهه حرمت که مقتضای صدق معنی لغویست ایمن نباشیم لهذا در صورت دوران
امر بین المحرمة و المجواز جانب احتیاط رعایت نموده بحرمت فتوی دهیم ابن ابی جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید
فاضل عنان کلام از میدان این مسئله بگردانید کتابی در دست من بود گرفته گفت یا شیخ این چه کتاب است
گفتم کتاب نهج الحق و کشف الصدق و از مصنفات شیخ جمال الدین بن مطهر حلی است و او از اجله و فحول مشایخ
شیعه اثنا عشریه معدود بوده و در این کتاب از صحیح مسلم حدیثی آورده میخواهم آنحدیث بر تو قرائت نمایم
گفت آنحدیث کدام است گفتم نخست با من بازگوی که آیا مرویات صحیح مسلم در نزد شما بزیور ثاقت آراسته
و مسلم است یا نه گفت آری تمامت احادیث و مرویات آنکتاب در نزد ما قرین صحت است گفتم مسلم در صحیح خود
و حمیدی در کتاب جمع بین الصحیحین از عبد الله بن عباس حدیث کرده اند که چون رسول صلی الله علیه و آله را
زمان رحلت در رسید جمعی از اصحاب شرف اندوز خدمت آنجناب بودند فرمود کاغذ و قلمی آماده و حاضر
دارید تا چیزی رقم کنم که بعد از من هرگز شما امت من گمراه نشوید پس یکبار عمر از در انکار در آمد گفت ان
الرجل لیهجر یعنی همانا پیغمبر از شدت مرض هذیان میگوید حاضران دو فرقه شدند جمعی در آن گفتار و کردار
با عمر همراه شدند و برخی بر فرموده حضرت تصدیق آوردند و از طرفین غوغای شاجره بغایت رسید بالا گرفت
حضرت ایجنگه آنحال نخواست فرمود از مجلس من بیرون روید فاضل گفت این حدیث صحیح است ولی عمر را

طعنی وارد نیاید گفتم بچندین طریق ابواب طعن بر روی عمر و کسانیکه با وی شریک بودند مفتوح است نخست آنکه مانع آمدن ایشان حضرت را و باز داشتن از مراد خود و قبول نکردن امر وی خود گناهی عظیم و معصیتی کبیر است و از قانون ادب بر کنار باشد چنانکه حق سبحانه و تعالی فرموده و ما آتیکم الرسول فخذوه و ما نهیکم عنه فانتهوا یعنی آنچه را که پیغمبر بیاورد فرا گیرید و از آنچه نهی فرماید باز ایستید و هم فرماید لا تقدموا بین یدی الله و رسوله یعنی بر خدا و رسول پیشی مگیرید و بر ایشان تقدم نجوئید و هم فرموده لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت النبی و لا تجهروا له بالقول یعنی صداهای خود را بر آواز پیغمبر بلند نکنید و نزد وی بجهر سخن مگویید عمر با آنکه از مضمون تمامت این آیات مخالفت جست زبان حسارت نیز دراز داشت و با آنحضرت بدشنام تکلم نمود گفت ایمرد هذیان میگوید و حال آنکه خداوند در حق وی خبر داد که ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی یعنی پیغمبر از روی هوا و خواهش تکلم نمی کند و زبان جز بوحی الهی نگشاید دویم آنکه مقصود آنجناب ارشاد مردمان و تالیف ایشان بود و خواستی تا آنکه اصول اختلاف و عروق عداوت از میانه برانداز د عمر و یرا از چنین اراده بزرگ مانع آمد با آنکه عمر با تمامت مسلمانان مامور متابعت آنحضرت بودند چنانکه خداوند عز اسمه فرموده و ما کان لمؤمن و لا مؤمنة اذا قضی الله و رسوله امرا ان یکون لهم الخیرة یعنی هیچ مرد مومن و زن مومنه را نرسد که هرگاه از خدا و رسولش در امری حکمی نافذ گردد ایشان خود را در قبول آن مختار دانند پس جائز نبود که عمر حجاب منع چنان مقصودی بزرگ شود و از آنروی بود که ابن عباس هر وقت حدیث منع را روایت نمودی سحاب دیدگانش چندان قطرات اشک بر صفحه زمین بریختی که سنگها تر شدی فاضل گفت اینکه شما کلام عمر را بدشنام انجناب حمل نمودید بد وجهت از راه تسلیم و قبول مردود و ممنوع است اول آنکه عمر را جلالت قدر و نباهت شان از آن برتر بوده که معنی ظاهر این لفظ ارادت کند و یا آن معنی ناصواب بخاطر آورد اگر کوئی پس چرا در میان الفاظ بدین لفظ تکلم نموده بی آنکه معنی آن ارادت کرده باشد گوئیم چون وی بخشونت کلام و بدانت لسان و تندخوئی و سخت کوئی معتاد و مجبول بود بچنین کلام درشت لب گشود دویم آنکه کلمه لیهجر مشتق است از مهاجرة و معنی قول عمر این است که رسول هجرت میکند و اینکه گویند عمر آنحضرت را از نبشتن وصیت مانع گشت و در میان وی و مرادش حایل و حاجب شد در جواب گوئیم همانا این منع از روی اجتهاد بود و امثال عمر را جائز است که اجتهاد نموده و از آنروی عمل کنند و او چنان رای زد که نوشتن وصیت دین مسلمین را اصلح و اولی باشد اگر گویند که وی در آن اجتهاد راه خطا پیمود و مورد طعن نباشد زیرا که مجتهد مخطی معاقب نیست پس عمر را از این باب تشنیع نتوان آورد ابن ابی جمهور گوید گفتم تمامت آنچه را که در مقام جواب گفتی اصغا نمودن نتوان نخست آنکه گفتی قول عمر دشنام بپیغمبر نبوده این خود دلیل است بر قلت معرفت و کمی دانش تو بلغت عرب و مصطلحات ایشان چه هرگاه یکی از عرب بلفظی پست تر از این کسی را مخاطب سازد البته غبار کینه در میان ایشان برخیزد

و مورث عداوت و مایه دشمنی شود چه رسد بچنین لفظی تسبیح و من از اینجمله ترا ملامت نکنم زیرا که تو از زمره عرب نیستی و بمحاورات و مکالمات ایشان خبرتی نداری دویم آنکه گفتی عمر ظاهر آن لفظ را اراده نکرده بود این خود اعترافی است باینکه ظاهر آن لفظ منکر بوده ولی عمر آن معنی منکر را اراده نکرده این خود آشکار است که عمر از روی عمد باین لفظ تکلم کرده و هر لفظی که از روی عمد گفته شود البته ظهور دارد بر اینکه متکلم ظاهر آن لفظ را اراده نموده است و اینکه میگوئی در این عبارت عمر ظاهر آن لفظ را اراده نداشت قبول این دعوی موقوف است بر بیان دلیل و اقامت برهان سیم اگر اعتذار جستی که عمر آن لفظ را از راه خشونت طبع گفت این عذری موجه و مسقط تکلیف نیست چه هر مکلفی با اینکه بمقتضای طبیعت مایل شهوات است مکلف باشد که عنان نفس از مهالک شهوات باز داشته طریق نیکوئی و احسان بپیماید پس عمر را مانند سایرین واجب بود که طبع خشن و نفس سرکش را مکلف بعادات و رزیله ترک نموده منقاد امر پیغمبر و تابع حکم آسمان و رباشد و ترک مأمور به ننماید و بر رد پیغمبر مبادرت و مسارعت نجوید و بلفظ منکر زبان دراز ندارد مگر اینکه گوئیم وی عالم بتکالیف خود نبوده است چهارم اینکه گفتی لیهجر مشتق از مهاجره و معنی آنست که پیغمبر هجرت میکند این قول هم از جهت لفظ و هم از حیثیت معنی مردود است اما لفظا بعلت اینکه هیچیک از اهل عربیت بدین اشتقاق قائل نشده اند شیخ گوید چون سخن بینمقام منتهی شد ما خاتم مدرسین روی با فاضل هروی داشته گفت شیخ راست میگوید این اشتقاق بر وفق قوانین عربیت نیست بلکه لیهجر مشتق از هجر است نه از مهاجرت اگر این لفظ را معنی چنان باشد که شیخ میگوید ایراد وی بر تو وارد خواهد بود پس فاضل بر خطای خود اعتراف نموده و باعتذار برخواست پس گفتم اما معنا بجهة اینکه در آنوقت هجرت پیغمبر مفید نبود چه مهاجرت که رفتن از بلدیست ببلاد دیگر در آنوقت پیغمبر را متصور نبود زیرا که وی در حال احتضار بود پنجم اینکه گفتی منع نوشتن کتاب از روی اجتهاد بود قولی است که آثار ضعف و علامات وهن بسی بر آن ظاهر است یکی اینکه در اینگونه مسائل اجتهاد جائز نباشد دویم اینکه اجتهاد در حضور شارع مقدس از طریق عقل بیرون است چه جمیع خلق را واجب بود که در حضور آنحضرت تابع نصوص او باشند چنانکه خداوند عالم در کریمه وما اتیکم الرسول فخذوه وما نهیکم عنه فانتهوا بدین معنی اشارت فرموده پس چگونه جائز بود عمر را که از نص کتاب عدول نماید و برای اجتهاد خویش عمل کند با اینکه هیچگاه آنجناب بخواهش نفس سخن نمیگفت و کاشف منع خود اکتفا نموده بود و زبان بچنین دشنام باز نمیداشت و لفظی که ظاهر و باطنش منکر است نمی گفت ششم اینکه گفتی عمر میدانست نوشتن کتاب برای دین و مسلمین اصلح بود خلاف عقل و نقل است چه امر پیغمبر خالی از دو حیث نیست یا برای افساد حال مردمان بوده یا اصلاح حال ایشان اما شق اول موجب کفر است پس معین میشود که حضرت آن لفظ از جانب خدا برای اصلاح حال مردمان گفته باشد و لازم قول شما این است که عمر از خدا و رسولش بصلاح دین اعلم باشد با این حال اگر این عقیدت اختیار نمودن خواهی مختاری و مرا با تو حرفی نیست فاضل گفت هرگاه اینگونه کلمات که از مردمان بزرگ که شایسته تعظیم و شرفند صادر آید بر صاحبان عقل سزاوار است که آنرا بر ظاهرش حمل نمایند

بلکه بوجهی جمیل و معنی نیکو حمل کنند چنانکه در خشک سالی مردی از عرب خداوند عالم را مخاطب نموده گفت

قد کنا نستسقی الغیث بعباسکا انترک الغیث علینا لا ابا لکا

یعنی پیش ازاین هرگاه خواستی باران رحمت خویش فرو ریختی آیا اینک قطرات باران از ما باز داری پدر مباد ترا آفتی اگرچه کلمه لا ابا لک ظاهر در ذم و در اینمقام کفر است ولی چون جمعی از اعراب آن شعر شنیدند آنرا بر وجهی صحیح و طریقی پسندیده توجیه نمودند و گفتند مراد شاعر از کلمه لا ابا لک دراین استعمال معنی حقیقی و اخباری است نه دعائی و انشائی بنابراین بر هیچ کس شایسته است که اقوال مانند عمر را اگرچه برحسب ظاهر استوار نباشد بر وجه صحیح حمل کنند و راه مدح و طعن مسلوک ندارند اینکه گفتی اجتهاد مقاوم و معارض نص نمی تواند شد و عمر را جائز نبود در اینمقام اجتهاد نماید قولی است که بغیر آنحال اختصاص دارد چه پیغمبر در حال احتضار بود و مرض بر او مستولی گاه بهوش و گاه بیهوش بود محتمل است در آنزمان که امر میفرمود بنوشتن کتاب غیر حالت صحت بوده و در چنان وقتی اجتهاد جائز است و ازینجهت عمر اجتهاد نمود و اجتهادش نمودی شد برای اینکه از نص رسول روی تابد و آن بحال مردمان اصلح بوده است گفتم حمل و توجیه در وقتی است که کلام لا اقل محتمل وجهین باشد مانند کلام اعرابی ولی کلام عمر جز بدین معنی ناصواب احتمالی ندارد اگر تراممکن است که آنکلام بر معنی دیگر حمل داری بیان کن عجب اینکه براین عقلیه و دلایل نقلیه بر عصمت انبیا صلوات الله علیهم قائم است و شما آیاتی چند که بظاهر بر عصیان و خطای ایشان دلالت کنند از نمودای ظاهر مصروف نسازید و در مقابل حجج و ادله بسیار که از طریق عقل و نقل رسیده تخطئه پیغمبران روا دارید با اینکه شما تمامت آن آیات را بوجوه مستقیمه و طرق صحیحه حمل توانید نمود و بر عصمت و تنزیه رسل معتقد توانید شد ولی کلام خلیفه خویش با اینکه بچندین درجه از رتبت انبیا نازل تر است بظاهرش حمل نمودن جایز نشمارید و طمع بریده که مردم آنسخن بسبیل از معنی ظاهر بتأویلات بعیده و توجیهات بارده حمل نمایند خوشتر اینکه طریق انصاف پیش گیرید و از جاده تعصب کناره گیرید و لااقل عمر را با انبیا برابر و مساوی دانید چنانکه تصحیح کلام عمر واجب شمارید در اصلاح شئون انبیا نیز محتوم شناسید اما اینکه گفتی عمر برای آن معارض امر نبی شد که مرض بر وجود مبارکش مستولی بود کلامی بس سخیف است چه حضرت رسول در آنحال خالی ازاین نیست که یا عاقل و امرش وامرش با اراده جازمه بود یا اینکه عقل نداشت و آنچه میگفت از روی اراده نبود قسم دوم بصریح کریمه وَمَا یَنطِقُ عَنِ الْهَوَیٰ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْیٌ یُوحَیٰ باطل است و قول امام تو عمر که گفت رسول هذیان می گوید دلالت دارد بر بیعقلی پیغمبر و ما ازینروی گوئیم آنقول منکر و بد است و ناچار باوی در اینمقام در اعتراضیم چون شق دوم باطل شد صحت قسم اول ثابت میشود پس امتثال امر و انقیاد فرمان آنحضرت واجب است اگر کسی امری از آنحضرت رد کند چنان است که جمیع اوامر و نواهی را رد نموده باشد و رد پیغمبر خود کفر محض است شگفت تر اینکه دعوی کنید که آنحضرت در حال مرض فرموده است که ابابکر با مردم نماز کند و ازینروی بر امامت و خلافت وی استدلال کنید

واورا واجب الاطاعه دانید ولی امر کتاب را که موجب اتفاق و هدایت امت و مورث نفی اختلاف و ضلالت ایشان بوده بهذیان و بیهوده حمل مفرمائید و گوئید جائز است عمر در مقابل آنحضرت اجتهاد نماید با انکه شما را عقیدت بر این است که آن دو امر هردو در حال مرض از آنجناب سرزد چگونه است که یکی را امر بود و دیگری را متبع شناسید بر این تفکیک چه دلیل قائم است و بر این تفریق چه قرینه دلالت کند شگفتر از آنها اینکه شما بر امامت عمر بن الخطاب استدلال کنید بر اینکه ابوبکر در حال مرض بر امامت و خلافت او تصریح نموده و در آن باب کتاب نوشت و با انکه کریمه وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ در شان ابی بکر نازل نگشته متعهد اقول او را بهذیان نسبت نکنید پس باید ابوبکر را از رسول خدا شنیدن اکمل چه خوش گفت شاعر

اوصی النبی فقال قائلهم ... قد ظل یهذر تبدد البشر

واری ابابکر اصاب فلم ... یهجر وقد اوصی الی عمر

حاصل معنی انکه پیغمبر خواست وصیت کند عمر بن الخطاب گفت سید بشر بیهوده سخن کند ولی ابوبکر چون بخلافت عمر وصیت نمود نه مخطی بود و نه بیهوده سرود شیخ گوید چون مرا سخن بدینمقام رسید هر ویرا از غضب موی بر تن علم شد و آثار خشم از وی ظاهر گشت گفت نهایت امر این است که عمر ترک مندوب و خلاف اولی نموده از اینجهته خطائی بروی لازم نیاید چه شما طایفه عرب بی ادبی موصوفید و این خود مورث هیچ مفسده نیست گفتم الحمد لله اعتراف کردی که صدور این لفظ از عمر از سوء ادب بوده و طایفه عرب بکمی ادب موصوفند ولی من میگویم سوء ادب بشخص عمر اختصاص داشت و جز او کسی بدان رذیله موصوف نبود چه کبار اصحاب خود را بحسب امکان از پرتو تربیت رسول و صفات شریفه و آداب ستوده وی باخلاق پسندیده آراسته بودند و آنملکات را از پیغمبر خدا که مخاطب کریمه انک لعلی خلق عظیم است اخذ نموده بودند چه آنجناب خود فرمودند که من مبعوث شدم برای اتمام مکارم اخلاق و کریمه خذ العفو وامر بالعرف نیز شاهد این مقال است پس چگونه تواند بود که عمر خود را در این طول مصاحبت نبی از ذمیمه سوء خلق و رزیله خشونت طبع پیراسته بکلیه آداب و زیور مکارم آراسته نداشته باشد و هم چگونه توانی با انکه ویرا بعظمت شان معروف دانی تقلب او بسوء خلق موصوف کنی پس از تمامت این بیانات واضح گشت که صدور آن کلام از در مخالفت دین و ترک آئین بوده و بجز برای رسیدن آمال دنیوی تابع آنجناب نگشته بود چه اگر متابعت وی برای رعایت دین بودی با بستی مانند سایر اصحاب با داب آنجناب مؤدب و باخلاق آنحضرت متخلق باشد و از آن اعترافی که تو خود در حق امام خویش نمودی ظاهر میشود که وی از جمله اتباع پیغمبر نبوده بلکه قاعده ایمان و عقیدتش نیز استحکام نداشته ابن ابی جمهور گوید مردی حیدری در انمجلس حضور داشت چون این کلمات از من بشنید گفت والله شیخ عرب راست میگوید مرد که مدت بیست سال شرف اندوز خدمت چنین پیمبری باشد و از اخلاق و آداب وی بهیچوجه بهره مند نگردد البته از حرکت آدمیان معدود بیاید حاضران

یکبار درخنده شدند هروی مخجل گشته سر درپیش افکند من دیگر باره روی باوی داشتم گفتم اینکه گفتی شما طایفه عرب بقلت ادب موصوفید مذامم ترا از ادب مراد چیست اگر مراد تو از ادب آن رسوم و تکلفاتی است که عجمان برای خود اختراع کرده اند راست است ما طایفه عرب آن رسوم و آداب چنانکه باید ندانیم و چیزیکه شارع مستن آن نباشد متابعت آن لازم نشناسیم و اگر مراد تو آداب شرعیه است مسلم ندارم که طایفه عرب از سنن و رسوم شرعیه تجاوز جویند بلکه آن آداب و رسوم از عرب به دیگر طوایف رسیده چه لسان شارع بلغت عرب جاری شده و عجمان شریعت را از ایشان فرا گرفته اند و تو جماعت تازیانرا چگونه بی ادب دانی وحال آنکه خود بلاد عرب ندیده و با ایشان صحبت نداشته هروی را از این سخنان عرق تشویر برجبین نشست و حضار زبان لطیفه گوئی و سخریه جوئی بروی دراز نمودند پس گفتم همانا قلت ادب مخصوص عرب نیست بلکه بسیاری از عجم نیز بدان ذمیمت موصوفند زیرا که افراد بنی آدم در اخلاق و طبایع متفاوت و مختلفند از جمله بی ادبان عرب بحکم اعتراف تو امام و صاحب تو بوده هروی سخن از سر گرفته گفت از کجا صاحب من بدین صفت موصوف بود و از چه روی آن ذمیمه بروی ثابت نمائی گفتم بشهادت تو گفت آن لفظ از روی اجتهاد گفته بود گفتم آن اجتهاد نبوده بلکه کفر بوده است گفت بچه دلیل آنرا کفر دانی گفتم بنص رسول که دشنام بخالق کفر است چه روی فرموده که علی رهبه مراسب کرد و کسی که مرا سب نماید چنان است که خدارا سب نموده باشد و کسیکه خدارا سب نماید اورا بروبا تش دوزخ اندازد پس کدام کفر باین تواند رسید هروی دیگر باره سخن را عود داده گفت از کجا پیمبر را دشنام داده باشد گفتم تو بکلام عرب عالم نیستی تا بدانی که آن لفظ دشنام است یا نه در کتب عربیت بدشنام بودن آن کلمه تصریح شده هروی گفت مثل تو کسی باین مراتب علمیه شایسته نیست که بکفر چنین شخصی بزرگ حکم کنی بلکه سزاوار بود چون آنکلام شنیدی یکماه و دو ماه بلکه یکسال و دو سال چشم تحقیق بکشائی و سخت تامل کنی تا محمل نیک بیابی اگر پس از مدتها آنرا بوجه صحیح حمل توانی کرد آنگاه بتو گفت که آن لفظ دشنام است گفتم ترا گمان آنست که من این لفظ را تاکنون ندیده ام و در آن تاملی نکرده ام و ندانسته ام و در آن غوص ننموده ام الحال آنرا شنیده ام و بی تامل سخن میکنم اگر چنین گمان کرده باشی گمانی باطل است چه الآن عمر من که پنجاه سال رسیده بیست سال میشود شنیده ام که این لفظ از انیز و بالنسبه بنبی سرزده در آن تاملها نموده ام و با مردمان دانا بمیان آورده ام مرا محمل نیک بدست نیامد و به برهان مرا ثابت گشت که آن دشنام است و از انروی بکفر قائل آن حکم کردم تو هم جد و جهد نمودی که محملی نیک برای آن بدست آوری مقدور تت نشد و آنچه ذکر نمودی آنرا بادله ظاهره و براهین قاطعه چنان برهم زدم که هیچکس را در آن شبهه نماند لکن تو تابع حق نمیشوی شیخ گوید چون سخن بدینجا رسید فاضل لب بست و سر درپیش افکند سید محسن دست من بگرفت و از مجلس بپای خواستیم و بیرون شدیم که مبادا فتنه بپا خیزد شیخ گوید دریکی از جمعات با سید محسن نشسته و از هر جا سخن میکردیم که ناگاه فاضل هروی وارد مجلس شد

گفت

گفت یا شیخ امروز مجلس از وجود اغیار و بیگانگان خالی و مرا با تو سر گفتگو است گفتم هر چه خواهی بگوی گفت احوال باقی خلفاء اسلام نقل کن و عقیدت خویش در حق ایشان مکشوف دار تا با تو مناظرت کنم چون بیان ظلم و جور و افعال شنیعه سایر خلفا متبنی بر اصول احوال خلفا ثلاثه است و در باب خلیفه اول آغاز سخن کرده گفتم اما گفتار و رفتار ابوبکر از بیان مجلس اول واضح گشت که با انکه خدا و رسولش ویرا در آنمحل جای نداده بود چگونه بر مسلمانان تقدم جست و بچه تدبیر خلافت را از آل پیغمبر گرفت ترا در شناسائی احوال وی اگر انصافی باشد همین قدر کافی است که وی برای تحصیل ریاست مصیبت موت چنان پیغمبری بزرگ و پیر اعظیم بنیامده و بتجهیزش حاضر نشده چون دید بنی هاشم بمصیبت آنجناب مشغولند از لوازم تجهیز جنازه رسول و شرایط اقامت تعزیت آنحضرت روی تافته خود را باعجلی تمام بسقیفه رسانید و در باب خلافت بمشاجرت و منازعت برخواست پس ترک تجهیز و تغسیل و نماز و دفن رسول دلیل است بر بی احترامی و نامبالاتی آنجماعت برسول و قرینه است بر انکه اظهار ایشان اسلام را و پیروی پیغمبر برای تحصیل ریاست و نیل آمال دنیوی بوده همچنین است حالت مهاجر و انصار و دیگران که در سقیفه گرد آمده بودند چه هر مسلمانی انجام مهمات دیگر بر مراسم مصیبت پیغمبر مقدم میکرد البته در دین خود ناقص و در عقیدتش متهم است لاسیما کسی که خود را در مرتبه خلافت داند چه احترام آنجناب در حال حیات و ممات یکسان باشد پس بایستی ابوبکر و دیگر مسلمانان مصیبت پیغمبر عظیم شمرده بر تجهیز و تشییع آنحضرت قیام کنند و از وظائف تعظیم و تکریم آن جنازه مبارک هیچ فرو نگذارند و پس از دفن در ماتکده بسوگواری بنشینند و یکدیگر را تعزیت گویند و تسلیت دهند سپس مهمات دیگر خویش از قبیل عقد خلافت و استحکام بیعت بپردازند هر دانا داند که این سخنان من موافق مقتضای عقل و قوانین شرع و رسوم ادبست ولی انکرده بدینها اکتفا نکرده بعد از تمهید خیالات دیرینه خود نخست دست تعدی و عدوان بجانب خاندان رسالت که ذوی القربی بودند دراز نموده بر ایذاء خاطر مبارک فاطمه سلام الله علیها برخاستند با انکه در میان ذوی القربی از فرزند رسول نزدیکتری نیست و خدای سبحانه مودت ذوی القربی را اجر رسالت قرار داده فرموده قل لا اسئلکم علیه اجرا الا المودة فی القربی یعنی بگوی ای پیغمبر که من از شما اجر و ستاری اقرباء خود و رسالت را مزدی نخواهم و پیغمبر بالخصوص در حق فاطمه فرموده فاطمه عضوی از پیکر من است کسی که او را بیازارد چنان باشد که مرا آزار رساند و کسی که مرا بیازارد چنان است که خدا را آزار رساند ای مهروی تو خود میدانی که صحت این حدیث در نزد خاصه و عامه متفق علیه است و کسی انکار صحت آن ننموده و ابوبکر آنحضرت را از میراث پدر بزرگوارش منع نموده بحدیثی که خود از رسول خدا نقل کرد و گفت من از رسول شنودم که فرمود ما گروه انبیا میراث نگذاریم انچه از ما بجای ماند صدقه است و اینخبر خود از مجاعیل اخبار و اکاذیب آثار بشمار رود بدلیل انکه مخالف کلام الله است چه حضرت رب العزة فرمود وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ و هم در حکایت داود فرمود يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ ای مهروی گمان نبری که مراد از ارث در اینمقام حکمت و نبوت است نه مال و ثروت چه حق سبحانه

بعد از آیه مذکوره فرموده واجعله رب رضیا یعنی ای پروردگار آنفرزند مرا مرضی و پسندیده فرمایی پس اگر مراد ارث نبوت بودی بدعای واجعله رب رضیا حاجت نیفتادی چه کسی وارث نبوت نتواند بود جز آنکه مرضی و معصوم باشد و هم خدای عزوجل بخطاب عام فرماید یوصیکم الله فی اولادکم للذکر مثل حظ الانثیین یعنی وصیت مینماید خدا شما را در ارث فرزندان شما که ذکور را نصیب دو اناث دهید ابوبکر بخلاف نصوص قرآنیه فاطمه را از فدک و عوالی منع نمود با آنکه آیه وات ذا القربی حقه نازل گشت آن املاک بفاطمه بخشید و متصرف وی بود تا آنگاه که ابوبکر وکیل آنحضرت از آنجا خارج کرده دست تصرفش کوتاه داشت پس فاطمه در آن باب آغاز سخن فرموده گفت یا ابابکر از چه راه تو میراث پدر خود میبری و من میراث پدر خویش نبرم آیا نه این بستانها را پدرم بمن بخشیده تو چگونه آنرا از من باز گیری و مرا از آن ممنوع داری ابوبکر بخلاف قانون شرع در اثبات این دعوی از وی شاهد طلبید چه در احکام شرعیه مقرر است که اقامت بینه بر مدعی باشد نه بر ذوالید معهذا فاطمه علی و حسنین علیهم السلام و ام ایمن را شاهد آورد ابوبکر شهادت ایشان مردود داشته و آنچنان شهود را که از بزرگان اسلام بودند بکذب تهمت نهاد تمامت آنچه من در اینمقام بیان کردم بر صحت آنها فریقین متفق و طریقین متحدند و جمیع آنها از روایاتی است که کسی را مجال انکار نیست و البته خود در صحاح وغیره خوانده و دانسته که فاطمه در مرض موت وصیت نمود که او را در شب دفن نمایند ایشان بر جنازه وی نماز نگذارند و در آنوقت از ابوبکر سخت آزرده و دلتنگ بود و حضرت ختمی مرتبت فرمودند ای فاطمه خداوند غراسمه بغضب تو غضب میکند و برضای تو راضی میشود آیا کسی که با اهل بیت رسالت چنین رفتار نماید چگونه خواهد بود حالت وی با سایر مردمان و با چنین حال چگونه وی را میان خود و خدا واسطه قرار توان داد و اگر خواهم تمامت مطاعن وی بر شمارم ترا فرصت استماع نماند بلکه بعد او جمیع آنها متعذر است اما خلیفه ثانی چیزهائیکه از وی در حال حیات رسول واقع آمد در مجلس دوم ذکر شد و تو دانستی پس از آنکه بر مسند خلافت نشست هم بر خلاف صواب عمل نمودن گرفت و بدعتها در دین آغاز نهاد متعه را که در سنت نبویه امرش ثابت بود منع کرد با آنکه خدا و رسولش آنرا حلال و بر فعلش امر فرموده بودند و در زمان پیغمبر و عهد ابوبکر و لختی از زمان وی نیز معمول بود و در منع آن با کلام خدا و سنت رسول و اجماع امت راه مخالفت پیمود و برای خلافت ابوبکر چندان با مردم اظهار خشونت و تهدید و تخویف نموده همی گفت هرکس از بیعت ابوبکر سر پیچد باید سرش بر داشت چون علی و بعضی از بنی هاشم از بیعت ابوبکر امتناع نمودند اراده سوختن خانه فاطمه نمود و مصراع در چنان بپهلوی وی بفشرد که جنینش سقط شد و غلام او قنفذ بفرمان مولای خود تازیانه بر فاطمه بکوفت که اثر آن بعد از وفات بر بدن مبارکش ظاهر بود دیگر شناعت افعال وی در کتب فریقین مذکور است ابن ابی الحدید گوید چون کلام من بدینمقام پیوست پس فاضل هروی گفت این سخنان غریب که بیاوردی در طرق و روایات شما واقع شده است و بر غیر شما حجت نتواند بود گفتم

حدیث ارث و داستان فدک و خبر عوالی را واقدی و موفق بن احمد و غیر ایشان از علمای شما نقل نموده اند و حدیث منع متعه در کتب و السنه علمای شما معروفست و بعضی دیگر را مانند اراده احراق واقدی حدیث نموده تو گر در کتب ایشان مراجعت سیر کرده باشی و اما خلیفه سیم با انکه بر شناعت افعال وی خاصه و عامه را اتفاق است و محتاج شرح و بسط نیست بعضی از آنها را برای تو ذکر میکنم از جمله اینکه مصحف عبد الله بن مسعود بسوخت و دیگر ابو ذر غفاری که حبیب رسول الله بود از مدینه براند و حکم بن عاص را که طرید حضرت رسول بود بمدینه بخواند و رتبتش بلند ساخت و مهمات خویش بدو باز گذاشت و در زمان طرد و اخراج حکم بن عاص بر پیغمبر طعن آورد و خویشاوندان فاسق خود را بر بلاد اسلام و رقاب مسلمین مسلط ساخت و مسلمانان چون از فتنه بدعتها و شنایع کردار وی قصد کشتنش نمودند بخانه وی ریختند عیال و اطفال او را عرضه شمشیر کردند کسی بر ایشان انکار ننمود و اگر کشتن وی جائز نبود بایستی امیر المومنین علی که در مدینه حاضر و از کشتن وی آگاه بود از آنخادثه کبری و بلیه عظمی او را یاری دهد پس از اینجا معلوم میشود که کشتن وی جایز بوده اگر کوئی قتل عثمان منجر نشود و دفع آن فتنه بر علی واجب بود و آنحضرت ترک واجب فرمود گوئیم این سخن بچند دلیل باطل است نخست انکه آنحضرت را در آنوقت موافقین بسیار و معاندین اندک بودند بالاجماع در صورت استطاعت و قدرت ترک واجب روا نبود عموم مسلمانان بسخن و رای وی متابعت مینمودند و باچنین حال ترک واجب از آنحضرت جمله ندانشت دویم انکه بایستی آنحضرت پس از کشته شدن وی امر بدفنش نماید و تا مدت سه روز جسد وی در میان خاک و خون نگذارد سیم انکه با آنجناب پس از قتل وی که بر مسند خلافت مستقر گشت قاتل وی را قصاص کند چه او در آنوقت نافذ الحکم و مبسوط الید بود هروی گفت تنها آن است از این سه کس بگذری و از غیر ایشان سخن کنی گفتم پس از انکه حال این سه نفر که اصل خلافتند بر تو ظاهر شد از تو سوال میکنم که آیا نه چنین است که امیر المومنین علی نه در ملکه عدالت و صفات کمال و خصال ستوده و اطوار پسندیده بمرتبه بود که هیچکس را در حق وی مجال طعن نیست گفت آری چنین است که میگوئی در حق امیر المومنین علی بدین اوصاف عقیدت دارم و بدین عقیدت امید نجات میبرم گفتم پس چه میگوئی در باب آن شکایتها که آنحضرت از ایشان نموده در باب غصب حق و ظلم کردن بوی و شکایت آنجناب با عدالت آنجماعت تنافی دارد زیرا که امیر از کسی که ظلم بروی نکرده باشد هرگز شکایت ننماید گفت حاشا که علی از ایشان شکایت نموده باشد گفتم این شکایتی است تشکی آنجناب در متون کتب فریقین بسر حد تواتر رسیده و خطبه شقشقیه که در کتاب نهج البلاغه از آنجناب روایت شده ترا بر صدق این معنی کافی است گفت خطبه شقشقیه کدام است که من تاکنون آنرا نشنیده ام گفتم شریف رضی باسناد خود از ابن عباس روایت کند که گفت روزی در جامع کوفه شرف اندوز خدمت و ملازم صحبت امیر المومنین علی بودم که از امر خلافت سابقین سخن بمیان آمد امیر المومنین بدین عبارات آغاز خطبه کردن نمود که والله لقد تقمصها فلان الخ و آنگاه تا پایان خطبه بخواندم

ابن ابی الحدید

۷۴۸

گفت آیا از اصحاب ما کسی تصحیح سند این خطبه نموده است گفتم آری ابن ابی الحدید معتزلی که بر نهج البلاغه شرح نوشته آن خطبه را تصحیح نموده گوید بعضی را عقیدت آن است که این خطبه از کلمات شریف رضی باشد که بلسان امیرالمؤمنین انتحال نموده و این عقیدت خود خطائی واضح و خبطی ظاهر است مشایخ و اساتید ما از معتزله نیز بچندین مجال پیش از آنکه سید رضی در این عالم قدم گذارد این خطبه ضبط و ثبت کرده اند چون ابن ابی الحدید را مجال انکار آن نمانده لاجرم بتاویل مضامین عالیه آن پرداخته گوید چون حضرت از آنجماعت افضل و احق بتقدیم بود و با وصیی طریق اولویت و رعایت استحقاق مسلوک نداشتند کسی بر او تقدم جست که در مراتب فضایل با وی مساوات نداشت لاجرم آنحضرت را از آن رهگذر ملالتی پدید آمده بر ترک اولی که از ایشان مطلوب و پیوست شکایت آغاز کرد علمای شیعه بر این توجیه اعتراض آورده اند که حضرت در این خطبه از افعال ایشان بنهب و غارت تعبیر فرماید و ایشان را بغصب میراث و اخذ حق نسبت دهد خود اسلوب و سیاق عبارات عالیات بدینمعنی دلیلی مبین و برهانی متین است و هم گویند عدول ایشان از اولی آیا برای مصلحت دینی بود یا محض هوای نفسانی اگر گوئی که آن فعل برای مصلحت دینی بود لازم آید که تظلم و شکایت علی بیجا باشد و اگر مصلحتی منظور نشده بود باب طعن بر ایشان مفتوح گردد هر وی گفت مسلم ندارم که ابن ابی الحدید از اصحاب ما باشد بلکه او از مردم شیعی است و خود را علی المصلحة در سلسلهٔ اهل سنت و جماعت منظوم داشته گفتم گمانم آنست که ترا در علم رجال معرفتی نباشد چه وی از مشاهیر مردم سنی و مشایخ معتزله است بلکه خود در بعضی از تصانیفش بعقیدت و مذهب خویش تصریح نموده گفت باید کتاب نهج البلاغه را من خود مطالعت کنم تا از حقیقت حال نیک واقف گردم پس کتابی بوی دادم این خطبه و بعضی خطب دیگر را انجا مطالعت نموده گفت من از عقیدت و مذهب خود که در حق خلفای ثلاثه دارم هرگز منحرف نخردم گفتم پس ترا با طریق حق عناد است گفت ای شیخ ترا در حق مانند فخرالدین رازی و اثیرالدین ابهری و جارالله زمخشری و سعدالدین تفتازانی و فاضل سمرقندی و دیگر فضلای اهل سنت و جماعت چه عقیدت است با انکه فوائد مصنفات و صیت فضایل هریک از ایشان اطراف بلدان و اکناف امصار فرا گرفته و مشهور است آیا گمان داری که تمامت ایشان در ورطهٔ ضلالت باشند اگر ایشان را بر حقیقت این مذهب و درستی این طریقت دلیلی واضح و برهانی قاطع نبودی بیقین قدم در این طریقه استوار نداشتندی و بر خلافت و امامت خلفای ثلاثه اذعان و ایمان نیاوردندی من خود از ایشان استفاده علم نموده ام و از کتب ایشان اخذ فوائد کرده ام و بر صدق کلمات و صحت عقیدت و حسن طریقت ایشان اطمینانی کامل و اعتقادی جازم دارم چگونه روا است که از طریقه ایشان منحرف شده مذهب قومی گیرم که مرا بر صدق و ارادت ایشان اطلاع نیست گفتم ایها القاضی ما در باب اصول عقاید سخن کنیم و در این باب کس بتقلید علماء و متابعت اسلاف تمسک جوید که یکباره از اصطلاح علماء و اصول کلامیه بیخبر باشد از این تقریر تو ظاهر میشود که خود قلاده تقلید فخر رازی یا سعد تفتازانی بر گردن داری

واز راه استدلال ونظر پروفی و با صریح این دو آیه مخالفت مانی یکی کریمه قل فاتوا بکتاب من قبل هذا او اثارة من العلم ان کنتم صادقین یعنی بگوای پیغمبر کافران اگر شما راست گو هستید کتابی پیش ازاین کتاب آرید و یا بقیه از علم و دیگر آیه قل انظروا ماذا فی السموات والارض یعنی نظر کنید در آسمانها و زمین و بدانید که چه عجایب در آنهاست پس تواز وجوب نظر عدول نموده بتقلید که عامل آن در اینمقام مذموم است چنانکه خداوند عالم از کفار حکایت فرمود انا وجدنا آبائنا علی امة وانا علی اثارهم مقتدون یعنی کفار گفتند بر استی که ما به آثار پدران خود اقتدا نموده ایم چه یافتیم ایشانرا بطریق امتی و دیگر اذ تبرأ الذین اتبعوا من الذین اتبعوا ورأوا العذاب وتقطعت بهم الاسباب یعنی بیزاری کنند آنها که متبوع بودند از آنکسانی که تابع بودند در انوقت که اسباب را قطع و عذاب را معاینه بینند پس گفتم آیا بر تو راست در مسئله امامت استدلالی که مامور به است ترک نموده بتقلیدی که نص بر آن منهی عنه است رجوع مانی گفت در اینمسئله تقلید جایز است چه امامت از اصول دین نیست و ما آنرا از فروع شماریم لهذا من در اینباب بتقلید قناعت کرده ام گفتم تقلید در اینمسئله جایز نیست اولا بدلیل انکه امامت مسئله از عظم اصول اسلام و اشد ارکان دین است چه در حفظ شریعت و انتظام ملت و بقای نوع انسان در معاش و معاد قائم مقام نبوت است و بالاتفاق نبوت خود از اصول دین باشد پس امامت نیز که قائم مقام آنست از اصول دین بشمار آید ثانیا بالفرض اگر مسلم داریم که امامت از فروع دین است تا صحیح نباشد که در آن متقلد باشی زیرا که آن تقلید در فروعی جایز است که بر اجتهاد و اقامت برهان قدرت نباشد چه تکلیف بغیر مقدور تعلق نگیرد اما کسی را که ملکه استدلال و احتجاج حاصل باشد در هیچیک از اصول عقاید و فروع آن تقلید از وی صحیح نیست و تو عجزی از استدلال نداری و اجتهاد توانی کرد اینک برهان بر تو قائم و حجت بر تو تمام گشت که خلافت آن سه کس باطل است و بر تو واجب شد که از مذهب خویش برگردی و طریق دیگر اختیار کنی چه ترا توان نقض و ابطال مقدمات براهین من نماند پس باین حال تقلید از تو مقبول نیفتد و لو سلمنا که تقلید از تو صحیح باشد از چه روی تقلید آنجماعت اختیار نموده ای زیرا که در مذهب ما نیز از فحام علما و کبار مشایخ کسانی هستند که اگر دعوی اعلمیت و افضلیت در باره ایشان کنم لامحاله با انجماعت تکافو و تساوی تواند نمود مانند خواجه نصیر الدین طوسی که وی محقق و امام فخر تو مشکک است و سید مرتضی موسوی که در جمیع فنون از همه کس گوی سبقت ربوده و محمد بن محمد بن نعمان که از کثرت افادات در السنه عامه و خاصه بمفید ملقب گشت و شیخ ابو الفضائل طبرسی که در علم تفسیر و دیگر علوم سر آمد روزگار بوده و شیخ ابو جعفر طوسی که مقام تبحرش در میان علما فریقین مانند آفتاب عالم تابست و شیخ جمال الدین مطهر حلی که مصنفاتش در اقطار امصار انتشار دارد و میر سید شریف جرجانی که در بلاد عجم استاد جمیع دانشمندان محسوب شود و رکن الدین جرجانی و نصیر الدین قاشی و غیرایشان از علمای عرب و عجم که مصنفاتشان در جمیع بلاد منتشر و صیت فضلشان

در السنه وافواه چون مثل سائر جاری است وتمامت ایشان برحقیت مذهب شیعه وابطال خلافت ثلاثه ادله قطعیه وبراهین نقلیه اقامت نموده اند ومصنفات پرداخته اند از آنجمله شیخ جمال الدین مطهر حلی کتابی درحقیت مذهب پرداخته که مشحون است بدو هزار دلیل هزار دلیل برای خلافت علی بن ابیطالب وهزار دلیل دیگر برابطال خلافت دیگران واز اینروی انتخاب را الفین نام نهاده پس با این حال تراچه باعث شده که تقلید ایشان نمائی فاضل هروی ملزم گشته لختی ساکت بماند پس زبان التماس گشوده گفت تمنا دارم که احوال باقیمانده خلفای اسلام بیان کنی واز آن سه خلیفه لب فرو بندی من ملتمس وی قبول نمودم گفتم در کتب فریقین مسطور است که رسول خدا صلی الله علیه وآله با علی فرمود یا علی حرب تو حرب من است وسلم تو سلم من است آیا تو این حدیث انکار توانی کرد گفت نی گفتم بنا بر مضمون این حدیث معاویه بن ابی سفیان در صفین باید با حضرت رسول محاربه نموده باشد وباتفاق کل امت چنین کس کافر است گفت معاویه باجتهاد خود با علی حرب نمود طعن وعقابی برای مجتهد نیست گفتم طرفه داستانی است که یکبار در امر خلافت بعد از رسول دست از اجتهاد کشیده مقلد میشوی ودفعه دیگر میگوئی معاویه را اجتهاد جائز بود در محاربه با کسی که حرب او حرب با پیغمبر است وباجماع امت علی در آنوقت امام کل بوده آیا نه آنست که علی بن ابیطالب بعد از عثمان باتفاق اهل حل وعقد خلیفه وجانشین نبی بود گفت بلی چنین است گفتم آیا نه آن است که معاویه در مخالفت با علی خلاف اجماع امت نموده ومخالف اهل حل وعقد کافر است گفت هم در فن اصول مقرر است که در مقابل اجماع محقق اجتهاد روا نیست معاویه باچنان اتفاق قوی چگونه طریق اجتهاد گرفت وفتنه عظیم در میان مسلمانان در انداخت که رؤساء امت وبزرگان ملت بقتل وغارت یکدیگر برخواستند ومانند عمار بزرگواری در میانه مقتول شد که رسول در حق وی فرمود عمار جلدهٔ میان دو چشم من است واو در لشکر یغی بقتل میرسد چون این خبر در میان لشکریان مشهور بود واز شهادت عمار بظهور رسید مراد از اهل بغی که پیغمبر فرمود معاویه وعسکر وی باشند از اینروی اضطرابی سخت در لشکر شام پدید آمد معاویه در تسکین آن فتنه حیلتی اندیشید وگفت مصداق اهل بغی مردم عراقند چه ایشان عمار در معرض قتل در آوردند پس ایشان که او را بصفین آوردند قاتل وی باشند همینکه این سخن گوش زد ابن عباس شد گفت قاتل الله معاویه اگر کسی مسلمی را بجهاد دعوت کند وآن مسلم در معرکه شهید شود قاتل وی شده باشد لازم آید که پیغمبر را قاتل حمزه وعبیده خوانیم وهکذا سایر شهداء بدر را مقتولان آنحضرت وایضاً دیگر از شنایع احوال معاویه سب امیر المومنین علی علیه السلام بود که در بطون محاریب وروس منابر بآن ناسزا لب گشود وحال انکه پیغمبر فرمود کسیکه علی را سب کند مرا سب نموده وکسی که مرا سب کند خدا را سب نموده آیا کسیکه قاعدهٔ اسلام بشمشیر وی بنیاد وامامت بتدبیر او نظام گرفت واحکام شریعت بعلم وی استوار گشت ورسول در حقش فرمود علی با حق است وحق با علی ودور نیست چگونه ثبات سب کردن بود آیا هروی مرا گمان آن بود که مرا در کفر معاویه هیچ شکی نباشد سعد تفتازانی وقتی که از اینحال

واقف گشت از معویه بتبری جست واورا لعن کرد ولعن او در ملک خراسان انتشار یافت پس ترا در کفر ولعن او چه توقف باشد آیا در باره یزید چه عقیدت داری هروی گفت یزید مستحق لعن میدانم واز وی بیزارم چه او حسین بن علی را بکشت گفتم انصار را نیز قتل عام کرد وبر خانه خدا منجنیق بست گفت چنین است وبتش بی شبهه واجب باشد گفتم آیا نه باعث خلافت وی پدرش معاویه شد گفت چرا گفتم پس معاویه در معاصی وفسوق ازاو سرزند دخیل بود بلکه خود در قتل فرزند رسول نفیر او است چه معویه حسن بن علی را مسموم ساخت چنانکه یزید حسین بن علی را شهید نمود هروی داستان سم حسن سخت استبعاد نمود گفتم این قضیه محل تامل نیست چه اکابر مورخین واساتید محدثین بالفعل فضیح تصریح نموده اند هروی گفت پس معویه نیز بر این تقدیر مثل یزید مستحق لعن باشد گفتم باعث خلافت معویه عثمان بن عفان شد که اورا بر ملک شام بگماشت وچنانش استقلال بخشید که طغیان وی بدعوی خلافت وقتل وغارت انجامید پس چنانکه معویه را بحکم سببیت در اعمال یزید سهیم دانستیم عثمان را نیز در افعال معاویه شریک شناسیم بلکه خود عمر بن الخطاب را در شهادت حسین بن علی دخیل دانیم گفت ادعوی گزاف از کجا کوئی گفتم از انکه اکرا وامر خلافت بشوری حوالت کردی هرگز عثمان با امامت نرسیدی وباوجود مثل علی بن ابیطالب که عثمان در فضل وشرف وعلم وزهد وجهاد وسبق اسلام باوی بهیچوجه طرف نسبت نبود بر مسند رسول نشستی پس شورای عمر سبب خلافت عثمان وعثمان سبب خلافت معاویه ومعاویه سبب خلافت یزید شد واز اینمقدمات شرکت عمر در شهادت حسین وقتل انصار وتخریب کعبه بیک بوضوح رسید هروی گفت سلمنا که عمر باعث خلافت یزید شد اما شنایع کفرآمیز آنشوم خونریز بچه دلیل بر عمر نسبت کنی گفتم بدلیل انکه علما معقول مبرهن داشته اند که سبب سبب سبب است گفت چنین است ولیکن عمر جزء علت تامه بوده نه سبب تام گفتم الحمدلله که انصاف دادی وبجزء سبب بودن اعتراف کردی علما گفته اند که جزء سبب نیز در اسناد اثر حکم سبب دارد زیرا که تاثیر سبب بدون وجود آنجزء متحقق نیاید گفت حالی از خلفای بنی عباس سخن کوی گفتم اگرچه خلافت آن سلسله از فروع خلافت آنشه اصل است وبا انهدام اصل فرع برجای خود نیاید وبر بطلان امامت ایشان بهیچ احتجاج حاجت نیفتد ولی ملتمس تو قبول کنم ودر مطاعن آنجماعت سخن رانم اولا بگوی که ترا در حق امام علی بن موسی که بدینجا مقدس مدفون است عقیدت چیست گفت آنحضرت را از ذریت رسول میدانیم ومودتش واجب میشناسیم ودر علم وعمل بر دیگر مردمش مقدم میشمارم گفتم پدروی موسی بن جعفر سلام الله علیهما را چگونه دانی گفت او نیز مانند پسرش بود گفتم چگونی در باره خلیفه که موسی بن جعفر در حبس بداشت وبتبش بکشت وخلیفه که علی بن موسی را بولایت عهد گماشت وبزهرش مقتول ساخت گفت ایشان کیانند گفتم هرون موسی را در خانه سندی بن شاهک محبوس نمود وپس از مدتی دراز اورا مسموم ساخت وپسرش مامون پسرش علی را ولیعهد کرد وعاقبت بزهرش در گذرانید گفت اگر بدین سخنان گواهی از کتب فریقین داری اقامت کن گفتم اما در مصنفات شیعه بسیار است مثل ارشاد مفید وعیون ابن بابویه وکشف الغمه اربلی اتفاقا در خانه سید محسن کتاب عیون اخبار الرضا

موجود بود من فقیه هرون و امام موسی را از دیگران بگشودم و بروی بنمودم چون هرون آن کرد و دیگر کارها رشید از آنجناب بدید از قبیل قتل و حبس بنی هاشم و تفریق ایشان در بلاد ندا در داد که لعنت خدای بر رشید باد سید محسن کتاب العاقبه که تصنیف بعضی از شافعیه بود حاضر ساخت من بسیاری از فسوق و فجور بنی عباس در آنجناب پیدا کرده بنمودم مزید تبری و بیزاری بروی کردید و گفت الهاترا گواه میگیرم که من از عباسیان و بنی امیه دوری میجویم و بدین عقیدت امید قرب تو میبرم من دیگر باره کتاب انعالم شافعی تصفح کردن و از پی کلامی مناسب مجلس تفحص نمودن گرفتم از قضا این حدیث پیدا کردم که مصنف بسند خود روایت آورده که روزی امیر المومنین علیؑ در میان جمعی از اصحاب خویش نشسته بود فرمود انا اوّل من یجلس بین یدی الله للخصومه مع الثلثه یعنی من نخستین کسی باشم که در برابر خدای عزوجل نشسته با آن سه کس آغاز مخاصمت کنم چون بدین خبر دست یافتم روی باهروی کرده گفتم آیا از این حدیث که این عالم شافعی آورده مراد چیست گفت مراد از این سه نفر چنانکه مصنف کتاب نیز تصریح کرده عتبه و شیبه و ولید بن عتبه است که بروز بدر با آنحضرت و حمزه و عبیده در آویختند گفتم این تاویل از دو وجه قویه و ارا مستقیم بسی منحرف است بدو دلیل یکی آنکه شکایت با این سه نفر اختصاص با آنحضرت ندارد و بلکه حمزه و عبیده را نیز با ایشان حق خصومت و عرض شکایت ثابت است پس مناسبتی ندارد که حضرت خود را بدین تشکی اختصاص بخشیده فرماید من اوّل کس باشم که آغاز خصم کنم دلیل دویم آنکه با امثال این سه کس خصومت نمودن را تصوری صحیح بنظر نرسد چه ایشان را آنحضرت و حمزه و عبیده در آن جنگ بکشتند و از ایشان تعدی و ستمی که معنی خصومت و مصداق شکایت تصحیح کند بر امیر المومنین وارد نگشت و اگر محض مقابلت و مبارزت ایشان را با آنحضرت ظلم و عدوان خوانیم دائره مخاصمت را وسعتی بی اندازه پدید آید چه اقران امیر المومنین در حروب زیاده از حد تعداد است اگر کس باخاطری غیر مشوب و نظری غیر ماوف در این حدیث تامل کیرد بیقین اذعان آورد که مراد از ثلثه جز خلفا کسی نباشد چه اسباب خصومت و موجبات شکایت چندان از ایشان با آنحضرت رسید که کس را مجال منع و مقام انکار نیست ابن ابی جمهور کوید چون این استدلال انجام دادم احتجاجی دیگر آغاز نهادم و گفتم ایها القاضی چگوئی در حدیثی که رسولؐ با امیر المومنین علیؑ فرمود یا ابا الحسن زود باشد که امت من بهفتاد و سه فرقه متفرق شوند از آنجمله یکفرقه ناجی و باقی هالکند هروی گفت این حدیث صحیح دانم گفتم فرقه ناجیه جز شیعه اهل بیت رسول کس نتواند بود بدلیل آنکه اهل بیت که امد این کرده خود بنص قرآن حمید از هر آلایش ظاهر و باطنی منزهند چه خدایتعالی در حق ایشان فرموده انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس و یطهرکم تطهیرا یعنی مشیت الهیه چنان اقتضا نموده شما خاندان رسول را از هر کونه و پلیدی عصیان پاک دارد و این آیت باتفاق امت در شان علی و فاطمه و حسنین نزول یافت و رسول هنگام نزول آن آیه آنچهار نفر را بجای خود بپوشانید و فرمود اللهم هؤلاء اهل بیتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیرا یعنی بارالها اهل بیت من اینانند پس رجس از ایشان ببر و جمله را پاک فرمای

وهم در داستان مباهله خدای سبحانه فرموده قل تعالوا ندع ابناءنا وابناءکم ونسائنا ونسائکم وانفسنا وانفسکم ثم نبتهل فنجعل لعنة الله علی الکاذبین بالاتفاق همین چند بزرگوار را برای مباهله همراه داشت چون باین چند دلیل معلوم شد که مراد از اهل بیت کیانند مراد از اهل بیت در نبوی دیگر هم ایشان خواهند بود که فرموده مثل اهل بیتی کمثل سفینة نوح من رکبها نجی ومن تخلف عنها غرق وهلک حاصل مراد آنکه اهل بیت من مثابه کشتی نوح باشند هرکس متابعت ایشان کرد نجات یابد وهرکس مخالفت ایشان کند هلاک گردد ای فاضل هر دانای منصفی که این مقدمات مسلمه را باهم ترکیب دهد واز آنها برهانی تالیف کند ویرا در نتیجه آن که نجات امامیه وهلاک هفتاد ودو فرقه دیگر است هیچ شبهه نماند زیرا که نه در اختصاص نجات بفرقه واحده که مدلول نص نبوی است تشکیک توان نمود ونه در نجات متابعین اهل بیت وهلاک مخالفین ایشان که منطوق نبوی دیگر است تامل توان کرد ونه در اعتقاد امامیه بخلافت اهل البیت که مسلم مسلمین است توان اشکال حسبت پس اگر الایش بغض وحب مخالف وموالف از لوح خاطر فرو شوئی وبا نظری سالم از تهمت غرض در این استدلال بنگری هم در ساعت باین امر روی وگویش امامیه گیری ای هروی انصاف ده آیا همراه جماعتی باشی که پیروی اهل بیت نموده اند اولی است یا متابعت جماعتی کنی که مخالفت آل رسول کرفته اند واز طریقت ایشان انحراف جسته اند من خود بیقین گویم پیروی مذهب امامیه بچند جهة اولی واهب است نخست آنکه این جماعت شرایع واحکام دین از ینابیع علم ومصابیح حکمت ومعادن عصمت فراگرفته اند ودر مناقب ومفاخر وعلم وزهد وعصمت ایشان کتابها پرداخته اند وهم علمای شما در فضایل ایشان مصنفات ومولفاتی نموده اند مانند کتاب غایة السئول فی مناقب آل الرسول از ابن مغازلی شافعی وکتاب ابوبکر بن محمد بن مؤمن شیرازی که از دوازده تفسیر استخراج نموده وکتاب موفق بن احمد مکی وغیر آنها پس البته در میزان عقل کسانی که مخالف وموافق در مدایح ومحامد ایشان اتفاق دارند متابعت ایشان شایسته تر است از اشخاصی که مخالف را در حق ایشان مثالب ومطاعن است بلکه موافقین آنها نیز منکر شنایع وقبایح اعمال ایشان نیستند دوم آنکه حضرت رسالت پرتبعیت واقتدای اهل بیت خود واجب نموده ومن خود در اینمقام از طریق خویش حدیث نخستم که چندان روایات واحادیث در این باب وارد ومشهور است که عامه را نیز مجال انکار آنها نیست وعلمای شما اغلب آن روایات از طریق خود در کتب مصنفه خویش آورده اند از آنجمله است روایتی که در جمع بین صحاح ستة نقل شده که رسول صلی الله علیه وآله فرموده رحم الله علیا اللهم ادر الحق معه حیثما دار یعنی خدا علی را رحمت کند بارالها حق را بدان نهج دور ده که علی دور زند وهم احمد بن مؤثر از آنجناب حدیث کند که گفت الحق مع علی وعلی مع الحق لن یفترقا حتی یردا علی الحوض یعنی حق با علی وعلی با حق است وهرگز جدا نگردند تا آنگاه که در نزد حوض بر من وارد شوند واحمد بن حنبل در مسند خود از جابر روایت کند که پیغمبر با علی فرمود یا علی من وتو از یکدرخت خلق شده ایم من اصل آن در خشم وتو فرع آن حسن وحسین شاخهای آن درخت اند

پس هرکس بشاخه از شاخهای آن درآویزد در بهشت جاوید منزل کرنید و هم او از سعد روایت نموده که حضرت رسول گفت ای امت من دو چیز بزرگ در میان شما و دیعت نهم اگر بدانها چنگ در زنید هرگز گمراه نشوید یکی کتاب خدا که ریسمانی است از آسمان بزمین آویخته و دیگری اهلبیت و عترت من البته همی این دو با هم باشند و از یکدیگر جدا نشوند تا در نزد حوض بر من درآیند و مسلم در صحیح خود در دو موضع از زید بن ارقم حدیث نموده که گفت پیغمبر در میان مکه و مدینه خطبه نمود و در آن خطبه فرمود ایمردم نزدیک است که رسول پروردگار من بر من درآید و من اجابت وی نمایم پس در میان شما دو دیعت نهم دو چیز بزرگ یکی کتاب خدا و دیگری اهلبیت خود و سفارش میکنم شما را در حق اهلبیت خود و جارالله زمخشری باسناد خود از انجناب روایت کند که فاطمه سرور دل و دو پسر او میوه دل منند و شوهرش نور چشم من است و ائمه از اولاد او امنای رب منند و رشته باشند که در میان خدا و خلق او کشیده شده اند کسی که در رشته ولای ایشان چنگ در زند نجات یابد و هرکس که از ایشان کناره کند و در گذرد باطل گردد و ثعلبی در تفسیر خود و حمیدی در جمع بین الصحیحین نیز قریب بدین مضمون از انجناب روایت کرده اند و در مسند احمد بن حنبل از رسول الله روایت است که فرمود نجوم وستارگان امان اهل آسمانند هرگاه نجوم برطرف شوند آسمان معدوم شود و اهل بیت من امان اهل زمینند هرگاه ایشان فانی گردند اهل زمین نیز برطرف شوند موفق بن احمد مکی نیز این حدیث ذکر نموده و در دو موضع از صحیح بجای از جابر بن عینیه روایت است که انجناب فرمود کار مردم در گذر است مادام که دوازده خلیفه بر ایشان والی باشند و تمامت ایشان از قریش باشند و در روایت دیگر است که فرمود که پیوسته اسلام عزیز بپاید از دوازده خلیفه که همه ایشان از قریش باشند و در صحیح مسلم از رسول الله روایت است که فرمود همی اسلام بپاید تا قیامت در حالتی که والی باشد بر مسلمانان دوازده نفر خلیفه که از قریشند در صحیح ابی داود و در جمع بین الصحیحین فی در تفسیر سدی روایت شده که چون ساره زوجه حضرت ابراهیم از هاجر اظهار کراهت نمود خداوند عالم بابراهیم وحی فرستاد که ای ابراهیم باید اسمعیل و مادرش را بجائی بری که آنرا ارض تهامه گویند پس من در زیت او را منتشر کنم و مسلط نمایم ایشانرا بر کسانی که بر من کافر شوند و پیغمبری بزرگ از ایشان برانگیزانم مسروق روایت کند جوانی نزد عبدالله بن مسعود رفت و از وی پرسید که آیا حضرت رسول را چند نفر خلیفه و جانشین باشند ابن مسعود گفت تاکنون از من کسی چنین سوالی نکرده بود بدان که حضرت فرمود دوازده نفر بعدد از من خلافت کنند و جانشین من باشند بعدد نقبای بنی اسرائیل که ایشان نیز دوازده تن بودند بالجمله اگر بنا شود روایات در کتب شما بیاراست اگر بذکر تمامت آنها پردازم رشته سخن دراز گشته چندان وسعت وقت نیست تو خود میدانی که هیچیک از فرق اسلام خلافت را بدوازده نفر حصر ننموده اند جز طایفه امامیه که معتقدند بر امامت دوازده نفر که مراتب علم و زهد هریک در نزد کل امت مشهور است پس از حاصل مضمون کل این روایت بظهور پیوست که سلوک طریق امامیه و تحصیل عقاید ایشان واجب است سیم آنکه هرکس را که بر اصول و فروع مذهب اسلام اطلاع باشد

وقید تقلید وغبار شبهه ویرا مانع نیاید ظاهر است که بهترین عقاید در اصول وفروع آن است که مذهب امامیه بر آن اشتمال دارد ومذهب ایشان نیکوترین مذاهبی است که امت اختیار نموده اند وایشانند مصداق قول خدا تعالی که فرموده فبشر الذین یستمعون القول ویتبعون احسنه اولئک الذین هدیهم الله واولئک هم اولوا الالباب یعنی پس مژده ده ای پیغمبر آن بندگان مرا که میشنوند اقوال حقه را وتابعت میکنند بهترین آنرا که ایشان کسانی هستند که خدا هدایت نموده ایشانرا وایشانند صاحبان عقل وخرد چه امامیه تنزیه مینمایند خدا را از تشبیه ورؤیت واتحاد وحلول ونسبت قبایح ودروغ وخلق افعال عباد وبودن افعال او بدون غرض وفائده ومیگویند خدا بندگانرا بما لایطاق تکلیف نمیکند وبکفر وفسق ایشان راضی نمیشود واعتقاد نموده اند که ذیل عصمت انبیا علیهم السلام از اوان مهد الی زمان لحد از آلایش صغائر وکبائر وخطایا ورزائل ونسیان منزه است ومیگویند که امام باید در حسب از رعیت افضل ودر نسب اشرف باشد اما اهل سنت وجماعت خلاف تمامت اینها را بر خدا وانبیا اثبات مینمایند وبر پیغمبر خود رذیلت ودنیمتی چند ثابت وروا دارند که بر دنائت وخساست وپستی وی دلالت کند منجمله روایت میکنند که رسول الله ﷺ نماز ظهر را در حضر بدو رکعت گذارد پس بعضی از اصحاب ویرا بدان واقف نمودند انشاء الله شرح آن در احوال والدین نگاشته آید ودیگر حدیث کنند که آنجناب در حال خطابت بمسجد درآمده بامردم نماز بجای آورد ولعب مینمود وغنا میشنید وایستاده بول میکرد ودر بازیچه با آستینهای خود رقص میکرد وچیزهای چند دیگر که صدور هریک از آنها از مردمان پست قبیح است وشما بر خلفاء که واجب الاطاعه میباشند صدور خطاء ووقوع عصیان تجویز نمیکنید وهم میگویند که لازم نیست امام بر جمیع ما یحتاج امت عالم باشد وتجویز کنند که امام در فتاوی بر عیت تواند رجوع نموده واز ایشان استفادت کند ولازم نیست که از حیثیت حسب ونسب افضل واشرف ودر رتبت بالاتر باشد پس مبنای اصول مذهب امامیه محکمترین مبناها است وفروع ایشان متینترین وبین ایشان تمامتر از ادیان است چه ایشان مانند اهل سنت بقیاس واستحسان عمل نمیکنند آیا نمی بینی که اهل سنت وجماعت بچهار فرقه متفرق شده اند وهریک از آنها رشته روایات بجماعتی وصل نمایند که فسق وتعمد بکذب ایشان ظاهر شده وهر فرقه طایفه دیگر را تکفیر میکنند وطوق متابعت خلفائی بر گردن نهاده اند که ارتکاب معاصی وخطا بر ایشان تجویز مینمایند واز اهل البیت منحرف گشته اند ودر شرع تصرفها نموده حرام خدا را حلال وحلال خدا حرام کرده اند هیچ یک بر خلاف عقل ونقل فتوی ندهند بنای تمامت این اختلافات آن است که احکام وفرایض از معصوم فرا گرفته اند بیقین فرقه ناجیه شیعه امامی است چنانکه ابوبکر بن محمد شیرازی که از اعاظم علمای شماست در کتاب خود که از دو واسطه تفسیر استخراج نموده روایت کند که چون رسول الله ﷺ فرمود بعد از من امت من بهفتاد وسه فرقه خواهند شد یکفرقه رستگار وباقی در آتش باشند علی بن ابی طالب گفت یا رسول الله آیا فرقه رستگار کیانند فرمود آنانند که تو واصحاب تو متمسک شوند پس این حدیث صریح است که تابعان آنحضرت ناجی وسایر فرقها هالکند

مؤید این مقال حدیث مشهوریست که پیغمبر فرمودند اهل بیت من مانند کشتی نوحند هرکس در ولای محبت ایشان درآید
از غرقاب مهالک نجات یابد و کسیکه تخلف جائز شمارد البته در گرداب هلاک غرق آید فاضل گفت تمامست
این روایات که ذکر نمودی در وجوب متابعت اهل بیت و اینکه فرقه ناجیه اتباع ایشانند کل آنها خبر واحد و اشتباه
بر سامع است چه اهل سنت نیز در حقیت مذهب خود زیاده از آنچه گفتی ادله اقامت کنند و ائمه خود را مدائح آورند
و مذاهب غیر خود را ابطال نمایند حضرت رب العزة فرموده کل حزب بما لدیهم فرحون پس طریق
انصاف آن است که باب مدح و ذم مسدود دارید و اینگونه سخن نگفتید ابن ابی جمهور گوید چون این کلام بشنیدم
مصلحت وقت چنان اقتضا نمود که تصدیق وی نمودم پس گفتم معهذا برهان دیگر نیز بر حقیت مذهب شیعه
و بطلان مذهب غیر ایشان داریم و آنرا اکثر دیده اند و نجدی مشهور است که مجال انکار نیست گفت کدام است
گفتم همیشه اوقات خاصه در غره رجب جمعی کثیر و جمی غفیر از شیعه و سنی از حاضر و بادی نزدیک و دور که بعلت
کوری و فالج و برص و جذام مبتلا هستند بزیارت مشهد مطهر حسین بن علی علیهما السلام حاضر میشوند و هریک
از صاحبان مرض با خلوص نیت از مذهب اهل سنت تبری بجویند و متوسل بآنحضرت میشوند و از آن علت
شفا مییابند و کسانیکه تبری نکنند همان مرض باقی میمانند و این دلیلی است واضح بر حقیت مذهب امامیه
و بطلان طریق اهل تسنن گفت آیا کسی هست که این معجزت مشاهده نموده باشد سید محسن گفت
این متواتر است و هیچکس انکار آن نمیکند خصوص جماعتی از اهل دین و صلاح در آنجا خود مشاهدت نموده بودند
من نقل کرده اند فاضل گفت اگر چنین است آن حجتی ظاهر است بر اثبات دعوی و حقیت مذهب شما ابن ابی
جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید مؤذن آغاز اذان جمعه کرد ما هریک برای نماز برخواستیم دیگر باری ملاقات
نکردم لکن بعد از چند روز سید محسن باری ملاقات نموده بود و میگفت فاضل را در مذهب متردد یافتم چه میگفت
من قصد زیارت حسین بن علی علیهما السلام دارم اگر صدق مقال شما بر من ظاهر شود البته از مذهب اهل
سنت تبری کنم و مذهب شیعه اختیار نمایم پس از آن دیگر از حالت وی اطلاع حاصل نکردم بالجمله وی
راوی احادیث بود و سلسله روایات خود را بجمعی از علما مانند سید شمس الدین محمد و زین الدین علی
و شیخ حر الدین و سید عبد الله مستند دارد در کتاب مجلی که یکی از تالیفات اوست میان کلام
و تصوف جمع نموده و در کتاب غوالی اللآلی جمله احادیث جمع ساخته خوب و بد در آن میخته و اشتباه
روایات عامه را زیاده در آن ضبط نموده لهذا محدث نیشابوری گوید مشایخ ما رضوان الله علیهم را
بر مرویات آنکتاب اعتمادی نیست مؤلفات و مصنفات وی بدین تفصیل است کتاب غوالی اللئالی
کتاب المجلی فی المنازل العرفانیه کتاب نثر اللئالی کتاب الاقطاب کتاب معین المعین
کتاب زاد المسافرین و شرح آن کتاب شرح الفیه شهید کتاب شرح حادی عشر
رساله العلی باخبار الاصحاب رساله المناظره

ابن شجری ابو السعادات هبة الله بن علی

از سادات شریف النسب حسنی و از سلسله نبیله بنی شجر است و اعقاب عالیمقدارش بصریح بغیة الوعاة و کتب انساب و طبقات بدین ترتیب بحضرت امام حسن علیه السلام اتصال یابد علی بن محمد بن علی بن عبد الله بن حمزة بن محمد بن عبد الله بن ابی الحسن بن عبد الله الامین بن عبید الله بن الحسن بن جعفر بن عبد الرحمن بن قاسم بن حسن بن زید بن الحسن بن علی بن ابیطالب علیهم السلام علما نسب را در نسبت وی بشجره و تسمیه اش بدین نام اختلاف است جلال الدین سیوطی از شهاب الدین یاقوت حموی نقل نموده که وی از طرف مادر به بیت الشجری منسوب است و از جماعتی دیگر روایت کرده که ابو السعادات به انجمله ابن شجری موسوم گشت که در آن بلد جز در خانه وی درختی نبوده و قاضی احمد بن خلکان اربلی در ذیل ترجمه وی گوید شجره بفتح شین معجمه و جیم و بعد از آن راء اسم دیهی است از اعمال مدینه و هم اسم مردی است و جمعی از علما و غیر علما بوی منسوبند و هم او گوید من خود نه انستم که این شریف آیا منسوب بآنقریه است و یا بیکی از اجداد که بشجره موسوم بوده شهاب الدین احمد بن علی حسنی ویرا بعبد الرحمن شجری منسوب ساخته و گوید عبد الرحمن خود منسوب است بقریه شجره که آن در قرب مدینه واقع است صاحب لباب الانساب گوید اول کس از بنی الحسن که بدان نام موسوم شده قاسم بن حسن بن زید بن امام حسن علیه السلام است شهاب الدین یاقوت حموی در معجم البلدان آورده که شجره بلفظ واحد شجر بفاصله شش میل از مدینه در ذی الحلیفه واقع است و حضرت رسول صلی الله علیه و آله از مدینه بدانمکان فرود می آمدند و از آنجا محرم میشدند کیفکان وی سیدی عالیشان و عالمی رفیع المکان و امام نحو و لغت بوده اشعار و احوال و ایام عرب را نیکو دانستی و احادیث نبوی خوب فهم کردی در طبقه نحاة و سلسله محدثین منظوم است باتفاق اهل طبقات در رمضان سال چهارصد و پنجاه هجرت از معبر رحم بمسکن عالم مقر گرفت بقدم استعداد قطع منازل و طی مراحل ازمان همی نمود تا آنگاه که بسر منزل تمیز و تحصیل برسید اوقات شریف باخذ فواید و فهم قواعد علمیه صرف کرده برای اخذ ادبیات محضر جمعی از اعیان علما و مدرس گردیده از افاضل او بارا ملازم گشته مانند علی بن نفال و خطیب تبریزی و سعید بن علی سلماسی و ابی المعمر بن طباطبائی و چون در نزد ایشان مبادی آنفن محکم و مبانی آن علم شید داشت پس کسب احادیث و فهم اخبار را وجهه همت ساخت و در نزد جماعتی از شیوخ چون ابو الحسن مبارک بن عبد الجبار صیرفی و ابو علی محمد بن سعید بن شهاب کاتب قرائت نمود و از اقسام فنون و انواع فضائل بحری زخار گشته از حضیض استفادت باوج افادت ارتقا جست فرش افاضت بگسترد و طلبه علم برای فهم نکات و دقائق و معرفت مشکلات و حقایق و تمیز صواب از خطا و تبیین حق از باطل بگرد وی اجتماع کردند صلاح الدین کتبی و هم دیگران آورده اند که ابن الشجری مردی خوش کلام و شیرین لفظ و فصیح المنطق بوده نقد مطالب عالیه و مسائل غامضه را با الفاظی سهل و عباراتی نغز بفهم تلامیذ نزدیک و حل میساخت سیوطی گوید هفتاد سال بتدریس نحو اشتغال داشت جماعتی از نحاة چون تاج کندی و غیره از مدرس وی

اخذ فوائد نمودند در هشتاد و چهار مجلس کتاب امالی را در ادب بر شاگردان املاء کرده مطالب آنرا بر شته تحریر کشیده و آنرا بر اباقی از شعر متنبی خاتمت آورده و آنچه را که شراح در حل آن ذکر نموده بودند و تحقیقاتی که خود از بحر فکرت برآورده بود بر آن افزوده الحق آنکتاب در اشتمال بر فوائد فنون ادبیه بحریست پر از لآلی و دراری آورده انکه چون ابن شجری خاطر از املاء کتاب امالی بپرداخت عبدالله بن خشاب بروی درآمد و استماع آنرا ملتمس گشت وی مسئولش قرین اجابت نساخت پس ابن خشاب از در عناد و طریق عداوت عنان قلم را سست نموده چندین موضع آنکتاب را بجراحت رد و شکوک بخست و در آن موارد و یرا انخطائنسبت کرد ابو السعادات بر آن رد و تقطن جسته آنهارا به بهترین طریق رد کرده وجوه اغلاط ابن خشاب بشرح آورد و آنرا مدون و مجموع نموده بانتصارش موسوم ساخت و آنکتاب خود با صغر حجم کثیر النفع است و دیگر ملاقات ویرا در پایان ترجمت برنسم و یرین نگارش دهیم قاضی شمس الدین بن خلکان از مضمون کلمات ابو البرکات عبدالرحمن بن انباری نحوی که در کتاب مناقب الادبا نقل نموده روایت کند که علامه زمخشری در یکی از اسفار قصد حج داشت ببغداد در آمد ابن الشجری چون از مقدم وی خبر یافت بزیارتش شتافت و من نیز در خدمت وی برفتم زمانیکه شرف ویرا ملاقات نمود برحسب تمثل این شعر متنبی برخواند

واستکثر الاخبار قبل لقائه ... فلما التقینا صغر الخبر الخبر

یعنی پیش از فوز ملاقات محامد اخبارش زیاده استماع شد چون دیدارش نمودم صاحب آنحکایت تمامت ان اخبار حزو شمرد پس از آن این دو بیت که بنص قاضی احمد بن خلکان از امالی ابو القاسم محمد بن هانی اندلسی است که در مدح جعفر بن فلاح گفته و اگرچه بغیر او نیز نسبت کرده اند بسرود

کانت مسائلة الرکبان تخبرنی ... عن جعفر بن فلاح احسن الخبر

ثم التقینا فلا والله ما سمعت ... اذنی باحسن مما قد رای بصری

یعنی اخبار خوب و حکایات مرغوب از جعفر بن فلاح همی بوساطت مکالمت شتر سواران بشنودم پس از سعادت دیدار قسم بخدا همانا آنچه را که در وصف وی شنیده بودم بهتر از آن نبود که باچشم خود مشاهدت کردم آنگاه ابن انباری گوید زمخشری گفت از حضرت پیغمبر صلی الله علیه وآله نقل است زمانی که زید الخیل که یکی از اشراف اصحاب و سر خیل اطیا بست در وفد طی بشرف صحبت آنجناب فائز گشت حضرت با وی فرمود یا زید ما وصفت لی احدا فی الجاهلیة فرایته فی الاسلام الا دون ما وصفت لی غیرک یعنی ای زید هیچکس در زمان جاهلیت برای من چنانکه وصف شده بود در اسلام بدانصفت نیافتم جز ترا ابن انباری گوید پس از مخبر ایشان پرون شدم بر حالتیکه زیاده شگفت داشتم که چگونه ابن شجری شعر در مخشری بحدیث استشهاد نمود با انکه زمخشری خود مرد عجمی است یا نجمله ابن شجری از جانب پدر خویش در گرخ نیابت نقابت طالبیین یافت و در نظم اشعار طبعی قادر داشت این چند بیت از قصیده ایست که در مدح وزیر نظام الدین ابو نصر مظفر بن علی ابن

ابن سجری

۷۵۹

محمد بن جهیر سروی

یا صاحبی تأملا حیثیتما ... وسقی دیارکما الملث الرائح

أدمی بدت لعیونتا ام ریرب ... أم خرد اکفالهن ردا حج

أم هذه مقل الصوار رنت لنا ... خال البراقع ام قنا وصفائح

لم یبق جارحه وقد واجهتنا ... الا وهن لبارهن جوارح

کیف ادتجاج القلب من نار الهوی ... ومن الشقاوة ان براض القاح

لو بله من ماء ضارج شربه ... ما اثرث الا وجد فیه لوائح

حاصل ترجمت انکه خدا شاد و نفرا باقی و زنده بدارد و بیارانهای نافع جمال دیارتان تازه دارد و رنکرید و اندیشه نمایند که آیا انچه در نظر می آید صور منقش است یا دسته بقر وحش و یا دوشیزکان مهوش که سر تیهای ایشان از برزکی بیکطرف مایل شده آیا انها حلقهای چشم کاوان کوهی است که از شکاف نقاب بجن وجمال جلوه نموده و یا این سرنیزها دوم شمشیرهاست که برای ریختن خون ما آخته شده تمامت جوارح واعضای مارا در حین مواجهه با تیر مژکان و نوک سنان مجروح ساخت آیا چگونه قلب را از قید اسیری عشق برکرد اینده و این خود از بدبختی است که اسیان باده پر قوت بقید انقیاد و کمند اطاعت در آینده هرکاه یک شربت آب از وادی ضارج بوی فرارسد اثری خرجمل وجد و بار شوق آشکار نسازد و هم از اشعار اوست

هل الوجد خافت والدموع شهود ... وهل مکذب قولا لوشاة جحود

وحتی متی نخفی شؤونک بالبکا ... وقد حدث للبکا لبید

یعنی آیا چنان است که شیفتکی دل و باختکی قلب در پرده خفا باشد و حال انکه اشک چشم آشکارا پرده اش بدرید و آیا کسی انکار حب نماید با انکه اقوال عیب جویان بدروغ منسوب است و تا کی بسیل سرشک از کذرکاه چشم بینا و زندکی برکنی و حال انکه لبید بن ربیعه کریه را نهایت و اندازه معین ساخته و در این ابیات اشارت است باشعاری که لبید بن ربیعه عامری سروده و آن ابیات این است

ثمنی ابتای ان یعیش ابوهما ... وهل انا الا من ربیعة او مضر

فعوما فنوحا بالذی تعلمانه ... ولا تحمسا وجدا ولا تخلقا شعر

وقولا هو المرء الذی لا صدیقه ... اضاع ولا خان العهود ولا غدر

الی الحول ثم اسم السلام علیکما ... ومن یبک حولا کاملا فقد اعتذر

یعنی دو دختر مرا چنان تمنا و آرزوست که پدرشان در دار دنیا پاینده زید با انکه من خود جزاز معشر بشر و قبیله ربیعه و مضر نباشم و ناچار جهان بدرود کنم پس ایشان را امر نمودم که هی تا یکسال بر من نوحه و مویه کنند ولی صورت و موکنند و این کلمات برزبان رانند که پدر ما همان مردی بود که هرکز صدیق خود ضایع نکذاشت

ابن شجری

۷۶۰

در عهود و مواثیق خیانت و مکر روا نداشت پس نشان رحمت و علامت سلامت بر شما دو نفر باد آیا کسی که یکسال تمام بر وطن مصیبت قیام کند معذور نباشد و هم ابو تمام حبیب بن اوس طائی بشعر لبید اشارت نموده

ظعنوا فکان بکای حولا بعدهم ثم ارعویت وذلک حکم لبید

یعنی ایشان بار سفر بر بستند و من بعد از ایشان یکسال گریستم و بحکم لبید از اینخیال برگشته صبوری پیشه نمودم گوئید ابن شجر یرا با محمد بن حسن بن کلیسای بغدادی که یکی از شعرای معروف بود ابواب معادات مفتوح گشت چنانکه این طریقه در میان هر دو اهل یکصنعت مسلوک است محمد چون اشعار ابن شجری استماع کرد این دو بیت در هجو وی برشته نظم در آورد

یا سیدی وابنی بعبدک من نظم قریض یصدأ به الفکر

مالک من جدک النبی سوی انک ما ینبغی لک الشعر

حاصل معنی انکه ای آقای من بر استی که پناه میدهم ترا از نظم اشعاری که قوت فکر بدانجهت از پیرایه زندگی و رویت عاطل ماند همانا ترا از جدت رسول الله جز منبر و دون شعر دیگر چیز سزاوار نیست قاضی شمس الدین بن خلکان در وفیات الاعیان از ابو السعادات ابن شجری روایت نموده که ابو اسمعیل حسین طغرائی این ابیات شریف از خویش مرا انشاد نمود

اذا ما لم تکن ملکا مطاعا فکن عبد المالکه مطیعا

وان لم تملک الدنیا جمیعا کما هو آء فاترکه جمیعا

هما سببان من ملک وبذل فیلان الفتی الفرد الرفیعا

فمن یقنع من الدنیا بشیء سوی هذین عاش بها وضیعا

یعنی چون ترا سر بر سلطنت فراهم نیاید و مطاع خلق نباشی پس مالک آنمند را مطیع فرمان باش و هر کاه تمامت دنیا ترا مملوک نگردد برحسب دلخواه میسر نشود ناچار باید از جمیع حطام آن چشم پوشی چه ثروت و کرامت انسان را از حضیض ذلت باوج شرف رساند پس کسی که از دنیا جز بدین دو قناعت نماید همانا بعیشی پست زندگی نموده باشد

بالجمله در روز پنجشنبه بیست و ششم از شهر رمضان سال پانصد و چهل و دو هجری از دنیا در گذشت و در روز دیگر در خانه خود در کرخ بغداد زیر خاک مستور گشت و این کتب از نتایج طبع وی برجای ماند کتاب حماسه که شبیه حماسه ابی تمام است و از اشعار ملیح و مضامین بدیع زیاده در آن مخزون داشته کتاب ما اتفق لفظه واختلف معناه شرح لمع ابن جنی شرح تصریف ملوکی چون در ضمن شرح حال ابن شجری از نقابت سخنی رفت لهذا در معنی و مصداق آن بطریق اجمال سخن کنیم که نقیب در لغت بمعنی کفیل و امین و ضامن و شناسا نده قوم است و در کریمه وبعثنا منهم اثنا عشر نقیبا بدین معنی محمول است یعنی از هر سبطی از دوازده سبط بنی اسرائیل شخصی معین داشتیم که کفیل بر آن سبط باشد چنانکه روایت است حضرت رسول صلی الله علیه

در لیله عقبه با اصحاب خود که هفتاد مرد بودند فرمود با اصحاب که دوازده نفر از خود بنقابت اختیار نمایید که هر یک از ایشان قوم خود را کفالت کنند چنانکه حواریین مر عیسی بن مریم را و من خود بر قوم خویش کفیل باشم صحابه عرض کردند چنان کنیم پس دوازده نقیب انتخاب نمودند که از جمله ایشان است سهل بن حنیف و بعضی دیگر گفته اند که ماخوذ است از این معنی که رجل نقیب و نقاب در وقتی که آن شخص مردی فطن باشد و امور غریبه و اسرار خفیه را بذهن ثاقب درک تواند کرد چنانکه گفته شده اوس بن حجر مردی جواد و شجاع و نقاب بوده یعنی امور خفیه و آثار غریبه از وی بحدس ظاهر میشد و همچنین در حدیث است وکان ابن عباس نقابا یفطن للغائب من الامور ویبحث عنها حتی یستخرجها ویصیب فلا یخطی یعنی ابن عباس همی نقاب از چهره امور مستوره بر میداشت و اصابت خاطرش هرگز بر نمک خطا آلوده نمی گشت و مراد از نقیب که در سادات استعمال مینمایند آنکسی باشد که امور ایشان را کفالت نماید و انساب ایشان حفظ کند از اینکه کسی از آن سلسله خارج شود و یا خارجی در آن خرک داخل آید صاحب لباب الانساب گوید اول کسیکه نقیب را تعیین نمود و باب آن طریق مفتوح ساخت و برای ریاست آن سلسله نقیبی برقرار ساخت معتضد بالله عباسی بود و سبب آن خوابی است که از وی نقل نمایند چنانکه ابن اثیر جزری در حوادث سال دویست و هشتاد و دو هجری آورده است که در این سال محمد بن زید علوی سی و دو هزار دینار زر مسکوک از مرز طبرستان نزد محمد بن ورد عطار روانه داشت که وی تمامت آن مبلغ بر اهل بیت او که ساکنین بغداد و کوفه و مدینه اند تقسیم نماید و سهم هریک را برساند بعضی بسعایت وی آن عمل بسمع معتضد رسانیدند خلیفه حکم نمود تا محمد را نزد وی حاضر کردند بدو صدق آن کار از وی پرسید محمد انکار نکرد و گفت هر ساله محمد بن زید این مبلغ را نقد نزد من میفرستد و من در میان عشیره وی متفرق میسازم بذرآمد استان معتضد باز گفت معتضد گفت آیا بخاطر داری رویائی را که بتو خبر داده بودم بدر گفت یا امیر المومنین چون از آن سپاه نزد تو آمدم خلیفه گفت در خواب دیدم که گویا با سپاه خود بسوی تو آمده ام و در آن اثنا بر مردی گذشتم که بر بالای تلی ایستاده نماز میگذارد و هیچ بجانب من التفاتی نمیکرد و من از وی زیاده متعجب شدم چون از نماز فراغت یافت با من گفت نزد من آی بسوی وی شتافتم پس گفت آیا مرا می شناسی گفتم نی گفت من علی بن ابیطالبم و اشارت کرد بتیشه که در مقابل او بود و فرمود بردار این تیشه را و بر زمین فرو کوب پس من آن تیشه را برگرفتم و چندین بار بر زمین کوفتم پس با من گفت زود است که از اولاد تو بعد از این ضربات بر امر خلافت مستولی شوند پس ایشان را درباره اولاد من باحسان وصیت کن من بدان خیال از خواب بیدار شدم ای پدر محمد را با آمال رها کن پس معتضد حکم نمود که بصاحب طبرستان محمد بن زید نامه کنند که آنچه خواهد از مال ظاهراً بفرستد و هم محمد ظاهراً بسادات متفرق سازد و بدانکه بفرموده عمل کرد

ابو الحسین بن ابو القاسم بن عبد العزیز بن محمد باقر بن نعمت الله الظهرانی

ابوالحسن طهرانی

۷۶۳

مقام قدیمی و موطن اصلی ایشان مازندران بوده در اوایل سلطنت کریمخان زند اجدادش از آنسامان بدارالخلافه طهران مسکن گزیدند ملا ابوالقاسم پدرش در زمره اصحاب قدس معدود و در سلک ارباب علم منظوم بود در چاردهم ماه صفر المظفر سال یکهزار و دویست هجری ابوالحسن در طهران از صلب وی بوجود آمد در عهد طبی و خوردیی آثار رشد و تمیز و آیات هوش و ذکاء از ناصیه اش پدیدار آمد از آنروی پدر بر تربیتش همت گماشت از مواد علوم و فوائد فنون حظ وافر یافته مدرس افاضل راشایسته گشت در محضر حاج سید آقا که خود از سلسلهٔ جلیلهٔ سادات اخوی و حاوی معقول و منقول و مدرس مدرسه ملا آقا رضا بود باکتساب اصول و تحصیل فروع اقامت گزید چندی نگذشت که از همکنان در طی مقامات فضل و ادب بگذشت چون در آن اوان دارالسلطنه اصفهان بوجود اعیان فقها و ارکان اصولیین و افاضل حکما مجمع علوم و مرجع طلاب بود لاجرم توقف آن سامان را نصب العین کرده باصفهان فرود آمد در خدمت حاجی محمد ابراهیم کلباسی باخذ معارف و اکتساب معالی مشغول گشت یکچند بر آن منوال بسر برد بعد از آن بتحصیل عتبات عالیات سعادت اندوز گردید در آستانک که سرچشمهٔ علوم است حضور آقا سید علی اعلی الله مقامه را اختیار کرده یکدو سال در آنحضرت شریف استفاضت نمود و چون اسباب اقامت فراهم ندید دوباره سوی اصفهان بازگشت عهد تحصیل و تکمیل را در بساط استاد حاج محمد ابراهیم تازه کرد و قبله از طلب ننشست تا رتبهٔ اجتهاد یافت با اجازت نامه بموطن و مسکنش رخصت انصراف بخشید چون در دارالخلافه بساط حکومت و قضاوت بگستراند جمعی اجتهادش را انکار نموده خاطر عوام را بدان شبهت آلوده کردند مردم دارالخلافه محض تحقیق از ماجری شرحی بجناب حاج محمد ابراهیم نبشته روانه داشتند آنجناب در جواب علماء قوم فرمودند که اجتهاد را درجات بسیار است اما ملا ابوالحسن طهرانی از حضیض تقلید و تجزی رسته باوج اجتهاد قدم نهاده است و در نزد من معتمد و مقبول القول است بعد از حصول جواب پیش از پیش در انظار عموم مردم وقعی یافته مرجع خاص و عام شد بدان پایه که اکثر مرافعات و مشاجرات در محضر وی میگذشت هر کس مخبثش دریافته است میداند که احکامش بهوای نفسانی آلوده نبوده زهدیی خشک داشت و پیوسته بامر معروف و نهی از منکر اقدام مینمود چنانکه هر کاه اوباش و سقاء در شوارع و معابر ویرا میدیدند فرار میکردند در ایام رمضان یکی از اوباش طهران که با قرنچون مینامیدند در خوردن روزه متجاهر گردید او را خواسته تعزیرش تهدید نمود وی سنگر شد ناگاه یکی از حضار برخواسته آلوئی که در دامنش بود پرون آورد در حضار مجلس کفشند دیگر جای جواب و سوال نماند باید تبازیانه شرعش تعزیر نمود گفت مطلبی دارم حاضرین گوش فرا داشتند گفت من مردی پیرم نمی دندانم هر روزه چند دانه آلو در دهان میگذارم تا نرم شود که وقت افطار خوردنش آسان باشد بالجمله ملا ابوالحسن در اواخر عمر با حالت عزلت و انزوا خوش بود و از مراودات و مرافعات کناره میجست در سنه هزار و دویست و هفتاد و دو هجری در دارالخلافه وفات یافت نعشش حمل نجف اشرف شد در وادی السلام پین هود و صالح علیهما السلام مدفون گردید

واز فرزندان ذکورش این پنجفر بماندند ملا غلام حسین ملا محمد حسین شیخ موسی شیخ بهاء الدین حاج شیخ محمود از مولفات وی کتابی در اصول نوشته مسمی بمبات شش هزار بیت است

کتابی در فروع ده هزار بیت

ابن آثال نصرانی طبیب

طبیبی متمیز و معالجی ماهر بود و ملت مسیحی داشته و چنانچه از ترجمه وی مستفاد میشود مولد و منشای آن طبیب ماهر دمشق است و در آن روزگار که علم طب در اسکندریه مرتبه کمال یافته بود چنانچه تفصیل آنرا در ذیل شرح حال ابن رضوان مسطور داشتیم وی در آنملک بتحصیل تمام اجزای آنعلم شریف همت گماشت و اعمال علیه طب را در دمشق بمقام کمال رسانید و او را در ایام ممارست رتبه و شانی در تجربت حاصل گردید که در نزد اساتید و اساطین آنفن بحذاقت و مهارت مسلم گشت و در علم ترکیب ادویه از هر قبیل و هم شناسائی ادویه مفرده عدیل و نظیر نداشت و در اوایل ظهور ملت اسلام او را در مملکت شام شهرتی بی اندازه بود و خلایق را در امور و حفظ صحت و علاج بدو وثوقی بی نهایت آورده اند که چون بر ممالک شام جیوش مسلمین رایت تسلط برافراشتند و تمام اعلک را مفتوح نمودند یزید بن ابی سفیان از قبل ابوعبیده بر دمشق والی گردید و بچند نگذشت که در طاعون عمواس بداعلت زمان حیات را وداع گفت معاویه که برادر کهتر او بود و در آنزمان در لشکرگاه ابوعبیده جراح بامر جهاد اقدام داشت بجای برادر بر دمشق والی گردید و روز بروز استقلال و اقتدار وی در تزاید میفتاد و از هر طبقه و هر طایفه بدرگاه وی مجتمع گشتند و جماعتی از حذاق اطبا و مهره معالجین را بجهة حفظ صحت و علاج از برای خود برگزید منجمله ابن آثال بود که او را طبیب مخصوص خود گردانید و بمداومت و مصاحبت خود از سایر اطبا امتیازش داد و همیشگاه در مقام گاه خلوت بحضور او وقت میگذرانید و چون ابن آثال بر خواص ادویه چنانکه باید گاهوحقه آگاه بود و معاویه را نیز خیال ریاست و سروری در دماغ هرگونه از اسباب که تا وقت را چه اقتضا باشد فراهم مینمود و در ایام مداومت و مصاحبت و مجالست و پرابال زیاد و مواعید بسیار بتدریج و رسم و قانون وصایای اطبا را از دست بداد و بسیاری از سموم از معدن و حیوان و نبات و بعضی از سموم مرکبه بجهة معاویه فراهم کرد چنانکه جماعتی کثیر از اصحاب و تابعین و غیره از آن سموم که وی ترتیب میداد نابود گشته بعقبی آخرت رفتند از جمله مالک بن اشتر نخعی رضی الله عنه است که از سم آن طبیب غیر متدین بسعادت شهادت فائز گشت تفصیل این اجمال انکه چون بعد از عزل قیس بن سعد بن عباده محمد بن ابی بکر رضی الله عنه بر ممالک مصر والی گردید که خود تفصیل آن در کتب تواریخ مضبوط است چنانچه باید در آنملک نتوانست اقتدار و تسلطی پیدا نماید ثانیاً بصوابدید مالک حضرت امیرالمومنین علی حکومت مصر را بقیس بن سعد تفویض فرمود او بعضی از معاذیر متمسک گشته و اعتذارش مقبول افتاد پس امیرالمومنین علیه السلام

ابن اثال

۷۶۴

حکومت مصر را بمالک بن اشتر داده و بدانصوب اجازت توجه داد و مالک تهیه سفر مصر را دیده از کوفه بیرون رفت
چون خبر حکومت مالک بگوش معویه رسید دود حسرت بکاخ دماغ او متصاعد نمود و زیاده از حد پریشان خاطر شد
چه میدانست که هرگاه شاه ولایت پناه با لشکر کوفه و مالک اشتر از جانب مصر متوجه او گردند در دمشق مجال
اقامتش نماند لاجرم از خوف و ترسی که بر ضمیرش استیلا یافته بود بخیال افتاد که راه چاره بجهة آن کار پیدا نماید
پس امر را منحصر بر آن دید از سمومیکه ابن آثال ترتیب داده بود نزد مردی دهقان که از دوستان و هواخواهانش
محسوب میشد و در یکی از قراکه از منازل طریق مصر بود توطن داشت فرستاد و نامه نوشت مضمون انکه
مالک اشتر متوجه ولایت مصر است و چاره جز انکه از منزل تو عبور کند ندارد و باید که او را استقبال نموده و شرط
خدمت بجای آورده ضیافت نمائی و در وقت فرصت این سم را در هر غذائی که توانی و هر قسم که تو انی
با و بخوران که احسان بی نهایت از من خواهی دید دهقان چون نامه بخواند آنمطلب قبول کرده مقارن آنحال
مالک با جماعتی از ابطال رجال که همراه وی بودند بانمکان رسیدند دهقان که منتهز فرصت بود مالک را
استقبال کرده و شرط خدمت بجای آورد و بعرض رسانید که من در این منزل بجهة انکه جماعتی از خوارج
در اطراف آن میباشند بر حیات تو ترسانم اگر با یک دو نفر از خواص نخانه من در آئید اشب را شرایط خدمت
بجای آرم و طریق محافظت و حراست از دست ندهم مالک قول آمرد محیل را صدق پنداشته دعوتش را
اجابت کرد در منزل وی پیاده گشت دهقان در ظاهر بلوازم خدمت قیام نموده آن سم معهود را
با عسل پامیخت و در نزد یک مالک بر زمین گذاشت آن قدوه مسلمین از آنعسل قدری تناول فرمود ساعتی نگذشته
که آن سم قوی در بدنش تاثیر کرده جان خویش بجانان آفرین تسلیم کرد و روحش در شاخسار جنان منزل نمود
و این خبر وحشت اثر در کوفه با میرالمومنین رسید زیاده از حد اندوه بر خاطر مبارک آنحضرت استیلا یافت
و بر منبر کوفه برآمد و خطبه که خود معروف است برخواند و ایالت مصر را بدستور سابق بمحمد بن ابی بکر باز گذاشت
و آن دهقان پس از انکه انعام چنانکه دلخواه او بود فیصل یافت تفصیل را نگاشته بقاصد سبک سیر داده بشام
روانه اش داشت چون معاویه از آن امر که سالها در آرزوی آن بود اطلاع یافت زیاده از حد مسرور گشته
بزرگان و معارف دمشق را بخواست و گفت دانسته باشید که مالک اشتر نخعی بدعای شما معدوم گشت
و خیال از دغدغه وجود او فارغ آمد انّ لله جنودا و منها العسل خداوند تبارک و تعالی را لشکرها است
و یکی از آنها عسل است و نیز چنانکه احمد بن ابی یعقوب خزرجی در طبقات الاطبا مسطور داشته امام ثانی
امام حسن مجتبی علیه السلام نیز بسم ابن آثال شهید گشت و تفصیل آن قضیه جانکاه این است که چون معاویه
چنانکه در تواریخ مضبوط است بعد از مصالحه با حضرت مجتبی در امر خلافت مستقل و مستقر گردید و چند سال
از این برگذشت خاطر بر آن قرار داد که یزید را ولیعهد کند اما این مرحله را میدانست که این امر با وجود
امام حسن علیه السلام تمشیت نپذیرد زیرا که یکی از شروط صلح آن بود که معاویه در وقت موت خلافت را

بشوری گذارد و از آن میرسید که در حیات حضرت امام حسن وفات نموده عمل ریاست از خانواده او انتقال بجای دیگر کند پس همگی همت را مصروف بر آن داشت که آن مسند نشین ایوان امامت را بقسمی از اقسام که مردم را بر آن اطلاع پیدا نکرده و شهید کند بالاخره ابن آثال را بر آن داشت که سمی قوی ترتیب داده که در دقت طعم آن چندان معلوم نمی گشت پس آن سم را بدینه رسول نزد مروان بن الحکم فرستاد با صد هزار درهم و گفت باید بهر قسمی از اقسام هست یکی از زوجات آنحضرت را بدین مال و مواعید دیگر فریب دهی تا در وقت فرصت بهر طریق که داند این سم را بآنحضرت بخوراند پس مروان جعده بنت اشعث بن قیس را که از سایر زوجات آنحضرت تفوق و برتری داشت و حضرت امام حسن را بروی اعتماد و وثوقی بی نهایت بود پیغام معاویه را بدو رسانید آنزن بدان مواعید مستظهر گشته و قبول کرد که آن امام عالیمقام را مسموم نماید تا وقتی که حضرت در حجره او بود و هنگام چاشت رسید فرصت غنیمت کرده و غذائیکه بجهة حضرت ترتیب داده بود سم را بآنغذا پیامیخت حضرت از آنغذا تناول فرموده آثار سم در بدن مبارکشان ظاهر گشته بمعالجت پرداختند بر حاصل گشت ولی تاثیر آن بکلی از بدن زایل نگشته بزنجوری میزیستند و عطشی مفرط بر آنحضرت طاری گشته بود و آب بسیار مینوشیدند تا شبی را در آن ایام رنجوری عطش بر آنحضرت مستولی گشت از جعده آب خواست وی فرصت غنیمت دانسته از آن سم که همراه داشت در آب ریخته بدانحضرت داد چون آبرا نوشید مزاج مبارکشان که از سم سابق رنجور بود ایندفعه نیز معین بر آن گشت فی الحال در انقلاب و اضطرابی شدید افتاده و بتفصیلی که در کتب مبسوط مضبوط است روح مبارکشان بجنات عدن منزل گرفت و بتفصیل مسموم شدن و شهادت آنحضرت را در کتب تواریخ و غیره باقسام دیگر نیز مسطور داشته و ما آنچه را که در ترجمه ابن آثال طبیب نوشته اند بدان اقتصار نمودیم و نیز مورخ خزرجی آورده که چون جعده کار خویش بر وفق دلخواه معاویه انجام داد از مروان چیزهائیکه معاویه ملتزم شده بود بخواست مروان آن تفصیل بمعاویه نگاشت معاویه از تعهدات خود سر باز زده بمروان نوشت برچنین زن که چنان کار قبیح از او صادر گردد چه جای اطمینان است مروان پیغام معاویه را بجعده باز رسانید جعده دانست که تمام آن مواعید بجهة آن بود که از کار امام حسن خاطر فارغ نماید و امانی و آمال خود را بجای آرد از کثیر بن عباس روایت شده که پس از شهادت حضرت و سر باز زدن معاویه از تعهدات خود جعده از کرده نادم و پشیمان گشته بدین دو شعر بر آنحضرت رثا می کرد

یا جعدة ابکیه ولا تسامی ... بکاء حق لیس بالباطل

لن یشتری الباکیه علی مثله ... للناس من حاف ومن ناعل

حاصل معنی آنکه ای جعده تا توانی بر ورگار خود گریه کن و هیچگاه از ناله و زاری و گریه و بیقراری ملول مشو چه آن گریه گریه حق است و نیست باطل از آنروی که تو خواهی خرید مثل آنخانه که داشتی و هم صاحب آنخانه را

ابن آثال

از تمام کرده خلایق از خافی و ناعل که مرا از این دو لفظ تمام کرده خلایق است که در حقیقت از این دو قسم خارج نیستند یعنی آنان که برهنه پا و کفش پوشیده هستند و چند روزی گذشت که بعد از شهادت آنحضرت جعده از بیماری افتاده و گریه روزگار حیات را وداع گفت و در کتب تواریخ و غیره حالات جعده را بعد از شهادت آنحضرت با تمام و یکجا نوشته اند در اینمقام چون نوشتن تمام آن خارج از سبک این بیان است از جمله بهمین قدر اکتفا نمود و نیز ابن اصبغ مسطور داشته از کسانی که سم ابن آثال مسموم شد عبدالرحمن بن خالد بن ولید بود و تفصیل این اجمال آنکه چون معویه از کار امام حسن علیه السلام فراغت حاصل کرد عزمش بر این قرار گرفت که یزید را ولایت عهد دهد ابتدای امر خواست از اهالی شام در اینباب استمزاجی حاصل کند که راهی بجهة این امر او را بدست آید از آنرو مجمعی بزرگ فراهم کرده معارف و مشاهیر شام را از هر طبقه در آنمجلس حاضر نموده و خود برپای خواست و خطبه خواند پس گفت سالهای دراز من در میانه شما بر استی و درستی زیست کردم و همواره رضای شما را منظور داشتم اکنون پیری دریافته و کبر سن از پام در آورده و روزگارم بآخر رسیده و هر کس را که منظور دارید و خواهید جهت خود اختیار نمایند که بعد از من بر شما خلیفه و امیر باشد اکابر شام کلام معویه را بر صحت و پاکی فطرتش حمل نموده و بی تحقیق للفظ گفتند اگر این امر بدست ما باشد عبدالرحمن خالد بن ولید را که بصفت دیانت و حسن سیرت و شجاعت آراسته است او را خواهیم معاویه در ظاهر آن امر را تمکین کرده ولی در باطن زیاده بر طبعش گران آمد چه او را غرض از این حرف آن بود که اهالی شام یزید را خواهند پس معاویه آن حسن اعتماد و میل طبع که از اهالی شام نسبت بعبدالرحمن دید در باطن قتل او را اهمیت نگاشت پس این راز با ابن آثال نصرانی در میان نهاد و گفت تا عبدالرحمن بن خالد در حیات است و آن میلی که اهالی شام را نسبت با او است کار ولایت عهد یزید تمشیت نخواهد گرفت ابن آثال متقبل گشت که در وقتی مخصوص بسمی قوی او را از پای در آورد پس بجهة انجام آن کار باری متمسک گشته بحمص رفت چه عبدالرحمن بن خالد در آن ایام بحکومت آن دیار اشتغال داشت و بعضی از اهل سیر نوشته اند که در آن ایام او در دمشق بود بهر حال ابن آثال از در مودت و دوستی با عبدالرحمن در آمده و یکچند با وی طریق صداقت و مصاحبت پیمود تا شبی فرصتی بچنگ آورد و از آن سم قوی که با خود داشت بطعام مخصوص وی بیامیخت و چون عبدالرحمن از آن تناول نمود و بدون درنگ سفر آخرت پیش گرفت ابن آثال چون کار خود بساخت نزد معاویه شتافت و از آن کار او را آگاه ساخت معاویه زیاده از حد مسرور گشته و در ظاهر حکم نمود که از برای عبدالرحمن مجلس عزائی برپا نمایند و باتمام آن امر که در باطن داشت افتاد و خبر مسموم شدن عبدالرحمن بدست ابن آثال در شام انتشار و اشتهار یافت تا در گذشت مسموع خالد بن مهاجر برادرزاده عبدالرحمن گردید اگرچه مهاجر بن خالد از اصحاب امیرالمومنین بود و خالد نیز متابعت پدر میکرد و از اشیاع معویه منفجر و متنفر بود ولی قرابت و خویشی بحالتش تغییر کلی داده در خیال آن بود که بوسیله از دشمن کین عم خود از ابن آثال کشد تا روزی عروة بن زبیر و خالد بن مهاجر در مکانی باهم نشسته و از هر دری صحبت در پیوسته بودند در اثناء صحبت عروة بن زبیر بخالد گفت آیا راضی میشوی که ابن آثال زنده باشد

ابن آثال

۷۶۷

درصورتیکه عموی ترا مسموم نموده وتو درمکه بکمال آسایش زیست نمائی خالد بن مهاجر درظاهر خودداری کرده ودرباطن زیاده ازآن حرف تغییر بکالتش راه یافته قتل ابن آثال راعزم جزم نمود بعد ازصحبت عروه بن زبیر بمکت برخواسته بخانه خویش رفت واورا غلامی بود مسمی بنافع که زیاده شجاع ودلیر بود نزد خویش خوانده وگفت مرا ازرفتن دمشق وقتل ابن آثال گزیری نیست اگرچه جان خویش درسراین کارنهم ترا دراعانت وهمراهی من رای چیست نافع گفت تامراجانی دربدن است ازهمراهی دراضعل ویاری تودست برنخواهم داشت پس درهمان شب ازمکه بیرون آمده بعد ازطی طریق بدمشق رسیدند وابن آثال راچنانکه باید شناختند خالد درهرروز منتهز فرصت بود کهاورا بقتل رساند تاروزیکه وی ازنزد معاویه مراجعت نموده ازمحلی عبور میکرد خالد فرصت بچنگ آورده شمشیر برکشیده ویک ضربت کاراو بساخت کماشتگان معویه که مستحفظ معابر بودند چنان جراتی که ازوی دیدند اطراف اورا گرفته خالد بنافع غلام خود گفت تواطراف مرا محافظت نمای تامن ایشجاعت راازخود دورسازم خالد پس ازدوخورد بسیار خودرا بکوچه تنگی رسانیده جماعتی که خیال داشتند اورا دستگیر نمایند متفرق نموده این خبر بمعاویه رسید گفت او خالد بن مهاجر است وجماعتی رابرکاشت که درکمال سرعت خودرا بدورسانیده دستگیرش نمودند ونزد معاویه اش بردند معاویه چون چشمش برخالد افتاد زیاده برآشفت وگفت لاجزاک الله من زائر خیرا خداوند چون توهمانی راجزای خیر ندهد چه بود ترا که طبیب مراکشتی وهیچ ازسطوت من نترسیدی خالد گفت مامور را کشتم وآمر باقیست معاویه گفت طبیب مراکشته اکنون بدین کوته مزخرفات لب میکشائی خالد زیاده بامعاویه سخنان درشت گفت آنگاه ازنافع غلام جستجو کرده چه معاویه اورا میشناخت که دلیروبی باک خالد ازبودن وی انکارآورد معاویه گفت دروغ میگوئی اوترا بدین جرات بازداشت پس معاویه بکماشتگان خود را گفت نافع راجستجو کرده نزدوی آورند حکم خالد رابزندان برده ونافع رایکصد تازیانه اورا نیزبزندان فرستادند تی خالد ونافع درحبس معاویه بودند تاآنگاه که بنی مخزوم دوازده هزار درهم دیه ابن آثال راداده خالد ونافع رامعاویه رها کرد ششهزار درهم بیت المال برده وششهزار دیگر که سهم خود بود ضبط نمود مورخ خزرجی مسطور داشته که تازمان عمر بن عبد العزیز این فقره معمول بود که نصف ذمی رابیت المال برده ونیم دیگر راخلفا بجهه خود ضبط مینمودند عمر بن عبد العزیز تمام دیه ذمی را حکم کرد بیت المال برند سپس خلفا همین طریقه راجاری ومستمر داشتند پس خالد ونافع بمکه رفته عروه بن زبیر چون اورا بدید زیاده برتحسین وآفرینش لب کشود مع الاجمال قتل ابن آثال نصرانی بدست خالد بن مهاجر درپنجاه وپنج ازهجری اتفاق افتاد ودر بعضی ازکتب طبیه بنظر رسیده که اوکتابی دراد ویه مفرده اززبان یونانی بعربی ترجمه کرده

ابن هیثم حکیم

۷۶۸

ابن هیثم ابو علی محمد بن حسین بن حسن بن سهل بن هیثم

بباید دانست که نام و نسب این حکیم بزرگ را در بعضی از کتب سیر تعبیری دیگر مسطور داشته اند اولی آنچه در تاریخ احمد بن ابی اصیبعه خزرجی برشته تحریر در آمده و از مؤلفات معتبرین اطبا و حکما مستفاد میشود آن حکیم بزرگ نامش محمد است و کنیت وی ابو علی و ابن هیثم معروف است جماعتی از انانکه در ترجمت اطبا و حکما همت گماشته اند باشتباه نام حکیم ابو علی مهندس مصری را بجای نام وی نگاشته اند و صاحب تاریخ الحکما که در عهد شاه سلیمان صفوی آنکتابرا برشته جمع و تالیف در آورده از عدم تتبع و کمی استقصا در حالات اطبا و حکما چنانکه باید نام و کنیت و یرا صحیحاً ضبط ننموده و انحکیم دانشمند را نام و کنیت و نسب صحیح همان است که در عنوان ترجمت مسطور افتاد بهرحال آن فیلسوف پیمانند و فاضل کاملرا مسقط الراس بصره است و هم در آنشهر نشو و نما یافت و در اواخر ایام زندگانی در مصر توطن و اقامت گزید و سالهای دراز در آنملک بتدریس و تالیف مشغول بود و چون بیشتر از ایام زندگانیرا در مصر گذرانید و هم در آنملک رو در کار زندگانیش بسر آمد از آنروی صاحب طبقات الاطبا اورا در طبقه اطبا و حکما مصریین مسطور داشته و تفصیل این بیان در ضمن ترجمت بوضوح خواهد پیوست آورده اند که وی در بدایت ایام تمیز و اوایل روزگار جوانی از فضلاء و علمای بصره اکتساب فضایل و اقتباس کمالات نمود و در مقدمات علوم و فنون ادبیت یگانه دهر و سرآمد فضلای عصر گردید و آن دانشمند را زمان شهرت داد و ان ترقی در علوم بار و زگار خلافت واقتدار الطایع لله والقادر بالله عباسی مقارن بوده و در آنوقت صیت حکمت و آوازه فضائلش باطراف بلاد و اکناف آفاق برفت نقل است که وی در اوایل ایام تحصیل از میانه علوم علم طب را اختیار نموده و در آنفن از علم و عمل بصیرتی تام و نبرتی تمام پیدا کرد و چنانکه خزرجی در حق وی آورده است کان خبیرا باصول صناعة الطب و امورها الکلیة پس از تحصیل و تکمیل علم طب بکچند معالجت را مباشرت نیز نمود و وقتی در معالجت یکی از مرضی اورا خطائی رفت ابو سعید یامی که در آن روزگار ریاست اطبا بوی مرجوع بود و تفصیل حالش مشروحاً مسطور خواهد افتاد اورا مواخذت کرده و از مباشرت عمل منعش نمود سپس که چنین امری از برای وی اتفاق افتاد در پی تحصیل علوم حکمیه رفت روزگاری دراز در بغداد و نواحی بصره آنفن را تکمیل کرد و در علم هندسه و حساب بمقامی رسید که هیچیک از اهالی آنعصر را چنان درجه و مقام حاصل نگشت و او را خطی خوش و در تالیف و تصنیف پیانی دلکش بود هیچگاه از مطالعت و اشتاخ و جمع و تالیف و ترتیب کتب فراغت نداشت و دلیل این بیانرا قطب الدین لاهیجی در شرح حال وی آورده است کان فاضل النفس قوی الذکاء متفننا فی العلوم الحکمیة وفاق اهل زمانه بحسن الخط وجیدا المعرفة بعلوم الاوائل و در اخبار وی مسطور است که چون آوازه دانش و صیت فضائلش گوشزد علما و فضلا شد در میانه آنجماعت آنان که طالب تحصیل و راغب بتکمیل علوم حکمیه از اصول و فروع آن بودند جماعتی کثیر بمدرس تدریس او روی نهادند و از بیانات و افادات وی بهرها حاصل مینمودند و او با شیخ الرئیس و برخی دیگر از حکمای بزرگ که شرح حالشان مشروحاً

مسطور

ابن هیثم حکیم

۷۶۹

مسطور افتاد معاصر بوده و شیخ الرئیس در بعضی از مولفات خود او را نام میبرد و بفضل و حکمت میستاید و نیز ابن رضوان کتابی است در حکمت که شرح بر بیانات او است و در آنکتاب زیاده از اندازه او را ستوده است غرض از تقدیم این مقدمات و اطناب این مقالات آنست که شهرت وی اگرچه مثل سایر حکما نیست ولی در شئون علمیه کمتر از هیچیک از حکمای بزرگ نبوده چنانکه مؤلفات و مصنفات وی در ذیل ترجمت مسطور گردید دلیلی محکم بر این بیان است و در تاریخ الحکمای تنوخی مسطور است که چون شهرت وی در فنون حکمت از اصول و فروع آن خاصه در هندسه باطراف و اکناف بلاد رفت در نزد فضلا و حکمای مصر فضایلش زیاده بدرجه قبول رسید و آن ایام در مصر زمان خلافت و اقتدار الحاکم بامرالله علوی بود و چون خلیفه علوی زیاده طالب و راغب فضلا بود و همواره جستجوی خداوندان دانش را مینمود شمه از فنون حکمیه و برخی از فضایل وی را در پیشگاه خلیفه علوی معروض ظهور و بروز آوردند بخصوص شرحی از علم هندسه وی بیان نمودند و نیز بعرض رسانیدند که در بصره در مجالس عدیده و محافل کثیره مذکور داشته که من توانم بقواعد و قانون هندسیه در اکثر از مواضع رود نیل تصرفی نمایم که آب آن بر بیشتری از اراضی لم یزرع جاری شود و در ایام نقصان آب با هنگام طغیان در آبادانی و منفعت فرقی نماید و بدانواسطه در منافع مملکت مبالغی گزاف عاید گردد خلیفه الحاکم بامرالله را از آنکه شوق زیاد بآبادانی ملک بود از شنیدن اینخبر علاوه بر آنکه از جهة فضل او را طالب ملاقات بود میلی دیگر بملاقات او پیدا نمود و هر لحظه بر دیدن او میلش زیاده میگشت از آنرو یکی از خواص خود را در نهان نزد وی فرستاد تا اشتیاق خلیفه را بملاقات او گفته بر فتن مصرش ترغیب و تحریص کند پس کماشته خلیفه علوی با وضع غیر معمول ببصره شتافت و بخدمت آنحکیم فائز گشت و شوق خلیفه را بملاقات او ظاهر ساخت حکیم در بدایت امر از رفتن امتناع جست سپس باصرار و ابرام کماشته خلیفه بر فتن مصر رضا داد فرستاده تهیهٔ که شایسته و در خور شان آنحکیم بود فراهم کرد از بصره بعزم مصر در حرکت آمدند بعد از طی طریق و سپردن صحاری و دشت نزدیک شهر قاهره بارگشودند خلیفه را خبر شد که آنمطلوب و مقصود که او را منظور بود بدانجای رسیده است حاکم از فرط شوقیکه بملاقات او داشت با وزراء و خواص خویش و تجمل تمام باستقبال از شهر بیرون شتافت و در قریه موسومه بخندق که در ظاهر شهر قاهره بود با آن حکیم دانشمند ملاقات نمود و آنچه از توقیر و احترام بود در باره وی مرعی داشت پس بفرمود در منزل مناسب فرودش آوردند و ما یحتاج و سایر ملزومات او را چنانکه لایق و سزاوار بود مهیا نمودند پس از یکچند که از رنج راه بیاسود خلیفه او را نزد خود خواند و با وی در فنون علوم سخن بمیان آورد زیاده از اندازه اش دانا خاصه در علم هندسه و حسابش ماهر و توانا دید لاجرم از وی درخواست نمود آن تصرفات و هندسی که باید در آب رود نیل بعمل آورد و همواره قبل از آن بدان وعده میداد بجای آرد پس ابن هیثم انجام آن امر را انگشت قبول بر دیده نهاد و با جماعتی از ارباب صنایع و آن کسان که از قواعد هندسه ربط کلی و آشنائی بسمت اعالی رود نیل از پی تعیین محل انهار شتافته و چون سراسر صحراها و اراضی

ابن هیثم حکیم

۷۷۰

مصر را مساحت نمود و آثار متقدمین را از صنعتهای محکم و هندسهای نیکو با رعایت اشکال طبیعیه و صور هندسیه مشاهده کرد و دانست که آنچه را در خارج پیش خود تصور کرده بود غیر از آنست که اکنون آنرا می بیند و جاری کردن نیل را بر اراضی بی آب امری بنهایت صعب و دشوار دید و بروی ظاهر گشت که اگر ان امر دشوار میبود و با آسانی ممکن بود گذشتگان از اهل فضل و هندسه از ظاهر کردن آن صنعت و امر بزرگ و آن فایده کثیره نمی گذشتند و آنچه را از صنعت که متعلق بجریان آب بود با راضی مصر از نظر ایشان غائب نمی گشت لاجرم عزمش در آنکار سخت سستی گرفت و قلبش منکسر گردید ولی بظاهر ان امر پوشیده میداشت و یکبار او را بامتحان و اطمینان در موضع موسوم بجنادل واقعه در قبله اسوان که از آنجا آب رود نیل منحدر با راضی مصر میشود و جریان پیدا میکند یکچند توقف نمود و از هر جهة آزمایش کرد با بعمل آورد چیزی فروگذاشت نکرد و چون دریافت نمود که خیالات علمی وی با عمل مطابقة نخواهد کرد و آنچه را که در ضمیر داشت بظاهر متمشی نمیگردد و بوعده که کرده بود نمیتواند وفا نماید خجل و منفعل گردید پس از انکه از خیالات خود بکلی مایوس گشت و ان کار را نتوانست انجام دهد در نزد خلیفه علوی بعضی از عذرها معتذر گشت بقسمیکه خلیفه در ظاهر عذرهای او را پذیرفت و با او موافقت نمود پس خلیفه از بابت انکه او را بس کافی و دانشمند بجای آورده بود منصبی از مناصب دیوانیش نمود حکیم اگرچه در باطن بدان امر راضی نبود ولی از بیم انکه مبادا بوی آسیبی رسد قبول نمود چه خلیفه الحاکم بامرالله سریع الاستحاله و متقلب الاحوال بود و بجزئی خطائی و ادنی لغزشی که از چاکران و امرای خود میدید بر اهراق دما اقدام نمودی یکچند ان اعمال که بوی مفوض بود متصدی گشت و از هر سوی بجهة خویش راه چاره فراهم میکرد و اندیشه خلاص خود را مینمود بالاخره بجز اظهار جنون و فساد عقل چاره ندید بنای کار بر آن نهاد یکروز بر بنیامد که جنون وی شهرت کرد و بر هر کس آن امر ظاهر گشت پس بحکم خلیفه اموال او را جمعی از کماشتگان خلافت بتصرف گرفتند و شخصی را از برای خدمت و محافظت او برقرار داشتند و بقدر کفاف خود و آن کسی که مباشر خدمات وی بود وجهی معین نمودند روزکاری بدینحال میگذرانید تا الحاکم بامرالله علوی چنانکه در تواریخ مضبوط است مقتول گردید و فرزندی الظاهر لدین الله علوی که بر عکس پدر مردی رئوف و مهربان و صاحب حسن سیرت و نیکوئی سریرت بود قائم مقام گشت و بساط عدل و داد بگسترد و دست جود و مهربانی بر خلق خدای بگشاد از آنروی حکیم را خاطر آسوده گردید اندک اندک اظهار عقل کرده تا انکه بکلی علی الظاهر بحالت اصلی معاودت نمود کماشتگان خلافت اموال او را رد کرده و در آن مکان که او را بازداشته بودند رخصت خروج یافته و بجامع ازهر که از جوامع مشهور قاهره بود منزل گزید و بعبادت مشغول گشته و بقناعت روزکار میگذرانید پس از فراغ بال و آسودگی احوال بجمع کتب پرداخته بتصنیف و تالیف مشغول گشت از یوسف بن اسرائیل حکیم ساکن حلب حکایت شده است که آن حکیم دانشمند پس از انکه خود را بدان وسیلت که مسطور گشت از شغل دخل آسوده کرد در عرض یکسال سه کتاب بر شته تالیف

و تصنیف

وتصنیف درمی آورد یکی اقلیدس و دیگر متوسطات و مجسطی و یکمال دیگر نیز اوقات خود صرف تصحیح آن مینمود و آنگاه که شروع در تصنیف آن سه نسخه میکرد مهیا بود کسی که صد و پنجاه دینار مصری میداد که بعد از اتمام از آن وی باشد و معاش خویش از آنوجه میکذرانید و او را کفایت بودی در شرح حال وی مسطور است که آنحکیم دانشمند عمری دراز یافت و برهمین طریق که مرقوم گشت میکذرانید تا در حدود سنه چهار صد و سی هجری در قاهره مصر وفات کرد در بعضی از کتب وفات ویرا در واسط نوشته اند ولی قول اول بصحت اقرب است والله اعلم

وآن حکیم دانشمند در بعضی از آراء خویش در حکمت وطب وغیره متفرد بوده از جمله او را عقیدتیست در باب نور قمر از زیادتی و نقصان که قطب الدین محمد اشکوری در کتاب محبوب القلوب در ذیل ترجمت ابن هیثم نقل کرده وچون خالی از غرابت و تازکی نبود در اینمقام او را همکاریم همچنین گوید که آنچه در نزد جمهور اهل نجوم مشهور است آن است که قمر جسم صیقلی است وکسب نور از شمس مینماید و بدر و هلال را سبب از اینروی دانند ولی بر قطع وجزم این امر که نوروی از شمس مستفاد میکردد دلیلی محکم ندارند الا اقوال اهل رصد وآنکسان که در نزد خود بدلیل سخن رانده اند وچنانچه از آثار و علامات و امارات علمیه و بعضی از ادله عقلیه ونقلیه برمی آید قمر از جمله کواکبی است که نصف آن نورانی و نیمه دیگر ظلمانی است واو را در فلک خویش بر طبیعت خود فی حد نفسه حرکتی است باین معنی که چون موافق اصطلاح با شمس اجتماع کرده در محاق افتد نیمهٔ نورانی وی بجانب آسمان باشد و نصف ظلمانی بطرف زمین وچون فلک وی بحرکت خاصه خود بتوالی حرکت کند و بمقدار چند درجه از شمس دور شود قمر نیز بمقدار قلیلی از طرف نورانیش روی بزمین حرکت کند و مانند هلالی بنظر آید وهمچنین حرکت کند تا ربع از طرف نورانی و نصف ظلمانی روی بزمین نهد وچون مقابله با شمس کند در شب نیمهٔ ماه جمیع نصف نورانیش روی بزمین کند و تمام نصف ظلمانی روی بآسمان نماید وچون ماه از نیمه بکذرد باز برخلاف ایام تزاید بمقدار مسطور بتدریج طرف نورانیش روی بآسمان کند وسمت ظلمانیش روی بزمین مثلاً اگر فلک حامل قمر سه ربع دور خود را طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت بسیط خود طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت بر نفس خود طی کرده نصف از نیمه نورانی وظلمانیش روی بزمین باشد وهکذا الی ان ینتهی الامر ثانیا الی الاجتماع ذلک تقدیر العزیز العلیم

صاحب طبقات الاطبا نقل کرده است که بخط وی دیدم در علوم متقدمین کتابی از تصنیفات آن حکیم دانشمند که تاریخ اتمام آن مطابق با واخر سنه چهار صد و بیست و هفت هجری بود و شرحی از حالات خود از اوان تمیز تا زمان ترقی در علوم در آخر آنکتاب مندرج نموده و نیز مؤلفات خود را تا آن تاریخ مسطور داشته و در اینمقام حاصل تمام آن ترجمت را که مشعر بر فضائل وکمالات معنوی او است برشته تحریر درمی آوریم چنین گوید که در اواخر زمان صباوت تا اوائل سن تمیز و یکچند پس از آن همواره در عقیدت طوائف اهل اسلام و فرق دیگر از صاحبان مذاهب مختلفه در شک بودم با آنکه از یقین خود که در حقیقت مذهب اسلام داشتم تردید و تشکیکی بجهة من حاصل نبود

ابن هیثم حکیم

۷۲۲

برهمین طریق روزگار خود را بچند بفکرت میگذرانیدم تا آنکه در زمان تحصیل که اندک کمالی و عقلی از برای من ظاهر گردید
از این خیال که مرا در ضمیر بود لحظه طبیعت انصراف مینمود پس در اثنای همان حالات دست توسل بدرگاه خداوند زده
و همواره مسئلت مینمودم که طریق حق از برای من منکشف گردد و بجهة این امر شب و روز روی نیاز بدرگاه خالق می نیاز
آورده لحظه غفلت نمی ورزیدم و درخواست مینمودم که صدق رای هر فرقه از فرق و بطلان قول هر طائفه از
طوائف برمن واضح گردد پس چون بذل جهد من در این امر بحد کمال رسید اولاً بر من مکشوف گشت که باید همواره
پس از آنکه رضای خالق را منظور داشت و طاعت و تقوی را شعار خود ساخت و در صدد تحصیل علم برآمد که از آن
بسر منزل مقصود رسم پس بچند برهمین طریق روز خود را مصروف باخذ علوم سید اشتم و از تحصیل و تتبع در کتب آنی
فراغت نداشتم تا وقتی را چنان اتفاق افتاد که بمطالعت کتاب حیلة البرء جالینوس پرداختم مقاله سابعه آن بنظر رسید
در فصلی از آن که یکی از تلامیذ خود خطاب کرده بود بدین قسم که میدانم چگونه اینحالت از برای من پیدا گشت که
ملتفت شدم در زمان صباوت آن امر یرا که بدانوسیلت بمقامات عالیه توان رسید این التفات را بهر قسم
از اقسام که خواهی نام نه یا آنرا الهام از جانب خداوند میدان یا آنکه در طبیعت انسان چیزی بودیعت نهاده
که آن بجاهت کشف کرد و پس از آنحالت که مرا روی داده دانستم که بهیچ مقام در دنیا و آخرت نتوان رسید الا
بتحصیل علم و ظاهر ساختن عمل هم او کوید چون بر بیانات و تحقیقات جالینوس اطلاع یافتم پس همواره در طلب علم
و تحصیل معارف همت میگماشتم و آنی تغافل نمی ورزیدم و تتبع در طرق مذاهب و انواع علوم دینیه مینمودم پس از
بسیاری تحصیل و پی بردن بانواع علوم بر من معلوم گشت که آنچه را در اوایل تمیز در صدد دریافت آن بودم
و در طلب آن کوشش میکردم بدان نتوانم رسید مگر بتحصیل و اخذ آن علوم که ماده و اصول آن امور بسیط بدیهیه و جبلیه
که صورة و ترتیب آنها اشیائی است عقلیه پس بمطالعت و تتبع در کتب حکما همت برگماشتم و آن مقامات را که طالب آن
بودم بدست آوردم و در هیچیک از کتب مولفات حکما آن ترتیب و قانون را که توان از تحصیل آن بمطالب عالیه
از علوم پی برد و نیافتم الا در کتاب جامع ارسطاطالیس که ابتدا از منطق و طبیعیات و الهیات سخن رانده است
و بعد از آن شرح داده است الفاظ و اصطلاحات منطقیه را و تقسیم فرموده است آنها را باجناس اولیه
که کلیات خمس باشد پس ذکر نموده است معانی و الفاظ مرکبه را که از آنها کلام مفهوم حاصل آید یعنی حدود و معرفات
پس منفرد و ممتاز نموده است از این اشیاء مرکبه قضایا و اخباریرا که آنها اصل و بنیان و عنصر ند از برای قیاس
و منقسم نموده است قضایا را باقسام و فصول و خواص ممیزه بعضی از بعض که لازم می آید از این ذکر صدق و کذب
قضایا و مطابق شود با معنی اتفاق و اختلاف و تضاد و تناقض آنها پس ذکر نموده است بعد از باب قضایا
مبحث قیاس را و تقسیم نموده است مقدمات قیاس را و بیان نموده است اشکال قیاسیه را و نوع نوع
نموده است آن اشکال را و تمیز داده است و جدا کرده است از این انواع اشکالیه آنچه را لازم نمی آید از وی بکیفیتی
و ترتیب را و از آنچه که لازم دارد یک نظام و ترتیب را آنگاه بیان نموده است نتائج لازمه از آنها با اقترانات غیر

ابن هیثم حکیم

۷۷۳

وامور یکه واجب است ومتبع وبیان نموده است وجوه اکتساب مقدمات قیاس ضروریه واقناعیه را وآن چیزهائیکه شناخته میشود بدان از طریق اولیت واشتهیت واکثریت وهرچه را که لازم از بابت عادات واصطلاحات وسایر امور قیاسیه را بیان فرموده وصور آنها را فصول را تفصیل داده وشرح داده است انواع ادراک پس از بیان مباحث منطقیه شرح داده است حکمت طبیعی را که در آنجا بحث کرده میشود از احوال جسم طبیعی وابتدا شروع کرده است در بیان سماع طبیعی که مسمی بسمع الکیان است ودر آن گفتگو میشود از امور کلیه اجسام مثل حرکت وسکون ونهایه ولانهایه وزمان ومکان وجز وغیره وتوضیح وتصحیح فرموده است در این کتاب امور معلومه مشخصه طبیعی را که محتاج بشباهت چندان بدلیل وبرهان نیستند از استقراء وتتبع وقسمت وتحلیل وبرهان آورده است در اثبات بر بطلان اعتراضاتی که بر مطالب علمیه وی کرده اند وتوضیح وتصریح فرموده است اغلاط هر کسی را که تشکیک نموده در چیزی از این امور معلومه ومدار ترتیب وجمع وبیانش در این فصل از کتاب برشش امر است اولاً ذکر آن امور یکه آنها را مبادی واسباب نامند وذکر طبیعت وبیان مکان وخلاء وبعد غیر متناهی وزمان وبیان حرکت وذکر محرک اول پس کتاب سماء والعالم است که در آنجا احکام اجسام بسیطه علویه وسفلیه را برشته تحریر درآورده پس ذکر فرموده است کتاب کون وفساد را که در آن گفتگو میشود از ارکان وعناصر وتبدیل صور بر مواد وشرح کرده پس ذکر نموده است در کتاب دیگر آثار علویه را که در آن گفتگو میشود از اسباب وعلل حوادث ارضیه وهوائیه مثل سحاب وذوات اذناب ورياح وامطار ورعد وبرق وصواعق وسطور وزلازل وانفجار عیون وسایر اشیائیکه ازین قبیل باشند آنگاه بترتیب کتاب معادن پرداخته ودر آنکتاب ذکر فرموده است اقسام معادن را وکیفیت تولد آنرا وبطلان علم اکسیر را پس ذکر نموده است کتاب نبات را که در آنجا ذکر شده است احوال احجام نامیه ونفوس وقوت وکیفیت تغذیه ونمو آن پس کتاب حیوان است ودر آنکتاب گفتگو نموده است از احوال احجام متحرکه بحرکت ارادی آنها ومبادی حرکات ونفوس وکیفیت تولد آن واز این قبیل چیزهائیکه متعلق بآن احجام است ودیگر کتاب نفس است ودر آنجا گفتگو فرموده است از احوال نفس ناطقه انسانیه وکیفیت تدبیر وتصرف آن نفس در بدن انسانی وبعد از اتمام کتاب نفس علم مابعد الطبیعه را بیان فرموده است که آنرا ما قبل الطبیعه وفلسفه اولی نیز گویند وآن کتابیست مبسوط در الهیات که در وی اثبات نموده است ذات باریتعالی را که واجب الوجود است ونیز اثبات نموده است تفرد ووحدانیت او را وبیان بجمیع صفات کمال وتنزه او از جمیع سمات نقص وزوال وبیان نموده است که خدای عالم جل ثناءه واحد است واو است حکیمی که جهل از وی ناشی نخردد واو قادری است که عاجز نباشد ونخشاینده است که هرگز نخل نماید پس محکم نموده است ببرهان قواعدی را که طرق بسیار از آن قواعد بسوی حق بدست آید گوید چون از بذل جهد واستفراغ وسعی که مرا بود بتحصیل ونیز در پی آن بودم که از چه علم طلب معارف توان نمود وبکتاب ارسطاطالیس چنانکه مذکور شد پی بردم بر من معلوم گشت که از علم فلسفه که ریاضی وطبیعی والهی باشد توان ادراک مقامی نمود

ابن هیثم حکیم

۷۷۴

و دانستم که چون زمان پیری در رسد انسان را قوی روی بضعف و ادراک روی بانحطاط گذارد از آنروی در غفوان شباب بتحصیل مقدمات و مبادی این علوم پرداختم سپس بر اخذ اصول و شروع فلسفه همت بر گماشتم تا بر تمام آن علوم از الهی و طبیعی و ریاضی قادر گشتم بتجدی که بر تدریس و تالیف و تصنیف آن علوم مینا کردیدم و در کتب متقدمین و متاخرین که در این علم نگاشته بود مذ تتبع وافی نمودم ابتدا منحصر نمودم بمقدار که باید از طبیعی و الهی و ریاضی را بر شته تصنیف و جمع در آوردم باندازه وسع و طاقت و نیز انچه را که بدانها اطلاع یافته بودم بر این علوم پس از تکمیل شروح مبسوطه بر آن علوم نگاشتم و تصنیف نمودم از فروع این اصول آنچه را جاری مجرای تصحیح ایضاح باشد از غوامض ریاضی و طبیعی و الهی و انتهای زمان این تصنیفات که اکنون ذکر میشود مطابق است ابتدای شهور سنه چهار صد و بیست و هفت هجری موجب و باعث بر اینکه در مدت حیات همت بر اینگونه از امور علمیه نمودم سه چیز شد اول طلب حق و آن علوم که از تحصیل آنها نفس انسانی را در دنیا کمالی باشد و نیز بعد از ممات مایه درجات انسانی گردد دویم انکه چون دیدم قوه و ذکاوت و صلاحیت خود را که توانم از عهده تکمیل اینگونه علوم معقول بر آیم و غوامض مسائل آنرا بآسانی حل نمایم از آنروی همت بتحصیل آن گماشتم سیم انکه چون زمان پیری در رسد و قوای انسانی را دیگر قوتی نماند که تواند از عهده مطالعت و جمع و تصنیف بر آید بنا بر این این تالیف و تصانیف خود را ذخیره زمان شیخوخیت نمودم و در اینعمل مبالغت نمودم قول جالینوس را که در مقاله سابعه از کتاب حیله البرء میگوید که قصد کردم از این تالیفات خود سه چیز را اول انکه طالب علم را از مطالعت درک مطالب و اخذ مسائل باسانی دست دهد دویم انکه در جمع و تصنیف و تالیف جمیع قویی ظاهر و باطن در کار است و بسی رنج لازم آن خواستم پیوسته طبیعت را بریاضت عادت دهم تا قوت حیوانی را قوتی بر جای نماند سیم انکه ذخیره باشد که در زمان جوانی از برای پیری کرده باشم که در پیری انسان را هیچ امری از امور میسر نگردد بخصوص مطالعت و جمع و استنساخ کتب و تفصیل کتب الحکیم دانشمند را که از خط خود او نقل شده است بدین شرح است مسطور میگردد کوید مولفات و مصنفات من با این سال که مطابق با تاریخ مسطور است در ریاضی و طبیعی و الهی از اینقرار است از جمله کتبی را که در ریاضی نگاشته است بدین تفصیل است شرح مبسوط بر اصول اقلیدس در علم هندسه و علم عدد و دیگر کتابیست که در آن مندرج و جمع نموده ام اصول و قوانین هندسیه و عددیه را از کتاب اقلیدس و ابلونیوس حکیم شرح مجسطی و تلخیص آن در یکمجلد کتاب در علم مناظر که نقل مسائل آن از کتاب اقلیدس و بطلموس شده کتاب المخصب که در آوازعلم سخن رانده است کتاب المساجد در اصول حساب و علامات آن و کتاب جامع در جواب سئوالهائیکه خداوندان فضل در علم حساب کرده اند مقاله در اجازات حقود و ابنیه و کتابی دیگر در حل غوامض مسائل هندسیه کتاب در حل مسائل مشکله عددیه تلخیص مسائل و مقالات ابلونیوس حکیم مقاله در حساب هندیان مقاله در استخراج سمت قبله کتاب در آن مسائل هندسیه که امور شرعیه را

بدان احتیاج است رساله باسم یحیی از رؤسای نحویین در جیب بر عمل اهل رصد ایضاً کتاب جامع در مسائل حساب تلخیص مقالات ابلونیوس حکیم در تقلوع مخروطات کتاب مدخل در علم هندسیه و توضیح بعضی از مسائل آن که در وی بعضی از فضلاً اشکال نموده بودند کتاب دیگر در تحلیل و ترکیب هندسیین کتاب در آلت ظل کرقتن مقاله در استخراج بعد ما بین دو بلد مقاله در استخراج اصول مسائل عددیه و تحلیل آن مسائل مقاله در حل شکوکی که بر کتاب اقلیدس کرده اند رساله در برهان از برای شک در قسمت زاویه بسه قسمت که مبرهن نشده بود

آنچه را که در علوم طبیعیه و الهیه برشته تصنیف درآورده و مسطور داشته از اینقرارست

کتاب تلخیص مدخل فرفوریوس تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس در حکمت کتاب موسوم باربعه منطقیه ایضاً اختصار تلخیص مدخل فرفوریوس بر طبیعیات ایضاً تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس بر طبیعیات ایضاً کتاب در منطق موسوم بسبعه منطقیه رساله در صنایع شعریه که نقل نموده است اورا از زبان یونانی بعربی تلخیص کتاب نفس از ارسطاطالیس مقاله در مشاکله و مناسبت انسان که عالم صغیر نامیده شده با عالم کبیر رساله مبسوطه در قیاس منطقی و اشیائیکه مشابهند بوی مقاله در برهان مقاله در ذکر عالم از بابت مبداء و علة و طبیعت آن که از چه رو بحد کمال میرسد مقاله در مبادی موجودات مقاله در هیئت و وضع عالم کتاب در رد بر یحیی نحوی که در بعضی از مسائل حکمت نوشته بود مقاله در سماء و العالم کتاب در رد بر ابو الحسن علی بن عباس مقاله در فضل و فاضل مقاله در تشویق انسان بسوی موت موافق کلام حکمای متقدمین رساله دیگر نیز در همین معنی مذکور برحسب اقوال حکمای متاخرین رساله در بطلان اقوال طایفه متکلمین بر عقیدتی که آنهاراست که خداوند سبحانه در ازل غیر فاعل بوده است سپس فاعل فعل شده مقاله در رد کتاب بر ابو هاشم رئیس معتزله که بر رد کتاب سماء و العالم ارسطاطالیس نوشته بود تلخیص مسائل طبیعیه ارسطاطالیس رساله در بعضی تحقیقات علمیه نیز و بعضی از علما فرستاده رساله در اینکه جهة ادراک حقایق اشیاء و شناسائی اشیاء را جهة یکی است مقاله در اینکه برهان آوردن بر معانی در علوم فرقی با هم ندارند الا در امور هندسیه که باید محسوس باشد مقاله در رد و طبیعیه هریک از الم و لذت در طبایع حسیه و نطقیه و معاویه مقاله در متفق بودن حیوان ناطق بر طریق صواب با اختلاف ایشان در مقاصد و اغراض خود کتاب در اثبات مطالب نحویه و رد بر احکام آن رساله در اعمار و آجال انسان رساله در طبیعت و ماهیت عقل کتاب در علم و صنعت کتابت بر طریق متقدمین مقاله در اینکه فاعل عالم جل جلاله عالم بذات خود باشد از جهة فعلش رساله در تلخیص بعضی از اقوال و رای ارسطاطالیس در قواعد کلیه از جمله تحقیق در قوه مدبره بدن انسان است که در قلب است رساله در جواب مسائلیکه ابن سمح بغدادی منطقی از وی سوال نموده در هندسیه کتاب در تقویم صناعات طبیعیه که منظوم نموده است از عمل و جوامع جالینوس

ابن هیثم حکیم

کہ مشتمل بر چند کتاب بود و کتاب در براہین طبیعیہ کتاب در تشریح کتاب در قوی طبیعیہ کتاب در سینے
کتاب در صوت کتاب در علامات و اعراض امراض کتاب در حمیات کتاب در بحران
کتاب در نبض کتاب در مزاج کتاب در ادویہ مفردہ کتاب در قوی ادویہ مرکبہ و طریقہ ترکیب آن
کتاب در مواضع اعضای آلیہ اختصار کتاب حیلۃ البرء جالینوس کتاب در حفظ صحت کتاب در جید بودن
کیموس و ردائت آن کتاب در امراض عین کتاب در اینکہ قوی نفسانیہ تابع باشند از برای امزجہ
ابدان انسان کتاب در مزاج مختلف و منتظم کتاب در تقدمۃ المعرفہ کتاب در اوقاتی کہ فصد از برائے
مزاج انسانی لازم است چہ در اوقات مرض و چہ در ایام صحت کتاب در دمامیل کتاب در افضل بودن
ہیئات و حالات بدن کہ در چہ وقت و چہ زمان است کتاب در اغذیہ کہ جمع نمودہ است از کلام بقراط
و جالینوس و حنین بن اسحق تا اینجا بود آن کتبی را کہ تا اواخر سنہ چہار صد و بیست و ہفت برشتہ تحریر در آوردہ
و ہم او مسطور داشتہ کہ این سوی رسایل و مصنفات عدیدہ است کہ در بصرہ و اہواز برشتہ تصنیف و تالیف
در آوردم و شغلہ زیاد و کثرت اسفار مرا از انتساخ و تصحیح آن مانع آمد و چون نسخہ منحصر بود و انتشار نیافتہ بود
و ہم بدست جماعتی افتاد کہ اہل دانش و تمیز نبودند از میان رفتہ و ضایع گردید چنانچہ بسیاری از علماء
و حکما را نظیر حالت من اتفاق افتادہ منجملہ از متقدمین از برای جالینوس ہم چنین امری روی داد چنانکہ
در بعضی از مصنفات خود ذکر فرمودہ است کہ من برشتہ تالیف و تصنیف در آوردم بسیاری از کتب را بجملہ
بعضی از برادران خود کہ صاحبان علم و خداوندان دانش بودند نزد آنہا فرستادم تا از آنہا انتفاع علمی
حاصل کنند و فوائد کلی برند دیگر فراغتی مرا بجہت جمع و انتساخ و ترتیب آنہا دست نداد و ہمچنان اثری
از آن مصنفات بر صفحہ روزگار نماند و ہیچکس را معلوم نگشت کہ مولف و مرتب و مصنف انہا کیست انتہی
و ہم او گوید سپاس مر خدا را کہ مرا در عمر بقائی باشد مصنفاتی خواہم پرداخت از علوم حکمیہ و غیرہ کہ خداوندان دانش را
بکار آید و طالبان علوم را اخذ مطالب از آن سہل و آسان باشد و مرا در مدت حیات اینہمہ تالیف و تصنیف
میسر گردید نبود مگر از توفیق و تائید خداوند تبارک و تعالی و الا کسی را چگونہ جمع و ترتیب اینہمہ مطالب علمیہ
میسر گردد و عمدہ مقصود و غرض از پرداختن آنہمہ رسایل و کتب نبود الا آنکہ مذاکرہ باشد طالبان علوم
و فضلا و حکما را آسان باشد بر مطالعہ کنندگان فہم و درک مطالب علمیہ و فوائد حکمیہ پس واضح و ہویدا است
افعالی را کہ تالیف و تصنیف نیکو بر صفحہ روزگار ماند بعد از وفات او را مردہ نداشند نامش ہمواره بر زبانہا
سایری و جاریست و جاہلی کہ زندہ باشد او را در عداد مردگان معدود ننمایند چہ بر زندگانی او اثری
و ثمری مترتب نیست شاہد این بیان را وزیر ابو القاسم علی بن احمد جرجانی کہ در عداد اجلاء فیلسوفان
روزگار بشمار آید وصیت کرد کہ بر سنگ مزارش این دو بیت را کہ ہم از اشعار او است
مکتوب دارند

رُبَّ بَیتٍ قد کَسَا رباً العلمِ حیا وَمَعاً فاقدِ مانَ جهلاً وعیّا
فاطلبُوا العِلمَ کی تَنالوا خلودا لاتعدّ البقاءَ فی الجهلِ شیئًا

وگوید که خطاب من از این دو شعر بجمیع مردمان نیست بلکه بفضلای عصر و خداوندان دانش است چنانچه جالینوس هم در کتاب نبض در عنوان نگوید که خطاب من در این بیانات بهمه مردم نیست بلکه از جمیع ناس بعد و دیے از خداوندان دانش و فضل است که نیست ادراک این بیانات الا فضلا و اهل دانش را این بود حاصل معانی آن چیزیکه واجب بود ذکر نمائیم از بیان ما صنفه و اختصرنه من العلوم الاوائل فصدّرته بمذاکرة الحکماء والاشکل من الناس والله یفعل ما یشاء ویحکم ما یرید وبیده مقالید کل شیئ وهو المبدئ والمعید وکتبی را که تا اواخر چهار صد و بیست و نه هجری تصنیف نمود و بخط خود نوشته از این قرار است تلخیص کتاب سماع طبیعی مقاله در زمان و مکان رساله در علم عدد و معانی آن رساله در علوم طبیعیه و آنچه که بعضی از فصول آن از کتاب الهیات و نبوت محمد بن زکریای رازی نقل شده مقاله در ابطال رای قائلین به جزء لایتجزی که جوهر فرد باشد رساله در اثبات نبوت و رد آنکسان که عقیدت بر نبوت انبیا ندارند و فرق ما بین نبی و متنبی رساله بحجة محمد بن حسن نوشته در ایضاح و رد بیانات ابو علی جبائی که او ایراد نموده است بر بعضی از کتب ابن راوندی و لازم آمدن ایرادات بر جبائی برعکس آنچه از ایرادات که بر ابن راوندی وارد میشد کتاب در تاثیرات لحنهای موسیقیه در نفوس حیوانیه مقاله در اینکه دلیلی که استدلال کنند متکلمون بر حدوث عالم دلیلی است فاسد و نخرده اند استدلال مگر بهمان اضطراری و ناچاری در قبول و قیاس حقیقی مقاله در رد بر طائفه معتزله در معتقدات آنها بر حدوث صفات باریتعالی ایضاً رساله بر رد معتزله در بعضی از مسائل علمیه رساله در جواب مسائل هندسیه که از وی سئوال کرده اند بعضی از فضلاء بغداد مقاله در ظاهر نمودن غلط انکسانیکه تصحیح نموده اند که خداوند سبحانه و تعالی غیر فاعل است در افعال عباد مقاله در علم ابعاد اجرام سماویه و تعیین صغر و عظم آنها رساله در تلخیص کتاب آثار علویه از کتاب دیانات ایلونیوس حکیم تلخیص کتاب ارسطاطالیس که در حیوان نوشته مقاله در علم مرایا و توضیح و تصحیح آن و اینمقاله غیر از آن رسائلی است که در اینعلم سطور داشته مقاله در استخراج جزء عملی از کتاب مجسطی مقاله در جوهر بصر و کیفیت وقوع ابصار مقاله در رد بر ابو الفرج عبد الله بن طیب در قوی طبیعیه که آیا در چه عضو از اعضای انسان است و ایضاً کتبی که بخط وی دیده شده که تاریخ اتمام و تصحیح آنها مطابق با اواخر سنه چهار صد و بیست و نه هجری بوده مقاله در هیئت و وضع عالم بطریق جواب و سئوال مقاله در شرح بر مصادرات کتاب اقلیدس کتاب در جزء نظری طب در صنعت مقاله مقاله در کواکب حادثه در جو مثل ذوذنب و ذو ذوائب رساله مبسوطه در نور قمر که بر چه وجه است

ابن هیثم حکیم

۷۷۸

مقاله در معرفت سمت قبله که در هر بلدی از بلدان که خواهند تعیین نمایند مقاله در اختلافی که عارض میشود در ارتفاعات کواکب را مقاله در حساب معاملات مقاله در رویت کواکب کتاب در پرکار قطوع در دو مقاله مقاله اول در دانستن مراکز اثقال مقاله دویم در اصول الشاجر مقاله در مساحت جسم مکافی ایضاً مقاله در مرایا مقاله مختصره در اشکال هلالیه ایضاً مقاله مبسوطه مستقصیه در اشکال هلالیه مقاله مختصر در پرکار و دو اقطاع مقاله مشروحه در پرکار و دو ایر عظام مقاله در رسم هندسه مقاله در استشهاد بر مواضعی که غلط کرده اند در کیفیت رصد مقاله در اینکه فضای کره اوسع است از سایر اشکال مجسمه مقاله در مناظر بر رای بطلیموس حکیم کتاب در تصحیح اعمال نجومیه در دو مقاله مقاله در استخراج چهار خط که بر دایره رسم شود و تقاطع بر یکدیگر نمایند مقاله در تربیع دائره مقاله در استخراج خط نصف النهار در جمیع بلدان و اجزای ارض مقاله در اختصاص قطع مکافی ایضاً مقاله در خواص قطع زاید مقاله در نسبت زمانیه بسوی ارتفاع آن مقاله در کیفیت اصول هندسه مقاله در اینکه آنچه دیده میشود از نصف فوقانی از آسمان اکثر است از نصف تحتانی مقاله در حل شکوک مقاله اول از مجسطی مقاله در ایرادات هر یک از حکما که بر مجسطات کتاب اقلیدس کرده اند کتاب در قسمت مقدار مختلفی که ذکر نموده است در ایراد اول از مقاله عاشره از کتاب اقلیدس مسئله در اختلاف منظر مقاله در استخراج خط نصف النهار بر ظل واحد مقاله در قسمت خط بر طریق ارسمیوس حکیم که در کتاب کره و استوانه ذکر نموده قول در استخراج مقدار ضلع التسع مقاله در عمل مخمس و مربع. مقاله در اضواء کواکب از ثوابت و سیارات مقاله در آثار و کلفهائیکه بر روی قمر و سایر کواکب باشند ایضاً مقاله در مسائل عددیه ایضاً مقاله در بعضی از مسائل اعداد مقاله در کره متحرکه بر سطح مقاله در تحلیل و ترکیب مقاله در معلومات بعضی از علوم مقاله در حل بعضی از مسائل مقاله دوازدهم از کتاب اقلیدس که بر آن مسائل بعضی از حکما ایراد نموده بودند ایضاً مقاله در حل شکوک کتاب اقلیدس مقاله در حساب هندیان مقاله در جواب بعضی از مسائلی که در مساحت از وی کرده بودند مقاله مختصر در سمت قبله مقاله در اضواء مقاله در حرکت ارض مقاله در رد آنچه بعضی که در حقیقت مجره اختلاف کرده اند مقاله در شکوکی که بر بطلیموس حکیم کرده اند مقاله در جود فضای غیر متناهی مقاله در خطوط ساعات مقاله در فرسطون مقاله در مکان قول فی استخراج عمل جیال مقاله در عمل حساب هندیان مقاله در اعمال مثلثات مقاله در خواص دائره مقاله در استخراج ارتفاع قطب مقاله در عمل کره مقاله در کراة متحرکه ایضاً قول در مسائل هندسیه مقاله در صورت کسوف بر غیر آنچه مشهور است مقاله در اعظم خطوطی که منقسم میاید دایره را از هم مقاله در حرکت قمر مقاله در مسائل تلاقی دو خط مقاله در شرح ارشماطیقی مقاله در شرح بعضی از کتب حکیمه مقاله در مقامات موسیقی مقاله در شرح برقسمت محرف یکلی

در رابعه

در سیاست در پنجمقاله کتاب مبسوط در استخراج مسائل عددیه کتاب در جبر و نظری و عملی و معالجات
کتاب در اصطلاحات طبیعیه حواشی بر کتاب احمد بن سرخسی

اسوان بضم الف و سکون سین و واو و الف و نون شهریست بزرگ در مصر و هم قریه ایست در آخر صعید مصر و اول بلاد نوبه و بر حدی از اعمال جغرافیا اسوان را بحذف همزه اول و ضم سین خوانده اند جنادل موضعی است در فوق اسوان بفاصله سه میل در آخر صعید مصر نزدیک بلاد نوبه

ابو اسحق ابراهیم بن احمد بن محمد طبری

در عداد فقهای اهل سنت و جماعت معدود بوده و از مذاهب اربعه آنجماعت بمذهب مالک بن انس میرزیست و از علمای معاصر خلیفة القادر بالله عباسی بود ابو الفرج بن جوزی در کتاب منتظم در ذیل شرح حالات وی گوید قرأ القرآن وسمع الکثیر من الحدیث وکان فقیها علی مذهب مالک من المعدلین وکان شیخ الشیوخ و متقدمهم وکان کریما مفضلا علی اهل العلم حاصل معنی آنکه ابراهیم در زمره قراء و محدثین و فقهای مذهب مالک و معدلین ثقات ایشان منظوم بود و بر مشایخ عصر و افاضل عهد رتبت تقدم و برتری داشت بکرامت اخلاق و افضال بر اهل علم موصوف است جمعی از افاضل و ارکان معاصرین از مدرس افادتش اخذ احادیث کرده اند از آنجمله دارقطنی پانصد جزء احادیث بروی قرائت نمود شریف موسی محمد بن حسین که ملقب برضی است قرآن مجید بروی قرائت کرد اصحاب سیر آورده اند در آنزمان که شریف شرایط تمدنی پرداخت روزی ابراهیم باوی گفت ایها الشریف این مقامک یعنی ای شریف آیا مقام تو در کجاست شریف گفت در سرای پدرم که در باب محول واقع است ابراهیم گفت مثلک لا یقیم بدار ابیه یعنی چون تو کسی را شایسته نباشد که در سرای پدر خویش مقام گیرد ابراهیم را سرائی در برکه در محله کرخ بود باسید رضی باز گذاشت که در آن دار منزل گزیند سید رضی از قبول آن امتناع نموده گفت لم اقبل من غیرک شیئا قط یعنی تاکنون از غیر پدر خود چیزی قبول ننموده ام ابراهیم گفت مرا بر تو حقی است بس عظیم زیرا که کلام الله مجید را بر تو تعلیم نموده ام تا آنکه آنرا حافظ شدی و از آنروی بایستی این عطیه مختصر را پذیری شریف لابد قبول کرد گویند ابراهیم وقتی از بغداد که مسکن وی بود بیصره مسافرت نمود پس از مراجعت مردم از هر طرف دسته دسته بتهنیت مقدمش بسرای وی میشتافتند و از بوستان اخلاقش فواید میبردند ابو الحسین بن سمعون واعظ که شرح حالش نگارش یافت در یکی از جمعات عزیمت ملاقات ابراهیم کرده و بجامعی که ابراهیم بعادت مستمره برای ادای فرض جمعه در آنمسجد قدم مینهاد در آمد و در نزد محراب نشست بر حالتی که ابراهیم وارد نشده بود چون ابراهیم بیامد ابن سمعون برای تشریف از جای برخواسته بسلام مبادرت جست پس بنشستند و ابن سمعون این ابیات در تهنیت قدوم و مدح وی انشاد کرد

الصبر الا عنک محمود والعیش الا بک منکود

ابراهیم طبری

۷۸۰

ویوم تاتی سالما غانما یوم علی الاخوان مسعود

مذ غبت غاب خیر من عندنا وان تعد فالخیر مردود

یعنی قسمی صبر جز در فراق تو کوا راست و زندگی بی وجود تو سخت تنگ روزقدومت سالما بر تمامت برادران یک است از آن وقت که از ما غایب شدی جمیع خیرات از ما مستور گشت چون تو عود نمودی خیرات نیز بما باز گشت انتهی

در حدود سال سیصد و نود و سه هجری در دار السلام بغداد

بساط زندگانیش برچیده گشت

و از انجهان در گذشت

الحمد والمنه که مجلد اول از کتاب مستطاب نامه دانشوران ناصری بحسن مراقبت و تفتیح ولطف مواظبت و تصحیح جامع فضایل صوری و معنوی ادیب نحریر واریب خبیر جناب آقا میرزا حسن طالقانی زاد الله توفیقاته در مطبعه استاد ماهر عالیشان سعادت نشان علی قلیخان قاجار بزیور طبع آراسته

بید احقر الکتاب والحجاج قدرا ابن حاج میرزا حبیب الله

متخلص بنجاقانی شیرازی اصلا و محلاتی مسکنا

میرزا محمد رضا متخلص بصفا

اتمام پذیرفت

فی پانزدهم شهر شعبان المعظم سنه یکهزار و دویست و نود و شش از هجرت

صفحه	سطر	صحیح
۱ دیباچه ۵	۱	وزارت علیه
۲	۲۵	رضوان الله علیه
۳	۱۸	علی بن حسین
۴	۸	ابو الحسن بن ابویه
۴	۱۹	یحیی بن نعیم
۶	۴	زیاد بن
۷	۲۷	الجزئی
۹	۵	عبید الله بن
۱۰	۴	خدای نیز
۱۰	۲۱	سعد بن
۱۲	۲	سیکرد و بموارد
۱۴	۲۶	نوائب
۱۹	۱۵	نگانه برد
۲۳	۱۰	طاسی
۲۶	۲۳	یحیی بن
۲۷	۲۷	بآثار
۳۰	۲۵	کلف
۳۴	۱۱	کس دهد کس
۳۸	۶	قابوس بن
۴۲	۱۱	ابطال جزء لایتجزی
۴۴	۳	والده ام را
۴۸	۸	پی آرت زین
۵۳	۷	کبس
۶۵	۳	صاحب عباد
۶۸	۳	حاضر شد
۷۲	۲۴	والاسمتاک

صفحه	سطر	صحیح
۱	۲۳	اطباق منظم
۸ دیباچه ۹	۱۰	حسین بن روح
۳	۲۱	علی بن
۳	۱۵	ابو الحسن بن ابویه
۵	۲۱	وشیح
۶	۱۳	درابصره بقدامة بن
۸	۳	خلیفة بن خیاط
۹	۱۳	سعد بن
۱۰	۵	انا او ایاکم
۱۲	۴	یحیی بن اکثم
۱۴	۲۶	ایتاخ حاجب
۱۶	۱۷	جاحظ
۲۲	۲۲	بزهر دسم
۲۴	۱۰	آورده
۲۷	۱	وحقی
۲۹	۲۳	وباس دانی
۳۱	۱۲	ماه و همان روز
۳۵	۵	وتفضیل دم نزند
۳۸	۱۷	بصوب صواب
۴۲	۲۴	بر حندی
۴۴	۹	سخنی رفت
۵۰	۱۶	وموافق
۵۲	۶	لنحتی
۵۳	۱۷	عبد الله ازمردان
۶۵	۱۱	ازسواد
۷۰	۳۳	نمامان
۷۲	۲۵	والاعتصام

صفحه	سطر	صحیح
۹ دیباچه ۹	۹	ودیشه
۳	۱۴	جعفر بن اسود
۳	۲۲	حسین بن
۴	۱۶	کتاب الرد علی الرافضه
۶	۲۶	زیاد بن
۷	۱۱	نحو
۸	۶	معاویة بن ابی سفیان
۹	۱۷	علف
۱۰	۹	ورسعی
۱۲	۱۱	حبشه
۱۴	۱۴	اندک گرفته زیادت
۱۸	۱۲	دیبا باز امیر المؤمنین
۲۲	۴	بوضوح پیوندد
۲۵	۱۷	التنادی
۲۷	۱۱	ناشر ثابت
۱۱	۱۱	بالتفویض
۳۲	۲۱	سعید بن مخنف
۳۶	۱۴	یاد میشود
۳۹	۲۱	سیاحت وی
۴۳	۲۷	اشرف السلام
۴۴	۱۰	مسائل
۵۱	۸	وعلمای فرزانه
۵۲	۱۵	بالحبل
۵۱	۱۹	ملازمان عتبه
۶۶	۱۴	ابو منصور
۷۱	۱۲	که ازسواد
۷۴	۲۵	والضرب

صفحه	سطر	صحیح
۳	۱۴	حسین بن روح
۴	۲۶	بمؤنت
۴	۱۹	درباب الکنی
۶	۱۳	عدد ترک شده است
۷	۱۳	انخ و
۸	۹	معاذ الله
۹	۱۹	وقتیل
۱۰	۱۶	خفش گوید
۱۲	۱۹	احمد بن ابی دواد
۱۴	۲۷	حجاج بن
۱۹	۲۴	بگذاردم
۲۳	۲۵	الملک
۲۵	۶	لقب
۲۷	۱۹	علی بن الحسین
۳۰	۱۹	حدیده مجاة
۳۳	۲	تالیف من بقلة
۳۶	۱۲	ودرعرصه
۳۹	۱۳	ثابت بن قرة
۴۳	معضلات ۱۴	نهایات لاکن ۵
۵۱	۴	فی نصح الخلایق
۵۲	۱۲	ابو الفرج بن هندو
۵۱	۱۷	حبس نفض
۶۷	۲۲	مسائلی
۷۲	۴	شبهت
۷۴	۲۴	آغاز

صفحه	سطر	صحیح
۱۶	۳	حسین بن روح
۳	۴	علی بن بابویه
۱۹	۴	سیارند
۲	۶	عجبتست
۱۹	۷	دارانیروی
۱۰	۸	وآفاقی ها
۲۰	۹	تودلو خویش
۲۰	۱۰	دیلمی بن
۲۵	۱۲	ابی دواد درنزد
۳۵	۱۴	فبعرک
۹	۱۹	دروغم
۸	۲۳	انده وه
۱۰	۲۵	محمد بن احمد
۲۶	۲۷	راوی نداشته
۱۶	۳۰	تعویذ
۱۴	۳۲	بشمار آورده از طاهر
۱۸	۳۶	نظامی عروضی
۱۶	۳۹	ابو ایمن بن خمار
۲۶	۴۳	دقاق مضامین
۱۱	۴۶	مستخرج
۱۱	۵۱	والفرنس
۲۳	۵۱	ابو الفرج بن طیب
۲۶	۶۰	هیچ تدبیر
۲۰	۶۷	فضائل وی وقصور
۲۴	۷۲	سبوغ
۲۷	۷۵	مبتدا نی

صفحه	سطر	صحیح
۷۶	۵	پت
۸۰	۴	وتور تکاه
۸۵	۱۸	زهره
۹۲	۶	هرتایش را
۹۶	۱۲	کردکار سانیدم
۹۸	۱۵	ونیز ایشان را
۱۱۰	۸	اختلاف سند
۱۱۴	۲۱	خلکان ار بلی
۱۲۱	۲۵	طعنت
۱۳۲	۲	رنجیده خاطر
۱۳۵	۱۱	کلام المجلسین
۱۴۵	۲۱	لا اُعَدَّ
۱۵۲	۲۶	فایده
۱۵۷	۲۲	صالح درخور
۱۷۲	۱۵	اواندر
۱۸۱	۲۰	که هفتاد
۱۹۵	۶	باعزم
۲۲۷	۲۶	محط رحال
۲۳۶	۳	بشنید
۲۴۳	۷	ابی مرة بن
۲۵۳	۱	درحق او کلمات
۲۷۳	۲۶	نسیم الصبا
۲۹۳	۶	وجوانزبسیاری
۲۹۸	۷	طبیبه
۳۱۰	۱۸	لکان الموت راحة
۳۲۲	۲۵	علی علم
۳۳۷	۲۵	وبفارس

صفحه	سطر	صحیح
		(حاشیه ۷۷)
۸۱	۲	انتی
۸۵	۲۲	جسم زهره
۹۵	۲۲	علی سنة
۹۶	۱۶	شناساشوم
۱۰۰	۹	بعض الاقاویل
۱۱۱	۱	سهم السریع
۱۲	۱	ونظم
۱۲۸	۲۵	وتلخیص
۱۳۳	۲۱	نزدیک تاتی
۱۳۶	۱۱	لغرض
۱۴۷	۱۲	من رجس
۱۵۷	۱۰	انحرافاً
۱۵۸	۲۵	بیاد
۱۷۷	۹	بمکالمات
۱۹۲	۱۴	طبیب را
۱۹۹	۱۴	وفات یافت
۲۲۹	۳	آورند
۲۳۷	۲۴	شیعه بهند
۲۴۹	۳	جَیِّد المعرفة
۲۵۹	۱	علی بن طاوس
۲۸۶	۲۴	جمالک
۲۹۶	۲۷	تحفه ها
۳۰۲	۱	ابودلف از
۳۱۱	۹	علماء العهد
۳۲۹	۱۳	انضاء تکن
۳۳۸	۳	بجبس فرستاد

صفحه	سطر	صحیح
۷۸	۲۲	بالنجات
۸۱	۴	وحکمتم رانیست
۸۷	۲۲	بین الشریفین والمعرفین
۹۵	۲۷	والائمة
۹۷	۱۴	اسبتداد
۱۰۱	۱۳	مرانزاد
۱۱۱	۱۲	طبعی موزون
۱۲۰	۱۸	نحن نجری
۱۳۰	۸	الی العقم
۱۳۴	۸	ازنیاشان
۱۳۶	۲۰	نصب
۱۴۸	۱۶	وعمرو
۱۵۷	۸	ای سعدان
۱۷۰	۲۱	عتاب
۱۷۸	۱۳	خواستند باتوکل
۱۹۴	۱۵	الطابع لله
۲۰۰	۷	وان بین
۲۳۰	۱۳	استیفاء
۲۳۸	۲۵	ومحملات بی شمار
۲۴۹	۴	شکور المعالجة
۲۶۷	۲۰۶	روزیے
۲۸۹	۱۳	بعین حقیقت
۲۹۷	۲۶	بالغ
۳۰۶	۱۴	شدیده پدید آمد
۳۱۱	۱۸	نجدمت ومدرس
۳۲۹	۱۴	ثوب الحیات
۳۴۰	۱۴	لیوث الغیل

صفحه	سطر	صحیح
۷۹	۲	قصیده
۸۱	۷	نماید وله
۸۹	۹	افتد
۹۶	۱۱	بحار الانوار
۹۷	۱۹	باسیاهی
۱۰۹	۱۷	ازخوف مخالفتین در دیباچه انتخاب
۱۱۱	۲۲	انشای نثر
۱۲۰	۲۲	جیران
۱۳۰	۹	الی السقم
۱۳۵	۱۰	عبدالله بن عمر
۱۴۱	۷	که اورا در آیات
۱۵۲	۱۷	والاسطرلاب
۱۵۷	۱۲	یا سعدان
۱۷۲	۱۳	که چند بیت آن ابن است
۱۷۹	۷	در آن هنگام
۱۹۵	۵	علت برد کلی
۲۲۰	۶	آراسته باشد
۲۳۰	۲۲	تربت
۲۳۹	۱۲	سلافه
۲۵۱	۲	بغداد واز
۲۶۹	۲۵	ونسائی
۲۸۹	۲۳	علم سفاریز اطالب
۲۹۸	۲	اعمال طبیه
۳۰۸	۱۵	بیرون آمده
۳۱۳	۲۳	وجملگی چشم انتظار
۳۳۷	۲۳	تصمیم عزم
۳۴۰	۲۵	ذاک انجناب

صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح
۳۴۲	۱۱	وازان تاثر	۳۴۸	۱۷	اضعاف اعلام	۳۵۶	۲۰	بود این خلیفه	۳۶۵	۱۱	ازاو فراگرفت
۳۶۶	۱	تا او را	۳۶۶	۴	اذا ایک	۳۶۶	۱۳	وارخصها	۳۶۶	۲۰	والده
۳۶۷	۲۰	مضلل	۳۶۹	۹	مضلل	۳۶۹	۱۱	لحومها	۳۷۰	۱	شراب نوشیدند
۳۷۰	۲۳	وازدراها	۳۷۱	۲	لنا عقول	۳۷۱	۲۰	سفاهة	۳۷۲	۱۳	عمرت
۳۷۳	۲۰۵	اشعار وارد	۳۷۴	۸	وانت	۳۷۴	۲۱	رسم قناعت	۳۷۶	۱۵	معجز احمد
۳۸۰	۲۳	واوحد زمانه	۳۸۴	۲۳	شادن	۳۸۸	۱۹	خود این	۳۹۳	۱۱	بازی فطیره
۳۹۷	۱۸	پنج است وحروف	۴۰۴	۸	کربرشمار	۴۰۴	۱۳	کلبه	۴۰۵	۲	خرجت
۴۰۸	۱۹	خداوندا	۴۱۲	۲	ملامتی	۴۱۲	۴	دشمن مبلغ	۴۱۳	۴	وان کان
۴۱۴	۱۴	برسبیل اندرز	۴۱۹	۱۱	خبایت	۴۲۲	۲۳	بدینکونه	۴۲۸	۳	خالدین نامند
۴۲۴	۱۵	کما ضحکت	۴۳۶	۲۷	سئوالات مضحکه	۴۴۳	۲۰	وپیازیسے	۴۴۴	۱۹	اغانی در مذاق
۴۴۷	۲۶	نجوی همت	۴۴۸	۱۲	داهیه	۴۴۸	۲۰	قفطی	۴۵۰	۱۶	تجار کرخ
۴۵۶	۲	فاسقوا	۴۵۶	۱۰	وسیهون	۴۶۰		ازاهم امور	۴۶۱	۴	تا انکه
۴۶۲	۴۱	غزیت حج	۴۶۳	۲۱	باعتقاد	۴۶۷	۲۵	یتیم وحدیس	۴۷۰	۲۵	الطایع لله
۴۷۸	۲۴	باخرت	۴۸۵	۶	علی عهدکم	۴۸۵	۲۶	کذاک الحمیر	۴۹۲	۶	کفتم دواسمی
۵۰۴	۸	فهم ساطع	۵۰۴	۸	قاطع	۵۰۴	۲	فهم وقادش	۵۰۶	۱	مؤثر عالم ناسوت
۵۱۳	۴	حرکتی نکنند	۵۱۳	۱۲	یاثره	۵۱۴	۱۵	موزونتے	۵۱۴	۲۴	والشیب للمرء
۵۲۱	۱۵	زینت خلق	۵۲۴	۷	کنده نعل	۵۳۰	۴	آل حمدان	۵۳۰	۱۴	عبدالله محض بن
۵۴۶	۱۲	والغیط والکآبة	۵۷۵	۱۰	فبطاح که	۵۷۶	۱۴	ارپدرکش	۵۷۷	۱۳	آنکائی را
۵۸۵	۶	مخصوص علی	۵۸۵	۷	مناسب است فرمود	۵۸۶	۲	موت ابان	۵۸۷	۳	ازخرات ودلیری
۵۹۲	۲۳	عباس بن رستم	۵۹۷	۱۱	ابی النجود	۵۹۹	۲۷	وانتقم	۶۰۵	۳	مقتدا
۶۰۷	۴	درشمار آرند	۶۰۸	۷	استقلال	۶۱۶	۲۴	یاابا القاسم	۶۲۵	۱۳	عقیق کون
۶۲۸	۶	عباد الاله	۶۲۸	۹	قرة	۶۲۸	۱۶	لاتشابها	۶۳۶	۲۴	درخزانه کتب
۶۴۷	۴	شمار آنها	۶۴۲	۱۱	اسطقسات انها	۶۴۷	۲۶	دراین دولت	۶۷۰	۹	ازاین تصنیف
۶۸۴	۲۶	آشنا ندانی	۶۸۸	۲۱	بقوت پوربوعلی	۶۹۷	۲۱	برهیکل انسان	۶۹۷	۲۴	پس ازمحمد
۶۹۹	۲۷	عتبتم	۷۰۴	۲	رجل	۷۰۵	۷	بنیت لنا خمجه	۷۰۸	۴	عادت است
۷۱۰	۲	احتجاج محتاج	۷۱۰	۲۲	پیروی	۷۱۱	۱۹	عمل عازم	۷۱۳	۲۶	ولیلة
۷۱۱	۱۵	لاخیره الخفیه	۷۱۴	۱۷	بیرانند	۷۱۵	۱۴	عانیت	۷۱۵	۱۴	لمروئیته

صفحہ	سطر	صحیح
۳۶۵	۲۲	واشیعت
۳۶۷	۲۷	محلل
۳۷۰	۲۴	باانکه
۳۷۳	۱۹	اخوانی
۳۷۸		عمارد هنی
۳۹۶	۲۱	بانکاره معارضت
۴۰۵	۲۲	وسایر سخنان سبت بدان مقالات است پس زائده است
۴۱۴	۲۷	سئولش
۴۲۸	۱۵	وابن الائمه
۴۴۶	۱۳	مرده باشد
۴۵۱	۶	فخالا
۴۶۲	۱۱	شداد
۴۷۳	۵	لمعبد
۴۹۵	۵	باابوعمرو گفت
۵۰۹	۱۹	سرزنش کنندگان
۵۱۹	۳	تیسر معه
۵۴۲	۱۰	وامر بصبر
۵۷۹	۲۶	ان الذل
۵۸۸	۲۱	واستیفای بیان
۶۰۶	۳	کلامه مؤلف
۶۲۷	۲۱	رحم
۶۴۵	۲۵	درارکاب
۶۸۱	۱۴	الاساطین
۶۹۹	۹	بهایم
۷۰۸	۱۹	مبنک
۷۱۴	۹	متقارب
۷۱۷	۲۵	مستند ساخته

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۷۱۹	۳	ولاتنقص	۷۱۹	۴	ادعا نمودند	۷۲۰	۱۷	بظاهر منجمند	۷۲۱	۱۳	آوردبرآئین	۷۲۱	۲۱	بزمان حج
۷۲۳	۱۰	در غیر ذیحجه	۷۲۴	۱	نگارتوانیم	۷۲۵	۱۶	نادر در رسالهٔ	۶۵	۲۷	فی کتاب الله	۷۲۷	۷	چهار رآیه آیت
۷۲۸	۱۱	بان داخل شد	۷۳۷	۴	بآن سپرند	۷۵۷	۲۰	والی المعمر بن طباطبا	۷۶۰	۳	وذاک	۷۶۰	۱۶	بغیلان
			۷۶۰	۱۹	وبرحسب	۷۶۱	۱۵	نبرد بدر	۷۶۱	۲۵	وبدر			
						۷۸۰	۲	غاب النجم						